

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.

સન ૧૯૨૦

કિંમત રૂપિયા ત્રણ.

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૦૮૮-૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ : હાડી ઝડપી રીતે સ્થાપિત
પરિષદનો સંસ્થાપન

વિષય

૬-૦૫૨૦

અમદાવાદમાં

તા. ૨, ૩, ૪ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ મળેલા

છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો

અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ.

જાણી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

રામમોહનરાય જ. દેસાઈ.

હરિપ્રસાદ ત્રજરાય દેસાઈ.

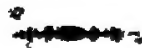
હાદ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ ખરેલ.

ગદુલાલ ગોપીલાલ મુ.

હીરાલાલ ત્રીલોચનલાલ પારેખ.

મ. ત્રીલોક, છટ્ટી ગુ. સાહિત્ય પરિષદ.

અમદાવાદ.

સંવત્ ૧૯૭૪

ક્ર. સ. ૧૯૨૩

દિશ્વર રૂપિયા ત્રણ.

ગુજરાત વિધાપીઠ મેથાલિય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૦૮૧ ૬-૧૬૨૦

અમદાવાદમાં

- પૃ. ૧ થી ૬૪ અને સાહિત્ય વિભાગ પૃ. ૧ થી ૨૩૬ ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
રા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યા.
- પૃ. ૧ થી ૪૦ અને ઇતિહાસ વિભાગ પૃ. ૧ થી ૨૦૮ ધી હાયમંડ બ્યુબિલિ
પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યા.
- પૃ. ૬૫ થી ૧૩૨ અને વિજ્ઞાન વિભાગ પૃ. ૧ થી ૮૦ જ્ઞાનમંદિર પ્રેસમાં,
રા. શકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યા.
- પૃ. ૮૧ થી ૯૬ ન્યુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં, રા. કુંજવિહારી જોષીલાલ કુએ છાપ્યા.

મસ્તાવના.

આજથી લગભગ બીસેક વર્ષ ઉપર સ્વ. બાપુ રણછતરામ વાવાભાઈને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બરવાની સ્ફુરણા થઇ હતી, તે વખતે તેઓ સ્વ. નરહરિ હરિલાલ ધ્રુવને 'સાહિત્ય' માસિક, ચલાવવામાં મદદ કરી રહ્યા હતા; તાજાજ બી. એ. થયા હતા; ફેલો-શીપ મળી હતી એટલે વાચન માટે સમય પણ પુષ્કળ મળતો અને સાહિત્યમય (Literate literary) અને સેવામય જીવન માગવું એ તેમના જીવનની મહત્વાકાંક્ષા હતી. યુરોપમાં વખતોવખત ભરાતી પૌર્વાત્ય કોન્ગ્રેસો (Oriental Congresses) ના જ્ઞાતા વાચતા તેમને એમ લાગી આવ્યું હતું કે ત્યાંની જેમ, આપણે અહીં પણ આપણા વિદ્વાનો-લેખક અને અભ્યાસી વર્ગ પ્રસંગોપાત એકઠા મળી પોતાના અભ્યાસના, શોધખોળના, અને જ્ઞાનના પરિણામો, લેખ, નિર્બંધ કે ભાષણદ્વારા તે મંડળીને વાંચી સંભળાવે, તેમની સાથે વિચારની આપ લે કરે, પરસ્પર નોંધ સરખાવે અને મુદ્દાઓ ચર્ચે, એ પ્રકારની કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર ઇચ્છવાયોગ્ય છે. તે પહેલાં રા. હિન્મતલાલ અણેશજી અંબાગિયાને તેમના 'કાવ્ય માધુર્ય' માં કાવ્યોની પસંદગીમાં કંઈક મદદ આપતા તેમને ગુજરાતી લેખકવર્ગ એક બીજાના વિશેષ પરિચયમાં અને સહવાસમાં આવે એ જરૂરનું જણાયું હતું. આમ ગુજરાતી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સંસ્કૃતિનો સંવિસ્તર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ થાય અને તેમના અભ્યાસ અને શોધખોળનાં પરિણામ વિદ્વજ્જન, સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ રજૂ કરે અને તે પરિષદ લેખક અને અભ્યાસી વર્ગને મળવાનું, એક બીજાનો પરિચય કરવાનું, સાથે એસી કાર્ય કરવાનું અને ભાષ્યમારે સાધવાનું કેન્દ્ર બને એ વિચારે તો તેમનું મસ્તક હચમચાવી મૂક્યું. વળી તે સમય બંગલગ-રાષ્ટ્રીય ચળવળનો હતો. જાપાનના વિજયે તો પૂર્વની પ્રજાઓને કંઈ નવીન સંદેશો આપ્યો હતો અને હિંદી પ્રજાજીવન નવા વિચાર અને ભાવનાથી ખળભળી ઉઠ્યું હતું. આવા મહાન્ ફેરફારની અસર રા. રણછતરામ ઉપર ન થાય એ સંભવેજ નહિ. 'ઠાળીપાટ પર' એ નામનો તેમનો લેખ તે અસરનું માપ કાઢવાને ઉપયોગી થઇ પડશે. પણ તેમનું મન રાષ્ટ્રીય એકતા અને દેશભાવનાથી કેટલું બધું પ્રચૂર હતું તેના પુરાવામાં માત્ર એટલું નોંધવું બસ થશે કે, આપણા વિદ્વાનોના સંમેલન માટે કોન્ગ્રેસ, કોન્ફરન્સ, એ પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો ન પસંદ કરતા તેમણે તે માટે 'પરિષદ' એ નવો શબ્દ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢ્યો હતો, જે ભાષામાં અત્યારે રૂઢ થઇ ગયો છે. વળી તે પરિષદ પ્રજાને જાગૃત કરે અને જ્ઞાન આપે એ પણ તેમના મનનો અભિલાષ હતો. એટલે કે, (૧) લેખક અને અભ્યાસી વર્ગમાં પરસ્પર પિછાન અને પરિચય, (૨) ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ને ઇતિહાસનો અભ્યાસ, સંશોધન, અને શોધખોળ અને (૩) પ્રજાને તે જ્ઞાનનો લાભ તેમજ જ્ઞાનનો પ્રચાર, એ તેમના પરિષદ સંબંધી વિચાર અને ભાવનાને પાલનારા મુખ્ય અંગ્રેહો હતાં.

છેલ્લી પાંચ પરિષદોનાં સંમેલનથી આપણે એટલું જોઇ શક્યા છીએ કે, લેખક અને અભ્યાસી વર્ગમાં પહેલા કરતાં પરિચય, સહવાસ, અને ભાતુભાવ વધ્યા છે અને કેટલાક તો એક બીજા સાથે નિકટ રહેવાની મંઠામાં છે, એ આપણી ભાવિ પ્રગતિ માટે એકાદુ ઉજ્જવળ ચિહ્ન નથી.

બીજું, જે પરિષદોમાં રજૂ થયેલા નિબંધો માટે એટલું કહેવું જોઈએ કે, સૌ કોઈએ તેમાં યથાશક્તિ સારો ફાળો આપેલો છે અને તે ફાળો કેટલો વિવિધ અને સર્વદેશી છે તે ૨૮ રજીસ્ટરનાં સન ૧૯૧૫ માં, પાછલી પરિષદોની સમાલોચના-‘સમાલોચક’ માસિકમાં કરેલી તે જોવાથી જણાઈ આવશે જોકે તેટલાથી આપણી જૂપ ભાંજે તેમ નથી, હજી વધારે અભ્યાસ, શોધખોળ, સંશોધન અને જ્ઞાન માટે સતત પરિશ્રમ અને વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર રહે છે.

માત્ર ત્રીજી દિશામાં એટલે કે, પ્રજાને જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે અને પ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે પરિષદ તરફથી જોઈએ તેવું અસરકારક કે સગીન કાર્ય થયું નથી. પરિષદના કામકાજમાં પ્રજા રસ લેતી થાય તે માટે ચરૂઆતથી તજવીજ થતી રહી છે. રાજકોટ પરિષદે તો પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળાના સાધનો અને અવશેષો-‘વોર્થ’ એક પ્રદર્શન ભરી પ્રજાનું લક્ષ પરિષદ પ્રતિ જોઈએ હતું અને પરિષદ બાબ્બાન માળાની યોજના, પરિષદ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના અને પરિષદ બંડોળની ધટના વગેરે પ્રયત્નો-યોજના-એક રીતે તેને યોષક તત્વો હતા. વડોદરામાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે પૌતા તરફથી જ્ઞાનપ્રચાર માટે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા આપેલા રૂપિયા એક લાખની બક્ષીસ, અને સુરત પરિષદે કાવ્ય અને નિબંધ માટે હરિશ્ચંદ્રી ઇનામ આપવા કરેલી બવરયા, જે સર્વ પરિષદની લેખપ્રિયતા અને મહત્તા વધારનારા અંશો હતા એમ કહી શકાય.

પરંતુ અમદાવાદના કાર્યવાહકોને એટલાથી સંતોષ થયો નહિ, તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે પરિષદના કાર્યક્રમમાં પ્રાચીન શોધખોળ, સંશોધન, અને વિદ્વાનના વિષયોની જેમ જનસમૂહને તે જ્ઞાનનો લાભ આપી શકાય એવી બવરયા અવસ્થા થવી જોઈએ. જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે શોધખોળ અને સંશોધન જેમ આવશ્યક અંગો છે તેમ પ્રજામાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એ પણ એટલું જ ઉપયોગી છે. પ્રજામાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થયા વિના એકલું સંશોધન ને શોધખોળનું કાર્ય થયા કરે એ પ્રવૃત્તિ નિર્રર્થક લેખાય; એક તરફથી વિદ્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરતા રહે અને બીજી તરફથી પ્રજાને તે જ્ઞાનનો લાભ આપવા પ્રયાસ થાય તેમાં આવી પરિષદોની સાર્થકતા રહેલી છે.

વાસ્તે જણીતા વિદ્વાનો પાસે લેઝાપયોગી જાહેર બાબ્બાનો અપાવાની છટ્ટી શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદે પહેલ કરી હતી; અને તે યોજના ફતેહમદ નીવડી છે; પરંતુ એ કાર્ય એટલેથી અટકવું જોઈએ નહિ. જુદા જુદા વિષયો પહેલેથી નક્કી કરી તે વિષે એક આખી બાબ્બાનમાળા પ્રતિ વર્ષે જે તે વિષયના અભ્યાસી પાસે અપાવવાની યોજના થવી જોઈએ, જેથી પ્રજાને એ તે એક વિષય પૂરતું સામાન્ય જ્ઞાન એકસામું મળી શકે.

પરિષદ આમ જ્ઞાનપ્રચારને પોતાનું એક આવશ્યક અંગ લેખી પ્રજાને જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન આપવાને ઇનામો આપી બાબ્બાન કરાવવાની યોજના ઉપાડી લે તો, જુદા જુદા સ્થળોએ, તેજ બાબ્બાનો અપાવવાનું સુગમ થાય, તે સાથે વાચવા જેવું લેઝાપયોગી સાહિત્ય પણ સમાજને મળતું રહે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં જનસમાજમાં જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે આવી કોઈ યોજના કે બવરયા થાય તે બેશક ઉપકારક થઈ પડે. આપણી ઉન્નતિ અર્થે આવો કોઈ પ્રયાસ આવશ્યક છે. સમાજમાં કેળવણીનો અને જ્ઞાનનો મહોળો પ્રચાર થાય તોજ સમાનતાના અને સ્વાતંત્ર્યના સુખ, શાન્તિ ને વૈભવ આપણે અનુભવી શકીએ.

આ સિવાય પરિષદના કાર્યક્રમમાં શીર્ષક બે મહત્વના તરવો ઉમેરવાનું અમદાવાદની કમિટીને થોડા જણાવ્યું હતું. એક તો હિંદના પ્રતિષ્ઠિત અને જાણીતા વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારો પરિષદમાં પધારવા નિમંત્રણ કરી તેમની વિદ્વત્તા, જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મેળવવો, જુદા જુદા પ્રાંતના ભાષા સાહિત્યથી પરિચિત રહેવું અને પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે વિચારની આપ-લે કરી અને જે કાર્ય, -ખર્ચ અને સક્રિયતા પ્રમાણમાં ઉપાડવું મુશ્કેલ જણાય, -જેવા કે, જ્ઞાનકોષની ચોજના, વિજ્ઞાન સાહિત્યની સંકલ્પના, બાળસાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિવિધતા, સચિત્ર ગ્રંથાવલિની પ્રસિદ્ધિ વગેરે, -એકસાથે પ્રયાસ અને સહકાર કરી, જેમાં સુગમતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે થોડા અને અનુકૂળ વહેવાર પગલા બરવા તળવીજ કરવી, એ રીતે દેશની એકતાનું સંપદન વધારવા જે કંઈ પ્રયાસ થાય તે ઇષ્ટ અને લાભદાયીજ ગણાય.

તેમાં શીઘ્રત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નોખલ પ્રાપ્ત મેળવી હિન્દની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી હતી, તેમનાં દર્શન માટે ક્યો હિંદી ઉત્સુક ન હોય ? સૌ કોઈ એટલું તો સ્વીકારશે કે, કવિવર ટાગોરની હાજરીથી પરિષદના ઔરવમાં ઝોર વૃદ્ધિ થઈ હતી.

તેજ પ્રભાણે પ્રજ્વળના વિનોદ, ઉત્સવ, રમતગમત વગેરેની રસસામગ્રીનું નિર્દેશન પરિષદ તરફથી એકવાએલી ગાર્ડન પાર્ટીમાં રજૂ કરી કાર્યવાહકોએ આપણા પ્રભજીવનમાં વહી રહેલું રસચૈતન્ય, તેના સુખ વૈભવ અને ભાવ અભિલાષો, કેટલા બધા ઉલ્લાસપ્રેરક અને સુખદાયક છે, અને પ્રભજીવનમાં તે કેટલો બધો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે પ્રતિ સૌનું લક્ષ્ય દોરવા અને મેળવાયેલા વર્ગ તરફથી તે પ્રતિ બતાવાતી બેઠકોની દૂર કરવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો તે અચિત્ત સદ્ગણ લેખારો.

થોડાક વખત પર વર્તમાનપત્રોમાં છપાયું હતું કે, માણ વડો પ્રધાન મિ. લોહક બ્યોર્ન સહેલમાહે પોતાને વતન વેક્સ મથો હતો ત્યાં, પ્રજ્વળની રમતગમતમાં અને વિનોદ ઉત્સવમાં ઉત્સાહપૂર્વક જોડાઈ જઈ તેમાંથી તેણે એક બાળકની જેમ નિર્દોષ આનંદ અને સુખની મોજ માણી હતી. વળી રા. પાઠકે બનારસ રાષ્ટ્રીય મેળવણી કોન્ફરન્સ વિષે ‘વસંત’ માસિકમાં લેખ લખતા બનારસમાં હોલિકા ઉત્સવ કેવી સરસ રીતે ઉજવવામાં આવ્યો હતો; પૂજ્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ અખીલ ગુલાલથી કેવી રીતે રંગાયા હતા અને માનનીય પંડિતશ્રી મદનમોહન માળવિય તે વસંતોત્સવમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે કેવા ઝોતપ્રોત થઈ ગયા હતા તે વિષે કરેલું વર્ણન વાચતા આપણા આ ઉત્સવોનું જીવનમાં જે મહત્વ રહેલું છે તે કોઈને પણ સહજ સમજારો.

કવિવર ટાગોર તો આપણા મરખાઓ અને એકતારાવાળાના બજનોથી મુગ્ધ બન્યા હતા. મરખા, એ તેમણે ગુજરાતના પ્રભજીવનની એક વિશિષ્ટતા લેખી હતી. દયારામની મરખીઓ સાંભળી અમરતો આસો માસમાં મરખાઓના મીઠા સર, તેમાં ઝીંઝોની ચૂડતા અને લાવણ્ય નિહાળી મેણ તાજુબ થયું નથી ? હા. ટાગોરે તો એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, “ એમને (મરખા ગાનારી બાળાઓને) શાંતિનિકેતન મોકલો; હું રાજવંશીઓની જેમ મારે ત્યાં રાખી તેમની પરાધાગત કરીશ અને જમાણી બાળાઓને આ મરખા શિખવાડી તરત એમને વિદાય કરીશ.”

નવા પાચાલ સંસ્કારોથી આપણા પ્રભજીવનની આ રસ સામગ્રી પ્રતિ દુર્લભ થતું હતું, તે આપણે આજ્ઞા રાખીશું કે આ પછી તેમનું અસલ સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે, અને પ્રભજીવનને સદા જીવંત, આજ્ઞામયું અને ઉલ્લાસપ્રેરક રાખશે.

તેજ દિશામાં ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનમાં રજૂ થયેલી વસ્તુઓની ઉમદા કારીગીરી, ને તે કારીગીરીમાં દાખવેલી ઉચી કળા અને કળા-લાલિત્ય, કારીગર વર્ગનો કળા માટેનો પ્રેમ અને તે પર ચતી શીદાગીરી, એ પર માર મૂકી જે વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો હતો તે આપણે પ્રજા તરીકે વિસરવો જોઈએ નહિ કળા અને રસ સામગ્રીનો ઉત્કર્ષ થતાજ પ્રજાજીવન પણ આપોઆપ ઉચે ચઢશે અને ત્યારેજ તે, પ્રજાજીવનના માધુર્યનો, જીવનના આનંદનો, જીવનની શાંતિ અને સુખનો અનુભવ કરી શકશે.

વિશેષમાં, નિર્બંધ વાચન માટે દરેક વખતે પૂરતો સમય મળતો નથી તેથી ધણાકને નિરાશ થવું પડે છે, તે સુસ્કેલી દૂર કરવાને આ વખતે પારખવેલો કાર્યક્રમ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન, એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેચી નાખવામાં આવ્યો હતો; છતાં સખેદ કહેવું જોઈએ કે તે વ્યવસ્થા પણ અતુકૂળ માલુમ પડી ન હતી. ગઈ સાલ કલકત્તામાં ભરાયેલી બીજી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં જુદા જુદા વિષયોના નિર્બંધ વાચન માટે તેર વિભાગ રાખવામાં આવ્યા હતા તથાપિ ત્યાં પણ બધા નિર્બંધોના વાચન માટે પૂરતો સમય મળ્યો નહતો તેથી સહેજ નિરાશા જણાતી હતી. આ સંજોગમાં જે તે વિભાગમાં લેખક તરફથી લખાઈ આવેલા તેમના નિર્બંધના સાર વાચવાની વ્યવસ્થાજ સુગમ થઈ પડવા સંભવ છે.

વળી એક વાત નોંધીશું કે, પ્રસંગોપાત પરિષદના અંગે સાહિત્યકળા અને ઐતિહાસિક ચીજોના સુંદર પ્રદર્શનો ભરાય છે, તેમાંની ધણીખરી ચીજો તો તેના માલીકો પાસે, યોગ્ય જાળવણી કાળજીથી રાખવામાં ન આવે તો તેનો નાશ થવાનો સંભવ છે, વાસ્તે પ્રજાનું આ અમૂલ્ય ધન છુટકવાયું વિખરાયેલું, પડી રહી ખેરાનવેરાન ન થઈ જાય પણ તે સુખવસ્થિત અને સારી રીતે સચવાઈ રહે એવી કોઈ વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. રા. બ. કાંટાવાળાએ, પરિષદને રૂ. ૧૦૦૦૦) ભેટ આપવાનું કહ્યું તેમ અન્ય શ્રીમત વર્ગ તરફથી એવી મદદ મળતી રહે તો ખચિત તે માટે પૈસાની તાણ પડે નહિ;—તે સંઘે શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજનો કળા અને ઐતિહાસિક ચીજોના સંગ્રહ ખેનમૂત અને કોઈપણ મોટી વ્યક્તિને કે સંસ્થાને યશ આપે અને મગરૂર કરે, એવો કિમતી અને ખાસ મહત્વનો છે. અન્ય દેશોમાં કળાના સંગ્રહ અને મ્યુઝિયમો પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે, જ્યારે આપણે તો આપણા દેશની જાહેજલાલી અને સુખવૈભવના પુરાણ અવશેષો માટે, કિમતી પુસ્તકો, અને નાદર ચિત્રો માટે, દેશ પરદેશના મ્યુઝિયમોજ દુઢવા પડે છે, છતાં જે કંઈ બાકી રહ્યું છે તેનો સંગ્રહ કરી સાચવી રાખવા કંઈ પણ તજવીજ ન થાય અને તે પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા અને નીરસતા માલુમ પડે એ જોણું શોચનીય નથી.

તદુપરાત પરિષદે જે મુદ્દાના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા, જેમાંનો એક ગુજરાતી કોલેજ કાઢવાનો હતો, પણ તે સળધી કંઈ હિલચાલ શરૂ થાય તે પૂર્વે સુમાર્યે અત્રે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ગઈ છે તેથી તે પ્રશ્ન અનાપાસે ઉઠેલાઈ ગયો છે. હાલતો પ્રજા તે અખતરાને સમભાવપૂર્વક તપાસતી રહે અને યથાશક્તિ તેને મદદ આપે એજ અગત્યનું છે.

વળી સુનિવરસીટીની છંટર, બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળે તેમજ જુદી જુદી કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો નીમાય એવી તજવીજ થવા પરિષદે ઠરાવ કર્યો હતો; આપણે જાણીને આનંદ પામીશું કે ગુજરાતી કોલેજની જેમ તે ઠરાવનો બહુધા અમલ થઈ ગયો છે. બી. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી દાખલ થયાથી લગભગ બધી

કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો નીમાધ ચૂક્યા છે. હવે માત્ર બી. એ, ના ઓનર્સ ફોર્સમાં અને ઈન્ટર તથા ફર્સ્ટ ઇયર ઇન આર્ટ્સ, એ પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતી દાખલ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

થોડાક સમયમાં રા. અતિસુખશંકર ઠમણાશંકર ત્રિવેદી તે માટે યુનીવર્સિટી સેનેટમાં દરખાસ્ત આપનાર છે એમ સાબળયુ છે. આપણે ઇચ્છીશું કે તેમનો તે પ્રયાસ સફળ નીવડે અને તેનો મથ એમને મળે.

બીજો ઠરાવ સાહિત્ય પરિષદ મહાજની સ્થાપનાનો હતો. પરિષદનું કાર્ય સતત ચાલુ રહે એ ઉમેદથી અહીંની કારોબારી કમિટીએ સાહિત્ય પરિષદ મહાજની યોજના ઘડી હતી. પરંતુ વિષયવિચારણી સભામાં તે પ્રશ્ન રજૂ થતા આગળ સ્થપાયેલી બડોળ કમિટી સાથે પરિષદ મહાજને એકત્ર કરવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો અને તે માટે ૧૫ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમાધ, પણ છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન બડોળ કમિટીના મંત્રી સાથે થયેલો પત્ર વ્યવહાર વાચતા ખાતરી થાય છે કે તે ઠરાવનું કંઈ પણ ફળ આવે એવું એક પણ આશાજનક ચિહ્ન અત્યારે મालુમ પડતું નથી. પરિષદ મહાજની વ્યવસ્થા સ્વતંત્રરીતે થઈ હોત તો છેલ્લા ૩ વર્ષમાં તે ખર્ચિત પગમર થાત.

આવી કશી વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ તેથી બાળસાહિત્ય માટે પરિષદે કરેલો ઠરાવ કાગળપરજ રહ્યો છે, જો કે, રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ જેઓ, તે રિપોર્ટ ઘડવામાં મુખ્ય હતા તેમના તરફથી 'બી બોધ' માસિકમાં બાળવિભાગ ખાસ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને બાળસાહિત્ય માટે પણ કંઈ ને કંઈ તજવીજ કરી રહ્યા છે, એ ખુશી થવા જેવું છે. તેમજ અમો પૈકીના એક મંત્રી રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલે તો 'ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટી' તરફથી નિકળતા "બાળમિત્ર" નું તત્તીપદ સ્વીકારી બાળ સાહિત્ય અને બાળ જીવનના વિકાસ માટે ઉપયોગી કાર્ય રસ્તા ઉપર આશ્વી દીધું છે.

પણ સતોષ લેવા જેવું એ છે કે, વિજ્ઞાનવિભાગ કમિટીએ પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું છે અને અવરનવર મુખાઈ અમદાવાદમાં તેના તરફથી વિજ્ઞાન વિષયક વ્યાખ્યાનો પણ અપાવાય છે. વળી તે મહાજને એક સખી ગૃહસ્થ તરફથી નાણાની મદદ મળ્યાથી તેનું કાર્ય, ગ્રા. શાહની સલાહ ને દેખરેખ અને રા. પ્રીતમરાયના ઉત્સાહ અને ખતથી, વધારે સઝીન અને પદ્ધતિસર થવા આશા રહે છે.

છવટે પરિષદમાં રજૂ થયેલા વિધવિધ નિર્બંધો, પરિષદને અંગે અપાયેલા જાહેર વ્યાખ્યાનો, કવિશ્રી ઠાંગોરનું એડ્રેસ, પ્રમુખ, વિભાગી અધ્યક્ષો, અને શેઠ પુરુષોત્તમ વિભાગ માવજના ભાષણો તેમજ રિપોર્ટના અતે પરિશિષ્ટો આપ્યા છે તે, એમ આખો સમ્રહ કિમતી, વાચવા ને વિચારવા જેવો છે. આશા છે કે, રજૂ થયેલી આ સાહિત્યસામગ્રી સાહિત્યના અભ્યાસી અને વાચક વર્ગને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક મालુમ પડશે.

આમ, પરિષદનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ પામો. 'ગુજરાતી ભાષાનું' મૌરવ વધો! સર્વત્ર ગુજરાતીનો જય જય હો! એજ મનોવાછના, પ્રભુ! તેની ફળસિદ્ધિ આપો! એજ પ્રાર્થના.

આભાર દર્શન.

માનવતા બેડી મુલોચના ત્રીનુભાઈ, ઓ. બી. ઇ; એઓએ પરિપક્વ રિપોર્ટના છપા-
મણી ખર્ચના રૂ. ૨૦૦૦) બેટ આપી જે ઉદારતા બતાવી છે તે બદલ પરિપક્વ તેમની
સદા પ્રણી રહેશે. શેઠ અંબાલાલે, માનવતા મહેમાન કવિવર ટાંગેરના ઉતારા માટે બધી
સવડ કરી આપી, તેમજ પોતાનું 'આનંદભવન' થીએટર વાપરવા આપી પરિપક્વ પ્રતિ
સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, શેઠ મંગળદાસે મહેમાનોની મહેમાનગીરીની જવાબદારી સ્વીકારી
લઈ કમિટીને સરલતા કરી આપી હતી; મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂઆતથી પરિપક્વના કાર્યમા
રસ લઈ મંત્રીઓને સલાહ અને સૂચના કરી પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, અને કવિવર ટાંગે-
રને અત્રે બોલાવવામાં પોતા તરફથી સહાયતા આપી હતી; અને અમદાવાદના શ્રીમંતોએ
પરિપક્વને જે નાણાની મદદ આપી હતી, (નામાવધી આગળ આપી છે) તે સર્વનો
કમિટી જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઝોછો છે.

સાહિત્ય અને કળાનું પ્રદર્શન તો રા. બાઈ હરિપ્રસાદ દાક્તર અને બાઈશ્રી રવિશંકર
રાવળે તનતોડ અમ ન કર્યો હોત તો આટલું આકર્ષક નજ થાત. તેની ફતહનો યશ્ન એ એ
બાઈઓને જ છે. ખાસ કરીને પ્રદર્શન માટે બોળાનાજ સાગબાઈ બેડીઝ 'ઇન્સ્ટીટ્યુટ' બબ્બ
મકાન ઉપયોગમાં લેવા ૬૫ સૌ. વિદ્યાબહેને કમિટી ઉપર બારે અહેસાન કર્યો છે. આવું સુંદર
અને રમ્ય, બધી સગવડોવાળું બીજું કોઈ મકાન કમિટીને બાગ્યેજ મળત. 'શ્રી નરીન
દેશી સમાજ' ના ચાલક રા. બેલાબાઈએ તેમનું થીએટર આપી અને અન્ય પ્રકારે કિમતી
મદદ કરેલી છે. બાઈ અંબાલાલે અને બાઈ ચંદુલાલ દેસાઈએ વૉલન્ટિયરના કેપટન તરીકે,
અને વૉલન્ટિયરોએ ૩ દિવસ પરિપક્વના વ્યવસ્થા બળવી જે સહાયતા આપી છે તે કદી
વિસરાય તેમ નથી વળી બાળાઓએ ત્રણે દિવસ પરિપક્વના સંગીત બાઈ આનંદ આપ્યો
હતો, પેટા કમિટીઓએ, ખાસ કરીને નિરીક્ષક કમિટીએ આપેલી મદદ અને પ્રેમા-
બાઈ હોલનો વખતોવખત ઉપયોગ કરવા દેવા રા. બા. રમણુભાઈએ કરી આપેલી સર-
લતા, એ માટે, એ સૌનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ગાર્ડન પાર્ટીની વ્યવસ્થા રા. નરહરિ કસ્યાણુરાય દેસાઈએ ઉપાડી લીધી હતી અને
ત્યાની બીજી અતર વ્યવસ્થા ડૉ. હરિપ્રસાદ અને રા. ગદુલાલ ધ્રુવી રસિકતા અને કળા
પ્રેમને આભારી હતી

ઑડિટર તરીકે રા. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવાએ પરિપક્વ હિસાબ તપાસવામાં જે
શ્રમ લીધો છે તે બદલ તેમનો ખાસ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ડાયમંડ જ્યુબીલી, યુજ્જ્વલતીપત્ર, અને જ્ઞાનમંદિર ગ્રેસોએ છાપવાના કામમાં જે અતુ-
ફળતા કરી આપી હતી તેની કદર તો તે કામનો અનુભવ બેનાર જ સારી રીતે કરી શકે.

સિવાય રા. મણિલાલ છબારામ બક્ષ અને રા. ઇન્દ્રાચંદર ત્રિપાઠી, પરિપક્વની શરૂ-
આતથી તેના કામકાજમાં સહાયતા આપતા રહ્યા છે, તે સેવાની કિમત અ કાંઈ એમ નથી.

અંતમાં, જે લેખકબંધુઓના લેખો રદ કરવામાં આવ્યા છે અગર તો જેમના લેખો પરિષદ રિપોર્ટમાં છાપવાનું બની શક્યુ નથી તેમને અનાયાસે પણ કંઈ અન્યાય થઈ ગયો હોય અગર તો કંઈ ભૂત્ર થઈ હોય તો તે બદલ તેમની ક્ષમા માગીએ છીએ.

પરિષદની પ્રતેહ વાસ્તવિક રીતે લેખક બંધુઓનેજ આભારી છે, તેમની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ અને સહાયતા વિના પરિષદનું કાર્ય અફળજ નાથ, તે માટે લેખકવર્ગનો અને જે કોષ્ટકોએ એક વા અન્ય રીતે પરિષદના કાર્યમાં યથાશક્તિ જે કંઈ ફાળો પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે આપ્યો છે, તે સધળાનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે અને પરિષદને જે કંઈ યશ મળ્યો હોય તો તે તેમને આભારી છે ! અરુદ્ધ !

છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હેવાલ.

સન ૧૯૧૫ માં પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરતમાં મળી તે આગમ્ય ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, પરંતુ સુરતમાં મળેલા ધણાખરા સાહિત્ય રસિકોએ એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે, આગામી સાહિત્ય પરિષદ તો નડિયાદ, ભરૂચ કે ભાવનગરમાં ભરાય તે જરૂરનું છે અને તે માટે યોગ્ય તજવીજ કરવાનું બની આવે એ હેતુથી પાચમી પરિષદ, પછીની પરિષદનું સ્થળ મુકરર કર્યા વિના વિસર્જન થઈ હતી.

ઉપર જણાવેલા કેાઇ પણ શહેરમાં પરિષદ ભરવાનું બની આવે તે માટે જવાબદારી ઉપાડી લઈ શકે એવા મિત્રોને જુદે જુદે સ્થળે પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓ તરફથી પત્રો લખી પુઠાવવામાં આવ્યું હતું પણ તે હિલચાલનું પરિણામ જોઈએ તેવું આશા જનક આવ્યું નહિ તે પરથી સન ૧૯૧૮ ના એપ્રિલ માસમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓને પત્ર લખી છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાની પરવાનગી માગી અને તે માગણીનો સ્વીકાર થયો.

આ પ્રમાણે પરવાનગી મળતા તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૯૧૮ ને રવિવારના રોજ અમદાવાદના શહેરીઓની એક જાહેરસભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીયકંઠના પ્રમુખપદ હેઠળ ભરવામાં આવી; તેમાં આગામી પરિષદ સન ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર માસમાં ભરવાનું નક્કી થયું અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું ઉપાડી લેવા માટે ૭૩ ગૃહસ્થોનું સ્થાનિકમંડળ-વધુ નામ ઉમેરવાની સત્તા સાથે, નીમવામાં આવ્યું તે સાથે પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓ તરીકે રા. રામભોહનરાય જ. દેશાઈ, ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ, રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ, રા. ગડુલાલ ગોપીલાલ મુ, અને રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, એ પાચમી પરિષદની યાદી.

સ્થાનિક મંડળની પહેલી સભા તા. ૧ લી આગસ્ટ ને શુક્રવારના રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી તેમાં રૂ. ૫) કે વધુ રકમ આપે તેને સત્કાર મળનાર સભાસદ નીમવાનો અને પરિષદની ચાલુ વ્યવસ્થા કરવા માટે ૩૪ સભાસદોની એક કારોબારી કમિટી, -વધુ નામ ઉમેરવાની સત્તા સાથે ઉભી કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

તા. ૧૩ મી આગસ્ટે મિ. કેપુચર અરદેસર બાલાના પ્રમુખપદે કારોબારી કમિટીની પ્રથમ સભા મળી હતી તેમાં, બાળસાહિત્ય વિષે વિચાર કરી એક રિપોર્ટ રજૂ કરવા પેટા કમિટી નીમાઈ હતી. તે સિવાય નાણા ઉધરાવવા માટે વર્તમાનપત્રો અને પ્રજાને વખતો વખત પરિષદની ખર્ચ આપવાને અને અન્ય કામ માટે જુદી જુદી પેટા કમિટીઓ ચુટી કાઢવામાં આવી હતી અને મત્રીઓએ રજૂ કરેલો પરિષદ પત્રિકાઓ નં. ૧-૨ નો ખરડો મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

દરમિયાન ઇન્ડિયન એસોસિએશન ઓફ ઈસ્ટ ઇન્ડિયન નીકળવાથી અને ઇન્ડિયન કારણથી પરિષદનું કામકાજ કેટલાક માસ સુધી બંધ રહ્યું હતું.

સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા કારોબારી કમિટીની સભા ફરીવાર તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૧૬ ના રોજ બોલાવવામાં આવી હતી અને તેમાં પરિષદની બેઠક તા. ૮-૯-૧૦ નવેમ્બરે ભરવાનો, પરિષદને અગે એક સાહિત્ય, કળા અને ઇતિહાસનું પ્રદર્શન ભરવા; અને સત્કાર મહળના પ્રમુખ તરીકે પ્રો. આર્નલ્ડશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવને નીમવાના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

આગળથી જાહેર કર્યા પછી સત્કાર મહળની સભા તા. ૨૨ મી. આગસ્ટને શુક્રવારે પ્રો. આર્નલ્ડશંકરના પ્રમુખપણા હેઠળ પરિષદના પ્રમુખ અને સાહિત્ય ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગોના જુદા જુદા અધ્યક્ષો ચુટવા માટે મળી હતી. તેમાં પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. હરજોવિંદલાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળાને અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે રા. બ. રમણભાઈ, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર અને પ્રો. મસાણીને ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

પરંતુ પરિષદ માટે પૂર્વે નિશ્ચિત કરેલા સમયના આસપાસના દિવસોમાં પુણામાં ઑરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ, પહેલીવાર મળનારી હતી અને તેમાં આ તરફના કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનો ભાગ લેવાને ઉત્સુક હતા, તેમજ ઑરિએન્ટલ કોન્ફરન્સના અધ્યક્ષ રા. વિશ્વનાથ વેલ્લે પણ પત્ર લખી આમંત્ર્ય કારોબારી કમિટીની સભા તા. ૩ જુલાઈ સપ્ટેમ્બરે મળી તેમાં બધા સંમેલો લક્ષમાં લઈ પરિષદની બેઠક ડિસેમ્બરે માસમાં સુલેહના તહેવાર દરમિયાન રાખવાનો અને પ્રો. મસાણીએ વિજ્ઞાન વિભાગનું અધ્યક્ષ પદ સ્વીકારવા નામરજી બતાવ્યાથી તેમને બદલે પ્રો. સાકળચંદ શાહને નીમવા ઠરાવો થયા હતા.

એ અરસામાં રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાએ પરિષદના કાર્યક્રમમાં અન્ય વિભાગો સાથે જૈન વિભાગ ઉમેરવા સૂચના લખી મોકલી હતી, પરંતુ પૂરતી સંખ્યામાં તે વિભાગ માટે જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસને લગતા લેખો અને નિબંધો આવશે કે કેમ, એ અનિશ્ચિત હોવાથી અને પરિષદનો સમય નજદીક આવેલો હોવાથી તે સૂચના હાલ તુરત પડતી મૂકવા નક્કી થયું હતું, પરંતુ જનસમાજ પરિષદના કાર્યમાં વધુ રસ લેતો થાય એ હેતુથી પરિષદના દિવસોમાં જાણીતા વિદ્વાનો પાસે ખુશ્વા મેદાનમાં જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો કારોબારી કમિટીએ પ્રબંધ કર્યો અને તે વ્યાખ્યાન આપવા માટે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી, રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. નાનાલાલ ફલપતરામ કવિ, મિ. કેપુશ્વર અરદેસર બાલા, રા. નર્મદાશ્વર દેવશંકર મહેતા, રા. કૌશિકરામ વિપ્રહરરામ અને રા. અચ્યુત કર રત્નજી વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષોને નિમંત્રણ પત્ર મોકલવા ઈચ્છું હતું. તેમજ સાહિત્ય પરિષદ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરવા માટે શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ આવજીને વિનંતિ કરવા, કેટલાક દેશી રાજ્યોને પરિષદમાં પોતાના ડેલીગેટ મોકલી આપવા વિનંતિપત્ર લખવા અને પરિષદના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. બ. રમણભાઈ અને મિ. કેપુશ્વર અરદેસર બાલાને નીમવાના ઠરાવો થયા હતા.

આગળ પરિષદની બેઠકના દિવસો બદલેલા ત્યારે એમ માની લીધેલું કે ડિસેમ્બર માસમાં સુલેહના તહેવારોની ગળ બધાને અનુકૂળ થઈ પડશે પરંતુ પાછળથી માલુમ પડ્યું કે કેળવણી ખાતામાં કામ કરતો શિક્ષક વર્ગ જે, પરિષદના કામકાજમાં રસપૂર્વક ભાગ લે છે તે બીજા જરૂરી શિક્ષકોને લીધે તે વખતે પરિષદમાં સમુજાનો હાજરી આપી શકશે

નહિ. આ મુશ્કેલીની અગર કમિટીને કાને આવતા તા. ૧૩ મી. નવેમ્બરે કારોબારી કમિટીની સભા ૫૨ી ગ્રેજની પરિષદની બેઠક સન ૧૯૨૦ ના ઇસ્ટરના તહેવારમા ભરવાનો છેવટનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો અને પરિષદના બધારણમા યોગ્ય સુધારાવધારા અને ફેરફાર સૂચવવા એક પેટા કમિટી નીમી, તે સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ક્ષેત્રમા જુદા જુદા પ્રાંતોમા કામ કરતી સંસ્થાઓને લગતી માહિતી એકઠી કરવાનો ઠરાવ પણ કરવામા આવ્યો.

પ્રથમ તો પરિષદની બેઠક ગ્રેમાભાઇ હોલમા રાખવા નિર્ણય થયો હતો પણ ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરિષદમા હાજરી આપનાર છે એવી ચોક્કસ ખબર મળતાં પરિષદની બેઠક માટે ખાસ નવો મંડપ બાંધવા અગર તો એક વિશાળ થીએટર રોકવા સેક્રેટરીઓને સત્તા આપવામા આવી હતી; તેમજ પરિષદ તરફથી માનવતા મહેમાન કવિવર ટાગોરને માનપત્ર આપવાનું મંજુર થયું હતું. આ સિવાય નિરીક્ષક કમિટી, મહેમાન કમિટી, ટીકીટ કમિટી, મંડપ કમિટી, નીમી કામની યોગ્ય વહેચણી કરવામા આવી હતી; જેથી કામના ઉદ્દેશમાં ધણી સુખમતા પ્રાપ્ત થઇ હતી.

છેવટમા અત્રે એટલું નોંધવું જોઇએ કે રા. બ. રમણભાઇ અને મિ. કેપુચર અ. બાલાએ અંગત અગવડ વેઠીને પણ કારોબારી કમિટીમા વખતો વખત હાજરી, સલાહ, અને મદદ આપી પરિષદના કામકાજમા ભારે સરસતા કરી આપી હતી.

રા. બા. રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંઠાવાળા,
પ્રમુખ, ૬ શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન.

શરૂઆતથી છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વધારે ખેતીબાજી અને લોકપ્રિય થાય એવી તૈયારી આશુ રહી હતી પણ હિંદુસ્થાન કવિરત્ન ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ખાસ હાજરી આપનાર છે એ વાતથી તો ચોતરફ પરિષદ માટે ભારે ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો. તા. ૧ થી. એપ્રિલે તેઓથી અને પધારતા રોજન પર તેમને વધાવી લેવા ભારે મેદની જમી હતી અને ખાસ ઉતારે તેમના સ્વાગત માટે ચોળેલો વિધિ પણ આપણી પ્રાચીન પરંપરાને અનુરૂપ, પ્રસંગને સોભાવનારો અને ઉત્સાહગ્રેષ્ઠ હતા; જે દક્ષ નિકાળી સૌ કોઈના હૃદય આનંદથી ઉછળતા હતા. તેજ સાળે પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. હરજોવિંદ-દાસ કાંઠાવાળા મિત્રમંડળસહ આવી પહોંચ્યા હતા અને તેમનો આદરસત્કાર પણ રોજન પર અને ખાસ ઉતારે પરિષદના મૌરવને શોભે અને આનંદ આપે એટલો આકર્ષક નીવડ્યો હતો.

પરિષદનું રીતસરનું કામકાજ તા. ૨ છ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ને શુક્રવારે બપોરના ૧૨ વાગે આનંદભવન થીએટરમાંથી શરૂ થનાર હતું પરંતુ મુકરર કરેલા સમય પૂર્વે આખું થીએટર વિદ્યાવિદ્યાસી સ્ત્રી પુરુષો, સંભાવિત સહેરીઓ અને શૈઘ્યાઓ અને બહાર ગામથી આવેલા જાણીતા વિદ્વાનો અને મહેમાનોથી ચિંકાર બરાબ મચી હતું. વળી રોજને સારી રીતે ફૂલપાનથી સજ્જારવામાં આવ્યું હતું; તેમજ મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રીમતી સરલા-દેવી ચૌધરાણી, પ્રો. આનંદશંકર દ્રુવ, રા. બ. હરજોવિંદદાસ કાંઠાવાળા, સર ગિરિજા-પ્રસાદ ચીત્રભાઈ, રા. નરસિંહરાવ, રા. કેશવલાલ દ્રુવ, રા. બ. રમણભાઈ, મિસિસ વિદ્યા-ગૌરી નીલકંઠ, સૌ. શારદા મહેતા, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રો. બળવંતરાય, રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, શૈલ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજી, રા. મદુભાઈ કાંઠાવાળા, મિ. કેપ્પુશ્શ અરદેસર બાલા, પ્રો. સાકળચંદ્ર શાહ, ડૉ. બાલાભાઈ, રા. માનસંકર પીતામરદાસ, પ્રો. વિઠ્ઠલરાય, રા. કૃષ્ણરાવ દિવેદિયા, રા. મનહરરામ, રા. ચંદ્રશંકર, વગેરે વગેરે જાણીતા સ્ત્રી પુરુષોની રોજ પર હાજરી સૌના ધ્યાન ખેંચી રહી હતી.

સમય મતાં બાળાઓ કવિ નાનાલાલનું “ધન્ય હો, ધન્યજ પ્રુણ પ્રદેશ, અમારો ગુણિમલ ગુર્જર દેશ” એ કાવ્ય ગાઈ સંભળાવતી હતી તે અરસામાં પરિષદના માનવંત મહેમાન કવિવર રવીન્દ્રનાથ, શૈલ અંબાલાલ સારાભાઈ અને મિ. ઝૈંદુસ સાથે આવી પહોંચતા આખી સભાએ માનપૂર્વક સત્કાર કર્યો હતો; જે પછી રા. કેશવ હ. શૈલનું “મોધેરા મહેમાન” નામનું કાવ્ય ગવાતા ગ્રોતા વર્ગના અનરજિત થયા હતા. અને પરિષદમાં અવનવો ઉત્સાહ ને ચેતન જણાતા-આશુમ પડતાં હતા.

(૧)

ગુજરાત.

૧ ધન્ય હો ! ધન્ય જ પ્રુણપ્રદેશ !

અમારો ગુણિમલ ગુર્જર દેશ,

કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદીઉજળો,

કીધ પ્રજાએ ય સ્વદેશ :

અમારો ગુણિમલ ગુર્જર દેશ. ધન્ય હો !

૨ આર્તનું આમર-લીલું પુરાણ,
તથોવન બૃહવસિષ્ઠના બાણ;
ગીતાના માનારા મહારાજ
પાર્થના સારથીના બ્રહ્માં રાજ્યઃ
શ્રીસરોમથી ય જુના,
કુરુપાંડવથી ચે પ્રાચીન,
સોમનાથ, ગિરિનગર, દ્વાપરકાન્ધ
યુગ યુગ ધ્યાનવિલીન
ઉભીને કાલસિન્ધુને તીર
બળવે બંસરી બળ્ય સુધીર. ધન્ય હો !

૩ રથભેરવળ નવપદ્મવના પુનઃ,
નદી ને તળાવ કેરી કુન્ડ;
કોમળી કવિતા સમ સુરસાળ
સિન્ધુ બ્રહ્માં દે મેલીના યાજ્ઞ
જગજૂના નિજ ગીન ગર્જતો
ફરતો સાગર આજ;
કેસર ઉછળી ધૂનવે મરવો
વનમા બ્રહ્માં વનરાજઃ
ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ત
મન્દિરે ધ્વજ ને સન્તમહન્ત. ધન્ય હો !

૪ પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,
બ્રહ્મ ભરી બેઠી તેમ નિકાસ,
મોહી આગણ ઉતર્યો જ મૂરોપ,
વીણવા વાડીના ફલરોપ;
વીણી ન વીણસે પુણ્યપામરી
અમ રસજગિની જાળ;
જગમોહન મુગ્ધ નગરી જૂવો !
શુ પામર્યો કિન્નરખાળ
નિત્ય નવફલે ખીલે અભિરામ
લક્ષ્મીમ્હોર્યે લક્ષ્મીના ધામ. ધન્ય હો !

૫ ચોળી, ચણિયો, પાટલીનો ઘેર,
સેંચલે સાળુની સોનલ સેર;
છેડલે આઝાદી ઉજાવ,
લલિત લજ્જાનો વહન જમાવ;
અંગે આળે ચે નિજ અલગેલ,
સાળુમા દાક્તરી ફપી વેલ,

રાણકેતનયા, બાયસોભના, -

સુન્દરતા શું છેડ !

આર્થસુન્દરી ! નથી આવતીમા

દુજ રૂપચુસુની જોડ;

બાલ કુંકુમ, કર કંકણસાર,

કન્યનાં સન્નાં તેજસચુમાર. ધન્ય હો !

૬ ખેતરો ન્હાનાં ન્હાનીથી ધોળ,

નાતળતે ન્હાનડિયા ધોળ;

ક્ષત્રિજનયાનાં ન્હાનલ રાજ્ય,

ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ;

૭ વૃદ્ધ ચાણુકયે વર્ણ્યાં પૂર્વે,

ન્હાના પ્રજાના તન્ત્ર;

એક પુરાતનના પછડાયા,

આ અમ જીવનજન્ત્ર;

એક કૃષ્ણવેશે કૃષ્ણતા કૃષ્ણ,

અમારા એક સુમન્ધ અમૂલ. ધન્ય હો !

૭ દેશ નિજ તજ ધર્મને કાજ

સાગરે ઝુકાવ્યુ સફરી જહાજ;

ધર્મવીર પારસીના સત્કાર

જમતપ્રતિહાસે અગુપ ઉદાર,

૮ પ્રસલામી યાત્રાળુનું આ

મકાનું મુખઆર,

હિન્દ સુસલ્લખિત પારસીઓને

અહિયાં તીરવદાર

પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક,-

પિતા છે એક, માત છે એક,-

આપણે એકની પ્રજા અનેક. ધન્ય હો !

૮ નથી રમી સમરોરાના દાવ,

નથી તમ ધણા ઝીલ્યા યે ધાવ;

શ્રી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મ્હાલ

લીધાં વ્રત જણે હજી ૫ પળાય;

એક છડના વનકેસરીએ,

બહવીર બાપ્પારાવ.

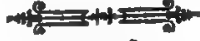
વિશ્વવન્દ સરજકુળ સ્થાપી

ચિતોડ કીધ મહાધાવ:

જન્મભૂમિ દયાનન્દના ધામ,

ગાધીના ગીતાજીવન નિષ્કામ. ધન્ય હો !

- ૬ સુરેતના રસિક રઝીલા રાજ,
બુદ્ધિધનભર્યો શ્રીનગર સમાજ;
શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશ્વત્સ,
કચ્છના સાહસિક સન્તાન,
ખડખડ વિસ્તરતો હિન્દી
મહાસાગર મહારેલ,
તીરતીર જઇ સ્થાપી ગુર્જરી
સંસ્થાનોની વેલ,
મહાસાગરના પૃથ્વીવિસ્તાર.
સરોવર કીધા ગુર્જરી બાળ. ધન્ય હો !
- ૧૦ વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,
જન્મતનો દીપે શુ અમુલ્ય બાળ !
સળવ્યા જૈને રસશયુગાર,
લતામુડપ સમ ધર્માગાર,
ભારતીએ કંઈ ફલફારો
અંજલિમા શુ લીધ !
દ્વિશદ્વિશ ફલધાર ઉઘવી
દિલના પરિભળ દીધ !
હિન્દ માતની લાડિલી બાળ !
ગુર્જરી 'જય ! જય ! તવ ચિરકાળ ! ધન્ય હો !
નહાનાલાલ હલપતરામ કવિ.

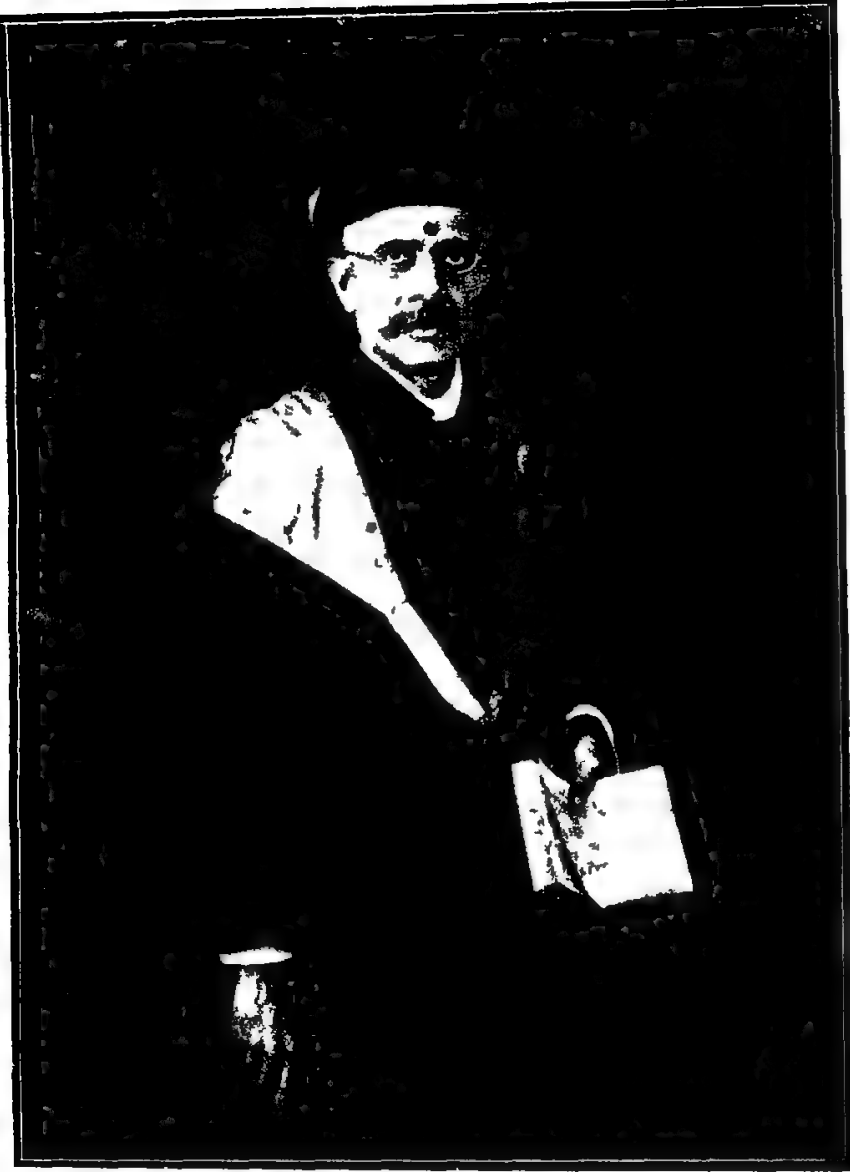

(૨)

મેંધેરા મેમાન.

મનગમતા મેમાન, પધારો, મેંધેરા મેમાન.
પુણ્ય પનોતા કુમકુમ પગલે પાવન પાગર સ્થાન,
તમ દર્શનમા ઝાંખી પ્રભુની, જીવનના કસ્યાણુ— પધારો.
અતુપમ આપતણે આહ્વાન, ભેટુ અલૌકિક સ્હાણુ,
વધાવીએ બહાલા વીરાને, સાહિત્યને ઉદ્ધાન— પધારો.
તેજ ભર્યા તમ લોચન રસિયા, અજવાળે અમ પ્રાણુ,
પ્રેમ પરિમલ ફેરી રહી તમ, આસ વડે પુણ્યવાન— પધારો.
અદળક અમૃત ઢળતું હૃદયે, સ્નાનતણું લો દાન,
પુરશે ક્રેડ હળીમળી કરતા, સાહિત્યમા રસના પાન— પધારો.
ઉણપ હશે મેમાનગીરીમા, છે તમ આત્મ મહાન;
ઉદાર ભાવે ઉરના આદરના, કરશે સન્માન—
મહાતુભાવ પધારો, ધન્ય અમારા ધામ. પધારો.

કેશવ હ. શેઠ.

પ્રો. આનંદશંકર આપુલાર્થ ધ્રુવ,
પ્રમુખ, સત્કાર મંડળ

આ મંગળાચરણનું સંગીત પૂરું થયા બાદ ગ્રો. આનંદશ કર બાબુભાઈ ધ્રુવે પોતાનું સ્વાગત કરનારું વ્યાખ્યાન કવિવર ટાગોરને અને પગિપદને સંમોધીને મધુર કંઠે ખુલ્લા અવાજથી વાંચી સભળાવ્યું હતું, (જુઓ પૃ ૧ થી ૧૨) જે પૂરું થતા રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીએ આ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. હરગોવિંદલાસને ચુંટવાની દરખાસ્ત રજૂ કરતા જણાવ્યું કે, રા. બ. હરગોવિંદલાસને કોણ નથી ઝોળખતુ, તેમને માટે શું કહેવું તે મને સ્પષ્ટ નથી. સૂર્ય કે ચંદ્રને ઝોળખાવવાનું શું ? પરંતુ જેઓ ઉમ્મરે નાના છે અને તેમને વિષે નહિ જણ્યતા હોય તેમને માટે કહીશ. સ્વ. મહીપતરામ, જેમનું નામ દરેકના મનમાં છે તેમના તે પ્રિય શિષ્ય છે રા. બ. લાલસુકર બ્યારે દેશ અને સાહિત્ય પ્રત્યેની 'સેવા' બળવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમની જોડમાં રહી સ્વ. મહીપતરામના આ શિષ્યના 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિકમાં રસભરી હોરીઓમાં 'સીતાના કાગળો' છપાતા હતા. તેમાં તેઓ નામ નહોતા આપતા પરંતુ તે તેમણે લખેલી એ વાત ખરી છે, એજ અગ્સામાં તેમનું છપાવેલું 'પાણી-પત' નામનું વીરગ્ન બરેલું દેશભક્તિનું નાનું કાવ્ય છે. પરંતુ એમાં શું સમાયેલું છે તે માટે બે લીટીઓ કહીશ મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કહેતા તેઓ કહે છે x x x x " પ્લાસીમાં જે જીત થઇ તે લજવે માનવજાતિ " આદિ વળી આગળ આલતા તેમણે જણાવ્યું કે ગુજગતી સાહિત્યમાં એ કાવ્ય લખીનેજ તેમણે બસ નથી કર્યું 'કૃષી કારીખરીને ઉત્તેજન' એ નામની તેમની ચોપડીએ સન ૧૮૭૫-૭૭ માં બહુ હોહા કરી ચૂકી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી હાલ જે રેડિયો માટે કહે છે તે તેમણે તે વખતે બજાવ્યું હતું. આમોદ વગેરે સ્થળેથી દેશી છરીઓ તથા બીજા દેશી માલ આવવા લાગ્યા હતા. તેમણે સ્વ-દેશીનો ગ્રેમ ફેલાવી દીધો હતો દેશની અને સાહિત્યની આટલીજ સેવા કરીને તેઓ અટક્યા નથી. પહેલા 'પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક' કાઢી તેમાં છુટા છુટા પ્રાચીન કાવ્યો તેઓએ બહાર પાડ્યા હતા અને પછીથી તેમણે 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' મહાર પાડી છે, જેથી આપણા સરસ્વતીના બહારમાંથી જે ખુલ્લે પડી રહેલ તે જાહેરમાં આવ્યું છે. આવા પ્રમુખને આપણે પ્રમુખ નીમવા જોઈએ જ.

ઉપરની દરખાસ્તને ટેકો આપતા રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ જણાવ્યું કે, રા. ડાહ્યાભાઈએ મારું કામ સહેલું કરી મૂક્યું છે. દરખાસ્ત ચૂકનાગ્ને શું કહેવું તેની ખબર ન પડે તો ટેકો આપનારને કયાથી પડે. હું પૂરવણીમાં એકજ બાબત કહીશ. રા. બ. હરગોવિંદલાસ જુના અને નવા વર્ગને જોડનારી સાકળરૂપે છે. હોપ સાહેબની કમિટીએ પુસ્તકો રચ્યા તે ઉપર જે જે વર્ગના માણસો પોસાયા તે જુના વર્ગના. હાલની કમિટીના ગ્યેલા પુસ્તકો ઉપર પોસાયલા અને નવીન સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરનારા તે નવા વર્ગના. તેઓ એ બે વચ્ચે અનુસંધાનરૂપે છે, હાલ વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં પણ તેમના સાહિત્ય ગ્રેમ સંબંધી હું નથી ધારતો કે બે મત હોઈ શકે. એવા સદ્ગૃહસ્થને આપણે પ્રમુખપદે નીમવા એ દરેક રીતે વાજબી છે

મિ. કેપુશર અરદેસર બાલાએ તેને વધુ ટેકો આપતા જણાવ્યું કે મારા પહેલાના બે બોલનારે રાજગ્ન કાટાવાળાની પ્રમુખના ઉંચા જોડાની લાયકાત અને સાહિત્ય સેવાનું વિવેચન કર્યું છે એટલે તે ઉપર વધુ બોલવું તે આપનો અમૂલ્ય વખત રોકવા જેવું છે. રા. ઝવેરીની પેઠે હું પણ એકજ બાબત કહીશ. ગુજગતી સાહિત્યમાં પારસીઓએ જે અલ્પ

પ્રયાસો કર્યા છે અને કંઈ જય છે તે પ્રત્યે જોડો સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેમાના એક સાક્ષર રા. બ. ઠાટાવાળા છે, તેથી આ દરખાસ્તને ટેકો આપતા મને ધણી આનંદ ઉપજે છે.

ત્યારબાદ તાળીઓના મઠમઠાટ વચ્ચે રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રમુખસ્થાન લઈ પોતાના બાપણનો ચોડોઠ ભાગ વાચી સંભળાવ્યો હતો પણ તે બાપણ ધણું લાંબુ હોવાથી તેમણે પોતાના પુત્ર રા. ભાઈ મટુભાઈને બાઈનો ભાગ વાચી સંભળાવા કહ્યું હતું. તે બાપણના વાચન દરમિયાન જ્યાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે સૂચના કરેલી છે ત્યાં આવી પહોંચતા પ્રમુખ મહાશયે હભા થઈ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે પોતે રૂ. ૧૦,૦૦૦) દસહજાર આપવાનું જાહેર કરી જણાવ્યું કે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે રૂપિયા દસ લાખની જરૂર છે. મેં તે રકમ ચૂંટાઈ ભાગ આપ્યો છે. સ્વ. લાલચંદ્રકરભાઈના વડીલબંધુ રા. નરભેરામે પણ રૂ. ૫૦૦૦) આપવાનું કહ્યું છે, મારા જેટલી સો માણસોની મદદની જરૂર છે. સર્વ ભાઈઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ કામમાં મદદ આપશે એવી આશા રાખુ છું.

પ્રમુખનું બાપણ પૂરું વચાઈ રહેતા (બાપણ માટે જુઓ પૃ ૧૩ થી ૬૨) પરિષદ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનામ તાર અને કાગળ આવેલા વચાયા બાદ વિષય વિચારણી કમિટી નીમીઠી હતી. તે પછી પરિષદ ૩ વાગતા સુધી મુલતવી રહી હતી.

સાંજની બેઠક માનવતા મહેમાન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ તરફથી માનપત્ર અર્પણ કરવા ખાસ રાખવામાં આવી હતી તે પ્રસંગ પરિષદના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે ઠોતરાઈ રહેશે. તેનો અભિપ્રાય અને ભવ્યતા કંઈ જુદાજ જણાતા હતાં. પ્રથમ મીથુત લલિતે ડો. ટાગોરના એક અંગ્રેજી કાવ્યનો તરજુમો જે નીચે આપ્યો છે, તે બાવવાહી રીતે સુમધુર કંઠે ગાઈ સંભળાવ્યો હતો.—

“ અહા જ્યાં અભયભર્યા મન ખીલે,
અને જ્યાં ઉર્ધ્વજ્યોતિ સિર ઝીલે—
અહા ! જ્યાં જન કુદુખ વિસ્તરે,
અને જ્યાં સત્ય મોતી મુખ સરે
પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ,
પ્રભુ ! હો અમ સ્વદેશ ઉત્કર્ષ ! ”
અહા જ્યાં પૂર્ણોદય સહુ પૂરે—
અને જ્યાં વિવેકસર નિર્ઝરે—
અહા જ્યાં મન તુંમય વિચરે—
વિચારો વિજ્ઞાણ વર્તન ધરે—
પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ
પ્રભુ ! હો પ્રિય સ્વદેશ—ઉત્કર્ષ.

“ લલિત ”

સંગીતનો ધ્વનિ શાવ પડતા ગ્રો. આનંદચંદ્રકરભાઈએ પરિષદ તરફથી નીચેનું માનપત્ર જાહેર રીતે વાચી સંભળાવ્યું હતું

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

•

પરમ માનનીય

કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

હૃદી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને વિશિષ્ટ પ્રસંગે આપ અમારું આમન્ય સ્વીકારી અત્રે પધાર્યા છો તે કૃપા માટે ગુર્જરગિરાના નમ્ર સેવકો કૃતજ્ઞ છીએ, અને આપને અન્તઃકરણપૂર્વક સ્વાગત દઇ સવિનય અભિવદન કરીએ છીએ. સરસ્વતી દેવીના ઉપાસનમાં આપે અમર કીર્તિ સંપાદન કરી છે અને આપનું પ્રત્યક્ષ સનિધાન એ દેવીની સેવા કરવામાં અમને વિશેષ પ્રોત્સાહક થશે એવી અમને પ્રતીતિ છે.

આ અમદાવાદ શહેર ગુર્જરશૂનિનું પાટનગર છે અને ઐતિહાસિક ખ્યાતિથી પૂર્ણ છે. અમારું શહેર વેપાર ઉદ્યોગમાં મથયુલ છે અને લક્ષ્મીના ઉપાર્જનમાં ધણે કાળ કાટે છે, તે છતાં સુખાચે તે સરસ્વતીથી વિમુખ નથી. સાહિત્યના પ્રયાસ માટે કેન્દ્રસ્થાન ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય આ શહેરે ધણા વર્ષથી ઉપાડી લીધેલું છે અને તે આહું રાખ્યું છે.

બંગાળના સાહિત્યનો પરિચય બાષાન્તરે દ્વારા ગુજરાતને કરાવવાનું સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રે શરૂ કર્યું ત્યાર પછી તે પ્રણાલી ચાલુ રહી છે, અને આપના પૂજ્ય પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, ઇન્દિરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, બંકિમચન્દ્ર, રમેશચન્દ્ર દત્ત, દેવીપ્રસન્ન રાય ચૌધરી, હમોદર મુખોપાધ્યાય ઇત્યાદિની બંગાળી વાણીનો પ્રસાદ ગુજરાતી વાંચનારને સુલભ થયો છે. આપની અનુપમ 'ગીતાજલિ'નો સુખાશ્રોત પ્રમટ્થો ત્યારથી તેની ઉત્કૃષ્ટ પિપાસા ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થઇ છે અને

એ આમાર સરીરેર શિરાય શિરાય
જે પ્રાણુ-તરજ્જી.આલા રાત્રિદિન ધાય
સેધ પ્રાણુ છુટિયા છે નિશ-દિગ્ગિજયે
સેધ પ્રાણુ અપરુપ હન્દે તાલે લયે
નાચિ છે જીવને;

એ આપનો અલૌકિક અનુભવ ગુજરાતની પ્રજામાં અસ્પર્શો પણ સંક્રાન્ત થાય, આપની 'પ્રાણુતરજ્જી.આલા' નું પાન ગુજરાતની તુષાર્ત ભાસ્તીને યોડુ બળું પણ થાય એ ઉત્કંઠાથી આપના વિવિધ વાગ્વિલાસ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવામાં આવ્યા છે.

બંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાઓ વચ્ચે ધણું સામ્ય અને સામીપ્ય છે. બંગાળી સાહિત્ય તરફ ગુજરાતમાં ધણી અભિરુચિ છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે એક વાર અમદાવાદની સુલાકાત લઇ અહિંના પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં ઉપદેશ કરેલો. આપના વડીલ બાઇ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર લાંબો વખત અમદાવાદ રહેલા અને તેઓ એ મંદિરમાં ગુજરાતી ભાષામાં ધણી વાર ભાષણ કરતા. આપ પણ એમને ત્યાં સાળરમતીને કિનારે ચાહી-બાગના એકાન્ત બંગલામાં રહેલા છો અને ત્યાંના કચ્છરો અને મધમાખીઓના આપનાં સંસ્કરણો હજી તાજા છે. આ સર્વ નિકટ સમીધને લીધે આપનું અહિં આવડું વિશેષ

પ્રયત્ન થયું છે. અને આ પ્રસંગનો લાભ લઇ ગુજગતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ માનપત્ર દ્વારા આપને ધન્યવાદ દઇએ છીએ

આપને ‘ નોબલ પ્રાઇઝ ’ મળ્યું તે વખતે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા પેઠે અમે પણ બહુ હર્ષ પામ્યા હતા અને આપના મહાન કવિત્વની કીર્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપી એ જોઇ અમે અમારું અત્યંત ગૌરવ જાન્યું હતું આપે પૃથ્વી પર્યટણ કરી ભારત માતાની કીર્તિ વધારી અને સંસારતાપથી રોકાતા યુરોપ અને અમેરિકાના બંધુઓને અને બહેનોને આપે શાન્તિ અને અમરત્વ પામવાનો આપણા પુગલું આર્યાવર્તનો સનાતન સદેશો ‘ હોઆડયો ’ એ મ્હોડું કાર્ય કદી વિસરાય એવું નથી

દેશ પરદેશના રસાભિલાષી જનો આપના સમાજમનો લાભ મેળવે અને અમે આપના બંધુઓ અને પાડાશીઓ છતાં આપના દર્શનથી પણ વિહીન રહીએ એ હલ્કુપ થઇ પડી તેથી અમે આ પ્રસંગે આપને તસદી આપી છે

મહાન આદર્શો જીવનમાં કેમ ઉતાવળા તેનું અનુપમ દૃષ્ટાન્ત આપે શાન્તિનિકેતન સ્થાપીને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે

આપની ગંભીર તત્ત્વદષ્ટિ, ઉભરાઈ જતી પ્રભુભક્તિ, નિઃસ્વરતા, સત્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રેમ અને સક્ષમજનતા માટેનો બંધુભાવ જોઇ અમે મુગ્ધ થયા છીએ.

આપનું ઋષિસમ પવિત્ર, શુદ્ધ, ભાવનાપરાયણ અને પરોપકારી જીવન અને આપની અવિચલ સાહિત્યભક્તિ પ્રત્યે અમારો પરમ આદર છે.

હિન્દુ માતાની કુળે કંઈ કંઈ સત મહત્ત જનો જન્મ્યા છે તેમની સખ્યામાં આપના એક વ્યક્તિત્વથી અનેકશઃ ઉમેરો થયો છે.

પ્રભુ પાસે આજના શુભ પ્રસંગે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપ દીર્ઘાયુ થાઓ અને ભારતનું ગૌરવ હજી પણ વધે એવા અનેક મહત્ત કાર્ય આપને હાથે થાઓ.

અમદાવાદ, તા ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

આપના સદાના અનુરાગી સાહિત્યશક્તો,

પ્રમુખશ્રીએ માનપત્રવાળું કાસેટ અને હારતોરા અર્પણ કર્યો તેનો સ્વીકાર કરી ડૉ. ટાગોરે આભાર માનતા જણાવ્યું કે, મને લાગે છે કે, મારા દેશબંધુઓને મારે કંઈક કહેવું જોઈએ; અને આપના પ્રેમનો બદલો વાળવાનું ઉત્તમ સાધન આ મેં લખેલું ભાષણ તે છે. તેમણે તે ભાષણ માધુર્યપૂર્ણ અને ભાવમય અવાજે શ્રવણ કરાવી સૌના મન પ્રફુલ્લિત કર્યો હતા. (ભાષણ માટે જુઓ પૃ ૧૧૨ થી ૧૩૨)

આહિ પહેલાં દિવસનું કામ ખલાસ થઈ સૌ કોઈ, લાલદરવાજા આઉટપર મહાત્મા ગાંધીજીનું “ સમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ” એ નામનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આમ્મો હતા. ત્યાં પ્રમુખપદ પ્રો. કુવને આપણું હતું. (ગાંધીજીના ભાષણ માટે જુઓ, પરિશિષ્ટ પૃ. ૨૭).

બીજો દિવસ.

બીજો દિવસે એટલે શનિવારે સવારમાં ૮ વાગે પરિષદ તરફનું સાહિત્ય અને કળાનું પ્રદર્શન, જે ભોળાનાથ સારાભાઈ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ભરવામાં આવ્યું હતું, અને જેને દૂધ-પાનના તોરણો અને ધ્વજ પતાકાથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યું હતું ત્યાં, વિદ્યજ્ઞનો અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોના ભવ્ય મેળાવડા સમક્ષ તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના હસ્તે કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનના કામને હેવાલ સંક્ષેપમાં પણ અસરકારક રીતે કહી મળનારો હતો અને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ તે પ્રસંગે આપેલું વ્યાખ્યાન તો પ્રાચીન હિંદી કળાના વિષે ઉત્તમ માહિતી આપે છે, જે માહિતી તે આગમ્ય ગુજરાતી વાચકને ઉપલબ્ધ નહોતી. (શેઠ પુરુષોત્તમ અને ડૉ. હરિપ્રસાદના ભાષણ માટે જુ ૫ ૬૫ થી ૧૧૩ અને પૃ. ૩૧)

પ્રદર્શનમાંથી છૂટી જેમ તેમ પરવારી સૌ કેાઇ પાછા બપોરના ૧૨ વાગે પરિષદમાં હાજર થઇ ગયા હતા. શરૂઆત, બાળાઓએ ' હે જગતપ્રેરક તારકો ! પૂજક સરસ્વતી માતાના ' નામક નીચે આપેલા શ્રીયુત 'વસંતવિનોદિની'ના કાવ્યથી કરી હતી

(૩)

સંતકાર.

હે ! જગત પ્રેરક તારકો ! પૂજક સરસ્વતી માતાના !

હે ! ગુર્જરી સન્તાન રૂડા ! વન્દન ઝીલો અમ બહાલના.

છો અજળ જાદુગર તમે!

અદ્ભુત શક્તિ શબ્દમાં

ઉર્મિ છુટે જમ વિખરતા

કે સ્વર્ગ રચતા પલકતા

હે જગત

જોખમ તમારે શિર ધણુ

રખવાળ છો જગ તેજના,

ભાવિ પ્રભ ભૂલ શાપશે

કર્તવ્ય સૂતા તમ ચતા.

હે જગત

આદર્શ કંઈ શૂર રસભર્યો

બતલાવશે ઉગતી પ્રભ

પ્રભુ પ્રેમથી ઝૂંકી રહી

ભારતી ઝલકાવવા

હે જગત

બહાલા સદા પ્રેમળ અને

સ્વાતંત્ર્ય ધૂનમાં મહાલતા

નભ મડળે ફરતા રહે!

અમક્ષિતિજને વિકસાવતા.

હે જગત.

જમ આત્મશ્રદ્ધા જોધળે,

બડ સત્ય દર્શન આપતા

સંભાળળે ! સંભાળળે ! છે હિન્દ દેરી હાથમાં. હે જગત.

' વસંતવિનોદી.'

તે પછી રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેટિયાએ સુરત સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ આ (૭૬૧) પરિષદના પ્રમુખને અર્પણ કર્યો હતો; બાદ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ રા. બ રમણભાઈ, પ્રતિદાસ વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. બળવતરાય ઠાકોર અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. શહે પોતપોતાના ભાષણો વાંચી સંભળાવ્યા હતા. તે વાચન પૂરું થતા પરિષદ એક કલાક આશાએસ માટે ઉઠી હતી. (વિભાગી અધ્યક્ષોના ભાષણો માટે જુઓ. સા વિ. ૫. ૩ થી ૨૩, ૪ વિ. ૫ ૧ થી ૨૬, અને વિ. વિ. ૫ ૧ થી ૧૩)

પરિષદની એક સાંજે ૧૨ી મળતા તેનો કાર્યક્રમ ત્રણ જુદા વિભાગમાં વહેંચાઈ જઈ લા જે તે વપસના નિર્ભયોના વાચન અને ચર્ચા માટે ભોગવાઈ ગમવામાં આવી હતી પણ કાગ્યવશાત તે પ્રમાણે તે કાર્યક્રમ અમલમાં ચુકી શકાયો નહોતો

પ્રથમ રા. રા કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રાસરહિત 'વનવેલી' નામક છંદ રચના વિષે લેખ વાચતા તેપર સારો ઉદાપોહ થયો હતો. રા. રા. નરસિંહરાવે ચર્ચા કરતા કહ્યું કે, ભલે તેને વનવેલી કહે કે ઉદાનલતા કહે પણ તેમાં જે ચમત્કાર જણાયો તે એમની વાચવાની છટાથી જણાયો છે. શાસ્ત્રદર્શિએ મને તેમાં શકાઓ થાય છે એ પદ નથી, તાલ સંગીતનું અંગ છે તેમ પદનું પણ છે. તે પછી પ્રો. બળવતરાયે જુના મતને છેટે રાખી નવો પ્રયાસ કરવાની હિમાયત લી હતી, અને પ્લેક વર્સ જેવું ગુજરાતીમાં ભેદ એવા તેમના મતને ટેકો મળશે એમ જણાવ્યું હતું.

આ ચર્ચા પૂરી થતાં ગુજરાતી કોલેજ વિષે પ્રો. આર્નલ્ડશર્કરે ઠરાવ રજૂ કર્યો કે—

“ આ પરિષદને ગુજરાતી વાઙ્મયની અભિવૃદ્ધિ અર્થે એવી જરૂર જણાય છે કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનું જ્ઞાન, ગુજરાતીમાં મળી શકે તે અર્થે એક ગુજરાતી પાઠશાળા સ્થાપવી જોઈએ અને તેને ગુબાઈ યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન મળે તે અર્થે પ્રયત્ન કરવા આ પરિષદ વિદ્વાનોને આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરે છે. ”

પ્રસ્તુત ઠરાવ પર વિવેચન કરતા પ્રો. આર્નલ્ડશર્કરે ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યની જરૂર દર્શાવી હતી અને પાઠશાળા સ્થાપવાનો વિચાર નહિ પણ નિશ્ચય કરવો જોઈએ એમ કહ્યું હતું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ ઠરાવને અનુમોદન આપતા જણાવ્યું કે, હાલ ઇંગ્લેન્ડ ભાષા આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અરથાને રહે છે, તે બાદ કરતા ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્ય ઉપર મારા જેવા થોડા જ મોહિત હશે; અને વિદ્વાનો અને ધનિકોને તેને મદદ કરવા જણાવ્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રમુખ મહાશયે જાહેર કર્યું કે, જો પાઠશાળા સારી રીતે ચાલે તો શૈક્ષ મગજદાસ ગીરધરદાસે કેળવણી માટે પોતે કાઢેલી રકમમાથી એક સારી રકમ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી છે; અને પ્રો. આર્નલ્ડશર્કરભાઈ પણ જરૂર પડે તો ત્યાં જોનરરી કામ કરવા કમુલ થાય છે

પરિષદનું કામ પૂરું થતા સૌ મોઢ શ્રીયુત ટાગોરનો સંદેશ સાંભળવા લાલ દરવાજાના મેદાનમાં ગયા હતા તે વખતે પ્રમુખસ્થાન રા. નરસિંહરાવે લીધું હતું; અને પાછળથી મહાત્મા ગાંધીજીએ કવિવરના સંદેશનો સાર ગુજરાતીમાં શ્રોતાઓને કહી સંભળાવ્યો હતો. છેવટે શ્રીમતી સરલાદેવીએ ‘ અમિ જીવન મનમોહિની ’ નું કાવ્ય ગાયા બાદ સભા વેરાઈ મંડ હતી.

તેજ ગંગે ૮૧૧ વાગે વિષયવિચારણી કમિટી પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળી હતી, જ્યાં બીજે દિવસે પરિષદમાં રજૂ કરવાના ઠરાવો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ બીજા દિવસનું કામ પણ ભારે ઉત્સાહમાં પસાર થયું હતું.

ત્રીજો દિવસ.

પરિષદની રીતસરની બેઠક મળે તે પૂર્વે સવારમાં લાલદરવાજા આઉંડપર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. કેપુચર અરદેસર બાલાએ પરિષદ વ્યાખ્યાનખાળાનું ત્રીજું વ્યાખ્યાન "આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર" એ વિષયપર આપ્યું હતું; જેની શ્રોતાવર્ગપર સારી છાપ પડી હતી.

તે પછી પરિષદ પાછી બાર વાગે આનંદભવન થીએટરમાં પ્રમુખ સાહેબની નાદસ્ત તબિયતને લીધે તેમની ગેરહાજરીમાં મિ. કેપુચર બાલાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી. પ્રથમ બાળાઓએ સરસ્વતીને આહવાન નામનું નીચેનું કાવ્ય ગાયું હતું:—

(૪)

સરસ્વતીને આહવાન.

સુખદાયિની, સુખદાયિની, સરસ્વતી માતા તું.

સુખદાયિની સરસ્વતી તું

પડિત જનની પુણ્યગતિ તું

આપ અમેને આશિષ, અહમ્મતા તું, રે સરસ્વતી માતા તું. સુખ.

મયૂરવાહિની, પ્રણતપાલિની,

મુરતરૂપિણી સ્વર્ગમાલિની,

બાલામુખી જમજનની, ભક્તરતા તું, રે સરસ્વતી માતા તું.

પારસમણિ તું પાવન કરજે, દાસજનો આવ્યા સધરજે

દીન દયાળી દેવી, દિવ્ય સુધા તું; રે સરસ્વતી માતા તું. સુખ.

તે પૂરું થતા રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીએ 'જની' નામની એક સ્ત્રી કવિના પુસ્તકો મળ્યાનું જણાવી તેમાંથી તેના કેટલાક કાવ્યો બાઈ સંભળાવ્યા હતા, ત્યારબાદ પરિષદનું કામ ૩ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. દરેક વિભાગમાં કેટલાક નિર્બંધો વંચાયા હતા અને સમયના અભાવે કેટલાકનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો. નિર્બંધ વાચનનું કામ પૂરું થતા થોડાંક વખત આરામ લઈ પરિષદ પાછી ૪ વાગે રા. બ. કાટાવાળાના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. તે વખતે નીચેના ૮ ઠરાવો પ્રમુખસ્થાનેથી રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા જે સંમતિ પસાર થયા હતા.

ઠરાવ ૧ લો.

સ્વ. ગુણતરામ વાવાભાઈ મહેતાના અકાળ અને હઃખદાયક મૃત્યુની આ પરિષદ ઉંડા ખેદ સાથે નોંધ લે છે. સાહિત્ય પરિષદને સ્થાપવામાં અને તેને દેશની એક ઉપયોગી અને મહત્વની સંસ્થા કરવામાં તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. તેમના અવસાનથી સરસ્વતીદેવીએ એક સાચો અને પરમ ઉપાસક ગુમાવ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગુજરાત સાહિત્યને અને સમસ્ત દેશને એક ઉત્સાહી, બહુશ્રુત અને આદર્શરૂપ સમાજસેવકની ખારે ખોટ પડી છે.

વળી સરસ્વતીના સાત્તા સેવક સ્વ. બોમીન્દ્રરાવ દિવેડીઆ, સ્વ. શિવભાઈ બાપુભાઈ, સ્વ. અમૃતલાલ મુંદરજી પઢીઆર, સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સ્વ. કચ્છનલાલ વાસુદેવ મહેતા,--(મલમાનિલ)--સ્વ. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી, સ્વ. વલ્લભજી આચાર્ય; સ્વ. અરસેદજી શ્રામજી (ખીરખલ) સ્વ. ભાગલીઆ; સ્વ. દાદી તારાપોરવાળા, સ્વ. ડો. જી. પી. ટેલર; સ્વ. ડો. ટેસેટોરી, તેઓના મૃત્યુની આ પરિષદ શોકપૂર્વક નોંધ લે છે.

કંરાવ ૨ જો

(૧) મુબાઇ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરગ્રાડિએટ અને બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓ દાખલ કરવા મુબાઇ યુનિવર્સિટીની સેનેટને આ પરિષદ ખાસ આમ્રહ કરે છે અને સાથેસાથે નામદાર સરકારને સરકારી કેલેન્ડરમાં અને વડોદરાના નરેશ શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવને વડોદરામાં, ભાવનગરના મહારાજ સાહેબને ભાવનગરમાં અને જુનાગઢના નવાબ સાહેબને જુનાગઢમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકની એક ખાસ નવી જગો સ્થાપવા વિનંતિ કરે છે.

(૨) આ કંરાવની એક નકલ પરિષદના પ્રમુખ અને મત્રીઓની સહીથી ચોખ્ખા અધિકારીઓને ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા થવા માટે મોકલી આપવી.

કંરાવ ૩ જો.

ચાથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં (વડોદરા) જોડણી કમિટીએ મુકરર કરેલા અને પરિષદે સ્વીકારેલા નિયમોને અગ્રસરીને પરિષદને અગ્રે છપાતા રીપોર્ટો અને પુસ્તકો છપાવા જોઈએ તથા આ નિયમો મુજબ વાચનમાળાની જોડણી રાખવા સરકારી કેળવણીખાતાને વિનંતિ કરવી.

કંરાવ ૪ થો.

આ પરિષદ કંરાવ કરે છે કે ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નીચેના ગૃહસ્થોની એક કમિટી-વધુ નામો ઉમેરવાની સત્તા સાથે-નીમવી —

૧ રા. રા. હાન્તિલાલ જગનલાલ પડયા.

૨ રા. રા. ગોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહ

૩ રા. રા. પર્ણન્યરાય વૈકુંઠરાય મેદ.

૪ રા. રા. છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.

૫ રા. રા. કલ્યાણજી નથુભાઈ જોષી

૬ રા. રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય.

૭ રા. રા. જયસુખરામ પી. જોષીપુરા.

૮ રા. રા. વીરમિત્ર ભીમરાવ દિવેડીઆ

૯ રા. રા. હીરાલાલ હાલાભાઈ નાણાવટી.

૧૦ રા. રા. ભાનુસુખરામ નિશુર્ણુરામ મહેતા.

૧૧ રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર.

અને અધ્યક્ષ-એક્ઝ-એક્ઝીસીયો.

અને તેમણે નીચે લખેલું કામ કરવું:—

૧ વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાની યોજના.

૨ વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓના સંમેલનની યોજના

૩ વિજ્ઞાનના પારિભાષિક કોષની યોજના.

કંરાવ ૫ મો

(૧) અમદાવાદની સત્ર-કમિટીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અંધારણુમાં સૂચવેલા સુધારા અને ફેરફારનો ખરડો મંજૂર કરવો

(૨) તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે “ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મહાજન ” સ્થાપવામાં આવે છે અને તે ખરડાની કલમ ૮ ૭ મુજબ નીચેના ૧૫ ગૃહસ્થોનું-દશ સભ્યો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી, અને પાંચ સભ્ય, પરિષદ બહોળ કમિટી તરફથી-કારોબારી મહાજન નિમવામાં આવે છે, જે પોતામાંથી મત્રીઓ નીમી લેશે.—

૧ રા. બા. હરજોવિ દદાસ દારકાદાસ કાટાવાળા.

૨ પ્રેમ્દેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

૩ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેડીઆ

૪ રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

૫ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

૬ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

૭ રા. રા. વિશ્વનાથ પી. વેલ

૮ રા. રા. રા. કરગાય અમૃતરાય

૯ રા. રા. માનશંકર પીતાબરભાઈ.

૧૦ રા. રા. જયસુખરામ પી. જોષીપુરા

૧૧ પ્રેમ્દેસર બળવતરાય કલ્યાણરાય હાકિર.

૧૨ રા. રા. મટુભાઈ હરજોવિ દદાસ કાટાવાળા.

૧૩ જોન મી. લક્ષ્મીભાઈ મામળદાસ

૧૪ રા. રા. દલપતરામ મગવાનજી શુક્લ.

૧૫ રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

(૩). ગુજરાતી કેલેન્ડર બાબત આ પરિષદે તા. ૩ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ કરેલા ઠરાવનો અમલ કરવાનું કામ “ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ” ની કારોબારી કમિટીને સોંપવામા આવે છે.

ઠરાવ ૬ ફો

“બાળ-સાહિત્ય” વિષે અમદાવાદની સભા-કમિટીએ જે રીપોર્ટ તૈયાર કર્યો છે, તેની નકલ યોગ્ય તબવીબજ થતા માટે નવા સ્થપાએલા “ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ” ની કારોબારી સભાને મોકલી આપવી

ઠરાવ ૭ મે

રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા અને રા. રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, એઓને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ નીમવામા આવે છે.

ઠરાવ ૮ મે. ઉપકાર પ્રદર્શન:—

શેડી સુલોચના ત્રીભુભાઈએ પરિષદના અહેવાલ અને નિર્બંધસંગ્રહનું છપામણી ખર્ચ અને ફંડમા રૂ. ૨૫૦ આપવા ઉદારતા બતાવી છે તે બદલ, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈએ પરિષદના ઉપયોગ માટે આનંદભવન ચિયેટર વાપરવા આપવા માટે અને પરિષદ કમિટી તરફથી કવિવર ડૉ. સ્વીન્નનાથ ટાગોરની મહેમાનગીરી અને ફંડમા રૂ. ૨૫૦ આપવા બદલ; શેઠ મગળદાસ ગીરધરદાસે પરિષદના મહેમાનોની મહેમાનગીરી અને ફંડમા રૂ. ૧૨૫ આપવા બદલ; શેઠ ઘેલાભાઈ ડી. દલાલે મનભાઈની વાડી અને ચિયેટરનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ; વેલ ટીઅરો અને તેના કેપ્ટન શ્રીયુત અબાલાલનો સુવ્યવસ્થા બદલ અને પરિષદના ખર્ચ માટે જે ગૃહસ્થોએ નાણાની સારી રકમો ભરી છે તેમજ અન્ય રીતે સહાયતા આપી છે તે બદલ; તે સર્વનો પરિષદ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

ઉપર મુજબ ઠરાવો પસાર થયા બાદ મિ. કેપુરાઈ અરદેશર બાલાએ પ્રમુખ સાહેબ રા. બ. કાટાવાળાએ પરિષદને રૂ. ૧૦,૦૦૦) અને રા. નરભોયકર ઉમિયાશકરે રૂ. ૫૦૦૦) ભેટ આપ્યા તે બદલ ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી, જે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

આ વખતે આવતી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગરમાં મેળવવા પ્રો. વિઠ્ઠલરામ એમ. મહેતાએ નિમંત્રણ કર્યું, જે પરિષદે સ્વીકાર્યું હતું. તે પછી રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજૂ કરતા જણાવ્યું કે, જેમણે આખી જીદગી કેળવણીના કાર્યમા ગાળી છે અને સાહિત્ય સેવા કરવા ૭૫ વર્ષથી વધુ ઉંમરે વડોદરેથી અત્રે પધારી આપણું કામ સાગોપાગ પાર ઉતારી આપ્યું છે તેમને જોડેલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. આજે તેઓ જણે સાહિત્યના યગ્નમા છેલ્લી વખત નાલિયેર હોમવા આપ્યા છે તેનો આપણને ભાવ થાય છે.

આ ઠરાવને પ્રો. વિઠ્ઠલરામ અને રા. ફર્લંબરામ જેઠાલાલ બંદે યોગ્ય ચળવેલા ટેકા આપ્યો હતો.

અંતમા ત્રણે વિભાગના પ્રમુખોનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત, રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે રજૂ કરી હતી, જેને રા. ડાહ્યાનાથ દેરાસરીએ ટેકો આપ્યો હતો રા. ધ્રુવે ત્રણે પ્રમુખોને ધ્રુટા ગણાવતા જણાવ્યું હતું કે, રા. બ. રમણભાઈ તો સાહિત્યમય જ છે. એમને જુઓ ને સાહિત્યને જુઓ, પ્રો. ડાકોર જે બીજા ગૃહસ્થ છે તેમને તો જેને મસ્તકવિદ્યાની પરીક્ષા હશે તેઓ તરત તેમને ઇતિહાસનિપુણ કહેશે અને ત્રીજા રા. સાકળચંદ નિરંજિભાઈ, શાત પ્રકૃતિના અને ખુલ્લામા ખેસી કામ કરે તેવા છે. ઓછું બોલે છે તેથી તેમની કિમ્મત કંઈ ઓછી નથી

આભાર દર્શનની દરખાસ્તનો જવાબ આપતા પ્રમુખ મહાશયે જણાવ્યું કે, દિ. બ. રણછોડભાઈનો પત્ર આવ્યો છે જેમા લખ્યું છે કે, અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે તેઓ આવી શક્યા નથી. મારા જુના મિત્ર મિ. દેરાસરીએ તો કમાલ કરી છે. પ્રદર્શન માટે તસ્દી લેનાર શેઠ પુરુષોત્તમ માવજનો પણ આભાર માનુ છું. તેમજ ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનને લગતી માહિતી રજુ કરવામા જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે બદલ તેમનો અને બાળાઓએ તેમના મધુર કંઠથી જે આનંદ આપ્યો છે, તેમનો ખાસ ઉપકાર માનુ છું. મને એકજ બાબતની દિલગીરી થાય છે અને તે એકે, સાહિત્ય માટે ધણા રૂપિયાની થાપણ થશે એ મારી આશા નિષ્ફળ ગઈ છે, અને ઉમેદ છે કે, અમદાવાદ પોતાની અયોગ્ય કરકસર છોડી દઈ પરિપદ્ ૩૬મા પોતાનો પ્રાણો આપશે.

પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું થતા તેમને અને વિભાગોના પ્રમુખોને હારતોરા આપી ભારે હર્ષનાદ સાથે સૌ ડાહ્ય પરિપદ્, તરફથી ગોઠવવામા આવેલી ગાર્ડન પાર્ટીમા ભાગ લેવા ગયા હતા; અને પરિપદ્નું કામ સાંજોપાગ પ્રતેહમદ રીતે પૂરું થયું હતું.

ખરી રીતે પરિપદ્ની પૂર્ણાહુતિ વિદ્યેશ્વરિયા બાગમા થયેલા ભવ્ય મેળાવડાથી થઈ હતી, જ્યાં પ્રજા જીવનની રસસામગ્રી એક જીવંત પ્રદર્શન રૂપે મહેમાનોના આનંદ માટે રજુ થઈ હતી. બજનમડળીઓ, દાડિયાના રાસ, પાવા, અને વાસળીનું સંગીત અને ગરબા દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાજીવનમા રમી રહેલી રસિકતાના ઝરણો ત્યાં ખાલી કરવામા આવ્યા હતા, બાળાઓએ ગાયેલો " જળ ભરવાને ચાલો રે મીઠડા જળ ભરવા " એ ગરબા પર તો સૌ આશ્રીન થયા હતા, કવિવર ટાંગોરે તે ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, ' આત્માની તરસ છીપાવવાનાં જળ આ રમણીઓ ભરવા ભય છે. ' ગુજરાતના તલસતા આત્માની તરસ પણ સાહિત્યની અધિષ્ઠાતા કેવી સરસ્વતી આમ છીપાવે; અસ્તુ.*

* પરિપદ્ નિસર્જન થયા પછી પણ બીજે દિવસે સવારે રા. કેશિકશામ મહેતાએ ' કેટલાક મહા સત્યો, ' એ વિષય પર પરિપદ્ની બહેર વ્યાખ્યાનમાળાનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું જ્યારે રા. નર્મદાશંકરનું વ્યાખ્યાન ' આપણા સાપ્રદાયિક ધર્મો ' એ, સમયના અભાવે વાગેલું સ્વીકારી લેવા કંઈ હતું

ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાયનું ભાષણ.*

શ્રીમાન શેઠ સાહેબ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રાજ્યરત્ન હરજોવિંદાસ કાટાવાળા, સન્નારીઓ અને સહૃદયો.

સાહિત્ય પરિષદને અંગે સાહિત્ય અને કલાનું પ્રદર્શન ભરવાનો વિચાર જ્યારે અમને ઉદ્ભવ્યો ત્યારે એ પ્રદર્શન આટલું સારું થશે એવી અમને કલ્પના પણ નહોતી. અમદાવાદ લક્ષ્મીનું ઉપાસક છે, છતાં એ કલાવિહીન નથી, એમ જ્યારે હું આપને કહીશ ત્યારે હું આશા ગાપુ છું કે આપ નવાઈ નહીં પામે. અહીંના મદિરા, મસ્જીદો અને રાજાઓ તથા લાકડાની બારીક કેતરણીવાળા મકાનોમા જે હિન્દુ સ્થાપત્ય અને સુરચિવાળી કલા આપ ટેક ટેકાણે જુવો છો તે મહારા ઉપર કહેલા અભિપ્રાયનો ટેકો આપશે.

અહીંના જૈન ઉપાશ્રયોમા આ પ્રદર્શનને માટે અમે ક્યાં છીએ. ત્યાં હજી ઘણા પુસ્તકો એવા છે કે જેના અભ્યાસથી ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષે ઘણું નવું જાણવાનું મળે ત્યાંથી એ ચિત્રપટો અમે આ પ્રદર્શન માટે મેળવ્યા છે, તેમા જૈન પુરાણ વાર્તાના જુની ઢબના ચિત્રો આપ જોશો.

આ પ્રસંગે ડૉ. ટેલરના દુઃખદ મૃત્યુની અમારે નોંધ લેવાની છે. એ જો જીવતા હોત તો આજનો દિવસ જોષ્ટ્રને એ બહુ આનંદ પામત. એમની પાસે જુના શિક્ષાઓનો અમૂલ્ય સંગ્રહ હતો. એ પણ આપને જોવા માટે આજે મળ્યો હોત પરંતુ એ સંબંધમા હવે તો એટલુંજ આપની ધ્યાન પર મ્હારે લાવવાનું રહે છે કે એ સંગ્રહ અમદાવાદની ખહાર ખેંચાઈ ના જાય એટલું તો આપે જોવું જોઈએ. આ પ્રદર્શનમા તેમ છતાં ભાવનગર રાજ્યના સંગ્રહસ્થાનમાથી કેટલાક શિક્ષા, તામ્રલેખો તથા શેઠ પુરુષોત્તમદાસનો ઐતિહાસિક સંગ્રહ આપ જોશો.

પ્રદર્શનમા ઝોઘલ કલરના, વોટર કલરના, ફોટોગ્રાફીના વગેરે ચિત્રો આવ્યા છે શ્રીમાન પુરુષોત્તમ મથુરાદાસના ચિત્રો મ્હને લાગે છે કે આપને બહુ ગમશે. હિન્દી કાવ્ય સાહિત્યના મનમોહક પ્રસંગોને, એમણે જીવંત રૂપ આપ્યા છે. રવિશંકર રાવજીનું “પ્રભુય બસરી” આપ અહીં જોશો અને સ્વ મગનલાલ લીલાધરના “દમયંતી અને અજગર”, “પિતૃમક્ત શ્રવણ”, “સિદ્ધરાજ અને રાણકદેવી” વગેરે સુદર ચિત્રો પણ આવ્યા છે સ્વ મગનલાલ અહીંની મ્યુનિસિપાલીટીના એક શિક્ષક હતા. પરંતુ જાણવતા ખેદ થાય છે કે એમની પુરી કદર મ્યુનિસિપાલીટી કરી શકી નહોતી. ચિત્રો પાછળ એ ગાડા હતા ઘણી રાત્રીઓ એ ઉંઘ્યા વગર અને કલાકોને કલાકો ખાધા વગર એમણે એ ચિત્રો દોર્યા છે. આશા છે કે એ ચિત્રો પણ ગુજરાત ખરીદી રાખે.

રાજમહદીના રહીશ, શ્રી. રામરાવના વોટર કલરના ચિત્રો આપ ધ્યાનપૂર્વક જોશો. એ હિન્દના ચિત્રકારોમા “નવા ઉદય પામતા કોઈ તેજસ્વી તારા જેવા છે.” અજન્ટા અને એલીફન્ટાની શુક્રાઓમા એમણે તે સમયના દેશકાળ ખડા કરી પ્રાણ મૂક્યો છે. એમની કલાની સજીવતા તથા કાવ્યમયતા અદ્ભુત છે.

* સાહિત્ય પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને વિનંતિ કરતી વખતે શરૂઆતમા આપેલું તે

મી કોલ્કાટકરનું સ્વામી રામતીર્થનું બાવલું, જોડલ રાખના પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસના પુતળા અને વડોદરા રાખ તથા અત્રેની પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજમાંથી મળેલું સ્કોપ્ડ વર્ક પ્રદર્શનને શોભાવે એવા છે પરંતુ કોતરણીમાં સૌથી વિશેષ ધ્યાન તો મીસ્ત્રી સોમનાથ બુધરની જાળી એ અને લાકડા ઉપર કરેલું એમનું કોતરકામ ખેચશે પાચપટ્ટી પાસે વૃદ્ધ સોમનાથ મીસ્ત્રી રહે છે. સ્વ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ તથા શાગબસ સાહેબે એમના પિતા બુધર મીસ્ત્રીનું કામ જોયેલું. રાસમાળાના બ્લોક્સ બુધર મીસ્ત્રીએ કરેલા છે બુધર મીસ્ત્રી લાકડા ઉપર એવું સુદર કોતરકામ કરતા કે તે વખતના અમદાવાદના શેહેરીઓએ, એ રહે છે એ ખાયાતુ નામ બુધર મીસ્ત્રીનો ખાતો પાડેલું તે હજી ચાલે છે. લાલ દરવાજાની જાળીઓના આબેહુબ નમુના તથા હિન્દુ અને મુસલમાની કારીગરીની સુંદર બારીઓ સોમનાથ મીસ્ત્રીએ કરી છે પરંતુ આપ જાણીને તાશુબ ચશો કે એમની બીલકુલ કદર અહીંના ધનવાનોએ કરી નથી. યુરોપીયનો અને શૈઃ નવરોજી પેસ્ટનજીએ એમને કંઈક ઉત્તેજન આપેલું પરંતુ સોમનાથ મીસ્ત્રીનું ગુજરાન તો સાળગમતી રોશનની એક ઓછલ મીલના સાહેબની મેહેરબાનીથી ચાલ્યું હતું એમને એક પુત્ર હતો તે બિચારો પ્લેગમાં મરી ગયો. એમના જેવા બીજા પણ કેટલાક સુતારો કોતરકામ કરતા. પરંતુ એ “હદે ચહુલાઓના,” “બાપના બાગમાં રજાના અને વહુના સીમતોની પણ નાતો ના થઈ શકી”; એવું કામ કરતા આખો ખેચવી પડે અને કંડો રહી જાય ત્યારે રોજનો બાર આના રોજ પણ ના પરવડે. પ્રેમ વગર આવું કામ થતું નથી અને એવો પ્રેમ એમના છેકરાઓ રાખવા ના પાડે છે. સૌ ગુણીજનોને માથે જેવા ત્રાસ વેઠવાના વિધિએ લખ્યા હોય છે એવા ત્રાસ વેઠી સોમનાથ મીસ્ત્રી આખરે સુખી થયા છે. પરંતુ એમના પછી આ કલાતો નાશ થશે. માટે હજી વખત છે ત્યાં સુધી આવા બુદ્ધિશાળી કલાવાનની કલા ભવિષ્યની પ્રજા શીખી શકે એવો કોઈ પ્રયત્ન આપે કરવો થટે છે

રવિકરચુ કરીને એક શિલ્પિ હતા. એમના દુષ્કાલક મરણની પણ ચ્હારે આપની આગળ નોંધ લેવાની છે. એ રંગરમીત કીમતી પદ્યરોમાં જડિતકામ કરતા. તાજ મહા-લમાં છે એવી વેલો, પુખ્તો અને પક્ષિઓ વગેરે એમણે અહીંના જૈનમંદીરોમાં કરેલા છે. એમના અને સ્વ. ગુલાબજી મીસ્ત્રીના હાથથી થયેલા મંદિરો ખેતરપાળની પોળ અને શતાસાની પોળમાં છે, તે આપને પુરસદ મળે તો જોશો. જૈનભાઈઓમાં દેરાસરો માટે પ્રીતિ છે. તેથી આવા શિલ્પિઓને ઉત્તેજન મળે છે અને એ કળા જીવતી રહેશે. પરંતુ આવા કલાવાનોને કવિઓ કે નવલકથાકારો જેવું માન જ્યાં સુધી આપણે નહિ આપીએ ત્યાં સુધી એમની કલામાં નવો જીવ કે પ્રતિભા આવવા મુશ્કેલ છે. સ્વ. રવિકરચુને અત્રેની સાહિત્ય સભામાં મ્હે એક વખત માનનીય સભાસદ કરવા દરખાસ્ત સુકેલી પણ એને ટેકા આપનાર પણ કોઈ ના મળ્યું !

રેશમનું ગુચ્છકામ એક કાળે અહીં સરસ થતું. પાલખીના કુમતા, નાડા, હાથીની ગુલો એ બધું રાજદરબારોમાં અહીંના પટવાઓ મોકલતા. પરંતુ હવે ફેશનો બદલાઈ છે. અને શોખ ફર્યા છે. શ્રીયુત મોગીલાલ પટવા હવે માસ્તર થયા છે અને એમના કુટુંબના યુવાનો માસ્તરી કે દાકતરીમાં પડ્યા છે. એમના કાકા કહે છે કે ચ્હારા મરી ગયા પછી આ હન્નર ચાલ્યો જવાતો. શ્રીયત બકરીવાળા તરફથી કિનખાત્ર પડ્યો. શેલા અને

કસબી રૂમાલો તથા પીછાડીઓ અને પઢકા આવ્યા છે તે આપ જોશો. શીસ્તા જપાની કે દીનના ખોટા જર્મનીના કસબી કામ સાથે આપ એમને જરા સરખાવી જોશો. અને આપની ખાત્રી થશે કે હાથની સાળો ઉપર ચતુ આ કામ કેટલું ઉત્તમ છે. હજી લુથુસા-વાડા અને શાહપુરમા આ સાળવીઓની સાળો ચાલે છે. એમા ઠકાઉપણું, આર્થિક લાભ અને કલા રહેલા છે. જગતમાથી ઉત્તમ વસ્તુઓનો કદાપી નાશ નથી થતો તેમ આ પટ્ટીઓ અને કિનખાઓનો તો નાશ નહીજ થાય, એમ હું આશા રાખું છું અમ કાનાદ એક કાળે ત્રણ તાર ઉપર ટંચુ હતું. કસળ, રેશમ ને સુતર. એજ ત્રણ તાર પાછા એને આર્થિક સાહાય ને રસિકતા આપશે એમ હું માનું છું. ગાલીયાના પથુ કેટલાક સુંદર નમુના આપ જોશો. એના અહીં બે કારખાના છે. પરંતુ ટેમલ ખુરસીમા બેસનાર અમ-કાવાદીઓને એની ખુબસુરતીનો ખ્યાલ નથી, એ અફસોસકારક છે-એના રમ, ઉન અને વણાટ બધું સંપૂર્ણ સ્વદેશી છે. પરંતુ એની કદર કરનારા યુરોપ, અમેરીકા, આફ્રીકા અને જપાનમા પડ્યા છે, અહીં નથી.

બુજનું રેશમ કામ અને ખોળ કીઓ પહેરે છે એવું, કસબી ભરત કામ પણ આ પ્રદર્શનમા છે. તે તો એની ગેળે જ બોલી ઉઠશે. ઉત્તમ કામને બલામણપત્રોની કપ જ જરૂર નથી

અગ્રે કેટલાક કલાની ઉત્તમ વસ્તુઓના સંગ્રહ કરનારા પણ છે, તે જાણીને આપ ખુશી થશો. શેઠ મોહનલાલ એમચંદ ડોશીવાડાની પોળમા ખુલાશા રહે છે. એમનું ઘર લાકડાની બહુજ ઉત્તમ કોતરણીનો નમુનો છે. જેવું એમનું ઘર છે, એવી એમની રસિકતા છે. જુની શાલો, પીત્તળના વાસણો, તથા શેલા અને મૂર્તિઓ એમની પાસેથી અમને મળ્યા છે. શેઠ કારંજવાળા પાસે પણ જુની વસ્તુઓ છે પરંતુ એ અગ્રે મેળવી શક્યા નથી. શેઠ મોતીલાલ મનસુખ બિલાડીબાગવાળા, એક સંગ્રહસ્થાન રાખે છે. આવશ્યુમાસમાં બિલાડીબાગનો જમારે મેળો બરાબ છે ત્યારે એમની વસ્તુઓ જોઈને ગામડાંના લોકોને બહુજ આનંદ થાય છે. એમના સંગ્રહમાંની પણ કેટલીક સારી ચીજો આપ જોશો

આ પ્રદર્શન આવું જોવા લાયક બન્યું તેનો મુખ્ય જય મ્હારા મિત્ર ચિત્રકાર રવિ-શંકર રાવળને છે. અને ડૉ. ચંદુલાલ મણીલાલ દેસાઈ (વસંત વિનોદી) ની સતત મહે-નત ના હેતુ તો પ્રદર્શનની રચનામા છે એવીએ સંપૂર્ણતા અમને ના મળત. આ બન્નેનો આ પ્રસંગે હું ખાસ ઉપકાર માનું છું આ શિવાય પ્રદર્શનના કામમાં બીજા પણ ઘણા ભાઈઓએ અમને સાહાય કરી છે; તે સૌના અમે ઝણી છીએ.

છેવટે, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે શેઠ સાહેબ પુરપોતમ વિશ્રામને આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવા હું વિનંતી કરું છું. અને આપ સૌ પાસે એક માયના કરું છું કે આ સાહિત્ય પારખદની પ્રવૃત્તિને અગ્રે શુજરાતમા એક સરસ્વતીમંદીર જોઈએ ત્યા ઉત્તમ કલાનો કાયમનો સંગ્રહ કરી આપણે જનસમાજની રસવૃત્તિને ઉત્તેજીત કરી શકીએ સંસારની ભલિનતા મનુષ્ય જીવનને અશુદ્ધ કરી રહી છે. કલાની પૂજથી એ અશુદ્ધ જીવન જરૂર સ્વચ્છ થશે.

પત્રિકા નં. ૧.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ.

તા.

ઓગસ્ટ ૧૯૧૮.

સુ.

મે. અધિપતિ સાહેબ,

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સેક્રેટરીઓની સલામ,—વિ. કે. નીચે લખી મોકલેલી હકીકત આપના પત્રમા પ્રસિદ્ધ કરી અમને ઉપકૃત કરશે.

અત્યાર સુધીમા ભરાયેલી પાચ પરિષદોના અનુભવપરથી એમ જણાયુ છે કે પરિષદ માટે લખાઈ આવતા નિબંધો અને લેખો પગિપદમા વચાવવા માટે જોઇએ તેવી સંતોષ-કારક વ્યવસ્થા થઈ ચકી નથી, આવી તે પદ્ધતિમા ફેરફાર કરવાનુ અમને યોગ્ય જણાય છે અને તે પ્રમાણે પરિષદનો કાર્યક્રમ પરિષદના બંધારણ અનુસાર ત્રણ વિભાગમા— (૧) ભાષા અને સાહિત્ય, (૨) ઇતિહાસ અને સમાજ તથા (૩) વિજ્ઞાન અને કળામા વહેંચી નાખવા નિર્ણય કર્યો છે. પરિષદ માટે જે નિબંધો લખાઈ આવશે, તે જે તે વિષયોના વિભાગમા વચાવવાની વ્યવસ્થા કરવામા આવશે વળી દરેક વિભાગનો જૂદો પ્રમુખ પર્મદ કરવામા આવશે, જે પોતે તે વિભાગને ઉપકારક એવી માર્ગસૂચક સૂચનાઓ કરશે અને બીજી પરિષદ ભરાતા દરમ્યાન કેવા પ્રકારનુ કાર્ય આરંભવુ આવશ્યક છે, તેનો કાર્યક્રમ તે વિષયના અભ્યાસીઓ સાથે મળી તેઓ નક્કી કરશે.

આ રીતે કામ લેવાથી અમારૂં માનવુ છે કે દરેક વિભાગને-પરિષદના કાર્યક્રમને-કમ્પક વ્યવહાર અને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવાનું બની ચકશે, તેમજ દરેક વિભાગમા આપણે કેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનુ છે અને તેમા કેવી પ્રગતિ થાય છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ પશુ આવશે, વિશેષમા પરિષદનો એક હેતુ, અભ્યાસીઓ એક બીજાના નિકટ પરિચય અને સહવાસમા આવે, તે આ રીતે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થશે.

બીજી પરિષદમા હાજરી આપતા જનસમૂહના મોટા ભાગને ત્યાં રજુ થતા દરેક નિબંધમા કે વિષયમા રસ પડતો નથી, એટલુજ નહિ પણ કેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે જેમા માત્ર વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ જ રસ લઈ શકે, આ સ્થિતિ કંઈક અંશે ઝોછી કરવાને, અમે આ વખતે એવી યોજના કરવા ઇચ્છીએ છીએ કે પરિષદ તરફથી પરિષદના દિવસોમા-સવાર સાંજ, લોકોપયોગી સાહિત્યના અને જ્ઞાનના ભાષણો અપાવવા, જે જનસમૂહને સારી રીતે આકર્ષે અને આનંદ આપે.

આમ નવા ફેરફાર હાખલ કરેથી, વિભાગમા અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોને વિશેષ આનંદ પડશે અને લોકોપયોગી ભાષણની યોજનાથી જનસમૂહને પરિષદ માટે તીવ્ર લાગણી થશે અને તેઓ તેના કાર્યમા વિશેષ રસ લેતા થશે.

૩ સાહિત્યમા રસ લેતી જાહેર સંસ્થાઓને વિનંતિ કરવાની કે છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કેને નિમવા તેઓ યોગ્ય ધારે છે, તેના નામો આ માસ આખર સુધીમા પરિષદના સેક્રેટરીઓને મોકલી આપવા. પરિષદના બંધારણ અનુસાર પ્રમુખ ૧૧ પર્સદગીનો છેવટનો નિર્ણય જે કે સત્કાર કમિટી હસ્તકળ છે પણ પરિષદની સત્કાર મડળને જે સૂચનાઓ લખી મોકલવામા આવશે તે પર પુરતું ધ્યાન અપાશે લી.

રામચંદ્રનરાય જસવ તરાય દેસાઈ

મહુલાલ ગોપીલાલ મુ.

હરિમસાદ મજરાય દેસાઈ

ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ

લીલાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ

સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

પરિષદ્ પત્રિકા—ન. ૨.

વિ. વિ. કે. ચાલુ સાલના નવેમ્બર માસમા કે તે અરસામા છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અમદાવાદમા ભરવાનું નક્કી થયું છે આશા છે કે, આપ તે કાર્યમા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેશો અને તેને સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ કરવામા અમને બનતી મદદ આપશો. આપ સારી પેઠે જાણો છો કે, પરિષદની ખરી રીતેહ તે માટે લખાઈ આવેલા ઉચ્ચ પ્રતિના અને ખાસ અભ્યાસના લેખો અને નિબંધો તેમજ તેના સમગ્ર કાર્યપત્ર અવલબે છે. પરિષદ પત્રિકા ન. ૧ મા જણાવ્યા મુજબ આ વખતે પરિષદના કાર્યક્રમમા સહેજ સુધારો કરવામા આવ્યો છે.

પરિષદ્ માટે લખાઈ આવેલા નિબંધો વગેરેની ત્રણ વિભાગમા વહેંચણી કરવામા આવશે, અને તેને યોગ્ય વિભાગમા તેના લાચનની વ્યવસ્થા થશે; જેથી કેટલીક સરળતા થવા સંભવ છે. વળી પરિષદના દિવસોમા જાણીતા વિદ્વાનો પાસે જનસમૂહને આકર્ષે અને આનંદ આપે એવા ખાસ ભાષણો સવાર સાંજ અપાવવાની યોજના કરી છે, જે અમારું માનવું છે કે, લોકપ્રિય થઈ પરિષદની ખ્યાતિમા વૃદ્ધિ કરશે.

પરિષદ્ માટે લેખ લખી મોકલવામા માર્ગદર્શક થાય એવી એક યાદી અમારી કમિટીએ તૈયાર કરી છે, જે આ સાથે સામેલ છે. આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે, આપ તે પૈકી એકાદ વિષયપર અમર તે સિવાયના કોઈ વિષયપર એક અથવા વધુ નિબંધો લખી મોકલવા તેમજ પરિષદને વધુ ઉપયોગી અને લોકપ્રિય કરવાને યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ કરવાની પણ મહેરબાની કરશો.

લિ. સેવકો,

રામમોહનરાય જશવંતરાય,

મટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ.

હરિપ્રસાદ ઝળરાય દેસાઈ.

હાશાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ.

સેક્રેટરીઓ—છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

તા. ૬.

તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૮ સુધીમા લેખકોને પોતાના નિબંધો મોકલી આપવા વિનંતિ છે. જે તે લેખક પોતાના લેખનો વિષય પરિષદના સેક્રેટરીઓને બનતી અતુરતાએ લખી જણાવશે. સર્વ પત્રવ્યવહાર—છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્—અમદાવાદ. એ સરનામે કરવા વિનંતિ છે.

પરિષદ્ પત્રિકા નં. ૩

વિ. વિ. કે ચાલુ સાલના ડિસેમ્બર માસમાં તા. ૧૩ મીથી ૧૫ મી, એ સુલેહના ઉત્સવના દિવસોમા છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અમદાવાદમા ભરવાનું નક્કી થયું છે. આશા છે કે, આપ તે કાર્યમા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેશો અને તેને સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ

કરવામા અમને બનતી મદદ આપશો. આપ સારી પેઠે જાણો છો, કે પરિષદની ખરી ફતેહ પ્રજામા સાહિત્ય માટે પ્રમુખ ઉત્સાહ પ્રેરવા ઉપરાત તે માટે લખાઈ આવેલા ખાસ અભ્યાસના અને વિદ્વાતાના લેખો અને નિબંધો ઉપર આધાર રાખે છે. પરિષદ માટે લેખ લખી મોકલવા માર્ગદર્શક થાય એવી એક યાદી અમારી કમિટીએ તૈયાર કરી છે, જે આ સાથે સામેલ છે આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે, આપ તે પૈકી એકાદ વિષય પર અગર તે સિવાયના કોઈ મહત્વના વિષય પર એક વા વધુ નિબંધો લખી મોકલવા અને પરિષદનું કાર્ય વધુ ઉપયોગી કરવા યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ કરવા પણ મહે-રબાની કરશો.

પરિષદનું કાર્ય વધારે સુવ્યવસ્થિત અને સુગમ થાય તે માટે આ વખતે શરૂઆતથી તેનો કાર્યક્રમ ત્રણ વિભાગ-સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનમા વહેંચી નાખવામા આવ્યો છે અને તે માટે અત્યાર આગમ્ય માર્ગનની ઢાળી બાબુમા જણાવ્યા મુજબ, ગુજરાતના જાણીતા અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને જે તે ભાગનો નિર્વાહ કરવા પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામા આવ્યા છે. વળી, પરિષદના દિવસોમા જાણીતા વિદ્વાનો પાસે જનસમુહને આકર્ષે અને જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે એવા ખાસ બાષણો અપાવવાની યોજના કરી છે, જે અમારું માનવું છે કે પરિષદને લોકપ્રિય કરવામા સહાયબૂત થશે.

તે સિવાય પરિષદના અંગે સાહિત્ય, કળા અને કેળવણીનું એક સરસ પ્રદર્શન ભરવા અમારી કમિટીએ નિર્ણય કર્યો છે અને તે કાર્યમા, પોતાથી બનતી તમામ મદદ કરવા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળે, કબૂલ કર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તેની બધી વ્યવસ્થા તેમને જ સુપ્રત થઈ છે. વળી વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રદર્શન માટે કીમતી અને નમુનાદાર ચીજો મળવા આશા રહે છે. અને ત્યાનો બાગસાહિત્ય વિભાગ ખરેખર આકર્ષક થઈ પડશે. ઉપરાત અત્રેની પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. કેમ્બરજ અરેશર બાલા, આ કાર્યમા-ખાસ કરીને કેળવણી વિભાગમા સારો રસ લે છે, તેમણે તે સંસ્થામા કેળવણીને લખતું, કિન્ડર્ગાર્ટન અને સ્કોલરશિપ શિક્ષણનું જે ઉપયોગી અને જોવાલાયક સાહિત્યનું સંગ્રહસ્થાન છે, તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા ખુશી દર્શાવી છે.

આ પ્રમાણે પરિષદના કાર્યની તૈયારી ચાલી રહી છે અને તેને વધુ ઉપયોગી અને ફતેહમંદ કરવા બનતી મદદ આપવા સાહિત્યપ્રેમી બહેનો અને બાહ્યોને અમારી વિનંતિ છે.

લી.

આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રુવ.

પ્રમુખ સત્કાર કમિટી, છઠ્ઠી ગુ. સા. પરિષદ.

તા. ૬. તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ સુધીમા લેખકોને પોતાના નિબંધો પરિષદના સેક્રેટરિઓ ઉપર બનતી અનુકૂળતાએ મોકલી આપવા ખાસ સૂચના છે.

સર્વ પત્રવ્યવહાર-છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ એ સીરનામે કરવા વિનંતિ છે.

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ માટે લેખો લખી મોકલવા

બાબત માર્ગસૂચક યાદી.

<p>(૧) ભાષા અને સાહિત્ય.</p> <p>૧ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ ને ઇતિહાસ.</p> <p>૨ ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ ને ઇતિહાસ.</p> <p>૩ નવલકથા વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાપ્ત્ય અંગની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ.</p> <p>૪ ગુજરાતી કવિતા-પ્રાચીન અને અર્વાચીન.</p> <p>-ગુલના અને સરખામણી-
અ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતામાં ૭૬ અને અલકારનો ઉપયોગ.</p> <p>૫ નાટક-૨ ગદ્ય-પ્રાચીન ને અર્વાચીન.</p> <p>૬ વ્યાકરણ-ઐતિહાસિક ને ગુલનાત્મક.</p> <p>૭ લિપિ.</p> <p>૮ એક ભાષા.</p> <p>૯ પરિભાષા.</p> <p>૧૦ સમાલોચના.</p> <p>૧૧ લોકગીત અને લોકકથા.</p> <p>૧૨ શૈલી.</p> <p>૧૩ નિબંધ.</p> <p>૧૪ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારની ગુ. સાહિત્યપર થયેલી અસર.</p> <p>૧૫ ફારસી અને હિંદી સાહિત્યની ગુ. સાહિત્યપર થયેલી અસર.</p> <p>૧૬ અન્ય ભાષાઓના વિકાસ અને ઇતિહાસ સાથે ગુ. સાહિત્યની સરખામણી અને ગુલના.</p> <p>૧૭ અમદાવાદ અને આસપાસના કવિઓ અને તેમના જીવનકાલ.</p> <p>૧૮ વર્તમાનપત્રનું સાહિત્ય</p> <p>૧૯ ગુજરાતી માસિકો.</p> | <p>(૨) ઇતિહાસ અને સમાજ.</p> <p>૧ ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનોની સમાલોચના.</p> <p>૨ પરદેશી યુગારોની નોંધ</p> <p>૩ સાહિત્યમાંથી મળી આવતી ઐતિહાસિક નોંધ.</p> <p>૪ બ્રિટિશ અમલ પહેલાની ગુ. ની રાજ્યબ્યવસ્થા ને બંધારણ.</p> <p>૫ ગુજરાતનો ફારસી ઇતિહાસ ને ઇતિહાસકારો.</p> <p>૬ પુરાણવસ્તુ સાથે —
અ સિક્કા.
ક શિલાલેખ.
ક તામ્રપત્ર.</p> <p>૭ જુદી જુદી નાતોના ઇતિહાસ.</p> <p>૮ ગુજરાતનું સમાજબંધારણ ને બ્યવસ્થા.</p> <p>૯ ગુજરાતની જુગોળ.</p> <p>૧૦ ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાયોના ઇતિહાસ અને રચના.</p> <p>૧૧ ગુજરાતી ધાર્મિક સાહિત્યની સમાલોચના.</p> <p>૧૨ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગુ. કાવ્ય સાહિત્યમાં વિકાસ અને ઇતિહાસ.</p> <p>૧૩ પ્રાચીન ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ</p> <p>૧૪ ગુજરાતના મહાજન અને યાત્રિના બંધારણો.</p> <p>૧૫ પ્રાચીન યુદ્ધકળા અને તેની બ્યૂહરચના.</p> | <p>(૩) વિજ્ઞાન અને કળા.</p> <p>૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના.</p> <p>૨ સંગીત-તેનો ઇતિહાસ; રાગરાગિણી; કાવ્ય અને સંગીતનો સંબંધ.</p> <p>૩ ચિત્રકળા-પ્રાચીન અને અર્વાચીન.</p> <p>ગુજરાતની બાંધણીનું વર્ણન અને સમાલોચના</p> <p>૪ શિલ્પ }
૫ સ્થાપત્ય }
૬ વૃત્ત.</p> <p>૭ હુમર ઉદ્યોગ અને વેપારનું સાહિત્ય.</p> <p>૮ શુદ્ધકળાઓ.</p> |
|--|--|---|

પત્રિકા નં. ૪

હાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે, સાહિત્ય, જીવવણી અને કલાનું પ્રદર્શન ભગવાનું નહીં થયું છે.

એ પ્રસંગે અમદાવાદ પ્રેમચંદ સમચંદ ટ્રેનીંગ કૉલેજ તરફથી સ્કૉલર્શિપ વર્ક તથા જીવવણી સામને લગતી બીજી વસ્તુઓ આપવા પ્રિન્સિપાલ શ્રી ૦ બાલાએ મહેરબાની કરીને કબૂલ કર્યું છે.

વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રાચીન પુસ્તકો, તામ્રપત્રો, હસ્તલિખિત લેખો, સાક્ષરોના ચિત્રો તથા બાળસાહિત્ય અને બાળકોના પુસ્તકલેખોના સામાન છત્યાદિ પ્રદર્શન માટે મળવા વધી છે. ભાવનગર, જૂનાગઢ, સુરત, ભરૂચ તથા મુઝામ વગેરે શહેરોમાંથી તેમજ અમદાવાદમાંથી કલા તથા સાહિત્યને લગતી અનેક જેવા જેવી વસ્તુઓ, મેળવવા પ્રયત્ન શરૂ થયો છે.

એ પ્રસંગે, કોઇ પણ રુબરુબ નીચેની વસ્તુઓમાંથી કોઇ ચીજ અમને મોકલી આપશે તો પ્રદર્શન કમિટી ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. આવેલી વસ્તુ સાચવી, હતી તેવી રિશતિમાં પાછી મોકલવા અમે પૂરેપૂરી જોખમદારી લઇએ છીએ.

ઐતિહાસિક સામાન—જુના હથિયારો, શિકા, બખ્તરો, ચિત્રો, અસલ વપરાશની કોઇ બતાવવા લાયક ચીજો, જુની કારીગરીના નમૂના વગેરે.

વિજ્ઞાનની અભ્યુષણીઓ—દરિયાની કોઇ અદ્ભુત નિકાશ, જમીનમાંથી મળી આવેલા કોઇ પથ્થર હીરા વગેરે.

કલાની કૃતિઓ—સુદર ભરતકામ, (ગોતીનું ઝીકનું ને રેશમનું)—સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કરેલાં કામ વધારે માન પામશે, સુદર કોતરકામ, સિંધ, હાથીદાત લાકડા કે હાડકા વગેરેનું.

ચિત્રકામ—ગુજરાતના ઐતિહાસિક તથા સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના દ્રશ્યો, ગુજરાતના ઇતિહાસ કે ધર સંસારપરથી ઉપજાવેલા દેખાવો, ગુજરાતીએ આલેખેલા કોઇ ઉત્તમ ચિત્રો.

ફોટોગ્રાફ્સ—ગુજરાતના સુન્દર દેખાવોની છબિઓ (વસ્તુની પ્રસંગી, સંદર્ભ અને ગોઠવણ સારા જોઇશે.)

કુદરતી દેખાવો ફોટોગ્રાફ કેબીનેટ કદનો હોવો જોઇએ, અગર ૧૦×૧૨ નું વિસ્તાર રેલુ ચિત્ર (એન્લાર્જમેન્ટ) પણ આવકાર પામશે. ફોટોગ્રાફમાં ગુજરાતના ભવ્ય બાંધકામો, નકશી કામો અને ઐતિહાસિક સ્થળો શોધીને તેની છબિઓ મોકલવી

વિવિધ જાતિઓની તેમના રહેઠાણોમાજ જાજ છબિઓ લેવાઈ હોય, વિવિધ ઉદ્યોગો કરતા લોકો (ખેડૂત, વણકર, સોની, લુહાર, સૂતાર વગેરેને તેમની ખાસીયતો પ્રમાણે છબિઓમાં લેવા.)

મૂર્તિવિધાન—માટીના, ધાતુઓના, મીથુના, પથ્થરના, સૌન્દર્ય, ઇતિહાસ કે ભાવનાઓ રજુ કરતા હોય તેવા.

આલેખન—કલાપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓ, ઓઓ, કે પુરોના કામો; જેવા કે—સાદા કૃપાપાનના ચિત્રો, વનસ્પતિના ચિત્રો, સુન્દર વેલ પટ્ટીની અંદર, ગુજરાતી સૂત્રો અથવા મહાન વાક્યો લખેલા હોય તેવા, છત્યાદિ

આ સિવાય અન્ય પ્રદર્શનને લાપક કોષ વસ્તુ મોકલવા વિષે અગાઉથી અમારી સાથે પત્ર બપહાર કરવા વિનંતિ છે.

પ્રદર્શનના કાર્યમા દિસાહી સબજનો તથા સ્વયંસેવકોને જોડાવા આમત્રણ છે.

આવા પ્રદર્શનથી દેશનુ કલા કૌશલ તથા યુદ્ધિ ચાતુર્ય એક સ્થળે એકઠું કરી શકાય છે. વસ્તુઓ મૂકનાર તથા જોનારને અલભ્ય લાભ થાય છે, અને દેશની શુભ શક્તિઓ વિકાસ પામી પ્રજામા રસવૃત્તિ બમત થાય છે કલા દેશના બવિષની પ્રગતિમાં કેવો ફિરસો આપી શકે તે માટેના આદર્શો પણ આવા પ્રદર્શનો પરથી બરાબર જોડવાય છે.

હુતમ વસ્તુઓ માટે ચાદો, ઇનામો, સરટીફિકેટો વગેરે આપવાની જોડવણુ કરવામા આવશે.

તા. ૨૦-૬-૧૬ }
ખાડીયા અમહાવાક.

રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.
હરિપ્રસાદ મજરાય કેસાઈ,
મત્રીઓ પ્રદર્શન કમિટી.

પ્રદર્શન પત્રિકા-નં. ૨.

પ્રદર્શન યુદ્ધુ મુકવાની તા. ૭ એપ્રિલ નક્કી કરવામા આવી છે. પ્રદર્શનમા નીચે મુજબ ત્રણ મુખ્ય વિભાગો અને બીજા અંતરગ વિભાગો રાખવામા આવ્યા છે. તે હપરાત અનુકૂલતા પ્રમાણે કુલેની મુંવણી, સમીતના મેળાવકા કે નાટકી અમિનયો જોડવામા આવશે.

સાહિત્ય અને કેળવણી વિભાગ. કલાવિભાગ. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગ.

હસ્તલિખિત પ્રતો	ચિત્રકામ	જૂના ચિત્રો
શિક્ષણુનો સામાન	મૂર્તિકામ	ઐતિહાસિક પદાર્થો
સુંદરરૂપમા હપાયેલા પુસ્તકો	સ્થાપત્ય	સિકાઓ
વાચનમાળાના નમૂનાઓ	ફોટોગ્રાફી	જૂના જોખરો
સાક્ષરો તથા કવિઓની હખીઓ	હાપાકળાની કૃતિઓ	બખતરો, વસ્ત્રો
વર્તમાનપત્રોના નમૂનાઓ	સિદ્ધકામ, લાકડાનું મેતરકામ	ઐતિહાસિક સ્થળોના ચિત્રો
વગેરે.	બરતગુ ધણુ	અભ્યખીભર્મા પદાર્થો વગેરે.
	સુંદર અક્ષરોલેખન	
	વિધાર્થીઓનું કામ	
	નાજુક વણાટકામ વગેરે.	

૧ નમૂનાની વસ્તુ શુજરાતને લગતી અગર શુજરાતીને હાયે થયેલી હોવી જોઈએ. એ સિવાય કોષ હતર સબજનો જોવાલાપક વસ્તુ મોકલશે તો તે સામાર સ્વીકારી પ્રદર્શનમા રણુ કરવામા આવશે પરંતુ હરીફાઇમા મુકારો નહિ. તેમને બનના સુધી નમૂનાની હુતમતા માટે સર્ટીફિકેટ આપવામા આવશે.

૨ નમૂના મોકલનારાઓએ તા. ૧૫ મી માર્ચની અંદર પ્રદર્શનના મત્રીઓને નમૂના મોકલવા સંબંધી બબર આપવી અને મત્રીઓ તરફથી સૂચના મળ્યા બાદ તા. ૨૫ મી માર્ચની અંદર નમૂના પ્રદર્શન જોણીસમા પહોચતા કરવા.

૩ સ્થાનિક નમૂનાચળાઓએ ૨૮ મી માર્ચના રોજ સવારના નવથી સાંજના પાંચ સુધીમાં પ્રદર્શનની જગ્યાએ પહોંચાડી જવા અને રસીદ લઈ કમીટીને સોંપવા અને પ્રદર્શન વીત્યા બાદ ત્રણ દિવસની અંદર તેમણે પોતાનો સામાન ભરતે આવી લઈ જવો.

૪ બહારમાથી નમૂના મોકલનારે માર્ગમાં તે સુરક્ષિત રહે તે માટે ભરતે બંદોબસ્ત કરવો. પ્રદર્શન કમીટી નમૂનાઓ રાખ્યા પછી તેની સલામતી માટે જોખમદાર રહેશે. પ્રદર્શન પૂરું થયા બાદ વેચાયેલા નમૂના સિવાયના પ્રદર્શન કમીટી યોગ્ય બંદોબસ્ત સાથે માસિક તરફ રવાના કરશે પરંતુ તેનો ખર્ચ માલના ધણીને સ્વીર રહેશે.

૫ અત્યંત ગરીબ કલાકર અમર કારીગરને તેના વતનના કેઈ બહુમિત માણસનું સર્ટીફિકેટ મોકલવાથી નમૂનાનું વાહન બાકું આપવાની પ્રદર્શન કમીટી જોઈવણ કરશે.

૬ નમૂના મોકલનારે પ્રદર્શનને લગતી બધાવાજેથી માહિતી અગાઉથી મેળવી લેવી તથા પ્રદર્શન કમીટી તરફથી જોઈતા ખુલાસા પત્રદ્વારા મેળવી લેવા.

૭ પ્રદર્શનમાં દુબોના મેળાવડા, ગરબા કે સંગીતના જલસા અમર નાટકી અભિનયો માટેના દિવસો અગાઉથી જાહેર થશે જેથી તેમાં ભાગ લેવા ઇચ્છના માણસોએ પોતાના નામ, વય તથા ઠેકાણું મોકલી આપવા.

૮ પ્રદર્શનમાં ધનામો, સર્ટીફિકેટ વિગેરે આપવાને એક કમીટી નીમણી અને તે કમીટીનો ચુકાદો સર્વમાન્ય અણાશે. તે કમીટી બધી રીતે સ્વતંત્ર રહેશે અને પોતાના ચુકાદા માટે ખુલાસા આપવા બંધાયેલી નહિ રહે.

૯ દરેક નમૂનાની પછવાડે તેના માલિકનું કે કારીગરનું નામ ઠેકાણું તથા વેચવાનું હોય તો કિંમત ચોખ્ખા અક્ષરથી લખેલા લેખલો ચોડીનેજ મોકલવા. આ પ્રમાણે નહિ હોય તો જલચૂક માટે પ્રદર્શન કમીટી જુઓદાર નહિ રહે. નમૂનાની સાથે તેની હકીકત મૂકવી હોય તો તે મોકલનારે સ્પષ્ટ મોટા અક્ષરોમાં લખી પુઠાપર ચોડીનેજ મોકલવી.

૧૦ નમૂના ભરેલી પેટીઓ કે ખોખાના ઢાંકણા સરળતાથી છૂટા પડે તે માટે રકુથી બંધ કરવા અને તે ઢાંકણાપર મોકલનારે લખી રાખવું.

૧૧ નમૂના મોકલનારે નીચે પ્રમાણે ફોર્મ તા. ૧૫ મી માર્ચ પહેલા ભરીને મંત્રીઓ તરફ રવાના કરવું.

આપુ નામ તથા ગામ	નમૂનાની વિગત.	વિભાગ.	બનાવનાર અથવા માલિક.	કિંમત.	જરૂરી સૂચના.
-----------------	---------------	--------	---------------------	--------	--------------

પ્રદર્શન કમીટીના સભ્યો.

૨૧. ગડુલાલ ગોખીલાલ ધુ. બી. એ.

૨૨. વલ્લભભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ. હેડમાસ્તર પ્રે. શ. ટ્રેનિંગ કૉલેજ પ્રેક્ટીસીંગ સ્કૂલ.

૨૩. ભેંસીલાલ કેશવલાલ પટવા. બી. એ.

૨૪. ભરતરામ બાલુસુખરામ મહેતા.

૨૫. માણેકલાલ કાળીદાસ બદ્.

राजभास्करराय नाथ साहाय्य प्रतिभनाथ लीलाधर पार्थिव गुरुवाय डॉ. हरिप्रसाद

दिनीश प्री वरुण

૨૧. પ્રીતમરાય મળરાય દેસાઇ. બી. એ.

૨૨. લાભશંકર દયાશંકર પટ્ટના ટ્રેડિંગ માસ્ટર ટ્રેનીંગ કૉલેજ.

૨૩. દમનલાલ ઉમીયારામ મહેતા. „ „ મીડલ સ્કૂલ.

૨૪. જનાર્દન યશવંતરાવ દીધે. ફોટોગ્રાફીક આર્ટિસ્ટ.

મંત્રીઓ.

૬૧. હરિપ્રસાદ મળરાય દેસાઇ.

૬૨. રવિશંકર મહારાજ રાવળ.

પ્રદર્શનના સમયમાં શિક્ષિત કારીગરો પોતાના કામને લગતી માહિતી આપનારા લેખો રજુ કરશે તે જાહેરમાં ચૂકવાની બચત થશે. જેઓ બાખ્યાન આપવા આતા હશે તેમને માટે પણ જોડવાથી થઈ શકશે. લેખો માટે યાદી રૂપે ઘોડાક વિષયો સૂચવેલ છે. જો બાપાકળા, માટીકામ, બાધકામ, હાર્ટોન તથા ત્રણ રંગ છપાઈ, લીથોગ્રાફી, મોલડીંગ (હાળા પાડવાનું), મીનાકામ, ભરતકામ, રંગાટકામ તથા શૈત્રજનો વણાટ, ફૂલ ઉગાડવા, રમકડાં બનાવવા, ગૃહસુશોભન વગેરે.

ખાડીઆ,

અમદાવાદ.

}

રવિશંકર મહારાજ રાવળ.

હરિપ્રસાદ મળરાય દેસાઇ.

મંત્રીઓ, પ્રદર્શન કમિટી.

પત્રિકા નં. ૫.

તા. ૧૩-૧૪-૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૧૯ એટલે સુલેહના ઉત્સવના દિવસોમા છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમા ભરવાનું નક્કી કર્યું છે અને તેના પ્રમુખ તરીકે વડોદરા રાજ્યના માણવિદ્યાધિકારી અને ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને સપાદક રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસદારકાદાસ કાટાવાવાને પસંદ કરવામા આવ્યા છે.

વળી પરિષદનો હેતુ પાર પડે અને દાર્પમા સુખમતા અને વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે કારણથી પરિષદનો કાર્યક્રમ ત્રણ વિભાગમા ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય-એ પ્રમાણે વહેંચી નાખ્યો છે અને જે તે વિભાગનો નિર્વાહ કરવા એક ખાસ અધ્યક્ષની યોજના રાખી છે તે પ્રમાણે ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રોફેસર બળવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરાય નીલકંઠ અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રોફેસર સાકળચંદ જોડાલાલ શાહને નીમવામા આવ્યા છે.

આ સિવાય પરિષદના દિવસોમા ભોજોપયોગી, સાહિત્ય અને જ્ઞાનના વિષયોપર બહાર વ્યાખ્યાન આપવાની વ્યવસ્થા રાખવામા આવી છે અને વ્યાખ્યાનકાર તરીકે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પુરો, મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, શ્રીયુત નર્મદાચંદ દેવશંકર મહેતા; શ્રીયુત અણિયંકર રત્નજી ભટ્ટ, અને શ્રીયુત ન્હાનાલાલ ફલપતરાય કવિને નિમંત્રણ કરવા કમિટીએ નિર્ણય કર્યો છે. તેમજ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદમા હાજરી આપવા ખાસ વિનંતિ કરવામા આવી છે.

પરિષદના અંગે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કળા અને કેળવણીની ચીજોનું એક સુદર પ્રદર્શન ભરાનાર છે અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય બાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર મહાશય કર રાવળને સોંપાયું છે, અને તેમા મદદ કરવાને મે. પ્રે રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. કેપ્પશર અરદેશર બાલાએ ખુશી દર્શાવી છે અને કોલેજ સ્ટાફની સહાયતા આપવા જણાવ્યું છે.

વિશેષમા પ્રદર્શન ખુબ્બ સુકવાની ક્રિયા ગુજરાતના કલારસિક અને સાહિત્યવિલાસી વિદ્વાન શેઠ શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજના શુભ હસ્તે કરાવવાનું હતું છે.

છેવટે, ગુજરાતના વિદ્વાન અને લેખક વર્ગને પરિષદને લાયક વિદ્વાતા અને જ્ઞાનના નિર્બંધો તાકીદે મોકલી આપવા ખાસ વિનંતિ છે.

પ્રદર્શન માટે નમૂનાઓ તા. ૧ લી ડીસેમ્બરથી મંગાવવામા આવશે. નમૂનાઓ મોકલનારે ૩૦ નવેમ્બર પહેલાં નમૂનાની માદી મોકલવી. અને મંત્રીઓ તરફથી યોગ્ય સૂચના મળ્યા બાદ નમૂના રવાના કરવા. પ્રદર્શનમા રજુ થવાના નમૂનાઓની સલામતી માટે કમિટી દરેક જાતની સાવચેતી લેજે તોપણ માલીકોને પોતાની તરફથી જાનતી જોડવણી કરવા બલામણુ છે.

પ્રદર્શનના દિવસોમા રા. મળનન વિશ્વનાથ પાઠક એજીક લેન્ડર્નની મદદથી વિજ્ઞાન અને કલા તથા ઐતિહાસિક ગ્રાધકાઓ અને સ્થાપત્યના દેખાવો રજુ કરશે.

ફંડમા પણ સારી મદદ મળતી જાય છે અને આશા છે કે ગુજરાતના ધનવાનો ધનથી અને વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાથી પરિષદને સંપૂર્ણ ફત્તેહ આપવા સહાયબૂત થશે.

પત્રિકા નં. ૬.

તા. ૨ જી, ૩ જી અને ૪ થી એપ્રિલ ૧૯૨૦ શુક્ર, શનિ અને રવિ એટલે ઇસ્ટરના તેહેવારોમાં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં શાન્તિભવન થીએટરમાં રાજરત્ન ગવર્નહાઉસ હરોએવિદદાસ કાટાવાલાના પ્રમુખપદ નીચે મળનાર છે.

આ પ્રસંગે જમત્ પ્રસિદ્ધ મહાન કવિ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરિષદમાં પધારવાના છે

પરિષદનું કામકાજ બીજા દિવસથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને વિજ્ઞાન એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવશે અને રા. બા. રમણભાઈ, પ્રો. બળવતરાય ઠાકોર, અને પ્રો. સાંકળચંદ શાહને એ ત્રણ વિભાગોના અનુક્રમે પ્રમુખો નીમવામાં આવ્યા છે

પરિષદને અંગે થોળેથી બહેર વ્યાખ્યાનમાળામાં મહાત્મા ગાંધીજી, પ્રેમચંદ રામચંદ ટૂંનીમ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ મી. કે. એ. બાલા, રા. નર્મદાચંદ્ર મેહેતા; રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ; પ્રો. બી. કે. ઠાકોર; અને રા. કૌશિકરામ વિશ્વકરામ મેહેતા દરેક સાંજના ભાષણો આપશે

સાહિત્ય અને કલાનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા તા. ૩ જી એપ્રિલ ને શનિવારે સવારે ભોળાનાથ સારાભાઈ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં શેઠ પુરુષોત્તમ વિજામ આવજીને હસ્તે થશે

પરિષદના ઉતારે જેઓ ઉતરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ તા. ૨૫ મી માર્ચ સુધીમાં પોતાના નામ સેક્રેટરીઓને લખી જણાવ્યાથી તેમને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે અને તે બદલ દરરોજના રૂ. ૧૧ પ્રમાણે ચાર્જ લેવામાં આવશે.

સત્કારમંડળના સભ્યની રૂ. ૫), સભાસદની રૂ. ૩), સંભાવિત પ્રેક્ષકની રૂ. ૧૦, અને પ્રેક્ષકની રૂ. ૨ અને ૧ એ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે.

રામમોહનરાય જસવતરાય દેસાઈ

ગદુલાલ ગોપીલાલ કુ

હરિપ્રસાદ યજ્ઞરાય દેસાઈ

હાદ્યાલાલ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ

સેક્રેટરીઓ; છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—અમદાવાદ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-ઉપજી ખરચનોનો હિસાબ.

આવક

૨૭૪૭-૦-૦ બક્ષીસ, પરિશિષ્ટ જાની વિખતો.
૨૫૭૮-૦-૦ દીકરી વેચાણ.
૧૫૭-૦-૦ બીજી ઉપજ.

૫૪૮૨-૦-૦

ખરચ.

૧૧૫૧-૦-૦ છપામણી ખરચ. ૪૦-૦-૦ જાનમદિર પ્રેસ.
૩૪૮-૦-૦ હાથમદ પ્રેસ. ૩૦-૦-૦ મુનિઅન પ્રેસ.
૩૦૦-૦-૦ લુહાણાસ્ટીમ પ્રેસ. ૨૦-૦-૦ બાઈન્ડર આભારામ
૧૭૭-૦-૦ ગુજરાતીપત્ર પ્રેસ. ૧૫-૦-૦ ભાગ્યદાયક પ્રેસ.
૧૩૧-૦-૦ ડી. એમ. પેલેને ૧૫-૦-૦ ભાગ્યદાયક પ્રેસ.
૪૪-૦-૦ નટવર પ્રેસ

પરિશિષ્ટ અ.

*છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને નાણાંની
ફોટો આપનાર શ્રદ્ધાળુઓની યાદી.

નામ.

લેડી સુશોચના ત્રિવેદી ૨૫૦-૦-૦
શ્રી અબાલાલ સારાભાઈ ૨૫૦-૦-૦
શ્રી નન્દસીદાસ જેડીશનદાસ ૧૫૧-૦-૦
શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ અને બંધસં ૧૫૦-૦-૦
નગરશ્રી કસ્તુરભાઈ મણિભાઈ ૧૨૫-૦-૦
શ્રી અબાલાલ ગીરધરદાસ ૧૨૫-૦-૦
નવુ શેરખાંડ ૧૫૧-૦-૦
જીવુ શેરખાંડ ૧૨૫-૦-૦
શ્રી માકિભાઈ મનસુખભાઈ ૧૨૫-૦-૦
શ્રી જમનાભાઈ ભણભાઈ ૧૦૧-૦-૦
શ્રી દગમિસાદ શુભપ્રસાદ ૧૦૧-૦-૦
શ્રી જીવણલાલ ગીરધરદાસ ૧૦૧-૦-૦
મરહતી કાપડમારશીટ મહાબન ૧૦૧-૦-૦

રકમ.

૬૪૭-૧૦-૦ ગ્રાંટિનપાર્ટી ખરચ. ૩૩૮-૦-૦ શિવલાલ ક દોહતિ
૩૭૦-૧૦-૦ રા. નામભાઈને જ્યોતીલાલ દાકારને ખર્ચના.
૧૪૦-૦-૦ એકતાસાવાળા, ભજનમંડળી અને ગાઈબાક
વગેરે ખરચના, હા. ડી. હરિપ્રસાદ
૮૬-૦-૦ રાવને-ચા, આપરકીમના
૧૨-૦-૦ તા ૧૨ મી મેના રિફ્રેશમેન્ટના.
૭૫૮-૧૩-૦ પ્રદર્શન ખાતે. ૫૫૦-૦-૦ ડી. હરિપ્રસાદ ને રા. રાવળને ખર્ચ માટે
હિસાબની વિગતે
૧૮૫-૭-૦ મેડલો, સરદીફિટનો જશોક ને જપામણીના.
૨૩-૬-૦ પ્રદર્શનને સામાન પાછો મોકલ્યા તેના
ખર્ચના. હા. ડી. હરિપ્રસાદ ને કન્યાશકર
૬૧૨-૧૫-૦ ખુરસીઓ બાકી ને મળુદી ખરચ
૧૨૬-૭-૦ નવરાજ રરામજી-ખુરસીઓ બાકી.
૧૨૧-૦-૦ શ્રુ વ સોસાઈટી
૮૨-૦-૦ મેસર્સ ઓદીને
૭-૮-૦ ગુજરાત ક્લબ
૨૨૫-૦-૦ ખુરસીઓની મળુદી અને પરચુરણ મળુદી
ખર્ચના હા. અમારામ સેવકગમ
૫૧-૦-૦ શીએટરમા મેન્ટ્રાઈઝ ખરચના જીવણલાલને

શ્રીઃ અંબાલાલ ડી. લખિયારા
 શ્રીઃ ત્રીમનલાલ ગીરધરલાલ
 શ્રીઃ હરિદાસ અચરતલાલ
 શ્રીઃ ચંદલાલ કે. મણિવાળા
 શ્રીઃ શાણિકલાલ મણિલાલ
 શ્રીઃ સોમનાથ રૂપજી
 શ્રીઃ મોતીલાલ હીરાભાઈ
 શ્રીઃ બાલાભાઈ જમનાદાસ નાણાવટી
 શ્રીઃ આનંદશંકર બાપુભાઈ દુવ
 ગ. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ
 શ્રીઃ નેશ ગભાઈ ઉજ્જવશી
 શ્રીઃ નાનુભાઈ શાણિકલાલ સુનશ
 શ્રીઃ મિત્તિસ લીલાવતી લાલભાઈ
 શ્રીઃ ગોરધનભાઈ ધંધરભાઈ
 શ્રીઃ રત્નેશમહાદેવ હરીરમણમહાદેવ
 શ્રીઃ કાળીદાસ લાલભાઈ
 શ્રીઃ શાંખલાલ અવેરીલાલ યાગિક
 શ્રીઃ વિજયલાલદાસ નેત્રીશનદાસ
 શ્રીઃ કલ્યાણ ગોવિંદલાલ

વાંછવરો સાથે આ હિસાબ મેં તપાસ્યો
 છે અને તે બરોબર છે.
 બી. કે. પાટવા
 ઓડિટર.

૧૦૧-૦-૦
 ૫૧-૦-૦
 ૫૧-૦-૦
 ૭૫-૦-૦
 ૫૧-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૫૧-૦-૦
 ૩૫-૦-૦
 ૨૫-૦-૦
 ૨૦-૦-૦
 ૨૦-૦-૦
 ૨૦-૦-૦
 ૫૦-૦-૦
 ૪૧-૦-૦
 ૨૭૪૭-૦-૦

૪૫૬-૦-૦ રિફ્રેશમેન્ટ અને હિતારા ખર્ચ.
 ૨૬૯-૦-૦ ભવનીશંકર કાનજીને થીએટરમાં રિફ્રેશમેન્ટના.
 ૧૦૦-૦-૦ રા. રાવળને હિતારા ખર્ચના.
 ૮૭-૦-૦ રા. વાડીલાલ શાહને ત્યાં વોલ ટિચરના
 હિતારા ખર્ચના.
 ૧૦૦-૦-૦ વોલ ટિચર ખર્ચ હસ્તે રા. અંબાલાલ પુરાણી ને
 મિ. ચંદલાલ દેસાઈ.
 ૧૧૬-૦-૦ ફલહાર તોરણના માળીઓને.
 ૧૪૦-૬-૦ કાસ્ટરો ખર્ચ-૩૧ ટાંગેરને આપ્યું તેના.
 ૧૬૪-૮-૦ ગાડીભાડ અને રેલવે ખર્ચ. હા. મંત્રીઓ.
 ૧૧૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ને તારખર્ચ, રેલ્વેનરી
 ૪૫-૧-૦ હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી પુસ્તકોના
 ૫૦-૦-૦ પરચૂરણ સામાન ખાતે.
 ૫૮-૧૦-૦ પાણીવાળા મહારાજને તથા વાવટાની તુકશાનીના.
 ૧૦૭-૧૦-૦ જાતિનિકેતનને પુસ્તકો મોકલ્યા તેના.
 ૬૩-૨-૦ લેડીઝ ક્લબ રિપેર ખાતે.
 ૬૦-૦-૦ તોફરોને બક્ષીસ.
 ૪૫-૦-૦ મંત્રી સુ. સા. પરિષદ ૩૫+૪+૧ રેલવે ખર્ચ બાદ
 જતા રૂ. ૩૫.
 ૨૫-૦-૦ ટીફ્ટ માફવાળ ખાતે.
 ૫૦૧૬-૧૧-૦
 ૪૬૫-૫-૦ સીલક
 ૫૪૮૨-૦-૦

રામચોહનરાય બે. દેસાઈ.
 હરિપ્રસાદ મજરાય.
 ગઢલાલ ગાંધીલાલ કુ.
 શહાલાલ લક્ષ્મણભાઈ.
 હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ.
 મંત્રીઓ, જ. સુ. સા. પરિષદ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રિપોર્ટ છપામણી અરવ્ય.

૫૦૦-૦-૦ તા. ૧૭-૪-૨૦.
 ૧૦૦૦-૦-૦ તા. ૨૮-૪-૨૧.
 ૫૦૦-૦-૦ તા. ૧૫-૬-૨૨.

 રૂ. ૨૦૦૦-૦-૦

છપામણી.

૪૫૦-૦-૦ ગુજરાતી પાચને.
 ૩૭૮-૦-૦ કાચમંડ જ્યુબીલીને.
 ૨૩૮-૮-૦ જ્ઞાનમંદિરને.
 ૨૪-૦-૦ ન્યુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને.

કાગળ અરવ્ય.

૩૬૮-૧૦-૦ ડી. એમ. પટેલને ૧૩ રીમના.
 ૨૬૦-૦-૦ „ ૧૦ રીમના
 ૮૧-૦-૦ „ ૩ રીમના
 ૨૨-૦-૦ ઉમેદચંદ માસ્તરને ૧ રીમના.
 આર્ટપેપરના
 ૧૭-૬-૦ બ્રેકનો અરવ્ય હસ્તે રા.
 બચુભાઈ રાવત.
 ૧૦૦-૦-૦ શ્રીનિક્ષ પ્રેસને (આશરે)
 ૬૪-૦-૦ બાઈન્ડરને (૧૫૦ નકલની
 બંધામણના છોટના પુકાના)
 ૩-૮-૦ પરચુરણ ખર્ચના.

 રૂ. ૨૦૦૦-૦-૦

રામભોજનરાય જ. દેસાઈ.
 ગદ્દલાલ ગાપીલાલ.
 હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.
 ઠાકોરાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
 હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ.
 સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સર ચીનુભાઈ માધવલાલ પહેલા હિન્દુ બેરોત્તર.

લેડી સુહોદાયના ચીનુભાઈ, આ બી ઈ,
(પહેલા બેરોનેટના પત્ની અને બીજા બેરોનેટના માતૃશ્રી)

દિનિક પ્રી વપરું

સર ગિર્જિભાઈ સાહેબ ચીનુભાઈ-બીજા બેરોનેટ.

પરિષદને હિદાર મદદ આપનાર પ્રથમ હિન્દુ બેરોનેટનું ફોટો

અનુક્રમણિકા.

૧ પ્રસ્તાવિકા.

અ પ્રસ્તાવના	૩
બ આભારદર્શન.	૮
ક જી. શુ. સા. પરિષદનો હેવાલ.	૧૦
ઢ પરિષદના કામકામનો હેવાલ.	૧૩
ઈ ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્રાજાનું ભાષણ.	૨૭
ફ પરિષદ પત્રિકાઓ	૩૦
ગ પરિષદનો હિસાબ.	૪૦
ઘ રીપોર્ટ જામણીનો હિસાબ.	૪૨

૨ ભાષણો.

૧ સત્કાર મહાના પ્રમુખનું ભાષણ	૧ થી ૧૨
૨ પ્રમુખનું ભાષણ	૧૩ થી ૬૨
૩ ડૉ. ટાગોરને અર્પેલું માનપત્ર.	૬૩—૬૪
૪ રૉડ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજીનું ભાષણ	૬૫—૧૧૧
૫ ડૉ. ટાગોરનું અંગ્રેજી એડ્રેસ.	૧૧૨—૧૩૨

૩ સાહિત્ય વિભાગ.

રા. બ. રમણભાઈનું ભાષણ.	૧ થી ૨૦
વનવેલી (રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ.)	૨૧—૩૨
જનીઆઈ (રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી.)	૩૩—૪૮
પદ્મશી સદીમા બોલાતી શુ ભાષા (મુનિ કસ્તાણુવિજય)	૪૯—૬૨
શુ. ભાષા તથા તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન (રા. જનુભાઈ અ. સૈયદ)	૬૩—૭૮
પ્રેમાનંદ યુગના કેટલાક કાવ્યનો કાળનિર્ણય (રા. મણિલાલ સા. દિવેદી)	૭૯—૮૬
શૈક્ષી (ગ. માણેકલાલ કાળીદાસ ભટ્ટ.)	૮૭—૧૨૩
સોળમા સૈકાનું શુ. સાહિત્ય. (રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા.)	૧૨૪—૧૩૪
જીપ્સી અને શુ ભાષાઓમાના સામાન્ય અસ (રા. બ. રમણભાઈ)	૧૩૪—૧૪૨
શુજરાતી ને મારવાડી ભાષાઓનું સમપણ (રા. બ. રમણભાઈ)	૧૪૩—૧૪૮
બાળસાહિત્ય (સૌ. વિદ્યામૌરી ર. નીલકંઠ)	૧૪૯—૧૫૩
સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય (રા. દિશેરલાલ ધ. મણિલાલ)	૧૫૪—૨૧૭
કલાપીતા જીવનને કવન સ અધી વિવેચન (રા. રમણલાલ વ. દેરાઈ)	૨૧૮—૨૨૬
કળા ને તેનું સ્વરૂપ (રા. મહાશયર પોપટભાઈ આચાર્ય)	૨૩૦—૨૩૫

૪ ઇતિહાસ વિભાગ.

પ્રો બળવતરાય ક. ડાકોરનું ભાષણ	૧—૨૬
શ્રીગરાજ સોલંકીનું ચારિત્ર નિરુપણ (રા. યુનીલાલ વ. શાહ.)	૨૬—૩૫

ધસ્થામ મહામંદિરનું ચણતર (રા. હર્ષભરામ કે. જોશી)	૩૬—૫૨
હિંદુસ્તાનનાં જુના તોલ અને માપ (રા. દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી)	૫૩—૭૦
નાગરોત્પત્તિ (રા. માનચંદર પી. મહેતા.)	૭૧—૧૭૨
શિહોરની પ્રાચીનતા (રા. બાઇચંદર ગૌરીચંદર શિહોરી)	૧૭૩—૧૮૨
હિંદુઓના તરૈહવાર રીતરિવાજો (સ્વ. ભગવાનલાલ ધન્દજી)	૧૮૩—૧૯૨
શુજરાતનાં ઝેનમંદિરો (રા. ગોકળદાસ નાનજીભાઈ માધી)	૧૯૩—૨૦૮

૫ વિજ્ઞાનવિભાગ—

પ્રો. શાહનુ બાપજી	૧—૧૩
વિજ્ઞાન ને કળા (રા. વિજયાલાલ કનૈયાલાલ મુવ.)	૧૪—૨૦
વિજ્ઞાનની પરિભાષા (રા. કમ્પાલુરામ નથુભાઈ જોશી)	૨૧—૨૫

પરિશિષ્ટો—

૧ જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર. (મહાત્મા ગાંધીજી)	૨૭—૨૯
૨ વસતીની વધામણી (ડૉ. ટાગોર.)	૨૯—૩૦
૩ આધુનિક સમયનું શુ સાહિત્ય (મિ. કેપુચર્ચ અ. બાલા)	૩૦—૪૦
૪ કેટલાક મહાસત્ત્વો (રા. કૌશિકરામ વિ. મહેતા)	૪૧—૫૧
૫ હિંદી સાહિત્ય સમેલનોનો વૃત્તાંત (રા. ડાલાભાઈ એમ. પટેલ)	૫૨—૬૯
૬ શુ સાહિત્ય પરિષદનું અંધારણું.	૭૦—૭૩
૭ બાળ સાહિત્ય-સંગ કમિટીનો રિપોર્ટ	૭૪—૭૫
૮ બાળ સાહિત્ય સંબંધી સૂચનાઓ (રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ)	૭૫—૮૦
૯ સાપ્રદાયિક ધર્મો (રા. નર્મદાચંદર દેવસંકર મહેતા)	૧—૧૬

છબીઓ.

- ૧ પ્રો. આનંદચંદર બાપુભાઈ મુવ, પ્રમુખ સત્કાર મંડળ.
- ૨ રા. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાટાવાળા, પરિષદના પ્રમુખ
- ૩ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
- ૪ સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટ
- ૫ લેડી સુલોચના ચીનુભાઈ
- ૬ સર ગીરજાપ્રસાદ ચીનુભાઈ બેરોનેટ
- ૭ શૈલ પુરષોત્તમ વિભામ આવજી
- ૮ રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ
- ૯ પ્રો. બળવતરામ કે. ઠાકોર.
- ૧૦ પ્રો. સાકળચંદ નેઠાલાલ શાહ
- ૧૧ મંત્રીઓ.

૧

સત્કારમંડળના પ્રમુખ પ્રો. ધ્રુવનું બાપણ.

૨

પરિષદના પ્રમુખ રા. બા. રાજ્યરત્ન
કાંટાવાળાનું બાપણ.

૩

શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનું બાપણ.
—પ્રદર્શન ખુલ્લું મુક્તી વખતે આપેલું તે—

૪

ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ તરફથી
આપેલું માનપત્ર.

૫

ડો. રવીન્દ્રનાથનો સંદેશ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—અમદાવાદ.

સત્કાર મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

(તા ૩-૪-૧૯૨૦)

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यः नमो वाकं प्रज्ञास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

જવિ કુલાવતસ શ્રીયુત ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગુર્જરાસાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બન્ધુઓ—

આ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ મેળવનાર અમદાવાદના સાહિત્યપ્રેમી મહાનરકથી હું આપને સ્વાગત દઉં છું એ કાર્ય કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે એ મારું સુભાગ્ય છે. પણ, વિશેષમાં, મારે સ્વાગત કરવાના મહેમાનોમાં હિન્દના, બહારના વર્તમાન સમયના અખિલ ભૂમડગના અગ્રગણ્ય કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે, એમ હું બેઈ છું ત્યારે મારું હૃદય, અનન્યસાધારણ અહોભાગ્યના અનુભવથી, પુષ્પના કારથી ડાળ લાગે એમ, લાગે છે, હું એ કાન્તદર્શી મહાપુરુષને આ પરિષદના સત્કાર મહાનરકથી સ્વાગત દઈ પ્રણામ કરું છું, અને આશાથી ભરાઈ છું કે એમના આગમનથી આપણી ગુર્જરગિરા વસન્ત આવતા વનલક્ષ્મી ખીલે એમ ખીલશે, અને એમને પોતાને પણ ઘણે વર્ષે આ ભૂમિનું ખીણ વારનું દર્શન થતા ઉત્તરચરિતમાં રામે જેવો પુરાણભૂત ‘પરવટી-સ્નેહ’ અનુભવ્યો હતો એવો આ સાબરમતીની ભૂમિપ્રત્યે એ અનુભવશે, અને શાહીખાન પાસે સાબરમતીના નિર્મળ બેઠા નીર બેઠા બેઠા, યૌવનનાં મધુરાં સ્મરણ તાજ થઈ, એમની હૃદયવીણામાંથી કાઢક અવનવા જ અને કાળની વિહરતાથી અધિક કામળ બનેલા સૂર નીકળશે.

‘સ્મરણ’—શબ્દ મુખે આવતા જ આ શ્રેણી મહારા હૃદયમાં કાઢક સ્મરણો થઈ આવે છે ! સૌને થયાં હશે આ પરિષદની ભાવના જાપજવનાર, અને આજ નગરમાં એની પહેલી પરિષદ યોજનાર રણછતરામ ડ્યા ? એ જ બેઠકના પ્રમુખ રા. ગોવર્ધનરામની અવિસ્મરણીય આકૃતિ ડ્યા ? ઉભયની ખોટ ગુજરાતને કેટલી બધી છે ! પણ “ ન ભૂલાતુ ભૂલી જ ” એવી પ્રકૃતિની કૂર અને દયાળુ આજ્ઞા છે, એને આપણે અનુવર્તિતું પડશે, અનુવર્તિએ છીએજ ? ભાવી ગુજરાતમાં એ આત્માઓ ભાવી યુગને અનુરૂપ રૂપમાં પ્રકટ થાઓ એટલુંજ પ્રભુ પાસે માગીને આમળ આલીશું.

અતિથિને અર્ધપાલ આપવાનો આપણે પ્રાચીન વહીવટ છે, અને તે આપતા આપતા આપની વધારે કિંમતી ભોજનવેળા વ્યતીત થવા નહિ દઉં, તોપણ થોડુંક વધારે પડતું રોકાણ માય તો આપ સ્વમા કરશો.

બહેનો અને બન્ધુઓ !—હું આ પ્રસંગે અમારા અમદાવાદના લાંબાં લાંબાં યશો-

માન નહિ માફ—એ કે, જ્યાં પરિપક્વ મળે ત્યાં ભૂમિદેવતાની સ્તુતિ કરવાનો સામાન્ય રિવાજ છે. અમારી નગરી હિંદુસ્થાનના પ્રતિકાસની પરિભાષામાં એને “પ્રાચીન” કહીએ તેવી નથી તેમ અમારી નગરી માટે રસિકતાનું અભિમાન પ્રસવવાની પણ અમારી હિંમત આશતી નથી. જાણે ભગત અને સામળભટ જે અમારા ખરા; અને વર્તમાન ગ્રૂજરાતના કવિઓમાં ભકિતરસ અને સ્થિતિચાન્દર્યના પ્રેમમાં સહજે અવસ્થાન યોગ્યતા—સ્વ ભોજાનાથ સારાભાષ અને રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ માટે અમને અમારાપણાં લાવ છે. તોપણ કુટિલ હોઠમતે અમને રસિકતાના ગુણ ઉપર કહી ફાવો કરવા દીધા નથી, તેથી એ ફાવો કરતા અમે ખચકાઇએ છીએ. પણ એક બીજા પ્રયુક્ત અભિમાન તો છાતી ઠોકીને અમે કરીશું, અને તે અમારી આકર્ષકતા. અમે આપણા સાક્ષર બંધુઓમાંથી ઘણા મહેમાનેને અહીંના વતની કરી દીધા છે. રા નાનાલાલ પોતાને અમદાવાદી કહેવડાવે છે કે કાઠીઆવાડી એ હું બહુતો નથી (હું ખાર હું કે અમદાવાદી જ કહેવડાવતા હશે), પણ એમના પિતાશ્રીને તો અમે વદ-વાણના નહિજ ગણવા દઇએ. રા. સા. મહીપતરામ અને રા. બા. કમળાશંકર એ એને પણ અમે અમારા જ ગણીશું અને રા. રમણલાઇને પણ અમે સૂરત ભૂલાવી દીધું છે. કે બહુના—મહાત્મા ગાંધીજીના સમ્બન્ધનું માન પણ પ્રતિકાસ ધોરણદરને નહિ લેવા દે. “નવજીવન” અને “સત્યાગ્રહાગ્રમ” ની ભૂમિનેજ એ માન આપશે.

હવે, બંધુજનો! અસખ્ય રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓથી બ્યાર વર્તમાન સમયમાં અમે આપને સાહિત્યવિષયક ચર્ચા કરવાને નોતર્યા છે તે માટે આપ સાહિત્યપ્રેમી બનેલી તો ક્ષમા યાચવાની જરૂર નથી, પણ જે વિશાળ જનસમાજના આપણે સા અંચ છીએ તે અમને ખુલાસો પૂછશે અને અમારે જવાબ આપવો પડશે કે—શા માટે અમે તમને અહીં એકઠા કર્યા છી, અને દેશના અન્ય અન્ય મહાનુ કાર્યોમાંથી તમારો વખત શેક્યો છે? નવી ખાસસભાઓ માટે આપણે આત્યારથી શરૂ કરી દેવાનું કામ થોડું છે? એમાં ઉપસ્થિત કરવાના પ્રશ્નો જેવાં તેવાં છે? યુદ્ધ પછી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ પોતાના દેશમાં ધનનો દુકાળ ટાળવા માટે પરદેશ ઉપર જે ઔદ્યોગિક હથ્થા કરવાની યોજનાઓ ઘડી છે તે સામે ટકી શકવા સાર આપણે સ્વદેશી ઉદ્યોગોને થોડા અજમાવવાના છે? આવી સ્થિતિમાં, સાહિત્યની વાતો કરવી એ કેટલાકને મન, રોમ બળતું હોય ત્યારે નીરોની માફક સારંગી વગાડવા જેસવા જેવું લાગશે. આનો ઉત્તર કેવલ સાહિત્યનાજ રસમાં મહાલતા અને એ રસથી જ છવતા રસિક બને તો એમના છવન માત્રથીજ આપણે સુદામાં કે તુકારામને કહેવું કે કાઠીમાં દાણા નથી માટે કમાવવા નીકળી પડો. એ ઉપદેશ સામાન્ય જન માટે એમને તેટલો ખરો હોય પણ એમના જેવા ભક્તજનો માટે તો અસ્થાને છે. એઓ તો એમના પ્રણના જ તાનમાં રહેશે, અને પ્રણજ એમના યોગક્ષેમનું વહન કરશે. તે પણ કરેા વા ન કરેા ! તે જ પ્રમાણે સરસ્વતીના ઉપાસકોને એમની ઉપાસનનું ફળ મળેા વા ન મળેા, એમના કાર્યથી લાભ છે કે હાનિ એવા નક્કી-તોટાનેા હિચાળ કર્મો વચ્ચે તેઓ એ દેવીની સેવા કર્યા જ કરશે. જેમકે, રોમ બળતું હર્દ તે વખતે સારંગી વગાડવા જેમનાર નીરોનું ફલ આપણે નિંચ ચણીશું, પણ નેપોલિયનની

તોપના મારાથી શહેર સળગ્યું અને અગ્નિ સળગતો સળગતો વરસુધી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ સમાધિમાંથી બળી, પોતે લખવા માટેના પુસ્તકનાં કાગળીઆ ગળવામાં થાકી આલવા માંડનાર જર્મન ફિલસૂફ (હેગલ) ને પણ આપણે જે જ કારમાં મૂકીશું ? જે ફિલસૂફ રાષ્ટ્રના સ્થૂલ દેહનો વિશ્વંસ એવો હતો તે જ શણે જે રાષ્ટ્રના સનાતન આત્માનું સ્વરૂપ આલેખતો હતો, અને સ્થૂલ દેહની લસમમાંથી રાષ્ટ્રીય આત્માને ફરી ઉત્થાન પામવાની મૃતસંજીવની આપણે બનાવતો હતો સરસ્વતીજીની પાસે આપણે સેવા લઇશું ? કે સરસ્વતીજીની આપણે સેવા કરીશું ?-જે પક્ષમાંથી ક્યો પક્ષ આપણે આપણે કરીએ છીએ, જે ઉપર આપણા જીવનના સ્વરૂપનો આધાર રહેશે જે પક્ષ એક જ નથી. એનો ભેદ અકિંચિત્કર થાને તુચ્છ નથી. સેવા કરવાને આપણે આપણા જીવનમાં પહેલું પદ આપીએ છીએ કે સેવા લેવાને—એટલા સાદા દેખાતા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણા જીવનનું પાસું સ્વજી છે કે અવજી એવડો મોટો ભેદ રહેલો છે. સરસ્વતીજીની આપણે સેવા કરવાની છે, એનો અનુગ્રહ પામવાનો છે. જે આપણી સેવા કરે એમ બોલતા તો જીભ કપાઈ બધી બેઠીએ. આમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે સાર્વિકતા, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, જે જનસમાજની સેવા અર્થે રચાયેલી કૃતિઓ નથી, અને તેથી એની કિંમત જનસમાજને થતા લાભ પૂરતી થવી ન બેઠીએ. જે લાભ તે તો જનમાતા સરસ્વતીના જીભશતા ગ્રેમનો પ્રસાદ છે. અથારે કવિપ્રતિભાશ્વ “અમૃતા આત્મજઃ કલા” (આત્માની અમર કળી) પૃથ્વી ઉપર જિતરે છે, ત્યારે “હન્ત મણિક્તઃ સસાર.” અને પાદાન્તરે—“વણિક્તઃ સંસાર”-સસાર મંડિત અને મંડિત ઉભવ થાય છે. પણ આ મંડન અને આ પાંડિત્ય—અર્થાત્ સસારને શોભાવનો, સસારને વધારે ડાહ્યો કરવો—તે “Seek ye first the Kingdom of God and His Righteousness. and all things shall be added unto you” -જે ન્યાયે થતો ‘જીમેરો’ યાને અનુગ્રહ, એટલે કે આનુષંગિક લાભ છે, જે એનું જીવાનુભૂત તત્ત્વ કે કિંમતની કસોટી નથી. પરંતુ નફાતોટાની દૃષ્ટિને, અને તે પણ રાષ્ટ્રીય લાભાલાભનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે, આ ઉપાસના યા નિષ્કામ સેવાનું તત્ત્વજ્ઞાન એને ધ્યાનમાં બેસવું કઠણ છે. સુભાષ્યે પ્રભુએ નફાતોટાની અને નિષ્કામ સેવાની દૃષ્ટિ ભિન્ન રાખી છે, તોપણ બંનેને પામવાનું સત્ય લગભગ એકજ રાખ્યું છે, અને તેથી જ એક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે તે શણે બાજે બીજી દૃષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થાય છે જ કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રીયત્વથી સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે. હોમરના વીરપાત્રનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેક્ઝાન્ડર જયવિજેતા થયો, અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એશિયામાં વિસ્તારી શિવાજી અને રાજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૂધ ઉપર જીછરી દેશનું સ્વાતન્ત્ર્ય રક્ષી તથા ઉછરી સકયા. બકિમચન્દ્રના એક કાવ્યે આખા હિન્દુસ્થાનને એકતાન કર્યું અને સ્વદેશીનો મહા-મન્ન પડાવ્યો. અને આપણા આજના રહેમાન—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કાવ્યો એટલા શુદ્ધ સૌન્દર્યથી તેટલા જ બૌદ્ધિક રાષ્ટ્રીયત્વથી અઠાએલાં છે. પણ આવાં પ્રમીલ્ન દૃષ્ટાન્તો—જેમાં બીજાં શણોનાં જીમેરો થઈ શકે એમ છે—એના કરતાં વધારે જોડા જઈને આપણે એક સમીએ છીએ કે આપણા આજની રાષ્ટ્રીય પુનર્વૃત્તનાં

યુગમાં કવિની ઘણી જરૂર પડશે. આ દેશના રાષ્ટ્રીય દેહની પુનર્વિટના થશે, દેશ 'નવપક્ષવ' ધારણ કરશે, અને એનો આત્મા જરૂર પડશે રહેશે ? એના દેહમાં નવ-ચૈતન્યનો સંચાર નહિ બેઠો ? એ ચૈતન્ય સમાજનું કે રાજ્યનું ચન્ન બદલવાથી પ્રાપ્ત થશે ? થશે,—ઝેટલે અથો ચૈતન્યને વધારે સ્વતન્ત્ર અને બન્ધનરહિત થઇને સંચરવાની સરળતા મળશે તેટલો અથો. પરંતુ ચૈતન્યના સંચારનો મૂળ આધાર તો ચૈતન્યના પોતાના જ ઉપર છે. ઇટાલિને સંજોષીને કહેલા ડૉન્ટીના શબ્દો સાચા છે કે —“ Ah ! servile Italy ! hostel of grief ! ..what avails it for thee that Justinian readjusted the bridle, if the saddle be empty ” ? થોડા ઉપર થોડેસ્વાર નહિ હોય તો લગામ આમ તેમ જોડાયે શું ચવાનું હતું ? રાષ્ટ્રનું ચૈતન્ય 'પોલિંગ બૂથ' માંથી નહિ આવે, ત્યાં તો એ ફક્ત પ્રકટ થશે સુમ-સિદ્ધ હાલકરણુ બધીએ તો, ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનનું ચૈતન્ય બેન્ડીલ ઉપર હલ્લો કરનાર ટોળાના હોકારામાં કે સશ્વમાં જન્મ્યું નહતું, એનો જન્મ તો ફ્રેંચ ફિલોસોફર્સ અને એ-સાઇકલોપીડિસ્ટની શાન્ત બુદ્ધિમાં થયો હતો. આજ સત્ય વધારે પ્રબલ અને ગંભીર આકારમાં પ્રતિપાદન થએલું સાબળવું હોય તો સાયણાચાર્યનું 'મંગળાચરણ' છે—જેમાં એ મહાન વિદ્વાન એક પ્રાચીન વચનને પોતાની વાણીમાં ગૂંથીને કહે છે

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् निर्ममे—

રહસ્યાર્થ કે જ્ઞાન અને સાહિત્ય એ પરમાત્માનું નિઃશ્વસિત-પ્રાણ જેવી ચૈતન્યની સ્વાભાવિક ક્રિયા-છે, અને સમસ્ત જગત્ જ્ઞાન અને સાહિત્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પણ બુદ્ધિએ એક વખત નવા યુગને જન્મ આપ્યો, પછી એનું શું પ્રયોજન ? આનો ઉત્તર કે સમજા મહાન યુગપરિવર્તમાં થાય છે તેમ હિન્દુસ્થાનમાં હાલ ચાલી રહેલા પરિવર્તમાં પણ નવા યુગનું તત્ત્વ સમજનાર, એની ભાવનાઓને અને આકાંક્ષાઓને પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કરનાર, એના આંધળા જીવનને નેત્ર અર્પનાર કવિની જરૂર પડશે, એટલુંજ નહિ, પણ એ યુગની ક્ષણિકતા બેઠી, એ યુગની પાર બંધ, જીવનના સનાતન સત્યો પ્રકટ કરનાર મહાકવિની પણ જરૂર પડશે.

કવિ એ જનતાનું યુખ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો ફ્રેંચ ઇતિહાસકાર ટેઇન કહે છે કે કોઇ પણ કવિ કયી પ્રજાનો છે (race), એનો યુગ કયો છે (epoch), અને તેમાં તેની પરિસ્થિતિ શી છે (surroundings), એ કહેા, એટલે એની કવિતાનું સ્વરૂપ હું તમને જાણી આપીશ પણ આ સૂત્ર પર યોગ્ય વાર્તિક થયું છે કે કવિ ઉપર જમાનાની અસર વિશે જોણતા, કવિની જમાના ઉપર કેટલી અસર થાય છે એ વાત બેવી એ વિદ્વાન ભૂલો ગયો હતો. પણ મૂળ સૂત્ર અને વાર્તિક ઉભય એકઠાં કરીને આપણે જાણ રચી શકીએ છીએ કે યુગને દ્રશ્ય અને સ્પર્શ-યુગપ્રકાશક અને યુગ-પ્રવર્તક—ઉભયવિધ કવિની જરૂર છે એક તો એ યુગને “આ હું” એમ આત્મદર્શન કરાવનાર કવિ બેઠો—જે વિના આપણે પણ આપણા યુગને પૂરો જાળખી શકીશું નહિ, કવિબચના ઇતિહાસકારે તો જાળખવાની વાત જ શી ? બીજું—આ નવા યુગ

એસતાની સાથે જનસમાજની વૃત્તિઓમાં ભારે ઉછાળો આવશે-આપણે એ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે-એમાં વિશુદ્ધિ, સુન્દરતા અને હૃદયતાનાં તત્ત્વો પ્રવેશવાનું કર્તવ્ય સાહિત્યને શિર રહેશે. નહિ તો, જીવન બહુ, કદ્દમું અને પ્રાકૃત યની બન્ને. એમાંનું કોણ નથી ધ્રુવજીવું? પણ તે માટે, એ ઋતુના ડહોળાએલા પાણી પીવાનું કોણ પસંદ કરશે? એ નવા જીવનને સૂક્ષ્મ, સુન્દર અને સસ્કારી બનાવવા સારું કવિપ્રતિભાશી નિર્ભળી, બીજી રૂપ આપીએ તો શરદ ઋતુની ચાંદની, અવરમ બેઠી. નવા જીવનના સૂક્ષ્મ ભયસ્થાન, અને એના તારની વિષમ ગૂંથણી બદલે ગૂંથવણી કવિ નહિ સમજાવે તો કોણ સમજાવશે? મેચ્યુ આનોદે કવિતાને “Criticism of life” કહી છે એ વર્ણનમાં ગમે તેટલી અપૂર્ણતા હો, પણ એક ગંભીર સત્યાશ છે કે કવિ જ જીવનની સમાલોચના કરી એને વિશુદ્ધ બનાવે છે. ધ્રુવજીવની સાળાઓ સુધારવાનું જે સો ઈન્સ્પેક્ટરના રિપોર્ટ ન કરી શકત તે ડિકન્સની નવલકથાઓએ કર્યું.

આટલું જ નહિ, પણ આવતા જમાનાના સ્કૂલ રાજકીય અને આર્થિક-જીવનમાં પણ તાત્કાલિક ઉપયોગની પાર સનાતન સામીય સિદ્ધાન્ત બેનાર વિદ્વાનોની જરૂર પડશે મત્રન દ્રષ્ટાઓ ઋષિઓ બુદ્ધ હોય છે, અને એનો જીવનચર્યામાં વિવિધ ક્રિયા-ઓમાં વિનિયોગ કરનાર પુરોહિતો બુદ્ધ હોય છે. ઋષિઓના મનોજીય યુગપરિવર્ત કરી શકે છે, અને યુગનાં પ્રધાન આન પૂરાં પાડે છે. બેન્દ્રમ અને મિલ વગર કોબડન અને ઝેડસ્ટન શક્ય નથી, કાલોમ્લ, રસ્કિન અને માર્ક્સ વગર મેર્યાલિઝમ સમજવું ઠંઠણ છે.

વળી, નાદિરશાહે છાવણીમાં જન્મ આપેા જન્મારો ગાળ્યો હતો, તેમ શું આ નવો યુગ પણ ‘પ્રાલિંગ બૂથ’ અને ‘ક્રૅન્સલ ચેમ્બર’ માળ સ્વજીવન સ્પષ્ટ કરશે? એને ગૃહજીવનની શાન્તિ અને મીઠાશ બતાવનાર કોઈ કવિતા નહિ બેઠી? સિદ્ધ હરિકુમ્ભ વિદ્યારતો શેભે છે, પણ સિદ્ધિકાની પાસે કોમળ બનતો થોડો શેભતો નથી તેથી, રાષ્ટ્રના વિશાળ હકમાં ગૃહજીવનનો હક ડુખી ન બંધ તેની સભાળ રાખવાની છે. એ સભાળ કોઈ પણ તરેહની દલીલોથી કે કાયદાઓથી રાખી શકાવાની નથી. એને માટે તો કવિ પ્રતિભામાંથી હૃદયવેલા ગૃહજીવનના મધુરા ચિત્રોજ બેઠી જે આપણા હૃદયને આકર્ષે, અને આપણા જીવનમાં નિશ્ચય ઉત્પતિ પ્રેરે. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીસમાં મહાન દેવ વા મનુષ્યની મૂર્તિ ઘરમાં રાખવામાં આવતી એટલા હેતુથી, કે એનું દર્શન કરતી ગૃહિણી તત્સદૃશ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, અને અરબજીઓ પોતાના આરડામાં મૂગલા પાળતી, એટલા માટે કે એનું ચિન્તન કરતી પોતે મૂગ નયના છોકરાને જન્મ આપે, આવો ભાવનાનો મહિમા મનાયો છે.

અસ્તુ, સાહિત્યની ઉપયોગિતા સ્વીકારી, પણ સાહિત્ય પરિષદ કવિઓ કે વિદ્વાનો ઉપજાવી શકશે? સાક્ષાત્ કવિઓ કે વિદ્વાનો ઉપજાવવાનો દાવો આ સંસ્થાએ કદી કર્યો નથી અને કરતી નથી. પણ આપાદનાં વાદળો બેઠી કૃષિકાર-એમાંથી જળનું એક બિન્દુ પણ ટપકાવા શકવાનું એનું સામર્થ્ય ન હોય તો પણ-હીચી ડોકે એના સામું બેઠી રહે છે, તેમ યુગધુરન્ધર કવિ અને તત્ત્વવેદા માટે આપણી પરિષદ પણ

તલસે તો એ સ્વાભાવિક નથી ? મહાપ્રસંગે જીવન્નવાનુ કામ એક પરમાત્મનું છે, અને બીજુ પરમાત્માના અવતારરૂપ જનસમાજના ચૈતન્યનુ છે આમાંથી, પરમાત્માના સામર્થ્યને તો કોઇ દેશકાલના ઉપાધિ ચેરી શકતા નથી, “ The spirit of God bloweth as it listeth. ” પણ જનસમાજનું ચૈતન્ય અત્યારે સર્વ પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને અનુકૂલ છે. જેમ ત્રોસમા નવા નગરો બધાયા, ત્રીક પ્રજા બહાર ફેલાઇ, અને સંસ્થાનો વસ્ત્યાં, તે વારે એના સાહિત્યની પણ અનેકવિધ સાખાઓ જન્મ પામી હતી, અને તે પછી, પદ્મમા—સોળમા સૈકામા જેમ યુરોપનું ચૈતન્ય ઉભરાતાંની સાથે એનું સાહિત્ય પણ ઉભરાવા લાગ્યું હતું, તેમ આપણે ત્યાં પણ પૂર્વે આયો પંબળમાંથી પૂર્વ તરફ ફેલાયા તે વારે, ત્યારપછી ત્રૌતમબુદ્ધનું ધર્મ-અક્રમવર્તન થયું તે વારે, તે પછી ચન્દ્રચુપ્તે રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્ત કયો તે વારે, તે પછી હુણોને કાકી કાઠી ગુપ્તવસના રાજ્યોએ સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું તે વારે અને છેવટે રજપૂત-સુસલમાન રાજ્યના સન્ધિકાળમા જનસમાજનું ચૈતન્ય કાલ્યુ હતું, અને સાહિત્યની વાડી ખીલી હતી. તેજ પ્રમાણે, અર્વાચીન સમયમાં બ્રિટિશ સંબંધ થતાની સાથે, અને જનસમાજમા નવું જીવન પ્રકટ થતાં વાત, આપણે ત્યાં બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી સાહિત્યને નવા મ્હોર ખેંઠા હતો, અને તેજ પ્રમાણે આ નવા યુગમાં પણ જીવનની વિવિધતા અને વિપુલતા થતાની સાથે સાહિત્યમાં પણ પુષ્કળ ફાલ આવશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

પણ આ સંબંધમા પરિપક્વ કર્તવ્ય થોડું નથી નવા યુગના જીવન પ્રભાતમા મળેલી આ પરિપક્વના એના ચઢતા પહોરના કાર્યની કાંઈક રૂપરેખા હોરે એમ અમે અમદાવાદી સાહિત્યપ્રેમી જનો ધ્રુષ્ટીએ છીએ; અને આપના અન્ય બંધસાયમાં વિજ્ઞ પાડી આ ગરમીના દિવસોમાં અમે આપને જમ આપ્યો છે તે એટલાજ માટે છે એ રૂપરેખા આપ જે અનુભવી અને ગુર્જરસાહિત્ય પ્રત્યે અતુલ પ્રેમ ધરાવનાર પ્રમુખ મહાશયની પસંદગી કરવાના છે તેમની દેખરેખ નીચે, બહુ સારી દોરશે એમ અમને ખાતરી છે, તો પણ અત્યારે ગુજરાત આગળ આપણા વિષયને લગતાં શાં શાં મ્હોટાં કાર્યો પડેલાં છે એનું અમે આપને સ્મરણ આપવા આહીએ છીએ, જેથી અમારી આકાંક્ષાઓ કેમ સફળ કરવી એ આપ વિચારી શકો.

(૧) જ્યારે જ્યારે પરિપક્વ બરાય છે ત્યારે ત્યારે, અને વચલા ગાળામા પણ જ્યારે સાંકરી આવે છે ત્યારે, આ કૃત્રિમ ધાય છે કે નર્મદાસકર અને ટેલરના સવળા પ્રયત્ન પછી ગુજરાતી ભાષાનો એકે સારો કોષ થયો નથી, અને એકે સારો વ્યાકરણ થયું નથી. (હમણાં જ બહાર પડેલું રા. બ. કમળાશ કરભાઈનું વ્યાકરણ બાદ કરીને ખોલતા) પરંતુ, એ માટે અત્યારે શોક કરવો પડે એવું નથી આપણે પહેલાં ધાર્યાં હતા તેવા એ ચર્ચા હોત તોપણ તે અત્યાગે ફરી રચવાં પડત. અત્યારે હિન્દુસ્થાનની અસાધારણ એકતાનો યુગ ખેંઠો છે. ગુજરાતના સત્ત્વગુણની મૂર્તિ મહાત્મા ગાંધીજીની અમદાવાદ-અમૃતસર-દિલ્લી-કાશી-કલકત્તા અને મુંબાઈ વચ્ચેની મુસાફરી એક ઝારડામાંથી બીજા ઝારડામાં જવા જેવી સરળ અને સામાન્ય થઈ

મધ્ય છે. ખંજાળાના મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં પધરામણી કરવી એ આપણે આપણા કાર્યનો એક મામુલી ભાગ ગણીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં ગૂજરાતી ભાષાનો કોષ તેમ જ બ્યાકરણ 'Comparative method' યાને તે તે ભાષાના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય નિરૂપણપૂર્વક થાય તો જ તે વર્તમાન સમયને યોગ્ય ગણાય એ કોષ અને બ્યાકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય અને વિશિષ્ટત્વ યોગ્ય રહેશે જ પણ અત્યારે દરેક ભાષાને જે 'એકાન્તવાસ' ની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે તે દર થશે.

(૨) બીજું—ગૂજરાતને બ્યાકરણ અને કોષની ખામી છે તેવીજ બદલે તે કરતા પણ વધારે મહત્ત્વની ખામી સારા ઇતિહાસની છે. ગૂજરાતના ખાલકો રસથી વાચી શકે, એના વિદ્વાનો સૂક્ષ્મતાથી મનન કરી શકે, અને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સાહ અને સ્વભૂમિનું અભિમન પામી શકે, એવા વિવિધ જાતના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે વળી પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રામાણિક ઇતિહાસ રચવા માટે આજ દિન સુધી જેટલા સાધનો જડયા છે તેટલા પણ એકત્ર કરી ગૂજરાતી વાચક આગળ મૂકવાનો હજી સુધી પ્રયત્ન થયો નથી. તો એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગૂજરાતનું જીવન્ત ચિત્ર ખડું કરનાર ઇતિહાસકારની પોંછી વિષે તો બોલાય જ શું? વળી આ ઇતિહાસ પણ, કોષ અને બ્યાકરણની માફક, વર્તમાન ગૂજરાત કરતા વધારે વિશાળ પ્રદેશનો થવો જોઈએ. આ વાત સારી રીતે બજાવી છે કે ગૂજર પ્રજા એક વખતે ઢોળ, માળવા, પશ્ચિમ રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ખાનદેશ પર્યન્ત વસતી હતી. આ કારણથી એની પ્રાચીન ભાષાનો ઇતિહાસ પણ તે તે પ્રાન્તની હાલની ભાષાઓ સાથે મૂળમાં ગૂથાયેલો છે એ ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધ માત્રનો ઉદ્દેશ્ય કરીને કે એના છૂટા છવાયા ઉદાહરણો આપીને હવે સન્તોષ મનાશે નહિ, ઉદાહરણ તરીકે, ત્રજભાષાની ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર મધ્ય છે કે મીરાંબાઇના કાવ્યો ગૂજરાતી અને હિન્દી અને ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે—એ વાત એક ઐતિહાસિક અકસ્માત તરીકે નોંધીને હવે યેસી રહેવાશે નહિ એ હકીકતની પાર કનો-જથી લાટ પર્યન્તના પ્રદેશની મૂળ જે ઐતિહાસિક એકતા હતી તે વિગતવાર સમજાવવી પાડશે. તે માટે ભાષાનાં અને સાહિત્યનાં સાધનો એકત્ર કરવા પડશે. તથા એમાંથી અનુમાન કાઢવા પડશે વળી એટલેથી પણ નહીં અટકાય. બોદ્ધ જાતક, અને વધારે ચોક્કસાઇથી બોદ્ધીએ તો એ જાતકના પૂર્વગથી માંડી, પ્રાકૃત પૃષ્ઠકથા અને સંસ્કૃત દશકુમારચરિતાદિકમાંથી પસાર થઇ, પ્રાચીન ગૂજરાતી જૈન રાસા બદલે સામળજાટની વાર્તાઓ સુધી—નો જનસમાજના જીવનનો ઇતિહાસ એક અખડ ધારામાં ઉપસ્થિત કરવો જોઈએ. આ લાખા ઇતિહાસમાં, સંસ્કૃતની સાથે સાથે ચાલતું, સંસ્કૃત ઉપર અસર કરતું અને સંસ્કૃતથી અસર પામતું જનસમાજના વાસ્તવિક જીવનના સંપર્કમાંથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાકૃત સાહિત્ય હતું. એ કેટલું વિશાળ હશે એનો કાંઈક ખ્યાલ ગુણાદયની પૃષ્ઠકથા સંબંધી દન્તકથામાંથી, નાટયશાસ્ત્રના ત્રન્થોમાં મળતા ઉદ્દેશો તથા પારિભાષિક શબ્દો ઉપરથી, સંસ્કૃતમાં એ સાહિત્યની પડેલી પ્રતિચ્છાયા ઉપરથી, હજી જે જે પ્રાકૃત ભાષાના ત્રન્થો સમજવાઈ રહ્યા છે,

મંદ્ય એશિયામાંથી જડતા બધ છે, તથા જૈન લગ્નારોમાંથી ડોકીયાં કરે છે—એ સર્વ ઉપરથી, તથા એ સર્વની આપણી પ્રાન્તિક ભાષામાં ઉતરેલી સન્તાતિ ઉપરથી—આપણને મળી શકે છે. પ્રાકૃતની આ મહાન જીવનકથાનાં વાંઘે, બદલે એના અક્ષરો પણ તૂટેલા છે. તેમણે એને શૂંતાઈદર્શી કલ્પનાશક્તિથી જોઠવી, સાંધી, એ કથાને વાચનાર નવા યુગમાં કોઈક જિજ્ઞાસુ કે ગોચર જન્મે તે આપણા ઇતિહાસની એક નવીજ દુનિયા પ્રત્યક્ષ થાય. સંસ્કૃત સાહિત્યનો છોટો સૂનેરી થા રૂપેરી યુગ તે બાણ અને ભવભૂતિનો એટલે કે હર્ષ અને યશોવર્માના રાજ્યકાળનો, તે પછી સંસ્કૃત સાહિત્યની મન્દતા થઈ અને રાજશેખરના સમયમાં (ઇ. સ. ૯૦૦) આવતા આપણે એમને છીએ કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના એ મહાન કવિએ—

પરુસા સક્કઅવન્ધા પાડઅવન્ધો વિ હોઈ સુડમારો ।

પુરુસાણં મહિલાણં જેત્તિય વિહન્તરં તેત્તિય મિમાણં ॥

અર્થાત્, “સંસ્કૃતની રચના કઠોર અને પ્રાકૃતની સુકુમાર છે. સુકુમારતાની બાબતમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે જેટલું અન્તર છે તેટલું આ બે વચ્ચે છે—” એમ સંસ્કૃતની સ્તુતિ ગાઇ, અને પ્રાકૃત યુગનું મંજલાચરણ કર્યું એનાજ પછીના અઠા આપણા પ્રાન્તની ભાષાના ઇતિહાસમાં આપણે જેને અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીના યુગ કહીએ છીએ તે. અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય અમુક પ્રકારનું જ કેમ છે, જૂના રાસાચો જૈનોના કરેલા કેમ છે,—ઇત્યાદિ આ વિષયને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાકૃત ભાષામાં કયી જતનુ જીવન આલેખાતું હતું; એના આલેખનાર મૂળ કોણ હતા ઇત્યાદિમાંથી મળશે. એજ સાહિત્યનો સંગ્રહ ૧૮ મા સૈકામાં કવિ સામળમાં પુનઃ જવતરે છે—જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંગ્રહ ત્રેમાનન્દમાં અવતરે છે તેમ આમ આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ એના મૂળ પર્યન્ત શોધતા જવું બેમુઝે.

આ સર્વ વિષયનો વિગતવાર અને સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરવા અને કરાવવા માટે હવે વ્યક્તિઓના પ્રયત્નો બસ થવાના નથી જે વ્યક્તિઓએ આજ પર્યન્ત એકલકાથે આ વિષયમાં કાર્ય કર્યું છે તેમને ધન્યવાદ હો, પણ સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાને અભાવે એમના પ્રયત્નો છૂટાછવાયા, અધૂરા, અને થોડાં સાધનો ઉપરથી અતિ-અનુમાનના દોષથી ડંખાએલા છે. સાહિત્યપરિષદે હવે આ કાર્ય માટે અનુકૂળતા રચવી બેમુઝે તે માટે આ નીચેની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે.

(૧) પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળી એ ગૂજરાતી વ્યાકરણ, કોષ અને ભાષાશાસ્ત્ર રચાવે, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરે. અને એની ‘ગાઇડ’ માને સૂચીપત્ર બનાવરાવે; આ કાર્યને અંગે ડેક્કન કોલેજ (ભાડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ) ગૂજરાત બેઝન્ટીન્યુલર સોસાયટી, ફોર્બર્સ ગૂજરાતી સભા, વડોદરા સેન્ટ્રલ સ્ટેટીસ્ટ લાઇબ્રેરી, પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત અને બેસલમેરના જૈન લગ્ન, રા. બ. હરગોવિન્દદાસ ઇન્ડિયોલોજી, રા. હેરાવલાલ, રા. મનસુખલાલ કીરતજી, રા. જીવજીવંદ, રા. મણિલાલ

ખંડારભાઈ, રા. હનનલાલ રાવળ, રા. હીરાલાલ પારેખ વગેરે વગેરે ખાનગી સંગ્રહો-મૂળ અથવા નકલરૂપે એકજ સ્થળે સ્થાપી શકાય એમ ન હોય તો એમની સંપૂર્ણ એકઠી તૃતી, ઇકાદશ અને વિષયવાર એમ બે વિભાજના તૈયાર કરાવવી બેઠકે.

(૨) બીજી, પ્રાચીન ગુજરાત અને તેને લગતા હિન્દુત્થાનના ઇતિહાસની પ્રકાશક અને સંશોધક મહાશય આ મહાશયે વર્તમાન અને પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસના સઘળાં સાધનો-શિલાલેખ, તામ્રપટ્ટ અને સિક્કાઓનાં જીતારા, અને તે ઉપરથી કરવામાં આવેલાં અનુમાનોની દૃઢ નોંધ તૈયાર કરાવવી વળી, લોકકથા, દુહા, કવિત વગેરે પ્રકારનાં લોકસાહિત્ય, જે વલ્લુ લુપ્ત થઈ ગયું છે તે પાસે હજી કાંઈક રહ્યું છે, તેના, તથા લગ્નાદિક સંબંધે લોકરિવાજની હકીકતોના સંગ્રહ કરવા માટે યોગ્ય વિદ્વાનની હાજરી નીચે તે તે સ્થળે માણસો મોકલવાં, દક્ષિણ દુનવી ભૂમિ સોધવા માટે જોવી સાહસિક મહાશયો નીકળી પડે છે તેના સહજાસ જીતસાહ, સાહસ અને ધૈર્યવાળી પાટી હશે તે ખસ.

આ બે મહાશયો તો પ્રાચીન સોધને લગતી છે, પણ એ ઉપરાંત એક—

(૩) ત્રીજી મહાશય એક વિજ્ઞાનપ્રસારક મહાશય માટે અમે કરીએ છીએ લોકમા વિજ્ઞાન (Science) નો શોખ અને માહિતી પ્રસારવા માટે આવતા યુગમાં આપણે વિશાળ પ્રયત્ન કરવો બેઠકે-કારણ કે ગર્થ મહાયુદ્ધ લેબોરેટરિયો અને વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં જ લઘુકાળે હવે એ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને આવતા યુગની સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન મહોટા ભાગ લેશે.

પણ આ સર્વ આપણી પાસે ગુજરાતના જૂના હોંટલાં છે. હવે હું આપણા નવા જીવનની એક મહોટામાં મહોટી આકાશ ઉપર આવું છું-જે વિના, ઉપર કહેલી મહાશયો બેઠકે તેવી પૂરી પાડી શકાશે નહિ. આપમાંથી કેટલાકને મારે યુધિષ્ઠી એ નીકળતી સાલણીને આશ્રય લાગશે, પણ એના ખુલાસામાં જિતયાં વગર હું કહું છું કે-અત્યારે આપણી વર્તમાન સમયની મહોટામાં મહોટી જરૂર દરેક માન્ય માટે એક એક સ્પર્શની ભાષાની કૌશલ્યની છે, અને ગુજરાતી ભાષા પરત્વે આ મહાન પ્રશ્નની ચર્ચા આ પરિષદ હાથ ધરે એમ મારું હૃદય ધરતું છે. પણ આ વિચાર મારો અગત્ય અને ચર્ચાસ્પદ હોઈ, એ માટે હું મારા સ્વાતંત્ર્યચળના બંધુઓને જવાબદાર કરતો નથી તોપણ મને આશા છે કે એના ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપશે આ પ્રશ્નને કે એક રીતે કેળવણીપરિષદના કાર્યપ્રદેશમાં પડે છે. તોપણ દેશના સાહિત્ય અને વાડમય સાથે એ એવો સુધાએલો છે કે એના સમાધાનને અંગે સાહિત્યપરિષદે ઘણી સેવા કરવી પડશે કલકત્તા કમિશને હાલની મેટ્રિક્યુલેશન પર્યંત દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની અને પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને વિકલ્પે માતૃભાષામાં અગર અંગ્રેજીમાં ઉત્તર લખવા દેવાની સલામત કરી છે-તેનાથી ઉક્ત દિશામાં એક પગલું ભરાઈ ગયું છે એમ કહીએ તો ચાલે, અને તે પછી આગળ એક પગલું ભરવું તે કાળના ગાળાનો જ સવાલ છે. મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં 'Oriental Studies' (પ્રાચ્યવિદ્યા) માટે કૌશલ્ય નથી, પણ બીજી કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં છે, એજ પ્રમાણે એ ચાલુ દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ.

આપનારી કેલેજોના શિક્ષણુ ધોરણ અન્ય કેલેજો જેટલું જ રાખવામાં આવે તો તે પણ યુનિવર્સિટીને અને કેમ ન સ્વીકારી શકાય એ સમજાતું નથી. આવી કેલેજોમાં અંગ્રેજી ભાષા હાલની રીતે જ શીખવાય અને એની પરીક્ષાનું ધોરણ પણ હાલ જેટલું જ રખાય, ખરેખર યુરોપની બીજી પ્રજાઓના સાહિત્યના અંગ્રેજી અનુવાદો દાખલ કરીને હાલ કરતા પણ વધારે જિજ્ઞાસુ કરી શકાય (આ વિસ્તાર નવા યુગમાં ખાસ જરૂરનો છે.) એમાં દેશી ભાષાનો શાસ્ત્રીય રીતે, અને એના સાહિત્યનો વિશાળ રસિકતાથી અભ્યાસ કરાવાય, તે સાથે ભાષા અને સાહિત્ય (Arts) ના વિકાસમાં અન્ય પ્રાન્તની ભાષામાંથી પણ એકાદ ભાષાનું સાહિત્ય મૂકી શકાય, સંસ્કૃત ભાષા માતૃ ભાષાદ્વારા શીખવાય, અને એના આનુષંગિક વિષયો જેમ કે સિદ્ધાંત, સિક્કા વગેરેનો અભ્યાસ તે પણ અંગ્રેજીની મદદ માતૃભાષા મારફત કરાવી શકાય. ઇતિહાસ, અર્થ-શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિરૂપણો પણ દેશી ભાષાદ્વારા વધારે સ્પષ્ટ અને પાઠ્ય થાય સાયન્સ અને ગણિતમાં પારિભાષિક શબ્દો અંગ્રેજી રાખવાને અડચણ નહિ, વિશેષમાં, સાયન્સ તે તો ભાષાનો વિષય નથી, પ્રયોગશાળાનો વિષય છે, એમાં ભાષા અને વિશેષતઃ પરભાષા વિનાકારણ આડબીલ કરે છે એ કદ પણ દૂર કરાય પણ તો આવી કેલેજ સ્થાપવા સામે એક મહત્વનો વાદો એ છેવામાં આવશે—હું પોતે લઉં છું, જો કે એનું સમાધાન હમણાં સૂચવું છું—કે એવી કેલેજો દેશી ભાષાની ટ્રેઇનિંગ કેલેજો અને પડિતોની પાઠશાળા જેવી નિર્માણ અને કાલાતીત નીવડવાનો ભય છે. આ ભય સાચો છે અને તેથી એ સાચો ન પડે એવી કાળજી રાખવાની જરૂર છે. પણ એ ભય માત્રથી પાછા હઠી, મૂળ વસ્તુ પરિહરવી એમાં પોરુષ નથી અને ઉકાપણું પણ નથી. એ રીતે તો દરીયા એળંગાય જ નહિ, અને કુદરતના વિધાનો ઔપચારમાં ઉપયોગ થાય જ નહિ ત્યારે એ ભય શી રીતે નિવારવો ? આ રીતે કે અંગ્રેજી શિક્ષણ જોવા પ્રકારનું સંખ્યુ, અભ્યાસકેા વિશાળ અંગ્રેજી બાણનારા રાખવા, અને તેઓની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ‘ Tutorial system ’ યાને વિદ્યાર્થીના વાંચન ઉપર દેખરેખ રાખી એને યોગ્ય માર્ગે દોરવડું એ અશને મહત્વ આપવું—જેથી વિદ્યાર્થીઓને તે વિષયને લગતા અંગ્રેજી પુસ્તકોનું જ્ઞાન દેશી ભાષા-દ્વારા પ્રકટ કરતાં તેઓને આવડે. અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે આવડે આવડ રાખવાનું કારણ એ છે કે વિદેશી ભાષાનું જ્ઞાન અને એનું વાંચન આપણા જનસમાજમાં વિસ્તરે તો તેથી આપણા દેશી સાહિત્યને હાનિ નથી, ઉલટો લાભ છે. ઓગણીસમી સદીના મધ્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર જર્મન સાહિત્યની અસર થયેલી તે વિષે જોલતા એ સમયનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે “ Every literature, ’ says De Quincey, ‘ unless it be crossed by some other of different breed, tends to superannuation and he points to the French as an example of one which has suffered so as to be, in his opinion, on the point of extinction, because it has “ rejected all alliance with exotic literature ”—અર્થાત્ સાહિત્યના વિકાસ અર્થે એના અસંગોત્ર વિવાહ અશીલ છે. આ લલામણનો અર્થ એવો નથી કે આપણા સાહિત્યે

અંગ્રેજી ભાષાનું અનુકરણ કર્યા કરવું. કહેવાનું એ છે કે ચૈતન્ય જમ જડમાં પોતાનું કિરણ નાંખીને એને પોતાના રસથી રસી લે છે તેમ પશ્ચિમની વિદ્યા અને કલામાં પણ હિન્દે પોતાનું કિરણ નાંખીને એ વિદ્યા અને કલાને સ્વરસવાહિની કરવી બોધાઈ આ રીતે ચૈતન્યરસથી રસેલું બ્યવહારજીવન જમ બ્યાવહારિક રહીને પણ બ્યાવહારિક મટી શકે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યાકલા પણ પશ્ચિમની મટી આપણી પોતાની થઈ જશે આમાં પરને આધીન થવાનું નથી, પણ પરને વશ કરવાનું છે. તેમ એમાં પરનો ત્યાગ નથી પણ સ્વીકાર છે. આ જ ઉચ્ચ વિદેશી શિક્ષણ ત્રહણ કરવામાં આપણું ખરું દષ્ટિ-ખિન્ન હોવું બોધાઈ. આ દષ્ટિખિન્નને ઉભય પક્ષે ન્યાય થાય એવી ઉચ્ચ અધ્યાપક અને અધ્યાપનની યોજના રાખવામાં આવે તો યુનિવર્સિટિને એ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે જ નહિ. અને આવતા નવયુગના વાતાવરણમાં એ માટે જે પ્રયત્ન થશે તે સફળ થવાને સંભવ છે. હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે દેશી ભાષાના અભ્યુત્થાન માટે કેવી પ્રયત્ન લાગણી બગી છે એનો ખ્યાલ ચૂજરાત કરતા અન્ય પ્રાંતોમાં વધારે સારી રીતે આવી શકે છે. અને અન્ય પ્રાંતો કરતા ચૂજરાત જુદી તરેહનું જીવન જીવી શકે એ બનવાનું નથી તે માટે સાહિત્ય પરિષદે સાહિત્યના અભ્યુત્થાન ખાતર આ નવીન માર્ગે હિંમતથી વિચરવું બોધાઈ.

સામાન્ય રીતે, પ્રકૃતિના પ્રવાહને ક્રિયાભાણના બળથી પકડીને એનો મનુષ્ય જીવનની સેવામાં ઉપયોગ કરવાના નિશ્ચયિત અસંખ્ય પ્રસંગો આપણી સમક્ષ એક અખંડ ધારામાં વસા જ કરે છે, પણ આપણી દષ્ટિ એવી નિર્બળ હોય છે તથા આપણા હાથ એવા શરથરતા હોય છે કે એ પ્રસંગોને બેવા અને પકડવા તે આપણાથી બળતું નથી પણ બ્યારે એ પ્રસંગોનો આઘ બળશે થાય છે, જીવનપ્રવાહ બેરથી જીછાળા મારતો વહે છે, અને એના તરંગ આપણા દેહ સાથે અથડાય છે, ત્યારે આપણા નેત્ર ઉઘડી બચ છે અને આપણી અનિચ્છાએ પણ જીવનના પ્રસંગો આપણા હાથમાં અને જોળામાં આવીને પડે છે. આવો એક સમય અત્યારે આવ્યો છે, અને એવે વખતે પણ આપણે બગીશું નહિ તો આપણી નાડીઓ સુધિરહીન થઈ ગઈ છે, અને પ્રભ તરીકે આપણું જીવન પૂર થયું સમજવું. પણ આવો અમંગળ કાલ રાખવાનું કારણ નથી. આપણા જીવનના અન્ય પ્રદેશમાં હૃદય દ્રવ્ય જીકળી પર્વતો જીછળવા માંડયા છે, ત્યાં સાહિત્યનો પ્રદેશ મન્દ કેમ પડી રહેશે ?

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ.

મુજબ હોનો અને ભાષણો,

સાહિત્ય પરિષદ જેવા વિદ્વાનજનોના મહામંડળનું પ્રમુખ પદ અતિ માનવંતું ને બેખમ ભરેલું છતાં તેને માટે સત્કાર મંડળીના જે સહયોગ, તથા જે પત્રકારોએ, સંસ્થાઓએ અને અન્ય સૂક્ષ્મોએ મારા લાભમાં સમતિ આપવાની કૃપા કરી છે, તેમનો હું ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. મારી પૂર્વે જે પદને જે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ શોભાવ્યું છે, તેમની સાથે સરખામણી કરતાં મારી યોગ્યતા હિતરતી છે, અને મારા કરતા વધારે લાયક વિદ્વાનો વધુ છે, જેમ હું માનું છું; તેમ છતાં મારીજ પસંદગી કરવામા આવી છે, તો હું માર્ક કર્તવ્ય મથાસક્તિ બજાવવા પ્રયત્ન કરીશ પ્રમુખ તરીકે મારી ફરજ અદા કરવા માટે અને સાહિત્યના હિતની ખાતર કદી કોઇને અગ્રિય લાગે એવું કથન કરવું પડે, તો તેને માટે હું સમા ચકાઈ છું.

આ વખતના કાર્યવાહકોએ પરિષદની આલુ કાર્યવાહીમાં કેટલોક ફેરફાર ચલાવા લાયક કયો છે જૂદા જૂદા વિચારના, જૂદી જૂદી પદ્ધતિવાળા, જૂદી જૂદી કોમના, જૂદા જૂદા મહેસના સાહિત્ય સેવકોની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી થવી ઇષ્ટ છે. આજ સુધીના જે પ્રમુખો થયા છે, તે ચરોતર ને મધ્ય ગુજરાતના ગુજરાતીઓ છે. ગુજરાતના બીજા ચાર દિશાના વિદ્વાનોની, તેમ જૈન, પારસી અને મુસલમાન અતિના સાહિત્ય પૂજકોની વારી હવે પછી આવશે, એવી હું આશા રાખું છું.

બીજી બાબત મારે નિવેદન કરવાની એ છે, કે સાહિત્ય સંબંધને વાઙ્મયના અર્થમાં વાપરીને આ પરિષદનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરવું બેઠ્યું. સાહિત્યમાં કાવ્યો, કાદખરોઓ ને નાટકોનોજ નહિ, પણ બીજા સર્વ વિષયોનો સમાવેશ કરવો, એટલે તે સર્વ અતિના ને સ્થિતિના લોકોને હિપયોગી થઇ પડે, એવા આશય રાખવો બેઠ્યું.

ત્રીજી બાબત હું નમ્રપણે એ જણાવું છું, કે આ વખત જેમ લોકસમૂહને માટે ભાષણો આપવાની યોજના કરી છે, તેમ આપણી પરિષદમાં તેઓ ભાવથી ભાગ લેતા થાય એવા ઇલાજ લેવા બેઠ્યું, એટલે આ પરિષદ એકલા સાક્ષર મંડળ માટેજ નહિ, પણ ગુજરાતી જોઇનારા સર્વને માટે સમજાવી બેઠ્યું. સરસ્વતી દેવીના મંદીર સર્વને માટે ખુલ્લા રહે, અને આપણે જનસમૂહને સાથે સખીએ, તોજ સાહિત્યનો ખરો હિપયોગ થઇ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે.

ભાષાના ઇતિહાસ વગેરેના સંબંધમાં વિદ્વાનો વધુ લખી ચૂક્યા છે; પરંતુ નવાં નવાં સાધનો મળી આવવાથી જે નવી નવી બાબતો પ્રકાશમા આવતી જાય, તે જ્ઞોત્વવાના તથા જૂદા જૂદા વિચારોની સરખામણી કરી ખતાવવાના હેતુથી મેં એ વિષય છોડી દીધો નથી.

લાપલુ શરૂ કરતા અગાઉ મારે અતિ દિલગીરી ભરેલી નોંધ લેવાની ફરજ બજાવવી પડે છે, તે એ કે મધ સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પછી પાંચ વર્ષના ટુંકા અરસામાં આપણે કેટલાક સારા લેખકો જોયા છે. રણુતરામ વાવાભાઈ, ભોજેન્દ્રરાવ દીવેટીઆ, ચીમનલાલ દલાલ, ગણુપતરામ ત્રવાડી, અમૃતલાલ પટિઆર, સિંધુભાઈ આપુભાઈ, મલયાનિલ, ખરસેદણ ફરામરોજ, તારાપુરવાળા, ભાગળીઆ અને જહાંગીર પોલીસવાળાનો સ્વર્ણવાસ બહુ જોઈએ છે. પડેલી જોટ જલદીથી પૂરાતી નથી એ કમનસીબની વાત છે.

ભાષા.

ભાષાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની ઉત્પત્તિની સાથે જ થઈતી હોવી જોઈએ, કેમકે તે વગર મનુષ્યો એક બીજાના મનમાં ઉદ્ભવતા વિચારો જણાવવાને, અને એક બીજાની સહાયતા મેળવવાને સહિતમાન થાય નહિ. ભાષા વગર પણ કેટલીક કદ સુધી માણસ વિચાર કરી શકે છે, અને તે કરપદ્ધતી, નેત્રપદ્ધતી જેવી નિશાનીઓથી બીજાને સમજાવી શકે છે, પરંતુ એ મુગ-ખહેરાના જેવા સાધન વડે મનુષ્યનો કાર્યવહાર સારી રીતે ચાલી શકે નહિ. ધીમે ધીમે તેને વાચા આપી છે, તે વડે તે ભાષા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. કોઈ કહે છે કે ભાષા ધંધરદાસ છે પરમેશ્વરે માણસને ઉચ્ચાર કંવાને વાણીસ્થાન આપ્યાં છે, તેટલા પૂરતી તે ધંધરદાસ જણાય, બાકી ભાષાને ઉપજાવનાર સમાજ છે, અને તેથી તે સમાજની સામાન્ય મિલકત છે એ મિલકત પેઢી દર પેઢી વધતી જાય છે, અને તેના વારસો વંશજોને મળ્યા કરે છે. તુર્તનું જન્મેલું બાળક અવાચક હોય છે. ધીમે ધીમે તે કંઈ અર્થ વગરના ઉચ્ચાર કરે છે એ ઉચ્ચાર બહુધા ઓઠસ્થાની ને કંઠસ્થાની હોય છે. તે મ મ મા બ બ બા એવા ઉચ્ચાર કરે છે, તેને નજીકના સગા-તેની માતા આવે ત્યારે એ તારી મા બા આવી એમ સમજાવવા લાગે છે, તેથી મા બા ઉચ્ચાર તે પોતાની માતા વાચક છે એમ સમજીને જરૂર પડે ત્યારે તે મા બા કહીને પોતાની માડીને બોલાવતા શીખે છે તે સહેલાઈથી બોલી શકે તેટલા માટે મા, બા, મમ, (ખાવાનું) બૂ, પા, બાપા, બાઈ, બહેન, મામા, માસી, ફાઈ, એવા ઓઠસ્થાની શબ્દો કે આદિ અક્ષરો વાળા નાના શબ્દો તેની માતા અને આસપાસના માણસો શરૂઆતમાં તેને બોલતાં શીખવે છે, અને અમુક મનુષ્ય કે પદાર્થને લાગુ પાડી આપે છે. એ રીતે ભાષાની શરૂઆત થાય છે. બાળકને નવું નવું જણવાની જેમ જેમ જાણાસા વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું શબ્દભંડોળ વધતું જાય છે. સૃષ્ટિ સમયે માણસને થોડી વસ્તુઓનાં બપ પડે, અને તેના વિચાર પણ ટુંકા હોય, તેથી તેની ભાષા નાની હોય.

ભાષાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની સાથે થઈ, પરંતુ તે ક્યારે ને કયા થઈ તે જણાવવાને સાધન નથી. આપણે ભાષાને અનાદિ કહીએ છીએ, પણ એ મનુષ્ય અનાદિ હોય તો ભાષા અનાદિ કહી શકાય. ટેલર કહે છે કે સૃષ્ટિ સમયે માણસની ભાષા એક હતી. એ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ એક જ સ્થળે અને એક જ ભતની થઈને આખી પૃથ્વી

પર પસરી હોય, તો આ વાત માન્ય કરી સકાય. ભુસ્તર વિવાની શોધખોળ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્પત્તિને લાગે વર્ષ યહ ત્યાં છે (જને એજ માન્યતા આપણી અને જૈન ખંધુઓની છે), પરંતુ ભુસ્તરના બહા બહા યુગમાં બૂદે બૂદે સ્થળોએથી જે માણસના અવશેષ મળી આવે છે, તે ઉપરથી બૂદી બૂદી જાતના મનુષ્યો બહા બહા યુગમાં ચલેલા જણાય છે. એટલે તેમની ભાષા એક હોઈ શકે નહિ. ભુજની જાતોનો બોલી એક નહિ પણ ભુજવી હોય. ભુસ્તરવેતાઓની શોધથી પાયાણ યુગના ચેલીઝાટિલિક સમયમાં વસતાં મનુષ્યોના શેષ ભાગ ફાન્સ અને સ્પેન વચ્ચેના પિરિનિઝ પર્વતની ઝુકામાંથી મળી આવ્યા છે. ઝુકાની ભીંતોએ પ્રાણીઓનાં સમમાણ ચિત્રો તથા ચિત્રલેખન કાઢેલાં છે, તે ઉપરથી લાગે વર્ષ પૂર્વે મનુષ્ય જાતમાં ભાષા હતી, તે ચિત્રલેખન વડે લખી જણાતી અને ચિત્રકળા પણ તે સારી રીતે જણાતી હતી એમ માલમ પડે છે. વિદ્વાનોએ ભાષા વિષે જે શોધ કરેલી છે, તે ખુબ કરીને યુરોપ અને એશિયાની ભાષા સંબંધ છે, તેમા પણ તેમને ત્રણ કુટુંબ-ચડની ભાષાઓ માલમ પડી છે. પરંતુ જે ત્રણનું પણ એક મૂળ નીકળતું નથી, તો બીજી સેંકડો ભાષાઓ જે આફ્રિકા, અમેરિકા આદિના અસલી વતનીઓમા સ્વતંત્ર રીતે ચાલે છે, તેમનું એક મૂળ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ સૃષ્ટિ સમયે એકજ ભાષા હતી એ કલ્પના સાધાર જણાતી નથી.

મામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જગલી લોકોની ભાષાઓ ઘણી નાની એટલે હબર પાંચસે શબ્દોની બનેલી હોય છે, પણ સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી સમાજનો વ્યવહાર એટલા થોડા શબ્દોથી ચાલીજ ન શકે. મી. મેરેટ જણાવે છે કે ટેરાડેલ કુખોના જગલી લોકોની ભાષામા ત્રીસહજાર કરતા વધારે શબ્દો છે.

આર્ય ભાષા.

ઉપર કહ્યું તેમ યુરોપ, એશિયાની મુખ્ય ભાષાઓને ત્રણ કુટુંબ-ચડમાં વહેંચેલી છે. ૧ આર્ય-આર્યન (જને ઇંડો જર્મેનિક કે ઇંડો યુરોપિયન કહે છે). ૨ તુરેનિયન અથવા તુરાની અને ૩ સેમેટિક. એમાની પહેલી જે ભાષાઓ સાથે હિંદની ભાષાઓને નિસ્મત હોવાથી સેમેટિકને આપણે છોડી દઇશું. યુરોપમાંની આર્યન ભાષાઓ સેલ્તિક, ઇટાલિક, ટ્યુટોનિક, હેલેનિક અને ઇલાઇરિક છે; અને એશિયામા ઇરાનની ને હરતખંડની આર્ય ભાષાઓ છે. આર્ય લોકોનું મૂળ સ્થાન કાકેસસ પર્વત તરફ માનવામાં આવે છે. હિંદના ભાષાશાસ્ત્રના કર્તા બીમ્બ કહે છે, કે તેઓ ઉત્તર પશ્ચિમ તરફથી આવ્યા હતા. કોઇ હિંદુકુશ પર્વતને આર્યોનું મૂળ સ્થાન કહેવે છે, તો કોઇ તે સ્થળ યુરોપની ઉત્તર પશ્ચિમે હતું, એમ કહે છે. છેલ્લી શોધોને આધારે ચિત્તરસન જણાવે છે, કે તે યુરોપ ને એશિયાની સરહદ ઉપર એટલે દક્ષિણ એશિયાના મુલકમાં હતું. લોકમાન્ય તિળક સાખીત કરે છે, કે આર્યોનું નિવાસસ્થાન ઉત્તર મુવ તરફ હતું. જગદીશ ચેતરજી કહે છે, કે તેમનું મૂળ રહેઠાણ પોર્તુગલ ને આર્મીનિયા હતું. આર્ય-લોકોની સાથે બાબિલોનિયન, પર્શિયન, સિલ્લન અને હીબ્રુ લોકો હિંદમાં આવ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ હાસ્તુ-દાસ, જેમને

કેટલાક વિદ્વાનો આ દેશના અસલ વતનીઓ માને છે, તે પણ આર્યો સાથે આબ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્યોની સાથે બીજી ભાષાઓ વાપરનારા લોકો પણ પ્રાચીન સમયે આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. બીજા લગે છે કે તુરેનિઅનની પાંચ શાખા પૈકી ચાર શાખા આપણા તરફ આવે છે. (૧) હિમાલયી (૨) લોહિટિ, (૩) કોલ, અને (૪) દ્રવિડી હિમાલયીની ૨૩ શાખા, લોહિટિ એટલે અલ્પદેશની ભાષાની ૨૬ શાખા, કોલની નવ શાખા (હિંદુસ્તાનના જંગલી લોકો સોનથલ, જોડ વગેરેની) અને દ્રવિડીની બાર શાખા (સિંધાલી સાથે) દ્રવિડ દેશમાં વપરાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તુરેનિઅન ભાષાઓએ આ દેશની આર્ય ભાષાઓ ઉપર કેટલીક અસર કરી છે, તેમ તેમની ભાષાઓ ઉપર આર્ય ભાષાઓની પણ અણી અસર થયેલી છે કોઇ એમ પણ માને છે કે આર્યોની પહેલા તુરેનિઅન લોકો હિંદમાં આવીને આખા દેશમાં વસ્યા હતા.

સંસ્કૃત ભાષા.

આર્ય લોકો સામટા એકી વખતે આ દેશમાં આબ્યા નહોતા. જૂઠાં જૂઠાં ટોળાં લાગે અંતરે આવે તો તેમની ભાષામાં ફેરફાર હોય જ. તેમ અનેક ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના ભેળસેળ થવાથી પણ ભાષામાં વધારે જોડાં મિશ્રણ થવા પામે. વેદની ભાષા થઇ તેને સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યું. જગદીશ એતરણ જણાવે છે, કે વેદ ખન્ધા પછી ઘણે કાળે આર્યો હિંદમાં આવ્યા હતા. તે તો વળી આજળ વધીને એમ પણ જણાવે છે કે મહાભારત અને રામાયણના બનાવ પણ હિંદમાં ખન્ધા ન હોતા ! નવા નવા શોધોથી કેવી કેવી વાતો પ્રગટ થયે તે કહી શકાતું નથી. પામિર અને ગોખીના રણથી ઢાકાયેલ ફળદ્રુપ દેશમાં પૂર્વે આર્ય પ્રજા વસતી હતી તેમનાં દેવળો ને પુસ્તકો સુદ્ધા હાલમાં હાથ લાગ્યા છે, તે ઉપરથી ભાષાઓની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વખતે નવા પ્રકાશ પડશે સિંધાલીની બીજાં તુરેનિઅનમાં ગણના કરી છે, તે કદાચ હિમાલયમાં વસતી સિંધાલીઓ બાતની ભાષા તુરેનિઅન મૂળની છે, તેઓ પૂર્વે સિંધલ દ્વીપમાં જઇ રહ્યા હોય, એમ પારીને કિંવા દ્રવિડ લોકોની મોટી સંખ્યા તેમાં જઇ વસી છે, તે ઉપરથી કલ્પના કરી હશે, પરંતુ શુદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અર્થે ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં વિજયે પાલિ ભાષા કાબલ કરી, તે પછી તેના એટલો પ્રચાર થયો છે કે હાલની સિંધાલીને આર્ય ભાષાની શાખા ગણી શકાય, અને તે જણે ગુજરાતી સાથે ખડું સંબંધ ધરાવતી હોય એવી દેખાય. તેમાંના શોડાક શબ્દો જુઓ —

સિંધાલી	ગુજરાતી	સિંધાલી	ગુજરાતી
સમ	માસ	એકમ	એક
વસ	દિવસ	તુનય	તણ
લ	મૂળ	અટમ	આઠ
પેટીય	પેટી	દકય	દસ-દહ
તલ	શીતળ	કોઇ	કેયુ

કરનવા	કરવું	ફર	ફર
મરનવા	મરવું	નમ	નામ
દેનવા	દેવું		
ગીચા	ગયા		

વળી કાલના સિંધાલીઓમાં સંસ્કૃત સબ્દો વાપરવાની રીતે વધી પડી છે. જ્યાં જ્યાં ખુદ્ધ ધર્મ પ્રવર્ત્યો, ત્યાં ત્યાં પાલિ અને સંસ્કૃતની અસર મળેલી છે. જ્યાં ને જ્યાં બેટામાં ધર્મને લીધે તથા ખાસ કરીને પ્રાચીન આર્યો જ્યાંય ધર્મ વસેલા હોવાથી ત્યાં સંસ્કૃત સબ્દો ઘણા વપરાય છે. જ્યાંની જૂની કવિતા, જેને કવિ ભાષા કહે છે, તે તો હવેના આખો આર્ય ભાષા છે.

આ દેશની સર્વ આર્ય ભાષાઓ-પ્રાકૃત અને સાહુ-નું મૂળ સંસ્કૃત છે. તેણે આપણને અખૂટ ભંડાર વારસામાં આપેલો છે. તેથી તેની મહત્તા સંબંધ પડિત કવિતાસે પોતાના કીમતી ગ્રંથમાં જે વિદ્વાનોના મત ટાંક્યા છે, અને તે મેં સાહિત્ય પ્રાસિકમાં છપાવેલા છે, તેથી તેમાંના જોઈએ વિદ્વાનનું મત અને આખો સંતોષ માનીએ. સર વિલિયમ બેન્સ કહે છે કે-સંસ્કૃતનું જાપાનનું આશ્ચર્યકારક છે; તે ગ્રીક કરતાં વધારે પૂર્ણ, લાતિન કરતાં વધારે વિશાળ અને જાને કરતાં વધારે સુદૃઢ રીતે સંસ્કારી છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું સર્વોપરિપક્વ સાબોત કરવા માટે ખીલે જોઈએ ઠાપણા બસ થશે. ભગવાન પાણિનિએ સાચીય રીતે લખેલા બ્યાકરણ જેવું બ્યાકરણ કોઈ ભાષામાં નથી. વળી મહા મહોપાધ્યાય શ્રી કરમચાંદ સાચીએ જણાવ્યું હતું, કે શ્રીમાન રાજેન્દ્રલાલ મીતરે બ્યાકરણ સાચીના જુદા જુદા ૮૫૦ ગ્રંથોના સંગ્રહ કર્યો હતો. દુનિયામાં છે કોઈ એવી ભાષા કે જેમાં બ્યાકરણ સાચીના સેંકડો ગ્રંથ હોય ?

લેખનકળા સંબંધે ટેલર કહે છે કે રોમીય ભાષા બોલનારે ગ્રીક લોકોને પ્રથમ અક્ષર જ્ઞાન ઇ. સ. પૂ. ૧૪૯૭-૧૫૦૦ માં આપ્યું; અર્થાત્ લેખનકળા પ્રથમ રોમીય લોકોએ શોધી કાઢી એમ કહેવાનો ખતાર છે. મેક્સ મ્યુલર કહે છે, કે ઇ. સ. પૂ. ૩૫૦ અગાઉના લેખી પુસ્તકો નથી. આ જાને મત ખરાં નથી, તેના પ્રમાણમાં પડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ પૂર્વ દેશીય ભાષાઓની લેખનમાં મળેલી પરિમિત (સન ૧૮૮૩) માં જે લેખ વાંચ્યો હતો તેમાં જણાવ્યું છે, કે મેક્સ મ્યુલરને પોતાને કબુલ કરવું પડ્યું હતું કે ગ્રીકોના કળાઓ લેખનકળા અણપા કળા. વળી તે કહે છે કે લેહની સંહિતાઓમાં પ્રાકૃત અને સૂત્રોના ગ્રંથોમાં એવા સબ્દો ને વાંચ્યો છે, કે તે વડે પ્રાચીન હિંદમાં લેખનકળાને ઉપયોગ થતા તે વિશે સંકેત રહેતી નથી. પાણિનિની પૂર્વે લખ્યા વખત પરના જે નિયમિત ગ્રંથોના ગ્રંથોમાં છે, તે લેખનની મદદ વગર અને નહિ. પ્રોફેસર વિલસન કહે છે કે હિંદુઓમાં સાહિત્ય સાચેજ લેખનકળા હતી. પ્રો. હીરેન કહે છે કે જે જુના વખતથી હિંદમાં અક્ષર જ્ઞાન હતું અને તે

શિલા ને તામ્રલેખોમાંથી નહિ, પણ સામાન્ય જીવંતીના દરેક કામમાં વપરાતું કાઉન્ડ બોર્નસ્ટોનનું લખાવે છે કે હિંદુ કને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ અથવા ઇશ્વરકાલની પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંના લેખો ધર્મનાં પુસ્તકો હતા. મહાભારત સંબંધ એવી વાત આવે છે કે વ્યાસ ભગવાને તે તૈયાર કર્યું, તેને લખવા માટે શ્રી યજુષ્ઠિએ બીડું ઝડપીને તે લખ્યું હતું. આ વાતને જોઈએ જોઈએ પાંચ હજાર વર્ષ થઈ ગયા ટેલર અક્ષર જ્ઞાન માટે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ પરની વાત કરે છે, પરંતુ બાબિલોનના લોકોને ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ ની પહેલાં લખવાની કળા માલુમ હતી. આસિરિયન અને એકેડેડિયન ભાષાના સમ્રાટ-સમ્રાટો, વ્યાકરણ, કાવ્યો અને પાઠ્ય પુસ્તકોના શોધ લાગ્યે છે (પાટી ઉપરના હજારે લેખોમાંનાં ઘણાં ભાગ વિલાયતના સમ્રાટસ્થાનમાં રાખેલાં છે) બાબિલોનના લોકો ઝાડની છાલ વગેરે પર અને પાછળથી માટીની નાની પાટીઓ ઉપર લખવાથી લખતા હતા. મીસરના એક પ્રાચીન કાળના લોકો ચિત્ર લેખન (પિક્ચર) થી કામ નિભાવતા. ભાષા પેદા થયા પછી એડે કાળે લેખનની જરૂર પડે, કેમકે ગામ પરગામ ખબર આપવાના, હિસાબ રાખવાના, પૈતાના વિચાર સમજી રાખવાના પ્રસંગ આવ્યા વિના રહે નહિ. સદ્ગતમાં આ કાર્ય ચિત્ર લેખનથી થતું એમ માલુમ પડે છે.

સંસ્કૃત ભાષા એ સર્વ લોકની જોડી હતી કે કેમ એ વાત સંક્રા પડતી છે. સુધારેલી સંસ્કૃત એ વિદ્વાનોની કદાપિ ભાષા હશે, પરંતુ બાકીના લોકો તે સમયે પ્રાકૃત ભાષા જોડવામાં વાપરતા હશે એમ લાગે છે. પ્રાકૃત ભાષા ક્યારથી પ્રચારમાં આવી તે કહેવું મુશ્કેલ છે, તથાપિ પાલિ ભાષાને જ્યારે સુમારે અઢી હજાર વર્ષ થયા છે, ત્યારે પ્રાકૃત ભાષા તે અઢાઈ ઘણાં સૈકાથી ચાલુ થયેલી હોવી જોઈએ. ત્રિઅરસન કહે છે કે વેદની સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. કોઈ પ્રાકૃત સુધારીને નવી સંસ્કૃત ઉપજાવવામાં આવી એમ પણ ધારે છે. એ પછી દ્વિતીય પ્રાકૃત ઉદ્ભવી અને છેવટના વખતમાં તૃતીય પ્રાકૃત થઈ વ્યાકરણતીર્થ ખંડેચરદાસ તેમને સંસ્કૃતસમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય (દેશી) પ્રાકૃત એવા નામ આપે છે. એમાંથી પાછલી પ્રાકૃતો થઈ અને એ પ્રાકૃતોમાંથી ચાલુ આર્ય દેશી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. દ્વિતીય પ્રાકૃતથી પાલિ ઉદ્ભવી અને તે જોડાના ધર્મની પવિત્ર ભાષા બની. જૈન ધર્મને એ કથી પ્રાકૃત પસંદ કરી તે વિષે મતભેદ આવે છે. અમ્સ કહે છે કે તે ભાષા શેરસેની હતી. ત્રિઅરસન માને છે કે તે વિદર્ભદેશની મહારાષ્ટ્રી (દક્ષિણની મરાઠીની માતા) હતી. કોઈ કહે છે કે તે અર્ધ માગધી હતી, પરંતુ પડિત ખંડેચરદાસ આ સર્વ મતને જોડા કરાવે છે અને કહે છે કે “ જૈન પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પ્રાકૃત ભાષા પ્રયોગમાં છે. શ્રી હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ

* એ વાત એવા વિચાર મત મર્યાદા છે ને કહે છે કે, જૈન સાંપ્રદાય મને અર્ધ માગધીમાં રચાયું હતું. અર્ધ માગધી એટલે એ દેસેની અને આગળી જોડે થયેલી ભાષા, એમ કહેતા તે મળીલાઈ બકેરનાઈ અનુમાન કરે છે કે, અર્ધ માગધી તે બીજા મેધ નહિ પણ મુજરાતના તે કાળની લોકભાષા હોવી જોઈએ.

જેન સૂત્રોની ભાષા અર્ધ માત્રાથી કહેવાની ના પાડે છે. જેન ધર્મનાં મુસ્તકેમાં ઠાંધ ઠાંધ ઠેકાણે દેશ્ય પ્રાકૃતનો, આર્ધ પ્રાકૃતનો અને શૌરસેની ભાષાનો પણ એકાદ એકાદ શબ્દ આવો મળે છે, પણ એટલાથી જેમ કેમ નહીં થાય કે જેન સૂત્રો અર્ધ માત્રાથી છે. ”

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ કે જે ધર્મના ને અન્ય વિષયોના ત્રણે સંસ્કૃતમાં લખવાનો વહિવટ હતો, તે તોડીને છાક ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું માન જેન અને જોદ્ધ આચાર્યોને થયે છે. તેમણે જેમ પ્રાકૃત ભાષામાં ત્રણે લખ્યા, તેમ તેઓ વ્યાખ્યાન વગેરે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આપતા હતા. જોદ્ધ ધર્મની પાંચ ભાષા પછી ઉદ્ભવેલી પ્રાકૃતોમાં તેમના ત્રણે પ્રકટ ન થયા, પરંતુ જૈનોએ તો જેમ જેમ ભાષાઓ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ નવી ચર્ચેલી ભાષાઓમાં ત્રણે લખ્યા છે, એ તેમનું કાર્ય ખરેખર પ્રશ્ન સાને પાત્ર છે. અને જો પદ્ધતિથી તેમણે યુગરાત ભાષાના સાહિત્યની ઉમદા સેવા બજાવી છે.

પ્રજા પ્રાકૃતની શાખાઓ.

આપણે ત્રણ પાત્રની પ્રાકૃત જોઈએ. જે ઉપરથી જે પ્રાકૃતો પેદા થઈ અને જેના વરદક્ષિ, હેમાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ રચ્યા છે, તેમાં પાંચ નામ આવે છે. ૧ શૌરસેની ૨ માત્રાથી ૩ પૈશાચી (તેની એક શાખા સૂક્ષ્મા પૈશાચી) ૪ અપભ્રંશ અને ૫ મહારાષ્ટ્રી. આગળ જતા તેમાં વધારો થતો વધે છે, તે એટલે સુધી કે રામતર્કવાજિસ ૨૨ પ્રકારની પ્રાકૃત ગણાવે છે. જોમાંની હુપિકેશ વ્યાકરણ-માર્ગી પાચાલી, ટાક અને આભીરી એ ત્રણ નામ મળી આવે છે. એટલે કદાચ પ્રાત પ્રાંતની બૃહી પ્રાકૃતો થઇ ગઇ હશે.

ભરતખડનો મધ્ય દેશ તે ઉત્તરમાં હિમાલયથી માંડીને દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ સુધી અને પશ્ચિમમાં સરહદથી માંડીને પૂર્વમાં ગંગા જમનાના સંગમ સુધી પૂર્વે ગણાતો, તથા તે આર્યોની પ્રવિત્ર ભૂમિ મનાતી, અને પાકીનાદેશ મ્યેસ્છ-જગનીમાં ખપતા ભગવાન પાણિનિએ સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ એ ગ્રંથે ઇ સ પૂ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર રચ્યું હતું. આગળ જતા એ ભાષાએ ધીમે ધીમે પ્રાકૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું. મધ્ય દેશની આબુગાબુએ-પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ને પૂર્વમાં-જે મુલક તે વૈદિક સમયે પણ આર્ય જાતોથી વસેલો હતો એ મુલકમાં હાલનું પંજાબ, સિંધ, યુગરાત, રજપૂતસ્થાન (હાલ મધ્ય દેશ) અથોડવા અને ગિહાર આવે છે. આ પાંચ મુલકોમાં બૃહી બૃહી જાતો આવી વસી હતી અને તે દરેકની જોલી બૃહી હતો તથા પિ જે જલુવું અમત્યનું છે કે સામ્રાજ ભાષાઓને; મુકાબલો કરતાં આ બહારની ભાષાઓ મધ્ય દેશ માં ભાષા કરતાં એક બીજી સાથે વધારે સજમ ધરાવતી હતી. વિશંપ તપાસથી જેમ માલમ પડે છે કે મધ્ય દેશમાં આવી વસેલા આર્યો સૌથી છેલ્લા હતા. આગળ જતા મધ્ય દેશની વસ્તી વધવા લાગી અને તેણે હિંદના પાકીના ભાગે ઉપર અમત્યની સ્થાપના કરી. દિલ્લી અને કનોજ એ રાજધાનીનાં સહેર હતાં, અને મથુરાનું પવિત્ર નગર એ

દેશમાં હતું. ત્યાંના લોકોએ પૂર્વ પંજાબ, રજપૂત સ્થાન, ગુજરાત અને અયોધ્યા છતાં લીધાં. તેમની ફાળ તથા અર્ધ વસનારાઓ પોતાની ભાષા ત્યાં લઇ ગયા, તેથી એ સર્વ પ્રદેશોમાં આપણે હાલની ભાષાઓનું મિશ્રણ જોઈએ છીએ. તે દરેકનો પાંચો બાલ દેશની ભાષાનો હોય તેનું શરીર મધ્ય દેશની ભાષાનું જવારું. જેમ છતાં જેમ આપણે મધ્યજિ-દુથી આગળ જતા જઈએ, તેમ મધ્ય દેશની ભાષાની અસર નજળી પડતી અને બાલ અથવા સ્થાનિક ભાષાની અસર બળવાન થતી જોઈએ છીએ, તે જોઈએ સુધી કે છેવટ મધ્ય દેશની ભાષાની છાયા પણ રહેલી નથી. હાજલા તરીકે પશ્ચિમ પંજાબની લહંડા ભાષા તે મધ્ય દેશની ભાષા સાથે કંઈજ સંબંધ ધરાવતી નથી. જેમ આપણે દક્ષિણ પશ્ચિમ ભણી જઈએ તેમ બાલ દેશોની મૂળ ભાષા વધારેને વધારે જોઈએ છીએ. અને તે ગુજરાતમાં બાલ માલમ પડે છે. છેવટ જ્યાં સંકેત હતું, ત્યાં બાલ દેશના લોકો દક્ષિણમાં ને પૂર્વમાં પ્રસરી અને જે રીતે આપણે મરાઠીને મધ્ય પ્રદેશમાં, વરાહમાં અને મુખાધ તરફ જોઈએ છીએ. જેમ રીતે પૂર્વમાં ઉરિયા, જંગાળી ને આસામી ભાષાઓ મધ્ય દેશની ભાષાની અસર થયાં વગરની છે.

મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા તે મથુરાની આસપાસના શરસેન દેશના નામથી શૌરસેની કહેવાય, અને તે સમયની આર્ય સંતાનું મધ્ય સ્થાન જે કોનોજ તેની નજીકની તે હતી. પૂર્વમાં જેને હાલ બિહાર કહે છે તેમાં માગધી (મગધ દેશ ઉપર-થી)-અયોધ્યા અને બાગલખંડમાં અર્ધ માગધી, માગધી અને શૌરસેનીના મિશ્રણ વાળી-વરાહ (વિદર્ભ) દેશમાં મહારાષ્ટ્રી ચાલતી, તે અર્ધ માગધી સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી હતી, અને તે અર્ધ માગધી ને માગધીના સંબંધ કરનારી કહી હતી. વળી મધ્ય દેશના હુમલા થતા અગાઉ મહારાષ્ટ્રી તે સૌરાષ્ટ્રીને નામે ચાલતી ગુજરાતી ભાષા હતી-સંસ્કૃત નાટકોમાં જે પ્રાકૃત ભાષા વપરાય છે, તેની કવિતા બહુધા મહારાષ્ટ્રીમાં રચેલી જોવામાં આવે છે. દ્વિતીય પ્રાકૃતનું મહારાષ્ટ્રી પછીનું છેલ્લું પગ-થીઈ અપભ્રંશ (બદલ, બિહાર પામેલ) હતું, અને તે પ્રાકૃતોમાં સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યા પછી ખરી દેશી ને સુધરેલી-સાક્ષરી શાખાઓનો પાંચો ગણી તેને બાકરણકારોએ એ નામ આપ્યું હતું. છેવટે આ અપભ્રંશ ભાષામાં સાહિત્ય લખાવા લાગ્યું, અને જે પાંડિતો પૂર્વે બિહારમાં હતા, તેમનાજ વસતિ-વૈચારણ્યો તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પ્રાકૃત ઘસાઈ ઘસાઈને નિર્મળ થતી ગયું, અને ઘણા જમાના વીત્યા પછી તેને અપભ્રંશને જગ્યા આપવી પડી. સામ્રાટ દેશી ભાષાઓ એ અપભ્રંશોના સીધાં-ઐરસ બાળક છે. શૌરસેન અપભ્રંશ એ પશ્ચિમ હિંદીની ને પંજાબીની માતા છે, તેની સાથે નિકટનો સંબંધ રાખનાર ઉજ્જવનની અવતિ (રાજસ્થાનીની માતા) હતી. ગુજરાતી અપભ્રંશ એ ગુજરાતીની માતા છે. પૂર્વ હિંદી એ અર્ધ માગધી અપભ્રંશથી પેદા થયું છે. મરાઠી એ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશની પુત્રી છે. મહાન માગધી એ બિહારીની, ઉરિયાની, જંગાળીની અને આસામીની માતા છે. જિનું નામ માલમ નથી એવી અપભ્રંશમાંથી લહંડા અને કાશ્મીરી, જેનો પાંચો ડોઠ પૈશાચી ભાષા છે, તે પેદા થયું છે. સિંધી એ પ્રાકૃત અપભ્રંશની નીકળી છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની શૈરસેની, માગધી, અને પૈશાચી (સૂક્ષ્મ પૈશાચી) એ નામ અમુક દેશની ભાષા સૂચવે છે. પિશાચ લોકો હિમાલયના પૂર્વ ભાગમાં વસતા હતા એમ કેટલાક કહે છે, પણ બ્યાકરજીવીય જહેવરદાસ આધારપૂર્વક જણાવે છે કે પાંડ્ય, કેકય, ખલ્લિક, ચિંક, નેપાલ, કુંતલ, સુરેષ્, વોટ, ગાંધાર, હેવ અને કન્નાજ એ બધા પિશાચ દેશો છે (એમાં કેટલાક અનાર્થ દેશોનાં નામ છે). પિશાચ લોકોનું એક વખતે ચિંપમાં પણ ભેર હતું એમ માલમ પડે છે. સૂક્ષ્મ પિશાચી એ પહાડી પૈશાચી, જેને બીમ્બ પહાડી કહે છે તે હશે. અપભ્રંશ ભાષાનો સંબંધ પ્રાકૃત પાસે ભાષા સાથે છે. પંડિત જહેવરદાસ જણાવે છે, કે પ્રાકૃત ભાષા મધુર અને કામળ છે, કેમકે હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ-સંસ્કૃત-થી આવેલ એવો અર્થ કરેલો છે. આપણી ગુજરાતી (સર્વ પ્રકારની ગુજરાતી) ભાષામાં દેશ-દેશી પ્રાકૃતનું ઘણું પ્રિભવ મળેલું છે. એજ રીતે સંસ્કૃત કે સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃતનો પણ આપણી ભાષા સાથે સંબંધ છે.

ગુજરાતી ભાષા.

ગુજરાતી ભાષાનું સજપણ અથવા સંબંધ બેધએ, તો તે અપભ્રંશની પુત્રી છે, જૂની પ્રાકૃતની પૈત્રી છે, અને સંસ્કૃતની પ્રપૌત્રી છે. શૈરસેની જગેરે નવી પ્રાકૃતો તેની માશીઓ થાય છે, અને ચાલુ દેશી ભાષાઓ હિંદી, બંગાળી, પંજાબી, સિંધી, મરાઠી, કાશ્મીરી, ડોગ્રા, નેપાળી, ઉરિયા અને આસામી એ તેની મશીઓ બહેનો થાય છે, મતલબ કે તે હિંદની સર્વ આર્થ ભાષાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ગુજરાતી ભાષા ક્યારથી સદૃશ થઈ તે નિશ્ચિતપણે કહેવાતું નથી. તે સુમારે નવસે વર્ષથી ચાલે છે, એમ ત્રિવરસન કહે છે. બીમ્બનું મત એવું છે કે કદાચ હિંદની આર્થ ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું અસ્તિત્વ સૌથી જૂનું ને પહેલું છે. સ્વ. હરિલાલ કુવ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાની હયાતી સિદ્ધરાજના વખતમાં તો શું પણ વનરાજના વખતમાં પણ હતી. પંડિત જહેવરદાસ જણાવે છે કે ગુજરાતી શબ્દ ગૂરૈચિ ધાતુ ઉપરથી થયો છે, અને તેના આધારમાં હેમચંદ્રનું સૂત્ર ટાંકી ખતાવે છે, તે ઉપરથી શ્રી હેમચંદ્રના સમયમાં ગુર્જર શબ્દ જણીતો હતો એમ કહે છે. ગુજરાત શબ્દ ગુર્જરના ઉપરથી થયો છે, અને તેનો અર્થ ગુર્જરોને પાળનાર અથવા ગુર્જરોને આશ્રિત એવો થઈ તે દેશને લાગુ પડે છે.

ગુજરાત-ગૂજરાત એવું આ દેશનું નામ પ્રાચીન કાળમાં નહોતું. તેના પશ્ચિમ ભાગનું નામ સૌરાષ્ટ્ર, રાજવાની દારકા, અને ભાષા સૌરાષ્ટ્રી હતી; દક્ષિણ ભાગનું નામ લાટદેશ, રાજવાની કોટિવર્ધપુર અને ભાષા લાટ હતી, અને ઉત્તર ભાગનું નામ આનર્ત દેશ (કોઈ વાર સૌરાષ્ટ્રને અને કોઈવાર તેના ઉત્તર ભાગને પણ આનર્ત દેશ કહ્યો છે) હતું. પૂર્વ ભાગ લાટ અને આનર્ત વચ્ચે વહેતીચાલો હતો. જનહીસ ઉત્તરજી જણાવે છે, કે કેટલીક જાતો જેવી કે ગુજર, આભિરનું સુખ સ્થાન કોકેસ-સના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં અને એસિઆઈ તુર્કસ્તાનમાં હતું, એટલે ગુજરો

(ગુર્જરા) પણ ખીલ આર્થ વગેરે પ્રબલોની સાથે થવા પ્રાચીન સમયે આવી વસેલા સમજાય છે. આ વાતને દા. બાજુ દાખના કવનથી ટેકો મળે છે. તે ધારે છે કે આ લોકો (ગુર્જર અથવા ગૌર જે ઉપરથી આવડા શબ્દ થયો જણાય છે) થઈ કરાને રશિયન રાજના સીમાડા ઉપરના બ્યોર્જા પ્રાંત (જેને કોઈ કોઈ વાર ગુર્જરસ્તાન પણ કહે છે ત્યાં) થી ન આવેલા છે. તેઓ પ્રથમ પ બળમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે આજળ વધીને ગુજરાતમાં આવ્યા. વળી દા. બાજુ કહે છે કે વલ્લભીરાજનો નાશ કરનાર અને આ દેશને ગુજરાત એવું નામ આપનાર ગુર્જરા હતા. ગુર્જરા આ દેશમાં ખરેખરા ક્યારે આવ્યા તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. રા. પાહલનજી દેસાઈ લખે છે કે ગુર્જર લોકો ઇ. સ. ની પાંચમી સદીને સુમારે હિન્દુસ્તાનમાં વાયવ્ય ગુલા તરફથી દાખલ થયેલા જણાય છે પડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ગુર્જરાનું ગુજરાતમાં આવાજમન ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ ના સમયમાં થયેલું જણાવ્યું છે ત્રિશરસન ને લડારકરના મત પ્રમાણે ગુર્જર એ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સપાદલક્ષ્મથી આવીને ઉત્તર પૂર્વ રજપૂતાનામાં ને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંના આખા મુલકમાં પોતાની ભાષા લાગુ કરી (સાલ આપી નથી) દા. બાજુ દાખ કહે છે કે સાતમી સદી પહેલાં જુના ગ્રંથોમાં આ દેશનું ગુજરાત નામ હોય એવું ક્યાંકી જણાતું નથી. તેઓ સાતમી સદીમાં આવી વસ્યા, તે ઉપરથી ગુર્જરના એવું દેશનું નામ પડ્યું. લેઉઆ પાટીદારના વહીવંત્યા કહે છે. કે લેઉઆ લોહગઢ (લાહોર) થી સવત્ ૭૦૨ ની સાલમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા.

ઉપર જણાવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્રીની એક શાખા સૌરાષ્ટ્રી પૂર્વે ભાષા તરીકે વપરાતી હતી તે એકલા સૌરાષ્ટ્રમાં કે આખા ગુજરાતમાં વપરાતી હતી કે કેમ, અને તે અપભ્રંશ પહેલા કે પછી ચાલતી હતી તે બજવાને આધાર નથી, પરંતુ એ ભાષાની છાયા હજી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી ગઈ છે. કાઠીઓ વગેરેમાં તેનો કેટલોક વાપર છે. જુઓ કાઠીનું બોલવું —

અશે (અહો, એથે) આવ, તાળી (તારી) માચીના જોરડાં નથી ધિ'જાણું કરતોસ. ચાનો કેટલો આકડો તે મેળુલા. અમે વડું મરાં. માંગર (માડી) ના ફશે (કહી-કેથે) જતો છાં. તોલે બવા ઘાં નહી. તાળી માહે છાં, આમ જોડ તે કાઠી નાખ્યાં.

નરસિંહ મહેતાએ, બાલજી, કુસુમ શ્રી રાસના કર્તા વગેરેએ છઠ્ઠીનો પ્રત્યય એ વાપર્યો છે, તે ક્યાંથી આવ્યો તે હવે સમજશે પૈશાચીમાં હ ને અદ્દલે જ વપરાતો ને ગુજરાતી ને મરાઠીમાં ચાલે છે. મને લાગે છે કે તે પિશાચી નજીકની મહારાષ્ટ્રીમાં થઈને મરાઠીને ગુજરાતીમાં આવ્યો હશે. એ જ અકબરના વખતમાં લખાયેલા મારા જીવામાં આવ્યો છે, મતલબ કે તેનો વાપર આધુનિક નથી.

ખીલ એક વાત દા. બાકી દાંત કહે છે, તે એકે યોરિયાની ઉરિયા ભાષા તે દક્ષણી કરતાં ગુજરાતીને થણી મળતી છે. ક્યાં હિંદના પુર્વે કાઠા તરફની મહારાષ્ટ્રી ને ઉરિયા, અને ક્યાં પશ્ચિમ કાઠાના ગુજરાતની સૌરાષ્ટ્રી ને ગુજરાતી ? વચ્ચેના અનેક દેશ છોડીને એ ભાષાઓ ધી રીતે મળતો થઇ, તેનું કારણ તપાસવા જેવું છે.

ગુજરાતીની સાખાઓ.

ખીમ્સ ગુજરાતીની ત્રણ સાખાઓ (ડાયલેક્ટ્સ) ગણાવે છે. ૧ સુરત ભરત તરફની, ૨ અમદાવાદની અને ૩ કાઠીઆવાડની. એ ત્રણેમા એવો તફાવત નથી કે તેમને જૂદી સાખાઓ ગણી શકાય. ત્રિઅરસન ગણાવે છે કે બીલ અને ખાનદેશના લોકો જે મિશ્ર ભાષા બોલે છે, તે ગુજરાતીની સાખા છે અહોંઆં બીલ એટલે ગુજરાત ને ખાનદેશ વચ્ચેના પહાડી મુલકમાં વસનારી કાળીપરજ (જેની અનેક જાતો છે) ના લોકો સમજવાના છે નાદોદના રાજમાં આવેલો એક પ્રદેશ જેને મરઠ કહે છે, ત્યાંના બીલ લોકોની ભાષાનું વ્યાકરણ રા. હજનલાલ રાવળે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. સોનગઢ તરફની ને ખારીઆ તરફની એ પ્રજાના ખાસ સહોનો સત્રક જાયેલો છે, તે ઉપરથી તથા ગાયકવાડી રાજમાં વસતા ધાણકા વગેરેના જ તે અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું, કે એ લોકોની ભાષા એ કે સર્વત્ર એક સરખી નથી (તેની ૩૦ બોલીઓ પાલકનજી દેશાઇ ગણાવે છે), તથાપિ તે ગુજરાતીની સાખા ગણી શકાય. એમાં ગુજરાતી સાથે મરાઠીનું મિશ્રણ છે.

ખાનદેશના ઉત્તર તરફના ભાગમાં સેકડો વર્ષથી જઇ વસેલા મુખ્યત્વે કણ્ઠી-જોની સંખ્યા થણી મોટી છે. પણ તેમનો મરાઠા ને કાળીપરજ સાથે સંબંધ થવાથી તેમની ભાષા મિશ્ર થઇ ગઇ છે, તથાપિ તે ગુજરાતીની સાખા ગણી શકાય.

અસલ સૌરાષ્ટ્રી ભાષા કાઠીઆવાડમાં રહી ગયાનું ઉપર ગણાયું છે તે ઉપરાંત ત્યાં ચાલતી ચારણી ભાષા પણ આપણે જ્ઞાન ખેંચે છે. કાઠીઆવાડ દેશની જૂની વાતોઓ તેઓ પોતાની ભાષામાં એક તાશે વગાડીને કહે છે, અને વચ્ચે વચ્ચે કવિતાઓ ગાય છે, તે સાંભળવાની થણી મઝા પડે છે. કાઠીઆવાડી રત્નોનો કેટલોક સત્રક પુસ્તકના આકારમાં છપાયો છે, તે જૂની કાઠીઆવાડી ભાષા બતાવે છે ચારણી કવિતા નમુના તરીકે હું નીચે આપું છું —

સૌરઠો—(ખાવાવાળા વિષે.)

વાલજ હાટે (સાટે) વીહ (વિષ), કંઈક ઝાડેજા ઝળે કર્યા,
રાણા હધુ (સાથે) રીહ (રીસ), કાકિ (કાંઈ) વેદારસ (વિદાએ છે.)
વાઘાજીત (વાઘાના સુત-વાઘાના).

દાના ભગત વિષે કવિતા.

કાક વરહાં (વરસો) તણા હડી જેલ (ગજેલ) ક્યારડો,
લાંકડો (લાકડા જોવા) પાપીએ વાહ લીધો,
સેવજાં (સેવકો) પાપહાં હેક (એક) સધારવા,

તેકરો (કેરો-છટ્ટી) વીર લેખ મળ્યા;
 કેસરી (કેસરી) ચરણી કેસ નીલી કરી,
 વરમંડ (વરમંડ) લોકો સરે (સિરે) ઠંઠા વાગા,
 ખીલ આપા તણો ખણાઓ ખાખરો,
 લુખ જુળા ચકી કેસ (કેસુડા) લાગા,
 જદરા (દાના ભગતના ગુર) તણો ચર પ્રભુ કરી બલુવો,
 વીલવા (દાના ભગતના ચેલા) તણીકે (તણીનું) ખડુવચન)
 આવાટ (અવાટ) વાતું (વાતો);
 જગનીલો કુચો કજોરીઓ દેખએ ખપાળી (દતાળી) તણોજ દાંતો.

અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્રી ચારણી વગેરે મળીને જે જૂની કાઠીઆવાડી ભાષા બાલે છે, તેને ગુજરાતીની સાખા તરીકે ગણી શકાય.

કચ્છી ભાષાનું લેખી સાહિત્ય જવલ્લે એવામાં આવે છે, પણ તે ભાષા તરીકે અર્થાપિ બોલાય છે, ને તેમાં કેટલીક કવિતા પણ રચાએલી છે. કચ્છ દેશ પૂર્વે ગુજરાતનો ભાગ હતો, એમ માનવાને કેટલાક કારણો છે. ત્રીક લોકોએ સૌરાષ્ટ્રની કદ ખંભાતના અખાતથી સિંધુ નદીના ગુખ સુધી ખતાવી છે, એટલે તેમાં કચ્છ આવી જાય છે. નરહરિ કૃત ચૂડામણિ નામક વૈવક વ્રંથમાં જેમ જોખામંડળમાં ચતા ગોપીચંદને “ સુરાષ્ટ્રજ ” નામ આપ્યું છે, તેમ કચ્છમાં પેદા ચતા કાળા મજ અને ફટકડીને પણ “ સુરાષ્ટ્રજ ” નામથી જોળખાવ્યા છે, એટલે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ હતો એમ સમજાય છે. + કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે અજેજ ભાષાશાસ્ત્રીઓ કંઈ જણાવતા નથી, પણ ઉપરનાં કારણોથી તથા ગુજરાતી સાથેના તેના સંબંધે જોતાં તેને ગુજરાતીની સાખા ગણી શકાય.

પાંચમી સાખા તે બહોળા સાહિત્ય વાળી પારસી ગુજરાતી કહી શકાય. એ વિષે વધારે હકીકત હવે પછી કહેવામાં આવશે.

ગુજરાતીનું શબ્દ-ભંડોળ.

ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દ-ભંડોળ ચાર પ્રકારનું છે, એટલે તત્સમ, તદ્ભવ, દેશ અને વિદેશી શબ્દોથી યજ્ઞેલું છે. તત્સમ એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો, જેની સંખ્યા હજારોની છે અને તે ગ્રામીન કાળથી જાજ સુધી વપરાશમાં આવેલા હોવાથી ભાષામાં બળી ગયેલા છે. વળી જરૂર પડે ત્યારે સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો લેવાય છે, તથા તેની મહાન ટંકચાળમાંથી નવા શબ્દો પાડી શકાય છે. તદ્ભવ એટલે સંસ્કૃતમાના વિકાર પામેલા શબ્દો, દેશ-પ્રાકૃતમાંથી, અપભ્રંશમાંથી અને બીજા આર્ય ભાષાઓમાંથી આવેલા છે. બંગોળનો આશરે પોણો ભાગ એવા શબ્દોનો બનેલો છે. દેશ શબ્દો ગુજરાતમાં પૂર્વે વસતા તુરાની કે બીજા લોકોથી પ્રાપ્ત થયેલા છે. એમની

સંજ્ઞા આગ્રી* નથી અને જે છે, તેમાંના કેટલાકનાં મૂળ દેશ-પ્રાકૃત વચ્ચેનાં મળી આવે છે. દેશ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃતમાંથી આવેલાં શબ્દો શબ્દો પડેલો જેવરહાસે બતાવ્યા છે, તેમાંના ચોટાક નીચે આપું છું.

દેશ પ્રાકૃત	સુબરાતી	દેશ પ્રાકૃત	સુબરાતી
ઉંડ	ઉંડુ	દેવરાણી	દેરાણી
ઝાઝરી	ઢોઢરી	પડુઆ	પાડુ
જીળી	જીળી	પુખ્ત	ફૂલ-ફૂલ
જીવલેલા	જીવલે	રંડુઆ	રાંડુ
કિવિડી	કમાડ	રોજ	રોજ
ખડા	ખાડો	વંડ	વાંડો
ખોલ	ખોલકું (અધિકું)	ખામોડ	ખામોડો
ખલ્લો	ખાલ	હુડા	હોડ
આસ	આસ	ખુબ	ખોલ
છાણ	છાણ	જીતરવિડિ	જીતરવડ
આખર	આખર	ખખરી	ખાખરી
ટકર	ટકરો		
કલો	કલો		
ડખ	ડખો		

સંસ્કૃત	સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃત	સુબરાતી
નીતિશાલા	નીધસાલા	નિશાળ
ગહિલ	ગહિલ	ગેલો
વેવાહિલ	વેવાહિલ	વેવાહ
ભગિનીપતિ	ખહિણીવધ	ખનેવી
દોષિલ	દોસિલ	દોસી
અધિકરણી	અધિકરણી	ઝેરણ

વળી જે શબ્દો હજી જામડામાં અસલ કે સહજ ફેરફાર સાથે વપરાય છે, તેના મૂળ શબ્દો હવે કેશ બ્યારણમાંથી આપું છું:—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત
આર્થ	અર્થ, અર્થ (કાઠીખાવાડમાં)	જીતર	જીતરો (જાણને સડેલ પોદળો)
અધિ	રિસી	ઝોપધ	ઝોસડ-ઝોસડ
કાલાયસ	કાલાસ-કાળાસ	જમા	ખમા
અતુર્ક	અજીલ-અજીલ	પુરુષ	પુરિસ
મૂલ્ય	મોલ્ય-મોલ	સબદ્ધ	સહલ-સવળ
સ્કંધ	ખંદ, કંદ	સ્નેહ	સલેહ
તથા	તિમ	કુત	કેલુ-કેલે (સુરત વચ્ચે)

* સંસ્કૃતમાંથી આવી જનારો ચોટાક આવેલા છે.

ગ્રીક ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો:—

અનુકૂળ	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
અન્યથા	અનુ, અણુ	અને
આપત્	આવધ	આવે
પ્રદશ	અધસે	એવું
કથમ્	કેમ, કિહ, કિધ	કેમ, કિમ, ક્યમ.
તત્	તેત્થુ, તત્તુ	તહી, ત્યાં
મહ	સહ્	સહુ, સૌ
દિવા	દિવે	દીએ (દિવસે)
નહિ	નાહિ	નહિ, નહીં
પૃથક્	ભુઅં	બ્દુલ્લ (બ્દુલ)
શીઘ્ર	વહિલ્લુ	વહેલું
વિના	વિણુ	વીણુ, વણુ
યથા	જેમ, જિહ, જિધ	જેમ, જિમ, જ્યમ

દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો:—

પીલુ (ખચુ) છોકરાં અડકો દડકો વગેરે બોલતા પીલુ પાકે, સરવણુ ગાળે બોલે છે. આ શબ્દ બીજી પણ આર્ય ભાષાઓમાં જોવા છે.

વકટ—(વકટી, વધટી) કાનડી, અર્થ એક

લેન—(રેટ રેડુ-રૈડુ) તેલુગુ, અર્થ જે

મૂઠ—(મૂડુ) તેલુગુ, અર્થ ત્રણ

નાર—(નાળ) નાતુગુ (તેલુગુ), નાલકું (તામિલ ને કાનડી), અર્થ આર

બાગો વેદ—એમા વેદ, અધડુ (તામિલ ને કાનડી ઉપરથી), અર્થ પાચ

આખ આર—એમા આર આર (તેલુગુ ને તામિલ ઉપરથી), અર્થ છ.

ઉપલી સખ્યા મોઈ (જિલ્લી) ઢંગાની રમતમા વપરાય છે, તે ઉપરથી એ રમત દ્રાવિડમાંથી આવી હશે, એમ લાગે છે.

ફારસી ને અરબી—મુસલમાનોનું આ દેશમા રાજ્ય સ્થપાયું તે અગાઉ પ્રાચીન સમયથી ધરાનીઓ ને આરબો સાથે આપણો સંબંધ હતો, ત્યારથી કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષામા દાખલ થયા છે તેમજ રાજ્ય સ્થપાયા પછી તો સખ્યાબંધ શબ્દો આપણી ને બીજી આર્ય ભાષાઓમાં લાગી ગયા છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આપણા શબ્દ ભંડોળમાં તે જે આની કે તેથી કંઈક વધારે ફાળે આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમને યાવની શબ્દો ગણી પોતાનો અણગમો બતાવે છે, કેમકે.

न वदेद्यावर्नी माषाम् । प्राणैः कंठं गतैरापि ॥

સહસ્પર્શનમાત્રેણ । ઉપવીતં વૃથામવેત્ ॥

અકિતવિજય ત્રયમા જન્મનાથ પંડિત આખ્યાનમાના જે સ્લોકને માન આપીને જમતી વખતે કોઇ બસ જોલે તો, 'તું તું મુસલમાન છે કે આવું' જોલે છે કહી તેને વડિલો ધમકાવતા, પણ હાલમાં જમતા ને વાતચિત કરતાં ફારસી અરબી તો તું, પણ અંગ્રેજી શબ્દો વણીવાર વપરાય છે, છતાં જોલનારને કોઇ અટકાવતું નથી. માવની શબ્દોમાના વણાક તો એવા ઘરગણુ ને રૂઢ થઇ ગયા છે, કે તે અભણતાં પણ વપરાય જાય છે. તેમને આપણા આચય ને પ્રત્યય લાગે છે, તેમ તેમના આચય પ્રત્યય ગુજરાતી તદ્દભવ શબ્દોને પણ લાગે છે. આવા શબ્દો દાખલ કરવાનું માન (કેટલાકને મતે અપમાન) નાગરિક લોકોને ઘટે છે, કેમકે તેઓ નોકરી કે વેપાર અર્થે યવનોના ઘાઠ સંજ્ઞાધર્મા આવવાથી તેમણે તે ત્રહણ કરેલા જામડામાં એવા શબ્દો ચોડાજ વપરાય છે. કેટલાકને તો ગુજરાતી કરતા એવા શબ્દોનો વાપર વધારે પસંદ પડે છે. દાખલા તરીકે વાળદ, ગંધળે, રાત, ખાખર (કાઠીઆવાડમા) દાવળ (જે ગુજરાતમા) ને બદલે હજમ શબ્દ, અને તુલના, સરખામણી, સરખાવટ, મેળવણુ, મીઠવણુ, પરતાલો ને બદલે મુકાબલો શબ્દ ગમે છે કોઇ પોરો જોલે તો તે ગામડીઆ લાગે અને પોરો જબદ પસંદ પડે; પણ પોરો જે સસ્કૃત પ્રહર ઉપરથી ને પોરો જે ફારસી પ્રહર ઉપરથી થયો છે, તો જેમાંથી કયાને સારો ગણવો ? કેટલીક વાર ચાવની શબ્દોને સસ્કૃતનું રૂપ આપવામાં આવે છે; જેમકે પલ્લવ શબ્દ ફારસી છે, તે સસ્કૃત પર્યંક ઉપરથી, મલાલો મર્યાદા ઉપરથી, અસ્વાર અર્થવાર ઉપરથી અને કોતલ કુંતલ (ઘોડો) ઉપરથી થયા છે જેમ કહેવામા આવે છે. અફીણુ શબ્દ અરબી અફિયુમ (અફીમ) ઉપરથી થયો છતાં તેને અહિંદેન, અહિંદેણુ એવા સંસ્કૃતમાં નામ અપાયાં છે કેટલાક શબ્દ બનેમાં સામાન્ય કે મળતા આવતા હોય છે, તેથી ન્યુત્પત્તિ માટે શંકા પડે છે, જેમ ફા. આજ ને સ. અગ્નિ; ફા. અંદર ને સ. અતર; ફા. અગુસ્ત ને સ. અગુષ્ઠ, ફા. માહ ને સ. માસ; રાજકાળના શબ્દો માટે એક તાલુકો લઈએ તો તાલુકો, મહાલ, પરગણુ તેહસિલ, કુમાવિસી, મામલ-તદાર, વહિવટદાર, મહાલકરી, કુમાવિસદાર, તેહસિલદાર, તબવીબદાર, અવલકારકુન, શિરસ્તેદાર, નાબર. હવાલદાર, સિપાઈ, ફાજદાર, મુનસફ, વઝીલ, કચેરી, અદાલત, દફતર, ફેંસલો, તહોમતનામું, હુકમનામું એમાંનો કોઇ શબ્દ આપણો નથી ! ઘણા ચાવની શબ્દો ગુજરાતી જેવાજ બનીને સર્વત્ર આવે છે; જેમકે, અસર, અસલ, અંદર આબર, આરી (કરવત), ધબત, ધબ, ધનામ, ધરાદો, જમેદ, જારત, અહેસો, અખાડી, મહેનત, અકલ, આરામ, અજબ, અદબ, અરબ ઇત્યાદિ.

પ્રખ્યાતોમાં ભેળભેળ થવાથી, એક બીજાના પ્રસંગમા આવવાથી, પદાર્થો, વિષાવજેરે ત્રહણ કરવાથી સઘળી ભાષાઓમા ચોડા ઘણા પરદેશી શબ્દો આવે છેજ (સસ્કૃત સુદ્ધાં એથી બચી નથી). અંગ્રેજી જેવી સૌથી મોટી આધુનિક ભાષામા શુ થયું છે ? બેનસને પ્રથમ કોષ રચ્યો, ત્યારે તેમા ગચીચેક હબર શબ્દો સમાયા હતા. તે પછી તેમની સહયા વધતા વધતાં લાખ ઉપર ગઇ, અને હાલ અમેરિકામાં તેના મોટો કોષ બને છે, તેમાં પાંચ લાખ શબ્દોનો સંગ્રહ થયે જેમ કહેવાય છે. અંગ્રેજીમાં કોઇપણ ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવામાં કોઇ ઠરકટ લેતું નથી. પ્રખ્યાત એ

માય છે કે આપણી ભાષામાં જે પરદેશી શબ્દોએ વર કરેલું છે, તેમનો અભિપ્રાય કરવો એ વાળખી છે? અથવા તેમને કાઢવા કાઢી સકાય એમ છે? કહી સામાન્ય નામોને બદલે આપણા શબ્દો વપરાય, પણ ગુલાબચંદર ને અવલખાઇ, મુનશી ને કાલ એવાં વિશેષ નામ અને ઉપનામનું શું કરીશું ?

તુર્કી શબ્દો—તુર્કી ભાષા એમ તુર્કસ્તાનમાં ચાલે છે, તેમ તે તાતાર ને મેંગોલીયામાં પણ ચાલે છે. તાતારના મોઝલો હિંદમાં આવ્યા પછી આપણી ભાષામાં જે કહેા શબ્દ તુર્કીનાં ભળી ગયા છે, તેમાંના એકાંક નમુના તરીકે નીચે આપ્યા છે —

તોપ, ખંડુક, ચીક (ચક), બળરચી (બાવરચી), ખબ્બરચી, એલચી, વરક, વરખ, કોમ કાનુન, કલમ, કાગજ (કાગઝ), નગાર (નકારા), ખાવ, ખચીચા, ઘોખ, મુત્તરી, દફતર, કીમત, ફરક (ફક), મજર, દરબાર, અચાર, રકબી, અમચા, સતરંજ, પિસ્તા, બદામ (બાદામ), અંજીર, લગામ, તરાબુ-જાબવાં, છન, તમ, નાલ, દલાલ (દલાલ), મખૂર (મજૂર), વકીલ, ચાદર, ચહેરા, શાહી (શિયાહી-લખવાની), ગંજી (ગજા), તખતા, ચિરાગ, ફૂચ (મુકામ ઉઠાવે), લેખાસ (લિખાસ), મુરખા, લાલ (રાગ), અચાળ, ગુલાબ, (ગુલાક), ચાકું, કાણ, કુંડી (મથુર), ગુચકો (ગાંસડી, જેને બચકો કહેવામાં આવે છે), બબ્બ

પાર્સીશ શબ્દો—ટેલર બાકરણમાં આપેલા —

પાદરી, ગારદી, મેબ (મૂળ તુર્કીમાંથી ગમેલો),

તમેલા, આવી, પગાર, પોમ (રોટલી).

ગ્રેફેસર કરકરીઆએ આપેલા શબ્દોમાંના વણને આવણે અંગ્રેજીમાંથી આવ્યા હશે ધારી સુધારીએ છીએ, કે ગામડીઆ ગણી કાઢીએ છીએ.

ઈબ્નેર, મૂળ એનજીનકાયરો, પણ અંગ્રેજી ઉપરથી તેને એનજીનીયર કહેવામાં આવે છે.

કપતાન, મૂળ કાપીટાજી, (અંગ્રેજી કેપટન ઉપરથી નહિ)

ગવનડર, મૂળ ગવરનડોર. પણ અંગ્રેજી ઉપરથી તેને સુધારી ગવર્નર કહેવામાં આવે છે.

ગિસકુટ, મૂળ ગિસકોટો, (અંગ્રેજી ગિસક્રિટ ઉપરથી નહિ)

ખટન, મૂળ ખટાજી, અંગ્રેજી ખટન સાથે મળી રહે છે,

પાટલુન, મૂળ પાનટાલુન, (અંગ્રેજી પેન્ટલુન ઉપરથી નહિ).

ટુવાલ, મૂળ ટુવાલ. (અ. ટોવેલ ઉપરથી નહિ).

સપાટ, મૂળ સપાટો. (અ. સ્વિપર ઉપરથી નહિ).

ઈસ્ટાપ, મૂળ ઈસ્ટાપા. (અ. સ્ટેમ્પ ઉપરથી નહિ)

ખાક, (ખાંકડો) મૂળ ખકિ. (અ. જે'ચ ઉપરથી નહિ).

ગેલેરી. મૂળ ગેલેરિયા, અ. ગેલેરી સાથે મળી રહે છે.

આ શિવાય અનાનસ, હાફુસ, પાપરી, ખટાટા, પાઉં વગેરે સહો પોર્ટુગીઝ-માંથી હાખલ થયેલા છે.

અંગ્રેજી શબ્દો. અંગ્રેજી સમય આપ્યા પછી અંગ્રેજોના સંસર્ગથી, નોકરી ચાકરીના સંબંધથી, વેપાર રોજગારના કારણથી, અનેક વસ્તુઓ અને વિચારો પ્રાપ્ત થવાથી, અંગ્રેજી શબ્દોના ને મહાપાકશાળાઓ સ્થાપન થવાથી તેમના પુષ્કળ સહો હાખલ થયાં છે, અને તેમાં ઝપાટાખંધ વધારો થયેલ છે. તેમને ઠેકાણે સંસ્કૃત ને યાવની સહો કે નવા ઉપજાવી કાઢેલા સહો વાપરવાના થતા થાય છે. પરંતુ તે કળિજીત થશે કે કેમ તે વિષે ભારે સંકેત રહે છે. જો તેમને ઠેકાણે સહેલા ને સમજાય એવા ચાલતા કે નવા ચોક્કસ સહો વપરાય તો ચાલી શકે. આપણી ભાષામાં સહો છતાં અંગ્રેજી સહો વાપરવા એ તો ઠીક નથી. કેટલાક ટાઇમ, સ્ક્રીલ, પેપર, કવર, ટીચર, પ્રેસિડન્ટ, મેનેજર કમિટી, સ્પીચ જેવા સહો વારે વારે વાપરે છે. વરાળ મંત્ર (સ્ટીમ એન્જીન), દુર્બીન (ટેલીસ્કોપ), પ્રાણવાયુ (એનિસીન), જીન્સાલન (લીવર), ભણામણી (સ્ક્રીલ ફી), પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ), શિષ્યવૃત્તિ (સ્કોલરશિપ), જેવા સહો મળેથી ચાલી શકે; પરંતુ અંગ્રેજી પારિભાષિક કે બીજા સહોને માટે કઠીણ ને ન સમજાય એવા સહો ચોખવામાં આવે, તો તે ચાલવા મુશ્કેલ થાય. નવા સહો ચોખવામાં થઈ અધિર ચાલે છે, એકજ સહોને માટે બહુ બહુ લેખકો પોતાને ફાવે તેવા સહો વડી કાઢે છે, તેમ બહુ બહુ દેશી ભાષાઓમાં તેના બહુ બહુ નામ હોય છે. કેટલોકવાર તો પારસી ભાષામાં કહે છે તેમ જડખાતોડ ને ન સમજાય એવા સહોને જન્મ આપવામાં આવે છે વિજ્ઞાનના એક સહો માટે પાંડેલું નામ તે વિષા બહુનાર બીજો વિદ્વાન પણ સાથે અંગ્રેજી સહો ન મુકયો હોય તો, તેનો અર્થ સમજાવી શકતો નથી. આવો જોડાણો ખંધ પડેલો બેઠેલો, અને એવા નવા સહો આપવા કરતાં તો વખતે અંગ્રેજી સહો અર્થ સાથે આપવાથી વધારે ઠીક પડે.

સંકર સમાસો ને જુદા સહો. એક વાત ચાલ રાખવા જેવી છે, તે એ કે આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય ભાષાના સહોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સાર સાક્ષરો પાસે જતા નથી. તેઓ પોતેજ મરજીમાં આવે એવાં નામ પાડી દે છે, અને તે કાળે કરીને ભાષામાં રૂઢ થઈ જાય છે. ફારસી ને અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી મળીને થયેલો આમળોટ સહો થણી ખરી કેલા ભાષાઓમાં હાખલ થઈ ગયો છે. હાલમાં વળી સત્કાર કમિટી, કેળવણી કોન્ફરન્સ, રેલવે, રેલગાડી, પદ્મવરપેન, મુનસફ કોર્ટ, સીસાપેન જેવા સંકર સમાસ ચાલવા લાગ્યા છે. વળી પહેલેથી હાખલ થયેલા ફારસી-સંસ્કૃત સમાસ થણા ચાલે છે, જેવા કે અંદાજપત્રક, અજ મહેનત, અણ માહિતગાર, અણવાકેદ, અણકદ, કમલાખ્ય.

કેટલીકવાર મળ્યાં અંગ્રેજી સહોને બદલ કરીને લોકો વાપરે છે; જેવા કે લ્યુસર્ન ગ્રાસના લવંડો ઘાસ, કેમેનના કોળીજ-કોળી-કરમકલો; વાજવર્ષના ચોચ-રીખા; ફેઇમના ફરામ; ફોઈમના ડરામ; ગ્યારેનટીડના ગિરમિટિયા. એમ જોઈ કેટલીકવાર લોકોએ પાડેલા સહો ચાલે પચાંડ કરવા બેગ હોય છે; એમકે રિવર્સ ટિફ-

દેને હામે જતવળતની ટિકેટ, હજેજાં ને હામે તૈયારીમાં, હ્યુસર્ન ગ્રાસને ઠેકાણે મેથીએ વાસ (મેથીની લાલ જોવા હોવાથી), વેગનને હામે ડબ્બા, ગુડસ્ટેનને હામે ભારખાનું, બ્લોટિંગની જગાએ ગ્રાહીત્સ, ડેપિંગના કણીઉં, ફેલ્ટસ્ટ્રિપના કટલી, રીલના અટેચે, કોકના ચકલી, ખીટરના પંખો, ઇડીકેટરના થડીઆળ, ગ્રિક કલોરાઇડના જલદ ખાર, હ્યુમિડિફાયરના કુચારો

હસે સાતસે વર્ષ થયા મુસલમાનો આ દેશમાં આવી વસ્યા છે. તેમના સમાજમંડળે ફારસી અરબી વગેરે શબ્દોનો પ્રવેશ આસતે આસતે થયો છે, પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયાને ગુજરાતમાં તો માત્ર એક વર્ષ થયા છતાં અંગ્રેજી શબ્દો ભાષામાં ગપાટાપ થઈ ગયા છે, તેના કારણે પૂર્વે દર્શાવ્યા છે, તે સિવાય ખીલ્લો જે કે અંગ્રેજી ભણેલા હોડતા ચાલતાં અંગ્રેજી શબ્દો વણા વાપરે છે. સહેજ ચિટ્ટીપત્રી લખવી હોય તે પણ અંગ્રેજીમાં. શહેરોમાં ને ખાસ કરીને મુંબાઇમાં તો ગુજરાતી ભાષા ખીચડીયા થઇ ગઇ છે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે દેશી ભાષાના લખાણમાં કોઇ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરે, તો તેને સજ્જ કરવાનું ઠરાવ્યું છે, તે સાચું છે, પણ તે બધું ઠેકાણે બની શકે નહિ. સૌથી સારો માર્ગ જે છે કે આપણે અંગ્રેજી ભણેલાઓએ ખનતા સુધી અંગ્રેજી શબ્દો બોલવા ચાલવામાં ને લખવામાં વ વાપરવાનો હદ નિશ્ચય કરવો જોઇએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય.

મારા પોતાના કાર્ય માટે સ્વર્ણ માને આપણા સાહિત્યના હું બે ભાગ પાડીશ, ૧ જૂનું ઐતલે મૂળથી માંડીને અંગ્રેજી પદ્ધતિની કેળવણી સહ થઈ ત્યાં સુધીનું, અર્થાત્ એક મહા કવિ દયારામના વખત સુધીનું; અને ૨ તે પછીનું તે નવું સાહિત્ય, મારા માનવા પ્રમાણે જૂનું સાહિત્ય ઐતલું વિશાળ છે કે તે ખોળ વણી દેશી ભાષાઓને પાછળ હઠાવે

જૂનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેના મૂળો પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ માન શાહી પ્રજલાલ કાળીદાસને ઘટે છે. તેમની પછી વિદ્વાનોનું લક્ષ તે ભણી દોરાયુ, અને રા. કેશવલાલ, રા. નરસિંહરાવ અને રા. બા. રમણલાલ એમણે જે વિષય ઉપર પ્રસંગનીય પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આપણે જોયું કે ત્રિઅરસન ગુજરાતી અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતી થઈ ગયું છે, અને શૌરસેની અપભ્રંશ એ અર્વાત (રાજસ્થાનીની માતા) સાથે નિકટનો સંબંધ રાખે છે, પણ ટેસિટોરી જૂની પાશ્ચિમ રાજસ્થાનીને ગુજરાતી (હાલની) ની માતા ગણે છે અર્થાત્ તે જૂની ગુજરાતીને જૂની પાશ્ચિમ રાજસ્થાનીનું નામ આપે છે. તેમજ મુઘલાવંશમાં આક્રમક અને જૈન ગ્રંથોનો ગુજરાતે આધાર લીધો છે. માર્કટ પિત્રજના આધાર સંબંધે તેમણે પોતાના સંકલ્પ બતાવી છે. પાશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો પ્રદેશ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. જો અર્વાતિમાંથી તે ઉત્પન્ન થઇ હોય, તો તે માળ-

વાની, ભાષા કહેવાય. ઇ. સ. ના પ્રથમ સતકમાં એક રાજ્યોએ પોતાનો અમલ માળવામાં સ્થાપ્યો, અને તેઓએ લાટ રેસ, સોરાષ્ટ્ર અને અનુપમ દેસ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી (પ્રથમ ગુજરાત ઉપર નહિ). તે પછી માળવાની સત્તા ગુજરાત ઉપર ચડી નથી. એથી ઉલટું ૧૪-૧૬ ના સેકડામાં માળવાનો કેટલોય ભાગ ગુજરાતે છતી લીધો હતો.* પૂર્વે ગુજરાતનો વિસ્તાર બહોળો હતો, એટલે દક્ષિણ કાંઠાની ઉત્તર હદ સુધી તેમ ખાનદેસ અને ગાંધાર સુધી તેની હદ હતી. એવા મોટા પ્રદેશની ભાષાને પશ્ચિમ રાજસ્થાન જેવા નાના મુલકની ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડે એ શક્ય નથી. ઇ. સ. ના પ્રથમ સતકમાં ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ને માળવામાં અવત્તિ ભાષા ચાલતી હતી. અવત્તિની દિકરી જેમ રાજસ્થાની છે, તેમ અપભ્રંશની દિકરી જૂની ગુજરાતી છે. મતલબ કે રાજસ્થાનીની દિકરી ગુજરાતી હોય એ ખાનવું સંશયન પડતું છે. જૈન કે બીજા કિંદુ લેખકોએ જૂની ગુજરાતીને રાજસ્થાની કહી નથી. સુધાવર્ણ્ય ગુજરાતમાં રચાયો હતો, અને તેમાં આપેલાં ઉદાહરણ પ્રાચીન ગુજરાતીનાં છે. વર્ણી સંવત ૧૪૬૬ માં શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ કિયારત્ન સમુચ્ચય નામક ૩ થ ૪૩૨માં રહીને રચ્યો હતો, તેમાં સસ્કૃત ધાતુના રૂપોના સમૂહ સાથે તે કાળે ચાલતી ભાષાના રૂપોનો પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે, તેમાંથી પદિત બેચરદાસે થોડાંક ટાંકી ખતાવેલાં ૨૫ જુઓ:—

એક કરધ (એ કરે), લિઅધ+ (લે), દિઅધ+ (દે), બ્યધ (બય), આવધ (આવે), બ્યધ (બયે), સુઅધ (સુયે), એ વણાં કરધ (એ વણાં કરે), લિધ (લે), વૂ કર્, લિઅ, દિઅ, (તું કર, લે, દે), તુમ્હે, કર્, લિઅર્, દિઅર્ (તમે કરો, લ્યો, યો), હુ કર્, લિર્, દિર્ (હું કર, લર્, દર્), અમે કરર્ (અમે કરીએ). આ રૂપો સ્પષ્ટ ગુજરાતીના છે.

વળી ટેસિટોરી કહે છે, કે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (જૂની ગુજરાતી) સોળ-મી સદીના અત સુધી અને કદાચ તેથી પણ આગળ ચાલ્યાનો સભવ છે. (રા. નરસિંહરાવ સોળમી સદીના મધ્યકાળ સુધીની ભાષાને અતિમ અપભ્રંશ એવું નામ આપે છે.) નરસિંહ મહેતાના પદોની ભાષામાં ફેરફાર થયો છે, એટલે તેની ભાષા કાન્હડે પ્રખ્યાત જોવી તે માને છે. મુખપાઠ કરવાની પ્રતિપક્ષી પદોમાં વણો ફેરફાર થવાનો સભવ છે; પરંતુ જે હબરો લેખી પદ લાંબા લાગેલા છે, તેમાં એટલો ફેરફાર ન થાય. “અગને બદલા કૃષ્ણ ગોવળીઆ, તુજ વિના ધેનમાં ડોલુ ધાસે.” એ નરસિંહની કે “સોનુ રૂપ પહેર્યે શું સુધરે છે, મેલી છડિની ડાકડમાળ” એ મીરાની કડીમાં કેટલો ફેરફાર થયો હોય? વળી સુરતસંગ્રામ ને ગોવિંદજનન જેવાં

* સ્ક્રાપ્ટ રેસને ઇતિહાસ

+ એ બાલ લાલ તે કાલ હશે એમ ધારે છે.

• રા. ના ગોવિંદજનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

+ રા. ગુણરાવ ગોલી બાલકુ ચરિત્રમાં આ વિશે કહ્યું છે

પ્રયુખવળો ૧૧ લિર્, લિર્ એવાં ૨૫ જે, વળી કુદવર્ધા કરી, લેધ, દેધ એવાં જેવાં આવી રૂપો આપેલા છે

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનાં હેતુ પુસ્તકોમાં યહ ફેરફાર ન પડે. એ વાત ખરી છે કે સુશિક્ષિત લલિતા ન હોય, તો એ ન સમજાય એવું હોય, તેને ફેરવી નાંખે.

અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ સુમ્મરે નવસે વર્ષ પર થઇ એમ માનેલું છે, એટલે તેની સરખાવ સંવતના ૧૧ મા સતતમાં થયેલી ગણાય. બૂની ગુજરાતીનાં એ પુસ્તકો પ્રથમ હાથ લાગેલાં તે વર્ષાં ખરાં ૧૫ મા સતતનાં ને કેાપક ૧૪ મા સતતનાં હતાં. રા. ચીમનલાલ દલાલ, જેમનું અઠાળે અવસાન બેદકારક છે, તેમણે પાટણના અંડારમાંથી એ નવા ગ્રંથ શોધી કાઢ્યા છે, તે ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું છે કે “વિક્રમના ૧૧ મા સતતથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ મયાર્થ રીતે લખી શકાય.” એ ઉપરથી એવું અનુમાન થઇ શકે કે તે અગાઉ કેટલાંક સેકાથી ઠોક-ભાષા (ગોલી) ચાલુ થાય. રા. દલાલ બૂની ગુજરાતીનાં સાથી પહેલો ગ્રંથ જાણુસ્વામી રાસ્ટ્ર માને છે, તેની સાલ ૧૨૬૬ ની છે; પરંતુ તે અગાઉ ૧૨૫૦ માં અખડ કથાનક લખાયેા હશે. સદયવત્સ ચરિત્ર એ બૂનામાં બૂનો ગ્રંથ ગણાય છે, પણ તેની સાલ નક્કી થઇ શકતી નથી. વળી પરમપૂજ્ય યુનિશ્રી સિદ્ધિયુનીને ખંભાતના અંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર લખેલું મહાવીર સ્તોત્ર હમણાંજ હાથ લાગ્યું છે, તેની સાલ ૧૨૦૬ની છે. તે સાહિત્ય માસિકમાં છપાવાનું હોવાથી અહીં હું નમુનો આપતો નથી; પરંતુ યુનિશ્રી લખે છે કે “આ સ્તોત્રની ભાષા તે પંદરમી સદીમાં લખાયેલો ગ્રંથમરાસ, સપ્તમી સદીમાં લખાયેલા રૂપભાસ આવકના રાસાઓ, ઓગણીસમી સદીની પં. વિરવિજયની કૃતિઓ અને આ સ્તોત્રના લેખન સમયથી આવળ વધતાં બસે બસે વર્ષના આંતરામાં થયેલા સપ્તસેત્રી રાસકાર સુનિ સુંદરસરિ, નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, ભાવણસમય અને પ્રેમાનંદ વિગેરે અનેક જૈન જૈનેતર કવિઓની ભાષા સાથે સરખાવી, હાલ ગુજરાત નામથી ઓળખાતા દેસના વતનીઓની ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો છે, તે વિચારવાને રસ પડશે.”

ગુજરાતીના ઇતિહાસને માટે નીચેના પુરાવા મહત્વના થઇ પડશે.

પાટણના બૂના ગણપતિના દહેરામાં એક માતાની મુર્તિ નીચેના એ સિલાલેખ છપાઇ ગયો છે, તેની સાલ સવત ૮૦૨ ની છે. તેમાં છઠ્ઠીનો ની પ્રત્યય, અણ્ઠિલ વાડઇ (વાડે) પાટણિ (પાટણે) એવાં રૂપ છે.

એક તામ્રલેખ સ. ૧૧૫૬ નો હળવદ ગામ ગ્રામલેખોને મહારાજ સિદ્ધરાજે ધનામ આપ્યું તે સમયનો મેં વર્ણનમાં છપાવ્યો છે, તેથી તે અહીં આપતો નથી. (ભાષા આધુનિક હોવાથી તેના ખરા પણ વિષે સંકા લેવાય, પણ તેને આધારે પેશવા અને સુસલમાન સુખાએ ફરીથી પદા કરી આપ્યા છે, તેથી છે પૂર્વે વર્ષાં વર્ષ પર તે થયો હશે, એમ તો ધારી શકાય.) વળી હળવદ વગેરે વર્ષાં ગામ સિદ્ધરાજે દાનમાં આપેલા એવી હકીકત સૌરાષ્ટ્ર દેસના ઇતિહાસમાંથી પણ નીકળી આવે છે.

સવત ૧૧૬૨ નો એક સિલાલેખ વડવાણ પાસે ભોગાવા નદીની રેતીમાં દટાવા આવ્યો છે, તેમાં સંવત ૧૧૯૨ સાલજ લલિ ૧૧ મુખિ મી જયસિંહ રાજા કુમર ચાહદ સ્થાપ એમ લખેલું છે.

ભાવનગર તાણે રાજુલાની આશમણી બાબુએ કુંભનાથમાં શિલાલેખ ગુજરાતી લિપિમાં બોડીઆ અક્ષરનો છે, તે—સંવત ૧૨૦૧ ન મહં સુદ ૩ શ્રી કમનથ જત દશ ચવડા નમ ભટ અખદા વજ્રેએ જ્ઞાન વાદ ૩૦૦) ગાદેવન બલ કરચનરે મહા રસેય દર ઠલઅ થાયે.

માસ મિત્ર રા. રા. કુડાલકરે એક પુસ્તકની પ્રતના છેલ્લા પૃષ્ઠે લખેલું મને પૂરે પાડ્યું, તે આ પ્રમાણે.—સંવત્ ૧૨૬૫ રત્નાવેલીએ મૂલ્યે હ્યેદ સાધુને ઓરાવી.

સદર લેખો નવમી સદીની સરઆતથી ચૌદમી સદી ના મધ્યભાગ ઉપરાંતની કડીવાર સાંકળ ખડી કરે છે, અને તેમાં ભાષા અપભ્રંશ જેવી કે ૧૫ માં સેકાને મળતી નથી.

વળી પંદરમા સદતના ત્રયોમા સમરિસું, પેળી, દેવી, સોહામણું (ત્રિભુવન હીપક પ્રખંધ સં. ૧૪૬૦) અને નમીએ, રમિલું, રબિયામણું, બણીએ, વખાણીએ (દશાશ્વત્ત રાસ સં. ૧૪૮૬) જેવાં રૂપો છે; તેવાં તે સમયના બીજા ત્રયોમાં ભા-
જ્યેજ દેખા દે છે

રા. રા. કુડાલકરે હીમડીના એક ગ્રાહણ પાસેથી મળી આવેલા એક ગુટકા મને એકલી આપ્યો, તેમાં ગ્રાહણમાં જોવર્દનકૃત ૧૨૪ પુરાણ સંવત ૧૩૨૪ ની સાલનું બાળબોધ અક્ષરે લખેલું છે. લખ્યા સાલ સં. ૧૮૬૫ ની છે. ૧૨૪પુરાણની ભાષા અપભ્રંશ કે તે વખતના જૈનગ્રંથોના જેવી નથી; બુઝો નહુનો—

एवी कृष्ण बोल्या वाण्य ॥ पुरु कीचुं गरुड पुराण ॥
सवत तेर ने चौवीसे (स ६२) ॥ जम कायामां शिरोमण शीश ॥
पुराण मन्हे शीरोमण सार ॥ जे मुखे कविये देव मोरारव ॥
गोवर्द्धन कयानो कवी ॥ संवद्वय रहतो त्यां वैभववी ॥
रसवट राखो हरीशु रीझ ॥ जेवे मोस (भास ६३) अजुवाली बीज ॥

આથી ઉલટું સુદયવત્સ વીર ચરિત્ર (સદેવંત સાવલિંગાતું બૂનું કાન્થ) ગ્રાહ-
ણમાં બીમે સોળમા સદતકના આરભમા રચ્યાનું રા. દલાદ જણાવે છે, તેની ભાષા સમકાલિન જૈન અને જૈનેતર ત્રયકારોની ભાષાથી બૂદી પડે છે, એટલે તે અતિમ અપભ્રંશ નહિ પણ પ્રાકૃત ને બૂની ગુજરાતી બતાવે છે બુઝો.—

माइ महा माइ मझे वाचन वक्तस्स जो सारो ।
सो बिदु ओकारो ओंकारेण नमोकारो ॥१॥
त्रिण्ड रचीय निगम आगम पुराण सर अक्खराण वित्त्यारो ।
सा वझाणी वाणी पय पणमावहु पयमयोसु ॥
उल्लेणी अवणि वाणि मझ्जे नयरी नयरसयल सिंगारो ॥
तिखि पड् पड् पड् वच्छो पत्थ तव पूरण अत्थ ॥

આ ભાષા સોળમા સદતકમાં ક્યાંથી આવી ? અનુમાન તો એ થાય કે લેખકે ચોટાના પ્રાકૃત આદિના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો હશે.

સંવત્ ૧૬૬૦ ના અરસામાં સંવત્ કપલદાસે પુણ્યપ્રસંગ રાસ રચેલો. પરમ-પૂજ્ય યુનિશ્રી સિદ્ધિયુનિએ કૃપા કરી અને એવા આપ્યો, તે કપલદાસના સ્વહસ્તે લખેલો છે, એટલે તેમાં નહિ કરનારના પ્રમાણને અવકાશ નથી. તે બાળબોધ લિપિમાં માયાં બાંધીને લખેલ છે, છતાં તેમાં ગુજરાતી* અક્ષર વણા આવે છે. ત્રણ પાંખડાં વાળો બા, વચમાં પાંખું નહિ, પણ ચ ની પેઠે કરીને નીચે ચાંઠ જેવું બરાક વાળીને તેને ઢાનો કરેલો એવો સ (એ બને પૂર્વે પ્રચારમાં હતો) તેના બીજાં ન મળવાથી હાલના જેવા અને ગુજરાતી અક્ષરોને માયાં ઢોચો વગર લખીને બાકી સર્વ અસલ પ્રમાણે આપું છું.—

આસો રે મુજ આજ ફાલી મન આસા । સરસતિ । શ્રુષમાદે (પછી માત્રા)
ચ નમિ કીધો । પુણ્ય પ્રસંગ રાસો રે । મુજ પોહોતી મનની આસો ॥ આજસી ॥
મેર મહી । સાચર સસી જ્યાંઈ । જવલખ સુર પ્રકાસો । જવ લગ સીંચ રાસ
સુરના ઘર । તવ લગ રહરહજ્યો રાસો રે ॥ મુ ॥ સુધી સાંમહી એ નર લેત્તા ।
ધુટા મવનો પાસો । રીષમ કહર પ રાસ સુળતા । અનત સુષ મહા વાસોર
(રે) મુજ પોહોતી મનની આસો ॥

ઈતિ શ્રી પૂજ્ય પ્રસંગારાસ પૂર્ણ । માયા ૩૨૮ ॥ સલીતં ॥ સંવત્ ॥
શ્રુષમવાસ સામણ (પિતાનું નામ)

કપલદાસ પછી ૧૦૦ વર્ષે એટલે સંવત્ ૧૭૫૫ માં શ્રીમાન અનહર્ષ પ્રણીત
શ્રી ગુજ્ય મહાત્મ્ય સ્વહસ્તે લખાવું છે, તેના એક પૃષ્ઠની આબેદુજ નહિ (ફોટોગ્રાફથી)
છપાઈ છે, તેમાંથી ઉતારો —

તે આઠમિ અડવિશિ રાજેસર । પર્વ દિવસ તપ માવર રે । નિશ્ચયથી
નવ ચલહ તે કિર્મે દિ । જડ સુર તાલ ચલવર રે । પૂર્વ તળી દિશિ જડ
છોહી નહ । પશ્ચિમ દિશિ રવિ જાવર રે । સાચર મર્વાદા તજર । સુર ગિરિ
કાંપર વાવર રે ॥ * * *

દૂશ.

નાદર્ ત્સર દેવતા । ધર્મનાદયી ધારી ॥
સુષ પામર મૃપ નાદયી । નાદર ઘણિ હુદ નારિ ॥
નાદક પકડાવર સરપ । રહર રાતડ લણુ બાલ ॥
શિર આપર મૃગ નાદયી । પહચડ નાદ રસાલ ॥

આ બે છેલ્લી કવિતા ઉપરથી શું સમજવું ? કપલદાસની ૧૭ માં શ્લોકની ગુ-
જરાતી કે અનહર્ષની અદારમાં શ્લોકની બૂની જન ઢળની-ગુજરાતી, કે તે અંતિમ
અપભ્રંશ છેક અદારમાં શ્લોક સુધી બધ લાગી છે એમ મણવું ? વળી અહીં સંવત્
૧૭૪૬ નો મોહોર છાપ વાળો ફારસી સાથેનો ગુજરાતી લેખ અસલ પ્રમાણે અન-
હર્ષની બાયા સાથે તથા હાલ ચાલતી બાયા સાથે સરખાવવા માટે આપું છું.

* સતરમી સદીમાં ગુજરાતી લિપિ ચાલતી હતી તેનો આ એક પ્રમાણ છે. અંત્યરસવા વખ-
તન ફરિયાદોમાં પણ એ લિપિ વપરાઈ છે.

શ્રી હીવાન પ્રયણે મહામદનગર અરકે હલવદ જમીરખાન શ્રી આદેશાત કસમે મેહેમદનગરનાં ગ્રાહણ સમસ્ત બેગ જત તમારા પસાયતા ધરતી એ પહેલાં કતી તે પોતાની ખાતર જમે રાખી ખેડબે. તેનો ગવતની હકીકત વખત સંવત ૧૭૪૬ ચેત્ર સુદ ૩ ચૌમે.

ઋષભદાસના સમયમાં જન્માતના કવિ શિવદાસે હસાચારખંડી નામની વાતી કવિતાલક્ષ્ય રચી છે. તેની ભાષા સામળશાહની વાતોમાં સાથે લખાણ મળી રહે છે. એ વાતી સાહિત્ય માસિકમાં કું છપાવુ પુ, તેથી તેમાંના નમુના આપવાની જરૂર નથી.

આટલું લખ્યું કરવાનું કારણ એ કે ભાષાના પ્રતિકાસ ને યુગે સમયે વિદ્વાનોને વિશેષ વિચાર કરવાનાં સાધનો મળી આવે.

જૂની ગુજરાતીનાં નિદાન છેલ્લાં એ સતકના સાહિત્યમાં જે ભાષા વપરાયેલી બે-વામાં આવે છે, તે નવી ગુજરાતી સાથે વણી મળતી આવે છે, તેથી તે નવી ગુજરાતીની બેડણી આદિ માટે ઉપયોગી થઈ પડશે. સામળશાહના મોટા વિવાહની એક પૂટક દેવનગરી અક્ષરે લખેલી જૂની અત મારી પાસે છે, તેમાંનાં મોડાં વાંચવાનગી વરીકે આપું છું.

રાગ ધનાશ્રી.

-
- મદન મેહેતા મન વિચારે ॥ પરહસ્તે જશે વાતણ ॥
 નરસંપ્રધાને કેમ માન્ય કરશે ॥ કુભારમાનો કુંખાન આતણ ॥ ૧
 મોરારની યરણ છે માટે ॥ લાખ્ય મેતાને લપુ' પતણ ॥
 પંદર દિવસ પછે લગ્ન આન્યુ ॥ માટે સજ કર્યયો સર્વત્રણ ॥ ૨
 કાનો કામલ એમ વિચારી ॥ લખીઓ એક મદનણ ॥
 સાણે કોવક એક મોકલ્યો ॥ પત્ર લઈ મેહેતા ત્વદનણ ॥ ૩
 પછે જમવા વેલા થઈ જમવા હઠ્યા ॥ સો કે મોકલો મારો ભાઈણ ॥
 મદન કે હા આજ મોકલીએ ॥ પણ એ આવે છે કંઈણ ॥ ૪
 એવી જોણિ કહે છે જવે ॥ એવે આન્યો મંત્રી સાણેણ ॥
 લક્ષણ રૂપ કવિ કે કહું છું ॥ સાણે સાંભલો સસે યાણેણ ॥ ૫
 વામણે માંજરો ને છે કાણે ॥ કોડીઓ તેથી હીસે રવેતણ ॥
 અતિ આરી માટે ઉદર મોડું ॥ પણ નહી વણિક જેવા વેતણ ॥ ૬

એજ રીતે સુશિક્ષિત લલિતાએને હાથે લખાયેલા પુસ્તકો, જેવા કે દવારામ-ભાઈની હયાતીમાં તેમના ચોટેસ સિખ્ય લેલાશાહ અમીનનાં ઉપારેલાં કામ લાખ્યો એવું આદ્ય માનવું છે

જૂની ગુજરાતીમાં વણુ અરૂ પવ સાહિત્ય છે, અને ગજ સાહિત્ય નહિ જેવું છે, એમ મનાવું આન્યું છે, પણ રા. દલાલ જણાવે છે કે “ગુજરાતી ગજના નમૂના પણુ અડારોમાંથી વણુ મળી આવે છે. ૬૫૦ વર્ષ પહેલાં આપણી ભાષાનું એવું કંતુ, તે તાકપત્રના પુસ્તકોમાંથી ધરાબર જણાઈ આવે છે. ૧૬ મા તમા ૬૦ માં સતકના

અવના નમુના તો ઘણા છે.” એ પછી સંવત ૧૩૩૦ શી માડીને તે નમુના આપે છે. ગ્રંથ સાહિત્ય પરિષદમાં તેમનો નિબંધ વંચાએલો તથા તે પછી પ્રસિદ્ધ થયેલો હોવાથી પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં એટલું કહું છું કે સ. ૧૪૪૬ માં લખાયેલા અલ્પિતસારના નમુનામાં જે ભૂદો ન લખતાં તેનું ચિન્હ પાછલા અંબનમાં મેળવી દીધું છે, અને તે એા દર્શક છે, પણ ઇ ઇ ભૂદો લખી છે. વળી તેમાં નીપજવિકે, તસુ, કરીકે, કિલિ, અલ્પિવા તલુક (તલુ), અર્થિ (અર્થે, ઇ ભૂદો નહિ) એવા પ્રયોગ છે. આ સિવાય ઐકિતિકો ને ટખખામાં અવનો ઉપયોગ થયો છે. વળી વ્રાહ્મયધર્મીઓએ વૈષ્ણવના ઉતારા ને ગીતાના અર્થે અવમાં આપેલા મળી આવે છે. મારી પાસે ૧૮ માં સતકનેા ગીતાના ભાષાંતરનો લેખી ગ્રંથ છે. અખાએ ગુરૂ સિખ સંવાદ અવમાં પણ લખ્યો કહેવાય છે ત્રેમાનંદ સુત વલ્લભે ગવ પથ સવાહાખ્યાન નામનો અલંકારનો ગ્રંથ લખેલો છે. સ્વામી નાગચલ પંથના શુકાનંદ અવમાં લખેલ બધામ છે. હયારામે “શ્રી હરિકૃષ્ણસ્વરૂપ તારતમ્ય” નામક અવમાં લખેલા ગ્રંથમાંથી શ. નારાયણદાસે નીચે પ્રમાણે ઉતારો મોકલો આપ્યો છે.

“શ્રી હરિ તો સરવેશ્વર છે, સર્વજ્ઞ છે, અવિરમ્ય છે, સ્વયંભૂ છે, અનાદિ છે. સર્વના કર્તા મુળ પુરૂષ છે. સર્વના શાસ્તા છે માયા કાળાતીત છે. આદિ પૂજ્ય છે. સર્વ પૂજ્ય છે. સર્વ શિરોમણિ છે સર્વને શરણ આપવા યોગ્ય છે. અનંતકોટિ શ્રદ્ધાડના નાયક છે અદ્વિતીય છે. સર્વના સ્વામી છે. સર્વના દુખ ભય ભજન છે સ્વયં મહાશ છે નિર્જાય છે. અદ્ભુત છે અનુપમ છે જેની માયાએ સર્વ મોક પ માડ્યું છે. તે સર્વ વસ્તુ કીધી છે. તે માયાના કર્તા પોતે છે. ધત્યાદિ અનેક લક્ષણના ભરેલા શ્રી હરિ છે. જે જે કલા તે લક્ષણ શ્રી કૃષ્ણ રાધિકારમણ વિના ક્ષેપ શિવાદિકેમા નથી. ત્યારે ખરોખર શી રીતે કહેવાય તે જુઓ કે શ્રીહરિએ ક્રુવાદિકને, વરદાન આપ્યાં છે, તે સદા સર્વદા નિત્ય છે. કોઇ થકી ભજય નહી, કોઇ થકી કુચ્છેદ થાય નહી, ને શિવજીનાં વરદાન આપ્યા સદા રહેતાં નથી તે જુઓ કે રાવણને, બાણાસુરને, ત્રિપુરાસુરને, ભસ્માંગદાદિકને આપ્યાં તે ભજવાને છેદી નાંખ્યા.”

સૌથી અગત્યનું ને ચઢીઆતું ગથ સાહિત્ય તો મહાકવિ ત્રેમાનંદનાં નાટકોજ પૂરૂ પાડે છે

પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની પહેલ અમદાવાદ વાળા બાલભાઈ અમીચંદે કરીને સામળભટ્ટની વાર્તાઓ અને ત્રેમાનંદનાં નાનાં નાનાં આખ્યાનો શિલા છાપથી છાપ્યા. તે પછી દલપતરામે કાવ્યદોહન અને નર્મદાશ કરે દશમસ્કંધ તથા હયારામ પદ સંગ્રહ બહાર પાડ્યાં. મારા તરફથી પ્રથમ નાનાં ગુસ્તકો છપાયા પછી પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને છેવટે દિ. બા. મણિભાઈના પ્રયાસથી તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ગાયકવાડના ઉદાર આશ્રય વડે પ્રાચીનકાવ્ય માળાના ૩૫ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા. એ અરસામાં સફળત ધરંધારામ દેસાઈએ વૃહત્કાવ્યદોહન શરૂ કરીને તેના આઠ ભાગ છપાવ્યા. એ સિવાય કેટલાક છૂટક ગ્રંથ પણ પ્રકટ થયા. પરંતુ હવે એ કામ મદ પડવા જેવું થયું છે. હાલ સુધીમા જે કંઈ વ્રાહ્મય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે માત્ર નિસરણીનું પહેલું પગથીજ ચઢવા ખરોખર છે. એકલું મહાભારત ચાર કવિઓ

વિશ્વહાસ, નાકર, ત્રેમાનદ અને રત્નેશ્વર-જી રચ્યું છે, તેમ તેનાં છૂટા પર્વ કેટલાક બીજા કવિઓએ લખેલાં છે. એક મહાભારત ૫૦-૬૦ પુસ્તકોનું પૂર થાય. આજુ બાજવત ત્રેમાનદે ને રત્નેશ્વરે રચેલું છે. શાલ્યુના ને ત્રેમાનદના મુકાબલા માટે લક્ષ્મીદાસ અને પરમાણુદ (દીવના) ના દસમસ્કંધ છપાવા બાકી છે. એકલા ત્રેમાનદની જ કૃતિઓ લખીએ, તો મહાભારત સિવાય તેનાં સાત નાટકો, રઘુવંશ, કર્ણવચન મહાકાવ્ય, બીજા ચંપૂ, જયદેવાખ્યાન, વલ્લભાખ્યાન, વલ્લભ ઝગડો, શુક્રળક સંવાદ વગેરે બાકીમાં છે. તેમ તેના પુત્રનાં નવેસનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાંનાં સાત, ગણ પદ્ય સંવાદ આખ્યાન, છંદમાળા (પિંજળ), ત્રેમાનદ કથા, દ્રૌપદી હરણની ટીકા, મિત્રધર્મોખ્યાન, ત્રેમાનદ પ્રસંગ, ત્રેમાનદ નિંદા, આત્મસ્તુત્યાખ્યાન વગેરે ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે આ સિવાય ઘણા ત્રણ લખનારા કવિઓ-દયારામ*, બોબે, નાકર, પ્રીતમ, સામળ, ભગવાન (જે), નરસિંહ મહેતા, મનોહરદાસ, બાલકૃષ્ણ વગેરેનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધી પામ્યા નથી. બીજા છૂટક કવિઓ જે બહુવામાં આવ્યા છે, તેમની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ (તેમાં ૨૨ જી કવિઓ) ની થાય છે. શ્રી સ્વામીનારાયણ પંથના, શ્રી વલ્લભ સપ્રદાયના અને બીજા પંથોનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં નથી. સોપાળોળ કરવાથી ન બહુતું પુષ્કળ માચીન સાહિત્ય હાથ લાગે એમ છે.

નવું સાહિત્ય.

મૂર્તે બધાંના પ્રમાણે નવા સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અંગ્રેજી ઢાળની ઢેળવણી શરૂ થયા પછી થઈ, અને વર્તમાન પત્રો, માસિકો, નિબંધો, નવલકથાઓ, પાઠ્ય પુસ્તકો અને બીજા ઉપયોગી ત્રણે ગણમાં લખવા લાગ્યા છેલ્લાં જે શતકની બૂના સાહિત્યની ભાષા શરૂઆતના નવા સાહિત્યમાં બહુધા વપરાઈ છે. દલપતરામ, ત્રજલાલ શાસ્ત્રી, રઘુદાસભાઈ ચિરધરભાઈ, મોહનલાલ, પ્રાણલાલ, ભોળીલાલ, નદશંકર, મહીપતરામ વગેરે સાહી ને સરળ ગુજરાતી વાપરનારા હતા. સંસ્કૃત શબ્દોનો બહુ વાપર કરવાનું કે તદ્દલવ શબ્દો સુધારવાનું વલણ તે વખતે થયું નહોતું. ગ્રામ્ય અને પ્રાંતિક ભેદની આરામથી ચાલતી નહોતી, અને બેડણી પણ લોકભાષાને અને બૂના સાહિત્યને અનુસરીને સાહી રીતે કરવામાં આવતી. દલપતરામ અને ત્રજલાલ શાસ્ત્રી ગણ પદ્ય સાહી ભાષામાં લખતા. ભાષાંતરો ને અનુવાદો એવી સરળ ભાષામાં થતા કે તે સાધારણ લોકોના પણ સમજી શકે, હાજલા તરીકે બાળમિત્ર, શાળોપયોગી નીતિત્રણ, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ચરિત્ર નિરૂપણ (તેના એક લેખક પારસી શબ્દસ્થ હતા), ચંત્રસાગર, ત્રિકોણ મિત્ર વગેરે ત્રણે મોલુદ છે. એ પછી મી. ટી. સી. હોપ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે વાંચનમાળા વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો રચાયાં, તેમાં પણ સાહી ને સરળ ભાષા વપરાઈ અને શબ્દોની બેડણી મુકરર થઈ. રઘુદાસભાઈના નાટકો, કર્ણવેલો, બટનું ભોપાળું એમની ભાષા ડોળવાણુ નહોતી. નર્મદનાં ગણ

* દયારામની અપ્રસિદ્ધ કવિતા છપવાનું કામ હમોઈવાળા રા. નારાયણદાસે શરૂ કર્યું છે તે જોજનને યાત્ર છે

* જેણે ગુજરાતી નાનું બ્યાકરણ રચ્યું છે, અને જે વેદાંતમાં અખ્યાની જરાબરી કરી કરી શકે છે

પવનાં પુસ્તકો જે ઉત્તમ ગુજરાતીના નમુના છે. મહીપતરામે વણા પુસ્તકો સાદી ભાષામાં લખ્યાં છે. કરસનદાસની ભાષા સાદી પણ મુખમંત્રીના લેખવાળી છે. બુદ્ધિ-પ્રકાશ, ધર્મપ્રકાશ અને બુદ્ધિવર્ધક માસિકો સાદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. તે વખતનાં પારસી માસિકો ને વર્તમાનપત્રો શુદ્ધ ભાષામાં લખાતા નહોતાં, પરંતુ તેમની ભાષા આડખર વગરની હતી. નવલરામ અને નર્મદાશંકરની ભાષામાં પાછળથી થોડા સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરાયા.

છેલ્લા જમાનાથી એટલે આશરે ત્રીસેક વર્ષથી ભાષાનું વલણ બદલાવા લાગ્યું. જ્યારથી મહાપાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત દાખલ થયું, ત્યારથી તે ભાષાના વિદ્વાનોની સંખ્યા વધતી ગઈ, તેની સાથે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરવાનું ને તદ્દલવ શબ્દોને શુદ્ધ કરવાનું કામ વધી પડ્યું. જે પવન ખંજાળાથી અને મહારાષ્ટ્રમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો. ખંજાળી ને મરાઠી મૂળની ભાષા ગુજરાતી જેવીજ સાદી હતી; પણ જ્યારથી સંસ્કૃત પડિતો લેખક થયા, ત્યારથી તેમણે ભાષા સંસ્કૃતમય કે સંસ્કારી કરી નાખી. જરૂર પડે ત્યાં સંસ્કૃત કે ચાવની શબ્દો વાપરવા વિષે કોઈ સમજી માણસ વાધો લઈ ન શકે; પરંતુ બધી જુઝીને પોતાની પડિતાઈ ખતાવવા સાથે કે માતૃ-ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે, કેવા શબ્દ અંડોળ વધારી દેવાની ખાતર, આ ભાષાને સંસ્કારી કરવાના હેતુથી જ્યાં ને ત્યાં ભાષાના શબ્દો ઢોમ તે છતાં તેમને ઢેકાણે સંસ્કૃત નવા શબ્દો મૂકવા, કે તદ્દલવો સુધારી નાખવા, જે બરોબર નથી સાક્ષર વર્ગને માટે કે તેમાં રસ લેનારા માટે વિદ્વાનો સંસ્કૃતમય ભાષામાં થોડું સાહિત્ય પેદા કરે તે ઇચ્છે છે; કેમકે ભાષામાં બૂઝી બૂઝી ગ્રેહીના સાહિત્ય ઢોવાં બે છએ. જહન વિષય લખવામાં સંસ્કૃત આદિના શબ્દોની જરૂર પડે એ વાત બૂઝી છે. પરદેશી નવા વિચારો-ભાવનાઓ-કલ્પનાઓ દર્શાવવામાં પણ તેમ કરવું પડે, પરંતુ એક સંસ્કૃત રસસાર નામના ત્રય વિષે ત્રો. રોય બધાવે છે, કે “આ ત્રયમાં ન સમજાય એવા પારિભાષિક શબ્દો મળી આવે છે. વસ્તુની ગંભીરતા દેખાડવાને આ રીત યુરોપ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતી.” એવી રીત લેખકે તદ્દલ કરવી ન બેઠએ. સંસ્કૃતમય શૈલી જનસમુદાયને કામ ન લાગે. સાહિત્ય સર્વત્ર અને સર્વ લોકોમાં ચાલે, તોજ તેનો ખરો ઉપયોગ છે, અને તોજ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે. આના સંબંધમાં વિદેશી અને દેશી વિદ્વાનો યું કહે છે તે બેઠએ.

સાન્ન્ય બાકરજીના કર્તા મી. બીન્સ લખે છે, કે “ભાષાશાસ્ત્ર વિષેની આજ સુધીની સેધા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે, કે સર્વ ભાષાઓના વિકાસનું વિવર્ધન થાય છે, તે કઠોર ને શુભવચ્ચ બરેલાથી કુમળા ને સાદા રૂપમાં થાય છે. આ તત્વ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ રૂપોમાં ફેરવવી એ અયોગ્ય છે એમ કહે છે. બીન્સ આગળ જતાં લખે છે કે અંતરવેધ (જેના જુમનાં વચ્ચેનો પ્રદેશ), જ્યાં બૂદ્ધા બૂદ્ધા વિચારસૂચક સંસ્કૃત શબ્દો હચાટ હતા, ત્યાં હમેશના ઉપયોગ વડે તે ધીમે ધીમે સાદુ રૂપ પકડતા ગયા, અને તે પ્રદેશની ભાષા-કિંઠી-આ પ્રમાણે તદ્દલવ રૂપોમાં ગળખર થઈ. બ્રાહ્મણોની એક મોટી કલ્પના એવી છે, કે દેશી ભાષાઓને, દાખલા તરીકે ખંજાળીને, શુદ્ધ કરવા ને સુધારવા માટે કસ્ટેક શબ્દોને તેમજ સંસ્કૃત

મૂળ રૂપમાં લઈ જવો, અને નહીને તેના મૂળ તરફ વહેવરાવવી. તેમને કમ-
નસીએ પણ સઘળ ફુનિયાને સફલાએ જોલાતી ભાષા વિષે તેમ થઈ શકે એમ નથી;
પણ તે કંઈક અંશે પ્રયત્નો-ખાસ કરીને સાળાઓમાં ચાલતાં પુસ્તકો, જે અંગ્રે-
જોએ લખાયાં હતાં તેમાં-થઈ શક્યું. એ વિચાર એટલો પૂર્વ રીતે પ્રચારમાં આવ્યો
કે ખરા બહુ તફાવતોના પુસ્તકમાંથી કેવળ બહિષ્કાર થયો, અને સંખ્યાબંધ તત્સ-
માને તેમની યોગ્યતાથી જોળો કાઢવામાં આવ્યા, અને તેમનું પુનઃલેખન દોળના
ઉપયોગમાં આવ્યું. * * * અને પ્રાંતોમાં પ્રબળી ભાષાને પુસ્તકોમાંથી દેશવદ્યે
આપ્યો, અને તે હવે લોકોના મોંમાં વાસ કરી રહી છે. * * * મરાઠીમાં તત્સમ
સંજ્ઞાઓ અધિકપણ સ્પષ્ટ બહુધા આવે છે. એ ભાષા, સર્વથી જોડાઈ હતી, તેને ઉ-
ન્નત કરવા માટે સંસ્કૃત સંજ્ઞાઓને સંલગ્ન કરવાનો માર્ગ લેવાયો.

મા. ત્રિવરસન ખંજાળી વિષે કહે છે, કે જોલાવાની અને લખવાની ભાષામાં
બહુ ફેર છે. સાહિત્યની ભાષામાં જેમ સંસ્કૃતનું ભરણું છે, તેમ તેના બાહ્યરૂપમાં પણ
તફાવત છે. મહં સદીની સરખાતથી અંગ્રેજીની બસર નીચે સાહિત્યની ભાષા સર
થઈ, ત્યાં સુધી તળપદા કાબ સાહિત્યમાં જોલાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વપરાતી.
અંગ્રેજો આવ્યા પછી જવની બદલ પડી, અને તે પર પાડવાનું કામ સંસ્કૃત પંડિ-
તોને હાથ આવ્યું. ઝાઝણીસમી સદીના પ્રથમ અર્ધે ભાગમાં જલ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ,
તેના કરતા વધારે કંઠાળા ભરેલ-ભરેલ (Monetrous) ભાષા ધારવી
મુશ્કેલ છે. ઉત્તમ વિષયો ને ઉત્તમ વિચારોનાં પુસ્તકો લખાયાં, પણ તે એવી
ભાષામાં કે જેમાંથી ખરા ખંજાળી સંજ્ઞાઓ આશરે ૬૦ ટકા બાદ થયા, અને તેમને
કામે સંસ્કૃત સંજ્ઞાઓ એવા લેવાયા કે જેમના ઉચ્ચાર લખનાર પોતે પણ કરી ન
શકે. પાછલા ૫૦ વર્ષમાં આ બેહુદું સંસ્કૃત તત્વ કમી કરવા ચત્ત થાય છે,
પણ તે બહુ દુરેકમલ વતા નથી. આમ થવાથી ખાસ સીમબા સિવાય ખંજાળી
ખંજ સાહિત્ય સમજી શકતો નથી. ખંજાળીઓ પુસ્તકની સંસ્કૃતમય ભાષાને
સાધુ-ઉચ્ચ ભાષા કહે છે, પણ તેમની ખરી ભાષાને જે વિશેષણ અપાય છે, તેના
અર્થ મધુર ભાષા થાય છે, તેને લખતી વખતે તળવામાં આવે છે. આ તો
“ પ્રતિહાસ ફરી ફરીને કથન કરે છે, તેના એક દાખલો છે.”

મરાઠી ભાષાના સંખ્યામાં એજ વિદ્વાન કહે છે કે “તેમાં લોકપ્રિય એવું
પુબ્ધ સાહિત્ય છે. કવિઓ ખરી દેશી ભાષામાં લખતા, અને બહુ ભાગે તદ્દલવ
સંજ્ઞાઓને ઉપયોગ કરતા. તેને પરિણામે કાલ પણ તેવા સંજ્ઞાઓમાં તે ભાષા સધન
છે. મહારાષ્ટ્રી પંડિતોએ જો કે પાછલા વખતમાં તત્સમ સંજ્ઞાઓને ઉપયોગ કરીને
ભાષા બુદ્ધ કરવાના ચત્તમાં કેટલીક દુરેક મેળવી છે, તથાપિ તે ખંજાળીઓ જેવા
પૂર્ણ રીતે કાબા નથી.

સન ૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રકના વૃદ્ધાંત (રિપોર્ટ) માં બહુધા છે કે ચાલુ
ખંજાળી પુસ્તકમાં ગણતરી કરતાં સેંકડે ૮૮ ટકા શુદ્ધ સંસ્કૃત સંજ્ઞાઓ મળતી પડે છે,
તે જેમ બદલા નથી, તેમ તેમને કામે તળપદા સંજ્ઞાઓ મળી આવે છે. તેનું પરિણામ
બહુજ સંજ્ઞાનક આવ્યું છે, કેમકે સંસ્કૃત ન બહુધાર તે સમજી શકતા નથી,

એટલે શિક્ષિનો માટે સમૂહ એથી વિમુખ રહે છે. બીજી ભાષાઓમાં હિંદીને પણ એવા શેષ લાગ્યો છે, કેમકે તેનું મહાભિંદુ જે કાશી તે સંસ્કૃત વિદ્વાનોના હાથમાં છે. હિંદીનો સબ્દ બહાર અને વિચાર દર્શાવવાની શક્તિ અત્રેલ કરતા ઉતરતી નથી. તે પણ હમણાં હમણાં એવું વશણ પકડાયુ છે કે લાખો લોકોને વાચવા માટે નહિ, પણ થોડા સાક્ષરોને પોતાની વિદ્વાતા બતાવવા માટે ત્રયકાર પુસ્તક લખે છે.

કવિઓના પ્રખ્યાત દેશબક્ષ અને કવિ મેઝિનના સાહિત્ય સંબંધે વિચારો “નવલ્લવન” માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે સાહિત્યે પ્રજા જીવન ઉત્પન્ન કરવું હોય, તે દેશની રજેરમમાં તે બ્યાપી જવું જોઈએ, મચ્છુરેન્દ્ર બરે સુધી અને ગામડીઓનાં કુપડાં સુધી એણે પહોંચી જવું જોઈએ.”

દશમા બંગાળી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ મીચુત આસુતોષ મુકરજી પોતાના અમૂલ્ય બાપણમાં જણાવે છે કે “દેશના જનસમાજને જો ખરે રસતે ચઢાવવો હોય, તેને મનુષ્યત્વ આપવું હોય, બંગાળી જાતિને એક મહાન જાતિમાં ફેરવી નાખવી હોય, તે જેવડે તેમના મનની સંપત્તિ ઉતરોત્તર વધતી રહે તેવા ઉપાય કરવો જ જોઈએ.” વળી તેઓ કહે છે કે “કેળવાએ તરીકે ઓળખાતા મુઠ્ઠીબર બંગ-સતાન પોતાના જ્ઞાન બહારથી બહારે ગમે તેટલા વિદ્યુપિત હોય, તે પણ તેમની પાછળ અને ચારે બાજુ ફરતા જે આ કરોડો બંગાળીઓ છે, તેમને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાની સાનિધ્યમાં એ ચી નહિ લાવે, ત્યાં સુધી બંગાળનો ખરેખરો અસ્તુત્ત્વ થવાનું માની શકાયો નહિ.”

બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ લખનાર બંદિમચંદ્ર ઉચરતા વિદ્વાનોને સાહી અને સરળ ભાષા વાપરવાનો બોધ કરે છે, અને જગત વિખ્યાત કવિ રબીન્દ્રનાથ ટાગુરે પણ ખરી સાદીજ ભાષા વાપરે છે.

આપણા સાક્ષરો એવું કેમ કરી શકતા નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અઅપણુમાં તેઓ થોડા ધોરણ જેટલું ગુજરાતીનું જ્ઞાન મેળવીને અત્રેલ લખવું શરૂ કરે છે, તેમને અત્રેલ જેવી અઘરી ભાષાની સાથે બીજી ભાષા જેવું કે ફારસી, (સહેલાઈને માટે) અથવા સંસ્કૃત લેવી પડે છે, તથા સર્વ જ્ઞાન અત્રેલ દ્વારા મેળવવું પડે છે, તેથી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને તકજ મળતી નથી. ગુજરાતીમાં કંઈ લખવું હોય, ત્યારે પ્રથમ વિચાર તેઓ અત્રેલમાં જોઈએ છે, અને પછી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવા બંધ છે, ત્યારે ભાષાના સબ્દ નહિ જડવાથી તેઓ ફારસી, સંસ્કૃત કે વળતે અત્રેલ સબ્દો મૂકી દે છે. અત્રેલ ને ગુજરાતી છાપાં આવે, તે તેઓ ગુજરાતી વાંચવાની ભાગ્યેજ દરકાર કરશે; પણ અત્રેલ છાપું ચિત દર્શને અથપતિ વાચી જશે. ગુજરાતી પુસ્તકો ખરીદવાની કે વાંચવાની તેઓ દરકાર કરતા નથી. તેમના ઘરની પુસ્તકશાળા (જો હોય તે) માં ગુજરાતી ત્રણે કવચિત્તજ એવામાં આવશે. તેમને ગુજરાતી લેખ લખવા કહીએ, તે તેઓ કહેશે કે અમને ગુજરાતીમાં લખવું નહિ ફાવે: કહો તે અત્રેલમાં લખી આપીએ! માતૃ-ભાષાનો

હોડા અભ્યાસ કર્યા વગર તેઓ તેમાં સાફ લાખી ન શકે, એ દેખીતું છે.

સન ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે દસ હજાર ઉપરાંત કર્યા-
જોને શહેરોમાં લેખીએ તો પણ શહેરોની વસ્તી માત્ર સેંકડે ઊંડે થાય છે, અને
તેમાં પણ નોકરી ચાકરી અર્થે, મહેનત મજૂરી માટે કે અન્ય કારણે ગામડાના
લોકો આવી વસેલા હોય, તે ખાદ કરીએ તો શહેરોમાંની વસ્તી પાંચ ટકાથી પણ
કમી થાય, અને નાગરિકોમાં પણ સુસિક્ષિતની સંખ્યા એ ટકાથી વધુ હોતી નથી.
મતલબ કે ગામડાના લોકોની વસ્તી સેંકડે દરેક થી ૯૫ ટકા જણાય, એટલે ૯૫
ટકા બોલનારની ભાષાની અવજણના કરવી એ યોગ્ય નથી. પુરવાસીઓને ગામડાની
ભાષાનો પરિચય ખડુ થોડો હોય છે. શબ્દોનો મોટો જથ્થો ગામડામાં વપરાય છે,
પણ તેમને આપણા સાક્ષરો ગામડીઆ કે ગ્રામ્ય જણી કરતી કહે છે, અથવા તળપદા
શબ્દોની મબક કરે છે, સ્થાનિક અને પ્રાંતિક શબ્દો માટે પણ અણુજથ્થો બતાવે
છે. ગામડામાં જે ખડુ અશુદ્ધ શબ્દો વપરાતા હોય તેને બદલે સુધારો કે છોડી દો;
પણ એ વિષે ભાષા શાસ્ત્રી મી. બીમ્સ કહે છે કે “ગામડીઆ બોલીમાં ભાષાના
અધ્યક્ષ કે ભટ્ટ રૂપો છે એમ માનવું તે ભૂલ છે. એવી બોલીઓ-શાખાઓ પ્રાચીન
કાળથી આવી આવેલી ખડુધા જણાય છે. તેમાંની એક સુધરે, તેમાં સ્પષ્ટિત્વ ઉપજે,
કે બીજી ભાષાઓની મદદથી તે વિકાસ પામે; અને બીજીઓ તેમની મૂળ સ્થિતિમાંજ
રહે; તથાપિ વિકાર પામ્યા છતાં ઘણીવાર શબ્દોનાં બૂનાં ને શુદ્ધ રૂપ જે બેડાએલી
બોલીએ છોડી દીધાં હોય, તે તેમણે બળવી રાખ્યાં હોય છે. ભાષાની શાખાઓ-
બોલીઓમાંથી મધુ શીખવાતું મળે છે શબ્દોના મૂળ અને વ્યાકરણ પ્રયોગો સોધનામાં
બોલીઓ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે ભૂ (ભવામિ, ભવસિ, ભવતિ, ઇ.)
ઉપરથી હોના કેમ થયા, તે ભોજપુરીમાં આલતા શા ને ભયા ઉપરથી સોધી કઢાય
કેટલીકવાર ભાષાની સ્થાનિક આસિયતો તેમાંથી મળી આવે છે. મી. બીમ્સ આ
વાતના સમર્થન માટે હિંદીના દાખલા આપે છે, અને જણાવે છે કે હિંદી જેમ
સ્થાનિક શબ્દોના ઉચ્ચાર માટે બણીતી છે, તેમ પબ્બી, ખંબાળી, મરાઠી, ને
શુભશાતી પણ છે. સ્થાનિક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તો ભાષાનો કોષ ઘણો
સમૃદ્ધ થશે. એવા શબ્દોની ખાસ ખૂણી એ છે, કે તે ઘણું કરીને તેમનાં બૂનાં રૂપ
બતાવે છે. હાલની ભાષાઓનું મૂળ બોળી કાઢવાનું કામ સંતોષકારક રીતે પાર પાડવું
હોય, તથા જે સસ્કૃત અને આજની ભાષાના વચલા વચત ઉપર જે અધિકાર
પિછાડી છવાઈ રહી છે, તે દૂર કરવી હોય, તો ગામડાની બોલીઓ દ્વારા થઈ
શકશે, એવી મારી ખતરી છે. ઘણીવાર હલકા વચોના મેમિંથી નીકળતાં તુચ્છકારવા
જેવાં વચનોથી અણુધારી તેમ અતિ કઠિણ પ્રકારના પ્રશ્નો (Problems) નો
નીકાલ થઈ જશે.”

વિદ્વાનો ગામડાના કે પ્રાંતિક શબ્દોને બદલે જણે છે; પરંતુ આધુનિક સર્વ
આર્ય ભાષાઓ એક રીતે બદલે છે. તેઓ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશદ્વારા ઉતરી આવી
છે. તેમાં આલતા શબ્દોને બદલે કરતાં કોમળ ને મધુર કહેવા બોધ્યે. એમ
છતાં જે અતિબદ્ધ હોય, તેમાં થોડો સુધારો કરીને પણ તે વાપરવા બોધ્યે. સેંકડો

ને હજારો સજ્જો સુધારી વગર ચાલી રહે એમ છે. એ સ્થાનિક ને પ્રાંતિક સજ્જો બીજા સજ્જો સાથે ભેળા કરવામાં આવે, તો ગુજરાતી કોષ એક લાખ કરતાં પણ વધારે સજ્જોનો થાય, એવા મારો અડચણો છે. જેને અતિમહત્ત્વ મળવામાં આવે, તે પણ જાણા સાક્ષીઓને કામના થઇ પડે છે. કામલા તરીકે મામડામાં બાળકોને બીવડાવી છાનાં રાખવા કહે છે, કે એ પેલા મલુમડીઆને બોલાવું કે ? મલુમડીઆ તે મ-મલનો અપભ્રંશ છે. દરો જમવાનું નોતરું આપતાં અમલનું કહું છું એમ ભેરાં બોલે છે. અમલ તે અમ ત્રસ (અમ કાચુ ખાન્ધ-ફેલર વગેરે+ત્રસ-ખાવું) ઉપરથી થયો છે બેસતા વર્ષના દિવસને આલ (અર) પટોળાં કહેવામાં આવે છે, ને બુદ્ધાર પ્રતિપદા ખતાવે છે. પેલા ફળીઆમાં આવસોઇ મચી છે, ને પેલી પોળમાં આહીદોષ ચાલે છે. એ બંને સજ્જોનું મૂળ મેહોરમમાં વપરાતો ચા ફુસેન સજ્જ છે (કદાચ આહીસોનું મૂળ પણ તેજ હશે). નવાઇ સરખુ તો એ છે. કે અત્રેજ સિપાઇઓ (સોલજરો) એ ફુસેન-હોસેન સજ્જો સાંભળીને હોળસન બોલ સન મેહોરમના તહેવારોને જાગાડી દીધા. સજ્જ એમ અટ કે વિકાસી થાય છે, તેમ તેના અર્થમાં ફેર પડે છે, એટલે કેટલીકવાર તે અદતો ને વણીવાર ઉતરતો અર્થ ખતાવે છે. કોઇ રજપૂતને ટેડાને બદલે તિર્યક કહીએ, કે અંક-આકાને બદલે વક કહીએ તો તે ગુસ્સે થઈ જશે. એજ રીતે ખતરી-ખાતરીને કામે કાનિય કે રાણા-રણને ઠેકાણે રાજા વાપરીએ તે ચાલે નહિ. ગોરને ગરોડો, વિકારવુંને વકારવું, બદ, અટ ને ભાટ, પંડિત ને પંડયા, સ્નાન, સનાન નહાવણ ને નાહ (નાસ), એ સમાનાર્થે વપરાતા નથી. પ્રાતરેર સજ્જો કાપએ તો એક વસ્તુ માટે અનેક સજ્જો મળી આવે છે. કામલા તરીકે ચોડા તાવને તપત, ધખણી (ઉત્તર ગુજરાતમાં) ધીકડી, બળાબર કહે છે. જીઓ જોવારણાં ઉતારે છે તેને વારણાં, વારીબઈ, બલા બઈ, હમર (ઉ. ગુ.) કહે છે. કાછીઆને ઉ. ગુ. માં ખભાર, ઠાકડો, ધાકડો પસ્તા-ગીઓ, અવરીઓ કહે છે. કપડા સીવનારને દરજી, સુધ (સધ) મેરાધ, ચાંણ, સુકણ (ઉ. ગુ.), શેરડીના વૃક્ષવા લાયક કડકાને ગડેરી (સુ) ગળવા-ગળુવા-મધ્ય ગુ.) માદળીઆં (કાઠી.) અને પીતા-પૈતાં (ઉ. ગુ.), પૈસાને સવાકો-હોઠીઈ (સુ), જ'ધ, જનાદી, જનાવાદી (મ. ગુ) અને કાવડીઈ (કાઠી.); એ સર્વ એક અર્થ ચાલે છે વળી ખચ્ચી, ચૂમી, બોમી, બોસો, કોમ (ઉ. ગુ.) સમાનાર્થ છે. એક ઠેકાણે દબ એટલે બહુ, બીજે સ્થળે વાદળા, ને ત્રીજા જગાએ બળદીઓ કહેવાય છે. બડી હલકી ડાંગેરને સુરત તરફ કડો, પૂર્વ ને ઉત્તર ગુજરાતમાં વરી, મધ્ય ગુજરાતમાં સાઠી અને કાનમમાં ડુંદણી કહે છે. કેટલીક વાર એક પ્રાંતના સજ્જ ઉચ્ચારતાં બીજા પ્રાંતવાળાને હસવું આવે છે. મોટા વાંદરાને મે' બૂદ (વૃક્ષ-ઉપરથી) કહી તેથી સુરત જીલ્લાના સાંભળનાર હસી પડયા. સુરત તરફની એક બાઇએ વડોદરા સ્ટેશને કહ્યું કે મારી છોકરી વીઆઇ છે, તેથી સાંભળનારા હસવા લાગ્યા. સારા વરની દિકરીને છોકરી કહેવા જતાં કાઠીઆવાદના લોકોને માફુ લાગે છે. સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સજ્જોની સંખ્યા વણી ચોટી છે, તેમાંથી ચોક્કસ કામલા નીચે આપું છું; એમાંના કોઈ સજ્જ બીજા પ્રાંતમાં પણ વપરાય છે.

ઉત્તર ગુજરાત	અર્થ	કાલીઆવાડ	અર્થ
કીચડીઈ	કિંકાળો	પારેલ	ખાખડી ચાપ
ખોટ	ટેકું	વરોલ	વાંઝણી „
જેદર	જેદું	સોડવું	સડવા, કોલવા જેવું
કુંજો	મહેણું	રેડું	રવડવું
તીરથ	મધેડું	કટાણા	ખબર ખરીડી
તોલડ	મૂખ	અભોલ	ટોલ
પખાલ	ભુલાખ	ડકર	ખહેર ખારી મચેલ
પેડાર	ગોવાળીઆ	મણુ	છેક નાની
ભેડો	તડાકો	ઉકરાટા	કમકમી
મજળીઆ	ખોટી સાક્ષી પુરનાર	ખીસર	ઉતરાણુ
વહાવું	ધોળવું	ટણુડી	ટોચલી
ફોકો	રખારી	ખડકી	ગોદડી
રામલી	ગોદડી	કાટલા	વસાણાના લાડુ
રાથો	થેલછા વાળો	ખબર	તમાડું
રેડો	વાછડો	ખીજડો	સમડો
દક્ષિણ ગુજરાત	અર્થ	પૂર્વગુજરાત	અર્થ
ઘરેડ	ચીલો	સડો	ખપરડાથી આંતરો
ગાફી	નાની ગાડી અથવા		ભરી લેવા તે
	૩૦ મણુ	કડા	વાંસના ખપરડા
આક	ધરી	ચોખાડ	પરસાળ
પોરીઆ	છાકરો	મનખ	દાસી, ગોલી
કેચે	કર્કો	વડારણુ	સદર
વીરભોણુ	વીરણુ	ભમરલાલ	ખાલ કુમાર
કાછો	ઘરપાસેનો વાડો	ગોઠણુ	નવાણુ પાસે ઢોર બેસ
ફેદીઈ	પેસાથી લેલું નાણુ		વાળી જા. .
અંસવું	નાખવું	ઉચ	નખોદ
ઉંખાડીઈ	ઉંખીઈ	ખણુચુ	હીક, સણુકા
વાંકડો	પહેરામણી	ઘોમરો	ચંદન લો
સુપડાં	આણું વળાવતા	લોખ	આમડાં માટે મરેલા
	કન્યાને આપે છે તે		ઢોર લઈ જવાડું કમ
ખાખણુ	છછરી ખાડી	ખાખર	લગ્ન વેરો બેડુતો પાસેથી
ભાત	ડાંગર	દાંતી	કુંચરી
થર	ચૂડાનો	તિરિયો	સફેદ અળકેતો પત્થર
		છાપોર	જમીન પર વરી આવેલી
			પત્થરની છાટ

મધ્ય યુગરાત	અર્થ	મધ્ય યુગરાત	અર્થ
કટવાં	ઘોઘીજી	ઘોઘ	લાગ
ગુલડી આંગણું	} નાની અંબરખી	વાલર	વાલ, ચોખા, ડુંવેર વગેરેનું ભેજું વાવણું
જેકુ-જેસુ		નવરોળ	ખેડકાર
ખાણું	ખોટું કુલું	ચોખગણ	માર ચેલુ વાળી બાડી
તરછટ	તદન	બગધું	છોકરું
સરોતરી	વાળખી	કુચલમારી	કિસાહ
ખરછટ	કરકરું	દરબલી	નાની ડોઢી.

અંગ્રેજી શબ્દોના અર્થ આપતાં Kid (કિડ) એટલે બકરીનું બચ્ચું, Lamb (લેમ્બ)—બેટાનું બચ્ચું, Cowherd (કાઉહર્ડ)—ગાયનું ટોણું એવું મુખ્યત્વે એક લખનારે છાપ્યું હતું, કેમકે બકરીના બચ્ચાને લવાર, બેટાના બચ્ચાને હલવાન, ગાયના ટોળાને જોર, ખણ (કાઠી) કહે છે તે તેના અણવામાં નહિ હોય. કાઠીઆવાડમાં બળદના ટોળાને આળદ અને ભેંસના ટોળાને ખાડું કહે છે. ઉત્તર યુગરાતમાં ઊંટના બચ્ચાને બોતડો કહે છે. સરકતમાં પાત (કરિપાત) એ હાથીના બચ્ચાનું અને અને હસ્તિક એ હાથીના ટોળાનું નામ છે. Parapet wall (પેરેપેટ વોલ) ને કાઠીઆવાડમાં હેયારખી કહે છે, Hamlet (હેમલેટ) ને (પૂ. ગુ. માં) મુખાડું, Catchment (કેચમેન્ટ) ને આવણું, કાઠીઆવાડમાં Shopping (શોપિંગ) ને હટાણું, પૂ. યુગરાતમાં Quartz (ક્વોર્ટ્ઝ) ને તિરિયો, ટુવાલ (Towel) ને અણુછો-અંગણુછો (અરોતર) તથા હળુરીયા (અરોતર) કહે છે જ્યાં રહેવું, નાતરું કરવું એવા બે શબ્દને ઠામે લેવાવું, વરગણું એવા કાઠીઆવાડી એક શબ્દથી અલલી લેવાય છે.

પ્રાચીન કવિઓ ગામડાના ને પ્રાંતિક શબ્દો તથા રૂપો છૂટથી વાપરતા, અને તે અવાપિ મૂળ રૂપે કે થોડા ફેરફાર સાથે જાણે છે. દાખલા તરીકે પચનાભ બીમ, શિવદાસ, સુનિશી અંબવિજયના શ્રેયોમાંથી થોડાક નીચે આપું છું.

કાન્હલકે પ્રભધ—પાહિ-પાહે (પાસે); રિખી-રિસી રસી; મુધી-સીધી, પીઆરા-પરાયા, તિણી-તિણે-તેણે; કેશુ-કેચે, પાતિય-પાતક; સરપ-સ્વરપ, અબિ-હથ્થ; વખ્યાત-વિખ્યાત, માડિસિ-માંડીસ; પધસિ-પેસી.

પોદરા કળા—ભેમ-ભીમ, વેનતિ-વિનતિ, આશાન-આખ્યાન; મુચી-ચોખી, માગેસ-માગીસ; કરેસ-કરીસ.

હંસા ચારખડી—સાખધી-સર્વ; કુણુ-કોણુ, પછે-પછી; દખી-દુઃખી, ભેલીત-ભયભીત; માણું-મધણું, કરતો-કરત; લાવિશ-લાવેશ, ગણેસ-ગણીસ.

કુસુમથી રાસ-વેંટી-વીંટી; ખિલુ-સુલુ; કિમ-કેમ; પરબ-પ્રબ; ઉપચાર-ઉપકાર, કહેસ-કહીસ; આખ્યું-આખો; વખાફ-વખારો.

વળી મુખાવળોધ ઐકિતકમાં આપેલાં રૂપ, જેમાં લલિતાથી ખિચાડ થયે નથી,

અને જે પંદરમા સતકના મધ્ય ભાગમાં વપરાતાં તેમાંનાં, ચોક્કસ વિશેષ મુદ્દાઓ આટે નીચે આપ્યાં છે.

પ્રાચીન રૂપ	ગામડીઆં રૂપ	સં. મૂળ.
તિહાં	તિહાં	તન
બિહાં	લહાં	મન
કહિ	હાલી	કહે
જિહ	મીધ	મત
અલ	અલ-હલ	અવાપિ
ફૂલ	ફૂલ	અસ્તુ-અવતુ
ઝાલિહ	ઝાલ્યુ	અર્વાચીન
હવડા	હવડાં-અવણાં	અધુના
માહરજ	માહરો	મમ
ભપિહું	ભપિહું-કેફે	ઉપરિતન
અનેરહ દીસિ	અનેરે દીસે	અ-ચેહ્યુસ

કેટલીક વાર ચહેરી કરતા ગામડીઆં શબ્દો વધારે શુદ્ધ હોય છે જુઓ, પિતૃવ્યસ ઉપરથી પ્રાકૃત પુષ્કા ઉપરથી ફૂલ, ફૂલઅર (જેન સાહિત્ય) ફૂલ, (હિંદીમાં ફૂલ-ફૂલ) ને ચહેરીમાં ફાલ. કુન-કેલે (સુરત બાણી) ક્યા-કમહાં (ચહેરી). અમિ-હુંધે, ભો, ભોમ અને ચહેરી ભોમ. ઠાડીઆવાડ ચાલેલા ને આપણે ચાલેલા. આપણી ચઢલી ને સુરતી ચઢલીમાંથી કયો શબ્દ શુદ્ધ ?

વિદ્વાનો જે ટીકા કરવાને બદલે તળપદા ને પ્રાતિક શબ્દોને પસંદ કરે, તે તેમનું અનુકરણ બીજાઓ જરૂર કરશે. એક સાક્ષરે પમરકું જેવો અજ શબ્દ વાપર્યો; કે તે બીજાઓએ ઝડપી લીધો. એજ રીતે મહેકવું, મમમમવું, સોડવું, સોડમ, ઝોહડો જેવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવી શકે. ખસે તણસે વર્ષે થયા પેટી પદારા સેવતો “ અનેરો ” શબ્દ એકે પસંદ કયો, તેને બીજાઓએ વધાવી લીધો. એવીજ રીતે મુદા, હેલામાં, ઉપડકવું, ઉત્તલવું, પસામ, આફણીએ, આપોડુ, લાછ, કમરું વગેરે પ્રાચીન કવિઓએ વાપરેલા શબ્દો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે. અનેરીવાલે ઉભે છે એવો પ્રયોગ ચક્રુતલા નાટકમાં પ્રથમ વાપર્યો, ત્યારે તે જિંબે ટીકા થઈ હતી; પણ તે વપરાશમાં આવતો થયો છે. એક વિદ્વાને પરકંબા શબ્દનો ઉપયોગ કયો, તે બીજાઓને ના પસંદ પડ્યો, પણ ગુજરાતીમાં તે પરકંબા (જેન સાહિત્યમાં પણ) ને પરકંબા શબ્દોજ ચાલે છે. કેમકે પરિકમ કે પરિકમણ નથી કહેવું. એક સાક્ષરે “ પ્રાચીનમાં પહેલી પૂણી ” એવી ધરમણ કે પેરાની કહેવત કામમાં લીધી, તે બીજાઓ આંટી ઉઠેલવી, કોકરું, કુચાવું, પેદ જાળીને સાચુ ને દીવો બાળીને કાલું, પાણે દેવો, દાપણી પૂરી જેવી કહેવતોને ઉપયોગમાં લેશે. આમની રજામાં સમગ્રીમ લાપસ આપતાં એક વિદ્વાને આંટી ઉઠેલવી (to unravel the mystery) એવી કહેવત વાપરી હતી. એમના અર્થે મેં એકે એકે ભવિષ્ય અને કીકે કહેવતો લખી.

કરીને ગ્રાંથ કે સંસ્કારી ભાષા લખતા હતા, તેમના વારા વહી ગયા છે. હવે આપણે, કોણે ને પુસ્તકો સાદી ભાષામાં જ લખાય છે. (જુઓ કેમ્બ્રિજનાં વિજ્ઞાન સંબંધી નવાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો) સ્વતંત્ર સંસ્થાનના નામાંકિત પ્રમુખ વિલસન રાજકીય જેવા કઠણ વિષયો બહુ સાદી ભાષામાં લખે છે.

કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાદી ભાષા એ વિચારની સાદાઈ-મરીબી બતાવે છે, તેની વિશ્લેષણ કરવામાં દૃષ્ટાંત બસ થશે.

સાદી ભાષાની તરફેણમાં મેં વધુ ઉતારા આપ્યા છે, કેમકે મારું દૃઢ મત એવું છે કે જનસમૂહના હિતને અર્થે સાહિત્યનો મોટો ભાગ એવી ભાષામાં હોવો જોઈએ. મારો હેતુ સાક્ષર વર્ગને મેર ધનસાક્ષ આપવાનો નથી. અંગ્રેજીમાં જે અર્થે 'મેન ઓફ લેટર્સ' (man of letters) વપરાય છે, તેજ અર્થે સાક્ષર શબ્દ વપરાય છે, અને તેનો અર્થ બહુલો-વિદ્વાન એવો થાય છે, પછી જો તે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફારસી કે અન્ય ભાષાનો વિદ્વાન હોય. એમ છતાં કાલ ગુજરાતીમાં કેટલાક લોક સાક્ષર એટલે સંસ્કૃત બહુનાર વિદ્વાન એવો અર્થ કરીને તેમને નિંદે છે પણ ખરા, પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. સંસ્કૃત બહુનાર લેખકો ભાષાના શુષ્કરૂપ છે તેમને માટે હું જુનું મન અને ભારે માન ધરાવું છું. આજ સુધી તેમણે બહુવેલી સેવા પ્રદાન કરી છે. મનઃસુખરામ, જોષ્વર્ધનરામ, મણીલાલ દિવેદી વગેરેએ સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી; તેમ કાલના સાક્ષરો પણ માતૃ-ભાષા પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય રૂઢી રીતે બજાવી રહ્યા છે; કેટલાક સાક્ષરો સાદી ભાષામાં, કેટલાક વચલા વડની ભાષામાં અને કેટલાક સંસ્કારી ભાષામાં અમુક હેતુથી લખે છે આ પરિવર્તની સ્થાપના અને અસ્તિત્વ આપણા સાક્ષરોનેજ આભારી છે. સંસ્કારી ભાષા લખનાર પણ ધારે તો સાદી ભાષામાં લખી શકે, કેમકે તેમણે ગુજરાતી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોય છે, અને તેથીજ તેમને મારી નાખી વિનંતિ સાદી ભાષા તરફ પણ વલણ કરવા માટે છે. સંસ્કૃતમય અથવા ગ્રાંથ ભાષામાં પણ થોડા સાહિત્યની અમત્ય છે, એમ હું જણાવી ચૂક્યો છું.

જૈન સાહિત્ય.

અપભ્રંશથી માંડીને જૂની ગુજરાતીમાં તથા નવી ગુજરાતીમાં જૈન સાહિત્ય વિશાળ છતાં તે ઉપર આજ સુધી વહુ થોડું લક્ષ આપાયું છે. ગુજરાતીમાં પ્રાચીન કાવ્ય માળા, બૃહત્ કાવ્ય ટોકન અને બીજાં પુષ્કળ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતા સુધી જૈન ભાષામાં અવૃતિમાં આવ્યા વધે; પરંતુ હવે તેમની આંખો ઉઘડી છે. રાજકોટમાં બસાયેલી પરિવર્તમાં રા. મનઃસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતાએ જૈન સાહિત્ય વિષે વાંચેલો નિબંધ અને સુરતની પરિવર્તમાં વાંચેલો સ્વ. દલાલનો નિબંધ એ બંનેએ જૈન સાહિત્ય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં સીલવતી રાસ છપાયા પછી કેટલાક છૂટા ગ્રંથ બહાર પડ્યા છે, જે પૈકી જૈન કાવ્યટોકન પ્રથમ ભાગ રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાએ, ઐતિહાસિક રાસમાળા પ્રથમ પુસ્તક અઠ્યાત્મ જ્ઞાન અચારક મંડળીએ, આપવાનબની કથા સાહિત્ય માસિકે, ત્રિમળ પ્રથમે રા. મણીલાલ

અકિરનાઇએ છપાવ્યા છે. વળી શ્રી આનંદકાવ્ય મહોદધિનાં મૌહિતકો રા. ઇવજુનદ સ્ક્રિપ્ચર્લ ઝવેરીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માડ્યાં છે. પરંતુ આ તો માત્ર અંશુમેશ ગણી-ચંદ્રક. રા. મનસુખલાલે જૈન રાસમાળાની પ્રથમ ટીપ છપાવી તેમાં ૩૬૭ પુસ્તકોનાં નામ આપેલાં છે, અને તે પછી તેની પૂરવણી રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ સં. ૧૯૭૦ માં પ્રગટ કરી, તેમાં બીજા ૨૭૮ ગ્રંથોનાં નામ બહાર થયાં છે. એ સિવાય હજી બીજા ઘણા ગ્રંથ જૈન ભાડોરોમાં ને અન્યત્ર પડી રહેલા છે. રા. મોહનલાલ જણાવે છે કે જૈન કાવ્યસામગ્રી એટલી બધી છે, કે ગુજરાતી છાપખાનામાં પ્રગટ થયેલ જુદા જુદા કાવ્ય મોહન જેવા જાણનાં જાણ સો લગભગ સહજ પ્રગટ થઇ શકે એમ છે. એજ મહાશય જણાવે છે, કે જૈનોએ ગુર્જર સાહિત્ય જોધું ખિલવ્યું નથી, બલકે જૈનેતર પ્રભ કરતા પણ અનેકવા વિશેષ ખિલવ્યું છે.

જૈનખંડુઓ સમૃદ્ધિવાન છે, તેથી આજ રાખવામા આવે છે કે તેમના બાપ દાદાઓએ રચેલ તથા ભંડારોમાં સાચવી રાખેલ ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં તેઓ પાછી પાની કાઢશે નહિ. જૈન સાહિત્ય જેમ ભાષાનો ઇતિહાસ ને વિકાસ જણવા માટે અત્યંત છે, તેમ તેમાંના ઇતિહાસ, રાસા, પ્રબંધ, ચરિત્ર અતિ જીવંતી થઇ પડે એમ છે. વાર્તાઓમાં વિક્રમચરિત્ર, વૈતાળપંચવીસી, નંદળત્રીશી, પચદાંડ અને સિંહા. સન બત્રીસીનાં નામ એટલાં એમ લાગે છે, કે કવિ સામળભટ્ટને આપ જીહાવથી ગ્રંથોનું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનું જે માન આપવામા આવે છે તે યોગ્ય છે, કે તેમણે વસ્તુ જૈન ગ્રંથોમાંથી લીધાનો સંભવ છે ? આમ જણાવીને સામળ સરખા પ્રથમ વર્મના કવિની મહત્તા ઘટાડવાનો મારો હેતુ નથી. એમ તો જૈન કવિઓ સમયસુંદર, મેઘરાજ, ઋષિવર્દન અને હર્ષરતને નળદમયંતી રાસ રચ્યા છે, તેથી કવિ ભાલણે અને ત્રેમા-નંદે નળાખ્યાનનું વસ્તુ સદર જૈન કવિઓનું લીધું હશે એવા તેમના પર આરોપ મૂકી શકાય, પરંતુ જૈન અને જૈનેતર કવિઓએ મૂળ વસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધેલ જણાય છે.

કેટલાક જૈનખંડુઓ નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિ ગણવાની ના પાડે છે, કારણ કે મહેતાની પૂર્વે જૈન કવિઓ ઘણા થઇ ગયા છે. આદિ કવિ ગણવામા જેમ કાળ ગુખ્ય ભાગ છે છે, તેમ જૈની કવિતા ઘેરે ઘેર પ્રસરી ગઈ હોય, એટલે દેશમાં સર્વત્ર સામાન્ય થઇ ગઇ હોય તે આદિ પદને વધારે સોજો છે. વળી જૈન કવિઓની પેઠે જૈનેતર કવિઓ નરસિંહ મહેતા પૂર્વે થયા હતા એ વાત અજવાળામા આવતી જાય છે. જો જૈન ખંડુઓની પેઠે ગ્રાહ્ય ધર્મીઓને રાજ્યાશ્રય મળ્યો હોત અને તેમણે ગ્રંથો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હોત, તો તેમના પણ ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો હયાતી ભોજવતા હોત. ગ્રાહ્ય ધર્મીઓના ગ્રંથ ભાડાર પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે હતા, તેમનો નાશ અલ્લાહદીન ખૂનીએ કર્યો હતો, એમ છતાં જૈન ધર્મીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યનો અનુપમ સેવા જાળવ્યા છે એમાં શક નથી, અને તેને માટે સાહિત્યપ્રેમીઓ તેમને ધન્યવાદ હમેશ આપશે.

જેદકારક વાત એ છે કે ધર્મીધણ્ણાથી દોરાઇને લોકો અન્ય ધર્મ કે પંથના

પુસ્તકો ઉપર દષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. સાહિત્યને ધર્મ સાથે સંબંધ રાખવાનો જરૂર નથી, તેમ ધર્મના સંબંધ વગરના પુસ્તકો વાંચવાને તો આંધ પણ હોઈ ન શકે.

જેન બધુઓમાં પડિત બેચરદાસ, પડિત લાલન, રા. જીવણચંદ ઝવેરી, રા. મનસુખલાલ વિ. કીરતચંદ, રા. મનસુખલાલ મહેતા, રા. મોહનલાલ દેસાઈ, રા. ગોકુળદાસ વગેરે વિદ્વાનો અને ચોગનિદ શાસ્ત્રવિશારદ શ્રીભુદ્ધિસાગર સુરિ (જેમનાં આવન ત્રય બહાર પડી ચૂક્યા છે) પૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનિ વગેરે જૈનાચાર્યો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ઘણું વધારો કર્યો જોવી આશા છે.

પારસી સાહિત્ય.

પારસી લોકોએ પોતાનો દેશ છોડી સંબંધ આબ્યા, ત્યારે ત્યાંના રાજાની આજ્ઞાનુસાર પોતાની પેઢલવી અને પાળંદ ભાષાનો ત્યાજ કરીને ઝુજરાતીને પોતાની માતૃ-ભાષા તરીકે સ્વીકારી, અને જે જે સમયે જોવી ઝુજરાતી ચાલતી હતી, તે તે સમયે તેવી ઝુજરાતી તેઓ વાપરતા ગયા. તેમનો સહવાસ શરૂઆતમાં હલકા તથા ગામડીઆ લોકો સાથે વિશેષ હોવાથી તથા ઝુજરાતી પોતાની મૂળની ભાષા ન હોવાથી તેઓ અશુદ્ધ ઝુજરાતીનો ઉપયોગ કરે એ દેખીતું છે. મોખેદ નેપોસંજ ધવલ, જેઓ હબરૈક વર્ષો ઉપર થઈ ગયા, તેમણે ઇજરનેના એક ભાગનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યું હતું તેની ઉપરના સંસ્કૃત સાથે ઝુજરાતી ભાષા ભેળવી છે તે કદાચ પાછળથી કોઈની દૃષ્ટિ હોય એવા શંકા રહે, તેથી તે વાત આપણે છોડી દઈશું. પરંતુ પારસી લેખકોએ સં ૧૪૭૧ માં ખુદ અવસ્તાર્થ, અને સં ૧૫૦૭ માં અદીગ્વીશ તે વખતની ચાલતી ભાષામાં લખેલ છે, એવું રા. નરસિંહરાવે 'વસત' માં છપાવ્યું છે. સ. ૧૫૭૬ નો રાજા સંજને વજીરો લઈ કર્યોનો દસ્તાવેજ તથા હીવમાં રહેતા પારસીઓ ઉપર નવસારીથી લખાએલો પત્ર એ જે મે વસંતમાં આપેલા છે વળી સં ૧૭૩૬ અને સં ૧૮૪૬ ના જે નમુના રા. પાહલનજી દેસાઈએ પોતાના લેખમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તથા તેમણે આજથી ૨૩૩ અને ૨૨૮ વર્ષ પર રચાએલા રચાવકનામાં તથા જરેતોસ્તનામાંથી કવિતાના નમુના એજ લેખમાં આપેલ છે, તે ઉપરથી પારસીભાષામાં પણ હિંદુઓની માફક પાંચસો વર્ષથી જૂની ઝુજરાતીમાં લખતા આવ્યા છે જોવી ખત્રી થશે.

નવી ઝુજરાતી. ઝુજરાતી નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ માન પારસી-ભાષાઓને થયે છે, કેમકે આપુદેવ શાસ્ત્રીએ ઇસ ૧૮૨૮ માં પ્રગટ કર્યું, તે અગાઉ મી. ફરદુનજી મરજખાને સ. ૧૮૧૪ માં પ્રથમ છાપખાનું કાઢ્યું, અને ઝુજરાતી અક્ષરનાં બીજા પોતાને હાથે તૈયાર કર્યા; તેમજ તેમણે સન ૧૮૨૧ માં મુખ્ય સમાચાર નામના વર્તમાનપત્રને જન્મ આપ્યો. સન ૧૮૪૮ માં જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળીએ જ્ઞાનપ્રસારક નામનું માસિક બહાર પાડ્યું, તથા એ મંડળીમાં ઉપ-યોગી વિષય ઉપર લખણો ઝુજરાતીમાં અપાતાં હતાં. એ સંસ્થાના સરનશીન હિંદના દેશભક્ત દદા દાદાભાઈ નવરોજી હતા. હિંદુઓની બુદ્ધિવર્ધક સભા ને તે નામનું ચોપાનીજી એ પછી આઠ વર્ષે હયાતીમાં આવ્યા હતાં. સન ૧૮૫૭ માં ઐદ વર્તમાન પત્રો બહાર નીકળતાં હતાં, તેમાંનાં માત્ર એ—સત્ય પ્રકાશ અને સમસૌર બહાદુર

સિવાય બાકીનાં સર્વ પારસીઓ કાઢતા હતા. એમાં રોજદાં ત્રણ હતાં, ને તે ત્રણે પારસીઓનાં હતાં. રાસ્ત જોડતાર સ. ૧૮૫૨ માં જન્મ પામ્યું. મહીલાઓને માટે જીવોધ નામના માસિકને જન્મ આપનાર પણ પારસીજ હતા. આજથી આઠેક વર્ષ ઉપર તપાસ કરી, ત્યારે એકલા પેટિટ ઇન્સ્ટિત્યુતમાં પારસીઓના રહેલા ત્રણ પાંચસે બેવામાં આવ્યા હતા. મતલબ કે પારસીઓનું નવું સાહિત્ય વિશાળ છે

ભારતના ટકારનું વિવેચન કરતા રા. રંજિતલાલ પંડ્યા લખે છે કે “ગુજરાતના સાહિત્યનો કોઈ પણ ભાગ બે ગુજરાતી સાહિત્યના સંસિકાને સૌથી વધારે અજાત હોય, તો તે ગુજરાતનું પારસી સાહિત્ય છે.” તે વિદ્વાન વળી જણાવે છે કે “અત્યંત આવેજશયુ, અત્યંત રમતીઆળ અને અત્યંત હસમુખ ગુજરાતનું પારસી સાહિત્ય શુદ્ધ ગુજરાતના સાહિત્યની અત્યંત ઉપયોગી પૂરવણી કરે છે.”

પારસીઓને માથે એવો ઢોપ તુકીએ છીએ કે તેઓ બહુ અશુદ્ધ ભાષા લખનાર છે. તેમની અશુદ્ધતાના કારણ મેં પૂર્વે દર્શાવ્યાં છે. આપણે પોતે ઘર ઘરની બેઠણી, પ્રથોગે અને અશુદ્ધ શબ્દો પણ વાપરનારા છીએ એ વાત લક્ષમાં રાખવા જોવી હ કે તેમને આપણે ઉત્તમ પ્રતિનાં ઢોપ બાકરણ વગેરે પ્રમાણભૂત સાધનો પૂરાં પાડ્યા છે પણ ક્યાં? પારસીઓએ સરઆત અશુદ્ધ લખાણુથી કરી હતી, પણ તેમાં દિવસે દિવસે થણાં તુધારો થતો આવ્યો છે, અને રા કાબરાલ જેવાના પ્રયાસથી અને ગુજરાતીનો સારો અભ્યાસ કરનાર લેખકોથી તેમની ભાષા સુધરતી ચાલી છે. માત્ર અશુદ્ધતાને કારણે તેમના સાહિત્યની અવગણના કરવી યોગ્ય થશે નહિ, તેમ તેમનું સાહિત્ય કેવળ જલજ પડી જાય એ પણ ઇચ્છવા લાયક નથી. આપણે તેમના સાહિત્યની દરકાર કરતા નથી, તેમ આપણા સંસ્કૃતમય નવા સાહિત્યની તેઓ દરકાર રાખતા નથી. આવી ન ઇચ્છવા લાયક સ્થિતિ દૂર કરવા માટે રા. નરસિંહરાવ પોતાના ભાષણમાં કલામણુ કરે છે કે “પારસી લેખક બંધુઓ સંસ્કૃત તેમજ ફારસીનો સંસ્કાર માત્ર કરશે, અને બીજા પક્ષે આપણે કેવલ આદખર માટેજ સંસ્કૃતમય શૈલીનો આશ્રય કરતા અટકીશું, તો બને પક્ષ વચ્ચેનું અંતર કાળક્રમે તૂટશે “આ કીમતી સલાહ ઉભય પક્ષ ધ્યાનમાં લે, તો કેવું સારું? અમારા સાક્ષરોએ પ્રથમ પહેલ કરવી બેઠીએ, પરંતુ તેની સરઆત “નવજીવન” સિવાય અન્યત્ર થઈતી બેવામાં આવતી નથી. ઉલટું તેમનું અનુકરણ કરવાનો પવન દૂક બંદોળીઆ હિંદુ લેખકોમાં સંચરવા લાગ્યો છે પારસી લાખઓની ભાષામાં આવકાર-લાયક ફેર પડેલો બેવામાં આવે છે. સાહિત્ય સભાઓની માફક મુંબઈનું પારસી લેખક મંડળ કંઈ કંઈ ઉપયોગી કામ કર્યું જાય છે. પારસી લેખકો સ્વ. મલમારી. સ્વ. તારાપુરવાળા, સ્વ. જહાંગીર પોલીસવાળા, રા. ખજારદાર, રા. પાઠશાળા દેશમુ, ડા. જીવણુ મોદી, ડા. ધનજીશાહ, રા રતનજી સેઠના, ખા. ખા. દલાલ, રા. મહેરવાનજી. આદરજી, રા. ખડેરામજી મહેરવાનજી, રા. હોરમજી દોસાલાઈ, મિસીસ કાબરાલ, મિસ પાલમકોટ વગેરેના જેવી લખવામાં કાબજી સખનારા થણા પારસી બંધુઓ તેવાસ થશે. તો પારસી ગુજરાતી સુધરતી વચર રહેશે નહીં. કેટલાક કિંડ સાક્ષરોની પેઠે

કેટલાક પારસી સાક્ષરો ફારસી અરબી વણા સહુદો વાપરવામાં તથા તદ્દલવ સહુદોને સુધારવામાં માન સમજે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી.

મુસલમાની સાહિત્ય.

મત પરિષદ વખતે રા. નરસિંહરાવે ઇસ્માઈલ આપતા સચેદીના નાનબિયાણીએ પ્રગટ કરેલા જોબ વૃતાન્તમાંથી જે નમુના વાનગી હાખલ આપ્યા છે. એક વર્ક જોબ સોના બજનોનું પુસ્તક પોતા પાસે છે, જેમ તેમણે જણાવ્યું છે. મુસલમાની સાહિત્ય વિષે બાબેજ કોઈ કંઈ જાણે છે, તેથી તે વિષે કંઈક વિસ્તારથી કહેવાની મને જરૂર લાગે છે.

જોબ સાહિત્ય. જોબમાં મૂળ હિંદુઓ હતા. તેમનામાં મુખ્ય જે ધર્મ ચાલે છે ૧ આમાખાની ને ૨ હમના અયરી (બાર હમામને માનનારા). એ સિવાય કેટલાક સુન્ની, સ્વામિનારાયણીઆ, ભગત, મસ્લહીઆ, ખાનાઇ, તનાસરી વગેરે છે. આમાખાની પંથના મૂળ પુસ્તકો સિંધી લિપિમાં છે, અને તેની ભાષા ગુજરાતી, કચ્છી અને સિંધીથી ભેળસેળ થયેલી છે. તેઓ પોતાને સત પંથી કહેવડાવે છે, અને પીરાણા (અમદાવાદ પાસે) નો ધર્મ પશુ સત પંથના નામથી જાણખાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે આમાખાનીમાંથી પેદા થયેલો છે. સતપંથ સાથે જે રા. જોહાણ કાખાએ છપાવ્યું છે, તે સિંધી લિપિમાંથી ઉતારેલું છે, અને તેમાં જે પીરાણા નામ જણાવ્યાં છે, તેમાંના પીર હમાયુદ્દીન-હમામશાહ-એ પીરાણા પંથના સ્થાપક છે, જેમ જણાય છે. સતપંથ ગ્રંથમાં પીરાણી કવિતા છે, તેમાં હમાયુદ્દીન કૃત નારાયણના દસ અવતાર વાંચનારનું કથાન વિશેષ જોયે છે. તેની ભાષા કિલ્લટ છે. એ ગ્રંથ પૈકીના દસમા અવતારનું લેખી પુસ્તક કાલીદાસ પંડિત કાલીદાસ નાથાભાઇ તરફથી કુરાઇના સેખ મૂળજી હીરાભાઇ આરકત મળ્યું (જોબ કેટલાક લેખી ગ્રંથો સાથે). ભાષા શુદ્ધ ને સારા અક્ષરે લખેલી છે. જોબ કે પીરાણા પંથના ગ્રંથોમાં સાલ આપેલી હોતી નથી. રા. કાખા જણાવે છે કે તેમના જૂના ગ્રંથ વધુ કરીને ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વના નથી. સતપંથ ગ્રંથને સાથે મળવામાં આવે છે. તેમાં પીરાણી કવિતા છે. પીર ગુરહીન, પીર સમસુદીન, પીર કબીરહીન અને પીર હમાયુદ્દીન એ મુખ્ય છે. દસ અવતારમાં હિંદુઓના મઠ્ઠ કઠ્ઠ આદિ નવ અવતાર વર્ણવી દસમો અવતાર અરબસ્તાનમાં મહમદ પેગંબરનો થયો જેમ જણાવ્યું છે. પીર સમસુદીને ૨૮ ગરબીઓ નવરાત્રીમાં ગાવા માટે રચી છે. મુમન ચેતામણી, ચંદ્રભાણુ, સુરભાણુ, રાબ જોપીચંદ આખ્યાન વગેરે જોબ સર્વસ ગ્રંથોમાં આપેલ છે. તેમાં હિંદુસ્તાની ભાષા પશુ વપરાય છે. સમસુદીનની ગરબીઓમાંથી થોડીક કડીઓ આપું છું.

સુર આવીઆ બીજી રાત કે આવી નાચીઆરે લોલ,
તારે જોલીયા મીઠા જોલ કે અંબરત વાણીઆરે લોલ;

તમે સુણ્યે સરને સાથ કે ચેતી ચાલ્યોરે હોલ,
એ તો સાચ મઠર છે બરપુર કે નીસ્ટે' બહુઓરે હોલ.

નવું સાહિત્ય—જોબ કોમનું નવું સાહિત્ય સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારું છે. ૨૯ કાળાની ચાદીમાં કાપાયેલા ૧૪૦ શ્લોકો નામ છે, તેમાં જીવનચરિત્રો ને ઐતિહાસિક શ્રેય ઉપ, વાતોમાં નવલકથાઓ કર, ધર્મ સંબંધી ઉપ, ને બાકીના નીતિ વગેરેના પરસ્પર શ્રેયો છે. એ સિવાય કેટલાક દેવરાજે કેટલાક પુસ્તકો કાપાયાં છે.

પીરાણા પંથ સાહિત્ય—દસમા અવતારની ઉપર કહીકત આવી છે. એ સિવાય બીજા ૬ શ્રેય અને કાવીડેથી મળ્યા છે, તેમાંના માત્ર એક જ શ્રેય “ મી ધમામ-શાક બાનાના પ્રજા ” નામનો કાપેલો છે. જે જ્ઞાનાદયના તેમાંના એક વૃત્ત છે, ને બીજામાં મહમદ સાહેબનાં ૯૯ નામ, બાબનામું હોવા, રતનનામું, પેશ બરી નુર-નામું, બૂદા બૂદા વેદની માયત્રીઓ વગેરે છે. એક શ્રેયમાં ધોળ, પંદરતિથિ, ગરબા, નુરનામું, મોઢું નુરનામું, (વશમાં) છે. ગવની વાનગી—“ તે દુનીઆમાં વેપાર કરતા, એણે તોલ રાખાં, વળી જે માપ રાખાં ને લેવાનું મોઢું અને આપવાનું નાનું. એણે બહુનું જે ચતુર થયે છેતર છે. એણે સાહેબની બીક ન રાખી, તે માટે એને પેટની તબરક દીધી છે. ” એક પુસ્તકમાં ધોળ વગેરે કવિતા છે. એક નાની ચોપડી સીસાપેનથી લખેલી છે, તેમાં સાચતર, ધોળ, આરતી વગેરે છે. પીરાણા પંથના બીજા શ્રેયો પણ છે, એવી ખાતરી મળી છે.

મોંઘરોળના પીરોનું સાહિત્ય—નવસારી પ્રાંતમાં આવેલા મોંઘરોળની ચાદીના સબબદાનશીન પીરબદા મોટાભિમાં સાહેબે કૃપા કરી વડોદરાના જમાદાર બચ્ચુભિમાં મારફતે કેટલાક શ્રેય પૂરા પાડ્યા છે. તેમના એક વડિલ પીર કાયમદીન બાવા, કોમનો રોબે પાદશ તાલુકાના એકજબારા ગામે છે, તેમના શિષ્યો કાનમ ને સુરત અઠાવીશીના વેહોશ વગેરે છે. તેમણે જ્ઞાનનું ઉમદા પુસ્તક “ નુરૌશન ” નામનું સન ૧૧૧૧ હીજરીમાં ઉર્દુમાં રચેલું, તેનો તરબુચો-ઉતારો જુનરાતી ઉર્દુમાં અમત દુલેખાન મહમદે કરેલો છે. તેમાંથી જુનરાતીનો નમુનો.—

સમ ધનાસરી.

મારો ન્યારો છે તે ભેદ; નહીં બાંહે સજ કોઇ રે અલ્લા ॥૮૬॥

બહારે પવન સંચરે નહીરે, તહાં નુર અપાર; ॥

ત્રેમ પીયાલો પીતાં શુભા. બેનું નુર દીદાર; ॥ ન બાહે, ॥

અગમ અકાસમાં નુર નુર, તાણે લાગે પ્રીત. ॥ ૧ ॥

સુરત પગથીએ સીડી ચડીએ, તો લીધો અગમ મઠ ખીત. ॥ ન બાહે. ॥૨॥

ન બાહે કોઇ ભેગી સન્યાસી, ન બાહે સસાર. ॥

બાંહે કોઇ વીરલો ભેદ, આસક મસ્ત દીદાર ॥ ન બાહે. ॥ ૩ ॥

બીજો એક અમતનો મોટો શ્રેય નાગરી સુદર ગફરે લખેલો છે, તેમાં ૮૮ શ્લોક ને ૧૬ સ્તુતિ વર્ણવી છે. કાંઈ કોઇ વસ્તા હોય એમ જણાય છે, તેની રચના સાલ ૧૮૩૧, ને ઉતારો સાલ ૧૯૦૩ છે, તેની બાપામાં કોઇ કોઇ હિંદુસ્તાની સબોને

પુજે ખાવો જાતનો ખલાસી હતો, તેની કવિતાનો નમુનો —

રાગ વસત

ચાલો સખી જોવાને જમ્બુજે, જ્યાં વસત જેલે વનખાળી
નવતમ નાર મળી નવજોખન, હસી હસી લે વાલો તાળી ટેક
નટવર નાનો છે લઘુ વેસ, છમકે છમકે કરે ચાળો,
વળજે ઝુમે ને ઝુખ ઝુમે, મોહન મોરલીવાળો. ચાલો.
અખીર ગુલાલ અતિ ઘણા ઉડે, કેસર ભરી છે ચાળો,
ઝુઆ ચંદન છાટુ છાટણુ નો, લાલ લીજો રંગમા રોળી ચાલો

નખીમિયાની કવિતાનો નમુનો.

રાગ ધીરાની કાશીના

મરમની માળારે, પાછ મારા ઘટમાં ફરી,
ફળે ફળે જોલેરે, તુંહી સોહ મ ફરી.
મરમના મણુકા દમની દોરડી, જપુ અજ પા અપ,
ખંડ નાળમા સુરત નીહાળી, મટી ગયા ત્રણે તાપ,
જંખા ને જમના રે, નિરમળ સખર ભરી મરમ ૧
ત્રવેણી અને ઈંગલા પીંગલા, હીસે ચંદ્ર અને સૂર,
આર કોશ ચંદ દેખા ગગનમે, વાજે અનહદ તૂર,
પ્રહ્લાને લોભાણો રે, નિશાને જમ્બુ નગર કરી મરમ ૨
અલેખ પુરૂષ સત અવિનાશી, તે તો કલ્યાણ નવ જય
ગુરુ અભરામે મહેર કરો, તેના દાસ નખી ગુણ ગાય,
પાણી તણા સગેરે, લુણુ જોને ગયુ ગળી મરમ. ૩

માગરોલના નવા સાહિત્યમાં રસુલે અરખી—પેગખરનું જીવન ચરિત્ર, ઇસલામી નીતિશાસ્ત્ર, સુરીદ કોણુ કરો સંકે, શેખ કોણુ અને સૈયદ કોણુ, આલિમ—જે અલમ, જમો. જુઓ, સ્વરાજને કુરખા વગર ચાલસે ? અરખની તવારોખ, આલિફ બિન વલીદ, ગુલકા જે શેશદીન, વગેરે નાના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થએલા છે

રા. અલારખીઆ વીસમી સદી નામક સચિત્ર સુદર માસિક ચલાવે, અને માસ્તર કાસમખાઇ “વનિના વિનોદ” માસિક કડીથી પ્રસિદ્ધ કરે છે સુસલમાન બિરાદરોમા ખીખ સારા લેખકો રા નાનજીખાણી, પીરખજા મોટા મિયા સાહેબ, રા. નનુમિયા, રા. જીદલજી કાખા, રા જમાદાર ખસુમિયા, રા. અખદુલ હુસેન, રા. કરોમ મહ મદ વગેરે છે, તેઓ સાહિત્યની અધિક ને આધક સેવા ખબવસે. જેવી આશા છે.

ખ્રિસ્તી સાહિત્ય.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે આ દેશમાં પાદરોજો આવવા લાગ્યા,

ત્યારથી ગુજરાતીમાં ખ્રિસ્તી સાહિત્યનું ઉમેરણ થયું છે. પોતાનાં ધર્મનાં પુસ્તકોના તરજુમાં ઉપરાંત તેમના ધર્મને પુષ્ટી આપે એવા થણાં પુસ્તકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. વળી વિદ્વાન પાઠરીઓ ટેલર અને સ્ટોટ જેવાં તથા મુશ્કિલ વિશ્વવાસીઓએ કેટલાક વાંચવા લાયક ને અગત્યના ગ્રંથો પણ છપાવી બહાર પાડ્યા છે.

ગુજરાતીના ગુણ દોષ.

તુલસી તલમી જ્ઞાતા । મુકુદોપિ પ્રકનવાવતે ॥

ગુર્જરાણામ મુક્ત પ્રાપ્ય । શિષોપિ શબતામગત. ॥

એવા દોષોએ ભેડી કાઢેલા શ્લોક બહુને ખીબ લોકો બહે આપણી ભાષાને વખોડે, કે અંબે તમે કે મોલાઈ આવે । ફકડે તિકડે વાર ॥ અંકે કંકે કે આઠાઈ આવે । સુન્ના પેતા ચાર ॥ એવા દુહો કહીને બહે તેની કીમત જાણી આકે, પરંતુ પાણીનીય શિક્ષામાં સંસ્કૃત વાણી કેમ ઉચ્ચારવી તે માટે દર્શાવ આપ્યું છે કે —

યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી । તર્કૈં હત્યમિમાવતે ॥

યથ રજ્ઞા પ્રયોક્ત્યા । સ્તે જરૌં શ્વ સ્ત્રેયા ॥

માધુર્યને માટે ટેલરે ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ધતાલિયન કહી છે. વળી તે જણાવે છે, કે “ગુજરાતી આર્યકુળની-સંસ્કૃતની દિકરી, થણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી તેને કોણ કહી અધમ કહે.” આમજ જતાં તે લખે છે, કે “મનોરત્ન કથાં પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાયે. ચત્તકારી અધુરો, તો તેની ભાષા અધુરી, પણ બે વાપરનારના ચત્ત સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા શબ્દમારેલી પણ દેખાય.” એક વિદેશી વિદ્વાન ગુજરાતી માટે આટલું અભિમાન ધરાવે છે, તો જમની તે માતૃભાષા છે, તેમણે તો ખસૂસ તેને માટે મજશ્વર રહેવું બેધએ ભરતખંડ સિવાય અન્ય દેશોમાં તે ભાષા વપરાય છે, અને ત્યાં નિશાળો ને વર્તમાનપત્રાદિ આવે છે તે વેપારીની ભાષા હોવાથી વધારે પ્રસરેલી છે. તેણે હિંદને હિસાબ રાખવાની જીતમ પદ્ધતિ પૂરી પાડી છે, તથા હુડી, પેઠ, પરપેઠ, વીમો, વીમા ચિઠ્ઠી અને કાપિયુ (અકવૃદ્ધિ) બ્યાબ કાઢવાની અમરકારી રીત ઉપજાવનાર પણ એજ ભાષા છે હિંદુસ્તાનને માટે બે એક સામાન્ય લિપિ કરવી હોય, તો તેને માટે એક મદ્રાસી વિદ્વાન ગુજરાતી લિપિને પસંદ કરે છે, કેમકે તેના અક્ષર સુંદર છે, તેમ તે ઝડપથી પણ લખી શકાય છે. પ્રેમાનંદના નાટકો જેવાં નાટકો કોઈ આધુનિક આર્યભાષામાં રચાયા હોય એવું જણવામાં નથી. મરાઠીમાં જેમ તુકારામના અભય ને મોરોપંતના આર્યો વખણાય છે, જેમ હિંદીમાં “ચંદ છંદ પદ સૂર કે, દુહો બિહારીદાસ; ચોપાઈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિત વિલાસ” પ્રસિદ્ધ છે, તેમ પ્રેમાનંદ ને વલ્લભના છંદ, નરસિંહ મહેતાના ને દયારામના પદ, આમજના ને અખાના છપ્પા, ધીરાની કાંઈ ને ભોળ ભગતના ચાખખા મસકુર છે.

બદપણ એવા બધંજે, તો લાલની સર્વ આર્યભાષાઓ (તથા મુરોપની આલતી ભાષાઓ પણ) બદબ છે; કેમકે તેઓ પોતપોતાની પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાંથી અનેક

તરેહના વિકાર પામીને થયેલી છે. આપણે મેણ, ભેડા, વગેરે બોલનારને હસી કાઢીએ છીએ, પણ મરાઠીમાં મેણખત્તા, ભેડે, જવણ બોલવામાં વધી હોવાતો નથી. સાવજેડા (સંજેડા), ગાંવ (ગામ), જોસ્તાદ-વોસ્તાદ (જેત્સાદ), ખણ (ખંડ) એવા શબ્દો પણ તે ભાષામાં ચાલે છે. આપણી નવાડી, દવે, જની, પરાંત વગેરે અટકો જમ અશુદ્ધ છે, તેમ ખીલ ભાષાઓની તેવારી, મીસર, ચેતરજ, ચકરખતો વગેરે અવટ'કો પણ અશુદ્ધ છે. આપણે સારી (સાડી), વારી (વાડી), ચારી (ચાળી), પારી (પાળી) શબ્દોને અશુદ્ધ લેખીએ છીએ, ત્યારે હિંદીમાં ચારી (વાડી), ખિચરી (ખિચ-ડી), ખરહદીઆ (ખળદીઆ), હોરી (હોળી), મજેથી વપરાય છે. અ નો ઓ કરીને આપણામાં હોળ (હળ), દોય (દય), બોલનારને ગામડીઆ કહીશું, ત્યારે ખચાળીમાં ચારોબિ'હો (અર્બિંહ), પ્રોસોનોકુમાર (પ્રસન્નકુમાર) 'ભદ્ર લોગ' પણ બોલે છે. સે કડો વર્ષથી ચાલી આવતી ખેડાયેલી, ને પુષ્કળ સાહિત્યવાળી ભાષાઓને બદલ કહી નિહવી થોડાં નથી.

એમ છતાં, હાલની ગુજરાતીમાં જે મોટી ખામીઓ નજરે પડે છે એક તો ભેડણી અનિશ્ચિત છે, એટલે જ જમને વાંચે આવે તેમ તે શબ્દો લખે છે ખીલ ખામી એ છે કે આપણું નવિન સાહિત્ય ખીલ ભાષાના સાહિત્ય જેવું ગૌરવ ધરાવતું નથી. કેટલીક વાર પુસ્તકોની સંખ્યામાં તે મરાઠી કરતા પણ વધે છે, પરંતુ તેમાં બેધએ તેટલું સગીનપણું કે ઉત્કૃષ્ટતા નથી.

સાહિત્ય પરિષદ.

આ પરિષદ સ્થપાયાને ૧૪ વર્ષ વીતી ગયાં છે, એટલે તેની કિશોરીની અવસ્થા પૂરી થવા આવી છે. તેની બાંધવાવસ્થામાં અનેક ખામીઓ બેધએ, તે સાહિત્ય વિષે લોકોમાં જાગૃતિ પેદા થઈ છે, સમર્થ વિદ્વાનોનાં ભાષણો ને નિષ્પેદા પ્રસિદ્ધ થયા છે, મોટાં શહેરોમાં સાહિત્ય સભાઓ સ્થપાઈ છે, તેમાં બહાર ભાષણોને બ્યાખ્યાનો અપાય છે, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા તરફથી સાહિત્યના અભ્યાસકોની પરીક્ષા લેવાઈ ધનામો અપાય છે, લોકોમાં લખવા વાંચવાનો જીમ થઈ ઇસ્ખર વધ્યો છે, અને પહેલા કરતા ત્રંચકારોની સંખ્યામાં વધ્યો (પણ ઉત્તમ પ્રતિભા નહિ એવા) વધારો થયો છે ત્રો. કાકેરના પ્રયાસથી એક બ'ડોળ (ફંડ) જીલ્લો થતાં તેના બ્યાખ્યાથી ચોડાક થય પ્રસિદ્ધ થયા છે. પરંતુ હવે પરિષદની યુવાવસ્થા સર થતાં તેની પાસેથી વધુ અને મહત્વનાં કામ લેવા માટે જરૂરી તૈયારીઓ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી પડે છે.

સરસ્વતી ડેવી અને લક્ષ્મી ડેવી એક બીજાથી અલગ રહે એ ઇચ્છવા લાયક નથી. પરિષદ એકલા પડિતોને માટે છે, એમ સમજી તેમાં શ્રીયતા ન લખતા હોય તો એ સમજ અચોક્કષ છે એમ ખતાવીને તેમને લેખવવાનો આપણે યત્ન કરવો બેધએ. શ્રીયંત વર્ગમાં પણ ઉપાધિવાળા, સુશિક્ષિત અને સાહિત્ય પ્રેમીઓ છે, તેઓ તો પરિષદમાં પ્રુશીથી સામેલ થાય એમાં નવાઈ નથી, અને બાકીનાઓ વિવાદોવી ઉપર વિશેષ ભાવ રાખતા થાય તેને માટે આપણા તરફથી સગત આમંત્ર થવો બેધએ.

એ મહાન દેવીના દ્વાર સર્વ વર્ગના લોકોને માટે ખુલ્લા હોવા બેઠ્યો, અને તેન. સેવકોની વૃદ્ધિ માટે આગેવાનોએ હંમેશ મડયા રહેવું બેઠ્યો.

સાહિત્ય વૃદ્ધિનું કામ એવડુ મોટું ને મહત્વનું છે કે તેની પાછળ લાખો રૂપીઆનું ખર્ચ પણ જોડ્યું પડે. આપણે, જનક, વિક્રમ ને ભોજ જેવા પ્રતાપી પણ પર પ્રાંતના રાજાઓએ વિદ્યા અને સાહિત્ય પાછળ અદળક દ્રવ્ય ખર્ચેલું તે વાત છોડી દઇને માત્ર ગુજરાતના દાખલા લઇશું. કુમારપાળ રાજાએ કરોડો રૂપીઆ ખર્ચીને ૨૧ ભડારો સ્થાપ્યા હતા વસ્તુપાળે ૩ ભડારો, પાછળ ૧૮ કંગેડનો ખર્ચ કર્યો હતો વડોદરાના શ્રીમત મહારાજ ગાયકવાડ સાહિત્ય ને વિદ્યા પાછળ દર વર્ષે લાખો રૂપીઆ વાપરે છે એક કવિએ નવો ગ્રંથ રચી તેની સવા લાખ રૂપીઆ કીમત આકી તે ઘણે ઠેકાણે કર્યો, પણ એટલી મોટી રકમ આપનાર કેમ મળ્યું નહિ આખરે વડુ (તાલુકે પાદરા) ગામના અમોને તે સવા લાખ રૂપીઆ આપીને ખરીદી લીધો! ગુજરાતમાં મોટાં રાજ્ય ઘણાં છે, તેઓ વડોદરાને અનુસરે તો કેવું સારું! અમદાવાદ એ ગુજરાતનું પાટનગર છે, તેમાં ધંધર કૃપાએ લક્ષ્યાધિપતિ અને કોટયાધિપતિ શેઠીઆ વસે છે જેમની માતૃ-ભાષા ગુજરાતી છે, એવા મુખાધમા હિંદુ, પારસી ને મુસલમાન કરોડપતિઓ ને અબજપતિઓ પણ છે. ત્યાં શું અમદાવાદમાંથી સર ચીતુભાઇ જેવા કે મુખાધમાથી મી. જમશેદજી ટાટા જેવ અ. અગત્યના કામ માટે લાખો રૂપીઆની ઉદારતા બતાવવા નહિ તૈયાર થાય? ગુજરાત એ પૈસાદાર પ્રાંત છતાં તે સાહિત્યના કામમાં હરિદ્રતા દાખવે, તો તે અફસોસની વાત છે મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જેટલો સાહિત્યનો પ્રસાર થાય છે, તેટલો વસ્તીના પ્રમાણમાં પણ અહીં થતો નથી, એ ખરેખર સતાપજનક છે.

જેમ ધનાઢ્યો પાસે પૈસાની બિશા માવવાની છે, તેમ વિદ્વાનો પાસેથી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની ભીખ બેઠ્યો છીએ, કેમકે સાહિત્યની ખિલવણી કરવાનું મહાન કાર્ય તેમના ઉપર અવલબે છે બીમ્સ, ત્રિઅરસન, ટેસિટોરી અને પિથેલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ, તથા ટોડ, ફોર્બ્સ ને એલફિન્સ્ટન જેવા ઇતિહાસ લખનારા તેમાંથી પેદા થવાની જરૂર છે બાઈબલ, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી અને ભડારકર જેવા શોધકો અમને બેઠ્યો છીએ જોસ અને જન્મજર જેવા વિજ્ઞાનના અપૂર્વ અભ્યાસીઓ અને અસાધારણ શોધકો ગુજરાતમાં ઘણા પેદા થાઓ, અને લોકોને ઉપયોગી થઇ પડે એવા ગ્રંથો રચો એમ આપણે ઇચ્છીશું સરોજિની નાયડુ અને રબીન્દ્રનાથ ટાગુર જેવા જગવિખ્યાત ને નૈસર્ગિક કવિઓની ગુજરાતમાં ઘણી જોટ છે બકિમચંદ્ર અને ગોર્ધનરામ જેવા અસલ ને ઉત્તમ નવલકથાઓ લખનારા આપણે અહીં પેદા થવા બેઠ્યો ઉદયનવીહની દરકાર નહિ કરતાં જેમણે આખું જીવન સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં ગાળ્યું એવા નર્મદા થવા બેઠ્યો. હંચી નોકરી ને મોટી પદવીની વૃષ્ટિ ન રાખતા સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં જીવિત બ્યતિત કરનાર ઘણા મહાબીરીઓની અમને અગત્ય છે. જેમણે સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી રાજકીય અને આર્થિક વિષયોની સાથે ભાષામાં પણ સત્યાગ્રહ ચલાવી મોટામોટી સભાઓમાં દેશી ભાષા વાપર-

જાની અને દેશી ભાષાદ્વારા ઉચી કેળવણી આપવાની હીમાયત કરી એવા અનેક મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુર્જર મૈયાએ ઉત્પન્ન કરવા બેઠા. દેશી ભાષાએ ઉપર ગુર્જર-મિરા સર્વોપરી પદ પામે એવી મહત્વાકાંક્ષા રાખી કાર્ય સિદ્ધિ થતા સુધી પાઘડી ન પહેરવાનું પણ લઈ આપું આયુષ્ય સાહિત્ય સેવામાં ગાળ્યું એવા ઘણા પ્રતાપી પ્રેમા-નંદો ગુજરાતમાં પ્રગટ થવા બેઠા. આપણા બહુતા સાક્ષરો-કેશવલાલ, નરસિંહરાવ, આનંદચંદર, કમલાચંદર, મણિચંદર ભટ્ટ, કવિ નાનાલાલ, કૃષ્ણલાલ, પાલનજી, જીવણજી મોદી, નાનજીઆણી વગેરે-માંથી જેઓ નોકરી ચાકરીથી કે અન્ય કામ-કાજથી વિરક્ત થયા છે કે થનાર છે, તેઓ પોતાનું જીવન દિ. બા. રજાઓમાંથી માફક સાહિત્ય સેવામાં ગાળવાનું આદરે, અને ખતરવટ મંડે, તો તેઓ એ પ્રદેશમાં ગદના ગદ જુથામાં નાખે એમાં શક નથી. જે તરફ પદ્મીધર નોકરીઓમાં કે બીજા વ્યવસાયમાં રોકાયા હોય, તેઓએ સાહિત્યપૂજા બણી બનતું લક્ષ આપવું બેઠા.

હવે હું કેટલીક સૂચનાઓ આપ સર્વેના વિચાર માટે નમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરી જરા લખાણ થયેલું માફ બાપણ ખતમ કરીશ. મારે જણાવવું બેઠા કે પરિષદના પ્રમુખો વગેરેએ કરેલી સૂચનાઓ માત્ર કાગળ ઉપર ન રહેતા, જે વ્રહ્મ કરવા યોગ્ય જણાય તે માટે કરાવે ઘણા અમલમાં મૂકવાની જોઈવણ થવી ઇચ્છે છે. દિ. બા. અખાલાલ અને રા. નરસિંહરાવની વ્યવહાર બહામણો તેમના બાપણમાં જ બરાઈ રહી છે, એ પ્રમાણે થવું ઈચ્છે નથી.

સૂચનાઓ.

૧. સાહિત્ય વૃદ્ધિને માટે જોડલા બધાં મહત્વના કામ નિરતર કરવાનાં છે, કે તેને માટે મોટો બાપણ ઉભો કરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. તેને માટે હું આપણા ધનવંતોને અરજ કરી ચૂક્યો છું, અને આશા રાખું છું કે કંઠીમાં કંઠી રૂપીઆ દશ લાખની થાપણ ગુજરાત જેવા દ્રવ્યવાન દેશમાં બરાઈ જશે જે એક વજનદાર પંથ (ડેપ્યુટેશન) મોટા મોટા સ્થળોએ જઈ રાખ મહારાજાઓને તથા એક શાહુકારોને આગ્રહપૂર્વક વિનવે, તો કાર્યસિદ્ધિ થયા વગર રહે નહિ, એમ મને લાગે છે આપણે પણ જે આપણા બધા પ્રમાણે નાણાંના ફાળો આપીએ, તો એક સારી રકમ ઉભી કરી શકીએ.

૨. સાહિત્ય પરિષદ બલે મોડી વહેલી મળે, પરંતુ હમેશના કામકાજ માટે એક જથ્થાની મંડળી અને બીજી વ્યવસ્થાપક મંડળી સ્થાપવી બેઠા. વ્યવસ્થાપક મંડળીનો એક કે વધારે મત્રી પગારદાર નીમવો, અને તેને પૂરતું પગારદાર મહેકમ (establishment) આપવું. હાલમાં પાંચ મત્રીઓ નીમેલા છે, અને તેમનું કામ પરિષદના બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ થયેલું છે, તે પ્રમાણે જો કામ ચાલ્યા કરે, તો પરિ-ણામ સંતોષકારક આવવા વિષે મને શય રહે છે.

૩. સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર માટે,

અ પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધે મેં વધુ કહ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથો શોધી કાઢ્યા; સંશોધવા અને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ પરિપક્વ ખંતથી ઉપાડી લેવું બેઠકે એ ઉપરાંત કાઠીઆવાડી ને કચ્છી જૂના સાહિત્યની શોધ થવી બેઠકે, ભાટ ચારણોના ગ્રંથ મેળવવા બેઠકે, છૂટાં છવાયાં ચવાતાં ગીતો, જાજનો, રાસડા (પવાડા) એકઠા કરવા બેઠકે. આ કામ માટે લાચક માણસો પગારદાર નીમવા બેઠકે.

જ નવા ગ્રંથ તૈયાર કરાવવા. આ કામમાં શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજના ઉદાર આશયથી વડોદરાના ઢેળવણી ખાતાએ વહુ કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો યાદી બોતાં એ ખાતા તરફથી છપાવેલાં, છપાતા ને તૈયાર થતા પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૮૦ થાય છે, અને વિજ્ઞાન તથા આજ્ઞાન ઉપર આર લક્ષ અપાયું છે. શ્રીમંતની ઇચ્છાનુસાર સાદી ભાષા વાપરવા જે સમજૂતી છપાઈ છે, તે ઉપર કાર્યવાહકો લક્ષ આપશે એવી આશા છે. ગુજરાત વનીકમુલર સોસાયટી એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનારી અગ્રગણ્ય સંસ્થા હોઈ તેના તરફથી પણ સેંકડો પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. દિન પ્રતિદિન ગ્રંથપથ લખનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ તેમાંના ઘણાનું લખાણ નમારું હોય છે. કવિતા અને કાદંબરીઓના ઉભરા ઉભરાય છે, પરંતુ તેમાં ઉત્તમ પ્રતિની કૃતિઓ થોડી બેવામાં આવે છે. જે ભાષાંતરો ને અનુવાદો પ્રગટ થાય છે, તેમાંના ઘણા ખરાની ભાષા એવી હોય છે કે તે જનસમાજને ઉપયોગી થઈ ન પડે. એકજ વિષય ના અનેક ગ્રંથ વાંચીને સ્વતંત્ર પુસ્તક સાદી ભાષામાં લખવા બેઠકે તરજુમાં કે નકલ કરવા કરતાં આપ ઉઠાવથી ગ્રંથો લખનારા કેટલા થોડા છે? વિજ્ઞાન, હુનર-કળા ને બાપાર રાજ્યાર વિષેના સાહિત્યની ઘણી જોટ છે. ધર્મ, નીતિ, સંસાર સુધારો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, યોતીવાડી આદિના પુષ્કળ ગ્રંથોની જરૂર છે. શિક્ષણ શાસ્ત્ર અને તેને લગતા વિષયો ઉપર સેંકડો ગ્રંથ લખાવા બેઠકે. એ સાહિત્ય તથા બાલ સાહિત્ય બહુ જુજ પ્રસિદ્ધ થયું છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં એવું સાહિત્ય બહોળો વિસ્તાર પામ્યું છે, તથા તેને માટે માસિકો, વર્તમાનપત્રો, દીવાળીનાં ખાસ પુસ્તકો જથ્થાબંધ નીકળ્યાજ કરે છે. એ આપણી વિદુષી બહેનો આ બાબત લાચકા ધરે, તો તેઓ વહુ ને સાફ કામ કરી શકે એમ છે.

ક પરિપક્વ પોતે ખાસ અથવા ઘણે કાચે રચવાના ગ્રંથો માણે છે, અને પસંદ કરેલા વિષયો પર પારિતોષિક આપીને ગ્રંથો લખાવે. જે લેખકો પોતાને બેખમે ગ્રંથો છપાવે તેમને ઉત્તેજન મળતું જાય છે, તેથી ઘણા લેખી ગ્રંથો તેમની પેટીઓમાં પડ્યા રહે છે. સારા લખનારને પણ છપામણી ખરચ કાઢવા સાફ કે પુસ્તકો ખપાવવા માટે બીજા માગવા જવું પડે, અથવા લોકોને શરમાવવા પડે, તે ઇચ્છવા લાચક નથી. ગુજરાત વનીકમુલર સોસાયટી કે વડોદરાના ઢેળવણી ખાતા તરફથી ગ્રંથકારોને કંઈક મદદ મળે છે, પણ તેમને વધારે આશય સુબાઈના ફાઈલ્સ ફંડમાંથી, સાહિત્ય પરિષદ તરફથી, રાજા રજવાડાથી, અંગ્રેજી રાજ્યના ઢેળવણી ખાતાથી અને દરેક બ્યક્તિ તરફથી યથાશક્તિ મળવો બેઠકે. વિદ્યાનો વિસ્તાર થવા માટે, અને તેના લાભ જરીઓ પણ લઈ શકે એટલા માટે, સસ્તા સાહિત્યની યોજનાઓ વધવી બેઠકે.

૪. કોષ. આપણી ભાષાનો વિશાળ, ચબ્બોની વ્યત્પત્તિ સાથેનો, સર્વમાન્ય કોષ તૈયાર થવો બેધર્મ. ક્વિ નર્મદાશંકરે એકલે હાથે કોષ લખવાનું સ્તુત્ય કામ કર્યું હતું. ડૉ. વ. સોસાઇટી મોટો કોષ તૈયાર કરે છે, પણ તેનું કામ ટકુમકુ ચાલે છે. આ કામ થણા વિદ્વાનોને હસ્તક થવું જરૂરનું છે. એની પાછળ સાંઠ હબરથી પોણો લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થશે એવો મેં અડસદો કાઢેલ છે મરાઠી કોષ માટે કેન્દ્રિ સાહેબને બલુવા પ્રભાણે સરકારથી રૂ. ૫૦૦૦૦ ની મદદ અપાઈ હતી. એવી મદદ આપણને પણ મળે, તેને માટે પ્રયત્ન કરવો બેધર્મ.

૫ બેઠણી. આધુનિક સર્વ આર્ય ભાષાઓની બેઠણી લગભગ મુકરર થઈ ગઈ છે; પરંતુ અત્યારે ગુજરાતીની બેઠણી માટે તો ખાર પૂર્વાચાના તેર ચોકા જેવું ચાલે છે, તે આપણને લગભગસ્પષ્ટ છે આપણી તરફથી એક વાર આ કામ માટે ઉઠાવણી થઈ હતી, પણ તેનું કંઈ પણ પરિણામ ન આવતાં આપણે પ્રકરણ ફક્તરે દાખલ થઈ ગયું છે ! પાઠ્ય પુસ્તકોની બેઠણી સર્વમાન્ય થવી બેધર્મ. ચરચરની બૂદ્ધિ બેઠણીથી થણો ગુથવાડો થઈ રહેલો છે. બૂદ્ધ બૂદ્ધ વિચારના વિદ્વાનોને ભેગા કરી વાંધા પડતી બેઠણી માટે બહુ મતે નીકાલ લાગ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જણાતો નથી. પોતપોતાની યેંમતાણુ છોડી દઈ સર્વ વિદ્વાનોએ ઢેસના સામાન્ય ક્રિતની ખાતર બહુ મતનું ધોરણ સ્વીકારવું બેધર્મ.

૬ બ્યાકરણ. ગુજરાતી ભાષાનું ઉત્તમ ને મોટું બ્યાકરણ તૈયાર કરવાની અગત્ય છે જે નાનાં બ્યાકરણો નિશાળોમાં ચાલે છે તે બસ નથી બ્યાકરણનો એક ભાગ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ને બીજો ભાગ બ્યાકરણના સર્વ વિષયોની વિસ્તીર્ણ હકીકત સાથે લખાવો બેધર્મ.

૭. માસિક. સાહિત્ય પરિષદ તરફથી એક માસિક પ્રસિદ્ધ થવું બેધર્મ, તેમાં જે જે પુસ્તકો બહાર પડે તેમનું નિબંધપાતથી લખાણુ વિવેચન થવું બેધર્મ તેથી સારા નરસા ત્ર્યેણી ખરી કીમત લોકોના બલુવામાં આવતાં સારા ત્ર્યેણોને ઉત્તેજન આપવાનું બની શકશે. વળી શાળાઓમાં ચાલતા ને નવાં દાખલ થતાં પાઠ્ય પુસ્તકોની પણ તેમાં ટીકા થવી બેધર્મ. ગુજરાતીમાં આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્ર્યેણો વિચિત્રવાર ચાલી અપાવી બેધર્મ, અને તેમાં નવા નવા ત્ર્યેણો ઉમેરાવા બેધર્મ મુન્દિઅન એન્ટિકવેરીની પેઠે શોધખોળના વિષયો અને ભાષા તથા સાહિત્યને લગતા ખાસ શ્રેણોનો તેમાં સમાસ કરવો બેધર્મ.

૮. પુસ્તકાલય ને સંગ્રહસ્થાન. પરિવર્તને અને એક સારું પુસ્તકાલય તથા સંગ્રહસ્થાન બેધર્મ. પુસ્તકાલયમાં સર્વ પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્ર્યેણો, લેખી પુસ્તકો, પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાનાં સાન્વય બ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો, સાહિત્યને ખાસ મહત્ત કરે એવાં, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ત્ર્યેણો લખાય એવાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાના પુસ્તકો રાખવાં બેધર્મ સંગ્રહસ્થાનમાં શિલાલેખ, તામ્રલેખ, દરદસ્તાવેજ, ચિત્રો, ચિહ્નો વગેરે સાહિત્યના ઉપયોગ માટે સંગ્રહવાં બેધર્મ.

૯. મકાન.—પરિષદને માટે સ્વતંત્ર મકાનની જરૂર છે. જ્યાંસુધી નવું મકાન બાંધી ન શકાય, ત્યાંસુધી અનુકૂળ પડે એવું ભાડાનું મકાન રાખી લેવું બેઠકે. હાલમાં પુસ્તકો વગેરે શુ વ સોંપામટ્ટીમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. એ વ્યવસ્થા પસંદ કરવા બેઠક નથી. વળી વ્યવસ્થાપક અને જથ્થાની મડળી તથા કારકુનો જેસવા માટે પણ મકાનની અગત્ય છે.

૧૦. પદ્ધતિઓ, વિદ્યાર્થીવેતન ને ઇનામ—જેઓ સારી શૈક્ષણિક કરે, ઉત્તમ પ્રકારના રિસાલા, નિબંધ કે પુસ્તક લખે, તેમને તથા જેઓ ગુજરાતી ભાષાનો ઉડો અભ્યાસ કરે તેમને, હાથકી પ્રમાણે ઇનામ, વિદ્યાર્થીવેતન (ફેલોશિપ) તથા અનુકૂળ પદ્ધતિ પરિષદ તરફથી આપવાની યોજના કરવી.

૧૧. કેળવણી—સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે કેળવણીની વૃદ્ધિની આવશ્યકતા છે. વડોદરા રાજ્યમાં જેમ કેળવણી ફરજિયાત થઈ છે, અને બીજાં કેટલેક ઠેકાણે તેની શરૂઆત થઈ છે, તેમ સર્વત્ર લાગુ થવી બેઠકે. મુળધની ધારાસભાએ પસાર કરેલા કાયદાનો લાભ સર્વ સુધરાધિકારી, માત્ર પચાસતો ને તાલુકા પચાસતો લે તેને માટે તથા સરકાર પણ જ્યાં તેવી સંસ્થાઓ ન હોય ત્યાં કેળવણી ફરજિયાત કરે તેને માટે સતત લખાણો કરવા બેઠકે, અને ભાષણોદ્ધાર લોકોને સમજૂત આપવી બેઠકે. જેમ વાચનારની સંખ્યા વધે, તેમ સાહિત્ય વધારે પ્રસારે એ સ્પષ્ટ છે.

૧૨. દેશી ભાષાદ્વારા ઉચ્ચ કેળવણી—દેશી ભાષાદ્વારા ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની ચળવળ આદી રહી છે, તે ભાષાના ઉદ્ધારનું ને જ્ઞાનની વૃદ્ધિનું સુચિન્દ છે. પાઠશાળાઓ (હાઈસ્કૂલો) અને મહા પાઠશાળાઓ (કોલેજો) માં ગુજરાતી ભાષાનું વિશેષ જ્ઞાન આપવું બેઠકે, અને એમ એ. ની પરિક્ષામાં જેમ દેશી ભાષા દાખલ થઈ છે, તેમ બીજી પદ્ધતિઓ માટે પણ થવું બેઠકે.

૧૩. પુસ્તકાલયો—આપણે અહીં પુસ્તકાલયો બહુ થોડા ને નાના પાયાપર છે. પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો, ને ફરતા વાંચનાલયોની જોડવણ વડોદરા રાજ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારે થઈ છે, તેનું અનુકરણ સર્વ ઠેકાણે થવાની જરૂર છે. મુળધની હોમરૂલ લીજ તરફથી, અમદાવાદ કેળવણી મંડળ તરફથી, તેમ કોઈ કોઈ ચૂકરથોની ઉદારતાથી પુસ્તકાલયો વધતા જાય છે એ ખુશી થવા જેવું છે. સાહિત્યના ઉઠાવનો એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે. સુધરેલા દેશોની મોટી પુસ્તકશાળાઓમાં એકજ નવિન ને સારા પુસ્તકની ઠોડીજ થ કે સેંકડો પ્રતો સામટી ખરીદી લેવાય છે.

૧૪. દેશી ભાષામાં લખણો—બહાર સભાઓમાં લખણો દેશી ભાષામાં આપવાની રીતિ મહાત્મા ગાંધીજીએ ચલાવી છે, તેને સહાય વળગી રહેવું બેઠકે. ખાસ કરીને પ્રાંતિક સભાઓમાં—રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક કે ધાર્મિક—માં તે ઉપયોગ રૂઢી રીતે થઈ શકે એમ છે.

૧૫. કચેરીઓની ભાષા—કચેરીઓમાં ને અદાલતોમાં થતો અજેજનો ઉપયોગ બંધ પડવો બેઠકે. દેશી અમલદારો તેમના ફેંસલા ને હુકમનામાં શા માટે

અંગ્રેજીમાં લખે, અને વધીશો. સામાટે અંગ્રેજીમાં વાદવિવાદ કરે ? કારકુની ભાષા કેવળ અશુદ્ધ લખાય છે, ને તેમાં અંગ્રેજી સજ્જો વૃક્ષવા પામે છે. ઉપરી અમલદાર ઉપાધિવાળો હોય, છતાં એવી ભાષા ચાલવા દે એ બરાબર નથી. ઉપરીઓનું લક્ષ હોય, તો ભાષામાં સુધરાવટ જરૂર થાય અંગ્રેજી લખેલા અધિકારીઓ અંગ્રેજીને બદલે દેશી ભાષામાં લખવાનો નિર્ણય કરે, તો તે ઘણે પ્રસંગે બની શકે એમ છે.

૧૬. સાહિત્યને સરકારથી ઉત્તેજન—પહેલાં સરકાર મંથકારોને ઉત્તેજન આપવા માટે અમુક રકમ કાઢતી હતી. કેળવણી આપવામાં તે પુષ્કળ ખર્ચ કરે છે, તો સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સારું અમુક રકમ ખર્ચના વાર્ષિક અઢાજપત્રક (બજેટ) માં દાખલ કરવા માટે પરિષદે માગણી કરવી બેઠીએ.

૧૭. વર્તમાનપત્રો ને આસિકોમાં જોમ વધારો થયો છે, તેમ પહેલાં કરતાં તેમાં સુધરાવટ પણ થઈ છે, પરંતુ તેમની ભાષા નમુનેદાર ને પ્રમાણભૂત ગણાય, એટલા માટે આ હંચો ધંધો વિદ્વાનોએ હાથ ધરવો બેઠીએ. સર્વ વર્ગોને પસંદ પડે અને ઉપયોગી થાય એવા વર્તમાન ચોપાનીઆથી કમાણી પણ જરૂર થશે, અને તે ચલાવનારા દેશની એક અગત્યની સેવા બબવશે. સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાત પત્રોના તંત્રીને એક હાકેમ (જર્નલર) જોડેલા કે વધારે પગાર મળે છે. એવી સ્થિતિ આપણા દેશમાં ઘણી ભાષાઓને લીધે થવી શક્ય નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે એ ધંધો સારી કમાણીવાળો થશે એ નિશ્ચય છે.

૧૮. છેવટની સૂચના એ છે, કે માતૃભાષા ઉપર અભાવ ન રાખો, હલકી ગણી તેને તુચ્છકરો નહિ, તેનો ઉડો અભ્યાસ કરો, અને તેને સમૃદ્ધ કરવાના ઉપાય લો. માંહોમાંહેની તકરારો સમાવી દો, આપસ આપસમાં તડ પડે અને વિદ્વાનોના વાકા જૂઠા બધાય એ કેાંઈ રીતે ચલાવા લાયક નથી. સર્વ બાબતમાં એકસ પની ભારે અગત્ય છે. ત્રીયુત આસુતોષ સુકરણ પોતાના ભાષણમાં કહે છે, કે “ અને હું ક્યારે બેઠીશ કે જોઈ દેશનો અવાજ રજુ કરનારા અને સમાજના નેતા છે, તેમની બંગાળી ભાષા ધટ દેવી થઈ હોય ? હું એ ક્યારે સાબળીશ કે હવે કેળવાએલ બંગાળીઓ બંગાળી ભાષામાંજ સહુ સમક્ષ વાતચિત કરતાં કે સભાઓમાં ભાષણો કરતાં અચકાતા નથી, અજર તો બંગાળી ભાષાના સેવક તરીકેની જોળબાણ આપતા શરમાતાં નથી ? ‘***’ મનુષ્ય માત્રને માટે વાંછનીય પોતાની બતીયતા અને બતીય સાહિત્યનું યોરવ અખંડિત બળવવા તથા વધારવા માટે બંગાળીઓ બે પોતે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના જ્યેષ્ઠનો બબનો પોતાની માતૃભાષામાં પ્રગટ કરે, તથા તરતના મળતા યજ્ઞની સમોહની તૃપ્તિને વશ ન થઈ સ્વદેશ તેમજ સ્વજાતિના હિતની કામનાએ એક માત્ર બંગાળી ભાષાનેજ સેવ્ય તરીકે સ્વીકારે, તો આ મુશ્કેલ જણાતું કાર્ય બહુજ સરળ થઈ જશે. ”

વહાલાં બહેનો ને ભાઈઓ, મારા જેવો જર્જરીભૂત મને શ્રી અદ્વૈત પ્રાણી આવી
વધારે શું કહી શકે, અને હવે વિશેષ કરી પણ શું શકે ? ગરવી ગુજરાતના કવિ
શિશુભણિ પ્રેમાનંદે રાખેલી અભિલાષા તેમનાજ શબ્દોમાં ગાંધને તે સુર શ્રોતાઓને
ગ્રેરે છે, અને વિરામ પામે છે.

સાદૃશ્ય વિકીરિત.

સાંગે પાજ સુરજ ન્ય જ અતિશે, પારો તિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી, થાઓ સખિ હપરી,
જે તિર્વાણ તિરા ગણાય ગણતાં, તે રમાન જો દયો વરી,
માથે મેલ સહુ સખિજનમહી, જો બાસા પૂરો હરિ !

તથાસ્તુ.

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ તરફથી આપેલું માનપત્ર

પરમ માનનીય

કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર,

છટ્ટી સુજ્ઞાતી સાહિત્ય પરિષદને વિશિષ્ટ પ્રસન્નિ આપ અમારૂં આમંત્રણ સ્વીકારી અને પધાર્યો છો તે કૃપા માટે અમે સુભરમિરાના નમ્ર સેવકો કૃતજ્ઞ છીએ, અને આપને અન્તાઃકરણપૂર્વક સ્વાગત દઇ સવિનય અભિવંદન કરીએ છીએ. સરસ્વતી દેવીના ઉપાસનમાં આપે અમર કીર્તિ સંપાદન કરી છે અને આપનું પ્રત્યક્ષ સંનિધાન એ દેવીની સેવા કરવામાં અમને વિશેષ પ્રોત્સાહક થયે એવી અમને પ્રતીતિ છે.

આ અમદાવાદ શહેર સુભરભૂમિનું પાટનગર છે અને ઐતિહાસિક ખ્યાતિથી પૂર્ણ છે. અમારૂં શહેર વેપાર ઉદ્યોગમાં મહત્ત્વુલ છે અને લક્ષ્મીના ઉપાભનમાં વલ્લુ કાળ કાટે છે, તે છતાં સુખાચ્છે તે સરસ્વતીથી વિબુધ નથી. સાહિત્યના પ્રયાસ માટે કેન્દ્રસ્થાન ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય આ શહેરે વલ્લુ વર્ષથી ઉપાડી લીધું છે અને તે ચાલુ રાખ્યું છે.

અંગ્રાજાના સાહિત્યનો પરિચય આપાન્તરે દ્વારા સુજ્ઞાતને કરાવવાનું સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રે શરૂ કર્યું ત્યારપછી તે પ્રજાલી ચાલુ રહી છે, અને આપના પૂજ્ય 'પિતાશ્રી મહર્ષિ' દેવેન્દ્રનાથ, ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, જગદિમચન્દ્ર, રમેશચન્દ્ર દત્ત, દેવીપ્રસન્ન રાય ચોધરી, હામોદર સુખોપાધ્યાય પ્રત્યાહિની જગાળી વાણીનો પ્રસાદ સુજ્ઞાતી વાંચનારને સુલભ થયો છે. આપની અનુપમ 'ગીતાંબલિ'નો સુધાસ્રોત પ્રગટથો ત્યારથી તેની ઉત્કટ પિપાસા સુજ્ઞાતમાં ઉત્પન્ન થઇ છે અને

ए आमार शरीरेर सिराय सिराय
जे प्राण-तरङ्गमाला रात्रिदिन धाव
सेइ प्राण छुटियाछे विन्ध-दिग्विजये
सेइ प्राण अपरूप छन्दे ताले लये
नाचि छे झुषने;

એ આપનો અદોષિક અનુભવ સુજ્ઞાતની પ્રજામાં અદપાસે પણ સંક્રાન્ત થાય, આપની 'પ્રાણતરંગમાલા' નું પાન સુજ્ઞાતની તૃપાત ભારતીને સોડુંબલું પણ થાય એ ઉત્કંઠાથી આપના વિવિધ વાંચિકાસ સુજ્ઞાતી આવામાં ઉતારવામાં આવ્યા છે.

બંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાઓ વચ્ચે ઘણું સામ્ય અને સામીપ્ય છે. બંગાળી સાહિત્ય તરફ ગુજરાતમાં ઘણી આકર્ષણ છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે એક વાર અમદાવાદની મુલાકાત લઇ અહિંના પ્રાર્થના સમાજ મંદિરમાં ઉપદેશ કરેલો. આપના વડીલ ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર હાજો વખત અમદાવાદ રહેલા અને તેઓ એ મંદિરમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વાર ભાષણો કરતા આપ પણ એમને ત્યાં સાંભળતીને કિનારે શાહીખાત્રના એકાન્ત ખજલામાં રહેલા છો અને ત્યાંનાં કબૂતરો અને મધ-માખીઓના આપના સસ્મરણો હજી તાજાં છે. આ સર્વ નિકટ સંબંધને લીધે આપનું આદિ આવડું વિશેષ પ્રિયકર થયું છે અને આ પ્રસંગો લાલ લઇ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ માનપત્ર દ્વારા આપને ધન્યવાદ દઇએ છીએ.

આપને ‘નોબલ પ્રોઇઝ’ મળ્યું તે વખતે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા પેઠે અમે પણ ખડું હર્ષ પામ્યા હતા અને આપના મહાન કવિત્વની કીર્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપી એ જોઇ અમે અમારૂં અત્યંત ગૌરવ માન્યું હતું. આપે પૃથ્વીપર્યટણ કરી ભારત માતાની કીર્તિ વધારી અને સસારતાપથી સેક્ષતા યુરોપ અને અમેરિકાના બંધુઓને અને બહેનોને આપે શાન્તિ અને અમરત્વ પામવાનો આપણા પુરાણ આશીર્વાદોના સનાતન સંદેશો પહોંચાડ્યો એ મહોર્ક ધાર્યું કદી વિસરાય એવું નથી.

દેશ પરદેશના રસાભિલાષીઓ આપના સમાગમનો લાલ મેળવે અને અમે આપના બંધુઓ અને પાડોશીઓ છતાં આપના દર્શનથી પણ વિહીન રહીએ એ ઉણપ અસહ્ય થઇ પડી તેથી અમે આ પ્રસંગે આપને તસ્દી આપી છે.

મહાન આદર્શો જીવનમાં કેમ ઉતારવા તેનું અનુપમ દષ્ટાન્ત આપે શાન્તિનિકેતન સ્થાપીને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે.

આપની ગમ્भीર તત્ત્વદષ્ટિ, ઉભરાઇ જતી પ્રભુશક્તિ, નિરૂપતા, સત્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રેમ અને સહકલજનતા માટેનો બંધુલાવ જોઇ અમે મુગ્ધ થયા છીએ.

આપનું ઋષિસભ પવિત્ર, શુદ્ધ, ભાવનાપરાયણ અને પરોપકારી જીવન અને આપની અવિચલ સાહિત્યભક્તિ પ્રત્યે અમારો પરમ આદર છે.

હિન્દ માતાની કુળે કઇ કઇ સત મહંત જનો જન્મ્યા છે તેમની સંખ્યામાં આપના એક વ્યક્તિત્વથી અનેકશા ઉમેરો થયો છે.

પ્રભુ પાસે આજના શુભ પ્રસંગે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપ હીંમતી થાઓ અને ભારતનું ગૌરવ હજી પણ વધે એવાં અનેક મંજલ ધાર્યું આપને હાથે થાઓ.

આપના સહાના અનુરાગી સાહિત્યભક્તો,

અમદાવાદ, તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી,
[સાહિત્ય પ્રદર્શન ખુલ્લું મકનાર બાણીતા કબારસિક વિદ્વાન]

શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજનું ભાષણ.

સાક્ષર ઇંધુઓ અને બહેનો,

આપણી છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના અભીષ્ટ પ્રસંગમાં આપ સહુએ મને લલીતકળા-પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાનું કાર્ય સોંપ્યું તે માટે હું આપ સહુનો આભારી થયો છું અને ઉક્ત કાર્ય અદા કરવાની તક ભેટાં મને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. કળા-પ્રદેશની રમ્યતામાં મને સ્વાભાવિક આનંદ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વિશેષે કરીને આપણા આર્યોના પુરાતન કળાકૌશલ્ય વિષે કંઈક આભાસ આપની પાસે રજી કરવાની અને તક મળશે એને પણ હું એક શુભ પ્રસંગ માનું છું એ કે આપણી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થયાંને આજે ૧૪ વર્ષ થયા છે, અને આ છઠ્ઠું સંમેલન છે તોપણ સમર્થ કાર્યવાહકોની દેખરેખ નીચે પ્રાથમ પરિષદો પુરી થઈ અને તેવાજ સમર્થ કાર્યવાહકો આ સંમેલનમાં પણ મને હિંમોચાર થાય છે, એટલે મારું અંતઃકરણ ખાત્રી આપે છે કે આ પરિષદના હેતુ અને યોજના ઉપર જનનિયતાની મહેર છે; અને આપણા આર્યોની આ પ્રાચીન રૂઢી ભળવી રાખી આપણે આપણા પ્રયાસમાં પ્રવૃત્ત રહેશું તો મને આશા છે કે આપણે આપણો હેતુ ચચેજી પાર પાડી શકશું. પ્રભુ આપણા આ શુભ પ્રયાસને નિરંતર પ્રુષ્ટિ આપે એમ ઇચ્છું છું.

શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા.

૧. કળા-કૌશલ્યના નમુનાઓ આપના સમક્ષ રજી કરતાં કળા-કૌશલ્ય વિષે જે શબ્દો અદારે બોલવા એ એક બ્યવહારની જવાબદારી અદારા ઉપર રહે છે. અદારે વિશેષે કરીને આર્યોના પ્રાચીન કળા-કૌશલ્ય વિષે આજે કંઈક બોલવાની ધારણા હોવાથી વર્તમાન અને ભૂતકાળની વસ્તુરિચતિનું કંઈક દિગ્દર્શન કરી હું પ્રાચીન ભૂતકાળનાં કળા-કૌશલ્ય વિષે આપની પાસે થોડી ભણુવા એમ હકીકત રજી કરવા ધારું છું. આ કમ સ્વીકારવામાં પણ કળા-પ્રદેશ મને એટલો વિશાળ જણાય છે કે પ્રાચીન ભૂતકાળની આવશ્યક હકીકત રજી કરવામાં પણ પ્રસ્તુત વિષયને આ ભેખમાં જીજ્ઞાસા આપી શકાશે એમ મને લાગે છે. કળા-કૌશલ્યમાં પારંગત થયેલા આપણા પૂર્વજોએ ચોસઠ કળાઓ વર્ણવેલી છે અને ઉક્ત કળાઓ અને તેમના અંગો વિષે એટલી સવિસ્તર, સંપૂર્ણ અને અદ્ભુત વિગતો માલુમ પડે છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગના ભેખમાં બધી કળાઓ વિષે બોલવાનું અશક્ય જણાય છે. આટલા કારણસર હું વિશેષે કરીને માત્ર શિલ્પ-કળા અને ચિત્ર-કળા એ બે કળાઓ સંબંધમાં બોલવા માગું છું અને તેમ કરવામાં આપણા પૂર્વજોનાં અદ્ભુત અને અઠલ કળા-કૌશલ્યના બહારમાં અનેક ઉત્સાહી યક્તિઓને વાળી શકાશે એવી આશા રાખું છું.

વર્તમાન સ્થિતિ.

૨. કળા-કૌશલ્યની ખાતરીમાં વર્તમાન કાળની વસ્તુસ્થિતિનું હું અવલોકન કરું છું ત્યારે હિંદમાં બધેકે દુનિયામાં એકે ભાગમાં કળા-પ્રદેશમાં મહારી ભૂતકાળની કળાની દૃષ્ટિ સંતોષથી હરી શકતી નથી. આધુનિક વિશ્વવ્યાપી દારણ્ય વિચરે ઉત્કૃષ્ટતા. કળા-કૌશલ્યનાં બધારણ્યોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી એવી શૂન્ય સ્થિતિ ઉભી કરેલી છે કે બાવિધ્યમાં કળા-વિદ્યાન કચું સ્વરૂપ લેશે અને

ક્યારે લેશે તે કંઈ કળી શકાવું કથી હોમ્સ, લુવેન, ઍન્ટવર્પનાં વિશ્વ વિખ્યાત બાંધકામો જમીનદોસ્ત યદ્ય ગયા છે, અને તેની તુલનામાં ઉભી શકે તેવાં બાંધકામો બાવિધ્યમાં તરતમાં બધાં શકે તેવા સભવ માત્ર પણ દેખાતો નથી. ખૂનખાર વિચરે જગતને એવા ચક્ર-વ્યુહમાં ચડાવેલું છે કે તેનાં જોખમમાંથી અલગ પડી, ચિત્રકારો અને શિલ્પકારો પોતાની પીછો-હથિયારો ક્યારે હાથમાં લેશે તે કંઈ કહી શકાવું નથી. વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ જોતાં અને કળાકૌશલ્ય માટે બાવિધ્ય તરતમાં સાનુકૂળ અને તેવા સભવ જણાતો નથી. આથી મહારી વૃત્તિ કંઈક લગાડ પહેલાંના તરતના સમયનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ વળે છે. પરંતુ તે સમય બધેકે વિશ્વમાં સહી પણ અને કંઈ સવિશેષ સંતોષ આપી શકતી નથી. દુનિયા પ્રગતિમય કહેવાય છે અને કાળના નિર્જન સાથે પ્રગતિમય હોવી જોઈએ એ કુદરતનો ક્રમ છે; પરંતુ હાલમાં કળા-પ્રદેશમાં કુદરતનો આ ક્રમ વિપરીત થયો હોય એમ બાસે છે. દુનિયાનાં એકે દેશમાં આધુનિક શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા ભૂતકાળની સર્વોત્કૃષ્ટતા સાથે સરખામણીમાં ઉભી રહી શકતી નથી. ઇંગ્લંડ અને જાપાનમાં એવા પ્રચલિત કૌશલ્ય કવચિત્ કવચિત્ નજરે પડે છે, પરંતુ કીરોટોફર રૅન, (૧૬૩૨-૧૭૨૩) કે ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) જેવા શિલ્પ કામીઓ કે રીચર્ડ વિલ્સન, (૧૭૧૩-૧૭૮૨), સર જોશુઆ રૅનોલ્ડ્સ (૧૭૨૩-૧૭૯૨), થોમ્સ જોન્સનરો (૧૭૨૭-૧૭૮૮), જોન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭), કે જી. એમ. રૂબિન્સ ટરનર (૧૭૭૫-૧૮૫૧) ઇત્યાદિ કુશલ ચિત્રકારોનાં કામ સાથે તુલના કરતાં ઉભી શકે તેમ છે ? ફ્રાન્સમાં એલીઅલ (૧૭૧૦-૧૭૮૨) પછી જાણવાજોઈ શિલ્પકાર કોઈ થયો નથી, ક્યારે ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જી. એલ. ડેવીડ (૧૭૪૮-૧૮૨૫) પછી શૂન્યતા આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડ જેવા કળા-કૌશલ્યનાં ધામોમાં પણ હાલ દૃષ્ટિપાત કરતાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પકળા સોળમાં સૈકાથીજ અસ્ત પામેલી છે. ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જી. લેસ (Ley) (૧૮૧૫-૧૮૬૫) અને તે પછી તેના અનુયાયીઓએ, સત્તરમાં સૈકાના વિશ્વવિખ્યાત પિટર રૂબેન (૧૫૭૭-૧૬૪૦) ની કીર્તિ હાલ પણ બેલ્જિયમમાં જળવી રાખી છે, તોપણ રૂબેનનાં કૌશલ્યની બરાબરી બેલ્જિયમમાં કે. રૅમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭-૧૬૬૯) અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારોની બરાબરી હોલેન્ડમાં હાલ કોઈ કરી શકે તેમ છે ? જર્મનીનું પણ તેમજ છે. લેનડનના કાર્લ્સીલ હોલ (૧૫૫૯) પછી શિલ્પકળામાં અને એ ડુરર (Durer) (૧૪૭૧-૧૫૨૮) અને એમ. હોલબૅન (૧૪૪૭-૧૫૪૩) પછી જર્મનીની એક વખત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકુશળતામાં, કોઈ તેવા કર્મ-પ્રવીણ પુરુષ થયો નથી એવજીવ નહિ, પણ જી. આંબરગેક (૧૭૮૬-૧૮૬૯), પી. કોર્નિલીઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૦) અને કે. સી. લેસીંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦)ની વિદ્યા પણ દિવમાનું દિવસ અસ્ત-મ્ત થતી

હોય તેમ દેખાય છે. સ્પેનમાં તો સરસરો સૈકા તે છેલ્લી સદીના કળા-કોશલ્ય માટે હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થાય તેવું નથી. સોળમાં સૈકામાં ટાલીડોમાં “ એસ્કોઝાર ” બધાયે તે પછી સિલ્પકળા, અને વેશઝંકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) અને મુરીલો (૧૬૧૭-૧૬૮૨) પછી ચિત્રકળા, કંઈ ખ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ગ્રીસ અને ઇટાલીમાં સિલ્પકળામાં, શીદી-આસ (૪ સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) પછી ગ્રીસમાં, અને રોમના જનપ્રસિદ્ધ પેન્થીઓન પછી ઇટાલીમાં-તેમજ ચિત્રકળામાં ઇટાલીના વિશ્વવિખ્યાત મિલેલ એન્જેલો (૧૪૭૫-૧૫૬૪) રાફેલ (૧૪૮૩-૧૫૨૦) વગેરે પછી, કંઈ જાણવા જેમ કળા રહી નથી અમેરીકાએ અષાધિપર્વન સિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં કંઈ ખાસ નામના મેળવેલી નથી મિસરદેશ, એસીરીઆ, એસીઆ માઇનોર વગેરે પણ પોતાની પ્રાચીન કોશલ્ય-કીર્તિથીજ કંઈકે ખ્યાન ખેંચી શકે છે હિંદુસ્તાન । મુગલોનાં સામાન્યમ્, યુદ્ધ અને જૈન પરિભ્રમણમાં, બ્રાહ્મણોની સર્વોપરી સત્તાના વખતમાં કે છેક પ્રાચીન વેદ-કાલીન સમયમાં જુઓ, સિલ્પકળામાં અને ચિત્રકળામાં એક વખત અખિલ વિશ્વમાં પંકાયેલું હિંદુસ્તાન, કે જેના વિદ્યા-સપન ઋષિઓને બારણે શિક્ષણ લઈ, ઇરાન, એશીઆમાઇનોર, ગ્રીસ, રોમ બધે સમસ્ત યુરોપ વગેરે દેશો કળા-પ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા, એ હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં સિલ્પકળા અને ચિત્રકળા લગભગ નષ્ટ થયેલી છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ક્યાં છે એ અજન્ઠાની શુદ્ધીનાં (૪. સ. પૂર્વે ૧૦૦ થી ૪. સ. ૭૦૦) સમય સિલ્પકારો, અને ચિત્રકારો કે અકબરના ઉત્સાહ બમવતી કે હુનર થા બહામીરનો ઉત્સાહ મન્સર । એલીફન્ટા ઇલોરાના (૪. સ. ૭૫૦-૯૫૦) કંલાસ-મંદિરના સિલ્પકારો, કે આણ્ણ પર્વતનાં નકશીદાર મંદિરો (૪. સ. ૧૦૩૧), મોઢેરા (૧૧ મો સૈકા) કે બિહાર હબેળીકનાં વિશ્વમંદિરો કે કનારક (૧૩ મો સૈકા) નાં અલૌકિક સર્વ મંદિરો, દિલ્હીની જુમા-મસ્જિદ, બિજ્જપૂરનો ગોળ ધુમ્મટ કે આગ્રાનો તાજમહેલ (૧૭ મો સૈકા) સ્થનાર કારીગરો હાલ ક્યાં મળી શકે તેમ છે ।

એ ત્રણ હજાર વર્ષોથી, બધે તેથી પણ વધારે અનિશ્ચિત જૂતકાળથી હવા કોશલ્યમાં વિશ્વમાં કામલાશ્વે ઝળુમી રહેલું હિંદુસ્તાન-અત્યારે પશ્ચિમનાં અથ અનુકરણમાં ઝંપલાઈ જઈ કળા હીન થઈ ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. આટલાં કારણોસર હું જેમ જેમ કળા પ્રદેશમાં વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્તાનનાં નૈસર્ગિક કળા-કોશલ્યમાં મહારી મહા દ્રવ થતી આવે છે અને જૂતકાળનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભરે મહાર લાવવાનું મને આવશ્યક જણાય છે. ઉપર કલા પ્રમાણે હું સિલ્પકળા અને ચિત્રકળા પુરતીજ હકીકત આપની પાસે રજુ કરવા ધારૂ છું અને આધુનિક વસ્તુ સ્થિતિનું અવલોકન કર્યા બાદ, જૂતકાળનાં ૨૦૦૦ વર્ષોનું દિગ્દર્શન કરી, દુનિયાનાં યુખ્ય યુખ્ય દેશોનાં કળા-કોશલ્યનો ઇતિહાસ તપાસી જોતાં દુષ્કળનામક દ્રષ્ટિથી હિંદુસ્તાનના પ્રસ્તુત ઇતિહાસનું સવિશેષ નિરીક્ષણ કરી, હું છેક પ્રાચીન જૂતકાળમાં આપણા સમયે આવેલો શુ પ્રવિક્ષતા મેળવેલી હતી તે શુદ્ધ ઉપર વિવેચન કરીશ, કે જેને મહારાં આજનાં બાવણના યુખ્ય બાગ તરીકે હું બેખું છું.

શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા-વર્તમાન સ્થિતિ.

૩. હાલની વસ્તુસ્થિતિ અવલોકન કરતા દુનિયાનાં એક પ્રદેશમાં સિલ્પ કળામાં, જૂત-

કાળના નમુનાઓ હાલ બની શકતા હોય તેમ જણાતું નથી ચિત્ર-
 યૂરોપ કળામાં ઇંગ્લેંડ, જાપાન અને બેલ્જિયમ કંઈક પોતાની કીર્તિ ટકાવી
 રહ્યા છે. બેલ્જિયમમાં જે હેસ પછી લુઇ ગેલેટ અને બીજાઓ પ્રશસ્ત
 કામ રજૂ કરી શકે છે. પરંતુ ઉપર કલા પ્રમાણે પીટર રબ્રેનની અમર કોર્નિના તેજમાં
 તે કંઈક જાય છે. ઇંગ્લેંડમાં ગયાં પચીસ વર્ષોમાં ચિત્રકળામાં સારું કોશલ્ય જણાયું હતું,
 પરંતુ તેમાં પણ કંમે કંમે ધટાડો થતો હોય એમ જણાય છે.

જાપાનનું કાશલ્ય નવા યુગનું છે એટલે પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે તેની નોંધ લાઇ શકાય
 તેમ નથી. જાવિયમાં વધારે ને વધારે કૌશલ્ય જાપાન ખતાવે એમ
 જાપાન આપણે ધ્રુવીશુ, પરંતુ આ લેખના જેવા ઐતિહાસિક નિરીક્ષણમાં
 જાપાનને યોગ્ય સ્થાન મળી શકે તેમ નહિ હોવાથી, હિંદુસ્થાનની
 આધુનિક કળા-પ્રવિણતાનું નિરીક્ષણ કરવું એ વધારે સ્થાને જણાય
 છે. હાલમાં જે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનને
 વર્તમાન કાળમાં સ્થાન માત્ર પણ મળી શકે તેમ નથી, અને સિદ્ધ
 કળાની અવનતિ કળા અને ચિત્રકળા બન્નેમાં હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ ધણીજ નિરાશાજનક
 દેખાય છે. “તાજમહેલના નમુનાથી પોતાની વૃદ્ધિ દર્શાવતી મુગલ
 કળા નહ પામી, કારણકે ઔરંગઝેબની લાંબી રાજ્યકારકીર્દીમાં સુબી
 મુસલમાની ધર્માધિ શક્તિઓનું પરિભળ હતું, અને શિઆ મુસલમાન
 અને હિંદુ કારિગરોને રાજકરવારમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા. ” (ઇ.
 કારણો

બી હેવેલ—Essays on Indian Art, Industry and Education).

આમણીસમાં સૈકામાં કળાનું જે કંઈ શેષ રહ્યું હતું તે યૂરોપના ચિત્રોની અસર
 નીચે દબાવ્યું, કે જે આ સમયમાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં હતાં. ૪ સ ૧૭૬૦ માં
 મુગલ વંશનો અસ્ત થયો, તે સાથે હિંદુસ્થાનની ચિત્ર કળા પણ નષ્ટ થતી જતી હતી.”
 (Percy Brown, Indian Painting)

“ હિંદુસ્થાનનું જે મોટું કમનશિબ હતું કે જ્યારે આપણી (બ્રીટીશ) રાજ્ય
 સત્તાનો પાયો નખાયો ત્યારે ઇંગ્લેંડની પ્રજાનો કળાનો શોખ હલકામાં હલકી સ્થિતિએ
 પહોંચેલો હતો. જુની “ જોહન ” કંપનીના કહેલા પ્રતિનિધિઓને, હાલની સરકારની મારફતે
 એક મોટા રાજતું બધારણુ બાંધવામાં કાંઈ સંબંધ નહોતો...તેમના દાખલાથી હિંદુસ્થાનની
 કળા ઉપર શું અસર થશે તે બાબતમાં કાળજી રાખવાને તેમને કાંઈપણ રાજકારી કારણો
 ન હતાં. ઇંગ્લેંડનાં ભવ્ય મકાનો, ઝોશીસો અને દેવળોમાં બાંધકામની જે રચના લેવાતી
 તે હિંદુસ્થાનમાં જળવી રાખવામાં, તેમને તેમના વતનની યાદગિરિઓ તાજ રહેતી, અને
 તેમની પ્રજાકીય મગરૂબીને પોષણ મળતું. જ્યારે આપણી સત્તા હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરી થઇ,
 ત્યારે જે નમુનાઓ અને રચના આ પ્રમાણે દાખલ થયા હતાં તે આપણી સત્તા નીચે
 આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પણ નમુના રૂપે લેવામાં. હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિની આ
 પ્રમાણે શરૂઆત થઇ ” (E. B Havell, Essays on Indian Art, Indu-
 stry and Education) “હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા બગડી ગયેલી છે અને નષ્ટ
 થતી જાય છે કારણ કે ધણે જાગે શોકોની ચિત્તશક્તિ તેમાં નથી. પચાસ વર્ષની અગ્રેજી

કળાની મારફત તે બહારના ઢોળવાળા અને અપ્રમાણિક છે. ' (Havell) " પશ્ચિમની બનાવટી કેળવણીએ પુર્વની કુદરતી કળાને નષ્ટ કરી નાખી છે. ' (Havell) હિંદુસ્થાનનાં કળા-કૌશલ્યની આધુનિક સ્થિતિ શુ છે એ હકીકતનો વિષય છે કે જે કળા-પ્રદેશમાં આનંદ ભેનારા ઢોંધપણુ ગુણી જનથી નહીં થઇ શકે તેવું છે ત' જોરમાં શિવાજી (૧૮૩૩-૧૮૬૫) ના વખતમાં હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના પુનરુદ્ધારનો કંઈક સંભવ થયો હતો, તે પછી નષ્ટ થયો, અને ચિત્રકળામાં અહિંસુરમાં જે પ્રવૃત્તિ દેખાઇ હતી તે પછી ૧૮૬૮ માં કૃષ્ણરાજના સ્વર્ગવાસ પછી બધું થઇ, અને જો કે બંગાળમાં બાપુ અમીનીંદ્રનાથ ટાગોર વગેરે કંઈક ચિત્રકળામાં નવચુમ સ્થાપવાની તબવીજ કરી રહ્યા છે, (કે જેનું "અભિસારિકાનું" ચિત્ર બેશક એક નમુના રૂપે છે) તોપણ એટલી હકીકત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્થાનમાં વર્તમાન-કાળમાં શિલ્પકળાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

૪. હિંદુસ્થાનની કળાની આ અધોગતિ થવાના કારણો સહજ જાણી શકાય તેમ છે. ઝુગભોના વખતમાં શિલ્પ કળામાં તેમજ ચિત્રકળામાં અતિ હિંમત ડોડીએ પહોંચેલી હિંદુ-સ્થાનની કળાની અધોગતિનો પાયો શાહજહાનની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં નખાયો, કે જેને ઔરંગઝેબના ધર્મોષ રાજ્યવહીવટથી વધારે ધકકો લાગવાથી કળાની અધોગતિ વધારે સત્વર અને દૃઢ થઇ. ઔરંગઝેબ પછીના નિર્માત્મ આદલાહોના વખતમાં ચિત્રકળા કંઈક ઝંખા સ્વરૂપમાં જીવંત રહેલી હતી પરંતુ તેની અધોગતિ મક્કમ અને ચોક્કસ જણાતી હતી. હિંદની કળાની આવી અધોગતિમાં ઓગણીસમા સદીમાં બ્રિટીશ સત્તાની શરૂઆત થઇ અને તે સાથે હિંદુસ્થાનની કુદરતી સ્વક્રોધ કળાનો વિનાશ આવી ભાગ્યો. " જોહન કંપની " ના દ્વંધ પૂજન અને ભોળી વ્યાપારી રાજકર્તાઓ કળાહીન હતા, અને તેઓએ હિંદુસ્થાનની પરંપરા આશતી આવેલી સર્વોત્કૃષ્ટ કળાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે પોતાના દેશની (યુરોપની) રચનાના નમુનાઓને ઉત્તેજન આપવા માધ્યુ હિંદુસ્થાનના હતભાગ્યે યુરોપમાં તે વખતમાં શિલ્પ કળાના નમુનાઓ ધણીજ કદમાં અને કળા શૂન્ય હતા અને એ રીતે શિલ્પકળાનું વિરૂપ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું. લલિત કળા નષ્ટ થઇ અને વિરૂપ કળા શકિતએ તેનું સ્થાન લીધું ઇંગ્રેજ રાજકર્તાઓનાં અનુકરણે આશવાવાળા દેશી રાજ કર્તાઓએ પછી બધું બાવથી આ રચના પોતાનાં રાજ્યોમાં દાખલ કરી અને એ રીતે હિંદુસ્થાનની લલિત કળા, રસિકતાને અભાવે, પોષણ અને ઉત્તેજનને અભાવે, અને વિદેશીય કળા રચનાના પરિભવમાં ક્રમે ક્રમે નષ્ટ પામી હિંદુસ્થાનની દીબ્ધ કળાના યોગ્ય ચિકિત્સા અને સત્કાર નહિ થવાથી અને રાજકર્તાઓનો આનંદ યુરોપની " ગૌથીક " અને " રીને-સાન્સ " રચનાઓ હિંદમાં દાખલ કરવામાં રહેલી હોવાથી, કળા કૌશલ્ય નષ્ટ થાય તેમાં નવાઇ નથી. નામદાર સરકારનાં જાહેર બાંધકામ ખાતાના હાથમાં બ્યારે જાહેર મકાનો બાંધવાનો મજબૂરો આવ્યો, અને પરિણામે યુરોપના નમુનાઓ સ્વાગત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે હિંદના જેવી સ્થિતિમાં આજીવિકા મેળવતો જન સમુહ, પોત પોતાની દીબ્ધ કળા છોડી આપી એ દિશામાં વળે અને અનુકરણ કરવા મથે એ સ્વભાવિકજ છે. સ્વદેશી કારીગરોને ઉત્તેજન નહિ મળવાથી અને વિદેશીય બધું અનુકરણમાં કૌશલ્ય, એજ કળા કૌશલ્ય મનાયાથી હિંદમાં કળા-પ્રદેશમાં શુ શૂન્યતા આવેલી છે તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ. " The whole system strikes at the very foundation of

art, and unless it is altered the entire ruin of Indian art is inevitable. (Havell-Essays on Industry).

“ આ આખી પદ્ધતિ કળાનાં મૂળને ધકકો પહેંચાડે છે અને તેમાં ફેરફાર થશે નહિ તો હિંદુસ્થાનની કળાનો નાશ અનિવાર્ય છે ” “ The painful fact must be admitted that, whatever the cause may be, since our rule has been established, the old art of India has been almost killed, the tastes of the people formerly led into safe paths by the traditions of Indian handicraftsmen, has been changed and corrupted, while we have given nothing from our national art to compensate India for what has been lost. ” Havell-ibid) (એ દુ ખદાયક હકીકત તો કમ્બુલ કરવીજ નોંધએ કે ગમે તે કારણ હોય પરંતુ આપણું રાજ્ય રચનાયું ત્યારથી હિંદની પ્રાચીન કળા મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી છે. હિંદના સ્વદેશી કારીગરોની રહેણીકરણીને અનુસરતાં ભોંકોનો શોખ સલામત આગેમી વખેથી હતો તે હવે દિશાતર ગયો છે; અને ખરડેલો છે. જ્યારે જે કાંઈ નષ્ટ થયું છે તેને બદલે આપણે આપણી કળામાંથી હિંદને કાંઈ પણ આપેલું નથી. ” હિંદુસ્થાનની કળાની વર્તમાન કાળમાં આ પ્રમાણે મૃતપ્રાય સ્થિતિ છે હિંદુસ્થાન કળા કૌશલ્યમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાએ પહેંચેલું હતું તે વખતે મધ્ય એશિયાના કુર કુમલાઓરોનો ભોમ થઈ પડ્યું કે જેઓ તેનું સર્વ બધારણ સોંદર્ય છિન્નભિન્ન કરી તેને નિરાધાર સ્થિતિમાં મુકી ગયા જ્યારે નામદાર બ્રિટિશ સરકારે હિંદને પોતાના આબય નીચે લીધું ત્યારે હિંદની સ્થિતિ એક અનાથ બાળકના જેવી હતી, કે જે દુઃખને લીધે પોતાનું મોરવ જીવી જઈ પોતાના વિદેશીય માલિકની મીઠી હાથ નીચે આનંદ ભેટું થયું અને તેના શિક્ષણ અને રીત ભાતો એજ ખરાં માની, તેનું અનુકરણ કરવા મૂકી ગયું પરિણામે હિંદની પ્રાચીન કળા અનાદરમાં આવી અને કંમે કંમે નષ્ટ થઈ. તોપણ કુદરતથીજ આ દેશ કળારસમ હોવાથી, તેના રસિકતાના શુભોનાં અકુરે નષ્ટ થયાં નથી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં, રજપુતાનામાં, મદ્રાસ પ્રદેશમાં, હજીપણ એવા સ્વદેશી કારીગરો મળી આવે છે કે જેમની કારીગરી વર્તમાન કાળના સંજોગોમાં પણ મુરોપની ઉત્તમોત્તમ કારીગરિને ઝાખી કરી શકે, અને જેઓ તાજ મહેલ, મસ્જિદો, શિવાલયો, અને અજબ ગુફાઓ રચનારા પોતાના પુર્વજોની અમર કીર્તિને હાલ પણ જવલત કરી શકે. પરંતુ નામદાર સરકાર તરફથી કે દેશી રાજ્યો તરફથી તેમને કાંઈપણ ઉત્તેજન મળતું નથી; જ્યારે જનસમાજ રાજ કર્તાના શોખમાં કૌશલ્ય માની અનુકરણમાં દોરાતો હોવાથી હિંદુસ્થાનની પુરાતન દીવ્ય કળા સજીવન થવાને સંભવ બહુ દુર જણાય છે.

૫. ઝોગણીસમા સંકાત બદલે વર્તમાન કાળની કળાની સ્થિતિનું અવલોકન કરી આપણે હવે મધ્યમયુગના કળા-પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરીશું.

મધ્યમયુગ (ઇ. સ ૧૦૦ થી ૧૮૫૦ સુધી) માં કળાની સ્થિતિ.

એ બાબતે ૬. મધ્યમ યુગના સમયનું મહારા આ લેખના હેતુને માટે, હું બે ભાગથી નિરીક્ષણ કરવા માગુ છું. એક ઇ. સ. પહેલા સંક્રાંતિ પંદરમા

ઉત્તર ભાગ. સૈકા સુધીનો વિભાગ-જને બંને ઇ. સ. ૫૬૨માં સૈકાથી યોગ્ય-
 ઇ. સ. ૧૪૫૦ સમાં સૈકા સુધી-આ બે વિભાગનું જુદું જુદું નિરીક્ષણ કરવાના
 થી ૧૮૫૦ સૈકાઓ સુધી યુરોપ ખંડમાં (કે જેને મે પ્રસ્તુત લેખ માટે એક
 હાખલા રૂપે પસંદ કરેલ છે, તેમાં) એવી અધ્યાયની આવેલી હતી
 કે ત્યાંનો ઇતિહાસ એકે બાબતમાં સૃષ્ટિની પ્રગતિ પરત્વે ધ્યાન બેઝી શકે તેમ નથી,
 અને મજબૂર સૈકાઓ પૈકી છેલા પાંચ સૈકાઓનો સમય કળા-કોશલ્યની બાબતમાં તો
 હિંદુસ્થાનને માટે પણ ચત્ર્ય હોય એમ જણાય છે. ૫૬૨માં સૈકામાં એકએક નવજીવનના
 અકુરો બંધાયાં અને જ્ઞાન જ્યોતિની પ્રભા ચોતરફ ફેલાઈ. નવયુગ (Renaissance)ની
 શરૂઆત થઈ અને શિલ્પકળામાં અને વિશેષે કરીને ચિત્રકળામાં યુરોપખંડે પોતાના ઉત્ત-
 મોત્તમ નમુનાઓ રજૂ કરી કળાકોશલ્ય સિદ્ધ કર્યું હિંદુસ્થાનમાં આ સમય એ યુરોપની
 આફક નવયુગ ન હતો, તોપણ કળા-પ્રદેશ પુરતો વિચાર કરતા એમ સિદ્ધ થાય છે કે
 ૫૬૨માં સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં પણ પુનર્જીવનની (revival) શરૂઆત થઈ હતી.
 અજન્તાની અચિત્ર્ય ગુફાઓ પછી અને તે પછીનાં શિલાલેખો અને વિષ્ણુ-મંદિરો પછી
 હિંદુસ્થાનમાં કળા-પ્રદેશ ઉપર એવી જાતની સુષુપ્તિ આવેલી હતી કે મધ્ય-એશિયાના
 કળા-રસજ્ઞ આફ્રાહો દિલ્હીના ખામ તખ્ત ઉપર આવ્યા ન હોત તો ઉસ્તાદ મન્સુરનાં
 કુદરતની હરીફાઈ કરનારાં (પક્ષાઓ) ચિત્રો, કે ઉસ્તાદ ઇસાનો અલૌકિક તાજમહેલ,
 હિંદુસ્થાનની ઝલાન થતી ઇતિહાસે પુનઃ સતેજ કરવાને, અને-પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વ
 એકતા પુનઃ સિદ્ધ કરવાને બહાર આવત કે નહિ તે સદેહ લાગે છે આટલા કારણસર
 યુરોપ અને હિંદુસ્થાન બન્નેમાં ૫૬૨માં સૈકાથી યોગ્યસમાં સૈકા સુધીનો ઇતિહાસ
 કળા-કોશલ્યને માટે ખાસ ધ્યાન બેઝી શકે છે

ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૮૫૦.

યુરોપખંડ. ૭ યુરોપખંડ તરફ નજર કરતા, નવયુગનો (Renaissance) ઉદય
 થયા પછી, શિલ્પકળાનો પુનરુદ્ધાર થવાની શરૂઆત પહેલી ઇટાલીમાં
 ઇટાલી થયેલી જણાય છે. ગ્રીસ અને રોમના નમુનાઓનું અનુકરણ ચાલુ
 હતું, પરંતુ ચિત્રકારો અને શિલ્પકારોનાં કલમ અને હથિયારમાં
 સ્વતંત્રતા, વિચાર શક્તિ અને સ્વવિશ્વાસ આર્વિષ્ણૂત થયાં, અને ૫૬૨માં સૈકાની શરૂઆતમાં
 તો બ્રુનેલેશ્ચી (Brunelleschi) એ ફ્લોરેન્સમાં નવયુગનો ઢંઢો વગાડ્યો. પેટ્રી,
 વિનોલા, સાનગેલો, સાનસોવિનો, રાફેલ અને મિચેલ એન્જેલો વગેરે સમર્થ શિલ્પકારોએ
 સોળમાં સૈકામાં ઇટાલીમાં પોતાનું અનુપમ શિલ્પ-કોશલ્ય પ્રતિપાદિત કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૬
 માં રોમમાં સેન્ટ પીટર્સનાં બૉમ્બ દેવળની શરૂઆત થઈ જેને લગભગ અરધા સૈકા પછી
 મહાન મિચેલ એન્જેલોએ અજન્મ નિપુણતાથી પુર્ણ કરી, દુનિયાનાં એક અદ્ભૂત કારિ-
 ગિરીના નમુના તરિકે ઝળકતું કર્યું. ફ્લોરેન્સમાં ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં રમણીય “ પેન્ડોલ
 શીનાઈ ” બંધાયું. ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં રોમમાં પ્રખ્યાત “ કારનીઈ ” મહેલ બંધાયો. અને
 ‘ બ્રેટીકન ’ નાં બહારણુથી વિશેષતા થઈ. વેનીસમાં ‘ સેન્ટમાર્કનું ’ સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય બંધાયું.

બ્યારે ૧૬૩૨ માં લોગ્હેના (Loughena) એ 'સેન્ટ મેરીયા ડેલ્લા સેલ્યુટ'નું સુંદર દેવળ બાંધી સત્તરમા સદીથી શરૂ થયેલી સ્થિતિપદ્ધતિની અવનતિના પહેલા ચિન્હો પ્રત્યક્ષ કર્યાં.

ચિત્રકળા ૮ પરંતુ જે પ્રદેશમાં કુશળતા મેળવ્યાથી ઇટલી હજી પણ આખી દુનીઆમાં એક અતિ કળા નિપુણ દેશ તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે તે પ્રદેશ આ સમયનો ચિત્રકળાનો હતો. સ્થિતિપદ્ધતિના પ્રદેશમાં જેમ ઓસદ્દાર મિસર દેશની વિધાને ઇટલી આબારી થયું હતું તેમ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં પણ ઓસ અને બાઇઝેન્ટીઅન (Byzantium) દ્વારા મિસર દેશનેજ આબારી હતું, અને નવયુગની શરૂઆત ચિત્રકળામાં ઓસવાટે પહેલી પાદડા, સીએના અને ફ્લોરેન્સમાં થઇ હતી. જેનો જાઇએવેન્ના સીમેન્ટ્યુ (૧૨૪૦-૧૩૨૦) પહેલો ચિત્રકાર હતો. એ જાઇએવે દે (૧૨૬૬-૧૩૩૭) ના Christian and the Doctors" વગેરે ચિત્રોએ ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ જાહેર કર્યો, જેમાં જી. ફ્રેસ્કીઆનો (૧૩૭૦)-૧૪૫૦) વગેરે તેના અનુયાયીઓએ પૂર્તિ આપી. પદરમાં સૈકામાં ઇટલીએ અચિત્ય અને અસાધારણ કૌશલ્ય ચિત્રકળામાં મેળવ્યું. પ્રખ્યાત સ્થિતિપદ્ધતિ ધીમ-ટીએ (Ghiberti) નવી પદ્ધતિના પ્રચલનની શરૂઆત કરી, જેને નવયુગની પદ્ધતિના પહેલા પ્રતિષાઠક ટી મેસેચીઓ (૧૪૦૧-૧૪૨૮) એ પોતાના "Tribute money" વગેરે ચિત્રોમાં સ્વામત કરી આધુનિક કળા-પદ્ધતિનું બીજ રાખ્યું. એન્ડ્રીઆન્ટેના (૧૪૩૧-૧૫૦૬) ના "Crucifixion" થી. જી બેલ્લીનાર્ધ (Bellini) (૧૪૨૭-૧૫૧૬) ના "Death of St. Peter martyr" થી, અને પેરુગિનો (Perugino) (૧૪૪૬-૧૫૨૪) ની ભક્તિપૂર્ણ કલમથી, ઉક્ત મૈકાના સમર્થ ચિત્રકારોનું અનુરૂપ આવકા-હન થયું, અને ઔરવશીળ ચિત્રકાર લીઓનાર્ડો ડાવિન્સના (૧૪૫૨-૧૫૧૯) વિશ્વ-વિખ્યાત ચિત્ર "Last supper" એણે ઇટલીને કળા-કૌશલ્યમાં અતિ ઉચ્ચ કોટિમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ઇ. સ. (૧૪૭૫-૧૫૭૪) સુધીમાં ચિત્રકાર શિરોમણિ મિચેલ એન્જેલો થયો કે જેણે પોતાના અદ્ભૂત "Creation of Adam" વગેરે ચિત્રોમાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, દીવ્ય શક્તિ, અને કળાનું ઔરવ સિદ્ધ કરી ઇટલીને ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખર ઉપર મુક્યું તેના સમકાલીન ચિત્રકાર રાફેલ (૧૪૮૪-૧૫૨૦) કે જેણે પોતાના ભવ્ય ચિત્ર "Miraculous draught of fishes" વગેરેમાં પોતાની હિમ્મતબાજ કલમથી "ચિત્રકારોનો રાજ" એવો અનુષ્ઠાન ઇજ્જાવે, અને એન્ડ્રી ડેલ સાર્ટો (૧૪૮૭-૧૫૩૧) કે જેણે "St Agnis at Pisa" અથવાપિ પર્યન્ત કળા રસમ પુરૂષોના મન ઝુલાવી રહ્યું છે, અને "Tribute money" નો ચિત્રકાર પ્રખ્યાત વેનીસીઅન ટીટીઅન (૧૪૭૭-૧૫૭૬) વગેરે ચિત્રકાર-રત્નો પણ નવયુગના ભારતમાંજ નીપજેલા હતાં. સોળનાં સદીની ઇટલીની ચિત્રકળાની ખિલાવટ દેવળ અજબ હતી. "That effort was never equalled before as it has never been equalled since એ પ્રચલન અઘાઉ કદી થયો ન હતો, અને એના જેવો ફરીથી પ્રચલન અઘાપિપર્યન્ત થયો પણ નથી." સોળમા સદીમાં ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખરે પહોંચ્યા પછી, ઇટલીની તે બાળતમાં અવનતિ થઈ થઇ. સત્તરમા અને અઠારમા સદીમાં યોડાયણું ચિત્રકારો થયા. પરંતુ તેમની કલમ કાંઈ ખ્યાન એ ચી શકતી નથી. સોળમા સદીની દીવ્ય કળાના સમર્થ ઉપાસકોનો ખ્યાલ એતા, ઇટલીની હાલની કલા ગત શક્તિની જગ્યા માત્ર હોમ નેમ લાગે છે.

ફ્રાન્સ.

૯. ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવ યુગની અસર યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેલાઈ, અને થોડા ઘણા મકલ્પ વિકલ્પ પછી, ફ્રાન્સમાં ત્યાંના રાજ શિલ્પકળા “ ફ્રાન્સિસ પહેલા ” (૧૫૧૫-૧૫૪૭) એ નવયુગની પદ્ધતિને પહેલું સ્વાગત કર્યું. ઇટાલીના શિલ્પકારોને આમ ત્રણ કરવામાં આવ્યું, અને ઈ સ ૧૫૪૪ માં લુવરના દમદમાબર્મા શિલ્પકામોની શરૂઆત થઈ ઈ સ. ૧૪૫૬ માં પેરીસમાં “ Palace of the Tuilleries ” બંધાયો, બ્યારે સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતમાં રીશેલુ માટે બંધાયેલો “ Palace Royal ” અને “ Palace of Luxembourg ” બંધાયા. રાજા લુઈ ચૌદમા (૧૬૪૦-૧૭૧૫) ના વખતમાં ફ્રાન્સની શિલ્પકળાને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું, જેને પરિણામે શિલ્પકાર મેન્સાર્ડ (Mansard) (૧૬૪૫-૧૭૦૮) વરસેઠકિનો ભવ્ય મહેલ બાંધવાનું શરૂ કર્યું. લુઈ પંદરમો અને લુઈ સોળમો બન્ને રાજાઓએ શિલ્પકળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું, અને ઉપરોક્ત ત્રણે રાજાઓના વખતમાં ઘણું સુદર, નકશીદાર અને ફ્રાન્સનું સારામાં સારું બાંધકામ બંધાયું, જેમાં સત્તરમાં સૈકાનું “ Pantheon (ste Genevieve) ” હજી પણ પ્રેક્ષકનું આશ્ચર્યસમેત ધ્યાન ખેંચી શકે છે. (૧૭૧૦-૧૭૮૨) ઈ સ માં ગેબ્રીએલે (Gabriel) પોતાના કામો બાંધી, શિલ્પ કળાની અવનતિને માર્ગ આપ્યો. ફ્રાન્સની શિલ્પકળા, ફ્રાન્સના કીર્તિવત સમયમાં પણ મ્હોટે બાંને ઇટાલીની કળાનું યુદ્ધિહીન અનુકરણ હોવાથી, આથી વિરોધ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

૧૦. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવ યુગમાં ફ્રાન્સે સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી. શિલ્પકળાની માફક ચિત્રકળા માટે પણ ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો લીઓનાર્ડો ડા. વિન્સી (Leonardo Da Vinci) વગેરે રાજ ફ્રાન્સિસ પહેલાના વખતમાં ફ્રાન્સમાં આવી વસેલા હતા, અને તેમના શિક્ષણ નીચે ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં ફ્રાન્સે સ્વતંત્રતા, વિચાર શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યાં. જે દુકે (Fouquet) (૧૪૧૫-૧૪૮૫) એ નવ યુગની પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં પહેલું પગલું ભર્યું. જે કે એ પદ્ધતિ ફ્રાન્સમાં લોકપ્રિય કરવાનો થક પ્રખ્યાત “ Last Judgment ” ના ચિત્રકાર જે કુઝા (Cousin) (૧૫૦૧-૧૫૮૯), તથા “ Presentation in the Temple ” ના ચિત્રકાર એસ વુએટ (vuet) (૧૫૬૦-૧૬૪૯) ને થયે છે. સત્તરમાં સૈકામાં રાજા ચૌદમા લુઈ (૧૬૫૦-૧૭૦૦) ના વખતમાં ફ્રાન્સની ચિત્રકળાએ અપૂર્વ કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યું, જેમાં ફ્રાન્સનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર નિકોલસ પુસાં (Pussin) (૧૫૯૪-૧૬૬૫) અને લાસ્યુઅર (Le Sieur) (૧૬૧૭-૧૬૫૫) ચિત્રકારોની પદ્ધતિમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે. “ Arcady, ” “ Israelites, collecting manna ” અને “ Rebecca and Eliezer ” વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં પુસાંએ કળાની વિવિધતા અને સૌદર્ય અને જે મળીર વિચાર શક્તિ બતાવેલાં છે, તેને માટે અધ્યાપિપર્યંત તેની કીર્તિ ઝળકતી રહેલી છે, તે સકારણ જણાય છે. “ ફ્રેન્ચ રોફલ ” લાસ્યુઅરે, પણ પોતાની કલમની મૃદુતા અને રમણીયતાથી “ St. Paul preaching

at Ephesus" મા જે કૌશલ્ય દેખાડ્યું છે તે ક્રાન્સના આ યુગને શોભાવે તેવું છે કુદરતનું સૌંદર્ય આલેખવામાં " Crossing the Ford " નો અદ્ભુત ચિત્રકાર હર્લોડ લૉરેન (૧૬૦૦-૧૬૮૨) પણ આ યુગના પ્રતાપી રત્ન તરીકે ખાસ ધ્યાન જેવી શકે છે. પરંતુ તેના પછી રાજ પંદરમા હુધના વખતમા ક્રાન્સના ચિત્રકારો કેવળ રસહીન અનુકરણ કરનારાઓ થયા, અને સત્તરમા સૈકાની આખરમા કળા-પ્રદેશમા ચત્રતા દેખાવા લાગી, જેમા ફરી એકવાર હર્લો વાન્લુ (Vanloo) (૧૭૦૫-૧૭૬૫) એ અદ્યારમા સૈકામા રસિ હતા અર્પિ પરંતુ કળાને પુનઃ સજીવ કરવાનું માન તો જે એલ ડેવિડ (J L. David) (૧૭૪૮-૧૮૨૫) ને ગયું છે, કે જેણે પોતાના Sabine women " અને "Leonids" વગેરે ચિત્રોથી ક્રાન્સમાં બદલે આખા યુરોપમાં લાખા કળ કુધી પોતાની કલમની જાડુ અસર ફેલાવી તેના અનુયાયીઓમાં એમ બર્નેટ (૧૭૮૫-૧૮૬૩) (The Post Through the Desert), ડી, રસો (Father of Modern French Landscape) (૧૮૧૨-૧૮૯૭), (Sunset), જે. મિલેટ (Millet) (૧૮૧૫-૧૮૭૫) (Angelus), એમ. રેનોલ્ટ (૧૮૪૩-૧૮૭૧) (Excavation in the Alhambra), અને જી. કુર્બે (Courbay) ૧૮૧૫-૧૮૭૭ (Funeral at Oranous) જે કે સાધારણ ચિત્રકારો હતા તોપણ અદ્યારમા સૈકા અને આધુનિક સમયની કળાની સંકલના કરનાર તરીકે ખાસ ધ્યાન જેવી શકે છે.

બેલજીઅમ અને હોલેન્ડ

૧૨ નવયુગમાં ઇટાલીની કળા વિશિષ્ટતાનો લાભ લેનારા દેશોમાં બેલજીઅમ અને હોલેન્ડ પણ હતા. જે કે શિલ્પ કળામા એન્ડર્વર્પના " ટાઉનહોલ્સ, " બ્રુસેલ્સની ઇમારતો અને બ્રુજ્ઝના દેવળ સિવાય, સોળમા સૈકા પછી કંઈ ખાસ વિશેષતા નેવામાં આવતી નથી. તોપણ, ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં બન્ને દેશોમા સાફ કૌશલ્ય મજાસિત થયું હતું મેન્સુઝ (૧૪૭૦-૧૫૩૨) ચિત્રકારે નવયુગની શૈલિને સ્વામ્ય કરી બેલજીઅમની કળાને નવિન દિશામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી, જેનું " DuckShooting ના ચિત્રકાર, કુદરતનું સૌંદર્ય સમજનાર પૉલ બ્રિલે (૧૫૫૬) ચોક્કસ સ્વરૂપ બાંધ્યું. પરંતુ ઇટાલીની કળાની પ્રખળ અસર જોએ પણ બેલજીઅમનું કળાસ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરી દેશને કળા નિપુણ તરીકે ઓળખાવનાર તે સત્તરમા સૈકાનો જાડુ ચિત્રકાર પિટર રૂબેન્સ (૧૫૭૭-૧૬૪૦) હતો કળાનું ચિત્ર વિશિષ્ટ સૌંદર્ય આલેખવામાં કુદરતથીજ ચિત્રમય કલમ હોય તો તે ચિત્રકાર રૂબેન્સની હતી. 'Helena,' 'Raising of the Cross,' 'Last Judgment' અને " The Vision of St. Ildefonso " વગેરે ચિત્રો કોઈ પણ ચિત્રકારને કોઈ પણ દેશ કે યુગમાં કીર્તિ આપી શકે તેવા છે તેના પછી તેના અનુયાયીઓએ, એ. ડીક (૧૫૫૫-૧૬૨૧) ડી. ટેનીઅર્સ (૧૬૧૦-૧૬૮૦) વગેરે થયા પરંતુ રૂબેન્સની કીર્તિને તેઓ ટક્કવી શકે તેવા નહતા. અને બેલજીઅમની અવનતિ પામતી ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવન કરવાનું માન છેક ઓમણીસમા સૈકાના જે. લેસ. (Loyb) (૧૮૧૪-૧૮૬૫) અને તેના અનુયાયીઓ હુધ ગેલેટ વગેરેએ મેળવ્યું.

૧૨ હોલેન્ડની ચિત્રકળાનો કીર્તિવંત યુગ સત્તરમા સૈકાનો (૧૫૮૪-૧૬૮૨) હતો. અવહારના અનુભવો આલેખવામાં, કુદરતના દેખાવો અદ્ભુત રીતે ઢીલા કરવામાં કે ચિત્રોની

અન્યતા અને ખોલાર રંગો રજુ કરવામાં હોલેન્ડના સત્તરમા સૈકાના ચિત્રકારો અપ્રતિમ કીર્તિ બોમ્બે છે. ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસેથી હોલેન્ડને ગદ્ય ચિત્રવાનુ મળ્યું હતું, અને સમર્થ ચિત્રકારોની નામાવલિમા સત્તરમા સૈકામા પડેલું સ્થાન Banquet of the Officers of the Civic Guard " ના ચિત્રકારો પ્રખ્યાત તસ્વીરો ચિતરનારા ક્રાન્ઝ હોલ્ઝે (Halz) (૧૫૮૬) મેળવ્યું હતું પરંતુ સર્વોપરી શ્રેષ્ઠતાનું માન તેા એચ. રેન્મેન્ડ (૧૬૦૭-૧૬૬૯) ને માટે હતું કે જેણે " King of Shadows " કદરતની નિઃશ્વાસાથીજ શિક્ષણ લઈ, " Portrait of Saskia " " Night Watch, " અને " Eoos Homo " વગેરે અતુલ્ય ચિત્રોમાં વિપુલ કોશલ્ય દેખાડી કળા-પ્રદેશમાં હોલેન્ડની કીર્તિને હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. તેના અનુયાયીઓમા તસ્વીરોના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બી હેસ્ટ (૧૬૧૩-૧૬૭) "(Banquet of the Civic Guard)" જે વાઇન્ટસ, (Wynants), "(Landscapes)" પી. પોટર, (Potter) (૧૬૨૫-૧૬૫૪) કે જેણે પોતાના આકર્ષક " Young Bull " વગેરે ચિત્રોથી ' Raphael of Animals " ની ઉપમા મેળવી, જે રીઝડેલ (૧૬૨૫-૧૬૮૨) "The chase" નો ચિત્રકાર, સાયુદ્ધિક સૈન્ય આગેખનાર પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ડબલ્યુ. વેલ્ડ (૧૬૩૩ ૧૭૦૭) " (The Calm) " ફળદ્રુપાદિનો ચિત્રકાર જે. હીમ (૧૬૭૪), અને રસોહાનો રમુછ અને અદ્ભૂત ચિત્રકાર વિલ્હામ કાફ (Kalf), (૧૬૩૦ ૧૬૬૩) વગેરે થયા કે જેણે હોલેન્ડની કીર્તિ છેક અદ્યતન સૈકા સુધી જળવી રાખી યુટ્રેક્ટની સુમેલ (૧૭૧૩) પછી હોલેન્ડની વિકિષ્ટ ચિત્રકળાની અવનતિ થઈ, અને વર્તમાન કાળમાં તે દેશની ચિત્રકળા કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

જર્મની

૧૩. શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં ઇંગ્લેન્ડને શિક્ષણ આપનાર તરીકે નવયુગનું જર્મની ચિત્રકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. હિંડેલબર્ગના પ્રખ્યાત શિલ્પકળા. દિલ્લાથી સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં નવયુગનો કીર્તિ-સ્તંભ બંધાયો અને ૧૫૯૯ માં લેડનના 'Council Hall' થી નવયુગનાં આંધ-કાગે શરૂ થયાં. "ગ્રાથીક" અને "નવયુગ" ના નિયમનું સમિશિત અનુકરણ છેક અદ્યતન સૈકા સુધી ચાલ્યું જે પછીના જર્મનીનાં બાધકામો આકર્ષણ વચરનાં અને સાધારણ કોટીનાં થયાં, જેનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યક જણાતું નથી. સારાંજ નવયુગના સમયમાં શિલ્પકળાનાં પ્રદેશમાં જર્મનીએ કાંઈ અદ્ભૂત કળા બતાવેલી હોય તેમ દેખાતું નથી. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમા નવયુગનું જર્મની પોતાનાં કળા-કોશલ્યના અનેક પુરાવાઓ રજુ કરી શકે છે. દ્રોકાનીઆની નિઃશ્વાસમાં આલબેટ ડુરર (૧૪૭૧-૧૫૨૮) થયો કે જેણે નવયુગની ચિત્રકળાને પરીપૂર્ણતા આપી, જર્મનીના સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર તરીકે હમેશને માટે સ્થાન લીધું. " The four Apostles " અને " Trinity " વગેરે અર્થગભીર ચિત્રોનો ચિતરનાર-આ સમર્થ ચિત્રકાર, નવયુગના દિરસ્તા રૂપે હતો, કે જેણે જર્મનીની ચિત્રકળા ઉપર ધણીજ ઊંડી અસર કરેલી હતી. તેના અનુયાયીઓ એચ. બર્કમાયર (૧૪૭૩-૧૫૨૨) એલ. કેનાફ

(૧૪૭૨-૧૫૫૪) વગેરે યથા, પરંતુ તેની પછી તેની કીર્તિને શાભાવે તેવું માન તેા ઓગસ્ટબર્ગના મહાપ્રવીણ ચિત્રકાર પ્રખ્યાત હન્સ હોલ્બીન (૧૪૬૭-૧૫૪૪) ને થતે છે. કળાપૂર્ણ તસ્વીરો અને “Madonna of the Meyer Family” અને “Portrait of the Duchess of Milan” વગેરે ચિત્રોના ચિત્રકાર હોલ્બીન, જર્મનીમાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં અદ્યપિ પર્યન્ત એક સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. ડુરર અને હોલ્બીન પછી ઇટાલીની નિશાળનું અધ અનુકરણ કરવાવાળા બધા ચિત્રકારો યથા, પરંતુ ઉક્ત સમર્થ ચિત્રકારોની કળા કોઇનામાં નહતી, અને ૧૭૮૯ થી ૧૮૬૯ માં જર્મનીની ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવ કરનાર જર્મન જોવાર એક “(Triumph of Religion in Arts)” થયો ત્યાં સુધીમાં, એ સેન્ટ (૧૭૨૮-૧૭૭૯) “(St Peter)” સિવાય કોઇ ચિત્રકાર ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ઇટાલીની નિશાળમાં શિક્ષણ લીધા છતાં પોતાની કલ્પનની સ્વતંત્રતા, હિંમત અને ઉત્તેજા શક્તિથી જોહન જોવારએકે જર્મનીની અસ્તંગત થતી કળાનો પુન ઉદ્ધાર કર્યો. અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારો કોર્નેલીઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૭) “(Four Riders of the Apocalypse)” અને સી. લેસિંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦) “(Oak of a thousand years)” વગેરેએ પણ તેમાં સહાયતા આપી પરંતુ ડુરર અને હોલ્બીનની મનોહર કલ્પન પુનઃ પ્રજ્વલિત થયેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

સ્પેન.

૧૪ ક્રાન્સ, બેલગ્રાન્સ, હોબેન્ડ અને જર્મની પછી, મધ્ય યુગમાં સુપ્રસિદ્ધ થએલું સ્પેન, કળા સમય પુરષોત્તમ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવયુગના કિરણો ત્યાં પણ પહોંચેલા હતા પરંતુ કળા પ્રદેશના લાંબા કાળ સુધી તેનો પ્રભાવ જાહેરો હોય

તેમ જણાતું નથી શિક્ષકોનામાં નવયુગની અસર એક પદરમાં સૈકામાં શિક્ષકોના.

આલૂમ પડે છે. જેમાં એનેડાનું દેવળ, ટોલીડોનો અસ્કાઝર (૧૫૪૮) અને સેવાઇનો “ Town Hall ” ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે શિક્ષકોનામાં માત્ર બેચિટ્ટા અને હેરેરા બે ચિત્રકારોની કીર્તિ અદ્યપિ પર્યન્ત સ્પેનમાં ટકી રહી છે. પોર્ટુગાલમાં માત્ર એકીના મઠ શિવાય (નવયુગની કળાની શાદગિરિ કોઇ મઠાનથી તાજી થઈ શકતી નથી.) પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગના સ્પેનને કાંઈ વિશે-

યતા મેળવેલી હોય એમ જણાય છે. સ્પેનના રાજા ખીજી પ્રીલીપના ચિત્રકળા

શ્રુત્ય સુધીમાં એટલે કે લગભગ સોળમાં સૈકાની આખર સુધીમાં સ્પેનમાં કળા પ્રદેશમાં સાચી પ્રગતિ થયેલી હતી, પરંતુ મોટે ભાગે ચિત્રકારો ઇટાલીની નિશાળનું અનુકરણ કરનારા હતા સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ચિત્ર-કળાના ઉત્કર્ષનો આરંભ થયો કે જે સમયને “ વેલાસકેનો યુગ ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૮૨ સુધીમાં સ્પેનમાં જે ચિત્રકારો યથા તેમાં વેલાસકે, (Velasquez) મુરીલ્લો, (Murillo), ઝુરબેરન (Zurbaran), અને કોનો (Cano), અદ્યપિ પર્યન્ત ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે કોનો વેલાસકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) સ્પેનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર થઇ ગયો છે કે જેણે પોતાની તસ્વીર કાઢવાની શક્તિ, કળા-સાધ્ય વિધિતા, વિચાર-ગૌરવ અને મનોહર આગેવાની શક્તિથી “Christ on the Cross, Surren-

nder of Broda Las Meni nas, Water-carrier" વગેરે ચિત્રોમાં અદ્ભુત કળા-કૌશલ્ય બતાવી સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવેલું છે. ફ્રાન્સિસકો ક્રુઝેરેન (૧૫૯૮-૧૬૬૨) પણ ધાર્મિક પ્રદેશમાં સારો ચિત્રકાર હતો. અને "Kneeling Franciscan" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રચલ્ય કૌશલ્ય બતાવેલું છે. ઍન્થોનિઝો કંકેનો (૧૬૦૧-૧૬૬૭) પણ એન્ડેલુસીઆનો મહોટામાં મહોટો ચિત્રકાર હતો, અને " St. Isidors " વગેરે ચિત્રોથી " Michel Angelo of Spain " નો ઇલાકાળ મેળવી શક્યો હતો. પરંતુ વેલાસકોની બરાબરી કરી શકે એવો બીજો સમર્થ ચિત્રકાર તો બાર્ટોલોમી મુરીલ્લો (૧૬૧૭-૧૬૮૨) થયો કે જેણે સ્વદેશ બકિંગહામ ક્લબ અને વિચારની સ્વતંત્રતાથી "The Dream" " St. Elizabeth of Hungary washing the feet of Beggars " " Immaculote Conception " વગેરે ચિત્રોમાં કળા-કૌશલ્ય બતાવી કળા-પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૮૨ માં મુરીલ્લોના મૃત્યુ પછી સ્પેનની ચિત્રકળાની અવનતિ શરૂ થઈ અને જોકે અદારના સૈદ્ધાંતી આપ્પર સુધી ઘણા ચિત્રકારો થયા તોપણ મેરીઆરો ફ્રાન્સુની (૧૮૩૮-૧૮૭૪) "Battle of Tetuon" ના સમય સુધીમાં કોઈ ચિત્રકાર ખાસ નોંધ લેવા લાયક થયો નથી.

ફ્રાન્સુનીએ કંઈક કળા-કૌશલ્ય બતાવી, સ્પેનની જૂતકાળની કીર્તિ પાછી લાવવાની આશા ઉપરિચિત કરેલી હતી, પરંતુ તેના અવસાન પછી કાંઈ ખાસ નવીન કળા જોવામાં આવતી નથી. પોર્ટુગાલમાં પદરમાં સૈકામાં અને સોળમાં સૈકાની શરૂઆતમાં કંઈક કળા-કૌશલ્ય ઉદ્ભવ્યું હતું, જે, વેલાસ્કો (Velasco) (૧૫૨૦-૧૫૪૦) ના "The Cavalry" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ તે પછી તરતજ સુષુપ્તિ આવેલી જણાય છે, જે કે સદ્ભાગ્યે વર્તમાન કાળમાં પુનર્જીવન થવાની કંઈક આશા દેખાય છે.

ઈંગ્લેન્ડ.

૧૫ નવમુગના જ્ઞાન-પ્રવાહની પ્રભા ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રકાશમાન થયેલી હતી, અને જોકે પદરમાં સૈકામાં થોડા વખત પ્રાચીન પદ્ધતિ ચાલુ રહેલી હતી, તોપણ સોળમાં નવમુગની પુરેપુરી છાપ બેસેલી હોય તેમ જણાય છે. ઇંગ્લેન્ડમાં હૅટ્થ્રીફ હાર્ડીક, ઍમસોલ વગેરેનાં તે સમયના ભવ્ય મકાનો આધુનિક કાળમાં પણ પ્રશંસા ઉપજાવે છે.

શિક્ષકકળા શિક્ષકકળામાં સફુથી પહેલો રાજા જેમ્સ પહેલાના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડનો મહોટામાં મહોટો અને અપ્રતિમ શિક્ષકાર છનીઝો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) થયો કે જેણે, તથા સર ફીરોડોફર રેન (૧૬૩૧-૧૭૨૩) કે જેણે "St Paul" નું ભવ્ય દેવળ બનાવી અમર કીર્તિ મેળવેલી છે. એ બન્ને શિક્ષકારોએ, ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષક કળાની શક્તિ અધ્યાપિપર્યન્ત ઝળકતી રાખેલા છે. આ બન્ને સમર્થ શિક્ષકારો પછી "Blonheim" નો બાબનાર વાનબ્રુક (Vanbrue) તથા કેમ્બેલ, કેન્ટ, ગીબ્સ, (Gibbs) અને સર વિલ્કમ ચેમ્બર્સ (Chambers) (૧૭૨૬-૧૭૯૬) વગેરે થયા, પરંતુ તેઓ પૂર્વજોની બરાબરીમાં ઉભી શકતા નથી.

૧૬ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ છેક અદારમાં સૈકા સુધી કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ચિત્રકારો મહોટો બાજે રંગથી મોહક ચિત્ર

ચિત્રકળા. ચિતરનારા, અને ઇલાલીનું આંધ અનુકરણ કરનારો હતા. નવયુગની ઔરકુત છાપ અને કલમની સ્વતંત્રતાની અસર પહેલી વિશ્વમ હોમર્થ (૧૬૯૭-૧૭૬૪) ના "William Hogarth and his Dog Trump" વગેરે ચિત્રમાં જોવામાં આવે છે. નવયુગની કળાના ઉત્કર્ષનો પ્રારંભ થયો. ઇંગ્લેન્ડમાં "Royal Academy of Arts" સ્થપાઈ અને વિલ્સન રેનોલ્ડસ અને જેન્સનરોએ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લેન્ડની ડાર્નિ ગમકતી કરી. રિચર્ડ વિલ્સન (૧૭૫૩-૧૭૮૨) એક નિપુણ કુદરતનું મોઢું આજેખનાર હતો એમ તેના "Morning" વગેરે મનોહર ચિત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. સર જોન્યુઆ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨) એક હિન્નવાન તસ્વીર ચિતરનાર, રમોતી નીલાવટમાં કુશળ ચિત્રકાર હતો કે જેણે પોતાના "Strawberry Girl" "Mr. Bradyll," "Age of Innocence" વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં અલૌકિક કળા કૌશલ્ય બતાવી ઇંગ્લેન્ડના નિપુણ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં "Prince of Portrait Painters," તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. યોમમ જેન્સનરો (૧૭૨૭-૧૮૮૮) પણ તસ્વીરોમાં રેનોલ્ડસને, અને કુદરત આજેખવામાં વિલ્સનને ટકર ચારે તેવો હતો, એમ તેનાં "Mrs Siddons," "The Watering Place," વગેરે ચિત્રો ઉપર જણાય છે. અહારમાં સૈકાના બીજા ચિત્રકારોમાં બેન્જમીન વેસ્ટ (૧૭૩૮-૧૮૨૦) "Death of Wolfe," (Moroland) મોરલેન્ડ (૧૭૬૩-૧૮૦) અને સર ડબ્લ્યુ રોસ (Ross) (૧૭૬૪-૧૮૬૦) કંઈક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઓગસ્ટીસમાં સૈકામાં સર ટી. લોર્ડેન્સ. (૧૭૬૬-૧૮૨૩) પોતાના "Master Lambton" થી કળા પ્રદેશમાં પ્રકાશમાન થાય છે, જ્યારે જોસેફ એમ. ડબ્લ્યુ ટરનર (૧૭૭૫-૧૮૫૧) પોતાના અદ્ભુત કુદરતના દેખાવોથી કળા રસજી પુરુષોનું આત્મકરણ સચોટ રીતે ખેંચી શકે છે. "The Grand Canal Venice" ચિતરવામાં આ ચિત્રકારે દીવ્ય કલમની ઝાંખી કરાવેલી છે.

'Of his water-colour paintings and of the *Liber studiorum* it is impossible to speak too highly, he created the modern school of water colour painting and his works in oil have influenced the art of the 19th Century' "Buxton" જોહન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭) પણ સ્વદેશી વાતાવરણમાંથી અને કુદરતની નિજાળમાં સાધનો મેળવી સુંદર ચિત્રો રચી કરનાર એક નિપુણ ચિત્રકાર હતો એમ "The Galley Farm" વગેરે ચિત્રો બતાવી આપે છે. કોન્સ્ટેબલ પછી ને બાર્ડેન. (૧૭૮૫-૧૮૫૪), કોમ (૧૭૬૬-૧૮૨૧) ડેનબી (Danby) (૧૭૮૩-૧૮૬૧), સ્ટે-સીલીસ (૧૭૬૩-૧૮૬૧), લિનેલ (Linnell) (૧૭૬૨-૧૮૮૨), કૂક (Cook) (૧૮૧૧-૧૮૮૦), મેકલાઈઝ (MacLizo) (૧૮૧૧-૧૮૭૦), જોહન શીલીય (૧૮૧૭-૧૮૬૭), ડેવીડ વીલ્કી (Wilkie) (૧૭૮૫-૧૮૪૨) ચાર્લસ લેલી (Lely) (૧૭૬૪-૧૮૫૬), એડવીન લેન્ડસીઅર, (Landsur) (૧૮૦૨-૧૮૭૩), વૉલકર (Walker) (૧૮૪૦-૧૮૭૫), શીલીય (૧૭૮૭-૧૮૫૫), અને સેમ્યુઅલ પામર વગેરે ચિત્રકારો પણ પોતાની ચિત્ર વિચિત્ર અને કળા-પ્રદેશના બિન બિન, માર્ગોમાં સ્વાયેલી કલમથી કૌશલ્ય બતાવી, ઓગસ્ટીસમાં સૈકાના ઇંગ્લેન્ડના ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી શકે છે.

અમેરીકા.

૧૭ ચિત્રકળાના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં કંઈક અમેરીકા પણ બે સબ્બ માટે હકદાર થઈ શકે છે કળાપ્રદેશમાં અમેરીકાનું કળા-કોશ્વર્ય યુરોપની નહિ પામતી કળાની અવારપેઠા દેખાય છે, અને યુનાટેડ સ્ટેટ્સ જોવા દેશ પણ કંઈ આકર્ષક કળા રજૂ કરી શકતો નથી. ચિત્રકારો સુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, અને ઓનીયની નિશાળનું અનુકરણ આવિર્જીત કરે છે, અને જોહન સિમ્પ્સન, કાપ્લી અને બેનજમીન વેસ્ટ સિવાય કોઈ ચિત્રકારો વિદેશમાં કીર્તિવત થયા નથી. જીલ્મર્ટ સ્ટુઅર્ટ (૧૭૫૫-૧૮૨૮), અને જોન ટ્રમ્બુલ (Trumbull) (૧૭૫૬-૧૮૪૪), પણ અમેરીકાના મકાન સમયના નિપુણ ચિત્રકારો તરીકે ખ્યાન ખેંચે છે જ્યારે વિલ્યમ માઉન્ટે (૧૮૦૭-૧૮૬૮) પણ “Fortune Teller”—વગેરે ચિત્રમાં સાફ કોશ્વર્ય બતાવેલું છે. થોમસ કોલ (Cole) (૧૮૦૧-૧૮૪૮), અને જે કેનેડ, (૧૮૧૮-૧૮૭૭) ના નામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે પરંતુ આ બધી હકીકત ખ્યાનમાં લીધા છતાં પણ, એટલી બાબત તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કળા પ્રદેશમાં અમેરીકાએ હજી કંઈ ખાસ નામના મેળવેલી નથી.

હિંદુસ્થાન

૧૮. નવયુગના સમયમાં, એટલે કે પંદરમા સૈકાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધીમાં, ખિસર દેશ, ગ્રીસ, એસીઆમાંનાર, ઇરાન કે જપાન કોઈ દેશમાં કળા કોશ્વર્ય કંઈ ખાસ આકર્ષક થતું હોય તેમ જણાતું નથી. એટલે આપણે હિંદુસ્થાનના કળા-બહાર તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવીશું, કે જે, કળા-પ્રદેશમાં યુરોપના નવયુગના કળા-કોશ્વર્યની તરોબરી કરી શકે બધે તેને ગોણું કરી શકે તેવું કોશ્વર્ય આ સમયમાં રજૂ કરી શકે છે. અને ખ્યાલ છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગે માટે બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસનું વિશ્લેષણ કરવું તે અત્યાવશ્યક નથી. પરંતુ મહારા વિષય-મુદ્દા ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી હું વિચાર કરું છું ત્યારે અને આવી જાતનું વર્ણન આવશ્યક જણાય છે આ લેખનો મારો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્થાનનું અપ્રતિષ્ઠિત અવર્ણનીય અને બહુદેશી પ્રાચીન કળા કોશ્વર્ય બહાર લાવવાનો છે. વર્તમાન કાળમાં હિંદુસ્થાન કેવળ કળાહીન હોય એમ જણાય છે, એ હું ઉપર કહી ગયો છું, પરંતુ જેમ જેમ આપણે જૂતકાળનો ઇતિહાસ તપાસવો શરૂ કરીએ છીએ, તેમ તેમ હરેક સૈકાની પ્રવૃત્તિઓ ઉઠેલી જોતા, અદ્ભુત કોશ્વર્ય દ્રષ્ટિગોચર થતું આવે છે અને પ્રાચીન કળામાં તો એ કળા દીવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી સ્તિમત સંક્રિતરૂપે રહેલી હોય એમ માનવામાં કારણો મળે છે બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ મુઠી, પ્રત્યક્ષ હકીકતથી આ મુદ્દો સિદ્ધ કરવામાં આવે તે વધારે પ્રતીતિ કરનારૂં થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. આધુનિક કાળમાં હિંદુસ્થાનની કળા મૃતપ્રાય છે. અને બીજા દેશોની સાથે કળા પ્રદેશમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી, એ આપણે કારણ સહિત જોયું. હવે યુરોપમાં એજ કળાના સમયમાં નવયુગ પછી હિંદુસ્થાનમાં કળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. તે પછી યુરોપમાં જ્યારે કળાની કેવળ શરૂઆત હતી (૧૦૦-૧૩૦૦ ઇસ્વી) ત્યારે પણ હિંદુસ્થાનની કળા જેમ જેમ જૂતકાળના મર્જમાં આપણે વધારે જઈએ છીએ તેમ તેમ શું હતી તે પણ તપાસીશું. અને છેવટે ખિસર દેશ, ગ્રીસ, ઇટાલી, વગેરેમાં

પ્રાચીન કાળમાં જે કળા કહેવાય છે તે સમયમાં અને તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનની શુ કળા હતી તે પણ આપણે તપાસી જોશું છેક પ્રાચીન ભૂતકાળમાં હિંદુસ્થાને કળા કૌશલ્યમાં અનુપમેય કીર્તિ મોગવેલી હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

૧૯ પ્રસ્તુત વિષયનું અનુસંધાન ચલાવતા, યુરોપમાં ડોન નવયુગનો સમય હિંદુસ્થાનમાં મોમલ બાદશાહોની કારકીર્દીના સમયને લગભગ સમકાલીન હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી આઠમા નવમા સદીમાં છેક અકબર બાદશાહના વખત સુધી હિંદુ કારીગરો પ્રાચીન 'ગેલિનું' અનુકરણ કરવામાં જુલાયેલા હોય એમ જણાય છે આઠમા સદીમાં સોળમાં સદી અધીમાં હિંદુસ્થાનની કળા કેટલું જ્ઞાન થયેલી હોય તેમ જણાય છે, જેના કારણે આપણ તે સમયનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે તપાસીશું. મોમલ બાદશાહ હિંદુસ્થાનના પાચતમ કબર બિરાજ્યા તે સમયથી હિંદુસ્થાનની કળાનો સર્વ પુન મગનમડળ પર ચમત્કાર કરવા લાગ્યો. મોમલોનું વતન મધ્ય એશીઆ અને ખાસ કરી સમરકંદ-હેરાત હતા, કે જ્યાં તેમણેના વસજોના આશ્રય નીચે પદરમાં સૈકામાં ઇરાનની ચિત્રકળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી ખુરાસાન દેશના બાદશાહ સુલતાન હુસેનના દરબારમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાચઝાદ થર્ષ મયો કે જેણે પોતાના કૌશલ્યથી "Raphael of the East" તરીકે કીર્તિ મેળવેલી છે. બચઝાદના ચિત્રોનો મોમલ વંશના સ્થાપનાર બાદશાહ બામરને ધણો શોખ હતો, અને એ રીતે ઇરાનની કળા હિંદુસ્થાનમાં બાબર બાદશાહની સાથે લાખલ થઈ. હુમાયુએ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું પરંતુ મોમલ ચિત્રકળાને કળા પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન અપાવવાનું માન સુપ્રસિદ્ધ બાદશાહ અકબરને ધટે છે મોમલોના વખતની કળા, તે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ મધ્ય એશીઆની કળા ન હતી પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી પ્રાચીન દીબ્ધકળાજ હતી, કે જે પ્રતિકૂળ મંજોગોમાં જ્ઞાન થયેલી હતી, પરંતુ અકબર બાદશાહના કંદાર આશ્રય નીચે પુનઃ પ્રકુલ્લના પામી મહાનુભાવ અકબર બાદશાહનાં જન નીચે હિંદુના સ્વદેશી મધ્ય એશીઆના વિદેશી કારીગરોને સમાન ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઉસ્તાદ હુઝાર અને ઉસ્તાદ મન્સુરની સાથે, ઉસ્તાદ બરવન, કમલ કેશુરદાસ, અને ભગવતિ વગેરે કામ કરવા લાગ્યા. નવિન વાતાવરણને અનુકૂળ થતા હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાએ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પાછું મેળવ્યું, અને વિદેશી તત્વો અલગ કરવા છતાં પોતાનું સત્ત્વ સ્વરૂપ અભંગ જળતી રાખી વિશેષતા મેળવી "In adapting itself to the new social order Indian art enlarged its boundaries and renewed its former vitality, assimilating the foreign technical traditions but always maintaining its own ideals." (Havell's Ideals of Indian Art) સારાજ વિદેશો કળાથી હિંદુસ્થાનની કળાના અતઃસ્વરૂપને કોઇ અસર થયેલી જણાતી નથી. બાહ્ય સરકારોથી દોળાવ ચઢ્યો, અને કળાની વિશેષતા થઈ. કમે કમે વિદેશી કળા પણ પ્રાચીન કળાના અન સ્વરૂપમાં (સૂક્ષ્મ ઇરીરમાં) એવી બળી મઈ કે છેવટે હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી કળા રૂપેજ તે વિખ્યાત થઈ છે "It was only in the very beginning During the reign of Akbar (A. D. 1556-1605) that Persian influence was apparent and very soon an individual style was developed so different

from the Persian that there can be no question of any mistake arising between the two. (F R. Martin, Miniature Painting in India)

કિશ્કાઓ, ખુન્ને, મરજી, મકરખાઓ, તસ્ખીશ વગેરે માટે હુકમો આપી અકબર આદશ્યે શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું અને તેનાં દ્રશ્યો અઘાપિ પર્યન્ત હિંદુસ્થાનમાં ચોગેર મોજીદ છે પરંતુ હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાને કીર્તિના શિખર ઉપર ઝુકવાનું માન આદશ્યે જહાંગીરને (૧૬૦૬-૧૬૨૮) થયે છે આ સમયનાં ચિત્રોનું વર્ણન લખતાં F. R. Martin લખે છે કે “ I cannot hesitate to rank them (two leaves forming the first two pages of Akbar Nama) “ with the very best work that Europe has produced, if it be not even superior, *ibid* page 86.” જહાંગીર-મનસુરનાં પક્ષિઓનાં ચિત્રો સંબંધમાં લખે છે કે “ The minuteness and life in the drawing of the feathers is surpassed by no animal painter on this earth. ”

જહાંગીરને ચિત્રકળાનો ધણો શોખ હતો અને પોતે પણ એક પ્રવીણ ચિત્રકાર હતો. ચિત્રકળાનું જ્ઞાન એ તે યુગની એક મોટી લાયકાત લેખાતી, અને રાજકર્તા સરકારનો પૂર્ણ આશ્રય મળવાથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા દીબ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાન થઈ. જહાંગીર અને ઉત્સાહ મનસુરના સંયુક્ત પ્રયત્નથી ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષિઓ, શિકારના ટેખાવો, કુદરતનું સૌંદર્ય વગેરેના જે ચિત્રો સમવાયેલા છે તેની ભવ્યતા, મનોહરતા, કળાપૂર્ણતાથી યુરોપના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો રેમ્બ્રાંટ, હાલ્ડાઈન અને સર જોશુઆ રેનોલ્ડ્ઝ પણ અનન્ય થયેલા હોય એમ તેઓના લેખિત મત ઉપરથી જણાયું છે. આદશ્યે જહાંગીરના વખતમાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતી. પરંતુ શાહજહાનને શિલ્પકળા જેટલો ચિત્રકળાનો શોખ ન હતો. ચિત્રકળામાં શાહજહાનના વખતમાં યુરોપખંડની કળાની અસર જણાવા લાગી, અને એ રીતે અવનતિનું ખીજ શેપાયું. પરંતુ શિલ્પકળાને આદશ્યે શાહજહાનને પરિપૂર્ણતા આપી. આમોનો “ તાજ ” વર્તમાન કાળમાં પૃથ્વીતલપર શિલ્પ કળાના, અપ્રતિમ નમુના રૂપે ઝળકી રહેલો છે. આદશ્યે શાહજહાનના આશ્રય નીચે ઉત્સાહ છસાની આ અદ્ભૂત કૃતિ હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાની શ્રેષ્ઠતા અને પરિપૂર્ણતા છે એમ યુરોપીઅન મુસાફરો, ખરનીઅર, ટેવરનીઅર, યેવનોટ વગેરે લખી ગયા છે, અને હાલ પણ તેમાં મતભેદ જણાતો નથી “ The inlaid work of the Taj was the natural consummation of a great artistic movement, purely oriental in character initiated by Akbar. ” (Havell, Essays on Indian Industry, etc) (“તાજનું નકશીદાર કામ અકબરે શરૂ કરેલી કળાની પ્રગતિની સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણતા હતી. અને તે તત્વત પૂર્વ દેશનીજ હતી.”) “ The Taj Mahal was strictly Indian of the Mogul Period ” (Sir G. Birdwood) (“ તાજમહેલ મોગલોના વખતની હિંદી કળાજ હતી.”) પવિત્રતા અને પ્રેમથી શ્રુતિમંત પ્રતિમા અલૌકિક તાજ, તે શાહજહાન આદશ્યેની પ્રિયતમા મુમતાઝ મહાલ એમણની યાદગીરી નથી પરંતુ પ્રેમ શ્રુતિ મુમતાઝ મહાલ એમણ પોતેજ

હોય તેવો આભાસ થાય છે. જહાગીરના સમયની અદ્ભુત ચિત્રકળાની, અને શાહજહાનનાં સમયની દીવ્ય શિલ્પકળાની બરોબરી દુનિયાના કોઈપણ દેશમાં કે યુગમાં થયેલા હોય તેવા દાખલા મળતા નથી આ કળાને પણ હું ઉપર કરી ગયો તેમ હિન્દી પોતાની પ્રાચીન કળાજ્ઞ હતી હતબાગ્યે ઔરંગઝેબ બાદશાહના ધર્માંધ રાજવહીવટમાં અને તેની પછીના નિર્માણ બાદશાહોના સમયમાં આ કળા નષ્ટતા પામી જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

૨૦ પદરમાં સૈકાથી આજની સુધીની કળાનો ઇતિહાસ મહેપમા આપણે તપાસી ગયા દિ. દુરયાતની પ્રાચીન કળા ગયાં બસો વર્ષ થયા હમબગ નષ્ટવત્ છે તે આપણે જોયું જનકાળમાં બસા વર્ષ વધારે ગયા બ્યારે એમ પણ અનુભવ થયો કે યુરોપના નવયુગના સમય દિ. દુરયાતની કળાને પણ મોગલ બાદશાહો નચ્ચે અનુકૂળ સંધોગો મળવાથી, દીવ્ય ૨૬૨ +) તે પુનઃ સજીવન થયેલી હતી કે જેની પાસે યુરોપના નવયુગના ઉત્તમોત્તમ નમુના ના પણ ઝાંખા લાગે છે વર્તમાન કાળમાં પણ એજ પ્રાચીન કળાને ધટતું ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો તેવાજ દીવ્ય સ્વરૂપમાં પુનઃ પ્રકાશમાન થઈ દેશને અને રાજ્યને શોભાવે તે નિર્મદ જણાય છે. હવે જનકાળના જોડા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમાં આપણે વિશેષ પ્રવેશ કરીએ અને પાંચ સૈકા પહેલાના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં (જેને આપણે આ લેખને માટે મધ્યમ યુગના પૂર્વભાગ તરીકે મળોધિશું) તેમાં પ્રવૃત્ત દેશોમાં શિલ્પકળાની અને ચિત્રકળાની શુ રચાત હતી તે તપાસીએ.

મધ્યમ યુગ-પૂર્વભાગ (ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦)

૨૧. પ્રાચીન મિસર દેશ અને ગ્રીસની નિશાળમાં તૈયાર થયેલું ઇટાલી આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ચોથા સૈકામાં બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન

ઇટાલી.

(The Great) (૩૧૨-૩૩૭ ઇ. સ.) ના વખતમાં શિલ્પકળાને

કંઈ ઉત્તેજન મળેલું હોય તેમ જણાય છે. રોમનાં પહેલા સૈકાનાં

નહેરો, પુત્રો, કીર્તિ-સ્તંભો કારકલા (૧૦ ઇ. સ. અને કાયોક્લીસીયના (૪૦૦ ઇ. સ.) હમામખાનાઓ અને રોમનું પ્રખ્યાત “ પેન્થીઓન ” (૪ થો સૈકા) વગેરેમાં કંઈક આકર્ષક શિલ્પકળા દેખાય છે. પરંતુ તે સમયનું બાંધકામ નમુના રૂપે રજૂ કરી શકાય તેવું જણાતું નથી આ સમયની ઇટાલીની શિલ્પકળાની તોલ લેવામાં એટલીજ સાર્થકતા જણાય છે કે જે કે તે કળા કંઈ સ્વત આકર્ષક કરી શકતી નથી તોપણ એક પદરમાં સૈકા સુધી કળાની (અને ખાસ કરીને ‘Classical style’ પહેલા દસ સૈકા સુધી ભોંક પ્રિય થયા પછી ‘Romanesque style’ દાખલ થઈ તેની) અસર યુરોપનાં ઘણા દેશોના બાંધકામ ઉપર “Gothic style” પહેલા સ્વીકારવામાં આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બાંધકામમાં અને કાતરકામમાં ઇટાલી મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર હતું, અને તેની ઉત્તમકળા પ્રાચીન કાળમાં બહાર આવેલી હતી, એટલે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતા આપણે ઇટાલી સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તારથી વિવેચન કરશું. ચિત્રકળામાં આ સમયમાં ઇટાલીએ કાંઈપણ કોરભૂષણ બતાવેલું નથી.

ફ્રાન્સ.

૨૨ ફ્રાન્સમાં પાંચમા સૈકાથી દસમા સૈકા સુધીમાં, દસમા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીમાં અને તેરમા સૈકાથી પદરમા સૈકા સુધીમાં શિલ્પકળામાં જુદી જુદી જાતની શૈલિઓ

સ્વીકારવામાં આવી હતી, જેમાં પેરીસનું “ Notre Dame ” (તેરમો સદી), ચાર્ટ્ર્સ, રીઝ ટાઓનના દેવળો (૧૩ મો સદી) અને સેન્ટ મિચેલનો મનોહર કીલ્લો ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે પરંતુ શિલ્પકળાના આકર્ષક નમુના રૂપે તે કામ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી. શિલ્પકારો વિગત ખિલવવામાં મથેલા હોય તેમ જણાય છે અને પદ્મ સૈકાની સરખાતમાં તે આ કળાની પણ અવનતિ પ્રત્યક્ષ થઈ ચિત્રકળામાં પણ શાલેમાન બાદ શાહના વખત પછી જો કે કવચિત કવચિત કળા-કૌશલ્ય દ્રષ્ટિગોચર થતું હતું તોપણ જો પુકે (Fouquet) (૧૪૧૫ થી ૧૪૮૫) સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી વિશાસ રહિત, ઇટાલીનું અનુકરણ કરનારી કલમ, વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ અને રંગથી ચિત્ર ઝળકતું કરવાની વૃત્તિ આ બુણ્ણોથી ચિત્રકળાનું સત્ત્વસ્વરૂપ વિકાસ પામી શક્યું નહતું.

બેલ્જીઅમ અને હોલેન્ડ.

૨૩. બેલ્જીઅમ અને હોલેન્ડની મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગની શિલ્પકળા ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી છે. એન્ટવર્પનું બબ્બ દેવળ તથા ડુને, બ્રસેલ્સ, લુવેન, લીજ અને ધેન્ટના દેવળો તેમજ તે સ્થળોના તથા પ્રેમિકના ‘ ટાઉન હોલો ’ સુંદર અને આકર્ષક થઈ શકે છે; જોકે નવયુગની કળાની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ચિત્રકળામાં સોળમાં સૈકાની સરખાતમાં મેસ્ટ્રીસ (૧૪૬૬-૧૫૩૧) ની આગેવાની નીચે એન્ટવર્પ ખાસ પંકાયેલું હતું. પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી એ કળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. હોલેન્ડમાં નવમાં સૈકાથી ચિત્રકળા ધ્યાન ખેંચી શકે છે અને તેમાં સૈકામાં કળામાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયેલું જોવામાં આવે છે. જેમાં લુથકની નિશાળ (૧૩૬૬-૧૫૫૦) માં એચ. વાનઇક અને જાનઇક (૧૩૬૦-૧૪૪૦) આગેવાની ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. જાનઇકનું Adoration of the Mystic lamb ” કળાપૂર્ણ દેખાય છે. આર. વેડન (૧૪૦૦-૧૪૬૪) અને એચ. મેન્સીંગના કામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે. ચિવટથી અને કૌશલ્યથી હોલેન્ડના આ સમયના ચિત્રકારો પોતાનું કામ કરતા તો પણ તેમનો વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વિશેષ બહાર આવે છે, અને નવયુગની કળાની સાથે તેમનું કામ તુલનામાં ઉભી શકતું નથી.

જર્મની.

૨૪. જર્મનીની શિલ્પકળા બારમાં સૈકાઓ કંઈક ધ્યાન ખેંચી શકે છે બારમાં અને તેમાં સૈકામાં જર્મનીની કળા “ Romanesque architecture ” કે જે યુરોપમાં દશમાં અને અગીરમાં સૈકામાં લોકપ્રિય હતી, તેનું અનુકરણ હતું જેનો નમુનો ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં બંધાયેલું લોકનું દેવળ રજુ કરી શકે છે પરંતુ આ દેવળ પણ જોકે બબ્બ છે તો પણ કળા-સૌંદર્ય રહિત દેખાય છે, સ્ટ્રાસબર્ગની અને વીએનાનાં દેવળોનું પણ તેમજ એ કવચિત કવચિત બારીક કોતરકામ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ શિલ્પકારોને મોહક શક્તિ અને વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વધારે હોવાથી તેમની કળા ખાસ આકર્ષક થઈ શકતી નથી ચિત્રકળામાં પણ આ સમયના પ્રદેશમાં જર્મની બાયએન્ટીઅમને આભારી છે. જર્મનીમાં તેમજ યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ નવયુગ પહેલાંના વખતમાં ધાર્મિક સરથા-બાંધી સત્તા વધારે હાવાથી સાંસારિક કળાને ઉત્તેજન મળતું નહોતું અને જોકે જર્મની

ચાદગિરી જળવવા માટે ધાર્મિક બાંધકામોને અને સ્થિતિજ્ઞાને ઉત્તેજન મળતું તો પણ ચિત્રકળાને ઉત્તેજન સત્તાધિકારીઓ તરફથી મળતું નહિ અને તેને અવકાશ મળી શક્યો નહિ “ કીંગ્લી-એનીટી ” ની શરૂઆત પહેલા જર્મનીમાં ચિત્રકળા કંઈ આકર્ષક સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય તેમ જણાતું નથી બાદશાહ ચાર્લેમેનના રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને ૧૧૫૦-૧૨૫૦ ઇ. સ. સુધીમાં ચિત્રકળાને જર્મનીમાં કંઈક ઉત્તેજન મળ્યું અને બોહીમીઆ (૧૩૪૮-૧૩૭૮) અને કોલોનની (૧૩૫૮-૧૫૫૬) ચિત્રકળામાં જર્મનીએ ચિત્રકળાનું આકર્ષક કામ પહેલુંવહલું શરૂ કર્યું.

ઇંગ્લેન્ડ.

૨૫. ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિજ્ઞાના બારમા સૈકાથી કંઈક ઓછા સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય એમ જણાય છે, અને આકર્ષક બાંધકામ કરવાં કરતા નકશીદાર કામ કરવાની ધારણા સિદ્ધાંતોની વધારે રહેલી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. વેસમાં રાજા એડવર્ડ પહેલાના વખતમાં ભવ્ય મહેલો બાંધવામાં આવેલા હતા જેમાં સિદ્ધાંતોના આગામી ઉદય કળી શકાય છે. પરંતુ ક્રિસ્ટિયનનું આ સમયનું સિદ્ધાંતકામ કંઈ વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી બારમા સૈકાથી પંદરમા સૈકાસુધી આખા યુરોપની સ્થિતિજ્ઞાની જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ ઇંગ્લેન્ડની કળાની પણ હતી એમ દેખાય છે. The architecture generally known as Gothic prevailed throughout Europe to the exclusion of every rival for upwards of three centuries,” (12th to 15th Cen) (“Smith”) Down to the Eleventh Century the buildings erected (almost exclusively churches and monastic buildings) were not large or rich and were heavy in appearance and simple in construction. (“Smith”) The Gothic Architecture discloses art in an infant stage, aiming at simplicity, elaborate details, picturesqueness and some times sinking into grotesque ugliness ચિત્રકળામાં તો ઇંગ્લેન્ડમાં આ સમયમાં કેવળ શુભતાજ હતી The current English School of Art is a creation of a comparatively modern date The early pictorial art of England has been so neglected or forgotten that it is commonly said to have commenced with the portrait painters of the 16th & 17th centuriesTo the reign of Henry V or at latest to the early days of Henry VI belongs the earliest authentic specimen of historical portraiture in England. Buxton and Koehler), સારાંશ આખા યુરોપમાંની કળાની માફક, ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિજ્ઞાના કંઈ અઘોર સ્વરૂપમાં દ્રશ્યમાન થતી હતી, જ્યારે ચિત્રકળાનું આ સમયમાં કંઈ સ્વરૂપ બંધાયું ન હતું

સ્પેન.

૨૬. ૫^{મું} યુરોપના બધા દેશો કરતાં સ્પેન આ સમયના કળાના ઇતિહાસમાં વધારે અમ્મ બામ લઈ શકે છે સ્થિતિજ્ઞાને માટે સ્પેન રોમની “ Romanesque

Style " ને આભારી હતું અને ઉક્ત કળાની શરૂઆત અગિઆરમા સૈકાથી બંધે તેથી પણ બેઠી આઠમા સૈકાથી થયેલી જોવામા આવે છે તેરમા સૈકામા ટાલોડો, બરગોસ, અને લીઝોનના દેવળો બધાવા, બ્યારે ચૌદમા સૈકામા સેરેસનોએ બાધેલા અલ્લહગજાનો કિલ્લો પણ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવો છે સેવાધધની 'છરાલા' અને કાઠોવાની મસ્જિદ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે છેક પંદરમા સૈકા સુધી સ્પેનની ચિત્રકળા જરા પણ ખીલેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

એશીઆ માધનોર.

૨૭. આ સમયનો કળાનો ઇતિહાસ લખતાં એશીઆ માધનોર પણ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન ધી ગ્રેટ પોતાને ઇમ્પેરિયલ કરી, ઇસુખ્રિસ્તના ધર્મને સ્વિકારી, ઇ. સ. ૩૩૦ માં પોતાની રાજધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (બાઇઝેન્ટીઅમ) માં સ્થાપી, અને ઇટાલીની કળા ત્યાં ફાખલ કરી કે જ્યાંથી આખા યુરોપ અને ઇરાનની કળા ઉપર પણ એ કળાની અસર પહોંચી હતી મજકુર રાજધાનીમા સેન્ટ સોફાયાનું વિખ્યાત દેવળ બધાયુ (ઇ. સ. ૫૩૭) બ્યારે વેનીસનું સેન્ટ માર્ક (ઇ. સ. ૯૭૭-૧૦૭૧) અને નેરસાલેમનું " Golden Gate " (ઇ. સ. ૫૬૦) પણ તેનેજ આભારી છે ચિત્રકળામાં કંઈ ખાસ પ્રગતિ થયેલી જોવામા આવતી નથી. મિસર દેશમા પણ આ સમયમાં મુસલમાન કારીગીરીની શિષ્ટકળા સારી હતી.

ઇરાન.

૨૮. ઇરાનમાં પણ બાઇઝેન્ટીઅમ ચિત્રકળાની અસર થઇ હતી પરંતુ વર્તમાન કાળમાં કંઈ આકર્ષક નમુનાઓ જોવામા આવતા નથી પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાઇઝેન્ટા કલમથી ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ થયો હતો, કે જેનો લાભ હિંદુસ્થાનને પણ મળ્યો હતો, ત્યાં આપણે આપણી દૃષ્ટિ હવે ફેરવશું.

હિંદુસ્થાન.

૨૯. મધ્યમ યુગના ઉત્તર ભાગમા એટલે કે હિંદુસ્થાનને ઉદ્દેશીને બોલીએ તો મોઝલોના સમયમાં હિંદુસ્થાનનો કળા અનુકૂળ સંયોજોમા પરિપુર્ણ પ્રકાશમાન હતી, અને યુરોપખંડ અથવા ખ્રીસ્ત દેશોની ઉત્તમ કળાનો બરોબરી કરી શકે બલકે તેને ઝાંખી કરી શકે તેવી હતી, તે આપણે જોઇ ગયા છીએ હવે મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦ સુધીમા હિંદુસ્થાનની કળાની શુ સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ હું ઉપર કહી ગયો તેમ જૂલકાળના ઉડા અને અનિશ્ચિત મર્મમા જેમ વિશેષ પ્રયાણ કરીએ છીએ, તેમ તેમ હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા, અનુકૂળ સંયોજોમાં, વધારેને વધારે ખીલેલી હોય તેમ દેખાય છે. પ્રસ્તુત સમયમા હિંદુસ્થાનમાં અનેક ધર્મોનું પરિવળ વધ્યું, અનેક સત્તાઓ અધિકારમા આવી ગઇ. પરંતુ કાળા પ્રદેશમાં તો આર્યોનું સનાતન કોશલ્ય અને સનાતન કળા પુરાણ અજગ સાચવવાની ધારણા પ્રત્યેક સમાજને રહેલી હોય એમ દેખાય છે યુરોપના ધર્માધ્યક્ષો જેમ કળાના ઉત્કર્ષને વિષયોપબોધના ઉપાસક તરીકે ભેખી, કળાને કુખરૂપ પિશ્ચાચિરી રૂપે યાત્રી તેને દાખી દેવાને થયતા એમ સ્પેનનો પુરાતન ઇતિહાસ સિદ્ધ કરી આપે છે, તેવું સદ્ભાગ્યે આર્ય-ઇસિતરને હિંદમાં તે યુગમાં ન હતું.

હિંદના આર્યોએ પ્રાચીન કાળથી કળાને દીવ્ય સ્વરૂપમાં માની તેનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેને ભક્તિ-ભાવના સુખ સાધન તરીકે લેખેલી છે. અને તેને દેવીરૂપે માનો તેનો ઉપાસના કરેલી છે. આથી ડરીને કળા-દેવીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લાવવાને કોઈપણ આર્યપુત્ર ઉત્સુકતા રાખે તે સ્વાભાવિકજ હતું. મહાભારતે પ્રાચીન આર્યોની આ ભાવના (હિંદમાં વિદેશીય વાતાવરણનો પવન ફુંક્યો ન હતો ત્યાં સુધીમાં) હિંદના મર્વ આર્ય પુત્રોમાં ઉતરેલા હતી અને વર્તમાન કાળમાં પ્રતિકૂળ સંયોજોમાં જોકે દશ્યમાન નથી તો પણ શુદ્ધ આર્ય લોકોમાં હજી પણ જિલસી રહેલી દેખાય છે. કળા-શક્તિની ઉપાસના કરી ધર્મના ઉત્કર્ષમાં અને ભક્તિ-માર્ગમાં સાહાયક બનાવવી એ પ્રાચીન રૂપિ-મુનીઓનો અતિ કુત્સ્ય આશય, તેમના વશજોમાં એક સામાન્ય અજ્ઞ તરીકે ઉતરેલા હતા અને છે, એટલે આદ્ય યજ્ઞજ્ઞમાં કે બૌદ્ધ-સત્તામાં શંકર-વર્લ્ડના સપ્રદાયમાં કે જૈન-પ્રચારમાં ઉત્તરમાં હિંદના શિવાયયો, અબ્જ-ટાની ગુફાઓ, દક્ષિણના વિષ્ણુ મંદિરો કે આયુર્ના નકલીદાર જૈન-મંદિરો-ગમે તે રૂપમાં કળા-દેવીનો ઉત્કર્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ હતું. હિંદના આર્ય-પુત્રો આ ભાવનામાં યોષાઈ કળા-શક્તિએ શુ ચિત્ર વિચિત્ર, મનોહર અને પવિત્ર સંદર્ભ ખારણ કરેલું હતું તેની વિગતમાં ઉતરીએ.

૩૦ રામાયણ, મહાભારત, અને હિંદુ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ધણી પ્રાચીન કાળથી આર્યવર્તના લોકોએ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી હતી, જેનું નિરીક્ષણ આપણે પ્રાચીન કાળની કળાનો ઇતિહાસ તપાસતી વખતે કરીશું. ઇ. સ. પહેલાં સૈકા પછીનો ઇતિહાસ તપાસતાં અબ્જ-ટાની અદ્ભુત ગુફાઓ કળા રસજ્ઞ હુનિમાતું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઇ. સ. પહેલાં સૈકાથી આદ્ય સૈકા સુધીમાં (કે જે સમયમાં આ ગુફાઓના અલૌકિક ચિત્રો, નકલીદાર કામ અને બાધણી, રચવામાં આવેલી હોય એમ જણાય છે, તે સમયમાં) હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પૂર્ણ પરિભળ હતું, અને બૌદ્ધ ધર્મનુયાયીઓએ ધર્મ ભાવનાથી શિલ્પકળા-ચિત્રકળાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપેલું હતું. સિંબોન, જાવા, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, નેપાલ, ખેતાન, ટીબેટ, જાપાન, ચીનદેશ વગેરે દેશોમાં જોવામાં આવતા બૌદ્ધ પરિભળના સમયનાં બધાં મહાનોંધી આ હકીકતને પુષ્ટિ મળી શકે છે. સત્તરમાં સૈકામાં ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ લખે છે કે, " Wherever Buddhism prevailed skilful religious artists were found " (જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો ત્યાં ત્યાં કુશળ ધાર્મિક કારીગરો જોવામાં આવતા હતા) અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાના સંબંધમાં તો આ લખાણ અક્ષરશઃ માયુ જણાય છે " Heritage of India Series, Indian Painting " માં મી પર્સિ બાલેન લખે છે " These external evidences carry with them unmistakable proofs of the far reaching influence of this brilliant school of painting which flourished under the patronage of the Buddhist Hierarchy in the first centuries of the present era. And in spite of the comparatively impermanent nature of the art as a whole, and the effect of centuries of severe climatic conditions, India

itself furnishes several groups of frescoes of surpassing merit thoroughly representative of this classical age of painting in the East... As India was the birth place of Buddhism it is to be assumed that it was also the birth place of the Buddhist School of Painting " અમર્ય પર્વતોમાંથી, અલૌકિક કૌશલ્યથી કોતરે કાઢેલી અજન્તાની ભવ્ય અને મનોહર ગુફાઓ, આજે સે કડો વર્ષો યથા કળા-પ્રદેશમાં ખ્યાન ખેતી રહેલી છે, અને તેમના બાષકામથી, નકશી કામથી અને ચિત્રોથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે. ચિત્રકામ જોટલુ કુશળ અને મનોહર છે, તેટલુંજ બાંધકામ ભવ્ય, નકશીકાર અને નમુનાદાર છે જ્યારે આસપાસનું કુંદરતનું સૈદ્ધ્ય પણ પ્રાચીન કારોગરોની કળા-ચિકિત્સક શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. કલમ અને હથિયારની ખારીકીયા, ઉત્પ્રેક્ષા અને વિચાર શક્તિના વિસ્તારમાં, અને ધર્મનાં સાધ્યો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજુ કરવાના કૌશલ્યમાં અજન્તાની અજબ ગુફાઓમાં સમાયેલી કળાનો નમુનો બીજે બાબેજ મળી શકે તેમ છે.

૩૧. અજન્તાની ગુફાઓના સમયથી આમળ ચાલતા સાન્ધી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તુપો (ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ. ૩૦૦ સુધી) તેષિ લેવા લાયક જણાય છે. મધ્ય હિંદુસ્થાનના ગુપ્ત રાજાઓના સમયનાં સુંદર વિષ્ણુ મંદિરો (ઇ. સ. ૩૦૦) અને એલીફાંટાની, અદ્ભૂત અને મનોહર ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિ (ઇ સ. ૪૦૦) પણ અદ્યાપિ પર્યન્ત કળા પ્રદેશમાં ધણું આકર્ષક કરી શકે છે એલીફાંટાની ગુફાઓમાંની (૬૦૦-૮૦૦ ઇ સ) બ્રહ્માની મનોહર મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં મી. હેવેલ લખે છે "If the Brahma Image might have been created by the chisel of Praxiteles, it seems as if a reincarnation of Pheidias, inspired by the profound philosophy of the Upanishads instead of by the child-like conceptions of the Homeric Olympus, had been born again to carve this master-piece of Indo-Aryan genius at Elephanta (Study of Indo Aryan civilization) One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world. " (*Ibid*)

પરંતુ હિંદુસ્થાનની કળાના ઉત્કર્ષની પરિપૂર્ણતા સાતમા-આઠમા સૈકામાં થયેલી જણાય છે. સાતમા-આઠમા સૈકાથી ચોઠમા સૈકા સુધીના સમયની કળાના કરતા વિશેષે કરીને આ સમયની કળાના નમુનાઓથી કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વોત્કૃષ્ટતા સહજ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું છે હકિચ્છ હિંદુસ્થાનમાં અપર સ્વામિ અને સુંદર સ્વામિની કાસાની નકશીદાર મૂર્તિઓ (૬૦૦ ઇ. સ. અને ૧૦૦૦ ઇ. સ.) રાજ્ય વિકાસિત્યનો દિલ્હીનો લોહસ્તંભ કે જે આજદિન સુધી કાટ રહિત હોય આધુનિક કાળના વિગ્નાનશાસ્ત્રીઓને પણ આભર્ષ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે, અને કાસીરનું સુપ્રસિદ્ધ માર્તંડકુ મંદિર વગેરે આ સમયની શ્રેષ્ઠ આતુના કળા કૌશલ્યના દર્શન્ટો છે. સાતમા સૈકામાં (ઇ. સ. ૬૫૦-૭૦૦ માં) બૌદ્ધ

ધર્મનું પરિણામ નરમ પડ્યું અને તે સાથે હિંદની ચિત્રકળાને કંઈક ઘટકો પહોંચ્યો હોય તેમ જણાય છે તોપણ આઠાણોની સર્વોપરી સત્તામાં પણ પ્રાચીન ચિત્રકળાનો નાશ થયો નથી, જ્યારે શિલ્પકળાએ વધારે ને વધારે પરિપૂર્ણતા મેળવેલી હોય એમ દેખાય છે બૌદ્ધધર્મના બોધિમત્તો જનકો અને નિર્વાણ મૂર્તિઓનાં મંદિરોને બદલે મનોહર શિવાલયો અને દુર્બદ્ધા ભયાં વિષ્ણુ મંદિરો બંધાવા લાગ્યાં અને શિલ્પકારોને પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડવાને અવકાશ મળ્યો. ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૮૦૦ સુધીમાં ઇલોરાના અલૌકિક મંદિરો બંધાયા કે જે આજ પર્યન્ત હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં બૃહદ સમસ્ત દુનીયાની શિલ્પ-કળાના ઇતિહાસમાં અગ્રસ્થાન માગી શકે છે. સંપૂર્ણ વચ્ચના રાજા કુશ્યુરાજ પહેલાએ ઇ. સ. ૮૦ જગજગ બંધાવેલું ઇલોરાનું બૃહદ અને મનોહર કૈલાસ મંદિર " The most wonderful tour de force achieved by Indian sculpture-architecture - હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાનો અતિ આકર્ષક, મંપૂર્ણ અને અજબ નમુનો રજુ કરી શકે છે. ઇ. સ. સાતમાથી દશમા સદી સુધીમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનની માફક દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં પણ શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ સમય હતો જેની પવિત્ર યાદગિરિઓ મામલપુરના મનોહર શિવાલયોમાં દૃશ્ય પણ જળવાઈ રહેલી છે. મામલપુરનાં શિવાલયો, શુદાઓ, નક શીકામ, વગેરે હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના ધણા સુદર નમુનાઓ રજુ કરી શકે છે, જેમાં અર્જુન તપશ્ચર્યાના ચિત્રોનું નકશીકામ ચક્રમકમાંથી કોતરી કાઢેલી વિશ્વને ધારણ કરતી વિષ્ણુ ભગવાનની અતિ આકર્ષક મૂર્તિ, સમૃદ્ધ મન્યનમાંથી બહાર આવતા ભક્ષ્મીજીની મૂર્તિ વગેરે નકશીદાર કામો પશ્ચિમની શિલ્પકળાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓને ઝાંખા કરી શકે તેમ છે. એજ સમયમાં બંધાયેલું, બીજાપુર જીલ્લામાં બદામી નજીક આવેલું " માલેગીટી શિવાલય " દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાને પરિપૂર્ણ રવરૂપમાં દેખાડી આપે છે. બદામીનાં શિવાલયો એવા કૌશલ્યથી રચાયેલાં છે અને અગમ્ય પર્વત ઉપર શિવાલય ઉભું કરવામાં શિલ્પકારે એવી અસાધારણ કુશળતા દેખાડેલી છે કે કોઈ દેવતાઈ શિલ્પશાસ્ત્રીના હાથથી એ શિવાલયો રચાયા હોય એવો ભાસ થાય છે. " It seems almost as if the Divine hand which piled up this steeple of living rock above the river bank had also sculptured the temple as its finial, so cunningly has the craftsman adapted the canons of his art to the place chosen for the shrine of this Deity " (Havell, Study of Indo. Aryan civilization) ચાલુક્ય વચ્ચના રાજા વિક્રમાદિત્ય બીજાના વખતમાં (ઇ. સ. ૭૩૩ થી ૭૪૭) બંધાયેલું બદામી નજીક પદ્મકલત્રું વિરૂપાક્ષનું મંદિર પણ યુરોપની નવયુગ (Renaissance) ની શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમુનાની બરોબરી કરી શકે તેવું છે. આઠમા સદીમાં બૌદ્ધ પરિણામો અસ્ત થયો અને આઠાણો શ્રીમત્ આદિ શકરાચાર્યના દિગ્વિજયથી પુનઃ પ્રબળ થયા અને શિવાલયો બંધાવા લાગ્યાં તે સાથે, જંતોના ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર નીચે એજ અરસામાં જૈન મતનું પણ પરિણામ થયું અને તેમના આશ્રમ નીચે હિંદની કળાને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું જેનો ચિત્ર-કળાના બહુ શોખીન ન હતા પરંતુ સમર્થ શિલ્પકારો હતા જેઓ બાધ હામની બબ્બતામાં ઓસનાં પુરાતન શિલ્પકારોની બરોબરી કરી શકતા નવાં અને પદરમાં સૈકામાં બંધાયેલા ચિતોડગઢના વિજય દુર્ગો, વિમલશાહો (ઇ. સ. ૧૩૦૧ માં) બંધાવેલા, શિલ્પકળાની

સર્વોચ્છતા અને નકલી કામનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરનારા આયુ પર્વતતાં મંદિરો, સૈનુજો અને ગીરનાર પર્વતની મનોહર મૂર્તિઓ અને મંદિરો અને અવલુ બેલગોલા, કારકલા, અને ચન્નૂર (મહિસુર) ની રાક્ષસી કાંતી બળ્ય મૂર્તિઓ બનાવવાનું માન જોનાને થતે છે. શિલ્પકળાની નોંધ લેતા, દશમા સૈકામાં બંધાયેલાં કલ્પ મહાઇનું મંદિર અને જગન્નાથપુરી નજીક શુવનેશ્વરમાં આવેલું પારીક નકશીનું રાજ રાણીનું મંદિર કે જેની કળાને (unapproached by any Western architectural sculpture of modern times-Havell) ” યુરોપનો વર્તમાન કાળનો શિલ્પકાર ભાગ્યેજ પહોંચી શકે તેમ છે, તથા અગીયારમા સૈકામાં મોદેરા (ગુજરાત) માં બંધાયેલું મનોહર સૂર્યમંદિર, અગીયારમા તથા બારમા સૈકામાં બંધાયેલા ઇક્ષ્વાકી બકુન્દી, કુર્વદી, કાર્પન્નલી વગેરે કક્ષિણનાં સુંદર શાસ્ત્રીય મંદિરો, કાઓડીઆનુ અકોર મંદિર (૧૨૦૦ ઇ. સ.) One of the greatest architectural and artistic monuments of the world-Havell (જે આખી દુનિયાનાં શિલ્પકળાના ઉત્તમોત્તમ નમુના મહેનો એક છે.) અને દશમા સૈકાથી ચોદમા સૈકા સુધીમાં બંધાયેલા અશ્વિનાવ, તાન્જેર, શીરંગમ, રામેશ્વર અને વેલોરનું મંદિરો તથા નવમા સૈકાથી પદ્મમા સૈકા સુધીમાં રચાયેલા રજપુત કારીગરોનાં “જયપુર કલમ” અને “ કાંચા ” કલમનાં ખૂબીદાર ચિત્રો અને નકશીદાર વિખેલું મંદિરો અને શિવાલયો પણ કળા પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધર્મી શકે છે.

ઉદ્. ઇ સ પહેલા સૈકાથી ચોદમા સૈકા સુધીનો હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલો છે ઇ સ. ૬ મા સૈકાથી ચોદમા સૈકા સુધીના હિંદુસ્થાનમાં ધણી અધાકૃષ્ટી ચાલી રહી હતી અને મુસલમાન હુમલાખોરોના ત્રાસથી અને બોદ બાહ્ય જૈન વગેરે મતોની ચઢતી પડતીથી તેનાં રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રો અજબ અજબી ગયાં હતાં. એટલે આઠમા સૈકામાં બોદ કળાની અવનતિ થઈ ત્યારથી મોગલ આદલાહોના આશ્રય નીચે ચિત્રકળા પુન નવપલ્લવિત થઈ તે દરમ્યાન ચિત્રકળામાં કંઈ ખાસ પ્રગતિ થએલો જોવામાં આવતી નથી. તો પણ શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ એક અથવા બીજા વાતાવરણમાં જોવો તેવો ચાલુ હતો એમ જણાય છે.

આ સમયથી જેમ જેમ શૂતકાળનાં ઉઠાણમાં આપણે જઈએ છીએ તેમ તેમ, એક ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા સુધી અહાલોના પરિબળ નીચે તેમજ બોદનાં પરિબળ નીચે હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર જોવો તેવો પૂર્ણ પ્રકાશથી દેદીપ્યમાન રહેલો જણાય છે. યુરોપમાં આ સમયમાં શિલ્પકળા થોડી ધણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી અને ચિત્રકળા તો કંઈ પણ નોંધ લેવાને પાત્ર પણ ન હતી તે આપણે જોયું. જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેનો સમાન અને દૃઢ ઉત્કર્ષ થએલો જોવામાં આવે છે યુરોપમાં આ સમયની કળા રોમ અને ગ્રીસમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી, અને રોમ અને ગ્રીસ બાયઝેન્ટીનમ દ્વારા મિસર દેશને આબારી હતાં, મિસર દેશમાં કળાની સ્થિતિ શુ હતી અને કયાથી ઉદ્ભવી તે કંઈ જણવામાં આવેલું નથી. દીબ્યકળાની માતૃશ્રમિ અને પવિત્ર-ધામ હિંદમાં તેથી ઉલટું જ છે. મોગલ દરબારના મનોહર ચિત્રોમાં ઝળકી રહેલી ચિત્રકળા હોય, (ઇ. સ. ૧૪૫૮-૧૯૫૦) યા જૈન ધર્મનાં કીર્તિ-મંદિરોમાં સમવાયેલી કળા હોય (ઇ. સ. ૬ માથી ૧૨ મા સૈકા સુધી) અહાલોની ત્રિમુર્તિઓ, કેલાસ-મંદિરો કે વિખેલું મંદિરોમાં પ્રભાવ

પાડતી કળા હોય (ઇ. સ. સાતમીથી નવમી સૈકા સુધી) કે કળા પ્રવીણ બોદ મત-વાદીઓની અબન્ટાની અદ્ભુત યુક્તિઓમાં ઝડપી રહેલી કળા હોય, (ઇ. સ. ૧૦૦-૭૦૦) મને તે સ્વરૂપમાં હિંદની કળાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા કરવામાં આવે પરંતુ એટલી હદીકત સિદ્ધ થાય છે, કે જે કળા હતી, જે કળા અલૌકિક સ્વરૂપકામો, નકશી કામો અને ચિત્ર કામોથી અઘાપિ પર્વન્ત કળા-પ્રવીણ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં તરતી રાખી સકી છે, તે કળા પ્રાચીન આર્યોનીજ હતી. સમર્થ આર્યે રૂપિઓની આ દીવ્ય શક્તિએ બિન્ન બિન્ન ધર્મોમાં, બિન્ન બિન્ન યુગોમાં અને બિન્ન બિન્ન ભગિની કળાઓ વચ્ચે વિદેશીય કળા-સુધા સ્વાગત કરતા છતાં, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અખડ જળવી રાખી હિંદુસ્થાનની છીતિને કળા-પ્રદેશમાં હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. પદરમાં સૈકાથી નવમી સૈકામાં વધારે ખીલતી, નવમીથી સાતમી સૈકામાં ઓર સૌંદર્યથી શોભતી, સાતમીથી પહેલા સૈકામાં ઉત્કર્ષ મળ દેખાતી, જૂતકાળના ઉદ્ભવમાં ઉત્તરોત્તર સમયમાં પ્રકુલ્લિત દેખાતી, રૂપિ-ચુનીઓની આ કળા શુ હતી, તેનો કંઈક આભાસ આપણને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી મળી શકે,

પ્રાચીન કાળ ઇ. સ પૂર્વે.

૩૩. મહારા આ લેખના વિષયને માટે હું ઇચ્છુ પ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંના સમયને “ પ્રાચીન કાળ ” તરીકે સંબોધુ છું કે જે કાળની હિંદની કળાને પ્રાચીનકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ઇતિહાસ મહારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય અને હેતુ છે. હિંદના પ્રાચીન આર્યોના યુદ્ધ જળમ્ ઉદ્ભવેલી અને પોષાયેલી, અનેક પ્રદેશો, યુગો અને ધર્મો વચ્ચે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરી પ્રકુલ્લિતતા પામતી હિંદની કળા ધણી પ્રાચીન હતી અને પુરાતન કાળમાં પરીપૂર્ણતા પામેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. હિંદનો નવપક્ષલિન કળાને અકાશવે આવી ધરાન દેશ, રામ, ગ્રીસ અને યુરોપખંડે શિક્ષણ લીધેલું હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે. અર્થાત્ એટલું તો સિદ્ધ જણાય છે કે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ હિંદની કળા તે ગ્રીસ અને રોમથી આવી વસેલી, વિદેશીય કળા નથી, પરંતુ હિંદની જૂનિકામાંજ ઉદ્ભવેલી, વિકસિત થયેલી અને પરિપૂર્ણતા પામેલી, હિંદનીજ કળા છે. હતભાગ્યે, હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ્ય પાઠનો ક્રમ હોવાને લીધે ઐતિહાસિક લખાણો લખાયેલા નહીં હોવાથી હિંદનું જે કંઈ રીત રજૂ હતું તે વિદેશીય કુમલાખોરાએ ધસડી જવાથી, વર્તમાન કાળમાં સ્વીકારાતા વિદ્યાન શાસ્ત્રના ધોતણે સર્વ દેશોની કળા ઉપરની, હિંદની પ્રાચીન કળાની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ કરાવી શકાય તેમ નથી લેખિત સાધનો કે પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેને અભાવે જન સમાજ જુદા અનુમાન ઉપર આવે તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેથી હિંદની કળાના સ્વરૂપને કંઈ આધ આપતો નથી. જેમ જેમ આર્યપુત્રો સ્વદેશી દીવ્ય કળાની ઉપાસના કરતા શિખરો, જેમ જેમ શોધખોળમાં વધારો થશે તેમ તેમ હિંદની પ્રાચીન કળાનું પરિપૂર્ણ અને દીવ્ય સ્વરૂપ કળા પ્રદેશમાં ઝળકતું થશે, એ મહારી તો ખાતરી છે. દરમ્યાન જે કંઈ સાધનો અને ઉપલબ્ધ વસ્તુ છે

તેનાથી હિંદની પ્રાચીન કળાનો કંઈક આભાસ આપવાનો આ લેખના હવે પછીના ભાગમાં પ્રયત્ન કરેલો છે.

૩૪. પ્રાચીન કાળની કળા (એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે) નો ઇતિહાસ લક્ષ્ય પર લેતાં ચાર દેશો કળા પ્રદેશમાં ખ્યાન ખેંચી શકે છે. મિસર દેશ, ગ્રીસ, રોમ અને હિંદુસ્થાન. અને પ્રાચીન કાળની આ ચાર દેશોની કળા દુનિયાના બીજા ભાગોમાં ફેલાઈ હોય એમ જણાય છે. આપણે પ્રથમ મિસર દેશની સિંધકળા અને ચિત્રકળાનું નિરીક્ષણ કરીએ.

મિસર દેશ.

૩૫. પ્રાચીન કાળના મિસર દેશનાં ખંડેરો ઉપરથી તે દેશમાં સિંધકળા લખ્યા પ્રાચીન કાળમાં સારી દશામાં હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. મિસર દેશની કળાનો ઇતિહાસ, સાધનોને આભાવે, કંઈ પણ ખાતરીથી રજૂ કરી શકાય તેવું નથી. અનુમાનને આધારે

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૪૦૦૦ વર્ષોથી મિસર દેશની સિંધકળા સારી સિંધકળા રીતિમાં હોય એમ જણાય છે. જે કાંઈ સિંધકળાના નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે, તે કબરો અને દેવળોના રૂપમાં હોય છે, જેમાં નાઇલ

નદીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલી બબ્બ અને મનોહર “પીરામીડો” અઘાપિપર્યંત મિસર દેશની પ્રાચીન કળાની પ્રવીણતાની સાબીતી આપી શકે છે. આ ‘પીરામીડો’ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ ના અરસામાં મિસર દેશના રાજા સુધી, સેન સુધી અને મેન્એરીસના વખતમાં બાંધવામાં આવેલી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. કર્નાક અને લુક્સોરમાં આવેલાં રમણીય દેવળો અને ન્યુબીઆનાં પર્વતમાથી કાતરી કાઢેલાં દેવળો પણ મિસર દેશની પ્રાચીન સિંધકળાની ઉપર સાઈ અજવાળું નાંખી શકે છે પરંતુ મિસર દેશના પ્રાચીન માધકામોમાં તેનું નકલકામ અને ચિત્રકામ વધારે ખ્યાન ખેંચી શકે છે. પ્રાચીન માધકામ જો કે કળા-રસજ દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત જણાતું નથી તોપણ હજારો વર્ષો સુધી પિરામીડો જેવાં કામ પૃથ્વીતલ પર ઢાળી રહેલાં છે, તેજ મિસર દેશની સિંધકળાની પ્રવીણતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૩૬. નકશી કામ કરવામાં, ચક્રમક જેવા પદ્ધતિ ઉપર કામ કરીને પ્રાચીન મિસરમાં સિંધકારોએ સાઈ કૌશલ્ય બતાવેલું છે. ચાર હજાર વર્ષ થયાં, કુદરતના શુદ્ધ-દેરશરો સામે ઢાકર લઈ આભાસ નબી રહેલાં નાઇલ નદીને કિનારે આવેલાં રાક્ષસી કદના પ્રુતળાઓ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦) હજી પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપી શકે છે. પ્રમાણ અને આકર્ષક શક્તિ બન્નેમાં આ પ્રુતળાઓ ખ્યાન ખેંચી શકે છે જ્યારે તેમનો ઉપરનો ઢોળાવ, પહેરવેશ અને આભૂષણો પણ તેમના ઉપર સૌભાતા સંસ્કારથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અણુ સીએલના દેવળમાં બેસાડવામાં આવેલાં ચાર બબ્બ પ્રુતળાઓ અને ખાસ કરીને ‘રાડગ્રુ’ કસાનુ “Dolossus” કે જે પૃથ્વીની સાત અદ્ભુત ચીજો માંહેનું એક લેખાય છે, અને “Spinix” નું અલૌકિક પૂતળું વજેરના નમુનાઓ હજી પણ મિસર દેશની સિંધકળાને ઝળકતી રાખી શકે છે. મિસર દેશના નકશી કામનો ઉત્કર્ષ વિશેષે કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫ મા સૈકાથી ૧૧ મા સૈકા સુધીમાં (રાજા રામસિસ બીજાના વખતમાં) થયેલો જણાય છે. જ્યારે ઇ. સ. પૂર્વે દશમા સૈકાથી ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં મિસર દેશની આ

કળાની અવનતિ ક્રમે ક્રમે પ્રત્યક્ષ થતી આવે છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮ માં મિસર દેશ રામના તાબાનો દેશ થયો ત્યારે પુરી થયેલી જણાય છે.

૩૭. ચિત્રકળામાં પુરાતન મિસર દેશના ચિત્રકારો વિગતમાં ઉતરવાનો, રંગ પુરવાનો અને ધાર્મિક ભાવનાઓ જાળવી રાખવાનો શોખ એટલો પ્રદર્શિત ચિત્રકળા. કરે છે, કે તેમની ચિત્રકળા કંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ધાર્મિક બનાવો, લડાઈઓ, તસ્વીરો, કાચ ઉપર ચિત્ર કાઢવાનું કામ, વગેરે ચિત્રવામાં તેઓએ કવચિત કવચિત કૌશલ્ય બતાવેલું છે પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં તેમની કળા કંઈ સ્થાન મેળવી શકે તેમ નથી.

એસીરીયા.

૩૮. એસીરીયાની પુરાતન શિલ્પકળાનો ઇતિહાસ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ થી ૩૦૦ સુધીના સમયનો છે, જેમાં ખાસ કરીને પુરાતની નીનેવેહ શહેરનાં ખડેશો ધ્યાન ખેંચી શકે છે પરંતુ એસીરીયાની શિલ્પકળા મીસર દેશમાંથી ઉદ્ભવેલી શિલ્પકળા કળા હતી (જેને વિશેષ સુદર બનાવવાનો પ્રયત્ન એસીરીયાએ કરેલો જણાય છે) અને ઇરાન દેશની કાયરસની કબર (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૮-૩૩૩) અને પર્સીપોલીનાં બધા મકાનો વગેરે બાંધકામ બહાર ભાવવામાં કારણભૂત હતી, એ હકીકત ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. એસીરીયાનું નકશી કામ થયું ખાસ કરીને નરમ પદાર્થો ઉપર કાતરવામાં આવેલું દેખાય છે. જેમાં વિગતવાર દેખાવો રજુ કરીને કવચિત હિમ્મત બરેલી નકશી દેખાડીને, અને કવચિત રંગ પુરીને, શિલ્પકારોએ કૌશલ્ય બતાવેલું છે પરંતુ મિસર દેશનાં નકશી કામ સાથે તે બરાબરી કરી શકતું નથી.

એસીરીયાની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૮ થી ૧૨૬૦ ૧૦. (ક) સુધીના સમયમાં હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. ચિત્રકળામાં પુરાતન એસીરીયાએ કંઈ ખાસ નામના મેળવેલી હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ મિસર દેશની માફક આ દેશનો પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ પણ ઉપસબ્ધ થતો નથી એટલે એ સ્થિતિમાં ત્યાંની કળા વિષે કાંઈ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેવું નથી.

ગ્રીસ.

૩૯. યુરોપની કળાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગ્રીસ અગ્રસ્થાન ભોમવી શકે છે ગ્રીસને કળાનું શિક્ષણ ખાસ કરીને મિસર દેશ તરફથી મળેલું હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ માં ફોરોન્યુ “ Doric Temple ” બધાયું ત્યારથી Alexander the Great ના મરણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) સુધીમાં ગ્રીસે શિલ્પકળામાં બહુ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય તેમ જણાય છે કે જે મિસર દેશની શિલ્પકળા સાથે સરખાવતાં આશ્ચર્યજનક તફાવત રજુ કરે છે. ગ્રીસની આ સમયની કળાનો ઇતિહાસ ખાસ આકર્ષક હોવાથી આપણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક તે નિરીક્ષણ કરીએ

૪૦. લાકડા ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પોતાની શિલ્પકળાનો સમાવેશ કરનારા પ્રાચીન ગ્રીસ ઉપર, મિસર દેશ, એસીરીયા, ઇરાન વગેરે દેશની કળાની

શિલ્પકળા. કેવી રીતે અસર થઈ અને અતિ પ્રાચીન Mycene માધ્યમેનીના બ -

ડોરોની કળામાંથી દોરી-બનાં સાતમા સૈકાના બબ્બે Dorio Temple (દેવળ) નો કામ શી રીતે બંધાયો તે સાધનોને અભાવે ખાતરીપૂર્વક લખી શકાય તેવું નથી. Dorio Temple ની કળાથી આગળ ગાલતા ઇ સ પૂર્વે ૪૩૮ માં શિલ્પકાર (Iotinus) ઇક્રીનસે એથેન્સમાં બાંધેલું વિશ્વ-વખ્યાત Parthenon ‘પારથીનોન’ ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે ઇ સ પૂર્વે ૫૫૦ માં બંધાયેલું ‘ Temple of Zeus ’ “ Temple of Apollo Epicurius, ” Temple of Diana at Ephesus, ” “ The Mausoleum of Halicarnassus ” (ઇ સ. પૂર્વે ૪૫૦) one of the ancient wonders of the world. ” the Monument of Lysiorates ” and “ the Magnificent Temple of Jupiter Olympus at Athens ” વગેરે બાંધકામો ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની બબ્બતા, કંઈક વિશ્વતા અને બાહ્ય રમણીયતાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે પરંતુ આ બાંધકામો ખેંચેલે બાજે ખેંચેલા રૂપમાં હોવાથી કંઈ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર વર્તમાન કાળમાં આવી શકાય તેવું નથી.

૪૬. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસે નકશી કામ કરવામાં એવું સંપૂર્ણ કોશ્લય મેળવેલું જણાય છે કે જેને કીધે શિલ્પ કળામાં અસાધ્યપર્યંત ગ્રીસ દેશનું નામ ફુનીયાના બધા દેશોમાં જ મલા રૂપે લેખાય છે. શિલ્પકળાની આ કાખમાં સમર્થ શિલ્પકાર શીદીઆસ Phedias) થયો (ઇ. સ. પ. ૪૦૦) અને તેના “Zeus” અને “Athena” ના પુતળાઓ હમેશને માટે ગ્રીસની કીર્તિ જીવંત રાખી શકે છે. લાકડું, હાથીબત, કાંચ, પથ્થર, આરસ અને સોનું વગેરે ઉપર ગ્રીસના શિલ્પકારો કુશળતાથી નકશીકામ કરી શકતા એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાની પીશાબીક કલાના સાધ્યોને આબેહુલ અને આકર્ષક રીતે ઘડી શકતા પ્રાચીન કાળના ધર્મ કલાઓના સાધ્યોને એવી કુશળતાથી તૈયાર કરતા, જેવાં ચેતન્યમય બનાવતા, અને એવા રમણીય રંગોથી પુરા શકતા કે જે કાંઈ નમુનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અત્યંત ઉભરાયા વિના રહેતું નથી. “ When Phedias united beauty with this imposing majesty of gigantic proportions and added the colour of the living flesh and the life like look of the eye, as in the ivory and gold draped Athena and Zeus, sculpture was brought to the highest pitch of grandeur, so far as this form of art could attain it. ” (Redford), નકશી કામને માટે પશુ ગ્રીસ, મિસર દેશ અને એસીરીઆને આભારી છે પરંતુ મજકુર દેશોની સંસ્કાર રહિત કળાને સૌદર્યરૂપ બનાવવાનું માન ગ્રીસને ધટે છે. નકશીકામની શરૂઆત ઇ સ પૂર્વે ૫૬૦-૪૭૦ સુધીમાં પહેલી થયેલી હતી જેમ “ Temple of Athena at Aegina ” and “ Temple of Theseus at Athens ” ઉપરની જણાય છે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૪૨૦ સુધીમાં ગ્રીસનો મહાન શિલ્પકાર શીદીઆસ થયો કે જેણે શિલ્પ કળામાં પરિપૂર્ણતા મેળવી ગ્રીસને કળા-પ્રદેશમાં હમેશને માટે કીર્તિવત કર્યું. તેણે (Iotinus) ઇક્રીનસ વગેરે શિલ્પકારોની સહાયતાથી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૪-૪૩૬ સુધીમાં ગ્રીસનું પ્રખ્યાત દેવળ પ્રાથીમોન તૈયાર કર્યું.

કે જેના સંબંધમાં મી. ફર્ગુસન લખે છે કે The Parthenon, the temple of Athena at Athens is "in its own class undoubtedly the most beautiful building in the world... .. for intellectual beauty of detail, and for the exquisite perfection of the highest and the most recondite principles of art ever applied to architecture, it stands utterly and entirely alone and unrivalled—the glory of Greece." (Fergusson's History of Architecture-1865) શ્રીદીઆસનું "The Zeus at Olympus" નું સુવર્ણ અને હાથિકાંતનું પુતળુ (ઈ સ. પૂર્વે ૪૩૮-૪૩૨) પણ સંપૂર્ણ કળા-કોશલ્ય બતાવી આપે છે. શ્રીદીઆસના સમકાલીન શિલ્પકારો આફેગીનીઝ અને એગોરાક્રાઇટસ તથા પ્રેક્ષર્જીટીલીઈ, અને પીથીઓસ પણ કળા-પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શક્યા છે. ઇ. સ. પૂર્વના ચોથા સદ્દશમાં એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના વખતમાં શિલ્પકાર લીસીપ્પસનાં શિલ્પ નીચે ગ્રીસની આ કળાની અવનતિ શરૂ થઇ (ઈ સ. પૂર્વે ૩૫૬-૩૨૩) બાહ્ય રમણીયતા અને રંગેના શૌખ વધવા લાગ્યા અને અંધ અતુકરણથી એ અવનતિ ત્વરિત થઇ.

૪૨. ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ઇ. સ. પૂર્વે ૭મી સદ્દશી ગ્રીસે મેળવેલું જણાય છે, અને સરખાતનાં ચિત્રો કઇ ધ્યાન ખેંચી શકતાં નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ ચિત્રકળા. મા ગ્રીસનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર પોલીગ્નોટસ થયો કે જેણે ટ્રોજનની લડાઇના ચિત્રો વગેરેથી ગ્રીસની ચિત્રકળાને ચોક્કસ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી ગ્રીસમાં ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ શરૂ કર્યો. પરંતુ આ ચિત્રકારની કલમ ચોક્કસ, મુઠ્ઠા અને પરિપૂર્ણ હોય તેમ જણાતું નથી. તેનો સમકાલીન ચિત્રકાર માઇકોન કે જેણે "Battle of Marathon" નું સુશીલિત ચિત્ર બહાર પાડ્યું, તથા "Helena" નો ચિત્રકાર મ્યુક્સીસ (ઈ સ. પૂર્વે ૪૫૦) તથા "Alexander grasping the Thunderbolt of Zeus" નો ચિત્રકાર પ્રોટેજનીઝ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) વગેરે ચિત્રકારો ગ્રીસની પ્રાચીન ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ પછી રોમના તાબામાં ગયા બાદ ગ્રીસની ચિત્રકળાની અવનતિ થયેલી જણાય છે. ચિત્રકળામાં ગ્રીસે જોકે સાફ કૌશલ્ય સંપાદન કરેલું હતું તો પણ તેની શિલ્પકળાની કોટીએ એ કળા પહોંચેલાં ન હતી, તેમ દુનિયાના મુખ્ય દેશોની ચિત્રકળાની સરખામણીમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

શૌખ.

૪૩. પ્રાચીન કાળમાં કળા પ્રદેશમાં ગ્રીસની પછી બીજું સ્થાન રોમ ભોગવે છે અને ગ્રીસ દ્વારા ઇત્રુસ્કનોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં (કે જે શિલ્પકળા. અરસામાં રોમ શહેર બંધાયું). તેમાં શિલ્પકળામાં સાફ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ દેખાય છે રોમના અગ્રીસનો શૌખ વિશેષે કરીને લડાઈની બાબતોમાં અને મોજશૌખમાં રહેલો હોવાથી ગ્રીસની કળા ચિકિત્સક શક્તિ તેમનામાં ન હતી અને પરિણામે રોમમાં જોકે જાહેર બાંધકામો સારાં થયાં તોપણ કળાના સૈદ્ધર્થ અને વિકાસમાં રોમ, ગ્રીસની તુલનામાં ઉભી શકે તેમ નથી, અને છે. ઇ. સ.

પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં કે જ્યારે કાર્થેજ અને ફોરિન્થના પડવાથી ગ્રીસ, રોમના તાબામાં આવ્યું અને રોમના ધનાઢય અગીરોને ગ્રીસની કળાનો મોહ લાગ્યો ત્યાં સુધીમાં, રોમમાં કંઈ ખાસ શિલ્પકળા જોવામાં આવતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૫ માં રોમે શિલ્પકળામાં સાઈ કૌસલ્ય મેળવેલું જણાય છે. પરંતુ રોમની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ વસ્તુતઃ તેના કળા રસરુચિ બાદશાહો નીચે થયો, કે જેણે શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં રોમને ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે. રોમ સહેરમાં બબ્બ અને નકશીદાર મકાનો, ન્યાય મંદિરો, નાટકશાળાઓ, હમામખાનાઓ પુલો, રસ્તાઓ, વગેરે બંધાયા એટલુંજ નહીં પરંતુ જર્મેની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ, સ્પેન, વગેરે જ્યાં જ્યાં રોમની સત્તા પ્રબળ થઈ ત્યાં ત્યાં રોમની કળાની અસર થયેલા હોય એમ જણાય છે. તો પણ બારીક દ્રષ્ટિથી જોઈતું સિદ્ધ થાય છે કે જો કે ગ્રીસ પાસેથી, શિક્ષણ લઈ પોતાના બુદ્ધિ-કૌશલ્યથી રોમન લોકોએ શિલ્પકળાના બબ્બ ભવ્યતાદાર અને નકશીદાર નમુનાઓ ઉભા કર્યા તો પણ તેમની શિલ્પકળામાં (તેમનાં Pantheon માં પણ) ગ્રીસની તનુતા, આધુર્ય અને સૌંદર્ય દ્રષ્ટિગોચર થતાં નથી. નકશી માટે પણ રોમ ઇનુરકનોને આભારી હતું અને લક્ષ્યમાંથી મેળવેલાં દ્રવ્યથી ગ્રીસના શિલ્પકારોને રોમમાં ભોલાવી તેમના હાથથી રોમ જલ્પગારવામાં કે તેમની કળાનું અનુકરણ કરવામાં સંતોષ માનતું આથી રોમની સ્થાનિક કળાને કંઈ માન ધટી શકતું નથી. બાદશાહ હેડ્રીખનના રાજ્યમાં (ઇ. સ. ૧૧૭-૧૩૮) શિલ્પકળાને સાઈ ઉત્તેજન મળ્યું પરંતુ રોમની કળા કુખ્યત્વે ફરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરવામાંજ સમાયેલી હતી પણ જે બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની બદલ્યા પછી અને રોમ હુમલાખોરોનો ભોગ થઈ પડ્યું તે પછી ઇ. સ. ના ગોથા સૈન્યમાં નફ થયેલી હોય એમ જણાય છે.

૪૪. ચિત્રકળા માટે પણ રોમ, મિસર દેશ અને ગ્રીસદ્વારા ઇનુરકનોને આભારી હતું અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦, ૧૮૦ અને ૧૦૦ માં થયેલા ચિત્રકળાના નમુનાઓ મળી શકે છે. તોપણ ઇ. સ. ના પહેલા ત્રણ સદીઓમાં રોમની ચિત્રકળાનો પહેલો ઉત્કર્ષ થયો જણાય છે. પણ જે બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની બદલી (ઇ. સ. ૩૩૦) તે પછી અસ્ત થયેલો ખાલૂમ પડે છે. પ્રાચીન ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં રોમ કંઈ પણ કળા-સ્વાતંત્ર્ય દેખાડી શકતું નથી.

ચીન-જાપાન.

૪૫. આ પ્રસંગમાં ચીન અને જાપાન દેશોની પ્રાચીન કળા વિષે જે સખ્તો મોલવાનું અસ્થાને નહીં જણાય. ચીન દેશ જોકે ધણી પુરાતન લેખાય છે અને ધણી પ્રાચીન કાળમાં તેણે કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે તોપણ ક્રિસ્તાનના, હોનાનના " પેંગ્ગાડ " વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે ચીનની પ્રાચીન શિલ્પકળા કંઈ ખાસ નોંધ લેવા લાયક ન હતી. તોપણ જાહેર રસ્તાઓ, નહેરો, વગેરે બાંધવામાં એણે સાઈ કૌસલ્ય મેળવેલું હોય એમ " The Great Wall " (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦) વિગેરેનાં દ્રષ્ટાંતોથી અનુમાન થઈ શકે છે જાપાનનું પ્રાચીન બાંધકામ ચીનને મળતુંજ હશે એમ તેના " શિન્ટો " દેવળો વગેરે ઉપરથી જણાય છે. બન્ને દેશોની શિલ્પકળા ઉપર હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન કળાએ ધણી અસર કરી હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે. આધુનિક કાળમાં

એકે ચિત્રકળામાં બનને દેશોએ અને ખાસ કરીને જપાન દેશ અપૂર્વ કૌશલ્ય બતાવેલું છે, તોપણ પ્રાચીન કાળના શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં એકે દેશ કળા-કૌશલ્ય સંપાદિત કરેલું હોય એમ બહુવિધ નથી.

હિંદુસ્તાન

૪૬. આપણે હવે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કળાનું નિરીક્ષણ કરીએ કે જે મહારા આજના સમયના મુખ્ય વિષય છે. પ્રસ્તુત ભેખના પૂર્વ ભાગમાં મે લક્ષ્ય સ્વરૂપના દુનીયાના મુખ્ય મુખ્ય દેશોના ગયા જે હજાર વર્ષોના કળાની સ્થિતિ રજૂ કરેલી છે અને એટલા વિશાળ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરતાં બની શકે તેટલું મંથનમા હકીકત રજૂ કરી, પ્રસન્ન પુરતો ખ્યાલ અપવાજ કોરેલો છે. હિંદુસ્તાનની કળાનો સાર આપણે જેમ જેમ જૂતકાળના લોકા ગમતાં આમળ વધીએ છીએ તેમ તેમ, દુનિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં વધારે ને વધારે કાન્તિમત્ત દેખાય છે, એમ હકીકત રજૂ કરી હું ઉપર બતાવી ગયો અને એ માન્યતા પ્રાચીન કાળ પરવે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે કે નહિ તે નિર્ણય કરવાનું હવે મહાઈ કર્તવ્ય રહે છે જ્યારે હું હિંદની પ્રાચીન કળા વિષે નીચે પ્રમાણે જે મતો વાચ્યું છું, અને એ મતોને મહારા અનુભવની કસોટીમાંથી પસાર કરું છું, ત્યારે મહારા મનની શુભામણી હશે તેના ખ્યાલ લેવાનું હું કળા રસગ્ર મડળને જ સોંપુ છું. એલીફન્ટાની અજબ શુભાઓની મૂર્તિઓને ઉદેશીને ડૉક્ટર રેડફોર્ડ બળે છે કે “The colossal sculptures in the rock cut temples of India, whether taken as derived from the Assyrian centre or not may be classed.....as semi-barbaric and naturalistic, with a superadded symbolism which only led to the most extravagant deformities of the human figure* to express the power and attributes of a deity Statuary proper never existed in any shape of beauty like the human form, throughout Persia, India and China, and there is no sign of any disposition among Asiatics to learn the art from their European Conquerors, it is not in their nature.” (Sculptures, Egyptian, Assyrian, Greek, Roman.-(George Redford). (“હિંદુસ્તાનનાં પર્વતોમાંથી કોતરી કાઢેલા મંદિરોના રાક્ષસી પુતળાઓ એસીરીઆમાંથી શિખવામાં આવેલા હોય કે ન હોય તોપણ, અર્ધ જંગલી અને કુદરતનું અનુકરણ કરનારાં હોય એમ કહી શકાય છે, કે જેના ઉપર, દેવની શક્તિઓ અને ઉપાધીઓ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી એવી જાતનો ખ્યાલ મુકવામાં આવેલો છે કે પરિણામે માનુષિ આકૃતિનું બચકર બેડોળપણું ઉજું થાય છે. માનુષી આકૃતિના જેવી આકર્ષક આકૃતિઓ બતાવવાની કળા ધરાવતો હિંદુસ્તાન અને ચીનમાં કદી હતી નહિ અને એશિયાના લોકોને પોતાના યુરોપના નેતાઓ પાસેથી એ શિખવાની જગ્યાસા થઈ હોય એમ દેખાતું નથી. એ શુભ એમના સ્વભાવમાં જ નથી. (જ્યોર્જ રેડફોર્ડ).

* See the statues in the Elephanta Caves.

ખીજી આનુયાયી એજ એલીફન્ટાની મનોહર મૂર્તિને જોઈને મી. ઇ. બી. હેવેલ લખે છે કે “One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the Prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world.”- (“Study of Indo-Aryan Civilization, E. B. Havell”) (“એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ જેવું એક શિલ્પકામ અને કુમાર સિદ્ધાર્થ જેવું એક ચિત્રકામ, હિંદુસ્થાનના કારીગરો દુનીઆના સર્વ એક કારીગરોમાં સ્થાન લે છે, એ દેખાડવા માટે બસ છે.”) (ઇ. બી. હેવેલ) આ બંને મન વચ્ચે કેટલો આશ્ચર્યજનક તફાવત ! હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા એ, બમ્બર બેડોળપણુ જન્મન કરનારી કળા હતી, સૌંદર્ય રહિત હતી પ્રાચીન કળામાં હિંદના ભોકો કળાપૂણુ શિલ્પકામ ન જાણતા-યુરોપીઓનો પાસેથી (કે જેઓ પોતેજ હિંદની કળાને આભારી છે) કેમ ન શિખ્યા” વગેરે ડૉ. રેડફોર્ડનું લખાણુ કેટલું એકદેશી, ખીન અનુભવી અને ઉતાવળીયુ છે, તેનો જવાબ તેના બધુ મી. હેવેલનાં અનુભવસિદ્ધ લખાણુમાંથી આવી જાય છે, અને મહારા લેખના હવે પછીના ભાગમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ ડૉ. રેડફોર્ડે વિલાયતમાં રહી સાબળેલી હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનની કળાનો મત બાધેલો છે, જ્યારે મી. હેવેલે લાખા વખત સુધી હિંદુસ્થાનમાં રહી, હિંદુસ્થાનની કળા જાતે જોઇ, તેનું સ્વરૂપ સમજીને મત બાધેલો છે. ડૉ. રેડફોર્ડના જેવી સાહસિક ટીકાઓ ખીજી ઘણી ખીન અનુભવી-(સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ વગેરે) યુરોપીઓના લખાણુમાં વાચવામાં આવે છે હું એટલુંજ ઇચ્છું છું કે તેઓ જાતે આવીને હિંદની પ્રાચીનકળાના નમુનાઓ જોઈ અનુભવના બળ ઉપર તેમની તુલના અને મત બાધે-અસ્તુ ! હિંદની પ્રાચીનકળા હિંદમાંજ ઉદ્ભવેલી અને વિકસિત થયેલી હતી, ઘણી પ્રાચીન હતી અને આર્યપૂર્વેએ તેને સૌંદર્યરૂપ અને પરિપૂર્ણ બનાવેલી હતી એમ મહે જે કાંઈ જાણેલું કે જોયેલું છે તે ઉપરથી મહાર નમ્ર માનવુ થયુ છે, અને ઉપરની આવશ્યક પ્રસ્તાવના પછી, એ આજના મહારા મુખ્ય વિષય તરીકે હું મહારા બાલકળાના ઉત્તર ભાગમાં હવે પછી આપની પાસે રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ હવેનાં જોઈને હિંદનો પ્રાચીન કળાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી પ્રતીતિ કરાવી શકાય તેવું નથી. તો પણ જે હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી નક્કી થઈ શકે તેવી છે, તેનું પ્રથમ નિરીક્ષણુ કરીએ

૪૭. ઇ. સ ના પહેલા સૈકામાં અજન્તાની ગુફાઓની શરૂઆત થઈ તે પહેલાંની સમય તે આ લેખને માટે પ્રાચીન કળાનો સમય થાય છે. આ સમ-
શિલ્પકળા: મનુ નિરીક્ષણુ કરતા ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં બધાયેલાં સા-
રનાથના સુદર મંદિરો આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે, અને હિંદની પ્રાચીન કળાનો પ્રગવો જ્યુ કરી શકે છે ઇ. સ પૂર્વેના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં ચક્રવર્તી રાજા અશોકના રાજ્યમાં બધાયેલા ભારતના ભવ્ય સ્તૂપો તેમજ કારવાનું (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૩-૨૨૬) વિશાળ અને મનોહર ચૈત્ય મંદિર, (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦-૩૦૦) હિંદની તે સમયની પ્રમાણુશીળ, કુશળ અને મગીન કળાના નમુના દેખાડી શકે છે ચક્રવર્તી અશોકના પિતામહ ગમ્મ ચક્રગુપ્તે (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં પણ હિંદની કળાને ઘણું ઉત્તેજન આપેલું હોય એમ તેના જ્વહર્યા બર્મા જરનાર અને મહેલોનાં વૃત્તાંતો ઉપરથી

જાણીએ છે. ઇ. સ. પૂર્વેના સાતમા સૈકામાં શિષ્યકાર મહા ગોવિંદની કૃતિના નમુનાઓ, રાજગીરની સમીપમાં ગીરી બગ્ગના કિલ્લામાં હજી પણ મળી શકે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાચીન શિષ્યકળાના નમુનાઓ ઉપરાંત વર્તમાન કાળમાં વિશેષ વિગતો ઉપલબ્ધ થતી નથી.

૪૮. ચિત્રકળામાં મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં સિધનપુરની ગુફાઓના ચિત્રો, વિધ્યાનગર પર્વ-
તની ગુફાઓના ચિત્રો, મિરઝાપુરની ગુફાઓના ચિત્રો, હિંદની
ચિત્રકળા. નૈસર્ગિક કળા-શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય રજુ કરે છે, અને ઘણા
પ્રાચીન હોય એમ અનુમાન થાય છે પરંતુ સાધનોને અભાવે તેમનો
સમય ખાતરીથી લખી શકાય તેવું નથી. રામચંદ ગિરિની ચોગમાયાની ગુફાઓ વધારે કુદરત
કામ બતાવી આપે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં તેનાં ચિત્રો થયેલા હોય એમ
જાણીએ છે. ચિત્રકળાના બીજા પ્રાચીન નમુનાઓ ઉપલબ્ધ થયા નથી

૪૯. પરંતુ કોઈ પણ હકીકતની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબીતી આપી શકાય તેમ ન
હોય, તેથી એ હકીકત પાયા વગરની કપોલ-કલ્પિત છે એમ રજુઆત કરવી એ ભુલ
બરેકુ છે મગ બહાનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં શિષ્ય શાસ્ત્રો કે જે ઇ. સ. પાંચમા સૈકામાં લખા-
યેલા હોય એમ જાણીએ છે તે) ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે આર્યોની શિષ્યકળા
ઘણી પ્રાચીન અને પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ નગર રચનાના (To-
wn-Planning) જે સંગીન નિયમો આર્થિક ઋષિઓએ નક્કી કરેલા હતા તેમાં અદ્યપિ
પર્યંત યુરોપ કોઈ ખાસ સુધારો કરી શક્યું નથી. આર્યોની અતિ પ્રાચીન સંગીન શિષ્ય-
કળાનું, તેમની શિષ્યકળાના નિયમોનું અને તેમના કૌશલ્યનું આ શિષ્ય શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી
હકીકત ઉપરથી સહજ જ્ઞાન મળી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ઘણા સૈકાઓ પહેલાં લખાયેલું
“ચિત્ર લક્ષણ શાસ્ત્ર” પણ આર્યોની પ્રાચીન ચિત્રકળાનો સવિસ્તર અને સંતોષકારક
ખ્યાલ આપી શકે છે, જેને ઇ. સ. ચોથા સૈકામાં લખાયેલું વાત્સ્યાનનું “પટંગ” (Six
Lambas) વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. સત્તરમા સૈકાનો ડીએટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ ઇ.
સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી પણ વિશેષ પ્રાચીન, આર્યોની પ્રકૃષ્ઠ ચિત્રકળા અને શિષ્યકળા હતી
એમ સપ્રમાણ લખી જણાવે છે. પાલી ભાષામાં લખાયેલું બોદ્ધોનું “વિનય પીઠક” (ઇ.
સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) રાજ પસેનાદનાં ચિત્રથી સુશોભિત થયેલા “ચિતાગારો” નું
વર્ણન કરે છે જે ઉપરથી તે કાળમાં ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતી એમ સહજ
સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રી કૃષ્ણના પોત્ર અનિરુદ્ધજીની ધર્મપત્ની ઉષાએ તેમને પ્રથમ સ્વપ્નમાં
જોયા અને ઉષાએ આપેલા હકીકત ઉપરથી, તેની સહીયર ચિત્રલેખાએ બિન બિન તસ્વીરો
આજેખી, ચિત્રદારા અનિરુદ્ધજીનું સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વરૂપ નક્કી કરી તેમનો પત્તો મેળવ્યો
એ હકીકત, તે સમયમાં ચિત્રકળા શુ સ્થિતિએ પહોંચેલી હશે તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ આપી
શકે છે રાજ દશરથ અને દુર્યોધનના મહેલોનું વર્ણન વાચતા, શ્રી રામચંદ્રજીના અથમેધની
વિગતો વાંચતા રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં આર્યાવર્તની શિષ્યકળા અને ચિત્ર-
કળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી વિશેષ આગળ જઈ ઋગ્વેદનાં
મહોદી હાથ ધરનાર કોઈ પણ નિષ્પક્ષ કળા-રસજ્ઞ પુરૂષ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકે
તેમ છે કે ઉષા દેવી, ગાયત્રી દેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિમત સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી આરા-
ધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કળા, રસજ્ઞતા કેટલી ઉચ્ચ, ગંભીર અને ચોક્કસ હોવી જોઈએ,

હિંદના હતભાગ્યે તેને અનેક વિદેશીય કૃતિ વચ્ચેથી પસાર થવું પડ્યું કે જેને પરિણામે તેની સ્વર્ગીય સમૃદ્ધિઓ છિન્નછિન્ન થઇ તથાઇ મઇ, તેમજ અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામાં જ રહેલી હોવાથી, અને મિત્રોનાં અથવા બાંધકામના સ્વરૂપમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવોને રજી કરવાનો ક્રમ તેમણે અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્વીકૃત કરેલો નહિ હોવાથી વેદકાલીન સિદ્ધપ્રકાશના નમુનાઓ અઘાધિપર્યંત ઉપલબ્ધ ન હોય તે સદજ સમજાય તેવું છે. પરંતુ તેથી હકીકતને બાધ આવતો નથી. વેદકાલીન કળા રસ-રસ-કાવ્યોમાં, પુરાણોમાં, બુદ્ધ ધર્મમાં, રત્નપૂતોના વખતમાં, મોગલોના વખતમાં અને વર્તમાનકાળમાં પણ હિંદની કળાના જીવન-રસ તરીકે રહેલો જણાય છે, અને જે રસથી પોષાયેલી હોવાથી જ હિંદની કળાએ, બિન્ન બિન્ન ધર્મોમાં અને બિન્ન બિન્ન યુગોમાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાળવી રાખેલું છે. યુરોપના બીજા અનુભવી લેખકો હિંદની કળાને અજન્યાની શુદ્ધિઓની સમકાલીન લેખે છે તે હિંદની કળાનો દ્રોહ અને અન્યાય કરવા જેવું છે. કુદરતનું અદ્ભુત સૌંદર્ય ઝોળખી પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ લઇ આમેહુમ વચ્ચેન રજી કરનારા વેદમંડળના પ્રજ્ઞેતાઓની કળા-રસમતા માટે નિષ્પક્ષ બુદ્ધિને પુરાવાની જરૂર રહે તેમ નથી. તેમની કળા, તે તેમની દીવ્ય શક્તિ-દેવી-હતી તેમના આત્મારૂપ હતી, તેમનું જીવન હતું. એને પોતા યજ્ઞ આરાધત કરી, દેવ-પ્રેષિત પ્રસાદ તરીકે કોટુમ્બિક ધનરૂપે, અખંડ સ્વરૂપમાં સાચવો રાખવી, એને તેઓ ધર્મ માનતા હતા. જે સમર્થ મુનિઓ પોતાની કુળદેવીને ત્યાગ કરી ગ્રીસ અને રોમના વિદેશી ઝંઝોને સ્વાગત કરે, અથવા તેની સાથે પોતાની કુળદેવીને ઇશ્વરપૂર્વક કળા-વ્યભિચાર થવા આપે એ સંભવિત હતું. મોગલોએ ઇશન અને મધ્ય એશિયાની કળાને સ્વાગત કરી, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન કળાનું સ્પર્શ કરીને જેવું ને તેવું આભાસ હતું અને છે ચક્રવર્તી અશોક અને ચંદ્રગુપ્તે પસંદગી કરી અને નિતેવેદના બાધકામો રચનાર સિદ્ધપ્રકાશને કદાચ સ્વાગત કર્યા હશે, તે હિંદની પ્રાચીન કળાનો અનાદર કરીને નહિ, પરંતુ સાથોસાથ એક બીજાની સરખામણીથી વિદેશી કળા સુધાનું પાન કરવાના હેતુથી. તેવીજ રીતે પ્રાચીન આર્યોએ વાયવ્ય કોશના દેશમાંથી કાંઈ જાણેલું હશે, પરંતુ આર્યાવર્તની કળાનો ઉત્કર્ષ, વિશાસ અને પરિપૂર્ણતા કરવાનું માન તો તેમનું જ છે એ નિઃસંદેહ જણાય છે.

આ સંબંધમાં તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ ના રોજ કલકત્તામાં “Heritage of India” જે વિષય ઉપર બાપજી કરતાં રેવરન્ડ ડોક્ટર ફૈકુહર (Faiquhar) પ્રાચીન કાળને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું હતું કે.....“India evolved a civilization of her own and her culture was carried all over Asia for many centuries. India as a matter of fact was the university of Asia just as Greece was the University of Europe.” આ જાહેરાતમાં પણ પુરેપુરું સત્ય રહેલું નથી એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે.

રશીયાના સમર્થ વિદ્વાન શેફ્ટેલોવિચ Sheftelovich ના લખાણ પ્રમાણે બોલતાં, ઇ. સ. પૂર્વે જે હજાર વર્ષો પહેલાં પણ રૂવેનના મંડળો રચનાર મહા મુનિઓ કળા પ્રવીણ હતા એમ માનવાનાં અનેક કારણો મળી શકે છે. અને મળેલી હકીકત ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો અથવા તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તના આર્ય મુનિઓ સિદ્ધ-

કળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ હતા, પોતાના બુદ્ધિબળથી કળા-પ્રદેશમાં પુષ્કળ પરિશ્રમ કરી તેઓએ વિમનવાર શોધખોળો કરેલી હતી, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં જારગત થયેલા હતા એવા અનુમાન પર હું આવેશો છું અને મને જે જે સાધનો ઉપલબ્ધ થયા છે અને થવામાં છે એથી હું આ અનુમાનનું સમર્થન કરવા ધારું છું. મિમર દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષમાં શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હતી, જ્યારે ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી ન હતી, એમ ત્યાંના ઇતિહાસકારો લખે છે તે આપણે જોઈ મયા એસિરિયાની કળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦માં લખવામાં આવેલો છે પરંતુ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ત્યાં હોય તેવા પ્રમાણ મળી શકતા નથી. મિસર દેશનું અનુકરણ કરનાર ગ્રીસની શિલ્પકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં ધ્યાન ખેંચી શકે છે; જ્યારે ચિત્રકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં પ્રચલિત હતી એમ અનુમાન થાય છે. ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર રોમની શિલ્પકળાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦નો હતો, જ્યારે ચિત્રકળાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું. પ્રાચીન કાળમાં પકાયેલા આ બધા દેશોમાં બધા અને રાક્ષસી આકૃતિના શિલ્પકળાના નમુનાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ કુદરતનું સૌંદર્ય તેઓએ જાળખેલું હોય, ચિત્રકળામાં પ્રવિણતા મેળવેલી હોય તેવી હકીકત મળી શકતી નથી. તેમની કળાના નિયમો કુપલબ્ધ નથી કે જણવામાં આવેલા નથી ગ્રીસનું શિલ્પજ્ઞ આર્ચાવર્તે લીધું એમ હકીકત હોવાને બદલે ગ્રીક લોકો એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭) ના કુમલા પછી હિન્દમાં શિક્ષણ લેવાને આવ્યા હોય એમ ઇતિહાસ પરથી હકીકત મળી શકે છે. બીજી બાજુથી પ્રાચીન કાળમાં ધર્મના વાતાવરણ નીચે રિલિસિદ્ધિથી રસબસતા આર્ચાવર્તે તરફ નજર કરીએ.

રામાયણ અને મહાભારતમાં વર્ણવેલા કીર્તિ-સ્તબો અને રાજમહેલો, શિલ્પકળાનો નેટલો ઉત્કર્ષ બતાવે છે તેટલું ઝગ્ગેદની મડળોના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અનુભવાતું કુદરતનું અલૌકિક સૌંદર્ય ચિત્રકળાનો ખ્યાલ આપી શકે છે ચિત્રશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો એવા સમયમાં રચાયેલા જણાય છે, (અને આર્ચ કળા-કૌશલ્યનો એવો સચોટ ખ્યાલ આપી શકે છે) કે જ્યારે ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન કળાઓનો સ્વદેશીય ઉદ્ભવ નહિ હોવાથી નષ્ટ થયેલી છે આર્ચાવર્તની પ્રાચીન દીવ્યકળા, જો કે આદરને અભાવે નષ્ટવત્ જણાય છે તોપણ આર્ચ પુત્રોના ધરધરમાં હજી મૂર્તિમત દેવી રૂપે વિદ્યમાન છે, જે યોડા ધણી સ્વાગતથી સંપૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશમાન થાય તેમ છે, એમ હું જોઈ શકું છું આવા મજેગોમાં, “હિન્દી કળાને, “કળા” શબ્દ લાગુ પાડવો એ શબ્દનો બ્યબિયાર કરવા જેવું છે” આર્ચ પુત્રો કળા હીન હતા વગેરે જે ઉતાવળી અને બીન અનુભવી ટીકાઓ હિન્દી કળા સબધમાં કરવામાં આવેલી છે, તેમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ હું આપ મહુના ઉપર રાખું છું હિન્દી પ્રાચીન કળા હિન્દીજ હતી, અને તે કળામાં આર્ચપુત્રોએ પ્રાચીન કાળના અસાધારણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું એમ મારે ખાતરી માનવું છે અને એ માન્યતાને ખાતરીપૂર્વક બહેરમાં લાવવી એ ખાસ કરીને મહારા આ લેખનો હેતુ છે આટલા કારણસર હિન્દી પ્રાચીન કળા કેટલી પ્રાચીન અને કુશળ હતી એ મુદ્દાનું સમર્થન હું નીચે જણાવેલી થોડી વિશેષ હકીકતથી કરવાની રજા લઉં છું. આ હકીકતના પ્રણેતા એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતા કે તેમનું નામ હજી સુધી કળા-પ્રદેશમાં જણવામાં આવેલ નથી, પરંતુ તેથી એ હકીકતની સત્યતાને કંઈ બાધ આવતો નથી ઇતિહાસની તારીખો ન મળી શકે, તેથી

પ્રત્યક્ષ હકીકતમાંથી જે સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેનો પશ્ચ અનાદર કરવો એ સત્ય વિશુદ્ધતા અને સાહિત્ય-રસ શ્રવ્યતા સાબીત કરે છે

૫૦. મહર્ષિ આપસ્તંબ (કે જેનું કળા-પ્રદેશમાં નામ લેતાં અને અપૂર્વ માન અને પજ્જ્ય ભાવની લાગણીઓ ઉભરાય છે) અતિ પ્રાચીન કાળમાં લખાયેલા પોતાના “કર્માધિસાર” નામના ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત વિષય મત્તધર્મા આશ્વર્થકારક જ્ઞાન રજુ કરે છે. મન્ય પ્રારંભમાં મહર્ષિ લખે છે કે--

“ મહામાયાંશ લેશસ્ય લેશાસસમવીક્ષણાત્ ।

અનેક કોટિ બ્રહ્માણ્ડ શિલ્પ યેન કૃત્ત મહત્ ॥

તં નત્વા પરમાનન્દં મહાશિલ્પમુમાપતિમ્ ।

શાસ્ત્રાવતરણાધિકરણં વક્ષ્યેતિ સંગ્રહાત્ इत्यादि

“ જે પરમાનન્દ સ્વરૂપ, સમર્થ શિલ્પકાર, ઉમાપતિની લેશમાત્ર ધ્વજાથી અનેક કોટિ બ્રહ્માણ્ડ રચાયેલા છે તે (મહેશ્વરને) પ્રજ્ઞામ કરીને “શાસ્ત્રાવતરણાધિકરણ” (શાસ્ત્રોની કૃત્તિનું પ્રકરણ) હું વર્ણવું છું પોતાના ધાર્મિક કાર્યમાં ઇષ્ટ દેવનું આ પ્રમાણે આવાહન કરી, શાસ્ત્રોની કૃત્તિ અદ્ભુત વર્ણન (કે જે પ્રસ્તુત લેખને માટે આવશ્યક નહિ હોવાથી સર્વિસ્તર લખી જણાવતો નથી) કરતા મહર્ષિ રિપશાસ્ત્રોના આદિ પ્રવેશના તરીકે કસ્યપ બ્રહ્મનું નામ જણાવે છે. કસ્યપ બ્રહ્મ શિલ્પશાસ્ત્રના બે ભાગ પાડ્યા (૧) શિલ્પ શાસ્ત્ર, અને (૨) ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર, અને એ બન્ને ભાગોના દરેકના ચૌદ વિભાગ પાડેલા છે, નામાર્થકલ્પમાં હકત ચૌદ લોકોને અનુસરીને ચૌદ વિભાગનાં નામ નીચે પ્રમાણે ખતાવેલા છે.

(૧) બ્રહ્મ શિલ્પ

(૮) ગાંધર્વ શિલ્પ

(૨) સ્કન્દ શિલ્પ

(૯) ગુહ્ય શિલ્પ

(૩) ઋશુ શિલ્પ

(૧૦) કૌશ શિલ્પ

(૪) સૂર્ય શિલ્પ

(૧૧) કૂર્મ શિલ્પ

(૫) દેવ શિલ્પ

(૧૨) વાકણ શિલ્પ

(૬) યક્ષ શિલ્પ

(૧૩) સુવર્ણ શિલ્પ

(૭) ત્વષ્ટુ શિલ્પ

(૧૪) વંદ્યશર શિલ્પ

મજકુર ચૌદ શિલ્પ શાસ્ત્રો પૈકી, કયુ શાસ્ત્ર કયા લોકમાં પ્રચલિત થયુ, શાસ્ત્રોના શુ વિસ્તાર છે, અને તે તે લોકમાં કયા ઋષિ (સ્થાપક) એ બહાર પાડ્યુ તે સંબંધમાં મવિસ્તર હકીકત જણાવેલી છે જેને હુંક સાર નીચેના ‘કોષિક’માંથી મહજ આતી ચક્રશે

શાસ્ત્રનું નામ	વિસ્તાર	ભાગ	લોક	સ્થાપક
(૧) બ્રહ્મ શિલ્પ	૧ કોટિ શ્લોક	૩૧૬	બ્રહ્મ લોક	ઋતુ ઋષિ
(૨) સ્કન્દ શિલ્પ	૮૦ લક્ષ	૧૩૨	તપો લોક	વિષ્ણુઋષિ
(૩) ઋશુ શિલ્પ	૨૦ લક્ષ	૬૪	જનો લોક	મણિપભદ્ર ’
(૪) સૂર્ય શિલ્પ	૬૦ લક્ષ	૪૦૩	મહો લોક	કાઠિક્યઋષિ
(૫) દેવ શિલ્પ	૫૦ લક્ષ	૭૦૦	સ્વર્લોક	બ્રહ્મઋષિ
(૬) યક્ષ શિલ્પ	૨૫ લક્ષ	૮૦	સુવર્લોક	સૌર્યાયણઋષિ

(૭) ત્વષ્ટુશિલ્પિ	૬૦ લક્ષ	૨૧૪	મૂર્ત્તીક ત્વષ્ટુ ઋષિ
(૮) ગાંધર્વશિલ્પિ	૫૦ લક્ષ	૮૦	પાતાલલોક ગરુડ
(૯) ગુણ શિલ્પિ	૪૦ લક્ષ	૧૪૨	મહાતલલોક સુંદરઋષિ
(૧૦) શેષ શિલ્પિ	૮૦ લક્ષ	૭૦૧	રસાતલલોક પિંગલઋષિ
(૧૧) કૂર્મ શિલ્પિ	૩૦ લક્ષ	૩૦૬	તલાતલલોક ઓધરઋષિ
(૧૨) વાહણશિલ્પિ	૨૫ લક્ષ	૨૧૪	સુતલ લોક નાગઋષિ
(૧૩) સુવર્ણશિલ્પિ	૬૦ લક્ષ	૮૧૯	ચિતલ લોક તુંદિલઋષિ
(૧૪) વંદધરશિલ્પિ	૨૦ લક્ષ	૪૦૬	અતલ લોક શેષમુનિ

આ પ્રમાણે તે તે શિલ્પ શાસ્ત્રને તે તે લોકમાં સ્થાન નિર્ણય કરી ભૂલોકના શિલ્પ શાસ્ત્રોના વિભાગો મહર્ષિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:--

ત્વષ્ટુઋષિ ને કસ્પ બ્રહ્મ પાસેથી મળેલા ત્વષ્ટુશિલ્પિશાસ્ત્ર ના છાયા પુરુષ ઋષિએ બાર વિભાગ કર્યા અને બાર ગુણ ગુણ ઋષિઓને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. આ બાર ઋષિઓએ ભૂલોકના કસ્પાણુ ગાટે શિલ્પ શાસ્ત્રો લખેલા છે અને તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે --

પુલહો પિંગલા વિશ્વનાથાચાર્યો ગાવિલો મયઃ ।

વિમાસકો વીતહર્યો વસિષ્ઠો બુદિલો મનુઃ ॥

વિશ્વકર્મા તથા ત્વષ્ટા દ્વાદશૈતે કમાત્ સ્વયમ્ ।

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રવકાર ઇતિ શાસ્ત્રવિનિર્ણય ॥

(૧) પુલહ ઋષિ	(૬) વિમાસક મુનિ	(૧૧) વિશ્વકર્મ બ્રહ્મ
(૨) પિંગલ ઋષિ	(૭) વીત હર્ય ઋષિ	(૧૨) ત્વષ્ટુ બ્રહ્મ
(૩) વિશ્વનાથ મુનિ	(૮) વસિષ્ઠ ઋષિ	
(૪) ગોવિલ ઋષિ	(૯) બુદિલ ઋષિ	
(૫) મય બ્રહ્મ	(૧૦) મનુ બ્રહ્મ	

ઉક્ત ઋષિઓએ લખેલાં શિલ્પશાસ્ત્રોના નામ નીચે પ્રમાણે છે:--

શિલ્પ પ્રકાશિકા શિલ્પકલ્પઃ શિલ્પમહોદધિઃ ।

શિલ્પ વિંદુ શિલ્પતન્ત્ર શિલ્પ સર્વ સ્વમેવ ચ ।

શિલ્પ ચન્દ્રોદય શિલ્પાવર્ણો શિલ્પપ્રભાકરઃ ॥

શિલ્પ કલ્પદ્રુમ શિલ્પમાર્તાન્દ શિલ્પકાન્દિકઃ ।

પ્રતાનિ શિલ્પશાસ્ત્રાણિ પુલહાચૈર્યથાકમમ્ ।

સૂત્રરૂપાદ્યાક્યરૂપાશ્ચલોકરૂપાથથાવિધિ ।

નિમિત્તાનિ પુરાલોકે હિતાર્થ જ્ઞાનચિત્તમૈ ॥ ઇત્યાદિ.

(૧) શિલ્પ પ્રકાશિકા	(૫) શિલ્પતન્ત્ર	(૯) શિલ્પપ્રભાકર
(૨) શિલ્પ કલ્પ	(૬) શિલ્પસર્વસ્વ	(૧૦) શિલ્પકલ્પદ્રુપ
(૩) શિલ્પ મહોદધિ	(૭) શિલ્પચન્દ્રોદય	(૧૧) શિલ્પ માર્તાન્દ
(૪) શિલ્પ વિંદુ	(૮) શિલ્પાવર્ણ	(૧૨) શિલ્પકાન્દિકા.

ઉપર જણાવેલા બાર કિસ્મતાઓમાંના અગ્રણી આધારે તેમના ક્ષિપ્રોએ પણ મધુ
અગ્રણી રહેલા હતા કે ને બધા મળી ૧૫૩ અગ્રણી કિસ્મતાઓ ઉપર યામ છે.

૫૧ ચિત્ર લેક્ષનાશાસ્ત્ર—ના ૫મું એજ પ્રમાણે વિભાગ અને અવસ્થા ધરેલા છે
જેમાંથી થોડાં શાસ્ત્રોના નામ નીચેથી જણાશે.

भूतशक्तिर्यन्त्र लोहपाक विम्बा पकर्षकाः

छाया केश स्वर नख शल्य भावरसास्तथा ।

तैल गौरिक वर्णाशा बीज पंचमुखाष्टजः ।

ग्रहकालांशु पेशाचभूत प्रेतासुरा इति ।

एव विंशति प्रभेदेन चित्रलेखाय यथाक्रमम्

तदेतत् शास्त्रेषु सर्वत्र वर्णितानि महर्षिभिः ॥ इत्यादि.

ચિત્રલેખના શાસ્ત્રોનો હક હક ખ્યાલ નીચેની વિમતભાષી મળી શકશે.

- (૧) મૂતચિત્રકલા શાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્રમાં પચમહાભૂતોના રંગો નક્કી કરી બહાર બાવવાની કળા વર્ણવેલી છે અને મજબૂર રંગોને ચિત્રોના રૂપમાં રજૂ કરવાની વિદ્યા બતાવેલી છે.
- (૨) શક્તિચિત્રકલા શાસ્ત્ર—સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓની અંતર્ગત આકૃતિઓ નક્કી કરી વિજ્ઞાનદ્વારા બહાર દેખાડવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.
- (૩) ચંદ્ર ચિત્રકલા શાસ્ત્ર—પૃથ્વી જળ અને અન્ય અંતરિક્ષમાં સંચરતા યન્ત્રોના ચિત્રો આજેખવાની કળા આપેલી છે.
- (૪) લોહચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર લોક અને અન્ય ધાતુ ઉપર ભ્રમ અને આજેકુભ ચિત્રો કોતરી કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી છે.
- (૫) પાક ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર કપૂર વજેરે પદાર્થોને અમુક વિધિથી તૈયાર કરી કોઈ પણ ધાતુને પરિપક્વ બનાવતી વખતે તેની કરેલ સ્થિતિનું ચિત્ર કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.
- (૬) ચિન્માપર્વક ચિત્ર શાસ્ત્ર કાચ અથવા અમુક જાતના પદાર્થો ઉપર નખ જેટલી જગ્યામાં આખી સૃષ્ટિનું ચિત્ર કેવી રીતે આજેખી શકાય, અને તેમાં રહેલી જાંબી આકૃતિઓના સ્વરૂપ કયા યન્ત્રોદ્વારા જોઈ અને જોળખી શકાય વજેરે વિદ્યાનું અદ્ભુત વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં કરેલું છે.

તેરીજ રોતે ખીજ ધણા શાસ્ત્રો છે જેમા (૧) હાયા જોષને ચિત્ર કાઢવાની કળા (૨) વાળનું નિરીક્ષણ કરીને ચિત્ર આલેખવાની કળા (૩) સ્વર સાંભળીને આકૃતિ આલેખવાની કળા (૪) નખથી અથવા નખદ્વારા આકૃતિ આલેખવાની કળા નક્ષત્રિત્ર (૫) અરિથ વડે પ્રાણીઓની આકૃતિ આલેખવાની કળા શાલ્પચિત્ર વિગેરે કળાઓનુ અભી-કીક વર્ણન આપેલું છે.

૫૨. તેવીજ રીતે દિલ્લિ કાસોની ૧૧૦૭ જુદી જુદી જાતો વર્ણવેલી છે જેમકે શિલાશિલ્પ, વાદ્યશિલ્પ, યાનશિલ્પ, ચંત્રશિલ્પ, વાસ્તુશિલ્પ, જ્વાળાશિલ્પ, ખાતુ-

શિલ્પ, આદર્શકશિલ્પ, રથશિલ્પ, મૂર્તિશિલ્પ, વૈમાનિકશિલ્પ, નાટ્યશિલ્પ મૃગ-શિલ્પ, વગેરે પ્રપંચલક્ષરીમા મહર્ષિ વસિષ્ઠ લખે છે કે પરદેશમાં તો દેવશિલ્પ, યક્ષશિલ્પ, ગાંધર્વશિલ્પ, બ્રહ્મશિલ્પ, વગેરે અમખ્ય જાતના શિલ્પગ્રંથો પ્રચલિત છે.

૫૩ આ ઉપરાંત વિજ્ઞાનીના ગુણ ૩૫, ઉપયોગ શક્તિ વગેરે ઉપર, વર્ણ, રંગ, રૂપ, વગેરેના ચિત્રો લેવાનો કળા ૩૫, સૂર્યના કિરણોના રંગ, રૂપ, ગતિ, વેગ, વગેરે વર્ણ કરવાની કળા ૩૫, મેધની ઉત્પત્તિ, રૂપ, રંગ, ગુણ, વેગ વગેરે જાણવાનો કળા ઉપર, અતલિના ગુણ ૩૫, રંગ, જાણવાની કળા ઉપર, અનેક જાતના ગુણો જાણવાનો, પકાવવાનો, તેમાંથી યન્ત્રો બનાવવાનો, યન્ત્રોના ચિત્રો આજે મવાનો, અગ્નિની જાતો, વેગ નક્કી કરવાનો, વાજુની જાતો ૩૫, રંગ, વેગ, ગુણ વગેરે નક્કી કરવાનો નુમાડાની જાતો નક્કી કરી, દરેક જાતના ગુણ, રૂપ વગેરે જાણવાનો—જ્ઞાન આપનારો અનેક શાસ્ત્રો રચાવેલા છે, કે જેનું વર્ણન વાંચના આશ્ચર્ય અને અપૂર્વ માનવી લાગણ્યોથી ઉભરાય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ કેટલું સવિસ્તર, નિયમસર અને સુરુપક જ્ઞાન મેળવેલું હતું તેનો કંઈક આભાસ ઉપરની જીજ્ઞા હકીકતમાંથી આવી શકશે શિલ્પશાસ્ત્ર આર્યોએ વર્ણવેલી ચોસઠ કળાઓ માટેની કળા છે, (કે જેની સદીક ટીપ કોઈ ખીજે પ્રમજે આપની પાસે રજુ કરીશ) અને મજકુર કળાઓમાં આર્યોએ સંપૂર્ણ કોશલ્ય મેળવેલું હોય એવું તેમણે રચેલા પ્રથમ રહેલી સવિસ્તર, આભાસિત અને સુરુપક હકીકત ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપર જણાવેલા બધા શાસ્ત્રો અને કળાઓ માત્ર કપોલ-કલ્પિત નામ નથી, પરંતુ હકીકત છે કે જે હિંદની પ્રાચીનકળા સમઘમાં થયું અજવાળું પાડી શકે છે. આ શાસ્ત્રો તેમજ તેના પ્રણેતાઓ એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતા કે તેના નામ વિદેશમાં તો શુ પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં પણ સાહિત્ય પ્રદેશમાં હાલમાં ભાગ્યેજ જાણવામાં હશે એટલે અજ્ઞાન-તિમિરમાં ભળતા પુરૂષો હિંદની કળા મર્મઘમાં ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથીજ અનુમાન બાધે અને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ બીજા-યુગથી મળી શકે તેમ છે, માટે એ કાળને હિંદની કળાનો ઉદ્ભવ-કાળ લેખે તો તેમને પણ ખ્યાલવા માટે કારણ રહી શકે તેવું છે પરંતુ હકીકત અન્યથા છે અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી, તેનો દશાશ પણ હજુ યૂરોપ-અમેરીકામાં સપાદિત થયેલો નથી પ્રાચીન કાળનું વિમાનશાસ્ત્રો, (યન્ત્રશાસ્ત્રો), ભૌતિકશાસ્ત્રો (Physics), વૈદકશાસ્ત્રો, જ્યોતિષશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેધશાસ્ત્રો, વગેરે આપના જાણવામાં આવશે ત્યારે આપ સહુને પ્રતાપિ થશે કે આર્યોએ જે વિદ્યાનો સત્ય કરેલો તેટલો સત્ય પ્રાશ્નિમાત્રો એક બે સંક્રામાં પણ હજુ કરી શકશે કે નહિ તે થકા પડતું છે હિંદની પ્રાચીન અદ્ભુત વિદ્યા મમઘમાં કિચિત્માત્ર જાણવાનો મને પ્રસંગ મળેલો છે અને મારી તો ખાત્રી થયેલી છે કે હિંદની કળાનું જે પ્રમાણ બધામાં છે તે કેવળ અજ્ઞાનતામાં રહીનેજ બાધનામાં આવેલું છે, અને પરિણામે હિંદની દીવ્ય કળાને ઘણો અન્યાય અને વ્યાધાત થયેલો છે હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાનું મત્ય સ્વરૂપ સમજાય, હિંદના વિદ્યા-ભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બોધો નજર કરતા શીખે, હિંદનાં અનુકરણમાંથી ઉદ્ભવેલા વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય પુત્રો હિંદનીજ દીવ્ય કળા દેવીનું સત્ય સ્વરૂપ જાણખી તેની આરાધના

તેની આરાધના કરતા ઝાંખ એવા હેતુથી મન પ્રાચીન શાસ્ત્રના જે કાંઈ લેશ મળી શકશે તે આર્ય બહુઓની જાણ માટે ચોડા વખતના પ્રગટ કરવા ધાડ છુ અને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સંબંધમાં ખરી હકાઈન સમજવા પછી જે એકદેશીય મતો બધામાં છે તે બદલવાનો પ્રસંગ આવશે

ઉપસંહાર

૫૪ આર્ય બહુજનો! શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા-એ એ કળા સંબંધમાં મારા વિચારો આપની પાસે રજુ કરવાની મારી ધારણા હોવા છતાં, હિંદની પ્રાચીન કળાના નામ માત્રથી મને એટલા બધા વિચારો ઉદભવે છે કે આ પ્રસંગે હું તે સરંથા રજુ કરી શકું તેમ નથી તેમ જે કાંઈ મેં રજુ કરેલું છે તે પણ અવકાશના પ્રમાણમાં અતિવિસ્તૃત થયું હોય તો આપ મહુ મને ક્ષમા કરશો, એવી મારી વિનંતિ છે આર્ય મહર્ષિઓના અગાધવિદ્યા નિધિનું અવલોકન કરૂં છું અને બાળ બાળથી અગ્નિ-તપિત્રમાં ભક્તતા પુરૂષોની પાયા વગરની ટીકાઓ જોઉં છું ત્યારે મહારા હૃદયમાં એટલી બધી લાગણીઓ ઉભરાય છે કે હું મહારા વિચારો તપ આવસ્યક સયમ રાખી શકીશ કે નહિ તે સંબંધમાં મને સમવિષમતા થાય તે સ્વાભાવિક છે શિલ્પકળામાં અને ચિત્રકળામાં આગેએ અતિ પ્રાચીન કાળમાં જે કાશ્વ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું તેના દશાશ પણ હજી પશ્ચિમના દેશોએ પ્રાપ્ત કરેલું નથી અને ભવિષ્યમાં તરતમાં પ્રાપ્ત કરશે તેવો સંભવ જણાતો નથી

૫૫ અનેક કારણોને લીધે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તેમજ ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય કરવાનો ક્રમ પણ, પાશ્ચિમાત્ય સુસા-કેરોના આગમન પછી નવીકૃત થયેલો હોવાથી, તેમના આગમન પહેલાના સમયનો નિર્ણય સાધવાનો અભાવે થઈ શકે તેમ નથી પરંતુ એટલા માટે પ્રાચીન કળા નોંધ લેવા લાયક ન હતી, એવું સરળ અને પાયા વગરનું અનુમાન સહસા બાંધી લેવું, અથવા જ્યાંથી સમયનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ હોય ત્યાંથી હિંદની કળાની શરૂઆત થઈ એવી હલાહલ અનુમાનાઝડ કલ્પના કરવી, એ કેટલું સાહસ છે તે નિષ્પક્ષ મુદ્દિથી નીચે જીવે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી જણાય છે જગદીશ્વરને ઉદ્દેશીને જેમ “જેતિ જેતિ” એવા શબ્દોથીજ તેના ગુણ-વ્યવસ્થાનું વર્ણન થઈ શકે તેવું છે, તેમ હિંદના પ્રાચીન ઇતિ-હાસનું પણ કંઈક તેવુંજ છે અતિ પ્રાચીન કાળના ક્રયો અથવા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય પશ્ચિમ દેશોના સુસાકેરોના આગમન પછી થઈ શકે છે અને તે પણ ગ્રીસના એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના દુમલા (૩૨૭ ઈ સ) પછી અથવા તે અર-સામાં હોય તેમ જણાય છે પરંતુ તેથી વિશેષ પ્રાચીન સમયનો નિર્ણય કરવાનું કાંઈ નિશ્ચયાત્મક સાધન મળી શકતું નથી, અને આ અરસામાં તો હિંદની કળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હોય અને ગ્રીસ દેશના કારીગરો હિંદને શિક્ષણ આપવાને બદલે હિંદના કારીગરો પાસેથી શિક્ષણ લઈ ગયા હોય એવું જણાય છે When the Greeks towards the end of the 4th century B C invaded the North West, the Indians had already worked out a national culture of their own unaffected by foreign influences (Macdonell's History

of Sanskrit Literature, page 7) મૌર્યવંશી રાજા ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૦) એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના સેનાપતિ સેલ્યુસ્સે પોતાના એકાદ્ય મેગાસ્થનીસને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો હતો અને મેગાસ્થનીસે હિંદની તે સમયની કળાનું જે વર્ણન આપેલું છે તે ઉપરથી સહજ પ્રતીતિ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં હિંદની કળા પરિપૂર્ણ દશામાં હતી અને પાશ્ચિમાત્યોના આગમનની પૂર્વે ધણી પ્રાચીન કાળમાં તેના ઉદ્ભવ થયેલો હોવો જોઈએ આ અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સાથે, અમુક બીજા ગ્રંથોને સરખાવીએ છીએ, ત્યારે ક્ષત બીજા ગ્રંથો વધારે પ્રાચીન હોય તેમ સહજ જણાઈ આવે છે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા પહેલાં હિંદમાં કળાનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન અનિવાર્ય થાય છે અને એ પ્રમાણે અમુક સમય નક્કી કરી તે અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સૂચના ઉપરથી તેથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં આપેલી હકીકત તેથી પણ વધારે પ્રાચીન કાળ તરફ આપણને દોરે છે, અને એ પ્રમાણે ભૂતકાળના ઉકાળામાં જેમ જેમ વધારે જઈએ છીએ તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર હિંદની કળાની પ્રાચીનતા વધારેને વધારે પ્રાચીન હોય એમ સિદ્ધ થતું આવે છે પરંતુ ચોક્કસ ક્ષેત્રો કે પ્રમાણોને અભાવે અમુક સમય તે છેક પ્રાચીન દશાનો સમય હતો એમ કહી શકાતું નથી મૌર્યવંશી રાજાઓના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તે યાદોનું પરિમાણ જામી ગયું હતું, જ્યારે હિંદની કળાની પરિપૂર્ણતા તો તેની પૂર્વે બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિ સત્તાના સમયમાં થયેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે પુરાણોના કરતાં રસકાવ્યો વધારે પ્રાચીન છે, રસકાવ્યો કરતાં સ્મૃતિઓ, સ્મૃતિઓના કરતાં વેદ—મંડો અને શ્રુતિઓ વધારે પ્રાચીન છે એમ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી સહજ નક્કી થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રત્યેક ગ્રંથ કયા સમયમાં લખાયેલો હતો એ સ્પષ્ટતાત્મક કરી શકાય તેવું નથી તેમ તે સર્વ ગ્રંથોમાં જ્યારે હિંદની કળાનું વર્ણન વાંચીએ છીએ અને ઉત્કર્ષમય જણાતું આવે છે ત્યારે એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે કે અમુક કાળ તે કળાનો છેક પ્રાચીન કાળથી, એથી વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ હતો આ પ્રમાણે અભાવાત્મક સંબંધોમાં હિંદની કળાનો સમય કહી શકાય તેવું છે સાધનોને અભાવે ભાવાત્મક સંબંધોમાં તે સમય કહી શકાય તેવું નથી અને કેવળ અનુમાનને આધારે તેવો સમય નક્કી કરી જણાવવો, અથવા જ્યાંથી ઐતિહાસિક હકીકત ઉપલબ્ધ થતી હોય તે સમયને આદિ સમય તરીકે સંબોધવો એ કેવળ કૃષ્ણતાન છે પ્રૌદિસર મેકડોનેલ પણ History of Sanskrit Literature માં એજ વિચારો સ્પષ્ટ કરે છે “History is one weak spot in Indian Literature. It is in fact non-existent The dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases only known approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style,” (page 10). રસકાવ્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૫૦) ધર્મ સૂત્રો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦) મહાભારત (ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં) રામાયણ (ઈ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં) ઉપનિષદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૫૦૦) અને વેદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦) વગેરેના સમયો નક્કી કરવામાં પણ “not less remote than this” આથી ઓછું પ્રાચીન

નહી) "not later than this" "આથી વધારે મોડું નહી" એવી ભાષાથી તેમને સ્પુઆત કરવી પડી છે ઇતિહાસ, જ્યોત્ષ, સાહિત્ય, ભાષા, દેશકાળ, વનસ્પતિનું વર્ણન, ધર્માચાર્યોના વૃત્તિ વગેરે ઉપરના ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક હકીકત મળી શકે છે તે ઉપરથી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસનું કઈકે સ્વરૂપ બાધી સકાય તેવું છે અને એ ધારણે વિચાર કરતાં હું ઉપર કહી ગયો તેમ હું એવા અનુમાન ઉપર આવું છું કે વેદનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષોનો અથવા તે અરસાનો હશે અને મને સંતોષ થાય છે કે જુદા માર્ગથી ગણતરી કરીને પણ મોના પ્રોફેસર જાકોબી (Jacob of Bonn) મહારી આ માન્યતાને મળતા આવે છે ગમે તેમ હોય, અનિશ્ચિત જ્ઞાતકાળનો અનુમાન પ્રધાન હકીકત રૂપે ઇતિહાસ લખવો એ નિરર્થક છે મહારી આ મુદ્દાનું વિવેચન કરવામાં માત્ર એટલોજ હેતુ છે કે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ કે કળાનું જ્ઞાન નહિ છતાં, હિંદના કળા-કૌશલ્ય મંથનના ધણી વખત જે ટીકાઓ કરવામાં આવે છે તે પાયા વગરની, એક દેશીય અને ગેરવ્યાજબી છે સમય ગમે તે હોય પરંતુ હિંદની કળાનું અનાદિ કાળથી જે દીવ્ય સ્વરૂપ ઝળકતું રહેલું છે તે વિદ્યમાન છે, અને તેની પરીક્ષા કરી ખરાર લાવવામાજ અત્યારે ખરી સાચકતા સમાયેલી છે સદ્બાજ્યે એટલી હકીકત તો હવે સિદ્ધ થયેલી છે અને પાશ્ચિમીઓ પણ તે માન્ય રાખે છે કે હિંદની કળા હિંદમાજ ઉદ્ભવેલી હતી અને ગ્રીસના કરતા ધણી પુરાતન હતી (Vide-Macdonell's History of Sanskrit Literature) એકજ વૃક્ષની શાખા રૂપે હોવાથી ગ્રીસ, ઇરિન દેશ, અને હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન બધારણોમાં મળતાપણુ હશે એ સંભવિત છે. પરંતુ તે છતાં પ્રત્યેક શાખાનું સ્વરૂપ તે તે અનુસરીને જુદુજ બધાણુ હવું હિંદુસ્થાનની શાખા તે યુરોપની શાખાની ઉપશાખા ન હતી પરંતુ હિંદનીજ જૂનિમાં નવપલ્લવિત થયેલી શાખા હતી કે જે અદૌકિક જૂનિએ, એ શાખાને નવીન વાતાવરણ અર્પી તેનું જુદુજ સ્વરૂપ બાધ્યુ જુઓ (B Havell's History of Aryan Rule in India). પ્રાચીન કાળમાં હિંદની કોટીએ કોઇ દેશ કળા કૌશલ્ય માટે મુકતો હોય તો તે ગ્રીસ છે, અને હિંદનું અપ્રતિમ કળા કૌશલ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપરની સ્પુઆત પુરતી છે આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં આપણે પ્રસ્તુત કળા કૌશલ્યની કાઈકે ગખી કરીએ

૫૬ હિંદના પ્રાચીનકળા પ્રદેશમાં આપણે સચરીએ છીએ ત્યારે આપણને કઈકે જુદાજ વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોત્ષિય, વૈદક, ભૌતિક, શિલ્પ, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, વગેરે શાસ્ત્રોમાં આર્ય મહર્ષિઓએ સપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું અને મહર્ષિ અત્રિ, વાલ્મીકી, આયલાયન, બોધાયન, વિવરણાચાર્ય, ભરદ્વાજ, આપસ્તંબ વસિષ્ઠ વગેરેના ઐશ્વર્ય નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે અભિમાન આશ્ચર્યથી આપણું અત્-કરણ આદિલિત થાય છે ધર્મને માટે સંચાર, અને ધર્મને માટે લય, એજ આર્યોના જીવન મંદિર હોવાથી સધળું વાતાવરણ ધર્મમય જણાય છે. અને પ્રાણિમાત્રનાં કલ્યાણ અર્થે લખેલા ઐતિહાસિક એવા ગભીર અને અબાધિત સિદ્ધાંતો સ્પુ કરેલા છે કે આજે પાંચ હજાર વર્ષે પણ એ સિદ્ધાંતો કાયમ રહેલા છે જગતનો કર્તા એક પરમાત્મા છે કે જે 'અખોરજીયાન મહત્તો મહિયાન' "સર્વ પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપે રહી જગત્પત્રક ચલાવી રહેલું છે, તેજ સર્વ વ્યાપી ઇશ્વરનાં પ્રાણિમાત્ર અંગ છે, એ સિદ્ધાંત આર્યોની વ્યવહાર-સર-

ળીમા અનાદિકાળથી અદ્યાપિ પર્યન્ત આંવચ્છિન્ન ચાલતો આવેલો છે, અને અપર્ય ધર્મ-ભાવનામા સિદ્ધનાની મીલાવટ કરી આર્ય શિલ્પકાર આલેખન કરવા એસે ત્યારે સમગ્ર સૃષ્ટિ દીવ્ય સ્વરૂપમા તેને પ્રત્યક્ષ ચાય તે સ્વાભાવિક જ હતું દીવ્ય ભાવના અને દીવ્ય ચક્ષુથી સકલ સૃષ્ટિમા પરમાત્મા ચૈતન્યનું અવલોકન કરનાર, સિધ અને સતલજથી સુશોભિત થયેલા અરુપ્ય પ્રદેશોમા પ્રાત કાળે હિમાલયના શ્વેત શિખરોપર ઉદય પામતા આર્ય દેવની ઉપાસના કરનાર [જુઓ! ઈં ચિત્રમ્ । દેવામા મુદમા દનોકમ્ । આર્ને વેદશિત્તિ) અહોચિત્રા દેવતાઓનું પરિબળ ઉદય પામ્યું છે કેટલો આકર્ષક અને અર્થગભીર ખ્યાલ (એવે) આર્ય શિલ્પકારોએ ચેતન અને અચેતન કુદરતી પણ માર્દ્યમય દેખાય એ સહજ સમજાય તેવું છે સૃષ્ટિમા આપ્યુંએ અણુમા તેને પરમાત્મા વિલસી રહેલો દેખાય છે, અને એ સર્વ વ્યાપી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ દીવ્ય ભાવનાથી આલેખી, ચિત્ર કામ કે શિલ્પકામ તન્મય બનાવવું તેમાજ તેઓ ખરો ધર્મ માનતા અને તેનેજ તેઓ ખરી કળા સમજતા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે, સર્વ વ્યાપી આત્માને ઓળખવો, એ અમોઘ માર્ગ છે એમ માની કુદરત માત્રનો ઇચ્છુ ભાવનાથી ઉપાસના કરનાર આર્ય-ચિત્રકારને, ચિત્રકળા, એ ઇશોપાસના હતી, અને શિલ્પકળા, એ પણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા, રક્ષા અને પ્રચારનું સાધન હતું અત ન્યાતિથી બાહ્ય કુદરતમા ઇશ્વરને ઓળખનાર આર્ય-ચિત્રકારને ઉપા-દેવી, સૂર્ય દેવતા, અગ્નિ દેવતા વગેરે, ઋગ્વેદમા વર્ણવેલા અદ્ભૂત સ્વરૂપમા દેખાય, અને સમાયણના નકશીદાર યજુર્મંત્રો, હોમ સ્તોત્રો અને દેવ મંદિરોમા, આ-શિલ્પકાર પોતાની કળાને પરિપૂર્ણ સ્થિતિમા રજી કરે, એ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિમા સચરનાર કળા રસજ પુરૂષને સહજ સમજાય તેવું છે ધર્મની ભાવનાથી, ધાર્મિક વસ્તુઓનું આલેખન કરનાર આર્ય બન્ધુને, ચિત્ર કળાએ પણ ઇશ્વરને ઓળખવાના અને મેળવવાના સાધન રૂપે હતી અને એમની ભૂમિકામાથી ઉત્પન્ન થયેલી શિલ્પકળા અને ચિત્ર કળાની બાહ્ય દેખાવથી તુલના નહિ કરતા, અતર્ગત ભાવનાથી તુલના કરવામા આવે ત્યારેજ જે સમર્થ કૌશલ્ય અને મનોભાવનાથી આર્યોએ પ્રસ્તુત કળાની પર્ણપૂર્ણતા કરેલી હોય છે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે અગમ્ય ધર્મભાવના, અને ચેતન્યમય કુદરતના સૌદર્ય, અનન્ય પ્રેમ ભાવથી ઉત્તેજિત થયેલ આર્ય શિલ્પકાર, કંઈક જૂદાજ કળા-પ્રદેશમા વિહાર કરતો હોય એમ જણાય છે અમાતુષી અન અલૌકિક તત્ત્વોને કલ્પના શક્તિથી આળેખી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમા રજી કરનાર આર્ય ચિત્રકારને “ Lack of classical simplicity and neglect of artistic principle ” વગેરે દોષોને માત્ર ગણવામા, પાશ્ચિમાત્યો આર્યોની પ્રાચીન કળાનું ખરૂં રહસ્ય સમજવાની અશક્તિ બતાવે છે દીવ્ય ભાવના, દીવ્ય-ચક્ષુ, દીવ્ય સૌદર્યના પ્રદેશમા આધુનિક કાળના “ કેમીસ્ટ કે એનેટોમિસ્ટ ” ને અવકાશ મળી શકે તેમ નથી હિંદના ધર્મશાસ્ત્રો, લોક-શાસ્ત્રો અને કુદરતનું રહસ્ય સમજનાર રસજ પુરૂષથીજ હિંદી પ્રાચીન કાળનું અનુપમ, મનોહર પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું છે પાશ્ચિમાત્યોની માફક આર્ય બન્ધુઓ બાહ્ય સ્વરૂપના ઉપાસકો ન હતા પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુનું અતર્ગત સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર લાવવામાજ ખરી કળા રહેલી છે એમ તેઓ સમજતા અને એ કળા કેવી આળેહૂય રીતે રજી કરી શક્યા છે તે ખ્યાલ, એ કળાનું રહસ્ય જાણનારનેજ આવી શકે તેમ છે અતર્ગત ભાવને તદ્વત સ્વરૂપમા બહાર લાવવો, એજ ખરી શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા છે, અને એ દૃષ્ટિબિન્દુથી તુલના કરતા આર્યોનું સમર્થ કૌશલ્ય, પ્રમાણ શક્તિ, અલૌકિક

કલ્પના શક્તિ, અને ભાવ-પ્રવીણતા સહજ સિદ્ધ થાય છે “ સહસ્ત્ર કળાઓમાં પ્રવાણ, ” “ દેવતાઓના શિલ્પકાર અને સ્વર્ગમાં મહેલોના આધનાર, ” “ મહાન્ અને અમરદેવ, વગેરે ભાવનાથી વિશ્વકર્માને ઉદ્દેશીને સમર્થ શિલ્પકારની મહાભારતમાં ઉપાસના કરવામાં આવી છે એ માત્ર અર્થ રહિત લખાણ ન હતું પરંતુ વસ્તુતઃ તેવા સમર્થ શિલ્પકારો આર્ય મહોભા હતા અને તેઓની કળા, તે આ ભાવથી પ્રેરાયેલી, આ ભાવથી પોષાયેલી અને આ ભાવથી પરિપૂર્ણતા પામેલી કળા હતી કે જેના નમુનાઓ હિંદના શોષણ કરનારા હવાપાણી, મધ્યયુગીય હુમલાખોરોના વ્યાધાતો, અને ધર્માંધ આદર્શોની ભાગતોડ વચ્ચે, હજી સુધી હજારો વર્ષ થયા ટકી રહેલા છે મી. ઇ. ૭૯૯ “ વિશ્વકર્મા ” માં આ વિચારો અસરકારક રીતે રજૂ કરેલા છે તેઓ લખે છે કે “ In all Indian art there is a recognition of the fact that art is primarily prophecy that it is a translation into material form of inspiration man receives from God. The whole business of art is entirely without importance except in so far as it is conceived of and conducted as the material expression of religion. Indian art like that of mediæval Europe or early Greece is essentially a religious art and as such is a true image of Indian Civilization just as was the art of thirteenth Century England and that of Greece in the Sixth Century before Christ (Vishvakarma, Part VII—preface) Compare also, “ The great thinkers of India taught their master-builders to express in concrete architectural terms the theoretical principles of the cosmic forces, as the different schools of philosophy conceived them to be, Indo-Aryan builders were pure scientist philosophy in brick and stone, yet the fine institution of the artists-craftsman clothed the science of natural religion with a grace and splendour of its own, and thus Indian art grew, like a tree or a flower, conscious of its own beauty and rejoicing in it always receiving it in wondering adoration as a gift from heaven, but never struggling to attain to it by the pedantic and coquettish arts of the Renaissance (E. B. Havell—“ Study of Indo-Aryan Civilization page 119) આ ભાવનાથી અવલોકન કરનાર ચિત્રકારને, ધૈત્યાલ ઉપરની સૂર્યપ્રભા દેવાળના રૂપે દેખાય, વિશ્વ-કલ્યાણ માટે પ્રયાણ કરના કુમાર સિદ્ધાર્થ માટે કથક અશ્વ અશ્વ પાડે, રામચંદ્રજીના વનવાસથી વનસ્પતિઓ રૂઢન કરે, એલીફન્ટા અને ખલોરાની ભવ્ય મૂર્તિઓના વિરાટ સ્વરૂપમાં સર્વ શક્તિમાન કર્તાની અપરિચિત શક્તિઓ વિદ્યમાન દેખાય, ગિરિનાર અને આબુના નકશીદાર મંદિરોમાં યા દક્ષિણના અદૈશિક શિવાલયો કે તિર હિંદના મનોહર

વિષય મ દિશામાં એજ પરમાત્માનુ મુદ્દ સ્વરૂપ જાણી રહેલુ દેખાય તેમાં નવાઈ નથી પાશ્ચિમાત્મ કળાની પગિપૂર્ણતા મનુષ્યનુ અને કુદરતનુ બાહ્ય સ્થૂલ સ્વરૂપ સાગોપાગ રજુ કરવામાં સમાયેલી છે સૂક્ષ્મ શરીરની કલ્પના સાથે તેને સંબંધ રહેલો નથી આર્ય શિલ્પ-કારની કળા શરીરના બાહ્ય સ્વરૂપમાં સમાયેલી નથી પરંતુ પ્રસ્તુત શરીરનુ અતર્ગત ચૈતન્ય નિહાળી, એ ચૈતન્યથી કળા કૃતિને જીવંત મૂર્તિ રૂપે જાગૃતી કરવામાં રહેલી છે પાશ્ચિમાત્મા દષ્ટિ અવલોકન બીજક અને પ્રધાન છે આર્યકળામાં ધર્મ ભાવના અને ઉત્પ્રેક્ષા બીજક અને પ્રધાન છે બન્નેનુ દમ્પિદુ જુદુ છે, બન્નેના આશયો જુદા છે, બન્નેના કળા પ્રવેશ પણ જુદાજ છે આવી વસ્તુ ગ્રચિનિમાં પાશ્ચિમાત્મો, સાબળેલી યા વાગેલી હકીકત ઉપરથી હિંદની કળાનુ સ્વરૂપ કલ્પે, અને એ કલ્પનામાં ગભીર ભુલને પાત્ર થાય એ સદજ સમન્વય તેવુ છે અન્નજ્યોતિથી ઉત્તેજીત થયેલો આર્ય શિલ્પકાર, ભક્તિ પૂર્ણ વાતાવરણુ ઊભુ કરી તેમાં તક્ષિન થાય છે, અને ઇશ્વર ભક્તિના પ્રભાવમાં સરળતાથી અને સચોટ રીત પોતાની કળા રજુ કરવામાં અદ્ભુત કૌશલ્ય બતાવે છે, ધર્મ ભાવના અને સત્ય પ્રદર્શનની અજળ મિલાવટ કરી, આર્ય શિલ્પકાર પોતાની મનોભૂમિકાના વાતાવરણુ સાથે એક તાર બની જાય છે ધર્મના સાધ્યો આકર્ષક રીતે રજુ કરવામાં પ્રાચીન આર્ય શિલ્પકાર અપ્રતિમ રહે છે વેદ કાલીન સમયથી ઇશ્વરભક્તિ આર્ય કળાના જીવનરસ રૂપે રહેલી છે, અને એજ પ્રાચીન રસાશ્રુતથી પોષાયેલી હોવાથી, હિંદની કલા અનેક વિપરીત સંજ્ઞાઓ વચ્ચે જીવંત રહેલી છે જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અચેતન કુદરતને મૂર્તિમત બનાવી, જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ અશોક અને કનિષ્કના વખતમાં ભારત, સાન્ધી અને અમરાવતીના ભવ્ય સ્તૂપો બનાવવા માટે અનેક શિલ્પકારોએ જીવન આપ્યુ, જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં આર્ય શિલ્પકારોએ એલીફન્ટા અને હલોરાની અજળ શુદ્ધિઓ કોતરી કાઢી અને મનોહર શિવાલયો અને વિષયુ મંદિરો ઉભા કર્યા, જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ મહાવીરના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અનુપમ નકશીકામ રજુ કરી અમર કીર્તિ મેળવી, અને જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ ગીરાબાઈના સુસ્વર ગાનથી ભક્ત બનેલા નૈષ્ઠુવોએ કૃષ્ણ-કનૈયાજીના દીવ્ય આવાસોથી ઉત્તર હિંદને શૌભાવ્યુ, તે ભાવના આર્યોની ઇશ્વર ભક્તિજ હતી, અને સમસ્ત હુનિયાના કળા પ્રદેશમાં અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આર્ય શિલ્પકારો આ ભક્તિનેજ આભારી છે. યુરોપમાં અને વિશેષે કરીને સ્પેઇનમાં મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં, કળા-પ્રદેશમાં ભક્તિરસની અસર હતી પરંતુ હિંદના કળા સ્વાતંત્ર્ય અને કલ્પના શક્તિને અભાવે તે વખતના શિલ્પકારો હિંદની ભૂમિકાએ પહોંચી શક્યા ન હતા વળી જ્યારે ભક્તિભાવમાં ઉદ્ભવેલી હિંદની કળા દેવી રૂપે પુનઃ ઇર્ષિ પાત્રી ત્યારે યુરોપના ધર્મોદ્યક્ષોએ લલિત કળાને વિષયોત્તેજક માની તેનો અનાદર કર્યો અને પરિણામે એ કળા ત્યાં નષ્ટ થઈ અને નવયુગની કળામાં બાહ્ય અને વાહના પ્રધાન છે પરંતુ અતર્ક્યોતિ અને ઉપેક્ષા નથી એટલે દીવ્ય કલ્પનાથી હિંદનો શિલ્પકાર ગિતકાર અગમ્ય માર્ગ ભેદી જે કોટીએ પહોંચી શકે છે તે ભૂમિકાએ પહોંચવાને પાશ્ચિમાત્મ શિલ્પકારને અવકાશ નથી ભક્તિરસમાંજ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ રહેલો છે, અને વેદ-કાલથી ઉદ્ભવેલો આ રસ, અનેક યુગો અને ધર્મોમાંથી પસાર થઈ અઘાપિ પર્યંત આર્ય વંશજોના ધરેધરમાં જાગૃતી રહેલો છે ભક્તિભાવમાં ઉદ્ભવેલી અને પોષાયેલી હિંદની કળાનુ

અતઃકૃત્ત્વન નષ્ટ થયેલું નથી, અને યોગ્ય ઉપાસનાથી એ કળા-દેવી પ્રાતિસ્વિક સ્વરૂપમાં ઝળકી ઉઠે તેવો હજી પણ દરેક સંભવ છે પરંતુ હિંદની કળાનાં હત બાગ્યે કોઇ દિશામાં તેનો યોગ્ય સત્કાર થતો જણાતો નથી પાશ્ચિમાત્મ કળાના બાજુ ખેડોળ સ્વરૂપમાં ખરી કદા માનનારા નામદાર સરકારના અધિકારીઓએ હિંદની કળાનો અનાદર કરેલો છે અને ગયા પચ્ચીસ વર્ષમાં હિંદની પ્રાચીન કળાને પુનઃસજીવન કરવાનો કષ્ટપણ પ્રયાસ વસ્તુતઃ કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાતું નથી પાશ્ચિમાત્મ શિલ્પકારનું અધ અનુકરણ કરવામાં કૌશલ્ય, એજ કળા પ્રવીણતા છે એમ માની આર્ય પુત્રો સ્વદેશી કળાને વિસારી દધ, પશ્ચિમને બારણે ભિક્ષા માગતા કળા હીન થયા છે, રાજ અને પ્રજા બન્નેની પ્રીતિમાંથી ઉતરી ગયેલી કળા નષ્ટવત્ દેખાય તે સ્વાભાવિકજ છે એમરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં શોષાઇ ગયેલી હિંદની કળાનો પુનરુદ્ધય થવો સંભવિત બાસતું નથી અને શ્રી એફ આર માર્ટીન લખે છે તેમ (જુઓ Indian Miniature Painting, page 89) મને પણ લાગે છે કે ' Miniature painting and all other branches of art and craft created by the Moghul Emperors will never revive as the conditions are not sufficiently favourable The preciousness of the materials and the richness of the details which so characterised Indian art, and in which respects it was unsurpassed, are no longer in demand. Let us hope that new Indian art will follow new paths, ' " મોગલ બાદશાહોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિગતપૂર્ણ સુક્ષ્મ ચિત્રકળા અને કળાની બીજી શાખાઓ કદી પુનઃ સજીવન થશે નહિ કારણ કે સન્નેગો જોઇએ તેવા અનુકૂળ નથી સાધનાતું અમુલ્યપણું અને વિગતોની પ્રભુતા કે જે હિંદની કળાના ખાસ ગુણો હતા અને જે બાબતમાં તે કળા અપ્રતિમ હતી તેની હવે જરૂર રહી નથી આપણે આશા રાખશું કે હિંદની કળા નવીન માર્ગો ગ્રહણ કરશે " હિંદની સરકાર અને હિંદના પુત્રો હિંદની પ્રાચીન દીવ્ય કળાતું સત્ત્વ સ્વરૂપ ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપે, હિંદના કળા-રસપુત્રો પશ્ચિમને બારણે સત્ત્વ કળાની ઓળખ કરવાને બદલે સ્વદેશમાંજ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમાં હજી પણ ઇતસ્તતઃ શોભી રહેલી આર્ય કળાને ઓળખી તેના સત્ત્વ સ્વરૂપની આરાધના કરતા શીખે, પશ્ચિમના તોફાની પવનથી શોષાઇ ગયેલી હિંદની કળાને પુનઃ વિકાસ મળે અને બાલ્ય અબનીદ્રનાથ ટાગોર વગેરેના પ્રશસ્ત પ્રયાસમાં સફળતા મળે એટલીજ મહારી અત કરણની ઇચ્છા છે અને એટલેજ મહારા આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

Dr. Tagore's reply.

Construction is for a purpose, it expresses our wants, but creation is for itself, it expresses our very being. We make a vessel because water has to be fetched. It must answer the question why. But when we take infinite trouble to give it a beautiful form no reason has to be assigned. It is something which is ultimate, it is for the realisation of our own spirit which is free, which is glad. If in the works of our life needs make themselves too domineering purposes too obtrusive, if something of our complete humanity is not expressed at the same time then these works become ugly and unspiritual.

In love, in goodness man himself is revealed, these express no want in him, they show the fulness of his nature which flows out of himself and therefore they are purely creative. They are ultimate—therefore in our judgment of man's civilization they give us true criterion of perfection.

Man's highest creation is his society. It has its innumerable conveniences for him, but its true worth is in the highest expression of himself which he finds in it. Therefore it is in its ideal perfection that society is of ultimate value to man. For it is a world where he finds himself revealed in his greatness where his true nature has the best freedom of manifestation.

But through pressure of need, allurements of temptations, or tyranny of circumstances it may prove to be opposite. His society may conspire to rob man of his freedom of conscience reducing him to an automaton or of his freedom of intellect forcibly keeping him foolish and feeble in his ideas and practices, or of his freedom of humanity turning him to an appliance for the production of power and things, when this happens it is the most terrible of all disasters for man. For freedom of creation in which he continually finds himself, not as a slave, not as a machine, not as an infant without growth, remaining forever stunted, but as the son of the immortal whose nature is in the joy of endless self-giving. .

Creation is the revelation of truth through the rhythm of forms. It has a dualism consisting of the expression and the material. Of these two wedded companions the material must keep in the back-ground and continually offer itself as a sacrifice to its absolute loyalty to the expression. And this is true for all things, whether in our individual life or in our society.

When the material makes itself too aggressive and furiously multiplies itself into unmeaning voluminousness, then the harmony of creation is disturbed and truth is obscured. If the lamp takes a perverse pride in displaying its oil then the light remains unrevealed. The material must know that it has no idea of completeness in itself, that it must not hold out temptations to decoy men under its destination away from their creative activities.

The laws of grammar are necessary for the construction of a poem, but the readers must not be made conscious of their constant dictatorship. In classical India we have a Sanskrit poem in which all the complex grammatical rules are deliberately illustrated. This gives continual shocks of delight to a class of readers who, even in work of art, seek some tangible proof of power almost physical in its manifestation. This proves that by special cultivation a kind of mentality can be produced which is strangely capable of taking delight in contemplating the mere spectacle of power manipulating materials, forgetting that materials are not the truth. And these people of an athletic habit of mind encourage artists to sacrifice art to the vanity of performance, simplicity of truth to the antics of cleverness.

What is the truth of the world? Its truth is not the mass of materials, but their universal relatedness. A drop of water is not a particular assortment of elements, it is their mutuality. In fact matter, as a mass, is an abstraction to us, we know it by a betrayal of secret through science. We do not directly perceive it. We see a flower, but not matter. Matter in a laboratory has its use but no expression. This expression

alone is creation, it is an end in itself. So also does our civilization find its completeness when it expresses humanity, not when it displays its power to amass materials

I have said that the truth of this world is in its law of relatedness, that is to say, the law of keeping step together. For the world is a movement, and this movement must not be retarded in any of its parts by a break of cadence. The world of men is suffering the agony of pain, because its movements are not in harmony with one another, because the relationship of races has not yet been established in a balance of beauty and goodness. This balance cannot be maintained by external regulation. It is a dance which must have music to regulate it. This great music is lacking in the historical meeting of man which has taken place in the present age, and all its movements in their discongruity are creating complexities of pain.

We know of an instance in our own history of India when a great personality struck up in his life and voice the key-note of the solemn music of man-love for all creatures. And that music crossed the sea and the mountain and the desert, and races belonging to different climes and habits and languages were drawn together, not in a clash of aims or in the conflict of exploitation but in co-operation of life, in amity and peace. This was a creation. The great rhythm of this symphony was in the very heart of the world. This rhythm is what metre is to a poem, not a mere enclosure for keeping ideas from running off in disorder, but a vitalising force, making them indivisible in a unity of creation.

When humanity lacks this music of soul, then society becomes a mechanical arrangement of compartments, of political and social classifications. Such a machine is a mere aping of creation, and not having unity at its heart it enforces it in its outer structure for mere convenience. In it the life that grows and feels is hurt and either is crushed into insensibility or breaks out in constant convulsions.

The vital harmony is lacking to-day in unity of man, for

the formalness of law and regulation has displaced the living ideal of personality from human affairs and science has taken the office of religion in man's greatest creative work, his civilisation.

This diversion of man's energy to the outside is producing an enormous quantity of materials which may give rise in us to the pride of power but not the joy of life. The hugeness of things is everyday overawing the greatness of man, and the gap between matter and life is growing wider. For when things become too many, they refuse to be completely assimilated to life, thus becoming its most dangerous rival, as is an excessively large pile of fuel to the fire

Expression belongs to a different plane from that of its material. Our physical body has its elaborate mechanism for its various vital needs. Yet the wholeness of our body, where it is an expression, where it is one with our personality, is absolutely different in its aspect and meaning from the muscular, vascular or nervous system and it keeps its veil strictly drawn. The physiological mechanism as an organ of efficiency carefully exacts from its means and methods their full equivalents in results. But the body is more than this mechanism it is divine. An exhaustive list of all its functions fails to give us its definiteness. It is a creation and not a mere construction, rising far above its purposes and composition. Creation is infinitely in excess of all measurements, it is the immaterial in matter. Therefore, there is no harm in calling it Maya, if by Maya is meant unreality in a special sense. For it transcends the real, it represents truth.

In the Vedas, one of the names by which God has been addressed is "Avih", meaning He whose nature is to manifest himself. According to this epithet creation is not for God's display of power and wealth, it is an endless activity of his own freedom of nature, it is an end in itself. This is the character of all works of art.

The giant forces of the world, centripetal and centrifugal, are kept out of our direct recognition; they are the day-

labourers not admitted in the audience hall of creation. But light and sound come to us in their gay dresses as troubadours singing serenades before the windows of our senses. What is constantly before us claiming our attention, is not the anatomy of the world but its countenance, there is the ring-dance of seasons, the elusive play of lights and shadows, of wind and water, the many coloured wings of erratic life flitting between birth and death. The importance of these is not in their bulk or weight, but in their having a language for us in the cadence of their movements in the evanescent modes of their colours. They teach us that the greatest fact of our life is our sympathy with this world where it touches our feelings and imagination, in short our dealings with it as a work of art.

In all art every display of power is vulgar, and a true artist is humble in its creation. He despises making a show of material in his work and a parade of the difficulties of its process. For the power which accumulates things and manipulates them is fundamentally different from the power which transmutes them into the perfection of a creative unity

And God is humble in his creation. He does not keep his muscles bared, nor does he go out of his way to attract our attention to his store of things or account book of their cost. He gives out himself in the abundance of his nature

In this we find the key to the meaning of the instinct which is so deep in our will—the love of freedom. It is nothing but our desire to manifest ourselves in the highest possible degree of perfection. This is thwarted when some passion like that of greed, whether from within ourselves or from the outside, forcibly turns us into a mere instrument of its satisfaction robbing us of the freedom necessary for the wholeness of the man in us; or when some society in distrust of life's own vigour takes away the freedom of self-expression from its members, reducing them to mechanical toys which eternally repeat some mockery of life's movement according to dead formulas kept stored from a decaying past.

It is the final object of man to prove his similarity of nature with God by his fullness of truth, by his creativeness. Whatever he does solely in obedience to natural law, goaded by hunger or other compulsions, he feels at heart to be alien to his own nature. He somehow feels a shame about their evidence in his life and tries to put a cover over it some cover fashioned by his own creative mind.

For instance, in his necessity for eating there is no difference between man and other creatures, yet he seems unwilling fully to acknowledge this and consequently tries to hide away the hunger element from his meals till it is almost lost to sight. He takes endless care to make his food ornamental and likewise the vessel out of which he takes it. And so with regulations and designs of his own make he sets up an elaborate pretension that he is not busy satisfying any legitimate need of the physiological nature.

This is the process by which the unnecessary has assumed an enormously greater proportion than the necessary in our civilisation. In its own turn it begets the danger of burdening us with fixed necessities of habit which have not the sanction of nature nor that of our creative freedom but get merely piled up into a refuge heap of conventionality. All the same, in spite of such danger of aberration, it must be admitted that this necessity of the unnecessary belongs to that creative energy of expression by which only do we wish to be recognised. For us the toil must be left at the bottom and light must burn above it—the light of festival, the light of worship in all our concern, so that even in the taking of our food it must be made evident that we are social, that our love, beauty and cleanliness are even stronger than our normal craving for eatables.

In a similar manner, the love of man and woman, turbulently strong as it is, has not been relegated to the dark cellar underground, but has been made to break out in a flame of beauty becoming in its best expression symbolical of the spiritual truth in man which is his kinship of love with the infinite.

It may be said that as life is a growth it cannot have a completeness of expression and therefore its only true expression is vigour. As intensity of passion leading to a variety of emotional experiences, and adventures of mind giving rise to a wealth of power and production constitutes what they call living. Vigour of feeling and intellect is no doubt a great asset of life. But life, merely taken as a force is elemental, it is not human. It has its use like steam and electricity but there is no ideal of perfection in it. Those who make such life an object of their worship lose all pity for the personal man and have no compunction in sacrificing individuals to their blind infatuation for power and experiences. And I repeat it once again that life can only become an end in itself when it is a creation, just as the elements that go to the composition of a flower are fulfilled only when they are a flower.

Growth there must be in life. But growth does not mean an enlargement through additions. Things, such as masonry-structure, which have to be constructed by a gradual building up of materials, do not show their perfection until they are completed. But living things start with their wholeness from the beginning of their growth. Life is a continual process of synthesis. A child is complete in itself; it does not wait for the perfection of its lovability till it has come to the end of its childhood. The enjoyment of a song begins from the beginning of the singing and continually follows its course to the end. But the man whose sole concern is the acquisition of power or material deals with a task which is cursed with eternal incompleteness. For things find no meaning in themselves when their magnitude consists solely of accumulated bulk. They acquire truth only when they are assimilated to a living idea. This assimilation becomes possible so long as the passion for acquisition occupies all our mind, when there is no large leisure for life force to pursue its own great work of self-creation.

I have said that man disowns his hunger lest it should get dominance in his life, shaping that life in its own mea-

sure; for we hate to be recognised in that shape. All our passions have their force of attraction, and when favourably placed they at once group round themselves their cognate powers and materials. Therefore if any passion is allowed to become tyrannically dominant it forcibly banishes its country influences from our life making our world so consistently homogeneous that all conflicts of conscience are allayed and we forget that this world cannot be final. In his world of hunger man, the creator, has but narrow scope and feeble opportunities, so that he is easily defeated, degraded, and kept in chains to serve a master who has not the right of a master.

Such changes of dynasty occasionally happen in our civilization without our being fully aware of the fact. Some of our passions, after having for a long time their nutrition strictly regulated, suddenly get access to an unlimited supply of food, and by the sheer brute strength so gained lure man's mind back to his primitive nature. This frightfully simplifies life by cutting away its best part and gives man a sudden freedom of energy by such mutilation. An example of this has become so gigantically universal nowadays that we hesitate to apply to it the standard of judgment which belongs to our higher life. For when a usurper occupies the throne he takes every care by menace and threat to take away the right to judge him, and by offer of temptation—the desire.

There was a time when commerce was restricted to a narrow circle in society, and was meek enough to acknowledge its limitations. In spite of its usefulness men treated it with condescension, even with disrespect. It was because man tried to maintain an imperious aloofness from all exacting needs and while accepting their services he refused to do homage to them. I believe and hope that in the range of all literature and art there is no single instance of a moneyed man being glorified for the mere sake of his money. Our Laxmi is not the Goddess of the cash balance in the bank, she is the symbol of that ideal plenitude which is never dissociated with goodness and beauty. On the other hand the Yaksha Kuber,

who represents affluence in all its smug comfort and tawdriness is depicted in our ancient art as a corpulent creator with features thickly opaque to the light of idealism.

But in recent centuries had come a devastating change in our mentality with regard to the acquisition of money. We not only pursue it but bend our knees to it. For us its call has become the loudest of all voices reaching even the sanctuaries of our temples. That it should be allowed a sufficiently large place in society there can be no question, but it becomes an outrage when it occupies these seats which are specially reserved for the immortals, by bribing us; by tempering with our moral pride; by recruiting the best strength of society on its side in a traitor's campaign against human ideals, disguising with the help of pageantry and pomp, its innate insignificance.

Such a state has come to pass because, with the help of science, the possibility of profit has suddenly become immoderate. The whole of human society throughout its length and breadth has felt the gravitational pull of giant planet of greed with its concentric rings of innumerable satellites. It has carried to our society a distinct deviation from its moral orbit, its mental balance being upset and its aspirations brought down to the dust. This is why, never before in our history have our best instincts and endeavours been so openly flouted as a sickness of a rickety sentimentalism. And what is becoming a constant source of disaster for humanity is the incessant hypnotism of money being freed from all barriers in the way of its secret action upon the mind. It manufactures opinions, it navigates newspapers through tortuous channels of suppression of truth and its exaggeration, it pulls most of the strings of politics, it secretly maintains, all kinds of slavery under all varieties of mask. In former times the intellectual and spiritual powers of this earth upheld their dignity of independence and were not giddily soaked in the tides of the money-market. But as in the fatal stage of disease, the influence of money has got into our brain and affected our heart.

Any impetuosity of passion that tends to overwhelm our social equilibrium not only produces moral callousness but destroys our reverence for beauty. The truth of this was made evident to us when I set out from Calcutta on my voyage to Japan. The first thing that shocked me with a sense of personal injury was the sight of the ruthless intrusion of factories on both banks of the Ganges, where they are most unbecoming in their brazen faced effrontery. The blow which it gave to me was owing to the precious memory of the days of my boyhood when the scenery of this river was the only great thing near my birth place reminding of me of the existence of a world made by God's own hands. You all know that Calcutta is an upstart town with no depth of sentiment in her face or in her manner. It may truly be said about its genesis, that in the beginning there was the spirit of the shop which uttered through its megaphone, "Let there be the office," and there was Calcutta. She brought with her no dowry of distinctions, no majesty of a noble or romantic origin. She never gathered round her any great historical associations-annals of brave sufferings or memory of mighty deeds done. The only thing which gave her the sacred baptism of beauty was the river which carried the voice of the Genius of our race from an immortal past singing of its aspiration of the boundless. I was fortunate enough to be born before the smoke belching Iron Dragon had devoured the greater part of the life on its banks, when the landing stairs descending into its water, caressed by its tide, appeared to me like the loving arms of the villages clinging to it; when Calcutta with her tilted up nose and stony stare had not completely disowned her foster-mother-rural paramour-the spirit of the ledger, bound in dead leather.

I am afraid my complaint will evoke a feeling of pitying amusement in the minds of all sober people when these words may reach them. Even the most timid and prudent of them will hardly feel nervous on account of me and these words of mine, but some of them may even make allowances in my case mild

enough to be occasionally enjoyable. To condemn the impairing of the beauty of a river bank and to overlook the substantial fact of the production of a prodigious quantity of gunny bags will sound too exquisitely unpractical to be able to cause any serious harm.

But as an instance of the contrast of the different ideal of a different age as incarnated in the form of a town, the memory of my last visit to Benares comes to my mind. What impressed me most deeply while I was there was the mother call of the river Ganges which ever filled the atmosphere with an "unheard melody," attracting the whole population to its boom every hour of the day. I am proud of the fact that India has felt a most profound love for this river which nourished her civilization on its banks, guiding its course from the majestic silence of the Himalayas to the sea with its myriad voices of solitude. This feeling of love is different in a great measure from the modern sentiment of patriotism. It is not too definitely associated with a particular geography or a limited series of political events. It represents the sub-conscious memory of a whole country of her ages of endeavour after spiritual emancipation. Love of this river which has become one with the love of the best in man has given rise to this town as an expression of our reverence. We, in connection with this city, think of the substitution of factories in place of its buildings even, should such a change tempt us with the chance of a perfect bacchanalia of gunny bag production!

• But even as I say it I know for certain that there are people belonging to the modern civilization who will be only too glad, if opportunity be given to them, to accept my challenge, and gravely proceed in a cold blooded sobriety of calculation to perpetrate such an outrage. Have we not seen men of the same class making it a grievance not to be allowed to kill peacocks sacred to us for their beauty? Is not the systematic cultivation of such grossness at the root of the most shameless vandalism at Peking during the Boxer rising, and that in the late European War! The pity is that when

in the centre of our activities we acknowledge, by some civilized name, the supremacy of wanton destructiveness or productiveness less wanton, it shuts out all the light of our soul and in that darkness hides our conscience and all consciousness of shame.

The perturbed spirit of the question will never more cease to haunt our minds,—“But what about our gunny bags?” Sentiments are fine but gunny bags are indispensable. I admit it and am willing to allow them a place in society (but in strictly modest moderation), if my opponent will only admit that even gunny bags should have their limits and acknowledge the full worth of man who needs leisure and space for his joy and worship, and his home of wholesome privacy and association of chaste love with mutual service. But if this concession to humanity be denied or curtailed, and if profit and production are allowed to run amuck, they play havoc with our love of beauty, of truth, of justice and with our love for our fellow beings; and the cultivators of jute who live on the brink of an everlasting famine in the dark shades of profit making machinery are combined against, driven to despair and to the lingering death-pang of starvation by those who earn cent per cent profit and wallow in the infamy of their wealth. That man is brave, that he is social, that he is religious, that he is the seeker of the unknown; these have some aspect of the complete in them, but that he is a manufacturer of gunny bags and other articles has not in itself any idea of an organic wholeness. Therefore this inanimate fragmentariness of utility should never forget its fractional character, its subordinate position in human affairs it must not be permitted to occupy more than its legitimate place and powers in society, nor to have the liberty to desecrate the poetry of life to deaden our sensitiveness to ideals, bragging of our coarseness as a sign of virility, bespattering with the mud of mockery—our spiritual nature, our special inheritance from a long history of self-control. That would be like allowing a rugged boulder to sneer at and browbeat the living perfection of a flower.

We have our out-offices in the back yard of our houses. And because they disturb the unity of the idea which is our home, we keep a line of separateness between the out-ide help bought with money and services of kinship, between necessity and sentiment

But the home gives way to the office if the necessity becomes overwhelming. This has made our modern civilization all out-offices to which home is an adjunct. Modern civilization has become Shudra in its character

For the name Shudra symbolises one who is merely useful, in whom the man who is above usefulness is not recognised. The word Shudra denotes a classification which includes all named machines who have lost the decency of humanity, be their works manual or intellectual. They are like a walking stomach, or brain, and we feel, in pity, urged to call on God and cry over them up for mercy's sake and make them into a man. When man took this initiation of ideals he did not give success a place of distinction; and even in War he held the ideal of honour above that of success. But success which is Shudra, and whose dwelling is in the office has arrogantly come into the front. And if through its incessant touch of defilement we contract the ugly habit of deriding sentiments in our favour of materials then the slave dynasty will be confirmed for ever

This is the root of the struggle of the present age. Man is refusing to accept for good his position as Shudra and our civilisation is feeling ashamed of the degradation imposed upon it by the lust of power and money.

In the old time when commerce was a member of the normal life of man, there ruled the spirit of Lakshmi who with her divine touch of humanity saved wealth from the unseemliness of rampant individualism, mean both in motive and method. Venice had very little that was deformed and discordant; Samarkand and Pokhara had in them the richness of human associations. When in the Sanskrit poem Meghduta we follow the path of Cloud Messenger and in imagination

pass over the old world towns mentioned in it, with their beautiful nouns-Vidisha, Avanti, Ujjaini, they make them live in our hearts. We feel that the poet in reciting them was giving voice to his lingering delight of a remembrance, we instinctively know that these towns expressed more than anything else the love and hope of man, treasuring some of the splendour of his soul in their houses and temples with their auspicious decoration daily done by women, and even in the picturesque bantering that went on in their market places. We can imagine what Delhi and Agra must have been in the time to which they belonged. They manifested in their development some creatively human aspect of a great empire. Whatever might have been its character, even in their decay they still retain their magnificence which was the true product of the self respect of man

Then think of Calcutta, which on one side has its squalid congeries of clerks clinging to the meagre and precarious livelihood short of all margin for beauty and joy accorded to them in a niggardly spirit of utilitarianism, and on the other its pompously formal rows of buildings sheltering a nomadic swarm of money-mongers, with no human link between them, with no common sharing of social amenities. This is the hideousness of the modern commerce—that it does not stimulate men into a healthy and normal activity of production but organises and makes use of them by mixing and mangling their minds, that it is shabbily parsimonious in all that is connected with human life and extravagant in all that tends to the multiplying of market wares

I do not for a moment mean to imply that in any particular period of their history men were free from the disturbances of their lower passions. Selfishness ever had its share in their Government and trade. Yet there was a struggle for maintaining a balance of forces in our society, and our passions with their rude strength cherished no delusions about their own rank and value, and contrived no clever devices to hoodwink our moral nature. For in those days our intellect

was not so tempted to put its weight into the balance on the side of over-greed.

But now our passion for power and money has no equal in the field. It has not only science for its ally, but also other forces that have some semblance of religion, such as nation-worship and the idealising of self-interest. Its methods are far-reaching and sure, and like the claws in a tiger's paw are softly sheathed. Its massacres are invisible because they are fundamental, attacking the very roots of life. Its plunder is ruthless behind a scientific system of screens, which have the formal appearance of openness and responsibility to enquiries. Its methods of whitewashing its stains keeps the respectability unblemished. It makes a liberal use of falsehoods, its diplomacy only feeling embarrassed when their evidence is unearthed by others of the trade; and it has an unscrupulous system of propaganda for wide spread misrepresentation. It works up the crowd psychology through regulated hypnotic doses at repeated intervals, administered in lottles with moral labels upon them of soothing colours. In fact, man has been able to make his pursuit of power easier to-day by his art of mitigating the obstructive forces that come from the upper region of his humanity. With his cult of power, his idolatry of money, he has, in a great measure, reverted to his primitive barbarism whose path is lit up by the lurid light of intellect. For, as I have hinted before, barbarism is the simplicity of a superficial life. It may be bewildering in its surface adornments and complexities but it lacks the ideal to impart to it the depth of sentiment.

We all know that when at first a people became clearly aware of its oneness, it expressed it in some symbolism of divinity. This means that it felt some indefinable touch of the supreme personality in the heart of its social existence, which could claim for its sake the loyalty of love even when this love was fraught with danger. This personality was held to be divine, because through it we felt an emancipation from the too narrow bonds of self, and urged by its call we could

rise above the fear of death and resist the downward pull of personal gain. Through it we reached a plane of existence totally different from that to which we had been accustomed. It was our translation to the moral plane of OUGHT from the physical plane of IS. This great feeling of the person in the centre of our social unity brought its members together, into a profound intimacy of relationship, and this sense of personality broke out in an amazing outburst of creative energy.

But science is producing a habit of mind which is ever weakening in us this spiritual standpoint of truth that has its foundation in our sense of a person at the ultimate and innermost reality of existence. Science has its true sphere in analysing this world as a construction just as a grammarian has his legitimate mission in analysing the syntax of a poem. But the world as a creation is not a construction: it is also more than its syntax. It is a poem, which we are apt to forget when, by exclusive attention, grammar takes complete possession of our mind.

Upon the loss of the sense of a universal personality, which is religion, the reign of the machine and of method has been firmly established. It is the simplification of man by jettisoning a great part of his treasure, spiritually speaking he has been made a homeless tramp, getting a freedom which is negative because superficial. Its concentrated hurt had been felt by all the world in the late war. Freed from the bond of spiritual relationship as the medium of the brotherhood of man, the different sections of society are continually being resolved into their elemental character of forces. Labour is a force and also capital, so are the Government and the people, the man and the woman. It is said that when the forces lying latent even in a handful of dust are liberated from their bond of unity, which is their bond of creation, they can lift St. Paul's Cathedral to the height of a mountain. Such disfranchised forces roving as irresponsible freebooters may be useful to us for certain purposes, but St. Paul's Cathedral is, generally speaking, better for us standing secure on its found-

dation than shattered into pieces and scattered in the void. To own the secret of mastering these forces is a proud fact for us but the power of self control and self-sacrifice within is a truer subject of exultation for mankind. The GENII of the Arabian Nights may have their lure and fascination for us, but God is infinitely more precious for imparting to our society, its spiritual power of creation. But these genn are abroad everywhere, and even after their death dance in the late war, incantations addressed to them are secretly being muttered, and their red-robed devotees are still getting ready to play tricks upon humanity by suddenly spiriting it away to some hill top of desolation. The thunder-clouds of revolution are ominously gathering, flashing their angry teeth and growling out their throat are the outcome of a long process of separation of human personality from human power reducing men into a ghost of abstraction.

Modern science has outwardly brought all mankind close together. The situation requires the spiritual realisation of some great truth of relationship to have human societies from constant conflict of interest and friction of pride. The people who are mere forces when not organically united must prove their humanity by some creative transfusion. This is not a mere problem of construction and therefore does not chiefly fall within the province of science which deals merely with discovery and invention and not with creation. The outer bonds of telegraph wires and railway lines have helped men all the more efficiently to tear one another to pieces and to rob their weaker fellow beings of food of freedom and of self respect. Must the sword continue to rule for ever and not the sceptre and must science after her great achievement of mastering the geography of the earth remain at the head of the administration? Can she establish peace and unity in this world of diverse races? Has it not been sufficiently proved that her material law of ruthless skilfulness can only commandeer the genn of power for her agents but cannot conjure up that spirit of creation which is the love of God and

man? And yet science does not show any sign of vacating her seat in favour of humanity or submit to any curtailment of her jurisdiction after her own proper work had been finished. The powerful races who have the scientific mind and method method and machinery have taken upon themselves the immense responsibility of the present age. They have lustily set revolving the innumerable wheels of their engines for moulding alien races like ourselves which can not be wholly for our own benefit. And yet they are surprised with a vehemence of anger when we are hurt. We complain not of their law and Government which are scientifically efficient, but of the desolating deadliness of their machine domination. These people in their dealings with subject races all over the world forget that science and law are not a perfect medium for human communication. They refuse to acknowledge what an ordeal it can be for human beings meekly to have to receive gifts from animated pigeon holes or condescension from a steam engine of the latest type. We feel the withering fierceness of the spirit of modern civilisation all the more because it beats directly against our human sensibility not affording to us for its medium even a rarefied atmosphere of kinship to temper it with sympathy. And it is we of the eastern hemisphere who have the right of suffering to say that those who represent this great age of great opportunities are furiously building their doom by their renouncement of the divine ideal of personality, for the ultimate truth in man is not in his intellect or in his material wealth, it is in his imagination of sympathy, in his illumination of heart, in his activities of self-sacrifice, in his capacity for extending love far and wide across all barriers of caste and colour, in his realising this world not as a storehouse of mechanical power but as a habitation of man's soul with its eternal music of beauty and its inner light of a divine presence.

Before I finish my lecture I must, to be fair, express with all humility and sorrow our shame for our own failure in India to justify the trust placed upon us by Providence. Men

of various races came to this country and the only thing we could think of in order to accommodate them was to make elaborately permanent the walls of our social compartments. We are tenaciously proud of their exclusiveness. We make it a matter for boast that in this world only our own society has come to a dead finality in the classification of its living members. Yet in our political agitations we conveniently try to forget that any unnaturalness in the relationship of the governors and the governed which humiliates us is also a wrong classification when it is sought to be artificially fixed for ever under a threat of persecution. In the time of its fullest vigour of vitality when India produced its harvest of immortal thoughts its men had the fearless spirit of the seekers of truth. The great epic of our national soul—the Mahabharata—gives us a wonderful vision of a seething life, full of the freedom of enquiries and experiments, of shifting points of view, of the boldly claimed prerogative of men in using errors as stepping stones to truth. Then came the age of Buddha, who stirred up, in our country, humanity to its uttermost depth, and the freedom of mind which it produced, expressed itself in a wealth of creation in all departments of life, ever flowing in its richness, the continent of Asia. With the ebb of life in India the age of creation died away. It hardened into an age of inert construction when the organic unit of variedness gave way to that conventional division of classification which proves its artificiality by its inexorable exclusiveness. Life has its inequalities, I admit, but they are natural and are in harmony with our vitality. The head keeps its difference from the feet not through some external arrangement or conspiracy of coercion. If the body is compelled to turn the head never changes its position into that of feet. But have our social classifications the inevitableness of an organic truth? If we have the hardihood to say so then how can we blame an alien people for subjecting us to a political classification which they are tempted to believe as eternal? By squeezing human beings in the grip of an inelastic rigidity and forcibly holding them fixed we have ignored the

law of change, the law of growth, the law of life, which is God's law of creation. We have reduced living soul into a permanence of passivity, making incapable of moulding circumstances into the shape of their own design and mastering their own destiny. Borrowing our own ideal of life from a dark period of our degeneracy, smothering our sensitiveness of soul under the immovable weight of a remote past we have set up an elaborate ceremonial of cage worship and plucked all the feathers from the wings of the living spirit of our people till

- it has become dependant for the welfare upon the charity of those fortunate nations who are on their pilgrimage to the future, in all the pride of their freedom of initiative. And, for us, the punishment has been terrible with the centuries of degradation and insult, with the amorphousness of our national unity, the incoherence of our power and purpose, with our evergrowing helplessness to stem the tide of disaster from outside and unreasoning self obstruction from internal sources. Our stupefaction has become so absolute that we do not even realise that this age long persistency of misfortune cannot be for us a mere accident of history, removable only by another accident from outside. Unless we have a true faith in freedom, knowing it to be creative, manfully taking all the risks, we not only shall not have the right to claim freedom in politics as a favour from others but shall also lack the power to maintain it with all our strength. For that would be like assigning the service of God to a confirmed atheist in belief and practice. And men who contemptuously treat their own brothers as eternal babies never to be trusted in the most insignificant details of their personal life, coercing them at every step by the cruel threat of persistent persecution into following a blind lane leading to nowhere, driving a number of them into the ditch of hypocrisy or the strength of moral perversion will fail ever again to rise to the height of the severe responsibility to hold a just freedom in politics and fight for its cause.

This great world where it is a creation, an expression of the infinite, where its morning sings of joy to the newly

awakened life and its ensuing stars sing of peace to the life weary and worn, sinking to its rest, has its call for us. It is ever claiming from us co-operation with God, reminding us of our divine nature which can only find itself in freedom of spirit, freedom of higher opportunities, freedom from fear, from greed, freedom from self in a creative overflow of renunciation. Let us respond to this claim and make our life a creation worthy of eternity and be worthy of it, let us wipe off from our hearts the accumulating traditions of hatred, of contempt for men whom we have done our best to make and keep contemptible, and of that hardness of pride which makes us liable wrongly to judge others, and carelessly to inflict injury upon them. Let us join our voice to that of our forefathers who realised and said, "Nothing is greater than the Person, he is supreme, he is our ultimate object," and make that prayer our own, the prayer for that unity which can only come from love and goodness.

He, who is one, and without caste and colour,

Who with his manifold power provides people of all colours
with what are their intrinsic needs;

Who is in the beginning and in the end of all, the shining
one,

Let him unite us with the wisdom which is good

"RABINDRANATH TAGORE."

साहित्य विभाग.

દા. બા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ.
અધ્યક્ષ 'સાહિત્ય વિભાગ.'

સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ રા. બ. રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું બાપણ.

(તા. ૩-૪-૧૯૨૦.)

પરિવહના કાર્યક્રમમાં સાહિત્યવિભાગનો આરંભ કરતા ગુજરાતી સાહિત્ય વિભાગની આપણી આશાઓ અને આપણા અભિલાષ ભારત કરી નજર આગળ રાખી કરીશું તે તે અસ્થાને નહિ જણાવે.

આપણું સાહિત્ય કેવું થવાની આપણને ઉમેદ છે અને કેવું કરવાને આપણે ધ્યક્ષીએ છીએ એ દષ્ટિબિંદુને મુખ્ય કરીશું તેથી સૂતકાળમાં આપણું સાહિત્ય કેવું બધાયું છે તેના વિસ્તારી વર્ણનમાં આ પ્રસંગે નહિ જીતરીએ અલગત, ભવિષ્યનો ભૂત અને વર્તમાન સાથે આવશ્યક સંબંધ છે, તેથી, ગુજરાતમાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ કેવો રચાયો છે અને સાહિત્યની ગતિના હાલ કેવા બળ પ્રવર્તમાન છે તે આ આશાઓમાં અને અભિલાષમાં વાસ્તવિકપણે આવવા માટે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. અને, તેટલે જશે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પર દષ્ટિ કરીશું.

આપણી આ મનકામનાઓ કયી વસ્તુ માટે છે, સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવા આપણે ઉત્કેષિત છીએ તો 'સાહિત્ય' એ પદથી આપણે શાનો ઉદ્દેશ કરીએ છીએ એની કાંઈક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણા વિચારની ગતિ સરલ થાય. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્થાપાયાને ષદર વર્ષ વીતવા આવ્યાં ત્યાં હવે 'સાહિત્ય' ની વ્યાખ્યાની શી જરૂર છે એમ પ્રશ્ન થશે પરંતુ, સાહિત્યનો અનાદર એ સાહિત્યના ઉદ્ધારને અટકાવનારું ઝોલું કારણ છે, એ લક્ષમાં લઈશું તો સમજાશે કે, એ અનાદર વાળી છે કે કેમ તે નક્કી કરવા સારૂ સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જોવું જોઈએ. મહાદેવે કામદેવને ભરમ કયો ત્યારે

નિન્દિત્વ રૂપ હૃદયેન પાર્વતી ।

પ્રિયેષુ સૌમાન્યફલા દિ ચારતા ॥

કુમારસંમત. ૫.

પાર્વતીને એમ લાગેલું કે મારૂ રૂપ સૌદર્ભ વચરનું હોવું જોઈએ, કેમકે સૌદર્ભ હોય ત્યાં પ્રિય જનનો પ્રેમ સંપાદન થવો જ જોઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની વાણી ગુજરાતના લોકજનનું આકર્ષણ કરતી નથી એમ લાગે ત્યાં એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાણીમાં આકર્ષકતા નથી કે એ લોકજનમાં સહૃદયતા નથી ? આકર્ષકતા ન હોય તો આકર્ષકતા આણવાની જરૂર છે, અને સહૃદયતા ન હોય તો સહૃદયતા આણવાની જરૂર છે.

આંકની શોધડીઓ અને દયાઓની બદલે પંજરોથી માંડીને જે જે લોકો ગુજરાતી ભાષામાં લખાય તે જર્ણવ સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય એવી વ્યવસ્થા સંભા-

રંજમાં ઉદિષ્ટ નથી જ. અમુક ભાષામાં શું શું લખાયું છે અને લખાય છે એ બહુ-વાળા સાધન તરીકે તે ભાષાઓના લખાણોના સમગ્ર સમૂહને ‘સાહિત્ય’ નું નામ આપી શકાય, પરંતુ, એવી સામગ્રીનો ઓકડો કરવો એ આ પરિપક્વને હેતુ નથી. તેમ જ, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં સારણી ફેરવીને કાંચન અને કચીરને વાતીદામાં એકઠાં કરવાં એ માટે પણ આપણી આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ નથી.

જેમ આવી અતિવિસ્તારી બ્યાખ્યા આપણા કાર્યક્ષેત્ર માટે ગ્રાસ્ય થઈ શકે તેમ નથી, તે જ રીતે ફ્રેંચ ભાષામાં જેને *belle- letters* (બેલ લેટર) કહે છે અને ઇંગ્લેશ ભાષામાં જેને *polite or elegant literature* (પોલીટ એન્ડ એલિગન્ટ લિટરેચર) અથવા *humanities* (હુમેનિટીઝ) કહે છે તેના જેટલી સંકુચિત બ્યાખ્યા પણ ગ્રાસ્ય થઈ શકે તેમ નથી એ પ્રકારના સાહિત્યમાં બહુધા કદપના અને રસિકતાના ત્રન્થોનો સમાવેશ થાય છે, અને કવિતા, ઇતિહાસ, વકતૃત્વકલા, રસશાસ્ત્ર, અને પ્રાચીન લેટિન તથા ગ્રીક ભાષાનાં પુસ્તકોને એ નામ આપવામાં આવે છે, જેટલીક વાર બ્યાકરણ તથા ભાષાશાસ્ત્ર સગ્રા વિન્થોને પણ એ વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે આ પ્રકારની ઉચ્ચ રચનાઓની સાહિત્યમાં ઈચી પદવી હોય છે તે ખરૂં છે, પરંતુ, તત્ત્વચિન્તન, ધર્મવિચાર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિક્ષણકલા, ઇત્યાદિ વિષયોના ઉચ્ચ ત્રન્થોની પણ સાહિત્યમાં ઈચી પદવી હોય છે, અને, તેમનો આ સંકુચિત બ્યાખ્યામાં સમાવેશ થતો નથી.

સ્ટોપ્પર્ડ ક્યુકે ઇંગ્લેશ સાહિત્યની કંગેલી એક બ્યાખ્યા આ સળધમાં આપણને ઉપયોગી થાય તેવી છે. તે કહે છે,

‘The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language.’

‘મહાન ઇંગ્લેશ પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેવા વિચારો બાંધેલા અને તેમને કેવી લાગણીઓ થયેલી, અને તે સર્વ તેમણે ઇંગ્લેશ ભાષામાં સારા ગદ્યમાં અને સુંદર કવિતામાં ઉતારીને કેવી રીતે લખેલા એ વૃત્તાંતથી ઇંગ્લેશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ બનેલો છે.’ લખાણની સાહિત્યમાં ગણના થવા સાર પ્રથમ તો લેખકની મહત્તા હોવી બેધએ અર્થાત તેની બુદ્ધિશક્તિમાં અથવા તેની બાવોર્મિમાં મહત્ત્વ હોવું બેધએ, વિશેષ ગુણ હોવો બેધએ, હંડાણ હોવું બેધએ અથવા અમત્કાર હોવો બેધએ. અને પછી, તેનું વિચારોનો અને તેની લાગણીઓનો વાણીમાં થયેલો આવિર્ભાવ અસાધારણ અને સસાર હોવો બેધએ, તે ગદ્યમાં હોય તો ગદ્યમાં પ્રભાવ હોવો બેધએ અને પદ્યમાં હોય તો પદ્યમાં રમ્યતા હોવી બેધએ. આ સ્થિતિ લક્ષમાં લઇ, ‘શિષ્ટતાવાળા લેખોને બહાર તે સાહિત્ય’ એવી સંક્ષિપ્ત બ્યાખ્યા કરીશું તો આ પ્રસંગે તે યથાર્થ થયે.

શિષ્ટ લેખમાં પ્રથમ કારણરૂપ લેખકની મહત્તા હોય છે એમ આપણે ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયે કે, એ મહત્તા માટે વિદ્વાની આવશ્યકતા છે કે કેમ; અર્થાત્, લેખક વિદ્વાન હોય તો જ તેના લેખ શિષ્ટ હોઇ શકે અને સાહિત્યમાં

સ્થાન પામી શકે એવો નિયમ છે કે કેમ. એ ખરૂં છે કે મનુષ્યસ્થિતિમાં સાહિત્ય જીવનના પામવા લાભનું તે સમયના આશ્રયકારો વિદ્વાન નહોતા કેમકે, તેમની સમક્ષ પહેલાંનું સાહિત્ય ન હોવાથી તેમણે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો. પરંતુ, એ આશ્રયકારો અસાધારણ આત્મપ્રભાવવાળા હતાં, અને એવી અસાધારણતા વિરલ હોય છે તેમ જ વળી મનુષ્યસ્થિતિનો ઇતિહાસ ઘડાતો બય છે તેની સાથે વિચાર, વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય વગેરેની સામગ્રીઓનો સમૂહ એકઠો થતો બય છે, અને દરેક વિષયમાં પ્રથમ એકઠી થયેલો સામગ્રીથી પ્રવીણ થઇને જ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે. તેથી, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ લેખકને મહત્તા સપાદન થાય તે માટે તેણે પોતાની આજ્ઞાના લેખકોની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ, જે વિષય પ્રતિપાદન કરવાનો તેનો પ્રયાસ હોય તે વિષયમાં તે વિદ્વાન હોવો જોઈએ. કવિઓ બીજાઓના વિચારોના જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વયં જીર્ણિતી પ્રેરાઇને કાવ્ય રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તોપણ રસિકતાના સંસ્કાર પાંધાવાળી, સ્થાયી ભાવો હૃદયમાં દૃઢ થવામાં, પ્રકૃતિનો અને આત્માનો અનુભવ જેમ તેમને સહાયભૂત થાય છે તેમજ પ્રથમના કવિઓનાં કાવ્યોનો પરિચય તેમને સહાયભૂત થાય છે. એ પરિચયથી કવિઓની વાણીમાં વિશેષ સામર્થ્યના અંશ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને તેમની કલામાં વિશેષ સાહિત્યના અંકુર રોપાય છે. તેમ જ વળી, સામાન્ય સાહિત્યના બહોળા વાચનને પરિણામે કવિના અંતરાત્માના મંદિરમાં અનેક વિચારમૂર્તિઓ તર્કપ્રકાશથી નીકળી આવપ્રકાશ પ્રવેશ કરી રસમય બને છે આ રીતે, જે સિદ્ધ લેખોથી સાહિત્ય બને છે તે લેખો વિદ્વાન ખુશુભૂત લેખકોના લખેલા હોય છે.

કલ્પના અને રસિકતાના વિષયો સિવાય બીજા જે વિષયોના ગ્રન્થો જીતમતાવાળા હોય ત્યારે સાહિત્યમાં જોવી પામી શકાય છે તેનાં નામ ઉપર ગચાઓ તેમાં પદાર્થ-વિજ્ઞાન, માણ્વિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, વૈષ્ણ, અર્થશાસ્ત્ર, અને એવા બીજા વિષયોના નામ ગણાયા નથી, એનું કારણ એ છે કે એ સર્વ વિષયોમાં માત્ર સૃષ્ટિની વસ્તુઓની હકીકત વર્ણવામાં આવે છે, એ હકીકતની પાછળ રહેલું મર્મ સૂચવવામાં આવતું નથી, દરમિયાન ગર્ભમાં રહેલું અદરશ કહેવામાં આવતું નથી, દુનિયાના દેખાવો ઉપરથી જે ભાવનાઓની ઝાંખી થાય છે તે ધ્વનિત કાવામાં આવતી નથી. સાહિત્યમાં પ્રુદ્ધિમય અને ભાવમય સ્થિતિઓના સૂચકર ચિત્ર હોય છે અને વિજ્ઞાન (science) માં પ્રુદ્ધિહીન અને ભાવહીન વસ્તુઓનાં સૂચક વર્ણન હોય છે તેથી વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા થણી હોવા છતાં વિજ્ઞાનના ગ્રન્થોનો 'સાહિત્ય' પદમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. ઇતિહાસને સાહિત્યમાં આવી જતો ગણ્યો છે, પરંતુ, ઇતિહાસના જે ગ્રન્થોમાં માત્ર બનાવોનો સત્ત્વ પ્રકટ કરેલો હોય અને બનાવો પાછળ રહેલો સંદેશો દર્શાવેલો ન હોય તે ગ્રન્થો હકીકત કહેનાર વર્ગમાં પડે છે અને સાહિત્યમાંથી નીકળી બય છે. બ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર હકીકત કહેનારાં હોવા છતાં મનુષ્યના મનના વ્યાપારનું ચિત્ર આપે છે, વાક્યમય આવિર્ભાવ માટેનું મથન દર્શાવે છે, માટે તેમને સાહિત્યમાં સ્થાન મળે છે.

પરંતુ, વિજ્ઞાનમાં પણ હકીકતના વર્ણન ઉપરાંત રહસ્યના દર્શનનો સંભવ હોય છે, અને, વિજ્ઞાનના જે ગ્રન્થોમાં અમુક પદાર્થોમાં પ્રવર્તતતા અમુક ધર્મો અને નિયમોના કથન

ઉપરાંત કુદરતમાં એ ધર્મો અને નિયમોની કેવી કેવી વ્યાપ્તિ છે અને એ અસંખ્ય ધર્મો અને નિયમોથી ઉલટા ધર્મો અને નિયમો કયા કયા સ્થાનોમાં આવિર્ભૂત થતાં કુદરતનું સમગ્ર ચિત્ર ઉદ્ભૂત થાય છે, એ દર્શાવેલું હોય છે, જે ગ્રન્થોમાં કુદરતની હકીકત અગ્રાધતા, અસંખ્યતા, અને અસાધ્યતાની અવધિ સુધી પહોંચાડીને દેખાડેલી હોય છે, જે ગ્રન્થોમાં કુદરતના પદાર્થોના છેક અદરના અને છેક બદ્ધરના સ્વરૂપ વચ્ચેના સંબંધમાં તથા અંતરમાં રહેલી સૂક્ષ્મતાની શાશ્વતા અને અશાશ્વતા પ્રકટ કરેલો હોય છે, તે ગ્રન્થો સાહિત્યમાં કંચી પદવી પામે છે મનુષ્યના મનની ભાવનાઓનું રહસ્ય અને કુદરતનું ગહન્ય એ જે કયા સંધાયેલાં છે તે હજી જડ્યું નથી, પરંતુ, એ બંને પ્રકારનાં ગહન્યો અલૌકિક સત્યનું દર્શન કરાવી મનુષ્યના મનને વિરલ આનંદનો પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેથી એ બંને પ્રકારના રહસ્યો દર્શાવનારા ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે.

તેમ જ વળી, હકીકત કહેનારા ગ્રન્થો શી ગીતે લખાવા માડ્યા અને વૃદ્ધિ પામ્યા, વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તરફ મનુષ્યનું મન કેવી રીતે ગયું અને કેવી રીતે તેમાં પગલાં તથા સિદ્ધિ પામ્યું, હકીકત અને વિજ્ઞાનના પુસ્તકોનો સમૂહ વિશાળ થતો જઈ કેવો મનો-વ્યાપાર દર્શાવે છે એ વિષયના ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આ ગીતે, જેટલી કેમ કરવી, કારીગરોના ઓઝાર કેમ ઘડવા, સાંજ કેમ બનાવવા, પાણીમાં કયા મૂળતત્ત્વો રહેલાં છે, વીજળી શી રીતે પ્રકટ થાય છે એવા નિરૂપણના ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય નહિ, પણ, એ ગ્રન્થોના લખાણના ઇતિહાસનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય.

‘સાહિત્ય’ શબ્દથી કેવાં લખાણ આપણે સમજીએ છીએ તેનો આ પ્રમાણે ખ્યાલ ખાંધ્યા પછી, એ સાહિત્યના ઉદ્ઘાસ માટે આ પરિવહમાં આપણે કેવા પ્રયાસ આદરી શકીએ એ વિચાર તરફ વળીશું.

જુના વખતમાં રાજાઓ સભા ભરી પડિતો પાસે વાદવિવાદ કરાવતા અને કવિઓ પાસે ચાતુર્યના પગો રચાવતા, એ પદ્ધતિ સાહિત્યના ઉદ્ઘાસ માટે આપણે ત્રહ્ણ કરી નથી એવા વાદવિવાદમાં હરિકાંઈને લોધે જે કલેશ ઉઠે છે તે હાનિ કરે છે, અને, પડિતો જ્ઞાન વધારવાના પ્રયાસ ઉદ્દિષ્ટ ન રાખતા એક બીજને ઉતારો પાડવાના પ્રયાસમાં તણાઈ જવાથી એવા સાઠમારીથી શ્રોત જનોને ગમ્મત મળવા સિવાય બીજું કંઈ ફળ થતું નથી કવિઓ પાસે સભા વચ્ચે ચાતુર્યના વ્યાપાર કરાવવા એ કાર્ય પણ એવું જ નિરર્થક છે એવી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ થતો નથી.

હેમાચાર્યનો ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’ નામનો વ્યાકરણગ્રન્થ રચાઈ રહ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તે ગ્રન્થ હાથી ઉપર મૂકીને પાટણમાં ફેરવેલો, અને, ફિરદૌસીને શાહનામાની માઠ હબર ખેત માટે સાઠ હબર મ્હોર આપવા મહમ્મદ ગીજનવીએ આજ્ઞા કરેલી, એવી પદ્ધતિ પણ સાહિત્યના ઉદ્ઘાસ માટે આપણે લઈ શકતા નથી.

હાલની બીજી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ બહુ સભાઓ ભરીને અને બજારોમાં તથા શેરીઓના ફરીને આપણે લેખ કરીએ કે ‘લાઇઓ ! સાહિત્યનો ઉદ્ઘાસ કરો, કવિતા લખો, ઇતિહાસગ્રન્થો લખો, શબ્દકોષ લખો, શિષ્ટગ્રન્થો વાંચો’ તો એ મ્હેનત કેવળ નફામાં જાય. સાહિત્યને ઉત્તેજિત

કરવાનો ઉપદેશ મોટા અક્ષરવાળો બહાર ખજારો બિંતોએ ચોદીને થઇ શકતો નથી, અને, સાહિત્યનું પોષણ કરવાના કાયદા તથા સાહિત્યનો અનાદર કરવાના ગેરકાયદા સિને-માના ચિત્રોમાં દર્શાવી શકાતા નથી. રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રબંધમૂલકમાં મથન ઉત્પન્ન કરવાનો અને પ્રબંધમૂલકને જરૂર કરવાનો જરૂર પડે છે, પરંતુ, આપણા પ્રયાસ તો ખળભળાટથી દૂર રહીને જ થઇ શકે છે. સાહિત્યનું સેવન સાન્નિ અને સ્વસ્થતા વિના થઈ શકતું નથી. સને ૧૯૦૫ માં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ ત્યારે સત્કાર-મંડળના અધ્યક્ષપદેથી મેં કહ્યું હતું કે, પાંપળ અને આડંબર (sensation and demonstration) આપણા કાર્યમાં ત્યાજ્ય છે. આજ આગ્રહ કરી કહેવાની જરૂર છે કે એ વિષયવત્ વર્ત્ય છે. વિદ્વાનોને સંગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે; અને સાહિત્યપરિષદ સરખું વિદ્વાનમંડળ સંગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મંડળે પણ કોલાહલના માર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ. તાળીઓના ઝડઝડાટ થાય અને 'વાહ ! વાહ !' બોલાય એવા પ્રસંગ આપણા કાર્યક્રમમાં આવી શકે તેમ નથી.

વળી, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, નિસર્ગશક્તિ (originality) થી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક (primary) સાહિત્ય પરિષદ રચાવી શકે નહિં. પરિષદ આજા કરે તે ઉપરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, નીતિમીમાંસા, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ, વગેરે વિષય ઉપર નવા ગ્રન્થો ઉપભવે એમ ખની શકે નહિં. જો એ વિષયનો સતત અભ્યાસ કરી તે ઉપર મનન કરતા હોય તેઓ પોતાના વિચારના અને ભાવના સચયથી પ્રવૃત્ત થઈ તે વિષયના ગ્રન્થ લખે છે. પરિષદ માત્ર કયા કયા વિષયોમાં સાહિત્યની ન્યૂનતા છે તે દર્શાવી અભ્યાસકે અને લેખકોનું ધ્યાન તે તરફ દોરી શકે પરિષદ પાસે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે વડે અભ્યાસકે અને લેખકોને બેઠતી સામગ્રીઓ પરિષદ પૂરી પાડી શકે, ભાષા-ન્તરના અને સંગ્રહનાં પુસ્તકો રચાવી શકે. પરંતુ, એ કાર્ય જુઓરાત વર્નાક્યુલર સૌસાઇટી સરખી સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રમાં વિશેષે કરીને આવે છે. સાહિત્યપરિષદનું મુખ્ય કર્તવ્ય કાંઈ જુદું છે, અને, તે આગળ જતાં વિચારમાં લઇવું. તેમ જ, એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે રાજ્યકક્ષાઓની કે પરિષદોની આજ્ઞાથી, નિમણૂકથી કે દ્રવ્યથી કવિઓમાં ભાવપ્રેરણા ઉદ્ભૂત થઈ શકતી નથી, નવલકથાકારોમાં કલ્પના બજત થઈ શકતી નથી લેખકોમાં વિદ્વતા દાખલ થઈ શકતી નથી કે નિસર્ગશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી આ દેશમાં કેળવણીના પાયો ઇંગ્લેન્ડ સરકારે નાંખ્યો તે વેળા આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસની સૂચના સળે લોઈ મેકેલેએ કહેલું કે, 'To hire four or five people to make a literature is a course which never answered and never will answer in any part of the world. Languages grow They cannot be built.' સાહિત્ય રચવા સારૂ ચાર પાંચ જણને ભાડેથી કામે લગાડવા એ માર્ગ દુનિયાના કોઈ ભાગમાં કદી કોતેલમંદ થયો નથી અને થવાનો નથી. ભાષાઓ જીમે છે અને વધે છે ભાષાઓ (વર પેઠે) બાંધી શકાતી નથી.

સાહિત્યની કદર કરવાનો એક એ માર્ગ પૂર્વે પ્રચલિત હતો કે સલાસમક્ષ કવિ પોતાના કાવ્યો વાંચે અને તેના અર્થનું તથા રસનું નિરૂપણ કરે. પરંતુ, કલ્પનાવાળી અને રસિ-

કતાવાળાં પુસ્તકો પરિષદ આગળ વચાવવાની પ્રકૃતિ આપણું ગ્રંથલુકરીએ તો કાળ્યો, નાટકો નવલકથાઓ, પ્રકસનો વગેરેના વિસ્તારી લેખ વચાવતા ઘણા દિવસો આક્રમ્ય ભય અને વળી, એવાં પુસ્તકો દરેક વાચનાર પોતાની મેળે આદિથી અત સુધી વાંચે તે વિના તેની ખુબી પૂરેપૂરી તેના ધ્યાનમાં ઉતરે નહિ આ કારણોથી આવા પુસ્તકો વચાવવાની રીત પરિષદમાં દાખલ કરવામાં આવી નથી. આવા પુસ્તકોમાંથી જુદા જુદા છૂટક ભાગ પસંદ કરીને તેના પાઠ ચર્ચા સાથે ન્હાના મડળોમાં થઇ શકે, પરિષદમાં એ કાર્ય થઇ શકે નહિ.

કલ્પનાવાળા અને રસિકતાવાળા પુસ્તકો પરિષદ લખાવી મગાવે કે પોતાના સમક્ષ વચાવે એમ બની શકે નહિ, પરંતુ, પરિષદ એવા પુસ્તકો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકે, પરિષદ કવિઓ ઉપજાવી શકે નહિ, પણ, વાચનાર વર્ગમાં રસિકતા ફેલાવી શકે કે જ્યાં કવિઓના કાળ્યોનો અભ્યાસ વધ. આ ઉત્તુ સકળ કરવા માટે કલ્પનાવાળા અને રસિકતાવાળા સાહિત્યના અભ્યાસના અને વિવેચનના નિબંધો લખીને રજુ કરવાનાં સૂચના પરિષદ કરી શકે એ જ પ્રમાણે બીજા વિષયોમાં નિમર્શશક્તિથી લખાતા ત્રયો વિષે ચર્ચાના નિબંધ પરિષદ રચાવીને મગાવી શકે તેમ જ, સાહિત્યમાના જુદા જુદા વિષયો પરના પુસ્તકોમાં કેવી સામગ્રી એકઠી થવી જોઇએ, કેવા ધોરણ જળવાવા જોઇએ, કેવા લક્ષ્ય સ્થિત રહેવાં જોઇએ, કેવા લેખસમૂહ કેરે પ્રકારે બધાવે જોઇએ અને વધવે જોઇએ એ વિશે નિબંધો લખાઇ આવવાની પરિષદ સૂચના કરી શકે અને એ ગીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો માર્ગ પરિષદ દર્શાવી શકે.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રબળ લુવનનો ઇતિહાસ એ સર્વના અભ્યાસનો પણ પરિષદના કાર્યપ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે. અને, આ સળધમાં ભાષા, સાહિત્ય અને પ્રબળલુવન ઉપર આસપાસની સ્થિતિઓથી શી અસર થઇ છે તેની તપાસ, પ્રાચીન શિક્ષાલેખ, તાત્રપટ, હસ્તલેખ, પ્રશસ્તિ, વગેરેની શોધજોળ અને તેથી મળતી માહિતીનું નિરૂપણ, ભાષાના શબ્દો અને ઉચ્ચારો શી રીતે થકાતા આબ્યા છે અને સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા વિચારો શી રીતે બધાતા આબ્યા છે તેનું અન્વેષણ, ટોપ, બ્યાકરણ, જોડણી અને લિપિ વિશે વિચાર, લોકકથા અને લોકગીતોનો સંગ્રહ એ સર્વનું પરિષદમાં સ્થાન છે, એ સર્વના પ્રયાસને ઉત્તેજિત કરવા એ પરિષદનું કર્તવ્ય છે.

અહીં એક વાત પર લક્ષ્ય દેવાની જરૂર છે તત્ત્વચિંતન, ધર્મવિચાર, રાજનીતિ, વેલક, પદાર્થવિજ્ઞાન, એ વગેરે વિષયો પરના ત્રયો કેવી રીતે લખાયા છે અને એ વિષયો પરનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધવું જોઇએ એ વિવેચન પરિષદમાં પ્રસ્તુત છે, પણ, એ ત્રયોના લેખકોએ પ્રકટ કરેલા અમુક મત ખરા છે કે જોટા છે એ ચર્ચા પરિષદમાં અપ્રસ્તુત છે પરિષદનું દષ્ટિગિન્દુ સાહિત્યનું છે, મીમાંસાનું કે વિજ્ઞાનનું નથી. અને તે જ કારણથી, ફિલસૂફી, ધર્મ, રાજનીતિ, વેલક, વિજ્ઞાન વગેરે વિષય પરના નિબંધનું કે વાદવિવાદનું પરિષદમાં સ્થાન નથી. અમુક વિષયો સળધે અમુક વિચાર ફેલાવવા, અથવા વિવિધ વિષયો સળધે જુદા જુદા પક્ષના વિચાર પ્રકટ કરવા એ પરિષદનું કર્તવ્ય નથી એવા પ્રયોજનનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું કે એવા ઉત્તુનાં ભાષણો અપા-

‘વર્ણ’ એ પણ પરિષદનું કર્તવ્ય નથી. સાહિત્ય તરફ સ્વયં ઉત્પન્ન કરવી, સાહિત્ય તરફ વલણ ઉપજાવવું, સાહિત્યસેવન માટે અનુકૂળતા રચવી, સાહિત્યનો ઉદ્દાસ થાય એવા મનોવ્યાપાર પ્રવર્તિત કરવા, સાહિત્યનો અભ્યાસ રજુ કરવો એ પરિષદનું લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્ય સિવાયના વિચારોનું દર્શન કરાવવું એ પરિષદનું કામ નથી. એ વિચારોથી સાહિત્ય થાય છે એ ખરૂં છે, પણ, સાહિત્યપરિષદમાં એ વિચારોની પ્રસ્તુતતા નથી, અક્ષરોથી ભાષા લખાય છે તે છતાં સારા અક્ષર લખાવવા એ પરિષદનું કામ નથી. તે જ પ્રમાણે, વાણીથી વિચારોનો ઉચ્ચાર થાય છે તે છતાં વક્તૃત્વના નમુના સંભળાવવા એ પરિષદનું કામ નથી. કેળવણી લીધાથી મનુષ્યો પુસ્તકો લખે છે અને વાંચે છે તે છતાં કેળવણી કેવી રીતે આપવી તેના વિવેચનનું સાહિત્યપરિષદમાં સ્થાન નથી. સાહિત્યનું વિશેષ પ્રયત્ન સેવન (specialization) કર્યો સિવાય સાહિત્ય પરિષદ પોતાનું સ્વરૂપ બળવી શકશે નહિ. એ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરતા સાહિત્યપરિષદ ધર્મપરિષદના, સંસારસુધારા પરિષદના, ઉદ્યોગપરિષદના ને રાજકીય પરિષદના સ્વરૂપમાં ભળી જશે અને પોતાનું સ્વરૂપ ખોઈ ખેસશે, પોતાની કાર્યસાધકતા ગુમાવી ખેસશે.

આ વિશેષતાનો વિચાર કરતા એક બીજો અંશ દ્રષ્ટિ આગળ આવે છે. સાહિત્યના ઉદ્દાસ માટે પરિષદે લેવાના ઉપાયમાં એક બળવાન ઉપાય એ છે કે ગ્રન્થવિવેચનનું કૃત્ય અને અશિથિલ ધારણુ ગ્રંથણુ કરવું અને કરાવવું. લેખકોની કૃતિઓના આદર્શ કોઈ પણ કારણસર ઉત્કર્ષની પદવીથી નીચા ન ઉતરે એવો સખત નિયમ પાળવાનો આગ્રહ સાહિત્યપરિષદે કરવાનો છે. લખાણમાં ગુણવત્તા શી રીતે સંપાદન થાય છે, લેખકોએ તે સંપાદન કરવાની કેવી પરમ આવશ્યકતા છે, અને, એ ગુણવત્તાની કદર કરવાની તથા એ ગુણવત્તા ન હોય ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે અને નિડરપણે તે પર આગળી મૂકવાની વિવેચકોની કેવી ફરજ છે, એ પ્રતિપાદન કર્યો વિના સાહિત્યની ગતિ ઉચ્ચ માર્ગમાં દૃઢ રહી શકે તેમ નથી. જેમ ઉત્તમ ગ્રન્થોને ઉત્તમ કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને પ્રોત્સાહ મળે છે તેમ નિર્માલ્ય ગ્રન્થોને નિર્માલ્ય ન કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં ક્ષતિ થાય છે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે સાહિત્યના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ચઢવા સારૂ નીચા પમથીઆની જરૂર છે. માટે એ પંક્તિના લેખની પરીક્ષા સ્કેલો ધારણથી થવી બેઠકે પરંતુ, એ લક્ષમાં રાખવું બેઠકે કે, સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં મુખ્ય અંશ તે પ્રતિભા (genius) છે, અને, ઉદ્યોગ (industry) એ પ્રતિભાનું કાર્ય સફળ કરવામાં સહાયક તત્વ થાય છે. પ્રતિભા વિનાના એકલા ઉદ્યોગથી લેખનમાં ઉત્કર્ષસિદ્ધિ થતી નથી. ગુણહીન લેખોને ઉત્તેજન આપવાનું પરિણામ એ થાય કે, સાહિત્યના ઉદ્દાસમાં ઘાસ ને કાંટા ઉછરે અને રોપાઓ અને વેલાઓને હાનિ થાય. પ્રતિભાના વ્યાપારને સખત કસોટીની જરૂર છે કે આલસ્યથી કે નિરુબોધથી તેની ગતિ કુઠિત ન થાય અને તે વિભાગે જઈ બ્યર્થ ન થાય.

તે જ પ્રમાણે અમુક કામમાં લેખકોની અછત હોય ત્યાં તે કામનાં લખાણો માટે જરૂરતું ધારણુ રાખવું એ પણ ઉચિત નથી. તે કામના લેખકો ઉત્તરતી કૃતિઓને સારી

માની લે એવા ખોટા સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાથી તેમનો ઉત્કર્ષ અટકે અને સામાન્ય વાચકવર્ગમાં ઉતરતા ધારણા માન્ય થાય એવા જે પ્રકારના નુકસાન થાય પ્રતિભા હમેશ ઉત્કર્ષશક્તિની હોય છે, હવે કુંદકો મારવા આતુર હોય છે, અને, આદર્શ હંચા હોય ત્યાં તેની હંચાઈ બેઠ પોતે કેટલી હામ ભરવી બેઠએ તે પ્રતિભાને સમજાય છે, અને, તેટલે હવે જવા માટે પ્રયાસ કરતા તે શીએ છે દીપ ઝાખો કર્યોથી પતંગનું આકર્ષણ ઘટે છે, દીપ ઉજાવવલ કર્યોથી પતંગનું આકર્ષણ વધે છે દીપ જમ વધારે હંચો મૂક્યો હોય તેમ પતંગ વધારે હંચો કુંદકો ભરે છે

Carleton C. Richardson (કાર્ટિનલ રેશીડ્સ) એ વિદ્વાનોએ આમતણ કરી સને ૧૬૭૭ માં ફ્રેન્ચ એકેડેમીની સ્થાપના કરી તે કાર્યમાં તેનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે 'a high court of letters' (સાક્ષરત્વનો સદર અદલત) સ્થાપવી (મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, એસેસ ઇન ક્રિટિસિઝમ), અને અવાપી પર્યન્ત, "to give the law, the tone to literature, and that tone a high one, is its business," અર્થાત, 'સાહિત્ય માટે સિદ્ધતાનું ધોરણ નિર્માણ કરવું, સાહિત્યને આરોગ્યબળ પ્રાપ્ત કરાવવું અને તે આરોગ્યબળ હંચા પ્રકારનું પ્રાપ્ત કરાવવું' એ ફ્રેન્ચ એકેડેમીનું કાર્ય છે આ કાર્ય માટે કસોટી સખત અને હંચી રાખવામાં આવી છે Renan (રેન્નો) કહે છે કે 'All ages have had their inferior literature, but the great danger of our time is that this inferior literature tends more and more to get the upper blow. No one has the same advantage as the Academy for fighting against this mischief.' 'બધા જમાનામાં ઉતરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે પણ આપણા સમયમાં ખોટા ધારની એ છે કે આ ઉતરતું સાહિત્ય હંચી બેઠકે આવે એવું વલણ વધતું જાય છે આ અનર્થ મામે વિચલ કરવાની એકેડેમીને જવાબી સુકરના છે તેવી બીજા કોઈને નથી' ઉતરતા સાહિત્યથી કોઈ પ્રકારનું મનોરંજન થતુ હોય તો તેના મનોરંજનનો ભોગ આપીને પણ માલક ધનુ હેતુ પ્રાણી શુદ્ધ મુદ્દિથી જળવવાની જરૂર છે આ સળધમાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડ Sainte-Beuve (સેન્ટ-બેવ) ના આ વચન ઉતારે છે 'In France, the first consideration is whether we are amused and pleased by a work of art or mind, not as to whether we are touched by it. What we seek above all to know is, whether we are right in being amused with it and in approving it, and in being moved by it.' 'ફ્રાંસમાં, કલાની કે માનસિક વ્યાપારની કોઈ અમુક કૃતિથી આપણે રંજિત થઈએ છીએ કે પ્રસન્ન થઈએ છીએ, કે આપણા પર તેથી અસર થાય છે, એ મુખ્ય વિચારની વાત નથી સર્વથી વિશેષે કરીને આપણે જ સીખતાનું છે તે એ છે કે એ કૃતિથી આપણે રંજિત થયા, આપણે પ્રસન્ન થયા, આપણે ભાવથી સચ્ચિત થયા, તે યથાયોગ્ય હતું કે કેમ?' આ માટે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ સાહિત્યના વિષયમાં પણ (conscience) અત કરણની શુદ્ધ બુદ્ધિ હોવી બેઠએ.

આ ગીતે, વિદ્વાતાના, ગસિકતાના, ઉત્કર્ષના ઉંચા ધારણ બળવના સાર ત્રયોના વિવેચનના અને લખાણોની પરીક્ષાના યથાર્થ નિયમો દર્શાવવા એ પણ આ પરિષદનું મહોદ્દુ કર્તવ્ય છે. સાહિત્યના દષ્ટિબિન્દુની શિષ્ટતા વિના કોઇ પણ લેખમાં ઉત્તમતા મ પાદિત થતી નથી એ સિદ્ધાંતનું નિષ્પક્ષપાત વૃત્તથી પ્રતિપાદન થાય એ માટે આપણી કાળજી હોવી જોઈએ. કોઈ લેખકે ધર્મ સંબંધ, સસારમુધારા સંબંધ કે રાજકીય ઉન્નતિ સંબંધે દર્શાવેલા વિચારો આપણને અભિમત હોય તોપણ તેના લેખમાં શિષ્ટતા ન હોય, ભાષાબળ ન હોય, વ્યાકરણશુદ્ધિ ન હોય તો તે લેખ ઉત્તમ નથી, તે કૃતિ ઉંચી પંક્તિની નથી, એવો સ્વીકાર આપણે કરવો જોઈએ જો વિચારોનું સમર્થન કરવા આપણી ઈચ્છા હોય તે વિચારો દર્શાવવા કોઈ ઢગધડા વિનાની લીટીઓ કાઢે અને કદરૂપા ઉપકા કરે તો તેને આપણે ચિત્ર કહીશું નહિ, અને, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઈ ખંસૂરા રાગડા તાણે તો તેને આપણે સગીત કહીશું નહિ તે જ પ્રમાણે, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઈ વિદ્વાતા વચરની કદગી અને અશુદ્ધ ભાષામાં લખાણ લખે તો એવા વાક્યોના ઢગલાને આપણે શિષ્ટ લેખ કહેવો જોઈએ નહિ અને સાહિત્યમાં સ્થાન આપવું જોઈએ નહિ તે જ રીતે, લેખક તરફ આપણો ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય, તે મળધી હોય, મિત્ર હોય, પરોપકારના કે દેશહિતના કાર્ય માટે માનનીય હોય તોપણ તેના લેખ વિશે અને સાહિત્યવિષયમાં તેની પદવી વિશે ઉપર કથા પ્રમાણે નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જ નિર્ણય કરવો જોઈએ એ પ્રકારે નિર્ણય કરવાની દૃઢતા આપણામાં નહિ હોય તો આપણે સાહિત્યની ગતિ રોકીશું અને સાહિત્યના ઉદ્ધામને અટકાવનારા થઈશું.

શિષ્ટતા માટેનો આ આગ્રહ લખાણમાં કોઈ ભતની કૃત્રિમ ભાષા માટેનો અગર પાડિત્યના દગન માટેનો આગ્રહ છે, એ ન કેટલીક વખત ધારવામાં આવે છે પરંતુ એ ભૂલ છે. વિચારો ભાષા વડે દર્શાવાય છે માટે વિચારબળના પ્રાદુર્ભાવ માટે ભાષાબળની જરૂર હોય છે કેમકે વિચાર કેવી ભાષાથી યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકાય એ જ્ઞાન શિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે અને, લેખમાં એવી યથાર્થતા નથી હોતી ત્યાં મૂળરૂપે એ અભ્યાસની ખામી હોય છે, અને, તે ઉપરાંત એ અભ્યાસનો લેખનકળામાં ઉપયોગ કરવાના અનુભવની ખામી હોય છે. ભાષા મનમાં બાહ્યે અબાહ્યે વિચાર સાથે જ બંધાય છે, અને, ભાષાનો અને વિચારનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ સરખો જ હોય છે આ રીતે ભાષાની અપૂર્ણતાનું મૂળ વિચારોની અપૂર્ણતામાં રહેલું હોય છે બંનેની શિષ્ટતા કે અશિષ્ટતા સંકળાયેલી હોય છે. અલબત્ત, લેખક કે વક્તા બીજાના વિચાર પોતાની ધખારતમાં જણાવવાને પ્રયત્ન કરે ત્યાં એ મૂળ વિચાર પરિપક્વ હોવા છતાં લેખક કે વક્તાની ભાષામાં અપૂર્ણતા હોય તો ત્યાં એ વિચારોને પોતાના ચિત્તમાં ગોઠવવાના તેના માનસિક વ્યાપારમાં ખામી હોય છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં વિચાર બાદનાર કેટલાક હિંદવાસીઓ સ્વભાષામાં વિચાર દર્શાવતા અણુઘડ ભાષા વાપરી પોતાના વિચાર યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકતા નથી, ત્યાં પણ આ માનસિક વ્યાપારની ખામી હોય છે. શિષ્ટતા માટેનો આગ્રહ તે કૃત્રિમ ભાષા માટેનો આગ્રહ નથી, પણ, વિચારોની સ્વાભાવિક ભાષા માટેનો આગ્રહ છે, વિચારોને ઉચિત્ત થાય, વિચારો અપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થાય એવી ભાષા માટેનો આગ્રહ છે. પોતાના વિચારો દર્શાવવામાં લેખકને જ્યાં કોઈ

પડિતના વિચારોનો આધાર બતાવવાની કે કોઈ કલ્પનાના અલંકારની જરૂર જણાય ત્યાં તે તેમ કરે છે, પણ, એવા આધાર કે એવા અલંકાર લેખમાં હોવા જ એમને એવું શિષ્ટતાનું કોઈ ધોરણ છે જ નહિ. જ્યાં એવા આધારનું દર્શન નિરર્થક હોય અને એવા અલંકારમાં ઐચિત્ય ન હોય ત્યાં એવી સામગ્રી આડખરડપ થઇ લેખમાં ક્ષતિ કરે છે એવો શિષ્ટતાનો નિયમ છે. તેથી, શિષ્ટતા માટેના આગ્રહમાં વૃથાપાડિત્ય માટેનો આગ્રહ લેશમાન રહેલો નથી.

ખાળકોથી અને કાચું બણેલા માણસોથી સમજી શકાય એવા જ પુસ્તકો સાહિત્ય, મા લખાવા એમને, એમ પણ કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. આવો જો નિયમ હોય તો બ્યાસ, વાલ્મીકિ, શેકસ્પીઅર, કાલિદાસ, શકગચાર્ય, પ્લેટો, જગન્નાથ, ખાણસદ, રસ્કિન, મિલ, હર્જર્ટ સ્પેન્સર, મિલ્ટન, ટેનિસન, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એ વગેરે સર્વ મહાલેખકોની કૃતિઓનો સાહિત્યમાંથી ખર્ચકાર ક'વો પડશે, કેમકે ખાળકો અને કાચું બણેલા માણસો તેમના પુસ્તકો સમજી શકે તેમ નથી ખાળકો અને કાચું બણેલા માણસો સમજી શકે એવા પુસ્તકો તેમના હિત માટે રચાવા એમને એ અર છે, પણ, તે પરથી એમ કરતું નથી કે એવા પુસ્તકો સાહિત્યમાં નમુના રૂપ હોય છે અને એ સિવય ખીજી જાતના પુસ્તકો લખાવા જ ન એમને. એવા પુસ્તકોમાં હકીકતના ઉપરચોટિયા વર્ણન હોય છે, અથવા ખાળકોને રમુજ પડે એવી વાની કે કવિતા હોય છે પણ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનની યથાર્થ માહિતી તેમાં આપી શકાતી નથી અને કલ્પનાના ઉચ્ચ પ્રદેશનું તેમાં દર્શન કરાવી શકાતું નથી કાચું બણેલા સમજી શકે એવા સંક્ષેપમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (evolution) ના વાદનું નિરૂપણ થઇ શકતું નથી 'કુમારસ ભવ' માં કાલિદાસે કરેલું હિમાલયનું વર્ણન ખાળકો માટે કરવાના હિમાલયનાં વર્ણનથી જુદા જ પ્રકારનું છે, પરંતુ, 'કુમારસ ભવ'માં વર્ણન અમાધારણ સમત્કારવાળું હોઇ સાહિત્યમાં જુદી પદવી પામે છે એ નિસસય છે, ખાળકો સમજી શકે એવો 'શાકુન્તલ' નો કે 'હેમ્લેટ'નો સાગ કહેવામાં આવે તે 'શાકુન્તલ' ની કે 'હેમ્લેટ'ની ગરજ સારે નહિ. અસલ આખા 'શાકુન્તલ અને આર્થો હેમ્લેટ' વિના મનુષ્યજાતિનું સાહિત્ય અપૂર્ણ જ રહે.

જો તે અને સર્વ વિષયોના પુસ્તકો ધધાદારીઓ અને મામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં લખાવા એમને એવા રૂપમાં પણ આ મત કેટલીક વાર મૂકવામાં આવે છે વિચાર અને ભાષાનો જ આવશ્યક સંબંધ ઉપર દર્શાવ્યો તે પરથી સમજશે કે આ મતરૂપે પણ એ યથાર્થ નથી વિષયની ગહનતા અને કલાની ઉચ્ચતાને અનુસાર જ ભાષા લખાશે ધધાદારીઓ કે સામાન્ય કેળવણીવાળા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં તત્ત્વચિંતન, સમાજશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો લખી શકાય નહિ તેમ જ ઉત્તમ ભાવવાળા અને સુંદર કલ્પનાવાળા રસિકકાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એવી ભાષામાં લખી શકાય નહિ એ માણસોને એવા પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો તેમણે વધારે કેળવણી લેવી એ જ ઉપાય છે. તેમને નડે છે તે ભાષા સમજવા ની અશક્તિ નહિ પણ વિચાર ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ ભાષાની મગદૂર વિચાર પ્રમાણે.

હોય છે, અને, વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં ભાષા સાદી હોઈ શકતી નથી. જ્યાં વિચાર સાદા હોઈ શકતા નથી, મનુષ્યજાતિના ચિત્તનું મહત્ત્વ તોડી નાખી જ્યાં વિચારોને સાદા બનાવી શકાતા નથી કાલિદાસના 'મિઘદૂત' ને કે બર્કના 'ફ્રેન્ચ રૅવોલ્યુશન પરના વિચારો' ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તે વિચારોનું ગૌરવ જતું રહે છે. સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં એ પુસ્તકો ચમત્કારહીન અને સામર્થ્યહીન થઈ જાય, અને તે છતાં, ધંધાદારીઓને ને સામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસોને એ ગ્રંથોની ખુબી અગમ્ય જ રહે.

વિચારનું માપ જુઓ હોય ત્યાં સાદી ભાષામાં જ તે પ્રકટ થઈ શકે, અને, એવે પ્રસંગે લેખક જહન વિચારોની ભાષા વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ જાય છે, વિચાર પ્રકટ થઈ શકતો નથી અને ભાષા દીપતી નથી તેમ જ, સમજાય નહિ એવી શબ્દરચના અને વાક્યરચના આપોઆપ બ્યર્થ જાય છે એવી રચનાની કિલ્લતામાં કદી શિષ્ટતા રહેલી મનાતી નથી. અલખત, સરખા અર્થવાળા અથવા પાસેપાસેના અર્થવાળા શબ્દોમાંથી કયા વાપરવા અને કયા ન વાપરવા એના ચોક્કસ નિયમ થઈ શકતા નથી. 'મુખ' ને બદલે 'ઝાંઝું' શબ્દ વાપરવો અને 'ચરણ' ને બદલે 'ટાટિયા' શબ્દ વાપરવો એવી કવિઓને આજ્ઞા થઈ શકતી નથી તેમ જ 'આખ' અને 'નેત્ર', 'વિચાર' અને 'પરામર્શ', 'લાવણ્ય' અને 'સૌન્દર્ય' એવા શબ્દોમાંથી કયે કેકાણે એકને બદલે બીજે વાપરવો એ લેખકની મુનસૂફી પર સોંપવું એમ એ શબ્દની પસંદગીમાં લેખક બૂલસે તો તેના લેખમાં એટલી ખામી આવશે. આવી સૂક્ષ્મ તુલનાના પ્રસંગ આવે ત્યાં, કાવ્યપ્રકાશમાં મરમટ કહે છે તેમ, સત્ત્વેતસ યવાજ પ્રમાણમ્ એવી ખાખતમાં સહૃદય મનુષ્યોના મતનું જ પ્રમાણ લેવાય છે, બીજા નિયમ થઈ શકતા નથી. આવી પસંદગીની બૂલ માત્ર ન હોય અને આડબર ખાતર કૃત્રિમ ભાષા વાપરેલી હોય, શબ્દોના લાંબા સમાસ કરેલા હોય, અને, વાગબલ રચેલા હોય, ત્યાં એવી ભાષા અર્થ દર્શાવી શકતી નથી, આડબર માટે એવા પ્રયોગ કરનાર લેખકોને કંઈ અર્થ દર્શાવવાનો હોતો જ નથી તેમના લેખને શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન મળતું નથી.

પરિષદનો મુખ્ય હેતુ આ રીતે શિષ્ટ ગ્રંથો રચાવી પોતાની સમક્ષ મળાવવાનો નથી પરિષદનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે શિષ્ટ ગ્રંથો રચાય એવી પરિસ્થિતિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન કરવી, શિષ્ટ ગ્રંથો લખાય અને વંચાય એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી, એવા અભ્યાસના અને શોધખોળના પરિણામ પોતાની આગળ મંજાવવા, એકઠા કરવા, તે વિશે ચર્ચા કરાવવી, શિષ્ટતાનું ધોરણ દર્શાવવું, એ ધોરણ જળવાય એવો આગ્રહ કરવો, અને એ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવો.

સાહિત્યપરિષદ પોતાની બેઠક વખતે આ હેતુને અનુકૂળ થાય એવા લેખ લખાઈ આવવાની સૂચના પ્રકટ કરે, અને, એવા લેખ પોતાની બેઠક વખતે વંચાવે એ લેખો વિશે તેમ જ સાહિત્યના અભ્યાસ અને શોધખોળ વિશે અને શિષ્ટતાના ધોરણ વિશે ચર્ચા કરાવે, એવા લેખ અને ચર્ચા પ્રકટ કરે એવા પ્રકાર આ હેતુની સિદ્ધિ માટે પરિમજૂ લઈ શકે.

આ પ્રમાણે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં પરિષદ પાસે જે લેખો લખાઈ આવે તે વિદ્વાતાવાળા અને શિષ્ટતાવાળા હોવા એમ એમ, હંડા અભ્યાસવાળા અને જાણી

મનનવાળા હોવા બોધ્યો. વર્તમાનપત્રો અને માસિકો નવા વર્ષને પ્રસંગે કે કોઈ મહોત્સવને પ્રસંગે ખાસ અંક કાઢે છે તે વેળા તેને માટે બહુધા જે ભતના લેખ લખાય છે તેના કરતાં ઘણા વધારે ઉંચા પ્રકારના લેખની પરિવર્તમા આવશ્યકતા છે જેને કેટલીક વાર ‘ઉડતા વિચાર’ કહેવામાં આવે છે અને જેને ‘દોડતા વિચાર’ કહીએ તો પણ ચાલે, તેવા વિચારવાળા લેખથી પરિવર્તનું કાર્ય સરે તેમ નથી. સાહિત્યનો અભ્યાસ અને સોધબોળ ચાલુ રાખતાં લાંબા વખતના શ્રમ અને મનનને પરિણામે વિદ્વાનોને જે વિચારો પ્રકટ કરવા યોગ્ય લાગે તેની પરિવર્તમા જરૂર છે. પરિવર્તની બેઠક દર વર્ષે નહિ પણ બે ત્રણ વર્ષે ભરવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ એ છે કે વિદ્વાનો જે વિષય અભ્યાસમાં ખાસ અભ્યાસ કે સોધબોળ કરતા હોય તેના પરિણામ પ્રદર્શિત કરવા લાયક થઈ શકે એવા મતન શ્રમ વિના માત્ર સામાન્ય રીતે સૂઝી આવે એવા વિચારના લેખ લખી નાખી મોકલવામાં આવે તેથી પરિવર્તનો હેતુ સફળ કરવામાં મહાયત્ના થાય નહિ.

પરિવર્ત આગળ રજુ થતા લેખમાં પાડિત્ય હોવું બોધ્યું, પરંતુ, પરિવર્તના હેતુ સાચા સમય ન હોય એવા પાડિત્યનું દર્શન એવા લેખમાં અસ્થાને છે લેખકનું અમુક વિષયમાં પાડિત્ય છે એટલું જ દર્શાવવાનો લેખકનો હેતુ હોય તો પરિવર્તને તેવા દર્શનની જરૂર નથી પરિવર્તનો હેતુ સફળ કરવા લખેલા લેખમાં પડિત્યનું જ્ઞાન અને પડિત્યનો પ્રયાસ સહાયભૂત હોવા બોધ્યું એ જરૂરનું છે તેમ જ, સાહિત્ય અને ભાષા સંબંધી બહુવાબજોઈ માહિતી આપે, સાહિત્ય અને ભાષાનો ઉદ્ધાસ કરવામાં ઉપયોગી થાય, એવા વિચાર લેખમાં હોવા બોધ્યું માત્ર દૂધમાંથી ઘેરા કાઢવા જેવા (hair splitting) પ્રયોગ પરિવર્તમાં કામ આવતા નથી.

પરિવર્તના કાર્યનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે લક્ષમાં લીધા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આગામી અને આપણા અભિલાષ નજર આગળ ઠરી શું.

હિંદુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન બીજી કેટલીક ભાષાઓની સાથે અત્ર પડે છે એક હજાર વર્ષથી ગુજરાતની ભાષા ઘડાતી આવી છે, અને, તે દરમિયાન તેનું સાહિત્ય રચાતું ગયું છે આમાના પહેલા પાંચસે વર્ષ દરમિયાન ગુજરાત અને મારવાડની ભાષા એક જ હતી અને બન્ને દેશોને મહીઆર સાહિત્ય હતું પણ, ત્યાર પછીના કાળમાં એ બે દેશની ભાષામાં ફાટા પડ્યા, અને, ગુજરાતે પોતાનો સાહિત્યપ્રયાસ આગવો ચલાવ્યો છે તથા તેમાં ઘણી આગળ ગતિ કરી છે. બીજી ભાષાઓની પેઠે ગુજરાતી ભાષામાં પણ કવિતાથી સાહિત્યનો આરંભ થયો છે અને ઇસવી સનના ગયા સૈકાના પ્રથમાર્દ્ધ સુધી તો ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું મોટું ભાગે પદમાં જ રચાયું છે ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભકાળના કવિઓ ઉપર મળેલા ભાષાની કવિતાની અસર હતી, અને, સંસ્કૃત ભાષાના મહાકાવ્યોની શૈલી તેમણે ગ્રહણ કરી નહોતી એ શૈલી હતી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં દાખલ થઈ નથી. પદ્માભનો ‘કાન્હ-રહે પ્રખન્ધ’ અંડારોમાં પુરાઈ ગયો તેથી તેમ જ એવા ઐતિહાસિક પ્રખન્ધ લખવાની શક્તિ કે વૃત્તિવાળા કવિઓ ગુજરાતમાં બીજા થયા નહિ, નેથી, એ શૈલીના કાવ્ય ને પછી લખાયા નથી ઇતિહાસના વીરરસમય મહાકાવ્યોની ગુજરાતી ભાષામાં જરૂર છે સામ્ય કાળમાં નહાનાં ભાવમય કાવ્યોનો ભણે પ્રચાર છે, અને, એવું કાવ્યસાહિત્ય

ભાષામાં હોવું જ જોઈએ. પરંતુ વીરરસ કાવ્યોની ઝેલો કવિતાની વાણીને પ્રતાપવાળી અને પ્રભાવવાળી બનાવે છે, અને, એવી શૈલી એક વાગ બધાયા પછી તેની અને તેમાં પ્રકટ કરેલા ઓજસ્વી વિચારોની અસર ભાષામાં થતી કવિતા ઉપર તેમ જ ભાષામાં લખાતા ઇતિહાસપરાયણ તથા કદ્દપનામય ગદ્ય સાહિત્ય ઉપર હમેશા ઉંડી પડે છે. વીરરસ કાવ્યને માટે પ્રામ વગરના અને દૃઢ વાકસામર્થ્યથી ગતિ કરતા છંદની આવશ્યકતા છે એવો છંદ ગુજરાતી ભાષામાં હજી યોજાયો નથી. ગુજરાતી ભાષાના કુચ્ચારમાં (accent) સ્વરભાર ન હોવાથી ઇંગ્લેશ ભાષાના heroic metre (વીરરસોચિત છંદ)ની અનુકૂલતા ગુજરાતી ભાષામાં નથી. ગુજરાતી છંદમાં આ ઓટ પૂરી પાડવાની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે માટે પ્રયત્ન પણ થાય છે એ આશાજનક મિહન છે. વીરરસની એવી શૈલીના કાવ્ય લખનાર કવિ જાગશે ત્યારે તેને હાથે આપોઆપ અનુકૂળ છંદ ઉપજશે નહીં. પર્વતમાથી નિકળીને જોતી જાય છે તેમ પોતાનો માર્ગ પણ ઘડતી જાય છે, તેમ કવિતા પણ પોતાના ઉચ્ચારનો માર્ગ પોતાના વેગથી ઘડે છે એ માર્ગ બીજા બળ વડે પહેલેથી ઘડી મુકી શકાતો નથી.

નર્સિસ મહેતાના પદની ઝેલો સજનોમાં ચાલુ રહી છે. ત્રેમાનન્દના આખ્યાનોની શૈલીમાં અને સામળજીની વાર્તાઓની શૈલીમાં વીરરસ કવિતા પ્રકટ કરવાની શક્યતા હતી, પણ, ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના છંદની સહાયતા તેમાં નહોતી એ પ્રકારના આખ્યાનો અને વાર્તાઓ હવે રચાતા નથી. આખ્યાનો અને વાર્તાઓનું વસ્તુ નાટકોમાં અને નવલકથાઓમાં પ્રદર્શિત કરવાની ગુજરાતી સાહિત્યમાં જરૂર છે.

દયારામની ગરબીઓની શૈલી કાયમ રહી છે. સંસ્કૃત ભાષાના શ્લોકોની શૈલી પ્રવર્તમાન થયા છતાં ગરબીઓની શૈલી તેની જ સાથે જ પ્રવર્તે છે. સંગીતમય રાગધ્વનિ (lyrical) કાવ્ય માટે શ્લોકબદ્ધ રચના જોટલું જ ગરબીનું સામર્થ્ય છે અને, ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ માધુર્ય અને સોદર્ય છે તે ગરબીમાં ખડું સહેલાઈથી ઉતરે છે, તેથી, ગરબીનું સ્થાન ગુજરાતી કવિતામાં કાયમ રહેશે એમ જણાય છે. ગરબીની રચનામાં (monotony) એની એ સ્વરરચનાની પુનરાવૃત્તિ આવે છે તેમાં વિવિધતા આણવા સારૂ વચ્ચે સાળી દાખલ કરવાનો રીવાજ જુના વખતનો છે તે સાથે બીજા પ્રકારની પણ વિવિધતા દાખલ કરવાની જરૂર છે. શ્લોકબદ્ધ રચનામાં વૃત્તો ઘડી ઘડી ખદલીને વિવિધતા આણવાનો પ્રકાર દાખલ થયેલો છે.

સંગીતમય રાગધ્વનિ કાવ્યોનો પ્રચાર ગુજરાતી ભાષાની કવિતામાં થયો વધ્યો છે એ સંબંધમાં વિશેષ લક્ષ્યમાં રાખવાનું એ છે કે માન શૈલીથી કવિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. જોને કવિત્વ તરફ વૃત્તિ થાય તેણે માનવ જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઈએ, કેમકે, ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે. વળી, નવીનતા એ કવિતાના ચમત્કાર માટે આવશ્યક છે. ગુલાબના ફુલ સંબંધે એક કવિએ લખેલું કાવ્ય જોટલું અકર્ષક થાય નેટલું જ એ જ શૈલીમાં બીજા કવિએ મોગરા માટે લખેલું કાવ્ય આકર્ષક થતું નથી કેમકે તેમાં નવીનતાનો અભાવ હોય છે, અને, અનુકરણની વૃત્તિએ લેખકની કદ્દપનાને કુઠિત કરેલી હોય છે. હાલની આ શૈલીની કવિતા ઘણી જથ્થાબદ્ધ હોવા છતાં ચક્રોળ પેઠે એના એ ચક્રરમાં ફરતી જણાય છે. એ વિષયમાં ઉદ્ઘાસ સારૂ નવા લક્ષ્યો તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે.

કરુણુરસની કવિતાનુ એક ખડુ હિંચી પકિતનું કાવ્ય લખાયું છે, પણ, તે સિવાય કરુણુરસ તરફ યુજરાતી કવિતાની વૃત્તિ હાલ જણાતી નથી. વાસ્તવિક પ્રસંગ સિવાયના કરુણુ રસના આલમ્બન માટે નાટકમાં વધારે ઉચિત સ્થાન હોય છે અને કરુણુરસના નાટક (tragedy) નો પ્રકાર યુજરાતી ભાષામાં ખીલવવાની ઘડના જરૂર છે.

વર્ણનમય (descriptive) કવિતા તરફની વૃત્તિ દલપતગન અને નર્મદાશંકરની કવિતામાં હતી, પણ, તેમની કવિતાની શૈલીના ખીલ જાણ પેઠે આ અંશ પણ હવે યુજરાતી કવિતામાં વિષમાન રહ્યો નથી વર્ણનમય કવિતામાં રસ મધુ આછો હોય છે, અને, એવી કવિતા મહાકાવ્યોમાં અને નાટકોમાં પ્રસંગવશાત્ આવે તો ખસ છે.

નાટકનું સાહિત્ય યુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન સમયનુ જ છે અને તેનો સમૂહ મોટો નથી હિંચી સનના ગયા સૈકામાં યુજરાતી ભાષામાં નાટકો નખાવા મોડેલા પણ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે નાટક મડળીઓ તરફથી રંગમૂમ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ લોકો વચ્ચે છે તે છતાં સિદ્ધ નાટકોનું સાહિત્ય હજી જુજ છે. રંગમૂમ ઉપરના પ્રયોગ માત્ર પ્રાકૃત વર્ગને પ્રસન્ન કરી દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી થતા હોવાથી એ પ્રયોગથી નાટ્યસાહિત્ય કેળવાતું નથી વળી, રંગમૂમ ઉપર કવિતા અને અભિનય (acting) કરતા પડદા, દેખાવ, અને, સંગીતને વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું હોવાથી નાટકકારની રસિક કલાને પોષણ મળવાનું ત્યાં સ્થાન હેન નથી સંગીત-વિધાનના ષેલ (opera) ને નાટકથી જુદો પાડવામાં આવે, અને નાટકમાંથી પડદાના અને રોશનીના ભભકા, અભયખીવાળી કસરતો, ગર્જનાઓ અને એવી સામગ્રીઓ કહાડી નાખવામાં આવે તો સામળવાની કવિતાને અને એવા રંગમનયને પ્રાધાન્ય આપવાના પ્રયત્ન કરી રંગમૂમિની ઉન્નતિ કરી શકાય શોખ આ નાટક ભજવનાર સિદ્ધ વર્ગ તરફથી એવા પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે તેની કદર બાળા વિશાળ પ્રેક્ષક વર્ગ માલમ પડે છે એ રંગમૂમિની ઉન્નતિ માટે આશાજનક ન છે. અલબત્ત, રંગમૂમિની આ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસ સાથે એ પણ જરૂર છે કે ઉત્તમ પ્રતિભા નાટકો રચાવા બેઠયે કે જે ઉપર કહેલી કૃત્રિમ સામગ્રી વેના ભજવવાથી પ્રેક્ષક વર્ગને આનંદ થાય રંગમૂમિની અને નાટકસાહિત્યની ગતિ મહાકલીન હોય છે, અને, રંગમૂમિ રસિકતાને અનુકૂલ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય વૃદ્ધિ ખલથી ઉદ્ભૂત થતું નથી. નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા હોવી બેઠયે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજવી શકાતી નથી, પણ, હાલ જે અન્તરાય છે તે દૂર થશે, પ્રતિભા દર્શન થશે અને યુજરાતમાં નાટકનું સાહિત્ય ખીલી નિકળશે એ અભિલાષ અસ્થાને નથી હાલ તરત તો, દેશ દેશના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉડો અભ્યાસ યુજરાતના વચક વર્ગમાં ફેલાય એટલી આશા રાખવાનું કારણ મળે તો સતોષ માનીશું.

નવલકથાઓનું સાહિત્ય યુજરાતી ભાષામાં પ્રચુર છે, પણ, તેમાં પ્રચુરતા કરતાં યુલ્લવતા ખડુ ઓછી છે. એ સાહિત્ય ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી નહીં જ શરૂ થયું છે. પ્રેમાનંદના 'આખ્યાન' અને સામળકાટની 'વાર્તા'ની વચાવળીમાં હાલની 'નવલકથા' આવતી નથી એ 'આખ્યાન' અને 'વાર્તા' પદમાં હતો અને આ 'નવલકથા' ગદ્યમાં છે એટલો જ ફેર નથી. કથાની વસ્તુનો અને શૈલીનો તફાવત ફેર છે. આ

નવલકથા ક્ષેત્રે સાહિત્યમાં 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' ના નમુનાના મિશ્રણથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થઇ છે. 'રોમેન્સ' માંના અમાનુષ્યતાના કે અલૌકિક ચરિત્રોના અસર ગુજરાતી નવલકથામાં આંધા નથી, પણ, ઐતિહાસિક કથાની રીત લઇ અદ્ભુત વૃત્તાન્ત દર્શાવવાને 'રોમેન્સ' નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં લાખલ થયો છે. વર્તમાન સમયના સાંસારિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી બહેર સવા-લોની ચર્ચા: એ 'નોવેલ' ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં લેવામાં આંધા છે. ઐતિહાસિક અસર યોગ્ય થતો જઇ સાંસારિક અસર નવલકથામાં વધતો જાય છે. પરંતુ, થોડી ઉત્તમ કૃતિઓ ખાદ કરતાં ગુજરાતી નવલકથાઓમાં કદપનાની મોહકતા નથી, કુશલ વસ્તુસંકલનાનું કલાવિધાન નથી, ભાવનાઓનું દર્શન નથી, પ્રવર્તમાન પ્રશ્નો ઉઠેલવાને પ્રયાસ નથી. નવલકથા એ (light literature) હલકા વળનના લખાણના વર્ગમાં આવે છે તોપણ પ્રજના જીવનની જુદી જુદી પંક્તિઓનાં આછાં અને ઘેરાં ચિત્ર નવલકથામાં આવી શકે છે અને, જે પ્રકારની અનેક નવલકથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં રચાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય જીવંત અને જમજમ, ઉજળું અને કુદરતું થઇ શકે નહિ. હિંદુસ્તાનમાંથી જ ગલો કપાઈ ગયાં છે, પ્રાનો વચ્ચેનાં યુદ્ધ ખંધ થઇ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાખી મુસાફરીઓ અને વણજારાની પોઠો નાણુંદ થઇ ગઇ છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રચા નથી તેમ જ સાહસ ખાતર અબજુલા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બધાઇ નથી, અને, એ રીતે પણ જીવનચલકારમાં અદ્ભુતતાના અસર આણી શકાય તેમ નથી. પણ, પ્રજાનું જીવન પ્રખલ ભાવનાઓથી ધબકારા મારી રહ્યું છે રેલવેથી, ટપાલથી અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નગર પેઠે સંકલ્પોની આપલે થાય છે, પ્રેમના અને ચારિત્ર્યપ્રજાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઇએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે, અને, સિદ્ધાન્તો અર્થવા માટે જોઇએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે નવલકથાલેખક સિદ્ધ વર્ગ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે હાલની નવલકથાઓમાં જે નીરસતા છે અને જે અયોગ્યતા છે તે સિદ્ધ લેખક વર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ છુટ થઈ જશે આપણા લેખકોની વૃત્તિ મીમાંસા તરફ બહુ જલદીથી વળી જાય છે પરંતુ, સંસારની અમારતાના અતિશય ચિંતનમાંથી જડીજાર છુટા થઇને પણ પડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે, અને, જે હાથમાં લેતા સંસારની માથા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાય એમ તેમને માલમ પડશે. નવલકથાલેખન એવા વિષય છે કે સુસુ સુશિક્ષિત ઓપુરુષો એ માટે પ્રયાસ કરે તો તેમાંથી થોડાં એ કાર્ય માટે અસક્ત નિવડે તે છતાં ચતુર નવલકથાકારો નીકળી આંધા વગર રહે નહિ યુરોપનો અને ખાળાની નવલકથાઓનું વાંચન આ કાર્ય માટે ઉપયોગી છે ખરૂં, પરંતુ, એ નવલકથાઓના ભાષાન્તરથી સંતોષ માનવાને સમય ગયો છે, અને, અસલ યોજનાના ત્રન્નો સાહિત્યના ળીજ વિભાગ પેઠે નવલ-કથામાં થવાની જરૂર છે નવલકથામાં એવા ત્રન્નો જલદીથી દેખા દે એ અભિલાષ અક્ષરિત નથી

ધૃતિકાંક્ષ અને જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં નહિ જોઈતું છે. થોડા ધૃતિકાંક્ષ લખાયા છે, અને, એથી પણ થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયા છે, એ કહીશું

આપણા ઝાંખની ખુબી શક્તિ કંઈ છે આપણા પ્રજાતના ઝારવનો આપણે લેખ કરીએ અને આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપણા દષ્ટિગિન્દુથી આપણે રચીએ નહિ અને આપણા મહાન ઔપુરુષોની જીવનકથામંડળ પ્રજા વ આપણે પ્રદર્શિત કરીએ નહિ તેા એ લેખને આપણે ખુબી સફેની વત સમજીએ છીએ એમ દર્શિત થાય ઐતિહાસિક જૂતિ ત્વજ થાય એવું ઇતિહાસનું વાંચન આપણે કરતા નથી, અને, ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્રના ગ્રન્થ લખવા સારુ જે શોધજોળ તથા સામગ્રાસંગ્રહ કરવા બેઠીએ તે આપણે કરતા નથી એ બુદ્ધિધાપારના આલસ્યનું અને પ્રજાતની બાધનાની મન્દતાનું ચિહ્ન છે બીજા દેશના ઇતિહાસ આપણે હાથ લખાય એ સ્વમસ્યુદિ હાલ ઉપજાવવી નિગર્થક છે, પરંતુ, આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના જીવનના ઇતિહાસ આપણે હાથે આપણી બાધમા લખાય એવી કુતકટ કુતકઠા ધારણ કરીશું ત્યારે આશા ફલવંત થવાની ઝાંખો થશે િશાગે મ ઇતિહાસ સિખવવના ન્હાના પુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચાય એમાં મ્હોટી વોનાત નથી પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના મહાન ગ્રન્થો ગુજરાતી ભાષામાં લખાય એવી અપેક્ષા છે

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ અને એના વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહિ તે પણ એટલું જ બેઠકર છે ચાર પાચ ભાષાન્તરોથી કાર્ય સરતું નથી. અને, આપણે બેઠીએ છે અમલ ગ્રન્થોનું સાહિત્ય. બહેર જીવનના સંખધમાં આ વિષયે ની કુતક ઉપજાડીયા પ્રમારે ચર્ચા કરવા આપણે હમેશ તત્પર રહીએ છીએ. પરંતુ, તેનો સંગ્રહ અભ્યસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણને હોતી નથી, અને, એ વિષયનાં પુસ્તક લખવામાં એથી પણ વધારે શ્રમ પડે તેમ છે તેથી આપણે નથી તદ્દન વિમુખ છીએ આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રન્થો લખાશે એ આશા ફરની છે છતાં મુકો દડ શકાય તેમ નથી.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર સરખા વિષયોના પ્રોઠ ગ્રન્થોના લેખન વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગણ સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પ્હોંચી વળનાર થવાનું નથી. ‘સપ,’ ‘ઉલોગ,’ ‘કરકસર’ વગેરે વિષયોના નિખંધોથી એવું ગણ બધાવાનું નથી

નીતિમીમાંસા, તત્ત્વચિંતન, અને ધર્મવિચારના અસલ ગ્રન્થો લખવાની પણ વણી જરૂર છે. માત્ર એ વિશે આગ્રહ કરતાં લય એ લાગે છે કે આપણી હમેશની નિર્વેદની જૂતિ બળવાન થઇને એ વિષયોની ચર્ચામાંથી લેખકોને ‘માણસનું મન લાલચુ છે,’ ‘નામરૂપનો નાશ છે’ એવા વાક્યોના ઉચ્ચારની શુબ્ધ પુનરુદ્ધિમા એ ચી લઇ બધ તો એ વિષયોનું નવું સાહિત્ય રચાય નહિ એટલું જ નહિ પણ એ લેખકો તે પછી બીજા કોઇ પણ વિષયના સાહિત્યનો વિકાસ કરવામા પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ ન રહે. પરંતુ, એ બેખમ વેદીને પણ એ વિષયોના નવા શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાશે એવી આશા રાખીશું

વિજ્ઞાન અને ગણિતના ગ્રન્થો પણ માત્ર બાલોપયોગી કે શાલોપયોગી સ્વરૂપના નહિ અને ભાષાન્તરમય નહિ પણ અસલ કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માડયું નથી, પરંતુ, યુનિવર્સિટીમાં એ વિષયોનો અભ્યાસ

કંસનારની એ તરફની શક્તિ કાયમ રહેવાનો વધારે સંભવ બેવામાં આવે છે, તેથી બીજા વિષયો કરતાં આ વિષયોનું સાહિત્ય બેહુલું રચાવા માંડશે એમ આશા રહે છે.

જુના ગ્રંથોનો અભ્યાસ, શોધખોળ, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ગ્રંથવિવેચન, એ વિષયોનું સાહિત્ય કેટલેક અંશે ખંધાય છે વાચક વર્ગની એ પ્રકારના ગ્રંથો તરફ અભિરુચિ જણાતી નથી તોપણ લેખકોની અનુરક્તિથી એ પલ્લાલી ચાલુ રહેશે એમ જણાય છે ઘણા વધારે લેખકો આ માર્ગે પ્રયત્ન કરશે, અને, આ વિષયોનું સાહિત્ય વધશે એવી આશા રાખીશું.

ગુજરાતી ભાષાનો ઘણો વિસ્તારી કોષ રચાવાની પરમ આવશ્યકતા છતાં વિદ્વાનોએ હજી એ કામ ઉપાડ્યું નથી એ સોચનીય છે. નર્મદાશ કરે પોતાને એકલે હાથે એ વિષયમાં થયો તે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા આગ્રહથી એ કામ બીજા કોઇએ હાથ ધર્યું નથી. અલખત, નર્મદાશમાના શબ્દો કરતા વધારે શબ્દોવાળા એક એ કોષ થયા છે અને શબ્દોના ઉપયોગનાં ઉદાહરણ કોષમાં દાખલ કરવાના પણ પ્રયત્ન થયા છે. પરંતુ, અધુરી સામગ્રીના કોષથી હવે ચાલે તેમ નથી. આજ સુધી રચાયેલા કોષના રહી ગયેલા શબ્દોનો તેમ જ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોનો ઉમેરો કરી, અને, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, શબ્દોના અને શબ્દરચનાના ઉપયોગના ઉદાહરણરૂપ સિદ્ધ ગ્રંથોમાંના ઉત્તારા, અને પ્રાણીઓ અને પદાર્થોના ચિત્ર, સંસ્કૃત, ખગાળી, હિંદી, મરાઠી અને ઇંગ્રેજી ભાષામાંના સમાનાર્થ શબ્દો, એ વગેરેની સામગ્રી સાથે વિસ્તારી કોષ રચાય એ અભિલાષ સહુ કોઇને થશે એ કાર્ય લાખા વખતનું અને બારે મહત્ત્વ છે. અસુક વિદ્વાનો મળીને પ્રથમ કોશની પદ્ધતિ નક્કી કરી કામની બહેનચી કરી હો તો જ એ પ્રયાસ શરૂ થાય અને પાર પડે એમ છે. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસનું સાધન આવા કોશને અભાવે ન્યૂન છે, એ ન્યૂનતા પૂરી પાડવાની ફરજ વિદ્વાનોની છે અને, એ ફરજ અદા કરવાનો મોટો બાર માથે હોનાર વિદ્વાનો નિકળી આવશે એ આશા બંધ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ધાત માટે ક્યો ક્યો દિશાઓમાં આશાઓ ધાંધવી અને અભિલાષ કરવા એના વધારે વિસ્તારની આ પ્રસંગે આવશ્યકતા નથી જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલાથી હાલની ન્યૂનતા પણ દષ્ટિગોચર થશે તેમ જ, એ પણ પ્રતીતિ થવી જોઇએ કે ગુજરાતી સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ હજી સુધી બંધાયું છે તે નજીવું કે નિર્મર્થક નથી. અને, ગુજરાતના લોકજન તરફથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતા જે અનાદર વિશે આરભમાં કહ્યું હતું તે અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી, પરંતુ, સહુદયતાના અભાવથી થાય છે. લોકજનનો મોટો ભાગ ગ્રંથો લખવામાં સામીલ થાય એમ કહી બને નહિ, પરંતુ, સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રીતિ હોવી જોઇએ એમ તો બનવું જ જોઇએ. સ સારવ્યવહારના બંધસાથે સાહિત્યને નડતા નથી. જુના વખતથી શબ્દો અને ધનિકો સાહિત્યની ઉદારતાથી કદર કરતા આવ્યા છે, અને, સાહિત્યમંદિર તે સંસ્કારના સતાપથી અસ્પૃશ્ય રાખવાનું તથા પગ દીધને પેસવાનું પવિત્ર સ્થાન છે એમ મૂર્ખ વર્ગ તરફથી મનાતું આવ્યું છે. પરંતુ, હાલ સાહિત્યને એક વિષમ સ્થિતિ-

માર્ગી નિકળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમાં વ્યાપ્ત છે તે બીજી ભાવનાઓ પેટે સાહિત્યની પોષક હોવી જોઈએ અને પોષક છે, તે છતાં, તે ભાવનાના અનુસરણમાં કેટલીક વાર એવો આભાસ થાય છે કે જે ભાવનાને અને સાહિત્યને કાંઈ લેવા દેવા નથી, અને સાહિત્યના સેવનમાં જે કાળ જાય તે જે ભાવનાના સેવનમાંથી ઓછો થયો જણાય આ રીતે સાહિત્યની સાન્ત, સ્વસ્થ, એકાન્ત વૃત્તિ અમિશ થાય છે, સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ સેવન (specialization) પ્રબળવનમાં અવરોધરૂપ છે એમ જે આભાસમાં કદપાય છે સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરનું આ એક કારણ છે, બીજું કારણ છે તે શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ તરફની અરુચિ છે. સાહિત્ય એ પણ પ્રબળવનનું અંગ છે, અને, પ્રબળવનમાં બધા અંગને સાથે વધવાનો અવકાશ છે. અક્ષયત્વ, જ્યાં પ્રજાના વ્યવહાર સફળ થઈ વિવિધ દિશામાં વધે છે ત્યાં જે જુદા જુદા અંગની સેવા જુદે જુદે સ્થળે બહેલાઈ જાય છે પણ તેથી અંગોને કે તેમની સેવાને વિરોધ થતો નથી સમસ્તની એકતા વિના પ્રબળવન વિકાસ પામતું નથી. દરેક અંગના ઉદ્ઘાસ માટે તેના સેવનની વિશેષ પૃથક્તા જાળવવી પડે છે, પણ, આખા પ્રબળવનનો સંવાદ નષ્ટ થતો નથી તેથી, આ આભાસ દૂર કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે સાહિત્ય પોતાના વિકાસના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને પોતાની ગુણવત્તાનું દર્શન પ્રયાસ વિના આધિ-આપ થવા દેવું પ્રબળવનના વિવિધ અંગોના પરસ્પર આવશ્યક સંબંધ છે, અને, વિકાસને માર્ગે વધતાં જે સંબંધનું દર્શન વધારે સુલભ થશે અભ્યાસ તરફની જે અરુચિ સાહિત્યના અનાદરમાં કારણભૂત છે તેનો પ્રતિકાર કેળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામાં રહેશે છે તેથી આ સ્થળે તે વિશે વિવેચનની જરૂર નથી આ જે પ્રકારની સ્થિતિથી સફળતાનો અભાવ થતા સાહિત્યનો અનાદર થાય છે.

સાહિત્યપરિષદ્ શું સચીન નક્કર વ્યવહાર કામ કરે છે એમ પણ પુછવામાં આવે છે સાહિત્યના ઉદ્ઘાસના જે માર્ગ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ જ આ પરિષદ્ મહત્ત્વ કરી શકે છે વિદ્વાનોના વિચાર એકઠા કરી સરખાવી લેવા માટે પરિષદ્ મળે છે. વિચારોને સ્પૂર્ણ દેહ નથી તેથી વિચારોનું સમ્મેલન તે કોઈ પણ રીતે સચીન કે નક્કર કહેવાય નહિ એમ એક પક્ષ થઈ શકે બીજો પક્ષ એવો થઈ શકે કે જે વિચારો મૂલ્યવાન હોય તો તેમનું સમ્મેલન સચીન અને નક્કર કહેવાય એ કોશમાં કહેલા અર્થને પ્રશ્ન નથી, પણ, સાહિત્યની સાહિત્ય તરીકે આપણા મનમાં કિંમત છે કે કેમ તેનો પ્રશ્ન છે એ જ રીતે સાહિત્યને સાહિત્ય તરીકે જ આપણે કિંમતી ન ગણીએ તો અક્ષયત્વ સાહિત્યપરિષદ્નું કાર્ય વ્યવહાર ન જ કહેવાય, પણ, સાહિત્યના ઉદ્ઘાસ માટે વિચારોનું સમ્મેલન કરવું એ જે ઉપયોગી જણાય તો જે પરિષદ્નું કાર્ય વ્યવહાર પણ છે.

છેવટે, કાલિદાસનું વચન ઉતારી જે આશીર્વાદની પ્રાથના કરીશું કે

સર્વસ્વતી મુતિમહતાં મહીષતામ્ ।

અક્ષરબંધનો એક નવો પ્રયોગ

વનવેલી.

રસિક જોતા જનો ! જાણે શું પદરચનાનો એક નવો પ્રયોગ તમારા આગળ રજુ કરે છું. અક્ષરબંધ, માત્રાબંધ, રૂપબંધ અને કલાબંધ, જે ચાર રચના આપણે સાહિત્યમાં રૂઢી છે, તે પૈકી સાદામાં સાદો જે અક્ષરબંધ, તેની એ સૌથી સારી ઘટના છે જે સાદાબંધને કંઈક જાણે જાણે માય, જે ઝુલે એ એની 'વનવેલી' એવી લાક્ષણિક સજા રાખી છે. કવિત્વનો જીવનભૂત ચતુરક્ષર સંધિ સ્વીકારી જે વનવેલીની ચૂંચણી ચૂંચી છે. બીજી રીતે એનું રચન કવિત્વથી જુદું પડે છે. દુઃકમાં પદરચના બની છે ને પ્રયોગ નવો છે.

કવિત્વ સરખા મ પના ચાર ચરણનો અક્ષરબંધ છે. તે ઘનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. ઘનાક્ષરી છંદના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિના આઠ આવર્તન આવે છે જેટલો એટલો કે આઠમો સંધિ ત્રણ અક્ષરનો હોવાથી મનહર છંદનું ચરણ નીપજે છે આથી ઘનાક્ષરીને ખત્રીસું અને મનહરને એકત્રીસું કવિત્વ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલા સંધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકત્રીસું કવિત્વ અંતે ચુરુ મારી લે છે. બીજા છંદોની માફક કવિત્વ પ્રાપ્તજ છે તેના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ એટલે વિરામ છે. ચરણની અંદર આઠમે, સોળમે અને જોવીસમે અક્ષરે યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેના કવિ દલપતરામનાં કવિત્વો જ કરી આપશે

ઘનાક્ષરી.

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીડા પમાડી વિભેજપાન પાઈ પાઈ
ધાઈ ધાઈ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ,
પોરે રહી સામે જાડી આવતો તું ધાઈ ધાઈ
ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝવતો રહી રીતે,
ગુબરૂ છૂં દિવસ હું હવે દુઃખ ગાઈ ગાઈ.
'ભાઈ, ભાઈ' કહીને બોલાવતો તું ભાવ ધરી,
ભલો મિત્રતાનો ભાવ ભળ્યો તે, ભાઈ ભાઈ' !

મનહર.

જૂતળના લોકે એક સમે ઇંદ્રભુવનમાં
જેને જુદી જુદી ભેટ ભાવથી મરાવી છે.
પ્રક્રિ તે ઇન્દ્રાપનીતિ, આરણે નાઈટ, ઇન્દ્ર-
લોકે એકત્રીસની પેલી પ્રસાવી છે.

૧. ચરતુષ્ઠ ઘનાક્ષરી કવિત્વ 'દાર્જિલિંગ'માંથી આપ્યું છે.

હિંદુઓએ હોંશ પરી વજ્રતન્ત્રવત્તી પેલી
પરી. તે તો ઇંદને અધિક કહી જાવી છે.
કહે દક્ષપતરામ, બીજાઓની બધ કરી
હિંદુઓને હમેશની પાગડી બધાવી છે.

પ્રથમ જ્ઞાનરસમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમા અક્ષરે અને ચોથા ચરણના અષ્ટમા અક્ષરે વિરામ હોતાં 'વિભેજ' અને 'જોલાવતો' પદ્ધતિ કડકા થઈ જાય છે; અર્થાત્ ત્યાં યતિ ઇંદ નથી. તેવી જ રીતે દ્વિતીય જ્ઞાનરસમાં બીજા ચરણના શોળમાં અક્ષરે વિરામ હોતાં 'ઇંગલીશ'ના કડકા થાય છે; એટલે ત્યાં પણ યતિ થતી નથી. ત્રીજીમાં બીજા કવિતમાં બે બે સંધિએ યતિ થઈ ચાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આંતર પ્રાસની પેઠે જોવા સાફ જ છે. એ ન મૂક્યાથી પણ કવિત મટીને બીજે છંદ અનર્થ નથી, તે જ કહી આપે છે કે યતિ અનાવશ્યક છે. આથી જિલ્દા મીતિના પ્રત્યેક જગમાં આરમી માત્રાએ યતિ કરાવી છે તે બે જગાવી દઇએ, તો તે ત્રીસા સવેયાનું ચરણ બની જાય છે. નીચેના દર્શાવેલી તે સ્પષ્ટ થશે.

જય જય જય જયહીશ્વર ! ઇશ્વર અનુપમ અતર્ક્ય અદ્વિતીય !
અવિચળ, અનંત ગુણમય, સચ્ચિદ્રસન, શુદ્ધ છે અપરિમેય.
સત્ય વ્રમે જયકર્તા. સસય નર્મી કાંઇ ચિત્તમા અમને,
સક્રિ સખળ માનીને વંદન કરિયે શણે શણે તમને.

ગીતિને પછે પૃથ્વી વૃત્તમા આઠમે અક્ષરે કહેવાતી યતિ જોવાની જ છે. તે જગાવી દઇએ હિયે, તો તેથી છંદ બદલાતો નથી, માટે ત્યાં તેની જરૂર નથી પ્રાચીન સાહિત્યમા મહાકવિ કાલિદાસ, ભવશૂતિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી? આ દૃષ્ટિએ કવિતમા આઠમે, શોળમે ને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે નહિ. એટલા માટે વનવેલીમાં પણ, આગળ કહેવામા આવશે તેમ, યતિ સ્વીકારી નથી

કવિતની માફક અલગ પણ અક્ષરબંધ છે એનો સંધિ બે અક્ષરનો છે આ સંધિના ત્રણ ત્રણ આવર્તને પહેલા ત્રણ અને બે આવર્તને ચોથા ચરણ રચાયથી અલગ છંદ બને છે. એના પ્રત્યેક ચરણને અતિ યતિ આવે છે. પદ્ધતિસાફ એમાં પ્રાસ પણ જોવાય છે. કવિતનું કહેવર પ્રચંડ, એકસો ચોવીસ ને અઠાવીસ અક્ષરનું છે, અલગનું કાફ બહુ નહાનું, માત્ર ચોવીસ અક્ષરનું જ છે એ બેમા મેં તદ્દાવત એ

૧. પ્રસ્તુત મનહર કવિત 'દક્ષપતરામ'ના 'દાર્ણસવિલાસ'માંથી લીધું છે.

૨. આ પંક્તિઓ 'ઇશ્વરપ્રાર્થનામાળા'માંથી જિતારી છે.

૩. યતિ ન પાળવાથી યતિભંગ દોષ નીપજે છે; એટલે તે જગાવી દેવાતી એ નથી ને આવીપાછી ખસેડી શકાતી એ નથી. મંદાકાંતાના બધમાં ચોથે અને દશમે અક્ષરે યતિ છે તે જગાવી ને કે આવીપાછી ખસેડી ને વાંચશે, તો વાંચી શકાશે જ નહિ. જોવાની યતિ જગાવી દેવાય છે તેમ જ તેમાં મનને રુચતો ફેરફાર કરી શકાય છે. પ્રસ્તુત પૃથ્વી છંદમાં કવિ દક્ષપતરામે એક વાર છંદ અક્ષરે યતિ જોડવી હતી, જુઓ દક્ષપતરપિંગળ, આશુત્થિ ૧-૬.

છે કે કવિત પોતાના જેવું જ જેવું છે, બધારે અર્થમાં કેવળ જેવું જ લાગે છે. ઘનાશરી અને મનહર જોડાતાં એકબીજાં ઘડેલાં કે સ્પર્શને કાનમાં રમ્યા કરે છે; અને તે ગાતાં તાલબદ્ધ નાદલહરી મનને મુગ્ધ કરે છે.

એક તરફ અર્થમયી કવિત, તેમ બીજી તરફ કવિતથી વનવેલો ભિન્ન પડે છે. આ ભિન્નતા વિશે સ્થેન ધર્માણે આરંભમાં જ કહી હતો. અહીં તેની સ્પષ્ટતા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિત ચાર ચરણનો છંદ છે, વનવેલો એક કે અનેક પંક્તિનો પ્રબંધ છે. પહેલા અર્થની પ્રકૃતિ એ ઘનાશરી, તેના ચરણમાં ચતુરશ્વર સંધિનાં અર્પણ આઠ આવર્તન આવનાં બેઠાયે. બીજાની પંક્તિમાં એક કે વધારે ચતુરશ્વર સંધિ આવી શકે અને તેમાંના છેલ્લો સંધિ ખડિત હોય તોપણ નહીં. એકમાં ચરણને અંત થતો છે, બીજો બંધ થતો રહીતો છે. એક પ્રાસબદ્ધ છે, બીજામાં પ્રાસને સ્થાન નથી એક ઘટના પાઠ્ય અને ગ્રેય છે; બીજી કેવળ પાઠ્ય છે.

આ પ્રયોગ કંઈક નવું કરવું એવા અહારણ કુતુહલથી નહિ, પણ એ અર્થ અન્યથા સિદ્ધ નથી થતો તે સાધવા સાર આદર્યો છે. આપણા પદ સાહિત્યમાં પાઠ્ય-તાનું તત્ત્વ અણુછવું છે. તે તત્ત્વ પરિસ્ફુટ, આગળ પડવું કરવું એ વનવેલોની ઘટનાનો હેતુ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતોત્તર પદ ગ્રેયતા જ ધરાવે છે પૃથ્વી, સિખરિણી, સમ્બરા આદિ વૃત્ત લઘુચરુ રૂપની સંવાદી યોજના દ્વારા જીવજાતી નાદલહરીને લીધે ગ્રેય છે. તોટક, ભુજગપ્રભાત, પંચઆમર આદિ આવૃત્ત સંધિના રૂપબંધ વિશેષમાં તાલબદ્ધ હોઈ ગ્રેય જ છે. ચોપાઈ, હરિગીત, મૂલસુ આદિ માત્રા-બંધ અને પદ, દેશી, ગરબી આદિ કલાબંધ તેવી જ રીતે સર્વાંશે ગ્રેય છે પાઠ્યતાનું તત્ત્વ, બેઠાયે, તે એક કવિતમાં છે એમાં નિર્વિશેષ અક્ષરસંધિ આવૃત્ત બની સમસ્ત સ્પર્શ જીવજાતે છે. ચરણની ઘટનાથી એમાં એ તાલનું તત્ત્વ પ્રગટે છે, તે ગૌણ રાખતા સ્પર્શનનો ઘડેલો પઠનનો વિશેષી નથી. પણ એ ઘડીએ કવિતને તેના સ્વરૂપ-સિદ્ધ તાલમાં જોડવા બેઠાયે છે, તે જ ઘડીએ તેમાં ગ્રેયતાનો આવિર્ભાવ થાય છે; નિર્વિશેષ સંધિમાં કલામાન પેસે છે, અને અક્ષરબંધ પરિવર્તન પામી કલાબંધ બની જાય છે. પદબંધના જે તત્ત્વ વિશે આપણી દષ્ટિ કરે છે, તેના ઉપર લક્ષણસમ-વચ-નો આધાર રહે છે. રસોદ્ધતા બહુિતો રૂપબંધ છે. એનું જ ઉદાહરણ બેઠાયે.

વહું નિત્ય પરમાત્મ પ્રકાશને, વહું સત્ય વિશ્વ વિશ્વવંશને,
વહું ગ્રેયધર્મી હું, કૃપાળના ! અહીં કાલુ સરસ પ્રભુ વિના ?
દીનવત્સલ તમે દયાનિધિ સ્તુતિનો હું નવ અહું રે વિધિ;
વારવાર નમોને હું તિહાના ! ગ્રેયથી કહે તમારો આજના.

એક દેવ ! તમને કપાસું છું, નિત્ય નાચ સરસે નિવાસું છું;
અદ્ય મંદ મણુ ! મારો છે મતિ, માને તારો કરુણામયી મતિ.

-૧. અહીં કહેવું બેઠાયે કે સળંગપણું અર્થજિત હોય, તે ખડિત સંધિ બેઠી અક્ષરનો હોવા બેઠાયે; અન્યથા એકી અક્ષરને પણ હોઈ શકે.

મહા પુરુષ પ્રભુ દે ! અનન્ય છે, સર્વ કામનના સ્વરૂપ છે, સદૃશ્ય પ્રભુ ! પારને રહે, સર્વની સ્થિતિ તમે કિતે કરો છો.

અહીં રૂપ હપરથી દર્શિ ખસેડી નિર્વિશેષ અક્ષર હપર રાખી ચતુરત્વ સંધિમાં ચરણને બેઠેથી નાખતાં અભિચાર અક્ષરનો સમપદ અક્ષરખંધ અને છે. તેમાં અક્ષરજૂત જેવતત્વ છે, તેને ક્ષેત્રજૂત ચવાનો અવકાશ આપતાં તે કલાખંધ બની જાય છે. આમ આપણું પદસાહિત્ય સર્વથી નેચ હોવાથી, કવિતા તે જવાય જ, એવી માન્યતા આપણામાં રૂઢ થઈ છે. પણ હોય તે જવની પેઠે જોવાય, તે તો પ્રથમ ઇંગ્લિશમાં સ્થિતિયે હિયે; ઇંગ્લિશ સાખા અને પાઠસાખામાં એ નવો અનુભવ અનુભવિયે હિયે. રંગભૂમિ હપર સૈકસીઅરનાં નાટકો જાણવાતાં એધિયે હિયે, ત્યારે આપણને પવની સાહસલાનું સુરપદ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. એ નવા અનુભવને લીધે પ્રશ્ન ભૂટે છે, કે ગુજરાતી નાટકમાં પણ પાઠ્ય પવની થટના કેમ ન એધિયે ? પાઠ્ય પ્રયોગમાં પાઠ્ય ખંધની જ ખોટો ભાગે જરૂર રહે છે. હપથોગી પાઠ્યતત્વ આપણો પવરચનામાં ખીલી શકે છે કે શી રીતે, તે એવા વનવેલીનો ચોજના કરી છે. એનો સધિ નિર્વિશેષ અક્ષરનો અનેલો હોવાથી નાદલકરી પ્રગટતી નથી. તેને માટે તો રૂપ, માના ને કલાના વિશેષની ગૂંથણીની અપેક્ષા રહે છે. વળી એ ખંધની થટના ચરણ અને છદમાં અથવા ટેક અને વૂઠમાં ન હોવાથી તાલમાનકૃત જેવતા એમા આગળ પડવા પામતી નથી. આથી એ એ અક્ષરખંધ જ રહે છે, કલાખંધમાં પરિવર્તન પામતો નથી, એટલે એની પાઠ્યતા જળવાઈ રહે છે.

સળગપણુ એ વનવેલીની વિસિદ્ધતા છે. છદ અને વૂઠનું અનેલું જૂનું પદ-સાહિત્ય અનેક અંકોડાની સાંકળ જેવું, અનેક ચોરસાની કુરસખંદી જેવું છે. નવો ખંધ લાખા સળગ તાર જેવો, અનેક મણિની એકરૂપ મણિભૂમિ (mosaic) જેવો છે પ્રાચીન પદ્યધોમાં ધારાવાહિતા છે નહિ. એમા તો આપણે હંદે હંદે, વૂઠે વૂઠે અટકવું પડે છે. તે તે ખંધનું ખંધારણુ જ એ વિરામ માગી લે છે. એને લીધે એક છદ કે વૂઠનો ભાવ દૂઠાવી કે લખાવી તે છદમાં ને તે વૂઠમાં જ ખડુધા સમાવવો પડે છે. વનવેલીમાં આવું ખંધન નથી. એમા તો એક પદિતનો અધૂરો ભાવ જમે તે પદિતમાં યથેચ્છ લખાવ્યા દૂંકાવ્યા વગર પૂરો થઈ શકે છે. નવા ખંધમાં યતિ નથી, તેથી પાઠનું સળગપણુ તો સ્વતંત્રસિદ્ધ જ છે. પૃથ્વી, હરિગીત, ગૂલણ આદિ પુરાણા ખંધમાં ઉત્ત ધારાવાહિતા સહજસાધ્ય છે. પરંતુ તેમાં પાઠ્યતત્વની ખામી છે, કેમકે પૂર્વે કહ્યું તેમ તે નાદલકરી ઉત્પન્ન કરે છે, જે જેવતત્વને પોસનારી છે.

પ્રાસને વનવેલીમાં સ્થાન નથી, તે તો પૂર્વે કહેવામા આવ્યું છે. વધારામા એ પણ કહેવું એધિયે કે ઝડઝમક એમાં પ્રાય ન એધિયે. પાઠ્ય પદ્યમાં ઝડની ને ઝમકની જરૂર નથી. ઇંગ્લિશ ગદ્યમાં alliteration ત્રિપિદ્ધ છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં પદના સવાદથી વિખૂટું અક્ષરસામ્ય બેઠું જુ લાગે છે. પાઠ્ય પદ્યમાં તેનો અણુકાર ભાવમાં લીન બનવા ચિત્તને વિશીખારી છે.

૧. આ પદિતમા ' હમિરમાર્ગ'નામાખા માંથી લીધી છે.

વનવેલી અક્ષરબંધ છે; એટલે ગુરુનું હથુ અને હથુનું ગુરુ રૂપ લેખવાની, અથવા તે એક આધારને એ માધ્યમ અને એની એક અણુવાની સિદ્ધિતાનો પ્રસંગ જ માફ થતો નથી. રૂપબંધ અને માધ્યમબંધમાં એ સિદ્ધિતાનો પ્રચાર સાધારણ થઈ ખસ્યો છે; પણ એ વિહિત નથી. કલાબંધમાં એકની અનેક અને અનેકની એક કલા અણુવામાં આવે છે, તેમાં કંઈ બાધ નથી; સાચી એ કલા કાલમાનના ધોરણને આધીન છે. નિર્વિશેષ અક્ષરના અનેકા વનવેલી બંધમાં કાલમાનનો પણ - આશ્રય લેવો પડતો નથી. આથી કરી ને વાણીની સુદૃઢતા એમાં આપોઆપ જળવાય છે, એના બંધના સરખાપણને માટે એક જાળતની સાવધાની રાખવી પડે છે. પ્રત્યેક પૂર્ણ વાક્યનો આરંભ એમાં સાધારણ રીતે એકીના અક્ષરથી થવો એકધરે છે. એમ કરવાથી ગમે તે વાક્ય વાંચતાં અથવા જિતારતાં વૈષમ્ય આવતું નથી.

વિશેષમાં જણાવવા જેવું એ છે કે પદમાં વાક્યરચનાનો ક્રમ બદલી ગણ્યો તેનું અંતર વધારવામાં આવે છે, એ ધોરણ નવા બંધને વળ્યું છે. બ્યુટકમની છૂટ મક્કમાં આપણે સ્વીકારી છે, એ વાત ખરી પણ તે સાધાના સિદ્ધિ બંધારણ વિરુદ્ધ છે; ને તે પ્રસાદની ક્ષતિ કરનાર છે. છૂટ એ સ્વતંત્રતા નથી, છૂટ એ અતંત્રતા નથી, એ તો નલાવી લેવાનું સ્પલન છે, સકડામણની અગતિક અતિ છે. એ છૂટ ભરતખડના સાહિત્યમાં સર્વેન પ્રચાર પામી છે. (ઉદાહરણ Blank Verse સુદાં પણ બ્યુટકમ રચના કબૂલ રાખે છે). તો એ છૂટ ખીબ પદબંધમાં ભલે લેવાય. તેમાં યા-કમતરન અણુહત્ત છે વનવેલીનો સંકેત તો પાઠ્યતા કેળવવાનો છે એ પાઠ્ય બંધ છે. માટે એ વાક્યરચનાની બાળતમા કદિને જ અનુસરે છે.

ચરણ, છંદ, ચિત્તિ, પ્રાસ, ઝડ, ઝમક, ટેક, વૃક, એ બધાના પ્રત્યાખ્યાન વછી, તમે પૂછશો, કે વનવેલીમાં આકર્ષક રહેશે શું ? હું વિનયથી ઉત્તર આપવા રબા લેજી છું, કે વિશ્વવિખ્યાત કવિ શેકસ્પીઅર અને મિલ્ટનના Blank Verse બંધમાં જે અભીરતા, ઉદારતા અને ઐશ્વર્યતા એવામાં આવે છે, તેને એમાં અક્ષરસંવાદ સાથે અવકાશ છે વળી કૈંતમ ચથનું એ સામર્થ્ય, જે યથુતા, જે પ્રસાદ, જે ધારાવાહી પ્રવાહ, તે સર્વ એમાં સ્થાન પામે છે. એ વાતની પ્રતીતિ, એવા મહાન શેકસ્પીઅરના જ એક ફકરાની છાયા ક્યાનમાં લેશો. તે 'બુલિઅસ સીઝર' નાટકનો એક ઉત્તમોત્તમ ભાગ છે. મારું એક્ટનીએ મીઝરની મૈયતના પ્રસંગે આપેલું ભાષણ હું વાંચી સભળાવું છું. મૂળમાં તે Blank Verse મા છે આથી કરીને એ ઇંગ્લેશ પદબંધની અને યૂરોપીય નવા અક્ષરબંધની પુશ્પના કરવાનું તમારા મનમાં કોતુહલ થશે, તો તે પુલના પણ રહેશે થઈ શકશે. એ વિષયાંતરમાં જિતરી હું તમારી સહનશીલતાની કસોટી કાઢવાનો યોગ આણીશ નહિ. પાત્રનાં નામનો અને વાટચણાંનો નિર્વેશ તમારી એક-ત્રતાનો ભાગ કરશે. વાંચનારની નિર્ભયતા કંઈકે વૈરમે જિપ્તબરશે. તે છતાં એ વન-વેલીના લક્ષણના સંબંધમાં, કહેવાનું કહી રહી તેમને દક્ષતા મારું જ સ્વયંજે આપેલો એકધરે, માટે હું તે લખને આ નિવેદન કરું છું.

તં સન્નઃ શ્રીકૃષ્ણમહાદેવે નમઃ સત્કૃત્યજિતેભ્યઃ ।

દેવઃ સંતોષ્યન્તે હૃદયોઃ સિદ્ધિર્ઽસ્મિન્ સ્વામિજિતે ॥

ભુલિખમ સીઝરની મૈયતના પ્રસન્ન એકાનીનું

ભાષણ.

[વનવેલી.]

- [એકાની] અહો મારા મ્હેરી ખડુઆ ને મિત્રો ! સાંભળિયે
 સીઝરના શબને હું દાહ દેવા આવ્યો છું, હું
 ગુણ ગાવા નથી આવ્યો. ગુણ તો મુઆની ગતે
 મુઆ વાંસે જાય છે, ને અવગુણ એકલા જ
 અહિયાં રવાય છે, તો સીઝરનું પણ એમ
 જલે ગાય મહત્તાની મૂરતિ જે ફૂટસ, તે
 સીઝરને લોભી કહે છે ખરેખર, એમ જ બો
 હોય, તે. તે સોચનીય દોષ હતો, અને તેનો
 પરિણામ ખબરુ ઘણું સોચનીય આવ્યો છે જ.
 એના વિષે મૈયતના પ્રસન્ને હું ખેં જ બોલ
 બોલવા ગિર્જા છું. મને ફૂટસની ને બીજાની
 પરવાનમ? મળી છે. ફૂટસ, ખરે જ, સારા
 માણસ છે, ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે. ૫
- મરનાર નગ મારા અતરના મિત્ર હતા
 એઓ વફાદાર અને બહેવારના સાચા હતા ૧૫
- ફૂટસ પરવુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા
 અને મિત્રો ! ફૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે.
 એમણે અમખ્ય વીર ક્રેદ કરી આણી તેની
 ખડગીના નાણા વડે રાજ્યના ખબના તર
 કર્યા હતા. એ યુ વાદ સીઝરનો લોભ કહેવો ? ૨૦
- રકના પીઠઃ મુણી એમની આંખમાં આંસુ
 જીજરાતા લોભી તો કહણુ વજૂ જેવા દોષ
 ફૂટસ પરવુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા
 અને મિત્રો ! ફૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે
 તે દિવસે ઉત્સવમાં એમને મેં ત્રણ વાર ૨૫
- ગુગટ સમર્પ્યો હતો, અને એમણે તે ત્રણ
 વાર પાછા ઠેલ્યો હતો તમને તે માણસ છે.
 રાજ્યક્ષ્મી વરમાળા કંઠમાં આશીર્વાદને
 આવે અને મસ્તક ધુણાવે, તેનું નામ લોભ ?
 ફૂટસ પરવુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા. ૩૦

અને મિત્રો ! શૂદસ, ખરે જ, સારા માણસ છે.

શૂદસનું કહ્યું તોડી પાડવા હું કહેતા નથી.
હું તો રહેજે બહુ હું તે આ તમને બહુવું હું.
જુઓ, ભાઈ, તમે સહજે એક વાર સીઝરને
છબરથી ચઢાતા હતા, વાળખી જ ચઢાતા હતા.
તેને માટે અત્યારે તમારી આખમાંથી એક
આંત્રુ એ પડવું નથી, એમ કેમ ? અરેરે એ
વાળખી જેવાળખીની સમજણ જાઈ કે શું ?
અકસીસ ! મમતાની માણસાઈ થાન ખાઈ
ગયાં છે, ને માણસ તે માણસ જ રહ્યાં નથી
માફ કરો, ભાઈ, કારી ઘા લાગેલાં બોલાવે છે,
ને મારાથી અતરનો છબરો ફેંકાતો નથી
એ કંઈક શમે ત્યા સૂધી, રહે, અખુર કરો

૩૫

૪૦

[પહેલો શહેરી] એમનું કહેવું વચ્ચે ભરેલું ને વાળખી છે.

[ખીએ ,,] ન્યાયજીએ બોલ્યો, તો સીઝરને અતિશય
અન્યાય થયો છે

૪૫

[ત્રીએ ,,] અરે કોણ કહેશે, નથી થયો ?
માફ મન તો, મહેરબાન, એમની જગાએ
કોઈ વધુ ભૂટો થશે, એ વિચારે થઈરે છે

[ચોથો ,,] એમણે કહ્યું તે તમે હયાન દેઈ માભણ કે ?
સીઝરે મુગટ ત્યારે પાછો ઠેલ્યો-ન જ લીધો,
એટલે કે એઓ લોકો ન હતા, એ ચોક્કસ છે

૫૦

[પહેલો ,,] એમ કહ્યું, તો આ જગા કર્તુક છે તેને ખારે
દંડ દેવો બેઠેજે જ

[ખીએ ,,] અરેરે, એઓની આખો
રડી રડી ટેટા થઈ છે ! જુઓ નો.

[ત્રીએ ,,] ખરે, ભર્યા
નજરમા એણેનીનો લલામમા બેટો નથી

૫૫

[ચોથો ,,] ચૂપ, ચૂપ. સાલળો એ બોલવા કહે છે, જુઓ

[એણેની] ગઈ કાલે તો નથી ને સીઝરના ખાસ મહિ
ઝીલી લેતા; સમસ્ત જગતની એ મગફૂર
ન હતી કે એઓ સામે શિર ઝિંચુ કરી મઠે
આજે એ જ સીઝરને પામર મનુષ્ય પણ
થાન આપનારો અહીં દોહલો છે ! એ પડયા એ.

૬૦

અરે મારા ચાલિયા ! હું બોલીશ, તો તમે તેથી
રોષે બસશો, ને ઉરકેસાઈ નહીં મારે હંગે
મનાવશો. આ જીભે હું શી કહું, તો બૂટસને
બને કેસિબસને એ હાનિ કરી કહેવાય જ. ૬૫
તમે સર્વ બચ્ચો છો કે તેઓ સારા માણસ છે.
તેમને હું હાનિ નહિ કરું. મરનારને જ,
મને બને તમને એ હાનિ થવા દઈશ તે
હા, પરંતુ એવા સારા માણસને હાનિ તો હું
નહિ કરું હા—આ દસ્તાવેજ—બુઝો સીઝરના ૭૦
એક ખડમાથી મને એ મળ્યો છે એ ઉપર
સીઝરની મ્હોર છે ને એની બહાર ' સીઝરનું
મૃત્યુપત્ર' એવા બોલ જાહેલા છે. એ હું, માફ
કરો, વાંચવાનો નથી રહેરીઓ એ સાબળે, તો
તેઓ પાછા પાછાને આ ઘાએ આળા સીઝરના ૭૫
શબને એ ધૂમીઓ દે, એમનું પવિત્ર લોહી
રૂમાલમા ગળી લે ને એમના સંભારણામા
એક એક વાળ સહિ માગી લે, ને મરી જાય,
ત્યારે તેને અમુમૂલી ધાપણ તરીકે વશ-
પરપરા વારસામાં આપવાનું લખી જાય ૮૦

[ચોથો શહેરી] વાચો, માઈ એજુટની ! એ અમારે સાબળવૂ છે

[સઘળા ,,] સીઝરનું મૃત્યુપત્ર વાચો, મૃત્યુપત્ર વાચો.

[એજુટની] શાંત થાઓ, ભાઈઓ ! એ વાંચવું તે યોગ્ય નથી
સીઝરને! તમાગા ઉપર કેવો પ્રેમ હતો,
તે બળવું ઠીક નથી તમે નથી પત્થર કે ૮૫
નથી કાષ, માણસ છો માટે કરી સીઝરનું
મૃત્યુપત્ર સાબળતા રોષે રાતા તાતા થસો,
જાન સાન બૂલી જસો. સાફ છે, કે તમે નથી
બળવતા જ સીઝરના તમે પોતે વારસ છો,
એ બધું એ બણો, તો તો શૂનું શૂનું જ થઈ જાય. ૯૦

[ચોથો શહેરી] વાચો, એજુટની ! અમે એ સાબળીશું, ને તમારે
વાંચવું જ બેધરે, એ મૃત્યુપત્ર વાચો, વાંચો

[એજુટની] ભાઈ, ! રહો, શાંત પડો. અરે મે કહેતાં શું કહી
આ તો તીર બસતી એ બહાર માર્કું ! ચૂકી ગયો !
મને ડર રહે છે કે સત્તે વડે સીઝરને ૯૫

ઘટ થી નાંખનારા સહ સારા માણસોન
હું હાનિ કેં છું

[ચિથો શહેરી] અરે, દોહી છે એ, સારી કેવા ?

[સવળા „] મૃત્યુપત્ર, મૃત્યુપત્ર

[ખીએ „] વાચો, મૃત્યુપત્ર વાંચો
સારા જોયા ન હોય તો ? મહા હીલ્લા ને કંતારા.

[એણ્ટની] તમારે તે મારી પાસે પરાણે વંચાવજુ છે ? ૧૦૦
અસ્તુ. તમે સીઝરના શબ આસપાસ ગોળ
ફંડાળામાં એકબીજા, એટલે તમારા નામે
મૃત્યુપત્ર કરનાર પુસ્ત્રનાં તમને હું
દર્શન કરાવું મને છે રજા ? હું નીચે આવું ?

[ખીએ શહેરી] આવો.

[સવળા „] નીચે આવો.

[ત્રીએ „] રજા છે જ. અલગત આવો ૧૦૫

[એણ્ટની નીચે જતારે છે.]

[ચિથો શહેરી] ફંડાળામાં, ભાઈ, ગોળ ફંડાળામાં જિભા રહો.

[પહેલો „] ફર ખસો, પાલખીથી-શબનાથી ફર ખસો.

[ખીએ „] છેટે, જરા અતિ ભલા એણ્ટનીથી છેટે જિભો.

[એણ્ટની] અરે, અરે, વેગળા રૂહો, ભાઈજી, ધમી ન આવો.

[ખીએ શહેરી] હઠો, હઠો, પાછા હઠો, પાછા, પાછા, માગ મૂકો. ૧૧૦

એણ્ટની] હીક જને આંખ હોય, તેને હવે રોવાનું છે.

આ લેખાસ તમને સરવને એ અણીતો છે.

નર્વિઆઇને કરાવી સીઝરે જિન્દાગી સાંજે

સમિયાણામાં એ પહેથી હતો, મને સાંજરે છે.

એમાં અહીં કેશિઅસની કટારી આરપાર ૧૧૫

નીકળી થઈ છે, ભુજો. અહીં દેખી કસકાના

ખજરનો ચીરાડો છે અહીં બહાલા પ્રૂટસે આ

સમસેર જોડી છે ને લોહી બહાર આવેલું છે.

‘ એ જોઝાફે જખમ નહેરા થઈ પ્રૂટસે જ ૧૨૦

હર્ષો કે ’ તે જોવાને એ, કોઈ હોસે, આબુ હસે.

કારણ કે પ્રૂટસ તો સીઝરના ઘટ હતા.

તમને ખબર હતી. જનના મનની વાત

અજનાસ દેશ ! હઠો, પ્રૂટસને એમાં કેવા

ઘાતા હતા ? એમણે એ છૂટકને સમજેર
 ભાકી હતા બેયા, ત્યારે દ્રોહીઓના શસ્ત્રથી ન ૧૨૫
 છતાયલા નર તે નમ્હેરામના વજ્રપાતે
 છતાઈ ગયા, એ ઘા જ અતરમા ઊંડો લાગ્યો
 અને તે જ ક્ષણે વીર હેમું સતપડ ચમ્
 પછી એ મહાન નરે વસંથી મ્હો દાકી દીધું,
 અને લોહીના પ્રવાહે રેલછેલ ચોકમા જ ૧૩૦
 પોખીની પ્રતિમા પાસે એ પડ્યા. જળખ થયો !
 ભાષ્યો ! જળખ થયો ! હું એ સાથે પડ્યો, તમે
 પડ્યા, સર્વ રહેરી પડ્યા, અને દુષ્ટ દ્રોહીઓનો
 દુનિયાંમા ડોકો વાગ્યો અરે ! આ તમારા હેયા
 ભરાઈ આવે છે ! તમે રૂઓ છો ! હા, રૂઓ, રૂઓ. ૧૩૫
 એ પવિત્ર આસુઓ છે. બહાલશીના ભલા મિત્રો !
 આપણા એ સીઝરનો ચીરાયલો લેખાસ જ
 ભેઈ તમે શૂ રૂઓ છો ? એમના દિદાર જુઓ
 દ્રોહીઓએ છેદી ભેદી એની શી દશા કરી છે ?

[પહેલો શહેરી] અરરર, આખે ભેષ જવું નથી ! ૨૪૦
 [બીજો „] હા ! મહાન સીઝરના આવા હાલ ?
 [ત્રીજો „] અરે દેવ ! આ ગોઝારી ઘડી કયાથી ?
 [ચોથો „] ફિટકાર છે હત્યારા દ્રોહીઓને !
 [પહેલો „] અરેરે ! એઓએ કાળો કર કયો !
 [બીજો „] એનૂ હવે વેર વાળ્યું એઈસે જ. ૨૪૫
 [સઘળા „] ચાલો, ચાલો. વેર વાળો, ગોવી વળો
 ખૂદી ખૂદી છેદી ભેદી ખાળી બળી
 પૂરા કરો દ્રોહીઓનૂ દોંટ દૂંડેવ
 પામે નહિ

[એફ્ટની] ભાષ્યો ! સખુર કરો
 [પહેલો શહેરી] શૂપ ભલા એફ્ટનીનૂ કાન દેઈ સોંબળશે. ૧૫૦
 [બીજો „] કાન દેશ, વેણ માથે ચડાવીશ, બન દેશ.
 [એફ્ટની] ભલા ને માયાણ મિત્રો ! તમે આમ રાષે અને
 આવેસે તણાઈ દેજો લીધાવો, તે હું ન છુલ્લું.
 એમણે આ કૃત કર્યું છે તે સારા માણસ છે.
 એ કરમ કરવું પડ્યું એવું શૂ મરનારે ૧૫૫
 એમનું ખગાડયું વ, તે કોણ બલે. એઓ સાણા

અને સારા માણસ છે. એ સખળ આપણે ને
તમને જવાબ દેશે. હું તમારા ચિંત્ત ચોરી
લેવા કે ઉરકેરવાને નથી આવ્યો. ખૂટસના
જેવા હું વક્તા એ નથી તમે સર્વ બહો છો કે ૧૬૦
હું તો મિત્રવશુ છું ને સાહે સાફ સીધી સીધી
બોલનારો છું અને એ સીઝરના વિશે મને
પૌર પ્રત્યે બોલવાની રબ આપનારા પણ
સારી રીતે સમજે છે શાથી ને મારામા નથી
શક્તિ, નથી બુક્તિ, નથી છટા, નથી ઠાઠ, નથી ૧૬૫
સખદનુ લ ડોળ, નથી બુક્તિનો પ્રભાવ, કે હું
મોતાને ઉરકેરી સફું. હું તો સ્હેજે જીભે આવ્યા
બોલ બોલી નાંખું છું, ને તમે પોતે ને બહો છો
તે કહું છું, અને બહાલા સીઝરના જખમ આ
ખતાવું છું મારી વતી એ જ મ્હોડા ફાડી બોલો ! ૧૭૦
ખિચારા અવાચક છે. અરે પણ એણ્ટની તે
ખૂટસ ને ખૂટસ તે એણ્ટની બે હોત, તો એ
એણ્ટની આ જખમોને બોલાવત, ને એ સહ
એવો તો અનેક જીભે પોકાર બોલવત, કે
સહ રૌમ પ્રજળી બહત અને પત્થરનાં ૧૭૫
હેયા પણ હલખલી બળવો જ જગાવત

- [સખળા શહેરી] અમે સહ બળવો જગાવીશું.
[પહેલો „] ખૂટસનું ઘર બાળી મેલીશ.
[„ „] આલો, સાફ રહેર શોધી વળિયે
[શોથો „] કાવતરાખોરોને ન મુક્તિયે. ૧૮૦
[એણ્ટની] ભાઈ ! જરા સાંભળશો ? મારું કહેવું સાંભળશો ?
[સખળા શહેરી] રહો, ભાઈ, સાંભળો, આ બહા એણ્ટની શું કહે છે ?
[એણ્ટની] અહો મિત્રો ? તમે આમ આંખો મીંચી અપલાવી
પડો છો તે ઠીક છે, ને સીઝર તે મેમને એ
લાયક છે. પણ તમે બહુતા નથી કે સાથી ? ૧૮૫
માટે મારે તમને તે કહેવું જોઈયે છે. ઘડી
ઉપર જ તમને મેં મૃત્યુપત્ર વિશે વાત
કરી હતી, તે તમે બૂલી ગયા છો.
[સખળા શહેરી] મારું કહું
ઠીક એ સલામું રહો, મૃત્યુપત્ર સાંભળિયે.
[એણ્ટની] બુઝો ત્યારે. પ્રથમ તો નજરના એકે એક ૧૯૦

રોમનને જણ દીઠ પોણે સે પોણે સે શ્રામ
સીઝરના સહીસિક્કા સાથે આમાં આપેલા છે.

[ખીબે શહેરી] અહો કેવું મોદું મન !

[ત્રીબે ,,] રાજ્ય જેના સીઝર ! એ
માર્ગો જયા ! એનું અમે વેર લેશું, દડ દેશું

[એફ્ટની] હજુ જરા ધીરજથી સભળજો

[સચળા શહેરી] અરે, શૂંપ ૧૬૫

[એફ્ટની] એમના આરામગાહ, ખાજ ને ખગીચા, તથા
નહીના કિનારા પર તાજેતર યનાવેલા
વાડી ને વજીર પશુ તમને અને તમારા
વારસાને આપેલા છે. તેમાં તમે ફરો કરો,
થેન કરો, મોજ મારો એ સહ સદાને માટે ૨૦૦
આપી જઈ સીઝરનું નામ જે દીપાવ્યું, તે તો
એ જ એક હતો એવા ખીબ અહીં ક્યારે થવા ?

[પહેલો શહેરી] કદી નહિ

વાતી સભળાવેલા ફરો ઉપરથી કહ્યું ખ્યાલ આવશે કે વન-
વેલી શું છે ? અલખત, એ ઉચાનલતા નથી, વનલતા છે જે
સાહિત્યના નદનવનમાં રોપવાની કૃષ્ટતા કે જે સહ વિચારથી કે તે
એવી યોગ્યતા ધરાવે છે ?

કેશવલાલ હર્ષદરાય મુન.

જનીબાઈ.

(એક ગ્રામીન શાકત કવયિત્રી.)*

રાજકોટની સાહિત્ય પરિષદમાં ગ્રામીન કવિ પદ્મનાભના કાન્ડડે પ્રથમ સળદે અર્ચી કરી પછી, સ્વર્ગસ્થ રણભટ્ટરામે સુરત પરિષદમાં આવવા, અને તે પણ રિજા હસ્તે નહિ એવા, આગ્રહ કરવાથી થું લાઇ જવું એવી ઘડબાંધ થતી હતી તે સમયે જ કવિ પદ્મનાભના સમકક્ષિન બીજા ગ્રામીન કવિ મત્રી કર્મણુ “ સીતા હસ્ત ” હાથ આવ્યું હતું આજે અમદાવાદની પરિષદને ચરણ કમળે ધરવાને એવી જ ભેટ પ્રાપ્ત થઇ છે માટે મને થોડો આનંદ થાય છે. એટલે આ કવિની ભાષા કવિ પદ્મનાભ અને મત્રી કર્મણુની ભાષા જેટલી જૂની તે નથી, પણ આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયેલી એ કવિનો પરિચય કરાવવાને આ યોગ મળવાથી હું મારી જાતને લાભશાળી લેખુ છું એક આંગળીના વેદા પર ગણાય જેટલી એ કવિયેત્રી જૂજ સખ્યામાં એકનો પણ વધારો થાય અને એ પણ ઉચ્ચસ્થાન શોભાવે એવી હોય એ આનંદજનક છે.

પોતાના ધર્મમા-પદમા-રસમા તરબોળ થઇ જવાથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભૂલી ગયેલી આ બાઈને થોડા પોતાનું નામ જણે એની એ તમા નથી જણાતી. એમણે પોતાની બધી કિંદી તેમ જ સુન્દરાતી કવિતા કાલ્પનિક નામ-તખલ્લુસથી લખી છે; જેટલે આપણને પણ ન છૂટકે એમનું ખરૂં નામ જણ્યા વગર માત્ર તખલ્લુસથી જ સતોખાવું પડે છે વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોમાં જે શ્રીહરિના ખાસ અનન્ય ભક્ત હોય તે “જન” કહેવાય છે. તેમને “નિજ જન” પણ કહે છે. આ બાઈએ એ જ શબ્દને એ જાતિનો બનાવી તેને પોતાના તખલ્લુસ તરોંકે વાપર્યો છે પોતાની સ્થળી કવિતામાં અતે “જની” જેટલું જ પોતાને માટે કહે છે આ બાઈત બીજું પણ કહેવાનું છે. જનીબાઈ એવું એઓનું નામ પાડવામાં પણ આવે છે. જેટલે ‘જની’ એ માત્ર તખલ્લુસ છે, કે એમનું નામ છે એ વિશેષ પુરાવાના અભાવે સંશ્ચિત્ત જ રહે છે.

અમને આ બાઈની કવિતાના ત્રણ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયા છે. દિલ્હીની જેટલી છે કે તેમાના એકેમાં લખ્યા સાલ નથી. એક પુસ્તકમાં વચ્ચેવચ્ચે “ શ્રી સહજનંદ સ્વામી સત્ય છે ” એવું લખ્યું છે એ આ સહજનંદ તે સ્વામીનાસચ્ચક્ષા સંપ્રદાયના સ્થાપક હોય તેા જેટલું કહેવાય કે આ પુસ્તક આ પંથ સ્થપાયાને ઠેકઠોક કાળ થયે લખાયું હશે. એ એ નામના કોઇ બીજા ચત્રાસી હોય તેા એ બાઈતનું કશું મહત્ત્વ નથી આવી વસ્તુસ્થિતિમાં “જની” ની ભાષા પરત્વે કશું નિશ્ચયમક કહી શકાતું નથી. “જની” ની ભાષામાં જૂના શબ્દો તેમ જ જૂના પ્રયોગો મળી આવે છે ખરા જેનું ઉદાહરણ આગળ આપીશું.

* અમદાવાદમાં ખૂંદી સાહિત્ય પરિષદ રચ્ય નયિશો લેખ.

“જનીને” શક્તિની ઉપાસના હતી. શાકતઆગમમાં પણ પથો છે તેમથી જો કે કયા કયા પથ અહિં ગુજરાતમાં ખાસ પ્રચલિત હતા તે કહેવું સહેલું નથી પણ એટલું તો ખરૂં છે કે અગ્રેજી રાજ્યની પૂર્વના અને તેના પ્રભાવના સમયોમાં અહિં જો- કાળે શાકતપથ બહુ પ્રચલિત હતો અહિં અમદાવાદમાં પણ કાઠરીઆની પાસે બીજા એક રમણીય એકાન્ત જગ્યામાં તે કાળે શાકતોને મળવાનું સ્થાન હતું બ્રાહ્મણ, વાઙ્મયી, ક્ષત્રિ, તેમજ ઇતર વર્ણના અને બીજા ધર્મ પાળનારાઓ જોઈ જાહેરમાં પ્ર- બીજાનો માંટો ઉડે વટલાય અને અલડાય તેઓ બધા ત્યાં એકઠા થતા કહે- વા છે શહેરમાં પ્રસિદ્ધ અને ધાર્મિક મનાયલા શાસ્ત્રીઓ, શ્રોત્રીઓ, વિદ્વાનો ને મુનિઓ ત્યાં ઉત્પત્તિ તન્ત્રના—

“પ્રવર્તે મેઘવીચક સર્વે વર્ણા દ્વિજાંતમા ” એ મૂત્રને અનુસરતા આવે મમથે ૬૬૬ જમ મસોનિક લોજોમાં બનતું કહેવાય છે તેમ-ત્યાં ‘પથુ’ કે “કટક” આવી ન ચડે માંટ ખેંચેલી તરવારના પેરા રહેતા આ બધા પથો અને મડળો અનીતિવાન હતા એમ નથી, તેમ જ આ બધામાં કાંઈએ વળોડવા જેવું નહોતું એમ પણ નથી અને જાણીતો શ્લોક અન્ન શક્તા ચત્તિશૈરા. ત્વનામ-ચેતુ ત્રૈલોક્યા એ આ મમથના ચિત્રની સહજ ઝાળી કગલે છે

“જની”એ જો કે પોતાની કવિતામાં પોતાને માટે કશું કશું નથી, પણ પોતાના ગુરુદેવનું જન્મથી માડીને આમરણાન્તક જીવનચરિત્ર રસભર્યું વર્ણવ્યું છે મહાગ્ધે એની કવિતામાં “નાથજી પ્રગટય” નામનું કેટલાક પદોનું નાનું કાવ્ય મળી આવ્યું છે જેથી “નાથ”-“ગુરુ” ની હકીકત સાલવાર મળી આવે છે

જનીના ગુરુ “મીકું” એક અલોકિક પુરુષ હતા વેદાભ્યાસ અને શુદ્ધસ્થાત્રમ વમ પાઠ્યા પછી એઓ હિંદુઓના સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અને પ્રથમ મનાયલા કાશી જોત્રમાં ગયા હતા શાસ્ત્રાભ્યાસ અને મનનથી શાન્તિ ન મળવાથી ભગવતી જન્મહવીના પુનર્વ તટપર આવેલા વિન્ધ્યની એક દરીમાં તેમણે ‘અદ્વિજીવની ભક્તિ અને ક્ય નનો આરભ કર્યો અત્રજળ ત્યાગીને દદાસન વાળી હયાન નિમગ્ન થયા એમ હગ્ન અગીયાર દિવસ વહી ગયા બારમે દિવસે મહ્યરાત્રિએ “શ્રીનાથ” “શ્રીપુરના” સ્વ મી ‘-’શિવ’ પોતે જળહળતી જ્યોતિ રૂપે પ્રગટ થઈ એમને સાક્ષાત્કાર થયો. ગુરુજીના જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયા અને પોતે પોતાને જોળખ્યા અદ્વૈતવાદની આ દીક્ષા મળ્યા પછી ગુરુજીએ વાનપ્રસ્થાત્રમના ક્રમડળ, મૃત્યુર્મ વગેરે સાથીઓને વિદાયગીરે અપી અને પોતે પોતાને ગામ-મહીસા-પુન પધાર્યા ત્યાં આવ્યા બાદ એમણે સ્વ-સ્થ સાથે પાછું શુદ્ધસૂત્ર આરભી, લોકોને રસશાસ્ત્રનો બોધ કરી નવું મડળ સ્થાપ્યું અને પોતાનો પથ ચલાવ્યો એઓ આબુખાબુના ગામોમાં પણ પધારી ત્યાં દીક્ષા આપી મડળ સ્થાપતા અને જોછવ કરતા ધીરે ધીરે એમનું ભક્તમડળ મોટું વિસ્તાર પામ્યું ‘જની’ પોતે પણ પોતાનો મૂળ ધર્મ ત્યાગી શ્રીનાથને શરણુ જઈ એમના મડલમાં ભળી હતી

જનીનો જન્મ ક્યારે થયો હતો તે જણાવું નથી એની કવિતામાંથી સંવત ૧૮૪૭ માં એના ગુરૂ મહારાજ સ્વધામ ગયા, સંવત ૧૮૫૭ માં ગુરૂએ એને દર્શન દીધું સંવત ૧૮૫૮ માં એણે નવ નાયકા વર્ણન નામનું કાવ્ય લખ્યું, સંવત ૧૮૬૦ માં એને મુગલરૂપ દર્શન થયું અને સંવત ૧૮૬૮ માં એને શ્રી બાલા દર્શન થયું અને પોતે સંવત ૧૮૬૮ ના પોસ વદ તેરસ અને રવિવારને દિવસે રક્ષિતરૂપે બળી ગયા—મરણ પામ્યા—એટલી સાલવારી નીકળે છે

જનીના ગુરૂ “મીડું” મહારાજ વિદ્વાન હતા એમણે પણ ગુજરાતીમાં, હિંદીમાં અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખ્યા છે. મારા મિત્ર રા રા કેશવલાલ ધ્રુવને એમના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે.

‘જની’ ની કવિતાનો સ્વાદ લેતા પૂર્વે શાકતઆગમની કેટલીક બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે એમની કવિતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે, અજ્ઞા, અર્ધનારીશ્વર, અકુળ, અતન્યોસ, આનંદ, ઉન્મત્તી, કામઠલા, ગુરૂ, ચિતામણી, તત્ત્વ, નાદ, પચખાણુ, માયા, બાલા, કૈરવ, કૈરવી, નિત્યા, માતૃકા, શ્રીચક્ર, શ્રીનગર, શ્રીપુર, શક્તિ, સામ-રસ્ય એવા એવા શબ્દો ઉપરાંત બીજાં છે તેમજ એમની કવિતા પોતાના ધર્મને અંગે જ લખાઈ છે શાકતશાસ્ત્રમાં ઘણા શબ્દો મૂળ અર્થમાં નહિ, પણ સાંકેતિક અર્થમાં વપરાય છે માટે ‘જની’ની કવિતા સમજવા સારૂ એ શાસ્ત્રની કેટલીક પરિ-ભાષા જાણવી ઈષ્ટ છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક છે, તદ્દગે અમે સહજ કહીશું

શાકત શાસ્ત્રમાં છત્રીસ તત્ત્વો સ્વીકારાયેલા છે બધા તત્ત્વોના ત્રણ વ્યૂહ પાડવામાં આવે છે, જેમકે શિવવ્યૂહ, વિષ્ણુવ્યૂહ અને આત્મવ્યૂહ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવી ત્રણ અઢવા કદપવામાં આવી છે અને દરેક અઢવામાં અમુક અમુક તત્ત્વો આવેલા છે. ૧૨-૩૬ તત્ત્વો સાખ્યદર્શનમાં મનાય છે તે જ છે અને તેમને આ શાકત-દર્શનમાં સ્વીકાર્યા છે એ તત્ત્વોમાં ક્ષેત્રજ-જીવનું સર્વજ્ઞ સામાનિક સ્વરૂપ સમાય છે માટે એ બધાને “આત્મતત્ત્વ વ્યૂહ” કહે છે

શાકતદર્શનનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત છે, એટલે શિવ અને શક્તિ ભિન્ન પદાર્થ નથી, પણ ‘ભજ દષ્ટિબિંદુથી ભિન્ન દેખાય છે પરંતુ જ દેખાય છે તે તદ્દન સ્તન્ય નથી, તેનું જીવે ઉભી કરેલી માયાથી ઉપજેલો ભમ પણ નથી પરંતુ મૂળ શિવતત્ત્વની (ચેતનની) અસ્પદ અને સ્પદ કળાઓ છે અસ્પદ કળામાં પણ શક્તિ છે. ન હોય તો સ્પદ કળા જાગે નહીં. આથી વિશ્વપ્રતીતિ તે શિવશક્તિનો વિલાસ છે આમ હોવાથી તે અસત્ય-ભાસરૂપ નહિ—પણ સત્ય છે આ પ્રમાણે શાકતદર્શન અદ્વૈતજામી છતાં બૌદ્ધના સ્તન્યવાદથી અને વેદાન્તીઓના માયાવાદથી નોખું પડે છે તેમના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શિવના વિલાસરૂપ વિશ્વ શિવસ્વરૂપથી કહી પણ બધું થતું નથી પરંતુ તે સ્વતંત્ર, મુક્ત અને નિત્યમુક્ત થાય છે નિત્યમુક્ત પદમાં શુદ્ધાધ્વાના સુખ્યાધ્યક્ષ છે અને જેઓ તેને આધીન થઈ ઉપાસના કરેથી તે અધ્વામાં આવે છે તેઓ મુક્ત થાય છે. બુદ્ધકોટિમાં “પશુઓ” છે અને તેને છોડવાનાર નિત્યમુક્ત ચેતન-શિવ છે. આથી જ શિવ “પશુપતિ” કહેવાય છે

બદ્ધ વર્ણનો મોટો ભાગ અશુદ્ધ અધવામાં છે અને થોડો ભાગ મિશ્ર અધવામાં છે. મિશ્ર અધવામાં ચૈતન્ય દેવની સ્વાભાવિક છ સંક્રિતચો માયાદિ છ કંચુકથી ટકાય છે. તેથી છવચૈતન્ય સર્વજ્ઞને બદલે અદ્વૈત, સર્વશક્તને બદલે અદ્વૈતશક્ત અને અનાદિ છતાં સાદિ થાય છે તે નિત્ય છતાં અનિત્ય કાળ મર્યાદામાં પડે છે. નિત્ય વૃષ્ટ છતાં અવૃષ્ટ રહે છે અને સ્વતંત્ર છતાં પરતંત્ર થાય છે.

છત્રીસ તત્ત્વમાં બીજા અનુક્રમનું તત્ત્વ શક્તિ છે, તે ચૈતન્યાત્મક છે. પણ ઉન્નયુષ્ણ ભાવવાળું થાય છે ત્યારે વિશ્વસર્જન કરે છે, નિમ્ન યુગનું થાય છે ત્યારે ભય કરે છે. જ્યતનો ઉપર ભાવ અને ચેતનનો નીચે ભાવ બતાવવા કાલિ મૂર્તિ શિવને શબ્દ રૂપે નીચે દખાવતી દર્શાવવામાં આવે છે

શાકત સમ્રાટમાં સાધકને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણભૂમિકામાં શક્તિચોની અપેક્ષા માનવામાં આવી છે જેઓ સ્થૂળશક્તિ સેવનથી પર થયા છે તેઓ 'પશુ ભાવ' માંથી 'વીરભાવ' માં ગયા મનાય છે જેઓ સૂક્ષ્મશક્તિથી પર થયા છે તેઓ 'વીરભાવ' માંથી 'દિવ્યભાવ' માં ગયા મનાય છે અને કારણશક્તિથી કોઇથી છવદશામાં જવાતુ નથી તેથી તે દશા 'અર્ધનારીશ્વરની' ગણાય છે. સ્થૂળ ભૂમિકામાં શક્તિ સ્થૂળ હોય છે દક્ષિણ માર્ગમાં સ્વકીયા સંક્રિતને દીક્ષિત કરી ઉપાસના સાધનાનું વિધાન છે બીજી શક્તિચોના ત્યાગ અથવા નિવેષ છે

તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં ગુરુ શબ્દવડે પ્રથમ અત્યોમી પ્રબોધક ચેતન સમજવાનું છે. ગુરુ. સર્વકારણમૂળ શક્તિ. ગુરુ સર્વ કારણભૂત શક્તિ છે જેવું ભાવનોપનિષદનું સૂત્ર છે આ 'પ્રબોધક ચેતન' અત્યોમી ધર્મરૂપે સર્વને પ્રાપ્ત છે, પરંતુ જીવોમાં સ્પષ્ટ થતુ નથી તેથી તે ચેતન નજી ભૂમિકામાં આવતરે છે. સિદ્ધ, દિવ્ય અને માનુષીય એટલે કે સિદ્ધકોટિમાં, દિવ્યકોટિમાં અને માનુષ્યકોટિમાં જતરે છે.

દીક્ષા આપનાર ગુરુ માનુષીયના છે અને તેના આત્મર અનુભવના અને વિમર્શ શક્તિના બળ પ્રમાણે તેમાં સિદ્ધ અને દિવ્યકોટિના જ્ઞાનનાં કિરણો જતરે છે. જેનું ચિત્તાકાશ જેટલું નિર્મળ તેટલો તેમાં અત્યોમી ધર્મરૂપે પ્રકાશ જળકે છે. શિષ્ય તે માનુષીય ગુરુને આવગુરુના પ્રતિક તરીકે ઉપાસે છે અને તેને તેની ભાવના પ્રમાણે રૂળ મળે છે તન્ત્રશાસ્ત્રમાં ગુરુ અને ધર્મરૂપે અભેદ ઉપરના હેતુથી સમાયલો છે અને તે ન બલુનારને અણુઘટતી મનુષ્યપૂજનું જ્ઞાન થાય છે

તન્ત્ર અને તન્ત્ર કાવ્યમાં 'નિત્યા' આ શબ્દ વારંવાર દર્શિતોચર થાય છે. વાપરનારા ઘણા તેને સમજતા જ નથી જે શબ્દવડે તેમનામાં વિકલપવૃત્તિ જ બજાત થાય છે, એટલે કે તેવાઓમાં જે માત્ર અર્થસૂચ્ય વાણીનો પ્રયોગ જ છે તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં છત્રીસ તત્ત્વમાં સમાયલું વિશ્વ આપણને ત્રણ રૂપે અનુભવાય છે દેશબદ્ધ, કાલબદ્ધ અને મિશ્ર

દેશબદ્ધ વિશ્વ ભૂગોળ અને ખગોળશાસ્ત્રોનો વિષય છે અને તે શાસ્ત્રોના જ્ઞાન પછી પ્રકાશમાં જે પ્રકારની સ્થિતિ છે તેવી જ નાની મર્યાદામાં પિંડમાં પણ છે જેમ

ચાંચિઠ્યેયથી સમજાય છે. તે તે યોગની ધારણાનો ક્રમ હોય છે. પિંડે તે પ્રણાડે એ કહેણ બહારીતું છે. સપ્તભુવન, સપ્ત પાતાળ, સપ્ત સમુદ્ર, ત્રલોક્યાણા, નક્ષત્રભાણા ઇત્યાદિ જ્ઞાન મેળવવામાં તે તે વર્ષ, સમુદ્ર વિગેરે દેવતાની ઉપાસના અનુક્રમ સાધન મનાય છે.

કાળખજ્ર વિષય:-ચાંદ્રમાસના નિયમ પ્રમાણે પંદર શુકલ પક્ષની, પંદર કૃષ્ણ પક્ષની અને સોળમી કળા 'સાદા' નામની ત્રીવિધાની ઉમેરી, સોળ ખંડમાં કાળ-ચક્રની યોજના કરવામાં આવે છે.

દેશ અને ક્ષેત્ર મર્યાદામાં પડેલું નિશ્ચિત એટલે કાર્યકારણના બંધનમાં આવે છે અને તેથી વિશ્વના સર્વ પ્રાણિ પદાર્થ દિક્, કાળ, વસ્તુ પરિચ્છેદવાળા (Time, Space & Casualty) છે. અપરિચ્છિત તત્ત્વ માત્ર શિવ જ છે. શિવતત્ત્વ જે અનાદિ અનંત સ બધવાળી શક્તિના યોગથી પરિચ્છિત જગત્ પ્રગટ કરે છે તેને 'નિત્યા' કહે છે તે પચદશી અને પોડશી છે. નિત્યાપોડશીનું પ્રતીક 'શ્રીચક્ર' છે, જેમાં દેશખજ્ર, કાલખજ્ર અને મિશ્ર વિશ્વનો સમાસ કરી શિવશક્તિના 'સામરસ્ય' ની ભાવના ઝુંથવામાં આવી છે. આપણું શરીર તે શ્રીચક્રનું પ્રતીક છે (મન્ત્ર અને ચક્રનો સમવાય કરવાથી 'શ્રીપુર વિષા' સકળ થાય છે.) એ ચક્રમાં નવરત્ર છે. બહારીતું ભજન —

ધ્રુસ બગલેમે નવ દરવાજા, દસમી ખિડકી જોલ

સીપાધયા, બગલેમે ખાતાં જોલ.

એતો ઘણાંએ સાંભળ્યું હશે

'શ્રીપુર' 'શ્રીનગર' ની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા 'લલિતા' છે તે આત્મદેવતા છે. નિશ્પાધિક ચેતન-કામેશ્વર છે.

આનંદ શબ્દ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જૂદી જૂદી ભાવનાથી વ્યવહારાય છે ઘણી પ્રાચીન ભાવનામાં તે બ્રહ્માના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે. ઔપનિષદ્ દર્શનમાં આનંદ (૧) સોપાધિક અને (૨) નિશ્પાધિક એમ બે ભેદવાળો વર્ણવી, શુદ્ધ બ્રહ્માનંદને નિશ્પાધિક આનંદ માનવામાં આવે છે વૈષયિક સુખને સોપાધિક આનંદ માનવામાં આવે છે શ્રૈવ અને શાક્ટઆજમમાં આનંદમાં જૂદી ભાવના છે. આનંદને તેમાં શિવશક્તિના અખંડ યોગથી ઉત્પન્ન થતા રસ રૂપે માનવામાં આવે છે. જ્યારે શિવશક્તિના પિંડ રૂપ આયતનો અને તેના અભિમાની જીવો વિષમ હોય ત્યારે આનંદ અભિવ્યક્ત થતો નથી. જ્યારે સમ હોય ત્યારે આનંદ અભિવ્યક્ત થાય છે 'સામરસ્ય' પ્રકટ કરવું એ આ રસ સાંભળે ઉદ્દેશ છે. 'જની' ના કાબ્યોમાં સામરસ્યને સમરસ અને જેમાં સમરસ પ્રગટ થયેલ છે તે 'સમરસીઆ' એવા શબ્દ વાપરી છે.

પ્રાણિના શરીરમાં શાસ્ત્રશાસ્ત્રથી થતા નૈસર્ગિક બળને 'અજ્ઞા મન્ત્ર' કહે છે. આ જ્ઞા જીવ સ્વભાવતઃ જ્ઞે છે. પ્રયત્નથી જ્ઞાતો નથી, ખૂટે અજ્ઞા. એ જ્ઞાના ક્ષણમાં જીવ અને પરમાત્માના જોડ્યની ભાવના સમાયતી છે, તેથી તેને 'હંસ'—

પરમાત્મ મન્ત્ર કહે છે (અ) હંસ* હું (જીવ) તે સ્ત્ર: પરમાત્મા એવો વાક્યાર્થ આ મન્ત્રમાંથી ઘટાવવામાં આવે છે

હસ: અજ્ઞામાં (અ) હં=ખિદુ=પુરુષ છે અને સ્ત્ર* વિસર્ગ તે પ્રકૃતિ મનાય છે. એ બન્નેનું સમાનાધિકરણ તે પ્રકૃતિ પુરુષનો અભિજ્ઞાણાવ આ ભાવનાના પ્રતીક તરીકે 'અર્ધનારીશ્વર' ની મૂર્તિ (શિવશક્તિની મિશ્ર) કલ્પવામાં આવે છે. 'જની'એ આ ભાવના પોતાના ઘણાંક પદોમાં ઠીક ઘટાવી છે

ત્રાંત્રિકોનું માનવું છે કે વાક્યશક્તિ શબ્દબ્રહ્મમાથી-પ્રણવમાથી સ્ફોટ પામી પચાસ 'માતૃકા' રૂપે સ્થૂળ શરીરમાં વિકસિત થાય છે, અને તે સામાન્યતઃ જીવનું બંધન કરનારી છે. માતૃકાના પચાસ અક્ષરો પદ્મચક્રોના પચાસ દળમાં ગોઠવવાને 'અંતન્યાસ' કહે છે. માતૃકા મન્ત્રાત્મક થતા અને અતર્મુખ થતા તે મોક્ષ આપે છે. માતૃકાનું સવળા અને અવળા ક્રમથી ચિતન કરવાનો વિધિ છે

કુલથી ઉલટાને 'અકુલ' કહે છે ત્રાંત્રિકો ભાતિક શરીર અને તેમાં રહેલા પદ્મચક્રોને-પદ્મચક્ર મડળને 'કુલ' કહે છે તેના આધારચક્રમાં ગહેનારી 'કુલ કુંડલિની' એટલે દેહસ્ત્ર ચૈતન્યશક્તિ. આ શક્તિ જ્યારે શિવને મૂર્ધામાં વહે છે ત્યારે કુલને અકુલ ભાવ થાય છે એટલે કે જીવ દેહથી પર થાય છે

શાકત સાધનામાં પૂજા (આમાં માનસિક પૂજાનો પણ સમાવેશ થાય છે), પ્રતિમ ઉપચાર, મણ્ડલ, યન્ત્ર, મન્ત્ર, જપ, ન્યાસ, ભૂતશુદ્ધિ, મુદ્રા, ધ્યાન અને સન્કાર એનો ખપ પડે છે. મુદ્રા ભાવનું અતિશયત્વ મૂલ્યે છે એક તરેહની મુદ્રાનું નામ 'ઉન્મની' છે જ્યારે શક્તિતત્ત્વ જગતનો અવભાસ કરવા પ્રકાશ રૂપ શિવતત્ત્વમાં અંકુર કાઢે છે ત્યારે તે 'ઉન્મની' દશાવાળું ગણાય છે તે પહેલાં પણ શિવતત્ત્વ શક્તિ વિનાનું હોતું નથી, પણ શક્તિ લીન હોય છે તે દશાને 'મ્મની' કહે છે જ્યારે જીવ સસારીમાંથી અસસારી દશામાં જવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને પોતાની ચાહે ઇન્દ્રિયો (૫ કર્મેન્દ્રિયો+૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો+૪ અત્ત કરણ) ને બહારના વેગમાંથી પ્રત્યાહુત કરી અતર્મુખ કરવી પડે છે ત્યારે 'મનોન્મની' મુદ્રા થાય છે

શબ્દ બ્રહ્મના અપર મિન્ડુનો સ્ફોટ થતાં તેમાંથી 'ખીજ' 'ખિન્ડુ' અને 'નાદ' એમ ત્રણ સ્થિતિ થાય છે. ખિન્ડુ=શિવ, ખીજ=શક્તિ અને નાદ એટલે શિવશક્તિનો સમવાય સખધ એ વિના મન્ત્ર સ્ફુટિ થતી નથી

શાકત સ પ્રદાયની દેવીઓ ખાલા, ત્રિપુરા અને કાલા એ ત્રણ બ્યૂહમાં ગોઠવાય છે અમુક મન્ત્ર વડે અમુક દેવીના ચેતનની સ્ફુટિ થાય છે એમ મનાય છે ચૈતન્યશક્તિ જીવમાં વાક, કામ અને બલ એ ત્રણ રૂપે ગળકે છે તેના પ્રતિબંધોને દૂર કરી અપ્રતિબંધ શક્તિ બ્રહ્મ કરવી એ મન્ત્રશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ણ ક્ષ્મી અને સૌં-એ વાગ્બવ, કામ અને શક્તિ ફૂટ ગણાય છે તેના લોભાનુલોભથી ઉત્પન્ન થતા મન્ત્ર 'ખાલા' કહેવાય છે ત્રિપુરા પચદશાક્ષરી, શ્રીવિદ્યા ષોડશી અને ભુવનેશ્વરી ર્ધી ખીજરૂપ મનાય છે આ પચદશાક્ષરી અને ખીજ મન્ત્રોના permutations & combinations

અર્થાત્ સન્નિવેશ ભેદ વડે બિન બિન દેવતાના મન્નો રચાય છે અને તે મન્ત્રયોગ વડે તે તે દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

શાકત દર્શનમાં ‘માયા’ શબ્દ વેદાન્ત દર્શનના માયા શબ્દથી કાંઈ જુદા અર્થમાં વપરાય છે શિવચેતનની સ્વાભાવિક શકિત આવરણ કરનારી અને પ્રમાતાને ઢાંકનારી માયા કહેવાય છે અને તે છ કચુકમાં તત્ત્વરૂપે રહે છે

દરેક ધર્મમાં સાકેતિક ચિન્હનો વપરાટ ઐહી વત્તો બેવામાં આવે છે ઇસ્લામનો અર્ધ ચંદ્ર, ઇસાઈનો ક્રોસ, અને આપણા સ્વસ્તિકા-સાથીઆ આ બધું બાણીતું છે

શાક્ટઆગમમાં આવા ચિન્હો પુષ્કળ છે એ ખરૂં છે કે શાક્ટઆગમનાં ઘણાં ચિન્હો કામુક છે. ઘણાં જનો-અગ્રેજ વિદ્વાનો આ વાતથી ક્ષોભ પામી તન્ત્ર-શાસ્ત્રને બિભત્સ કહે છે. કલકત્તા હાઇકોર્ટવાળા જસ્ટીસ સર જોન પુરોઈ જોયો તન્ત્રશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ અભ્યાસી છે તેઓ કહે છે કે ‘આમ ક્ષોભ પામનારા જાતે મહા નીતિવાન પુરૂષો હોય છે એમ નથી અમુક વ્યક્તિ આમ ક્ષોભ પામે છે તેટલા જ ઉપરથી એ મહા નીતિવાન છે એવા મને ખ્યાલ ધરાધરી આવતો નથી ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો તે માણસમાં નૈસર્ગિક અશુદ્ધિ અને નિરકુશ મન એ છે સ્વભાવતઃ વિષયમાં પચેલો માણસ જ્યારે મનમાંથી એ દુર્ગુણ કાઢી નાખવાનો યત્ન કરતો હોય ત્યારે એવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી દરેક વસ્તુથી જીને દૂર નાસે એ સમજાય એવું છે છતાં એતો ખરૂં કે આવો બીરૂ માણસ, જે માણસ કુદરતી વસ્તુઓને પોતાને કાંઈ પણ નુકશાન થશે એવી જીક વગર બેઘડક સ્વાભાવિક રીતે બેઘ શકે તેના કગતા અધમ છે, અને દુર્બલ આત્મસંયમવાળા ‘પશુઓ’ જે વડે પતન થાય એવી વસ્તુઓમાં પણ માત્ર ચિત્તનો જ પ્રકાશ દેખે છે-તેને ચિદ્રૂપેજ જૂવે છે-એવા મનુષ્યના કગતાં તો ક્ષોભ પામનાર માણસ ઘણો જ અધમ છે. જાતે કશી વસ્તુ મલીન નથી મલીન મન વડે જ મલીન જણાય છે

સર જોનને એક વૃદ્ધજને એ બાબતે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે તન્ત્રશાસ્ત્ર એટલા બિભત્સ છે કે તેનું વાચન માત્ર માણસનું પતન કરે છે બેશક આવા આત્મસંયમ વગરના દુર્બલ કમનશીબ જનો જેના ઉપર આ શાસ્ત્રના વાચન માત્રથી આવી અસર થાય તેવાએ તો પોતાના અંત કરણ ઉપરનો કામુ સુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી તન્ત્રશાસ્ત્ર ન વાંચવા. આવા મનુષ્યે તો નિરાશરણ નમુના ઉપરથી ચિત્રકળાનો અભ્યાસે ન કરવો બેઘએ. એવા એ તો મનુષ્ય વર્ગના ભૌતિક શરીર, હાલન અને સંબંધ બહુવા સાર માનવવશ શાસ્ત્ર Anthropology ના સામુએ ન બેવું બેઘએ વૈષક શાસ્ત્રના એવા વર્ણનોવાલા અમુક અમુક ભાગનો અભ્યાસ જ માડી વાળવો બેઘએ જનનશાસ્ત્રના પુસ્તકોનું તો નામે ન દેવું બેઘએ, તેમજ રોમન કેથોલિક પંથનાં, શું કરવું અને શું ન કરવું એમ દરેક કાર્યની યોગ્યોગ્યતાનો નિર્ણય કરનારા Casuistical ગ્રન્થો બેવા પણ ન બેઘએ મસ્તકવિષાથી આપણે બાણીએ છીએ કે મજબૂમાં પ્રેમ અને જનને દ્રિયને લગતા પ્રદેશ ઘણા જ સન્નિધ આવેલા છે. આ કારણને લીધે કે વખતે બીજા કારણને લીધે પણ ઘણા ધર્મમાં

સંચારરસ અને એવીજ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. આથી જ દેશનાત્રેખની ખરિસીમાં બતાવવા તાન્ત્રિકો પોતાના વિચારો ઘણે ભાગે કામુકની પરિભાષામાં ગુણે છે એ પૂર્વે જ સૂચવી ગયો છું. એમ કરીને શાકતો ભૌતિકભાવમાથી અભૌતિકભાવનું સ્વરૂપ કરાવે છે. અનાધિકારિને આત્મિક ઉત્પન્ન કરે છે. ‘કામકલા’ આ શબ્દ શાકત શાસ્ત્રમાં તેમજ જનીની કવિતામાં પણ ઘણો વપરાયેલો છે. આ શબ્દ અમે ઉપર કહી ગયા તેનું સાદું ઉદાહરણ છે.

શાકતશાસ્ત્રોમાં પણ અનાધિકારીએ અમુક ત્રય અગર તેનો અમુક ભાગ ન વાંચવો, ન શિખવો એવી સિદ્ધા છે તેમ જ અનાધિકારીને આવી પ્રબળો નિષેધ પણ છે. વળી આ શાસ્ત્રો સઘળાઓએ અને માત્ર કુતુહલ સાર વાચવાના નથી. વળી આ શાસ્ત્ર ઘણા પ્રાચીન કાળમાં લખાયેલા છે જે વખતે શિષ્ટ અને સદૃશ શું એની માન્યતા જ હાલ છે તેવી તરેહની નહોતી. શમ, દમ અને તપ વડે શુદ્ધ થયેલાના ઉપર નહારી અક્ષર થઇ જ ન શકે એવી માન્યતા હતી. પુનઃ પ્રજ્ઞાંડ અને વિશ્વરચનાઓનો વિચાર કરતા આપણે વિશ્વમાથી જ દૃષ્ટાત લેવા પડે. સર્વદા કામુક દૃષ્ટાંતોની આવશ્યકતા નથી પણ ગમે તે કારણથી મનુષ્યોએ એમ કર્યું છે અને એટલું તો ખરું કે એ દૃષ્ટાંતો યથાયોગ્ય છે.

નાસદીપ સૂક્ષ્મમાં જગત સર્જનનો ક્રમ છે તેમાં જગત્ પાતુની વિકૃતિ કેવી રીતે થાય છે તે વર્ણવ્યું છે ત્યાં આગળ પણ આવા જ સૂક્ષ્મોનો વ્યવહાર કર્યો છે. આ સમર્પક રા ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કહેલો એ મૂકતનો અનુવાદ લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

“આરભમાં તમ હતું, તમથી નિમૂદ,
કહેવાતું ભેદ વિષ્ણુ જે જળમાત્ર સર્વ,
ને માત્ર “આભુ” વળી છાદિત તુચ્છથી જે,
તે, તત્ત્વ, એક પ્રકટ્યુ તપના પ્રભાવે—૩
તેનું હતું પ્રથમ જે મન કેર રેત,
આરભમાં સખળ તે થયું કામ રૂપ,
તે કાન્તદર્શી કવિયો નિજશુદ્ધિ યોગે,
મધ્યે અસત્ તણી રહ્યું “સત” એમ બાણે—૩

આ મન્ત્રોમાં આદિતત્ત્વ જ્યારે અવ્યાકૃત દશામાં હતું ત્યારે ‘તમસ’ શબ્દથી ઓળખાતું, પરંતુ તેમાં અન્તર પ્રકાસ હતો જે સ્પષ્ટવ્ય પ્રાણીના કર્મ વેગથી શોષ પામી ભવિષ્ય જગત્ કેવું થતું એમની તેની પર્યાલોચના કરવા લાગ્યું તેને ‘તપ’ નામ આપવામાં આવે છે. તે તપથી દ્રવ્ય દ્રવરૂપ થયું અને તેમાં સમનીની ઉન્મની દશા થઈ તેને આલકારિક ભાષામાં ‘રેતસ’ કહે છે, અને તેને ‘કામ’ શબ્દથી વ્યવહારાય છે.

વિશ્વ સર્જનની આદિપુરૂષની કામભાવના જીવમાં પણ પ્રવર્તે છે, પણ નાની પ્રચંદા ઉપર આમ હોવાથી તે ‘કામકલા’ કહેવાય છે. આ કામનો વેગ ધ્રુવ, જ્ઞાન

પને ક્રિયા એ ત્રણ રેખાઓ વહેવાર છે, અને તેની આપના ત્રિકોણ રૂપ પ્રતીકમાં સ્થાપ્ય છે. (તેના મધ્યમાં બિંદુ સુધી સચેતન ત્રિકોણ વડે-જોડેલા સાંપપ્રતીક વડે નન્ન સાંપમાં જણાવવામાં આવે છે) વામમાંથી સાંકેતિક ચિન્હોમાં શુદ્ધભાવના પાધી તેમના હલકા આચારો કરે છે, અને દક્ષિણમાંથી 'શ્રીચક્રમાં અતર્થગમી શેવશક્તિયોગ સાધે છે.

'કામકલા' નું પ્રતીક ત્રિકોણ છે. તેની પ્રત્યેક રેખાને લામા, જ્યેષ્ઠ દોષ્ટ્રી અને મધ્યમાં આવેલા બિંદુને-કેન્દ્રને શિવ બિંદુ કહે છે. સપ્તબ્રહ્મનો આ સાંપપ્રતીકમાં સ્ક્રીટ કરવામાં આવે છે

સપ્ત બ્રહ્મ ૫૧ કળામાં હૃદય પામે છે

અ થી અ. = ૧૬
 જ્ઞ , જ્ઞ = ૧૬
 ચ્ , ચ્ = ૧૬
 દ્ જ્ઞ જ્ઞ = ૧૬

સાંકેતિક ચિન્હોનું આ રહસ્ય હૃદય અધિકારીને દર્શાવવામાં આવે છે અને થી કામકલા સપ્ત તન્ત્રમાં ઘણે ભાગે અરુપિય વિવરણવાળું હોય છે, અને ગુરુમંત્ર માનવામાં આવે છે.

આવા ઉપર ચોટીયા અને ટુકા પણ આવશ્યક વિષયાન્તર પછી આપણે 'જની' ૧ કવિતાનો રસાસ્વાદ લઈશું.

પ્રથમ 'જની' ના 'નાથજી પ્રાગટ્ય' સળધે કહીશું. કહી ગયો છું કે 'જની' ના રૂપ-ગીત-મહાકાંઠા એજ-સોના બાવીસોના પેટા મહાલ મહીસામાં જનમ્યા હતા.

'જની' કહે છે કે મહીસામાં જનમ્યા પૂર્વે નાથજી શિવ રૂપે શ્રીનગરમાં અખંડ રાસ ખેલતા હતા.

(૧)

" ધન્ય ધન્ય 'શ્રીનગર' સોભામણ ધન્ય ધન્ય શ્રીજીનો વેશરે
 નિત્ય પ્રત્યેરે આનંદમાં નાથજી ખેલે છે રાસરે.
 રાસ અખંડમાં ખેલતા મન ગયો સહુને ઉદ્ધામરે
 ત્રેમે પિંજીલું સું બચાઈ દેખાડો દ્રૈતનો રાસરે.
 વચન સુણી વિનતા તણાં બોલીયા પાતે શ્રીનાથરે,
 એક મનોરમ માગીએ સંભલો સખીઆનો સાથરે.
 બદલ જહાંડની ભૂમિકા ને પર માથાની ડાંચરે,
 નિરખતાંમાં જ્ઞાન તારણજી જ્યે સંકટ સર્વને લાથરે.
 સિક્ષા કરે છું હું સર્વને સમરખે શ્રીપુરનો રાસરે,
 અંજો કરી સહુ અવતરો આવી કસીસ હું સાહરે.

શુર લોકે સહુ અવતરી બૂજવી પાંખા છે કાયરે,
વચન પોતા તણું પાળવા મનમાં કાપી ઇચ્છાયરે
મૃત્યુ લોકેરે પ્રગટ થયા સર્વનું કરવાને કામરે
“જની”રે દાસી નિત્ય પ્રભુમી સર્વદા સેવે નિષ્કામરે
આવા ઉદેશથી નાથજીએ મહીસામા જન્મ લીધો

(૨)

ધન્ય ધન્યરે શ્રીમહિસા ગામ, શ્રીપુર તુલ્ય છે તે પામ,
ગોદ જાતિ સુર અભિરામ, ઉજવણ કુળમાં પ્રભુ પ્રગટયારે—૧
સ વત સત્તરસે ચોરાણ, કાલ્દુન પૂર્વિમાં પરમાણુ,
મધ્યાન સમેનું બેઠ ટાણુ, અવતારો કુળ પાવન ઠર્યુરે—૨
અવતારો પણી, આલીરે વધામણી
ઘણીરે સોભા બણી, આનંદ સાગર ઉલટયોરે
જન્માંતસવનું વર્ણન કરી જની કહે છે કે —
અખિલ જગપતિ, બધું સું એહની ગતિ,
“જની” દાસી સુખ મતિ, જન્મ સમેનું સુખ વર્ણન કરેરે—૮

(૩)

“ત્રેમે મકાટ થયારે શ્રી અતરબમી
નિજ જાતિની માતા ઘણું સુખ પામી
હેડે હરખ ધરીને બોલે સુખ વાણી,
ઘેર તેડે છે સર્વને આનંદ આણી.

*

*

*

*

જાતકર્મ કરે છે મળી સર્વ નારી,
સુખે શ્રાદ્ધણ મન બધું સુખકારી
દાંધ દુર્વાને અક્ષત હળદર લઇ,
નવરાત્રે પ્રભુજીને આશીર્વાદ દેઇ.
પારણામાં પોદાડે પોતાનીરે માય,
નિત્યે આનંદ આણી હાલરડા ગાયે
ઐની અકળ ગતિને કળે નહિ કોઈ.
“જની” દાસી આનંદ પામે સુખ બેઠ

આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં:—

(૪)

“દિવસે દિવસે લાલ વધે જન્મ ઉજવણ પક્ષનો ચંદ્રજી,
બેઠ બેઠ સુસ્ત્ય માતાપિતાને ગાય ઘણું આનંદજી.
ઢોડેક દોકોડે લાલ થયા છે પચ વરસના બાલજી,
માતાપિતા મનમાં ઘણું કરજે આબો ઉપવિત કાળજી.
સુંજી બધ કરીને આખું ઉપવિત અત્રે સારજી,
શ્રદ્ધાઅર્ચન પાળે પોતે વેદ બધું નિરધારજી.

વિલાસ્યાસ કરી થયા પરસિધ પાણી ત્રહણુ કર્યું આપણ;
 શ્રહસ્થાશ્રમ કરે સુખરૂપે ન જણે પુન્ય ને પાપણ.
 રમવિહાર કરે લલિતા સંજ રતુ રતુના સુખ ભોગણ,
 ખાનપાન કરતાં મન વાધ્યો આનંદ કેરો આપણ.
 કેટલેક દિવસે ગુરવીજીને આજ વાધ્યો પરિવારણ,
 સસારથી મન વૃત્તી પામ્યું મન્ય કયો વિચારણ
 આશ્રમ મુકી તત્ક્ષણ ચાલ્યા જ ગા કેરે તીરણ,
 સાંજાલ્યાસ કરીને બેઠે મન થયું નહિ સ્થિરણ.
 અકળ લીલા શ્રીનાથજી કેરી કુણે ઠલો ન બળેણ.
 'જની' દાસી શ્રીનાથજી કેરા શ્રહસ્થાશ્રમ ગુણનાથજી

(૫)

“ મન વિચાર કરી ગુરરાય, સાધન કરવા ત્યાથીરે બય
 વિહ્યા ધરણીધર ઉત્તમ દરી, હયાન ધરે મનને વસ કરી
 અદ્ભુત દેવીને પાસ, જ ગા તીર કયો રે નિવાસ
 શ્રીનાથજી કેરે ચિતન કરે, દિવસથી દિવસ નિસ્તરે.
 અમ જળનો લીધો છે નેમ, સમરે પ્રભુને આણી પ્રેમ.
 અહોરાત્ર ઐકાદશ થયા, શ્રીનાથજીને આવી દયા.
 દ્વાદશમી રાત્રી મહ્ય ગઈ, જલહલ જ્યોત પ્રગટજ થઈ
 દરય થયુ સ્વ સ્વરૂપજ તણું બણ્યુ સકળ જગત સમણ.
 મુસ્તક ઉપર મુકયો હાથ, પોતે જોલ્યા ત્યા શ્રીનાથ
 મહાઈ રૂપ તે તાહાઈ રૂપ, અદ્વૈતમાં અનેક સ્વરૂપ.
 શ્રી નગરીનો નિરખો રાસ, સ્વ સ્વરૂપ તણો પ્રકાશ.
 અતર આતાનાં ભાગીયા સ્વસ્વરૂપ થઈ બગીચા.
 જેવું દીકું તેવું ધારીઈ પ્રારબ્ધ ઉપર મન આવીઈ.
 હસલીઓનું કરવા કામ મૃત્યુ લોકે કીધો વિશામ.
 અકળ લીલા શ્રીનાથજી તણી 'જની' દાસી શુદ્ધ ભાવે બણી

આ પ્રમાણે દીક્ષિત થઈ-દિવ્ય જની મીઠું શ્રીમદ્ભાગીરથીના પુનિત પુલ્લિન

ઉપરથી ચાકતરબૂમિમાં-મહીસામા પાછા પધાયી

(૬)

“ પૂર્ણરૂપ થઈને પ્રભુ નાથજી આબ્યા મહીસા ગામજી,
 શ્રહસ્થાશ્રમ માંડયો રે લલિતા સંજ પૂર્ણ કરવા કામજી.
 બણે નહિરે કામ મહીમા એનો મૃત્યુ લોકનો જનજી,
 અધમ તણા આધારજી સર્વને તારવા કીધુ મનજી.
 રસીક જનાંને રે તારવા કરીયું રસસાગરનું જાનજી,
 મારગ પ્રકટ કરો રે પાતાનો આમ અદ્વૈતનું જાનજી.
 નવધા ભક્તિ કરી રે સેવાબ્યા શ્રી નગરીના નાથજી,

ત્રેમભક્તિમાં તત્પર કીધા સર્વ સંપત્તિઓ સાચી.
 ધર્યાએ જે આવીને મહીકે તેહને દીક્ષા આપીછ,
 કર્મ તણાં કલેવરના બધન તતક્ષણ નાંખાં કાપીછ.
 કર્મ જીપાસન ને રે વળી જાનજ કંડ તણે જે મર્મ'છ,
 સમજાવીને સુઠાવી દેખાડયો ભક્તિ મારગનો ધર્મ'છ.
 દીન દીન પ્રયેરે ત્રેમ વધારી ભક્તિ કરાવે સાચીછ,
 સાચે કરીને રે સમજણ પાડે કાર ન રાખે કચીછ.
 જાનને તાનને રાગને રમમાં સેવાવે શ્રીનાથછ,
 અકલ લીલા જોઈ તન મન અર્પી જની રે નમે બેડી કાચછ

અગાડી જતાં જની ભક્ત મડળની વાત કહે છે—

આથ જે દીક્ષા કરી સ્વર્ગીને બાણી પોતાનું અંગછ.

મીકુનો પોતાનો માર્ગ દેલાવવાનો પ્રયાસ માત્ર મહીસામાજ હતો એમ નહિ તેઓ

“વેરે કરીને આબ્યા તે સ્વામી આબ્યા કધિપુર ગ્રામછ
 કુખ્યકાસ તણે લેર આવી પોતે કર્યો વિગ્રામછ.
 દીક્ષા તે આપી કરીને પોતે કીધા આપ સમાનછ.
 રતનખાઈ નામે છે નારી તેહને દીક્ષા આપીછ
 જન્મ જન્મ તણા જે બધન પલમા નાંખ્યાં કાપીછ
 વરજકુન્ધર રખેરવર નામે એ જોડુનું બેડુંછ,
 જુગલ દીક્ષા તે જોડુને અર્પી પ્રગટયુ રૂપ તે પ્રોડુંછ ”

મીકુ મહારાજ પીહજ ગયા અને ત્યાં વૈદ્ય, કુબેરબાપા, મયામ, મીઠારામ
 ઢંકણલાઈ વગેરેને મડળમાં દીક્ષા આપી આપીને લેજબા

(૭)

‘શ્રીપુરથી પૂર્વ ભાગે છે રે છે તે વળી શુદ્ધ ગ્રામ,

મહી સમીપે પીયુ આવીઆ જ્યાં છે વાડવપુર ગ્રામ.

વાડવપુરમાં નરસિં શુકલ, કુબેર જાની, અંબારામ, જોધતારામ, હરસતલાઈ,
 સમજ, બેશકર, મીઠા, ધંધર, નાગતરાય, હરસદરાય, નશુલાઈ વગેરેને દીક્ષા
 આપીને પાવન કર્યો હતા. મોટા લાઈ પુરાણ, નાનાલાઈ ફલકારામ ગીરધર-
 લાલ, નીરલે, મનસુખરામ એ પણ એમના ભક્ત હતા

આ પ્રમાણે ભક્તજનોને મડળમાં લેજવતા, રસધર્મ શિખવતા તેમને સમરસીઆ
 બનાવતા પોતે

(૮)

સવત ૧૮ સતાળા માહે, માગસર માહે વિરાગી છલે,
 કુખ્ય પદિને વળી શુભ તાહે, પૂર્ણરૂપ પોતે લસારે.”*

* મીકુ મહારાજ-જનીના કુરશી સવત ૧૭૬૪ માં જન્મી સવત ૧૮૪૭ માં વિરેલ
 થયા હતા

પાતાના ગુરૂના મરણ સંબંધી જની એક જગ્યાએ લખે છે કે:—

(૯)

સવત આઠાદસરે સતાળા વરસમારે
માગસર વહીં છઠે સ્વામી ગયા સ્વધામ
કાર્યને કરીરે, વળી ચસિકા તણા રે
પામ્યા વળી પોતે પિછ તે વિરામ— ૧

રૂપમા આવીરે, શિક્ષા કરી સર્વને રે
કીધો વળી સઘળાને ઉપદેશ.
પ્રારબ્ધ પ્રમાણેરે કાર્ય આસે કાયનુરે
ઐવું કહી ગયા તે ‘દિવ્ય દેશ’— ૨

અજ્ઞાન વાળારે આવરણ છે જીવુનેરે
તે તો કહેશે સ્વામી થયા અરૂપ—
વિજ્ઞાન ચક્ષુરે નેત્ર જેના દિવ્ય છે રે,
તેહને જાણે સર્વન માહી સ્વરૂપ. ૩

નામ રૂપ ભાગીરે જો જો નિર્મળ નેત્રથીરે
સર્વત્રમાં આપે છે રે અખડ—
સ્વ સ્વરૂપ થાતે રે જોહેતું હૂંપડ ગયુરે
તેનો મટીયો માયા કેરો વળી બધ. ૪

સ્વામી માહારો રે, પ્રત્યક્ષ પાસ છે રે,
વળી પીયુ રાસ વિશ્વાસે અધીક.
‘જની’ તો વિરામીરે, સમરસ ખેલમારે
પીયુ પ્રગટયો સર્વ માહે તે ઠીક. ૫

મીઠું મહારાજ પાસે એકદા એક કાગડો અને એક હસ બંને શિક્ષા લેવા
આવ્યા હતા એવું રૂપક પાંધીને જનીએ એક મગાનું પદ બનાવ્યું છે પરંતુ સમય અને
જગ્યાના સંકેતને લીધે અહિં કહી શકાતું નથી

‘જની’ના જૂદી જૂદી ભાવનાવાળા અને જૂદા જૂદા બંધની કવિતાના શોડાકે
મનુનાં જોઈતું

(૧૦)

“સ્વચક્ષિ પોતાનીરે, પોતાની તે વાસનારે,
નિત્ય કરે સ્વ સ્વામીની સેવ.
ચક્ષિને તો સ્વામીરે સ્વામીને સ્વામ્યનીરે
એક બણો અવર બીજો નથી દેવ. ૧

શુદ્ધ વાસનામારે વિકાર માયા તણુરે, સ્વ સ્વામિને માને પોતાનો જીવ, વિકાર માયાનોરે મટે જ્યારે મધ્યથીરે જ્યારે જાણે સ્વ સ્વામી તે સિવ.	૨
અવિષા મટીને રે શુદ્ધ વાસના થઇરે શુદ્ધ થયે પોતે પીઠિને ચર્ણુ.	
આવી નથી આંહીરે ત્યહાંની તે ત્યહાંયે છેરે, તેહને નથી જન્મ ને વળી મર્ણુ.	૩
જન્મ તો માયાનેરે, મર્ણુ માયા માનજેરે, માનો વળી સુખનવત્ સંસાર, સુખ મિથ્યા થાતેરે, દેહ સુખ તણુરે ભયથો ભયથો જાતમાં નિરધાર.	૪
અજ્ઞાન અધારેરે, મટે જ્યારે મનનુરે, અહીંનું ત્યહાંનું એકજ થાયે તે રૂપ અરૂપ માયાનુરે મટયુ મહારા મનનુરે, થયુ થયુ થયુ તે શુદ્ધ સ્વરૂપ	૫
અવિષા તે ટાલીરે, દેવીએ દયા કરીરે, દયા કરી પોતે થઈ પ્રકાશ 'જની' શુદ્ધ થઇરે સંકિત સમરસ થતેરે, પામી પામી પોતાતણો અવાસ	૬

કવિશ્રી દયારામની 'પ્રીતડીની ગીત અતિ અટપટી' ના જગ્યા બધની 'જની' ની
'ગીરધારી વિના ચેલડી', 'છેલ છળીલડી છેલડી' એવી ઘણી ગરબીઓમાથી
માત્ર એક જોઇશું

(૧૧)

"માયા તે રજમાં રમાડે, સખી જીવે માયા તે રજમા રમાડે, નિષ્કામિકને પરમ સુખ અરપે સકામિકને ભમાડે	૧
વિષયી જીવ રાત્રિ તુલ્ય દેખે મુક્તને દિવસ તે દેખાડે.	૨
મુમુક્ષુને વળી રાત્રિ ને વાહાણુ એવી માયા તે સમજણુ પાડે	૩
ત્રેમીને વળી પોતે ત્રેમ દેખાડે સકામીને નાખે ખાડે	૪
'જની' ને તે પ્યારે પ્રસન્ન થઇ છે, પિઠિના પદને પમાડે	૫

વળી.

(૧૨)

"નાથ તણા પરિવારમા, સખી ભળી નાથ તણા પરિવારમાં. પૂર્વ સખધે પરિવારને પામી, રહુ સ્વપ્નવત્ સંસારમાં.	૧
આધારથી પરતત્વ તે સુધી, છે ધામ ધણી આધારમા	૨
હું વીના તે સર્વ જેલ પીયુનો વળી આપે જેલે અપારમાં	૩
માતખિતા પરિવારમા પોતે પરસપર વહેવારમાં.	૪
'જની' દાસી પીઠ સમરસ થઇ ગઇ, આવી ભળી અઠારમાં	૫

(૧૩)

(કાફી)

‘ અપરાધ ક્ષમા કીજે, ખ્યારી મહારા અપરાધ ક્ષમા કીજે.
અદ્રેત હિન્મની તમે મુકારે મનથી તુર્કીમા મન મેલીજે.
યુગ ધર્મ છલો છેરે કલિયુગનો દુષણ માથે ધરીજે
વિપરીત વાત વિચારીરે કીજે કુંળ હંસનુ મન રીજે.
પ્રેમ આણી ખ્યારી કર પ્રાર્થના વિનતિ તે માની લીજે
અજ્ઞાન બળે નથી સમજણુ જેમા કુંડો વાત સુણી મન કીજે
મજટરૂપ સમાવો પોતાનું સ્વ સ્વામીથી લાહો લીજે
સમજણુ આણો સુણી વચન ‘જની’ નાં કુંળ હંસ સાથે રમીજે

(૧૪)

“ પ્રેમને વશ છે પીઠીજી અમારો અમે છુ પીઠીજીને વશ
અદરશ હુતા તે દરશ મુને થયા, હુ તો થઈ પીઠીથી સ્પર્ધ
રાખ્યા મેં તો મનથી રે, પૂર્ણ પ્રેમે દામી—
કામરાજ છે પીઠીજી અમારો છે સમરસને આધીન
અમે રસિયા છું રમણ રાસના, રસમા થઈ ગયા લીન,
પ્રભુજી અમારો રે બહુ દીઠો કામી—
ઘટ ઘટ મધ્યે બ્યાપી રહ્યા છો પ્રભુ પૂર્ણરૂપે છો એક
નખ શિખ સઘળે સ્વામી સરખા એવો પીઠીનો ટેક,
દાસીના ઉરમારે રહો અતરબમી—
અનિત મટી ગઈ નીત્યમા મળતે નીત્ય થઈ મુજ તન,
પ્રતિબિંબ તે બિંબમાં લલોઈ એક થઈ મુજ મન,
છાયા વિરામીરે ‘જની’ ને મળ્યો સુખધામી—

શ્રી ભગવદ્ગીતાના ‘અવિમલ્લ ચ મૂતેષુ વિમલ્લમિલ ચ સ્થિતમ્’ એ વાક્ય પ્રમાણે અવિભક્ત બ્રહ્મતત્વ વિભક્ત જેવું જગત્પ્રમા શી રીતે થયું છે અને તેમા અવિભક્તપણાનો અનુભવ શી રીતે મેળવવો તેનું, વેદાન્તની કિલ્લ પરિભાષામા નહિ પણ નરસે મહેતાના એવાજ વિષયના ત્રણ ચાર ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાતિયાની સાથે તુલના થઈ સકે એવા સરલ અને પ્રસાદવાળા કાવ્યથી ‘જની’ એ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

જેમ મહા સરોવરમા ઘડો ડુખાડ્યો હોય અને તે પછી બહાર કાઢીએ ત્યારે એક અખડ જલ રાશિમા આપણે ઘડારૂપ પાત્રવડે જલનો ભેદ હશે કરીએ છીએ, અને આ તો ઘડાનું જલ અને આ તો મહા સરોવરનું જલ એમ કહીએ છીએ. પણ ખરી રીતે સરોવરનું અને ઘડાનું જલ અખડ-એક જ છે. એ ઘડો પુટી જાય અથવા તે સરોવરમા ડુખેલો રહે ત્યારે આ ભેદ લોપાઇ જાય છે. ઘડાનું સરોવરમા ડૂબવું એ નિરોધ છે, એટલે અસપ્રજ્ઞાત યોગ છે, અને પુટી જવું એ વિરોધ દેવલ્ય છે. બંને રીતે અખડપણાનો અનુભવ થાય છે.

ઘડાનો અભિમાની તે જીવ અને સરોવરનો અભિમાની તે શિવ, જેનું અખડપણનું ખંડ જણવનાર ઘડારૂપ ઉપાધિનો ત્યાગ થવાથી સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે છે અને જ્યારે તેમ થાય છે ત્યારે ધ્યાતા (જીવ) અને હ્યેય (પ્રકર) સમી બને છે.

(૧૫)

“આપે અખડ છે, ખડ ખડિત થવું, ખંડ ખંડમાં જમીને ભળિયું
પાન પૂટી જતે અપાત્રમાં આવિયો, રૂપ રૂપમાં જમીને મળિયું ! મુવ.
બિંબ પ્રતિબિંબમાં એક અદૈત થતે દૈત નથી તમે ન્યાળી બૂંચો
હું વિના બેઠતે સર્વ છે પિયુને એવું તમે બહાને હુંને બૂંચો. આપ. ૧
હુંપદ જોઈને દૈત વૃષ્ટા તમે, દૈત વૃષ્ટા તણ બૂંચો ન્યાળી,
ખાલી નથી રેખ ને રેખ શાને ધારો ? પોતે છે પૂણું, નથી લેશ ખાલી. આ. ૨
ચર અચરમાં સવલે રહ્યો વિસ્તારી અંતરનો આખે વિચારી ભેતે
હ્યાતો ને હ્યેય તે સર્વ ફીટી જયુ, આંહી ને ત્યાંહી વૂં એક હોતે. આ. ૩
પિયુ છતે થયે હુતે દાસી હું અર્ધ ‘જની’ ને જયે હું પિયુ છતો થયો
બેઠતા પિયુને સંજોથી સમજાએ મો નાથ મહારો સમજીને લહો. આ. ૪

‘જની’ ની કવિતામાંથી સુટી સુટીને વાચતા પાર આવે તેમ નથી સામાન્યતઃ
એનો કવિતાનું જ્ઞાન કરાવવાને અમે આપેલા ઉદાહરણો અમને પૂરતા લાગે છે માટે
હવે અમે જનીના જ સંપદમાં નિરાંજન કરીશું.

(૧૬)

રાગ ગોડી.

“આરતી જોવાલો સખી આરતી જોવાલો,
અલધન આરીને આવે જોવાળો ૧
ઠપુર ભરીને લાવો કનકનો ચાલો,
જયેલાત સ્વરૂપની જયેલાત અજુઆલો ૨
રશ્મો ‘જની’ ના પ્રભુ છે રે સનેહી,
પામી પીછેને હુતો અધરે વિદેહી ૩
દાસી તે તાન કરે તત્તા એધ,
અખડ અહેવાતન મારે તો એહી. ૪
છેલ છપીલો પીછે છે રૂપાલો,
દીલની આખડિયે પીછેને ન્યહાલો ૫
અખડ ખેલ મારા પીછેને લાળો,
બેધ બેધ તમે દેહે દુખ ટાળો ૬
આરતી જોવાળી શરણુ સુખ માગો,
સમરણુ કરીને ભવદુખ ભાગો. ૭
સુધુખતી સુકીને તમે તરત ભાગો,
પ્રણામ કરીને પીછે પાલ ભાગો. ૮
નૃત્ય કરીને જની નૃત્યથી નાચી;
માની પીયુએ દાસીની ભક્તિ સાચી. ૯
હવે ન અણસો કામ વાત કાચી;
બેધ બેધ ત્રેમ જની બેધ રાચી. ૧૦

સહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેસાસરી.

પંદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષા.

૧૫૬

‘ભાષા’ એ મનુષ્યજીવનનું સર્વોપયોગી સાધન છે એ સાધનવિનાનું કોઈ પણ જીવન પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવી શકેજ નહિ, એ વાત નિર્વિવાદ છે આ ઉપરથી ‘ભાષા’ વસ્તુ કેટલી કીમતી છે, અને તેની ઉન્નતિ કરવાની કેટલી જરૂર છે, તેને આપણને કાઈક ખ્યાલ આવવો બેઠયે,

મહેને બણીને આનંદ થાય છે કે ગુર્જર ભૂમિના નરરત્નો આજ કેડલાક સમયથી પોતાની માટુતુલ્ય માટુભાષા ગુજરાતીની ઉન્નતિને માટે સારી મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમના શુભ પ્રયાસનું ફલ પણ આપણે પ્રત્યક્ષ બેઠયે છીએ કે આજે ઘણી સારી સખ્યામાં એ ભાષાના ગ્રન્થો બહાર આવવા પામ્યા છે.

એટલું છતાં પણ એક વાત મ્હારે સંજેદ જણાવવી પડે છે કે આ ભાષા જેટલી પ્રાચીન મનાય છે તેટલા પ્રમાણમાં એનું પ્રાચીન સાહિત્ય ખિલકૂલ બહાર આવવા પામ્યું નથી આનું કારણ તેવા સાહિત્યનો અભાવ નહિ, પણ તેની શોધખોળની ખામી હોવી બેઠયે એમ મ્હારે માનવું છે

ગુજરાતીની ઉત્પત્તિથી માડીને લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધીની તેની સ્થિતિની આજે યથાર્થ રેખા દોરવી તે અશક્ય છે, સાધનાભાવથી તેનું નિર્દોષ અનુમાન થવું પણ કઠિન છે, તેથી જ સમયનું પુષ્કલ ગુજરાતી સાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે સમયમાં ગુર્જર ભાષા આજના કરતા લગભગ બમણા વિસ્તારમાં વ્યાપક હતી તેજ સમયની તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું અત્યંત ઘટ્ટ છે, અને તે સમય વિક્રમની પંદરમી સદી છે

આજકાલ વિદ્વાનોની એવી માન્યતા બેવામાં આવે છે કે કોઈ પણ ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જણવા માટે તે વખતના કવિઓના લખાણ પર કાવની ભાષા તે વિશેષ આધાર રખાય છે. પણ મ્હારી માન્યતા એવી છે કે કોઈ સમયમાં બોલાતી પણ કવિના લખાણને આધારે તે વખતની બોલાતી ભાષાનું ય-ભાષાનું યથાર્થ યથાર્થ સ્વરૂપ જણવું અશક્ય છે કહેવાનો આશય એવો નથી કે સ્વરૂપ જણાવી કવિની ભાષા તે સમયની ભાષા જણવાનું સાધન જ નથી, અલ-શકે નહિ.

અતઃ કવિ પોતાના સમયની ભાષાનો પોષક છે, ભાષાપર સામાન્ય વર્ગ કરતાં તેનું પ્રભુત્વ વિશેષ છે, ભાષાને મધુર તથા લોકપ્રિય બનાવવાના કાર્યમાં તે અત્યંત બળવે છે અને ગ્રન્થખંડ કરી તેને લવિબ્યની પ્રજાને માટે સાચવી પણ રાખે છે, તથાપિ તેની ભાષાથી તેના વખતની સાર્વજનિક વ્યવ-હારોપયોગી ભાષાનું તાદશ્ય સ્વરૂપ જણવું કઠિન થઈ પડે છે. આપણે બણીએ છીએ કે કવિ પોતાની ભાષાને મધુર અને શુદ્ધ બનાવવામાં સદોષુક્ત રહે છે અને તેથી તે ચાલતે કે ન ચાલતે પણ અપ્રસિદ્ધ સંબોનો પણ ઘણે ભાગે તેમાં ઉપયોગ કરે છે,

અને તેથી તેની ભાષા સારણુ વ્યાવહારિક ભાષાની આગળ એક જુદાજ રૂપમાં ભાસે છે. આવી ભાષાથી કાલાંતરમાં પૂર્વભાષાનું જ્ઞાન થઈ શકે, પણ તેનું યથાર્થ રૂપ જોઈ શકાય નહિ. ગોવર્ધનરામકૃત સ્નેહમુદ્રા અને કેશવલાલ દ્રુવના ગીતગોવિંદને આધારે ભવિષ્યના સોધકો વીસમી સદીની વ્યાવહારિક ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ જણવા માગે તો આપણે જણીએ છીએ કે તે કૃતકાર્ય થઈ શકશે નહિ.

આપણે કબૂલ કરીશું કે કદાચ નરસિંહ મહેતા કે મીરાબાઈ વિગેરેની કવિતા કે જેનો રચના કાલ વિક્રમની પદ્ધતિ સદી મનાય છે, તે ઉપર પદ્ધતિ સદીની ખરી જણાવેલ કવિતાને જેવી વ્યવહારોત્તીર્ણભાષામાં નહિ રચાઈ કવિતા કયા છે? હોય, તોપણ તેમના નામની સાથે આજકાલ ગવાતી કવિતા પદ્ધતિ સદીની કયા છે? નરસિંહ મહેતાની પ્રચલિત કવિતા જોઈને ઘણા વિદ્વાનોનો આવો મત બધામાં ગયો છે કે “હાલની ગુજરાતી ભાષા જેવી શુદ્ધ ભાષામાં લખાયેલી ગુજરાતી કવિતા તો પ્રથમ નરસિંહ મહેતાની છે” આ સ્થળે મહારં સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાના સબધમાં મહારી લેશમાત્ર પણ વિરુદ્ધ જાવના નથી. ભક્તરાજ પોતાની ભક્તિના ઉભગમ્ભા કવિતાદ્વારા ખહાર કહાડયા છે તે વાત નિસ્સંદેહ છે. મહેતાના નામની જેટલી કવિતા આજે ઉપલબ્ધ થઈ છે તેટલી બીજા પદ્ધતિ સદીના કવિની નથી. થઈ એ વાત પણ ખરી, પરંતુ હાલની ગુજરાતી ભાષા જેવી ભાષામાં નરસિંહ મહેતાની કવિતા હોવાનું હું કોઈ પણ રીતે માની શકતો નથી. એટલે કે હાલમાં લોકોમાં ગવાતી નરસિંહ મહેતાની કવિતા મૂળરૂપમાં નથી. એમ હું કહું છું કારણ કે કોઈ પણ નિયમોને નહિ ગણતી લોકશયિને નશ થયેલી ભાષામાં સમય સમયમાં ફેટવું પરિવર્તન થાય છે તે વાતને ધ્યાનમાં લેખને મહારા મિત્રો વિચાર કરશે તો તેઓ પોતેજ કહેશે કે પદ્ધતિ સદીની કવિતામાં અને આજે ગવાતી મહેતાની કવિતામાં આસ્માનજમીન જેટલો ફરક હોવો જોઈએ.

મહેતાની કવિતામાંજ આવો ફેરફાર થયો છે એમ મહારં કહેવું નથી. પદ્ધતિ તે શુ, અદારમી સદીની પણ જે કવિતા લોકપ્રિય થઈને લોકોના મુખમાં વાસ કરવા પામી છે, અથવા તો પ્રાચીન ભાષાનો કીમત નહિ સમજનારા સોધકોના હાથે ચઢી છે તેની પણ તેવીજ દશા થઈ છે. અને જો તેના રચના-કાળમાં લખાયેલા પુસ્તકો આજે આપણી દષ્ટિ આગળ ન હોત તો તેને પણ મહેતાની કવિતાની જેમ હાલની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી માનવાની આપણે જૂલ કરત, પણ હવે તેમ ખનસે નહિ કારણ કે ઘણી ખરી ગુજરાતી કવિતાના જૂના પુસ્તકો હજી વિશ્વમાન છે. ત્રોકોમાં ગવાતી અને છપાઈ ગયેલી ઘણી ખરી પ્રસિદ્ધ કવિતાઓમાં ફેટલો ફેટલો ફેરફાર થયો છે તે આપણે તે પુસ્તકો દ્વારા સારી રીતે જણી શકીએ છીએ. મહેતાની કવિતાને પદ્ધતિ સદીમાં હાલની ભાષા જેવી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી માનનારા મહારા સાક્ષર મિત્રો પદ્ધતિ કે સોલમી સદીમાં લખાયેલ જૂના પુસ્તકોમાંની મહેતાની કવિતાની સાથે હાલમાં ગવાતી કવિતાનો મુકાબલો કરશે તો મહેને આશા છે કે તેઓ પોતાની માન્યતાને જૂલબરેલી જોયા વિના રહેશે નહિ.

હવે હું બૂની ગુજરાતી કવિતામાં કેવી રીતના ફેરફાર થયા છે તેનાં કેટલાક ઉદાહરણો ખતાવવા ઇચ્છુ છું નીચે આપેલી મૂલ સ્વરૂપમાં બૂની ગુજરાતી કવિ- રહેલી કવિતા અને ફેરફારવાળી કવિતાનો મુકાબલો કરીને ત્યાંમાં ફેરફાર થયાનાં સાક્ષર વર્ગ તેનું તારતમ્ય બોલે.

પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો.

લગભગ ૧૬ મી સદીમાં થઇ ગયેલ કવિ દેપાલના 'રૌહિણીય રાસ' ની મૂલ-રૂપમાં રહેલી કવિતા—

“ખાહરટંકું ત્રહિ પડિઉ, ટકસાલી આગલિ ખલિ ।
ભોહખરાનુ ખેટકું તીણુધ, ઝેણી-સુત અલયડ કલક ॥
મદિ પ્રમાદિ ન વાહીઉ, ન મોહિઉ પગ-રમણિ ।
અગ્ર-ઘરણી અતુર્યા, તેહ નામ તસ ઘરણિ ॥
તાત-આદેસિ કુવાટિ આલતા, કાટકું એક પા (ખા) ગુ ।
કાટકું કાટા આઠ કાટયા, મોકલું ચિઉ પાગુ ॥
દેપાલ ભણુધ તે પ્રોછિયો, આધ કહતા આધુ ।
ચોપટ મલ્લ તે ચોર, વીર-વચનિ ચિઉ સાધુ ॥”

—સોલમી સદીના ઉત્તરમાં લખાયેલ એક પ્રાચીન ચોપડાના પત્ર ૩૩ પરથી ઉદ્ધૃત

એજ કવિની સ્નાત્ર-પૂજાની વિકૃત ગયેલી કવિતા—

“નવમે માસે આઠમે દિવસે, બયો જીનવર-રાયોલ ।
ઘર ગૂડી તરિયા તોરણુ લહેકે, જીણમદિર ઉચ્છાયોલ ।
તતખિણુ છપ્પન કુમરી આવે, વધાવે જીણુદોલ ।
દુસ્તર કાલમાહિ એ જીનવર, પ્રગટયો પૂનમચન્દોલ ॥
ઉલાલી વજ્ર સુર એમ બોલે, આસન કપે ઇદોલ ।
તિહા બેધ અવધિનાણે તેણી વેલા, અવતરિયા જીણુદોલ ॥
તેણે યાનકે જનમ-મહોત્સવ કરવા, આવે ચોસઠ ઇદોલ ।
મેર-શિખર પર રત્નસિંહાસન, બેઠા પાસ જીણુદોલ ॥”

—વિવિધ પૂજાસ ગ્રંથ પૃષ્ઠ ૪૦ મું.

કવિ દેપાલની ઉપરની બે કવિતાઓના નમુના બોવાથી તેમની કૃતિમાં કેટલો અધો ફેરફાર થયો છે તે સહજે જણાઇ આવે છે

સત્તરમી સદીના ગૂર્જર કવિ ઋષભદાસની કવિતામાં વિકૃતિ—

સ. ૧૮૫૬ ની સાલમાં લખેલી. સ. ૧૯૩૦ ની સાલમાં છપાયેલી
હિતશિક્ષાના રાસની પ્રતિ- હિતશિક્ષાના રાસની ચોપડી-
“શુદ્ધ આવઠનાં લક્ષણુ એહ, શુદ્ધ આવઠનાં લક્ષણુ એહ,
કિમ દિનકરણી કરતો તેહ । કિમ દિનકરણી કહિયે તેહ ।

ઢેહી પરે બમે પછિમરાતિ,
સુણયો પુરુષ તણ પર તાંતિ
શ્રી આવઠની વિધિમાં લક્ષ્યું,
રત્નશેખર સૂરિઈ કહ્યું ।
નિશાસમેં કિરિયાદિકે જેહ,
મદસ્વરે જ આધઈ તેહ ॥
પણિ ગાઠે નર જોલે નહી,
ખુખારો પણિ વાયો તહી ।
હુકારો નિ શબ્દ અત્યંત,
તે ન કરે નર ઉત્તમ જત ॥

કિણિ પરે બમે પછિમરાતિ,
સુણ્યો પુરુષ તણ પરતાંત ॥
શ્રી આવઠની વિધિમાં લક્ષ્યું,
રત્નશેખર સૂરિસર કહ્યું ।
નિશાસમય કાર્યોદિકે જેહ,
મધુર સ્વરે જ જગાડે તેહ ॥
પણ ગાઠે નર જોલે નહિ,
ખોખારો પણ વરજયો સહિ ।
હુકારો ને શબ્દ અત્યંત,
તે ન કરે જે ઉત્તમ જત ॥ ’

ઉપરની એકજ કવિની એકજ કવિતામા માત્ર ૮૨ વ્યાખ્યા વર્ષના આતરામાજ
કેટલો ખર્ચો ફેરફાર થવા પામ્યો છે તે ધ્યાનપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે

૧૭ મી અને ૨૮ મી સદીને વચગાલે થયેલ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની કવિતાની
વિકૃતિનું દિગ્દર્શન—

સ ૧૭-૬ ની સાલમા શ્રીયશોવિજયજી શ્રીયશોવિજયજી રચિત અને
રચિત અને સ્વહસ્ત-લિખિત જાણુસ્વામિરાસની સ ૧૯૪૪ મા છપાયેલ જાણુ-
જૂની પ્રતિ— સ્વામિરાસની ચોપડી—

“ સમવસરણુનુ હુઈ રે મડાણુ,
માણિક હેમ રજત સુમમાણુ ।
સિ હામની ખઠઠા જિન વીર,
દિઈ દેશના અરથ જબીર ॥
વિધુનમાલો સુર તિહા આવધ,
જિન વાદી આનદ ખહુ પાવધ
ચરમ કેવલી કુણુ પ્રભુ શાસ્ત્રધ,
ત્રેણિક પૂછઈ મન ઉદ્ધાસધ ॥
પ્રભુ કહઈ સુણિ ત્રેણિક નૃપચદ,
બ્રહ્મલોક સામાનિક ધદ ।
ચઉદેવી યુત વિધુનમાલો
સાતમે દિનિ એ ચવી શુભશાલો ॥
ઋષભદત્ત-સુત તુજ પુર ઠામઈ,
ચરમ કેવલી જખૂ નામઈ ।
હોસ્ત્રધ તે સુણિ દેવ અનાદી,
હરખઈ પરખઈ નિજકુલ આદી ॥

સમવસરણુનો હુઝોરે મડાણુ,
માણિક હેમ રજત સુમમાણુ ।
સિ હાસન ખેઠા જિન વીર,
દીએ દેશના અર્થ જબીર ॥
વિધુનમાલો સુર તીહાં આવે,
જિન વાદી આનદ ખહુ પાવે
ચરમ કેવલી કુણુ પ્રભુ શાશે,
ત્રેણિક પૂછે મન ઉદ્ધાસે ॥
પ્રભુ કહે સુણુ ત્રેણિક નૃપચદ,
બ્રહ્મલોક સામાનિક ધદ ।
ચઉદેવીયુત વિધુનમાલો,
સાતમે દિને એ ચવી શુભશાલો ॥
ઋષભદત્ત સુત તુજ પુરઠામે,
ચરમ કેવલી જખૂ નામે ।
હોસ્ત્રે તે સુણી દેવ અનાદી,
હરખે પરખી નિજકુલ આદી ॥ ”

જૂના અને નવા પુસ્તકની ઉપાધ્યાયજીની કવિતામા કેટલો ખર્ચો ફેરફાર થયો છે
તે આપણે ઉપર આપેલા નમૂનાથી સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ એ તો માત્ર જે

તથા ઉદાહરણો આપ્યા છે, ખાસી તમામ કવિઓની કવિતામાં આવીજ ભતનો ફેરફાર થયેલો છે એમ મહારી દૃઢ માન્યતા છે, અને આ વાતમાં જ્યારે સંદેહ હોય તેઓને મહારી એટલીજ વિનંતિ છે કે જૂનાં અને નવા પુસ્તકોની કવિતાને સરખાવવાની તેઓએ તસ્દી લેવી મ્હને નરસિંહ મહેતાની કવિતાનું જૂનું લિખિત પુસ્તક ઉપલબ્ધ ન થવાથી તેમની અસહી કવિતાનો મુકાબલો આજની તેમની વિકૃત કવિતાની સાથે કરી શક્યો નથી તે માટે દિલગીર છું.

ઉપર ટાકેલ લખવાઓ બેવાથી એ વાત સુદ્ધી રીતે જણાઇ આવશે કે નરસિંહ મહેતા તેમજ મીરાંબાઈ વિગેરે જૂના ગુજરાતી કવિઓની જે કવિતા આજકાલ લોકોમાં પ્રચલિત છે, તે રચના-કાલના પોતાના સાહજિક-રૂપમાં રહેવા પામી નથી અનેક દેશના અનેક ભાવિક લોકોના મુખમાં વાસ કરી, અનેક ભક્તોના મહરનાઈની સાથે ટકરાઈ, અનેક લેખક અને શોધકોની લેખિનીના અત્રભાગથી નવનવા સંસ્કાર પામીને તે વર્તમાન રૂપને ધારણ કરી શકી છે, આ વાત બૂલી જવા જેવી નથી.

આ બધું જોતા મહારે કહેવું પડે છે કે કાલની જે કવિતાને આખરે વિદ્વાનો પદરમી સદીની ભાષાની સ્થિતિ વર્ણવે છે તે કવિતા જ પદરમી સદીની નથી તો પછી તેને આધારે માની લીધેલી ભાષા તો યથાર્થ હોઈ જ કેમ શકે ?

પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્રો અને ખારોટ વિગેરેના કવિત્ત્રયો કે જે તે કાલની બોલાતી ભાષામાં લખાયેલા હોય છે તેને અપભ્રંશ અથવા પ્રાકૃત-ખજુલ કહેવાની જે કેટલાક ખધુઓ બૂલ કરે છે તેનું કારણ એજ છે કે નરસિંહ મહેતાની વર્તમાન કવિતાની ભાષાનેજ તેઓ પદરમી સદીની ખરી ગુજરાતી માનવાની બૂલ કરી બેઠેલા છે, પણ હવે આશા છે કે પદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ જે હું અત્ર તે વખતના ગુજરાતી ટીકા-ત્રણોથી જણાવવાનો છું તે બેધને પોતાની પૂર્વોક્ત બૂલને તેઓ જરૂર સુધારશે.

આપણે જણીએ છીએ કે પ્રાચીન પ્રજાનો ધાર્મિક નૈતિક તેમજ સામાજિક ઇતિહાસ જણવાને માટે તે વખતમાં બોલાતી અને લખાતી ભાષા ઇતિહાસમાં બોલાજણવાની પ્રથમ જરૂર છે તે તે કાલના લોકોના માનસિક વિભાવોની ભાષાની આરો, ધાર્મિક અને સામાજિક રીત રિવાજો અને ઉત્પત્તિ તથા વિશેષ ઉપયોગિતા, અવનતિના માર્ગો જણવાનું કોઈ પણ મુખ્ય સાધન હોય નો તે વખતની ભાષા અને તે ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકો છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે, પણ તે ભાષા કેવા પ્રકારની હોવી બેધે તે વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. જે મહારા વિચારો બૂલ ભરેલા ન હોય તો મહારી માન્યતા એવી છે કે 'જે ભાષા તે કાલમાં સર્વ સાધારણમાં બોલાતી હોય, જે ભાષા અગ્રસિદ્ધ સંપ્રદાઈની ભર-મારથી રહિત હોય, જે ભાષા કાવ્યના દગથી લખાયેલી ન હોય અને જે ભાષા કાલાતરના ફેરફારથી દૂષિત થયેલી ન હોય તેજ ભાષા ભૂતકાલનો ઇતિહાસ જણવાનું ખરૂં સાધન ખની શકે, આવી ભાષા નરસિંહ મહેતા કે મીરાંબાઈનાં જવાતા પદોમાં મલશે નહિ, કારણ કે તે અનેક ફેરફારોથી વિકૃત થયેલાં છે, ત્યારે આવી ભાષા ક્યાં મલશે ?

આવો પ્રથમ આપ જરૂર કરશો, મહારો ઉત્તર એ છે કે એ ભાષામાં લખાયેલ પ્રાચીન-ટીકા ગ્રંથોમાં આવી ભાષા મલી ચકસે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવા ટીકા ગ્રંથો ઘણા લખાયેલા છે.

તદ્વસ્થુપ્રથમ સૂત્રનો 'પડાવશ્યક ખાલાવખોધ,' સોમસુંદરસૂત્રિના ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, પડાવશ્યક, પદ્ધિશતક, આરાધનાપતાકા અને નવતત્ત્વ વિગેરે ગ્રંથોના 'ખાલાવખોધ,' મુનિસુંદરસૂત્રિના યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થપ્રકાશનો 'ખાલાવખોધ' વિગેરે પદ્ધતી સહીમાં ખોલાતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા અનેક ટીકા-ગ્રંથો આજે વિદ્યમાન છે, જે પદ્ધતી શતકમાં વપરાતી ભાષાપર દીપકની જેમ પ્રકાશ નાખે છે. આવા પ્રાચીન ટીકા ગ્રંથોને આધારે જ હું જૂની ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ વર્ણવવાનો છું એ વાત મહાંતે આ સ્થલે સ્પષ્ટ કહી દેવી બેઠયે.

હવે હું ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાંથી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક નમૂના અત્ર ઉદ્યત કરીશ, તે વાચીને સાક્ષર-વર્ગ વિચાર કરશે તો તે કાલ-પદ્ધતી સહીની ની અને આજની ભાષામાં કેટલો ફેરફાર થવા પામ્યો છે તે ગુદ્ધ ગુજરાતી મહેજે જણાઇ આવશે ભાષાના નમૂના.

મવત ૧૪૧૧ ચૈાદસો અબ્યારની સાલમાં ગુજરાતના પાટનગર અણહિલપાટણમાં આચાર્ય તદ્વસ્થુપ્રથમસૂત્રિએ રચેલી 'પડાવશ્યકખાલાવખોધવૃત્તિ' નામની આવશ્યક સૂત્રની ગુજરાતી ટીકાની ભાષાનું દિગ્દર્શન—

“એસો પચ નમુકારો” એઉ પચનમસ્કાર, ‘સંવપાવપ્પણાસણો’ સવહી પાપરહઈ પ્રણાસકું ફેડણકાર, ‘મગલાણ ચ સંવેસિ’ સવહી મગલિકયહ માહિ, ‘પદમ હવઇ મગલ’ પહિલઈ મંગલિકય હુવઇ ।

એહ માહિ જીનશાસન પ્રવર્તનાદિકહ કારણહ કરી અર્હત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સર્વસાધુ લક્ષણ પાચ નમસ્કાર કરણહ—

મગ્ગે અવિપ્પણાસો, આચાર-વિણયયા સહાયત્તં ।

પંચણ્ઠ નમુકારં, કરેમિ ઈર્ણં હેજહિ ॥

જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગ તેહતણુઈ પ્રવર્તનું અર્હતતણુઈ ધર્મ । ‘અવિપ્પણાસો’ વિનાસતણુઈ અભાવુ સુ સિદ્ધતણુઈ ધર્મ । આચાર જ્ઞાનાચારાદિકું સુ આચાર્યહ તણુઈ ધર્મ । ‘વિણયયા’ વિનયભાવુ દ્વાદશાગપાઠસિખ્યા સુ ઉપાધ્યાયહ તણુઈ ધર્મ । ‘સહાયત’ ધર્મસાનિધ્યકરણુ સુ સાધુતણુઈ ધર્મ । એ પાંચ હેતુકાર તીહ કરી પાચહી અરહતાદિકહ રહઈ નમસ્કાર-પ્રણામુ ‘કરેમિ’ કરઈ ।”

—પડાવશ્યક-ખાલાવખોધવૃત્તિ પત્ર ૧

“જુ તપોલઙ્ગધકરી અષ્ટાપદિ ચડી ઋષભ જીનરહઈ વાદઇ સુ ચરમસરીરી તિણ્ણિ જ (ભવિ) મુક્તિગામી હુવઇ । તઉ જેતલઈ અષ્ટાપદયાત્રામનોરણુ જૌતમસ્વામિ

મનમાહિ કર્ય તેતલઈ ભગવતિ ચાત્રા વિષઈ આદેસુ દીપઈ । તઈ જોતસુ અષ્ટપદિ આલિઈ । જિનવચનુ પૂર્વભણિતુ સાબલી કરી અનેરાઈ કોડિન્ન દિન સેવાલિ નામ પાચ પાચ સઈ તાપસુ મુક્તિ નિમિતુ તિહાં ચાલિઆ । તીહં માહિ કોડિન્નુ કુલપતિ પાંચસઈ તાપસ સહિતુ એકોપવાસ કરી પારણુઈ આર્દ્ર મૂલ ફલાહારી પહિલી મેખલાં ગયઈ । દિન્નુ કુલપતિ પાંચસઈ તાપસસહિતુ જિહં ઉપવાસ કરી પારણુઈ શુષ્ક મૂલ-ફલાહારી બીજી મેખલા ચડિઈ । સેવાલી કુલપતિ પાંચસઈ તાપસસહિતુ ત્રિહં ઉપવાસ કરી શુષ્કસેવાહારી ત્રીજી મેખલાં ગયઈ । ત્રિન્હઈ કુલપતિ ઉપહરા ચડિવા અસકતા ફૂતા પૂર્વિહિં તિહાં જિ રહિયા છઈ ।

તીહં ગહઈ તિહાં રહિયા ફૂતા શ્રીજોતમસ્વામિ મૂર્તિમતુ જિસઈ પુણ્યરાસિ હુવઈ તિસઈ ઉપચિત સર્વદેહાવયનુ કાયઠાંતિ કરી દીપિતદસદિસાવઠાસુ આવિઈ । તિ તાપસ સવઈ જોતમરહઈ દેખી કરી ચિતિ ચોંતવઈ—અમ્હે તપિકરી સોસિયકાય ધહા ચડી નહી સકતા, એક ઇસઈ ઉપચિતિ દેહિ કરી ચચાકામભોજ સભાવીતઈ કિસી પરિ ચહિસિ । ઇસઈ તીહં ત્રિહુ તાપસહ રસઈ ચોંતવતા ફૂતા શ્રીજોતમ મણુનાયકુ રવિકિરણુ અવલબી કરી અષ્ટપદિ પર્વતિ ચડિઈ । તીહં નઈ મનિ મહાત વિસ્મઈ જાપનઈ । તઈ પાછઈ મનમાહિ ચોંતવઈ જઈ કિમઈ પાછઈ વલતઈ અમ્હમાહિ આવિસિઈ તઈ અમ્હે એહના શિશ્ય હોઈસિઈ ।

x

x

x

x

બીજઈ દિનિ પ્રભાતસમઈ પુનરપિ ચઉવીસ જિન વાંદી કરી શ્રીજોતમસ્વામિ તિણ્ણિહિં જિ માર્ગે આવતઈ હુતઈ તાપસહ માહિ આવિઈ । તાપસે વાંદી કરી વોનવિઈ ભગવન્ પસાઈ કરી અમ્હરહઈ દીક્ષા દિઈ । જોતમસ્વામિ યોગ્યતા બણી કરી સેવે દીખિયા । પારણુવસરિ પૂછિયા વચ્છઈ । કિસી ઇચ્છા તુમ્હરહઈ છઈ ? । તેહે ચિતવીઈ અમ્હારી આત્ર બૂખ કરી દાઘી છઈ, જઈ માગિહં ભોજનુ લાભઈ તઈ મનોવાંછિતુ કાંઈ ન માગિયઈ ઇસઈ ચોંતવી કરી પરમાત્ર-ભોજનુ માગિહં । શ્રીજો-તમસ્વામિ પાત્રુ પ્રતિલેખના પૂર્વ લેકરી વિહરવા પહુતઈ । કિણ્ણિહિં નિવેસિ કુણ્ણી કુટુબીતણુઈ આપણુઈ ભાવિ પરમાત્ર નીપનઈ હુતઈ । તેતલે પ્રસ્તાવિ તેહતણુઈ શરિ શ્રીજોતમસ્વામિ આવિઈ । તિણ્ણિ કુટુમી આપણુનું ધન્યુ માનતઈ ફૂતઈ ભાવિ કરી શ્રીજોતસુ પરમાન્નુ પાત્ર પૂરિ વિહરાવિઈ । ખીરિ થોડી, દીલા પુણ્ણિ એતલી ખીરિ અમ્હરહઈ નીપજઈ નહીં । અથવા અચિતનીય મહિમા મહાત્માતણુઈ છઈ ઇસઈ ચોંતવી કરી પારણુ કરિવા જોતમિ અનુસાત ફૂતા બપઠા ।

અખીણુમહાણુસી લખિયતણુઈ પ્રભાવિ બં સીમ આપણુઈ અગૂઠઈ બાહિરઈ કાઠઈ નહીં તાં સીમ પાત્રુ કાલઈ ચાઈ નહીં । તિણ્ણિ કારણિ ભગવતુ જોતસુ તીંહ-રહઈ પરીસઈ । ”

સંવત્ ૧૪૪૬ ની સાલમા લખેલી પ્રતિ ઉપરથી તે વખતના સાધુ-અતિચારની બાબતો નમૂનો—

“ નીચે આરિત્રાચાર આલોડાં, ”

પણિદાળજોગજુતો, પંચદિં સમિર્દિં તીર્દિં ગુચીર્દિં ।

एस चरित्तायारो, अदुविहो होइ नायचो ॥

સાવધાન હુધ પાંચ સમિતિ ત્રિનિ ગુમિ આલોડાં । પાંચ સમિતિ કિસી બણીયઈ ધયોસમિતિ માર્ગે જતા યુગમાત્ર દષ્ટિ દીધી ન હુધ । ડાવજં ભેધ જિમણુજં ભેજધ પાછલુ ભેજધ વાત કરધ ખાચડ દિયધ હસતકે ચાલધ મિચ્છામિ દુકડુ ।

બાબા સમિતિ સાવધુ વચનુ જોલિજં હુધ કહધ પ્રતિધ આવિ બ કહિજં હુધ મિચ્છામિ દુકડુ ।

એવણાસમિતિ આલોડાં, સોલ ઉદજમતણા દોપ સોલ ઉત્પાતતણા દોપ દસ એવ-ણાતણા દોપ પાંચ માડલિતણા દોપ એવ કારધ ખયતાલીસ (?) દોપ વિસુધુ આહાર લીધજ ન હુધ, અસુદ્ધમાનુ વિહરિજં હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુકડુ ।

આદાન બાડમાત્ર નિષેવણાસમિતિ, આદાનુ બણીયઈ લેવજં, બાંડ માત્ર કઠાસણુક પંજીણુજં માત્રડજં ધમોપચરણુ આદિહિધ અણુપડિલેહુ લીધજં હુધ મૂઠિજં હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુકડુ ।

ઉચ્ચાર બણીયધ વરજ નિરોધુ, જેલુ-ચ્ચેઆ, સઘાણુ મહુ, માડલિ કાજજ કાપુપાણી ભેગુ અવિધધ અણુપડિલેહિધ અણુપ્રમાર્જયધ પરકવિજ હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુકડુ ।

ત્રિનિ ગુમિ આલોડાં, મનગુમિ, વચનગુમિ, ક્રાયગુમિ, મનિ ૨રી આહુદુ દોહદુ, સકલ્પુ વિકલ્પુ ચીંતવિજ હુધ । વચનિ કરી કહધ પ્રતિધ આવિ બ કહિજં હુધ । કાઈકરી સરીસાદિકુ અણુપડિલેહિજ સઘલિજં હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુકડુ । ”

—સાધ્વતિચાર પત્ર ૨.

સ નત ૧૪૯૬ મા સોમનુદરસૂગિએ રચેલી પશ્ચિમતકની ગુજરાતી ટીકાની બાબા—

“ લોચ્ચવાહે સકુલકર્મમિ જઈ હોઈ મૂઠ ધમ્મુત્તિ ।

તા મિચ્છાણ વિ ધમ્મો, ચક્કા ય અહમ્મપરિવાદી ॥

રે મૂઠ-મૂર્ખ જજી લોકનઈ પ્રવાહિ આપણુધ ૨ કુલાચારિ ચાલતા ધર્મ હુધ તુ કુણુ એક ધર્મવત નહી, સઘલાધ પાટકી માચ્છી વેશ્યા ઘાંચી મોચી કઠાર પ્રમુખ સહુધ આપણુધ ૨ કુલાચારિ ચાલધ છધ । આગિલાધ વડા પૂર્વજ જે કામ કરતા તે પાછિલાઈ કરધ છધ । ‘તા મિચ્છાણુ’ તુ પાપી હિસાના કરણુકાર કુમારચના ચાલ-ણુકાર સ્ત્રેચ્છ તેહકર્મ ધર્મ હુજી તેહુધ ધર્મવત હુઆ । ‘ચક્કા’ અધર્મ પાપની પરિપાટી પરપરાની વાતધ માઠી । અધર્મ કિહાધ છધ નહી, સહુ ધર્મવત જિ હુજી ।

એતલધ ધસિલે ભાવ-કુલાચાર ભૂલ, ધર્મનુ માર્ગ ભૂલ । કુલાચાર કિહિનુ કેતલુ
પુણ્યમય કુધ, કિહિનુ પાપમય કુધ, પુણ્ય ધર્મનુ આચાર જીકાં જીવદમા સત્યવચન
અભયચોદિકે અણુ તિહાધ નિ જીધ અનેચિ નથી । કેતી વારધ પૂર્વજ દાલિયી કુસિધ
તુ સતાનીધ કિસિલે લક્ષ્મી આવતી ન લેવી । અથ કેા પૂર્વજધ કૂધ પડી મુલે કુસિધ
તુ સતાનીધ કિસિલે કૂધ પડી મરિવલે । એક બણી કુલાચારનું કાંઈ નહોં, સૂધલે
ધર્મ નિ બણુ કુતાર્ધ લેવલે ॥”

—પદ્ધિશતક—બાલાવબોધવૃત્તિ પત્ર ૩.

“ધર્મ કરતા લગાર કાંઈ વિદન પડધ અબણુ લોક તે લેધ ધર્મરધ લગારધ
એ વાત કલધ જી—

મિચ્છત્તસેવગાર્ણ વિગ્ધસયાઈ પિ વિતિ નો પાવા ।

વિગ્ધલવંમિ વિ પદિણ દદધમ્માર્ણ પળચંતિ ॥

‘મિચ્છ’ મિચ્છાત્વના કરણકારનધ અનેરાધ સંસારના કાળ વ્યવસાય વિવાહ-
દિકે કરતાં વિદન અંતરુય દુઃખ ઉપસર્જના સધ પડધ તેલે પાપી લોક તે બોલધ
નહોં । ‘વિગ્ધ’ અનધ જે દદધર્મ ખરા ધર્મના કર્તવ્ય કરધ જીધ તેલકધ કેતી
વારધ વિદનલવ લેસમાત્ર થોડુક અતારાધ દુઃખ પડધ તુ મૂલોક નાચધ એકાડધ ધર્મ
કરતા આમ જુલે ધસિલે ન બણુધ નિશ્ચધ ધર્મ કરતાં રડુનિ કુધ । ધર્મિ વિદન
વિલય બધ જીમ આગિ પાણીકરી ઉલ્કાધ નિ, પુણ્ય પ્રમાણુ બણિવું । જીધ થોડલે
અગાર માત્ર આગિ કુધ તુ ચુલધ માત્ર પાણીધ ઉલ્કાધ પણિ દવાનલ જવલતુ કુધ
તુ થોડધ પાણી કાંઈ નહોં, મેલ વરસધ થણુ પાણી પડધ તલે નિ ઉલ્કાધ
તિમ થોડલે પાછિલા ભવનું પાપકર્મ થોડધ ધર્મિધ વિલય બધ પુણ્ય કર્મ થણુ કુધ
અને ધર્મ થોડલે કુધ તુ કિમ તીણુધ ધર્મિધ થણુ કર્મ વિલય બધ । પુણ્ય એક નિ-
શ્ચયનિ બણિવું જ ધર્મિ કરી પાપ વિલય બધ નિ । જિમ સૂચિકું અધારા
નાસધ નિ । જ ધર્મ કરતાધ વિદન ન ટલધ તે થોડા ધર્મનું કારણ ।”

—પદ્ધિશતક—બાલાવબોધવૃત્તિ પત્ર ૨૧.

ઉપરની ભાષા વાચતા આપણને સહેજે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું સ્મરણ
થાય છે, તેમાં વપરાયેલાં ‘કરધ, ધરધ, ભરધ’ વિગેરે શબ્દો
વિવેચન. ક્રિયાપદો તો ખાસ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનાજ છે એમ કહીયે તો
પણ આલે આ સખમમાં કેટલાકનો ખચાવ એવો છે કે ‘કરધ’

વિગેરેમા ‘ક’ ભૂટો લખવાનું કારણ લિપિની રૂઢિ છે એટલે કે ‘એ’ ને ઠેકાણે
‘અધ’ ‘ઐ’ ને સ્થાને ‘અક’ વિગેરે લખવાની તે વખતના લેખકોની શૈલી છે.
બાકી તેનાં ઉચ્ચારણો તો તે વખતે પણ ‘એ’ અને ‘ઐ’ ના જોવાંજ થતાં હતાં.
પણ હું આ ખચાવને પ્રમાણિક જણતો નથી. એ ઉચ્ચારણ તેવા ન થતા હોય ને
લિપિની રૂઢિથીજ ‘એ’ વિગેરેને સ્થાને ‘અધ’ વિગેરે લખાતા હોય તો પછી સંસ્કૃત
ભાષાના પુસ્તકોમા તેવી રૂઢિ કેમ દેખાતી નથી ? ખરી વાત તો એ છે કે શબ્દોના

આ તમા આજે બોલાતા 'એ' અને 'ઐ' ને સ્થાને પ્રાચીન ભાષામાં બહુધા 'અઇ' અને 'ઉ' તથા 'અઉ' નું જ ઉચ્ચારણ થતું હતું.

ભાષાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે બહુશી છીએ કે આજથી બે હજાર વર્ષ ઉપર લગભગ આખા ભારતવર્ષમાં પ્રાકૃત ભાષાનો મુખ્ય પ્રચાર હતો. જે ભાષા આજે સંસ્કૃત કરતાં પણ વિશેષ અઘરી જણાય છે તેજ પ્રાકૃત ભાષા એક વખત આખા ભારતવર્ષની બ્યાવહારિક બોલચાલની ભાષા હતી પરંતુ જમ જમ ઠાલ વીતતો ગયો તેમ તેમ લોકરચિની વિચિત્રતાને લીધે ભાષામાં પણ વિભેદો પડતા ગયા, જેને પરિણામે હિન્દી, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્ર વિગેરે સંખ્યાબંધ ભાષાઓ આજે ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી થઈ છે આ સઘલી ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાથી જન્મેલી છે. આ વાત આપણને વિના વિવાદે કબૂલ કરવી પડે છે

જ્યારે આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચુકી છે કે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત ભાષામાંથી થયેલી છે ત્યારે તેમાં પ્રાકૃત શબ્દો અને ક્રિયાપદો હોવાનો કેટલો સંભવ છે તે આપણે સહેજે સમજી શકીએ તેમ છીએ વહી પદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાને તો પ્રાકૃતની અપભ્રંશાવસ્થામાંથી જૂદી પડ્યાને હજી ઘણુંજ અદ્ય સમય થયો હતો આવી અવસ્થામાં તેમાં 'અઇ' 'અઉ' વિગેરેના રૂપમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાની ગલક આવવી એ સ્વભાવિક અને અનિવાર્ય છે

ઉપર આપણે કહી ગયા કે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાકૃતથી થયો આ ઉપરથી શોધકોને આવું અનુમાન કરવાને કારણ મલે છે કે હિન્દી પ્રચાર. ગુજરાતી, મારવાડી વિગેરે જે જે ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વમાં પૂર્વ ઘણું સામ્ય હોવું જોઈએ

નાથે લખેલા પ્રાચીન ખગણી, મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાના નમૂના એવાથી ઉપયુક્ત અનુમાનની સત્યતા આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીશું

૧૧ મી સદીની આસપાસનો જૂની ખગણા ભાષા—

"અધરાતિ ભર કમલ વિકસકી, ખાતિસ જોઇણી તસુ અંગ ઉડસિદી ॥ ધ્રુ ॥	
આલિદિઅ વપહર માગે અવધૂઇ, રઅણકુ પહજે કહેઇ ॥ ધ્રુ ॥	
આલિઅ વપહર ગઉ ધિવાણે, કમાલિનિ કલમ વહઇ પણાલે ॥ ધ્રુ ॥	
ખિરમાનન્દ વિલક્ષણ સુધ, જો જોથું બૂઝઇ સો જોથુ બુધ ॥ ધ્રુ ॥	
ભુસુકુ ભણઇ મઇ બુઝિઅ મેલે, સહજનન્દમહાસુખ લીલ ॥ ધ્રુ ॥	

—ભુસુકુપાદ સિદ્ધનુ ખગણા બૌદ્ધગાન, બૌદ્ધગાન જો દોહા પૃ. ૪૨

"જહિ મન પવન ન સંચરઇ, રવિ સશિ નાહ પવેસ ॥

તહિ વટ ચિત વિસામ કરે, સરહે કહિઅ ઉવેસ ॥"

—સરોજવજ્રનો દોહાકોષ, જો. ગા. દો પૃ. ૯૨

"બુદ્ધિ વિણાસઇ મણુ મરઇ, મરઇ જહિ અહિમાન ॥

સો માયામય પરમ કલુ, તહિ કિમ્બજનઇ આણુ ॥

× × × × ×

ગુરુ ઉવએસો અભિજરસુ, હવહિં લુ પીઅઉ જોહિં ।

બહુસત્થત્થ મરસ્થલિહિં, તિસિએ મરિયઉ તેહિં ॥”

—સરોજવજ્રો દોહાકોષ, જૌ. જા. દો. પૃ. ૧૦૧-૨

“લોઅહ જલ સમુલ્લસ, હઉ પરમથે પવિન ।

ઠોટિહ માહ એક જાત, હોઇ નિરજનલીલુ ॥

આગમ-વેઅ-પુરાણે, પડિત-માન વહતિ ।

પક્ક સિરિફલ અલિઅ જિમ, બાહોરિત ભુમયતિ

—કૃષ્ણાચાર્યનો દોહાકોષ, જૌ. જા. દો. પૃ. ૧૨૩

૧૩ મી સદીની બૂની મારવાડી ભાષા—

“આરામમદિર વાવિ સુંદર તુગતોરણુરમ્મ,
પાચાર જિણુહર ફૂવસરવર સગમ જિણુવા અમ્મ ।
તિહિં કુંડલ જલકતિ નેહર ખલકતિ હાર લલકતિ નાર,
તિહિં દિસતિ અજગતિ ઓરિયાવડિ રયલુ-કંચલુફાર ॥
તિહિં તુરય મયગલ રથિહિં મડિત ધસિજી અછે તે કામ,
તિહિં અતિમણોહર સ .યકારિહિં ખિત્તિયકુંડલ ગામ ।
તિહિં રાજીઅ છત્તિય ગુણિહિં રજિત તિસલદેવિહિં કત,
સિદ્ધત્થ નામિહિં નયર ગામિહિં સમૃદ્ધ સુંદર સત ॥
તા આસાદ માસહ નવિઅ આસક સુકિલ છઠિહિં વીર,
અવધન સામિહિં તિસલદેવિહિં ઉચરિ અતિગભીર ।
તા ચિત્ત માસહ સુકિલ તેરસિ જનમ હુક દેવ,
તા દેવ દાણુવ રાય રાણા બસ કરસઇ સેવ ॥”

—ગીનગલસુરિ રચિત મહાવીર જન્માભિષેક કલસ, વિવિધ પૂજાસ ગ્રંથ. પૃ. ૪૪૫-૪૬

૧૩ મી સદીની બૂની ગુજરાતી ભાષાનો નમુનો—

“પરમેસર તિત્થેસરહ, પયપ કજ પલ્લમેવિ ।
ભણિસુ રાસુ રેવ ત ગિરિ, અખિક દિવિ સુમરેવિ ॥
ગામાગર પુર વણુ ગહણુ, સરિ સરવરિ સુપએસુ ।
દેવભૂમિ દિસિ પચ્છિમહ, મણુહર સોરઠ દેસુ ॥
જણુ તહિં મડલમડણુહ, મરમય મહિડમહતુ ।
નિમ્મલ સામલ સિહરબાર, રેહઇ ગિરિ રેવતુ ॥
નસુ સિરિ સામિહિં સામલહ સોહગમ્મદર સાર ।
બાઇવ નિમ્મલ કુંલતિલહ, નિવસઇ નેમિકુમાર ॥
તસુ મુહહ સણુ દસ દિસવિ, દેસ દિસ તર સંવ ।
આવઇ બાવ રસાલમણુ, ઉહલિ રંઅ તરગ ॥”

—વસ્તુપાલ મંત્રિના ગુરુ શ્રીવિભવજ્ઞેનસૂરીએ રચેલ રેવંતગિરિરાસ, સત-
હિન્દી સાહિત્ય-સમ્મેલન લેખમાલા પૃષ્ઠ ૫૭.

ઉપરના લાખલાઓથી, તેમજ ચંદના પૃથ્વીરાજરાસાની ભાષા બોતા એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે વિક્રમની ખારમી તેરમી સદી સુધીમાં તો ગુજરાતથી બ માલ સુધીની ભાષામાં ઘણેજ થોડો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. અને તે વખતની ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષામાં તો કેવલ સ્થાનિક ભેદ જોવાજ નામમાત્રનો ભેદ ગણાતો હતો, બાકી ભાષાની સ્થિતિ તો ખીલકુલ અભિન્ન હતી એ વાત પણ આપણે ઉપરના પૂરા-વાઓથી સારી પેઠે જાણી શકીએ છીએ આ બધું બોતા એમ કહેવું ખોટું તો નહિંજ ગણાય કે આજના કરતા પદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર ઘણા મ્હોટા વિસ્તારમાં હતો.

યથાપિ તથાવિધ સામગ્રીના અભાવને લીધે પદરમી સદીમાં ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષાના પ્રચારનું ક્ષેત્ર નિર્ણીત કરવું એ અત્યારે કઠિન કાર્ય છે તથા, અન્યાન્ય જ્ઞાનાચાર્યોનું પ્રાચીન ભાષા સાહિત્ય જોવા પછી હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું કે પદરમી સદીના ઉત્તર સુધીમાં તો લગભગ આખા મેવાડ દેશ અને બેઘપુર સુધીના મારવાડ પ્રાંતોની તેજ ભાષા હતી કે જે ગુજરાતમાં બોલાતી હતી, પણ ત્યાર પછી, એટલે કે સોલમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પછી ફારસી અને ઉર્દુના વિશેષ સસર્ગને લેધને મારવાડ અને મેવાડની ભાષા હિન્દી ભાષાની સાથે વધારે મેલ ખાવા લાગી અને ગુજરાતી ભાષાથી જુદી પડી આ મ્હારા અનુમાનની સત્યતા જણાવવાને ખાતર મેવાડની વર્તમાન રાજધાની ઉદયપુરથી ૧૭ માઇલને છેટે ઉત્તરમાં આવેલ દેવકુલપાટક (દેલવાડા) માં સંવત્ ૧૪૯૧ ની સાલમાં ત્યાંની ભાષામાં લખાયેલ એક શિલા લેખ અને તેજ નગરમાં સં ૧૪૬૬ માં રચાયેલ કિયારતનસમુચ્ચયના વિશદિત પ્રયોગવિભાગમાં આપેલા ત્યાંની લોક ભાષાના વાક્યોનો આ સ્થલે ઉલ્લેખ કરવો વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડશે.

દેલવાડાનો શિલા લેખ—

“સ વત ૧૪૯૧ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૨ સોમે રાણા શ્રીકુલકર્ણવિજયરાજયે ઉપ-
દેશ જ્ઞાતિય સાહ સહણા, સાહ સારંગેન માડવી જીપરિ લાગુ કીધુ । સેલહયિ સાજણિ
કીધુ અ કે ટકા ચજીદ ૧૪ જકો માંડવી હેસ્યઈ સુ દેસ્યઈ । ચિહુ જણે બધસી એ
રીતિ કીધી । શ્રીધર્મચિતામણિ પૂજનિમિત્તિ । સાં રણમલ મહ દ્વગર સેં હાલા
સાહ સાડા સાહ ચયિ બધસી જિહુ રીતિ કીધી । એહ જોલ લોપવા કે ન લહઈ ।

ટકા ૫ દેહલવાડાની માડવી જીપરિ । ટકા ૪ દેહલવાડાના માખા જીપરિ । ટકા
૨ દેહલવાડાના મણહેડવટા જીપરિ । ટકા ૨ દેહલવાડાના પારીવટા જીપરિ । ટકા
૧ દેહલવાડાના પટસૂત્રીય જીપરિ । એવ કારઈ ટકા ૧૪ શ્રીધર્મચિતામણિ પૂજનિમિત્તિ
સાં સારગિ સમસ્ત સંધિ લાગુ કીધઈ ॥ શુભં ભવતુ ॥ મ વલ્લભચુદય ॥ શ્રી ॥

એ ત્રાસુ જિહો લોપઇ તહેગહિ રાણા શ્રીહમીરરાણા શ્રીજેતારાણા શ્રીલાખા રાં

એકલરાજા શ્રીકુંભકર્ણની આજુ છંદ । શ્રીસંવની આજુ । શ્રીભરણલા શ્રીસત્ત્વજ્ય તથા સમ ॥ ”

—શ્રીવિજયધર્મસૂરિલિખિત ‘દેવકુંભપાટક’ પૃ. ૨૦.

ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના ભાષા વાક્યો—

“ અથ ખાણનામવ્યોધાય પ્રાકૃતવાર્તાભિવિભક્તિવિભાગો વર્ણયંતે—વિભક્તિ ૧૦ । કાલ ૩ । તત્ત્વ વર્તમાનકાલવિભક્તિ ૩, વર્તમાના, સમગ્રી, પચમી ।

(૧) એક કર્મ, લિઅર્મ, દિઅર્મ, ભયર્મ, આવર્મ, ભગર્મ, સુઅર્મ । એ વણા કર્મ, લિર્મ । ૧ કર્, લિર્, દિર્, ૧૦ કર્મ, લિઅર્મ, દિઅર્મ, ૧ ૬ કર્મ, લિર્, દિર્ । અમ્હે કર્મ ધત્યથે વર્તમાના ।

તથા, દેવદત્તર્મ તર્મ મર્મ કુર્મઅર્મ, સુર્મઅર્મ, યર્મસીઅર્મ ધત્યાદિ અકર્મકધાવૃક્તો ભાવે અન્યદર્શયમાત્મનેપદેકવચનમ્ ।

કીર્મર્મ, લીર્મર્મ, દીર્મર્મ । કીર્મર્મ, લીર્મર્મ, દીર્મર્મ । ૧ કીર્મ, ૧૦ કર્મ, ૬ કર્મર્મ ધત્યથે કર્મલિ વર્તમાના ।

(૨) વર્તમાનકાલ એવ “વિધિનમન્નણામન્નણાભીષ્ઠસપ્રમમાર્થને ।” ૫ । ૪ । ૨૮ । ધતિ વચનાવ કરેવર્મ, લેવર્મ, દેવર્મ । તથા, કરિર્મ, લેર્મ, દેર્મ । ૧ કરિર્મ, લેર્મ, દેર્મ । ૧૦ કરિર્મ । ૬, અમ્હે કરિર્મર્મ, લેર્મર્મ, દેર્મર્મ । તથા કરત, લેઅત, દેઅત ધત્યથે વિદ્યાદિપ્રધાનાયામ્ ઉક્તા કર્તારિ સમગ્રી ।

) કરર્મ, લિર્મ, દિર્મ, કુર્મ । ૧ કરિ, લર્મ, દર્મ, ભ, આર્મ, પર્મ, ગુર્મ ધત્યથે અનુમતો કર્તારિ પચમી ।

તથા આશિષિ પચમી—એક રાજ્ય કરર્મ । એકના વધરી મરર્મ

આળુ કીર્મર્મ, આળુ લીર્મર્મ, આળુ દીર્મર્મ ધત્યથે અવતની ।

કાલિ કીર્મર્મ, કાલિ લીર્મર્મ ધત્યથે સસ્તની ।

સામાન્યતોડતીતકાલે આગર્મ કરતર્મ, આગર્મ લેતર્મ, આગર્મ કરતા, આગર્મ લેતા ધત્યથે કર્તારિ. આગર્મ કીર્મર્મ, આગર્મ લીર્મર્મ, આગર્મ દીર્મર્મ ધત્યથે કર્મલિ ચ સસ્તની ।

કરિર્મર્મ, લેર્મર્મ, દેર્મર્મ । ૧ કરિર્મર્મ, લેર્મર્મ, દેર્મર્મ । ૧૦ કરિર્મર્મ । ૬ કરિર્મ । અમ્હે કરિર્મર્મ ધત્યથે સસ્તની ભવિષ્યન્તી વા ।

કરિર્મર્મ, પર્મર્મ, મરિર્મર્મ, કુર્મર્મ ધત્યથે આશિષિ આશીઃ ।

—ક્રિયારત્નસમુચ્ચય પૃષ્ઠ ૧૬ ૧૭-૧૮.

ઉપરની દેવકુંભપાટકની ભાષા અને પૂર્વે આપેલી પંદરમી સહીની ગુજરાતી ભાષાને સરખાવતાં ઉપરનું મ્હાર અનુમાન ખર હોવાની વિશેષ ખાતરી થશે.

આ પ્રસંગે મ્હારે એક અમનું નિરાકરણ કરવું પડશે. હિન્દી ભાષાના પૂર્વરી કેટલાક મ્હારા બહુજાને હું એવા અમમાં પડેલા બેઉ છું કે અમનિવારણ. ‘પદરમી સદીની પૂર્વે ગુજરાત દેશમાં પણ ત્રન્યભાષા હિન્દીજ હતી.’ મર્યાપિ હું ચોતે પણ હિન્દી ભાષાને ઉપાસક છું, મુખ્યતઃ મ્હારી લેખભાષા પણ હિન્દી જ છે, તથાપિ હું તે મ્હારી પ્રિયભાષાની એવી રીતે અ-શટિત પ્રતિષ્ઠા જમાવવા ઇચ્છતો નથી. હિન્દીભાષાની વિકાસની આઠમી સદીમાં ઉત્પત્તિ અને ગુજરાત દેશમાં તેનો પ્રચાર માનવામાં શ્રદ્ધા સિવાય કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી. જે આવી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરીને શોષકદષ્ટિથી પદરમી સદીના પૂર્વ કાલની ગુજરાત દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોત તો તેને હિન્દી નહિ કહેતા અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતી કહ્યા વિના ચાલત નહિ હજી પણ મ્હારા હિન્દીભાષા ભાષી મિત્રો પદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તાર-ક્ષેત્ર તરફ ધ્યાન આપશે તો આ પોતાના અમને તેઓ પ્રત્યક્ષ બોધ થકશે.

મ્હારા આ ટુંકા લેખનો ઉપસહાર કરતા પહેલાં ફરી એકવાગ ગૂર્જર-સાક્ષર-સમાજને એ વાતની યાદ દેવી ઉચિત ધાર છું કે ‘કોઈ પણ ઉપસહાર દેશની ભાષાનું સ્વરૂપ-બલુવાનું સાધન તે તે કાલે લોક ભાષામાં લખાયેલા ટીકા-ત્રન્યો છે’ એ મ્હારી માન્યતા જે ખરી હોય તો આપને એ દિશામાં ગમન કરવું જરૂરી છે. મ્હારી માન્યતા મુજબ જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વિસ્તારક્ષેત્ર મોટું હોય તે ભાષામાં લખાયેલા અનેક ત્રન્યો વિષમાન હોવા એમણે પદરમી સદીના પ્રારંભથી અત સુધીમાં લખાયેલા અનેક જૈન ટીકાત્રન્યો જૈન જડારોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, એ વાત તો આપણે ઉપગના ઉદાહરણોથી પણ બોધ શકીએ છીએ

આજ પર્યન્ત ઉપલબ્ધ થયેલા ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય ત્રન્યોમાં તરણપ્રભનો ‘વડાવશ્યક ખાલાવખોષ’ પહેલો નખરે મૂકવા લાયક છે આ ત્રન્ય ૭૦૦૦ સાત હજારથી અધિક શ્લોક પ્રમાણનો છે ને એની રચના ૧૪૧૨ ની સાલમાં થયેલી છે આની ભાષાના નમૂના મ્હો ઉપર આપેલા છે આ ત્રન્ય કરતા વધારે પ્રાચીન કોઈ પણ ટીકા-ત્રન્ય હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી પણ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમિયો આ વિષયની શોધ કરશે તો એથી પણ જૂના કેમકે ત્રન્યો મલી આવશે એવી મ્હારી માન્યતા છે

છેવટ—આ નિબંધને માટે ઉપયોગી સાહિત્યનો મદદ કરનાર પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રીમત્કાલિવિજયજી મહારાજનો આ સ્થલે ઉપકાર માની મ્હારા પ્રકૃત લેખને અમાત કર છું.

પાટણવાલાની ધર્મશાલા
પાલીતાણ
તા. ૪-૧૧-૧૯૧૯

}

મુનિ કલ્યાણવિજય

ગુજરાતી ભાષા તથા તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.

ભાષા એટલે શું, તેના ઉદય ક્યારે અને કેવી રીતે થયો હશે તે પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે. વિદ્વાનો આ વિષે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપનાં અનુમાન બાધે છે સૃષ્ટિના છેક આરંભના સમય સુધી કેદવનાશક્તિ રૂપી માનસિક નેત્રને લગાવીશું તો એટલો જ ભાસ થાય છે, કે મનુષ્યે ભાષાની ઉત્પત્તિ વિચારેની આપ લે કરવા માટે આદરી હશે. ભાષાનું મૂળ હવનિ છે, અને તેથી અમુક પ્રકારનો અવાજ પ્રથમ વિચાર દર્શાવવા ઉત્પન્ન કર્યો હશે ભાષા વાપર્યો વિના ગુપ્તસુદ્રાથી કે શરીરના અવયવોની હીલચાલથી માણસ વિચારો પ્રદર્શિત કરી શકે છે, પરંતુ વાણી વિનાનો આ વ્યાપાર લાખો સમય નબલો કંઠે પડે છે. એવા પ્રસંગો કેટલીક વખતે ઉપસ્થિત થાય છે, કે માણસ સંજ્ઞાથી વિચારો દર્શાવે તો કાર્ય-સિદ્ધિ થતી નથી આથી જે જે પદાર્થો તથા વસ્તુઓના સળધમાં માણસ આવતો જાય છે, તે તે વસ્તુઓને સંજ્ઞા આપે છે, ને એવી રીતે ભાષાનો ઉદય થાય છે. ક્યાં તો અમુક જનસમાજે એકત્ર થઇને પદાર્થોના નામ પાડ્યાં હોય, અથવા તો અમુક માણસે અમુક પદાર્થ માટે એક શબ્દ વાપર્યો એટલે તે બીજો વાપરે, આમ શબ્દનો પ્રચાર વધવા લાગે છે માણસના મનનું યધારણ તેમજ શરીરસ્થિતિ વિષે વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે, કે મનુષ્ય જે જે વિચારોથી મનમા કરે છે, તે કોઈકે કોઈક વખતે ઝીણા અવાજથી કે ખારીક સૂરથી દર્શાવે છે. એટલે કે વિચારના સાધન માટે મનુષ્ય બહુધા અવાજ-હવનિ-એટલે શબ્દો વાપરે છે. આમ આવા પ્રસંગોમા માણસ ભાષા ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રથમ વિષે વિદ્વાનો, પ્રાચીન શોધકો, ને અન્ય વિચારકોએ જુદા જુદા મત દર્શાવ્યા છે. એક મત એવો પણ છે, કે ભાષા મનુષ્યને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની સાથે પ્રાપ્ત થઈ હતી. ભાષા શરૂઆતમા સાદી અને શુદ્ધ સ્વરૂપની વપરાય છે. મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો સંજ્ઞા-દ્વારા વાપરવામા આવે છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યનું જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ ભાષાનો શબ્દભંડાર પણ વધે છે, આવી રીતે ભાષા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમાં રૂપાન્તરો થાય છે, અને તેમાથી ધીમે ધીમે અન્ય ભાષાઓ ઉદ્ભવે છે. ભાષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શબ્દોચ્ચાર છે પરંતુ તેને લિપિદ્વારા લેખનસ્વરૂપમાં પણ ઉતારવી પડે છે આવી રીતે ભાષાના બે પ્રકાર છે બોલવાની તથા લખવાની.

હવે વિષય સાથે સળધ ધરાવતી ભાષાનો વિચાર કરીએ વિદ્વાનોએ પૃથ્વી ઉપરની જાતિઓમા મુખ્ય ત્રણ ગણી છે. (૧) આર્ય (૨) સેમેટીક અને (૩) તુરેનિયન આપણી ગુજરાતી પ્રજાનું મૂળ ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજા હોવાથી માત્ર તે પ્રજાની ભાષા એટલે આર્ય ભાષાનો વિચાર કરીશું. આ પ્રજાનું મૂળ મધ્ય પ્રદેશમા હતું એમ વિદ્વાનોએ સંશોધન કર્યું છે. તે પ્રજાનો જુનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી.

પરંતુ તે પ્રજા બે વિભાગમાં જુદી પડી. એક ભારતવર્ષમાં આવી, અને બીજી યૂરોપ-માં ગઈ એ વાત સર્વવિદિત છે. ડો. મેક્સમૂલ્લર ભારતવર્ષની ભાષાઓને મહત્વવાળી માને છે. કારણ કે આ દેશના પવિત્ર ઋષિો આ ભાષામા રચ્યા છે. ભારતવર્ષની જુની ભાષા તે

તેમના પવિત્ર મનાતા વેદની ભાષા છે. આર્યો હિંદમાં આવીને સિંધુ ઠકે વસ્તા, અને હિમાલય તથા વિંધ્યાચળ વચ્ચેના પ્રદેશનું નામ આર્યવર્ત પડ્યું. બીજો મત એવો છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રથી મર્યાદિત થયેલો હિમાલય અને વિંધ્યાચળ વચ્ચેનો પ્રદેશ તે આર્યવર્ત. એક બીજા મત પ્રમાણે આર્યવર્તનો અર્થ “આર્ય લોકો જેમાં વર્તે છે” (આર્યાવર્તસ્તેડત્ર આર્યાવર્ત) તે પ્રદેશ

આર્યોની મૂળ ભાષા વૈદિક સંસ્કૃત હતી, અને તે પાછળના સમયની ભાષાથી ઘણું અંશે જુદી પડે છે. વેદની ભાષા શુદ્ધ અને અસંકીર્ણ હતી. આર્યો જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફાગલ થયા તેમ તેમ તે વિકૃતિવાળી બની. ભાષાનો વિકાર થતો અટકાવવાને પાણિનિ જેવા વૈયાકરણે એ વ્યાકરણ રચી ભાષા નિયમબદ્ધ કરી

જે આર્ય ભાષા વૈદિક એટલે કે વેદના ત્રયોની ભાષા હતી, જે એક સમયે બોલાતી હતી એમ કેટલાક માને છે, જેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં વેદ જેવા પવિત્ર ત્રયો છે તે ભાષાનું સ્વરૂપ અનાર્ય પ્રજાના સમર્જથી બગડવા માડ્યું. તે સ્થિતિ અટકાવવાના હેતુથી વ્યાકરણ રચાયું, નિયમો ઘડાયા પરિણામે લૌકિક સંસ્કૃત ઉત્પન્ન થયું, અને તે ભાષા “લોકે વાપરેલી” ભાષા બની. લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય પણ વિશાળ છે, આર્યો પબળના ઉડાણના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતા જ્યાં તેમ તેમ ત્યાંના મૂળ વતનીઓના સહવાસમાં આવવા લાગ્યા લૌકિક સંસ્કૃતની શુદ્ધતા પણ બગડવા લાગી પરિણામે પ્રાકૃત ભાષા એટલે કે એક પ્રકારની અશુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાનો ઉદય થયો શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ભાષાવિકારના કારણરૂપે ચાર દોષો વર્ણવે છે જે અનુક્રમે અજ્ઞાન, વેગ (ઉતાવળે બોલવું), અનભ્યાસ (મહાવરાની ખામી) અને છઠ્ઠાદોષ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે ભાષાની વિકૃતિ અનુક્રમ પ્રદેશોના મૂળ વતનીઓથી થાય છે

આ બગડેલી ભાષાને પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે, કેમકે પ્રકૃતિમાંથી (મૂળ સંસ્કૃતમાંથી) તે ઉત્પન્ન થઈ એમ મનાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ અ. નં ૧)

એ ભાષા સંસ્કૃત ત્રયોમાં ઉત્તમ પાત્રો માટે યોગ્યતી નથી. (પરિશિષ્ટ અ ૩) ભાષાને અંગે થતા અશુદ્ધ ઉચ્ચારનું એક દર્શાવત સતપથ નામે ગ્રાંથલુની એક આખ્યાયિકામાં છે “इन्द्रशत्रुवेर्घस्व” એ મત્રનો વૃત્તે દોષયુક્ત ઉચ્ચાર કર્યો, તેથી પરિણામે તેનો વધ થયો

ગ્રાંથલુ આ પ્રાકૃત ભાષાને હલકી માનતા નીચ પાત્રોને તે ભાષા બોલતા કદખ્યા છે. આમ પ્રાકૃત ભાષા એક પ્રકારે પ્રાંતીય ભાષા બનેલી માની શકાય. ઉત્તમ ત્રયો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાતા તેથી પ્રાકૃત સાહિત્ય બહુ રચાયું નથી. તેનું વ્યાકરણ પણ કેટલેક અંશે અપૂર્ણ છે આ પ્રાકૃત ભાષા સમય જતા બહુ રૂપાન્તરને ખામી જેવી રીતે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ઉત્પન્ન થઈ, તેવી રીતે બીજી બે ભાષાઓ પણ સંસ્કૃત સાથે સબંધ ધરાવતી કેટલાક માને છે. એ બે ભાષાઓ ગાથા તથા પાલી છે. પાલી ભાષા બૌદ્ધ ત્રયોની છે. (પરિશિષ્ટ અ. ૫) વિદ્વાનો માને છે, કે ઇ. સ પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દમાં ગાથા ભાષા જે સંસ્કૃત ભાષાને હજમ મળતી છે તેનોજ પ્રચાર હતો. પછીથી એટલે કે અસોકના

સમયની ભાષા પાલી બની. આ સંસ્કૃતને બહુ મળતી છે. આમ મૂળ ભાષા રૂપાન્તર પામતી થઈ, અને લિંગ લિંગ ભાષાઓ વિના પ્રમાણે આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ. મુખ્ય ભાષા પ્રાકૃત મનાય છે, અસૌકના વખતના જે લેખો મળી આવે છે, તેમાં પ્રાન્ત ભાષાના ભેદો બહુ નજરે પડે છે. ગિરનારના લેખોમાં જ્યાં ‘ર’ વાપર્યો હોય ત્યાં પૂર્વ તરફના લેખોમાં ‘લ’ નજરે પડે છે. ગિરનારના લેખોમાં પ્રથમાના એક વચનનો પ્રત્યય ‘ઓ’ છે. પૂર્વના લેખોમાં ‘દ’ છે. જેમકે ગિરનારના લેખોમાં

દેવાનં પિયો પિયદસિ રાજા एव आह ।

देवानं पिये पियदसि राजा एवं आह ।

આમ ભાષા એક છતાં પ્રાતભેદોવાળી હતી. બીજા કેટલાક વિભાગોમાં એટલે કે ઉત્તર અને મધ્ય પ્રદેશોમાં પણ આવા ભેદ હતા. આ પ્રાકૃત ભાષાના કેટલાક વ્યાકરણો રચાયા છે, જેમાંના જે મુખ્ય છે—ચંડે રચેલું “પ્રાકૃતલક્ષણ” અને વરરુચિનો “પ્રાકૃતપ્રકાશ” આ જે વ્યાકરણ પછી થયેલું વર્ષે આપણા ગુજરાતમાં થયેલા હેમચંદ્ર નામના જૈન આચાર્યે એનું એક વ્યાકરણ રચ્યું છે ચંડનું વ્યાકરણ અસૌકના સમયના પાસેના જ સમયમાં રચાયું હોય એમ કેટલાક માને છે તથા વ્યાકરણોમાં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમોમાં ફેર નજરે પડે છે. ચંડે પૈશાચી સાથે ચાર ભાષાઓ વર્ણવી છે. પશ્ચિમની ભાષાને તે પ્રાકૃત કહે છે પૂર્વની ભાષાને માગધી કહે છે, અને ઉત્તર તરફનીને તે અપભ્રંશ કહે છે. વરરુચિએ મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી એમ વિભાગ પાડ્યા છે ચંડે વર્ણવેલી પ્રાકૃત ભાષાના વરરુચિના સમયમાં મહારાષ્ટ્રી તથા શૌરસેની એવા જે વિભાગ પડેલા હોય એમ આથી જણાય છે અપભ્રંશનું નામ વરરુચિના ત્રથમા ભાષાવિભાગની યાદીમાં નથી માગધી અને શૌરસેની ઘણી જુની લાગે છે મહારાષ્ટ્રી, માગધી અને શૌરસેનીનાં નામ પ્રાંતના નામ ઉપરથી પડ્યા છે પૈશાચી ભાષા વિષે સાચી જાણલાલ કહે છે, કે “તે શૌરસેની ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવું પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં લખ્યું છે” કેટલાક તે ભાષાને પિશાચ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કહ્યે છે. પ્રાચીન સમયમાં ડુંગરામાં રહેતા જંગલી લોકો (ભૂત, પિશાચો) આ ભાષા બોલતા કેટલાક એને આસામ તથા નેપાલની જુની ભાષા માને છે. (પરિશિષ્ટ અ ન ૮) અપભ્રંશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા પ્રદેશોમાં તેમ જ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પશ્ચિમ રાજપુતાનામાં બોલાતી હતી.

અપભ્રંશને દડી આબીરની ભાષા માને છે (પરિશિષ્ટ અ. ન. ૬) આ ચાર ભાષાઓ પૈકી મહારાષ્ટ્રી ઘણી જુની છે. (પરિશિષ્ટ અ. ન. ૧) જે ભેદ અસૌકના પૂર્વ પશ્ચિમના લેખોમાં ભેદ એ છીએ તેજ ભેદ મહારાષ્ટ્રી અને માગધી વચ્ચે નજરે પડે છે (પરિશિષ્ટ અ. નં ૨) મહારાષ્ટ્રી રાજા શબ્દને બદલે માગધીમાં લાજા વપરાય છે જ, ષ, સ્, ને બદલે મહારાષ્ટ્રીમાં સર્વત્ર સ વપરાય છે માગધીમાં જા છે. જેમકે ઘણે પુરુષઃ મહારાષ્ટ્રીમાં ઘસો પુરિસો. માગધીમાં ઘસો પુલિસો ૩૫ થાય છે. આ કેરફાર ગુજરાતીએ સ્વીકાર્યો નથી. જેમકે સંસ્કૃત શૃંગાલનું મહારાષ્ટ્રીમાં

સિયાલ થાય છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં શિઆળ રૂપ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં સૂનો પ્ર-
યોગ પણ તેવા જ બનેલો લાગે છે જેમકે યજ્ઞસ મહારાષ્ટ્રીમાં જસ ગુજરાતી જસ
(પરિશિષ્ટ ક ૩) આથી એમ માની શકાય છે, કે અસોકના સમયની ભાષાના પણ
વિભાગ પડી ગયા. પશ્ચિમ તરફ શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી ઉત્પન્ન થઈ પૂર્વ તરફ
માગધી ઉત્પન્ન થઈ (પરિશિષ્ટ ક ૨) પૈમાચી ભાષા અનાયોના પ્રયોગથી વિકાર
પામેલી છે જેમ જેમ સમય વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રાકૃત બોલીઓમાં ભેદ પણ
વધતો ગયો હેમચંદ્રે જે વ્યાકરણ રચ્યું છે, તેમાં છ બોલીના નામ આપ્યા છે.
(પરિશિષ્ટ જ ન ૭) પોતે રચેલા વ્યાકરણના અષ્ટાદશાથી નામના પ્રકરણમાં કેટલેક
અર્થે શેષ શૌરસેનીવત્ એમ લખે છે વળી શૌરસેનીના નિયમોમાં પ્રાકૃતનો આધાર
લેવા કહે છે આ વ્યાકરણ ડોક્ટર હોન્ડેના મત પ્રમાણે ધ સ નીજથી સાતમ.
સૈકાના સમયની પ્રાકૃતનું જ્ઞાન કરાવે છે એ અપભ્રંશ વિષે બહુ સૂનો પોતાના
વ્યાકરણમાં આપ્યા નથી તેથી માલમ પડે છે, કે ચડના વખતમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃ-
તથી જુદી નહિ હોય એ કેટલાક નિયમો વર્ણવ્યા છે તેનાથી જુદા પડતા નિ-
યમો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં જણાય છે એ પ્રમાણે સંસ્કૃત સંયુક્ત વ્યંજનમાનો
પહેલો કે પછીનો જ પ્રાકૃતમાં લોપાય છે જેમકે સંસ્કૃત અર્કનું પ્રાકૃતમાં અર્ક અને
છે વરુચ્ચ અને હેમચંદ્રમાં પણ એજ નિયમ છે. અપભ્રંશ પરત્વે આ લોપ સંયુક્ત
વ્યંજનના છેલ્લા ર ને અગ્રે નથી થતો, એમ ચડ સૂત્રદ્વારા દર્શાવે છે (જ લોપોડ
જમ્મનોડધોરેફ્સ) જેમકે પ્રિય શબ્દનું પ્રિય અપભ્રંશમાં કાયમ રહે છે હેમચંદ્ર
તે જ નો લોપ વિકલ્પે થય છે (વાધારોલુક્) એમ કહે છે હેમચંદ્ર પ્રિય શબ્દનું
અપભ્રંશ રૂપ પ્રિય અથવા તો વિય પણ આપે છે આથી જણાય છે, કે અનેની
અપભ્રંશ વચ્ચે બહુ ભેદ છે એ અપભ્રંશ માટે એક સૂત્રનો ઉપયોગ કરે છે તો
હેમચંદ્રે ૧૧૬ સૂત્રો આપ્યા છે આથી અને વચ્ચે કાળાન્તર બહુ હોવું જોઈએ વર-
ુચ્ચિનો સમય પણ બહુ પ્રાચીન છે

હેમચંદ્રની અપભ્રંશને કયા વિભાગની ભાષા માનવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.
અપભ્રંશ ભાષા કેટલાકના મત પ્રમાણે સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશની ભાષાઓને મળતી
છે એમ મનાય છે કેટલાક રૂપો તપાસતા જણાય છે, કે હેમચંદ્રે વર્ણવેલી મહારાષ્ટ્રીમાંથી
નીકળેલી પશ્ચિમ હિંદની બોલી તે હોવી જોઈએ આ ભાષા શરૂઆતમાં સિંધુ નદીના પૂર્વે
આવેલા ઉત્તરના પ્રદેશમાં બોલાતી હતી શૌરસેની તથા મહારાષ્ટ્રી વચ્ચે બહુ ભેદ નજરે
પડતો નથી અપભ્રંશને પરિણમે ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ એમ જણાય છે. શાસ્ત્રી
વજલાલ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થયેલી દર્શાવે છે
રા દેસવલાલભાઈએ આ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી, એમ સિદ્ધ કરવા
સવત્ર ૧૫૧૮ માં રચાયેલા વસતવિલાસ નામના કાવ્યમાંથી ઉદાહરણો આપેલા
છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ક ન ૧૬) હેમાચાર્યે આ ભાષાનું વર્ણન પોતાના ગ્રંથમાં
વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે જેથી એમ માની શકાય કે કદાચ તેના પોતાના સમયમાં તે
નહિ બોલાતી હોય, તો પણ તેની અજાણના સમયમાં તે વપરાતી હશે એ ભાષા
વિકાર પામી ગુજરાતી નામ પ્રાપ્ત કરતી ગઈ, છતાં કદાચ ગ્રંથભાષા અપભ્રંશ રહી હશે.

નરસિંહ મહેતાની રમણાવા પણ આજ હોય એમ વણા માને છે. પંજાબના કહો નડે પ્રમથમાં પણ વપરાયેલી ભાષા આજ છે. ઉદાહરણ

કહિ પાતસાહ સાંભલિ માય ॥ રસિંહં દુર્ગ કિય લેણુ જાઈ ॥
કુંભરી તિવળ જાણિયં કિયં ॥ જઈ જાલ દુરિ વચનકાં દિયં ॥
કુંભરી મળઈ અવધિ મિડ કહી ॥ તિણિ દિનિ ગઢ મેલાસિ સહી ॥
તિણિ અવસરિ બોલિય મુલતાન ॥ મુકુન બોલ તાહરા પ્રમાણ ॥
રાજા મળઈ મુહલ માહિ આવિ ॥ મુલતાનિ બંદા તેઢાવિ ॥
કમાલદીન નમલિફ તેહિય ॥ સીઈ પાતલુ સાથિઈ ગયુ ॥

(કહાનકદે પ્રથમ)

કાલક્રમે આ અપભ્રંશ ભાષા લગભગ ગુજરાતી ભાષામાં વિકાર પામી. નરસિંહ મહેતાએ જે ભાષાનું નામ “ અપભ્રંશિરા ” કહ્યું છે. અપભ્રંશ ભાષાની પડતીનો કાળ વિક્રમ સવત્ના આઠમા શતક પછીથી શરૂ થાય છે શાસ્ત્રી વજલાલ જુની ગુજરાતીનો આરંભ કાળ મંવત્ અગીઆરસોથી પૂર્વનો માને છે રા કેશવલાલભાઈ પોતાની શોધક શક્તિથી નિર્ણય કરે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની કાળમર્યાદા હજારેક વર્ષની હોવી જોઈએ

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ તથા વિકાસનો નિર્ણય કરતા પહેલા ગુજરાતી સંજ્ઞા વિષે નિર્ણય કરવાની જરૂર છે ગુજરાતી એટલે ગુજરાતની ગુજરાત એટલે-ગુર્જર-ગુજ્જર-લોકોનો પ્રદેશ ઇતિહાસની હકીકત તપાસતા આ લોકો વાયવ્ય કોણના ડુંગરી પ્રદેશોમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પાંચ શકાય પંજાબમાં ગુજરાત અને ગુજરાનવાળા નામના બે જાણે છે. અપભ્રંશ ભાષા પણ તેજ પ્રદેશની પ્રથમ હતી એમ જોઈ ગયા, તેથી જ ગુજ્જરો પંજાબ છોડી પશ્ચિમ તરફ ગયા, તેમણે અપભ્રંશને વિશેષ અપભ્રંશ કરી, અને પોતાના નવા પ્રદેશનું નામ ગુર્જરના (ગુર્જરને આશ્રય દેનારી ભૂમિ) એવું નામ આપ્યું હશે. નવા પ્રદેશના કેટલાક દેશ શબ્દો તેમની બોલીમાં દાખલ થયા જેનું મૂળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં જડતું નથી. ઇ સ. ૧૦ માં સૈકાના મધ્ય પછી સાલકી વંશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગુજરાત નામ શરૂ થયું મનાય છે આથી માની શકાય કે ઇ સ દશમા સૈકાથી ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ થયો હશે. રા, કેશવલાલભાઈ તેને “ પ્રાચીન ગુજરાતી ” નું નામ આપે છે તેમણે ભાષાના નવું યુગ પાડ્યા છે, અને બીજા યુગને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહે છે ત્રીજા યુગની ભાષાને અવધીન ગુજરાતીનું નામ આપે છે.

રા નરસિંહરાવભાઈ આવા કાળમર્યાદિત યુગો સ્વીકારતા નથી. પોતે પણ કંઈ સૂચવે છે “ અપભ્રંશ ” “ મધ્યકાલીન અપભ્રંશ ” “ અતિમ અપભ્રંશ ”. રા બ. રમણભાઈ પોતાના એક વિદ્વાત ભરેલા લેખમાં દર્શાવે છે, કે “ અપભ્રંશનું નામ વિકલ્પે “ જુની ગુજરાતી ” કહીએ તો તેમાં અચ્છાદ્યતા નથી ” એ જુની ગુજરાતીને પોતે ઇ સ દસમા સૈકા કરતા વધારે જુની માનતા નથી. જુની ગુજરાતીનું

બ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના બ્યાકરણ સાથે મળતું છે એમ સાચો મજલાલ કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે ચંદ્ર ઉગ્રધ, મેધિ વરસતપ્ત મોર નાચેપ, એટલે ચંદ્ર ઉગ્રો, મેધ વરસતે મોર નાચે છે આ સામ્ય જુની ગુજરાતી અને અપભ્રંશ વચ્ચે જણાય છે માટે જુની ગુજરાતી તે લગભગ અપભ્રંશ હશે (જુઓ પરિચિત ક ન. ૧૫) “મુગ્ધાવબોધ ઔઘિતક” નામના સવત ૧૪૫૦ (?) મા લખાએલા એક વ્રથમા સંસ્કૃત બ્યાકરણના નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવ્યા છે. સંસ્કૃત વાક્યો ઉપરથી ગુજરાતી વાક્ય કેવું થાય, એમ દર્શાવે આપી તેમાં દર્શાવ્યું છે ઉદાહરણ ચન્દ્રઃપ્રગલ્ભ્યતિ ગુજરાતી “ચંદ્ર ઉગ્રધ” આ વ્રથ કોઈ જોને લખેલો હોવો બેધએ એમ રા કેશવ-લાલભાઈ માને છે મુસલમાનો પણ આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા હતા તેમના સહવાસથી ગુજરાતી ભાષા નવીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા લાગી મધ્યકાલીન ગુજરાતીના મુખ્ય ત્રણે વસત વિલાસ (જુઓ પરિચિત ક ન ૧૬) (સવત ૧૫૦૮) અને કહાનડે પ્રબધ (સ ૧૫૧૨) પણ તે જ સમયના છે કેટલાક જુના જૈન ત્રથો પણ મળી આવે છે આ બધા ત્રથોની ભાષા જુની ગુજરાતી છે કેટલાક જુના ફરસ્ટાવેજો પણ જુની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આપે છે

(૧) આપણી ભૂમિ સાહ સામલના પાડા મધ્યે હની તે ભૂમિ રાજ્ય ટકા ૪૦૮ આઠ આઠસપ્ત બદવ, લાખા સારણ નપ્ત આપી સહી ।

(‘વિમલ પ્રબધ ’ સવત ૧૫૮૩નું ખત)

(૨) ઘર ત્રહલો ઘર પડકીપ ધ મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોઝારી ૨ પટસાલિ પ્રાગણ સહિત સન્મુખ છાપર પકવેલ વલી-વાપ-નલીઆ-ખારત-કમાડ સહિત પડકીપ ધ ત્રહલો મૂકયા

(વિમલ પ્રબધ)

આ હિતારાઓ ઉપરથી જણાય છે કે આ સમયની ભાષા ખરે જોતા હાલની ગુજરાતી કહી ન શકાય. તે સમયના જુના ખતની ભાષા જોતા તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા હતી એમ માલમ પડે છે સત્તરમા શતકથી નવો યુગ શરૂ થયો, ને જુની ગુજરાતીએ અર્વાચીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માડ્યું એ કાળેની ભાષાના રૂપાન્તરો થતા અટક્યા, પરંતુ નરસિંહ મહેતાના કાળથી જ જુની ગુજરાતીનો આદિ કાળ છે એમ માની લઈ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ પણ ત્યારથી જ થયો એમ સ્વીકારવું સરળ પડશે ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત પણ ત્યારથી જ માની લેવાય ગુજરાતી ભાષા આ પ્રમાણે ઉદય પામી

આ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કેવું છે, તેનો વિષય તથા તેની ભાષા શક્તિ કેવી રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યથી જુદાં પડે છે તેની સમાલોચના કરીએ. હાલ જોવાય છે, તથા લખાય છે, તેવી ગુજરાતીનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી થયો હોય એમ માનવાને સખળ કારણો નથી, તેથી આપણી સમાલોચના પણ કવિ પ્રેમાનંદ કે સામળના સમયથી કરવી આવશ્યક થઈ પડે છે. પરંતુ આજળ દર્શાવી ગયા તેમ

અપભ્રંશ ભાષા તેજ જુની ગુજરાતી હતી, અને તેનો સમય નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે; માટે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચા નરસિંહ મહેતાથીજ આરંભીશું. એની પહેલાં કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા હશે, જેમના કશો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ કારણથી નરસિંહ મહેતાનેજ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભનો લેખક માનીએ છીએ.

જે ગુજરાતી ભાષાની સમાલોચના કરી, તેના સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે વિચારીએ. વિષયની વિશાળ સ્વરૂપમાં ચર્ચા કરવા માટે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના બે મોટા ભાગ પાડીશું.

(૧) ૧૮ મા સૈદ્ધા સુધીનું એટલે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય.

(૨) બ્રિટિશ અમલ શરૂ થયા પછીનું, એટલે પાશ્ચાત્ય કેળવણી તથા જ્ઞાનના ફળરૂપે ઉદભવેલું સાહિત્ય, જેને અર્વાચીન સાહિત્યનું નામ આપીશું.

રા રા કેશવલાલભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા હજારેક વર્ષની કલેપે છે એમ કહી શકાય. સાહિત્યની શરૂઆત ક્યારથી થઈ તેના નિર્ણયની ચર્ચા સાથે સાહિત્ય એટલે શું એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. રા કેશવલાલભાઈ તેનું લક્ષણ એવું આપે છે કે “જે કંઈ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્યની સજ્જાને પાત્ર છે.” આર્યોએ સાહિત્યને વાડમય ગણી તેમાં સર્વે વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે આ પ્રકારનું ગુજરાતી સાહિત્ય જે કહી શકાય તેનો આરંભ ઘણો જુનો છે

સંસ્કૃતનો આદિ કવિ જેમ વાલ્મીકિ મનાય છે, તેમ ગુજરાતી ભાષાનો આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા છે નરસિંહ મહેતાને કવિની સંજ્ઞા આપ-
પ્રાચીન ગુજરાતી વાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પ્રાચીન સાહિત્યનો જે ભાગ
સાહિત્ય અત્યારે મળી આવે છે તે ખડકા પથ્થરમંદિર જે ગણ સળંગ
સ્વરૂપનું બહુ જૂનું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાક શિલાલેખોનાં
લખાણ, ખતો, તથા છુટક વાર્તાઓના દ્રવ્યકાના સ્વરૂપનુંજ ગણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં
હતું, પરંતુ તેને ગણસાહિત્યનું નામ આપી શકાય નહિ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસે
એ ગણના નમુના ચોતાના નિબંધમાં આપ્યા છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ક નં. ૧૨-૧૪)
આ પ્રાચીન સાહિત્ય પથ્થરમંદિર હતું એટલુંજ નહિ પણ તે પથ્થરો વિષય પણ એકજ
હતો જુની કવિતામાં ઘણું અસે ધાર્મિક તત્વજ નજરે પડે છે.

પશ્ચિમની સાહિત્યદ્રષ્ટિએ મરખાવતા તેમજ તે જ્ઞાનનો લાભ લઈ બુદ્ધિવિકાસ પામેલા હાલના વિદ્વાનોને તે ખડક રુચિકર કે ઉત્તમ પદ્ધતિનું લાગતું નથી. આ સાહિત્યની તુલના અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જોડે કરવા માટે પ્રાચીન સાહિત્યનો એકજ વિશાળ ગણી લઈ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ કરી દયારામભાઈ સુધીના સમયની સમાલોચના કરીશું

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના કવિઓની સંખ્યા ઘણી છે મુખ્યત્વે કરીને અગ્ર

પહે બિરાજતા નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ભીમ, બાલણ, અંબો, પ્રેમાનંદ, શામળ,
ભોળે ભગત, ધીરે, અને દયારામ છે. કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પણ
પ્રાચીન કવિઓ ઘઈ ઘઈ છે, આમાંના પહેલા બે કવિ સાહિત્યના પદ્ધત્તમક
પ્રદેશમાં ધાર્મિક વિષય ઘઈ સાદી ભાષામાં કવિતા રચી લોક-
પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનારા મધ્યમકાળની (૧૫ મા સદીની) ગુજરાતીના કવિ છે

નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીયા અને મીરાંબાઈના પદો હજુ પણ જનસમાજમાં
ઘણાને મોટે છે તેનું કારણ તે કવિઓની ખરી ભાગણી, ભ્રમિ, અને ભક્તિની એકતા
માની શકાય બાલણ અને ભીમે તેજ સમયમાં સાહિત્યમાં ગરુડ ત્રયોના ગુજરાતી
પદ્ધત્તમક ભાષાન્તરો તેમજ નવીન ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યા છે પદ્મનાભ નામના એક
પ્રાચીન કવિએ સવત ૧૫૧૨માં કહાનડદેખળ ધ નામનો એક ત્રય રચ્યો છે તેને
ઐતિહાસિક કાવ્ય કહી શકાય (પરિશિષ્ટ ક ન ૯) અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં
અંબેલી ગુજરાત ઉપરની લડાઈનું તેમાં વર્ણન આપેલું છે આખું કાવ્ય વીરરસથી
ભરપૂર છે આમ આરભના પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનો કાવ્યવિષય ખડુધા ધાર્મિક
હતો, અન્યવિષયાન્મક પણ હતો સસ્કૃત તરફનો તેમનો પ્રીતિભાવ પણ તેટલોજ
હતો જણાય છે પછીના સમયનો કવિ અંબો હતો આનો વિષય પણ ધર્મને લગતો
હતો વેદાંતનું વર્ણન અને ખરી ભક્તિ કોને કહે તે બાબત તેણે પોતાના કાવ્યોમાં
વર્ણવી છે તેની કાવ્યશૈલી કેટલેક અંશે પ્રૌઢ તથા કઠિન છે પ્રસંગોપાત અધ્ય-
ક્ષવાળા પુરુષોને તે બાબતો મારતો જણાય છે આ પછી ગુજરાતી ભાષા કંઈક
અવગણનાને પામતી ઘઈ, એવામાં પ્રેમાનંદ નામનો કવિ ઉત્પન્ન થયો તેણે ગુજરાતી
સાહિત્યમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરી એક સિધ્ધમંડળ રચી ઘણા ત્રયો રચાવ્યા. અર્વાચીન
ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તેના ઉપાસકો આ દિશામાં કંઈક પ્રયાસો કરતા હશે, છતાં
નથીજ કરતા એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નહિ મનાય સાહિત્ય તરફ આવી પ્રીતિ
ધરાવી, સાહિત્ય પ્રદેશનો વિસ્તાર કરવો એવી ભાવના આધુનિક સમયમાં કેટલી નજરે પડે
છે તે કહેવાની જરૂર નથી અર્વાચીન સાહિત્યરસિક પુરુષોને કોઈ પણ પ્રાચીન કવિ વિશેષ
પ્રિય થઈ પડ્યો હોય અથવા તો જેના ત્રયો હાલ પણ ઉચ્ચ વર્ગ વાચકો હોય તો તે પ્રેમાનંદ
છે માત્ર ધાર્મિક વિષયોને લગતી પુરાણે ની કથાઓના તેણે અભ્યાસો રચ્યા નથી સસ્કૃત
કાવ્યનિયમોની દૃષ્ટિએ મપૂર્ણ અને દોષરહિત મનાતા સ્વતંત્ર કાવ્યો પણ તેણે
રચ્યા છે જે કવિ જનસમાજ કે જનસ્વભાવનું ખારીક નિરીક્ષણ કરી શકે છે, તે જ
ઉત્તમ કાવ્યો રચે છે આથી પ્રાચીન કવિઓમાં માત્ર પ્રેમાનંદ પ્રથમ પદે મુકાય છે.
તેનો સમકાલીન શામળ કવિતાના વિષયને માત્ર ધાર્મિક ન રાખતા ભુદી દિશામાં ફેરવે
છે કદિપત વાર્તા, સારી અને મનોહર શૈલીથી તેણે કાવ્યોમાં વર્ણવી છે છેવટના
કવિ દયારામભાઈ કૃષ્ણભક્તિનો વિષય ઘઈ, શૃંગાર રસ પ્રધાન પદો રાખી ઘણી આ-
કર્ષક ગરબીઓ રચી ગયા છે. એમનો વિષય પણ ધાર્મિક હતો તેમની ગરબીઓ
કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે નીતિવિરોધ કરનારી મનાય છે, પરંતુ તેમાં કવિની
ખરી ભક્તિનું પ્રતિબિંબ હોવાથી તે ગંબીરો હજુ પણ ગવાય છે, અને વૈષ્ણવ

ભક્તોને આનંદ આપનારી મનાય છે ધીરો અને ભોભે ભગત ઉપદેશક કવિઓ હતા. ચાળખા અને કાવ્યોદ્ધાર તેમનાં કાવ્યોની નીતિ જનસમાજને યોગ્ય ઉપદેશ છે.

આ ગુજરાતી કવિઓના સમકાલીન કેટલાક જૈન કવિઓ પણ હતા. જૈન સાહિત્ય ગુજરાતી જેવું જ પ્રાચીન છે તેમનો મુખ્ય વિષય “રાસા” હતો પ્રાચીન જૈન કવિ. શાસ્ત્રી મજલાલ કાળિદાસ સવત ૧૩૧૫ માં રચાએલા એક જૈન કવિતા ‘મુજપ્રબંધ’ નામના ગ્રંથમાંથી અવતરણો આપે છે. સંવત ૧૪૫૦ માં રચાએલો મુખ્યાવળોધ ઔકિતક નામનો ગ્રંથ કોઇ જૈને રચ્યો હશે એમ આતર પ્રમાણથી માક્ષરથી કેશવલાલભાઈ દર્જાવે છે

“સિલવતીનો રાસ” નામનો એક જૈન કવિએ રચેલો ગ્રંથ પણ ઉત્તમ છે. આ કવિઓનો વિષય ઘણું ભાગે ઐતિહાસિક તેમજ વાર્તાનો માલમ પડે છે, માત્ર ધાર્મિક નથી

પ્રાચીન સાહિત્ય પદાત્મક હતું, અર્વાચીન તેવું નથી ગદ્યને આમાં વિશેષ સ્થાન મળ્યું છે નાટકો, નવલકથા, જીવનચરિત્રને લગતા ગ્રંથો અર્વાચીન ગુજરાતી અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાજ વિષયો છે. પ્રાચીન કવિઓ સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિક વિષય વાર્તારૂપ કે ઉપદેશરૂપે સાદી ભાષામાં વર્ણવતા, ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્યે જુદીજ દિગામા પ્રયાણ કર્યું છે અર્વાચીન સાહિત્યનો આરંભકાળ દલપત નર્મદ જોડથી શરૂ થાય છે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનની ખડૂ અસર તેમને થઇ હોય એમ તેમના ગ્રંથોમાંથી જણાતું નથી બનેના વિચારો, શૈલી, તેમજ વિષયો ભિન્ન સ્વરૂપના હતાં બંને વચ્ચેનો સાહિત્યવિરોધ એક દષ્ટિએ કવિ પ્રેમાનંદ ને શામળ વચ્ચેના તેવાજ વિરોધ સાથે સરખાવી શકાય. આવા વિરોધો સાહિત્યને આડકતરી રીતે લાભજ કરે છે અર્વાચીન પણ સાહિત્યનો વીગતવાર સમાલોચના કરીએ

આ સમયની કવિતાએ પ્રાચીન સમયને ઘણાજ પાછળ પાડી દીધો છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતાના વિષયનો ભેદ અગાઉ કહી ગયા છીએ અર્વાચીન કવિતા. તે સિવાય એક બીજો છે પ્રાચીન કવિતા માત્ર સાદી અને વર્ણનાત્મક હતી સ્વાનુભવગતિક થોડીજ માલમ પડે છે અર્વાચીન કવિતામાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય તથા તેના જ્ઞાનની છંયા પુષ્કળ નમરે પડે છે પ્રાચીન સાહિત્ય ધાર્મિક હતું ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્ય સર્વદેશી માલમ પડે છે

પ્રત્યેક કવિને આ મુજબ વિષયપરત્વે સ્વતંત્રતા હોય છે પ્રત્યેક કવિ કે ગ્રંથકાર રચે તે વિષય પર કાવ્યો રચે છે, અથવા ગ્રંથ લખે છે પિંગળને લગતા પણ ઘણા ભેદ નમરે પડે છે. ગજલનો ઉપયોગ કવિતામાં અર્વાચીન કવિઓએજ શરૂ કર્યો છે. કવિતા છંદવાળી બેઠબે કે છંદ વિનાની તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કવિની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. આમ કવિતા વિષય તથા શૈલી બોલો ઉત્તર સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઇ, છતાં નિયમબદ્ધ હોવાપણું તજતી બાય છે સંસ્કૃત ભાષાનાં વિસ્તારવાળાં મહાકાવ્યો તથા અજો,

સાહિત્ય વિભાગ.

પ્રેમાર્નદ, તથા શામળ જેવાના તેવાંજ વિશાળ સ્વરૂપના ખરી કૃતિઓ માદુર્ભાવ પ્રદર્શિત કરનારાં સળગ ગુજરાતી કાવ્યો આધુનિક સમયની કવિતામાં નજરે પડતાં નથી. “સ્નેહમુદ્રા” “સ્મરણ સહિતા” અને એવા બીજા કાવ્યો ખડુ ભૂજ છે છુટક કવિતાઓ. હાલના સમયમાં પુષ્કળ રચાય છે. કેટલીક તો નિર્મોહ્ય હોય છે અર્વાચીન કવિતાની આ એક ન્યૂનતા છે, જો કે પ્રાચીન કરતા અર્વાચીન સમયની કવિતાના વિષય તથા સ્વરૂપ બદલાતા છે.

આ વિષયને પ્રાચીન સાહિત્યમાં સ્થાન હતું નહિ અર્વાચીન સાહિત્યને તે વિષય છે, એટલે તેની તુલના પ્રાચીન સાથે ન કરતા હાલ જે ગદ્યાત્મક સાહિત્ય ગદ્યાત્મક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેનીજ સમાલોચના કરીશું અને નાટકો તેના મુખ્ય વિષય તરીકે નાટકો, નવલકથા અને વાર્તાને માની લઇશું આધુનિક સમયમાં સ્ફુટ નાટકો જેવા ઉંચા સ્વરૂપના અને ગુજરાતી સાહિત્યને હીપાને તેવા નાટકો ઘણા થોડા છે સ્વ. મણીલાલજી કાન્તા દિ બા ગણુછાડબાધ ત જયકુંભારી વિજય નાટક, નર્મદાસકરનુ ટ્રાપનીદર્શન, સ્વ દોલતરામનુ અમરસત્ર અને છેક હાલના સમયમાનુ રા બ રમણભાઈજી “રાધને પર્વત” અને ગ નાનાલાલનુ “જયા જયત” જેવા નાટકો ગુજરાતી નાટકના ઉત્તમ નમુના છે. આનેજ નાટક સાહિત્ય કહી શકાય કેટલાક સ્ફુટ નાટકોના ભાષાન્તરો તેમ જ બ ગાળી ભાષામાં રચાએલા નાટકોના ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના હાથે લખાયેલા છે, ઉત્તરગમચરિત, માલતીમાધવ, મૃચ્છકટિક, વેણીસહાર, શાકુન્તલ, અને વિક્રમોર્વશીય નાટકોના ગુજરાતી ભાષાન્તરો ડચ્છી પ્રતિના રચાએલા છે એનુ માન તે ભાષાન્તર કરનારનેજ ઘટે છે, આ વિષયને લગતુ થોડુક વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું

રગભૂમિ ઉપર ભજવવા માટે રચાતા આર્થિક દૃષ્ટિથી ઉદ્ભવેલા અર્વાચીન સમયના કેટલાક નાટકો સાહિત્યમાં સ્થાન લેવાને પાત્ર નથી તે ખડુધા નિર્મોહ્ય છે નવલકથા —

હવે “નવલકથા” વિષે વિચાર કરીએ. નવલકથાના ત્રેથો ઉપર પાશ્ચાત્ય જ્ઞાને ખડુ અસર કરી છે આ નવલકથાઓ અર્વાચીન સાહિત્યમાં બે પ્રકારની નજરે પડે છે કેટલીક માત્ર કલ્પનામય અને કેટલીક ઐતિહાસિક સ્વરૂપની હોય છે બંને વિભાગના ઉત્તમ નમુનાઓ “કરણુલેલો” “વનરાજ્યાવડો” અને “સરસ્વતીચંદ્ર” છે. હાલના સમયમાં માસિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં વાર્તાદ્વારા નવલકથા પ્રસિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે નવલકથા નથી પણ સાદી વાર્તાજ છે. શામળબટની વાર્તાઓ સાથે સરખાવતા ઘણી ઉત્તરતી જણાય છે કેટલીક અત્રેજી નવલકથાઓના અનુવાદો ગુજરાતી સાહિત્યમાં થવા લાગ્યા છે આમ નવલકથામાં સામાજિક, રાજકીય, અને સંસારી વિષયોનો સમાવેશ થતો જાય છે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોતા કદાચ આ ત્રેથો પુરતા હશે, પરંતુ ઉંચા સ્વરૂપની નવલકથાઓ જેને સંસ્કૃત “કાદ્યરી” ના ત્રેથ સાથે સ્પર્ધામાં મૂકી શકીએ તેવી નવલકથાઓ સંખ્યામાં તથા ગુણમાં પુરતી નથી

અર્વાચીન સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને સેવા સાહિત્યરસિક પુરુષો પરભાષાના ત્રથોના ભાષાન્તરો દ્વારા કરે છે આ એક સ્તુત્ય રીત છે, પરંતુ સાહિત્યનો વિસ્તાર ભાષાન્તરો ઉપર જ આધાર રાખે એ તદ્દન ઇષ્ટ નથી. અધિકારી અને સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોએ કરેલાં ભાષાન્તરો સર્વદા તથા સર્વથા સુદર અને જ છે, પરભાષાના ઉત્તમ ત્રથોના ભાષાન્તરો ઇષ્ટ હોવા બોધ્યે. પરંતુ ભાષાન્તરજ થાય એ ખસ નથી પ્રાચીન કવિઓ માફક પરભાષાના સાહિત્યનો વિષય લઈ પોતાની ભાષામાં નૈસર્ગિક શક્તિથી તેનું વર્ણન કરવું અથવા તો સ્વતંત્ર ગદ્ય કે પદ્ય રચવું એ જ ખરી સાહિત્યસેવા છે “સ્મરણ સહિતા,” “જયા જયત,” “સરસ્વતીચંદ્ર,” અને “રાધનો પર્વત” જેવા છેક અર્વાચીન સમયના ત્રથોની અપેક્ષા ગુજરાતના સાહિત્યવિદ્વાસી સ્ત્રીપુરુષો રાખે તો વાસ્તવિક છે. આધુનિક સાહિત્યમાં કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે કૃત્રિમતા તેમ જ સ્વચ્છ દી વિચારદર્શન અને શૈલી પ્રયોગ ખડું માલમ પડે છે. પ્રેમાનંદ જેવું વ્રત લઈ સાહિત્ય સેવા કરવા ધારનાર પુરુષો અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને સુભાગે પ્રેરશે તો જ સાહિત્ય ખરા સ્વરૂપનું ઉદ્ભવશે.

આમ સાહિત્ય દિનમતિદિન થોડાક વિદ્વાનો લેખકો તથા કવિઓ અને ત્રથકારો દ્વારા રચાતું જશે તો જે રૂપ અને વિસ્તારની સાહિત્યને અજે જરૂર છે તે પુરી પાડવાના સંભવ ઘણા ઓછા છે. કેટલાક માને છે, કે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રોદતામાં અને વિશાળતામાં ખડું ન્યૂન છે કૃત્રિમતા કેટલાક ત્રથોમાં ઉભરાય છે વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે અને તેથી શોચનીય છે. પ્રેમાનંદની માફક અથવા અન્ય કોઈ રીતે અર્વાચીન સમયમાં ઉત્તમ કવિઓએ સાહિત્યમગ્ન સ્થાપી ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાય એવા પ્રયાસો કરવા બોધ્યે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય છેક નિર્મોલ્ય નથી સંખ્યાનો વિચાર ન કરતા સ્વરૂપ ભેતા આ સાહિત્ય પશુ ઉત્તમ ત્રથોથી વિભૂષિત છે. તેવો એક અર્વાચીન ત્રથ જે કરુણ ગ્હનો ઉત્તમ નમુનો છે, તથા જેની રચના ધનમેહારીઅમ નામના અગ્રેષ્ઠ ત્રથનો ખ્યાલ આપી શકે છે તે ‘સ્મરણ સહિતા’ છે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું તે ઉત્તમ કાવ્ય છે આવા જ કાવ્યો અને ઉપર કહી ગયા તેવા ઉત્તમ ગદ્યાત્મક લખાણુ વિશેષ લખાતા જાય, તોજ ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થશે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વમાન્ય વિદેહ કેવિ કે ત્રથકારો દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, નદશંકર, સ્વ. ખાળાશંકર, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ કલાપી, વગેરે હતા.

વિષમાન પુરુષોના નામની આ યાદીમાં નોંધ ખડું લીધી નથી ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યસ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરી ગયા. એક પ્રકાર બીજાથી ચઢીઆતો છે, અથવા ઉતરતો છે એ કહેવાનો બીજકુલ આશય નથી. અને વિભાજ પોતાના વિષય સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. પ્રાચીન સાહિત્ય વિષય મર્યાદિત હતો, તો અર્વાચીન સ્વતંત્ર તથા વિશાળ છે. અર્વાચીન સમયમાં ન્યૂનતા માત્ર ખરા સત્ય-ત્રેમી નીડર વિવેચકોની છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો આ વિભાજ આપણા સાહિત્યરસિક પુરુષોએ સ્વીકાર્યો માલમ પડતો નથી સ્પષ્ટ તથા સત્ય વિવેચનને અભાવે નિર્મોલ્ય

સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું જાય છે તે ઈષ્ટ નથી. આ સાથે ગુજરાતી ભાષાની શબ્દરચના તથા બેરૂણી વિષે જે યોજાની જરૂર છે. શબ્દરચના વિશેષ સંસ્કૃતમય, આડખરવાળી અને નિષ્પ્રયોજન કઠણ સ્વરૂપની ઘણાં ત્રથોમાં વપરાયેલી બેવામાં આવે છે વિષયને અનુસરીને ભાષાની સાદાઈ કે પ્રૌઢતા આવશ્યક છે, જે નૂનનો બહુ ભય થતો જણાય છે વિવાદસ્પતિ બેરૂણીવાળા શબ્દો ખાદ કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપના તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ એક રીતે કહીએ તો ‘દુષ્ટ’ થતો જાય છે ભાષાની સુંદરતા તથા શુદ્ધતા તેમજ, વિચારની પ્રૌઢતા અર્વાચીન સાહિત્યમાં કેટલાક લખાણોમાં છે, ઉત્તરતી પકિતના લેખકોના લખાણમાં બહુ ન નજરે પડતાં નથી, પ્રાચીન કવિઓની ઘણી કૃતિઓ જન-સમાજને ઉદ્દેશીને રચાઈ હતી, અને તેથી જ તેમની ભાષા તેમને રૂચે તેવી યોજાતી.

અર્વાચીન સાહિત્ય માટે ભાગે માત્ર શિક્ષિત વર્ગને માટે ઉદ્દેશીને રચાય છે. કવિતા છદ્દવાળી હોવી બેધએ, તેનું સ્વરૂપ ગ્રેય બેધએ, જે નિયમ કેટલાક ઉત્તમ કવિઓ હવે પાળતા નથી કવિતાને લગતો આ પ્રશ્ન કેટલાક વિદ્વાનોએ હાથ પર લેવો શરૂ કર્યો છે જે આનન્દની વાત છે જેમ શિક્ષિત પુરુષો માટે અમુક સ્વરૂપનું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે, તેમ જનસમાજનો બહોળો વર્ગ પ્રાચીન કવિઓ જેવા યોધક કાવ્યો અથવા તે તેવા સ્વરૂપનું સાદું લાગણીવાળું, ભ્રમિ દર્શાવનાર રસાત્મક સાહિત્ય ધરે છે સરસ્વતીના પ્રસાદવાળા કવિઓ, અને ત્રથકારોએ વાચકવૃંદથી વચાય, સમજાય, અનુભવાય અને સ્વીકારાય (પોતાનું કરી લેવાય) એવું સાહિત્ય રચો ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને અન્ય દેશોની તુલનામાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવા પ્રયાસો કરવા બેધએ છેવટે એટલું નિવેદન કરવા ધરણુ છું કે હું માત્ર અભ્યાસી છું. આ વિષયનો હંડો જાતા કે શોધક નથી વિષય પરત્વે જેમના અભિપ્રાયો પ્રમાણભૂત માની શકાય તેમના ત્રથો કે લેખો દ્વારા મળેલા જ્ઞાનનો સાર આપી વિષયચર્ચા કરી છે સરતચૂકના હોષો પ્રત્યે ક્ષમા ચાચી લેખ સમાપ્ત કરે છે.

પરિશિષ્ટ અ.

(૧) ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ । તત્ર ભવં તત આમતં વા પ્રાકૃતમ્ ।’

(હેમચ દ્ર.)

(૨) ‘ આષોત્યમાર્ષતુલ્યં ચ દ્વિવિધં પ્રાકૃતં વિદુઃ ।’

ટીપ્પ:—પ્રાકૃતના કેટલાક જે મોટા પ્રકાર માને છે

(૧) મહારાષ્ટ્રી જેને પ્રકૃત-પ્રાકૃત કહે છે. આ ભાષાનાં મુખ્ય કાવ્યો સેતુબધ તથા જૈડવધ નામના છે

(૨) જૈન માગધી આ વિષે કેટલાક વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. જૈન લોકોના ધર્મત્રથો આ ભાષામાં રચાયેલા બનાવ છે સંસ્કૃતમાં માગધી કેટલાક ત્રથોમાં નીચ પાત્રો માટે પણ યોજાઈ છે.

(૩) ‘ પ્રાકૃતા નીવાઃ તત્સંબન્ધિત્વાત્ પ્રાકૃતમ્ ।’

(૪) પ્રાકૃતના દાખલા.

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	જૂની ગુજરાતી.
અર્કઃ	અઠ્ઠો	આઠ
દીવઃ	દીવો	દીવો
બહિરઃ	બહિરો	બહિરો
હયામાકઃ	આમઓ	સામો
અનુચોગઃ	અનુઓ	અણૂજો
પિવતિ	પિઅઈ	પિમઈ

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ.

(૫) સંસ્કૃત-અતિક્રાન્તમન્તરં રાજાનો વિહારયાત્રાં નિરયાસિષુઃ ॥

પાલી-અતિક્રાન્તમન્તરં રાજાનો વિહારયાતાંત્રેયાસુઃ ।

ડૉ. માળદારકર.

(૬) ‘આભિરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

શાસ્ત્રેષુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશઃ તયોદિતમ્ ॥’

(કાવ્યાદર્શ)

(૭) છ ખેલીના નામઃ—(૧) મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની, (૩) માગધી, (૪) પૈશાચી, (૫) ચૂલિકા પૈશાચી, (૬) અને અપભ્રંશ.

(૮) પૈશાચી—વિહયા તથા ગોદાવરી નજીક વસતા અનાથોના સહવાસને પરિણામે.

પરિશિષ્ટ ૫.

સંસ્કૃત	મેઘ	પે०	મેઘો
	રાજા	,,	રાજા
	તરુણી	,,	તરુણી

(૧) મહારાષ્ટ્રીને દણ્ડી મુખ્ય પ્રાકૃત કહે છે

મહારાષ્ટ્રાશ્રયાં ભાષાં પ્રાકૃટં પ્રાકૃતં વિદુઃ ।

સાગરઃ સ્ફુતિરત્નાનાં સેતુવન્ધાદિ યન્મયમ્ ।

કાવ્યાદર્શઃ ।

(૨) માગધીની કહીકત. એક પ્રકાર જૈન માગધી હતો આ ભાષાને પ્રા. વેપર પાલી પછીની અને અન્ય પ્રાકૃતો પહેલાંની જૈનોના ધાર્મિક ગ્રંથોની માને છે. હેમચંદ્ર તેને જુદી વર્ણવતા નથી. મુખ્ય પ્રાકૃત માને છે. સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં માગધી નીચ પાત્રો પરત્વે યોજાય છે. માગધીના દર્શાવેલે જેમનાં સાકુન્તલા નાટકમાં માછીની ભાવાનો દર્શાવે આપે છે. મુદારાક્ષમાં શપથ અને વેણીસંહારમાં સ્પિરિટ્રિયની યોદ્ધા પણ આવે છે.

ડૉ બાંડારકર.

(૩) મહારાષ્ટ્રી—અર્ધ સ જ થવો જોઈએ.

સંસ્કૃત	મહારાષ્ટ્રી	ગુજરાતી.
જૂંગાર	સિંગાર	શણગાર
અણ	અંણ	આણ.

શૌરસેની —

સ	પૂરિત	શૌં	પૂરિદ
”	તયા	”	તયા
”	નાથ		નાથ

પરિશિષ્ટ ક

અપભ્રંશના નમુના.

૧ હિંદા જઈ વેરિઅ ઘણાતો કિં અગ્નિ વહાહું ।

અમ્હં વે હત્યહા જઈ પુણ મારિ મરાહું ॥

હહા ! જો વેરીઓ વણા છે, તો શું આકાશે ચડીએ ?

અમારા જો હાથ છે, જો પણ (વળી) મારીને મગાઈશુ

(પૃથ્વ વ્યાકરણ)

૨ દિઅહા જન્તિ શ્લષ્પ હર્હિં પહર્હિં મણોરહ પચ્છિ ।

જ અચ્છહ તં માણિઅઈ હોસઈ કરત મઅચ્છિ ॥

[હવેસો અડપથી જાય છે, મનોરહો પાછળ પડે છે,

જે છે તે માન્ય થાય છે થશે જોમ કરતો ન થા

(પૃથ્વ વ્યાકરણ.)

૩ વહ્ણપ્પણુ પરિપાવિઅઈ હર્થિય મોક્કલહેણ ।

વડાપણુ મોકળે હાથે પમાય છે

(પૃથ્વ વ્યાકરણ)

૪ વલ્લહઈ (વલ્લભ), તુચ્છીઈ (તુચ્છ)

૫ પચ્છઈ (પછી)

હઅઈ (જો) વ્યાપપ (વ્યાપે)

૭ ગુરુ તણીઈ વચન (ગુરુનું વચન)

૮ ઠઈણુ તણુઈ (ઠેનું)

પમનાભ, ભીમ, વજેરેનાં ત્ર યોમાના દાખલા.

૯ પહિલુ રાઇ ફ અવગણિલુ મારૂ જ ધવ કેસવ હણિલુ
(પહેલો રાયે હું અવગણ્યો-મને અવગણ્યો-મારો પાંધવ કેસવ હણ્યો)
(પમનાભના કહાનડકે પ્રખંધમાથી)

૧૦ સિંહાસન બિહુ છિ કુર રાઇ
મોટુ તેહ તણો મહિમાયિ
(ભીમ કવિએ રચેલા ' હરિલીલા શોળક્યા 'ના ૧૭ મા સૈકામાના હસ્ત-
લિખિત પુસ્તકમાંથી નવલરામભાઇએ આપેલો ઉતારો)

૧૧ ઠરસિ (ઠરસે)

૧૨ વિશાખ શુદિ હુણુદાન દીજઇ.
માઘમાસિ અમાવાસ્યા હેમદાન દીજઇ.

૧૩ માઘમાસિ, આદિત્યવારિ જુ મલસ્નાન કીજઇ તુ તાવ ચડઇ.
(૪ સ ૧૪૨૪ મા લખેલા બ્રાહ્મણ પુસ્તકમાંથી)

૧૪ તે બ્રાહ્મણ બોલિલે તાહર ઘરે ભોજન ન કરે
તાહરઇ ઘરે રાક્ષસનુ ઠમ્ દેયુ ધુ

૧૫ અપભ્રંશ. જૂની ગુજરાતી અને હાલની ગુજરાતીમાં કેટલાંક સરખા સ્વરૂપની
યાદી નીચે આપેલી છે.

સંસ્કૃત અપભ્રંશ. જૂની ગુજરાતી હાલની ગુજરાતી.
પ્રિયઃ પિડ, પ્રિડ,પિહિ,... . . . પિહિ.
મદીયઃ... .. મહારડ માહરહ, માહર, . . . માહ
અસ્તિ— .. .અચ્છહ.....અછિધ, છિ, અછિ... ..છિ.
(૫૪૬૬ બ્રાહ્મણમાંથી)

૧૬ જૂની ગુજરાતી-વસતવિલાસ.

સલિ દીહ દૂવ અનીઠડ દીઠહં ગમઈ ન ચીર;
મોજનં આજ અ વીઠડં મીઠડં સદહ ન નીર.
સકલ કલા તું નિશાકર ! શા કરેં સરિરે સંતાપ ?
અથલા મમારિ કલંકી અશંકી અમ્યા હવં પાપ.

ગુજરાત શાળાપત્ર ૧૮૯૨.

ગુજરાત દેશ.

ગુર્જરાટ (ગુર્જરા શેષા પામ્યા જ્યાં તે) અથવા ગુર્જરા (ગુર્જરાએ રક્ષણ કરેલી જોવી તે) એ શબ્દો કોઈ કોઈ મંડળમાં સાંભળવામાં આવે છે સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે ગુર્જર કહેવાતા લોકોની પૃથ્વી તે ગુજરાત છે. ગૂર ધાતુ, બક્ષણ-ઉચ્ચ; હિસા-ગતિ, એ અર્થને વિષે પ્રવર્તે છે, ને એમાથી ઉચ્ચ-હિસાના અર્થ ગુજરાતના લોકોને લાગુ પાડતા હિસા કરનારા ને જેતી વણવેપાર એ ઉચ્ચ કરનારા લોકો તે ગુર્જર એમ અર્થ કઢાય, અને એ અર્થ ગુજરાતની પહેલી વસ્તી બીલ કોળીની કહેવાય છે તેનો ગુજરાતના જે ઉચ્ચ તેને લાગુ પડે છે વળી કળુપ દેશ તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે એ જોતાં ગુજરાતના લોકો જેતી વેપારના જ ઉચ્ચ પરમ્પરાથી કરતા આવ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે એક શાસ્ત્રીએ મ્હં ધાતુ ઉપરથી 'ગીર્વતેતન્ ગુ ગુરજવતિયસ્મિન્' એમ વ્યુત્પત્તિ કરીને જે દેશને વિષે ઉચ્ચારણ છિન્નભિન્ન રૂપે રચ્યા હોય તે એમ અર્થ કયો

(નમોઃ ૨)

જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ

પ્રેમાનંદયુગનાં કેટલાંક કાવ્યોનો કાળ નિર્ણય*

વિક્રમના અઢારમા શતકને પ્રેમાનંદયુગ કહે છે, કારણ કે તે યુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ શિરોમણિ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ભટ છે. આ શતકનાં પ્રેમાનંદનાં, તેના શિષ્યોનાં, ઉત્તર વયના સમકાલીન કવિ સામળનાં અને તેની પૂર્વાવસ્થાના સમકાલીન કવિઓના કેટલાંક પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને આખ્યાનોની, રચ્યા સાલ ખરી છે કે જોડી તેના ગણિતથી નિર્ણય કરી તે વિદ્વાનો સમક્ષ રજુ કરવી અને તે ઉપરથી આ યુગના મુખ્ય કવિ પ્રેમાનંદ અને સામળના કાળ સખધી નીકળતા અનુમાન સર્વ વિદ્વાનોની આગળ વિચારવા માટે મૂકવા એ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદના કવિ તરીકેના જીવનનો ઇતિહાસ તેજ આ યુગનો ઇતિહાસ છે, તેથી આ લેખમા પ્રથમ પ્રેમાનંદના અને તેના શિષ્યોનાં આખ્યાનની રચ્યા સાલ તપાસી છે અને પછી અન્ય કવિઓના કાવ્યોની રચ્યા સાલ તપાસી છે.

પ્રેમાનંદના જે કાવ્યો ને આખ્યાનોની રચ્યા સાલ આપેલી છે, તેમાં કેટલીક વખત એકજ આખ્યાનની એકથી વધારે રચ્યા સાલ મળી આવે છે, અને તેથી કયી સાલ ખરી અને કયી જોડી તે નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. વળી જે આખ્યાનોના એકજ રચ્યા સાલ મળી આવે છે, તે રચ્યા સાલ પ્રેમાનંદ પોતે આપેલી છે, કે પછળથી બીજા કોઇએ લખલ કરી છે કે પાઠાન્તરથી દૂષિત થઈ છે, તે આખતનો પણ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. બીજા કવિઓનાં કાવ્યોની ખરી રચ્યા સાલ મળી આવે તો પ્રેમાનંદના સમય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડે એ હેતુથી તેમના કેટલાંક કાવ્યોની રચ્યા સાલ પણ તપાસી છે.

ગણિતથી નિર્ણય કરવા માટે ‘ઇન્ડિઅન ઍન્ટિક્વરી’ મા આપેલા કર્નલ જેન્સનીના કોષ્ટકોને તથા કેરો લક્ષ્મણ જીનેના ગ્રંથસાધનના કોષ્ટકોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પરિશિષ્ટમા આખ્યા પ્રમાણે એકઠરે જવીસ (૨૬) કાવ્યો અને આખ્યાનોની અને સામળભટ સખધી બીજા ત્રણ સાલો તપાસી છે તેમાથી નીચે પ્રમાણે ખરી હકીકત મળી આવે છે —

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની ખરી રચ્યા સાલ —

૧ મામેર	સ. ૧૭૧૭	૫ શામલશાહનો મોટો વિવાહસ.	૧૭૪૦
૨ ચંદ્રહાસાખ્યાન	સ. ૧૭૨૭	૬ નલ્લાખ્યાન	સ. ૧૭૪૨
૩ મદાલસાખ્યાન	સ. ૧૭૨૮	૭ સુમત્રાહરણ	સ. ૧૭૫૮
૪ સુદામાચરિત્ર	સ. ૧૭૩૮		

પ્રેમાનંદના શિષ્યોનાં કાવ્યોની ખરી રચના સાલ —

૮ વીરજી કુત-કામાવતીની કથા	સં. ૧૭૨૫	૧૪-૧૫ શામળકવિના આશ્રય-દાતા	સં. ૧૭૬૫
૯ હરિદાસ કુત-શામળ-શાહનો વિવાહ	સં. ૧૭૨૬	રસોદાસે ખોદાવેલ કુવાના શિલાલેખની સાલો.	સં. ૧૭૬૬
રત્નેશ્વર—		બીજા કવિઓ	
૧૦ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ	સં. ૧૭૪૦	અલ્હો	
૧૧ અશ્વમેધ	સં. ૧૭૪૩	૧૬ અલ્લેગીતા	સં. ૧૭૦૫
કવિ શામળદાસ—		ગોપાલદાસ—	
૧૨ પદ્યાવતીની વાર્તા	સં. ૧૭૭૪	૧૭ ગોપાલગીતા	સં. ૧૭૦૬
૧૩ શામળના કેટલાક કા-વ્યોની ઉત્તરો સાલ	સં. ૧૭૮૬	વિશ્વનાથ જાની—	
		૧૮ મોસાલ્લાચરિત્ર	સં. ૧૭૦૮

પ્રેમાનંદના તેર આખ્યાનોની બિન બિન સાલો તપાસી, તેમાં સાત આખ્યાનોની ખરી રચના સાલ મળી છે.

મામંર અને નલ્લાશ્યાન આ કાવ્યોની દરેકની ત્રણ રચના સાલો હતી, તેમાં દરેકમાં પહેલી રચના સાલ, માસ તિથિ ને વાર સાથે મળતી આવે છે અને ખરી હરે છે અને બાકીની બે ખોટી હરે છે સુદામાચરિત્રની બે રચના સાલ મળી આવે છે, તેમાં પાછળની ખરી હરે છે સામાન્ય રીતે બધા એક કરતાં વધારે રચના સાલ હોય છે, આ માસ, તિથિ અને વાર એકબીજા હોય છે ફક્ત નળાખ્યાનમાં સં. ૧૭૪૨ ના માસાદિ, સં. ૧૭૭૪-૭૬ નાં માસાદિથી ખુદા છે ઓસ્તાહરણની બંને રચના સાલો: ૧૭૨૩ અને ૧૭૩૨ ખોટી હરે છે.

બીજા સાત આખ્યાનોની એક જ રચના સાલ છે તે પૈકી બે આખ્યાનોની સાલ ખરી હરે છે દ્રૌપદીસ્વયંવર અને મગલદ્ગીતા બંન્ના પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ સબધી સંદેહ છે, તેની રચના સાલો ખોટી હરે છે.

બાકીના બે કાવ્યો ચંદ્રહાસાશ્યાન અને શામળશાહના વિવાહની રચના સાલ સિદ્ધસ્થ વર્ષ ઉપરથી ખરી હરે છે, બેકે ચંદ્રહાસાશ્યાનમાં આપેલા માસ અને તિથિ, વાર સાથે મળતી નથી વખતે પાઠાન્તર થઈ શનિવારનો સોમવાર થયો હોય.

એક દરે જોતા પ્રેમાનંદના લોકપ્રિય કાવ્યોની એકથી વધારે રચના સાલો મળી આવે છે અને તેમાંના કેટલાકની એક રચના સાલ ખરી મળી આવી છે.

પ્રેમાનંદના કાવ્યોની સાત ખરી રચના સાલો મળી છે, તેમાં શ્રુત્યર્શનાશ્યાનની રચના સાલ સં. ૧૭૨૯ ખરી ગણી ઉમેરવી બેઠાએ, કારણકે તેમાં ઐગણ્યત્રીસો કાળ પડ્યાનું કવિ લખે છે તેની રચના સાલ ૫૦ કાં દોહનમાં સં. ૧૭૨૯ ફાગણ વૃદ્ધિ ૨ છે, વાર આપ્યો નથી

પ્રેમાનંદનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને આખ્યાનોના મળી આવતા ખુદા ખુદા સંવતોમાં

સુદામાચરિત્રનો સં. ૧૭૦૫ અને જલ્લાહ્યાનનો સં. ૧૭૭૬ અસ્થિતથી તપાસતાં ખોટા કથા છે. જે ખરી રચના સાલો મળી આવી છે તેમા વહેલામાં વહેલી મામેરાની રચના સાલ સં. ૧૭૧૭ અને મોડામા મોડી સુમદ્રાહરણની રચના સાલ સં. ૧૭૫૮ છે. એટલે સં. ૧૭૧૭ થી સં ૧૭૫૮ સુધીનો ૪૧ વર્ષનો કવન કાળ આપણને ચોક્કસ રીતે મળે છે.

હવે બાકીનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં માર્કેન્ડેય પુરાણની રચના સાલ પ્રાચીન કાવ્ય માળામાં અને યુદ્ધત્ કાવ્ય દોહનમાં સં ૧૭૬૫ આપેલી છે, અને તે એકથી વધારે વાર તેમાં આવે છે, તેથી ખરી માની શકાય જણાવકાલ્યાણની જે રચના સાલ છે (૧) ૫૦ કાં હોહનમા સં. ૧૭૨૬ અને (૨) પ્રાં કાં માલ્લામાં સં ૧૭૬૬ છે પહેલી રચના સાલ ઘણી વહેલી જણાય છે, અને બીજી ખરી છે એમ માનવાને પુરાવા નથી આ રીતે તપાસતા પ્રેમાનંદના પ્રસિદ્ધ આખ્યાનો ઉપરથી સં ૧૭૬૫ થી આગળ જવા મટિ આપણને ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી બીજા બહારના પુરાવા ઉપરથી આપણે અગળ ઉપર એમનું કે આ ભાષાભક્ત મહાકવિ ગુજરાતને સુભાગ્યે બીજા કેટલાંક વધારે વર્ષ જીવતો રહ્યો હતો પરંતુ ઉપલા સવતો ઉપરથી પ્રેમાનંદનો કવનકાળ સં. ૧૭૧૭ થી સં ૧૭૬૫ સુધીનો એટલે લગભગ ૫૦ વર્ષનો ચોક્કસ રીતે મળે છે અને તેમા ૫ વર્ષ આગળ અને ૫ વર્ષ પાછળ ઉમેરતા એક સાડીનો ઠરે છે

હવે ઉપર મળી આવેલી કેટલીક ખરી સાલોથી પ્રેમાનંદના જન્મ અને મરણના સમય સંબંધી આપવામાં આવતી સાલો તપાસીતું મામેરાની રચના સાલ સં. ૧૭૧૭ છે તે વખતે પ્રેમાનંદની ઉંમર લગભગ પચીસ વર્ષની ગણતાં પ્રેમાનંદનો જન્મ લગભગ સં ૧૬૯૨ માં ઠરે છે, અને આ સવત ઘણા વિદ્વાનોને માન્ય છે પ્રેમાનંદના શિષ્યોના ત્રણેના ખરા સંવત આ બાબતને સમર્થન આપે છે પ્રેમાનંદના શિષ્ય લીરજી એ લખેલી કામાવર્તીની કથાનો સવત ૧૭૨૫ અને બીજા શિષ્ય હરિદાસે રચેલા 'શામલશાહનો વિવાહ' નો સવત ૧૭૨૬ તપાસ્યા પ્રમાણે ખરા છે. આ સમય સુધીમા મામેરાના લેખકની કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા બમે અને લીરજી અને હરિદાસ જવા તેના શિષ્યો તરીકે કવિતા લખે તે વાત સંભવિત છે.

જન્મ કરતા વધારે વાદગ્રસ્ત બાબત પ્રેમાનંદના અવસાનકાળની છે તે સમય સંબંધી અનુમાન બહારના પુરાવા ઉપરથી કરવામા આવે છે.

વૃદ્ધાવસ્થા આખ્યાનોની રચના સાલ ખરી માનીએ, તો પ્રેમાનંદ સવત ૧૭૮૧ સુધી તો જીવતા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે હવે વૃદ્ધાવસ્થા આખ્યાનોની રચના સાલ ખરી માનવાને કેટલાક કારણો છે દાખલા તરીકે કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમા વૃદ્ધાએ કવિ સામળ અને તેના આશ્રયદાતા રણીદાસ સંબંધી કેટલાંક ઉપદાસના વચનો લખ્યા છે. એ ઉપરથી એમ કલિત થાય છે કે કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન સામળે રણીદાસનો આશ્રય લીધા પછી લખાયું હોવું એમજે, અને સામળે રણીદાસનો આશ્રય સવત ૧૭૭૫ પછી એક જે વરસમા જ લીધો હતો

સવત ૧૭૯૬ પહેલા કવિ પ્રેમાનંદનું મરણ થયું હતું એમ સુદરદાસે પુરા

કરતા દશમસ્કંધની રચના માલ સવત ૧૭૬૬ ઉપરથી કહી શકાય પણ આ સાલ ખરી છે કે કેમ તેનો નિર્ણય ગણિતથી થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે વાર આપ્યો નથી. આ સવત ખરો માનીએ તોપણ તે પહેલા કેટલા વરસ ઉપર પ્રેમાનંદનું મરણ થયું હશે તે અનુમાન કરવા સખળ પ્રમાણ નથી. વળી પ્રેમાનંદે મરણ વખતે અધુરો ગહેલો દશમસ્કંધ વ પુરો કરવાનું કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને કે બીજા શિષ્યોને ન સોંપતા સુદરદામને સોંપ્યું એમ કહેવામા આવે છે, તે વાત સપ્રમાણ નથી વળી સુદર તેનો શિષ્ય હતો તે માનવાને પણ પુરાવો નથી વલ્લભનાં આખ્યાનો સિવાય પ્રેમાનંદના બીજા અણીતા શિષ્યોએ અઢારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા રચેલા આખ્યાન કવિએ જ મળે છે.

ઉપલા પુગવાને આધારે પ્રેમાનંદનું મરણ સવત ૧૭૮૧ અને સવત ૧૭૬૬ વચ્ચે થયું હશે, એટલું જ કહી શકાય.

પરિણામ તપાસેલી સાક્ષીમા 'હારમાળા' ના સંપાદક એક મહત્વની સાલ આ વખતે મળે છે, અને તે હારમાળાના મૂળ કર્તૃત્વ ઉપર કંઈક પ્રકાશ નાખે છે. પ્રેમાનંદના નામ અઢી હારમાળાનો સવત ૧૭૩૪ અત્ર સુદિ ૧૧ છે, વાર આપ્યો નથી પરંતુ એક પ્રતમા હાર આખ્યાનો સમય સવત ૧૫૨૨ ચૈત્રી સપ્તમી ને સોમવાર છે એની સપ્તમી એટલે મૂદિ સપ્તમી લેતા આ સવત માસાદિ સાથે મળતો આવે છે, અને ખરો ઠેક છે, અને રા. મડળિકે પણ તે સમયે જીવતો હતો, તે ઐતિહાસિક સત્ય છે હાર આખ્યાના બનાવની ચોક્કસ નોંધ રખાઈ હોય અને તે ઉપરથી બીજા કવિએ હાર આખ્યાની તારીખ આમ બરાબર આપી તેમ માનવા કરતા મૂળે નામક મહતાએ પોતે જ હારમાળા રચી હશે, તેમા હાર આખ્યાનો સમય લખ્યે હશે અને પાછળથી તેમા વધારો થયો એમ માનવું ઠીક લાગે છે પ્રેમાનંદે પણ તેમા સુધારો વધારો કરી હાલ મળી આવે છે તે રૂપમા હારમાળા રચી હોય, તે સંભવિત છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓ.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓમા મુખ્ય જ્ઞાની અખો અને સામળભટ છે આ બન્ને અખો પ્રેમાનંદથી મોટો અને લગભગ એક જમાનો આગળ જન્મેલો અને સામળ પ્રેમાનંદથી નાનો એટલે પાછળ જન્મેલો—ઓછામા ઓછા ત્રીસ વર્ષ પછી જન્મેલો જણાય છે, અને પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલીન ઠરે છે.

અખેગીતાની રચના સાલ સવત ૧૭૦૫ માસાદિ સાથે મળતી આવે છે આ મદન સિદ્ધાન્તનો અનુપમ ગ્રંથ (ગુજરાતી કવિતામા) અખ્યાની અનુભવમિદ્ધ જ્ઞાની દશામા પાકટ વયે લખાયો હોય તેમ તે વાચતા જણાય છે અને તેથી સવત ૧૭૦૫ મા તેનું વય ૪૫ કે ૫૦ વર્ષનું હોવું બેધએ અખ્યાના સમકાલીન અને પ્રેમાનંદની પૂર્વ વયમા હયાત કવિઓમા વેદાન્તી ગોપાળદાસ અને વિશ્વનાથ બની છે ગોપાળદાસે રચેલી ગોપાલ ગીતાની રચના સાલ સવત ૧૭૦૬ છે, અને વિશ્વનાથ બનીના મોસાલ્કાચરિત્રની રચના સાલ સવત ૧૭૦૮ છે અને તપાસતા ખરી કરી છે વડોદરા અને પાટણ વચ્ચે લોકોની સારી આવજા હોય, તે વિશ્વનાથ બનીના

રચેલા મોસાળા ચરિત્ર પછી ૬ વર્ષે લખાએલા મામેરાના કર્તા ભટ ત્રેમાનંદના વાચ-
વામાં તે આબુ હોય તે તે સંભવિત છે.

કવિ સામલ.

સામલ કવિનો કવનકાળ નક્કી કરવાને માટે નીચેના સવતો છે —

(૧) વજ્રાવલીની વાર્તા—સવત ૧૭૭૪ ચૈત્ર સુદિ ૫ ને મગળવાર સવત
માસાદિ સાથે મળતો આવે છે અને ખરો છે.

અ. રચના સાલ નીચેની પદ્ધતિઓમાં આવી છે.—

‘ સવત સત્તર સુવેતરે, શુકલ પક્ષ શુભ સાર,
કહી કથા દિન પાચમે, મળતો મગળવાર ’

ઉપલી પદ્ધતિઓમાં માસ આખો નથી, પણ દિન પાચમે એટલે ઉપર જણા-
વેલા *સવતને પાચમે દિવસે એટલે ચૈત્ર સુદિ ૫ ને રોજ કથા કહી એમ સ્પષ્ટ છે,
અને તે રીતે માસ પક્ષ લેતા તિથિ વાર મળતા આવે છે

(૨) સામળના એક કાવ્યની ઉત્તરો સાલ સવત ૧૭૯૬ માઘ સૂદિ ૩ ને
ગવિવાર મળી આવી છે, અને તે પણ ગણિતથી તપાસતા ખરી કરે છે.

(૩) સામળ કવિના આશ્રયદાતા રખીદાસે બોદાવેલા કુવાના શિલાલેખમાં મળી
આવતા અને સવતો માસ પક્ષ વગેરે સાથે મળતા આવે છે અને ખરા છે.

કુવાનો આરભ—સવત ૧૭૯૫ માઘ સુદિ ૫ ગુરુવાર

મમાસિ—સવત ૧૭૯૬ વૈશાખ સુદિ ૩ ગુરુવાર

(૪) સામળનું શિવપુરાણ સંપૂર્ણ કર્યાનો સમય નીચેની પદ્ધતિઓમાં છે—

‘ સવત સત્તર ચૈત્રોતરો, આવણ માસ સુબલ,
ગુરુવાર શુદ્ધ પંચમી, સંપૂર્ણ કીધું પુરાણ ’

નીચે પ્રકાશકે ટીપ કરી છે—

અત ૪—‘ સવત અઠા આઠોતરો ’

ઉપરની પદ્ધતિઓમાં ‘ સત્તર ચૈત્રોતરો ’ બ્રહ્મ પાઠ લાગે છે. ટીપમાં આવેલા
સવત ૧૮૦૪ નો તિથિવાર સાથે મેળ ખેસતો નથી એટલે તે ખોટો છે ૧૭૦૪ આ-
પેલા પાઠ ઉપરથી લખ્યો, તો તે અસંભવિત છે એટલું જ નહિ પણ તેના તિથિ
વાર માથે મેળ ખેસતો નથી.

ઉત્તર ઉપરથી નીકળેલો ‘ ઓતરો ’ અત્યય ૬૯ થી ૭૮ સુધી વર્ષ બોલતા
લખાડાય છે, એટલે ફક્ત એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે શિવપુરાણ સવત ૧૭૬૯
થી સવત ૧૭૭૮ સુધીમાની કોઈ પણ સાલમાં સંપૂર્ણ કર્યું. ગણિતથી તપાસતાં સવત
૧૭૬૯ થી ૧૭૭૮ સુધીના સવતો પૈકી સવત ૧૭૭૨ ની સાથે પદ્ધતિઓમાં આવેલા
માસાદિ મળતા આવે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે શિવપુરાણ સવત ૧૭૭૨

* આ સવતને મળતા શકનો પાચમે દિવસ ગણે છે

આવશ્ય સદિ ૫ ને ગુરુવારે સંપૂર્ણ કર્યું આ અનુમાનને બીજી રીતે સમર્થન મળે છે. શિવપુરાણમાં રખીદાસ કે સિહુજનું નામ નથી, તેથી તે સિહુજ ગયા પહેલાં રચાયું હોવું બોધાયે, અને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સામળ કવિ સવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વર્ષમાં સિહુજ ગયા હોય તેમ માલમ પડે છે. વળી ત્રેમાનદના માર્કેડેય-પુરાણની રૂપકામાં શિવશક્ત સામળદાન માર્કેડેય પુરાણ રચાયા પછી થોડા જ વર્ષમાં (સાત વર્ષમાં) શિવપુરાણ રચી કાઢે એ વાત સ્પષ્ટિત છે

(૫) 'સંહાસનચત્રિણી' કવિ સામળ પોતે જ સવત ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૫ માં રચ્યાનું લખે છે —

‘ સવત સત્તર પચોતરે, કરવા માડયો ત્રય,
ખત્રીસ વાત પચાસીએ પુરણ કીધા પથ ’

... ..
સિહુજ પટેલ રખીઅલ વડો, કોડે તેડયો કવિરાજ,
... ..

આ તેમજ તે પછી આપેલી ડેટલીક પદ્ધતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે સામળ કવિની કીર્તિ સામળી અને સિંહાસન ખત્રીસીની ડેટલીક વાતો સામળી રખીદાસે રામળ કવિને તેડાવ્યા, સંપૂર્ણ ત્રય લખાવ્યો, અને ગમાન ખારોટને સર્વ રચણે પ્રસિદ્ધ કરવા શીખવ્યો

વળી સિંહાસન ખત્રીસીની વાર્તાઓ વાચતા જણાય છે કે પ્રથમની ડેટલીક વાર્તાઓ સિહુજમાં આવ્યા પહેલાં રચાઈ છે અને બાકીની સિહુજ ગયા પછી. દાખલા તરીકે ભદ્રા ભામિનીની તેવીસમી વાર્તામાં કવિ સામળ સિંહુજમાં ગયાનું સ્પષ્ટ રીતે લખે છે —

‘ કવિઓ સામળદાસને તરતીખ તેડયો ત્યાય
વારેશ્વર જે વિથ છે, જ્યોત જગતી જ્યાય ’

... ..
રખીદાસ રાજસ વડો જશ કેરો રિદ્ધ રૂપ,
ગમાનદ સુધી તેહનો કાટ ભલેરો બૂપ
કીર્તિ કહી તે કવિ તણી ગુણીજન તેડયો ઘેર ’

આ પદ્ધતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે સામળ કવિ સવત ૧૭૭૫ અને સવત ૧૭૮૫ વચ્ચે સિહુજ ગયા અને રખીદાસે તેમને સારો આશ્રય આપ્યો વળી કવિ વલ્લભે કુન્તીપ્રસન્નારચ્યાનમાં મામળ કવિને ઉતારી પાડવા જે ઉદ્દેશ્ય કયો છે, તે ખરે માનીએ તો સામળ કવિ તે કાવ્ય રચાયા પહેલાં એટલે સવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વરસમાં સિહુજ ગયા અને રખીદાસનો આશ્રય લીધો એમ કહે છે.

ઉપર જણાવેલી સાક્ષી અને હકીકત કથાનમાં લેતા સામળ કવિના કવનકાળની બહોળલાલી સવત ૧૭૭૦ થી સવત ૧૭૮૫ સુધી થોડસ રીતે માલમ પડે છે કવન કાળનો આરંભ દશ વર્ષ આગળ ગણતા કવિના કવનનો આરંભકાળ સવત ૧૭૬૦ થી અટકળી શકાય છે, અને ત્રેમાનદ અને તેના પુત્ર વલ્લભની આંખમાં આવે તેવી

પ્રખ્યાતિ હમમ સ વત ૧૭૭૦ થી થયેલી હોવી જોઈએ. વળી આ ઉપરથી સામળ કવિ ત્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલીન હરે છે, અને વલ્લભ અને સામળનો ઝઘડો બંધબેસતો લાગે છે ત્રેમાનંદ તેમાં ઉતર્યો ન હોય, પણ તેના સાક્ષી ખરા.

સામળ કવિનો કવનકાળ આ પ્રમાણે વિક્રમના અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં હરે છે, અને તેથી ત્રેમાનંદના સિંધ્ય વીરજીએ 'પદ્માવતીના જેવી કામાવતીની વાર્તા લખી એ બાબત કાળદોષથી બાધિત થાય છે, કારણકે આરભમાં જણાવ્યું છે તેમ વીરજીકૃત કામાવતીની વાર્તાની રચના સાલ સંવત ૧૭૨૫ છે અને પદ્માવતીની વાર્તાની રચના સાલ સંવત ૧૭૭૪ છે.

કવિ સામળનો જન્મ અને અવસાન ક્યારે થયા તે સંબંધી અનુમાન કરવા માટે કંઈ પણ પુરાવા નથી. જન્મ અઢારમા શતકની બીજી પચીસીમાં થયો હોય અને મરણ બોમણીસમા શતકની પહેલી પચીસીમાં થયું હોય એમ કહી શકાય.

જન્મમરણના બિંદુઓથી સમર્થદ મનુષ્યજીવનની કાળલેખાથી કવિજીવનકાળ માપી શકાય નહિ અને માપવો યોગ્ય નથી એમ સૂચવતા, ભારતના પ્રાચીન કવિઓનાં જીવનની પેઠે આપણા ગુર્જર કવિવરોના જીવન, પ્રાકૃત મનુષ્યજીવનના જન્મમરણના બિંદુઓથી અબાધિત રહ્યા છે, અને રહેવાના જ. તથાસ્તુ ।

નડિઆદ,

તા. ૧૦-૨-૨૦.

અણ્ણિલાલ સામળલાલ દ્વિવેદી.

પરિશિષ્ટ.

૧ મામેરુ—સ વત ૧૭૧૭ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખરી

(કવિ નર્મદાશંકર)

સ વત ૧૭૩૨ આસો સુદિ ૯ રવિવાર. ખોટી.

(નવલરામ)

સ વત ૧૭૩૯ આસો સુદિ ૯ રવિવાર. ખોટી.

(જુહાપ કાવ્યદોહન)

૨ ઓજાહરણ—સ વત ૧૭૨૩ ચૈત્ર સુદિ ૮ ગુરુવાર ખોટી

(કવિ નર્મદાશંકર)

સ વત ૧૭૩૨ આવણ સુદિ ૯ ગુરુવાર. ખોટી

૩ ચંદ્રાહાસાહ્યાન—સ વત ૧૭૨૭ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૭ સોમવાર *

સિદ્ધસ્થ વર્ષની સધિમા સાલ અને માસ ખરા વાર સન આવે છે.

૪ મદાલસાહ્યાન—સંવત ૧૭૨૮ ચૈત્ર વદિ ૫ રવિવાર. ખરી. ^x

૫ દ્રૌપદી સ્વયંવર—સ વત ૧૭૩૬ આસો વદિ ૨ શુક્રવાર. ખોટી.

(જુહાપ કાવ્યદોહન)

૬ સુદામાચરિત્ર—સ વત ૧૭૦૫ આવણ સુદિ ૩ શુક્રવાર. ખોટી

(કવિ દલપતરામ)

સ વત ૧૭૩૮ આવણ સુદિ ૩ શુક્રવાર ખરી.

(જુહાપ કાવ્યદોહન)

* 'સોમવાર' સનિવારને ખદલે બૂલથી લખાયો હોય એમ લાગે છે.

^x મૂળ રચના સાલ. વધાર્યું સ વત ૧૭૬૫ મા

૭ શ્રાદ્ધ—સવત ૧૭૩૭ શાદરવા વદિ ૩
શુક્રવાર ખોટી.

(બ્રહ્મ કાબ્યદોહન)

૮ શામલશાનો મોટા વિવાહ—સંવત
૧૭૪૦^૧ સિંહસ્થ વર્ષની પૂર્ણીકા.
ખરી.

૯ મગવત્રીતા—સવત ૧૭૩૮ આષાઠ વદિ
૭ સોમવાર. ખોટી.

૧૦ સુધન્વાચ્યાન—સવત ૧૭૪૦ કાર્તિક
સુદી ૯ શ્રુગુવાર ૨ ખોટી
(બ્રહ્મ કાબ્યદોહન)

૧૧ રણયજ્ઞ—સવત ૧૭૪૧ ચૈત્ર સુદિ ૭
રવિવાર ખોટી

૧૨ નલ્લાયાન—સવત ૧૭૪૦ પોષ સુદિ
૨ ગુરુવાર ખરી
(બ્રહ્મ કાબ્યદોહન)

સવત ૧૭૭૪ જ્યેષ્ઠ વદિ ૬ મંગળ
વાર ખોટી

સવત ૧૭૭૬ જ્યેષ્ઠ વદિ ૬ મંગળ-
વાર ખોટી.

૧૩ સુમદ્રાહરણ—સવત ૧૭૫૮ ફાગણ સુદી
૧૦ ગુરુવાર ખરી
પ્રેમાનંદના સિંચેના આખ્યાનો

૧૪ વીંગજી મુરેલાહરણ—સવત ૧૭૨૦
પોષ સુદિ ૫ ગુરુવાર ખોટી

૧૫ „ કામાવતીની કથા—સંવત ૧૭૨૫
પોષ વદિ ૧૧ સોમવાર ખરી

૧૬ „ ચલિરાજાખ્યાન—સવત ૧૭૩૦
શ્રાવણ સુદિ ૧૧ શુક્ર ખોટી
હરિદાસ—

૧૭ શામલશાનો વિવાહ—સ. ૧૭૨૬
કાર્તિક સુદિ ૧ શ્રુગુવાર ખરી

રત્નેશ્વર—

૧૮ માગવત પ્રથમ સ્કંધ—સ ૧૭૪૦
કાર્તિક સુદિ ૧૧ શનિ ખરી

૧૯ અશ્વમેધ—સવત ૧૭૪૩ માઘ વદિ
૫ રવિવાર ખરી

૨૦ સ્વર્ગાવરોહણ—સવત ૧૭૪૮ માગશઃ
વદિ ૪ શુક્રવાર ખોટી.
ખીખ કવિઓ.

વિશ્વનાથજાની—

૨૧ મોસાલાચરિત્ર—સવત ૧૭૦૮ ચૈત્ર
વદિ ૧૩ શનિવાર ખરી.

અલ્હો—

૨૨ અલ્લેગીતા—સવત ૧૭૦૬ ચૈત્ર સુદિ ૯
સોમવાર ખરી

સામલકૃત—

૨૩ પદ્માવતીની વાર્તા—સવત ૧૭૭૪ દિન
૫ મંગળવાર ખરી

„ „ ચૈત્ર સુદિ ૫ મંગળવાર

૨૪ સામલની કવિતા ઉત્તર સાલ—
સવત ૧૭૬૭, શકે ૧૬૬૧ માઘ
સુદિ ૩ રવિવાર ખરી

૨૫ રચીદાસના કુવાનો લેખ—

આરભ સવત ૧૭૬૫ માઘ સુદિ ૫
ગુરુવાર ખરી

સામલદાસ—

૨૬ શિવપુરાણ—સવત ૧૭૦૪ શ્રાવણ
સુદિ ૫ ગુરુવાર ખોટી

સવત ૧૮૦૪ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરુ-
વાર ખોટી

સવત ૧૭૭૨ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરુ-
વાર ખરી

૨૭ નરસિંહ મહેતાના હારમાલા—

સવત ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર
ખરી.

૨૮ ગોપાલદાસકૃત-ગોપાલગીતા—

સવત ૧૭૦૬ વૈશાખ સુદિ ૮ સોમ-
વાર ખરી

૧ તથિ અને વાર આખ્યા નથી પણ તે સિંહસ્થ વર્ષ હતું

૨ 'ગુરુવાર' ને બદલે શ્રુગુવાર બૂલથી લખાયો હોય તો સાલ ખરી પણતા
ગુરુવાર આવે છે

+ પ્રેમાનંદને નામે ચઢાવેલી હારમાળામા રચ્યા સાલ ૧૭૩૪ ચપ્તન સુદિ ૧૧ છે;
૨ હાર આખ્યા સાલ સવત ૧૫૧૨ છે એમ બજાવ્યું છે.

શૈલી: એ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ.

શૈલી એટલે શું :

‘શૈલી’ એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ રીત, ઢબ, પદ્ધતિ એવો થાય છે. માવાની, પીવાની, જાહેવાની, ખેસવાની, માવાની, ખજવાની, એમ નાનાવિધ શૈલીઓ હોઈ શકે, અને તેમના વિષે આપણે વિચાર કરી શકીએ પરંતુ એમ કરવાનો આ નિબંધનો હેતુ નથી આ નિબંધમાં ‘શૈલી’ શબ્દ સાહિત્યશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે, અર્થાત્ સાહિત્યમાં થતા ચોક્કસ અર્થમાત્ર એ શબ્દ અને વાપરવામાં આવ્યો છે એ અર્થ તે આ શૈલી એટલે ભાષા-શૈલી કે લેખન-શૈલી. મનુષ્યના મનમાં જે વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, ધરંછા, જુસ્સા, વગેરે ઉદ્ભવે છે, તે ભાષાદ્વારા દર્શાવવાની શૈલી-રીત ઢબ-પદ્ધતિ, તે ભાષા-શૈલી વિચારો, ભાવો, ઇત્યાદિ જેમ ભાષા વડે દર્શાવી શકાય છે તેમ લેખન વડે પણ દર્શાવી શકાય છે લેખનદ્વારા મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો દર્શાવવાની શૈલી, તે લેખન-શૈલી આમ ‘શૈલી’ શબ્દથી ભાષા-શૈલી કે લેખન-શૈલીજ આ લેખમાં ઉદ્દિષ્ટ છે.

શૈલીના અભ્યાસની અગત્ય —

કોઈ પણ વિષય ઉપર મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, ધરંછા, જુસ્સા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિને લિપિદ્વારા યથાસ્થિત આલેખી ખતાવવા તેનું નામ નિબંધ. આથી જણાય છે, કે નિબંધમાં બે વસ્તુઓ મુખ્ય છે વિચાર અને શૈલી. બંને તુલ્યબળ છે, વિચાર વિના શૈલી નકામી છે, શૈલી વિના વિચાર પાગળ છે દેશમાં જે નવચેતનાનો પ્રસાર થયો છે-થઈ રહ્યો છે, તેમાંના વિચાર નવીન યુગ-રાત સરકારી રહ્યો છે, એટલે વિચારોનો તેને તૂટકો પડે તેમ નથી પરંતુ શૈલી એટલે એ વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિ વિના જમે તેવા સુંદર વિચાર પણ શા કામના? સાક્ષર-શ્રી નવલરામભાઈ કહે છે તેમ એ તો ગુંગાના સ્વપ્ના જેવું થાય, માટે શૈલીના અભ્યાસની અને યુગરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાની અગત્ય છે.

કેટલાકનું એવું માનવું હોય છે, કે માતૃભાષામાં પોતાના વિચારો સૌ કોઈ દર્શાવી શકે, તેથી ‘શૈલી’ વિષે વિચાર કરવા બેસવું, એ નવરાની નિશાની છે જેમને સાક્ષર થવું હોય, તેમને એ બોલે આ વિચારો કેવળ ભૂલભરેલા છે શૈલીને સાક્ષર-ત્વ સાથે જોડેલો સબંધ છે, તેટલો, ખદકે તેથી વિશેષ ગાઢ સબંધ આપણા નિત્યના જીવન સાથે છે માત્ર સાહિત્યસેવી પુરુષોને શૈલી અભ્યાસ ને ચિંતનનો વિષય નથી, પણ જનતાને એ અભ્યાસને ચિંતનનો વિષય છે. એથી મનુષ્ય મનુષ્યને મળી તેના વિચારો સમજી શકે છે, અને પરિણામે તેમનામાં પરસ્પર આતૃભાવની લાગણી પેદા થઈ, પોષાતી બને છે, તથા સમજાવવા બને છે પ્રકૃતિના પરમ સુંદર દર્શોમાથી પ્રાપ્ત થતો અનેરો આનંદ તેઓ લઈ, લેવડાવી શકે છે.

સૌ કોઈ શાણા સમજે છે, કે સસારમા વ્યાપી રહેલા કલકોનો મોટા ભાગ તો ગેરસમજીતીને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે નાની નાની વાતોમાં ગેરસમજીતી ઉત્પન્ન થતા મોટા ભયકર કલકો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જીવન ખાર ખાઈ બચે છે શબ્દોની સહેજ હેરફેરને લીધે કંઈનું કંઈ પરિણામ આવી બચે છે શૈલીના અભ્યાસથી આવા ઘણાં અનિષ્ટ નિવારી શકાય છે.

ઘણાકને મોઝે આપણે એવું સાબળીએ કીએ, કે ‘શું કરે ભાઈ, હું સમજી છું ખરો, પણ તમને સમજાવી શકતો નથી’ એ આમ પોતપોતાના વિચારોનું મનુષ્યોએ બીજાને જણાવી શકે નહિ, તો પછી સમાજમા એકતા, પ્રેમ, શાંતિ શી રીતે મળવી શકે? અને તે વિના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની આશા પણ શી રીતે રાખી શકાય? આથી પણ મનુષ્યે પોતાની ભાષાનો-ભાષાના ગળકોનો સારો અભ્યાસ કરતા અને તેમને યોગ્ય રીતે વાક્યોમાં વાપરી પોતાના મનના વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, જીવનના ઇત્યાદિ આગેદુર, સંચોટ, ને સુંદર રીતે દર્શાવતા શીખવું જોઈએ, અર્થાત્ તેણે શૈલીનો અભ્યાસ કરવોજ જોઈએ.

શૈલીના અભ્યાસની અગત્ય દર્શાવનારા આ મામાન્ય કારણો છે આ પરિપક્વતા એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાનું એક વિશિષ્ટ કારણ પણ છે.

એ તો સૌ કોઈને કમુલ કરવુંજ પડશે, કે ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય-સાહિત્યમા હજી ઘટના આવી નથી ‘શૈલી’ શબ્દથી ગદ્યના જે કોઈ ખાસ ગુણનો આપણને ઓધ થાય છે, તે ગુણયુક્ત ગદ્ય લખનાર લેખકો ગુજરાતમા નથી થયા, કે નથી એમ તો નજ કહેવાય નર્મદ, નવલ, નદશંકર, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, ઇત્યાદિ સાક્ષર લેખકો જુદી જુદી શૈલીઓનું ગદ્ય લખી ગુજરાતી સાહિત્યને પોષી ગયા છે, અને કેશવલાલ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, કમળાશંકર, બળવતરાય, ઇત્યાદિ સાક્ષર લેખકો નવનવીન શૈલીનું ગદ્ય-સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્નો આદરી રહ્યા છે છતાં તેઓ પોતપોતાની જુદી જુદી શૈલીઓની સંપૂર્ણતા સાધી શક્યા છે, એમ હિંમતથી કહી શકાય તેવું નથી. તેમની કૃતિઓ પણ, ઉત્તમ ગદ્ય-શૈલીને આવશ્યક ‘રચના-માધુર્ય’ કે સાહિત્યનો વિચાર ખાત્રીએ મૂકવા છતાં, શૈલીની દૃષ્ટિએ છેક ગૌણ શુદ્ધિને લગતા દોષોથી પણ વિનિર્મુક્ત નથી જણાતી. આનું કારણ એમને તે હોય, પણ વસ્તુ-સ્થિતિ તો એજ છે જ્યાં ઉચ્ચ કોટિના લેખકોની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં સામાન્ય કે અધમ કોટિના લેખકોની તો વાતજ શી કરવી? ગુજરાતી ભાષામા છપાઈ ખહાર પડના ગ્રંથો તપાસતા જણાય છે, કે તેમાના મોટા ભાગના ગ્રંથો તો સામાન્ય કોટિના લેખકોને હાથે લખાયેલા હોય છે આથી શૈલી સંબંધે ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યને મુકાબલે શોચનીય સ્થિતિ છે, એમ કરારે કહી શકાય આ સ્થિતિમા સત્વર સુધારો થવાની અગત્ય છે, અને એથી પણ અગ્રે શૈલી વિષે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ઉત્તમ શૈલીના મુખ્ય ગુણ —

ઉપર જણાવાઈ ગયું છે, કે વિચાર દર્શાવવાની રીતિ તે શૈલી છે આથી તે

એવી હોવી બેઠક, કે પાઠક લેખકનો આશય ખરાબર સમજી શકે-લેખકને સું કહેવાનું છે, તે પાઠકના ધ્યાનમાં ખરાબર ઉતરી શકે. વળી તે એવી હોવી બેઠક, કે પાઠકની ચિત્તવૃત્તિ લેખકને વશ થઈ જાય, અને તેના કહેવાની પાઠક ઉપર છાપ પડે. વિશેષમાં વળી તે એવી હોવી બેઠક, કે પાઠક લેખકનો લેખ વાંચી પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ થાય આમ ઉત્તમ શૈલીમાં ત્રણ પ્રધાન ગુણ હોવા બેઠક —

(૧) સ્પષ્ટતા. (૨) ઓળસ. (૩) માધુર્ય.

આ ગુણોને પૃથક્ પૃથક્ લઈ, તેમના વિષે જરા વિગતવાર વિચાર કરીએ.

(૧) સ્પષ્ટતા.

સ્પષ્ટતા એ સાપેક્ષ શબ્દ છે એક વસ્તુનું વર્ણન આગેહુણ કરેલું હોય, છતાં ખધા વાચકોને તે સ્પષ્ટ ન સમજાય. દૃષ્ટાંત તરીકે એન્જિનનું વર્ણન આગેહુણ કરેલું હોવા છતાં માત્ર યંત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસકોનેજ તે સ્પષ્ટ સમજવાનું. અન્ય સામાન્ય વાચકો તો એવા વર્ણનથી કટાળવાના, કારણ કે તેમને તે સ્પષ્ટ સમજવાનું નહિ. અર્થ એ વિષયના અભ્યાસકોને માટે પરિભાષિક શબ્દોવાળું વર્ણન ઘટે, તો સામાન્ય વાચકો માટે સામાન્ય રૂપનું વર્ણન ઘટે આથી સ્પષ્ટતાની સાપેક્ષતા સિદ્ધ થાય છે

લેખનમાં સ્પષ્ટતા સાધવા માટે નીચેના ત્રણ પેટાગુણો ઉપર લક્ષ આપવું બેઠક —

(૧) યથાર્થતા (૨) શુદ્ધિ (૩) સ્પષ્ટિ

યથાર્થતા:—ભાષાનો એ મર્યાદા ઉપર છે જે અર્થ લેખકના મનમાં હોય, તેજ અર્થ લેખકની ભાષા વાંચી વાચકના સમજવામાં આવે, એવો ભાષાનો જે ગુણ તે યથાર્થતા માતૃભાષામાંજ પોતાના વિચાર દર્શાવવાના હોવાથી જમણે એ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો નથી, તેમને લેખમાં યથાર્થતા સાધવી એ કદાચ ખડું સહેલું ને સાધારણ વાત લાગશે પણ ખરી રીતે એ ગુણ સાધવાનું કાર્ય સહેલું નથી ઉત્તમ લેખકો પણ એમાં ઠોકરો ખાઈ જતા જણાય છે. જેમને આપણે ‘સાક્ષર’ મા ગણીએ છીએ, એવ એક લેખક એક પ્રસિદ્ધ ચર્ચાપત્રીને ઉત્તર આપતા લખે છે “નામ લખ્યો તોજ ‘સામાન્ય નપુસકમ’ પ્રમાણે સમર્થન થાય એવો અર્થ અમારા લખાણનો થતો જણાય છે તે અમારો વિવક્ષિત અર્થ નથી” આ વચનો દર્શાવી આપે છે, કે તેમના મૂળ લેખમાં ‘યથાર્થતા’ સાધી શકાએલી નહિ

યથાર્થતા ત્યારેજ ખરાબર સાધી શકાય, કે જ્યારે જે વિષય ઉપર લેખ લખવાનો હોય, તે વિષય વિષે લેખકના પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ વિચારો હોય જ્યાં સુધી લેખકના મનમાં સ્પષ્ટ વિચારો હશે નહિ, ત્યાં સુધી તેમને તે બીજા સમજી શકે એવી ભાષામાં દર્શાવી શકશે નહિ બીજી પોતાની ભાષામાં યથાર્થતાના ગુણ લાવવા માટે લેખકને શબ્દશબ્દનું તોલન કરવાનો મહાવરો હોવો બેઠક. તેને ડગલે ડગલે વિચાર કરી લેખ લખવાની ટેવ હોવી બેઠક, કે જ્યાં એકને બદલે બીજો શબ્દ ન વપરાતા પોતાના વિચારો કે ભાવો આગેહુણ દર્શાવનાર શબ્દોનોજ ઉપયોગ થાય.

વળી યથાર્થતા સાધવાને માટે લેખકે પોતાના વિચાર સરળ ને સ્વાભાવિક રીતેજ દર્શાવવા બેઠાં. વધારે ઉંચા પ્રકારનું ગદ્ય લખવાનો પ્રયત્ન કરતા દિનિમતા આવે છે, અને તેથી યથાર્થતાનો નાશ થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ટુંકમાં એ ગુણ સંપૂર્ણ રીતે સાધવા માટે લેખકમાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ગહન વિદ્વતા, ને સતત અભ્યાસ કરવાની ટેવ હોવી બેઠાં, તથા એમની સાથે પરમ વિવેક પણ હોવો બેઠાં. નાનાપ્રકારના લેખકો પોતપોતાના એ ગુણોના પ્રમાણમાં યથાર્થતા અને પરિણામે સ્પષ્ટતા સાંધી શકે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રતિભાશાળી લેખકમાં તો એ ગુણો થોડા ઘણા તો સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે, છતાં એ દિશામાં તેઓ પ્રયત્ન કરે, તો ‘સોનું ને સુગંધ’ મળતા પછી પૂછવું જ શું ?

શુદ્ધિ—સૈદ્ધાંતિક વિચાર દર્શાવવાની રીતિ, એ ઉપર કહેવાઈ ગયેલું છે. આપણે આપણા વિચારો વાક્યોદ્ધાર દર્શાવીએ છીએ, અને વાક્યોમાં શબ્દોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. દુકામાં કહીએ તો, ‘શબ્દો’ એ સૈદ્ધાંતિક વિચારના એકમ છે. આથી શુદ્ધિના વિચારમાં આપણે શબ્દ-શુદ્ધિ, અને યોગ્યતા, આકાંક્ષા, ને સંનિષિધી બેઠાં. પદો-શબ્દોની શુદ્ધિ અર્થાત્ વાક્ય-શુદ્ધિ વિષે વિચાર કરવાનો છે એ તો નિર્વિવાદજ છે, કે લેખોમાં શુદ્ધ શબ્દો અને શુદ્ધ વાક્યોજ વધારે વપરાય છે. આથી શુદ્ધિ વિષે સીધો વિચાર ન કરતા અશુદ્ધિ વિષે—શબ્દો ને વાક્યોમાં દેવે કેવા કેવા થાય છે, તે વિષે વિચાર કરીશું. અશુદ્ધિ-દોષ મુખ્ય આટલા પ્રકારના છે—

(અ) શબ્દોના વપરાશને લગતા

(બ) બેઠણી, શબ્દો છુટા પાડવા, વગેરેને લગતા

(ક) વાક્ય-રચનાને લગતા

(દ) વ્યાકરણને લગતા

અને (ઈ) વિરામચિહ્નને લગતા.

(અ) શબ્દોના વપરાશને લગતા દોષો—

(ક) શબ્દોને તેમના પ્રચલિત અર્થમાજ વાપરવા બેઠાં—

(૧) ‘વેપાર’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘વ્યાપાર’ શબ્દ ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયો છે, અને તેનો ગુજરાતીમાં ‘માલની લેવડદેવડ કરવી તે’ એવો અર્થ થાય છે. છતાં ‘એ બધા બુદ્ધિનો વેપાર છે’ એમ લખવું એ દોષ છે. ‘બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે’ એમ લખવું બેઠાં. અહિં વ્યાપાર એટલે કાર્ય.

(૨) ‘ભણેલા’ એટલે લખી-વાંચી શકે એવા. એ અભણથી ઉલટા અર્થનો શબ્દ છે. વાંચી-લખી બંને એવા બધાનો એ શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે, છતાં ‘વધારે ભણેલા-કેળવાએલા’ને તેમાંથી ખાદ કરી

ખાટીનાને ઉદ્દેશી એ શબ્દ વાપરવો એ દોષ છે 'બાલેલા' એટલે લખી-વાંચી શકે એવા કેળવાએલા પણ બાલેલા કહેવાય લખેલા વ્યાખ્ય છે અને કેળવાએલા વ્યાપક છે. આ શબ્દ મહાત્મા ગાંધીજીએ 'કેળવાએલા નહિ, પણ માન વાચી-લખી શકે એવા'—એવા સંકુચિત તથા અપ્રચલિત અર્થમાં વાપરતાં કેવી વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી, તે સૌ કોઈ જાણે છે. એક શબ્દ પણ ખોટી રીતે વપગયાથી શુ પરિણામ આવે, તેનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે

- (૩) 'ભાર્ગવ' એટલે ભૃગુના વંશનો એ અર્થમાં એ શબ્દ પ્રચલિત છે તેને બિચારાનું કરી 'તેજ' ના અર્થમાં વાપરવો એ દોષ છે 'હું તે કોઈ અભિત ભાર્ગવના દુવારા.' એ જ પ્રમાણે 'જલધિ' એટલે 'સમુદ્ર' અર્થ પ્રચલિત છે. એ શબ્દને કિમાલયના અર્થમાં વાપરવો એ દોષ છે: 'જલધિની ઝાડી'

(ખ) ચાલુ ભાષામાં વપરાતા બધે થએલા શબ્દો, કે બધે ચતા જતા શબ્દોને ફરી ચાલુ કરવાના પ્રયત્નો પણ દોષ ગણાય છે, કારણ કે એવા પ્રયત્નોથી અર્થની સ્પષ્ટતાને બાધ આવે છે ભાષા-ગજામાં વહેતા નીચે બેસી ગએલા, કે કિનારે લાધી ગએલા કચરાને પાછો પ્રવાહમાં નાખી તેને અસ્વચ્છ કરવો, એ કાર્ય ધ્રુવચ્છવાએગ છે એમ કોણ કહી શકશે? યાદ રાખવું બોધ્યું કે એવા-જમને ફરી ચાલુ કરવાનો ચત્ન થતો હોય તેવા-શબ્દો ખરેખર કચરા જેવા હોવા બોધ્યું નાવ કિનારે લાધી ગયું હોય ને તેને પ્રવાહમાં નાખીએ, તો તો તે આપણને તારે! ટુકમાં 'અવાચક' શબ્દોનો ફરી વપરાશ વાધો લેવા થોડ્ય છે સુદર અર્થના વાહક શબ્દોનો નહિ આપણી ભાષામાં સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈ જુના શબ્દોનો ફરી વપરાશ કરનાર તરીકે બણીતા છે એમણે વાપરેલા એવા શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરતા જણાય છે કે તેમાના ઘણાક લોકભાષામાં તો વપરાતા હોય છેજ સાક્ષરી ભાષામાં વપરાતા બધે થએલા હોય છે પ્રાચીન કાવ્યોમાં પણ તે વપરાતા જણાય છે. એવા શબ્દો ઉત્તમ અર્થવાહક હોય છે અને તે વાપરવા એ દોષ નહિ પણ ગુણ છે. લેખકનો ભાષાના શબ્દ-દોષ ઉપર કેટલો કાળ છે, તે એથી જણાઈ આવે છે પરંતુ એમાના થોડાક એવા પણ હોય છે કે જમનો ખચાવ ન થઈ શકે, કારણ કે તેઓ લોકભાષામાં વપરાતા બધે થઈ ગએલા હોય છે.

'ખડારાત્રી,' 'પણુ,' 'કંકવક,' 'સુવાસણુ' 'સ્કોવું-જમવું, ઠીક પડવુંના અર્થમાં,' 'માવિતર,' 'લાઇ,' 'ઉધરાવો,' 'અડવો (સોઠીયાના અર્થમાં)' 'ધરાધર' ઇત્યાદિ શબ્દોને હું પહેલા પ્રકારના ગણું છું, અને 'લીક,' 'જીખળવું' 'ચોરસાવું,' 'મનમઠી,' 'મેલાણુ' 'પડલીત' ઇત્યાદિને હું બીજા પ્રકારના ગણું છું.

'નવાધો-કેવળ, તદ્દન' એ શબ્દના એમના વપરાસથી મહુમ ધ્રુવચ્છારામ દેશાઈ પણ અર્થ સમજી શક્યા નહોતા. 'નવાધો' નો તેમણે 'વાંધા વિના' એવા અર્થ કયો હતો પાછળથી ખરો અર્થ જાણવામાં આવતાં તેમણે 'ગુજરાતી' માં કેશવલાલભાઈના જુના-વપરાતા બધે થએલા શબ્દો વાપરવાની ટેવ વિશે પુષ્ટજ

બાળા પાડ્યાનું બધામાં છે! અને એટલું કહી શકાય એવું છે, કે 'નવાધા' શબ્દ લોકભાષામાં વપરાતો કેવળ બધે થઈ ગયો નથી.

- (૩) જે અર્થના શબ્દો ભાષામાં સહેલાઈથી મળી આવતા હોય, અર્થાત્ જે શબ્દો પ્રચલિત હોય, તેમને છોડી પરભાષાના શબ્દો ઘુસાડવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ દોષ છે. આમ કરનાર લેખકોના મનમાં કંઈક ખોટો ખ્યાલ બેસી ગયેલો હોય છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત શબ્દોના સંબંધમાં એમ ખનતું જણાય છે. પાડિત્ય દર્શાવવા ખાતર કે લેખનું જૈરવ વધારવા ખાતર તેઓ એમ કરતા જણાય છે. સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાનું નહિ, એમ આ કથનનો અર્થ છેજ નહિ. કવિ નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ઇત્યાદિ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના લખાણમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોય છે અને તેમ હોય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત ભાષા સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તેથી જણા શબ્દો તત્સમ રૂપે જ ગુજરાતીમાં વપરાય છે એવા શબ્દો વિશે આ વાત નથી. લેખ લખાઈ રહ્યા પછી આપ્ટેનો કોષ ઉઘાડી લેખનું જૈરવ વધારવા જે સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવામાં આવે, તેની આ વાત છે. એવા લેખક પણ આ લેખકે બેએલા છે અને તેમના લેખોને પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં અગ્ર-સ્થાન મળેલું છે! સંસ્કૃત શબ્દો વધારે આવવાનું એક ખોભું પણ કારણ છે. હાલ આપણી ભાષામાં બગાળી ભાષાના પુસ્તકોના અનુવાદો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં થતા જાય છે. બગાળી ભાષાના બધારણમાંજ પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોવાથી એ ભાષાના પુસ્તકોમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોય એ સ્વાભાવિક છે એવા શબ્દોને અનુવાદકો ગમે તો શૈલીના મોહથી કે ગમે તો પોતાના ગુજરાતી શબ્દ-કોષના દરિદ્રથી એમ ને એમજ ગુજરાતી ભાષામાં વાપરે છે અને પ્રસંગોપાત્ એટલું કહેવું બેગર, કે બગાળી-માંથી સીધા ભાષાન્તર કે અનુવાદો આપણને ખડું થોડા મળે છે. બગાળીના નામે મળે છે, તે હિંદી અનુવાદોના અનુવાદો હોય છે. આમ બગાળાનું સુંદર સાહિત્ય ગુજરાતને ત્રીજા હાથે મળે એ બાદ દુઃખદ સ્થિતિ છે.

એ પણ જણવા જેવું છે, કે બગાળામાં પણ હવે મોટા મોટા સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ થોડો થતો જતો જણાય છે. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણા પૂજ્ય પટેલ્લા ડૉ. રવીન્દ્રનાથની અમર કૃતિઓ પુર પાડે છે એમની 'ચિત્રાગદા' અને 'માલિની'ની શૈલીને સરખાવવાથી એ વાત સહજ લક્ષમાં આવે તેવી છે.

અમુક વિચાર કે ભાવ દર્શાવવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોજ નથી- કે પુરતા શબ્દો નથી, એ બહુના હેઠળ પણ મોટા પોટા અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો ભાષામાં ઘુસાડાય છે. આ બચાવ પણ ખડું અસર ખોટો છે ખરું કારણ એથી જુદું છે. ખરું કારણ એ છે, કે આધુનિક લેખકો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરતા નથી, તેથી જુદા જુદા અર્થવાહક સુંદર શબ્દો, જે પ્રાચીન કવિઓએ વાપરેલા હોય છે, તેમનું તેમને જ્ઞાન થતું નથી; અને તેમનો ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ-કોષ દરિદ્ર રહે છે. આ લેખકનું એવું માનવું

છે, કે એ ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરી, લેખક લખવાનું શરૂ કરે, તો ‘ગુજરાતી ભાષામાં પુરતા શબ્દો નથી’ એવો જવાબ મળે તો ભયો આશ્વેષ માતૃભાષા પર કરવાનું બહુ કારણ તેમને નજર રહે. આજ રાખતો બેઠાએ, કે ડગલે ડગલે જોને શબ્દો ખુટી પડે છે, ને બૂમો પાડવી પડે છે, કે ‘ભાષામાં શબ્દો જ નથી’ તેને માટેજ આ વિચાર છે. અલબત્ત પરદેશી આચાર વિચાર, વિજ્ઞાન, આધુનિક નવા નવા વિચારો, સંસ્થાઓ, ધર્મચાલિને માટે તો સંસ્કૃત ભાષાની સહાયતાથી નવા શબ્દો યોજવાજ પડે, પણ તે જુનાને અભાવે, ને જુના નથીજ એવી ખાતરી કર્યા પછી પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી કાલની સંસ્થાઓને બહુ અસર મળતી એવી સંસ્થાઓ હિંદમાં હતી, અને તેમને જગતા શબ્દો પણ હતા, એવું જણાઇ આવે છે. દુકર્માં કહેવાનું એ, કે નવા શબ્દ ઘડતા પહેલાં લેખકે બહુ વિચાર કરવો બેઠાએ.

જો દોષને લઇને આ વિવેચન કરનાર ઠીક ધાયું છે, તે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એટલો સાધારણ છે, કે ઉદાહરણ આપવાની અવશ્ય નથી.

- (૬) પરભાષાના અમુક નવા શબ્દને માટે વારંવાર નવા નવા શબ્દો ઘડવાની પ્રવૃત્તિ-ને પણ દોષ ગણી શકાય. એવા નવા શબ્દો પણ દૂષિત ગણાવા બેઠાએ. લેખકે પોતાની આગળ થઈ ગયેલા સિદ્ધ લેખકોએ અથવા પોતાના સમકાલીન કે લગભગ સમકાલીન ઉચ્ચ કોટિના લેખકોએ કયો શબ્દ વાપર્યો છે, તેની તપાસ કરવી બેઠાએ. આજે થયેલો એવો શબ્દ મળી આવે, અને તે બે સ્પષ્ટ ને શુદ્ધ હોય, તો તેજ વાપરવો બેઠાએ આવા પ્રચલિત શબ્દો માટે સહેજ-સાજ વાધો કાઢી નવા શબ્દ ઘડવાનો કેટલાક ઉચ્ચ કોટિના લેખકોને એ શોખ હોય એમ લાગે છે; પણ એ શોખ નિર્દોષ નથી ઉદાહરણ તરીકે ‘યુનિવર્સિટી University’ ને માટે આપણી ભાષામાં ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ શબ્દ પ્રચલિત થઇ ગયો છે, અને બહુ અંશે એજ અર્થનો એ વાચક છે. છતાં વાધો લઈ એની વ્યુત્પત્તિ શોધી-નહિ જોવો અર્થભેદ ખતાવી ‘શારદાપીઠ’ શબ્દ વાપરવાની બલામણુ કરવા બેસવું એ નવરાની નિશાની લાગે છે. આટલે પ્રયત્ને સ્થાપવા ધારેલા ‘શારદાપીઠ’ શબ્દને બદલે વધુ વપરાય તો ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ શબ્દનોજ થાય છે, અને તે સાક્ષરશ્રી આનન્દશંકર મુવ જોવા પણ વાપરે છે ! ‘શારદાપીઠ’ ને બદલે હવે વળી ‘વિદ્યાપીઠ’ શબ્દ પણ યોજવા માંડયો છે ! ‘સંગીતકાવ્ય’ ‘સંગીતકલ્પકાવ્ય’, ‘સંગલવનિકાવ્ય’, ‘સ્વાનુભવરસિક’, ‘સર્વોનુભવરસિક’, ‘આત્મલક્ષી’, ‘પરલક્ષી’, ‘ડોલન’, ‘રચના-માધુર્ય’, ‘સ્વરિતત્વ’ ‘પ્રયત્ન’, ‘ભૂત રતનાકરના રતન શોધક’, ‘પુરાતત્વવિદ્’, ‘પ્રાચીન વિષયમ્’, ‘ધર્મચાલિ ધર્મચાલિ એવા શબ્દો છે.’

- (૬૦) પ્રાન્તિક ને ગામડીઆ શબ્દો વાપરવા એ દોષ છે. આપણી ભાષામાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના પ્રાન્તિક શબ્દો આવે એમ છે; સુરતી, ચરોતરી, ને કાઠીઆવાડી. ભાષામાં સુરતી શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં હાજલ થઈ ગયેલા છે, કારણ કે

સાહિત્યના પ્રથમ યોડનારા સુરતીઓ હતા નર્મદ, નવલરામ, નંદશંકર-
ગુજરાતના ત્રણ 'નમા' તે સુરતીજ હતા. વાચનમાળામાં પણ સુરતી શબ્દોનો
વપરાશ વધુ થએલો જણાય છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. 'ચમચક', 'આભલું',
'સાંતી', 'અઘાટ', 'રાવણીઓ', વગેરે પ્રાંતિક શબ્દો છે ગામડીયા
શબ્દોનો પ્રચાર તો બહુ જોઈએ જણાય છે, અને અધમ લેખકોજ તેનો વિશેષ
ઉપયોગ કરે છે. 'કાચી', 'હેડો', 'હાક', 'ભુદી', 'ઝાચ', 'ઠાઠાળ',
'રાભો' ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે. આ બંને પ્રકારના શબ્દોનો પ્રચાર ઠેજવણી
વધતા જોઈએ ને જોઈએ થતો જણાય છે, એ આનંદની વાત છે

- (ચ) નવા ઘડતરના કેટલાક શબ્દો અશુદ્ધ હોય છે. એવા શબ્દો વાપરવા એ દોષ
છે, છતાં એવા શબ્દો ભાષામાં વધુ ને વધુ ઘડાતા ને વપરાતા જાય છે 'પાશ્વિ-
માત્ય', 'સસંકટ', 'આવય', 'ઉપસ્થ', 'અનુપસ્થ', 'કર્તૃપક્ષ', 'ક્રિયા-
પૂર્ણ', 'સાહજિક', 'ચદ્રી', 'ચુકી', 'વીરી', 'અઠીક', 'આત્મન તૃષા',
'મુખશુકલ' ઇત્યાદિ એવા શબ્દ છે

શબ્દોના વપરાશને લગતા દોષો જે સ્પષ્ટતાને હાનિકર્તા છે, તે વિશે ટુંકમાં મેં
મારા વિચાર અને દર્શનોમા છે એમાં મતભેદને અવકાશ હશે, એ મારે કહીજ દેવું
જોઇએ મારા વિચારની ખામી મને દર્શાવવામા આવશે, તો હું ખુશીથી તે ઉપર ફરી
વિચાર કરીશ

(ઞ) જોડણી, શબ્દો કુદા પાડવા, વગેરેને લગતા દોષો —

(૧) જોડણીને લગતા દોષો—

એમાં મુખ્ય બે પ્રકારના શબ્દોની જોડણીનો વિચાર આવી શકે (૧)
તત્સમ (૨) તદ્ભવ. સંસ્કૃતમાથીજ ત્રીધા મૂળરૂપે આવેલા શબ્દો તે 'તત્સમ',
ને પ્રાકૃતમા થઇને આવેલા તે તદ્ભવ તત્સમ એટલે તેના જવા, ને તદ્ભવ
એટલે તેમાથી ઉત્પન્ન થએલા-બનેલા. તત્ એટલે તે-સંસ્કૃત

સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞાન કે અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તત્સમ શબ્દોની જોડણીમા
મુખ્ય દોષ નીચે પ્રમાણેના થાય છે —

અને કહીજ દેવું જોઇએ, કે એ દોષોનું વર્ગીકરણ રા. બ. કમળાશંકર-
જી 'બૃહદ્ વ્યાકરણ' ની પદ્ધતિએજ કરવામા આવ્યું છે. ઘણાક અશુદ્ધ શબ્દો
પણ તેમા આપેલા તેજ હશે. છતાં હું કહીશ કે આ શબ્દો મેં હાલમાજ બહાર
પડેલા જુદી જુદી કેટલિના જુદા જુદા લેખકોનાં દશેક પુસ્તકોમાથી એકઠા
કરેલા છે બધાના નામ નહિ આપું, પણ જે પુસ્તકોના ઘણા સારા ગુણોને અશુદ્ધિ-
એ ઠાકી દીધાથી મારે અંત કરણ હાજર છે, એવા ત્રણના નામ તો આપીશજ.
તે આ છે. 'નંદશંકર જીવન-ચિત્ર', 'વક્તા', ને 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલા'
(ખખખરકૃત-નવી આવૃત્તિ)

x x x x x

(એવા દોષો તથા તેમના વર્ગીકરણ માટે બ્રુએ રા ખ ત્રિવેદીકૃત ૭૬૬ વ્યાકરણ.)

તદ્ભવ અને બીજા શબ્દોની ભેડણીના કોઈ સ્થાપિત નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં હોવાને અભાવે એ વિષયમાં બહુ અગત્યકતા પ્રવર્તી રહેલી જણાય છે એક એક શબ્દ બહુ બહુ રીતે લખાતો એવામાં આવે છે એક પુસ્તકમાં પણ એકસરખી ભેડણી હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ એક પાનામાં પણ એકજ શબ્દ એમણ રીતે લખાએલા એવામાં આવે છે આ સ્થિતિ બહુ શોચનીય છે. શુ એનો કોઈ ઉપાય છેજ નહિ ? સાહિત્ય પરિષદ ભેડણીના પ્રશ્નો નિકાલ નહિ કરે, તો કોણ કરશે ? માત્ર નિયમો નક્કી કરી જેસી રહેવાથી નહિ વળે. એનો વ્યવહાર ઉપયોગ થાય, એવા ઇલાજો પણ હોવામાં એમણે નિયમો નક્કી કરવામાં મોટો મતભેદ થવા સભવ છે, પણ સાક્ષરોએ ગુજરાતી ભાષાને ખાતર મતભેદના પરિત્યાગ કરી એકમત ઉપર આવવું એમણે એક મત નજ થાય, તો બહુ મતે નિયમો રચવા, અને તે નિયમો સરકારી વાચનમાળામાં પજાય એવા સાહિત્ય પરિષદે આગ્રહ કરવો એમણે એ ઉપરાંત માસિકો, વર્તમાનપત્રો, અને હેખકો એજ નિયમો પાળે, તે માટે તેમને વિસંતિ કરવી એમણે આવા કંઈક વ્યવહાર પગલા ભરવા પ્રયત્ન થાય, એ બહુ ઇચ્છ છે એમ કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદને કાયમનું સ્વરૂપ આપવાની બહુ જરૂર છે પરિષદનું એક માસિક નીકળ એ પણ બહુ ઇચ્છવાનું છે ખજાણી, હિંદી, અને મરાઠી સાહિત્ય પરિષદોએ એ દિશામાં જે કંઈ છે, તેનું અનુકરણ પણ આપણે નહિ કરીએ ? આમ ક્યાં સિવાય સાહિત્યને લગતા પ્રશ્નોનો કોઈ દિવસ નિવેડો આવનાર નથી

(૨) શબ્દો છુટા પાડવા અને સામાસિક શબ્દોના અવયવો સાથે ન લખવા. સંજ્ઞાધીના દોષ:—

શબ્દો છુટા પાડવામાં પણ બહુ દોષ થતા એવામાં આવે છે. ઘણા પુસ્તકોમાં નામયોગી અવ્યયોમાનાં કેટલાક અવ્યયો, જે નામની સાથે તે આવેલાં હોય છે, તેની સાથેજ લખેલા જણાય છે ‘રસપર-વાત રસપર ચઢી,’ ‘કરવામાટે,’ ‘પ્રભુમાટે,’ ‘ચરણકને,’ ‘પરિચયપ્રમાણે’ ઇત્યાદિ એના ઉદાહરણ છે x x x x વિશેષણ ને વિશેષ્ય સાથે લખવાની બૃલ બહુ નકારી છે: ‘ચોડીવાર,’ ‘સારોદહાડો’ ઇત્યાદિ એવા દોષ છે.

સામાસિક શબ્દોના અવયવો છુટા લખવાનો દોષ ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકોમાં બહુ સાધારણ છે. અજ્ઞાન ને બેકાળજી બને એના કારણે હોય શકે ઉદાહરણ ચોંકેચોક મળી શકે તેમ છે —

‘જીવન પ્રવાહ,’ ‘સ કેત સ્થાન,’ ‘ગુરુત્વ મધ્ય બિંદુ,’ ‘સૌ પુરુષ’ ‘વ્યાસ પીઠ,’ ‘ભાષા સૌન્દર્ય,’ ‘મહીપતરામ કૃત,’ ‘વ્યાયામ શાળા’ ‘ચરણ કમળ,’ ‘કિતર કંઠી,’ ‘નર્મ ગદ્ય’ ‘અભય સ્થાન’ ઇત્યાદિ. આ અને એવા બીજા શબ્દોમાં પદો સાથેજ લખવાં એમણે.

(૩) છાપેલા પુસ્તકોમાં લીટીને અંતે આવતા શબ્દો જમે તેમ તોડેલા હોય છે, તે બહુ ખરાબ લાગે છે. કોઇ કોઈ વાર એથી અર્થ પ્રતીતિમાં પણ વિલંબ થાય છે. એના ઉદાહરણ શોધવા બેસવાની જરૂર નથી. જમે તે પુસ્તક ઉચકી લઇ પાના ફેરવશે, તો તમારી ખાત્રી થવાને પુરતાં ઉદાહરણો મળી રહેશે. આમાં આપણા છાપખાના અને લેખક બંનેનો દોષ હોવા સંભવ છે

(૪) આ વિભાગ પુરો કરતા પહેલાં અગ્રેજી શબ્દો લખવાની રીત વિશે કંઇક વિચાર કરવો જોઈએ હાલ તો ‘યુનિસિપાલિટી,’ ‘યુનિવર્સિટી,’ ‘કમિ-શનર’ ‘કલેક્ટર’ જેવા શબ્દો પણ જુદી જુદી રીતે લખાતા જણાય છે. ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ તેમાંના ઘણાંકની જોડણી ખોટી હોય છે એવા શબ્દોની જોડણીમાં કેવળ ઉચ્ચારનું ધારણ સ્વીકારવું ઠીક થઇ પડે, પણ બધા લેખકો શુદ્ધ ઉચ્ચાર જાણે શી રીતે, એ મહાપ્રશ્ન છે

(ક) વાક્ય-રચનાને લગતા દોષો:—

શબ્દ-શુદ્ધિ અને જોડણી કરતા વાક્ય-શુદ્ધિ વધારે અગત્યની છે અશુદ્ધ શબ્દો કે જોડણીથી અર્થનો અનર્થ થવાના પ્રસંગો બહુ થોડા હોય છે, પણ વાક્ય-રચના અશુદ્ધ કે દોષયુક્ત હોય, તો ઘણી વાર અર્થનો અનર્થ થવાના પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે અશુદ્ધ જોડણીવાળા શબ્દો વપરાયા હોય, છતાં પૂર્વાપર સંબંધથી અર્થબોધ તો થઇજ બંધ દોષયુક્ત વાક્ય-રચનાથી એમ નથી થતું જે વાક્યથી કહેવાનું યથાથોગ્ય કહેવાય નહિ તે વાક્ય-રચના દ્વિધત છે, અને તેથી સ્પષ્ટતાને ખોટી હાનિ પહોંચે છે

માતૃભાષામાં બોલવાની દરેક મનુષ્યને ટેવ હોવાથી સામાન્ય રીતે તો વાક્ય-રચના શુદ્ધ હોવીજ જોઈએ, અને હોય છે પણ તેમજ છતાં લેખક વિચાર દર્શાવવાની સ્વાભાવિક રીતિને વળગી ન રહેતા ‘વધારે સાફ’ કરવાના લોભથી કૃત્રિમતા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે વાક્ય-રચના દ્વિધત થઇ બંધ છે.

વાક્ય-રચનાના મુખ્ય દોષ દૂરાન્વય ક્લિષ્ટતા, ને વિદેશિતા છે પદાવન્યાસના નિયમોનું યથાથોગ્ય પાલન ન થવાથી એ દોષો મુખ્યત્વે ઉત્પન્ન થાય છે

(૧) દૂરાન્વય —

પદ-વિન્યાસ એટલે વાક્યોમાં પદોની ગોઠવણ. એ ગોઠવણ બહુ સાદી છે. પ્રથમ કર્તા, પછી કર્મ-ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો—અને અંતે ક્રિયાપદ આવી સાદામાં સાદું વાક્ય બને છે કર્તા, કર્મ ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો આવે છે, ત્યારેજ વાક્ય લાંબુ થાય છે સંબંધ રાખનારા શબ્દો, જેની સાથે તે સંબંધ રાખતા હોય તેની પહેલાં આવે છે.

હવે જ્યારે કર્મ ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો ઘણા હોય છે, એટલે લાખા લાખા વાક્યોથી કે લાખા લાંબા શબ્દ-સમૂહોથી એ

સખધ દર્શાવાશે હોય છે, ત્યારે તેઓ કર્તા ને ક્રિયાપદની વચ્ચે આવી દૂરાન્વય હોય ઉત્પન્ન કરે છે એથી વાંચનાર કે સાંભળનારને શું કહેવાનું છે, તે સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે, અને કદાચ બેત્રણ વાર વાક્ય વાંચાય, ત્યારેજ અર્થ સમજવાને તેઓ શક્તિમાન થાય છે. આથી જે પદોનો અન્વય હોય, તેઓ એક બીજાથી બહુ દૂર થઈ જાય એવી વાક્ય-રચના ન હોવી જોઈએ. એક ઉદાહરણ લખીએ —

પરમ-ધાર્મિક રાજા, જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને ગાળી નાખી હતી, અને જેમણે પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો આચર્યો હતા, એવા પરમપવિત્ર કૈાશિક ગોત્રના મહા-તેજસ્વી બ્રાહ્મણો, જેઓ રાજાનું પરમ સાત્ત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા, તેઓમાંના દરેકને ધોળા દૂધ જેવા રંગની, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, ‘સવત્સી,’ હજાર હજાર ગાયોનું દાન, પ્રભાતના મગલ સમયે, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, વિધિપૂર્વક, આપતો હશે.

આ કૃત્રિમ વાક્યમાં અનેક સ્થળે દૂરાન્વય હોય છે. ‘રાજા બ્રાહ્મણોને દાન આપતો હશે’ એ દુકા વાક્યનો એ વિસ્તાર છે કર્તા ને કર્મ, વાક્ય-માં મુખ્ય પદ ક્રિયાપદની જેમ પાસે તેમ દૂરાન્વય હોય થવાનો ન જાય એછો હોય છે, માટે તેમ મૂકવાનો યત્ન કરીએ —

પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને જેમણે ગાળી નાખી હતી, અને પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો જેમણે આ-ચર્યો હતા, એવા પરમ પવિત્ર કૈાશિક ગોત્રના મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણો, જેઓ રાજાનું પરમ સાત્ત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા, તેઓમાંના દરેકને પરમ ધાર્મિક રાજા પ્રભાતના મગલ સમયે, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, વિધિપૂર્વક ધોળા દૂધ જેવા રંગની, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, ‘સવત્સી,’ હજાર હજાર ગાયોનું દાન આપતો હશે.

આ બે વાક્યોનો મુકાબલો કરવાથી જણાયે, કે બીજા વાક્યમાં કર્તા અને કર્મને જેમ અને તેમ ક્રિયાપદની વધુ પાસે મૂકેલા છે, અને તેથી દૂરાન્વય હોય દૂર થાય છે.

- (૨) કિલ્બટતા—કેટલીક વખત વાક્ય-રચના એવી કિલ્બટ-મુચવાડો ભરેલી-હોય છે, કે તેમાંનાં પદોનો સખધ તરતજ સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં આવતો નથી. આથી એવા વાક્યને અર્થઝડણુ માટે વધુ વાર વાંચવું પડે છે. માકાશ પદોનો વધુ ઉપયોગ કરી વાક્યો લાંબાં બનાવવાથી, ને આકાશપૂરક પદોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન કરવાથી વાક્ય-રચના કિલ્બટ બને છે ઉપરનું પહેલું વાક્ય કિલ્બટ પણ છે. આવા લાંબા એક વાક્યને બદલે દેકા દુકાં ઘણા વાક્યો બનાવી એજ વાત વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાત —

કૌશિકે ગોત્ર પરમ-પવિત્ર હતું. એ ગોત્રના બ્રાહ્મણો મહાતેજસ્વી હતા. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને ગાળી નાખી હતી, અને પ્રભુ-પ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો આચર્યા હતા. તેઓ પરમ ધાર્મિક રાજાનું પરમ સાર્વિક દાન હોવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા. પ્રભાતના મગલ સમયે સ્નાનસંક્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, રાજાએ, તેઓમાના દરેકને, વિધિપૂર્વક, હજાર હજાર ગાયોનું દાન આપ્યું એ ગાયો દૂધ જેવા ધોળા રંગની હતી, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી હતી, અને ‘સવત્તી’ હતી

સુત્ર વાચકને આ પરિચ્છેદની સ્પષ્ટતા અને એજ વાત કહેનારા પહેલા વાક્યની ક્લિષ્ટતા વિષે વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

‘એ,’ ‘અગરએ,’ ‘એ કે,’ ઇત્યાદિ પદોનો ઉપયોગ કેટલાક વખત વાક્યોમાં નકામો કરવામાં આવે છે એથી વાક્ય-રચના ક્લિષ્ટ થાય છે માટે એવા પદોનો વિના કારણ પ્રયોગ કરવો ન જોઈએ

- (૩) વિદેશિતા — મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજી ભાષાની વાક્ય-રચનાના ‘તરજુમા’માથી આ દોષ ઉદ્ભવે છે અને અંગ્રેજીમાથી ભાષાન્તર કે અનુવાદ-રૂપે લખાએલા પુસ્તકોમાં એવા દોષ વધુ જોવામાં આવે છે ‘એ,’ ‘અગરએ,’ ‘એ કે’ ના પ્રયોગ પણ એવાજ પુસ્તકોમાં વધારે થતા જોવામાં આવે છે

‘તેની આંખોમાં તેજ હતું, અગર એ કે લાખા મદવાડને પરિણામ નેનો આખો હડી ગઈ હતી’

‘દર્મિયાન, ખીબ કશાની દરકાર કર્યા વિના તે તો અવિરત જપ જપેજ ગયો, એટલે સુધી કે, આખરે પેલી ટેકરીને અન્ધકાર ગળી ન જાય એવી ઇચ્છાથી આશમતો સૂર્ય તેના શિખરને રાગના રંગથી રંગતો જાય છે, તે ટેકરી જટલો મોટો તેનો એકઠો થએલો પુણ્યપુજ્ય ખન્યો.’

“મિ વિક્રામ સુખી માણસ હતો કે જેના તરફ લગભગ દરેક સન્નારીની આખ કરતી અને ઇલિઝાબેથ એક સુખી સ્ત્રી હતી કે જેની પાસે આવીને આખરે તે બેઠો અને પસદ પડે એવી રીતે તેણે વાતચિત શરૂ કરી, એ કે તે માત્ર બીનાથવાળી રાત્રિને વિષે અને વરસાદની ઋતુના સંભવ વિષે હતી તો પણ તેથી તેણીને લાગ્યું કે સૌથી વધુ સામાન્ય, નિરસ અને વાર-વાર સંભળાતો વિષય પણ જોલનારની બુદ્ધિથી રસભર્યો બનાવી શકાય છે

‘હું ધાર છું કે ..’ શ્રી આર સાતી વાક્ય-રચના

“અમલદારો સાથે” લિડિયા જોલી ઉઠી, “મારી કાઠીએ અને એ ન કહ્યું તેથી હું અજળ થાઉં છું.”

આ પ્રકારની વાક્ય-રચના વિષે વધુ કહેવું નકામું છે. એ વાક્ય-રચના વિદેશી છે, તરજુમાની છે અને સાહિત્યને એ કદરૂપ બનાવે છે

- (૬) વ્યાકરણને લગતા દોષો:—વ્યાકરણને લગતા દોષો પણ આધુનિક ગ્રંથરતી સાહિત્યમાં બહુ થતાં જોવામાં આવે છે. એવા દોષ ન થાય, તે માટે વ્યાકરણના બહુ ઉંચા જ્ઞાનની કંઈ જરૂર પડતી નથી. બહુજ સાદાં મૂળતત્ત્વો જાણનાર પણ એવા દોષ ન થાય, તે માટે કાળજી રાખી શકે. એટલે, તેમ કરવાની ઇચ્છા તો બેધએ. વ્યાકરણ-દોષનાં કેટલાક ઉદાહરણ બેધએ:—

(૧) સર્વનામને લગતા દોષ:—

જરૂર હોવા છતાં સર્વનામ ન વાપરવાથી, પૂર્વે નામ ન આવ્યું હોય તે છતાં સર્વનામ વાપરવાથી, અને એક વાર નામ આવી ગયા પછી બહુ દૂર જવા છતાં વારવાર સર્વનામજ વાપર્યાં કરવાથી પણ વ્યાકરણ દોષ થાય છે, અને ‘સ્પષ્ટતા’ ને હાનિ પહોંચે છે —

- (ક) “પાંચમા જ્યોર્જ, ઇશ્વરકૃપાથી ઐટિશિટન તથા આયર્લેન્ડના સંયુક્ત રાજ્યના તથા હરિયાપારના બ્રિટિશ મુલકોના રાજા, ધર્મમંત્રી, ક્યસરે હિંદ અમારા વાઇસરોય તથા ગવર્નર જનરલ, હિંદી રાજ્યોના રાજાઓ તથા સર્વ ભતતની હિંદુસ્તાનની અમારી પ્રબળે વિદિત કરીએ છીએ:” નામદાર શહેનશાહના દંદેરાના પહેલા વાક્યનો આ તરજુમે તપાસતા જણાશે, કે વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ એમાં ‘પાંચમા જ્યોર્જ’ એ શબ્દોની પહેલાં ‘અને,’ શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર છે.

- (ખ) “એનામાં ટીકાકાર થવાની શક્તિ ન હોય તોએ શું? એના વિચારો સાધારણ જનસમાજના સિદ્ધ અભિપ્રાયોની વિરુદ્ધ જતા હોય તોએ શું ?”

આ વાક્યોમાં ‘એના’ સર્વનામ કોને માટે વપરાયું છે, તે એની ઉપરના બધા લખાણથી પણ જણાતું નથી. માત્ર મથાળે ‘શેલી’ શબ્દ છે, તે ઉપરથીજ ‘એના’ એટલે ‘શેલીના’ એમ સમજવાનું છે. આ ખુલ્લો દોષ છે.

- (ગ) ‘રમેશે શેકને કહ્યું કે તે કાલે મુબઇ જવાનો છે.’ આ વાક્યમાંના ‘તે’ તે કોણ? કોણ ત્રીજે પુરુષ કે રમેશ? સંબંધ બેતા રમેશને માટે એ સર્વનામ વપરાયું છે, તેથી ‘તે’ ને બદલે ‘હું’ બેધએ પરદેશી વાક્ય-રચનાના અનુકરણમાંથી આવા દોષ જન્મે છે. એવાં વાક્ય સદિગ્ધ અર્થ-ના કહેવાય.

(૨) વિશેષણ ને વિશેષ્ય વચ્ચે સંબંધ ન હોવો:—

‘પ્રત્યેક પાત્રોને ચીતર્યા છે,’ ‘પ્રત્યેક મનુષ્યો,’ ‘દરેક રિવાજો’ ઇ. આ દોષ બહુ સાધારણ છે.

(૩) અનુસ્વાર ન બેધએ ત્યાં મૂકવો ને બેધએ ત્યાં ન મૂકવો:—

બહુ થોડા પુસ્તકો-આધુનિક સમયમાં પ્રગટ થતાં-આ દોષથી મુક્ત જણાય છે. સ્થળે સ્થળે આ દોષ છવાઇ રહેલો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે:—

‘પિતાશ્રીના જીવન તથા સમયનું ચિત્ર,’ ‘નાણાં લેવાતા,’ ‘એક વચ-
ચિત્ર નીચલાં પગથિયાં પર,’ ‘મ્હારાં મનને,’ ‘મીઠાં સ્વપ્ને,’ ‘મધ જોવા મીઠા
મધદો,’ ‘પિતાનું હૃદય ને શરીર અર્પણ કયી હતા,’ ‘યુરોપખંઠ ઘણા ઘણા
વિષયોમાં અત્યારે સુધારા તરફ ઘસારો કરી રહ્યા છે, પરંતુ કમભાગ્ય છે
હિંદુસ્તાનના કે આ દેશોના દાખલા આંખો આગળ છે છતાં, આપણે ખર્ચા
ઘણા વિષયોમાં ખૂબ જ પાછળ પડી ગયા છીએ,’ ‘કન્યાના માખાપ,’
ઇત્યાદિ.

(૪) અતિરોધ:—

‘તેનું સિદ્ધાંત,’ ‘એમનું દેહાંત,’ ‘હિંદની નૌકાયાન,’ ‘પાડવોનો સ્વર્ગ-
રોકણ,’ ‘એ વાતનું ગર્વ’ ઇ.

(૫) પરસ્પરણ દોષ:—

‘મ્હારાથી રડાઈ જતું,’—‘જવાતું’ બોધ્યે. વધારે સાઈ તો ‘મારાથી
રડી દેવાતું’

“મ્હારા ખને જ્યેઠ ખંધુ,”—‘જ્યેઠ’ ને બદલે ‘મોટા’ બોધ્યે
‘જ્યેઠ’ સર્વસાપેક્ષ તુલનાવાચક છે.

“અવસ્થાની અસ્થિરતા હવે અનુભવવા લાગી”—‘અવસ્થાની અસ્થિરતા, નો
હવે અનુભવ થવા લાગ્યો’ એમ બોધ્યે

“મ્હારાથી તો ચીસ પડાઈ જવાય એવું થયું”—‘ચીસ પાડી દેવાય’ બોધ્યે.

“એટલામાં એક યુવતી એમની આગળથી ચાલી ગઈ”—‘આગળ થઈ’
બોધ્યે.

“ખાત્રમાથી પસાર થતા”—‘ખાત્રમાં થઈ પસાર થતા—જતા’ બોધ્યે

“આ સામળી તે ખૂબ ખુશી થયો”—‘ખુશ થયો’ બોધ્યે

“ખને કાબોમાં શાકું-તલ નાટક વિક્રમોર્વશીય કરતા ઘણે દરજ્જે ચડે
છે”—‘ખને’ નહિ, ‘ખે’ બોધ્યે.

“આ ખને વાક્યોનો મુકાબલો કરો”—‘ખને’ નહિ ‘ખે’ બોધ્યે આ
બૂલ સાધારણ છે

“કામ કરનારા કરતા બોલનારાની વિશેષ અધિકતા દર્શાય છે”—‘જણાય
છે’ બોધ્યે

“તેણે કાર્તિ પ્રતિપાદન કીધી”—‘સંપાદન કીધી’ બોધ્યે

“એક વૃદ્ધ રાજગણી રહેતા હતા”—‘કોઈ એક’ બોધ્યે

“મને એ વાત પ્રસન્ન પડી”—‘પસંદ પડી’ બોધ્યે.

“સા કોઈથી આ ખની શકે તેમ નથી, કારણ કે એમ કરવામાં ઘણી
ખુદ્ધિ, ચાતુર્ય, ને શ્રમ પડે છે”—‘શ્રમની જરૂર પડે છે’ બોધ્યે

“યથાવકાસે” — નહિ પણ ‘યથાવકાસ’ કે ‘અવકાસ પ્રમાણે’ બોધ્યે.

“પુષ્પસેન” ! દંભા સખધીનો બધો હિસાબ સુધી ગયો છે ? — ‘સુક-
વાધ ગયો છે ?’ એમ બોધ્યે.

“પરિસમાપ્તો” — ‘પરિસમાપ્ત થતો’ બોધ્યે. આવા અશુદ્ધ ક્રિયાપદ
બનાવવાનો શોખ વધતો જતો જણાય છે.

(૬) વિરામચિહ્નને લગતા દોષો:—

વિરામચિહ્નના ઉપયોગથી લખાણમાં સ્પષ્ટતા સારી રીતે આવી શકે છે.
એથી વાક્યોના અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય છે, વિચારોનો એક બીજા
સાથેનો સંબંધ સહેલાઈથી ધ્યાનમાં હોતરે છે, અને કેટલીક વખત લેખકનો
મનોભાવ પણ સુગમતાથી બહારી શકાય છે આથી યોગ્ય વિરામચિહ્નનો ઉપ-
યોગ લેખમાં થવો આવશ્યક છે

વિરામચિહ્ન મૂકવાના સર્વામાન્ય નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં છેજ નહિ,
અને બેઝણીની પેઠે એવા નિયમો થવાનો સંભવ પણ એકાં જણાય છે.
લેખકો પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે વિરામચિહ્ન મૂકતા સાદ્યા બંધ છે

વિરામચિહ્નને લગતા દોષો નીચે પ્રમાણેના હોય છે —

(૧) જ્યાં વિરામચિહ્ન બોધ્યે ત્યાં ન મૂકવું —

ખાસ કરીને અદ્વપવિરામના સંબંધમાં આ દોષ થાય છે જોણ વાક્યોને
અંતે અદ્વપવિરામ ચિહ્ન મૂકવું બોધ્યે, છતાં ઘણા લેખકો નથી મૂકતા

અદ્વપવિરામ ચિહ્ન મૂકવું બોધ્યે, છતાં નહિ મૂકેલું એવાં ઘણા ઉદા-
હરણો આપી શકાય, પણ તેમ કરવાની કશી જરૂર નથી લાગતી માત્ર
એટલું કહેવું આવશ્યક છે, કે દરેક લેખકે એ ચિહ્નનો યથાચોગ્ય ઉપયોગ
કરતાં ચોક્કસ શીખવું બોધ્યે, અને એનો ઉપયોગ તે પ્રમાણે કરવોજ બોધ્યે.
એનું કારણ એ છે, કે અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં એ ચિહ્ન અબજ મદદ કરે છે.

(૨) જ્યાં વિરામચિહ્ન ન બોધ્યે ત્યાં મૂકવું:—

‘પૂર્ણવિરામ’ જોટી જગ્યાએ મૂકવાથી અર્થનો અનર્થ થવા સંભવ
રહે છે, માટે એ ચિહ્ન મૂકતાં બહુ સલાહ રાખવી બોધ્યે.—

‘સૌએ સાતું જોલવું. નહિ જોલનાર પાપી કરશે.’ એમાં પૂર્ણવિરામ
‘નહિ’ એ શબ્દ પછી મૂકાય હોય, તો સૌ અનર્થ થાય એ સ્પષ્ટ છે આવા
પ્રસંગ વિરલ હોય છે.

અદ્વપવિરામ યોગ્ય સ્થળે મૂકવાથી જેમ લખાણમાં સ્પષ્ટતા આવે છે,
તેમ અયોગ્ય સ્થળે મૂકવાથી કે જ્યાં ત્યાં મૂક મૂક કરવાથી અર્થની ગુંથવણ
પણ થાય છે. આથી એનો ઉપયોગ વિવેકથી કરવો બોધ્યે.

ખાસ કરીને આ દોષ ગુરુરેખા સંબધે, ખડું થતો બેવામા આવે છે ગુરુરેખા મૂકવી એ આ જમાનાના લેખકોની એક ‘ફેશન’ હોયની, એવું લાગે છે સુખ્યત્વે કરીને અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે, કે કંઈ વધારાની અથવા આડી વાત કહેવા માટે ગુરુરેખાનો ઉપયોગ કરવો યુક્ત છે અન્ય સ્થળે ખાસ કારણ વિના એનો ઉપયોગ કરવો એ દોષ છે. ઉદાહરણ—

“ હથુ સુધી એ ચેતન—આબ્યુ નથી. ”

“ આવતી કાલે—યુદ્ધનો કદાચ અત આવશે ”

“ પછી ઋષિએ ફરી નદીઓને સ્તુતિ કરી કે—હવે તમે પાછા ભરાઓ, જળથી નાળા ભરો, અને બોસથી વહે બઓ—જેથી અમે પુષ્કળ ધન-ધાન્ય પામીએ ’

‘ એની—આ સહિને ચલાવનારી—આસામા રડીનેજ અમે ચાલીએ છીએ ” ઉપરના વાક્યોમા ગુરુરેખાનો માત્ર દુરુપયોગજ થયો છે

બે ગુરુરેખાના ઉપયોગમાં એ વાત દયાનમા રાખવા જેવી છે, કે તેમ ની વચ્ચેનો ભાગ ઉઠાવી લેવામા આવે, તો પણ વાક્ય સંપૂર્ણ શુદ્ધ રહેવું બેઠએ પડેલી ગુરુરેખાની પહેલાંનો, અને બીજી ગુરુરેખાની પછીનો—એ બે શબ્દો વચ્ચે કેટલીક વાર સંબંધ નથી હોતો એ દોષ છે એમ વાક્ય વાચતા તરત જણાય છે

(૩) એકને બદલે બીજી વિશમચિહ્ન મૂકવું:—

આસાર્થ વાક્યને અતે પ્રત્નવિરામ અને પ્રત્યર્થ વાક્યને અતે આશ્ચર્ય—વિરામ મૂકવાનો દોષ ખડું સાધારણ છે —

‘ હવે ખાકી ઠાણ રહ્યું ! ’

“ પાશ્વિવ વૈભવ ભોગવવાને માટે અખાધત લાલસા રાખવાથી અને દઃશિક્ષ, નિર્લજ્જ અન્યાય કરવાથી બીજી શુ પરિણામ આવે વાશ ! ’

“ રાજાએ આજ્ઞા કરી કે બઓ, એને પાણીમા નાખી દો ? ” પહેલા બે વાક્યોને અતે પ્રત્નવિરામ અને છેલ્લાને અતે પૂર્વવિરામ મૂકવું બેઠએ.

અહપવિરામને બદલે ગુરુરેખાનો ઉપયોગ પણ થતો જણાય છે, એમ કરવું પણ દૂષિત લેખાર્થ બેઠએ.

“ વળી કાશી તે—ધર્મ સુધારાના ઉપદેશનું સ્થાન હોવા ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનનું અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવેલું ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ છે ”

“ કાશીનો ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ બોતા જણાશે કે કાશી તે માત્ર ૩૯ ધર્મનું જ સ્થાન નથી—પણ હિંદુસ્તાનના ત્રણ મોટા ધાર્મિક સુધારાના યુગ—ગૌતમભુદ્ધનું ધર્મચક્રપર્તન, શકરાચાર્યની અદ્વૈત દેશના, અને રામાનંદનો ‘ ભાષા ’ મા ઉપદેશ—એ ત્રણેના આરંભ આ સ્થળેથી થાય છે ”

પહેલા વાક્યમાં ગુરુરેખાને બદલે અલ્પવિરામ બોધ્યો. બીજામાં પહેલી ગુરુરેખાને બદલે અલ્પવિરામ કે અર્ધવિરામ બોધ્યો.

આવા બીજા વણા ઉદાહરણો ટાંકી સકાય. એક સમર્થ સાક્ષરના લખાણમાંથી એ ઉતારા લીધેલા છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુરેખાનો વપરાશ વણા વધી પડ્યો છે, તે એમનું જ અર્ધ-અનુકરણ હોવાનો સંભવ મને બહુ લાગે છે.

(૪) વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ:—

એક કરતા વધુ ચિહ્ન મૂકવા, એ વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ છે, એટલું જ નહિ, પણ જરૂર વિના મૂકવાં એ પણ દુરુપયોગજ છે કવિતામાં એકેક સ્થળે ત્રણ ત્રણ આશ્ચર્યવિરામ, અને કેટલીક વાર તો આસપાસ આશ્ચર્યવિરામ ને વચ્ચે પ્રત્નવિરામ ચોળવાની મહુમ સા. હરિલાલ દુવની સૈલી સર્વને સુવિહિત હોવીજ બોધ્યો હવે એ પ્રમાણેનો દુરુપયોગ બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, છતાં એક નહિ ને બીજી રીતના દુરુપયોગ કોઈ કોઈ વાર નજરે ચડે છે.

“આજ નો—આ પૃથ્વીના નકશાની મદદથી—હિન્દુધર્મ એટલું શું ?, એ ધર્મ મૂળ કયા ઉત્પન્ન થયો અને કયાં કયા ફેલાયો ?, અને એ કેટલો બધો જૂનો છે ?—એટલું યાદ રાખ્યો તો ખસ છે.”

નમ્રતાપૂર્વક કહી સકાય કે આમાં વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ થયો છે. વિશેષમાં એ કે કવિતામાં અર્થને અનુસરીને વિરામચિહ્ન મૂકવામાં આવે, એ બહુ ધરુણ બોધ છે જુદી જુદી ભાષાના પુસ્તકો જોતા જણાય છે, કે તેમાં અર્થને અનુસરીનેજ કવિતામાં વિરામચિહ્નો મૂકાય છે, અને તેમજ થતું બોધ્યો. આપણે તો હજી એ બાબતમાં બહુ પછાત છીએ. કારણ કે આધુનિક થોડા સિદ્ધ કવિઓને યાદ કરતા બાકીના બધા યાત્રિક રીતિએજ કવિતામાં વિરામચિહ્ન મૂકતા જણાય છે.

રુદિ:—‘જ પ્રસંગે જવી રીતે બોલાતું હોય, તે પ્રસંગે તેવી રીતે બોલવું તેને રુદિ કહે છે’ ટુંકમાં કહીએ તો રુદિ એટલે લાંબા વખતથી આવતો આવેલો વપરાશ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી રુદિ હોય છે, માટે આપણે આપણી ભાષાની રુદિ પ્રમાણે લખવું બોધ્યો અંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો જતો હોવાથી, અને તેમાંથી અનુવાદો ચતા હોવાથી એ ભાષાની રુદિ આપણી ભાષામાં દાખલ કરવાના પ્રયત્નો બહુ અબહુ થતા જણાય છે આમ કરવું એ મોટો દોષ છે. એથી તો ગુજરાતી ભાષા તે ગુજરાતી ભાષાજ ન રહી શકે સ્પષ્ટતાને પણ એથી બહુ હાનિ પહોંચે છે.

સાક્ષરશ્રી નવલરામભાઈ એ વિષે આમ લખે છે:—

‘યાદ રાખવું કે શબ્દ શુદ્ધ હોય, તોપણ તે રૂઢ ન હોય અરજી ને વિરોધ એ બંને શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગુજરાતીમાં વપરાઈ શકે છે, તોપણ પ્રસંગ પ્રમાણે

ઉપયોગ કરવો બેઠાં. સરકારના અરજી કરી એમ બોલવું હોય, ત્યાં સરકારને વિજ્ઞાપિ કરી એમ બોલીએ, તો રૂઢિનો મોટો ઢોપ ગણાય. દહેર, મદિર, અને દેવલ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ તથા વ્યુત્પત્તિ પણ ઘણું કરીને સમજીએ છે, તોપણ રૂઢી પ્રમાણે એ બોલ ને પ્રમ મે બોલાય છે તેજ પ્રસ મે બોલવા બેઠાં મહાદેવનું મદિર મોસાઈજીનું દેવલ, અને ખ્રિસ્તિનું દહેર એમ બોલીએ તો શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ વાક્યરચનાનું પણ એમજ સમજવું "

નવલરામભાઈ કહે છે તેમ બે 'શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને' હસવું આવવું જ બેઠાં, તો આધુનિક ગ્રંથોમાંના ઘણાખંડ વાચતા તો 'શુદ્ધ ગુજરાતી માણસ' નાં ભોજન મળે! એને મોઢું બધ કરવાનો વખતજ આવે કે કેમ એ શકા બરેણ છે આપણે પણ જરા હસીએ —

- ' સુરતની વ્યુત્પત્તિ માછીવાડમાંથી શરૂ થઇ '
- ' સાબાર સ્વીકારનો વરસાદ વરસાવો દીધો. '
- ' બીજા માણસોથી જેમની દરકાર નથી લેવાતી એવી જીવાન સોજીને પરિણામી લાભ આપવા માટે હાલ તુર્ત 'હુ' પુરુષિભજનમાં નથી '
- ' આપણે હવે શાકુ સંગીત કરીએ '
- ' નોકરીઓના દ્વાર ખુલ્લાં કરવામાં આવ્યા હતા '
- ' આ અભિલાષા દેશની બુદ્ધિમાં દબતાયી મજબૂત થઇ ગઇ છે '
- ' એક ચોકસ મજલ આપણી સામે આવી ઉભી છે '
- ' તે ભાગને લઇને તે અભિલાષા ટેકાનો દાવો કરે છે '
- ' આ શકાઓ તેના વિકલ્પ આત્માના કર્ણમાં મધમાળીઓ પેટે ગણગણાટ કરી કરતી. '
- ' રથામ કૃતઙ્ગના, ' 'અડીયલ જપ, ' 'ગ્યામ આરસી, ' 'વિષયી સુદરતા' ઇ.
- ' ગોળ હાથ ને નાજુક છુટીને લીધે અતિશય અનિવાર્ય થઇ પડે એવી એક અપ્સરા—'
- ' પણ આ મારો અવાજ સર્વ હાથીઓનો કુદરતી અવાજ છે '
- ' એનો સુકોમળ મૂર ચોડીજ વારમાં થવાના એક સમાગમની મિઠાશનું પૂર્વચિહ્ન હતું '
- ' મનમાં ઉદ્દાર કાઢ્યો ' ઇત્યાદિ

આ સઘળા દર્શતા અગ્રેજી રૂઢિના અનુકરણનાં છે હિંદી અને બંગાળી રૂઢિના પ્રયોગો પણ આપણી ભાષામાં દાખલ થતાં માડયા છે 'મહાશય, આપજ લીજીએ. ' 'મામુલી ચીજો ' ઇત્યાદિ એના ઉદાહરણ છે આ ઉપરાંત ઠોમક લેખક પોપટ પાસે 'ટહુકડા' કરાવે છે, તે પણ રૂઢિનો ઢોપજ છે.

ઉપરના ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાયે કે રૂઢિદોષથી સ્પષ્ટતાને હાનિ પહોંચે છે. આથી લેખકની શૈલી એવા દોષોથી વિમુક્ત રહે, એ ખડું ઇચ્છવા એમ છે.

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા સાધવામાં આવશ્યક યથાર્થતા, શુદ્ધિ, ને સ્પષ્ટ ઉપરનું વિવેચન પુરૂ થયું છે. એમાં 'શુદ્ધિ' ઉપરનું વિવેચન કંઈક લખાણથી કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે અશુદ્ધ લખાણ અસ્પષ્ટ અને છે, અને ગુજરાતી ભાષાના આધુનિક સાહિત્યમાં શુદ્ધિ ઉપર ખુબી દક્ષ અપાતું જણાય છે. વિચારનેજ અગત્ય આપનારા કેટલાકને વ્યાકરણ, ભેડણી, શુદ્ધિ, ઇત્યાદિ ઉપર ખુબી ઠંડાળો હોય છે. તેવા પુરુષો એ લાખા વિવેચનથી પોતાના વિચારની ચોખ્ખાચોખ્ખતાની તુલના કરવા કૃપા કરશે એવી આશા છે એક પ્રતિષ્ઠિત સાપ્તાહિકમાં પણ 'શૈલી ને ભેડણીની કથ' એવા શબ્દો વાંચવામાં આવે, એ ખરેખર ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ બોલે તો ખુબી શોચનીય છે. વળી વિચારને મુખ્ય ગણવાની દલીલ કરનારા ડોળધાલુઓમાંના ઘણાકના વિચારમાં કશે ભલોવાર હોય છે ખરો? એ દલીલદાર પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાનું પ્રયત્ન કરતા તેઓ નથી જણાતા?

અતમા એક મહત્વની સૂચના કરી સ્પષ્ટતા ઉપરનું માત્ર વિવેચન હું પુરૂ કરીશ એ સૂચના એ છે કે 'ત્રિઅર્થનના પુસ્તકોમાં ગુજરાતી ગણના ને નમુના આપ્યા છે, તે સ્પષ્ટતાથી ભરપૂર છે. એ શુદ્ધ ગુજરાતી ગણના નમુના છેજ નહિ. એ ગણને માત્ર 'પાદરીશાઈ' કે 'તરજુમીઆ' ગણ કહી શકાય આપણી માતૃભાષાને અન્યાય કરનારી એ વાત નથી? કોઈ સાક્ષર એ અમૂલ્ય ગ્રંથમાંથી એ દૂષિત ગણ દૂર કરાવવા કે એના દૂષિતપણાને સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરાવવા યત્ન કરી ગુજરાતી ભાષાને ઉપકાર કરશે?

(૨) ઓળખ કે ખળ.

ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે યથાર્થતા, શુદ્ધિ, ને સ્પષ્ટ ઉપર દક્ષ આપવાથી સ્પષ્ટતા સાધી શકાય છે, પણ સ્પષ્ટ લખાણ કીમતી, અસરકારક, કે રસિક હોયજ એવું કંઈ નથી લેખ કીમતી થાય તે માટે, રસિક થાય તે માટે, સ્પષ્ટતા ઉપરાંત ખીજ વધારે હંથા ગુણોની તેમાં આવશ્યકતા છે એ ગુણો લેખકના વ્યક્તિત્વને લગતા હોય, કે વિચારને લગતા હોય, કે એ વિચાર દર્શાવવાની શૈલીને લગતા હોય વિચારની ઉત્તમતા વિષે વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી. અત્રે તો માત્ર તે વિચાર દર્શાવવાની શૈલી વિષેજ આપણે વિચાર કરવાનો છે એ શૈલી ઉપર લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વને શો પ્રભાવ પડે છે, તે ઉપર પણ દુકમાં પ્રસંગોપાત આપણે વિચાર કરીશું.

સ્પષ્ટતા ઉપરાંત શૈલીમાં ખીજે જે ગુણ આવશ્યક છે, અને જે એના કરતા વધારે હંથા સ્થાન ભોગવે છે, તે ઓળખ કે ખળ છે શૈલીની ધ્યાન આકર્ષવાની અને લાગણીઓ ઉત્તેજવાની જે શક્તિ તેજ ઓળખ કે ખળ, અને એ ગુણયુક્ત જે શૈલી તે ઓળખી શૈલી, સખળ શૈલી, બુસ્સાદાર શૈલી ઓળખી શૈલીને લેખ વાંચતા આપણું ચિત્ત તે તરફ વેગથી આકર્ષાય છે, અને તેમાં દૃઢ ચોટી રહે છે. ભાષણકર્તા પોતાના ભાષણને સ્વરના આરોહ ને અવરોહ કે હંથાનીઆપણથી, શબ્દો પરના ભારથી, કે નાનામોટાની અગત્યથી અસરકારક બનાવી શકે છે, પણ લેખક

આવા કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. લેખકને પોતાની શૈલી સખળ બનાવવા માટે પોતાના ભાષા ઉપરના કાબુ ઉપરજી મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડે છે.

મધ્યમાં વાક્યોને અસરકારક કે ઓળસ્વી બનાવવાની કશી અગત્ય નથી. કેટલાંક વાક્યો તો માત્ર બીજાના સાહચર્ય હોય છે. તેમના અર્થમાં કંઈક પૂર્તિ કરવી કે અર્થ સ્પષ્ટ કરવો એજ તેમનું કાર્ય હોય છે. કોઈ પણ લેખમાં વિચારના મુદ્દા તર્કાના વાક્યો સાથે સરખાવતા પ્રમાણમાં બહુ ઓછા હોય છે. એ મુદ્દા બગાળર અને અસરકારક રીતે વાચકના મનમાં ઠસાવવા એજ લેખમાંના વાક્યોનો ઉદ્દેશ હોય છે. મુદ્દા સ્પષ્ટ રીતે અને સખળ રીતે ઠસ્યા પછી, વાક્યો ભૂલી જવાય તો પણ કશી હાનિ નથી આથી શૈલીની સ્પષ્ટતા વિષે વિચાર કીધા પછી એની સખળતા વિષે આપણે વિચાર કરવાનો છે

ઉપર દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે શૈલીના વિચારનો એકમ શબ્દ છે શબ્દોની સખ્યા, શબ્દોના પ્રકાર, ને વાક્યમાં શબ્દોના સ્થાન ઉપર ઓળસ્વી શૈલીનો આધાર છે એ વિષે હવે આપણે અનુક્રમે વિચાર કરીએ

શબ્દોની સખ્યા —લેખકે જમ અને તેમ ઓછા શબ્દોમાં પોતાના વિચાર દર્શાવવા યત્ન કરવો જોઈએ. ઓછા શબ્દો એટલે ઓછા વાક્યો એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ઓછા વાક્યો વાપરીને વિચાર ક્યારે દર્શાવી શકાય, તે વિષે આપણે વિચાર કરી શકીએ, તે પહેલાં વાક્યોના પ્રકાર વિષે ટૂંકમાં આપણે કંઈક જાણવું જ જોઈએ

મુખ્ય ત્રણ પ્રકારના વાક્યો હોય છે સાદા, સમ્યક્, ને મિશ્ર જે વાક્યમાં એકજ પૂર્ણ ક્રિયાપદ હોય છે, તે સાદું વાક્ય છે જેમકે, ‘શકુન્તલાને સાસરે વળાવી હું નિશ્ચિન્ત થયો’ જે વાક્યમાં ઓછામાં ઓછા બે સ્વતંત્ર વાક્ય હોય છે, તે સમ્યક્ વાક્ય કહેવાય છે જેમકે, ‘શકુન્તલા સાસરે ગયો છે, અને અમને સર્વને બહુ ખેદ થાય છે’ જે વાક્યમાં એક મુખ્ય વાક્ય અને એક કે એકથી વધારે ગૌણ વાક્યો હોય છે, તે મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે જેમકે, ‘જ્યારે શકુન્તલા સાસરે ગઈ, ત્યારે આશ્રમવાસીઓને બહુ ખેદ થયો.’ ‘સ્ટીમર જ્યારે એક સ્થળે ઉભી ગઈ હતી ત્યારે દમ્ભાએ આમમાંથી ભોજનસામગ્રી લઈ આવ, એમ કહી ઉમેશને મોકલ્યો હતો.’ એ પણ મિશ્ર વાક્ય છે, કારણ કે એમાં એક કરતાં વધારે ગૌણ વાક્યો છે. મિશ્ર વાક્યના બેમાંથી એક કે બે અને કે સઘળા ક્રિયાપદનો વધારો કરનાર ગૌણ વાક્યો આવી મહાવાક્ય બને છે સાધારણ રીતે એવા વાક્યોનો પણ મિશ્ર વાક્યોમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે, “એમ કહેવાય છે કે એક વખત એ નહીં ઠંડે નહાવા ગયા હતા ત્યાં પાણીમાં મઘરે એમનો પગ પકડ્યો, અને એ જોઈ એમના માતા ચીસો પાડવા લાગ્યા, ત્યારે શકરાચાર્યે કહ્યું “માતાજી, તમે સન્યાસ લેવા દો તો આ મઘર મારો પગ છોડે” તેથી માતાએ તેમ કરવાની હા પાડી, અને મઘરે પગ છોડ્યો” આ મહાવાક્ય છે, અથવા વધારે ગુચવણભરેલું મિશ્રવાક્ય છે.

હવે આ બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના વાક્યોના શૈલીના સંબંધમાં શા શા ગુણદોષ છે

તે જોઈએ. સ્પષ્ટતા ને સખળતાની દૃષ્ટિએ સાદા, અને સહેલાં સચુક્ત તથા મિશ્ર વાક્યો ખુબ ઉપયોગી છે. વાક્યો જેમ દુકા તેમ સ્પષ્ટ ને સખળ વધારે; પરંતુ એથી નવું અલાભ થાય છે એક તો સૂત્ર-શૈલી ઉદ્ભવે છે, જે સ્પષ્ટતાને ખાધક છે. જેમકે, 'સત્ય કુંદરત છે, કુંદરત સત્ય છે.' 'ત્રેમ જીવન છે, જીવન ત્રેમ છે.' 'ધૃતિ-હાસ તત્ત્વદર્શન છે.' વગેરે આ વાક્યો દુકા છે, સખળ છે, પણ સ્પષ્ટ નથી. એકેક વાક્ય સમજાવતા ઘણું ઘણું લખવું પડે, 'એમના લેખકને પણ તેમ કરવું પડ્યું' છે બીજે એ કે એવા વાક્યોની પરપરાથી જામતો 'રચના-માધુર્ય' નો પ્રવાહ સતત ન વહેતા તૂટક ખની જાય છે જેમકે, કવિવર નર્મદનું પેલું મહાવાક્ય-એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે, આનંદ છે, એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજ છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપ છે, ત્રેમ પોષે છે, શાંત પ્રકાશે છે, ને જય વિલાસે છે સર્વકાળ શ્રીરમ।' રસિક કણેને તરતજ સમજાશે કે એમા 'ડોલન' નો પ્રવાહ છે, પણ તૂટક લાગે છે. ત્રીજે અલાભ એ કે એથી લખાણ થાય છે.

આમ છતાંજે હ મેંશા દુકા દુકાજ વાક્યો લખાય, એ આશા બ્યર્થ છે. કોઈ પણ શૈલી આશ્રયપૂર્વક એવી મામણી કરી શકેજ નહિ વિચારોની સંકીર્ણતા સાથે વાક્યોની સંકીર્ણતા આપોઆપજ ઉત્પન્ન થવાની, અને પરિણામે લાખા મિશ્ર વાક્યો લખાવાના. લાખા વાક્યોના મુખ્ય બે લાભ છે, એક તો એ કે એથી લાભ સંધાય છે. થણા સાદા વાક્યોને ખદ્દે એક લાખા મિશ્ર વાક્યથીજ તેજ વિચારો દર્શાવી શકાય છે, કારણ કે સાદા વાક્યોમાના એકેક વાક્યને ખદ્દે લાખા, મિશ્ર વાક્યમા દુકા દુકા સમ્બંધમૂલકી કાર્ય સરી રહે છે. બીજે લાભ એ કે રચના-માધુર્ય કે ડોલન-નો પ્રવાહ એવા વાક્યોથી સતત વહેતો કરી શકાય છે આ લાભોની સાથે એના અલાભ પણ છે એક એ કે લાખા વાક્યોથી સિચિલતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિચારોની સંયોટ છાપ પડતી નથી બીજે એ કે લેખક કાબેલ ન હોય, તો લાખા વાક્યો લખવા જતાં ગુચવણ થયા વિના રહેવાની નહિ, અને પરિણામે અસ્પષ્ટતા નીપજવાની.

જને પ્રકારના વાક્યોના લાભાલાભના આ પ્રયક્કરણમાથી સારાશ શેષતા આપણે રચના-માધુર્યના લાભાલાભ તો ખાણુએજ મૂકવા જોઈએ; કારણ કે જણે એ એવો ગુણ છે, કે સામાન્ય લેખકો તો એને સાધી શકેતોજ નથી અને સામાન્ય લેખકોનો વર્ગ કંઈ નાનો છે? બાકીના ગુણોની તુલના કરતા એમ લાગે છે, કે પહેલા વર્ગના જોડે સાદા, ને સહેલાં સચુક્ત તથા મિશ્ર વાક્યો વાપરવા એ ખુબ ઠીક છે. એના અલાભો શૈલીને ઓછા હાનિકારક છે; કારણ કે સૂત્ર-શૈલી સમર્થ લેખકજ સાધી શકે છે, અને એવા લેખક વિરલ હોય છે, તથા કાળજીપૂર્વક યોગ્ય સમ્બંધોની પસંદગી કરવાથી લખણ ખુબ ઘટાડી શકાય છે, તે વિષે આજળ વિચાર કરવામાં આવનાર છે. બીજા વર્ગના જોડે લાખાં મિશ્ર વાક્યો વાપરવાં એ ખુબ જોખમ ભરેલું છે. અને જમે તેવી ને જમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં, સામાન્ય લેખક વર્ગ એ જોખમ-માથી સહીસલામત પસાર થઈ શકેતો નથી.

શબ્દોના પ્રકાર:—પણ ઓછી સંખ્યાના શબ્દોથી વિચારો ક્યારે દર્શાવી શકાય ? એ પ્રશ્ન હવે આપણી સમક્ષ આવી ખડો થાય છે. એને માટે ઉપાય એજ છે કે શબ્દો ઉપા પ્રકારના વાપરવા ઉપા પ્રકારના શબ્દો કેને કહેવા એ પ્રશ્ન વળી ઉત્પન્ન થાય છે. જે શબ્દો વધારેમાં વધારે અર્થવાચક કે વિચારવાહક હોય તે ઉપા પ્રકારના શબ્દો કહેવાય. એવા શબ્દોથી પુનરુક્તિ કે પીંજણ થતું નથી, ‘અદ્ય સાર બહુ વિસ્તાર’ના દોષમાં પડતું નથી, નિર્જીવ વિચારો દર્શાવવામાં ‘દ્રાવિડ પ્રાણ-ચામ’ કરવા પડતા નથી. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જે શબ્દો લોકભાષામાંથી જોળી જોળીને વાપરે છે, તેમાંના મોટા ભાગના—ઝાઝીના આ લેખકને મતે લોક ભાષામાં પણ વપરાતા બધે થએલા હોવાથી અસ્પષ્ટતા ઉત્પન્ન કરનારા છે—આવા ઉપા પ્રકારના શબ્દો છે ઉદાહરણ આગળ અપાઇ ગયા છે. એવા શબ્દોમાંના એકેક શબ્દ ઘણા ઘણા શબ્દોનું કાર્ય કરી શકે છે રા નાનાલાલ કવિ પણ નવા શબ્દોનું ઘડતર કરે છે, અને એશક તેમાંના કેટલાક ઉત્તમ અર્થવાચક ને વિચારવાહક હોય છે, છતાં તેમની શુદ્ધિ વિષે અને મોટી શકા રહે છે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એમ જમે તે શબ્દો બોડીને સમાસો બનાવાય ખરા ? સંસ્કૃત વ્યાકરણનેજ અનુસરીએ તો તો એમના ઉપર જણાવ્યા તેવા સારા શબ્દોમાંના ઘણાક સમાસો અશુદ્ધ અણાય; છતાં મુજરાતી સ્વતંત્ર ભાષા છે, અને એના વ્યાકરણના નિયમો પણ કાંઇક સ્વતંત્રજ હોવા બેઠાએ, એવા વિચારે એ સારા શબ્દો તો ચલાવી લેવા યોગ્ય છે સા આનંદશંકર પણ એવા વિચારેજ કહાય એવા શબ્દોને વસતમાં વખાણતા હશે રા કવિના ઝાઝીના શબ્દો—સમાસો—તો નથી હોતા શુદ્ધ, નથી હોતા ઉત્તમ અર્થવાચક, કે નથી હોતા ઉત્તમ વિચારવાહક એ તો નિરર્થક ઘડાએલા ડોળીઆ છે, ને કેવળ ત્યાજ્ય છે; છતાં અધ અનુકરણે તેમનો વપરાશ થતો બેવામાં આવે છે !

નાના નાના સામાસિક શબ્દોનો યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યાથી પણ વિચાર દુક્રમ ઉત્તમ રીતે દર્શાવાય છે, અને લાઘવ સધાય છે એક ઉદાહરણથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે ‘જેને પુત્ર નથી એવો પુરુષ’ એમ કહેવાને બદલે ‘અપુત્ર પુરુષ’ એમ કહીએ તો તેટલાજ વિચાર દર્શાવાય છે, અને ઓછા શબ્દોથી કાર્ય સરે છે અર્થાત્ લાઘવ સધાય છે, એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે

પણ યાદ વાખવું કે સામાસિક શબ્દો નાના હોવા બેઠાએ. લાખા લાખા સમાસો લાઘવ સાધે એ ખરૂં, પણ અર્થને બહુ અસ્પષ્ટ કરી ક્લિષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને શૈલીને દુર્નિમ બનાવી મૂકે છે, માટે તેવા શબ્દોથી સાવચેત રહેવું અઘઠવિચક-ચકવર્તી, ‘સ્વજન્માનુગ્રહપવિત્રિતવસુંધરે.’ ‘સ્વામતરશ્રીશાસ,’ ઇત્યાદિ સામાસિક શબ્દોની લય કરતાં વિષે તો શું કહેવું ?

આપણી ભાષામાં પણ મોટા સામાસિક શબ્દો વાપરવાની શૈલી ચાલુ થઇ છે, પણ ઉપર જણાવ્યાં જાય છે, તેમ એ શૈલી ખજાળી કે હિદી ઉપરથી થએલા અનુવાદોમાંજ બહુધા બેવામાં આવે છે એનું કારણ ઉપર અપાઇ ચૂકયું છે. એવા પુસ્તકોના અનુવાદોને અને એટલીજ વિનતી કરવાની તક સાધુ છું, કે તેમણે બને ત્યાં સુધી એ પુસ્તકોમાંના સામાસિક શબ્દો એમને એમ આપણી ભાષામાં ન ઉતા-

રવા. તેમને તોડી સરલ શબ્દો બનાવવા તસ્દી દેવી, અને એ બની શકે તો આપણી બાબાના સાદા શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવો. આમ કહેવું સહેલું છે, પણ અમલમાં મૂકવું કેટલું મુશ્કેલ છે, તેનો આ લેખકને અતિઅનુભવ છે. છતાં લેખક ધારે તો એ દિશામાં વધુ સફળતા સાધી શકેજ, એમ હોમતથી કહી શકાય.

સામાન્ય અર્થના વાચક શબ્દોને બદલે વિશિષ્ટ અર્થના શબ્દ વાપરવાથી પણ લાભ સધાય છે, ને તેથી વાક્યો ટુંકા થઈ શૈલી બળવાન થાય છે ‘રસ્તે જતાં મને એક માણસ મળ્યો, તે માદાની દવા કરવાનો ધંધો કરતો હતો’ આમ કહેવાને બદલે ‘રસ્તે જતાં મને એક વૈદ મળ્યો’ આમ કહેવાથી અર્થ સુંદર રીતે સરી રહે છે, અને વાક્ય ટુંકું થાય છે. આમ છતાં સામાન્ય અર્થ-વાચક શબ્દ પણ કોઈ વખતે લાભ સાધવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડે છે ‘કૌલેજનો સમય થઈ જવાથી મેં સત્વર ધોતીકે બદલ્યું, પહેરણું પહેર્યું, ડાંગલો પહેર્યો, પાલડી મૂકી, અને તરતજ કૌલેજ તરફ રવાના થયો’ આમ કહેવાને બદલે ‘કૌલેજનો સમય થઈ જવાથી મેં સત્વર કપડા પહેર્યા અને તરતજ કૌલેજ તરફ રવાના થયો’ આમ કહેવું ઉપરનીજ દૃષ્ટિએ વધારે સાચું છે.

મામટે મેંજે સામાન્ય અર્થ-વાચક શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થ-વાચક શબ્દો જેટલા વાચકને પ્રિય નથી થઈ પડતા નવલકથાઓ લોકોને વધુ પસંદ પડે છે, અને ગીતા જેવા મહાબોધકદ્વં-શો ઓછા વચાય છે, તેનું કારણ એજ છે કે ગીતા સામાન્ય શબ્દોમાં સામાન્ય સૂત્રો સમજાવે છે, અને નવલકથાઓ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને લગતી વાતો વિશિષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે. આમ છતાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે, કે સામાન્ય શબ્દોમાં સિદ્ધાંતો દર્શાવવાનું કાર્ય બહુ હલકી બુદ્ધિશક્તિ ને બાધાશક્તિથીજ બની શકે એવું છે.

આલંકારિક શબ્દો વાપરવાથી પણ લાભ સધાય છે એ પ્રકારે વપરાયેલા શબ્દો અમુક અર્થનું સૂચન કરે છે, તેથી તે અર્થ શબ્દોદ્વારા દર્શાવવાની જરૂર રહેતી નથી. બાબામાં એવા કેટલાંક શબ્દો આપણે વાપરીએ છીએ, છતાં આપણે જાણતા પણ નથી કે એ આલંકારિક શબ્દો છે. ઉદાહરણ તરીકે-‘કેરી અમૃત જેવી મીઠી છે,’ ‘હીકરો તો રત્ન જેવો રૂપાળો છે’ (ઉપમા) ‘આ છોકરો તો બાહુક છે’ (રૂપક પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનનો બાહુક) ‘બાઈ તો બહેન મોટા રાજા!’ (ઉત્પ્રેક્ષા) ‘મગન તે મગન’ (અનન્વય) ‘માઠ હીરા, તું તો ખરેખર હીરોજ છે!’ (વ્યાજસ્તુતિ) ‘ડાહ્યો તે ડાહ્યા જ છે’ (સ્વેષ) ‘ક્યા રાજા ભોજ ને ક્યા ગામો તેલી’ (વિષમ) ‘ઝાઝા હાથ રગિઆમણા,’ ‘આખું ખાતું સડી ગયું છે,’ (લક્ષણ) ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રયોગો આપણે નિત્ય કર્યા જઈએ છીએ, છતાં અલંકાર જાણીને નહિ. બાબાના શબ્દોમાં એવી ખુબી આવીજ ઘઈ હોય છે, કે જેથી તે એવા આલંકારિક કે લાક્ષણિક અર્થ દર્શાવી શકે છે એવા શબ્દો કંઈ શીખ્યા શીખાતા નથી, મહાવરાથી તે આવડીજ નાંજ છે, ને બહેનબહેન વપરાયા કરે છે. મહાવરો કરવા માટે જણપણ કે નાટકનાં સુંદર સુંદર પુસ્તકો વાંચવાની બહુ અગત્ય છે.

છતા શૈલીના વિચારમાં જે અલકારો ઉપર તો ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. એ જે તે ઉપમા ને રૂપક. “ જે પદાર્થો વચ્ચે ચમત્કારી સાદર્ય વર્ણવ્યું હોય તો ઉપમાલકાર થાય છે ” ઉપમાલકારના ચાર અંગ છે ઉપમેય, ઉપમાન, સામાન્ય ધર્મ, ને ઉપમાવાચક શબ્દ. ‘ આ સરોવરનું પાણી અમૃત જેવું મીઠું છે. ’ એ વાક્યમાં ‘ પાણી ’ એ ઉપમેય છે, ‘ અમૃત ’ ઉપમાન છે, ‘ મિઠાશ ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે, અને ‘ જેવું ’ એ ઉપમાવાચક શબ્દ છે જ્યારે ચારે અંગ આપ્યાં હોય, ત્યારે પૂર્ણોપમા અલકાર થાય છે એમાનુ એકાદ અંગ ન આપ્યું હોય, તો હુસોપમા અલકાર થાય છે ‘ તું ખાડુક જેવો છે ’ એ વાક્યમાં સામાન્ય ધર્મ ન જણાવેલો હોવાથી અલકાર હુસોપમા છે. જ્યારે “ એક પદાર્થને બીજા પદાર્થના જેવો વર્ણવ્યો ન હોય, પરંતુ તેને બીજા પદાર્થનો આરોપ કર્યો હોય, બીજો પદાર્થ જ છે એમ કહ્યું હોય, ” ત્યારે રૂપક અલકાર થાય છે. ‘ તે છોકરો ખાડુક છે. ’ એમાં છોકરાને ખાડુક સાથે સરખાવ્યો નથી, પણ છોકરાને ખાડુકનું રૂપ આપ્યું છે—અર્થાત્ ખાડુકમાં જે જે ગુણો હતા તે તે ગુણો છોકરામાં છે, માટે છોકરો ખાડુક-રૂપ છે, એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ટુકમાં છોકરા ઉપર ખાડુકનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના શબ્દો વાપરવાથી શૈલીમાં લાઘવ મધાય છે ટુકા વાક્યોમાં ઘણા વધાર અર્થ દર્શાવી શકાય છે, તેથી શૈલી સખળ થાય છે પણ ખડુ અર્થ-વાચક શબ્દો વાપરી વાક્યોને સૂત્ર-રૂપ બનાવી દેવાં નહિ ઉપર જણાવી ગયા હોય, તેમ ‘ ઇતિહાસ તત્ત્વર્ણન છે ’ જેવા વાક્યોથી અસ્પષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને શૈલીના વિચારે અસ્પષ્ટતા એ કંઈ નાનાસુનાં દોષ નથી. સખળતા સાધવાને વાક્યો ટુકા કરવા જતા અસ્પષ્ટતા પેસી ન જાય, એ ખાસ યાદ રાખવું.

ગાળદોની ગોઠવણ — શૈલીમાં જોજસુ કે બળ લાવવા માટે વાક્યોમાં શબ્દોની ગોઠવણ ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ તેના તેજ શબ્દોની બીજી રીતની ગોઠવણથી શૈલી સખળ બની વિચારોની સજ્જત છાપ વાચકના મન પર પડે છે. એ વાત આગળના ઉદાહરણોથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

(અ) સ્થાન—વાક્યમાં કેટલાક સ્થાન એવા હોય છે, કે જ્યાં શબ્દ મૂકવાથી વાક્ય સખળ બને-કહો કે તે શબ્દોમાં અનેક બળ આવે આવા સ્થાન એ છે. વાક્યનો આરંભ ને અંત. તેમાં પણ આરંભ કરતાં અંત વધુ અગત્યનું સ્થાન ગણી શકાય. આથી એ સ્થાનોમાં જે શબ્દ મૂકવામાં આવે છે, તેનામાં ઊંચા સ્થાનને લીધે વિશેષ બળ આવે છે. વાક્યનો મધ્ય ભાગ, એ બળના સખધે ખડુ ઊંચી અગત્યનું સ્થાન છે.

વાક્યનો પહેલો શબ્દ દર્શનની સાથેજ વાચકના નેત્રને આકર્ષે છે, અને તેના મન પર સજ્જત છાપ પાડે છે એની અસર, આગળ જતા આવતો દરેક શબ્દ નવી અસર કરે છે, પણ તે પછી આવતો શબ્દ આગલાની અસરને ઝાળી કરે છે એ વિચારતા, પ્રમાણમાં વધારે સ્પષ્ટ રહે છે. આમ કોઈ શબ્દને વધુ સાફ સ્થાન આપવા જતાં તેની પછી લાખા શબ્દસમૂહો કે વાક્યો આવતાં દૂરાન્ય દોષ થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે અરે, પણ એવા વાક્યોની કે સમૂહોની વહેતી રચના કરવાથી એ ભય ખડુ ઓછો.

થાય છે. આપણા નામદાર શહેનશાહના ઢઢેરાનું પહેલુજ વાક્ય અને તેના પહેલા શબ્દો ‘પાયમા જર્જા’ આનુ ઉદાહરણ છે. ખીજુ ઉદાહરણ લઇએ — ‘સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર હિંદમાતાના પનોતા પુત્ર, એશિયાના કવિકુલ-શિરોમણિ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં હાજરી આપવા યધાર્યો છે’ આ વાક્યમાં ‘સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર’ એ શબ્દોને ઐમના સ્થાનને લીધે જે અગત્ય વાક્યમાં પ્રાપ્ત થઈ છે, તે સ્પષ્ટ છે. આથી ઉલટું શબ્દોની, શબ્દસમૂહોની, કે ગોણવાક્યોની કાળજીપૂર્વકની ગોઠવણથી લેખક એવો રસ ઉત્પન્ન કરી શકે, કે છેક છેઠ્ઠા શબ્દ સુધી તે વહેતોજ રહે. આમ થવાથી એ રસને લીધે વાક્યની જે અસર એકત્રિત થતી આવી આવી હોય છે, તે સઘળી છેઠ્ઠા શબ્દને ઐના સ્થાનને વિષે પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘પ્રાપ્ત કરો એક અનેરો સદ્ગુણ, આત્મ-શ્રદ્ધા.’ એ વાક્યને તપાસો ‘આત્મશ્રદ્ધા’ શબ્દનું ખળ તમે સહજ અનુભવશે. ખીજુ ઉદાહરણ લઇએ — ‘વિરોધીઓને કહેવું હોય તે કહે, બોલવું હોય તે બોલે, કરવું હોય તે કરે, અમારૂં એકજ લક્ષ્ય છે, સ્વરાજ્ય’ આ વાક્યમાંના ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દનું ખળ કેટલું છે, તે સુત્ર તરતજ સમજી શકશે કોઈ કહેશે કે ‘આત્મશ્રદ્ધા’ ‘સ્વરાજ્ય’ એ તો શબ્દજ એવા છે, કે જે મનુષ્યના મન ઉપર અજળ અસર કરે. ઐમા સ્થાનને શું છે? પણ ઐમ નથી સ્થાનને લીધે પણ તેમને એ વાક્યોમાં ખળ પ્રાપ્ત થએલું છે, અર્થાત્ તેમના ખળમાં વૃદ્ધિ થએલી છે. ઐમ છતાં એક સાદો શબ્દ લઈ તપાસીએ કે સ્થાનને લીધે તેને ખળ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ ‘પુત્ર’ શબ્દ લઈએ. એ સાધારણ શબ્દ છે એને વાક્યમાં ગોઠવીએ ‘આ જગતમાં એકજ વસ્તુની તેને અપેક્ષા છે, એકજ વસ્તુને માટે તેનું હૃદય રાતદિન તલસ્થા કરે છે, એ વસ્તુ તે પુત્ર’ કોણ ના કહી શકશે કે ‘પુત્ર’ શબ્દને એ વાક્યમાં, ઐના સ્થાનને લઈને ખળ નથી પ્રાપ્ત થયું?

(વ) સામાન્ય પદવિન્યાસમાં ફેરફાર —

જ્યારે સાધારણ રીતે શબ્દોને વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતા સ્થાનમાં ન મૂકતા અન્ય સ્થાને મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય કે કંઈક નવીનતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરી વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને એ રીતે પોતાના અર્થ ને વપરાશની વાચકના મન ઉપર દૃઢ છાપ પાડી શકે છે. પદવિન્યાસના સામાન્ય ક્રમમાં નીચે ગુજળના ફેરફારોથી વાક્યો અસરકારક બનાવી શકાય —

(૧) કતી પહેલાં ક્રિયાપદ —

‘નથી બેઠતું અમારે તમારૂં ડહાપણ, બેઠએ છે કામ અમારે તો.’

‘છે આવા નિર્દોષ આનંદો તમારામાં?’

(૨) કતી પહેલાં ક્રિયાપૂરક.—

‘મોટી છે શક્તિ તે પરમકૃપાળુ પ્રભુની.’

‘અનંત છે સાગર આ દુઃખરૂપ સંસારનો.’

(૩) કતી પહેલાં કર્મ:—

‘તમને હું જાણ્યું છું, ને મગનને હું જાણ્યું છું, હુસ્થાના સરદાર છો ખરે.’

‘જ્ઞાન હું બહુ છું ને વિજ્ઞાન હું બહુ છું, પણ માત્ર બહુવાધી શું વળે?’

(૪) વિશેષ્ય પછી વિશેષણ —

‘આખ સારી, પણ માંહી ઠીઠીજ ન મળે’

‘વાતો ડાહી ડાહી કરે છે, પણ ક્રિયામા શૂન્ય’

(ક) પુનરાવૃત્તિ — એકજ શબ્દની, શબ્દસમૂહની કે વાક્યની પુનરાવૃત્તિ તેની પોતાની અસરમાં વૃદ્ધિ કરે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આખા વાક્યના સમગ્ર અર્થની છાપ પણ મન ઉપર ખાડુ સચોટ ગીતે પાડે છે —

(૧) શબ્દોની પુનરાવૃત્તિ —

(ક) નામની.

‘આશા ખાળકને હોય છે, આશા માટાને હોય છે, આશા રાયને હોય છે, આશા રૂકને હોય છે, આશા સ્ત્રીને હોય છે, આશા પુરુષને હોય છે
(નિવૃત્તિવિનોદ)

‘ચંદ્રિકા કેને શાન્તિદા નથી ! ચંદ્રિકા કેને આનંદપ્રદ નથી ! ચંદ્રિકા કેને સુખકર નથી !’ (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ખ) સર્વનામની:—

‘પેલાનું સ્વાતંત્ર્ય, પેલાનું સત્ય, પેલાનું દ્રવ્ય, પેલાની ખેતી, પેલાની વાછના-ઓ, પેલાનું સદ્ભાવ્ય, પેલાનું સાચવેલું બધું-એ બધુંજ ગયું’ (એજન)
‘એનો મધુર કંઠ, એની મધુર શબ્દરચનાઓ, એની સખળ ચેષ્ટાઓ, બોલવામાં શબ્દો પર સ્થળે સ્થળે મુકાતા એના આકર્ષક ભારો, વાક્યોના એના આગેહ-અવરોહો—એ બધાની એકતાનતા સારામાં સારા સંગીત કરતા પણ મનને ને કર્ણને વધારે મોહક લાગે છે’ (એજન)

(ગ) વિશેષણની:—

‘સારો દેખાવ, સારા કપડા, સારી રીતભાત, સારૂ બોલવું, સારૂ ચાલવું—એ બધું સારૂ, પણ સારૂ સારિત ?’

‘કંઈક વાધો છે, કંઈક ખટખટ છે, કંઈક ગુચવણ છે.’ (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ઘ) ક્રિયાપદની:—

‘કલ્પો ને તમે સુધારશો, કલ્પો ને તમે વધશો, કલ્પો ને તમે સુખી થશો.
(એજન)

‘તેનામાં બળ નથી એમ નથી.’ એ ‘ન’કારથી એક ‘હ’કર થયો છે.

(૭) નામયોગી અવ્યયની:—

‘સાથે ભેડવું, સાથે બેસવું; સાથે હરવું, સાથે ફરવું, સાથે ખાવું, સાથે પીવું;—અર્થ’ સાથે, છતાં આ કલહ શો ?’

નામયોગીની સાથે ‘જ’ આવી વિશેષ બળ ઉત્પન્ન કરેછે. ‘માટેજ તેને પાછળ પડવું’ પડે છે, માટેજ તેને અપમાન સહન કરવું પડે છે, માટેજ તેને મહા-મહા દુ:ખ વેઠવું પડે છે. ’

(અ) ઉલ્લાસાન્વયી અવ્યયની:—

‘કવિ એ સુધારક નથી પણ તેથી વિશેષ છે. કવિ એ ગુરુ નથી પણ તેથી વિશેષ છે, કવિ એ ઉપદેશક નથી પણ તેથી વિશેષ છે.’ (નિવૃત્તિવિનોદ)

ઉલ્લાસાન્વયી ‘અને’ ની પુનરાવૃત્તિથી ખાસ કરીને વાક્ય ગંભીર ને વજનદાર બને છે—‘આટલેથી જ તે અટક્યો હોત તો બાજુ ડીક, પણ આતો તેણે સઘળી વાત લખી કાઢી, અને તેની સાફ નકલ તૈયાર કરી નાખી, અને તે છાપનારને સોપી દીધી, અને તેના મુદ્રક વાચી કાઢ્યાં, અને જગતમાં તેને છેકજ હલકો પાડવા માટે એક દિવસમાંજ તે પ્રસિદ્ધ કરી દીધી. ’

(ક) ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયની —

‘હવે સ્વતંત્રતાના આદર્શો હવાઇ કિલ્લા લાગે છે. હવે સાહસમાં મૂર્ખાઇ જ જણાય છે હવે નોકરી કરવી એટલે ડાહી રીતે જીવન ગુજારવું એવું કંઈક લાગે છે.’ (એજન)

“ત્યારે સાહિત્યની સ્થિતિ પણ કેમ ઉજળવણ બનતી નથી તે માલૂમ પડશે ત્યારે કંઈક નવું, કંઈક ત્રોત્સાહક બળ સાહિત્યમાં રેડીશું. ત્યારે આપણે સુચાયલા ચિત્રરેહાલ વિષયો ઉપર ખાચલા ખાચલા ગાણાઓના ગીતોથી સતુષ્ટ ન થતા સમાજને જાગ્રત કરે, તેમાં નવું ચેતન આણે એવા ઉત્તમ કાવ્યો બનાવીશું ત્યારે સાહિત્યમાં હતોહતીના પ્રેમગુજનોમાંજ આપણે મસ્ત નહિ બનીએ, પણ સમાજના આધુનિક પ્રશ્નો ઉઠેલવાના શ્રમેને સાહિત્યના મીઠા ઝરણાથી હરી લઇશું ત્યારે જીવન કલહના સતત ક્ષેત્રમાં ઉજાત બાવનાઓનો ધોધબધ વરસાદ વરસાવીશું ત્યારે આપણે આપણું સાહિત્ય આપણા જીવનને અનુરૂપ બનાવીશું ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

(૨) શબ્દસમૂહોની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) જો માણસને વહેલા ભેળવાની ટેવ હોય છે, જો માણસને સાચું બોલવાની ટેવ હોય છે, જો માણસને ગુણ ગ્રહણ કરવાની ટેવ હોય છે, તેને નજીવી બાબતોનો વિચાર કરવા પડતાજ નથી ’ (એજન)

(ખ) ‘ક્યાં છે આપણામાં પરસ્પરનું ભોળપણ? ક્યાં છે આપણા સમાજમાં એકથ ભાવ? ક્યાં છે પ્રાચીન સમય જેવી ધાર્મિક શક્તિ? ઇ. ’ (એજન)

(૩) વાક્યની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) ‘હું ઇચ્છું છું કે આપણે બંધાઈ ચંદ્રિકામાં ભટકીએ. હું ઇચ્છું છું કે ચંદનીમાં રમતરમતના પ્રસંગે આપણા સમાજમાં વધે. હું ઇચ્છું છું કે માણેઠકારીનો આનંદ માત્ર ખાવાપીવામાં પરિપૂર્ણ ન થાય x x’ (એનન)

(ખ) “ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રી ‘બ્યાકરણ ભાષ્ય’ કે ‘શાકુન્તલ’ કે ‘ભાવ’ની રચનારી થઈ નથી ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રીએ ‘રાવણ’ કે ‘જરાસંધ’ કે કસને માર્યા નથી, કે સમુદ્રમાં ‘સેતુ’ બાંધ્યા નથી ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણ શાસ્ત્રનાં શોધ કર્યાં નથી, પણ તેઓએ આ સર્વ કરતા ઉત્તમ ને મહત્તમ કામ કરેલું છે, કેમકે તેમનાં જોખામાંથી એ બધું સાધનારા પુરુષોના બલ ઉદ્ભવ્યા છે, તેમનાં પ્રમાણતથી ચાગ્રવાળા સર્વ સ્ત્રી પુરુષ પુષ્ટ થયા છે—તેજ સર્વ કરતા મોટી કરામત છે” (ચાગ્રિ)

(૪) કોઈ સત્યની દૃઢ સ્થાપના માટે શબ્દ કે શબ્દસમૂહની પુનરાવૃત્તિ —

(ક) હું છું તે તો હુંજ.

(ખ) મ જ લખ્યું છે, તે તો લખ્યું જ છે

ઉપરના ઉદાહરણોમાં શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની પુનરાવૃત્તિ થએલી છે, શૈલીમાં બળ આણવા માટે અથવા કોઈ સત્યને વધુ સખળ રીતે સ્થાપવા માટે તે થએલી છે હેતુ વિનાની માત્ર પુનરાવૃત્તિ તે દોષ છે, અને તે માત્ર લેખકની અશક્તિજ દર્શાવે છે —

‘આવી વસ્તુના ઘણા ઉપયોગ થઈ શકે તેનો ચલાણા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય, અને તેવી જરૂર ન હોય તો ખ્યાલ તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. એ ઉપરાંત એના બીજા ઘણા ઉપયોગ સર્વને આપોઆપ સ્ત્રી આવશે”

આ વાક્યમાં ‘ઉપયોગ’ શબ્દની પુનરાવૃત્તિ થઈ છે, પણ તે માત્ર લેખકની નબળાઈ દર્શાવે છે આ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર પુનરાવૃત્તિ એ દોષ છે

આ ઉપરાંત નીચેની રીતોથી પણ વાક્યમાં ઓળસ કે બળ આણી શકાય છે —

(૬) ઉદ્દગાર.—આ અને એ પછી આવતા ‘પ્રશ્ન’ માં કદાચ બ્યાન આકર્ષવાની સૌથી વધારે શક્તિ છે અને જ્યારે એની પછી આવતા વિચારોમાં કંઈ શક્તિ હોય છે, ત્યારે તો એની અસર આળાદ થાય છે.

(ક) “અહો ! ચારિત્રની કેટલી અસર છે કે મરણ પછી એક છાયા માત્રમાં પણ આટલું બલ તે આરોપે છે” (ચારિત્ર)

(ખ) “હા ! જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કેવું મારું પરિણામ !” (નિવૃત્તિવિનોદ)

જ્યારે પુનરાવૃત્તિ અને ઉદ્દગાર બંને સાથે હોય છે ત્યારે બળ ઘણું વધે છે —

“ઝરીબ બિચારો મનુષ્ય ! કેટલા બધા મનુષ્યો એવા હશે કે જેઓ વચ બદલાતાં વિચારના તરંગો બદલે છે ! કેટલા બધા મનુષ્યો વચ બદલાતા પોતાનેજ મૂખ માનતાં શીખે છે ! ઇશ્વર આવી નબળાઇમાથી આપણું રક્ષણ કરે ! ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ક) પ્રશ્ન:—

વાક્યોની સાદી પરપરા ચાલી જતી હોય, તેમાથી વચ્ચે એકદમ પ્રશ્ન પૂછતાંજ વાચકનું મન તરતજ જગૃત બની જાય છે, અને ઉત્તર આપવાની તેને પ્રેરણા થાય છે. વક્તાઓ એ રીતિનો ખડું ઉપયોગ કરે છે બાષણમા કે લેખમાં એકાએક પ્રશ્ન પૂછવામા આવે તો તેની અસર ન્યારીજ થાય છે

“ આમ આત્મલક્ષી દષ્ટિએ બોવાયલો ઇતિહાસજ ઉપયોગી છે બાકી તો દુનિયાની હજારો હકીકતો બહુી તેઓ શુ ને ન બહુી તેઓ શુ. શા માટે સ્મરણ શક્તિને ખોટી તસ્દી આપવી બેઘર ? ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

પ્રશ્નપરપરાથી છેવટનો સિદ્ધાંત ખડું સખળ રીતે સાબીત કરી શકાય છે -

“ ક્યા છે આપણામાં પરસ્પરનું ભોળપણ ? ક્યા છે આપણા કુટુંબોમા

‘ x વિશુદ્ધ સખધો ’ ક્યા છે આપણામાં પવિત્ર પ્રેમલગ્નો ? x x ક્યા છે એક્યલાવ ? ક્યા છે પ્રાચીન સમય જેવી ધાર્મિક શ્રદ્ધા ? તો પછી સર્વદેશીય ભાતુભાવની ઉચ્ચ ભાવના તો શબ્દ માત્રમાજ રહી છેને ? એ આ બધુ નથી, તો છે તે નથી જેવુજ છે, એટલુ જ નહિ તે ખોટુ છે, તે હાનિકારક છે ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

(દ) ‘ કુંકમા, ’ ‘ તાત્પર્ય કે, ’ ‘ સારાંશ કે, ’ ઇત્યાદિ શબ્દો કે શબ્દસમૂહો વાક્યના આરભમા આવી ગએલા ઘણા વિધાનો કે દલીલોનુ તેમનાથી પુનરાવર્તન થાય છે, કે તેમનો સાર એ વાક્યમા જણાવાય છે આ એવી સ્પષ્ટ બાબત છે, કે એને ઉદાહરણોથી સાબીત કરવાની જરૂર નથી

વિશેષમા કહેવતો ને નાના ટુચકાઓનો ઉપયોગ કર્યોથી પણ શૈલી સખળ બને છે, એટલે જે વિચાર દર્શાવવાના હોય તે અસરકારક રીતે દર્શાવી શકાય છે

ઉપર જણાવેલી રીતિઓ વડે શૈલીમા ઓજસ્ કે બળ લાવી શકાય છે, પણ એ ઉપરાંત એક વસ્તુ એવી છે, કે જે શૈલીમા અતિબળ પૂરી શકે છે. એ વસ્તુ તે લેખકનુ આત્મબળ. આત્મબળવાળા લેખકની શૈલી કૃત્રિમ પ્રયત્નોનો આશ્રય લીધા વિના પણ અતિબળવાન હોવાની. એનુ આત્મબળ એની શૈલીમા એવુ બળ લાવવાનુ—એ પોતાના વિચારો દઢતાપૂર્વક નિરૂપણુ એવી રીતે દર્શાવવાનો—કે તેની અસર વાચક ઉપર આખાદ થવાનીજ મહાત્મા ગાંધીજીનું બીજુ કેળવણી પરિષદનું બાષણ એની ઉત્તમ સાબીતી છે, પણ એવા લેખકો તો વિરલ ”

(૩) માધુર્ય.

લેખમાં વિચારો ઉત્તમ પ્રકારના હોય, શૈલી સ્પષ્ટ ને સખળ હોય, છતાં લેખ વાચકને રુચિકર ન લાગે એ બનવા બોલ છે, બેચક, કિલ્લ, કરતા સ્પષ્ટ ને મોળી કરતા સખળ શૈલીનો લેખ વાચકને વધુ રુચે, છતાં લેખ વાચતા વાચતાજ વાચકનું મન રાજી રાજી થઇ જાય, એવું એ બે ગુણવાળી શૈલીથી ન બની શકે એ કાર્ય શૈલીના એક વિશિષ્ટ ગુણનું છે અને એ ગુણને માધુર્ય કહેવામાં આવે છે સુદર શબ્દોની કાળજીપૂર્વક કરેલી રચના વાચતા વાચકના કર્ણમાં એક પ્રકારની સુરાવટ જમતી જાય છે એ સુરાવટની એવી તો મધુર અસર થાય છે કે વાચક લેખ વાચતા વાચતા ડોહી જાય છે શૈલીના જ ગુણને લઇને આવું બને છે, તે ગુણ તેજ માધુર્ય શૈલીના માધુર્યથી વાચકનું ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ જાય છે અને અર્થરસ પરિપુષ્ટ થવાથી વાચનને અતે વાચકને પરમ મતોષ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થની સાથે માધુર્યને બહુ ઓછી લેવાદેવા છે એ ખરૂં, છતાં શૈલીમાં માધુર્યની ઉણપને લીધે અર્થની અસર વાચકના મન ઉપર ઓછી થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે

શૈલીને મધુર બનાવવા માટે મુખ્ય ત્રણ વસ્તુ ઉપર લક્ષ આપવું આવશ્યક છે વૈવિધ્ય, પ્રકંઠ, ને સવાર્ધ. એમાંના દરેક વિષે ટૂંકમાં હવે આ રીતે વિચાર કરીશું

વૈવિધ્ય — વૈવિધ્ય એટલે વિવિધતા, બુદ્ધિપણ વિવિધતા એ કહીને ગમ્ છે એક ને એક વાત વારવાર સાબળતા કે વાચતા કોણ કંટાળતું નથી ? એજ પ્રમાણે એકનો એકજ શબ્દ કે સરખા ઉચ્ચાર થાય એવા શબ્દો વારવાર વાચવામાં આવતા વાચકને કંટાળો આવી જાય છે એકજ પ્રકારના વાક્યોની પરપરા પણ એવીજ અવાવધતાની અસર ઉત્પન્ન કરે છે અને વાચકને કંટાળો આપી થકવી નાખે છે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોની પરપરાથી શૈલી સખળ બનાવી શકાય, પણ એથી માધુર્યનો પ્રવાહ તુટક થઇ જાય છે લાખા વાક્યોથી માધુર્ય—પ્રવાહ મીઠો, એક સરખો વહેવડાવી શકાય છે, તો અર્થની ચિત્તિલતા ઉત્પન્ન થવાનો બચ ઉત્પન્ન થાય છે

આમ ન થાય એનો ઉપાય એજ છે કે લેખકે પોતાની શૈલીમાં વૈવિધ્ય આણવું. એક ને એક શબ્દ વારવાર વાપરવો નહિ, તેમજ સરખા ઉચ્ચાર થાય એવા શબ્દો વારવાર વાપરવા નહિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ તેજ અર્થના શબ્દો વાપરવા જ્યારે લેખકનો શબ્દકોષ પૂરતો હશે, ત્યારેજ તે આમ કરી શકશે વળી વાક્યોમાં પણ એકલા લાખા વાક્યો ન વાપરતા લાખા ને ટૂંકા બને જાતના વાક્યોનું યોગ્ય પ્રમાણમાં સમિશ્રણ કરવું આથી માધુર્યનો પ્રવાહ ઘડીમાં ઉતાવળો તો ઘડીમાં ધીમે, ઘડીમાં વાક લેતો તો ઘડીમાં મીઠોજ ધસતો—એમ વિવિધ રીતે વહેવડાવી શકાશે

ઉપર આપણે ત્રણ પ્રકારના માધુર્ય—પ્રવાહ વિષે વિચાર કર્યો એમને અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારના જલ—પ્રવાહ સાથે બહુ સારી રીતે સરખાવી શકાય એક તો વહેવાના પ્રવાહ પેઠે તુટક થઇ જતો ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોની પરપરામાં વહી શકે છે તે બીજો

સીધી એક સરખા મદ વેગે વહેતી નહીના જેવોઃ લાંબા લાંબા વાક્યોની પરંપરામાં વહી શકે છે તે. ત્રીજો ઉતાવળો થતો ને ધીમો પડતો, સીધોજ ન વહેતાં આડા-અવળા વાક્ય લેતો, મહાનદના પ્રવાહ જેવો લાંબાંટુકાં વાક્યોની પરંપરામાં વહી શકે છે તે.

(૧) “જ્યાં વૃક્ષોને નિરંતર પુષ્પ આવે છે, જનમતા મધમાખીઓ ગુબ્બરવ કરતી હોય છે, દિવસે સૂર્યના સખત કિરણો પ્રવેશ કરી સકતાં નથી, રાત્રીએ કપૂરથી સુગન્ધમય થયેલા અદ્રકિરણો પડ્યાથી અદ્રમણિમાથી અમી ઝરે છે, પીરોજી સરોવર સ્વેત રૂપેરી હસની હાર્યથી ભરપૂર છે, નીલમણિનાં પગથિયા ઉપર મયૂગે ગર્જના સાભળીને ઉશ્કેરાઇને કળા કરીને નૃત્ય કરે છે, રાત્રિને સમયે યુવતીઓ પોતાના પ્રેમી પુરુષોને મળવાને ગ્રામ રીતે જાય છે તેમને અધકારમાં માર્ગ દર્શાવવાને વીજળીના અમકારા થાય છે અને શ્યામ વાદળો ઉપર લસણિયા મણિના જેવું ધન્ધનુબ્ય નિગતર ઝળકી રહે છે, સ્ફટિકમણિની અગાશીઓ ઉપર પ્રેમી યુગલો એક બીજાની પ્રેમપૂર્ણ મુખમુદ્રાનું પ્રતિબિમ્બ ગતા દ્રાક્ષારસના ખ્યાલામાં બેઠને હાસ્ય કરે છે, દક્ષિણમાથી અદનના વનમાથી સુગન્ધમય ઘર્ષને આવતા પવનોના એ યુગલો શ્વાસ લે છે, સમુદ્ર બહોલીને કાઢેલા રત્ન એક બીજા ઉપર ફેંકીને રમે છે, નદીઓના કિનારાની રેતી સુવર્ણરંજની બનેલી છે, રૂપેરી માછલીઓ પકડવાને કિનારા ઉપર બેઠેલા શાન્ત બજારાની હાર્ય પાસે ઘરને નહીં ધીમી ધીમી વહે છે, પુરૂષો સત્યજ બોલે છે, યુવતીઓનો પ્રેમ અચળ હોય છે અને કમળ કદી પણ સુકાતા નથી, તેવી આપે સ્વપ્નામાં કદી પણ ન બેઠેલી ભૂમિમાં હું આપને લઇ જઇશ ”

(૨) “કેમકે, જે મહારે મન આ સસારમાં સાર હતો, જેને લીધે આ સસારમાં યથાર્થતા હતી તેના ગયા પછી, સ્વપ્ન, અન્નિકા, સરોવરના પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ, છાયા, વગેરેની પેઠે હું પણ સૂન્યતામાં લુપ્ત થઇ જઇશ કારણ હું તો ફક્ત તમારા રૂપે જે દેહ અસ્તિત્વમાં છે, ત્હેની બેડી, ત્હેની નકલ, ત્હેનો પ્રતિબિમ્બ નહીં તો બીજી કોણ છું ? તમારી કૃપ અને અરૂંધતા, તમારી રતી અને રાધા, તમારી અક-વાકી અને ક્ષેત્રભૂમિ, તમારી શક્તિ અને યુગ્મરૂપ થવું તે શું માઠ કર્તવ્ય અને મારો ધર્મ નથી ? તમારા પ્રેમના પર્વતથી મ્હને વલોવસો તો દૂધના સમુદ્રની પેઠે, મારામાથી માફ મત્તવ ત્હમને મળશે અને તમને જણાશે કે પતિવ્રતા બી તે સૌદર્યનું નવનીત, યૌવનનો મધ, આનંદનો મધુર રસ, હાસ્યનું લવણ છે અને તે સમુદ્રના મોજાના ક્ષીણમાથી ઉદભવ પામે છે હું તમને અમૃતરૂપ, કપૂરગન્ધરૂપ, કમલરૂપ અને માધુર્યરૂપ ઘર્ષણ અને ત્યાગ જીવનનું તત્ત્વ અને રસ ખતાવીશ પછી તમે કબુલ કરશો કે મારા વગર તમારું જીવન સૂન્યતાથી ભરપૂર અર્થ વગરના શબ્દ અને અન્દ્ર વગરની રાત્રિ જેવું હતું.”

આ બે વાક્યોમાં વહેતા પ્રવાહની તુલના કરવાથી ઉપરનું કથન સુરો સહજ સમજી શકે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાંબા ટુકા વાક્યોના સમિશ્રણમાજ માધુર્ય-પ્રવાહ વધુ

સારી રીતે વહી શકે છે; તો એ સમિત્રણ શા પ્રમાણે કરવું ? અર્થ ને ભાવના આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે એ મિત્રણ કરવું બોધએ આજળ સંવાદના વિભાગમાં આ ઉપર વધુ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકશે.

પ્રક્રમ—પ્રક્રમ એટલે એકધારી રચના સુંદર શબ્દોની વહેતી વાક્ય-રચનાથી વર્ણનનો આરંભ કર્યો હોય તો તે તેવી ને તેવીજ ઠેક અંત સુધી ચાલી જવો બોધએ. દ્રુકમાં રચના એકધારી બોધએ ‘એકધારી શૈલી’ તે પણ એનુજ નામ

પ્રક્રમ-ભંજથી માધુર્ય—પ્રવાહને બહુ હાનિ પહોંચે છે સુંદર વહેતા જલપ્રવાહ-માં પત્થર પડવાથી જેમ ક્ષુબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વૈવિધ્ય ભરી વહેતી વાક્ય રચનામાં કર્જુકટ્ટુ શબ્દો કે કઠોર રચના આવી પડવાથી થાય છે ‘મૃગલો’ ‘મુએલો’ ‘કરોળીઆ’ ‘ભાયડો,’ ‘ઠાડુ’ ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે જેમની કર્ણોન્દ્રિય માધુર્ય-પ્રવાહની લહેજત અનુભવવા ટેવાએલી હોય છે, તેમને તો એવા બીજા ઘણા શબ્દો આનુનક ગુજરાતી સાહિત્યના વાચનથી મળી આવશે કઠોર રચના વાળા વાક્યો પણ એવીજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકશે સુંદર વહેતા વાક્યોની પરપરામાં માધુર્યનો પ્રવાહ બમી રહ્યો હોય છે, ત્યાં એકાએક એકાદ વાક્યની રચના એવી તો કઠોર આવી જાય છે, કે તેથી રસભજ થઈ જાય છે રસિક પુરુષોને એ મહા દુઃખનો વિષય થઈ પડે છે

પુખ્ત એ છે કે એવા પુરુષો લેખકને એવો ગળદ કે એવું વાક્ય ખતાવે, છતાં એ દોષ તેના હયાનમાં ઉતરતોજ નથી આમ થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જ્યાં કર્ણોન્દ્રિય કેળવાએલાંજ નથી ત્યાં એ દોષ શી રીતે સમજાય ? કર્ણોન્દ્રિય કેળવાએલાં હો તો તો એ દોષ થવા મંભવજ બહુ ઓછો વાપરવા ખાતરજ અમુક શબ્દ કે અમુક કઠોર રચનાનું વાક્ય વાપરે તોજ એ દોષ થાય ઉદાહરણ તરીકે —

“ કારણકે, અન્યની આખો નીલ હોય છે, પણ તારી વધારે નીલ છે, અન્યના ઓઠ ગતા હોય છે, પણ તારા વધારે રાતા છે, અન્યની ભૂકુંટી કાળી હોય છે, પણ તારી વધારે કાળી છે, અન્યનું હાસ્ય ઘોળું હોય છે, પણ તારું, અહા ! તારું હાસ્ય તો ખરફના ચોસલા જેવું અથવા તાજી કુમુદની કળીના દળ જેવું ઘોળુંફટક છે કાળા કાળા કેશ હોય છે ખરા, પણ તારા કેશ તો મધરાત જેવા કાળાભર છે, ઘણીએ સ્ત્રીઓના પગ નાજુક હોય છે, પણ તારા પગને કોઈ પહોંચે નહિ અને અહા ! મારી નજરે પડેલી કોઈ પણ સ્ત્રીના કરતા તારા ભુજ કામળ ને ગોળ છે, કટી મોઢક છે, ત્રોતુગ, ત્રોત્સર્પી, સનિહિત, વિમુગ્ધ ગૌર ઉરોએ ઉજત ને ઉદીપક છે, છતાં પગલુ ધીમું છે, ગતિ મનોહર છે, કંઠ મૃદુ ને મધુર છે, હાસ્ય મીઠું છે, મન ભોળું ને આનંદી છે, અને હૃદય કદાચ કંઠલું છે ”

આ વાક્યમાં પ્રક્રમભજ કયા કયા થાય છે, તે રસિક પુરુષો સહજ સમજી શકશે.

આ દોષ ન થાય તે માટે કેટલાક સ્ત્રૂળ નિયમો ઘડી શકાય એવા છે, પણ નિયમો તે જિજ્ઞાસા સું કરે ? સૌથી એક માર્ગ તો એજ છે, કે કર્ણોન્દ્રિયને કેળવવી.

ઉત્તમ ગદ્યપદ્યનાં પુસ્તકો વાંચવાથી, સંસ્કાર હશે તો જ તે દહાડે કલ્પેન્દ્રિય કેળવાશે, અને એ દોષ પારખી ઠંડાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

સંવાદ:—માધુર્યને પોષનારા ત્રણે ગુણમાં સવાદ એ મુખ્ય છે વૈવિધ્ય ને પ્રક્રમ સંવાદને જ પોષનારા છે, અને સવાદમાંથી માધુર્ય ઉત્પન્ન થતું હોવાથી માધુર્યના અગમ્ય ગણાય છે. વધારે ઉંડા ઉતરી વિચાર કરતાં જણાય છે, કે સવાદ એજ કવિતાનું જન્મસ્થાન છે, તથા ગવને શ્રેષ્ઠતા અર્પનાર ગુણ પણ સવાદજ છે સવાદ એ બુદ્ધિનો વિષય નથી, કલ્પેન્દ્રિયનો વિષય છે

આ 'સવાદ' તે શું? મોઢાઈ સુસ જાણે છે, કે નાદ મનુષ્યના નાભિપ્રદેશ આગળ થી ઉત્પન્ન થઈ ઠંઠાર વાટે જુદા જુદા વાણીસ્થાનોને વધારે ઝોલો સ્પર્શ કરતો ખંડાર આવે છે એ નાદ કે સ્વરનું ઉચ્ચારણ મોઢું હોય કે નાનું હોય, અર્થાત્ ગુરુ હોય કે લઘુ હોય. લઘુગુરુ સ્વરની માત્રા જુદી જુદી હોય છે લઘુની એક, ને ગુરુની એ આ ઉપરાંત પ્લુત ઉચ્ચાર પણ હોઈ શકે છે, તેની માત્રા ત્રણ હોય છે એ નાદમાંથીજ જુદા જુદા વર્ણો એટલે સ્વર અને વ્યંજનો ઉત્પન્ન થાય છે વ્યંજનોમા લઘુગુરુ સ્વરો મળવાથી થતા ખારાખડીના અક્ષરો એ ઉચ્ચારના એકમો છે સ્વરો પોતે પણ ઉચ્ચારના એકમો ગણાય છે વ્યંજન અને સ્વરના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા વાણીના એકમો તેમાના સ્વર પ્રમાણેજ લઘુગુરુ ગણાય છે નાદમાંથી જન્મ પામતા ઉચ્ચારના આ એકમો જ્યારે સુસંયોગપૂર્વક પ્રકટે છે, ત્યારે મનુષ્યની કલ્પેન્દ્રિયમાં નાદની-સ્વરની એક પ્રકારની સુરાવટ જામી જાય છે એ સુરાવટ તેજ સવાદ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સવાદ ઉત્પન્ન થવામા વાણીના એકમોનો સુસંયોગ થવો જોઈએ. પણ કેટલાક વર્ણો જન્મથીજ એવા છે, કે તેઓ એ સવાદમા ક્ષતિ ઉત્પન્ન કરે છે 'ટ', 'ઠ', 'ઢ', ઇત્યાદિ, એના ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે આથીજ સવાદમા એવા વર્ણથી અનેલા શબ્દોનો પ્રયોગ ક્ષતિકર નીવડે છે

સુરના એકમ તે લઘુગુરુ સ્વર છે, અને ઉચ્ચારના એકમ તે સ્વરો અને ખારાખડીના વર્ણો છે

કવિતાનો જન્મ સવાદમાંથીજ થાય છે સુરના એકમોની સવાદયુક્ત યથેચ્છ ગોઠવણ, તેજ આપણા છંદના એક ચરણનું બીજ છે આ બીજરૂપ ચરણનો આત્મા સવાદ હોવાથી, યેશક, એમા યેચત્વ પ્રવેશ પામવાનું એ બીજરૂપ ચરણમા અર્થ તથા ભાવને અનુલક્ષી વાણીના એકમો પુરાય છે, ત્યારે છંદનો એક ચરણ બને છે. એવા એકજ સરખા ઘણા ચરણોની પુનરાવૃત્તિ તેજ કવિતા. આ કવિતાના ચરણો એક સરખા હોવાથી એમના બીજમા રહેલું યેચત્વ વિકાસ પામતા એમનું જ્ઞાન થવાનું અને સાથે 'તાલ' પણ પડવાનો સ્વર પડે નહિ માટે 'ચતિ' પણ તેમા પ્રવેશ કરવાનો આ કવિતા તે આપણી જેય કવિતા, એમાં આપણા માત્રામેળ છંદનો સમાવેશ થવાનો અને તદુપરાંત ભજનો, પદો ઇત્યાદિનો પણ એમાંજ સમાવેશ થવાનો. ભજનો અને છંદોના યેચત્વમાં પણ એક પાડી શકાય. ભજનો ઇત્યાદિ સુએય છે, અને છંદો એય

છે, એમ કહેવામાં આવું જોડું નથી લાગતું. જાનો મુખ્ય આધાર એ બીજરૂપ ચરણની આપણે ઉપર વાત કરી છે, તેના સંવાદ ઉપર છે.

અક્ષરોના મેળ ઉપર લક્ષ રાખીને પણ ઉપરના જવાબ ચરણો ખનાવી શકાય. એમના એકમ અક્ષર હોવાથી તે વધારે સ્પષ્ટ છે, અને તેથી તેમનામાં ઉપર જણાવેલા ચરણો કરતાં ઓછું ગ્રેયત્વ આવવાનું આવા ચરણો વિવિધ રીતના અને વિવિધ માપના ખનાવી શકાય જેમાં અક્ષરોની ગોઠવણ અમુક એક સવાદ જામે એવી રીતે કરવામાં આવી હોય, એવા એક માપના એક ચરણની પુનરાવૃત્તિ, તેજ આપણે એક અક્ષરમેળ છદ આવા ઘણા છદો ખની શકે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે ચરણોની લખાઈ જુદી જુદી લઘુ શકાય કેટલાક છદો દુકા ચરણવાળા કેટલાક લાખા ચરણવાળા, અને કેટલાક વધારે લાખા ચરણવાળા હોવાનું. અક્ષરમેળ છદોના ચરણોની લખાઈ પિંગવમાં ભેતા એ વાતની ખાતરી થશે, ગ્રેયત્વ પણ એ છદોમાં એકસરખું ન હોવાનું કારણ, કે ચરણોની યોજનામાં કેટલાક ચરણો એવા ખનવાના કે જે સ્હેલાઈની ગાંધ શકાય અર્થાત્ ગ્રેય હોય, ત્યારે કેટલાક ચરણોમાં સવાદ એટલો જામવાનો કે તેમાં ગ્રેયત્વ થોડું ને બહુ થોડું પ્રવેશ પામવાનું અક્ષરમેળ છદોમાંના કેટલાક વધારે ને કેટલાક ઘણાજ ઓછા ગાંધ શકાય છે, તેમને ગાવાની જરૂર પડે એમ હોતું નથી, તેનું કારણ આજ છે.

ભાવ અને અર્થયુક્ત અક્ષરોથી (સંદેશો) રચાએલા આવા એક અક્ષરમેળ ચરણની પુનરાવૃત્તિ તેજ આપણા એક અક્ષરમેળ છદની કવિતા ગ્રેયત્વ એમાં હોવાનું. ગ્રેયત્વની સામે તાલ અને યતિ પણ હોવાનાજ ઉપર જણાવી ગયા છીએજ, કે ખદા છદોમાં ગ્રેયત્વ સરખુંજ નહિ હોય કેટલાકમાં તો તે એટલા પ્રમાણમાં હોય, કે તેને ગાવાની જરૂર પડેજ એમ ન ખની ગડે સાક્ષરશ્રી ભળવરાય કહે છે, તેમ ' પ્રકવી છદ ' એવો છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમ કવિતાના અક્ષરમેળ ચરણો અનેકવિધ ખનાવી શકાય વળી તે ગ્રેય ખનાવી શકાય, કે લગભગ અગ્રેય ખનાવી શકાય આવા એક લગભગ અગ્રેય-એ કે સંવા-યુક્ત—ચરણ લઘુ તેની માત્ર પુનરાવૃત્તિજ કરવાને બદલે જરૂર પડે તેમ તેની લખાઈમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા ચરણો ઉત્પન્ન કરી—એવા ચરણો તથા સાથે ગોઠવી આપણે એક નવીન રચના કરી શકીએ, અને એ રચનામાં અર્થ ને ભાવ પુરતા એ એક નવીન પ્રકારની કવિતાની કૃતિ ખની શકે આ ચરણોની વધતી ઓછી લખાઈ કવિતાના અર્થ તથા ભાવના આરોહ-અવરોહને અનુસરતી હોવી જોઈએ. યતિ તેમાં આવશે, પણ સુગ્રેય કે ગ્રેય ચરણોમાં આવે છે, તેમ નિયમિત નહિ જે થોડામાં થોડું ગ્રેયત્વ, સવાદને લઘુને તેમાં આવશે, તેના ઉપર દષ્ટિ રાખી તેને યોગ્યતા એનું સ્થાન નક્કી કરવામાં નહિ આવે, પણ અર્થ અને ભાવ એ બંનેને અનુલક્ષી એનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવશે અને ત્યાં વિરામચિહ્ન મૂકાશે આવી નૂતન રચના તે અગ્રેય ' બેંક વર્સ ' ને લગભગ મળતી થશે લગભગ મળતી કહેવાનું કારણ ' બેંક વર્સ ' માં ' પ્રયત્ની ઠાક ' હોય છે, તે આમાં હોવા સંભવ નથી, કારણ કે મુજરાતી ભાષાના બધારણમાં ' પ્રયત્ન ' નું તત્ત્વ લગભગ નહિ જણાય છે.

કવિતા સંબંધીના આ વિવેચનથી જણાશે, કે ઝડપમાં ને પ્રાસાનુપ્રાસ એ કવિતાના આવશ્યક અંગ નથી. ખેલક, હોય તો સારાં, પણ ન હોય તો તેથી કવિતાને કશી હાનિ પહોંચવાની નહિ.

આ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ કરેલું વિવેચન કવિતાની મીમાંસા કરવા માટે નથી, પણ માત્ર સંવાદની અગત્ય દર્શાવવા માટે છે. એનાથી વાચકને સવાદ ઉપરજ કવિતાનો આધાર છે, કવિતાનું માધુર્ય સવાદમાજ રહેલું છે, એટલું સમજાય તો બસ છે.

આમ સંવાદ એજ પઘરચનાનો પિતા છે, અને તેથીજ પઘમા માધુર્યનો ઝરો સતત વલ્લો જાય છે. પણ ગઘમા એ સ્થિતિ નથી. ગઘનો આધાર સવાદ ઉપર ન હોવાથી એમા માધુર્યનો ચાલુ વહેતો પ્રવાહ ન અનુભવી શકાય એ ખુલ્લું છે છતાં ઉત્તમ ગઘરચનાઓમા વચ્ચે વચ્ચે એ સવાદ જમી રહે છે, ત્યારે માધુર્યનો વહેતો પ્રવાહ અનુભવાય છે ગઘનો એ માધુર્ય-પ્રવાય કે 'ડાલન' શુ છે, તે વિષે હવે દુકમા વિચાર કરીએ.

ઉપર છાદસ રચનાઓના બધારણની ઉપલક્ષ્ય તપાસમા આપણે એચું હતું, કે અમુક લખાઈનું સવાદયુક્ત ચરણ તે એવી રચનાઓના વિચારમા એકમ છે આપણા અક્ષરમેળ ને માત્રામેળ છદોમા બધા એકમ સરખાજ હોય છે 'ખલ્લક વસે જેવી રચનાઓમાં એકમે લખાડુકા હોય છે. પણ આ સૌ કરતા ગઘના એકમની લખાઈને વિચાર કરવો, એ ખડું મુશ્કેલ છે. છતાં બોલાતા ગઘમા એકે શ્વાસે જેટલું સગવડપૂર્વક બોલી શકાય તેને યોગ્ય રીતે એકમ કહી શકાય એ એકમને અર્થમા સાથે જતા શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહોમા વિભાગી શકાય લેખ મોટેથી વાચતા આવા વિભાગો સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. વળી લેખી ગઘમાં નજર પડતાની સાથે આખ જેટલો ભાગ ગ્રહણ કરી શકે, તેટલા ભાગને પણ એકમ કહી શકાય. જો એકમ સખધી આ વિચાર ખરો હોય, તો વક્તા કે વાચકની શક્તિ ઉપર ગઘના રચના-માધુર્યનો ઘણો આધાર રહેવો જોઈએ એથીજ નાના બાળકો જમને રચના-માધુર્યનું કશું જ્ઞાન હોતું નથી, તે જ લેખ શબ્દે શબ્દે વાંચે છે, તેજ લેખ ગઘના રચના-માધુર્યથી સુપરિચિત શિષ્ટ વાચક તેના અર્થ પ્રમાણેના ઘટતા આરોહ-અવરોહ સાથે, યત્રાયોગ્ય લખાડુકા નિરામો સાથે, અને છાજતો ભાર દધને વાંચે છે, અને પરિણામે ગઘના માધુર્ય-પ્રવાહમા હિદોલા ખાતો જણાય છે.

કથનાત્મક સર્વાદોમાં આવા માધુર્ય-પ્રવાહ વહેવો શક્ય નથી, છતાં કેાઇક સ્થળે તે વહેતો જણાય પણ છે દુકા દુકા સખળ શૈલીના વાક્યો પણ માધુર્ય-પ્રવાહને યોગ્ય નથી છતાં એમા પણ અપવાદ હોય છે. કવિ નર્મદના 'એક છે, અનેક છે,' એ મહાવાક્યમા પ્રવાહ વહેતો અનુભવાય છે.

આ સઘળા ઉપરથી જણાશે કે ગઘ-રચનાઓના માધુર્યના-નિયમ શોધવા સહેલા નથી એક તો એ પ્રવાહ વિરલ પ્રસંગોએ વહેતો અનુભવાય છે, અને જ્યાં અનુભવાય છે, ત્યાં પણ એનું નિયમન કરતા તત્ત્વો શોધવા ખડું અઘરા છે એક અગ્રેજ વિદ્વાને એને લગતા જે નિયમો તારખ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે:—

“ વહેતા વાક્યોના જુદા પાડેલા શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહોના વર્ણોની સખ્યામાં બહુ તફાવત હોતો નથી, તેઓ તૂટક હોતા નથી કે ગુચવણીયા હોતા નથી, નિયમિતપણાનું કંઈક જ્ઞાન થાય એટલા એકમની પરપરા સાથે આવે છે. આ નિયમિતતા પરિચ્છેદે પરિચ્છેદે કે વાક્યે વાક્યે પણ બદલાતી જાય છે. ”

ઉપર ઉતારેલા ત્રણે વાક્યો વાચી જોવાથી આ નિયમોની ખાત્રી થશે આનંદ ગદ્યમાં પણ સવાદ અગત્યની વસ્તુ છે

આ પ્રમાણે ગદ્યપદ્યમાં સવાદની અગત્ય વિષે, અને વર્ણવ્ય તથા પ્રક્રમ એ સવાદને કેવી રીતે પુષ્ટ કરે છે, તે વિષે યથાશક્તિ દુકામાં મેં માગ વિચાર દર્શાવ્યા ગદ્યપદ્યમાં વહેતા માધુર્ય-પ્રવાહનો આધાર એ સવાદ ઉપરજ છે, તે પણ દર્શાવ્યું

શૈલીના ત્રણ ગુણ્ય ગુણો વિષે વિચાર કરી, હવે એક વિગિષ્ટ તત્ત્વ, જેની અમર શૈલી ઉપર ઘણી થાયજ છે, તેનો વિચાર કરીએ.

શૈલી પર લેખકના વ્યક્તિત્વની અસર.

અત્યાર સુધીમાં આપણે શૈલીના જે ગુણો વિષે વિચાર કર્યો તે સઘળા સામાન્ય ગુણ છે, અને પ્રયત્ન કે અનુભવથી દરેક મનુષ્યને શક્તિના પ્રમાણમાં ઓછાવતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પણ હવે શૈલીના એક એવા ગુણ વિષે વિચાર કરવાનો છે, કે તે મેળવ્યો મેળવાતો નથી, ગીખ્યો સિખાતો નથી, ને શીખવ્યો ગીખવાતો નથી એ ગુણ તે લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વની શૈલી પર થતી અસર છે. શૈલી પર લેખકના વ્યક્તિત્વની અસર થયા વિના કોઈ પણ વિવસ ગ્રંથેતી નથી આપણે ‘ અમુક શૈલી ને તમુક શૈલી ’ એમ જ્યાં કહીએ છીએ, ત્યાં શૈલીના એ વિગિષ્ટ ગુણ ઉપર નજર ગાળીનેજ કહીએ છીએ. ગિમન યથાર્થ કહે છે કે —

“ The style of a man should be the image of his mind but the choice and command of language is the fruit of experience ”
ભાવાર્થ — મનુષ્યની શૈલી એ તેના મનની પ્રતિમા હોવી એમજ પણ ભાષા-શબ્દો-ની પસંદગી અને તે ઉપરનો કાબુ એ તેા અનુભવનું ફળ છે

આ ઉપરાંત વળી વિશેષ એ કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની શૈલીનો ત્યાગ કરવ ધારે, તોપણ તે તેમ કરી શકતો નથી કરી શકે પણ શી રીતે ? વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ શક્ય હોય, તો શૈલીનો ત્યાગ પણ શક્ય હોય ફ્રૂડ (James Anthony Froude) કહે છે કે —

“ Style is not like a coat that can be put off, but like the skin an essential part of the living organisation ”.

ભાવાર્થ — શૈલી એ કાઢી નાખી શકાય — જોનો ત્યાગ કરી શકાય — એવા ઉગલ જોવી નથી, પણ આમડીના જેટલીજ અગત્યનો જીવતા હેઠનો એ એક ભાગ છે

“ The style is the man ” એ વચનનો ભાવાર્થ પણ ઉપરનાને સંપૂર્ણ મળતોજ છે.

જ્યતના સાહિત્યમાંથી એવા પણ દાખલા મળી આવે છે, કે લેખકોએ પોતાની ચાહુ શૈલીને પરિચય કરવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. ગંભીર કે સાધારણ ગમે તેવા લેખમાં સમર્થ લેખક પણ પોતાની શૈલી છુપાવી શકતો નથી.

ઉપરના વચનોનો મર્મ સમજી આપણે આપણા સાહિત્યમાં દીર્ઘકાળથી ચર્ચાતા એક પ્રશ્નનો કદાચ ઝટ નિકાલ આણી શકીએ તો કોઈ બાજુ છે, કે મહાકવિ પ્રેમાનંદના કહેવાતા નાટકો અને તેના ઓખાકરણ, આમેર, નળાખ્યાન, ઇત્યાદિ કાવ્યોની શૈલી કોઈ પણ રીતે એક નથી. તો પછી એ નાટકો પ્રેમાનંદના છે એમ કહીએ, તો પ્રેમાનંદ અમુક વખતે માથું વેગળું મૂકી બીજું માથું ચઢાવી લખતા હતા, એમ કહેવા જેવું થાય પણ પ્રેમાનંદમાં એવી કોઈ શક્તિ હોવાનો શોધ હજી સુધી થયો જણાતો નથી આથી એમ કહેવું ભ્રમ છે, કે એ નાટકો પ્રેમાનંદના નથી, પણ માથું વેગળું મૂકી પ્રેમાનંદને નામે પોતાની કૃતિઓ ચઢાવી આપનાર કોઈ અન્ય લેખકના છે નહિ ?

શૈલીના મુખ્ય ગુણોનો વિચાર કરી, શૈલી ઉપર લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વની શી અસર થાય છે તે જોઈ, હવે આપણે શૈલીના પ્રકાર અને શૈલી શી રીતે સુધારી શકાય, એ બે વિષે વિચાર કરવાને યોગ્ય સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ. પરંતુ આ નિબંધનું કદ મોટું થઈ જવાથી અને એને ફરી વારી જવા જોઈએ સમય પણ ફાળ રહેલો ન હોવાથી, એ વિષયને ભવિષ્યમાં યોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતા હોવાનું ધારી, હાલ તો હું આટલેથી જ અટકું છું.

મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે હું મનુષ્ય છું, માટે હું પણ ભૂલને પાત્ર છું એ કોઈ વિદ્વાન મને મારા દોષ બતાવી સુધરવાની તક આપશે, તો હું તેમને અત્યંત આભારી થઈશ.

અતમા એટલી જ યાચના છે કે —

“ગુજરાતી ભાષાના જય શ્રીગંગા બિરાજે.”

ત્રે રા ટ્રેનિંગ હાઉસ-કર્વોર્ટર્સ,
અમદાવાદ
તા ૨૯-૩-૨૦

}

માણેકલાલ કાલિદાસ બટ.

સોળમા સૈકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને નાગર કવિ વિળ્લુદાસ.

મહેરખાન પ્રમુખ સાહેબ, સજ્જનો તથા સત્તારીઓ.

આપણા ગુજર સાહિત્યોદયના પ્રથમ નરસિંહ અને બાલણ જેવા તરવરોએ ઉગી ગુજરાતની સાહિત્યવાટિકાની શોભા દશે દિશ ફેલાવી હતી તેમણે પોતાનાં સુગંધિત પુષ્પોનો પરિમલ સર્વત્ર પ્રસરાવ્યો હતો તેમના પોતાના ભક્તિનાં મજાલુ જાનનો ગળુકો ગુજરાતમાં સર્વ સ્થળે ગાળ રહ્યો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર દક્ષિણ સર્વ સ્થળે તે વાગી રહ્યો હતો, ને એ પ્રમાણે પદરમાં શતકના આદિ કવિ નરસિંહના કાવ્યકુસુમોની સુગંધ હવામાં ખડેક ખડેક થઇ રહી હતી એ સુવર્ણ સમય હતો એવા સુવર્ણ સમયમાં મારવાડ-મેવાડની ક્ષત્રીઆણી અને ગુજરાતની અભિમાન ભેવા યોગ્ય કવયિત્રી મીરાબાઈની કૃષ્ણલીલાની ભક્તિમય ગરબીની સુગંધ આતપ્રોત થઇ એટલે સોનામાં સુગંધ મળ્યાથી એ સૈકા તો હરિકથાને માટે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને માટે આદિતીય રહ્યો.

એ સૈકામાં ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય જોર પર આવ્યું હતું ગુજરાતના સુલતાન મહમદ જોગડાએ આપાનેગના અને જુનાગઢના, પાવાગઢ અને ગિરનાર એમ બે ગઢ જીતી ગુજરાતને અસ્તવ્યસ્ત કર્યું હતું. તેમાં વળી જુનાગઢના રાજા રા. મડળિકને વગ્ધારી તેના એક ભવમાં બે ભવ કર્યા હતા ગુજરાતની આવી સ્થિતિ આલ્પી હોય તે. એવા સમયમાં કાવ્યસરિતાનું વહન શિથિલ રહે અને તેને પરિણામે સાહિત્ય વાટિકા ઉજ્જડ અને ખંડાલ રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ પ્રમાણે માનીને ગુજરાતના પ્રથમના સાક્ષરોએ તથા લેખકોએ એ પછીના સોળમા સૈકામાં કાવ્યસરિતાનું વહન શુષ્ક અને સાહિત્યોદય તરવર વિનાનું હતું એમ કહ્યું છે પરંતુ જેમ જેમ પૂર્વ સમયની હસ્તલિખિત પ્રતો હસ્તગત થતો જાય છે, તેમ તેમ સોળમા શતકના સાહિત્યની સ્થિતિ ઠેવી હતી તે પણ આપણને દગ્ગોચર થાય છે. એ પ્રતો ઉપરથી આપણે એટલું એમ શકીએ છીએ કે એ શતકની સાહિત્યવાટિકા ઉજ્જડ ન હતી, શુષ્ક ન હતી, પરંતુ કાવ્યસરિતાના અમૃત સિંચનથી તે નવપલ્લવ તથા લીલી કુજર હતી.

કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતના કવિઓના અરિત્રો લખવાનો આરંભ કર્યો તેણે એ કવિચરિત્રમાં “સંવત ૧૬૦૦ થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં કુતલપુરના સાસ્વત બ્રાહ્મણ તુલસીએ ૧૬૧૪ માં મુવાખ્યાન, સોજીનાના ગ્રંથર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮ માં રૂપમણી હરણુ ને ખભાતના નાગર બ્રાહ્મણ શિવદાસે ૧૬૭૩ માં દ્રૌપદી સ્વયંવર એ લખ્યા છે, પણ એ સૈકામાં વિળ્લુદાસ સૌથી આગળ પડતો છે,” એવા ઉલ્લેખ કર્યો છે એ પછી સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામે ‘કલાસિંહલ પોએટસ ઓફ ગુજરાત’ એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એ પુસ્તકમાં તેણે કવિ નર્મદના કરતાં વિદ્વદ્ અભિપ્રાય આપ્યો છે. એ સૈકા વિષે તેણે એવું કહ્યું છે કે “પદરમાં સૈકામાં ઉત્તર ગુજરાત

સોળમા સૈકાનું મુજરાતી સાહિત્ય અને નામર કવિ (વિષ્ણુદાસ) ૧૨૫

અમદાવાદના મુલતાનના તાખામાં હતું, અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા જુનાગઢને ૧૪૭૨ (સંવત ૧૫૨૮) માં જે તિથિએ મુલતાન ચઢમઢ જોગડાએ સર કર્યું, તે તિથિ નરસિંહ મહેતાની કારકીર્દિના અત્યાગનો સમય બતાવે છે. પણ તે પછી મુલતાન પૂર્વ મુજરાતમાં પાતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો, અને મૂળ મુજરાત દેશની રાજધાની આંખાનેર, કે જે હાલમાં ખેડેર થઇ ગયું છે, તે છતવામાં તે રોકાયેલો હતો; અને જ્યારે તે સત્યાદીન થયો ત્યારે એક સત્રક કરતાં વધારે મુજરાતમાં અધિર હતું, અને એવા સમયમાં કાવ્યનું પોષણ અશક્ય હતું ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અઠળક બાદશાહે ઠબ્બ કર્યું, પરંતુ તે સૈકાના અત સુધી પ્રજામાં મુલેહ પ્રસરી દેખાતી નથી અને જ્યારે દેશમાં મુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમાં થવા લાગી. આટલા દીર્ઘ કાળ પર્યંત કવિતાનો વિષય અતિશય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા બોતા સમજાય છે. અને આંખાનેર, કે જેનું નામ રસ સસ્કારથી શૂન્ય નથી, તેમાં પણ કાંઈક કવિતા હૃદય પામી હોવી બેઠક, અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવું પણ હોવાનો સંભવ કેમ ન હોય? સત્તરમા સૈકામાં શાંતિ અને મુલેહ હૃદય પામ્યાં તેની સાથે જે ત્રણ મહા કવિઓની ઝાંખી આપણી દષ્ટિમર્મોહમાં આવે છે, તે ત્રેમાનંદ, સામળ અને અણો છે "

૨ા. જોવર્ધનરામનો જે સોળ મૈકા માટેનો મત ઘણો નિરાશાત્મક હતો. પરંતુ તેમને એ મત વાસ્તવિક હતો કે કેમ તે જ અને આપણે એવાનું છે કવિ નર્મદે તો જે સૈકાના કવિઓ ગણાવ્યા હતા. જે પછી આ પરિવહના પ્રયુખ સાહેબ રાવ ખહાદુર હરજોવનદાસ કાટાવાળાએ જે સૈકાના નાકર, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ જે કવિઓના કેટલાંક કાવ્યો પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં ત્યાર બાદ જે સૈકાના પ્રખ્ય કવિ વિષ્ણુદાસના કેટલાંક કાવ્યો બુદ્ધિમંદશમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં આ પ્રમાણે જે સૈકાની કવિતા થોડે ઘણે અંશે એક વા બીજી બ્યક્તિ તરફથી પ્રકટ થઇ હતી. છતાં પ્રથમ પરિવહના પ્રયુખસ્થાનેથી જે જ આપણા સદગત સાક્ષર જોવર્ધનરામભાઈએ જે બાપણ આપ્યું હતું, તેમાં જે સૈકાના કવિઓ વત્સો, વછરાજ અને તુળસી જે ત્રણ જ ગણાવ્યા હતા, અને શિવદાસ, નાકર, સુકુંદ, હરિદાસ, કે જે સોળમા સૈકામાં થઇ ગયલા છે, તેમને સત્તરમા સૈકાના કવિ કહ્યા હતા. એમાં પણ કવિ વિષ્ણુદાસનું નામ તેણે ગણાવ્યું નથી; પરંતુ વાસ્તવિકપણે જે પ્રમાણે નથી.

સોળમા સૈકા કવિતાની સેર વિગતો શૂન્ય હતો એમ જે કહેવું થાય છે તે વાસ્તવિક નથી. જે સૈકાના કવિઓની સંખ્યા આપણે ગણવા બેસીશું તો તે સંખ્યા કંઈ નાની સુની જણાશે નહીં. એમાં વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, નાકર, સુકુંદ, મોરારી, મનોહર, ભગવાનદાસ, હરિદાસ, વિશ્વનાથ બાન, અવિચલ આદિ કવિઓ થઇ ગયલા છે.

૩ા. દેશવલાલ મુરુ; નાકર, વિષ્ણુદાસ, મનોહરદાદિ કવિઓને ત્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓ કહ્યા છે, પરંતુ ત્રેમાનંદનાં કાવ્યોની સાથે તેમની કૃતિઓ સરખાવતાં ત્રેમાનંદના જેવી તે કલ્પનાળી અને અલંકારિક ન હતી, તમા તેમને પ્રકોશ ઘણો ઝાંખે હશે એમ કહ્યું છે.

પરંતુ ગુજરાતના આપણા જે વિદ્વાન સાક્ષરોએ જે સૈકાના કવિઓને લલો અન્નમાય આપેલો જણાય છે. જે સૈકાના પુરંધર કવિ વિષ્ણુદાસની કવિતા તેઓ મોળી અને નિસ્તેજ કહે છે એ માન્ય રાખતા હવે આપણે અચકાતું પડશે વિષ્ણુદાસના કાવ્યોને અલ્પાંશ એવામાં આવતાં પ્રેમાનંદની કવિતાના ગ્હના પ્રમાણમાં તે કદાપિ મોળી જણાયાં હશે, પરંતુ પ્રેમાનંદના જે જ પુરોગામી કવિઓ સત્તરમા સૈકાના કવિઓના પાચાર્પ, અન્નરૂપ હતા. એ જ સોળમા સૈકાના પુરોગામી કવિઓના અન્નમાંથી સત્તરમા સૈકાના કવિઓના કાવ્યોનું રૂધિર બંધાયેલું છે, તથા સોળમા શતકમાં જે કવિઓએ કવિતાને જે પાયો નાખ્યો હતો તેના ઉપર સત્તરમા શતકના કવિઓ પ્રેમાનંદ અને સામળ જે બન્નેએ અલંકારવાળી રચના રચી ઉપારત બાંધી છે, જે હકીકત આ લઘુ લેખમા સિદ્ધ કરવામાં આવશે, ત્યારે આપ સર્વના મનની ખાતરી થશે.

પ્રેમાનંદ કવિએ જે જે કાવ્યો રચ્યાં છે તે બધાં તો નહીં તથાપિ તેમાંના ઘણાખરા, તથા તે સિવાય બીજા કેટલાક વધારાના વિવેચા ઉપરનાં કાવ્યો જે સોળમા શતકના નાકર, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ જે ત્રિપુટીથી રચાયેલા છે. જે કવિઓએ મહાભારત, રામાયણ આદિ પુરાણના પુસ્તકોમાંથી વસ્તુ લેઈ તેમાં યથા શક્તિ વધારે ઘટાડો કરી લોકોને ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે નૈતિક ઉપદેશ આપેલો જણાય છે. જે કથામાં અલખત પ્રેમાનંદ જેવા જ અલંકાર, તેના જેવું જ કૌશલ્ય, તથા તેના જેવી જ કળા નહીં હોય, તથાપિ તે નીરસ તો નથી જ એટલું તો નહીં, પરંતુ તેમનું જ ન સાદું, સરલ અને પ્રભાવશીલ છે એ કવિઓનાં લખાણો ધર્મને અને નીતિને અનુસરીને છે એટલું જ નહીં, પણ લોકના સ્વભાવ, ગુણ, વર્તન, શીલ, ચારિત્રાદિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ રાખવાને માટે જ છે. પ્રેમાનંદ કવિએ અલંકારોથી વસ્તુનું આગેહુબ વર્ણન કર્યું છે, લોકોનાં મનરંજન કરી તેમને પોતાની તરફ આકર્ષ્યા છે, તેમને રસના પ્રવાહમા તાણી ફૂલાવી દીધા છે, હાસ્યરસનાં ટચકાઓ આપી લોકોને આનંદ કરાવ્યો છે, તથા એ રીતે પોતાની કાવ્યકલ્પના પોતાના પુરોગામી કવિઓ કરતાં ક્રોધ હતી એમ તેણે સમાજને બતાવી આપ્યું છે એ ખરું; તથાપિ એ સાથે એટલું પણ ખરું લાગે છે, કે વિષ્ણુદાસ આદિ કવિઓ પોતાના સમયના સમાજની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકેલા અને તેમનાં કાવ્યો લોકપ્રિય હતા એટલે એ કાવ્યોની પ્રતિકૃતિઓ થયેલી, અને તેને પરિણામે પ્રેમાનંદાદિ કવિઓના કાવ્યમાં એ કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રતો આવેલી, ને તેવી પ્રતોમાં સમયાનુકૂળ, યથાશક્તિ વધારો ઘટાડો કરી પોતે પોતાના કાવ્યો કાલ્પાત્મક વિધિએ રચી નાખ્યાં હશે. પ્રેમાનંદ કવિની અલંકાર ખડકવાની ટેવને લીધે એનાં કાવ્યોમા જે શક્તિ આવી છે તેને માટે વિદ્વાનો ટીકા કરે છે, જે પ્રેમાનંદ જેવા કવિવરને માથે દોષ જ કહેવાય. કવિ વિષ્ણુદાસે તો એવા અલંકારો ખડકવાને પ્રયત્ન જ કર્યો નથી. એનું જ્ઞાન તો સીધી સડકનું હતું, એટલે એને આગળ ઉલ્લાળ કે પાછળ ધનાળ જેવું કંઈ હતું જ નહીં. એમ છતાં એની અલંકાર વાપરવાની તમા કાવ્યમાં રસ જમાવવાની શક્તિ વિશે તમે ધ્યાનશે, ત્યારે તમારે પોતાને પણ કહેવું પડશે, કે વિષ્ણુદાસ કવિની અભ્યશક્તિ કંઈ કલકા મોકારની ન હતી.

કવિ વિષ્ણુદાસે અનેક રસનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. તેણે કરણરસ, હાસ્યરસ, વાત્સલ્યરસ, ભક્તિરસ, વીરરસ તથા શૃંગારરસ વર્ણવ્યા છે. કવિના હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાનમાં રોહિતાંશને સર્પ કરે છે તે વખતે તારામતી પુત્રના ગુણ સંભારી જે રૂઢ કરે છે તે અતિ હૃદયવેધક છે. કવિના બહુવાહન આખ્યાનમાં અર્જુન બહુવાહનને કાચે રણમાં પડે છે તે વખતે અર્જુનની સ્ત્રીઓ ત્રિજાંબદા અને ઉલ્લુપી જે આક્રંદ કરે છે તે પણ કરણરસનો નમુનો છે. કવિનો વાત્સલ્યરસ પણ ઉત્તમ છે. ચંદ્રકાશ પોતાની માતા પાસે આસા માગવા બેસે છે, ત્યારે માતા કેવા વાત્સલ્યભાવથી તેને આશીર્વાદ આપે છે, તથા તેના શરીરના પ્રત્યેક અંગનું રક્ષણ કરવાને શ્રી કૃષ્ણને સોંપી તે અગાધ દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરે છે ! ત્યારે માતા એવી રીતે કહે છે, કે

કરે આરતી ઉચ્ચરે મુદા, તુંજ કલ્યાણ હોયે સર્વદા.
તું હરિસેવક પાલક ધર્મ, તુંજ રક્ષા કરે પરિવ્રજા
મુખે રક્ષા નારાયણ તણી, એ સમસાચર પ્રાણી ધણી.
જનાઈન રાખો નિજ કામ, એ સેવક વત્સલ જનનાથ
હૃદયે રક્ષા કરેા હૃષીકેશ, સર્વેન્દ્રિય પ્રવર્તી દેવેશ.
રક્ષા હૃદયે કરેા શ્રીકાંત, સનાતન સાધાર છા સત
બહો પુત્ર સદા રાખો હરિ, પંકજ નાભિએ તેની રક્ષા ખરી.
કટિ રક્ષા શ્રી કમલાક્ષ, સકલ વિશ્વ તણેા એ સાથ.

કવિનો હાસ્યરસ અતિ ઉત્તમ છે. તે પ્રેમાનંદના હાસ્યરસ જેવો જ છે. એ જ પ્રેમાનંદના હાસ્યરસનું મૂળ છે. પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓનાં કાવ્યો એના કાવ્યોનાં આધારભૂત છે એવું મારા તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી, કે નાકર, વિષ્ણુદાસ આદિ સોળમા સતકના કવિઓએ તથા પ્રેમાનંદે પુરાણાદિમાંથી પોતાના કાવ્યોનો કથાપ્રસંગ લીધેલો એટલે એ બધાનાં કાવ્યોમાં સમાનતા આવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવા ખુલાસો દેવો એ હાસ્ય-જનક છે, કારણકે સંસ્કૃત મૂળ એક હોય, તોપણ તેનાં જુદાં જુદાં ભાષાંતરોની વાક્યરચના કે સંપ્રદરચના જુદી જુદી બ્યક્તિને કાચે એક જ પ્રકારની થઈ શકે નહીં. તો પછી જે કાવ્યો કેવળ ભાષાંતર ન હોય તે કાવ્યોના કથા ભાગમાં સરખાપણું ક્યાંથી જ સંભવે ? એમ છતાં કદાચ કથા ભાગ મળતો આવે, તથાપિ જે ભાગ મૂળ કથામાં ન હોય અને કવિએ વિસ્તારી વર્ણવ્યો હોય, તે ભાગ મળતો આવે, ત્યારે એ સંબંધે આપણે શું સમજવું ? પ્રેમાનંદ કવિએ નરસિંહ મહેતાના પ્રસંગની કવિતા રચી છે. તેણે હુડી, મામેર વગેરે કાવ્યો બનાવ્યાં છે. એ કથા કાંઈ પૌરાણિક નથી. એટલે એ કાવ્યો કવિએ પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની કૃતિ ઉપરથી રચ્યા છે એવું અત્યારે સિદ્ધ કરી આપવામાં આવશે, ત્યારે કવિ પ્રેમાનંદે એના પુરોગામી કવિઓનાં કાવ્યોનો આધાર લીધો હતો એવા કલ્પનનો કેવી રીતે અભાવ થઈ શકશે ? હુડીમાં અને મામેરામાં કવિ પ્રેમાનંદે હાસ્યરસની જે ગુથણી ગુંથી છે, તેને માટે ગુજરાતના વિદ્વાન સાક્ષરો તેની સ્થિતિ ઉપર ફીદા ફીદા થયા છે, તથા આપણે પોતે પણ એજ પ્રમાણે ફીદા ફીદા થઈએ છીએ, તેવું મૂળ એના

પુરોગામી કવિઓ જ છે. ત્રેમાનંદની પૂર્વે પાટણનો વિશ્વનાથ બનિ નામનો કવિ થઈ ગયો છે. તેણે પણ એ કાવ્યો રચ્યાં છે. એ વિશ્વનાથ બનિનાં કાવ્યોની ઠીઠી ત્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં વપરાયેલી છે, એ બતલાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એથી પણ વિશેષ કવિ વિશ્વનાથની પૂર્વે કવિ વિશ્વદાસ ગયો છે. એ વિશ્વદાસે પણ કુંડી અને મામેરે એ બે કાવ્યો રચ્યાં છે. એ કુંડીમાં તેણે સામળશા પારેખનું એ વર્ણન કર્યું છે તે એજ વિષય ઉપરના કવિ ત્રેમાનંદના વર્ણનની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. વિશ્વદાસ કવે છે.—

તતક્ષણ પ્રગટયા ત્રિભુવન ભૂપ, સામળ પારેખ સરથું રૂપ.

દીક્ષતા મોટા ધનપાળ, તેજ ઘણું ને તિલક વિશાળ.

પારેખની બાંધી પાલડી, કહો પ્રભુલને કેમ આવડી ?

નીચી એક તાપ ને આછી ડોટ, તતક્ષણ સીવી લાગ્યું ઠાણ ?

કાને કુંડળ જડિત પ્રકાશ, કેટ પછેડી બેઠું પાસ.

નીચા છેડા દળકે કણા, સોઢે ગાઠ ને દીસે મણા

હાથ વેઢ ને વોટી જડી, તતક્ષણ ઠાણ લાગ્યું થડી ?

મોટી કુંડ ને તેજ વિશાળ, ચરણે ચમકે મોભાં લાલ

નરસિંહ કારણ ધરીઈ રૂપ, કમળાને કહે વૈકુંઠ ભૂપ.

લડસડ કરતા ચાલે ગાય, પારેખની પેરે નાજે હાથ.

ખલે દોત ને છૂટી ચાલ, સામા મળ્યા શ્રીગોપાળ.

ત્રેમાનંદ કવિના સામળશા પારેખના વર્ણનમાં અને ઉક્ત વર્ણનમાં કાંઈ સામ્ય છે ખરું ? બન્ને એક જ છે કે કંઈ બીજું છે ? કવિ ત્રેમાનંદે એના પુરોગામી કવિ વિશ્વદાસના કાવ્યો વાંચ્યા ન હતાં એવું હવે ઠાણ કહી શકે ? એથી પણ એક પગલું આપણે આગળ વધીએ કવિ વિશ્વદાસે કુવરખાધના મામેરામાં નરસિંહ મહેતા મોસાણુ કરવા બંધ છે, તે વખતની રચના એવી રીતે ગાંધ છે, કે

મહેતાલએ કરી મોસાળાની ચાલ, કેડે બાધી સવાસેરની તાલ.

પીયારા બળદ ને પીયારી લુસરી, માગી ગાગી મહેતે વહેલ જોતરી.

વગી આગળ ચાલતાં તે કહે છે, કે

મહેતા આવ્યા વેવાધને ગામ, આલ્યા આસન દીધા માન.

ઉતારાને આપ્યો હામ, હસવા લાગ્યું આજુ ગામ.

પ્રાણણને નથી આત જન, તે મોસાણું કરસે કયમ.

ઝાઝા આંચક ને ઝાઝા બૂઆ, ત્યાં નરસિંહ મહેતાના ઉતારા હુવા.

કુવરખાધ નરસિંહ મહેતાને મળવા બંધ છે, તે વખતે બાપ દીકરી વચ્ચે જે સવાદ થાય છે તે પણ જોવા જેવો છે. દીકરી કહે છે, કે

માતા મોઈ ત્યારે અમોએ ન મુઆં, નિર્ધન માજાપને ઉદર શિદ રહ્યાં ?

આછી પાતળી પીરસતી રાજડી, ઢોકલી વેળા મારી આવડી.

મા વિના આણું પિમાણું કોણ કરે, મા પહેલું છાંદ શે ન મરે ?
જ્યાં વછોડ જેમ આછલી, મા વિના કુંવરગાદી ત્યમ ઓઠલી.

ઘડો જેમ લાંબે ઠીકરી, મા પહેલી મરએ દીકરી.

દીપક તેલ વિના ઝાંખા તેજ, માત વિના તેમ જાપના હેજ.

દૂત વિના જેમ લૂખાં આનન, માત વિના તેમ જાપનાં મન.

મા મોઢાં ત્યારે જાપ ચોરીએ ગયો, મા વિના સંસાર સુનો થયો.

મા વિના ન સોણીએ કાપડું, મા વિના છાંદ રહે જાપડું.

એવું કહી કુંવરગાદી પાછી વળી, વાટે નણદલ જાઈ સામી મળી

એ નણદે કુંવરગાદીને મહેલું માર્યું ત્યારે કુંવરગાદી તેને ઉત્તર આપે છે, કે—

કાંઈ નણદુલી જાઈ એવાં મેણાં દો, જેવો તેવો જાપ મારો જીવતો રહો.

ત્રેમાનદના હુંડી અને મામેર એ બે કાવ્યો આપણે સર્વેએ વાંચ્યાં છે, એટલે એમાંની વાક્યરચનાથી આપણે બધા સારી રીતે પરિચિત છીએ એ જ કાવ્યો વિષેનું વિશ્લેષણ કરવાનું વર્ણન હવે તમે સાંભળ્યું, તો કહો, એ બે કવિઓના વર્ણનમાં કંઈ સામ્ય છે ખરું ? ત્રેમાનદે એના પુરાગામી કવિઓના કાવ્યોનો આધાર લીધો નથી એમ કોણ કહે કહી શકશે ? ત્રેમાનદે એની પૂર્વે થયેલ અથવા કવિઓની લીટીઓ પછી લખેલી છે. જૂદા જૂદા કવિઓએ જૂદે જૂદે સમયે કરેલાં કાવ્યોની લીટીઓ એક બીજીની સાથે સાહજિક મળતી આવે એવું કહી પણ સ્વીકારી શકાય નહીં. આ ઉપરથી ત્રેમાનદે એની પૂર્વે થયેલ કવિઓના કાવ્યોમાંથી ચોરી કરી છે એમ કહેવાનો આશય નથી અથવા ત્રેમાનદની પૂર્વના કવિઓ ત્રેમાનદ કરતા અઢી-આઠા હતા, અને ત્રેમાનદના પોતાનામાં શક્તિ ન હતી એમ પણ કહેવાનો મુદ્દો નથી. ત્રેમાનદનું પુસ્તક મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે તેમાં એ સળ પી મે માત્ર હાથે કરી એ વિષે સમાજનું લક્ષ દોર્યું હતું. પરંતુ એ સળમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવાની કેટલાકની અપેક્ષા હોવાથી તથા કેટલાએક તરફથી માગણી થવાથી પ્રત્યક્ષ પુરાવા હું રજૂ કરું છું, ને ત્રેમાનદ કવિને માથે મે મોટો દોષ ચૂકવ્યો છે એવું કહેનારને ખાતરી કરી આપું છું, કે મારે એ સંક્ષિપ્ત કથન જોડું ન હતું, પરંતુ સાધાર હતું ત્રેમાનદ પોતે વિલક્ષણ કથાકર કવિ હતો. તેનામાં કલા હતી, કૌશલ્ય હતું, તેનામાં રસ હતો, તથા અનુપમ કાવ્યશક્તિ હતી. તે સાહિત્યનો સાચો સેવક હતો. એથી જ તે બીજાના કરતા શ્રેષ્ઠ છે. એટલું છે છતાં પણ એના પુરાગામી કવિઓએ જે પાથો રચી રાખ્યાં હતાં, તથા જોખુ બનાવી રાખ્યું હતું તે પાયામાં જટલી ન્યૂનતા તેને જણાઈ તે ન્યૂનતા તેણે પૂરી કરી, તથા જે જોખુ ઉણુ કરવામાં આવ્યું હતું તે જોખામાં રસ, અલંકાર, આદિ આબૂષણો આરોપી તેને જીવવાળું તથા આકર્ષક બનાવ્યું. આથી ત્રેમાનદની ઘટનાશક્તિ એની પૂર્વના કવિઓ કરતાં વધારે સળબ અને મોહક છે ત્રેમાનદ જેવો સત્તરમા સત્તરનો મહા કવિ હતો, તેના જ સોળમા સત્તરનો મહા કાવ્ય વિશ્લેષક હતો, એ નીચે આપેલા એના ત્રણ ઉપરથી આપ સર્વેની ખાતરી

થયે. એ નામાવલિમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રકટ છે ને બીજાં જ્યાં અપ્રકટ છે, તથાપિ ગ્રેમાનદકૃત કાવ્યમાળાની સાથે આ વિષ્ણુદાસકૃત કાવ્યમાળા સરખાવી બેંચાથી લાભ થયા વિના નહીં રહે.

૧ રકમાંગદ આખ્યાન	પ્રકટ	૧૬૨૪ કે ૧૬૩૪
૨ એ દ્રહાસ આખ્યાન	અપ્રકટ	૧૬૩૪
૩ દ્રુવાખ્યાન	પ્રકટ	૧૬૩૭
૪ રામાયણ — બાળકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, અરણ્ય- કાંડ, કિષ્કિંધાકાંડ, સુદરકાંડ, યુદ્ધકાંડ ને ઉત્તરકાંડ	અપ્રસિદ્ધ.	૧૬૪૫ થી ૧૬૬૦
૧૧ મહાભારત —		
આદિપર્વ	અપ્રસિદ્ધ	
સભાપર્વ	„	૧૬૧૭ કે ૧૬૭૦
આરણ્યકપર્વ	„	૧૬૪૭
વિરાટપર્વ	„	૧૬૭૩
ઉદ્યોગપર્વ	„	
ભીષ્મપર્વ	પ્રસિદ્ધ	૧૬૧૩
દ્રોણપર્વ	અપ્રસિદ્ધ	૧૬૫૭
કર્ણપર્વ	„	૧૬૮૪
અશ્વમેધપર્વ, શદ્ધપર્વ, સ્વર્ગા- રોહણપર્વ.	„	
૨૨ એ ગદવિદિ	„	
૨૩ હરિશ્ચંદ્રપુરી	પ્રસિદ્ધ	
૨૪ ભાળધર આખ્યાન	અપ્રસિદ્ધ	
૨૫-૨૭ બલુવાહન આખ્યાન, અનુશાસન આખ્યાન, અડીઆખ્યાન	પ્રસિદ્ધ	
૨૮-૩૫ લક્ષ્મણ હરણ, યુવનાથ આ- ખ્યાન, લવકુંડાખ્યાન, સિવરાત્રીની કથા મોસાળી, હુડી, સુદામાચરિત્ર, બળે દ્રમોક્ષ	અપ્રસિદ્ધ.	

આ શિવાય બીજા હજી સુધી પ્રકાશમાં નથી આવ્યા તે તો બહા એક વ્યક્તિએ આટલી સાહિત્યસેવા કરી છે તે શું ઝાણી છે ? તેને નિમોદ્ધ અને મોળી શા આધારે કહી શકાય ? જોણે જોણે એ પ્રમાણે કહ્યું છે તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ છે.

એ વિષ્ણુદાસ કવિ સ્તબતીર્થ એટલે કે ખલાતનો વતની હતો. તે જ્ઞાતિએ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એટલું એનાં કાવ્યો પરથી જણાય છે. એને શિવદાસ નામે એક મિત્ર હતો તે પણ કવિ હતો, તથા જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને ખલાતનો જ

રહીસ હતો. એ બંને બંધુઓ કથા કહેતા—રચતા હતા, અને નિમિત્તવશાત્ તેઓ દેશવિદેશ ફરતા પણ હતા. ખાનદેશ તરફની બાજમાં નાગર કુટુંબો રહેતા હતા, તેથી તેઓ છેક ખાનદેશ સુધી ગયલા હતા એવું તેમના કાવ્યો પરથી સૂચિત થાય છે. કવિ વિષ્ણુદાસનો અવિચલ નામનો એક પુત્ર હતો. એ પણ કવિતા રચતો હતો. એણે આરણિકપર્વ સવત ૧૬૬૫ માં રચેલું છે. એનું બીજું કાવ્ય અષ્ટમસ્કંધ છે. એ બંને કાવ્યો મારા એવામાં આવ્યાં છે. આરણિકપર્વમાં એ અવિચળ એમ કહે છે કે—

અહો શ્લોક છત્રીસ ઉદાર, અષ્ટમિ પદર અધ્યાય સાર
બીમ કવીશ્વર સુત એમ કહી, અવિચલ રામ પ્રતાપે સહી

વળી અષ્ટમસ્કંધની ઇતિશ્રીમાં તેણે એવા નિર્દેશ કર્યો છે, કે—

સવત સોળ ચોર્યાસી પૌષ માસિત શુભ એક,
બીમ કવિ તન યશ કહિ ગાતાં, નિર્ભય દેહ.

વાડવ નાગર વિષ્ણુસુત, અવિચળ ગાવા હામ,
દશમિને દિન સોપીઈ, ગાતે રીઝે રામ.

નયરે વડુ નટપુરમાં શ્રી નારાયણને વાસ,
મી કૃષ્ણકથા પ્રાકૃત કરી, ગાશે અવિચલદાસ.

એ જ કવિના આરણિક પર્વની અંતે એવો ઉલ્લેખ થયેલો એવામાં આવે છે, કે “સવત ૧૬૬૫ વરષે આવણ શુદ્ધિ ૧૨ રવેકે અહેકનટપુર વાસ્તવ્ય” આશ્વતર નાગર જ્ઞાતિ મહં વિષ્ણુજી સુત અચલદાસ સ્વયં બુદ્ધિદાસ શ્રીનારાયણને પ્રસાદે પ્રાકૃત ગાન આરણિક પર્વ સંક્ષેપે કવિ શ્રીનારાયણને ચરણે સોપ્યું.”

હવે કવિ વિષ્ણુદાસ પોતાનું રહેણાકનું સ્થાન સ્તંભતીર્થ કહે છે કવિ અવિચલ પોતાનું એ સ્થાન નટપુર કહે છે. એ નટપુર નડીઆદ હોય અથવા નટ નાગરા. એ ઉક્તિ પ્રમાણે વડનગર પણ હોય એમાંનો ‘વડનગર’ એ શબ્દ ‘વડનગર’ સૂચવે છે. નગરને માટે ‘નગર’ એ શબ્દ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વપરાયેલો એવામાં આવે છે. એમ છતાં એ સંજોગમાં અધ્યાપક દેવદત્ત લાંડારકર એવું કહે છે કે “અહમદનગરમાં ઇ. સ. ના ૧૧ માં સૈકામાં નાગરોની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા સારી પેઠે બમી ગઇ હતી. ખાનદેશના આલીસગામ નામના પ્રજણમાં બહાર ગામના સારજી (દારજી) દેવીના મંદિરમાં દેવગિરિના માદવ રાજા સિંધણના બ્યોતિપશાસ્ત્રો અનતહેવનો શાકે ૧૧૪૪ ઇ. સ. ૧૨૨૨ નો એક શિલાલેખ છે, તે ઉપરથી ખાનદેશમાં તથા અહમદનગરમાં તે અરસામાં નાગર બ્રાહ્મણોની વસતિ હોવાનું સાબીત થાય છે, અને તે પ્રમાણે હજુ પણ તે પ્રદેશમાં નાગર બ્રાહ્મણોની એક જ્ઞાતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સંબંધી હકીકત ઉપરથી ગુજરાત અને દક્ષિણની નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓ મૂળ વડનગર, જેનું તત્કાલીન નામ નગર હતું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.” એ પ્રમાણે ‘નટપુર’ નડીઆદને માટે કે વડનગરને માટે વપરાયેલો હોય તોપણ બાધ આવે એમ નથી. ખાસાત અને નડીઆદ બંને એક બીજાની પાસેપાસેનાં

માગે છે, એટલે ઉક્ત કવિઓનાં સર્ગાવકાશાં એવે સ્થળે હોય તેથી વખતે અવિચલ ત્યાં રહેતો હોય, ને ત્યાં તેણે એ કાવ્યો રચ્યાં પણ હોય, એ હરેક રીતે સંભવિય છે.

પરંતુ એણે બીમ કવિ કહ્યો છે તે બીમ કવિ કોણ, એ જ એવું અર્થે પ્રોપ્ત થાય છે. આપણાં સાહિત્યમાં બીમ નામનો કવિ તો એક જ થયેલો એવામાં આવે છે. એ બીમ ‘હરિલીલા સોળ કળા’ નો તથા ‘પ્રબોધ ચત્રોદય પ્રકાશ’ નો કર્તા હતો. એને વિષે કવે નર્મદે એમ કહ્યું છે, કે તે ઐદિય ગ્રાહણ હતો કવિ નર્મદ પછીના બધા લેખકો કે વિદ્વાનોએ એને એજ પ્રમાણે ગણ્યો છે. તો પછી એ બીમ કયો? ઉક્ત બીમ કવિના બન્ને પુસ્તકો વાંચી બેતાં તેમાંથી તે ઐદિય ગ્રાહણ હતો એવું કંઈ જણાતું નથી. એ કાવ્યો પરથી તો બીમે ‘હરિલીલા સોળ કળા’ સવત ૧૫૪૨ માં અને ‘પ્રબોધ ચત્રોદય પ્રકાશ’

સવત ૫૬૨ રૂદ્રની વીસ, ૫૮ આગલા વરસ આબીશ

એ ઉક્તિ પ્રમાણે સવત ૧૫૪૬ માં રચ્યા હતાં પહેલા કાવ્યની કથા તેણે સિદ્ધપુર પાટણમાં કરી હતી, તથા બીજા કાવ્યની કથા સોમનાથ પાટણમાં દિવ નરસિંહદાસને ઘેર કરી હતી એટલું જ સમજાય છે એ ‘પ્રબોધ ચત્રોદય પ્રકાશ’ ને અ તે કવિએ એના ઉલ્લેખ કયો છે, કે—

ભવભય ભજન શ્રી ભારતે, પય પ્રવાહે વહે સરસ્વતી,
શ્રી સોમેશ્વર નિજ આવાસ, ભુવિ માહે બીજે ટેલાસ
તીર્થ તીલક ક્ષેત્ર પગાસ, તિહાં વસે દિવ નરસિંહદાસ
તેહ વરે સેવક વિભુદાસ, હીધો એ પ્રબોધ પ્રકાશ

આ ઉપરથી બીમ કવિનું રહેવાનું સ્થાનક તો પ્રભાસપાટણ હતું એમ જણાય છે. એ પ્રભાસપાટણમાં નાગરોની વસ્તી હતી વળી એ સ્થાન ખલાતને સામે કાંઠે આવેલું હોવાથી એ એ વચ્ચે વ્યવહાર હતો ભાવનગર અને ગણદેવી સામસામે કાંઠે આવેલાં છે, છતાં ગણદેવીમાં ભાવનગરના કુટુંબો વસેલા હતા, ને તેમના વશએ ગણદેવીવાળા કહેવાય છે એ આપણે સુવિદિત છે, એથી પણ ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે એટલા માટે તેને એકલા ‘દિવ’ શબ્દ ઉપરથી ઐદિય કહી શકાય નહીં અવિચલ પોતાના વડીલ તરીકે બીમને ગણાવે છે, તથા તેને કવિશ્વરની ઉપમા આપે છે એવી ઉપમાયોગ્ય કવિ ઉક્ત બીમ શિવાય બીજે કોઈ અઘાપી સુધી બહુયો નથી એથી એ સખાધી વિશેષ પરિશોધ કરવી આવશ્યક છે.

વિભુદાસના ભીમપર્વ અને સભાપર્વ એ બે કાવ્યોની રચ્યા સાલ, ૧૬૧૩ અને ૧૬૧૭, જરા શકાસ્પદ છે, એટલે તે સાલ આપણે ધ્યાનમાં ન લઈએ તો પણ એનું રૂઢમાજદ આખ્યાન એ નામનું કાવ્ય એણે સંવત ૧૬૨૪ માં લખ્યું હતું, એ તો એ કાવ્યની હસ્તાલિખિત તથા પ્રકટ પ્રતિએ ઉપરથી સિદ્ધ છે ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં એ કવિનું ટુંક જીવન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં એનો જન્મ ૧૬૨૪-૨૫ માં થયેલો કહ્યો છે. પરંતુ એ સવત ૧૬૨૪-૨૫ નું વર્ષ આપણે માન્ય રાખી શકીએ એમ નથી, કારણ એ પુરૂષે ૧૬૨૪ કે ૧૬૩૪ માં કાવ્ય

૨૨મું હોય તે પુરુષ ૧૬૨૪-૨૫ માં જન્મેલા તો નબ માની સમય. તેથી એણે એ કમળ વીસ પચીસ વર્ષની ઉંમરે કદિ લખ્યું હોય તો પણ તેનો જન્મકાળ લગભગ સંવત ૧૬૦૦ ની આસપાસ હોય એમ એવી અટકળ આપણે ખાંધી શકીએ. એ પ્રમાણે એતાં તે બીમ કવિનો પુત્ર નહીં, પણ પૌત્ર હોય તો એ ખનવા યોગ્ય છે. બીમ કવિએ સં. ૧૫૪૧ તથા સં. ૧૫૪૬ એ બે વર્ષોમાં કાવ્યો રચ્યા છે. એ સમયે એની ઉંમર પણ વીસ પચીસ વર્ષની આપણે ધારીએ તો બીમનો જન્મકાળ સવત ૧૫૧૫ માં હોઈ શકે. એથી સવત ૧૫૧૫ માં જન્મેલા કવિને સં. ૧૬૦૦ માં એટલે કે પચાસી વર્ષની ઉંમરે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય એ તો અસંભવિત અને કાસ્કારૂપ છે એટલા માટે અવિચળના કથન પ્રમાણે વિષ્ણુદાસ બીમનો પુત્ર નહિ હોતાં પૌત્ર હોય તો તેમ હોવાનો સંભવ છે એમ છતાં ઉક્ત બીમ કવિ કરતાં બીજા કોઈ એ નામનો કવિ થઈ ગયો હોય, અને એની કૃતિ હજી સુધી આપણા જણવામાં આવી ન હોય એ પણ ખનવા યોગ્ય છે. તેટલા માટે એ દિશામાં વિશેષ શોધખોળ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

ખુદા તથા બહેનો ! ‘સોળમાં સૈકાનું સાહિત્ય અને વિષ્ણુદાસ’ એ નિબંધ તમને વાંચી સભળાવતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો તથા સાક્ષરો સખધી હું મચીદા બહાર ગયો તો નથી, તથાપિ પ્રેમાનંદ કવિ સંખધી અત્યાગ સુધીમાં કહેવામાં આવ્યું નથી તે કહેતા ઘણાના મનને ક્ષોભ થયો હશે એમ હું માની લઉં છું. અને પોતાને પણ એવો ક્ષોભ થાય છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમાજ આગળ મૂકવી એ માફ કરવાં છે, એમ સમજી મેં એ સાહસ ખેડ્યું છે, અને સફળતા સાક્ષર ગોવર્ધનરામે પ્રેમાનંદનું મૂળ તુલસી અને સામળનું મૂળ વચ્છરાજ એમ બે કશું હતું, તેના કરતાં એક પગલું આગળ વધી તેનું મૂળ સોળમાં સૈકાના નાકર વિષ્ણુદાસાદિ કવિઓ હતા એમ મેં સિદ્ધ કર્યું છે, એટલે તેમ કરતા આપણા વિદ્વાન સાક્ષરોના મતથી વિરુદ્ધ મત મેં દર્શાવ્યો છે, તે ઉપરથી ખોટું નહિ લગાડતા ઉદાર દષ્ટિ રાખશે અવી વિનંતિ છે તેમ છતાં જ પ્રમાણે કવિ વિષ્ણુદાસે ‘બહુ કર બોડીને’ પોતાની કવિતા ગાઈ છે, તે પ્રમાણે હું પણ બેહુ કર બોડીને એ વિદ્વાનોની ક્ષમા આહી ખેતી જવાની આજ્ઞા માગુ છું.

બાલુમુખરામ (નચુ) મુખરામ મહેતા.

જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.

લેખક:—શ. બ. રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. બી. એ, એલએલ બી.

જિપ્સીઓ એ બમણ કરનારી પ્રજા છે. યુરોપના દરેક દેશમાં જિપ્સીઓ વસે છે. તે ઉપરાંત એશિયાના પશ્ચિમ તરફના મુલકોમાં, ઉત્તર અમેરિકામાં, અને આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશમાં એ લોકો ફરતા માલમ પડે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી પણ તેઓ જઈ પહોંચ્યા છે. જિપ્સીઓ મૂળ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળીને ગયેલા એ હકીકત હવે નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થઈ છે. જુદા જુદા દેશમાં વસતા જિપ્સીઓની વિવિધ બોલીઓમાં સરકૂત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતા શબ્દોની ઘણી મોટી સંખ્યા માલમ પડે છે એ બોતા નિઃસંદેહ રીતે જણાય છે કે તેમની મૂળ ભૂમિ હિન્દુસ્તાનમાં હતી ઉદાહરણ માટે નીચે શબ્દો ઉતારી જતાવીશું.

જિપ્સી શબ્દ. હિન્દુસ્તાનનો આર્યશબ્દ. જિપ્સી શબ્દ. હિન્દુસ્તાનનોઆર્યશબ્દ.

કામ.	કામ (પ્રેમ).	પુત્ર	પુછ.
કાલી.	કાળા, કાળી	બરા.	બડા, વડા.
કેર.	કર	બાલ	બાલ, વાળ.
કોષ્ટ	કાષ્ટ.	બીસ.	બીસ, વીસ.
ગાવ.	ગાંવ, ગામ.	બોક	બૂખ.
ગોના.	ગુણ (કાચળો)	મા	મા (ના કરીશ).
ગુમ	ગુમ (ગુખન)	માગ.	માંગ.
ગુરી.	હુરી.	માર	માર.
ચોર	ચોર.	માસ.	માસ.
જીવ.	જીવ.	યાક, આખી	આખ
ગીબ.	જીબ.	યાગ.	આગ.
ત્રશ	ત્રાસ	ચેક.	એક.
દિવસ.	દિવસ.	રાતી	રાત, રાત્રી.
દૂધ	દૂધ.	લાજ	લાજ.
નોક.	નાક.	લુણ	લુણ.
પાની.	પાની, પાણી.	વસ્ત.	હસ્ત.
પી.	પી.	સુણ.	સુણ (સાંભળવું).

આ સરકાર વગરની બટકતી પ્રજાએ પોતાની પાસે લખેલું 'શાહિત્ય નહિ' છતાં પોતાની મૂળ ભૂમિની ભાષાના ઘણા શબ્દો કાંઈકે જમાના વીત્યા છતાં બળવી રાખ્યા છે એ અરે નવાઈ નેવું છે. જિપ્સી લોકો હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળી પશ્ચિમ તરફ જતાં

ધરાન, આર્માનિયા અને ગ્રીસમાંથી થઈ આવળ વયા અને એ બધાકુળમાં એ દેશોની ભાષાના શબ્દો પણ તેમણે વીણી લીધા અને તે છતાં હિન્દુસ્તાનમાંની ભાષાના શબ્દો તેમની બોલીમાં વણા રહ્યા છે. જિપ્સીઓ પોતાને “રોમ” કહે છે અને પોતાની ભાષાને “રોમાની” કહે છે. યુરોપના બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાં મળીને જિપ્સી અથવા રોમાનીની આશરે ચાલ બોલીઓ બોલાય છે. બુદ્ધા બુદ્ધા દેશમાં વસતા જિપ્સીઓનો બોલીમાં તે તે દેશની ભાષાના અંશ આવેલા માલમ પડે છે, અને, ઘણી વાર તો એક દેશમાંના જિપ્સીઓની બોલી બીજા દેશમાંના જિપ્સીઓ સમજી શકતા નથી. આમ છતાં, આ બધી બોલીઓમાં હિન્દુસ્તાનના શબ્દો અવશ્ય માલમ પડે છે. તેથી જિપ્સીઓનું મૂળ વતન હિન્દુસ્તાન હતું એનો ખડ્ડ મજબુત પુરાવો મળે છે. અને આ પુરાવો કાંઈ રીતે ખામી ભરેલો ઘણી શકાય તેમ નથી હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યા સંબંધી જિપ્સીઓમાં પોતાનામાં કાંઈ દંતકથા ચાલતી નથી યુરોપમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા ત્યારે તેમનામાં કેટલાકે એમ કહેલું કે અમે ઇજિપ્તના ખ્રિસ્તી છીએ, અને ઇજિપ્તમાં સેરેસન લોકોના બુલમથી અમે ખ્રિસ્તી ધર્મ સુધી દીધેલો, પણ તે પછી પશ્ચાત્તાપ કરતા કરતા સાત વર્ષની યાત્રા કરવા અમે અહીં આવ્યા છીએ કેટલાકે એમ કહેલું કે પેલેસ્ટાઇનથી હીરોડના ભયથી બેસેફ અને મેરી બાળક ઇસુને લઈને ઇજિપ્ત નાસી આવ્યાં ત્યારે અમે તેમને આશરો આપેલો. નહિ તેની સજા ભોગવવા અમે નિકળી આવ્યા છીએ આ માત્ર ખ્રિસ્તી પ્રબળોની સહાનુભૂતિ મેળવવા ભેડી કહાડેલી કહાણી હતી.

જિપ્સીઓ ભટકવા નિકળ્યા ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કયા ભાગમાં વસતા હતા એ વિશે મત બાધવાનાં કે કદપના કરવાના કાંઈ સાધન નથી હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતી આર્ય ભાષાઓના શબ્દોચ્ચારના બધારણમાં કાળક્રમે ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે, અને એ ભાષાઓમાં ફારસી અને અરબી સરખી પરદેશી ભાષાઓના અનેક શબ્દો દાખલ થઈ બળી ગયા છે તેમ જ વળી, જિપ્સીઓ પોતાની સાથે જ ભાષા લઈને હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે અશુદ્ધિઓથી ઘણી રીતે ખડિત થઈ ગઈ છે અને જ દેશોમાં તેઓ રહેલા તે તે દેશોની ભાષાઓનું મિશ્રણ તેમની ભાષામાં થયું છે.

પરંતુ, જિપ્સીઓની ભાષાનું પૃથક્કરણ કરતાં અને હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓ સાથે અરખામણી કરતા એ અનુમાન નિકળે છે કે જિપ્સીઓના પૂર્વજો પશ્ચિમાબિસુખ થઈ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે સમય ઇસવી સનની ૧૦૦૦ ની સાલથી પછીનો હોવા ન બેઠો એ. જિપ્સીઓની ભાષાનું વ્યાકરણ તપાસતાં તેમાં હિન્દુસ્તાનની હાલની આર્ય ભાષાઓને એટલા નિકટપણે મળતા આવતા વિશેષ અંશ માલમ પડે છે કે એ અશો સાથે સાથે ખંધાતા ગયા છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ઉદાહરણ તરીકે જિપ્સી અને હિંદી ભાષાને સરખાવતા આપણને માલમ પડે છે કે એ બન્ને ભાષામાં શબ્દોની વિભક્તિઓ એક જ ધોરણ ઉપર રચાયેલી છે. એ બેમાંથી એકે ભાષામાં ખરેખરી છટ્ટી વિભક્તિ નથી. એ બન્નેમાં વિશેષણો નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે જ વિશેષણોનાં વિભક્તિવાળાં રૂપાન્તર ચાય છે. હવે સામાન્ય રીતે એ વાત સ્વીકારવામાં આવે છે કે આ અર્વાચીન રૂપો આખા અબીઆરમાં સૈકા દરમિયાન ધીમે ધીમે

ઉદ્ભવ પામ્યા છે. એ સૈમ દરમ્યાન સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રત્યક્ષવાર્ણ સંયોજનમય પ્રાચીન જંધારણ ભાગી થયું અને તેમાં જુવવાડો થયો, પણ, એ જંધારણ તદ્દન નાશ પામ્યું નહિ. એ પ્રત્યક્ષને ઠેઠાણે એ સાહાઅકારેક ક્રિયાપદો અને અવ્યયો હાલ વપરાય છે તે એ વેળા પૂરેપૂરાં સ્થપાયો ન હોતાં. તેથી, જિપ્તી લોકો દસમા સૈકા પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા હોય એવો સંભવ ઘણો જોણ છે. તેઓ દસમા સૈકા પહેલાં નિકળ્યા હોત તો ભાષાના નવા જંધારણના હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ પર ફુટેલા અને ઉછરેલા આ અંકુર પોતાની વાણીમાં લઈને જત નહિ. (ખી. મીલીએટ-સ્મિથ દ્વારા “જિપ્તીસ” માંથી “જિપ્તીસ પાસન”માં કરેલો ઉતારો) પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામીને ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે પ્રાકૃત ભાષાના આંતર જંધારણમાં સંસ્કૃત રૂપો ઘણા ખડિત થઈ ગયેલા છતાં સંસ્કૃત ભાષાનું ખહારનું જોણ એ ભાષાઓમાં કાયમ રહેલું, પણ, આજળ જતા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં એથી વધારે ફેરફાર થવા લાગ્યો, અને, એ સ્પષ્ટ ફેરફારને લાંબે હિન્દુસ્તાનમાં હાલ જોવાતી ભાષાઓ ઉદ્ભવ પામવા લાગી હાલની ભાષાઓના એ જન્મકાલનો સમય પ્રવર્તમાન હતો તે વેળા જિપ્તીઓ હિન્દુસ્તાન છોડીને ખહાર નિકળેલા હોવા બદલ એમ તેમની ભાષાનું જંધારણ આ રીતે જોતા ક્ષણિત થાય છે ઇસવી સનના ચૌદમા સૈકાની શરૂઆત પહેલાં જિપ્તીઓ યુરોપમાં આવેલા જણાયા હોય એવી ખાતરી લાયક હકીકત માલમ પડતી નથી, તેથી જિપ્તીઓના નિર્જનનકાળ વિશેના આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે જિપ્તીઓ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલા ત્યારે અમુક દેશમાં જવું છે એવી ધારણા કરી નિકળેલા નહિ અને, યુરોપ જઈ પહોંચતા તેમને ત્રણસે વર્ષ થયેલા એમ જણાય છે કે જિપ્તીઓનાં બે ટોળાં એક પછી એક હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલા અને એમાનું બીજું ટોળું ઇજિપ્તમાં થઈને ગયું તેથી એ લોકો ઇજિપ્તના વતની છે એમ મનાયું એ રીતે આ ભટકતી પ્રજાનું ‘જિપ્તી’ નામ ‘ઇજિપ્ત’ પરથી પડેલું જણાય છે. એ લોકોને રશિયામાં ‘ઝિગેની’ કહે છે, બલ્ગેરીઓમાં અને બાલ્કન દ્વીપકલ્પના બીજા ભાગોમાં ‘અલ્ઝિગેન’ કહે છે, જર્મનીમાં ‘ઝિગેનેર’ કહે છે, તુર્કસ્તાન અને ઇરાનમાં ‘ઝિગેરી’ કહે છે, સ્પેનમાં ‘ઝિગેલી’ કહે છે એ લોકો પોતે પણ કેટલીક વાર પોતાને ‘ઝિગેરો,’ ‘ઝિગેલી,’ કે ‘સિન્તે,’ કહેવડાવે છે આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ‘ઝન્દ-હિન્દ-મન્દ’ એ શબ્દો પરથી થયેલી કેટલાક માને છે કેટલાક ‘સકર’ પરથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, અને એ પ્રજાનું વર્ણસકર પણ દર્શાવવા એ શબ્દ થોભયેલો એમ માને છે. આ કલ્પનાઓ માટે કાંઈ મજબૂત આધાર જડયો નથી ફ્રાન્સમાં એ લોકોને ‘બોહીમિયન’ કહે છે, કેમકે ત્યાં એ લોકો બોહીમિયાથી આવેલા મનાયેલા એ લોકો પોતાને જિપ્તી કહેવડાવતા નથી. એ લોકો પોતાને ‘રામ’ કહેવડાવે છે તે શબ્દનો અર્થ તેમની ભાષામાં ‘પુરુષ’ અથવા ‘પતિ’ થાય છે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘રામ’ શબ્દ ઉપરથી અથવા હિન્દુસ્તાનમાં ‘રામ’ કે ‘રાખ’ નામની ગાનારી જાત ઉપરથી થયેલી માનવામાં આવે છે, પણ, એ બધી માત્ર અટકળ છે જિપ્તી લોકો ભૂત (પિશાચ) ને ‘બિજ’ કહે છે તે શબ્દ અગર તેને મળતો એ અર્થનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં વસતી ઠાંઈ જાતની ભાષામાં વપરાતો માલમ પડે તો જિપ્તી તે હિન્દુસ્તાનમાંથી કયી જાત હતી તે

નક્કી કરવામાં સહાયતા થાય. એ સંબંધી બુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'એક' (હેડકો) ઉપરથી થયેલી કેટલાક માને છે પણ તે ખરી લાગતી નથી. નરકને જિપ્સીઓની ભાષામાં 'જે'ગકો તાન' (=ચૂતનું સ્થાન) કહે છે. જિપ્સીથી ધૃતર પ્રબંધોને એ લોકો 'ગેન્ડિઓ' ('ગન્ડે'-'ગન્ડો'-'ગેન્ડે') કહે છે. એ સંબંધો અર્થ (પોતાની પેઠે તાંબુમાં નહિ પણ) 'ઘરમાં રહેનાર' થાય છે; એ સંબંધ સંસ્કૃત 'ગૃહ' પરથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે.

જિપ્સીઓની ચામડીનો વર્ણ પિંગળ અને ખદામી હોય છે. તેમના વાળ કાળા કે ભુખરા હોય છે, તેમની આંખ ભરેલી અને કાળી હોય છે, અને તેમાં તેજ ઘડી ઘડી ખદલાતું જણાય છે. તેમનું નાક નમણું હોય છે, દાંત ઘોળા ચળકતા અને સરખા બહારથી હોય છે; હાથ પગ ન્હાના હોય છે; ગાલનાં હાડકાં ઉંચાં હોય છે. તેમનાં શરીર ઘાટીલાં હોય છે, પણ, ઘડપણ આવતાં કદરૂપાં થઈ જાય છે. તેઓ સુધારનો, હુકારનો, કસારોનો, ઘોડાનો સોદાગરનો, નાળખંધનો, ગવૈયાનો વગેરે ઘણા પરચુરણ થઈ શકે છે. જિપ્સી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બહુનો અને ધંતરમતરનો થઈ શકે છે, અને, સ્ત્રીઓ નશીબ ભેદ આપવાનું કામ વિશેષે કરીને કરે છે. જિપ્સીઓ મુશ્કેલીમાં ગયા ત્યારથી તેમની આખી પ્રબંધની, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની, ન્હાની ન્હાની કમીઓ અને ચોરીઓ કરનાર તરીકે શાખ પડેલી છે, અને તે માટે તેમને બહુ સજા થતી તેમનું કુવડપણ જીવનમાં ઉત્પન્ન કરતું, પણ, તે હવે ઓછું થયું છે.

જિપ્સીઓ જે દેશમાં ગયા તે દેશના ધર્મના આચારનું તેમણે અનુકરણ કર્યું છે, પરંતુ, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાની ધર્મના અંશ પાળનાર જિપ્સીઓમાં પણ તેમના ધર્મનાં મૂળ ચિહ્ન રહેલા જણાય છે. તેઓ ધર્મરતે તેમ જ આકાશને 'દેવલ' કહે છે, ધસુ ખ્રિસ્તના કોમને 'ગુરુલ' કહે છે. જિપ્સી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પછી સૂતક પાળે છે.

સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષા હાલને જિપ્સીઓ નિકળેલા, અને હિન્દુસ્તાનમાં હાલ ખોલાતી આર્યભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી નિકળીને બંધાતી હતી તે વેળા જિપ્સીઓએ આ દેશમાંથી પ્રયાણ કરેલું, એ બે પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કહી તે લક્ષમાં લઈ આગળ વધતાં એ તપાસ કરવા જોવી છે કે જિપ્સી બોલીઓમાં રહેલા હોય એવા કોઈ અંશ હિન્દુસ્તાનમાંની હાલની કોઈ ભાષામાં તેના તે ખાસ અંશ તરીકે વિષમાન છે કે કેમ. આ અન્વેષણમાં માત્ર સંબંધો તરફ દૃષ્ટિ કર્યાથી આપણું કાર્ય નહિ સરે, કારણ કે, પ્રાકૃતમાં થઈ આવેલા સંસ્કૃત સંબંધો હિન્દુસ્તાનની બધી આર્ય ભાષાઓમાં, અર્થાત્ બંગાળી, હિન્દી, પંજાબી, સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી અને ઝોરીયી (ઉડિયા) એ સાત મુખ્ય ભાષાઓમાં અને તેમના પેટાની ભાષાઓમાં વર્તમાન છે. તેથી, જિપ્સી ભાષા સાથેના સામાન્ય અંશ પકડી કહાડવા હોય તે વિલાક્ષિનાં રૂપ, સંબંધોને છેડે મુકાતા અભ્યસ, મૂળ ધાતુઓ, વિલાક્ષિના પ્રત્યયને ખદલે વપરાતા સંબંધો, પ્રાકૃતમાંથી નિકળ્યા પછી બહુ રૂપાંતર પામી અમુક વર્તમાન ભાષામાં ખાસ રીતે બંધાયેલા સંબંધો અને રૂપો: એ સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરવી એકાએક, કેમકે જરૂરી સરખામણીના સાધન એવે સ્થાનેથી મળશે. અલબત્ત,

આવાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો એવાં હશે કે તેમાંનાં યોડાં ઘણાં ઉપર કહેલી અર્થોનાં ભાષાઓમાંની પ્રત્યેકમાં પોતપોતાનાં જુદાં ખાસ લક્ષણ તરીકે વર્તમાન હશે અને તે જિંહ્સી ભાષામાં પણ હશે; અને એમ હોવું જોઈએ, કારણ કે એ બધી ભાષાઓ વચ્ચે સંબંધ છે. પરંતુ, જ્યાં જ્યાં સામાન્ય અર્થનો ઘણો જથ્થો માલમ પડે ત્યાં બંધારણના એ સરખાપણામાં કોઈ વિશેષતા રહેલી છે એમ માની શકાય. માટે, જિંહ્સી ભાષા સાથે સામાન્ય અર્થનો એવો જથ્થો હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષામાં છે કે જેમ તેની તપાસ કરવી જોઈએ, અને, એ સામાન્ય અર્થ કોઈ મૂળ સામાન્ય પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉતરેલા છે કે જેમ તે પૃથક્કરણ કરી જોવું જોઈએ કે આકસ્મિક સમાનતાથી બમ ન થાય.

હિન્દુસ્તાનની જે ભાષાઓના સમૂહને ડૉ. ગ્રીન્થર્સને “રાજસ્થાની સમૂહ” નું નામ આપ્યું છે તે ભાષાના પ્રદેશની એક ખાણુએ હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી ખાણુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. હિન્દી અને ગુજરાતી વચ્ચે આટલું અંતર છતાં એ બેમાં પ્રવર્તમાન ઘણા સામાન્ય અર્થ એવા છે કે તે હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં વિવિધતા નથી. રાજસ્થાની ભાષાઓનો મોટો ભાગ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપ-પ્રકાર છે, અને, યોડો ભાગ હિન્દી ભાષાનો ઉપપ્રકાર છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી અને હિન્દી નજીકના પ્રદેશની ભાષાઓ છે. આ કારણથી જિંહ્સી ભાષાનું કેટલું કે ૩૫ હિંદીને અને ગુજરાતીને બંનેને બહુ મળતું જણાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે, જર્મન શૈભાનીમાં ‘મીરો ખરો દેવલ દેલા ખર્ચિન્દો’ એ વાક્ય હિંદીમાં “मेरा बड़ा देव देवे बरसात” એવા રૂપમાં જેવું નજીકનું લાગે તેવું જ ગુજરાતીમાં “મારો વડો દેવ દે વરસાદ” એવા રૂપમાં નજીકનું લાગે. પરંતુ, ગુજરાતીમાં એવા કેટલાંક વિશેષ અર્થ છે કે જે હિંદીમાં નથી જેમ કે, ‘ચોડો,’ ‘ચુનો,’ ‘ભાદો,’ એવાં નરજાતિનાં સાધારણ ઓકારાન્તરૂપ ગુજરાતીમાં છે ત્યાં હિન્દીમાં ‘ચોડા,’ ‘ચુના,’ ‘માલા,’ એવા ઓકારાન્તરૂપ છે. સિંધીમાં પણ કેટલીક રીતે આ ઓકારાન્તરૂપ છે. આ ઓકારાન્તરૂપનું મૂળ જુની ગુજરાતી ભાષામાં ઉકારાન્તરૂપ હતું, અને જે શબ્દો સંસ્કૃતમાં ઓકારાન્ત નથી તેમનું પણ એવું ઉકારાન્તરૂપ હતું આ રીતે “અધાવધોધ ઔઠિતક” નામે ઇસવી સન ૧૩૬૪ માં જુની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ‘ધમ્મુ,’ ‘સસારુ,’ ‘વિવેકીઉ,’ ‘પ્રમાદીઉ,’ એવા રૂપ નજરે પડે છે. શૈભાની ભાષામાં એક સ્વરના શબ્દો સિવાયના ઘણા ખરા શબ્દો નરજાતિમાં ઓકારાન્તરૂપ હોય છે, જેમ કે ‘જેરો’ (માણસ), ‘રકલો’ (છાકરો). આ ઓકારાન્તરૂપ શબ્દનું નારીજાતિરૂપ ઉકારાન્તરૂપ થાય છે, ‘રકલી’ (છાકરી).

જુની ગુજરાતી ભાષામાં છઠ્ઠી વિશદિત દસોવવા શબ્દને છોડે અબંધવાચક ‘કેર’ શબ્દ વાપરવામાં આવતો હતો, અને, હાલ પણ ગુજરાતી કવિતામાં તે વપરાય છે. ઇસવી સન ૧૧૧૨ માં લખાયેલા હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહ્યું છે કે અપબંધ નામની પ્રાકૃત ભાષામાં ‘કેર’ અને ‘તણુ’ અબંધી સાથે વપરાય છે (સિન્ધ-હેમચંદ્ર, ૪-૪૨૨). ગુજરાતી ભાષા અપબંધમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, અને તેથી, ગુજરા-

રાત્રીમાં 'ઢેરો,' 'ઢેરી,' 'ઢેરું,' એ શબ્દો સંબંધિત વિશેષણ રૂપે વપરાતા આવેલા માલમ પડે છે. જિપ્સી ભાષામાં પણ આ 'ઢેર' શબ્દ 'ઝેરકોરો' 'ઝાકોરો' વગેરે આકારમાં વપરાતા માલમ પડે છે. ઉદાહરણરૂપે, તુર્કી રોમાનીમાં 'દરવિસેસ ઢેરી રકલી' પદનો અર્થ ગુજરાતીમાં 'દરવિસકેરી છાકરી' થાય, અને જેમ 'દરવિસકેરી' એ 'છાકરી'નું વિશેષણ છે તેમ 'દરવિસેસકેરી' એ 'રકલી' નું વિશેષણ છે અલબત્ત, જિપ્સી ભાષામાં હિન્દી પેઠે 'કા' પણ કદી વિભક્તિ દર્શાવવા વપરાય છે, જેમ કે 'કાલીકા પાલુ' (=કાળોનો ખાલો, સાલીનો ખડીઓ) એ 'કા' નું મારવાડી પેઠે 'કો' રૂપ પણ થાય છે; જેમ કે વેલ્સ રોમાનીમાં 'સોને કેરકો મોવટો' (=સોનાની પેટી) એવું રૂપ વપરાય છે. પરંતુ, 'ઢેર' શબ્દના વપરાયેલી જે વિશેષતા ગુજરાતી ભાષામાં જ છે તે જિપ્સી ભાષાઓમાં 'ઢેરો,' 'ઢેરી' વગેરે રૂપમાં વિદ્યમાન છે.

જિપ્સી ભાષામાં 'રકલો' 'રકલી' એ શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના એ જ અર્થના 'છાકરો' 'છાકરી' શબ્દોને ઘણા મળતા છે.

ગુજરાતીમાં 'છાકરો' એ શબ્દના અર્થનો 'છેયો' એવો વિશેષ શબ્દ છે. સંસ્કૃતમાં 'શાવ' શબ્દનો અર્થ બનવરનું ખરું થાય છે. 'શાવ' પરથી પ્રાકૃતમાં 'આવો' થાય છે (સિદ્ધહર્મચંદ્ર ૧-૨૬૫), અને તે ઉપરથી આ 'છેયો' શબ્દ થયેલો છે જિપ્સીમાં પણ 'આવો' નો અર્થ 'છાકરો' થાય છે. વેલ્સ અને તુર્કી રોમાનીમાં 'આવો' નું બહુવચન 'આન્થે' થાય છે, તે ગુજરાતી 'છેયા' ને મળતું છે. 'છેયો' 'છેયા' એ શબ્દો હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં માલમ પડતા નથી અને, માણસના અવચાને સ્નેહાક્રિયામાં 'શાવ'-છેયું કહેવું એ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા છે.

યુરોપ અને એશિયાની આર્યભાષાઓમાં પુરુષવાચક સર્વનામોમાં એટલું બધું સરખાપણું છે કે એવાં રૂપ જિપ્સી ભાષામાં પણ માલમ પડે તે વાત સુદાની અણાય નહિ. ઉદાહરણરૂપે, તુર્કી, વેલ્સ અને ઇંગ્લિશ રોમાનીમાં 'મી' નો અર્થ 'હું' છે, 'મન' નો અર્થ 'મને' છે આને મળતા રૂપ સંસ્કૃત, ફારસી, લેટિન, ગ્રીક, ઇંગ્લિશ, હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં છે તેથી જિપ્સી ભાષાના એ રૂપ અત્યુક ભાષાના રૂપને મળતાં છે એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ, તુર્કી, વેલ્સ અને ઇંગ્લિશ રોમાનીમાંનાં કેટલાંક પુરુષવાચક સર્વનામ ગુજરાતી રૂપનાં જ છે અને એ રૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી રોમાનીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં આવેલાં કેવી રીતે માલમ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે.

રોમાની.	ગુજરાતી.	પ્રાકૃત.	અપભ્રંશ.
અમે	અમે	અમે	અમે, અમારે
તુ	તુ	તું	તું
તુમે	તમે	તુમે	તુમે, તુમરે

બીજાં કેટલાંક સર્વનામમાં પણ રોમાની અને ગુજરાતીની ઓકતા છે, જે પણ નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ સાથે જણાવે.

રોમાની.	ગુજરાતી.	હિન્દી.	પંજાબી.	અપભ્રંશ.	પ્રાકૃત.	સંસ્કૃત.
સવ	સહ, સો, સહુ, સાવ	સવ	સમ	સઘુ સાહુ સાહ	સઘ	સર્વ
વવર	અવર	ઔર	ઝર	ઝવર	અવર	અવર

અહીં રોમાની રૂપો હિન્દી અને પંજાબી કરતાં ગુજરાતી રૂપોને વધારે મળતાં છે, અને તેમ જ રોમાની અને ગુજરાતી રૂપો પ્રાકૃત રૂપોને જોડતાં મળતાં આવે છે તેટલાં હિન્દી કે પંજાબી રૂપ મળતાં આવતાં નથી. ગુજરાતીમાં, (વિશેષે કરી & વિતામાં) ‘અવર’ શબ્દ ‘ખીબુ’ ના અર્થમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે તેજ રીતે રોમાનીમાં ‘વવર’ શબ્દ વપરાય છે.

જો ભાષાઓના બધારણુમાં સમાન અથ હોય તે ભાષાઓના ક્રિયાપદનાં રૂપમાં સરમાપણું થણું આવળ પડતું જણાઈ આવે ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના વર્તમાન કાળના પહેલા પુરુષના એક વચનનાં રૂપ ‘હઈ,’ ‘હઈ,’ ‘કર’ એવા ‘ઉ’ કારાન્ત છે. તુર્કી અને વેલ્સ રોમાનીમાં આ ‘ઉ’ ને ઠેકાણે ‘વ’ પ્રત્યય છે, અને એ અર્થનાં ‘લાવ,’ ‘દાવ,’ ‘કેરાવ’ એવાં રૂપ છે આ ‘ઉ’ પ્રત્યય મુખ્ય પ્રાકૃતમાં નથી પણ અપભ્રંશમાં છે (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૪-૩૮૬, ઉદાહરણ કિજ્જઝ) રોમાનીનો ‘વ’ તે ‘ઉ’ નું પ્રતિસંપ્રસારણ છે મુખ્ય પ્રાકૃતમાં મિ પ્રત્યય છે (ઉ કરેમિ, જાળેમિ) તે એશિયાની રોમાની બોલીમાં છે હિન્દીમાં આ ‘ઉ’ પ્રત્યય છે પરંતુ, ગુજરાતી પેઠે હિન્દીમાં તે પછી ‘હુ’ એ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનું રૂપ ઉમેરાતું નથી. ગુજરાતીમાં વર્તમાન કાળના બધા રૂપ પછી એ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ભમેરાય છે. આ રીતે સાહાય્યકારક ઉમેરોથી બે ક્રિયાપદ થાય છે, “હુ કરે હુ”= “હુ કરે+હુ હુ” “તે કરે છે”=“તે કરે+તે છે” આ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો ‘અચ્છ’ ધાતુના રૂપ છે, અને પ્રાકૃત ભાષાના સહુથી પ્રાચીન વૈયાકરણ વરત્તચના મત પ્રમાણે અચ્છ તે સંસ્કૃત ધાતુ અચ્ નો શૌરસેની પ્રાકૃતમાં આદેશ (ખદલામાં સુકાતો શબ્દ) છે. (પ્રાકૃતપ્રકાશ ૧૨-૧૯) જિપ્તી બોલીઓમાં એ ધાતુ ‘અસ્’ ‘ઇસ્’ એવા રૂપમાં વિદ્યમાન છે અને તે પણ હયાતી દર્શાવે છે, અને વર્તમાન કાળના રૂપ પછી ઉમેરવામાં આવે છે, પણ, તેથી અર્થ કાંઈ જુદો થાય છે, ઉ. “કેરાવસ” (=હુ કરે+તે છે) નો “હુ કરતો હતો” એવો અપૂર્ણ ભૂતકાળનો અર્થ થાય છે. વેલ્સ રોમાનીમાં ‘શોમ્’= (હુ) હુ; ‘શાન્’= (તું) છે, “સે”= (તે અથવા તેઓ) છે, એવાં રૂપ છે આમાં, ‘શોમ્’ ગુજરાતી ‘હુ’ ને મળતું છે, શાન્ જુની ગુજરાતી ‘છા’ ને મળતું છે, અને ‘સે’ ગુજરાતી ‘છે’ ને મળતું છે વળી, ઉપર ગુજરાતમાં ગામડાનાં ‘સું’ અને ‘સે’ બોલાય છે તેને એ “શોમ્” અને ‘સે’ વધારે મળતાં છે. રોમાનીમાંના ‘લેસ’=તું લે છે), ‘સલેસ’ (=તું સાંભળે છે), ગુજરાતનાં ગામડાનાં ‘લેસ’ ‘સલેસ’ ના જ રૂપમાં લગભગ છે.

વેદ્ય રોમાની બોલોના “સો સે તેરો જુતો” એ વાક્યનું ગુજરાતી ભાષાન્તર “સો છે તારો વૃત્તિ” એવું થાય, અને જન્ને લગભગ સરખા છે. ફક્ત ગુજરાતીમાં ‘વૃત્તિ’ (=ધંધો, કામ) ની નારી ભાતિને લીધે ‘સો’ અને ‘તારો’ ને બદલે ‘શી’ અને ‘તારી’ એ સર્વનામ મુકવાં પડે, અને “શી છે તારી વૃત્તિ” એવું વાક્ય થાય. આ રોમાની વાક્યમાંને ‘સો’ શબ્દ ખાસ ધ્યાન જે ચે છે. સંસ્કૃત ક્રિમ્ ના અર્થમાં ગુજરાતીમાં ‘જુ’ શબ્દ વપરાય છે તેવા ઉચ્ચારનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં નથી સંસ્કૃત કીદશા ઉપરથી અપભ્રંશ કદાચ, તેપરથી પ્રાચીન ગુજરાતી કિહું અને તે ઉપરથી અર્ધોચીન ગુજરાતી ‘જુ’ એમ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થયેલી છે ‘કીદશ’ ના અર્થના હિંદીમાં કેસા શબ્દ છે અને મરાઠીમાં કસદ શબ્દ છે, પણ ‘જુ’ જેવો શબ્દ નથી તે અર્થને હિંદીમાં કયા શબ્દ છે અને મરાઠીમાં કાચ શબ્દ છે ‘સો’ ‘શી’ ‘જુ’ એ ગુજરાતી સર્વનામ સાથે એ અર્થનાં જિહ્વી સર્વનામને એ રીતે ખાસ મળતાપણુ છે.

ક્રિયાપદના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષના એક વચનનું રૂપ પણ સરખાવવા જેવું છે. હિંદીમાં અને ગુજરાતીમાં આ રૂપમાં પ્રત્યય વિનાનું માત્ર ધાતુ વપરાય છે, ઉ. ‘આવ’ ‘કર.’ જિહ્વીમાં પણ એ અર્થમાં એવું જ રૂપ વપરાય છે, ‘આવતા’ એશ તલે’ એ ઇંગ્રેજી રોમાની વાક્ય ગુજરાતીમાં ‘આવ તો બેસ તળે’ એવા રૂપમાં મુકાય. એ જે વાક્યનું સરખાપણુ સ્પષ્ટ છે હિંદીમાં ‘આવ’ અને ‘બેસ’ ને ઠેકાણે ‘આ’ અને ‘બેઠ’ મુકાય. હિંદીમાં ‘તળે’ ને બદલે મુકાય એવો સંસ્કૃત તલ ઉપરથી થયેલો શબ્દ નથી, અને એ અર્થમાં ‘તીલુ’ શબ્દ મુકવો પડે ગુજરાતીમાં પણ ‘તળે’ ના અર્થમાં ‘કેઠળ’ શબ્દ ઉક્તિશદ્ધિ (idiom) પ્રમાણે વપરાય. રોમાનીમાં ‘તા’ નો અર્થ ‘અને’ થાય છે અને એ શબ્દ ‘તથા’ ને મળતો છે. ઉપર ઉતારેલા વાક્યમાં ‘તા’ એ માત્ર અર્થભારધરક (epletive) છે અને તે માટે ગુજરાતીમાં ‘તો’ વપરાય. પ્રાકૃતમાં ‘તા’ એ અર્થમાં વપરાય છે.

કૃદન્ત રૂપો હેતા, ‘કેદન’ (=અમે કર્યું) એ વેદ્ય રોમાની રૂપ ગુજરાતી ‘મીધુ’ ને મળતું છે. સંસ્કૃત કૃતમ્ પરથી થયેલા અપભ્રંશ કદિદ્ધ ઉપરથી ‘મીધુ’ વ્યુત્પન્ન થયું છે. હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં ‘કર’ ધાતુના ભૂતકૃદન્તમાં ‘ત’ કે ‘દ’ નથી. એ ધાતુના ભૂતકૃદન્તનું રૂપ હિન્દીમાં (પ્રાકૃત ‘કિઅ’ પરથી થયેલું) ‘કિયા’ છે, અને મરાઠીમાં કેટલીક વાર પ્રાકૃતમાં વપરાતા ‘લ’ પ્રત્યય પરથી થયેલું ‘કેલા’ છે એ ‘લ’ પ્રત્યયવાળું ભૂતકૃદન્ત ઇંગ્રેજી રોમાનીમાં ‘મુલો’ છે તે ગુજરાતી ‘મુલેલો’ને મળતું છે. આ ગુજરાતી રૂપ હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં નથી.

જિહ્વીઓની ભાષામાં નામવાચક શબ્દો બહુ ન હોવાથી તેઓ પોતાની ભાષામાંનાં નામ કે ક્રિયાપદને છેડે ‘એ-ઝો’ ‘ઝુઅરો’ અને ‘મેસ્કો’ એ પ્રત્યયો ઉમેરી લક્ષણિક શબ્દો બનાવે છે જે શબ્દને છેડે એવો પ્રત્યય ઉમેરાય તે શબ્દમાં કહેલાં લક્ષણવાળો કે તે શબ્દમાં દર્શાવેલી ક્રિયા કરનારો, એવા અર્થ આ રીતે રોમાનીમાં બતાવવામાં આવે છે. ‘એ-ઝો’નું નારીભાતિવાચક અને નાન્યતરભાતિવાચક રૂપ ‘એન્ઝો’

થાય છે. એ પ્રત્યય પહેલા સ્વર આવે તો તેના 'મિન્ગ્રો' (ઇંગ્રેજી Mongrel સાથે સંજાવવા જેવું રૂપ) અને 'મેન્ગ્રી' એવા રૂપ થાય છે ઉદાહરણ 'કાનમેન્ગ્રો' = કાનવાળો = સસલો, યાજ-મેન્ગ્રો = યાજ કરનાર, 'દિક્કી મેન્ગ્રો' = દેખનાર = તપાસનાર; 'મિંગ્રો-મેન્ગ્રો' = માગનાર = બીખારી, 'દૂર-દિક્કી-મેન્ગ્રો' = દૂર એવાનું = દૂરથી, 'ચિન્ગ્રો-મ્યુઅરો' = લઠાઈ કરનાર = ચોરો, 'ખોરો ખેમેસ્કેમ્યુઅરો' = મ્હોટો ખેસનાર = ચાયાધીસ, 'કામો-મેસ્કો' = કામ-ત્રેમ કરનાર = પ્રેમી, 'નાથી-મેસ્કો' = નાસનાર = ઢોડનાર ગુજરાતીમાં 'ખરો' 'કર' 'ખર' પ્રત્યયો આવી રીતે વપરાય છે, જેમકે કલાઇખરો, કલાખરો, વણકર, ચૂડખર અલખત, ગુજરાતીમાં અને રોમાનીમાં એનાએ શબ્દોને આ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતા નથી, પણ એ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ ખૂબ જ બાધામાં સરખા પ્રકારનો છે 'એન્ગ્રો'નું વેલ્સ રોમાનીમાં 'એન્ખરો' રૂપ છે તે પ્રત્યય વડે મીવનાર એટલે દર-જાના અર્થનો 'મીવમેન્ખરો' શબ્દ થાય છે ગુજરાતીમાં એનો શબ્દ કરવો હોય તો 'મીવણુખરો' થાય એ જ રોમાનીમાં 'ખેરિન્ખરો' શબ્દનો અર્થ ખલાસી થાય છે ઇસવી સન ૧૦૦૩ પહેલાં લખાયેલા 'પ્રસેનજિતરામ' નામના પુસ્તકની ભાષા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ કરતાં પણ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી છે, તે કાવ્યમાં 'વેડી' શબ્દ 'હોડી' ના અર્થમાં વપરાયેલો છે (સાચી વજલાલદત્ત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ૩૭ આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૩). તે પરથી 'વેડીખરો' શબ્દ બનાવીએ તો તે રોમાની 'ખેરિન્ખરો' ને મળતો થાય સંસ્કૃત 'કર' પરથી આ પ્રત્યયો થયેલા છે.

કેટલાક અવ્યયોમાં પણ સરખાપણ મળી આવે છે. ઇંગ્રેજી રોમાની 'કંઇ' (=ક્યા) તે ગુજરાતી 'કહી'ને મળતું છે, અને 'એવ' =હા) ને ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડામાં વપરાતા 'હોવે' ને મળતું છે

ગુજરાતી અને જિપ્સી ભાષાઓમાંના સમાન અર્થનું આ સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ સમાપ્ત કરતાં એ સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી કે જિપ્સીઓ ગુજરાતમાંથી નિકળેલા કે ગુજરાતી ભાષા લઈને નિકળેલા એવું આ સમાન અસૌથી દર્શિત થાય છે. એમ પણ હોય કે જિપ્સીઓ નિકળ્યા ત્યારે તેઓ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાની કોઈ ખોલી ખોલતા હોય, અને તે વખતે એ રાજસ્થાનીથી ગુજરાતી એવી જુદી પડી ન હોય કે જુદી ભાષાનું રૂપ ગુજરાતીને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા, સને ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર માસમાં પુણામાં મળેલી પહેલી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં આ નિબંધ ઇંગ્રેજી ભાષામાં વાચવામાં આવ્યો તે વેળા ચર્ચા કરતાં મિન્સિપાલ વુડને કહ્યું હતું તેમ જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં હતા ત્યારે પણ તે બમણું કરનારી પ્રજા હોય અને તેથી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની ભાષાના અંશ તેમની ખોલીમાં આવી ગયા હોય એમ પણ ખરું, કારણ કે, ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાંતોની ભાષા ખોલનારને પણ એમ લાગે છે કે જિપ્સીઓની ભાષા અમારી ભાષાને મળતી છે. પરંતુ, બીજે કંઈ જુદો ખુલાસો જો ત્યાં સુધી હાલ તો એમ માનવાનું કારણ છે કે જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનની જે ભાષા લઈને નિકળ્યા તેમાં એવા એકુર હતા કે જે દિશામાં ગુજરાતી ભાષાના અનેક અંશ કાલક્રમે બધાયા તે જ દિશામાં જિપ્સીઓની ભાષાના એ એકુર બધાયા, અને તેથી, એ ખરું જાણમાં એનાએ અથવા થણા સરખા બીજા અંશ હોવા જોઈએ.

ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સંગ્રહ.

(લેખક—શ્રી. બ. રમણલાલ મહીપતરાય નીલકંઠ.)

“ મારો પહેલો પુટલો શુ પહેલો આવે, માકો પછે પુટલો શુ પછે આવે ”

ગુજરાતના એક ઐસવાળ શેઠે પોતાના મારવાડી રસોઈમાને તેની રસોઈમાની ખામીઓ વિશે ઠપકો આપતાં તેના મારવાડીપણામા રહેલી અણુવડતા વિશે ઇસારો કરેલો ત્યારે રસોઈમાએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપેલો, અને શેઠને યાદ દેવડાવેલું કે આપણે ખન્ને મારવાડથી આવેલા છીએ, ફેર એટલો જ છે કે તમારા બાપદાદાને ત્યાં ખાવાનું પહેલું પુટલું તે તમે પહેલાં ગુજરાતમા આવ્યા અને મારે ત્યાં પછી પુટલું તે હું પછી આવ્યો.

ઐસવાળ ઉપરાત ખીજ આખી નાતો પણ મારવાડથી ગુજરાતમા આવેલી છે. મેવાડા બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાગીઆ, ઝારોળા (ઝાહોરા) બ્રાહ્મણ, ઝારોળા વાણીઆ, અમરવાળ વાણીઆ, પોરવાડ વાણીઆ, પુઠકરણા બ્રાહ્મણ, પર્લાવાળ બ્રાહ્મણ, માર કણુખી, હુમડ વાણીઆ, સાયોરા બ્રાહ્મણ એ સર્વે નાતોના નામ દર્શાવી આપે છે કે તેમનું પ્રથમ વતન મારવાડમા (એટલે ‘ મારવાડ ’ ને મુખ્ય નામે ઓળખાતા રાજસ્થાનના મુલકોમા) હતું.

ગુજરાત અને મારવાડનો સંબંધ મારવાડથી આવીને ગુજરાતમા વસેલા મડળોથી બંધાયો નથી વધારે નિકટ સંબંધ એ જે પ્રાંતોની ભાષાઓના સામાન્ય મૂળમા રહેલો છે મહુમ ડો. ટેસિટોરીએ દર્શાવ્યું છે કે જ્યાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે તે બધા પ્રદેશમા અને જ્યાં હાલની મારવાડી ભાષા બોલાય છે તેમાના મહોટા ભાગના પ્રદેશમાં અથવા કદાચ બધા ભાગના પ્રદેશમા ઇસવી સનના પંદરમાં સૈફા મુધી (અને વખતે તે પછી પણ) ઘણું ખરું એક જ ભાષા બોલાતી હતી અને સ વર્ષ ૧૪૫૦ માં રચાયેલા “ મુઝાવબોધ ઐત્હિક ” રૂઝમા તે ભાષા છે. એ વખત મુધી ગુજરાતીથી મારવાડી ભાષા જુદી પડી નહોતી એ ખન્નેને સમાવેશ કરનારી તે વખતની ભાષાનું નામ ડો. ટેસિટોરીએ “ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ” પાડ્યું છે^૧ રાજસ્થાની ભાષા તે હિન્દીથી જુદી છે ડો. ત્રીઅર્સનની

૧. “ થી ઈન્ડિઅન એન્ટિક્વરી ” માસિક પત્રના સને ૧૮૧૪ ના ફેબ્રુઆરીના અને તે પછીના અંકમા (ઇટલી દેશના યુડિન નગરના રહીશ) ડો. એલ. પી. ટેસિટોરીએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old Western Rajsthani) ભાષા વિશે, અને તે ભાષા સાથે અરબી, ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના સંબંધ વિશે લખેલો લેખ.

૨. ડો. સર જ્યોર્જ ત્રીઅર્સને ‘ ઇન્ડિયન ઇસ્ટિસ્ટ સર્વે ઓફ ઈન્ડિઆ ’ નામની રૂઝાવણીના નવમા પ્રસ્તુતમા રાજસ્થાન, અથવા રાજવાડા (રાજપૂતાની બુનિ) માં બોલાતી ભાષા માટે ‘ રાજસ્થાની ’ નામ થેલ્યું છે રાજસ્થાન બહાર એક બાજુએ પશ્ચિમ તરફની હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી બાજુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે; તે બે ભાષાના વચલા પ્રદેશમા બોલાતી મારવાડી, જેપુરી, માળવી, મેવાડી વગેરે બોલીઓના સમસ્ત વર્ગને તેમણે ‘ રાજસ્થાની ’ નામ આપ્યું છે, અને એ રીતે એ વર્ગને પશ્ચિમ હિન્દી અને ગુજરાતીથી જુદો બોલખાળો છે આ નામ ઉપરથી ડો. ટેસિટોરીએ મારવાડ અને ગુજરાતની અસલ ભાષાનું નામ “ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ”^૨ કહ્યું છે.

આખા પ્રમાણે હાલની રાજસ્થાની ભાષાના પ્રદેશની પૂર્વે મળભાષા અને બુદેલી બોલાય છે, દક્ષિણે બુદેલી, મરાઠી, ભીલી, ખાનદેશી અને ગુજરાતી બોલાય છે, પશ્ચિમે સિંધી અને લહંડા બોલાય છે, અને, ઉત્તરે લહંડા પાળી અને ખાંડ બોલાય છે. આમાંની મળભાષા, બુદેલી અને લહંડા તે પશ્ચિમ હિન્દીના ઉપ-પ્રકાર છે ડો. ટેસિટોરી કહે છે કે શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની નિકળી, અને તેમાંથી ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓ નિકળી. ગુજરાતી અને મારવાડી બંને ભાષાઓના ઉદ્ભવ દર્શાવનારા અગ્રે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં માલમ પડે છે. અપભ્રંશમાંથી પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતા જે મુખ્ય ફેરફાર નળદે પડે છે. (૧) અપભ્રંશના બોડાક્ષરને બદલે એક અક્ષર થઇ બચે છે અને તે આગળના સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઉદાહરણ, (સ સ્કૃત અથ પરથી થયેલા) અપભ્રંશ અજ્જનુ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આજ થાય છે, અપભ્રંશ વહલ ઉપરથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં વાહલ થાય છે, (સ સ્કૃત ચિર્મટી ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ ચિર્મટી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતા જીમટા થાય છે. ગુજરાતી વગેરે હાલની ભાષાઓમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. (૨) અપભ્રંશમાં અહ તથા અડ એવા રૂપમાં જે જુદા સ્વર સાથે બોલાય છે. તે ઉચ્ચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં કાયમ રહ્યા છે ઉદાહરણ, અછહનુ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં અછહ થાય છે. (સ સ્કૃત હણકાલ ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ અન્હઆલહ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં અન્હાલહ થાય છે. હાલની ગુજરાતીમાં આ અહ નું ‘એ’ થયું છે. અને અડ નું ‘ઓ’ થયું છે, અછહનું (અસ્વરિત આથ અ હડી જતા) ‘છ’ થયું છે અન્હાલહ નું ‘હ-હાળો’ થયું છે મારવાડીમાં અહનું દે થયું છે, અડનું ઔ થયું છે. (ગુજરાતી જેન, મારવાડી જૈન, ગુજરાતી ચૌરી, મારવાડી ચૌરી) નરસિંહ મહેતાની અને કાન્હડાદે પ્રખ્યાત કર્તા પદ્માભની ભાષા પણ હાલની ગુજરાતી નથી પણ તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહેવાય એમ ડો. ટેસિટોરી કહે છે

‘મુખાવબોધ ઔક્રિક’ (સવર્ ૧૪૫૦), ‘વસત વિલાસ’ (સવર્ ૧૫૦૮) ‘કાન્હડાદે પ્રખંધ’ (સવર્ ૧૫૧૨), વગેરે ગુજરાતની ભૂમિના વતની લેખકોએ

૩. હેમચંદ્રે દેશીનામમાલામાં વહલ ને દેશ સ્થાન તરીકે ગણાવ્યો છે વહલ વક્ત્રવ દુહિણ (સવર્ અને વક્ત્ર દુહિણ-વરસાદની હેલીના અર્થમાં વપરાય છે) દે ના. ૭-૨૫

૪ વરસચિત્રે પ્રાકૃતપ્રકાશમાં શૌરસેની પ્રાકૃતના નિયમે દર્શાવતા અસ્તેચ્છ. (૧૨-૧૯) (સ સ્કૃત અસ્ શૌરસેનીમાં અચ્છ થાય) એક સૂત્ર મુક્ય છે એ પુસ્તક ઉપરની ટીકામાં મિ કાન્હેલ કહે છે કે, અસ્ નું અચ્છ થાય એ માત્ર વરસચિત્રી કલ્પના છે. મિ બીચ્છ કહે છે કે, એ સૂત્રમાં માત્ર અસ્ નો વર્તમાન ‘આદેશ’ (અસ્ ને બદલે વપરાતો સ્થાન) બતાવ્યો છે, અ ના ઉચ્ચારના ફેરફારથી અચ્છ રૂપ થયું એમ કહેવાનો એ સૂત્રમાં હેતુ નથી તેઓ જાણે ઉપરથી અચ્છ થયેલું કહે છે. (કંપેરેટિવ ગ્રામર પુ ૩, પ. ૧૮૦) ડો. સર રામકૃષ્ણ લાલસારકર અસ હરતા અસ્ થાતુ પરથી ‘ઉ’ ની બુદ્ધિ થયેલી હોવાનો વધારે સબબ છે એમ માને છે પિલ્સન રાહલોલોલકલ લેક્ચર્સ ભાષણ ૭૬. પ. ૨૭૩).

લખેલા ગ્રંથોની ભાષામાં એવાં કેટલાં મળી આવે છે કે જે હાલની મારવાડી ભાષામાં છે અને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં હતા પણ હાલની ગુજરાતી ભાષામાં નથી, તે હકીકત ડો. ટેસિટોરીના આ અભિપ્રાયને ઘણો ટેકો આપે છે. ઉદાહરણ, એ પુસ્તકોની ભાષામાં 'જુલો' મારવાડીમાં છે, ગુજરાતીમાં તે અર્થમાં 'ઘણો' છે એ પુસ્તકોની ભાષામાં 'ચોથી વિભક્તિના અર્થનો રહસ્ય પ્રત્યય છઠી વિભક્તિના અર્થમાં પણ વાપરવાની રીત યદ્યદ્યદ્, એદ્યદ્યદ્ એવાં કેટલાં માલુમ પડે છે મારવાડીમાં એ પરથી થયેલા જનરો, જિનરો સખ્દ છે. ગુજરાતીમાં એ કેટલું નથી, પણ 'જિનુ' 'જનુ' એવા કેટલાં છે.

૧૧ી ડો. ટેસિટોરી દર્શાવે છે કે પહેલા પુરુષના સર્વનામના બહુવચનમાં ગુજરાતીમાં જમ 'અમે' અને 'આપણે' એવા બે બુદ્ધિ, સાંભળનાર સાથેનું અને સાંભળનાર વચ્ચેનું મંડળ દર્શાવનારા કેટલાં છે તેમ મારવાડીમાં પણ બહુવચનન 'મ્હે' અને 'આપાં' એવા બુદ્ધિ કેટલાં કેટલાં છે આવા બુદ્ધિ કેટલાં કેટલાં મરાઠીમાં નથી.

ડો. ટ્રીઅર્સન દર્શાવે છે કે, ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાઓમાં નામ અને ક્રિયાપદનાં રૂપાંતરણ પશ્ચિમ હિન્દી ભાષા એડે પૃથક્કરણવાળી (analytical) ઘટનાથી થાય છે, પણ, ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાઓમાં એકે અપવાદ છે કે, છઠી અને (છઠી પરથી થતી) ચોથી વિભક્તિનાં કેટલાં પૃથક્કરણવાળી ઘટનાથી નહિ પણ નામ સાથે પ્રત્યયનું સંયોગમય (inflectional or synthetical) કેટલાં થઈને થાય છે અર્થાત્, ઘોડા સખ્દના પશ્ચિમ હિન્દીમાં આ વિભક્તિઓના કેટલાં ઘોડેકા અને ઘોડાકો એવા છે, ગુજરાતીમાં 'ઘોડાનો,' 'ઘોડાને' એવા કેટલાં છે, મારવાડીમાં ઘોડારો, ઘોડાને એવા કેટલાં છે છઠી વિભક્તિનો સખ્દ બતાવવા અપભ્રંશમાં કિઆ, કેર, (કર, કરો,) તણ (તણો) એ પદો સખ્દને છેડે ઉમેરવામાં આવે છે. પશ્ચિમ હિન્દીમાં એ કિઆ પદ ઘોડામાં મળી ગયું નથી અને ઘોડેકા માં કા એ પૃથક્કરણવાળી ઘટનાના ઉમેરા તરીકે રહ્યું છે ગુજરાતીમાં અને મારવાડીમાં તણનો ત અને કેરનો ક છડી બાક છે અને તેમાંના બાકી રહેલા

૫ ૨ ૨ નરસિંહરાવ જોશનાથે દર્શાવ્યું છે કે, ઈસવી સદના યોદમાં અથવા ૫૬૨માં સેકમાં થયેલા પારસી મેથેમેટિકલ લખેલા ગુજરાતી પુસ્તકમાં છઠી વિભક્તિના અર્થમાં રહિં પ્રત્યય વાપરેલા છે (ઈન્ડિઅન મેથેમેટિક્સ, ૧૮૫૦ અને મે ૧૮૬૫) એદ્યદ્યદ્ નો કેટલું અક્ષર છુટો ન બોલતાં એહિં એવો સામઠો ઉચ્ચાર કરતા નજરો સાથેનું સામ્ય હર્ષજોષર થશે

૬ છઠી વિભક્તિના કેટલાં સાતમી વિભક્તિ કરીને ચોથી વિભક્તિ એ કેટલાં બનાવવામાં આવેલું હોય છે

૭ ૨ ૧ બ કમળાચર પ્રયાસ કર ત્રિવેદી inflectional or synthetical કેટલાં ભાષાને 'પ્રત્યયાત્મિક' નામ આપે છે અને analytical કેટલાં ભાષાને 'પ્રત્યયલક્ષણ' અથવા વિભાગ-અત્મિક નામ આપે છે જુલુ વ્યાકરણ પૃ. ૧૨-૧૨-૧૩

૮ ૨ ૨ વગેરે અક્ષર કેટલાં સખ્દના આરંભમાં ન હોય, એકાક્ષરમાં ન હોય અને બે સ્વર થયે આવેલા હોય ત્યારે હ્રસ્વ થાય એવો પ્રકૃતનો નિયમ છે વર્ણચિહ્ન પ્રાકૃતપ્રકાશ ૨-૧-૨, દેમાચાર્યકૃત મિદ્દહેમન્દ્ર ૧-૧૦૬-૧૧૦, હિંદુસ્થિત સર્વે, પૃ ૬ ૫ ૩૨૮

અસર પ્રત્યય યની આનળના શબ્દમાં લખી જતા 'ઘોડાનો' 'ઘોડારો' એવા સ-
પ્રાયમય રૂપ થાય છે આ રીતે ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના અધારણુમાં આ
વિશેષ મળતાપણુ છે

'કાન્હડહે પ્રમધ' નો કર્તા પદ્મનાભ (જ્ઞાતે વિસનગરે નાગર) એ કાવ્યમાં
મારુઆદિ અને ગૂજરાતિ એવા દેશનાં બુદ્ધાં નામ પડે છે તેથી એના વખત પહે-
લાથી એ બુદ્ધા નામ પડ્યા હોવા બેધએ અને, 'ગુર્જરા' એથી બહુ બુનું નામ
કે ન પળુ એ કાવ્યની ભાષા મારવાડી અને ગુજરાતી બન્નેને મળતી આવે છે

જિણિ દેસિ કીજઈ જાગ, જિહા વિગ્રનઈ દીજઈ ત્યાગ. '

'વૂછઈ જાન પાતસાહ હસી, ગૂજરાતિ તે કહીઈ કિસી. '

આ વચનોમાં જિણિ, (સલ્લભેદનું) કીજઈ, (સલ્લભેદનું) દીજઈ, વિગ્રનઈ,
વૂછઈ, એ રૂપ મારવાડીને મળતા છે, અને દેસિ, જિહા, હસી, તે, એ રૂપ ગુજ-
રાતીને વધારે મળતા છે

રાજસ્થાની ભાષાઓના અધારણુપરથી ડો. ગ્રીન્સન એ અભિપ્રાય આપે છે કે
પશ્ચિમ હિન્દીથી પળખી ભિન્ન છે તે કરતાં પણ રાજસ્થાની ભાષાઓ વધારે ભિન્ન
છે, અને એ ભાષાઓને પશ્ચિમ હિન્દીની ઉપભાષાઓ કહી શકાય નહિ, પણ તે
કોઈ ભાષાની ઉપભાષાઓ ગણાય તો ગુજરાતીની ઉપભાષાઓ ગણાય નામના રૂપા-
ખ્યનામાં રાજસ્થાની ભાષાઓ પાશ્વમ હિન્દીથી બુદ્ધા પડે છે અને ગુજરાતીને મળતી
આવે છે 'હુ' 'તુ' એ બે સર્વનામના કેટલાક રૂપ જ્યાં કોઈ ભાષાને મળતા આવે
છે ત્યાં તે ગુજરાતીને મળતા આવે છે ક્રિયાપદના નિશ્ચિત વર્તમાન કાળના રૂપમાં
તે ગુજરાતીને મળતી આવે છે અને પશ્ચિમ હિન્દીથી બુદ્ધા પડે છે રાજસ્થાની
ભાષાઓમાંની મેવાતી ભાષા પશ્ચિમ હિન્દીને ઘણી વધારે મળતી છે, માળવી ભાષામાં
બુદ્ધા સાર્થે કેટલાક અસમા મળતાપણુ છે, અને જૂપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી
માથ ઘણી નિકટ ગીતે મળતા છે

જાણેરના ગળની આજ્ઞાથી એ ગાદીના પ્રથમના અધિપતિના પરાક્રમ વર્ણવવા
પદ્મનાભે 'કાન્હડહે પ્રમધ' રચ્યો એમ એ કાવ્યમાં તેણે લખ્યું છે અને એ પ્રકારે
લખેલો અન્ય જાણેરમાં અર્થાત મારવાડમાં સમજાય એવી ભાષામાં હોવા બેધએ એમ
મહજ અનુમાન થઈ શકે છે આ મિતિ પણ એ જ દર્શાવે છે કે એ અન્યની ભાષા
ગુજરાત અને મારવાડ બન્ને સ્થળમાં પ્રચલિત હોવી બેધએ

ગુજરાત અને મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ એકસરખી હતી તે સમયે બન્ને
પ્રદેશમાં ગજ કરનારી રાંઠોડ, સોલકી, પરમાર જાહાણુ વગેરે રજપૂત બંતોની હાલ
પણુ એ બન્ને પ્રાંતમાં ગાદીઓ છે તેમના પરસ્પર સંબંધથી ભાષાના સામ્યને જ પોષણ
મળતું તે હવે રાજકીય વ્યવસ્થાની ભિન્નતાને કીધે ચાલુ રહ્યું નથી. પરંતુ, પ્રથમની
મિતિના એ નિશાન હજી ઉપયોગી સાક્ષી પૂરે છે

ગુજરાત અને મારવાડની ભાષાના સંબંધનો એક બીજો પુરાવો અવાઈના સાહિ-
ત્યમાંથી મળી આવે છે. અવાઈમાં પહેલા વેપ ગણપતિનો આવે છે તેમાં ગણપતિની
સ્તુતિના 'ગણેશીઆ' ગાથા પછી અવાઈમાં નીચેની સાખીઓ ગાય છે.

“મારૂં નારા દેશમાં, હીઠાં તણ રતન;
એક ઢોલો, દુલ મારડી, ત્રોએ કસુંબો રત.
મારડી નાહે જગાજળા, ઉભી વેણ સુકાય,
એ દન કરે છોડવે, ખાળો નામ જઠેરા ખાય.”

તે પછી “મારના પ્હોર” આવામાં આવે છે અને તેમાં “મારૂં ઢોલો” એકે ભાવપૂર્વક કહેલા વચને હોય છે ત્યાર બાદ “મારના દેશ”ની સ્તુતિ નીચે પ્રમાણે લવાઈ આવે છે

“રૂડો ને ગળીઆમણો મારનો દેશ,
રૂડો નણુદીના વીરા,
ઢોલન ઢમકે પાણીડાને આવે,
જ હુડી પ્રમાણે લાવે રૂડો,
માનો દેશ રૂડો, નણુદીના વીરા.
ઉંચી કુંચી મેડી રસીઆને,
દીવો બળે મહારાજ,
વીવણો બળે મહાજમ રાત.”

ભવાઈ સંત્રહ

‘મારના દેશ’માં ભવાઈના એક ઉદ્દેશવ પામેલા એમ આ સર્વ વચનો ઉપરથી જણાય છે મારવાડની ભૂમિ ચૂકી હોવાને લીધે ત્યાંના કુવા એટલા ઉંડા હોય છે કે કાસ ખેંચતી વેળા બળદને ઉતરવાના ઓલાણુ વણાં લાખાં હોય છે અને કાસ પાણીથી ભરાઈ ઉપર આવે ત્યારે થાળા ઉપર ઉભેલા માણસ બળદ હાંકનારને પાઠા વળવાની બખર આપવા સારૂ ઢોલ વગાડે છે એ સ્થિતિ “ઢોલન ઢમકે પાણીડાને આવે” એ લિટીમાં દર્શાવી છે, તેથી એ વર્ણનથી ખાતરી થાય છે કે ‘મારનો દેશ’ તે મારવાડ છે.

અપભ્રંશમાં ઢોલો શબ્દનો અર્થ ‘સ્વામી’ અથવા ‘નાયક’ થતો હતો તે સિદ્ધાન્તમર્મદ્રમાં ઉતરેલા નીચેના દુકા ઉપરથી જણાય છે —

ઢોલો મર તુહુ વારેયા મા કુર દીહા માણુ ।

રિદ્ધિ ગમિહી રનઢી વઢવઢ હોર વિદ્યાણુ ॥૧૦

ઢોલો શબ્દમાં રહેલી નાયકની નાયિકા પ્રત્યેની આસક્તિ પરથી ગુજરાતી ભાષામાં “ઢોલો” શબ્દમાં આવશ્યકતાનાં ગુણની લક્ષણા થઈ અને તે પછી “ઢોલો” એટલે “નિર્બળ મનનો” “મૂખ” એવો અર્થ રૂઢ થયો છે પરંતુ “ઢોલો”નો અસલ અર્થ જે ભવાઈની ઉપર કહેલી સાખીમાં ઉદ્દિષ્ટ છે તે હજી મારવાડી ભાષામાં કાયમ રહ્યો છે ઉદાહરણ્ય,

આર આર ઢોલા વણજારે-રી પોઠ,

નમાકુ લાયોરે માં-જા ગાઢા માર સોરઠી,

રે મ્હોંરા રાજ.

મારવાડી (ચળી) (જૈસલમેર રાજ્યમાંની).

૧૦. અર્થ — ‘ઢોલો’ એ તને વાર્યો કે લાણુ માન મા કર, નિદાએ શત બધે, ઉતાવળે વહાણુ થશે

તે જ પ્રમાણે “માર” એટલે “મિત્ર” “પ્રીતમ”, એ અર્થ ભવાઈની સાબીત. દર્શિત છે, તે જ પરની મારવાડી પંક્તિઓમાં પણ ઉદ્દિષ્ટ છે. નદીમાં સ્નાન કરે. અને કાળા કેશની વેણી છુટી મૂકીને ઉભેલી “મારડી” ના દર્શનને ગુલતા નામવાળા ચદન વૃક્ષની ઉપમા આપી છે. ત્યાં પણ “મારડી” નો અર્થ “નાયિકા” જ છે આ રીતે “માર” અને “મારડી” તે મારવાડના મનુષ્ય નહિ પણ “નાયક” અને “નાયિકા”-એ અર્થ સૂચવે છે કે, મારવાડના શ્રોકોએ પોતાનામાં રસિકતા રહેલી હોવાની કલ્પના કરેલી તેથી એ પદ યોગ્યેલા. આવા વર્ણન કરી અને રસિકજનોની ઉચી મેડોઓએ મધ્ય રાતે દીવા બળે એવા “મારના દેસ” ને રડો ને રળીઆમણે કહી નાટ્યપ્રયોજનો આરંભ કરવાની પ્રથા મારવાડમાં જ ઉત્પત્ત થયેલી એમાં સંદેહ રહેતો નથી તેમ જ એ નાટ્યપ્રયોગો યોગ્યતા ત્યારે મારવાડ અને ગુજરાતની ભાષા એક હોવાથી ગુજરાતમાં પણ તે એ જ રૂપમાં પ્રવર્ત્યા એમ અનુમાન થાય છે કાળક્રમે, ગુજરાતની ભાષાના ફેરફાર સાથે ભવાઈની ભાષા બદલાઈ પણ ગવાના પદ અને ભજવવાના બેલ કાયમ રહ્યા એ સ્પષ્ટ છે ભવાઈઓનું સાહિત્ય લખાણ નહોતું પણ ભવાઈઓએ મોડે રહ્યું હતું અને પાઠપરપગથી ચાલ્યું આવ્યું હતું તેથી લઢીઆઓના કારકાર ભવાઈની ભાષામાં દાખલ થયા નહિ એ રીતે, એ સાહિત્યમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતા મારવાડી સાથે મળતાપણાના અશ વધારે માલમ પડે છે અને “વીકા સોસોદિયાનો વેશ” ની ભાષા તો લણી ખરી મારવાડી જ જણાય છે અલબત્ત, એ મારવાડી તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા નથી પણ, ભવાઈઓએ વખતોવખતની પ્રવર્તમાન મારવાડી ભાષાના પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે એ અસલ ભાષામાં ફેરફાર કરેલા છે.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડનું અને ગુજરાતનું ભવાઈનું આ સાહિત્ય નામાન્ય હતું અને એક જ ભાષામાં હતું.

હાલની રાજકીય વ્યવસ્થાની ઘટનામાં મારવાડ અને ગુજરાત બુદ્ધ પડી ગયા છે, અને, એ બે દેસ વચ્ચે સાહિત્યનો સંબંધ રહ્યો નથી મારવાડી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું સાહિત્ય ન્યૂન હોવાથી મારવાડી ભાષા હિન્દી ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારતી જણાય છે અને મારવાડના લેખકો આદર્શો મૂકે હિન્દી તરફ વળતા જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન સાહિત્યમાં એવી ન્યૂનતા નથી અને ગુજરાતી ભાષા હિન્દુસ્તાનની બીજી કોઈ વર્તમાન ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારે તેમ નથી, તથા પોતાનું પૃથક્ સ્વરૂપ જોઈ બીજી કોઈ ભાષામાં ભળી જાય તેમ નથી. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન હિન્દી ભાષા કરતા સાહિત્ય વધારે બીલેલું છે વળી, નામની વિકસિતિઓ તેમ જ ક્રિયાપદના ભેદ, કાળ, પ્રયોગ, વગેરેની વિવિધતા અને વિપુલતા ગુજરાતીમાં હિન્દી કરતા વધારે છે. આ રીતે, વિકાસની સામગ્રી ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દી કરતાં વિશેષ છે, અને, મારવાડી ભાષા એ ગુજરાતી ભાષા તરફ વળશે તો નજીકની પેઢીની એ તેની મોટી બહેન વૃદ્ધિ પામવામાં તેને લણી સહાયશ્રૂત થશે એ નિસ્સંદેહ છે.

બાલસાહિત્ય.

(લેખક—સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણલાલ નીલકંઠ. બી. એ.)

ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય હજી પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું નથી તેમા ઘણા અંશે અપૂર્ણ છે અને કેટલાક તે નહીં સરખા છે. જ્યારથી ગુજરાતી ભાષા હાલના રૂપાન્તરમાં આવી ત્યારથી તે આજ સુધી તેમાં પવનો મોટા જથ્થે લખાએલો છે. ગદ્ય સાહિત્ય તે ઘણા પાછળના કાળનું છે એ સર્વ કાંઈ બલે છે. એટલે સાધારણ રીતે કાવ્યનો વિષય ન થઈ શકે તેવી સર્વ જાણતો પદ્યમાં જ રચાઈ હતી અને ગદ્ય લેખન શરૂ થયા નહીં તે સાહિત્યનો જુદા જુદા કારણો આવી મળવાથી વિકાસ વધારે થયો છે. તેમ છતાં પ્રમાણમાં સાહિત્યના કેટલાક વિભાગો ઘણી જ અપૂર્ણ દશામાં છે. કાવ્યનો સમૂહ ઘણો હોવા છતાં નાટકનો ઉત્કર્ષ જોઈએ છે, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર વગેરેના ગ્રન્થો અણતરીના જ છે. તેમજ કાવ્યરસનું સાહિત્ય નહીં જોડલું છે અને જાળકો માટે પણ સાહિત્યસામગ્રી કાંઈ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

સાહિત્ય પરિષદો કાંઈ જે સાહિત્યની જોટ હોય તે manufacture કરાવી શકે અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરાવી શકે એ સંભવિત નથી સાહિત્યના ગ્રન્થો એમ to order-યોજના પ્રમાણે રચી શકાતા નથી તથાપિ એવી પરિષદોમાં વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવવાથી જતસાહી અને શક્તિસ પત્ર લેખકોને માર્ગસૂચન થાય છે એ નિર્વિવાદ છે.

બાલકો એ પ્રબળી મોટી સંપત્તિ છે અને તેમને યોગ્ય માર્ગે ચઢાવવામાં આવે તો ભવિષ્યનું પ્રબળજીવન ઉત્તમ થાય એ આપણે બહુએ છીએ માટે આપણા બાળકોમાં શુભ સંસ્કાર પડે એ હયાનમાં રાખવાનું છે. ઘરમાંથી મળતું શિક્ષણ, શાળાનું શિક્ષણ, સંગતિથી મળતું શિક્ષણ અને વાંચનથી મળતું શિક્ષણ એ સર્વ બાળકનું ચારિત્ર્ય ઘડવામાં સહાયજૂત થાય છે તેમાં વાચન સબધી વિચાર કરવાનો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં બાળકોને માટે સાહિત્ય નથી, તેઓને માટે પુસ્તકો નથી અને ચોપાનીઆ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. તેમને માટે કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય હોવું જોઈએ તેનો ખરો ખ્યાલ હોય તોજ તેમને માટે યોગ્ય પુસ્તકો રચાય બાળકોનાં મનના વલણો, જુદી જુદી માનસિક શક્તિઓની મદદ અને લીધતા આ સંબંધમાં ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ એકદરે એવો ખ્યાલ જોવામાં આવે છે કે નીતિના બોધપાઠો તેમને આપવામાં આવે તો તેઓ સદાચારનાં પુતળાં બની જાય પહેલાં આવા કદિપત ખ્યાલને લીધે તેઓને પ્રત્યક્ષ બોધના સાધન કોઈકોઈ રચતા અને હવે કાંઈક તેમાં ફેરફાર કરી વર્તોક્ષે બોધ આપવાનો પ્રયત્ન જ્યાં બાળકોનું સાહિત્ય રચવાના છૂટા છવાયા પ્રયત્ન થાય છે ત્યાં જોવામાં આવે છે. અને વિશેષમાં કાંઈ સહેજ જ્ઞાન મળે તેવાં લખાણો હોય છે. બાલસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતાં બહુશે ક્રે તેમનામાં અનુકરણશક્તિ, જ્ઞાપનાશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. આ સર્વને જવાબ દેતું, એ શક્તિઓને સંતોષનારું સાહિત્ય બાળકો હોયથી વાંચે છે અને તેની અસર

ધાર્યા પ્રમાણે થાય છે. અલગત ખાળકોમાં બુદ્ધિ તેમની ઉમરના પ્રમાણમાં હોય છે તેથી તેઓ બુદ્ધિની કસોટીપર દરેક ખાળત મૂકે છે પરંતુ કલ્પનાશક્તિ ઘણી વાર એટલી અલવત્તર હોય છે કે દુનીયાની વાસ્તવિકતાની બહાર કલ્પના તરંગોમાં આનંદ માનવામાં તેઓ હમેશ તત્પર હોય છે

અંગ્રેજી ભાષામાં આજથી સો વર્ષ કુપર ખાળકો માટેના સાહિત્યની હાલ અહીં છે તેવીજ સ્થિતિ હતી તેમને માટે રડવાખડયા પુસ્તકો હતા અને તેમાં કોઇ કોઇ ઉમરો થતો પરંતુ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં એ સાહિત્યની ખીલવણી ન કલ્પી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં થઇ છે ખાલકો માટેની બેદરકારી જ એ સર્વનું કારણ હતી. એવું કહે છે કે અંગ્રેજી પ્રજાનું લક્ષ્ય છોકરા તરફના અયોગ્ય વર્તન તરફ દોરનાર ચાર્લ્સ ડીકન્સ હતો. ડીકન્સ અંગ્રેજી ભાષાનો શિષ્ટ લેખક છે. તેણે સખ્યાખંધ પુસ્તકો લખ્યા છે, જે લોકપ્રિયતાની ટોચે પહોંચેલા છે. છતાં ડીકન્સની સ્ટેડીનરી એટલે સો વર્ષની જયતિ ઉજવવામાં આવી ત્યારે પ્રજા આ વિષયમાં તેની ઋણી છે એ વાતને ખામ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. નીતના પાઠો માન દર્શાવતી વાર્તાઓના જમાના પછી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં લોકમાં પ્રચલિત એવી જીન પરીઓની વાર્તાઓના સંગ્રહો પ્રકટ થયા જેને કેરી ટેલમ કહેવામાં આવે છે. તે વાર્તાઓ બધી જ કલ્પિત હોય છે એટલું જ નહીં પણ તદ્દન અસંભવિત હોય છે. પરંતુ ખાલકોની કલ્પનાશક્તિને તે એટલી કઠ સુધી આકર્ષે છે કે અંગ્રેજી ખાળકો વાચતા શીખ્યા પહેલાં અત્યંત રસપૂર્વક તે સાંભળે છે અને વાચતા આવડે ત્યારે વાંચે છે અને કલ્પનાના એવા ઉડયનોમાં એટલા મગ્ન થઇ આનંદનો અનુપમ અનુભવ કરે છે કે આપણને તે બેઠને અમ થાય છે કે આપણા દેશના ખાળકોને આપણે બેઠએ તે કરતાં વહેલા વળીર બનાવી દઇએ છીએ અને જગતના કઠોર અનુભવ કરાવીએ છીએ. કલ્પનાના મનોરાજ્યમાં વિહાર કરનાર એ ખાળકો તરફ બેઠને સહજ ધરછા થાય કે આપણે આપણું ખાળપણ ફરી મેળવવા ભાગ્યશાળી થઇએ !

એ વાતોમાં સારા નકારા મનુષ્યો, રાક્ષસો, પગીઓ વગેરે હોય છે અને સફવર્તનનું તત્ત્વ પણ હોય છે પણ તે અત્યંત ઝાલુ હોઇ તરી આવતા બોધની પેઠે અસ્થિર લાગતું નથી તેવી વાર્તાઓ ઘણા પ્રમાણમાં વચાય છે અને તેઓ પોતાની છાપ પણ અચૂક પાડે છે તેવા અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી કેટલાકના ભાષાતરે કે અનુવાદ થયા છે પણ અસલ વાતો ત્યાંના ભાવવાળી હોવાથી ખાળકોના મનમાં સરલતાથી ઉતરી શકતી નથી. આપણા દેશમાં પણ ચાલતી કલાણીઓ, વાતો ઘણી છે અને તે આગળના જમાનામાં એક મુખ્ય બીજી મુખે કહેવાતી તે કહેનારા સાંભળનારા ઓછા થઇ ગયા છે એ બેદની વાત છે તેવી સર્વ વાતો સંગ્રહીત થવી બેઠએ અને ખાલકોને લાયકની તેમની તારવી કાઢી તેમને માટે સાદા સહેલા સ્વરૂપમાં તે પ્રકટ થવાની જરૂર છે. તે કામ જેટલું જલદી થશે એટલા વધારે લાભ છે, કારણ કે એ વાર્તાઓ બાલુનાર વર્ગ વખત જતાં હુમ થશે અને સાહિત્યનું એક વીર, અદ્ભુત રસ ભરેલું અંગ હમેશને માટે જર્મ રહેશે ગભ પાદશાહની વાતો સાંભળી તેને હસી ક.દન.

ઘણા હોય છે પણ તેમની પાછળ રહેલું દેશકાળનું રહસ્ય સમજે તેને એ હાસ્યાસ્પદ નહીં પરંતુ દેશના પ્રાચીન સમયના ધનરૂપ હોય છે. તેવા સંગ્રહો બહાર પાડવામાં મહેનત અને નાણાંની જરૂર છે પ્રતિભાશાળી લેખકોની ખાસ જરૂર નથી માટે સાહિત્યપ્રેમી રાખ્યે', વર્ગીકૃત સોસાયટી અને એવી સંસ્થાઓ એ કામ કરાવી શકે તેમ છે. એવા બાલકો માટેના સંગ્રહ અંગ્રેજીના અનુવાદ કરતા વધારે અનુકૂળ થઈ પડવા સંભવ છે.

છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં જે બાલસાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં થયું છે તે બહુ જ ઓછું છે છોકરાંને રસ પડે, તેમના જીવનમાં પ્રોત્સાહન આવે, અને નિર્દોષ આનંદનો અનુભવ તેઓ કરે તેવી નાની મોટી વાર્તાઓના અસંખ્ય પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં થયા છે એ બધાં શિષ્ટ અને કોઈપણ ઓછા વાંચક વાંચના છે, અને તે એક બે નહિ પણ સેકન્ડો રચાયા છે નિર્દોષ બાલ્યકાળમાં જરીબ તવજર સહુ કોઈ તેનાથી મળતી મોજ ભોગવી શકે છે ભણવા તથા રમવામાંથી બચેલા વખતનો આવા સાધનો વડે મદુપયોગ થાય છે.

તે ઉપરાંત બાળકોની મહત્વાકાંક્ષા પોષે તેવા સરળ જીવનચરિત્રો અંગ્રેજીમાં ઘણાં લખાયાં છે અને અંગ્રેજી વાર્તાઓ રચવા કરતાં આવા ચરિત્રો રચવાની સામગ્રી આપણા સાહિત્યને સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે પરંતુ એ ચરિત્રો બાળકોને માટે લખનારે બાળકોનાં વલણો અને વૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેવી રચનાશૈલી અને ભાષા ગંભીર ખાસ દયાનરામવાની જરૂર છે. કેટલાક બાલઉપયોગી પુસ્તકોમાં આ વાતપર દુર્લભ ભાવો આવે છે.

સુસાક્ષીના પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં ઓછા છે પરંતુ તે પણ બાળકોને વાચવાના લક્ષ્યનિર્ણય નથી લખાએલા હોતા માટે તેવા પુસ્તકો પણ બાલસાહિત્યમાં જરૂરનાં છે. તે રચવામાં કાંઈ ખાસ ઇશ્વરદત્ત શક્તિની જરૂર પડતી નથી. અંગ્રેજીમાં તેવાં પુસ્તકોની રસિક માળાઓ છે જેમાં જુના જુના દેશની ચિત્રાકર્ષક હકીકતો ચિત્રો અને નકશા સાથે અપેક્ષા હોય છે આપણે ત્યાંના બાળકો માટેનાં તેવા છૂટા છવાયાં લખાણો ભાવોમાં આવે છે તેમાં ડહાપણડાણાપણું ભાવોમાં આવે છે તે આ પુસ્તક-માળામાં નજરે પડતું નથી.

ઇતિહાસને લગતી પુસ્તકમાળાઓ પણ એ જ રીતે મનોહર શૈલી, સરળ ભાષા અને રસમય હકીકતોવાળી હોય છે હિંદુસ્તાનનાં તેમ જ અન્ય દેશોના ઇતિહાસમાંથી આવા નાનકડા પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં રચાવવાનું કામ અશક્ય નથી.

હુન્નરો, ઉદ્યોગો, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિવિદ્યા, ખેતી અને સર્વ વિદ્યાઓને લગતાં પણ બાલકોને અનુકૂળ પડે તેવી રચનાના પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છે અને જે બાળકોને સ્વભાવિક વલણ તેમાંના કોઈ તરફ હોય તેમને તેમની તે વૃત્તિ બીજવવાનાં રસિક સાધનરૂપ તેઓ બને છે.

આવા વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો બાળકોને માટે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં છે તેમ કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે એમાંનું ઘણું અમે આપણા સાહિત્ય માટે થઈ શકે.

તેમ છે. આપણા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે વિસ્તાર નથી થઈ શકતો તેના અનેક - કારણોમાં આપણી તે તરફની બેદરકારી મુખ્ય છે. કેટલાક પાસે બુદ્ધિનું સાધન છે, ઇચ્છા છે તેમને અનુકૂળતા નથી. અનુકૂળતા હોય તેમનામાં શક્તિ ન હોય અથવા ઇચ્છા ન હોય. ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અતરની લાગણી હોય, લખવાની શક્તિ હોય અને નિવૃત્તિ હોય એવા ગૃહયાજ્ઞકયા માણસો જડશે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યના ખાલસાહિત્ય સિવાયનાં અંગે તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાની સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા રાખતા હોય છે. એટલે જે બુજ લેખકો છે તેઓ પણ ખાલસાહિત્ય તરફ લક્ષ આપી શકે એમ હાલ તો જણાતું નથી. તે માટે ખાલસાહિત્યના જે પુસ્તકો માત્ર ખત અને મહેનતથી રચવાનાં હોય તે ખાળકોના નિકટનાં સબધીઓ-શિક્ષકો અને માતાઓ-એ ઉપાડી લેવાં બેઠાં સર્વ કોઈ પ્રતિભાશાળી લેખક ન થઈ શકે, નિસર્ગશક્તિથી રચાએલાં કલ્પનામય પુસ્તકો રચવા બધા બાળ્યશાળી ન અને પરંતુ ખાળકો તે આપણને સોપાએલા પ્રિય આત્માઓ છે એવી લાગણી ધરાવી તેમના જીવનમાં રસ રેડે તેવા, તેમને સસ્કારી કંઈ તેવા, તેમને મહત્ત્વાકાંક્ષી કંઈ તેવાં અને મુખ્યત્વે આનંદ આપે તેવાં પુસ્તકો તેઓ રચી શકે અગ્રેજી ભાષાના ખાળકોના પુસ્તકોને મોટો ભાગ સ્ત્રી-રચિત હોય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ એવાં પુસ્તકો લખી શકે એવી સ્થિતિ નથી પણ શિક્ષકો તે કરી શકે તેમ છે એ અગ્રેજી પુસ્તકોની લખનારીઓ ઘણે ભાગે શિક્ષકો જ હશે વિવાહિત સ્ત્રીઓ, માતાઓ કરતાં અવિવાહિત સ્ત્રીઓના પ્રયાસ એ દિશામાં વધારે ભેગાં આવે છે તેથી એ અનુમાન કરી શકાય ઇંગ્લાંડમાં બધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં-છોકરા-છોકરીની-સીશિક્ષકો જ હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં ગમતા એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે

ખાલકો માટે કોઈ કોઈ માસિકો પ્રકટ થાય છે તેમાં પણ ખાળકોને અતિ ગંભીર બનાવવા તરફ લક્ષ વધારે આપવામાં આવે છે-અથવા તો ગંભીરતાને બદલે બહુ ખાળકો બુદ્ધિહીન હોય તેવા નમાલા લખાણો હોય છે. કેટલાક સારા લેખો પણ હોય છે. પરંતુ બોધ તરફ વધારે લક્ષ રાખેલું દેખાય છે વળા તે ઉપરાંત એક વલણ ભેગામાં આવે છે તે શરૂઆતથી જ દાખી દેવા જેવું છે ખાળકો માટેના લેખો તેઓને વાચવા માટેના હોવા બેઠાં. તેઓ લેખક થાય એ તેવા લખાણોનો હેતુ હોવા જ ન બેઠાં. વાંચી સમજી શીખવા પડેલા લેખક થવાની આકાંક્ષા અસ્થાને છે. તેથી ખોટી ચડસાચડસી, ખાળકોને નામે મોટાં લખે તેવી કઠાઈ અને ખરેખર ખાળકો લખે તો લેખનું તદ્દન અપરિપકવપણું એ જ ખગ્લિયામ થાય છે ખાલસાહિત્યના માસિકો તે ખાળલેખકો તૈયાર કરવાના યત્ને નથી, એ વાત ભાર મૂકીને કહેવાની જરૂર છે ખાળકોનું કામ તેમને માટે તૈયાર કરેલી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી આનંદ મેળવી, અને તેથી પ્રાપ્ત થતા શુભ સસ્કારોને જીવનમાં વાપરવાનું છે. પોતાની કાચી સમજ શક્તિ, અજ્ઞાન, અભ્યવસ્થિતતા વગેરેનો લાભ બીજાને આપવાની જરૂર નથી. કોઈ કોઈ ખાળકો ઇશ્વરદત્ત વિરલ કલ્પનાશક્તિના સામર્થ્યવાળાં કોઈ કલ્પનામય લખાણ કલાચ કરી શકે પરંતુ લેખક થવાના પ્રયત્ન તેમની પાસે કરાવવા ન બેઠાં અને તેને ઉત્તેજન પણ બનતા સુધી ન આપવું બેઠાં. લેખક થવા યોગ્ય પોતાને

માનવાશી આત્મજોરવ અઠાળે અને અસ્થાને આવે છે અને તેવા બાળકોની મનશક્તિનો વિકાસ થતો અટકે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય કંઈ અપૂર્ણ દશામાં છે તેના વણા ઉપયોગી વિભાગોને ધટ સ્થિતિમાં લાવવા માટે જાગીરવ પ્રયત્નો કરવાના છે, તેને માટે પુરતા હેખકો અને કાર્ય કરનારા નથી, નાણાં ખરચનારા નથી, વાંચનારા નથી, તેમાં રસ હેનારા નથી તે! તેના આ જોણ ગણાતા વિભાગપર લક્ષ ડોણ આપણે એવા પ્રશ્ન ડોણ કરે તે તેનો પ્રથમ ઉત્તર એ છે કે આપણે ધારીએ છીએ તેવા જોણ એ વિભાગ નથી. વળી સાવચવ વસ્તુઓ પેટે જ સાહિત્યનો વિકાસ થઈ શકે સાહિત્યનું એક અથવા પ્રથમ પરિપૂર્ણ થાય પછી બીજું પછી ત્રીજું એમ ઇટ પથરથી મકાન બધાય તે રીતે ન થઈ શકે જ જ વિભાગને અનુકૂળ સંજોગો મળે, જ માટે કાર્ય કરનાર નીકળે તે તે વિભાગો ઉજાત થતા જાય, અને તેવા અનેક સાથે પણ વૃદ્ધિ પામે તેમાં કાંઈ અશક્ય નથી. માટે અમુક વિભાગની વૃદ્ધિ થવાની રાહ બેવાની જરૂર નથી.

હેશના ભવિષ્ય માટે જમને ઉજવળ આશા છે, ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય માટે જમને અભિમાન અને આદર છે, બાળકો માટે જમને સેતકક પ્રેમ છે તેવા સાહિત્ય પ્રેમીઓના આ સમેલન સમક્ષ બાળકો માટે કરેલી આ માગણી ભવિષ્યમાં સફળ થશે એવી મજાથી આ વિચારદર્શનની સમાપ્તિ કરવાની રાત લઈ છું.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

મૂળ સ્થાપકોનું ચરિત્ર, સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા
પાછળનો ઇતિહાસ.

વિક્રમની જોગણીસમી સદીના સુમારે બીજા પાદશી શરૂ થઇને ત્યાર પછીનો ભગભગ સાઠ વર્ષનો કાળ જુદાં જુદાં કારણોને લીધે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અદ્વિ-તીય છે એ અરસામાં આર્યવર્તમાં અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક વિપ્લવો થયા, કેટલા રાજ્યો અને ધર્મપથો જીભાં થયા અને નાશ પામ્યા, કેટલાક પરાક્રમી ગુરૂવીરો, ધર્મસ્થાપકો અને સુધારકો એ સમયપટ પર પોતાના પગલા પાડી ગયા. એ બનાવોની જુદી જુદી રીતની સારી માઠી અમર આજ સુધી હિંદુસ્થાન ભોગવી રહ્યું છે.

ભગવાન સહજાનંદની જીવનલીલા એજ વખતમાં રમાઇ, તેથી એમના કાર્યની યોગ્ય પીછાણ થવાને એ સમયનું સિદ્ધાવલોકન યોગ્ય થયે.

સહજાનંદ સ્વામીના જન્મ સમય (સ. ૧૮૩૭, ઇ. ૨ ૧૭૮૧) ના હિંદુસ્થાન પર દૃષ્ટિ નાખો ઇંગ્લેન્ડ સત્તાનો પાયો નંખાઇ ગયો છે પણ હજુ એ પ્રબળ તીવ્ર રાજ્યાધિપતિના ઉત્પત્તિ નથી થઇ, હજુ એમનું ધ્યાન બાપા સ. ૧૮૩૭ (ઇ. સ. ૧૮૦૦) પરજ ચોટયુ છે, હજુ એમના અમલદારોની રાજ્ય વધાવવાની (૧૭૮૧) માં ભારત વૃત્તિ ઉપર ઇંગ્લાંડથી સખત અકુશ મૂકાયા બાદ છે, એમના વર્ષની રાજકીય રાજ્યનો વિસ્તાર હજુ બગાળામાજ થયેલો છે મદ્રાસ તરફ સ્થિતિ. હજુ માઇસોરનો પરાક્રમી સીપાઇ હૈદર અને તેનો પુત્ર એમને હાવી રહ્યા છે. મરાઠા સત્તાનો અસ્ત થવા માડ્યો છે, પણ

હજુ તેનું તેજ ઇંગ્લેન્ડને આજ નાખે એટલું તો છે.

પંજાબમાં શીખ સત્તાનો સ્થાપનાર પરાક્રમી રણજીતસિંહ થોડા માસનું બાળક હોઇ પારણામાં ગુલે છે.

ગૂજરાતમાં પોપાળાઇનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે ગૂજરાતનો કોઇ માલીક રહ્યો નથી પેશ્વા અને ગાયકવાડ વારા ફરતી મરજીમાં આવે તેમ ગૂજરાતનું લીલું ધન લુટી બાદ છે. કોળી કાઠી અને ગરામીઆ દેશવામીઓ પરજ ધાડ પાડી લુટકાટ કરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ આ તરેહની છે પણ આ સમય અનેક મહાપુરૂષોના જન્મ માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે રણજીતનો જન્મ ગુલાબ્યા. કેટલાક મહાપુરૂષના રાજ સમયોદનરાય પણ હજુ બે ત્રણ વર્ષનું બાળક છે. જન્મ. ગૂજરાતમાં દયારામ બાર વર્ષનો કિશોર છે, ગિરધરના જન્મને હજુ ૫-૬ વર્ષની વાર છે, પણ ધીરે યુવાવસ્થાએ

પહોંચ્યો છે. નીરાંત પણ યુવાવસ્થામાં હશે, અને લોભે પણ ચાલ્યા મારવાની શરૂઆતમાં છે. ગૂજરાત કાઠીઆવાડ તથા કચ્છમાં ભકતોનો ખળભળાટ જાગી ઊઠેલો જણાય છે. ધીરો, રણછોડ લાલો વગેરે અનેક ભક્તરાએ પ્રભુના ગુણાનુવાદ ગાતા અને ગવડાવતા આ ભૂમિમાં ફરી રહ્યા છે. એ સર્વ સંપ્રદાયોથી અદ્ય સમયમાં અતિ-શય વધી જનાર ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો પાયો સ્વામિનારાયણના ગુરૂ સ્વામી શમાનંદ, તેમની શિષ્યમંડળીસહ, નાખી રહ્યા છે તેમના એક શિષ્ય ગોવિંદરામે આજ વર્ષમાં (સ ૧૮૭૭ મા) કળિયુગના ધર્મનો ગરજો ગાઇ નીચે પ્રમાણે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે —

ગીતામાં અર્જુનને કીધું, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રીનુપછરે,
અધર્મ કળિના વીટયા માણસ સુજલી યાશે વિમુખરે,

કળિયુગ આવ્યોછરે

ત્યારે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારૂછરે,
અધર્મ કળીનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હબરૂરે,

કળિયુગ આવ્યોછરે

કરુણા કરીને કૃષ્ણ કળિમાં પ્રગટ યાશે સુખદાનછરે,
હરિ હરિકૃષ્ણ નામે કે'વાશે, પુરુષોત્તમ ભગવાનરે,

કળિયુગ આવ્યોછરે

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભના ત્યાગી, સાધુ કરશે અપારછરે,
ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સૌની ભક્તિ કરશે વિસ્તારરે,

કળિયુગ આવ્યોછરે.

(કડી ૫૬ થી ૫૯)

દુઃકામાં કહીએ તો આ સમયમાં ગૂજરાતમાં ધાર્મિક ભગવતના ચિહ્નો દેખાઇ આવે છે આમ એક જ સમયે અનેક ભગવદ્ભક્તોનો ઉદ્ભવ થવો, અનેક મત-પંથોનો ફેલાવો થવો, એ એક અસાધારણ ઘટના છે, અને સહજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એનું કારણ શું હશે ? આ સમયનો, અને કિંચિત્ તેની પૂર્વેનો ગૂજરાતી સમાજ તપાસવાથીજ એનું કારણ સમજી શકાય

ગૂજરાતની રાજ્યસત્તા નિર્જળ હતી, એ આપણે જોયું. એવી સ્થિતિમાં સાધારણ જનસમાજનું રક્ષણ પોતપોતાનાં કે ગામના મહાજનો જ કરી ગૂજરાતી સમાજ. સકે. એટલે આ વખતમાં ગૂજરાતના મહાજનો સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતાં એમ લાગે છે. જાનો કાષ્ઠક પૂરાવો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ત્રયોમાથી, તથા એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તરફની તેમની વર્તણૂક પરથી મળી આવે છે. મહાજનો પોતાના ગામના અધિકારીઓને હંકારી શકતા એમાં કાંઈ શક નથી.

પણ જેમ મહાજનો રાજ્યપર અધિકાર ચલાવતા, તેમ તે પોતે ધર્મોચાર્યોના સંપૂર્ણ અંકુશ તળે હતા જે સમાજના આગેવાનોને આત્મરક્ષણ માટે નિરતર ડોળા

હાડી તપાસના રહેવું પડે, તે આગેવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ 'જીવું જોઈએ' ના પક્ષમાં રહેવાની, એ કોઈપણ બતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે, આ સમય આચારિકોનો નહતો, ઘરરખપણું (conservationism) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય. ઘરરખપણાની એક ખાસીઅત એવી છે કે જેમાં મમત્વ ખંધાગે તેના દોષો તરફ આખ મીઆમણી કરવાની વૃત્તિ રહે, જોઈએ જ નહિ, પણ એ ગુણ તપાસી એને સઘરી રાખવાની વૃત્તિ થાય; અથવા એ દોષોને લીધે રહેને મમત્વના વિષયની કિંમત ઘટી જાય. એ ધાસ્તીથી એનું કૃત્રિમપણું સૂઝ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન થયા કરે.

આ વખતના મહાજનોનું મમત્વ મુખ્યત્વે કરીને વલ્લભ સપ્રદાય કે જૈનમતમાં હતું, અને એ ખન્ને ધર્મપથો બહુ અધોગતિએ પહોંચેલા હતા. ધર્મને નામે અનીતિ ચાલતી, અથવા અનીતિજ ધર્મરૂપ થઈ ગઈ હતી. ઘણા લાખા વખતથી એ પંથોમાં સડો પેસતો હતો, એમ અજો વગેરે સાક્ષી પૂરે છે, એટલે એ સડાનું વિસ્તારથી વર્ણન નહિ કરીએ.

આ તો જે મુખ્ય પથો કહ્યા આ સિવાય મૂળરાતમા બીજા અનેક પંથો ચાલી રહ્યા હતા. કબીર પંથી, કુડા પંથી, કૌલ, ગાઠ, વામમાર્ગી, શુન્કવેદાંતી વગેરે નામો વિશેષ જણીતા છે. વેરાગીઓનાં જુદા જુદાં નામો પણ અનેક પથોનો પ્રચાર ખતાવે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વર્ણન કરે છે કે,

કોઈક શીશ જટા નખદીરજ, ડોલત અગ બાઘખર ધારે,
કેશ લુઆ અરુ કાનકટા કોઈ, ઘટ બબલત જગમ ન્યારે,
કોઈક વીરકે વાદુ દહાવત, કોઈક દાદુ હી દાદુ પુકારે.

..

ન્યાસી અરુ વનવાસી કહે ગુરુ, ઐર ઉદાસી ગુરુ મુખ ગાવે

(બ્રહ્મવિલાસ.)

એ વેરાગીઓમાં નરસિંહ, શિવ, હૈરવ, કાલી, હનુમાન વગેરે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલતી. વેરાગીઓનું જોર પણ ઘણું હતું. એ સર્વે સત્ત્વ સખતા અને મોટા મોટા ટોળામાં ફરતા, એમની સ્વારીનો ઠાઠ રાજ્યોને આંજ એવો રહેતો. એ લોકોના ધર્મીય બળમાં, સત્ત્વ બળનો ઉમેરો થતો. એમની સ્વારી જે ગામમાં જાય ત્યાં સાપની ભીતિ દાખવી આધિદૈવિક ત્રાસ, સત્ત્વથી આધિભૌતિક ત્રાસ અને જોબન તથા 'વનની ઉઘરાણીથી આધ્યાત્મિક (માનસિક) ત્રાસ આપી તથા તાપનો અનુભવ કરાવી શકતા.

આ સિવાય વહેમનો બહાર પણ કાંઈ જોઈએ નહતો. જાગ્યે કોઈ કુટુંબ એવું હોય કે જેના ઘરનું કોઈ મનુષ્ય-સાધારણ રીતે જોબન-જૂત ચોળિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય; જાગ્યે કોઈ પોળ એવી હશે કે જેમાંનું એકાદ ઘર જૂતચાળા તરીકે પ્રસિદ્ધિને ન પામ્યું હોય. મૂળરાત મૂળથીજ અહિંસાધર્મી ગણાય છે; પણ આ સમયમાં મૂળર-

તમા કંઈ, અંબા, શીતળા, મહામારી, બળીયાકાકા, હૈરવ, વીર વગેરેના આન્તરનાર્યે એટલી જીવહિંસા થતી કે સ્વામિનારાયણને એ શ્રદ્ધિ આપે હજારે રૂપીઆને ખર્ચે લડત ચલાવવી પડેલી, પોતાના જીવને અને સ્વતંત્રતાને બેખમમાં નાખવા પડેલા અને શાસ્ત્રોર્થો કરવા પડેલા.

ગૂજરાતની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનું તે સમયનું ચિત્ર અને આત્મ કાસે છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાજ ઉન્નતિનાં બીજ રહેલા હોય છે. હડાની ઉપર ચઢવાની ઋતિમાંજ નીચે પડવાનું ભેર સમાય છે. ઘડીઆળના લોકકના એક બાબુના ઝોકમાંજ બીજી બાબુનો ઝોક રહેલો છે. ઘણી વાર આપણે કંઈ સમાજનું ખરાબ ચિત્ર બેઠીએ છીએ, ત્યારે તે બહુધા સમાજના આગેવાનોને બેઠીનેજ આલેખાયલું હોય છે. સમાજનો મધ્યમ વર્ગ તો ઘણી ખરી વાર સમતોલ બળવી રહેલો હોય છે. આગેવાનોના થોડા છાંટા એમને જીડયા હોય છે ખરા, પણ એ વર્ગ ઘણું ખરૂં મમતિવાદી, નતિ-ત્રેમી, નિ.પક્ષપાતી અને સત્યશોધક હોય છે. જ્યાં એ સત્ય, શુદ્ધિ, નતિ બેય છે, ત્યાં તેને વધાવી લેવા એ નિરતર તૈયાર હોય છે. જ્યાં સુધી પોતાના હિતાહિતનું એ વર્ગને જ્ઞાન થયું નથી હોતું, ત્યાં સુધી એ સમાજના આગેવાનોની પાછળ ઘમડાય છે, પણ પોતાનું હિત કયાં છે એની એને જ્યારે પ્રતીત થાય છે, ત્યારે તે હિત સાવવા, અને તેને માટે જ ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા પણ એ તત્પર થઈ જાય છે. શાંકરાચાર્ય અને માર્ટિનલ્યુથરના દિગ્ગજનો એજ નિયમથી સમજાવી શકાય આગેવાનો તો ઘણા કહેવાય છે, પણ ખરા આગેવાનો તો કેવળ સમાજને અનુસરીને ચાલનારા, સમાજનો ખેલ ઝીલનારાજ હોય છે. સમાજને હોરનાર આગેવાન વિરલ હોય છે. જ્યારે એવા આગેવાન પાકે છે, ત્યારે કહેવાતા આગેવાનો સિવાયના બાકીનો સમાજ એને ઘણું ખરૂં નમી દે છે. ગૂજરાતમાં પણ આ સમયમાંજ અનેક ભગવદ્ ભક્તોનો ઉદ્ભવ થયો, ગૂજરાતની બહારથી પણ અનેક ભક્તોએ ત્યાં આવી વસવાટ કરેલા,^x એ ખતાવે છે કે ગૂજરાતનો એ મધ્યમ વર્ગ પોતાનું સમતોલ બળવી રહ્યો હતો, પોતાની આખો ઉઘાડી રાખી બેઠેલો હતો.

સહજનંદ સ્વામીના જન્મ સમયનું ચિત્ર બેઠું, એમના હેહોત્સર્ગ સમયનું ચિત્ર પણ તપાસવું ઠીક પડશે. સહજનંદ સ્વામીનો પૃથ્વી પર ૫૦ વર્ષ પછીની નિવસ માત્ર ૪૬ વર્ષ, એટલે સવત્ ૧૮૮૬ (ઈ સ. ૧૮૩૦) રિથતિ. સુધી હતો. ઈ સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં તો ભારત-ર્ષની રાજકીય સ્થિતિ પલટાઈજ ગઈ હતી. મરાઠા સત્તાનો અંત આવી ગયો હતો. આખા હિંદુસ્થાનમાં ખેજ સત્તા સ્વતંત્ર અને બળવાન રહી હતી: એક ઇંગ્લેન્ડનો અને બીજી સિયોની. સિંધિયા, હોલકર, ગાયકવાડ, નિઝામ, આઘશીર વગેરે સર્વે રાજ્યો ઇંગ્લેન્ડ બેઠે સુધિથી બેડાયાં હતા, અને કેટલેક અંશે એમના તાબાનાં રાજ્યો એવી સ્થિતિમાં અત્યારથીજ મૂકાઈ ગયાં હતા. રણજીતસિંહની અવિરોધવાણી ખરી

પડવાનાં સર્વે ચિહ્નો જણાઈ ચુક્યાં હતાં. જેમ કેટલાક રોગ સરખાત્માં તિલકાન જેટલા હોય, એત એતમાં આખાં સરીરમાં વ્યાપી જાડે છે, તેમ અંગાળના એક ભાગમાં પડેલું રક્ષાગિન્દુ એત એતામાં આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયું હતું. ગુજરાત-કઠીઆવાડમાં ખાસ શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી, અને લાંબી અશાંતિથી કંટાળેલા એ પ્રાંતે એ શાંતિ સ્થાપક રાજ્યકર્તાને વધવા લાંધેા હતો, એમાં જરાએ શંકા નથી. “ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં વળી કાળાં ફેર ગયાં ફરનાર” એ વાક્યો પ્રશંસાના નથી, પણ ગુજરાતની તે વખતની ખરી લાગણી દર્શાવે છે. રાજ્ય પ્રાપ્તિની અનિચ્છા દર્શાવનાર પ્રજા એક સામાન્ય સ્થાપી રહ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં પણ કાંઈ નાંખવાની ક્ષિપ્રતા આવે એટલું બળ એણે મેળવ્યું હતું આપણી સમક્ષ છેલ્લાં ૪-૫ વર્ષમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઈ ગઈ અને કશું થતી ગઈ છે, તેના સાક્ષી રહેવાનું એ આપણું ભાગ્ય ન હત, તેા મનુષ્યના જીવનમાં એ ઝોલા અવધિમા થયેલા ભારત વધમાના આ ફેરફારો આપણને અફસુત લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ, હવે આપણે નેત્રામિનારાયણ સપ્રદાયનેા ઇતિહાસ તપાસ એ

જેને લોકો નેત્રામિનારાયણ સપ્રદાયને નામે જાણે છે, તેને અમે પાંતે તેા ઉદ્ભવ સપ્રદાયને નામે જાણવાનીએ છીએ. અમારા સપ્રદાય ઉદ્ભવ સપ્રદાય. તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ઉપર “ઉદ્ભવ સપ્રદાયના ઉદ્ભવેના સાદ” એવા શબ્દો છાપેલા દેખાશે આનું કારણ બહુવા માટે આપણે થોડોક પૌરાણિક કથાનેા આશ્રય લેવો પડશે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે કે શ્રી કૃષ્ણે સ્વધામમાં પધારવા તૈયારી કરી ત્યારે બે સાંપ્રદાયિક કથાઓ તેમણે પોતાનું સર્વ જ્ઞાન ઉદ્ભવને આપ્યું, અને એને બહરિકા શ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરી.

બીજી એક કથા છે કે એક સમયે સર્વે ઋષિઓ નરનારાયણના દર્શન કરવાને બહરિકાશ્રમમાં ગયા હતા તેજ વખતે નરનારાયણના માતા પિતા-ધર્મ તથા મૂર્તિ-પણ ત્યાં આવી ચઢ્યાં સર્વે મુનિઓની સલાહ ઋષિ-મણુની સમક્ષ બરાબ હતી, અને ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તેલા કળિયુગનું વર્ણન મુનિઓ ભગવાન નારાયણને સંભળાવી રહ્યા હતા, અને નારાયણ મુનિનાં વચનો સાંભળી રહ્યા હતા. શ્રવણ બલિષ્ઠતા સર્વે એટલા તદ્દલીન થઈ ગયા હતા, કે શાપ પ્રવીણ દુર્વાસા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેનું ડોકાને ભાન રહ્યું નહિ અર્થાત્ દુર્વાસા મુનિનેા યોગ્ય સત્કાર થયો નહિ. તે ઉપરથી અતિ કોપાવમાન થઈ દુર્વાસાએ સર્વે સલાને શાપ લીધો કે પોતાના તપનું અભિમાન ધરી માફ અપમાન કરનાર તમે સર્વે ભારતવર્ષમાં જન્મ પામેા, અને ત્યાં કળિયુગને લીધે બળવાન થયેલા અસુરોને કાંથે અપમાન તથા દુઃખને પ્રાપ્ત કરો. આવાં શાપ વચનો સાંભળી મુનિઓ ભડકી ઉઠ્યા. ધર્મદેવે ધૈર્ય ધારી દુર્વાસા ઋષિને સમજાવી, શાંત પાડ્યા. ત્યારે દુર્વાસાએ એટલો અનુગ્રહ કર્યો કે આ નારાયણ ઋષિ તમારા પુત્ર થઈ તમને સર્વેને પોતાના અમિત કરી મારા સાપથી મૂકાવશે. અમટલું એલી દુર્વાસા

ખાઈ ચોટ્યા ગયા. ભારતવર્ષમાં જન્મ લઈ સદ્ધર્મનું પાલું સ્થાપન કરવા પ્રયત્નમાં જઈ નારાયણ મુનિની પ્રેરણાથી જ દુર્ગોચરનું આગમન અને સાધન થયા હતા એમ નારાયણ દેવે સમજાવ્યું, અને સર્વેને સાંત પાડી, યોગ્ય અવસરે આપોવર્તમાં જન્મ લેવા આજ્ઞા કરી.

ઉદ્ભવ પછી આ સ્થાપના ઝખાટમાં સંપડાઈ ગયા હતા.

પ્રથમે ધારણ કરેલા અવતારોનાં કારણોનું પ્રયત્ન કરતા એક સહાસ્રે કે એમાંના કેટલાક રાજકીય પરિવર્તનકરવા માટે થયા છે, અને કેટલાક કેવળ ધાર્મિક પરિવર્તન માટે છે. ક્રમ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, અને કૃષ્ણ એ અવતારોનું મુખ્ય કાર્ય રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયું છે. રામ અને કૃષ્ણ વડે ધર્મની સ્થાપના પણ થઈ, પણ એ સ્થાપના થયે બાગે એમના સ્વલોક ગમન પછી જ થઈ છે. ઋષભદેવ, બુદ્ધ કપાત્રેય, કપિલ વગેરે અવતારો આથી ભિન્ન પ્રકારના છે. યથાપિ ઋષભદેવ અને બુદ્ધ રાજકુમારો હતા છતાં એમાંથી એક અવતારે રાજપ્રકાશી કાર્ય સાધ્યું નથી. બાહ્ય અસુરનો નાશ કરવા એ અવતારો ઉત્પન્ન થયા નહતા, પણ એ અવતારો કેવળ સાધુ રૂપે હોઈ, સાધુ માર્ગે સદ્ધર્મનું સ્થાપન એમણે કર્યું છે. સ્વામિનારાયણને પણ એમના અનુયાયીઓએ સાધુ રૂપે ઐકાંતિક ધર્મના સ્થાપક અને અંત શત્રુઓનો હણનારા પરમાત્મા માન્યા છે.

આ સમયની સ્થિતિ ધાર્મિક ક્રાંતિ માટે તૈયાર થઈ રહી હતી, એ ઉપર કરેલા સિંહાવલોકન પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે. તેથી, યોગ્ય અવસર બહુ ઉદ્ભવે ધાર્મિક ક્રાંતિનો પાયો નાખવા પ્રથમ જન્મ ધર્યો.

અયોધ્યામાં અન્યપ્રસાદ અને સુમતિ નામે સરવરિયા બ્રહ્મણ ઈપતીને ઘેર સંવત્ ૧૭૬૫ ની જન્મભાષ્ટમીને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો. સ્વામી રામાનંદ. આ પુત્રનું નામ રામસર્મા પાડ્યું. રામસર્મા બાળપણથી જ ભક્તિ નિષ્ઠ હતા. બારેક વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમણે ઘેર અભ્યાસ કર્યો, અને પછી વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રુચિ બહુલી ઘેરથી નીકળી પડ્યા. નીકળ્યા તે નીકળ્યા જ. પાછા ઘર લેવા કરી થયા નહિ. તીર્થાટન એમનો ધર્મ થઈ પડ્યો. શરૂઆતમાં તે તે યુગુક્ત થઈ ગુરુની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતા ફરતા કાઠીઆ વાડમાં આવ્યા. ત્યાં તળાબ ગામમાં હોઈ કાશીરામ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત શ્રવણો મોટા સંગ્રહ હતા. સ્વામી રામાનંદ એને ત્યાં રહી એ શ્રવણનું અવલોકન કર્યું ત્યાંથી ફરિકાની યાત્રા કરી ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે ચિરનાર પાસે જંગા ગામમાં એક આત્માનંદ કરીને સંન્યાસી રહે છે તે ખરા સદ્ગુરુ છે. રામસર્મા જંગા ગામ આવ્યા અને સ્વામી આત્માનંદના સિંચ થઈ રહ્યા. સ્વામી આત્માનંદને યોગ્ય ગુરુ બહુ, રામસર્માએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી, અને રામાનંદ નામ ધાર્યું.

સ્વામી આત્માનંદ અદ્વૈતવાદી હતા, અને નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા. એમના અનુચરકથી રામાનંદ સ્વામીને આત્મદર્શન થયું, પણ સાંતિ થઈ નહિ. રામાનંદ સ્વામીને મીઠુભૂમાં દહ નિષ્ઠા હતી, અને એને પિતાના આત્મામાં સાક્ષાત મી

કૃષ્ણનું દર્શન કરવું હતું. એ કાર્ય સ્વામી આત્માનંદથી સરી શકે એમ નથી એમ એમને લાગ્યું, અને તેથી તેમણે આત્માનંદજીનો ત્યાગ કર્યો, અને વળી ગુરુની કૃપામાં આશ્રય.

આશ્રયમાં આશ્રયતાં તે દક્ષિણમાં રામાનુજની જન્મભૂમિમાં આવ્યા. તેણીમાંથી જન્મ એમણે રામાનુજની ભક્તિ આરંભી. રામાનુજનાર્યે અનુગ્રહ કરી એમને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી, તથા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવું સાધન બતાવ્યું. એ રીત પ્રમાણે આરાધના કરવાથી સ્વામીને કૃષ્ણ દર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો. જે સત્ય પોતાને પ્રાપ્ત થવું હતું તે બીજાને આપવાની રામાનુજનાર્યે એમને આજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે હવેથી સ્વામી રામાનંદ ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું. દક્ષિણથી ઉપડી છેક ઉત્તરમાં કૃષ્ણ જન્મભૂમિની યાત્રા કરી ત્યાં પોતાના ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને દર્શન દઈ, પોતે જલદીથી પ્રકટ થઈ એમને મળશે, એવું વચન કર્યું. પોતાના ઇષ્ટદેવનો જનારો પ્રાદુર્ભાવ સાંભળી, હર્ષિત થઈ ગયેલા રામાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા પ્રયાગ આવ્યા ત્યાં તીર્થ યાત્રાએ નીકળેલા સ્વામિનારાયણના માતા-પિતાનો એમને મેળાપ થયો. એ દંપતીએ રામાનંદ સ્વામીને હાથે વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી. રામાનંદ સ્વામી ત્યાંથી પાછા ઠાડીઆવાડમાં આવ્યા, અને પોતાના અગ્રજ ગુરુ આત્માનંદ સ્વામીને મળ્યા આત્માનંદજી સાથે ખૂબ ચર્ચા થઈ, અને પરિણામે એ પણ પોતાના શિષ્યના મતાના થયા થોડાક કાળ પછી સ્વામી આત્માનંદનું અવસાન થયું, અને એમના સર્વે શિષ્યોએ સ્વામી રામાનંદનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું એ શિષ્યોમાં હરિપાદ અને ત્રાલોચાન નામે એ જોડાયા, જેનો ઉલ્લેખ આજળ ઉપર આવશે, તે પણ હતી.

હવે પછી સ્વામી રામાનંદ કંઈ તથા ઠાડીઆવાડમાં ઇશ્વરગતાર થવાને સં-દેશો સંભળાવતા ફરવા લાગ્યા અનેક જનો એમના અનુયાયી થવા લાગ્યા. રઝુછોડ, લાલો, લોલો, નીરાત વગેરે ભક્તોના મડળોમાં તો એ એકલાજ પોત પોતાના જીવ-માં અસાધારણ વ્યક્તિ લેખાતા. પણ રામાનંદ સ્વામીનું મડળ તો ભક્તોની સાજા જ થઈ રહ્યું. એમાના બે-સ્વામી સુદાનંદ અને લાલજી સુતાર (પાછળથી નિષ્કુ-ળાનંદ સ્વામી)-તો આખા ખૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે જે નટનું આગમન સૂચવવા માટે પોતે કુચ કુચી બજાવે છે એમ તે કહેતા હતા, તેને આવવાની વાટ જોતા, એ અને એમના સર્વ શિષ્યો શ્રીકૃષ્ણ ભજનમાં તક્ષીન થઈ આનંદમાં નિવસ જાળતા હતા. હવે આપણે એ મહાન બેલાડીનું જીવન હાથ ધરીએ.

સપ્તમીથી અષ્ટમી સુધી તરફ જતી ગાડી પર 'છપૈયા સ્વામિનારાયણ' નામે એક નાનકડું સ્ટેશન આવે છે અયોધ્યાથી એ સાતેક માફ થાય છે. સહજાનંદ સ્વામી- એ આમમાં હરિપ્રસાદ પાંડે નામે એક સરવરિયા બ્રાહ્મણ તેની માતા પિતા. પત્ની પ્રેમવતીની સાથે રહેતા હતા જન્મે દંપતી શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરતા હતાં, અને સદાચરણથી રહેતા હતાં. કહેા કે ધર્મ અને ભક્તિના સાક્ષાત અવતાર જ હતાં. સ્વામિનારાયણના જન્મ પહેલાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુજ દુર્બલ હતી, અને ઠોપક દુષ્ટ લોકો એમને ત્રાસ આપી

પૂજ્યતા એમ પણ જણાય છે. આથી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સમપ્રતાપને યોના મામાને સોંપી, એ બંને જણા તીર્થ યાત્રાએ નીકળ્યાં. તીર્થોટન કરતાં કરતાં પ્રયાગમાં એમને સ્વામીના સ્વામીનો મેળાપ થયો એ વાત જણાવી છે. ત્યાંથી ગોકુળ-વૃંદાવન જઈ, ત્યાં એમણે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને ઘેર આવતરવાનું વચ્ચન આપ્યું.

ત્યાંથી આવળ જતાં એ વાત બની તે અતિશય અદ્ભુત છે. અત્યંતમાનો સંપ્રદાયના સર્વે ત્રણેમાં એ વાત લખાયલી છે, અને એ સર્વે ત્રણે સ્વામિનારાયણના સમયમાં જ અથવા ત્યાર પછી દસ વર્ષની અંદર લખાયલા હોવાથી, વિશેષ ચમત્કારિક છે. વાતો આ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં ધર્મ-શાસ્ત્ર એક અરણ્યમાં લુલાં પડ્યાં. ત્યાં તેમને દ્રોણ-પુત્ર ચિરંજીવી અત્યંતવામા મળ્યો શ્રીકૃષ્ણ મઠટ થયે એમ ધર્મ દેવ પાસેથી સાંભળી તેણે કહ્યું કે,—

માટે હું પણ છઉં અત્યંતવામા રે, દહંધુ શાપ સુણો નર વામા રે
જેહ પુત્ર થાય તમારો રે, કહું શસ્ત્ર તે કેહી મ ધારો રે.
શસ્ત્ર વિના શત્રુ કેમ મરશે રે, મારા શાપે શસ્ત્ર ન ધરશે રે,
એમ કરતા શસ્ત્ર લેશે હાથ રે, તો જીતશે નહિ વેરી સાથે રે

(લક્ષ્મીચિંતામણી, અ. ૧૫, ૫૧-૫૨)

આ શાપ સાંભળી ધર્મ ઉદાસ થઇ ગયા, અને એમણે પોતાના કુળદેવ હનુમાનની સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી હનુમાને મઠટ થઇ નીચે પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું —

કૃષ્ણ થશે બહુ બુદ્ધિવત રે, કરશે બુદ્ધિયે દેત્યનો જાત રે,
એને નહિ પડે શસ્ત્રનું કામ રે, કળે ટાળશે દેત્યનું કામ રે.

(ભ. ચિ., અ. ૧૬, ૭)

હથિયાર સળધી કાપદાશો આખા હિંદુસ્થાન પર પાછળથી પડેલા શાપની આમાં કેવી વિસ્મયકારક આગાહી છે ! સહજાનંદ સ્વામીનું જીવન તથા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને સમકાલીન ભારત વર્ના ઇતિહાસમાં કેટલું બધું સામ્ય છે તે હું આગળ જણાવીશ પ્રસંગોપાત આ બીના અને જણાવી દીધી છે.

તીર્થોમાં ફરી આવી ધર્મ દેવ પાછા છપેયામા આવી વસ્થા ત્યાં સવત્ ૧૮૩૭ ની અમનવર્માને દિને રાત્રે ૧૦ વાગે ઉદ્ભવ સપ્રદાયીઓના ઇષ્ટ-જન્મ, દેવનો જન્મ થયો એ જગ્યાએ એમનો જન્મ થયો, ત્યાં એક સુંદર મંદિર બંધાવી બાળજનશ્યામની સ્વેત આરસપહાણની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી છે. સહજાનંદ સ્વામીનું કૈાટુણિક નામ જનશ્યામ હતું, એટલે આપણે એને હાલ જનશ્યામ નામે જ ઓળખશું

જનશ્યામનો બાલ્યકાળ નિર્વિદને પાર પડ્યો નહોતો. સાયુદ્ધિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવન મહાતા સર્વે ચિન્હો જનશ્યામમાં દષ્ટિગોચર થતાં હતાં એમનાં બેઠે અરણ્યમાં જીવન ઉદ્ધરેલા હતાં. મંદિરોમાં એમનાં અરણ્યની છાપોનો એ સંત્રહ છે તેમાંથી

સ્પષ્ટ જોડેલી છાપોમાં એ સારી રીતે બોધ સકાય છે. ઉર્ધ્વરેખા એ મહાબ્રાહ્મની નીશાની ગણાય છે. એ ચિહ્નધારી હબરો મનુષ્યોનાં નિયંતા થાય એમ મનાય છે. તે ઉપરાંત એમના કાથમાં પચનું ચિહ્ન, ચરણમાં બીજાં પંદર ચિહ્નો વગેરે પણ સામુદ્રિક લક્ષણો હતાં. છપેયાની સમીપમાં કોઇ કાલીદત્ત નામે શક્તિનો ઉપાસક રહેતો હતો એમ લખાયું છે કે કાલીદત્તે ઘનશ્યામની પછીને દિવસેજ એનો ભોગ આપવા એમનું હરણ કરાવ્યું હતું, પણ છેવટે પકડાઇ ગયો હતો ત્યાર પછી ઘનશ્યામ અઢી વર્ષના થયા ત્યારે એમના ચાલ સંસ્કારને દિવસે પણ એ કાલીદત્ત કાંઈક અભિચાર કયો હતો, પણ એમાથી એનું પોતાનુંજ મૃત્યુ નીપજ્યું હતું.

આ બનાવ પછી ધર્મ-ભક્તિ છપેયા છોડી અયોધ્યા રહેવા ગયા. અયોધ્યામાં એમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી. યોગ્ય કાલે ઘનશ્યામનો આદ્યાવનથા. ઉપવીત સંસ્કાર થયો, અને એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પોતાના પિતા પાસે કરવા માડ્યો બાળપણથીજ ઘનશ્યામને તપનો 'હૃષ્ટ' હતો. પ્રત નિયમો કરવા, દેવ દર્શને જવું, કથા સાંભળવી એઉપર અત્યંત મદ્દા હતી તે સથે એમના વડીલ બહુએ લખાવેલી વાતોમાથી એમ પણ જણાય છે કે ઘનશ્યામ નાનપણમાં અખાડામાં જતા, ખૂબ કસરત કરતા, અને એમનાથી મોટી વયના છોકરાઓને પણ કુસ્તીમાં હરાવતા ઘનશ્યામને તપ અને વૈજ્ય જ પ્રિય છે એવી છાપ એમના પિતા ઉપર ચોક્કસ પડી હશે એમાં કોઈ સંશય નથી ઘનશ્યામથી નાના એક મન્દહારામ નામના બાઇ હતા ધર્મદેવે પોતાના જીવતાજ રામપ્રતાપનું લગ્ન અને મન્દહારામનું વેશવાળ મરી રાખ્યા હતા, પણ ઘનશ્યામ વિષે એમણે પોતાના અત સમયે પોતાના બીજા બે પુત્રોને બહામણ કરતા કહ્યું હતું કે એની સંભાળ રાખજો. એ ઘર માંડશે નહિ, ભૂખ્યો હશે નો એ ખાવાનું માગશે નહિ ઘનશ્યામને પણ કહ્યું કે તમ ઘરમાથી ઉદ્ધસ થાઓ તો રામાનંદ સ્વામીને શોધી કાઢી એની પાસે ગંડજો.

ભક્તિ અને ધર્મ બંનેને ઘનશ્યામની અગ્રિયાર વર્ષની વયે જ મહીનામાં અશ્વ-રવાસ થયો ત્યાર પછી ઘનશ્યામની સંભાળ તેની બાબી સુવા-નિન્કુનજી-સિની નાખતાં સુવાસિનીનો દિયર ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. ઘનશ્યામ પણ એમનું હેત જીવનપર્યંત યાદ કરતા. જોખન પાડે એટલે નટાબાઇને સ્વભાવ બહુ તીજો હતો ધર્મદેવના અવસાન પછી ત્રણેક માસે એક વાર ઘનશ્યામ વિષે કોઈ છોકગઝોએ મોટા ભાઈને ફરિયાદ કરી, તેથી બાઇએ ઘનશ્યામને બહુ ઠપકો આપ્યો ઘનશ્યામે તે વખતે એટલુંજ કહ્યું કે હવે મારે વિષે તમને ફરિયાદ નહિ આવે રામપ્રતાપ ભાગ્યે જ તે વખતે એ વાક્યનો અર્થ સમજ્યા હશે. પણ, બીજી દિવસે સવારે જ્ય તો ઘનશ્યામ અદશ્ય! સરખાં, એમને રોજ જવાનાં મંદિરોમાં, અખાડાઓમાં અને એમના મિત્રોમાં શોધખોળ કરી, પણ ઘનશ્યામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સંવત ૧૮૪૬ની આખર સુદી દશમ, એ ઘનશ્યામ મહા-રાજનો નિબંધમણ દિવસ છે.

તપઃપ્રિય જનશ્યામને તો શેરશી છૂટવાનું નિમિત્ત જ બેઠતું હતું. આ પછીનાં સાત વર્ષ સુધી જનશ્યામ નીલકંઠને નામે ઓળખાયા હતા. એટલે વિચાર્યું. હવે આપણે એને એ જ નામે ઓળખાવીશું. નીલકંઠનો વર્ણવેષ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે

યુગ્મની મેખલાને આધારે બહિર્વાસે સહિત કૌપિન પહેર્યું છે, શરીરે મૃગચર્મ ઓઢ્યું છે; એક હસ્તમાં પાલાશનો દંડ પકડ્યો છે; બીજા હાથમાં માળા, ઠરંડણ, બિણ્ણપાત્ર ને જળચરણ એટલા રાખ્યાં છે, ખભે યજ્ઞોપવીત ધોલે છે, અને તે ઉપર નિત્યપાઠ કરવાનો ગુરુકાંઠપડામાં બાંધી લટકાવ્યો છે, કંઠમાં તુળસીની બેવડી માળા વિરાજે છે, અને શાલિગ્રામ તથા બાળમુકુદનો બટવો બાંધ્યા છે, લલાટમાં ચાંદલા સહિત ઉર્ધ્વપુરૂ તિલક રહ્યું છે; અને મસ્તક ઉપર જટા વધવા માડી છે.

વર્ણવેષ નીલકંઠ સરખું નહીં હતરીને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા, અને કેન્દ્રલેક દિવસે હિમાલયમાં મુક્તનાથ ક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા ત્યાં એમણે સૂર્યનું તપ કર્યું. ત્યાંથી પાછા દક્ષિણ તરફ હતર્યો, ત્યાં એક વનમાં એમણે એક વડતળે ગોપાળ નામના એક યોગીને બેઠેલા જોયા. ગોપાળ યોગીએ અણગમ્ય યોગ સિદ્ધ કર્યો હતો નીલકંઠ એમની પાસે એક વર્ષ સુધી રહ્યા, અને અણગમ્ય યોગની સર્વ કળાઓ શીખ્યા ગોપાળ પશુ બધું પોતાની વિદ્યા નીલકંઠને શીખવવા માટેજ છવતા રહ્યા હોય એમ થયું, નીલકંઠનો અવ્યાસ પૂરો થયો, અને ગોપાળ યોગીનું આયુષ્ય પણ પૂરું થયું. નીલકંઠે ગોપાળયોગીની ઉત્તર ક્રિયા કરી, અને આગળ પાછું ઉત્તરમાં આદિવરાહ ન મેળીય તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યાંથી નીલકંઠે જંગલનો રસ્તો લીધો રસ્તામાં એક સીરપુર (૧) કરીને મામ આવ્યું. ત્યાંના અધિકારી નિઃશ્વલે નીલકંઠને આતુર્ભાસ રાખી તેમને આદર સરકાર કર્યો હતો. જંગલમાં નીલકંઠને જે કાર્ય કરવું પડ્યું તે જંગ મંત્ર પરથી થઈ ઉઠાડવાનું. આ વખતે જંગલમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મંત્રવાદીનું જોર જણાતું. ઢાંધળે કાળીવંશ ઠરેલી, ઢાંધળે લૈરવ, ઢાંધળે હનુમાન; ઢાંધ મૂઠ મારી શકે અને ઢાંધ સિદ્ધિ દેખાડી શકે સીરપુરમાં અને આગળ ચાલતાં કામાક્ષીદેવીનું મંદિર છે તેની પાસેના એક ગામડામાં નીલકંઠને મંત્રવાદીઓ સાથે સારી પેઠે ટક્કર બીંધવી પડી અને ઢાંધળે મંત્રવાદીઓએ નીલકંઠનો પરાજય કરવા માટે પોતાના સર્વ અભિચાર કર્યો, પણ એમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. સીરપુરમાં નીલકંઠનું સન્માન થવાને આ એક કારણ થયું. પણ ત્યાંથી એ અન્ન વેરાગીઓને ધણીનું કારણ થઈ પડ્યા.

ત્યાંથી નીલકંઠે જંગલમાં પુરીનો રસ્તો લીધો રસ્તામાં નવલખા પર્વત (૧), બાલવાકુલ, કપિલાશ્રમ વગેરે તીર્થો પણ એવા પુરીમાં એમને કેટલાક વેરાગીઓએ લલ્લો ત્રાસ આપ્યો જણાય છે. ત્યાં કેટલાક માસ રહી દક્ષિણનો રસ્તો લીધો, શિવ-કાંચી, વિષ્ણુકાચી, શ્રીરંગપુર, સેતુબંધ રામેશ્વર વગેરે સર્વ તીર્થો ફર્યા. સેતુબંધ રામેશ્વર જતા રસ્તામાં તેમને એક સેવકરામ નામે સાધુ મળ્યો. સેવકરામને અતિ-સાર થયો હતો, અને જીકવા બેઝવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી. સેવા કરનાર ઢાંધ નહિ તેથી તે રડવા લાગ્યો. નીલકંઠને એની દુર્દશા જોઈ દયા આવી. એક વડના

દૃષ્ટ તમે ઠેળની પથારી કરી, ત્યાં સેવકરામને રાખ્યો, અને જે મહીના સુધી તેની આઠરી કરી. સેવકરામ પાસે એક હાથર ફપીઆની સોના મઠોર હતી. તેમાંથી ખાંડ, સાકર, શી અને અન્ય મંવાવી ખાતો, અને એક શેર શી જમીને પચાવે એવો બળવાન થયો. નીલકંઠ પોતાને માટે વસ્તીમાંથી અન્ય માત્રી લાવતા અને જમતા. બિજા ન મળે તે દિવસે જીપવાસ કરવો પડતો. આટલી સેવા કથી છતાં કોઈ દિવસ સેવકરામે એક પેસાભાર અન્ય નીલકંઠને આપ્યું નહિ. સારા થયા પછી, સેવકરામ પોતાનો મલ્લ એકનો બાર નીલકંઠ પાસે જીપડાવતો. નીલકંઠ વૃત્તિ તો બાર નામં એક રુમાલ પણ રાખવાની નહિ, પણ સાધુ બાણી સેવકરામનો બોલો ઉઠાવતા. છેવટે એને કૃતજ્ઞ બાણી નીલકંઠે તેનો ત્યાગ કયો રામેશ્વરની યાત્રા કયો પછી નીલકંઠે પાણી પશ્ચિમ કિનારેથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માડ્યું. રસ્તામાં એમને પાંચ પાંચ દિવસના જીપવાસ પડતા સુંદરરાજ, ભૂતપુરી, પદ્મનાભ, સાક્ષીગોપાલ વગેરે સર્વ દક્ષિણના શેનો કરી, નીલકંઠ પદરપુર ગયા અને ત્યાં જે મહીના રહ્યા ત્યાંથી નાસીક જઈ, ગૂજરાતનો માર્ગ લીધો, અને છેવટે ઠાડીઆ-મગલ દિવસ, વાડમાં પ્રવેશ કયો સવત ૧૮૧૬ ના શ્રાવણ વહી ૬ ને દિવસે નીલકંઠ માવરોળ ખદરથી જે-તણ ગાઉ દૂર લોજ નામે ગામમાં આવી લાગ્યા, અને ગામ બહાર એક વાવમાં સ્નાન કરી પૂજા કરવા બેઠા. આ તિથિ સત્સંગીઓનો મંગલ નિવસ છે, કારણ કે આ દિવસથી -વામિનારાયણના જીવનનો ત્રીજો ઠાળ શરૂ થાય છે આ પછીના ત્રીસ વર્ષ સ્વામિનારાયણે ગૂજરાત અને ઠાડી-આવાડમાં જાણ્યા, અને ઉદ્ધવ સમ્રાટની ધર્મધુરા વહી

લોજ એ સ્વામી રામાનંદનુ એક સુખ્ય સ્થાન હતું અહીં સ્વામી મુક્તાનંદ એમના કેટલાક શિષ્યો સહિત રહેતા હતા. જે વખતે નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વાવ ઉપર બેઠા હતા, તે વખતે મુક્તાનંદના હાથ તળેના એક સાધુ સુખાનંદ એજ વાવ ઉપર સ્નાન કરવા આવ્યા એમણે નીલકંઠને બોલ્યા, અને બોલ્યા બાર કાંઈક અવધ્ય સ્નેહની લાગણી અનુભવી એમણે નીલકંઠને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, માતરિતા કોણ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા નીલકંઠે બ્રહ્મપુરથી આવ્યો, બ્રહ્મપુર જવું છે, અને જે ત્યાં લઈ જાય તેજ ખરા માખાપ છે એવો ઉત્તર આપ્યો. આવા ઉત્તરથી સુખાનંદને આનંદ થયો એણે પ્રત્યુત્તર કયો કે મોક્ષની ઈચ્છા હોય તો સ્વામી રામાનંદને ગુરુ કરો, એમના એક શિષ્ય મુક્તાનંદ અહીં રહે છે તેની પાસે આવો, તમારા હર્ષનથી એમને પણ આનંદ થશે નીલકંઠને સાત વર્ષની તીર્થયાત્રામાં આવા વિનયી સત્ મળ્યા નહતા એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું, અને સાત વર્ષે એમણે શામવાસ પાછો સ્વીકાર્યો.

આ સાત વર્ષની તપશ્ચર્યાથી નીલકંઠને દેહ તદ્દન મૂંઝાયેલો હતો પોતાના બાળપણની વાત કરતાં એમણે એકવાર કહ્યું છે કે, “મુને સ્વામી કાર્તિકની પેઠે એવો જ વિચાર ઉપડ્યો જે મારે મારા શરીરમાં માતાનો માગ જે રુધિર અને માંસ તે રહેવા હેવું નથી, માટે ઘણેક પ્રયત્ન કરીને શરીરને એવું સુકવી નાંખ્યું જે શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું ટીપું નીસરે પણ રુધિર તો નીમરે જ નહિ.” (વચનામૃત

કોઈપણ પ્રકારના પાપો પાટ પડી જાય તો નાશ થઈ જાય છે. જો તમે કોઈપણ પ્રકારના પાપો પાટ પડી જાય તો નાશ થઈ જાય છે. જો તમે કોઈપણ પ્રકારના પાપો પાટ પડી જાય તો નાશ થઈ જાય છે.

અલપકાળમાં મુક્તાનંદસ્વામી અને નીલકંઠ વચ્ચે અતિશય સ્નેહ બંધાયો. સ્વામી રામાનંદને મળવાને નીલકંઠ અધીરા થઈ ગયા. એ સદ્ગુરુ તે વખતે કચ્છમાં હતા, તેથી નીલકંઠ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા, પણ સ્વામી મુક્તાનંદે સ્વામી રામાનંદની આજ્ઞા મંજાવવા એક પત્ર લખી તેના જવાબ આવે ત્યાં સુધી પોતાની પાસેજ રહેવા તાણુ કરી. મુક્તાનંદે સ્વામી તથા નીલકંઠ બન્નેને સ્વામી રામાનંદ ઉપર પત્ર લખ્યો. એ પત્ર વાંચતાજ સ્વામી રામાનંદે સભા વચ્ચે ઠહુ કે જેની હુ વાટ બેતો હતો તે આવી પહોંચ્યા તે વખતે લાલજી સુતાર (નિષ્કુલાનંદ સ્વામી) પાસે બેઠા હતા. તેણે સ્વામીને પૂછ્યું, 'એ નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ (સમદાસના એક સાધુ) જેવા છે?' સ્વામીએ કહ્યું, 'રામદાસ તે શું? એથી બહુ મોટા' લાલજીએ પૂછ્યું, 'ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા?' સ્વામી કહે, 'એથી એ બહુ મોટા.' લાલજીએ પૂછ્યું, 'આપ જેવા?' સ્વામીએ કહ્યું, 'અમે પણ શું એમની આગળ! અમારાથી પણ બહુ મોટા.' સ્વામી નિર્ગુણદાસ લખે છે કે થણા વર્ષ પછી નિષ્કુલાનંદ સ્વામીને જ્યારે આ વાતની ખાત્રી થઈ, ત્યારે એમણે આ વાત કહી બતાવી હતી અને બોલ્યા કે 'આજે એ વાત સમજાઈ.'

સ્વામી રામાનંદે નીલકંઠને લોજમાજ સ્વામી મુક્તાનંદની આજ્ઞામા રહી, પોતે ત્યાં આવે ત્યાં સુધી સાધુઓને હકથોજ શીખવવા લખ્યું અને કહેવડાવ્યું કે જે મોક્ષનો ખપ હોય તો થાંભલે ખાથ બીડીને પણ રહેવું પડે સાથે સાથે લોકહિતાર્યે શરીરની સંભાળ લેવા પણ જાણવું કરી.

બ્રાહ્મણે આવી સ્વામીના કાળ આપી સદેશો કહ્યો. નીલકંઠ તુર્તજ જાકયા અને થાંભલે ખાથ બીડી બાધ રહ્યા, તે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી ખાથ છોડી.

હવે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામા રહેવું એ નીલકંઠ વર્ણનો નિયમ થઈ રહ્યો. છાણુ બેશું કરવાથી લઈને સર્વે કામો એ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે બજાવતા.

કિન્તુ, આ અરસામા પણ એમણે પોતાનું 'એકત્વ સિદ્ધ કર્યું' અત્યાર સુધી

રામાનંદ સ્વામીએ સ્ત્રી-પુરુષોની સલાહો જુદી કરવાની પ્રથા એમણે કરેલો પહેલો પાડી નહતી. રામાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં મુક્તાનંદ સ્વામી ફેરફાર. રોજ કથા કરતા અને સ્ત્રી પુરુષો અને સાધુઓ સર્વે બેળા બેસી

સાંભળતા. ત્યાગીઓએ અહાંજ બ્રહ્મચર્ય પાળવું બેધએ એવો નીલકંઠનો આગ્રહ હતો. અહાંજ બ્રહ્મચર્ય એટલે સામાન્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપરાંત સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીઓને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી વાત ન કરવી, સ્ત્રીને સદેશો ન માફલેવો, એને અડકવું નહિ, એની સાથે દષ્ટિ મારી બેવું નહિ, દેવતા વિનાની અન્ય સ્ત્રીનાં ગુણ ધર્તન ન કરવાં કે સાંભળવાં, તેવી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્રને પણ ન બેવી કે અડકવું, અને સ્ત્રીને ન્હાવા ધોવાની જગ્યાએ ન્હાવા ધોવા જવું નહિ. નીલકંઠને સ્ત્રી-પુરુષોની બેળી સભા પસંદ પડી નહિ. એમણે સ્ત્રી-પુરુષોને જુદાં બેસાડ્યાં, અને સ્ત્રીઓને જીવી

રીતે બેસાડી કે સંભાસીઓની દષ્ટિ સ્ત્રીઓ પર પડે નહિ, અને કથાકાર પુરુષોમાં જ બેઠો હોય. પાછળથી દેવમંદિરો થતાં સ્ત્રીઓને હસેન વગેરે કરવા માટે ભુદો દરવાજો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી, અને મંદિરોમાં હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રી-પુરુષોએ એક બીજાને અડકવું નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

સ્વામિનારાયણના આ નિયમ વિરુદ્ધ બહુ ટીકા થઈ છે. કહેવાય છે કે એમ વાડામાં રહી પ્રજાચર્ય પાળવું એમાં તે શું ? સ્વામિનારાયણના વખતમાં પણ એક વેરાગીએ આવી એમને કહ્યું, સ્વામિનારાયણ, તમે બધું તો ઠીક કર્યું, પણ એક વાત બહુ ભુડી કરી સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, કંઈ વાત, ખાવાઈ ? વેરાગીએ કહ્યું, સ્ત્રી-પુરુષોની સભા ભુદો કરીને પ્રજામાં ભેદ પાડ્યો એ. સ્વામિનારાયણે કહ્યું ભાઈ, એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે બેળાં થઈ જાય, એ તો અમે એક સમાજો આવ્યા છીએ, તે અમારી સૂઝથી એમને ભુદા રાખી શક્યા છીએ, તે અમારી સૂઝ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી ભુદાં રહેશે, પછી એક તો છે જ

આ ઉત્તરમાંજ આ પ્રથાનું તાર્કિક મંત્ર છે. વાડામાં રહી પ્રજાચર્ય પાળવું સહેલું કહે, પણ વાડામાં રોકાવું એ જ કઠણ વસ્તુ છે. જે દિવસે સ્વામિનારાયણે જે સભા ભુદો કરવા વિષે વાત કાઢી, તે દિવસે સુક્રાનંદ સ્વામીને પણ એ રચી નહિ એમણે નીલકંઠની વાતને અતિ વૈગમ્યવાળી કહી ઉડાવી દીધી સુક્રાનંદ સ્વામી અતિશય ઉત્તમ વડતા હતા એમની કથા સાંભળના સ્ત્રી-પુરુષે અતિ ઉત્સાહથી આવતા કવિ દક્ષપતરામ કહે છે કે હિમગિરિમાંથી જન્મ ગયાને પ્રવાહ નીકળે, તેમ એમના સુખમાંથી કથા નીકળતી. જેવું એમનું વડપૂતવ હતું, તેવું જ તેમનું રૂપ પણ હતું કહે છે કે એમનું રૂપ એટલું બધું સુંદર હતું કે એને લઈને એ ચિત્તાર્થક ન થાય તે માટે એ પોતાનું આખું શરીર એવી રીતે દાઢતા કે માત્ર મોહાડ નો થોડોક ભાગ જ દેખાય આટલું છતાં નીલકંઠે એક યુક્તિ રચી સુક્રાનંદ સ્વામીની કથા આલતી હતી, તેમાં એમણે કહ્યું કે હુ જાણું કથા કરવા ઇચ્છુ છું જ પુરુષોને સાંભળવી હોય તે આવે નીલકંઠ દૂર જઈ બેઠા અને કથા કરવા માડી સુક્રાનંદ સ્વામીનો ગંગા પ્રવાહ છોડીને પણ એક પછી એક બધા પુરુષો ની-કંઠની સભામાં જઈ બેસી ગયા સુક્રાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પણ ત્યાં ગયા, અને છેવટે સુક્રાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલા રહ્યા. સુક્રાનંદ સ્વામી નીલકંઠને પ્રજાવ એળખી ગયા અને પુસ્તક વીટાળી દઈ બેઠ્યા, હવે અમારી કથા પૂર્ણ થઈ, અમે પણ હવેથી નીલકંઠની કથા સાંભળવા જ બેસીશું. ત્યારથી જે સભાની પ્રથા પડી થઈ

આ પ્રથાનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યાં જ્યાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરો હોય ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે પણ એક ભુદું મંદિર કરવાનો રીવાજ પડ્યો એ મંદિરમાં કોઈ ત્યાગી* સ્ત્રીઓ હોય તો તે રહે, નહિતો સર્વે સત્સંગી સ્ત્રીઓને બેગા

* ટીપ—ત્યાગી જ્ઞાનો અર્થ ચતુર્ગોત્રમવાસિની સ્ત્રી જોવા કરવાનો નથી, પણ સામાજિક જીવનને છોડીને ભગવતપરાયણ શુભન માનવા ઈચ્છતી, વિધવાના ધર્મ પૂર્ણપણે પાળતી, બ્રહ્મચર્યને રાખતી સ્ત્રી જોવા કરવાનો એ રિક્ષાપત્રી પ્રજાણે વિધવાને પુરુષોને અડવાનો પણ નિષેધ છે એમાં પોતાના સમીપ સંબંધી તથા પાવણા બાળકને માતલ રાખ્યા છે, પણ ત્યાગી સ્ત્રીઓ પુરુષ માત્રને સ્પર્શ વર્જિત ગણે છે.

મળી ક્રમા, ઠીકાન અને જ્ઞાન વાતો કરવાનું સ્થાનક તરીકે જે જગ્યા સચવાય. આવી રીતે જીજ્ઞા માટે જમ દર્શનાદિકની જુદી સોંપ કરનાર તેમ જ્ઞાન મેળવવા સ્વર્ગન વ્યવસ્થા કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલાજ છે. આમ કરવાથી જીજ્ઞાને વાંચતાં લખતાં શીખવાનું આવશ્યક થયું. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઉચ્ચ જ્ઞાનિની જીજ્ઞા અને ખાસ કરીને વિધવા જીજ્ઞા બહુધા લખી વાંચી શકે છે જ ત્યાગી જીજ્ઞાના નિ-યમ ત્યાગી પુરુષોના જેટલા આકર નથી હોતા, જેટલે ત્યાગી જીજ્ઞા ત્યાગી પુરુષો સિવાયના અન્ય પુરુષો જેડે જરૂર પડે સંભાષણ કરી શકે છે, પણ તેમને સ્પર્શ કરી શકતી નથી વળી જીજ્ઞા પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી શકે એ હેતુથી સંપ્રદાયનાં જગ્યાદે મહાકથાઓ કરવાના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેમને જેસવાની ઇલાકિદી સગવડ પણ રાખવામાં આવે છે.

મન્યાસી ધર્મના આ વિધેના આગ્રહને લીધેજ નીલકંઠે લોભમાં એક બીજું કામ પણ કર્યું જે ઘરમાં સ્વામી સમાનંદના સાધુઓ રહેતા હતા, તેની પાડોશના મહાનમાં કોઇક જીજ્ઞા રહેતી હતી. જે ઘરની વચ્ચે દેવતાની આપ લે કરવા માટે એક ખાંડોડ હતું, મન્યાસીઓએ દેવતા લેવા આપવાના નિતિ પછુ અવી રીતે જીજ્ઞાના સંખ્યામાં આવવું એ નીલકંઠને રુચુ નહિ તેથી એમણે સ્વહસ્તે એ છિદ્ર પૂરી લીધું એ પુરેણું ખાકું હજુ સુડી દેખાય છે.

આ અરસામાંજ જ એક બીજો અદ્ભુત પ્રસંગ બન્યો. સુક્તાનંદ સ્વામી સ્ના-નાદિ કરી કૃષ્ણનુ ચિતવન કરતાં બેઠા હતા જૂલમાં એમણે પોતાની તુબડી બહાર એસરીમાં મૂકી હતી હયાન ધરતાં એ વાત એમને યાદ આવી. હયાન કરતાં જીડીને તુબડી ઉંચી મૂકવી એ એમને ગમ્યુ નહિ, અને કુતર આવી તુબડીમાં મોં લાલી અભડાને એ દેહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ ચિર થયુ નહિ નીલકંઠે પોતાના એક ચર્થી આ વાત બજી સુક્તાનંદ સ્વામીનું હયાન પુર થયા પછી નીલકંઠે સ્નાનીને પૂછ્યું,

“દેવત તુબી પાત્રમે કિવા દેવત હયાન ?

“દેવત તુબીમેં અધિક કિવા દોક સમાન ?”

સુક્તાનંદ સ્વામી બીચારા ભોડા પડી ગયા. પણ એ નિમીનીપણાની મૂર્તિએ એમાંથી જાએ એટું ન લગાડતા, ચિત્તનો સ્થિરતા યાચી.

આ છેલ્લી બંને વાતો છે તો નજવી, પણ થાડા માસમાં નીલકંઠે પોતાને જેટલો પ્રભાવ સમાનંદ સ્વામીના દિબ્ધો પર પાડ્યો હોતો તે આમાંથી સારી રીતે જણાઇ આવે છે નીલકંઠને તો હજુ મૂંઝે કુપ્ત થાડી નહતી. ૧૮-૧૯ વર્ષની વય. સ્વામી સમાનંદના શિષ્યો જેટલાક વૃદ્ધ થવા આવ્યા હતા, એમનાથી તો બધા જ થણા મોટા હતા. નીલકંઠની ખારા પૂરવાની કિંચથી એ વડીલોએ અપમાન લીધું હોત તો નવાઇ જેવું નહતું. શું પોતાને હાથે ખાંડોડ પૂરી, નીલકંઠ એ વડીલોના આરિત્ર પર સંકા આણવા ઇચ્છતા હતા ? આવો પ્રશ્ન જોડી શકત; પણ એમને એમ જ પ્રતીતિ મધ મધ કે તેઓ હવે એક મહાન સંક્રાંતિ સમીપમાં આવ્યા છે, અને એ શક્તિને અનુસરવામાં જ તેમનું કિત છે.

આમ કેટલાક વખત ગયા પછી રામાનંદ સ્વામી બિરનાર પાસે આશ્રમ સોંપ-
લાયા ગામમાં આવી પહોંચ્યા, અને શુક્લાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ વ્રજવાસીને ત્યાં
તેડાવાં લીધા. જેવી ભારે અસર શુક્લાનંદાદિક સાધુઓ ઉપર નીલકંઠના દર્શનથી
થઈ હતી, તેવી જ અસર સ્વામી રામાનંદ ઉપર પણ થઈ.

નીલકંઠને સત્સંગ રુચ્યો, અને એમણે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય
કર્યો. તે ઉપરથી સ્વામી રામાનંદે સંવત ૧૮૫૭ ની પ્રજોધિની એકાદશીને દિવસે
એમને ભાગવતી દીક્ષા આપી અને સ્વામી સહજનંદ તથા નારાયણ સુનિ એવા બે
નામો પાડ્યાં.

સ્વામી રામાનંદ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. પોતે સ્થાપેલ સંપ્રદાયની જવાબદારી
કાંઈ ખીજને સોંપવાની જરૂરીઆત એમને લાગી. સહજનંદ સ્વામી એમના સર્વે
શિષ્યોમાં સૌથી નાના હતા, પણ સૌથી વિશેષ પ્રતાપી હતા એમાં જરાયે શંક ન હતો.
એમણે સહજનંદ સ્વામીનેજ પોતાની ધર્મધુરા સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દીક્ષાથી
બરોબર એક વર્ષે એમણે સહજનંદ સ્વામીને જેતપુરમાં પોતાની ગાદીના આચાર્ય
સ્થાપ્યા. આચાર્ય પદ આપ્યા પછી રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણને વર
માળવા કહ્યું સહજનંદ સ્વામીએ બે વર માગ્યા—(૧) તમારા ભક્તને એક વાંછીનું
દુ:ખ થવાનું હોય તેને બદલે એ દુ:ખ મને રવાડે રવાડે ભરે થાએ, પણ તમારા
ભક્તને તે ન થાએ અને (૨) તમારા ભક્તના કર્મમાં રામપાત્ર આવવાનું લખ્યું
હોય તો તે રામપાત્ર મને આવે. પણ તમારો ભક્ત અનવસે દુ:ખી ન થાએ.
રેમાનંદ સ્વામીએ એમનું વર્ણન કરતાં વાર વાર એમને ‘કરુણોચન’ કહ્યા છે,
અને ગાયુ છે કે એમનો સ્વભાવ એવો હતો કે,—

“કેાઇને દુઃખયો રે, દેખી ન ખમાય, દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય

અમ ધન વચ્ચે રે, આપીને દુઃખ ટાળે, કરુણા દષ્ટિ રે, દેખી વાન જ વાળે.”

ઉપલા વચોની પસંદગી આ વચનની સાક્ષી પૂરે છે એમના દયાળુ સ્વભાવના
અનેક ઉદાહરણો લખાયા છે.

સહજનંદ સ્વામીને આચાર્યપદ આપ્યા પછી લગભગ એક મહીનામાજ (સ વત
૧૮૫૮, માગસર સુદ ૧૧) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા.

સહજનંદ સ્વામીની નીમણુંક રામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન
પડી એ શિષ્યોમાં એક રઘુનાથદાસ નામે સાધુ હતા એને રામાનંદસ્વામીએ
અમદાવાદમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં એણે બહુ તોફાન જગાડ્યું છવટે
સહજનંદ સ્વામીને એને વિમુખ કરી સત્સંગ બહાર કરવા પડ્યા. એણે અમદાવા-
દમાં એક જુદો મઠ બાંધ્યો, રાયખડ દરવાજા પાસે એક નાનકડા મંદિરમાં એના
કેટલાક શિષ્યો હજી રહે છે સહજનંદ સ્વામીના દેહોત્સર્ગ પછી રઘુનાથદાસના એક
શિષ્યે આવી અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી પાસે સહજનંદ સ્વામીની
પ્રસાદીની એક મૂર્તિની માંગણી કરી હતી, અને તે મૂર્તિની સ્થાપના કરી, તે શિષ્યે
પૂજે છે એમ કહેવાય છે.

જીવનના અભ્યાસમાં જે જે હરખાઇ અને વાલખાઇ કરીને મૂળ આત્માનંદ સ્વામીની જાણે પાછળથી સ્વામી સમાનંદ સ્વામીની જે શિખાઓ હતી. એ જાણે એઓને વૈરાગ્ય જ્ઞાનનું અભિમાન હતું; જન્મે પ્રજ્ઞાચરિણીઓ હતી, અને સંન્યાસીનીનો રૂપ રાખતી, સ્વામી આત્માનંદના વખતથીજ ઉપદેશક થઇ ફરતી. એમના ઉપદેશથી આપું ત્રણા ગામ સ્વામી આત્માનંદનું શિષ્ય થયું હતું; અનેક પુરુષો એમને પૂજતા, અને એમની પાસે જ્ઞાન સંભળવા આવતા. સલામાં એમને બાદી તકીયાનું માન મળતું. સહજાનંદ સ્વામીએ હવેથી એમને એઓમાંજ ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી. આથી એમને બહુ અપમાન લાગ્યું. એમને થયું કે અમે સીતેર સીતેર વર્ષની રોસ ઓ શું પુરુષોના સંસર્ગમાં રહી બચડી જશું, કે અમને વળી એવી રીતનો સંયમ ! અમારા ઉપદેશ કરવાની રીતમાં આત્માનંદે દોષો ન ન જોયો, સમાનંદે ન જોયો, અને હવે આ આજ્ઞાલનો આવેલો સહજાનંદે કહે છે કે તમે પુરુષોને ઉપદેશ ન કરશો, અમે એ વચન નહિ માનીએ. સહજાનંદે સ્વામીને એમની શુદ્ધતા વિષે શંકા નહતી, પણ એમને એક નવી જ પ્રજ્ઞા પાડવી હતી, એટલે એમણે આગ્રહપૂર્વક પોતાની આજ્ઞા માનવા એ જન્મે ખાધાંજીને સમજવી હરખાઇ-વાલખાઇ રીસાયાં અને બુદ્ધિ પડયાં કહે છે કે ત્રણ ગામમાં એમની સમાધિઓ છે, અને હજી કેટલાક લોક એમને માને છે.

સમાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના સાધુઓના બુદ્ધિ બુદ્ધા મડળ ખાધ્યાં, અને એક એક મડળને બિલ બિલ દિશામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યું. પોતે પણ એક મડળ લઇ કચ્છ તરફ ગયા. શરૂઆતમાં આ મડળોની રીત એવી હતી કે જ્યાં બધ ત્યાં બિલાવૃત્તિ કરવી, બિલામાં જ મળે તેમથી ઉપયોગ જોડતું વાપરી ખાધીનું સદાવ્રત જોડી દાન કરી દેવું. એ કામ થણ ખરૂં સવારના વખતમાં ચાલતું. ખાધીના સમયમાં બજન, કીર્તન અને ઉપદેશ થતા ઉપદેશનું મુખ્ય લક્ષ્ય લોકોને નીત અને સદાચારને માર્ગે ચલાવવાનું રહેતું હાર ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અને વટલવું-વટલાવું નહિ-એ પંચવ્રત ફરેક નવા શિષ્યને આપવામાં આવતા. એ પાંચે ક્રિયા કે.ઇ. દેવ-દેવીની ઉપાસનાના લાજ તરીકે પણ નિષ્ઠા લેખાતી સ્વામિનારાયણના સાધુઓને ધન અને જોડો સપૂર્ણ પહે ત્યાજ રાખવો પડતો. જોના ત્યાજની રીત ગણાવી છે. ધનના ત્યાજમાં ધાતુ માત્રનો ત્યાજ આવી જતો. અપવાદમાં વસ્ત્ર સીવવા માટે સોય અને દેખક હોય તેને ચપ્પુ અને કાતર રાખવા દેવામાં આવતા. સર્વેદ્રિયાણિ ડેશાનિ રસના શુ વિશેષતઃ એ નિયમ પ્રમાણે આહાર માટે ઘણા આહાર નિયમો હતા એ સખ્તાઇમાં વાર વાર ફેરફાર કરવામાં આવતો, અને જુદી જુદી રીતે સાધુઓની ઠસોટી લેવામાં આવતી. એવા કેટલાક કેરકારો હુ આગળ ઉપર ગણાવીશ. સાધુઓએ જ્ઞાના શુદ્ધ રાખવો ફરજિયાત હતો.

ગાલિદાન તાદનં ચ કૃતં કુમતિર્મિર્જનૈઃ ।

સંતઃપ્રમેય, સર્વેષાં ચિન્તનીયં હિતં ચ તૈઃ ॥

(શિલાપત્રી, ૨૦૧)

ઐટલે માર ખાધને પણ આશીર્વાદ દેના પડતો.

આ સાથે સમાધિ પ્રકરણ પણ આટલું. જે તે સ્વામિનારાયણને ઐધને આક-
ર્ષતા, અને એનાં નાડી પ્રાણ જેવાં ધન હાથે પડતાં. સમાધિમાં
સમાધિ પ્રકરણ. પોતાના ઇશ્વરવર્તુ દર્શન કરતા, અને અગ્ની બેઝેલી વાત કરતા. જ્યાં
ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઈ ગઈ. હજારો મનુષ્યો
સ્વામિનારાયણની દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા. જોણે જોણે સ્વામિનારાયણને બેઝેલા
તેમનો એક અભિપ્રાય તો ચોક્કસ હતો કે એમની આંખોમાં કોઈ અજબ બાદ હતું
“કમળનયન કટાક્ષમાં, મારા તાણી દેવો છો પ્રાણ,” એ પ્રમાણે સ્વામીનો અભિપ્રાય
હતો. ભુમાનંદ સ્વામીનું ચિત્ત પણ એના ‘અપળ નેણ’ એજ ચોરી લીધું હતું. પણ જેવું
બહુ એમની આંખોમાં હતું, તેવુંજ એમની વાણીમાં અને એમની ચાલમાં હતું એક
વાર સ્વામિનારાયણ એક ગામમાં જોઈતા રાતની વખતે ગયા હતા સાથે એક સેવક
હતો. સ્વામિનારાયણ એ ગામમાં આવી ચડે ઐટલા નજદીક હોવાનું કોઈને ભાન
નહતું. ગામમાં કાંઈને જતા હતા, ત્યાં એક દુકાનમાં જે વાણીઆઓ હીસાખ મેળવી
રહ્યા હતા તે સ્વામિનારાયણ અને એમના સેવકને ઐધને એક વાણીઆ બોલ્યો, આ
આટલી મોટી રાત્રે સ્વામિનારાયણ કંવુ કોણ જતું હશે ? બીજી વાણીઆ કહે સ્વા-
મિનારાયણ તો દૂર દેશાવર છે, એ ક્યાંથી આવે ? પહેલાંએ કહ્યું, કહે ન કહે, એ
સ્વામિનારાયણ છે, એ વિના આવી ચાલ હોય નહિ. સ્વામિનારાયણે આ સવાદ
સાંભળ્યો, અને સેવકને કહ્યું, વાણીઆ અતિશય ડાહ્યો દીસે છે, અમને આટલા અ-
ધારમાં પણ એજવળા અમદાવાદ તથા વડતાલના મંદિરોમાં સ્વામિનારાયણની જે
જીવનસદશ કાંઈની મૂર્તિઓ છે, તે યથાપિ એમના દેહાંત પછીથી ચરેલી છે, તોપણ
તેમાં એમનો ચિત્તાકર્ષકતા જણાઈ આવે છે.

સ્વામિનારાયણના સમાધિ પ્રકરણની વાત સુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી
એમની આ વાતમાં શંકા ન બેઠી એને એ સાંભળી અતિશય ખેદ થયો. એણે ધાર્યું
કે આણે રાષ્ટ્રક યોગ સાધ્યો છે, અને તેને બળે લોકોને ભાવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ
આવા જીવનીઆને ક્યા સત્સંગનો ભાર સોંપ્યો, એમ પણ એમને લાગ્યું. ઠેટલોક
વખત પછી સ્વામિનારાયણ અને સુક્તાનંદસ્વામી મેઘપુરમાં બેળા થયા. સુક્તાનંદ
સ્વામીએ સમાધિનું ‘પાખડ’ ચલાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીને ખુબ ઠપકો દીધો.
સહજનંદ સ્વામી સુક્તાનંદ સ્વામીને ધુરુ સમાન ગણતા. એ આવે ત્યારે પોતે સામા
જન એમને ભેટતા, અને એમને બેસાડી પછી પોતે બેસતા. એમણે સુક્તાનંદ સ્વા-
મીનો ઠપકો ધરજવી સાંભળ્યો. એમની કૃતિમાં કોઈ જાનનું પાખડ નથી એમ સમ-
જાનું. તોપણ સુક્તાનંદ સ્વામીને સતોષ ન થયો. ઐટલામાં સુક્તાનંદ સ્વામીનો
એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો. એને સ્વામીના દેખતાજ સમાધિ થઈ સ્વામીએ એનાં નાડી
પ્રાણ તપાસ્યાં, અને ચેતના રહત એમ આશ્ચર્ય પામ્યા. જોડીવાર પછી એ શિષ્ય
જાણ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદસ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ બન્નેને
સમાધિમાં બેળા રામાનંદસ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેવામાં જોડેલા બેળા. રામાનંદ
સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે સુક્તાનંદને કહેએ કે હું કહેતો હતો કે હું તો કુમ-

ડુગી વગાડવાવાળો ખુ, અને જેણી તો ખીજ આવશે, એ વાત કેમ લુછી ગયા ? આટલું સાંભળીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ. એ ત્યાંથી ઉઠાસ ચહેરે બિઠ્યા અને પોતાને આસને ગયા. સારું જંગલ જઇ આવી, ત્યાં બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવામાં એમને એક જાડ નીચે સમાનંદ સ્વામી દેખાયા. મુક્તાનંદસ્વામી એમની પાસે ગયા, અને હડવત્ પ્રણામ કરી પૂજા રડયા. એમનું ચિત્ત ચગડોળે ચઢ્યું હતું. રહ્યાનંદસ્વામી પાપડી છે કે ધર્મરાવતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી શકતા નહતા. સમાનંદસ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી, પોતે કૃષ્ણાવતાર થવાની જો જો ભવિષ્ય વાણીઓ કહી હતી, તેનું સ્મરણ કરાવ્યું, અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો. મુક્તાનંદ સ્વામીના હૃદયમાં શાંતિ થઈ, અને મુખ ઉપર આનંદ છાયો. જંગલમાંથી એમણે પુલ વીણ્યા, અને પોતાને હાથે એક હાર ગુંથી સ્વામિનારાયણ પાસે ગયા. એમને હડવત્ પ્રણામ કરી હાર પેરાવ્યો, અને પોતે એમને વિષે પરદેલી દોષબુદ્ધિ માટે ક્ષમા માગી.

સ્વામિનારાયણના સાધુઓ અન્ય વેરાગીઓને દ્રેષનુ કારણ થઈ પડ્યા ધન, સ્ત્રી અને વ્યસનનો ત્યાગ રાખનારા લોકોમાં પૂજવા લાગવાથી, ખીજ વેરાગીઓને
વેરાગીઓને પોતાનું માન ભગવતું લાગ્યું કવિ કલપતરામના
દ્રેષ ગુરુ શ્રીપાત દેવાનંદ સ્વામી, રામગણો આનંદાનંદ સ્વામી,
દેવીવાળા મળીરામ વગેરે વેરાગી મહોના કેટલાક મહંતો તથા

શક્તિના ઉપાસકો પોતાની મહત્તાઈ છોડી સ્વામિનારાયણના સાધુઓ થઈ ગયા, તેથી એમને પોતાના ચેલાઓ તણાઇ જવાની પણ ખીજ લાગી. તેથી, એ વર્ગ સ્વામિનારાયણનો કદો ચતુ થઈ રહ્યો. એણે સ્વામિનારાયણના સાધુઓને મારવા-પીટવાનું આરંભ્યું. જ્યાં સ્વામિનારાયણના સાધુઓ દેખાયા, ત્યાં વેરાગીઓ એમના ઉપર તુટી પડવા લાગ્યા એમનાં કંઠી અને જનોઇ તોડે, મૂર્તિઓ ખેંચી બચ કે ખડિત કરે, એમણે આણેલી ભિક્ષા છુટી લે, અથવા ભિક્ષામાં મુએલા ઉંદર વગેરે નાખી ગોઝારી કરે, ઠેકાણવાર ઝેર પણ નાખે જ્યાં સ્વામિનારાયણનું સદાવ્રત ચાલતું હોય ત્યાં લૂંટ પડે. એક મૂળજી લુહાણો વેરાગીઓને હાથે કપાઇ ગયો. મુક્તાનંદ અને બ્રહ્માનંદને એક વાર વેરાગીઓએ બાધી એમનાં નાક કાન કાપવા તૈયારી કરી, એટલામાં એક પરદેશી જતો બોચા, અને દલા આવવાથી છોડાવ્યા. એક વાર એ જ મુક્તાનંદ સ્વામીને ચંદનથી પૂજા કરવાને મિથે ચંદનમાં ઝેર લોળીને લાવ્યા, અને કપાળે તે ચોપડ્યું. બ્રહ્માનંદ સ્વામીને વળી એક વાર સખ્ત માર મારી સોજ બેઠાડ્યા. મારતા મારતા વેરાગીની કામડી કાંગી ગઈ. એક મુઠ્ઠાએ આવી સ્વામીને છોડાવ્યા, અને “જલુ વાગ્યું ?” કરી પૂછ્યું. સ્વામી વિનોદી એટલા હતા કે આટલા મારમા પણ એમણે કંઈ કે લાઇ, અને વાગ્યું તેની તો ફિર નથી, પણ આ મારા ગુરુભાઈની કામડી કાંગી ગઈ એ જોઈ મરું ? સ્વામિનારાયણને પણ મારવાને વેરાગીઓનાં કસકર ઉલટવા લાગ્યાં; મોટી મોટી ડગિ ઠોકવા વેરાગીઓ સ્વામિનારાયણની સખામાં પેસતા, અને કેટલીક વાર સ્વામિનારાયણના દેહને બોચમમાં નાખતા. રાજ્યાધિકારીઓ દાદ ન આપતા. “ત્યાં ત્યાં કહી ચરે, તેમાં રાજ્ય શું કરે ?” સ્વામિનારાયણને બાંધે

ગમ કરવાનો નિયમ જ મધ પડ્યો. કેટલા કાઠી અને ગરાસીઆ તાલુકદારોએ એમને સારો આશ્રય આપ્યો. એ લોકો પોતાનાં ઘરખાર છોડી સ્વામિનારાયણનાં રક્ષણ માટે એના પાર્શ્વ અને અંતરક્ષક થઈ રહ્યા; સ્વામિનારાયણને જરા એકલા ન મૂકતા, અને હંમેશાં એમને વીંટળાઈને રહેતા. ગઢડાના એકલ ખાચર અને એના પુત્ર કમડ (કાદા) ખાચરે તો સ્વામિનારાયણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું, પોતાનાં ધન, માલ સહિત આખું કુટુંબ સ્વામિનારાયણની સેવા પરાયણ થઈ રહ્યું. જ્યારથી એ કુટુંબે સ્વામિનારાયણના આશ્રય લીધો ત્યારથી તે સ્વામિનારાયણના દેહાવધિ પર્યંત એ કુટુંબે પોતાનું ઘર સ્વામિનારાયણનું કર્યું, અને પોતે સ્વામિનારાયણના આસક્તિ થઈ રહ્યા. ગઢડામાં અધી કિસ્સો ફાદાખાચરનો હતો, અને અધી એના એક પિત્રાઈ જીવાખાચરનો હતો. જીવાખાચર પણ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય હતો, પણ સહજનંદ સ્વામીનો ફાદા ઉપર વધારે પ્રેમ બેઠો અને ભાગ સંબંધી ખટપટને લીધે એ સ્વામિનારાયણને કોઈક વાર મરાવી ન ખાવવા પણ તૈયાર થતો. એ નિરંતર સ્વામિનારાયણને કહેતો કે તમે ભગવાન થઈને ફાદા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો. એક વાર સ્વામિનારાયણે એમની વચ્ચે કેટલો ફરક છે ન બતાવ્યું. ચોમાસાનો દિવસ હતો, સહજનંદ સ્વામી નદીએ નહાવા જતા હતા જીવા ખાચર સાથે હતો. નદી ઉપર એક વેરાગી યુલો સળગાવી રાંધતો હતો. ઉપરથી વરમાદના છાટા પડી પડી, એનો યુલો હોલતી નાખતા હતા. ટુકી ટુકી વેરાગીની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી સહજનંદ સ્વામીએ જીવા ખાચરને કહ્યું, સાધુઓને ખડું ત્રાસ થાય છે, માટે એક ધર્મશાળા ગામમાં બંધાવી હોય તો ઠીક જીવાખાચરે કહ્યું, એવા તો વણાએ વેરાગડા ભટકે છે. સહજનંદ સ્વામી નાહી, ફાદાખાચરના ઘરખારમાં પધાર્યા, અને ફાદાખાચરને પાછી એજ વાત કહી ફાદાખાચરે કહ્યું, ભલે, મહારાજ, આજથી માંડે ઘર વેરાગીઓને ઉતરવા માટે આપી દે. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, તમારું ઘર જ આપી દેશો તો તમે ક્યા રહેશો? ફાદાએ કહ્યું, હું સાધુઓ ભેળો રહીશ, અને એ આ ત્યાંથી બાંધીશો રહેશે. સ્વામિનારાયણે જીવાખાચર તરફ બેઠો કહ્યું, ભેયુ, તમે કેવો ઉત્તર આપ્યો, અને ફાદાખાચરે કેવો આપ્યો તે ? આ હેતને લીધે જ અમે એને ત્યાં ટક્યા છીએ સ્વામિનારાયણ વર્ષનાં લગભગ આઠ મહીના પર્યંતન કરતા, અને બાકીનો સમય ગઢડામાં આવી રહેતા.

સાધુઓનું મારનું દુખ તો ટાળી શકાય એમ નહતું, પણ પૂજ સહિત ઘવાચી પડતા ઉપવાસનું દુખ ટાળી શકાય એમ લાગ્યું. અત્યાર સુધી સર્વે સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા આપવામાં આવતી એક રાત્રે સ્વામિનારાયણે એ સર્વેને પરમહંસ દીક્ષા આપી દીધી કહી, જનોઈ અને સિખાને ત્યાગ કરાવ્યો. મૂતની પ્રત્યક્ષ પૂજને બદલે માનર્મી પૂજનો વિધિ શીખવ્યો. પાંચસે સાધુઓ એક જ રાત્રિમાં પરમહંસ દીક્ષાને પામ્યા. પાંચસે ભાગવતી દીક્ષાધારીઓને કંઠી, જનોઈ અને પૂજનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થતા વિવળ ન લાગ્યો, એ સ્વામિનારાયણે એમના ઉપર કેટલું મહત્ત્વ મેળવ્યું હતું તે બતાવે છે. એ વૈષ્ણવ સાધુઓ પણ હવે સ્વામિનારાયણના યુરિયાને નામે ઓળખાવા લાગ્યા સ્વામિનારાયણ આટલા સાધુઓને જ યુરિયા કરીને અટકા નાંહ. એમણે પોતાના શુદ્ધ સિખોની પણ કસોટી કરવા પારી. અંદર કાઠી, ગરા-

સીમા અને સંભાવિત પ્રતીકારોને એમણે કામળ દ્રવ્યના કે આ કામળ વાચતા જ બેતલપુર ગઈ, ત્યાંના સાધુ પાસે ભગવાં ધારણ કરી, કાશીએ ભણવા ગયો. એ બધારે જણા અને એ કામળની વાત જણામાં આવતા જીવ અનેક મુશ્કેલી કામળ પહોંચતા જ પાણી પીવાની પણ વાટ ન બેતા ચાલી નીકળ્યા. સ્વામિનારાયણને એમની પરીક્ષા જ લેવી હતી. એમણે એમને પાછા ચેર વિદાય કર્યો, એમાંના એક પટેલ-અમલુ-તાનડ સ્વામી, -કામળ મળ્યો તે વખતે મોંઢળ ખાંધી વરઘોડે ચઢ્યા હતા. એમણે મોંઢળ તોડી ઘોડાને બેતલપુર તરફ ઠોડાવી મૂક્યો. એ તો પાછા ચેર ન જ ગયા.

સહજનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યોને કસવામાં અતિશય તીખા હતા જેણે એમને પોતાના કરી માન્યા, તેનામાં અણુમાત્ર કસર ન રહેવા દેવી એવું એમનું ખુલ્લું હતું, તે પ્રમાણે સખતમાં સખત નિયમો કાઢી એ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેતા એમણે જુદે જુદે સમયે કાઢેલા નિયમોને સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રકરણો કહે છે. સ્વામિનારાયણે ૩૦ વર્ષમાં સોથી વધુ પ્રકરણો ફેરવ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાક નીચે પ્રમાણે હતા-

૧ રાત્રે ગામ બહાર વગડામાં એક બીજનો સાદ સભળાય નહિ એટલે દૂર, પલાઠી વાળી, ધ્યાન ધરવા બેસવું.

૨ શરીરે સર્પ વાંછી ચઢે તોએ બેસી રહેવું.

૩. સુતા પછી જમી જવામ, ત્યાર પછી પાણું સુવું નહિ, કે પગ લાગે. કરવો નહિ.

૪. સન્માન થાય એટલે તુરત ગામ બહારવું.

૫ રાત્રે જગગણ કરી ભજન કરવા બેસવું, અને હંધ આવે તો દળવા બેસવું.

૬. પાંચથી વિના પૃથ્વી ઉપર જ સુવું.

૭ રાત્રી હુતકું દેખાય તો ઉપવાસ કરવો.

૮. ઘુમટો કાઢીને સાધુઓએ ચાલવું.

૯. બેડા ન પહેરવા.

૧૦. વાહન પર ન બેસવું.

૧૧. માલ માસમાં રાત્ર પાણીના માટલા ભરી રાખી, તે પાણીથી સુયોદય નહેલા સ્નાન કરવું.

૧૨. તાપવું નહિ.

૧૩. અગ્નિને અડકવો નહિ.

૧૪. રાધિલુ અન્ન ખાવું નહિ.

૧૫ કાચા અન્નની ભિક્ષા લેવી નહિ.

૧૬. ભિક્ષાની ઓળીમાં જ પડે તે ભેગું કરી, ઓળીને પાણીમાં ઓળવી, અને પછી તેને ગોગો વાળી ખાઈ જવો.

૧૭. એક માસ ઝોરી જુવારના રોટલા ખાવા.

૧૮. દુધમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.

૧૯. સેરડીમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.

૨૦. રોજ દુધપાક ખાવો.
૨૧. રોજ શીરોજ ખાવો.
૨૨. સત્સંગીની ભિક્ષા ન લેવી, બીજા કોઇની ભિક્ષા મળે તોજ નમવું.
- ૨૩ નમતા જે વસ્તુ પર પહેલો હાથ પડે તેજ ખાવી.
- ૨૪ કોઇ પણ વસ્તુ પડિમાં માત્ર એક વાર લેવી.
- ૨૫ રસોઇ બધી ભેગી કરી. તેમાં જાણે પાણી રેડી નમવું.
- ૨૬ કોઇ કંઈ તેને બધાએ 'હાડહાડ' કરવો.
૨૭. કાઠી કે જસતીઓ મૂકને આમણો ચઢાવે, તો તેને વિરુધ્ધ બંધવો.

આ સર્વે નિયમો શરીર અને ઝદિયદમન તથા સ્વભાવદમન પર છે. તેમાં સ્વાદ જીતવા, શરીરને તાઢ-તાડકો સહન કરવા માટે કસવા અને હાથપમની ચચ-ળતા ટાળવા તથા અબણે પાડેલી ટેવોને છોડાવવાનો ઇગિદો જણાય છે. કેટલાક પ્રકરણો કરવાનાં નિમિત્ત કારણ સામઘાયિક રૂઝોમાંથી મળી આવે છે, પણ એ અને જબ્બવતા નિબધનુ પ્રમાણ અતિશય વધી જાય.

આવા કઠણ નિયમો ન પાળી સકાવાથી કેટલાક સાધુઓ નીકળી ગયા. એ પૈકી ઘણાકે સ્વામિનારાયણ સમઘાયનો તો ત્યાગ ન કર્યો, પણ 'એકડમલ' થઈ, એટલે મર્યાદા બહાર જઈ રહ્યા.

જે સહજનદ સ્વામી માત્ર કઠણ પ્રકરણોજ ચલાવતા રહ્યા હોત, તો ઘણું જોડા એમની જોડે રહેવા ખુશી થાત. પણ સ્વામિનારાયણ એક અપ્રતીમ સંસ્થાપક અને યોગક (organiser) હોવા ઉપરાંત, તેમના નેણમાં અખડિત 'ત્રિમતલો પ્રવાહ' વહેતો હતો. તેથી એક આશુથી એ કઠણ નિયમોથી કસતા અને બીજી આશુથી એમના બહોળાને લાડ લડાવવામાં પણ કયાશ ન રાખતા. 'લકતાવીન' શબ્દ મહા-જનદ સ્વામીમાં યથાર્થ થયો હતો. સુગતના રસિક બહોળો એમને ઉત્તમમાં ઉત્તમ કારિગરીના વજાલ કારો ભેટ કરી, એમના ઉપર જન ચમ્મન ધરતા, વડોદરાના ગાયકવાડ એમની હાથી ઉપર સ્વારી કાઢતા, દિવ બદરના જે એમને માટે મોલામાં મોલો પોશાક લાવતા, કાઠીઓ અમૂલ્ય ઘોડાઓ એમની સેવામાં હાજર કરતા, સુરત અને ખંભાતથી એમને માટે ખાસ કેરી ખરકી, નૂતકણી વગેરે મેઠલવામાં આવતા, તે સઘળું જેમ એ સ્વીકારતા, તેમજ એક ડોસીએ ખેતરમાં હડી ગયેલું રૂંદું કંઈ, કાતી, હાથ પનાનો અને દોઢ હાથ લાખો કટકો વણી આપ્યો, તેને છ મહીના સુધી પહેરી રાખ્યો. આણંદના સત્સંગીઓની અતિશય તાણ બેધ, ત્યા માર પડવાની ખાત્રો છતા પધારી, ધૂન છાણ અને પથરાનો વરસાદ સહન કર્યો, કાઠી, ઠણુમી અને કોળીના બડા રોટલા અને છાસ ત્રેમથી આરોગ્ય. એમને પોતાને તો પ્રવેત વસા અને સાદુ ભોજનજ પ્રિય હતું, એટલે મૂલ્યવાન વજાલ કારોનો સ્વીકાર કરી, બોડી વાર પહેરી, કે પકવાનમાંથી પ્રસાદી કરવા જેટલુંજ લઈ કોઇને આપી દેતા. જે ચીજના અતિશય વખાણ માથ તેનો ત્યાગ કરવો એવો એમનો સહજ સ્વભાવ હતો કોઈક કાઠીઓએ એક સરસ ઘોડો ભેટ કર્યો. કેટલાક દિવસ સ્વામિ-

નારાયણે એ વાપર્યો. એક દિવસ કેટલાક શિષ્યોએ કહ્યું કે આખા કાઠીઆવાડમાં રોઆ લોડાની બેડ મળે એમ નથી. સ્વામિનારાયણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી સાંજે લોડા ઉપર બેસી નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. નદીએ લોડા ઉપરથી ઉતરી, પાસે એક વાઘણુ જોયો હતો તેના હાથમાં લગામ સોપી, ‘શ્રી કૃષ્ણાર્પણં’ બોલી દીધુ કાઠી-આથી હં, હં, હં, હં, થઈ ગયું. “બહુ સાર હોય તે આપણને ન બેઠાએ” કહી સ્વામિનારાયણુ નદીમાં નહાવા લાગ્યા. અધમિય કાઠીઆએ તો આવે ઉત્તમ લોડો આવ્યો ગયો, તેથી બે દિવસ સોઠ પાળ્યો, પણ સડબનંદ સ્વામીને એ વાતનો લેશ માત્ર પણ ખટકો નહતો.

અમદાવાદથી ચોડે દૂર આવેલા લાઘણીજ ગામમાં બે સત્સંગી બાઈઆ રહેતી હતી. એક અવસાર સોનાબાઈ ગરીબ હતી અને બીજી ગામમાં શ્રીમત નામર વ્રાહ્મણી હતી. સોનાબાઈએ સ્વામિનારાયણને એમના શિષ્યો સહિત જમવાને નોતર્યા. ગામમાં બાઈને કહ્યું, તારા દાળ ચોખા હલકા છે માટે તું સાધુઆ માટે રસોઈ કર અને મહારાજ માટે હું મારા સીધાંમાંથી રસોઈ કરીને મોકલીશ. બોચારી ગરીબ બાઈના મનમાં આધુ આબુ કે એનું અનાજ મહારાજના ઉપયોગમાં ન આવ્યું સ્વામિનારાયણને આ વિષેની કાંઈ ખબર ન હતી એ તો જમવા વખત થઈ, ત્યારે એ બાઈને બેર ગયા. બાઈનું મોઢું ઉતરેલું બેઠ કારણ પૂછ્યું બાઈ રડી પડી અને બનેલી હકીકત કહી. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, તમારી રસોઈ તૈયાર થઈ થઈ હોય ત લાવો અમે તમારજ અજ જમશું. બાઈએ તુર્ત પાટલો નાખ્યો અને જમવા બેસાડયા. એટલામાં ગામમાં થાળ પીરસી, એક માણસ પાસે લવચાવીને લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે માણસને કહ્યું, હું તો જમ્યો અને એ થાળ તમે અને ગામમાં જમી લ્યો.

સ્વામિનારાયણુ ભક્તના પ્રેમને વશ થઈ, ઘણી વાર લોક રૂઢિને પણ ન બહુ કારતા, તેથી કેટલાક એને ‘રીતભાત વિનાના છે’ એમ પણ કહેતા. જુનાગઢમાં સ્વામિનારાયણની ભારે હબ્બાથી સ્વારી કાઢવામાં આવી સ્વારી નવાળની કચેરી આગળથી જતી હતો તેટલામાં એક પગીના છોકરાએ એમના હાથમાં ચીસડું મૂક્યું એ એટલા પ્રેમથી અપાયું હતું કે સ્વામિનારાયણે એ ત્યાંજ ખાવા માડયું. એ બેઠ નવાળના દિવાને કહ્યું, જુઓને ભગવાન કહેવાય છે અને ચીસડું બાણે બેચુજ ન હોય તેમ રસ્તામાંજ ભચે છે. નવાળ વિશેષ વિવેકી હતો. એણે કહ્યું કે સ્વામિનારાયણુ નિ સશય આલિયા પુરુષ છે, નહિ તો બાટલી સ્વાગીની વચ્ચે એમનામાં ચીસડું ખાવાની હિમ્મત હોયજ નહિ.

આ રીતે જમ ભક્તોની સેવા અંગીકાર કરી, તેમને પ્રેમથી નહવડાવતા, તેમ સાધુ અને પાર્શ્વદોને પણ પ્રેમરસમાં ડુબાડતા. પોતાને હાથે સાધુને માટે રસોઈ કરે, પોતાને હાથે પીરસે, અતિ પ્રેમથી સાધુના મોંમાં કાળીઆ મૂકે,

‘કઈ બહુસ સ્વાદુરે, બહુમ જમતા જમતાં,

‘પાસે હરિજનરે, બેઠા હોય મન જમતા,

‘તને આપીરે, પછી પોતે જમે,’

. મદવાડમાં સતત બરહાસ્ત કરાવે, વિદેશથી આવે ત્યારે સામા ઉઠી દડવત

પ્રણામ કરી, કોઇ વાર પ્રદક્ષિણા પણ કરી, બે હાથે ખૂબ સ્નેહથી દાબી ભેટે, હોળીમાં
ગે રમીડી, શરદમાં રાસડા લેવડાવી આનંદમાં તરંગોળ કરી મૂકે, સાધુઓને માર
પડેલાં ભેધ, આખમાં પાણી ભરાઇ આવે, એ બધાં ચરિત્રથી પ્રેમ સખી કહે છે તેમ,

“નિલુવનમાં એવી કોણ છે,

જે વશ નવ થાયે નાર* ?”

સ્વામિનારાયણને ત્યાજ અને તપને જ ઇચ્છે હોવા છતાં, એમની લાલિત્ય વૃત્તિ
એમની થઇ નહતી સમાનદ સ્વામીને પોતાના આશ્રમમાં બે વસ્તુની ખોટ જણાઇ
હતી—વિદ્વાનની અને સારા ગવૈયાની મુક્તાનદ સ્વામી, સમાનદ સ્વામીના સમયથીજ
કવિતા અને ભજન કરતા, પણ એમનો અભ્યાસ તે વખતે માત્ર તુલસીદાસ, સુરદાસ
ગમેજે ભાષાના કવિઓનોજ હતો, સંસ્કૃત શીખેલા નહિ, અને ભજન પણ શાસ્ત્રીય
પદ્ધતિએ કરી શકતા નહિ

સ્વામિનારાયણે એ બંને ન્યૂનતા પુરવાનો નિશ્ચય કર્યો

શિક્ષણની ખોટ કાઢવાનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે થયો. મોટા આત્માનદ સ્વામી
નામે એક જુના સાધુને સહજાનદ સ્વામીએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા એ સાધુ
બહુ થોડું બાણેલા હતા; એમનું સર્વ વેદાત ‘સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા’ એજ હતું
એક ગામમાં કોઇક શાસ્ત્રીઓએ આવી એમને પ્રશ્ન પુછ્યો કે ‘તમારું સ્વરૂપ શું ?’
સ્વામીએ કહ્યું કે ‘ગુરુનું વચન એ અમારું સ્વરૂપ.’ શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું, ‘વચન તો
શબ્દને કહેવાય, એ કાંઇ સ્વરૂપ થઇ શકે ? માટે તમારું સ્વરૂપ કહો.’ સ્વામીએ
હકે પુર્વક પાછું કહ્યું, ‘ભાઇ, અમારું સ્વરૂપ તો વચન, વચન ને વચન’ સ્વામીનું
વેદાત એમના મોક્ષ મર્મ માટે તો સંપૂર્ણ હતું. પણ શાસ્ત્રીઓને એવો આભાસ થયો
કે આ સાધુ તો કોઇ મૂર્ખ છે, તેથી તેમણે એમની યશસ્વી કરી અપમાન કર્યું. વેદા-
નના વિવાદીઓને સ્વામીનું જ્ઞાન અધુરું લાગે એમાં નવાઇ નહોતી. સ્વામિનારાયણને
એ વાતની બહુ થઈ કોઇ પરિતો વાદ કરવા આવે ત્યારે તેમને યોગ્ય ઉત્તર ન
આવી શકાય એ સ્થિતિ એમને શૈયનીય લાગી. અને તેથી એમણે મોટા નાના સર્વે
સાધુઓને બહુવાની આજ્ઞા કરી મુક્તાનદ સ્વામી તથા શ્રદ્ધાનદ સ્વામીને બહુવા
માટે ખાસ સુરત મોકલ્યા. એ સંસ્કૃત બહુને આવ્યા ત્યારે એમનો સભા વિષે
અતિશય સત્કાર કર્યો. બીજા બહુનારાઓને પ્રસાદી આપી ઉતેજન દેવા લાગ્યા. ન
બહુ તેને પ્રાયશ્ચિત આપ્યા નાના સાધુઓને બહુવા માટે ખાસ બ્યવસ્થા કરી. નાના
સાધુઓમાં પણ જે વિદ્વાન કે ચારિત્ર્યવાન હોવાય તેને મોટા સાધુઓના જેટલુંજ માન
મળે એવો પ્રયત્ન કર્યો. આને પરિણામે થોડા વર્ષમાં મુક્તાનદ સ્વામીનો સંસ્કૃતનો
અભ્યાસ એવો એવો સરસ થયો કે એ એકલા વડોદરામાં પરિતો જેને શાસ્ત્રાર્થ
કરવા જઈ શક્યા, અને ત્યાં છતાંને આવ્યા, સ્વામીઓ આપાજાનંદ, નિત્યાનંદ,

* ‘નાર’ નો અર્થ અને ભક્ત ક વાનો છે; મહાપ્રભુ ભક્તો પોતાને પ્રભુનાં એવી રૂપ
માને છે

શુકેનંદ, વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી જવા સંસ્કૃત કવિઓ, વેદાંત તથા ન્યાયના શાસ્ત્રોઓ અને ભાષ્યકારો ઉત્પન્ન થયા. ગૂઝરાતમાં તે સમયમાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રોઓમાં દીનાનાથ ભટ્ટનો નામ જાણીતો હતો. એ કવિને સંસ્કૃત પુસ્તકો લખવા માટે ખાસ રોક્યા, એપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણના સિદ્ધાન્તાનુસાર ગીતા ભાષ્ય, સૂત્રભાષ્ય અને ધીર્ભા કૅટલાક પુસ્તકો રચ્યા, નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે ત્રય કરી સ્વામિનારાયણના વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોને સમજાવ્યા, તથા કૅટલાક પુસ્તકોની સંસ્કૃતમાં અને કૅટલાકની ગૂઝરાતીમાં ટીકા લખી, શુક મુનિએ સામ્રદાયિક ગ્રંથોની ટીકા, સ્વામિનારાયણનાં વચનામૃતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ, તથા તે ઉપર ટીકા લખ્યા, દીનાનાથ ભટ્ટ અને વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીએ ‘સત્સંગી જીવન’ અને ‘સત્સંગી ભૂષણ’ નામે જે મોટા સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા.+

જોતે દહાડે સંપ્રદાયના પુસ્તકોજ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે છે, એવો સહજનંદ સ્વામીનો દંડ મત હતો. સંપ્રદાયનો પ્રવેશ વિદ્વદ્ગર્ભમાં સંસ્કૃત દ્વારાજ તે વખતમાં થઈ શકતો, એટલે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એ ભાષામાં લખવું આવશ્યક હતું, પણ જન સમૂહમાં તો પ્રાકૃત ભાષાનેજ પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઈએ, એ તે સારી પેઠે બહુતા હતા. તેથી એમણે શુક્તાનંદ સ્વામીને મરણ પર્વે પ્રાકૃત ભાષામાંજ લખવાની આજ્ઞા કરી હતી. શુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ એ આજ્ઞા અક્ષરમાં પાળી હતી. એ સદ્ગુણ કૅટલાક વર્ષથી ક્ષયથી પીડાતા હતા, છતાં માત્ર મરણને આગલે દિવસે જ એપાળાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી એમણે પોતાની કલમ મૂકી હતી. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદ સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે કૅટલાક સાધુઓને ને રોજ અમુક પદો લખ્યા સિવાય જમવું નહિ એવા નિયમ હતા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ તો પોતાનો સર્વ આત્મા વૈરાગ્યમાં અને વૈરાગ્ય પ્રવાન પુસ્તકોમાં જ રેડવાનો ધંધો માંડ્યો હતો.

પણ કેવળ પડિતાઈ માટે સહજનંદ સ્વામીને જરાએ મોહ નહતો. વિવ્રતા કરતા ચારિત્ર માટે જ એમને વિશેષ આદર હતો. ચારિત્ર માટે સંપ્રદાયમાં ‘વૃત્તાન્ત’ શબ્દ વપરાતો. એક વાર એક સાધુને સહજનંદ સ્વામીએ જુરાનપુર જવા આજ્ઞા કરી. જુરાનપુર તો તે વખતમાં દૂર દેશાવર ગણાય કોઈકે કહ્યું મહારાજ, એ સાધુ બહુલો નથી, અને એટલે દૂર કોઈક સવાલ જવાબ કરશે તો એ મુઝાઈ જશે. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, એ બહુલો નથી તેની ફિકર નથી, કારણ કે એમનું વૃત્તાન્ત શુદ્ધ છે ધન અને સ્ત્રીથી એ લેવાય એવા નથી. એમનું વૃત્તાન્ત એમને પ્રશ્નોત્તરમાં સાહાય્ય કરશે. એક નૃસિંહાનંદ સાધુ સવારના પહોરમાં ઉઠી સ્વામિનારાયણ પાસે દીવો બળે, તેને અજવાળે વાચવા માટે બેસતા. શિયાળાના દિવસ હતા; સહજનંદ સ્વામી પાસે બેસી સગડીએ તપતા નૃસિંહાનંદજી વાંચતા બન્યા, પણ એમનું ચિત્ત સ્વામિનારાયણની મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવામાં ખેંચાયા કરે એટલે લણવાનાં પાનાં હાથમાં રહી બન્યા, અને એ સ્વામિનારાયણને એક ટકે બોતા બેસી રહે. સ્વામિનારાયણ એમને ટોકે એટલે વળી પાકુ વાંચવા

+ ‘સત્સંગી જીવન’ એ શિવજીનંદ મુનિના નામથી લખાયેલો છે એ સાધુએ એ લખવાની સરજાવટ કરી હતી, પણ ઉર્તજ એમને કલમ ચલાવી, દીનાનાથ ભટ્ટ પાસે એ પૂરે કશોયે એમ કહેવાય છે એ સિવાય એ સાધુ વિશે કોઈ જણાઈ નથી.

માટે. ડેટલાઈ સાધુએને ભણવાની આજ્ઞા ગમતી નહોતી; તે પ્રમાણે સહજનંદ સ્વામીએ પાર્યું કે નૃસિંહાનંદને પણ ભણવું ગમતું નથી, માટે બહીને ભણવામાં ચિત્ત ગમતા નથી. એક દિવસ એ પ્રમાણે નૃસિંહાનંદની વૃત્તિ સ્વામિનારાયણમાં ચોટી હતી, એટલામાં હાથમાંનાં પાનાને સઘડીની ઝાળ લાગી અને સળગી જીઠ્યાં. સહજનંદ સ્વામીએ એમને ફેલી કહી ખૂણ ઠપકો દીધો. એટલે નૃસિંહાનંદ રોધ પડયા, અને કહ્યું કે હું ફેલ કરતો નથી, પણ આપનામાં માફ ચિત્ત જે ચાઇ બધ છે, અને હું સ્થિર થઈ બહુ ધુ સ્વામિનારાયણ આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયા, અને કહ્યું કે તમે હવે બધું બહી ચુકયા. બણાવી-બણાવીને પરમેશ્વરમાં સ્થિર વૃત્તિ કરવી એજ હેતુ છે. મોક્ષને સાહાયકારી જે વિષા ન હોય એને માટે સ્વામિનારાયણને બહુ આછો મોહ હતો. હીનાનાથ બદને એક વાર સહજનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, તમને ડેટલા શ્લોક આવડે છે ભદ્રે કહ્યું કે મને ૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠે છે. સહજનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, એમાંથી તમે તમારા મોક્ષના ડેટલા માન્યા છે? ભદ્રે કહ્યું, એનો તો મેં હિસાબ નથી કર્યો, મહારાજ સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ત્યારે તમે શ્લોક કંઠે કરીને ચું દિવસ ઉજાળ્યો ?

સ્વામિનારાયણે જેમ એક લેખક મડળ તૈયાર કર્યું, તેમ એક ભજન મંડળ પણ જીલુ કર્યું સ્વામી પ્રેમાનંદ અને દેવાનંદ એ બે ઉત્તમ જવૈયાઓ હતા. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ તો પૂર્વોક્તમાં સંગીતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો; એમના સંગીતથી આખી સભા રોમાંચિત થઈ જતી એમના સંગીતમાં એટલો પ્રેમ ભરેલો રહેતો કે સ્વામિનારાયણે એમની પ્રશંસા કરતા એક વાર કહ્યું છે કે “જે સાધુને જાડીને સાદાજ દંડવત પ્રણામ કરીએ એવું મન થઇ બધ છે.” બૃહત કાવ્યદોહનમાં એમના નામ તળે ટીપ છે કે સહજનંદ સ્વામીના વિરહની ગરબીઓ જ્યારે એમણે સુરતમાં ગાઈ હતી, ત્યારે એકે એક શ્રોતાની આખમાંથી આસુ ચાલ્યા હતા.

જેમ જેમ સત્સંગ વધતો ગયો, તેમ તેમ સ્વામિનારાયણના મહત્વના સિદ્ધાન્તો પણ ફેલાવા લાગ્યા. સત્સંગ બહાર પણ એમની ચળવળ સદ્ અહિંસામય યજ્ઞ થઇ એ ચળવળોમાંની મુખ્ય હિસા યુક્ત યજ્ઞ બધ કરાવવાની હતી. પહેલો પ્રસંગ એમને બુજમાં મળ્યો. બુજના કારભારી જગજીવન મહેતાએ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો સ્વામિનારાયણે બધ અહિંસામય યજ્ઞ કરવા એને સમજાવ્યો. જગજીવને પડિતોની સભા કરી, તેમાં સહજનંદ સ્વામીની જીત થઇ જગજીવન મહેતાને પોતાનો યજ્ઞ બધ કરવો પડ્યો એ એને રુચ્યું નહિ એ સ્વામિનારાયણનો દ્રેષી થઇ રહ્યો, પણ એની ઓ સ્વામિનારાયણની સત્સંગી થઇ. ત્યાર પછી અહિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રથા પાડવાને સ્વામિનારાયણે પોતે એવા યજ્ઞો કરવાનું આરંભ્યું. પહેલો યજ્ઞ એમણે જેતલપુરમાં કર્યો. અમદાવાદમાં તે વખતે પેશાઈમાં વામમર્જાનું બહુ ભેર હતું. પેશાના સૂબાનું વલણ પણ એજ મર્જા તરફ હતું વામ-માર્ગીઓએ એ સજ્જમાં વિગ્ર કરવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો, છતાં એ યજ્ઞ તો પાર પડ્યો. પણ એ યજ્ઞ સ્વામિનારાયણને કટનુ કારણ થઇ પડ્યો. એ યજ્ઞ થયા પછી સુબાને ખાપ મરી ગયો. કાંઈકે કહ્યું કે એના પ્રાંતમાં દેવને મળતો પણ જામ બધ થવાથી

જેના પિતાનું મરણ થયું. બીજા કોઈકે વળી કહ્યું કે જેના પિતાને મારી નખાવવા માટેજ સ્વામિનારાયણે એ યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્રીજી વખતે એવી વપ હોડી કે સ્વામિનારાયણ તો બાંહે શરૂ છે, અને ગ્રાહણોને ઉપદેશ દઈ અધર્મ કરે છે; મુખે એવા અધર્મ જેના પ્રાંતમાં ચાલવા દેશે તો પેલાં નાશ પામશે. મૂર્ખ મુખાએ એ બધી વાતો બરી માની. એ સહજનંદ સ્વામીને પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો.

સહજનંદ સ્વામી જ્ઞેતલપુરમાં યજ્ઞ પૂરો કરી, અમદાવાદ પધાર્યો હતા. મુખાએ એમને મારી નાંખવાનું કપટ કર્યું. એક તેલનું ટાંકું તૈયાર કરી, તે ઉપર ગાદી નખાવી રાખી પછી સ્વામિનારાયણને પોતાના દરબારમાં પધારવા નિમત્રણ મોકલ્યું. સ્વામિનારાયણને કપટની શકા તો હતીજ, પણ પોતે સાધુ ક્યાં એટલે નિમત્રણને માન આપી પધાર્યો મુખાએ પેલી ગાદી ઉપર બેસવા સ્વામિનારાયણને આમ્રક કર્યો. રાજ્યગાદી કરતા હિંચ આસને બેસવા સ્વામિનારાયણે ના પાડી અને નીચેજ બેઠા. મુખાએ પછી એક નાચનારીને બોલાવી. જેવી તે આવીને પોતાનું તૃત્ય શરૂ કરવા ગઈ, કે સ્વામિનારાયણે એની ચિત્તવૃત્તિ ખેંચી લીધી, અને એ સમાધિ ખાઈ બમીન ઉપર પડી. સ્વામિનારાયણ બેઠે કેટલાક ત્યાગીઓ હતા એમનું અને એમના ત્યાગીઓનું વ્રત ભંગ કરાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીએ મુખાને કપકો દીધો. એટલે મુખાએ પોતાનું રૂપ પ્રકાર્યું. એણે સહજનંદ સ્વામીને ધડરીએ દરવાજેથી શ્રીપુર તુર્ત છોડી જવા, અને ફરીથી શહેરમાં ન આવવા આજ્ઞા કરી. સ્વામિનારાયણે, ‘ક્યાં સુધી ન આવવું,’ કહી મુદત પૂછી. વિનાશકાળ સમીપ આવવાથી વિવેકબલ થયેલા મુખાએ કહ્યું, “જ્યાં સુધી અમદાવાદમાં પેલાનું રાજ્ય હોય ત્યાં સુધી.” એટલામાં પેલી નાચનારી સમાધિમાંથી બહાર, અને સ્વામિનારાયણને પગે પડી માફી માગવા લાગી. સમાધિમાં એણે નરકચાતના ભોગવી હતી. સ્વામિનારાયણે એને માફી આપી, નાચવાનો ધધો છોડી દેવા કહ્યું. આટલો બનાવ બન્યા પછી સ્વામિનારાયણ ત્યાંથી હોઠી નીકળ્યા અને જહતા જહતા પેલી લાકડી ટાકપરની ગાદીપર ટેકવી. તેવીજ તે ગાદી નીચે સરી પડી. સહજનંદ સ્વામી મુખા ઉપર એક દષ્ટિ ફેંકી બહાર નીકળી પડ્યા.

બીજે વર્ષે સ્વામિનારાયણે પાછા જ્ઞેતલપુરમાં યજ્ઞ કરવા પાડ્યો. મુખાએ સ્વામિનારાયણને પકડવા જ્ઞેતલપુરમાં માણસો મોકલ્યા. સ્વામિનારાયણ તે દિવસે એક નળદીકના ગામમાં ગયા હતા, એટલે માણસો પાછા અમદાવાદ ગયા. મુખાની અતિશય ઇતરાજ બેઠા સ્વામિનારાયણે યજ્ઞનો સામાન રાતોવાઈ નડીયાદ પાસેના ઠંભાણ ગામમાં મોકલી દીધો. ત્યાં ઇંગ્રીજ રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું. ત્યાંના અધિકારીઓએ સહજનંદ સ્વામીનો સારો સત્કાર કર્યો અને યજ્ઞ કરવામાં સારી મદદ પણ આપી. થોડા સમય પછી અમદાવાદ ઇંગ્રીજના હાથમાં આવ્યું, ત્યારે અમદાવાદના અધિકારીઓએ સ્વામિનારાયણને નિમત્રણ મોકલ્યું, અને અતિસય માનસહ પધરામણી કરાવી તથા મંદિર ખાંધવાને બન્યા આપી.

કિંતુમાં થતો પશુવધ અટકાવવા જેમ સ્વામિનારાયણે પ્રવૃત્તિ કરી, તેમજ
જાળહત્યા અટકાવવા પણ કરી. ગરાસીઆઓમાં કન્યાને જન્મ-
જાળહત્યા-નિષેધ તાજ દુધ પીતી કરવાનો દુષ્ટ રીવાજ હતો. સ્વામિનારાયણે
પોતાના શિષ્યોને તેમ ન કરવા ફરમાવ્યું. એક ગરાસીઆ શિષ્યે
કહ્યું કે 'બધું' કરે પણ એ એક ન કરે. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, મારે એટલી એકજ આજ્ઞા
તમારી પાસે પળાવવી છે અને સાથે ઉમેર્યું કે અમારું કહ્યું નહિ માને તો બીજી
એક સત્તા આવશે તે જળરદસ્તીથી એ આજ્ઞા પળાવશે
સતી વિષે.

સતી થવાના ચાલ વિષે સ્વામિનારાયણની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી. તે શુક્તાનંદ
સ્વામીના મતીગીતામાના નીચેના પદ પરથી સમજાશે:—

ત્રણ પ્રકારની પતિવ્રતા જેહલ,
ભિન્ન ભિન્ન કરી વર્ણવી સર્વ તેહલ,
જેને ખાવાનો ન અધિકારલ,
તે સતિયુ નો કરે નિરધારલ ૧.

નિરધાર કરી કહ્યું પતિવ્રતા, જેને પતિ સંગે ન બળાય,
જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિવંતી, તે બળી ભસ્મ ન થાય. ૨.

બ્રહ્મચર્યાદિક નિયમ જે, વિધવાના ધર્મ ઉદ્ધાર;
તે પાળ્યાની શક્તિ હોય તે, ન બળે કરીને વિચાર. ૩.

મોક્ષ ધર્યાવાન જે, વળી પુત્રવતી જે હોય,
નાનાં બાળક કે મર્જવતી, સતી બળે નહિ સાય. ૪.

જે સતિયુ એવી રીત્યની, તેને બળ્યાનો ન અધિકાર,
મન, કર્મ, વચને તેહને, હરિ સેવવા કરી પ્યાર ૫.

પતિ મુવા પછી પતિવ્રતા, પતિ સંગ જે બળી બચ,
તે અરુધતી તુલ્ય નારી, સ્વર્ગમા પૂજાય ૬.

એ આદિ પતિ સંગ બળ્યાના, વચન મંથમાં જેહ;
સો વિનતાને નથી કસાં, હવે વિચરે વર્ણવું તેહ. ૭.

મોક્ષ ધર્યા રહિત જે, નિજ ધર્મ રહે ન હેશ;
શુક્તાનંદ તે માનનિયુ, કરે તે, અનળ પ્રવેશ. ૮.

(સતી ગીતા, કડવું ૧૮ મું.)

આવી રીતે સતી થવાનું ફળ મોક્ષને વિરોધી દર્શાવી બળી મરવાનો આદર્શજ
સ્વામિનારાયણે સત્સંગી સ્ત્રીઓમાંથી ઠાટી નાંખ્યો, અને તેને બદલે વિઘ્નવામિસ્તુ
મોવામિ: સેવ્ય: પતિધિયા હરિ એ આદર્શ બેસાડ્યો.

• લગ્નમાં જવાતા બીજાત્મ જીતો તરફ જોઈનાર સ્વામિનારાયણનું લક્ષ્ય જેનાનું. સત્સંગી જીતો પણ જેવાં જીતો ગાવામાં આવે છે તે જીતો તે લગ્નમાં બીજાત્મ જોઈ સ્વામિનારાયણ ઉદાસ થઈ જાય, અને જે ગામમાં એ જીતો જીતે. જવાતા હતા ત્યાંથી તુર્ત આવી નીકળ્યા. સ્વામિનારાયણની ઉદારીનું કારણ જ્યારે હરિજનોએ જાણ્યું ત્યારે એ એમની પાછળ જાય, અને જીતો બંધ કરાવવાનું વચન આપી પાછા તેડી જાય. સ્વામિનારાયણે ત્યાંથીજ ગામેગામે પોતાના શિષ્યોને પત્રો મોકલ્યા કે એમના શિષ્યોએ લગ્નમાં બીજાત્મ જીત ગાવાં નહિ, અને લગ્ન પ્રસંગે રાધા કે સ્ક્રિમણી વિવાહનાં ધોળ ગાવાં. સારાં પહેા ગાઇ શકાય તેટલા માટે મુક્તાનંદ સ્વામી તથા પ્રેમાનંદ સ્વામીને રાધા વિવાહ તથા સ્ક્રિમણી વિવાહનાં ધોળો રચવા આજ્ઞા કરી.

હોળીનો બીજાત્મ પ્રકાર પણ સ્વામિનારાયણના કોઈ પણ મંદિરમાં થતો જોવામાં આવશે નહિ. એ વિષે એક રસુલ પ્રસંગ જાણ્યો. મુક્તાનંદ હોળીનાં જીતો, સ્વામી અતિશય વિનયી સાધુ હતા નાના બાળકને પણ કદિ તુકારે બોલાવતા નહિ. એમના પહેામાં કોઈ ઠેકાણે ગ્રામ્ય શબ્દો દેખાશે નહિ. સહજનંદ સ્વામીએ એમને અસહ્ય ફટાણાને બદલે એ રાગનાં—અત શત્રુઓ ઉપર પ્રકાર કરનારા પહેા રચવા કહ્યું. તે ઉપરથી સ્વામીએ ચાર પહેા રચ્યા. તેની પહેલી લીંટી નીચે પ્રમાણે છે.

“અવિષા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભારે જો.”

એ પદની છેલ્લી લીંટીમાં સ્વામી કહે છે,

“મુક્તાનંદ કહે મુરખ ભોલ, પાપરા હીસે ખાશ જો.”

સહજનંદ સ્વામીને એ પદમાં ‘પાણ’ જેવો શબ્દ જોઈ આશ્ચર્ય થયું. અને તે દયા કે સ્વામીના પદમાં પણ એવો શબ્દ આવી ગયો, માટે ફટાણાની ભાવનાજ ખરાબ છે. એટલું કહી વિશેષ ફટાણાના પ્રકારના પહેા ન રચવાની અને હરિજનોને પણ ફટાણાં ન ગાવાની આજ્ઞા કરી.

સ્વામિનારાયણે વહેમોનું ખડન પણ અતિ સફળતાપૂર્વક કર્યું. મંત્ર, જાત્ર અને મહિન દેવ-દેવીઓની ભીતિ ન રાખવા વિષેનાં એમને પત્ર વહેમોનું ખડન સત્સંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ પત્ર ટુંકો છે, અને એમાંનું એકેએક અનેએકેધર ભક્તિ. વાક્ય અવતરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી એને નીચે ઉતારી છું:—

“અનિર્દેશથી* લીલાવિતલ સ્વામીશ્રી ૭ સહજનંદજી મહારાજના સર્વે સત્સંગી બાપ બાપુ નારાયણ વાંચજો.

* સહજનંદ સ્વામી પોતાના સર્વે પત્રોમાં પોતાનું સ્થાન ‘અનિર્દેશ’ જણાવતા, એ

“બીજી લખવા કારણ એ છે કે મનુષ્યને જેવું ચોતાનું પ્રારબ્ધ હોય, તેને અનુસારે તેના હેલુને સુખદુખ થાય છે, તથા જન્મ મરણ થાય છે પણ જીવના પ્રારબ્ધ કર્મને હિસાબ કરીને તો રુદ, હૈરવ, ભવાની આદિક જે દેવ ને દેવીનું છે તે કોઈએ પણ એ જીવને સુખ દુખ દેવાને અર્થે અને મારવા જવાડવાને અર્થે મમર્થ થતા નથી.

“ને પ્રારબ્ધ કર્મ ને કાળ તેને ખોટાં કરી નાખવા તથા સુવાને જીવતા કરવા, તેમ જીવતાને મારી નાંખવા તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નાગયણ માત્ર સમર્થ છે, પણ બીજા કોઈ દેવદેવી સમર્થ નથી, માટે એક પરમેશ્વરનો દહ આશ્રય રાખીને નિત્યે ભજન સ્મરણ કર્યા કરવું, અને કોઈ દેવ દેવીનો ભય રાખવો નહિ. આપણે તો સર્વ ભગવાનના ભક્ત છીએ ને શુરવીર છીએ, માટે હરિભક્તને તો કોઈ રીતનો મનમાં ભય રાખવો ઘટે નહિ.

“અને જન, મન, આપણે કરીને કોઈ માણસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વી મા કોઈક તો દેખવામાં આવત પણ એવો કોઈ દીકામાં આવતો નથી.

“અને વળી જો બહુ મંત્ર જન કોઈ ઉપર કોઈના આલતા હોય તો ઘણાક સન્ન જની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે ? અને જો જન મંત્ર કરીનેજ સિદ્ધિ થતી હોય તો લાગે રૂપીઆ ખર્ચોને રાજાઓ લરકર રાખે છે તથા આયુધ સામગ્રી રાખે છે એવડું શા માટે કરે ? એક ભારે મનશાંતી રાખે ને મનજનની સિદ્ધિએ કરીને સર્વ પ્રતિપક્ષીને મારી નખાવે.

“પણ તેમ તો કોઈ ઠેકાણે દેખાતું નથી. માટે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજો, અને કેવળ ભગવાનનો જ દહ વિશ્વાસ રાખજો. જેમ ભગવાને ધાર્યું હશે તે સત્ય થશે. આપણું ધાર્યું કે બીજા કોઈનું ધાર્યું નહિ થાય, કેમકે કોઈ જીવનું ધાર્યું થાતું હોય તો કોઈ જરીજ રહે નહિ. સર્વેને રાજા થવાનો ઉમેદ છે પણ તેમ થાતું નથી માટે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવા અમર્થ ભગવાનના આશ્રય તમે રહીને નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજો.

“આ પદ લખવાનો મૂળ ઉપદેશ છે તે તમે એકાગ્ર મને કરીને ધારજો તથા વિચારજો.”

સબનો ખાતવર્ષ ‘અયોઘ્ન’ એવા યદુ શત્રુ એમણે એનો અર્થ કર્મપુરના રાજાના કુલજકુવર-
વાને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો.

આ આપણે જે પ્રસંગમાં બેઠા છીએ તે નિર્દોશ હોવાય, અને તમારો મહેલ જે અનિર્દોશ હોવાય, તેમજ તમારો મહેલ જે નિર્દોશ હોવાય, અને ધર્મપુર અનિર્દોશ હોવાય; તથા ધર્મપુર જે નિર્દોશ હોવાય અને ભરતખંડ જે અનિર્દોશ હોવાય, પણ ભરતખંડ જે નિર્દોશ હોવાય અને પૃથ્વી જે અનિર્દોશ હોવાય, તથા પૃથ્વી જે નિર્દોશ હોવાય અને અક્ષર બ્રહ્મ જે અનિર્દોશ હોવાય, અમે ત્યાં બેઠા છીએ છીએ, માટે અમારું સ્થાન અનિર્દોશ છે.

સ્વામિનારાયણીઓ ઉપર ઘણી વાર એવા આક્ષેપ મૂકાય છે કે જે લોકો ખીબા દેવંદેવીઓનો ભાર નથી રાખતા. જે ખુમારીનું કારણ ઉપલા પત્રપરથી સમજાશે અને સ્વામિનારાયણના ઉપદેશના સાક્ષ્યનો પણ એમાંથી ખ્યાલ આવશે. દેવ-દેવીઓ કે ભૂત-ચેતના અસ્તિત્વનો સ્વામિનારાયણીઓ અસ્વીકાર નથી કરતા, પણ ખુમારી-વાળા સ્વામિનારાયણીની ભાષામાં કહ્યું તે એ લોકો જે સર્વેને પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ભક્ત આગળ “સડતાળાના રાક” જેવાં ગણે છે. સંપ્રદાયમાં વિષ્ણુ, શિવ, પાર્વતી, ગણપતિ અને સૂર્ય જે પંચાયતન દેવની તથા હનુમાનની પૂજા થાય છે, પણ તે પણ તેમને પરમેશ્વરનાંજ સ્વરૂપ સમજીને અથવા પરમેશ્વરના મહાન્ ભક્ત સમજીને કરવામાં આવે છે. હાખલા તરીકે હનુમાનને જે નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે તે પહેલાં કૃષ્ણને ધરાવી પ્રસાદી કરેલું હોય છે.

વળી હિંદુ ધર્મમાં અહિંદુ ભતિઓને સામીલ કરવામાં પણ સ્વામિનારાયણ પ્રથમ હતા. એક પારસી (સુરતનો પ્રસિદ્ધ ઠાટવાલ અર્દેશર) અ-હિંદુ ભતિ- તથા કેટલાક જોબ મુસલમાનોએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ઓનો હિંદુ ધર્મમાં સ્વીકાર્યો હતો. હજીએ કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળી પ્રવેશ રહ્યા છે.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડની શુદ્ધ ભતિઓની ધાર્મિક જિજ્ઞાસા કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા હતા. એમણે કહેવાતી નીચ ભતિઓમાં એટલું ગૃહ ભતિઓની બધું કાર્ય કર્યું હતું કે જુના સંપ્રદાયીઓને સ્વામિનારાયણના ઉન્નતિ. ઘણા ખરા સિંધો કાઠીઆ, દરજી, સુતાર, ખારવા, મોચી અને દેડ હતા, જેજ એ ધર્મનો વિરોધ કરવાને સમર્થ કારણ લાગતું હતું. ઇંગ્રેજ લેખકો એ સ્વામિનારાયણને ખુબ મહાન્ હિંદુ સુધારક (a great Hindu Reformer) કહીનેજ ઓળખાવ્યા છે. પણ નીચ ભતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામિનારાયણની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી એમનો સુધારો હિંદુભતિઓને હલકી ભતિઓ સાથે ભેળવી દઇ, હિંદુ ભતિમાં હલકા સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ ભતિઓને ચઢાવી એમનામાં હિંદુ ભતિના સંસ્કાર પાડવામાં સમાયો હતો. એટલે એમણે દેડ, મોચી, સુધાર, દરજી, કણ્ઠી અને મુસલમાન, સુદાને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી રહેતા શીખવી લીધું. મઘ, માંસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાસ્તી, પૂજા કર્યા વિના ખાતું નહિ, ગાળ્યાં વિનાનાં દૂધ કે જળ પીવા નહિ, —અરે, ડુંગરી, લસણ અને હિંદુ જેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ રાખવો, —એ સ્વામિનારાયણીય સંસ્કારો હતા આધુનિક સુધારની તાલુમાં એ સંપ્રદાયના જે અનુયાયીઓ હાલમાં સપાડાયા છે, તેજ એ સુનિયમોનો જાંઝ કરે છે, એજ સહજનંદ સ્વામિના સુધારા અને આધુનિક સુધારા વચ્ચેનો ભેદ છે.

વર્ણાશ્રમના ધર્મો.

વર્ણાશ્રમ ધર્મોવિષે સહજનંદ સ્વામીની વૃત્તિ આ પ્રકારની કહી સંક્રમ્ય:—

૧. પરમેશ્વરના અવતારો કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મો સ્થાપવાને નથી થતાં, જે ધર્મોનું સ્થાપન તો મનુ આદિક ઋષિઓ પણ કરી શકે છે. પરમેશ્વરના અવતાર એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના માટે થાય છે.

૨ વર્ણાશ્રમના ધર્મો હંમેશને માટે એક સરખા નથી કેટલાક દેશ-કાળ પ્રમાણે બદલાય છે, પણ આદેસા, સત્ય, અભયચર્ચ, ક્ષમા, દયા વગેરે ધર્મો સનાતન છે.

૩. કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મથી મોક્ષ થતો નથી વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળવાથી કેવળ આ લોકમાં સુખી રહેવાય છે, અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪ પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન આવશ્યક છે, પરમેશ્વરની ઈચ્છાથી અને વ્રાહ્મ કલ્યાણાર્થે મનુઆદિક ઋષિઓએ મનુ સ્થાપન કર્યું છે માટે મોક્ષની ઇચ્છા વાળો એનો ત્યાગ ન કરે, કારણ કે એના પાલનમા પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા રહેલી છે, તથા તે દ્વારા અતઃકરુણી નિર્ભળતા થાય છે, એટલે પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે જે ધર્મોનું પાલન અક્ષનિષ્ઠ હોય તે પણ કરે. જે અક્ષનિષ્ઠ પુરુષ તદ્દન હેહાભિમાન રહિત હોય, તેજ વર્ણાશ્રમના ધર્મનું બંધન તોડી શકે છે પણ જે સંસાર-બંધનહારની સર્વ ક્રિયામા સાવધાન થઈ વર્તે તો હોય, અને કેવળ ધર્મ શક્તિના વિષયમા અહં બ્રહ્મા-હસ્મિ થઈ બેસે છે તે અધર્મો છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયનો ફેલાવો અપાટણ ધ ચાલી રહ્યો હતો એ સર્વે શિષ્યોની જોડે સખ ધર્મા આવડું, અને એ સર્વે એક બીજાની જોડે સંબંધમા આવે એવી યોજના કરવી, એ આવશ્યક હતું. હાલમા એવી યોજનાએને પરિપૂર્ણ કહે છે. સ્વામિનારાયણીય પરિભાષામા પરિપૂર્ણે 'સમૈયો' કહે છે. સહજાનંદ સ્વામી પોતે વારંવાર ફરતા રહી પોતાના શિષ્યોના સખ ધર્મા નિરંતર આબ્યા કરતા. ઠરીને એક જગ્યાએ બેસી રહેવું એવો તો એમનો સ્વભાવજ ન હતો. હોળીનો સમૈયો અમુક જગ્યાએ કરવો છે, રામનવમીનો અમુક સ્થાને, જન્માષ્ટમીનો અમુક સ્થળે એમ એમનો કાર્યક્રમ પહેલાથી જોઈવાઈ જતો એ કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ સુસાફરી કરતા. તેમાં ન જતા મહ્યરાત કે નબેતા મહ્યાહ્ન ધારેલે સ્થળે પહોંચવું હોય, ત્યારે તો આવવાને પણ રોકાતા નહિ. સમૈયાના સ્થળની પત્રદ્વારા આજળથી જામેગામ ખબર પહોંચાડવામાં આવતી, અને જામેગામથી સંઘ આવતા. એ રીતે જૂજરાતના કલિજનો કચ્છ સુધી પહોંચતા, અને કાઠીઆવાડના ધર્મપુર સુધી જતા. સમૈયામાં સપ્રદાય સખ ધી વિચાર ચાલતા, પ્રકરણા ફેરવાતાં, મડળોને ફરવાની જગ્યા સુકરર ફરવામા આવતી, જુદે જુદે સ્થળે સત્સંગીઓને પડતાં સુખ દુખની ખબર લેવાતી, જરૂર પડતી મદદ મોકલાતી, જ્ઞાન વાર્તા થતી, અને જે તહેવારને પ્રસંગે સમૈયો મળ્યો હોય, તેને યોગ્ય ઉત્સવ પણ ઉજવાતા.

પાછળથી સમૈયા માટે વડતાલ સુકરર ફરવામા આવ્યું. અને પ્રજોધિની એકાદશી અને રામનવમી એ બે પ્રસંગે મોટા સમૈયા માટે ઠરાવવામા આવ્યા. એ બે પુર જનાથી બની શકે તેમને સર્વેને વજર નિમંત્રણે આવવાની આજ્ઞા થઈ.

પાછળથી જ્યારે વડતાલ અને અમદાવાદના જે બુદ્ધ આચાર્યો દુનીયામાં ત્યારે એ જે સ્થળે એ જાને સમૈયાપર તે તે દેશના હરિજનોને ભેગા થવાનું સમજ્યું. જેને જાને જાણ્યો જવું હોય તેને અનુકૂળ પડે તેટલા માટે સમૈયા અનુક્રમે કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમા સુધી ચાલતા. તેમાં અમદાવાદમાં કાર્તિકી એકાદશી અને રામનવમીનો દિવસ મુખ્ય ગણાય, અને વડતાલમાં પૂર્ણિમાના દિવસો મુખ્ય ગણાય.

પ્રેમાનંદ સ્વામીના શબ્દોમાં સહજાનંદ સ્વામી “સર્વે લલિતકળાની ખાણ” હોવાથી આ સંમનાઓમાં એમના શિષ્યો એમને આત્મશય કારીગિરીવાળી વસ્તુઓની બેટ કરતા નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ સુતાર એમને માટે ખાર દરવાજોના હિંડોળો ખનાવતા, કાઠીઆવાડની સ્ત્રીઓ વિવિધ બુદ્ધાદાર આસનો તૈયાર કરતી, ગૂજરાતની સ્ત્રીઓ પકવાનો મોકલતી, જવંચાઓ ચતરગી આલાપોથી રીઝવતા, છુજના મલ્લો કુસ્તીખાલ કરી દેખાડતા, કાઠીઓ ઘોડાની રમત રમી ખતાવતા. આ સર્વે કેવળ પ્રેમને વશ થઇને જ થતું. સુરતનો એક આત્મારામ દરજી એવી સુંદર ડગલી કરી લાગ્યો કે લાવનગરના રાજા વજ્રસિંહે તેવી ડગલી માટે સો રૂપીઆ સીલાઇ આપવા કહ્યું આત્મારામે કહ્યું કે હવે મને બીજી એવી ડગલી કરતાં નહિ આવડે, પેસાના ટેલાથી એ ડગલી નથી સીવાઇ, પણ એમાંતા હેતના ટેલા પડયાં છે, બીજી ડગલી સીવવા એવું હેત કયાંથી લાવું ? સદ્ભાગ્યે એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓ સંઘરી રાખવાની વૃત્તિ પહેલેથી જ સંપ્રદાયના શિષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. એટલે એકાદવાર પણ સ્વામિનારાયણના વપરાશમાં આવેલી વસ્તુનો સંગ્રહ જની પાસે રહી તેણે કયોં છે. એ સર્વે વસ્તુઓને સુરક્ષિત રાખવાને ઘણા ખરા મદિરોએ સારી બ્યવસ્થા કરી છે. વડતાલનું અક્ષર ભુવન એ એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું મેટામાં મોટું સંગ્રહસ્થાન છે. એમણે વાપરેલા વસ્ત્રો, વરેણા, ચાખડીઓ, માળાઓ, એમના કેશ, નખ, દાંત, એમના ખાસ વપરાશમાં આવેલા વાસણો, ખાજડો, આસનો, ખાટલાઓ, ગાડીઓ, અને પથરાઓ પણ સાચવી રાખ્યા છે. વિદેશી માલે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કયોં, તેની તુર્તજ પહેલા દેશી કારિગિરીની ગૂજરાતમાં કેવી સ્થિતિ હતી, તેના ખ્યાલ આવવાને આ સંગ્રહસ્થાનો જમ જમ વખત જશે, તેમ તેમ અતિશય હપથોગી લેખાશે.

પણ આટલી રસિક વૃત્તિને પોષી તેના ઉપર અંકુશ રાખતાં એ સ્વામિનારાયણને આવડતો ન હોત, તો એના શિષ્યો ઉગ્રજૂ પલ થઈ ગયા હોત, અને એમના ત્યાગી-ઓ છાંપી ગયા હોત. પણ સ્વામિનારાયણની મનુષ્યોની નાડી પારખવાની શક્તિ અદ્વિતીય હતી પોતાના લાડની અસર શિષ્યોના હૃદય ઉપર કેવી થાય છે તે એ હર ઘડી તપાસ્ય કરતા. ઉદાહરણાર્થ, સાધુઓમાં એકવાર એવી વૃત્તિ કેળવાવા લાગી કે દરેક જણ પોતાને સ્વામિનારાયણને જ શિષ્ય ગણી, શિષ્યોમાં પરસ્પર નાના મોટાપણ હોય જ નહિ એમ માનવા લાગ્યો નાના નાના સાધુઓ - કાનાનંદ સ્વામી જેવાની ઇર્ષ્યા કરી એમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આવું છઠ્ઠાપણ બેઇ, સ્વામિનારાયણને બહુ શોક થયો એમણે મુકાનંદ સ્વામી જેડે પાછાં વનમાં જવાનો પણ વિચાર કયોં. પણ હરિજનોનો પ્રેમ અને લેમનું કલ્યાણ બેઇ ટકી રહ્યા. આ છઠ્ઠા

વૃત્તિને ટાળવાને એમણે સાધુ અને બ્રહ્મચારીઓમાંથી મગી બાર સદ્ગુરુઓ નીમ્યા, અને બધા ત્યાગીઓને એ સદ્ગુરુઓમાં વેંચી દીધા. દરેક સદ્ગુરુ અને એમના કામ તથાના ત્યાગીઓ વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવ બાંધ્યો, અને પોતાની આજ્ઞાઓ સદ્ગુરુઓ મારફતે એમને સંભળાવવાની પદ્ધતિ બાધી. આ રીતે ત્યાગીઓનું સંગઠન થયું.

થોડો કાળ બધા પછી આ વ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો. દરેક સદ્ગુરુના શિષ્યો પોતપોતાને બીજા મંડળોથી જુદાજ માનવા લાગ્યા. મુક્તાનદી, બ્રહ્માનદી એવા પક્ષો બંધાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે આનો પણ તુર્તજ ઉપાય કર્યો. એક દિવસ બધા ત્યાગીઓને એક પછી એક પૂછવા માડ્યું, “તમે કોના શિષ્ય ?” ત્યાગીઓ પોતપોતાના સદ્ગુરુઓના નામ દેવા લાગ્યા. પછી સભામાં સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે હું તો હવે શિષ્ય વિનાનોજ થઈ રહ્યા છું, કારણ કે બધા શિષ્યો પોતાને જુદા જુદા સદ્ગુરુઓનાજ શિષ્ય માને છે, ત્યાગીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બોલી ઉઠ્યા, ના, ના, મહારાજ, અમે તો સર્વે તમારાજ શિષ્યો છીએ અને આપની આજ્ઞાએ સદ્ગુરુઓના શિષ્યો છીએ. સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, મહારાજ શિષ્યો હો, તો હું રાખુ તે મડળમાં રહેવું પડશે ત્યાગીઓએ તે કબુલ કર્યું. પછી સહજનંદ સ્વામીએ પાછા નવા મડળો રચ્યા અને સદ્ગુરુઓના પક્ષ બાધી, તેમાં ન તણાતા માત્ર પ્રભુનોજ પક્ષ બાધી, તેમાં તણાવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારથી મુક્તાનદી, બ્રહ્માનદી એવા પક્ષભેદ પડતો બંધ થયો.

પણ એક નવી જાતનો પક્ષભેદ બાજ્યો સ્વામિનારાયણે ગઢડામાં વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી હતી, અમદાવાદમાં નરનારાયણની અને વડતાલમાં લક્ષ્મીનારાયણની કેટલાક મડળો ગઢડાની આજુબાજુજ થયો વખત કરતા, કેટલાક અમદાવાદની ચોતરફ અને કેટલાક વડતાલની સમીપમાં. સ્વામિનારાયણે પ્રભુનોજ પક્ષ રાખવાનું કહ્યું હતું એટલે હવે ત્યાગીઓ પોતાને વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆ કહેવડાવા લાગ્યા અને પોતપોતાના પ્રાંતના દેવનો પક્ષ તાણવા લાગ્યા. આ વાતની મહજનંદ સ્વામીને ખબર પડી કે તુર્ત એમણે એક સમૈયામાં વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆને જુદા જુદા બેસવાનું કહ્યું. બધા ત્યાગીઓ એ પ્રમાણે બેઠા. એટલે સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, હવે સ્વામિનારાયણીઆ રહ્યા હોય તે મારી પાસે બેસો ત્યાગીઓ બધા ગરમાઈ ગયા અને દેવને નામે બોલું પક્ષાલિમાન રાખવું છોડી દીધું અને એટલું કહેવું હચિત છે કે એવા બોલ પડા કરવામાં મુખ્ય સદ્ગુરુઓનો દોષ નહોતો પરંતુ મનુષ્યના પક્ષાલિમાનની ભાવના એટલી તો તીવ્ર રહેલી છે કે હજી ‘નરનારાયણના દેસના’, ‘લક્ષ્મીનારાયણના દેસના’ એ નામે બોલી ધમ્યાં અને તાણાતાણ થાય છે અને તે એટલે સુધી કે કેટલાક સ્થાનો અને પ્રસંગોનું આકાત્મ્ય વધારવા માટે પુસ્તકોમાં બોલા વિધાનો પણ કરવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગને પણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે, એટલી મનુષ્યમાં પામરતા ગહેલી છે, એટલાજ એ વસ્તુ ઉપરથી પાઠ લેવાનો છે.

સ્વયંકનનું કાર્યમાં મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય બીજું હતું. ત્યાગીઓની ઉપર પ્રભાણે યોજના થઇ, પણ વૃદ્ધઓને પરસ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે સંબંધ મંદિરો. કરવાની આવશ્યકતા હતી એક જગ્યાએ રહેનારા એક ધર્મના અનુયાયીઓ નિયમિત રીતે મળી સંત સમાજમાં રાખે, ભક્તિ કરે અને જ્ઞાન વધારે, એને માટે મંદિરો બાંધવામાં છે હિંદુઓમાં દેવમંદિર સિવાય બીજું કંયુ એવું પવિત્ર સ્થળ હોય શકે? આ રીતે અમદાવાદ, વડતાલ, ગઢડા, છુજ, ધોળેરા વગેરે સ્થળે મંદિરો બાંધવાની યોજના થઇ આ સર્વે સિખરબંધ મંદિરો થયા અને તેમાં ધાતુ કે પાથરની મોટી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઇ. પણ આ સિવાય બીજાં જે જે સ્થળોમાં સત્સત્ત્વો રહેતા હોય, ત્યાં ત્યાં એક નાનું મંદિર-જેમાં સહજાનંદ સ્વામીની માત્ર ચિત્ર પ્રતિમાજ રાખવામાં આવતી હોય અને જોની સિખર-બંધ મંદિરોના વિધિ મુજબ સેવા ન થતી હોય તેવી મૂર્તિવાળા-‘હરિ-મંદિરો’ પણ બંધાયા. એ સર્વે મંદિરોમાં ત્યાગીઓને રહેવાની, પરમાત્મા સત્સત્ત્વોને ઉત્તરવાની અને રાંધવા સુવાની સર્વે સમવડ રાખવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી

મંદિરો બાંધવામાં કળાની દ્રષ્ટિનું વિસ્મરણ થયું નહતું. અમદાવાદનું મંદિર અને આજુબાજુની ધર્મશાળામાં લાકડાનું કેાતરકામ શીલ્પકળાની દ્રષ્ટિએ સુદર અને દર્શનીય ગણાય છે. ઘણા ખરા મંદિરોની યોજના શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને હાથે થઇ હતી સ્વામિનારાયણના વખતના બધા મંદિરો હરિજનોએ અને ત્યાગીઓએજ બાંધ્યા હતા પણ ખરૂં મજૂરીનું કામ ત્યાગીઓ કે સત્સત્ત્વો કડીઓ અને સુતારો કરતા. ગઢડાનું મંદિર બાંધ્યું ત્યાંજ દરેક જણે સવાર સાંજ નંદાધને આવતી વખતે એક એક પથરો ઉપાડી લાવવો એવા નિયમ હતો એ રીતે સ્વામિનારાયણ પોતે પણ એક પથરો માથે મૂકીને લાવતા ગઢડાના મંદિરમાં ગોપીનાથની મૂર્તિ સ્વામિનારાયણના જોટલોજ બ્રાહ્મી અને પૂજ છે, એ મૂર્તિના હથપથની બડાઇ અને નાકનાં ઘાટ પણ સ્વામિનારાયણના તેજોએ અવયવો પ્રમાણેજ રાખવામાં આયા છે. સ્વામિનારાયણના મંદિરોમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ સિખરો રાખવાનો રિવાજ છે તેમાંથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે સિખરોને મૂર્તિઓ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે સિખર. ત્રણે મૂર્તિઓ કાય છે. ત્રણ સિખર તથા, અથવા બાજુ પરની જોતમાં એક જોરડો કઢી તેમાં એક પલ્લવ, તે ઉપર સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, બીજી શકે એમ હોય ત્યાં સ્વામિનારાયણના પ્રસાદીની એક પાક તથા બીજી પ્રસાદીની થોડી ગોઠવવાને રિવાજ છે એ જોરડાને ‘સુખ સમ્યા’ કહે છે. મૂર્તિઓ ઘણું ખરૂં રાધા-કૃષ્ણની, હરિ-નારાયણની, નરનારાયણની. રેવતી-બળદેવની, ધર્મ-મહિની કે સિત-પાર્વતીની હોય છે એ બધાંજે મૂર્તિ સાથે ત્રીજી મૂર્તિ હોય, તે તે સ્વામિનારાયણની સમજવી રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિઓ ગોપીનાથ, કૃષ્ણવનવિકારી, એ લોકવિકારી, કુમારમણ, અદ્યમોહન વગેરે વિવિધ નામોથી ભુદે

જુદે કેમણે આવનાર છે. રજાના સમયની મૂર્તિ હરિદેવને કે સુરસાગર ને નામે
આવનાર આવે છે.

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં જાડુલી બાલકોને રોકવાનો પ્રયોગ
થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દહાડામાં પોતાનું પોત પ્રકાશને દેવને પહેરાવવા માં પીતાબર
અને આબુપલો પોતાના શરીર પર સજા હાકમાકથી આરતી ઉતારવા માંડી. જાડુલી
પૂજારીથી દેવમંદિરોમાં થતાં જળકપટ ખતાવવા માટેજ સહજનંદ સ્વામીએ આ
પ્રયોગ કર્યો હતો. જાડુલી પૂજારીઓને રજા આપવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હાથે
દેવસેવા કરાવવાનું કરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાગ સુધી સમ્રાટના પરિવ્રજને સ્થાનજ નહોતું સહજનંદ સ્વામીને પોતાને
નામે એક પેટારો પણ નહતો, કે મિલકતને નામે પાછ ન હતી.
આચાર્ય સ્થાપના પણ મંદિરોની રચનાથી સ્વાભાવિક રીતે પરિવ્રજ શરૂ થયો.

મંદિરોની વ્યવસ્થા ત્યાગીને સોંપી પણ,

“વળતો વિચાર કર્યો છે વાલેરે, આવું આવું ઘણું કેમ આલેરે,

માટા મોટા કરાવ્યા મંદિર રે, તેમા રાખીયા સત સુધીરે

પણ તે તો સત છે બે ત્યાગીરે, વની કેમ રહેશે વિતરાગીરે,

મમત વિના મંદિર કેમ રેંશેરે, વાત બને કેમ બેસશેરે

જેક ત્યાગી છે ત્રિયા ધન તણારે, દેહ સુખથી નિરાશી ઘણાં*

તેણે નહિ જળવાય જાગરે, નથી વાત એ બનવા લાગરે

માટે એના કંઠ એક ધણીરે, તો રાજે ખખર એની ઘણીરે,

પછે સરવાઈ દેશથી સંબધીરે, તેને તેડાવી બચા દીધીરે.

(પુરુષોત્તમપ્રકાશ, પ્ર. ૩૬. ૬-૮)

આ રીતે આચાર્ય નીમવાનો વિચાર શરૂ થયો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપ-
ટમાં જીતરનું ન પડે, એમનો નિર્વાહ ચાલે અને તે સાથે જ નિરંકુશ બની ન બચ,
જુદાં જુદાં મંદિરોની વ્યવસ્થા એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ન બચ, આપણે
સર્વે એક છીએ એવી ભાવના તૃહી-ત્યાગીઓમાં જાગ્રત રહે, સર્વે સત્સંગીઓને એક
અધ્યક્ષના હાથ તળે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું બે વાર ભેગા થવાનું અને કરવાનું બની
આવે, એ હેતુથી આચાર્યની યોજના મધ્ય એ આચાર્યની સ્થાપનામાં પણ સહજનંદ

+ હાલમાં સમ્રાટનાથી પહેલાં નવીન શાસ્ત્રમાં અક્ષર-પુરુષોત્તમ, તથા ગુણાતીતાનંદ
સ્વામી આદિક સાધુઓની-મૂર્તિઓ સ્થાપવાનો સિદ્ધાંત પડ્યો છે.

* પોતાના કુળમાંથી આચાર્ય નીમ્યા પહેલાં સહજનંદ સ્વામીએ વાસુદેવતત્ત્વ અભ્યાસીને
પોતાની પાછળ આચાર્ય નીમવાનો પ્રયોગ કરેલો પણ એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો ત્યાર પછી
અર્ધે સદ-હરિનોના આગ્રહથી પોતાના કુટુંબીઓને અર્ધેઆવી એકે મંદિરવાલ વિચાર કર્યો.

સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ ચલણ કર્યો. ત્યાગીઓને બ્યાવહારિક અટપટમા ન પાડવા માટે આચાર્યની યોજના થઇ હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું સૂચિત થયું. પણ લાગે રૂપીઆની સંપત્તિના અધિકારતા ઉપર એ કોઇ રીતનો અંકુશ ન હોય તો આચાર્યની અધિકારિતા થયા વિના રહે નહિ એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અંકુશ મૂકાયો.

૧. આચાર્ય શુદ્ધ્ય હોય, પણ પોતાના સમીપ સબધી વિનાની સ્ત્રીઓ સાથે મેલે નહિ, તેમનો સ્પર્શ કરે નહિ, અને તેમને ઉપદેશ દે નહિ

૨. શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય વેચે નહિ, પણ જુનું થઇ જાય તો જરૂર પડે તે જુનું આપીને નવું ધાન્ય લે, એટલે શિષ્યો પાસેથી ધાન્ય લઇ પેસા કમાવાનો વધો ન મારે.

૩. પોતાનો સર્વ બ્યવહાર આગેવાન ત્યાગીઓ અને શુદ્ધસ્થોની સલાહ લઇ કરે, પણ સ્વતંત્ર રીતે ન કરે

૪. સહજનંદ સ્વામીએ નીમલ્લા આચાર્યોની સખ્યામાં વવારો ન થાય

આ રીતે સંવત ૧૮૮૨ ની કાર્તિક સુદ ૧૨ ને દિવસે સહજનંદ સ્વામીએ પોતાના એ ભાઇઓ સમપ્રતાપ અને ધરુછારામના પુત્રો અશોકપ્રસાદ અને રઘુવીરને મનુકમે અમદાવાદની નરનાગયણ દેવની અને વડતાલની લક્ષ્મીનારાયણ દેવની માફીના આચાર્યો તરીકે નીમણૂક કરી. ખન્નેના ધર્મો સમજાવનારો અને દેશ વિભાગ ગનારો એક ખરીતો લખ્યો એ ખરીતો સંપ્રદાયનો એક મહત્વનો લેખ છે આચાર્યો રચે પરસ્પર, અથવા આચાર્ય અને શુદ્ધસ્થ કે ત્યાગીઓ વચ્ચે કાંઈ મતભેદ કે મતોદ્ધ થાય ત્યાજે એ લેખ પ્રમાણેજ વર્તી શકાય છે

સહજનંદ સ્વામીનો સંપ્રદાય હવે સમીપ પાયાપર રચાઈ ગયો હતો લગભગ ૧ લાખ માણસો એ ધર્મના અનુયાયીઓ થયા હતા. આટલા ટુંક વખતમાં દુનિયાના ૧૫ પછી ધર્મમાં આટલા શિષ્યો લાગ્યા ન હતા. ધર્મની સ્થાપના આટલી તીવ્રપણે હી પણ જમી ન હતી છતાં, એ ધર્મના અનુયાયી થવું એ કાંઈ સહેલી વાત ન તી. ત્યાગી અને શુદ્ધી ખન્નેને માથે અંદરના કપગ નિયમોનો અંકુશ હતોજ સ્વામી નબુળાનંદ એક નીકળી ગયેલા ત્યાગીને મુખે નીચે પ્રમાણે બોલ્યો છે -

વળી વહે વિમુખ મન ફરણ,

ઘણું દુ જે ભર્યું મે મૂક્યુંતું ઘણ,

અગને ન મળતું અત્ર ને અળરણ,

જણ્યુ સત્સંગમાં એ છે સભરણ.

૧-

સભર છે સતસંગમાં ખાવા પીવા ખુબ ખાસું મળે,

જુનું અત્ર વસન જડે નહિ, એવું સાલજ્યુ, તું સંઘળે.

૨

મળો રસોયુ ગામોગામમાં, ઘણી આપણે ઘેરે ઘેર,

જનમ ધરી એ જડી નથી, તે પામશું બહુ ચેર.

૩-

એવુ સુણી હુ આગ્યો હતો, સુણી સુખ સતસંગમાં; ૪.
 ધ્યા તો આજ્યા આંકસમાં, મન ગમતુ ન થાયે કાંઈ.
 યોષ સરી પાણી નાખવું, અમૃત સરખા અન્નમાં, ૫
 ભેળુ કચેલ ભાવે નહિ, અતિ મુજવણ્ય થાયે મનમાં
 વળી માહાત્મ દેખાડી મહિં તણુ, ઉપડાવે ઇંટ પથરા ઘણું, ૬.
 ત્યારે સસાર મૂકીને શુ કમાણા. જ્યારે રણુ એનુ એ કૂંટણુ.
 જાણ્યુ ખાણું, પીણું, ખુણી કરણું, ફરણુ નિત્ય નવા ગામમાં; ૭.
 ત્યાનો અટાટ નાખી આજ્ઞા તણો, કંઠ દખાવી જોડ્યો કામમાં

(વચન વિધિ, કડવું ૩૪ મું.)

જન ત્યાગીને તેમજ શુદ્ધસ્થને પણ આગાઓનુ ખધન હતુ પણ અંદરનો અકુશ જાગુ પડતો ન હોય, તેમ અંદર રહેવા માટે બહારનુ દુખ સહન કરવુ નહતુ ત્યાગીઓને વરાગીઓ મારના, અને શુદ્ધસ્થાને મહાજનો રીજાવતા ગામગામ મત્તગીઓ મહાજન બહાર અને ન્યાત બહાર મૂકવા લાગ્યા અને આપણી મહા જન બહા મૂકવાની પદ્ધતિ એટલે સામાજિક 'બાયકોટ' એમની જોડે કોઇ વેપાર ન હોય, એમને કોઇ પાણી ન આપે, એમને ત્યા હજામ હજામન કરવા ન આવે, એને ત્યા મળુ થાય તો કોઇ મુડદુ ઉપાડવા પણ ન આવે કંટલાએ સત્સંગીઓને વર મેળા વરસો ની ન્યાત બહાર રહેવુ પડેલુ, અને છેલ્લા સો વર્ષથી એક કુટુંબ હજુ પોતાના ગામમાં ન્યાત બહાર રહ્યુ છે, અને બીજા ગામની એ ન્યાતે એને દશ વર્ષ ઉપર પોતાના એકડામાં લેવાનો ફાખલો બન્યો છે. એ ન્યાત બહાર રહેલાઓ સામાજિક અને આર્થિક અડચણા વેડી સમ્રદાયને વળગી રહ્યા, એમાં એ સમ્રદાયમાં રહેલા વર્મખળનુ માત્ર છે હજારો મનુષ્યોના જીવનમાં આસમાન જમીનનો ફેરફાર કરી નાખવામાં, તેમનામાં નવુ ચતન્ય રેડવામાં, તેમનુ જીવન વિચારમય કરવામાં, તેમને પાટીઓ અને વ્યવસ્થામાંથી છોટાવવવામાં, કોઇ પણ ધર્મના સ્થાપકે, કે સમજ મુવાન્કે, કે કાચલા ઘડનારે, અત્યાર સુધી આટલો યશ મેળવ્યો નથી કોઈ પણ અવતારને એ અવતારની હૈયાતીમાજ આટલા મનુષ્યોએ સ્વીકાર્યા ન હતા. અવતારના શ્રીન દેવા પત્રીજ મનુષ્યોએ તેમનુ અવતારપણુ કળુલ કર્યુ હોય એવું સાધારણુત દેખાય છે પણ - હજાનદ સ્વામીને હજારો મનુષ્યોએ એમના છતાજ પરશ્વજના આવિર્ભાવ તરીકે સ્વીકાર્યો, એમના પડતા બોલ ઉપર પોતાના તન, મન અને ધન અર્પણુ કરી નાખ્યા, એમના હાથમાં પોતાના નાડીપ્રાણુ પણ સોપી દીધા, એવી સહ-જાનદ સ્વામીમાં શી શક્તિ હતી? મહાજનદ સ્વામીએ એકવાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો કે અમે બીજા અવતારોના જેવા પરાક્રમે કર્યા નથી, અમે સમુદ્રપર પાજ બાંધી નથી, દશ મસ્તકનો રાવણુ માર્યો નથી, અદ્રાચલને પીઠપર ધર્યો નથી, કંસ-શિશુ-પાલાદિકનો વધ કર્યો નથી, તમે અમને શું કરવા પરમેશ્વર કહે છે? સાધુએ એ કહ્યુ રામે રાવણુને માર્યો, પણ એ રાવણુ તો કામ અને માનથી હણાયેલો જ હતો, વામને બલિને છુટ્યો, પણ એ લોભથી છળાયેલો હતો, કૃષ્ણે કસાદિકનો વધ કર્યો, પણ માનાદિક ગિપુએ તેમનો વધ કરીજ રાખ્યો હતો, એ કામ, ક્રોધ, લોભ

અગેરે અમારા અંત જીવોને તમે મારી માટે જામે તમને અવતાર કહીએ છીએ; તમે સમુદ્રપર પાળ નથી ખાંધી, પણ તમે ભાવસાગર અને અક્ષર વચ્ચે સળંગ રસ્તે પાડી દીધો છે તમે અંદાચલ કે ગોવર્ધન નથી ધાર્યો, પણ અમારા પાપ પર્વતોને સ્વભાવ હાલાવી દઇ, અમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધો છે, એ કારણથી અમે તમને અવતાર માનીએ છીએ.

આજ સ્વામિનારાયણની ખરેખરી મોટાઇ હતી. વસોના કરીઆ ભાઇએ ચોરોના સરદાર જોખન પગીની કોટે કઠી બોધ પૂછ્યું, અહ્યા સ્વામિનારાયણમાં તે એવું તેશું જોયું ? શું એને ગધેડાની ગાય કરતા આવડે છે ? જોખન પગીએ કહ્યું, હોવે, આ બોને, મારા જેવા ચોરોને પણ જોમણે સાધું જેવા બનાવી દીધા એથી તે વળી ગધેડાની ગાય કેમ કરાતી હશે ? જોખન પગી ગધેડાની ગાય થયો એ કેવળ અલ-કારિક ભાષા નથી માણસને ચીજડાની માફક કાપી નાખનાર એ સત્મગી થયા પછી એક દિવસ સવારે જતો હતો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એણે એક દાનણ કાપ્યું દાનણ કાપ્યા પછી એને વિચાર થયો કે આ તો ધણિયાતું ખેતર છે, તેના ધણીને પૂછયા વિના મેં દાનણ લીધું, એ ચોરી કહેવાય તુર્ત એ ગામના ગયો, અને ખેતરના ધણીને સોધી દાદી, એને દડવત્ પ્રશ્ન કરી, ચોરી કંવા માટે માફી માગી સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોનું જીવન કેટલું શુદ્ધ અને વિચારમય બનાવ્યું હતું તેનું આ જીજ્ઞાસુ દેહાત છે એમના કાર્ય જેટલું મહત્ કાર્ય આજ સુધાના પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં કંઇના પણ અગ્નિમાં મડાયું નથી.

સ્વામિનારાયણના ઉપદેશથી અનેકને આત્મા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, અનેકને દૃઢ આત્મનિષ્ઠાથી સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, કેટલાકને હકચોરની ભિક્ષિ રૂપ હતી, કેટલાક સમાવિનિષ્ઠ થયા હતા, કેટલાક સત્યસંકલ્પ હતા, કેટલાક મૂર્તિ માન વૈરાગ્ય જેવા હતા, કેટલાક તો એવા પ્રેમની મૂર્તિ હતા કે સ્વામિનારાયણના અતર્ધાન થયા પછી ૩૦ વર્ષે પણ પોતાના ઇષ્ટદેવ સાક્ષરતા આખમાંથી ચોધાર આંસુ પડતા, કંઠ રુધાઇ જતો, અને એક સમયે પણ બોલવા અસમર્થ થતા કેવળ ત્યાગાશ્રમમાં જ નહિ, પણ શૂદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ માગરોળના ચેરધનદાસ જેવા કેટલાક ઉપશ્રમ દશાને પામ્યા હતા, પર્વતભાઇ જેવા કેટલાકને પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેતી હતી, કેટલાકને પોતાને કેવા વિચારો આને છે એનું નિરન્તર અનુસંધાન રહેતું, કેટલાકને પોતાના અયોગ્ય સ્વભાવ વશ કરવા તરફ સતત પ્રવૃત્તિ હતી, કેટલાકને અતુર વાણિયાની માફક પોતાની વિષયો તરફ કેટલી પ્રીતિ છે, અને પરમેશ્વરમાં કેટલી છે, એતે કેટલા ચઢે છે, કેટલા ગુલુચાલી છે, એ સર્વેનો વારવાર હિસાબ કરવાની ટેવ હતી આજે પણ એમની ભક્તિ કરી કેટલાક એવી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરેલા મળી આવે છે.

જે સમયે જૂજગત-કાઠીઆવાડમાં અંધકાર છાઇ રહ્યો હતો, તે વખતે પોતાના પ્રતાપથી અનેકના હૃદયને પ્રકાશ પમાડનાર, અનેકના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી, તેમને 'ગુરુ વચને ચૂરેચૂગ' થઇ અથ એવા સ્વપણ કરી ચૂકનાર, કાઠી-કોળી જેવા અનેકની ઔર્ધ્વવૃત્તિઓને ચોરી લેનાર, હ્રુત થયેલા પ્રહ્લ્યાદિશ્રમને પુનઃ સ્થાપન, નિરંકુશ

અને સ્વચ્છદી બનેલા ત્યાગાત્રમને ઉન્નવલ કરનાર, પતિત થયેલા સુરુષો અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર, સ્ત્રીઓને સમાજ તથા સંપ્રદાયમાં ચોક્કસ સ્થાન આપી તેમની ઉન્નતિ કરનાર, અ-હિંદુને હિંદુ ધર્મમાં સામીલ કરનાર, શૂદ્રોને આચારશુદ્ધિ શીખવનાર, સાહિત્ય, સંગીત તથા કળાના પોષક, અહિંસામય યજ્ઞના પ્રવર્તક, ક્ષમાધર્મના ઉપદેશક, શૈય અને સદાચારના સંસ્થાપક, શુદ્ધ ભક્તિ માગ અને શુદ્ધ જ્ઞાન માર્ગના આલોક, ભાગવત ધર્મના શિશુક તથા વ્યાસસિદ્ધાન્તના બોધક એવા સહજનનદ સ્વામી હતા. જે એમને અવતાર સંજ્ઞા ન અપાય તો પરમાત્માના અવતારો પૃથ્વીપટ થતા જ નથી, જે મત સ્વીકારના પડે

સ્વામિનારાયણે પોતે ધારેલું કાર્ય હવે સંપૂર્ણ થયું હતું. એમણે એક વિશાળ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો, જે સંપ્રદાયને માટે વિશાળ સાહિત્ય કૌશુ કર્યું હતું; સર્વાંગે પૂર્ણ સંસ્થા રચી હતી, જે સંસ્થા માટે સુંદર નિયમો ઘડી એની વ્યવસ્થા ધર્મ અને વ્યવહાર બંનેને અનુકૂળ થાય એવી કરાં હતી. જે નિયમો તોડ્યા સિવાય જે મંસ્થામાં ત્રુટિ આવવી લગભગ અશક્ય થાય એવું બધારણુ રચ્યું હતું. એમણે પચાસ વર્ષની નાની વયમાં એમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું એમ જે કહી શકતા હતા તે ૧૮૮૬ ની સાલથી એમને શરીરે મંદવાદ વર્તવા લાગ્યો હતો. છતાં એમની પ્રવૃત્તિ જરાએ અટકી ન હતી એમના છેલ્લા દિવસોમાં એમને બે બહાર કાર્ય કરવા પડ્યા.

પહેલું કાર્ય નડિયાદમાં બિશપ હેબર બેડેની મુલાકાતનું થયું બિશપ હેબરે પોતાની નોંધમાં એમની બેડેની મુલાકાતનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન આપ્યું છે. જે સહજનનદ સ્વામીથી કાંઈક નિરાશ થયો એવું એમાં જ્ઞાન થાય છે પણ એમાં દોષ એ સાહેબની વૃત્તિનોજ હતો એ મહજનનદ સ્વામીને બે દોષે યુક્ત થઈ મળવા આવ્યો. પહેલો દોષ એની ભારે મહત્વાકાંક્ષાનો હતો. એણે સહજનનદ સ્વામીએ નીચલા વર્ગમાં કરેલા સુંદર કામોના વખાણુ સાંભળ્યા હતા, એણે વળી સાંભળ્યું હતું કે સ્વામિનારાયણને શિષ્ય વર્ગ ઘણું મોટો છે તેથી એને જોશ છૂટ્યો કે આલોને આપણે સ્વામિનારાયણને કોઈ રીતે ખ્રીસ્તી કરી દઈએ, જે એવું થાય તો ખ્રીસ્તી ધર્મના કેલાવો એક સપાટામાં થઈ જાય. એનો બીજો દોષ હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણ વિષે એણે બાંધેલા હલકા મતનો હતો. સહજનનદ સ્વામીએ એના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમના હૃદયે શ્રીકૃષ્ણ છે એમ કહ્યું, તે ઉપરથીજ એણે, - ત્યારે સ્વામિનારાયણમાં કાંઈ વિશેષ ન હોઈ શકે એમ પાર્યું, એણે સ્વામિનારાયણને પૂછ્યું, “પણ, મે તે સાંભળ્યું છે કે તમે પરમતત્વને બ્રહ્મ કહો છો ?” સ્વામિનારાયણે ઉત્તર આપ્યો, “હા તેજ, અને તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે.” બિશપ હેબર લખે છે કે આ એના પ્રશ્નથી સ્વામિનારાયણ કાંઈક સુંઝાયા જવા લાગ્યા, અને એણે સંજમમાં ઉત્તર આપ્યો. દેખીતું છે કે મુઝવણ અને સંજમ બિશપ હેબરે પોતાના હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષેના અજ્ઞાન અને અણુજાણથીજ કદમ્યાં.* તે છતાં બિશપ હેબરે પોતાના અને

* સહજનનદ સ્વામી અને બિશપ હેબરની વચ્ચેના સંવાદનો આવાર્થ એ બહુજ દુઃખ-સુખ અને આપ્યો છે બિશપ હેબરે એ સંવાદનો હેવાલ લખ્યો છે, તે વાચતાજ માલમ પડે આવે કે કે કહિતા એણે સંવાદ કદમ્યાંથી ઉપજાવી કહ્યો છે, કિંવા એમનું હિંદી આવાનું જ્ઞાન

સહજનંદ સ્વામીના રસાલા વચ્ચે ડેટલો લેદ છે તે બેઇ શક્યો. એ પ્રાજ્ઞપણે ક-
બુદ્ધ કરે છે કે મારે રસાલા પૈસા માટે મારી સાથે ફરતો હતો, જ્યારે સહજનંદ
સ્વામીનો રસાલો પોતાને ખર્ચે અતિ પ્રેમથી પોતાના પ્રાણ પશુ ગુરુ વરણે અર્પવા
તૈયાર થઇ એમની સાથે રહેતો હતો.

સ્વામિનારાયણના કાર્યને વિશેષ સારી રીતે તો મી. બ્રિગ્સ સમજી શક્યો છે.
એણે સ્વામિનારાયણના દેહાન્ત પછી થોડા મહીનામાંજ વડતાલની મુલાકાત લીધી
હતી. એણે સહજનંદ સ્વામી અને રાજ રામમોહનરાયના કાર્યનો મુકાબલો કર્યો
છે, અને બેના કાર્યની કિંમત આઠવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજી જાહેર કાર્ય તે મુખાઇના ગવર્નર સર જહોન આલ્ફ્રમની રાજકોટમાં થ-
યેલી મુલાકાત છે એ ગવર્નરે રાજકોટથી ખાસ નિમન્ત્રણ મોકલી સ્વામિનારાયણને
નેડાબ્યા તે વખતે સ્વામિનારાયણની પ્રકૃતિ ખુબી નરમ હતી. તેથી જવા ખુશી નહતા,
પણ ગવર્નરે ખુબ આગ્રહપૂર્વક પાછું કહેણું મોકલ્યું, એટલે સહજનંદ સ્વામી ત્યાં
પંચાયી મહાકમ માટેજે લગભગ બે કલાક સુધી સહજનંદ સ્વામી જોડે સંપ્રદાયના
સિદ્ધાન્તો સંબંધી વાતચીત કરી, અને એમને હારતોરા પહેરાબ્યા.

સહજનંદ સ્વામી રાજકોટથી ગદડાજ ગયા ત્યાં એમનો મદવાડ વધવા લાગ્યો.
મદવાડના ડેટલો વખત પહેલાથી સહજનંદ સ્વામીએ તીવ્ર તપ આદર્યું હતું. ત્રણ
ઉપવાસો કરવા, કઠણ નિયમો લેવા, સર્વેશ્વરી ચિત્તને કાઢી લેવું, મૈત્ર્ય પારવું વગેરે
રીતે સસારથી ઉદાસીનતા રાખતા હતા મદવાડની હકીકત સાંભળી ગામેગામથી હો-
દાનાં ટોળા એમને મળવા આવવા લાગ્યા. ગદડું સત્સંગીઓથી ભરાઇ ગયું સહજ-
નંદ સ્વામીએ સર્વેને ધીરજ આપી, કોઇએ એમની પાછળ આત્મહત્યા ન કરવી એવી
તાકીદ કરી, સર્વેને પોત પોતાના ધર્મમાં રહેવા ઉપદેશ કર્યો, હિરજનો તથા સાધુ-
ઓને વીખરાઇ જવા કહ્યું, પણ કોણ વીખરાય ? છેવટે સહજનંદ સ્વામીએ સાબ

બહુજ અધુર હશે, અને એ સહજનંદ સ્વામીના ઉત્તર સમજી શકતો ન હશે, હરણ કે એ
ઉત્તરોત્તર એ સહજનંદ સ્વામી વિષે આરોપણ કરે છે, તે દિવસ ધર્મ વિષેનો કિલિજન પણ ન
આપે ઉદાહરણાર્થ, એ લખે છે કે—

(Sahajanand) " alarmed me by saying that he (Krishna)
..... had been put to death by wicked men through magic, and that
since his time many false revelations had been presented and many false
divinities set up "

વળી "there is a spirit...who cometh from God, . whom we call Krishna
and worship as God's image, and believe to be the same as the Sun Surya

વળી આગળ લખે છે Sahajananda " unrolled a large picture, in glaring
colours of a naked man with rays proceeding from his face like the sun, and
two women fanning him—the man white, the women black "

શીનાવણના ચિત્રને પણ આ વર્ણન લાગુ પડતું નથી, એ કોઇ પણ બેઇ શક્યો અને હારે
છે બિશ્વ દેખરે પોતાના દેવાદત્તા મણ અસત્ય ઉગેર્યું છે

થવાનો દેખાવ કર્યો. દિવસે દિવસે તર્જાયત સુધરતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જેક સુદ દ ને દિવસે મંદવાડમાથી તદ્દન મુક્ત થયા હોય એમ ક્રિયા. ખુશાલીમા હાલ ખચર પાસે સાકર બહેંચાવી, હરિજનો તથા ત્યાગીઓને જીભા થઇને ભેટયા, અને પછી બે-ચાર સાધુઓ સિવાય એકે એકને તેને તે દિવસે વીદાય કરી દીધા બ્રહ્માનંદ સ્વામી જેવા સખાને પણ ચોતાની પાસે રાખ્યા નહિ. કેટલાક તો ચેતી ગયા હતા, પણ ઘણાખરા હથેલેર વીદાય થયા. બીજા દિવસે મંદ્યાણને સહજનંદ સ્વામી નાહી તાંધ પદ્મભાસન વાળી બેઠા, અને સ્વેચ્છાથી દેહ છોડી દીધા હરિજનોના હૃદયમા અવધાર છાઇ ગયો.

ભારતવર્ષની મહાન વ્યક્તિઓનું વિગત પૂર્ણ ચરિત્ર લેખન ન મળે, એમા સહજનંદ સ્વામીના શિષ્યોએ એક અપવાદ કર્યો છે. સહજનંદ સ્વામીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર, એમના અગત્ય વર્ણન, એમનો દેહ સ્વભાવ, એમનું ચારિત્ર્ય, એમના જીવનના છુટક છુટક ખનાવો હજી સુધી લખાઇને અથવા સુખ પર પરાથી સચવાયા છે પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમની હિ આઇ, એમના શરીર જીવરના એકે એક ચિહ્ન, એકે એક તિલ, એમની બેઠવાની, ચાલવાની, વાતો કરવાની, કપડા પહેરવાની એકે એક ટેવનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે નિબંધુજીનંદ તથા આધારાનંદ સ્વામીના ભક્તચિંતામણી, પુરુષોત્તમ પ્રકાશ, હરિચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાથી એમનું ચરિત્ર મળી શકે છે સ્વામી નિર્ગુણદાસ આત્માનંદ, પ્રસાદાનંદ વગેરેની 'વાતો' માથી એમના જીવનના છુટક છુટક પ્રસંગો મળે છે +

સહજનંદ સ્વામીની હિ આઇ ૬૪૫ તમુ લખાઇ છે, એમનો રંગ સ્ફેદ ગયામ. અને ખાંચો મધ્યમ હતો એમને શરીરે તિલના ઘણા ચિહ્નો હતા વડતાલ અને અમદાવાદની એમની કાઠની મૂર્તિ એમના સ્વરૂપને યોથી વિશેષ સદૃશ છે

સહજનંદ સ્વામીનું ચારિત્ર્ય આલેખવાનું કામ મને અતિશય કઠણ લાગે છે જોને હું પ્રભુ માનીને પૂજી, તેના ચારિત્ર્યની તુલના હું કેવી ગીતે કરી શકું, અને એ તુલના બધાને પસંદ પણ કેમ પડે? જોને હું પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ માનું, તેનો હું બીજા મહાન વ્યક્તિઓ જોડે મુકાબલો પણ કેમ કરું? તેથી, મેં આ લેખમાં એમના ચારિત્ર્ય પર પ્રકાશ પાડે એવા કેટલાક પ્રસંગો જ વર્ણવ્યા છે, અને એમણે પોતે વર્ણવેલા પોતાના વૃત્તાંતો જીવંતથી એમની પ્રમાણ અને સ્વત પ્રત્યેની વૃત્તિનો કાંઈક ખ્યાલ કરાવું છું.

સ્વામીનારાયણનો સહજ સ્વભાવ વૈરાગ્ય અને તપ પ્રિય હતો એમ કહ્યું જ છે. એમના આદર્શ વૈરાગી જડભરત હતા. શ્રી કૃષ્ણ જીવર એમને અતિશય ભક્તિ હતી, પણ એમને ઋષભદેવ જીવર બહુ ભાવ હતો, અને એથી આછો કપિલ અને કતાનેથ જીવર હતો સાધારણુત એમને વનમા ફરવું, તપ કરવું, અપરિવ્રજ રાખવો અને

+ અતિશયોક્તિ કરવાની કુટેવને લીધે હાલ હાલમા એવી છટક વાતોનો સંગ્રહ ધણી વધી ગયો છે, અને એનું સત્યનિષ્ઠાથી તાબડતોળ શોધન, અને એ વૃત્તિ જીવર અંકુશ મૂકવામા ન આવે તો શ્રદ્ધેય વાતો ફેરવી છે, તે બધાવાનું મુરકેલ થઇ પડશે પછી ખરી વાતો પણ ગપાગપ લેખાય તો તેમા સાબળનારની અમર્યા જીવર મોય મૂકવો એ અસાધ્ય જ કહેવાશે

નિર્લેપ રહેવું એજ ગમતું, પણ સમાનદ સ્વામીના આંતર્યામી થયા કેડે સત્સ ગઠિતાથે
 ‘કાંઈક બીક રાખવા માડી;’ અને ત્યાગ અને દયાનો પક્ષ મોળો કરીને પણ
 ઉપાસના અને ભક્તિની પુષ્ટિ થાય, તથા ઘણાનો ‘સમાસ’* થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવા
 માડી પણ તેમાં, “જેમ મનુષ્યને સુવા ટાણે પચારી ઉપર સુવાયો હોય, ત્યારે તે
 મનુષ્યમાથી સહને પોતાના સ્વાર્થની વાસના ટળી જાય છે, અને તે મરનારને પણ
 સસારથકી મન ઉદાસ થઈ જાય છે, તેમનું તેમ અમને પોતાની કોરનું અને બીજાની
 કોરનું અત્યંતસ્થા જેવું સદા વગ્તે છે, અને જેટલું માધક પદાર્થ માત્ર છે તે સર્વે
 નાશવત અને તુલ્ય સરખું જણાયા કરે છે, પણ એમાં વિક્તિ નથી જન્માતી જે આ
 સાર પદાર્થ છે અને આ ભુકું પદાર્થ છે.” સર્વ પ્રવૃત્તિમાં પડયા છતાં અતરમા
 એમને એમ વિચાર રહ્યા કરતો કે “આત્માને વિષે રજેને રમેણુણ, તમેણુણ આદિક
 કોઈ માયાનો ભાગ મળી જાય નહિ,” તેથી કોઈ ભારે પ્રવૃત્તિમાં પડયા પછી અત-
 દૃષ્ટિ કરી કાચખાની પેઠે સર્વે વૃત્તિઓના સકોચ કરી નાખવો અને આત્મસ્વરૂપમાં
 ક્ષીન થઈ જવું, એવી એમની સહજ પ્રકૃતિ હતી.^૧ અમદાવાદમાં નરનારાયણ દેવની
 પ્રતિષ્ઠા કરીને તથા શ્રાવણોની ચોરાશી જમાડીને સહજનંદ સ્વામી સાવદા થઈને
 જેતલપુર ચાલી નીસર્યો ને ત્યાં રાત રહ્યા. “ત્યાં જઈને એવો વિચાર કરવા માડ્યો
 જે જેટલા માણસ દેખ્યા છે, ને જેટલી પ્રવૃત્તિ દેખી છે તેને ટાળી નાખવી, પછે
 તેને વિચાર્યોને અર્થે હૈયામાં અતિશે દુઃખ થયું, તેણે કરીને શરીરે પણ માદા થઈ
 ગયા પછી ત્યાં થકી ધોળકે જૈને રાત રહ્યા, અને ધોળકાના ચાલ્યા એના એ વિચા-
 રમાં ગામ કોઠ્યની પાસે ગણેશ વોળકાની રાણુમાં જૈને રાત રહ્યા, તે વિચાર એવો
 કરવા માડ્યો જે દેહની સ્મૃતિ ન રહી. પછે વિચારતા વિચારતા સર્વે પ્રવૃત્તિને વિસારી
 મેલીને જેવા અમે કાકરિયે તળાવ ઉતર્યા નહોતા અને મેળો પણ ભરાણો નહોતો,
 તેવી રીતે સર્વે ઘાટ ટાળી નાખ્યા,અને જ્યારે એ સર્વે સકલ્પ ટળી ગયા,
 ત્યારે સકલ્પનો મદવાડ હતો તે પણ ટળી ગયો.”^૨ પોતે કહે છે કે એમને આ
 પાત્ર વતનું નિરતર અનુસંધાન રહેતું—(૧) દેહના નાશવતપણાને લઈને વૈરાગ્યનું,
 (૨) શું કયું છે અને શું કરવાનું છે તેના વિચારનું, (૩) પંચવિધની વાસના ટળી છે
 કે નથી ટળી તેના વિચારનું, (૪) મોટા સાધુઓની વાસના ટળી છે કે નહિ, તેની
 તપાસનું, અને (૫) મનને ઉદાસી ન કરવાનું, કારણ કે “મનને ઉદાસ કરવા લાગુ,
 તો કોણ જાણે કયાં જતું રહેવાય, અને દેહ પડી જાય,” અને “ભલા, અમારે
 ભગે કરીને આ સર્વે ખાઈ, ભાઈ, પરમહસ રાજિયે બેઠા ભગવદ્ ભક્તિ કરે છે, તો
 એ કીક છે, ને ભગવદ્ ભક્તિને કરતા દેખીને મનમાં બહુ રાજિયો થાય છે, જે મરી
 તો સર્વેને બળું છે, પણ આવી રીતે ભક્તિ કરવી એજ જીવ્યાનો મોટો લાભ છે.”

* ‘સમાસ’ સત્સંગનો ચારિત્રાધિક ગુણ છે ઘણા માણસ સુખેથી સંપ્રદાયમાં રહી પ્રજ્ઞ
 કરી શકે એવું ધોરણ, એના જેવો જેવો અર્થ થાય છે

૧ વચનામૃત, ગ મ પપ

૨ ગ. મ ૩૬.

૩ ગ. મ ૨૨.

૪ ગ છે ૩૦

•

એમના સ્વભાવમાં દયા અને પ્રેમાધીનપણું એ પ્રધાન ગુણો હતા, પણ એમને પરમેશ્વર કે પરમેશ્વરના ભક્તોનો દ્રોહ કરનાર ઉપર અતિશય અભાવ વર્તતો, અને તે સાથે બોલવા ઇચ્છે તો પણ બોલી શકતા નહિ. ભક્ત ઉપર એમને પશ્ચાત્ત રહેતો. એમની પ્રકૃતિ રામાનંદ સ્વામી કે રામચંદ્રજીની માફક શરણાગત જરા એક વાકમાં આબો હોય તો તેનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દે એવી નહીં,^૧ કારણ કે જટ કોઈ ઉપર રાજ કુરાજી થવાનો એમનો સ્વભાવ નહતો, પણ ઘણા દિવસ સુધી રાજ કુરાજી થવાનું કારણ ભેદ ત્યારેજ એમને રાજ્યો કે કુરાજ્યો થતો, કાંઈના કહેવાથી એ કોઈ ઉપર ખુશ કે નાખુશ થતા નહિ.^૨

પોતાના અગ્ની વાત કરતા, સ્વામિનારાયણ એક ઠેકણે કહે છે કે, “અમને જે પદાર્થમાં હેત જણાય, તેનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે સુખ થાય, અને ભગવાનના ભક્ત વિના જે મનુષ્ય માત્ર અથવા પદાર્થ માત્ર તેની જો મનમાં સ્મૃતિ થઈ હોય, તો તેથી આત્મશે છેદ કરીએ ત્યારે સુખ થાય, અને.. ભગવાનના ભક્ત ..નો કોઈ રીતે હેયામાં અભાવ આવેજ નહિ, અને અમારે વચ્ચે ઇચ્છે પણ પચવિવચ એગવરિયે આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તેને અમે ઇચ્છતા નથી અને પગે કડીને ઢેલી નાખીએ છીએ, અને જે દિવસ થકિ અમે જન્મ્યા છીએ તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ સુધી કોઈ દિવસ જન્મતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્ત્રીનો ભુડા ઘાટ થયો હોય, તો આ સમજ પરમહસના સમ છે. અમારા અંતરમાં તો એક ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિત્તવન રહે છે. ...જે દિવસ અમારા હૃદયમાં ભગવાન ને ભગવાનના ભક્ત વિના મિત્રે કયાઈ હેત જણાશે, તો અમે એમ માનશું જે અમે અમારી સ્થિતિમાંથી ડગ્યા, પણ અમને એવો નિઃશય છે જે અમે એ સ્થિતિમાંથી ડગીએજ નહિ.”^૩

સમામાં સહજનંદ સ્વામી જ્ઞાન વાર્તા કરી રહ્યા હોય તે વખતે કોઈ એમની પૂજા કરવા આવે કે જમવા બોલે, તો બહુ નારાજ થઈ જતા કથા વાર્તામાંજ એમનું નિરન્તર ધ્યાન રહેતું, તેથી એની સ્મૃતિમાં કોઈ વાર જમતા જમતા પણ ‘હં’ પાલાઈ જતું, અને પછી યાદ આવે ત્યારે હસી હેતા એમનું હાસ્ય હમેશા મદ રહેતું, અને તે વખતે સુખ પર રુમાલ દાખવાની ટેવ હતી વાને કમ્પી વખતે ફુલને ભાજવાની કે રુમાલને વળ દેવાની ટેવ હતી.

સહજનંદ સ્વામીને કોઈ ધર્મનો લોપ કરે, અથવા અન્યાયનો પક્ષ લે, અથવા ગરીબને પીડે તો જરા ક્રોધની ચટકી થતી, પણ તે તત્કાળ શમી જતો અને તેની આટી પણ ખપતી નહિ. દરેકના હૃદયમાં પરમેશ્વર વિરાજે છે એ વિચારનું કદી વિસ્મરણ થતું નહિ, એટલે કોઈને દુખવતા એનામાં રહેલા પરમેશ્વર દુખાશે એ વિચારથી જને દુખ્યો હોય તેને કોઈપણ રીતે ખુશી કરવા વૃત્તિ રહેતી એમના શિષ્યો કાંઈ વાકમાં આબો હોય, તો એમના હિતાર્થે એ ચીંટાતા ખરા, પણ એમના જીવનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને એમણે શાપ દીધો હોય, કે એનું ભુકું ઇચ્છ્યું હોય એવું બન્યું નથી અતિશય સંતાપથી લાલ થઈ ગયા હોય, એવું એકવાર એમને

વિષે કહાયું છે. જ્યારે વેરાગીઓના મારથી એમણે સાધુઓના વાંસા પર સોળ જોડેલા બેથા, -ચારે એમણે જમીન પર પોતાના હાથ અક્ષાળી દીધા અને બોલ્યા, અરેરે, પાપીઓએ મારા સાધુઓને આવા માર્યાં ! પણ એટલા સત્તાપમાએ એમના મુખમાંથી એક પણ દુરિચ્છાદર્શક વાક્ય નીકળ્યું નહિ.

ઉલટું નાનું બાળક પણ કોઇ રીતે એમનાથી નારાજ થયું હોય, તો એને રાજ કરેજ એમને કળ વળતી. એક વાર સભામાં સર્પ નીકળ્યો, તેને લીધે કા ક ગડબડ થઇ. તેથી તે જગ્યાએ સહજનંદ સ્વામી જવાને જોડયા એ જતા હતા, એટલામાં એક બાળક એમને પગે લાગવા આવ્યો. ઉતાવળમાં સહજનંદ સ્વામીએ એને હાથ પકડી દૂર કંઈએ છોકરા જ ખવાણું પડી ગયો. સર્પનો ગમરાટ દૂર થયા પછી સ્વામિનારાયણ પાછા આસને આવીને બેઠા છોકરાની એમને વિસ્મૃતિ થઈ નહતી એને પાસે બોલાવી બેસાડ્યો, અને પ્રસાદી અપાવી ખુશ કર્યો.

પોતાનું ખુટ કરનાર ઉપર પણ એ દયા કરવા તત્પર રહેતા. વીસલ્લનગરમાં એક શોભારામ શાસ્ત્રી હતો તે સત્સંગીઓ ઉપર બહુ દ્રેષ રાખતો. સત્સંગીઓને જ્યાં ત બહાર મૂકાવવામાં એ અગ્રેસર હતો. મત્સંગીઓનો અગ્રેસર બળદેવ નામે એક નાગર હતો. એક દિવસ શોભારામે બળદેવને કહ્યું, બળદેવ, તારા સ્વામિનારાયણ ભગવાન હોય, તો હું તો એમનો ઘણો ટોડ કંડ છું, છતાં કેમ સામે તાએ દર છું ? ૨ મને આધગો ન કરી નાખે ? બળદેવે કહ્યું, અહ્યા, હાથે કરીને શું કામ અધાપો માગી લેછે ? શોભારામે કહ્યું, એ સ્વામિનારાયણ ભગવાન હોય તો હું આઠ દિવસમાં આ ધગો થાઉં એમ માગી લઉં છું એના માગ્યા પ્રમાણે જ થયું સ્વામિનારાયણ ત્યાર પછી કેટલેક વખતે વીસલ્લનગર પધાર્યો એમણે શોભારામના અધાપાની વાત સાંભળી, એટલે કહ્યું, એમ ! મારે લીધે એ આધગો થયો ? ત્યારે સાક્ષી આપજો એને ઘેર જઈ એને દર્શન આપીએ દયાળુ ધનરયામ એને ત્યાં અને જોડીને પધાર્યો ખરા, પણ હજી શોભારામનું કંઈ ફુટેલું જ હતું એણે સ્વામિનારાયણને મળવાની ચોખ્ખી ના પાડી, અને કહેવડાવ્યું કે હું જમવા બેઠો છું તે નહિ મગી ચકુ પછી સહજનંદ સ્વામી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

એ વીસલ્લનગરમાં જ બળદેવનો મામે લાલદાસ પણ સહજનંદ સ્વામીનો દ્રેષો હતો. લાલદાસ ગામનો સુબો કે કોઈક એવો આધકારી હતો એ સત્સંગીઓને બહુ કનડતો. એકવાર એણે બધા મત્સંગીઓને તડકામાં ઝીંભા રહેવાનો હુકમ કર્યો. બધા સત્સંગીઓ તડકામાં જીભા રહ્યા છે એમ સાંભળી, બળદેવ અને એની મા, ઉદય કુવર, પણ જઈ તડકામાં ઝીંભા. સીપાઇઓએ બળદેવ અને એની માને ઘેર ચાલી જવા કહ્યું, પણ એમણે એ વાત ગચ્છકારી નહિ. એટલે સીપાઇએ લાલદાસને જઈને, બા સાહેબ અને ભાણુસાહેબ પણ તડકામાંથી ખસતા નથી, કરી કહ્યું લાલદાસ એ જગ્યાએ આવ્યો અને ખડેન અને ભાણેજને ઘેર જવા વીનંતી. ઉદયકુવરે સાંતપણે જવાબ દીધો કે બધા જશે, ત્યારે અમે પણ જશું. ખડેન અને ભાણેજ તડકામાં ઝીંભા રહે એ લાલદાસથી મક્કન ન થયું, એટલે એણે બધાને છોડી મૂક્યા.

સ્વામિનારાયણને જ્યારે વીસલનગરમાં સત્સંગીઓ ઉપર પડતા ત્રાસની ખૂબ પડી, ત્યારે એમણે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘણાંઓએ તેમ કરતાં એમને વાંધો, તેથી માન એક સેવકને લઈ એ ચોર્ચીતા વીસલનગર નીકળી ગયા. બળદેવને ત્યાં ઉતારો કરી, એમના આબ્યાની ખપર લાલદાસને પહોંચાડવા કહ્યું. બળદેવે આના-કાની કરી, પણ આજ્ઞાન થઈ એટલે લાલદાસને બલુ કરવી પડી. લાલદાસ તો ક્યારે સ્વામિનારાયણ હાથમાં આવે, અને એને કેદ કરે, એમ તદ્દપી જ રહ્યો હતો એણે ત્રીસ આરંભેને સ્વામિનારાયણને પકડવા મોકલ્યા. આરંભ જમાદાર બળદેવને ત્યાં આવ્યો, પણ સ્વામિનારાયણની તેજસ્વી મૂર્તિ બોધ, એને પકડવાનું મનજ થયું નહિ એ તો લાલદાસની પાસે પાછો ગયો, અને કહ્યું કે એવા ઐલિયા પુરુષને હું નહિ પકડું. જગદી આરંભમાં પણ આવો ફેર બોધ, લાલદાસ વિસ્મય પામ્યો. પણ એટલામાં પાછળ બોય છે તો સ્વામિનારાયણ એને ઘેરજ આવી જીલા હતા એમને જોનાજ એની ચિત્તવૃત્તિ ફરી ગઈ, એના ઉપર સ્વામિનારાયણ વિષે જીદીજ છાપ પડી. એણે જીદીને સ્વામિનારાયણનો આદર સત્કાર કર્યો. સ્વામિનારાયણે એને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, અને એની શકાઓનું સમાધાન કર્યું પરિણામે એ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય થઈ ગયો.

સવત ૧૮૬૯ માં તો એમની દયાના અનેક ઉદાહરણો થયા કાઠીઆવાડમાં અગણોતરો કાળ બહુજ ભયંકર ગયો. એ કાળ કેટલો ભયંકર ગયો હશે, તેની કલ્પના કરવાને એ વિગતો પૂરતી મશે તે વર્ષે ગૂજરાતમાં તુવેરનો ભાવ રૂપીએ મણુ હતો, અને કાઠીઆવાડમાં ચાર રૂપીએ મણુ હતો, અને ઘીનો ભાવ સવા શેરીકો હતો, એટલે આજની મોઘવારીના ભાવો અગણોતરમાં પણ ખાસાયા હતા. એ વર્ષે દુબકાળ પડશે એવી આગાહી સ્વામિનારાયણે આગળથી કરી હતી, અને ગામે ગામ કાગળોઃ જાખ્યા હતા કે ઘર વેચી, ઢોર વેચી, ઘરેણા વેચીને પણ અન્નનો સંગ્રહ કરજો, નહિ તો અન્ન અને દાતને વેર થશે. કેટલાકોએ એ આજ્ઞા માની અને કેટલાકે મનુબ્ય સ્વભાવને વશ થઈ ન ગણકારી. દુબકાળની ભયંકરતા તીવ્ર થતી ગઈ. પૈસા આપતા એ અન્ન ન મળે એવી સ્થિતિ થઈ. સ્વામિનારાયણે પોતાના સત્સંગીઓ ઉપર બોલે ન પડે, તેટલા માટે સર્વે સાધુઓને કાઠીઆવાડની બહાર ફરવા મોકલી દીધા, અને દર્શનને મિષે પણ એમની પાસે આવવા મનાઈ કરી પોતે તે વર્ષે શોક પાળી નખ અને દેશ વધાર્યો. ગૂજરાતથી અનાજ મંગાવી દાન દેવા લાગ્યા, અને પોતે છાના માતા ગામેગામ ફરી સત્સંગીઓની ખપર લેવા માડી. દુ ખી સત્સંગીઓને જીદી જીદી રીતે સાહાય્ય કરી, કોઈને અન્ન આપ્યું, કોઈને ગૂજરાતમાં મોકલી દીધા બૂખ્યાને અનદાન દેવામાં સત્સંગી-ન-સત્સંગી બોલો નહિ એવી એમની આજ્ઞા છે, અને એ પ્રમાણેજ એ પોતે પણ વર્તતા.

પોતે ઘણીવાર ચમત્કાર જતાવતા, અને અગણોતરમાં ઘણાને પોતાના ઐશ્વર્ય-શીજ એમણે મદદ કરી હતી પણ કોઈ રાજા રજવાડાને ચમત્કાર કરી જતાવેલો એ એમને ગમતું નહિ. વડોદરાના એક સામ્રાજ્ય એમને એકવાર કહ્યું કે કોઈ મોટા માણસને ચમત્કાર કરી જતાવો તો કેટલોખંધો સમાસ થાય. એની ધ્રુવજ સમાજસક

નેા રોગ મટડાવવાની કતી. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, મોટા માણસને અને અમને અને એવું ન મળે, મોટા માણસને ધન અને વૈભવનો મદ હોય, અને અમને વૈરાગ્ય અને ત્યાગનો મદ હોય, મોટા માણસ રાજ થાય તો કોઈ ગામ કે ગરાસ આપે, તેની અમને ગરજ ન હોય, અને અમને લાજન અને સત્સંગ કરાવવાનો આગ્રહ હોય, તેની એને દરકાર ન હોય, એટલે અમારે અને એને મળતું ન આવે.

કોધી, માની અને ધર્મ્યાણુ ભક્ત સાથે એમને જરાએ સુવાસુ થતું નહિ, અને કામીનો તો વિશ્વાસ જ ન એમતો કે એ સત્સંગી છે વળી જે દાશિક ભક્તિ કરે, એના ઉપર ખડું અણુગમો રહેતો. ભક્તોમા એમને શૂરવીર ભક્ત અતિશય ગમતો. જેને નિયમ પાળવામા શિથિલપણુ હોય, જે પોતાને અતિશય તુચ્છ સમજતો હોય, જે પરમેશ્વર કરાવશે તો કરશું કહી તદ્દન પુરુષાર્થ હીન હોય, જે એવા ઉદ્ધારી કાઢતો હોય કે શુ પરમેશ્વરની ખાલી આજ્ઞાએ કોઇથી પાળી સકાય છે, કે શુ એક જન્મે કોઇનું કલ્યાણ થાય છે, તે ધર્મિષ્ઠ અને ભક્તિવાન હોય, તોપણ એનો સંગ ન કરવો એવા એમનો અભિપ્રાય હતો.

શુદ્ધવેદાંતી એટલે જેનું અહ્મબ્રહ્માડિમ માત્ર યોલવામા જ આવી ગયું હોય, પણ અનુભવમા કે વર્તનમા ઉતર્યું ન હોય, જે ભક્તિ કે જ્ઞાનનું આલ્લખન કરી લોકો ને અધર્મ કે અનીતિને માત્ર ચઢાવતા હોય, જે પરમેશ્વર કરતા પૂર્વ કર્મ પર વિશેષ ભાર દેતા હોય, એવા ઉપર એમને ખડું અભાવ રહેતો, અને એવાનો સંગ ન થાય એવું પરમેશ્વર પાસે માગવા એમના શિષ્યોને ઉપદેશ દેતા.

માપ્રશાયિક પુસ્તકો

અસ્તુ. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ માડયા પહેલા એ સંપ્રદાયના મુખ્ય ત્રણે તથા સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કરવો ઠીક થઇ પડશે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાવજનિક ધર્મશાસ્ત્ર એ સહજનંદ સ્વામીની શિક્ષાપત્રી છે, અને તે ઉપરાંત ધર્મીમૃત અને નિષ્કામ શુદ્ધિ ત્યાગીએ માટેના વિશેષ પુસ્તકો છે. સંપ્રદાયનું અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર એ સહજનંદ સ્વામીના વચનામૃતોનો મત્રહ છે.

શિક્ષાપત્રી એ ૨૧૧ અનુબંધ અને એક ઉપઅતિવૃત્તાનું નાનકડું પુસ્તક છે. પોતાના સર્વે શિષ્યોને પાળવાના ધર્મોને એક પત્ર રૂપે સહજનંદ સ્વામીએ એમા દર્શાવ્યા છે. એ ૨૧૨ શ્લોકોની વેચણી નીચે પ્રમાણે છે —

૧૦ શ્લોક માસ્તાવિક

૩૮ „ મા સદાચાર, સિદ્ધાચાર, શૌચ અને સ્વચ્છતા, તથા સાંપ્રદાયિક ચિન્હોના ધારણના નિયમો આપ્યા છે.

૧૮ શ્લોકમા સત્સંગીઓએ કરવાનાં નિત્યકર્મોના વિધિ છે.

૯ „ વિશેષ પ્રકારના નીતિના નિયમો છે.

૧૭ „ સત્સંગીઓનાં નૈમિત્તિક કર્મો છે.

૧૦ „ સંપ્રદાયના માન્ય ત્રણેની સમજણ છે.

- ૨૦ શ્લોકમાં સંપ્રદાયના તાત્વિક સિદ્ધાન્તોનો સારાંશ છે.
 ૧૨ " આચાર્ય તથા આચાર્ય પત્નીના વિશેષ ધર્મો વર્ણવ્યા છે.
 ૨૨ " શૃકર્યોના વિશેષ ધર્મો છે.
 ૨ " રાજ્યોના ધર્મને લક્ષ્ય છે.
 ૧૬ " સપ્ત વા વિધવા ઓળોના ધર્મ પરત્વે છે.
 ૧૩ " બ્રહ્મચારીના ધર્મ માટે છે
 ૧૫ " સાધુઓના ધર્મના છે.
 ૧૦ " માં સમારોપ છે.

શિક્ષાપત્રીની મિતિ સંવત ૧૮/૨ ના માહા સુદી ૫ ની છે.

આ પત્રીમાં પણ મોટા નિયમો અજિયાર મનાયા છે, મદિરમાં રોજ સાંઝ પ્રાર્થના વખત યોજાતા હોહરાઓમાં એનો સમાવેશ નીચે પ્રમાણે છે.—

- (૧) હિંસા ન કરવી જ તકી, (૨) પગ ત્રિયા સંજકો ત્યાગ
 (૩) માંસ ન ખાવત, (૪) મગકો પીવત નહિ ખડબાગ
 (૫) વિધવાકો સ્પર્શત નહિ, (૬) કગત ન આત્મચાત,
 (૭) ચોરી ન કરવી કાહુકી, (૮) કલક ન કોહકો લગાત
 (૯) નિદ્રા નહિ કોહ દેવકે, (૧૦) ધિન ખપતો નહિ ખાત,
 (૧૧) વિશુષ્ણ જીવકે વદનસે, કયા સુની નાહ બાત

શિક્ષાપત્રીનું લખાણ અતિશય ટુંકુ છે, એટલે એનો સારાશ આપવો અશક્ય છે એમાની કેટલેક આસાઓ કેવા પ્રકારની છે, તેના દર્શાવો આપીને જ એ બતાવું છું.

આરોગ્યના વિષય હોય.

૩૦ માં શ્લોકમાં આજ્ઞા છે કે ચાલ્યા વિનાનું જળ તથા દુધ ન પીવું, અને જે જળને વિષે ઝીણા જીવ વણાક હોય તે જળે કરીને સ્નાનાદિક ક્રિયા ન કરવી.

૨૨ માં શ્લોકમાં કહે છે કે ભોઠ અને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા સ્થળોમાં મહાભૂત ન કરવા, કે યુકતું પણ નહિ, એ શ્લોકનો ગુજરાતી અર્થ કરતાં નિત્યાનંદ સ્વામી નિષિદ્ધ સ્થાનકો જણાવે છે તે જીર્ણ દેવાલય, નદી-તળાવના આરા, આલવાના માર્ગ, વાવેલું ખેતર, વૃક્ષની છાયા અને ફુલવાડી બગીચા.

આટલા બે નિયમોજ એ પ્રજા પાળતી થઈ જાય, તો હ્યારતવર્ષના રોજો ટાળવાનો એક ઉકેલ મળી જાય.

વળી વ્યવહાર પરત્વે બે શ્લોક હોય. શ્લોક ૧૪૫ તથા ૧૪૬ માં શૃકર્યને કહ્યું છે કે,

“યોતાની ઉપજ પ્રમાણે નિરતર ખર્ચ કરવો, પણ તે ઉપરાત ન કરવો, અને જે ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરે છે, તેને મોટું દુખ થાય છે, એમ નક્કી મનમાં બાંધવું તથા યોતાના વ્યવહાર કાર્યમાં જેટલા ધનની ઉપજ હોય તથા જેટલો ખર્ચ હોય, તે બેયને સમારીને નિત્ય પ્રત્યે, રૂઝા અક્ષરે, યોતે તેનું નામું લખવું.”

બ્રહ્મચારીના ધર્મોમાં પણ નીચેના જે સ્તોત્ર ટાકવા લેવા છે:

“બ્રહ્મચર્યં વ્રતનો ભંજ ચાય, એવું ગુરુનું વચન પણ ન માનવું.” [૧૮૦]

“જે ક્યારેક સ્ત્રીઓનો અથવા પોતાનો પ્રાણ નાશ થાય એવો આપત્કાળ આવી પડે, ત્યારે તો તે સ્ત્રીઓને જાડીને અથવા તે સાથે બોલીને પણ તે સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી, અને પોતાની પણ રક્ષા કરવી ” [૧૮૨]

સ પ્રદાયનો વેદાત સિદ્ધાન્ત એક જ સ્તોત્રમાં નીચે પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીમાં આપ્યો છે.

નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ ।

વિભાગ્ય તેન કર્તવ્યા મક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૬

શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ સર થતા, પહેલા ત્રણ સ્તોત્ર, તથા આજ્ઞાઓ સમાપ્ત થતા ઉપાન્ત્ય સ્તોત્ર, સત્યાવ્રતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, જે પણ અમરકારિક છે

૧૧ મા, ૧૨ મા અને ૧૩ મા સ્તોત્રમાં અહિંસા વિષે નીચે પ્રમાણે આજ્ઞાઓ છે અમારા સત્સંગીએ કોઈ જીવ પ્રાણી માત્રની હિંસા ન કરવી, અને જાણીને તો જી, માકડ, ચાચડ આદિક ઓછા જીવ તેમની પણ હિંસા ક્યારેય ન કરવી, અને દેવતાને પિતૃના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરા, મૃગલા, સસલા, માછલા આદિક કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી, કેમ જે આહિંસા છે તેજ મોટો ધર્મ છે, જેમ મર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે

અને સ્ત્રી, ધન અને રત્નયની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ નજ કરવી.

આ આજ્ઞાઓ સર્વ સત્સંગીઓ માટે છે.

સાધુ પુરુષોને માટે નીચેની આજ્ઞા વિશેષ છે “ સાધુને બ્રહ્મચારી તેમણે કોઈક હુમતિવાલા દુષ્ટજન હોય, ને તે પોતાને ગાળ દે અથવા મારે તો તે સહનજ કરવું. પણ તેને સૌમ્ય ગાળ ન દેવી ને મારવો નહિ, ને તેનું જમ હિત થાય તેમજ મનમાં ચિંતવન કરવું, પણ તેનું ભુકું થાય એવો તો ન કહ્યું પણ ન કરવો.” (૨૦૧).

આ વૃત્તિ કેવી રીતે કેળવાઈ હતી, તેનું એક દષ્ટાન્ત આપવું ઠીક થઈ પડશે એક ગામમાં કેટલાક સાધુઓ એક ગરીબ હરિભક્તને ઘેર ઉતર્યા હતા ગામના પટેલને અનામિનારાયણના સાધુઓ ઉપર તિરસ્કાર હતો; એ કહેતો કે એ આવશે તો ગામના છોકરાને ભગતડા બનાવી બગાડી દેશે, તેથી એણે સાધુઓને ગામમાંથી કાઢી મૂક્યા. સાધુઓ ગામ બહાર જઈ પેલા ભક્તના ખેતરમાં રહ્યા, અને ભક્ત પણ ત્યાં જઈ એટલા સાધુઓએ ભક્તને પૂછ્યું, પટેલને કાંઈ સંતોષ છે ? ભક્તે કહ્યું, ના, મહાગજ, એવા પાપીને સંતોષ ગાની હોય ? સાધુઓએ કહ્યું, ચાલો ત્યારે આજે આપણે ભજન કરીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ કે એ પટેલને એક ઉત્તમ ભક્ત પુત્ર થઈ એના કુળનું અને ગામનું કલ્યાણ કરે ! પરમેશ્વરે એ પ્રાર્થના સાંભળી અને એના પુત્ર જીવણે જુમાણ બહુ પવિત્ર અને સાધુ પુરુષ થયો

ધર્મામૃત અને નિષ્કામશુદ્ધિમાં ત્યાગીઓના ધર્મો અને નિષ્કામ ધર્મમાં કાંઈ દાષ આવે ત્યારે કરવાને પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ છે.

સ પ્રદાનના ત્યાગીઓના ત્રણ ભેદ છે. પ્રથમ, સાધુ અને પાર્શ્વ; પ્રાથમિક વર્ગના ત્યાગીઓ પ્રથમ કહેવાય છે, સ્વર્ગ અને વૈશ્ય એ સાધુ કહે છે. એ બંને પ્રકારના ત્યાગીઓને અષ્ટ પ્રકારનું પ્રથમ પાળવું પડે છે, અને ધનનો ત્યાગ રાખવો પડે છે. પણ પ્રથમ ત્યાગીઓ ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે, બ્યારે સાધુઓ કાષ્ઠ પાત્ર અને તુળડીરોજ ઉપયોગ કરે છે. પ્રથમ ત્યાગી સફેદ ધોતીયું અને ભગવું ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે, અને લાલ ટોપી રાખે છે, સાધુઓ સર્વાંગે ભગવા ગમે છે.

પાર્શ્વ એ પ્રથમ પાળે છે પણ સર્વે અષ્ટ પ્રકારનું નહિ. કેટલાક આચાર્યની આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓ માર્થ બોલી શકે છે, પણ એમને અડકી શકતા નથી અપરિવ્રજ એમણે પાળવાનો હોય છે, પણ ધનનો સ્પર્શ ન કરાય એમ નથી એટલે એ મદિરનો આધિક વ્યવહાર સંભાળી શકે છે એ ભગવા પડેરતા નથી, પણ સ્વેત વસ્ત્રો પહેરે છે. કોઈ પણ ત્યાગીએ કસુખા વસ્ત્રોથી ગમેલા, કે રેગમ કે જગીની કીનારવાળા વસ્ત્રો પહેરવા અધર્મ જણાય છે પ્રથમ અને સાધુઓ ઘણાં સીવીને તૈયાર કરેલા કપડાં, એટલે બદન કે દંડની વસ્ત્રો પહેરતા નથી, પણ એક ધોતીયું અને એક ઓટવાનું વસ્ત્ર એટલું જ પારે છે પાર્શ્વોને બદન કે અગરણ પહેરવાની મનાઈ નથી બધા એ ત્યાગીઓ માથા ઉપર કમલ ખાંડે છે પાર્શ્વોનો કમલ ધોળે હોય છે, અને બીજા એ આશ્રમવાસીઓનો ભગવો હોય છે પ્રથમ ત્યાગીઓ અને સાધુઓ જનોંધ પહેરે છે પાર્શ્વો એ ખાખતમા ખોળાના વૈશ્યના નિયમ પ્રમાણ વસ્ત્રો છે મદિરની બહાર ત્યાગીઓ એકલા જઈ શકતા નથી મદિર બહાર જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા બે અને કોઈ ગૃહસ્થને ત્યા જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચજણ હોવા જોઈએ. સભા કે ભિક્ષાના કારણે સિવાય ગૃહસ્થને ઘર જવાની ત્યાગોને મનાઈ છે

સહજનંદ સ્વામીના વચનામૃતોનો સંગ્રહ એ તો ગુજરાતી ભાષાનું એક રત્ન

છે આધ્યાત્મિક અને વિદ્યાગમ્ય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારને આનું

વચનામૃત.

પુસ્તક એકે નહિ મળે, એવો મારો અનુભવ છે એ પુસ્તકનું

મનન અને નિદિધ્યસ કરી એના સિદ્ધાન્તો અને ઉપદેશોને

જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરનાર ચઢ્યા અને શાંતિ મેળવ્યા વિના ગહેજ નહિ. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તોના રહસ્યથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવહારિક સૂચનાઓથી ભરપૂર એવું કોઈ પણ ભાષામાં એટલું નાનકડું પુસ્તક નથી તે વખતના ગુજરાતો મહનો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમુનો છે એની ભાષા બહુ મુદાસર, ટુંકી, એક જ અર્થ દર્શાવનારી, થોડું બાલુલાને પણ સમજાય તેવા સ્હેલા શબ્દો અને સરળ વાક્ય રચનાવાળી, અને જરૂર પડે ત્યા અર્થને સ્પષ્ટ કરે એવા દષ્ટાન્તોવાળી છે એમાં યોગ્ય ઠંકાણે યોગ્ય શબ્દોનોજ ઉપયોગ દેખાશે એમાં કોઈ ઠંકાણે ભ્રમકારક, નિશ્ચયાર્થક કે બોળી વાત જોવામાં નહિ આવે એમાં ઠંકાણે ઠંકાણે એ વચનોના કહેનારનો સ્વાનુભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે

આ વચનામૃતોના સંગ્રહ માટે સત્સત્ સદ્ગુરુ સ્વામીઓ મુક્તાનંદ, ગોપાળાનંદ નિત્ય નંદ તથા શુકાનંદનો આભારી છે. સહજનંદ સ્વામીનો ચિરસ્થાયી આજ્ઞ અમૂલ્ય વાગ્દા છે એ સંગ્રહ મૂળ ગુજરાતીમાં જ થયેલો હોય સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ પણ

થયો છે. એ ચારે સદ્ગુરુઓ જ્યારે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનવાતી કરતા, ત્યારે ટિપ્પણ કરી લેતા અને ભેગા મળી પ્રભાવરૂપ થાય એવો એક લેખ તૈયાર કરતા. ચારેમાં સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સૌથી નાના હતા, અને જ્યારથી એ સપ્રદાયમાં દાખલ થયા, ત્યારથી સહજાનંદ સ્વામીના ખાનગી સેક્રેટરી બંધા હતા. એ સંગ્રહને વર્તમાન સ્વરૂપમાં મૂકવા માટે આવ ખરડો એ ચાર પેઠા કાણે તૈયાર કર્યો એ ખબર નથી કવિ દલ પતરામે એ કાર્યનું શ્રેય મુક્તાનંદ સ્વામીને આપ્યું છે, અને એમની સ્તુતિપર એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં પણ એવીજ ભાવનું વિધાન છે, તે કદાચિત્ ભત માહિતિ પરથી હશે એ અસંભવિત તો નથીજ પણ એક વચનામૃતમાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ તે દિવસ સુધીના વચનામૃતોનો સંગ્રહ સહજાનંદ સ્વામીને ખતાવ્યો, અને તે બેઠાં એ બહુ પુશ થયા એમ લખાયેલું છે. નિત્યાનંદ સ્વામિ ઉદ્ભવ સપ્રદાયના સઠલ હાર્દેશ તરિકે પ્રસિદ્ધ છે તે કપરથી નિત્યાનંદ સ્વામીની ભાષા વચનામૃતમાં હોય એમ પણ અનુમાન કાઢી શકાય છે મુક્તાનંદ સ્વામિએ જૂજરાતી ગદ્યમાં કોઇ બીજો ગ્રંથ લખેલો નથી. નિત્યાનંદ સ્વામિએ કેટલાક સંસ્કૃત પુસ્તકોની જૂજરાતી ટીકા કરી છે પણ તેની ગૈલી વચનામૃત કરતા વિશેષ પૌરાણિક છે, દાખલા તરીકે, 'બોલતા હવા', 'જતો હવો' વગેરે ભૂતકાળના રૂપો, 'કમળ બેવા નેત્ર છે જના, એવા', એ રીતે દરેક વિશેષણનું બુદ્ધ વાચ્ય બનાવવાની પૌરાણિક પદ્ધતિ ટીકાઓની ભાષામાં છે, પણ વચનામૃતમાં નથી. વળી ટીકાઓમાં કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોની ભાતિ મંસ્કૃત પ્રમાણે જ રાખવામાં આવી છે, જ્યારે એ શબ્દોની ભાતિ હાલમાં ફેરવાઇ ગઇ છે વચનામૃતમાં પણ કેટલાક એવા મંસ્કૃત શબ્દો છે કે જેની ભાતિ હાલમાં જુદી છે, અને વચનામૃતમાં સંસ્કૃત પ્રમાણે છે, પણ વચનામૃતોમાં તેવા શબ્દો થોડા માલમ પડી આવે છે, જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીની ટીકાઓમાં પુષ્કળ છે નિત્યાનંદ સ્વામીની માતૃભાષા જૂજરાતી નહતી, એટલે આ કપરથી બે અનુમાન નીકળી શકે એક તો એ કે એવા મંસ્કૃત શબ્દો જૂજરાતી ભાષામાં તે સમયમાં પ્રચલિત ન થયા હોય, અને તેને લીધે એ શબ્દોની ભાતિ સંસ્કૃત પ્રમાણેજ રખાઇ હોય, અને બીજું એ કે

* કવિ દલપતરામનું વિદ્યાન આ પ્રમાણે છે —

વચનામૃત હરિવદનકે કર્ણપુટે કરી પાન ।

લિલે સુ સબ સત્સંગજો, દાનો જીવનદાન ॥

(પુરુષોત્તમ ચરિત્ર અ ૨)

સંસ્કૃત શ્લોક નીચે મુજબ છે —

વાક્પીયુગ્મયજસં યનિપનિમહજ્ઞાનંદસદ્ગુચ્ચક્રાત્
પીન્વા યોનિ સુતાનિ બ્રવણપુટાગતાન્યાલિલિતરાવનાનિ ।
નાના હન્દોમિરેવ પ્રતિદિનમુદયા સંજગૈ તસ્ય કૌર્તિ
મુક્તાનંદ નમઃમિ પ્રિયહિતવચન સુસ્થિરેકાન્તધર્મમ્ ॥

આ શ્લોક જુદો છે કે દલપતરામનું પુસ્તક જુદું છે, તે કું અણુતો નથી, પણ 'મ' બીજા કપરથી જ લખ્યું હેય એમ સંભવે છે

નિત્યાનંદ સ્વામીની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી એવા અતિદોષ એમનાથી થયા હોય. હું પહેલું અનુમાન વચનામૃતમાંના સંપ્રદાના અતિકેર વિષે ઠાકું છું, અને બીજું અનુમાન નિત્યાનંદ સ્વામીની ટીકાઓ વિષે દોરૂ છું આમ બે બુદ્ધિ અનુમાનો બે 'ચવાનું' કારણ એટલું જ કે વચનામૃતમાં એવા સંપ્રદા બુદ્ધિ છે. એક દરે વચનામૃતની ભાષા નિત્યાનંદ સ્વામીની હોવાનો એવો સંભવ દીસે છે. બીજા ત્રણે સદ્-ગુરુઓની માતૃભાષા ગુજરાતી જ હતી, પણ એ પૈકી ગોપાળાનંદ સ્વામી અને શુક્ર સુનિએ* ગુજરાતીમાં કાંઈ લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સર્વ ઉપરથી કવિ દલપતરામની અને સરફત મલોકના લેખકની માન્યતા વિશેષ સંભવિત લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ ચારે સદ્ગુરુઓએ સાથે મળી તેને એક સ્વરૂપ આપ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે, અને એ બહુ સારૂ થયું છે. એ ચારે સદ્ગુરુઓના સહકાર્યથી એ પુસ્તક ખિલકુંલ પાઠભેદ વિનાનું થઈ શક્યું છે, અને બુદ્ધિ પાઠભેદથી થતા મતભેદોને અવકાશ રહ્યો નથી.

તો પણ યજ્ઞપિ વચનામૃતમાં પાઠભેદ નથી, તો પણ સંખ્યા ભેદ થયો છે વચનામૃતની બુની આવૃત્તિમાં વચનામૃતોની સંખ્યા ૨૬૨ ની છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે દશ વર્ષમાં (છેલ્લા દશ વર્ષનાં વચનામૃતનો જ સંગ્રહ થયો છે) માત્ર ૨૬૨ વચનામૃતો થઈ ન શકે એટલે મુળ ખરડાઓમાં એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે પણ ચાર સંગ્રહકોએ એમાંથી એમને યોગ્ય લાગ્યા એવા ૨૬૨ વચનામૃતો તાત્ત્વી કાઢી પ્રમાણ રૂપ પુસ્તક બનાવ્યું સવત ૧૯૨૧માં અમદાવાદના આચાર્ય અયોદ્યાપ્રસાદ-જીએ વચનામૃતોનું સંયોધન કરાવ્યું, એમણે મૂળ ખરડાઓ પણ શોધ્યા અને એમાંથી ૧૧ વિશેષ વચનામૃતો પસંદ કરી અમદાવાદની આવૃત્તિમાં ડાખલ કર્યાં. એવી રીતે અમદાવાદની વચનામૃતની આવૃત્તિમાં ૨૭૩ ની સંખ્યા થઈ છે. એ નવા ઉમેરેલા વચનામૃતોની ભાષા જેની રીતે કાંઈક જુદી પડે છે. વળી એ અગ્રિયારે વચનામૃતોમાં નરનારાયણ દેવ સખધી એક નવીન વિષય સમાન છે, એ વિષય બાકીના ૨૬૨ વચનામૃતો પૈકી એકેમાં નથી, વળી ૨૬૨ વચનામૃતોમાં સહજાનંદ સ્વામીના અમતકારોની વાતોનો ઉલ્લેખ ન થાય પણ કેવળ આક્યાત્મિક વિષયોનો જ સમાવેશ થાય એવી દ્રષ્ટિ રાખેલી જણાય છે, એ દ્રષ્ટિ આ વચનામૃતોમાં નથી સચવાઈ આ સર્વ કારણોને લીધે એ નવીન ઉમેરેલા વચનામૃતો સર્વમાન્ય નથી થયા. આ ઉપરાંત બંને પ્રતમાં સામાન્ય ૨૬૨ વચનામૃતોમાંથી પણ બેચાર વચનામૃતોમાં કેટલોક ભાગ વધાગનો ઉમેરાયો છે. એમાં પણ નરનારાયણનો કાંઈ રીતે ઉલ્લેખ આવે છેજ.

હવે સહજાનંદ સ્વામીનો જ્ઞાનમાર્ગને શો આદેશ છે તે ઉપર ટુંક વિવેચન

* ઉપરનો લેખ લખાઈ રહ્યા પછી અને એવી વિશ્વસનીય માહિતી મળી છે કે વચનામૃતની ભાષા શુક્રાનંદ સુનિની જ છે એમણે ગુજરાતીમાં કાંઈ બીજું લખ્યું નથી એમ એ મેં લખ્યું છે તે બધું ભૂલું છે વાસ્તવિક રીતે વચનામૃતની જસલ પ્રત પણ શુક્રાનંદ સુનિના પોતાના હાથની લખેલી છે, અને એમણે 'વાર્તા વિવેક' 'દિ સ્મરિતેષ વિષે કેટલાક પ્રકરણોના આધાર', કેટલાક સ્તોત્રોની ગુજરાતી ટીકા વગેરે લખ્યાં છે.

કરવા ધારે હું. મેં એવો આશેપ મુકાયલો સાંભળ્યો છે કે સ્વામિનારાયણીય સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં હોંડું રહસ્ય નથી. એ કેવળ જ્ઞાન વિનાના જ્ઞાનમાં. સદાચારીઓનો પંથ છે, પુષ્ટિમાર્ગનો કે કોઈ બીજા વૈષ્ણવ પંથનો તે એક ફટિલ છે. પણ તેનો કોઈ સ્વતંત્ર મત કે સિદ્ધાંત નથી આ આશેપ કેવળ સંપ્રદાય વિષેના અજ્ઞાનથી મુકાયલો છે, એ હું ખતાવવા ઇચ્છું

આ સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં હું અને પડીશ નહિ. ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા કે ન્યાયથી એ સિદ્ધાંતો કેવી રીતે ઘટાવી શકાય છે એ જોને તપાસવું હોય તેણે સંપ્રદાયના ત્રયોનો જ અભ્યાસ અથવા એ વિષે અનુભવ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ માત્ર એ સિદ્ધાંતો વિષે એક જ પ્રમાણ હું અને આપીશ જોને સહજાનંદ સ્વામીના વચન ઉપર કાંઈક પણ શ્રદ્ધા હશે, તેને તો એ પ્રમાણ ઘણું કિંમતી લાગશે જ. એ પ્રમાણ તે સહજાનંદ સ્વામીનાં નીચલાં વાક્યો છે —

“ આ જો વાર્તા છે તે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને કહી છે, માટે એમાં કાંઈ સંશય નથી ” (વચના. જ. પ્ર. ૬૪)

વળી પાછું,

“ આ જો અમે તમને વાત કહી, તે સર્વે શાઓનો સિદ્ધાંત છે, ને અનુભવમાં પણ એમજ દઢ છે અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈને તમને આ વાત કહી છે, ને એ પ્રત્યક્ષ જોઈને ન કહી હોય, તો અમને સર્વે પરમહસના સમ છે (વચના જ મ. ૧૩)

સાધારણતઃ એમ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત માન્ય હતો. મત વિશિષ્ટાદ્વૈત એ એમ શિક્ષાપત્રીમાં વાક્ય વેદાંત મત. છે. વ્યાસસૂત્ર અને ગીતા ઉપરનાં રામાનુજ બાબોને તેમણે પ્રમાણરૂપ ગણ્યા છે, તથા ગુરુ પરપરામાં રામાનુજને આદિ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો છે તો પણ એ બંને સંપ્રદાયો બધી રીતે એક સરખા જ છે એમ કહી શકાય નહિ, અને સહજાનંદીય તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રામાનુજીય દૃષ્ટિ કરતાં અત્યંત બાબતોમાં બિન પડે છે, એમ માફ માનવું છે

પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામિનારાયણીઓના ઇષ્ટ દેવ છે. એનો સ્વામિનારાયણ રૂપે આ પૃથ્વીમાં આવિર્ભાવ થયો, એવા એમના પરમાત્મા. અનુયાયીઓનો આશ્રય છે. માયાનાં તત્ત્વોનો ઘડેલો એમનો આકાર નથી, તેથી એને નિરાકાર કહે છે, પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને રામાનુજ સંપ્રદાયમાં ચતુર્ભુજ વર્ણવેલું છે, અને એ મતને અનુસરી રામાનુજીએ લક્ષ્મીનારાયણની ઉપાસના કરે છે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પરમાત્માની દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના છે. બહુભુજપણે બધાવું એ પરમાત્માની વિભૂતિ છે. એ પરમાત્મા એક દેશી છે, પણ એક દેશી છતાં સર્વ ઠેકાણે બાસી શકે છે. જેમ રાજા એક દેશમાં રહ્યા છતાં, પોતાની સત્તા વડે આખા રાજ્યમાં બાસે છે તેમ, અથવા એમનું જ દર્શનનંત લઈ કહું તો, “ જેમ કોઈક

પુરુષે સૂર્યની ઉપાસના કરી હોય, પછી સૂર્ય તેને પોતાના સરખી દષ્ટિ આપે, ત્યારે તે પુરુષ જ્યાં સુધી સૂર્યની દષ્ટિ પોંચતી હોય ત્યાં સુધી રહે, અને વળી જેમ સિદ્ધ દેશવાળો પુરુષ હોય તે હજારો ને લાખો ગાઉ ઉપર કાંઈક વાત કરતો હોય, તે જેમ પાસે વાર્તા કરે ને સાંભળે, તેમ સાંભળે, તેમજ લાખો ગાઉ ઉપર કાંઈક વસ્તુ પડી હોય તેને મનુષ્યના જેવડા હાથ તેણે કરીને ઉપાડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એક રૂપે રહ્યા થકા પોતાની ઇચ્છાએ કરીને જ્યાં દર્શન દેવા હોય ત્યાં દર્શન આપે છે, અને એક રૂપ થકા અનત રૂપે ભાસે છે.. . . . અને ભગવાનને ત્રયમા વ્યાપક કહ્યા છે, તે તો મૂર્તિમાન છે તેજ પોતાની સામર્થ્યે કરીને એક ઠેકાણે રહ્યા થકા દર્શન આપે છે, પણ આકાશની પેઠે અરૂપ થકા વ્યાપક નથી ” (લયના. વ. ૧૩) એ પરમાત્મા સર્વેના નિયતા અને કર્મફલપ્રદાતા છે, અને સર્વને સક્રિયદાતા છે, તથા દયા, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી ગુણે યુક્ત છે. એ અદ્વિતીય છે, એટલે એના જેવું કોઈ છે નહિ, થશે નહિ, થઈ શકે નહિ. એ પરમાત્માની મૂર્તિ ઘનસ્થામ છે પણ અતિશય તેજને લીધે સ્થામ નથી લાગતી, પણ સ્વેત જણાય છે, ક્યારેક તો એ મૂર્તિ યુક્તનાં મરળથી વિટાયેલી હોય છે, અને તે સર્વે યુક્ત એક નજરે ભગવાનની મૂર્તિ સામું જોઈ રહે છે અને ક્યારેક એ સર્વે યુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં સમાવી દઈ, પુરુષોત્તમ એકલા જ રહે છે. એ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમા ભાગ ત્યાગ કરી શકાય નહિ, એટલે જેમ દેહ અને જીવ જુદા છે, તેમ પરમેશ્વરની ઘનસ્થામ મૂર્તિમાં કોઈક પરમેશ્વરનો આત્મા છે, એ સમજણ સહજનહ સ્વામીને માન્ય જણાતી નથી.

એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન-એની ચિત્સક્રિત-તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ, અમૃત, પરમપદ અને ચિદાકાશ એમ પણ કહે છે એ “કોટિ અક્ષર અથવા કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર ને અગ્નિ તે સરખું પ્રકાશમાન છે, ને દિવ્ય છે, બ્રહ્મ. ને અત્યંત સ્વેત છે, ને સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે.” જે સર્વ બ્રહ્મા-જુઓમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેમા બ્રહ્માજુઓ અણુ અણુ પેઠે જડતા ફરે છે, તે એ સર્વ વ્યાપી તત્ત્વ છે. ચારે દિશામાં અને અધઊર્ધ્વ એ અપાર છે. સગુણ નિર્ગુણx એ રૂપે એ ભાસે છે. સગુણ રૂપે એ સ્થૂળ કરતા પણ અતિશય સ્થૂળ છે, કારણ કે વિશ્વથી પણ એ વિશેષ છે. નિર્ગુણ રૂપે એ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ સર્વને વ્યાપી શકે છે. વળી એ સાકાર અને નિરાકાર એ રૂપે છે. નિરાકાર રૂપે એ સર્વે બ્રહ્માજુઓને ધારણ કરનાર, અનંત અને તેજોમય, દિવ્ય વસ્તુ છે. જ્યાં પરમાત્મા વિરાજે છે, ત્યાં એ અક્ષરનું મહ્ય છે સાકાર રૂપે એ દિવ્ય તનુધારી પરમાત્માની સેવામાં રહેલું સ્વરૂપ છે.

xસગુણ અને નિર્ગુણ સંબોધો અર્થ સ્વરૂપ કરવો યોગ્ય થશે. સગુણત્વ અને નિર્ગુણત્વ એ બે વસ્તુ અક્ષરની સંક્રિતિઓ છે; અક્ષર સ્વતઃ તો નિર્ગુણ જ છે એટલે ગાથાના વિકાર રહિત છે, પરંતુ એની જે સંક્રિતિ વડે તે સગુણ ક્રિયા એટલે ગાથાના વિકાર ઉપબંધવા સંક્રિતમાન થાય છે તેને સગુણરૂપ કહે છે, અને જે સંક્રિતિ વડે તે ગાથાના વિકાર રહિત એવી જે મુક્તસંક્રિતિ ધારવા સમર્થ થાય છે, તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે

પરબ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ બંને આદિ તથા અંત રહિત છે. એમનો સંબંધ નિત્ય છે. ઉત્પત્તિ કે પ્રલયકાળનો કોઈ વિકાર એમને થતો નથી, કારણ કે એમને માયાનું બંધન નથી; અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાવસ્થા માયાને સંલગ્ન છે.

માયા એ ત્રીજું અનાદિ તત્ત્વ છે. માયા આત્મતિષ્ઠ પ્રલયકાળે બ્રહ્મમાં લીન રહે છે ઉત્પત્તિ કાળે પરમાત્માની ઇચ્છાથી બ્રહ્મ પુરુષ રૂપે થઈ માયા અને ઇશ્વર. પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે આ માયાને પ્રકૃતિ કે મૂળમાયા કે મહામાયા પણ કહે છે. અને પુરુષને મહાપુરુષ કહે છે,^૧ બહુધા શ્રુતિમાં આ મહાપુરુષ રૂપે પુરુષોત્તમને વર્ણવ્યા છે. માયામાથી ઇશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. ઇશ્વર એ જીવની જેઠે ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાધારી સત્ત્વ છે. એ મુક્ત નથી, પણ બદ્ધ છે. એના ત્રણ દેહને વિરાટ, સૂક્ષ્માત્મા અને અબ્યાકૃત કહે છે. એની ત્રણ અવસ્થા તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે. ઇશ્વરમાથી બહુવિદાત્મક પ્રધાન-પ્રકૃતિ^૨ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રધાનપ્રકૃતિ અને ઇશ્વરનાં બેઠકાને પ્રધાનપુરુષ કહે છે એ પ્રધાન-પુરુષ અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રભુન્ન અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરીને બ્રહ્મ-હૃદયે ઉપજાવવા, નીલાવવા અને સહારવા સમર્થ થાય છે. એવા પ્રધાનપુરુષ અગ-ધિત છે. બ્રહ્માણ્ડ-બ્રહ્માણ્ડ પ્રતિ એકેક પ્રધાન-પુરુષ છે. જ્યાં સુધી ઇશ્વર અનિરુદ્ધ-પ્રભુન્ન અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે, ત્યાં સુધી એને ઉત્પત્ત્યાદિક ઘટમાળમાં બેઠામથા રહેવું પડે છે. તેમજ પ્રલયકાળે મહામાયામાં લીન થઈ ઉત્પત્તિકાળે પાછા ઉપજવું પડે છે જ્યારે એ પોતાનું સ્વરૂપ પિછાણી વાસુદેવની ઉપાસના અને સંગ કરે છે, ત્યારે એ મુક્ત થાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમાં બ્યાપી રહેલી, સત્તા માત્ર એતન્ય વસ્તુ તે જીવ છે. એ વિશેષ કરીને હૃદયાકાશમાં રહેલો છે, અને જીવ. સામાન્યપણે આખા શરીરમાં બ્યાપ્યો છે, એ અણુ છે, સૂક્ષ્મ છે, ચિદ્રૂપ છે, સાત્તા છે, અને જ્ઞાન શક્તિએ કરીને શરીરમાં રહ્યો છે. પ્રલયકાળે પ્રધાનપ્રકૃતિમાં લીન રહેલો જીવ, ઉત્પત્તિકાળે પોતપોતાના કર્મોનુસાર દેહ ધારણ કરે છે જીવ દેહ વિના કદી રહ્યો શકતો નથી બદ્ધ જીવનો કારણ દેહ સાથે નિત્ય સંબધ છે, જ્યારે જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે એની એ પ્રકારની ઝતિ થાય છે, “જ એ ભગવાનને નિરાકાર બણીને હયાન ઉપાસના કરે છે, તે તો બ્રહ્મ સુષુપ્તિને વિષે લીન થાય છે, તે પાછો કોઈ દિવસ નિસરતો નથી, અને કોઈ ઐશ્વર્યને પણ પામતો નથી,”^૩ કારણ કે એ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી, પણ

૧ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને અનિરુદ્ધ, પ્રભુન્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ ચતુર્બૃહ રૂપે વર્ણવ્યા છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય રૂપ ક્રિયામાં અનવચપણે શ્રીકૃષ્ણને કલ્યા હોય, ત્યારે અનુક્રમે એ પહેલાં ત્રણ ચતુર્બૃહ તરીકે જોવાપાડે છે, અને તેથી એ ત્રણ સ્વરૂપને શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપ રૂપ કહે છે. એ ક્રિયાથી પર, સ્વતંત્રપણે શ્રીકૃષ્ણને વર્ણવ્યા હોય ત્યારે એમને વાસુદેવ અને નિર્ઝુલ કહે છે.

૨ પ્રધાનપ્રકૃતિને બહુવિદાત્મક કહેવાનો હેતુ એ છે કે એ પોતે તો જીવ છે, પણ એમાં બદ્ધ જીવો રહેલા છે, માટે એ વિદાત્મકપણ છે.

૩ ભગવત, ચ પ્ર. ૬૪

બ્રહ્મા નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ જે જીવ ચેતાને બ્રહ્મરૂપ માની સાકાર, દિવ્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે મુક્ત થયા પછી પરમેશ્વરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે, એટલે એને ભૂમિ આદિક આઠ પ્રકૃતિથી ભિન્ન જે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ તેનું બ્રહ્મ, ભાગવતી કે દિવ્ય તનુ ખંધાય છે. એ તનુ ધારીને એ મૂળ અક્ષર તથા બીજા મુક્તો સાથે પરબ્રહ્મની સેવા કરતો રહે છે. બ્રહ્મદશાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી, એને જ ઉદ્ધવ સપ્રદાયમાં મુક્તિ માની છે. આ રીતે મુક્તો અનેક છે મુક્ત જેટલો પરમાત્માને બાંહે છે, તેટલી શક્તિ તો તે ચેતે જ મેળવી લે છે, પરંતુ પરમાત્મા તો તેને અપાર ને અપાર જ રહે છે. જેમ ચઢલી, કાગડો, સમળી, ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ ચેતપોતાની પાખના બળ પ્રમાણે ઉંચા ચઢી આકાશનું માપ કાઢે છે, અને જેમ જેમ તે ઉંચા ચઢે છે, તેમ તેમ આકાશનો મહિમા વધારે બાંહે છે, તો પણ સર્વેને આકાશ અપાર જ રહે છે, તેમ જ મુક્તોનું પણ છે બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છુટાતું નથી, એથી નીચેની સર્વે સ્થિતિમાં ઉત્પત્તિ-પ્રલયાવસ્થા રહી જ છે તો પણ માયિક દેહ એ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવામાં અતરાયરૂપ નથી અર્થાત્ જીવન્મુક્તિ સમ્યક છે આમલીના સેકેલા બીજને જેમ ફોતફાર ખરી ના પડે ત્યાં સુધી વળગી રહે તેમ જીવન્મુક્તને એના દેહો ખરી ન પડે ત્યાં સુધી વળગી રહ્યા હોય છે પણ તેને એનું બંધન લાગતું નથી.

ઉપર કહ્યું કે પરમાત્મા તથા બ્રહ્મ ઉભય દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે, અને મુક્ત થયેલ આત્માને પણ ચૈતન્ય પ્રકૃતિનું દિવ્ય સાકારતનુ બંધાય છે, તેનો સહેજ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ એ તે શું વસ્તુ છે કે જેથી સાકારતનુ થઈ શકે ? અને તે તનુને અને એના શરીરને કેવા સંબંધ છે ? આવી બે સંકાઓ કાઢવામાં આવે છે બે દાખલાથી એ સમજી શકાશે એક ખાંડનું રમકડું લેયો. તે સાકાર છે, પણ તે ખાંડથી ભિન્ન નથી. એ રમકડું શરીર સુદ્ધા ખાંડ છે ખાંડ અને રમકડું (શરીર) એમાં ભેદ નથી. વળી એક બીજું દૃષ્ટાન્ત-આપણામાં એમ મનાય છે કે ભમરી ધ્રુવળને લાવીને દરમાં પૂરે છે, અને તે ધ્રુવળ ભમરીનું ધ્યાન કરતા કરતાં સ્વયં ભમરીરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનું બ્રહ્મરૂપ થવું, એ ધ્રુવળનું ભમરીમાં વિકાસ થવા જેવું છે. અને એનો દિવ્ય દેહ બંધાવો એ ખાંડનું રમકડામાં ફેરવાવા જેવું છે. ધ્રુવળના ભમરી રૂપે વિકાસમાં જેમ જડ પ્રકૃતિ કોઈ અજન્મ શક્તિથી કાર્ય કરે છે, તેમ આત્માના સાકાર બનવામાં જે પરમેશ્વર પ્રેરિત શક્તિ કાર્ય કરે છે, તે જ ચૈતન્ય પ્રકૃતિ છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણને મતે આત્મા સાકાર થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ સાકાર છે જ. જેમ જીવ દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે, અને દેહનો સ્વામી છે, તેમ જીવ, ધ્રુવળ, બ્રહ્મ, તથા માયા અને માયાના કાર્યમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે અને તેથી એ સર્વે પરમાત્માના શરીર કહેવાય છે.

સ્વામિનારાયણને મતે જે મુક્તિ માની છે, તે ઉપર સમજાવી. મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે, એવા સંબંધો એ મતે પણ વપરાય છે; પણ એ જેમ જાણમાં

જળ મળી જાય છે, જવાળામાં જવાળા મળી જાય છે એવો પ્રવેશ નહિ, પણ, જેમ દોશીનાં ધનમાં પ્રવેશ થાય છે, વાંઝીઆનો ઘડપણમાં આવેલા પુત્રમાં પ્રવેશ થાય છે, કરણનો વાંસળીમાં પ્રવેશ થાય છે, તેવો મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેવી એ પ્રજ્ઞદશાનું એક ચિહ્ન છે. મુક્તિનાં સાધન.

હવે સ્વામિનારાયણને મતે મનાયલી મુક્તિનાં સાધન ઉપર આવું છું.

ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું ઇન્દ્રિયો, અત કરણ અને જીવસત્તામિત અનુભવ એ ત્રણે દ્વારા જ્ઞાન થાય ત્યારે જ જ્ઞાન. મુક્તિ થાય એમ માન્યુ છે. એટલે કે રામકૃષ્ણાદિક અવતારનાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા દર્શન-સ્પર્શાદિક થયાં હોય, પણ અંત કરણમાં એમને વિષે પરમેશ્વરપણુની નિષ્ઠા અને જીવમાં પરમ તત્વનો અનુભવ ન થયો હોય તો એ જ્ઞાની ન કહેવાય, તેમજ શાસ્ત્રદ્વારા પરમાત્મા સંબંધી પરોક્ષપણે નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ એ ઇન્દ્રિયો અને અનુભવથી એ નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તો તે પણ પુરો જ્ઞાની ન કહેવાય, એટલે ત્યાં સુધી એની મુક્તિમા વિગ્ન રહે છે. માટે મુક્તિના સાધનમા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ અત્યંત આવશ્યક છે.

ઉપાસના.

એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ઉપાસના બોધએ ઉપાસના એટલે ઉપર કયા પ્રમાણે પરબ્રહ્માદિ સંબંધી નિષ્ઠા.

નિષ્ઠાના એ પ્રકાર છે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, તે પ્રત્યેકમા પાછા કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા ભેદ થાય છે

કેટલાક માણસો મનુષ્યો જેટલા જ કામાદિક દોષોવાળા, પણ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા ઋષિ-મુનિ કે દેવોને પરમેશ્વર માની તેમા જ નિષ્ઠા રાખે છે આ કનિષ્ઠ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે આ પ્રકારના લોકોની પરમેશ્વરની કલ્પના ઇત્યાદિક દેવો કે મનુ આદિક ઋષિઓ સુધી પહોંચે છે.

કેટલાકને મનુષ્ય કરતાં વિશેષ કામાદિક દોષો જેવું દેખાય, તો પણ ઋષિ અને દેવોથી વિશેષ અતાપશાળી સત્ત્વોમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રહે છે હાખલા તરિકે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ, મહેશ્વરને કામાદિક દોષોથી હારેલા માનીને પણ તેમા પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રખાય છે. આ મધ્યમ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે

કેટલાકને, જેને તે પરમેશ્વર માને છે, તેમાં યમે તેવા કામાદિક દોષ જુએ, તો પણ તેમને વિષે શંકા થતી નથી, કારણ કે એ એમ સમજે છે કે “ભગવાન તો સર્વનાં કર્તા છે, ને પરમેશ્વર છે, ને સર્વનાં ભોક્તા છે, માટે જ જ ક્રિયા પ્રવર્તે છે તે અન્વયપણે નિર્ધારિત રહે રહ્યા જ ભગવાન તે ચક્રીય પ્રવર્તે છે; તો-એ તો થોડીક એવી નીચ જવી ક્રિયા કરે, તેણે કરીને એમને બાધ નથી.”* આ ઉત્તમ

* જયના. ભા. ૧૨.

સવિકલ્પ નિશ્ચય છે. આવી ભતની સમજલુથી જ કૃષ્ણાર્દિક અવતારોમાં ઉપાસના રહી શકે છે.

આ ત્રણે નિષ્ઠા સવિકલ્પ કહેવાય છે, કારણ કે એ ત્રણેમાં ભક્ત તેમ જ ભગવાનનો દૈહિક અને પ્રાકૃતભાવ જ લક્ષમાં રહે છે. ભક્ત પોતાને દેહ સ્વરૂપ માને છે, અને પોતાના પરમેશ્વરના દૈહિક કે અન્વય ભાવને જ ભજે છે. આથી ઉલટું, નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં દૈહિક ભાવનો ટોપ થતો બચે છે.

કનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો પરમાત્માને નિર્લેપ, પ્રકાશ, કર્તા છતાં અકર્તા બલે છે, અને તેથી પરમેશ્વરમાં દેખાતી સર્વે શુભ અશુભ ક્રિયા ભસ્મ થઈ બચે છે, એમ માને છે; પણ એનો પોતાનો દેહ ભાવ હજી ટક્યો નથી.

એથી આગળ વધેલો ભક્ત નિર્ગુણ વાસુદેવને પોતે ષડુર્મિઓ^૧ રહિત થઈને ભજે છે પુરાણોમાં વર્ણવેલા શ્વેતદ્વીપવાસી નિરમ્ભુકતોની આ સ્થિતિ છે. એમને પણ હજી પોતાનું પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રકટ થયું નથી, માટે એ મધ્યમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળા છે.

પરંતુ, “અદાવરણે યુકત એવા જે કોટિ કોટિ પ્રજાણુક તે જે અક્ષરને વિષે અણુની પેઠે જણાય છે, એવું જે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ રૂપ અક્ષર, તે રૂપે પોતે રહ્યો થકા પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે,”^૨ તે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે.

આવો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય એ મોક્ષ માર્ગનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે

બીજું સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ એટલે પ્રકટ પરમેશ્વરમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાને સંહિત

સ્નેહ પ્રકટ એટલે શું? એ શબ્દ લાખા વખતથી વૈષ્ણવ સમ-

ભક્તિ. દાયોમાં વપરાતો આવ્યો છે.^૩ અમે એમ માનીએ છીએ જે

પરમેશ્વરના અવતાર અથવા એમના પ્રજ્ઞનિષ્ઠ સત નિરતર પૃથ્વી

પર વિચરતા હોયજ. જે એમના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય, તો એને જોળખીને એની ભક્તિ કરવી, તે પ્રકટની ભક્તિ છે એમના અવતાર ન હોય તો એમના પ્રજ્ઞનિષ્ઠ સતને જોળખી, એમના પ્રભુ સાથેના સંબંધને લઈને એમની ભક્તિ કરવી, તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે

જે બન્નેમાંથી કોઈ નો પણ ભેગ થઈ ન શકે એમ હોય ત્યારે ઇશ્વરની પ્રતિમામાં પ્રતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રાખવી તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે, એમ કરતાં કરતાં નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ, તુલસીદાસ, સુરદાસની માફક જે મૂર્તિમાંથી પરમેશ્વર પ્રકટ થાય, એને પ્રજ્ઞનિષ્ઠ સતનો યોગ પણ થાય, અને એને ઈન્દ્રિયો, અત કરણ અને અનુભવ ત્રણે દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ, એની ભક્તિ સફલ થાય

પણ, હાથી નજર આગળથી બચ ત્યારે એને જોળખવો નહિ, અને એના ગયા પછી એના પગલાં ભેગ કહેવું, ‘અહોહો, હમણા અહીંથી ગયો, તે તો હાથી હતો’,

૧ બૃજ-તરસ, હર્ષ-રોહ, અને જન્મ-મૃત્યુ એ ષડુર્મિઓ છે

૨ વચના લો ૧૨

૩ સરખાવો-“ મીરા ભક્તિ કરે રે પ્રગટ હી ”

જેવી રીતે પ્રભુના અવતારોનો કે સદ્ગુરુનો મહિમા સમજવો, એ પ્રકટની ભક્તિ નથી, પણ પરોક્ષ ભક્તિ છે. નારદસનકાદિકો આજે મહિમા ગાવો તે પરોક્ષ ભક્તિ છે; આજે જ્યોતમાં નારદસનકાદિકે જેવા સત હોય તેને શોધી તેનો મહિમા સમજવો અને એમાં પૂર્ણ સ્નેહ બાંધવો, તે પ્રકટની ભક્તિ છે. તેજ પ્રમાણે, અનુમાને કરીને માયા અને માયાનાં કાર્યથી પર, નિર્ગુણ, સત્ચિદાનંદ રૂપ પરમતત્ત્વની પ્રતીતિ કરીને તે તત્ત્વની ભક્તિ કરવી તે પરોક્ષ ભક્તિ છે, પણ તે તત્ત્વનાં દર્શિગોચર સ્વરૂપ જે અવતારો તેની ભક્તિ તે પ્રકટની ભક્તિ છે. આ ઉપરથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના હોવાનું કારણ પણ સમજાયે.

મૂર્તિમાંથી પ્રભુને પ્રકટાવવા, તેમજ પ્રભુના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય ત્યારે તેને ઝાળખવા, એ સહેલું નથી. એ કુંઠી પ્રહનિષ્ઠ સદ્ગુરુની સત્સંગ. પાસેથીજ મળી શકે છે.

प्रगट प्रभाकर होय पुनि दृग विन नहि देखात ।

संत विना त्यों प्रगट प्रभु, जनको नहि समजात ॥

(કલપતરામ.)

વળી, પ્રહનિષ્ઠ સદ્ગુરુ મળ્યા વિના પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રહનિષ્ઠ થવું એ લગભગ અશક્ય છે માટે ભક્તિમાં મુખ્યત્વે સત્સંગનું છે. આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સત્સંગનો અતિશય મહિમા કહ્યો છે, એટલે સુધી કે સંપ્રદાય અને તેના અનુયાયીઓ સત્સંગ અને સત્સંગીઓને નામેજ ઝાળખાય છે આ સંપ્રદાયમાં સત્સંગ એ પ્રથમ છે અને સત્સંગ એ છેવટ સુધી પણ છે. મુક્ત થયા પછી પણ સત્સંગ તો કરવાનોજ. કારણ કે હવે ચઢવાનું નથી એવી દશા તો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે કહીને નથી જેટલો પ્રભુનો મહિમા બહુ શકાય એટલો બહુતા જવાનો છે, અને એટલા હંચા ચઢતા જવાનું છે જેવા સદ્ગુરુનો સંગ અહીં એને પ્રાપ્ત થાય, તેટલો એ અહીં હંચે ચઢે, મુક્તકોટીમાં બળ્યા પછી પણ પરમાત્માનો વિશેષ સંગ કરે, અને આગળ વધતો રહે એ રીતે આદિથી અનંતત્વ સુધી સત્સંગનું પ્રધાનપણું છે.

સત્સંગનો લાભચુ કદી દોષ દર્શો નથી થઈ શકેતો, એ તો કેવળ ગુણ ત્રાહકજ હોય, આ કારણથી બીજાના દોષ ન એવા માટે વારંવાર સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તાકીદ આપી છે. જે દોષદર્શી થાય છે, તે સત્સંગી નથી થઈ શકેતો.

મોક્ષમાર્ગમાં સત્સંગનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ, સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે કે જે કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ જડ અને ઉન્નતની માફક વર્તે છે, અને અતિશય નિવૃત્તિપરાયણ રહે છે, તેના કરતા જે થોડી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી બીજાઓને અઢાવે છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સ્વયં તો એટલે સુધી કહે છે કે જન્મ લેવાનું કાષ્ઠ નિમિત્ત ન હોય, “ તોપણ અતરમાં (અમે) એમ વિચારિયે છીએ, જે જન્મ ધર્યાનું કોઈક કારણ ઉત્પન્ન કરીને પણ સતનાં મધ્યમાં જન્મ ધરવો ” (વચના જ મ. ૪૮)

* સત્સંગ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે, સત્ કહેતા (૧) આત્મા, અને (૨) પરમાત્મા, તથા સત્ કહેતા (૩) સત્પુરુષ અને (૪) સમ્બન્ધ એ ચારનો સંગ તે સત્સંગ.

અમારી મુક્તિનું ક્ષેત્ર કેવળ પ્રકાશના પ્રાપ્ત કરવી એ નથી, પણ પ્રકારુપ થઈ પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એ છે. માટે આત્મનિષ્ઠા એ અનિત્ય આત્મનિષ્ઠા સાધ્ય નથી, પણ એક મહત્વનું-તો પણ સાધનજ છે. એ સાધન પાર પડ્યા વિના મોક્ષ એટલે ઉત્પત્તિ-પ્રલયના ચક્રમાંથી છૂટી શકાય નહિ, માટે ભક્તિને અંગે આત્મનિષ્ઠા અવશ્ય જણાઈ છે. પણ સ્થૂળ દેહ છતાંજ આત્મદર્શન થવાની જરૂર નથી.

વળી, અમારી મુક્તિનું ક્ષેત્ર સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટય નથી, પણ પરમાત્માની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ છે માટે વૈરાગ્ય એ પણ ભક્તિને અંગે વૈરાગ્ય. બોધએ વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસી ધારણ કરવી કે ખાસ ત્યાગ રાખવો એ નથી, પણ પ્રભુ સિવાય બીજા સર્વમા-સાલોક્યાદિમા પણ-પ્રીતિરહિત થવું, બીજા સર્વમા અનાસક્તિ થવી, એજ વૈરાગ્ય છે વૈરાગ્ય ક્ષેત્રમપ્રીતિ શ્રીકૃષ્ણોત્તરવસ્તુત્ત્વં ।

અર્થાત મુક્તિ માટે સંન્યાસી થવાની આવશ્યકતા નથી પણ સંન્યાસી અને શૂદ્ધિમાં પ્રવૃત્તિસ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ એક ફેર રહે છે. તે એ કે સંન્યાસીને શુદ્ધિના જેવી મિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એટલે ઇન્દ્રિયો અને અત કરણની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ શુદ્ધિસ્થને જ્યાં સુધી દેહમા વર્તે છે, ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી, પણ જનક રાજની માફક કેવળ જ્ઞાનજ વૃદ્ધિ પામે છે દેહનો લય થયા પછી ખન્નેની ગતિ સરળી છે.

પ્રભુની પ્રીતિ સંપાદન કરવામા એની ધર્મ મર્યાદાનું પાલન આવીજ જાય મા ધર્મ એટલે દારૂ ન પીવો, માસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, ધર્મ. બ્યભિચાર ન કરવો, વટલવું-વટલાવું નહિ વગેરે સામાન્ય શારીરિક ધર્મો, તથા સત્ય, પ્રજ્ઞચર્ય, અહિંસા, દાન, દયા ઇત્યાદિક મુક્ત ધર્મો, તથા વર્ણાશ્રમના ધર્મોનો ભય પ્રભુનો ભક્ત નજ કરી શકે

પણ કેવળ ધર્મથી મોક્ષ નથી, કેવળ વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, કેવળ આત્મનિષ્ઠાથી રાહત ભક્તિથી પણ મોક્ષ નથી, અને ઉપાસનાની દૃઢ નિષ્ઠા વિના એ ચારે હોય તો તેનો પણ મોક્ષ નથી. જેનામા ઉપાસના સહિત ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનની મીલાવટ હોય તેજ કેવલ્ય મોક્ષનો અધિકારી છે, તેજ પરમ ભાગવત અથવા એકાન્તિક ભક્ત કહેવાય છે.

પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ચઢાવનારો ધર્મ છે, એટલે સ્વત્ત્વમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ । જેને ઐકાન્તિક ભક્ત થવાની આજ્ઞા શ્રદ્ધા નથી, તેને પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી તે એ મોક્ષને માર્ગે છે અને સત્સંગ કરતો રહે છે, તો તેને પાછા પડવાનું છેજ નહિ. અનેકજન્મસસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાંગતિમ્ જન્મનો અર્થ કેવળ મૃત્યુલોકનો જન્મ નહિ, પણ ઇશ્વર કેટિ સુધીમાનો કેઈ પણ જન્મ મોક્ષને માર્ગે ચાલનારાની ભુડામાં ભુડી ગતિ થયે, તો એ તે આજ કરતા સારી હશે, એવો એને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાનો છે.

આ ઉપરાંત સહજનંદ સ્વામીનો નીચેનો ખાસ ચિહ્નકાળ પણ નોંધવા જેવો છે. કેટલાક લોકે ઇશ્વરેચ્છા અને સંકેતનેજ અને કેટલાક પૂર્વ કર્મનેજ મનુષ્યના સુખદુઃખનું કારણ ગણે છે. સહજનંદ સ્વામી કહે છે કે મનુષ્યનાં સુખ દુઃખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મત્ર, ધ્યાન, દીક્ષા અને સગ જેવા આઠ હેતુઓ છે તેમાં કોઈ વખતે એકનું પ્રધાનપણ હોય છે, તો કોઈ વખતે બીજાનું હોય છે ઉદાહરણાર્થ, આગળોટ છુડવાથી અનેકના મરણ થાય, ત્યાં પૂર્વ કર્મનું પ્રધાનપણ માનવું એ ભૂલ છે, ત્યાં યજ્ઞવાન કાળ એજ પ્રધાન છે ડાયર જેવાના હાથે અનેક નિર્દોષ પુરુષો માર્યા બન્યા, ત્યાં દુષ્ટ પુરુષનો સગ એ પ્રધાન કારણ છે, ધ્રુવ અથવા પ્રહ્લાદ જેવા બાળકને વેરાગ્ય થવો એમાં સત્પુરુષોનો સગ એ યજ્ઞવાન છે, ગાંધી જેવાના ઉપદેશથી અનેક જનોના મનમાં સાત્વિક ભાવની વૃદ્ધિ થવી એ સત્પુરુષનું યજ્ઞ દર્શાવે છે, ભીખારીને એકાએક રાજ્ય મળવું, એ પૂર્વ કર્મનું યજ્ઞ સૂચવે છે. આગળોટ છુડ્યા છતાં એકાદ માણસ બચી જાય, ત્યાં પણ પૂર્વ કર્મનું અતિશય યજ્ઞ દેખાય છે. દાદા આદિનું વ્યસન પડવું એમાં ક્રિયા કે સગનું યજ્ઞવાનપણું છે મારવાડ જેવામાં પાણીની હાડમારી વેઠવી પડે ત્યાં દેશ એજ પ્રધાન છે.

આ રીતે જ્યાં જોવું બળ હોય, ત્યાં તે સમજવું બેઝંખે, પણ એકજ વસ્તુને સર્વત્ર લાગુ ન કરી શકાય. પણ આ સર્વથી પર ઇશ્વરેચ્છા પણ એક હેતુ છે. આ સર્વે હેતુઓમાં ઇશ્વર એ સાક્ષી રૂપે તો છેજ, પણ કવચિત્ પોતાની ઇચ્છાથી સીધી રીતે હેતુ થાય, કારણ કે એ કર્તુમકર્તુમન્યયા કર્તુમ્ સમર્થ છે. આ રીતે પાંચ વર્ષના ધ્રુવને સ્તુતિ કરવાની શક્તિ આવવી, એમાં ઇશ્વરેચ્છાજ કારણ છે.

આ ટુંકામાં સહજનંદ-દર્શન છે. એ સંપૂર્ણ નથી પણ આ માર્ગમાં 'કેટલું' રહસ્ય છે તેનો ખ્યાલ એ પરમી આવી શકશે સ્વામિનારાયણીઓ રોજ સાયંપ્રાર્થના માં જ સાત વર માગે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

- (૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ઘનશ્યામ;
- (૨) માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુત ભક્તિ તવ એકાંતિક, સુખધામ.
- (૩) મોહિ મેં તવ ભક્તપનો, તામેં કોઈ પ્રકાર;
- દોષ ન રહે કોઈ ભતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર.
- (૪) તુમારો અરુ તવ ભક્તકો દ્રોહ કયુ નહી હોય;
- (૫) એકાન્તિક તવ હસકો દીજે સમાગમ મોય.
- (૬) નાથ, નિરતર દર્શ (૭) તવ હસનકો હાસ;
- એહિ માયું કરી વિનવી હરી, સદા સખિહુ પાસ.
- હે કૃપાલુ, હે ભક્તપતિ, ભક્તવત્સલ મુનો ખાત,
- હયાસિંધુ સ્તવન કરી, માયું વસ્તુ સાત.

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે; તે પ્રમાણે યુક્ત સ્વામિનારાયણીઓમાં નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે;

(૧) જીંદીને તુર્તજ પથારીમાં બેઠા થઈ જઈ, સ્વામિનારાયણનું નામ “સ્મરણ” કરવું, તથા હયાન-ઐટલે જાવ ચિંતન કરવું.

(૨) જમ અને તેમ પહેલાં જીડી, બાવલાંરિક કંચોના આરંભ કંચો પહેલાં સ્નાનાદિક નિત્ય કર્મ આટોપી લેવાં, અને પૂજાદિ કંચો પહેલાં ખાવું-પીવું નહિ.

(૩) રોજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી, તેમા કેટલાક દિવસમાં બે વાર, અને કેટલાક ત્રણ કે પાંચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) ઐકાદશીનું વ્રત કરવું, વ્રતને દિવસે દહાડે ઉઠવું નહિ, તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઈક ભક્તિનું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) શુદ્ધચે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો, મદિરમા સ્ત્રી પુરુષોએ પરસ્પર સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યાં વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ.

(૭) દારૂ, માસ, બેબિચાર, ચોરી-અને વટલવું વટલાવું તે પાપ પાપ કદી ન કરવા.

(૮) આત્મનિવેદી ભક્તો દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીને જ ખાવી.

(૯) મદિરે અથવા ગામમાં મદિર ન હોય તો ઘેર સાચાં પ્રાર્થના કરવી અને ભજન ગાવાં.

(૧૦) રાત્રે સુતા પહેલાં સ્વામિનારાયણના સ્વાભાવિક ચેષ્ટાના પદ ગાવા.

(૧૧) આચાર્ય, સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે ‘જય સ્વામિનારાયણ’ કહી પ્રણામ કરવો, તથા શ્રદ્ધસ્થોત્ર પરસ્પર નમસ્કાર કરવો.

(૧૨) પરમામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ માટાને સાટાજ દડવણ પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ જિભા થઈ ભેટવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી, પરબ્રહ્મ માની, તેનેજ હ્યેય અને ઉપાસ્ત્ર માનવા, તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા, બીજા દેવોને પ્રણામ કરવા, પણ અવતારો સિવાય બીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેતાનું હયાન ન કરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવગતિ થાય નહિ, અને દાખડો કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે અને અતઃકાળે પ્રભુ અને તેના સતો દર્શન હેધને તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના સુખ દુઃખનો હેતુ ધક્કેરગછા જ છે, પણ કાળ કે કર્મ નથી, ઐટલે સુખ દુઃખ આવે તે સત્સંગીના કલ્યાણ માટે જ ધક્કર ગ્રેરે છે, પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ જ ભલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે થણું આવવાનું હતું, તેમાથી શોડેથી મટયું, એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી, સત્સંગીને ‘શુભીનું દુઃખ કટિ જાય.’

(૧૭) ક્રોધપણ સંભોગમા ભુવા, દેવ, દેવી મત્ર માનવા નહિ, ભુતાદિકનો ખંડેમ લાગે તો નારાયણ કવચ અથવા હનુમાન સ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિષે પરમેશ્વરપણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીનો પક્ષ રાખવામાં પાછા ન પડવું.

હવે સહજન દ સ્વામીના અ તર્ધાન થયા પછીનો સંપ્રદાયનેઃ ઇતિહાસ ટુંકામાં કહું.

સહજનંદ સ્વામીએ પોતાના સર્વે શિષ્યોને જે આચાર્યો પૈકી એકના નેતૃત્વ તળે મુક્યા એમ જણાવ્યું છે; પણ એમા એક અપવાદ હતો. માત્ર સહજનંદ સ્વામીથી સંક્રિમાં ઉતરે એવા એક સાધુ સ્વામી એપાળાનંદ હતા. એ સાધુ બહુ જુના નહતા, પણ એમની બુદ્ધિ, વિદ્વત્તા, યોગસિદ્ધિ, વૃત્તાન્ત અને વ્યવહારકુશળતા અને તે સાથે આત્મનિષ્ઠા એ સર્વેને લઇને એ જેવા સાધુ થયા તેવાજ સર્વના અગ્રણી થયા. સહજનંદ સ્વામીએ પોતાના દેહોત્સવ સમયે એપાળાનંદ સ્વામીને બેઠે આચાર્યોના મહ્યસ્થ તરીકે નીમ્યા, અને શુક્રાનંદ સ્વામી વગેરે સર્વે સાધુ પ્રજ્ઞચારીઓને એમની આસામા રહેવા ફરમાવ્યું. હૃદય સ્થિતિને પામવા ધૃષ્ટતા સર્વે સત્સંગીઓ-શ્રદ્ધી તેમજ ત્યાગીઓ-એમનો સમાગમ કરવા ધૃષ્ટતા. પણ એમનો સ્વભાવ કાંઈક આકરેા હશે એમ લાગે છે સત્સંગની મર્યાદાનો અણુ માત્ર પણ ભંગ એમનાથી સહન થઈ શકતો નહિ. અમદાવાદના કેટલાક અગ્રણીઓથી એ સ્વભાવની ખરદાસ્ત થઈ શકી નહિ, તેથી એમને પાછળથી બેઠે દેશના મહ્યસ્થ તરીકે રહેવાનું બન્યું નહિ, અને વડતાલ દેશમાજ પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળવું પડ્યું. સવત ૧૬૦૮ માં એ અક્ષર-નિવાસી થયા.

એવાજ બીજા સાધુ તે સ્વામી શુભાતીતાનંદ હતા. એમને જીનાગઢ અને એની આજીબાજીના ગામોની સલાળ સોપવામા આવી હતી. એ સાધુ પણ પ્રજ્ઞનિષ્ઠ અને ઉત્તમ વકતા હતા. જ્ઞાનનું અંગ તો એમનું જ ગણાતું હતુંએ એમના શિષ્યોની પરપરામાં ઘણાક છે, અને કેટલાક જુદા પડેલા પણ એમની પરંપરામા પોતાને ગણવામાં અભિમાન માને છે જ્ઞાનાંશની અધિકતા એ એમનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે.

પહેલાં જે આચાર્યો અથોહ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરજી અનુક્રમે સહજનંદ સ્વામીના મોટા અને નાના ભાઈના પુત્રો હતા બન્ને આચાર્યોનું વૃત્તાન્ત ઉત્તમ હતું. વચનામૃતમા અથોહ્યાપ્રસાદજીએ સ્વામિનારાયણને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે “આ સંસારને વિષે એવો પુરુષ હોય જે આઠે પહોર તો સંસારની વિટંબલામા રહ્યો હોય, અને ગમે એવું યોગ્ય અયોગ્ય કર્મ પણ થઈ જતું હોય, અને એક ઘડી કે જે ઘડી ભગવાનનું ભજન કરતો હોય, ત્યારે તે ભજને કરીને તેણે દિવસ બધામાં પાપ કર્યું હોય તે બંને કે ન બંને ?” એના ઉત્તરમા સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “ભજન કરવા બેસે તે સમે, ભજનના કરનારાના ધ્વન્દ્વો, અતંકરણ ને જીવ એ સર્વ એકાત્ર થઇને બે ભજનમા બેડાય, તો એવી રીતે એક ઘડી કે અરધી ઘડી પણ બે ભગવાનના ભજનમા બેડાય તો સમગ્ર પાપ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.”*

આ ઉત્તર તે અથોહ્યાપ્રસાદજીનો જીવનમત્ર થયો એ હયાનસ્થ થાય ત્યારે કોઈ પણ વિક્ષેપ એમને નડી શકતો નહિ એકવાર એ શાલ ઝાડીને હયાન ધરતા બેઠા હતા શાલમાં વીંછી ભરાઈ રહ્યો હતો. તેણે એમના વાંસામા ડાખ માર્યો, પણ આચાર્યશ્રી તો નિયમ પ્રમાણે અડધો કે પોણો કલાક સુધી જરાએ સળવળ્યા વિના બેસી જ રહ્યા. હયાનમાથી નિવૃત્ત થયા પછી શાલ કાઢી નાખી એક સેવકને એ ખં-જેરી નાંખવા કહ્યું. ખંજેરતાં વીંછી સાપડ્યો, અને વાંસા ડાખથી સુજી ગયેલા માલમ

પડયો. આવી ભતનું ધૈર્ય એમણે સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાને મળેલા ઉત્તરને અનુસરીને પોતાનું વર્તન રચ્યું હતું.

અયોધ્યાપ્રસાદજીને વળી ગાવાનો સોખ પણ સારો હતો, અને પોતે કીર્તનો રચી ભજન કરતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી પછી અનુક્રમે એમના પુત્ર કેશવપ્રસાદ અને પોત્ર પુરુષોત્તમપ્રસાદ નરનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્ય થયા. એ બેજી આચાર્યો બહુ ભોળા હોવાથી, કેટલાક એમને અયોગ્ય લાભ લેતા હતા. પુરુષોત્તમપ્રસાદ પછી એમના દત્તક પુત્ર વાસુદેવપ્રસાદજી તે હાલના અમદાવાદની ગાદીના આચાર્ય છે એ આચાર્ય બહુ નાની ઉંમરે ગાદી ઉપર આવ્યા, અને એમની સગીર અવસ્થામાં જવાબદાર ટ્રસ્ટીઓને હાથે એમના સિદ્ધિ વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ. એ આચાર્ય બુદ્ધિશાળી છે, અને કાષ્ઠિક પાશ્ચાત્ય સિદ્ધિના સંસ્કારો એમના ઉપર પડ્યા છે હવે એમણે પોતાનો કારભાર સંભાળી લીધો છે.

લક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના પહેલા ત્રણ આચાર્યો રઘુવીરજી, ભગવતપ્રસાદજી અને વિહારીલાલજી હતા. એ ગાદીના આચાર્યો વિશેષ સાહિત્ય પ્રેમી નીવડ્યા. આગળ લખાઈ ગયેલા ત્રણેની ટીકાઓ કરાવવામાં અને નવીન ત્રણે રચાવવામાં એ આચાર્યોએ બહુ ભાગ લીધો છે એ દરેક આચાર્યની કારકીર્દીમાં સંસ્કૃત કે ગૂજ ગતી નવીન પુસ્તકો લખાયા. રઘુવીરાચાર્યના વખતમાં બ્રહ્મચારી અચિંત્યાનંદ એ ઉત્તમ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિ થયા રઘુવીરજીના ભત્રિજા અને વિહારીલાલજીના જન્મ સંબંધથી દાદા કૃષ્ણપ્રસાદ એ પણ એક ઉત્તમ પડિત હતા. વિહારીલાલજીએ કવિ દલપતરામને વડતાલમાં જ બોલાવીને રાખ્યા હતા, અને એમણે બ્રહ્મચારી જગદીશાનંદ નામે પોતાના એક શિષ્ય પણ તયાર કર્યો હતા. એ બ્રહ્મચારીનો નાની વય માં કાળ થયો, નહિ તો એમની સક્રિયતામાં સત્સંગે વિશેષ શ્રદ્ધા રાખી હતી.

રઘુવીરજી શાન્તિ પ્રિય હોઈ, એમણે મદિરોનો કારભાર કુશળ કોઠારીઓને સોંપ્યો હતો, અને પોતે કેવળ સત્સંગની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ જ લક્ષ આપતા હતા. એ કોઠારીઓ એટલા દીર્ઘાયુષી નીવડ્યા કે ત્યાર પછીના ત્રણ આચાર્યોના જીવનાવધિ પર્યંત એમની જ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી તેમનામાંના એક કોઠારી એવર્ધન દાસ હજી વિદ્યમાન છે * પહેલા ત્રણે આચાર્યો બહુ ડાહ્યા, વિનયી, અને ભક્તિ શીલ હોવાથી સત્સંગીઓમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

પણ વિહારીલાલજીના અક્ષરનિવાસ પછી સત્સંગ સૂર્ય ત્રસ્ત થયો છે, તે હજી મૂકાયો નથી એમના અવસાન પછી લક્ષ્મીપ્રસાદ નામે એક બાળકને દત્તક લેવામાં આવ્યા સ્વાર્થો મનુષ્યોએ એમને નાનપણમાં જ અવળે માર્ગે ચઢાવ્યા, અને તેને પરિણામે એ આચાર્ય પદને માટે અયોગ્ય થયાં. છેવટે સ. ૧૯૬૮ માં એમણે આચાર્યપદ છોડી દીધું, અને એમની જગ્યાએ હાલના આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદની પસંદગી કરવામાં આવી.

ક્રમનશીળે આચાર્ય અને કોઠારી એવર્ધનદાસ વચ્ચે વિગ્રહ સર થયો, અને બન્ને પક્ષો કચેરીએ ચઢ્યા છે. મોક્ષ માર્ગ અને કચેરીના ગંગડા એ બે વસ્તુઓ જ એક બીજાથી એટલી વિરોધી છે કે બેમાંથી એકે પક્ષને એ સોભા પમાડી સકે નહિ. કચેરીના ગંગડાને સહજનંદ સ્વામીની પ્રણાલિકામાં કયાંય સ્થાન મળી શકતું નથી.

* પરિપક્વ બરાઈ ગયા પછી એમનું અવસાન થયું છે.

સહજનંદ સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને આજ્ઞાનો જાંઝ કર્મો વિના કચેરીના દ્વારમાં બેઠાથી એકે પક્ષ પેત્રી શકે નહિ, એ વસ્તુનું બંને પક્ષને વિસ્મરણ થયું છે. પરિણામ માં આખા સત્સંગ પર અધિકારનો ભાસ થાય છે. સર્વત્ર નિરુત્સાહ વર્તે છે.

હશે. આપણને એ અગરાથી દેવા દેવા નથી. પણ, નથી તો એ છે પણ ખરા. મેં આગળ કહ્યું છે કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ધૃતિહાસ અને ભારતના ધૃતિહાસ વચ્ચે ઘણું સામ્ય રહેલું છે, તે કેવી રીતે તે હવે હું કહીશ:—

(૧) સ્વામિનારાયણ શસ્ત્ર ત્રહણ ન કરે એ શાપ સમગ્ર ભારતને લાગ્યો, એ મેં જણાવ્યું છે.

(૨) સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો અને ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો ફેલાવો એક જ અરસામાં થયા છે.

(૩) સ્વામિનારાયણને જ્યારે જ્યારે મંદવાડ થતો ત્યારે ત્યારે દુઝાળાદિક કાંઈ વિપત્તિ હિંદુસ્થાન પર પડતી.

(૪) જે વખતે સંપ્રદાય અને લક્ષ્મીપ્રસાદ વચ્ચેનો વિત્રહ શરૂ થયો, તે વખતે બંગાળના ભાગલાથી હિંદુસ્થાનમાં અશાંતિનો યુગ શરૂ થયો, અને જ્યારે એ વિત્રહ નો અંત આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્થાનની અશાંતિનો પણ અંત આવ્યો.

(૫) સંપ્રદાયમાં હાલ ચાલતો વિત્રહ યૂરોપના મહાયુદ્ધને સમકાલીન રહ્યો છે. એમાં પહેલી કચેરીનો દાવો ખલાસ થયા પછી થોડા વખતમાં યુદ્ધ પૂર્ણ થયું. પણ હજી યુદ્ધ સર્વોચ્ચે પૂર્ણ થયું નથી, તેમ સંપ્રદાયના વિત્રહનો પણ હજી છેડો આવ્યો નથી.

આ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું દુર્કુ વૃત્તાન્ત છે. પરિવર્ત માટે નિબંધની સાધારણ રીતે લખાઈ ધારી શકાય એથી આ ઘણો વધારે લાગ્યો થયો છે એ હું જાણુ છું, છતાં એ સંપ્રદાય અને તેના પ્રવર્તકને પૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે આ વર્ણન દુર્કુ છે એમ મારે કહેવું પડ્યું છે.

સંપ્રદાય સખધી રહેલું અજ્ઞાન, એ અજ્ઞાનને લીધે કેટલોક નિષ્કારણ અણુ-ગમે, અને અણુગમાને લીધે થતો કટાક્ષ એને દૂર કરવાને, તથા સહજનંદ સ્વામીના મહત્કાર્યની કાંઈક કઠર કગવવાને એ હું સફળ થયો હોમશ, તો મારી આ મહેનત સાર્થક થયેલી ગણીશ.

ચાકરકી મોટપ કહા સવે લાજ ધનીકું ।

(અજ્ઞાનંદ સ્વામી)

આભાર સ્વીકાર.

આ નિબંધ લખવામાં મને સફુરુ અલ્લાચારી શાસ્ત્રી સુનીશ્વરાનંદજી, સ્વામીશ્રી વાસુદેવચરણદાસજી, (હવે અક્ષરસ્થ) શ્રીયુત્તર અવેરીલાલ લલ્લુભાઈ, શ્રીયુત્તર નારાયણજી બદવળ પ્રભૃતિ અનેક સતો તરફથી કિંમતી સૂચના અને માહિતિ મળી છે, તથા જે પરંપરાગત સાંભળેલી વાતોનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે સર્વે માટે તેમનો સર્વે નો ઋણી છું.

સોમવાર,
શંગણ સુદી ૪ સં. ૧૯૭૬
૨૩-૨-૧૯૨૦.

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશાફવાળા,
અધ્યાપક, રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા,—સાબરમતી.

કલાપિના જીવન અને કવન સંબંધી

સહજ વિવેચન.

(લેખક—રમણલાલ વસતલાલ દેસાઈ, વડોદરા.)

કવિની કવિતા અને કવિનું જીવન પરસ્પરથી છુટા પાડી શકાય એમ નથી કવિતા એ જીવનનો આવિષ્કાર છે, જીવનની ધન્ય શયોનો તે દાખલો છે જે વ્યક્તિની કવિતા જન સમાજ ઉપર અસર કરે છે તે વ્યક્તિનું જીવન બહુવા અને સમજવા જન સમાજ સ્વાભાવિક રીતે જ આતૂર રહે છે, અને આવી આતૂરતા વૃક્ષ કરવાની માગણીનો સમાજ અલગત હક ધરાવે છે આ જસાસા તે કાંઈ સર્વજ્ઞ દૂષણ બેતી, મનુષ્ય સ્વભાવની મહત્તાનો સર્વજ્ઞ અસ્વિકાર કરતી છીદાન્વેષી વૃત્તિનું પરિણામ નથી; પરંતુ સમયના વિવિધ સામય્યોને ઝોલી, પરપરા પ્રાપ્ત સુસંસ્કારોને યોગ્ય પોતાની પ્રતિભા વડે સત્ય અને સૌન્દર્યનો અભેદ દર્શાવનારી સમર્થ વ્યક્તિ કયા સંજોગોમાં જન્મ પામી, તથા તેની પ્રતિભાના વિકાસમાં તેના બાહ્યાંતર જીવનમાથી કયા કયા પ્રસંગો કારણભૂત થયા હતા, એ વગેરે આવશ્યક માહિતીની ઈચ્છા રાખતી મૂળમુલાવ અથવા સમભાવથી પ્રેરતી શોધક અને વિવેચક વૃત્તિનું તે પ્રામાણિક અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે પ્રસંગોની પરપરા જીવન ઉપર વિવિધ પ્રકારની અસરો ઉત્પન્ન કરે છે, લાગણીઓની તિવ્રતાવાળા કવિ હૃદયોમાં એ પ્રસંગો અતિ પ્રબળ પડેલા પાડે છે, અને એ પડેલા કવિના વિશિષ્ટ કૌશલ્યથી ઘડાઈ રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કરી જગત સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે જગત તેમાંથી આનંદ અને યોધ લે છે, અને આ મળતા આનંદ અને યોધના પ્રમાણમાં તે પુછે છે કે જીવનને ઉત્તમ કરનાર આ વ્યક્તિ કોણ છે? તેનું માનસિક બધારણ કેવા પ્રકારનું છે? તેનું બાહ્યાંતરણ કેવી જાતનું હતું? તેના બાહ્યાંતર સ્વરૂપ ઉપર તેના લેખ કેવા પ્રકાશ પાડે છે? આમ લેખ ઉપરથી લેખક તરફ આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ વળીએ છીએ, અને ધીમે ધીમે લેખકના જીવનની મુખ્ય રેખાઓથી વૃક્ષ ન થતા આપણે તેની ઝીણામાં ઝીણી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ રસ લેઈએ છીએ.

મનુષ્યના વર્તનનો તદ્દન નજીવો લાગતો પ્રકાર પણ તેના આંતર જીવનના પ્રતિબિંબ રૂપ હોઈ શકે છે જગતમાં છેતરપોંડી લાંબા સમય સુધો ટકી શકતી નથી અને સાહિત્ય તો સત્યાઈ માગીજ લે છે. જીવનનો ખરો ખેડો રજૂકાર સાહિત્યમાં તુર્ત પકડાઈ આવે છે. મનુષ્ય દલ કરે છે કે હૃદયના ખરા ઉમળકાથી લખે છે તે સમજવું ખુબ દુર્લભ નથી અને તેથીજ મનુષ્યના જીવનની પરીક્ષા કરવામાં તેનું લખાણ ઘણું જ માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. લખાણ સ્વાનુભવ, રસિક, છતાં તે લખાણની પાછળ તેનો લેખક પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા વિના રહી શકતો જ નથી.

આમ છતાં કવિઓના જીવનની સાહિત્ય ઉપરથી પરીક્ષા કરતાં વધુ મનુષ્યો ઠોકરાઈ બચે છે. જનસમુહનો સામાન્ય મોટો વર્ગ પડેલે ઓલે આલનારો, સાહસ

કે નૂતન પ્રયોગો તરફ અગ્રદ્વા અને અવિશ્વાસની નજરે જોનારો અને વારસામાં મળેલી માન્યતાઓને ચુસ્તપણે વળગી રહેનારો હોય છે. ઉછળતા જીવનથી ધડકતી નાડીઓ વાળો કવિ સામાન્ય વર્ગથી વિલક્ષણ હોય છે. તે નવિન માર્ગો જોળી કલાકારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, સાહસિક પણે જીવનમાં નૂતન પ્રયોગો અજમાવે છે, આશા અને આસ્થાને તરંગે ઓઢાં ખાતો તે નિયમોની મર્યાદા વધારે વિશાળ બનાવે છે, તથા બધારણોમાં વિશેષ સ્થિતિસ્થાપકતા જુએ છે, અને કવચિત જગતને અંખવી નાખતો તે નિયમો અને બધારણોને હસી કહાડી જરૂર પડે તેમને તોડી પાડી કોઈ નવિન આશ્ચર્યજનક માર્ગ મહણ કરે છે. આવીજ કવિ એક સુધારક છે, તત્વજ્ઞ છે, અને ગુરુ છે. તેને મધ્યાર્થ રીતે ન સમજી શકવાથી તે અન્યાયનો ભોગ મધ પડે છે. તેના કાર્યમાં ડાહ્યું જગત ઉદ્ધતપણું કે અમર્યોદ્ધ જુએ છે જગત સમક્ષ તેની પ્રતિષ્ઠા સચવાય તે અર્થે એના મિત્રો અને સંબંધીઓ તેના જીવનને કાતો અણુષ્ટતો આપ આપે છે અથવા તેના ઉપર ઢાઠ પીછોડો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આથી એ પરિણામ આવવાનો ભય રહે છે કે તેના જીવન અને કવન વચ્ચેનો સંબંધ સમજી નથી. આમ કવિનું જીવન અને તેની કવિતા એ બન્નેને ખમવું પડે છે.

કલાપિ સરખા ગુર્જર કવિનો વિચાર થતા ઉપર જહેલી વાત સહજ સ્ફુરી આવે છે આપણા સાહિત્યે હજી જીવનચરિત્રોના લખાણ તરફ નહિ જીવીજ પ્રવૃત્તિ કરી છે, અને આ સંબંધમાં પ્રાચીન કવિઓના જીવીજ અર્વાચીન કવિઓની સ્થિતિ છે. આપણે તેમના વિષે ઘણું જ થોડું જાણીએ છીએ, અને જાણીએ છીએ તે એવું અધુરું, એકતરફી અથવા અસંપૂર્ણ હોય છે કે કવિ જીવનમાં અને કલ્પિત વૃત્તાંતમાં ખૂબ તફાવત રહેતો નથી. અતિ પ્રાચીનતાને લીધે જમ સત્ય કલ્પના મિશ્રિત થઈ જાય છે અને કદાચ પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી બિન્નપણે દેખાય છે તેમ અતિ આધુનિકતા પણ સત્યને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થવા દેતો નથી કલાપિનું જીવન એવું જવલ ત ઉદાહરણ છે. તેના અગત પરિચયમાં આવેલા તેના કોઈ પણ મિત્રે તેનું વિશ્વાસપાત્ર જીવનચરિત્ર-સંક્ષિપ્ત કે વિસ્તૃત-ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ બહાર આણ્યું નથી. તેના સંબંધમાં આવેલા અનેક મનુષ્યો પ્રમાણભૂત ગણવાનો ડોળ કરી તેને વિષે મનઃમતી વાતો ફેલાવે છે, અને એ વાતો ઉપર અભિપ્રાયો અંધાધ કલાપિના જીવનની વિશુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ને માટે ન્યાય આપવામાં આવે છે. તેના અનેક પત્રો તેના હાથનાજ લખેલા, અનેક સંબંધ વગરના વૃહસ્થોની માલિકીમાંથી મળી આવે છે, અને તેનું છુપું વાચન અતિ વધારે પ્રમાણમાં થયે જાય છે. આ પત્રોમાંથી મળી આવતી અસહ્ય કહી શકાય, પત્રોદ્ધાર તેણે મિત્રો સમક્ષ ઉઘાડેલા જીવનના ખડ, જે તેના છપાયેલા પુસ્તકોમાં તેના જીવનચરિત્રને ખડલે છાપવામાં આવ્યા છે તે, તથા તેના જે મિત્રો પાસેથી આપણે સત્ય જાંઘળી જાણવાની આશા રાખીએ તેમનું વિવિધ ઝડકાના નીચેનું મૈન-આ સર્વ પ્રસંગો કલાપિના જીવનને કલ્પનાના દેશમાં હડસેલી દેવા માટે પૂરતા છે. આ સ્થિતિ તેના મિત્રો માટે શોભાસ્પદ નથી. મિત્રોની જવાબદારી આ સંબંધમાં ઘણી ભારે છે. કલાપિના જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવનાર પાત્રો હયાત છે, સંબંધીય કારણો વચ્ચે નડે છે, ખાનગી જીવન

જને તેની કવિતાને કદો સંબંધ નથી, અથવા તે સંબંધ હોય તોપણ તે પ્રાંતિકોને અણવાની જરૂર નથી, આ જને આવા આવા ઉઠાવનારા જવાબો કલાપિ સરખા ગુજરાતનો સ્વિકાર પામેલા કવિના જીવન વૃત્તાંત સંબંધમાં હવે ચાલી શકશે નહિ. છતાં તેના જે રચાસલા મિત્રો છે તે મૈત્ર ધારણ કરવાની જાદુ ચાલુ રાખશે તો ભક્ત કવિ દયારામના સંબંધમાં ખન્યુ છે તેમ કલાપિના જીવન અને કવનને બારે અન્યાય થશે એ ચોક્કસ છે.

કેકારવ એ કલાપિનો સર્વોત્તમ લોકપ્રિય કાવ્ય ગ્રંથ છે. ગુજરાતના વર્તમાન કવિઓના કાવ્ય પ્રયોગોમાં એ કેાંઈ પણ ગ્રંથ સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિયતા પામ્યો હોય, સર્વથી વિશેષ વંચાતો હોય તો તે કેકારવ છે. ગુર્જર વાચક સમુહને તેણે મુગ્ધ બનાવ્યો છે તે કેાંઈ આપણી મોટા ભાગની નવલકથાઓ તથા ભજવાતા નાટકોની માફક લોક રૂચિની ઉત્તરતી બાજુનું પોષણ કરીને, અથવા નૂતનતાના આકર્ષક ગળકાટથી ગ્રામ્ય દષ્ટને નહિ, પરંતુ એક મથાર્થ કવિની માફક પોતાના અતરાત્મામાંથી ઉઠતા મધૂર નાદને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી વાંચકના અતરાત્માને કંપાવી તેમાંથી પણ તેવાજ મધૂર નાદ ઉપજાવીને તેણે સર્વને મુગ્ધ બનાવ્યા છે. પ્રેમ એ તેના કાવ્યનો મુખ્ય વિષય છે. મનુષ્યના જીવનક્રમને નવીન સ્વરૂપ અર્પીતો આ સર્વવ્યાપી ભાવ જીવનની સર્વ સુંદર કલાઓને પોષે છે, અને જગતનાં મોટા ભાગનાં કાવ્યો ઉપર વ્યાપકતા ભાગવે છે. છત્રીસ વર્ષમાજ પોતાનું જીવન સમેટી લેનાર આ કવિનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ એ સુવાત્મા રૂપે રહેલો છે.

“છે ધરક ના તો સું ખુદા ! આલમ કરી ત્હોયે બલે !

છે ધરક ના તો સું જહાં ! એને ખુદાએ સું કરે ? ”

આવી પ્રેમની અતિ તિવ્ર ભાવનાથી માંડીને

“ સુખાભિસામા કે, અવર સઘણુ જ્ઞાન વીસરી

ભરી તેથી લેને તુજ જીવર પુરે છલકતું.

પછી તેને કહેજે પ્રણય, પ્રભુ, હેયુ, સુખ અને

કહેજે ઈચ્છિ તે, અમર સુખમાં જે ચડી ગયુ.

આવું ગભીર તત્ત્વજ્ઞાન ખતાવતા જિતન વચ્ચેની સર્વ લાગણીઓ કલાપિનાં કાવ્યોમાં મળી આવે છે. આ લાગણીઓની વિસ્તૃત પરપરા તે કેાંઈ પગલક્ષિ મીમાંસક કે વિવેચકના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું પરિણામ નથી, પરંતુ એ સર્વ લાગણીઓનો અનુભવ કરતાં અને તે અનુભવના દુઃખોમાંજ મગ્ન રહેતા આત્મલક્ષિ કવિના ઉદગાર છે. આ પરિસ્થિતિ તેના ઉદગારોને અત્યંત સચોટ બનાવે છે. આપણે એ ઉદગારોની સચ્ચાઈ ઓળખી શકીએ છીએ, અને તેથી તેમના તરફ આપણે બારંબાર આકર્ષાયા કરીએ છીએ.

પ્રેમનો સ્થાયી ભાવ શુ જાર રસને ઉત્પન્ન કરે છે. તેની કવિતાનો પ્રધાન રસ શુ જાર છે. તેના જીવન પ્રસંગે શુ જારને વિમલભમા વાળ્યો, અને બોલે સંજોગ શુ જારની અત્યંત મોહક પરંતુ આછી છાંટ તેના કાવ્યોમાંથી જડી આવે છે અને

“ એ સો થયો નયનમાં ચમકાર જુદો ?
 બોળા, અબજુ જર ત્યાં સરકી પડ્યા શાં ?
 મીઠા લલાટ થકી ઝુંબન એ સર્જું ને
 મીઠા કપોળ ઉપરે સરકી પડ્યું હા.
 ન્હાના ગુલાબ પર નાજુક ટીલડી શુ
 ચોટી રહ્યું ઘરઘરી તાંડી સ્નિગ્ધ એ તો
 મુછીઘ કોઇ ખુશખો વૃક્ષતા કુલે કે
 ક્યાં એ ન ભગ વધુ મત્ત હશે અનેહો ,,

તથા

“ મને ન્હાલી લાગી, પ્રથમ મળતા હું તુજ થયો
 હસ્યુ ત્હાર મ્હેને, તુજ સ્મીત મહી હું મળી રહ્યો
 તને ભેટું એવી હૃદય મમ ધચ્છા કરી રહ્યું,
 વળી ત્હારા નેત્રો અનુકૂળ દીઠાં ને ચળી ગ.”

તેમજ

“ કરતું કંઈએ, કરતું કંઈએ
 વધુ તેથી અને મધુ શું કહીએ ?
 તુજ કાર્ય સહુ દીલ નિત્ય સ્મરે
 વધુ નિર્મલ શું જરૂર પૂછી શકે ?

.

કંઈ જોલ, અને દીલ ધચ્છતું કે
 કંઈ જોલ તું જોલ સદાજ પ્રીયે,
 તુજ વાણી સદા સંલુતોજ રહું,
 ઝરતા કુલ એ વીણતોજ રહું

એવા એવા ઉત્તમ કાવ્ય ખડો તેણે આખ્યા છતાં તેનાં કાવ્યોના મોટા જાગમા વિપ્રલંબ શુ ગાર રહેલો છે. પોતાના સંજોગો-પોતાના ભાવી સાથે પ્રબળ યુદ્ધ કરવાનું કલાપિના જીવનમાં લખાયેલું હોય તેમ આ વિપ્રલંબ શુ ગાર અતિ કરણ વિપ્રલંબ અને છે, અને તેની ચિંતા, સ્મૃતિ, પ્રભાવ, ઉન્માદ વગેરે દશાઓના આખે-હુખ કથનને લીધે વર્તમાન ગુજરાતની કોઇ પણ કવિતા કરતા વધારે હૃદયદ્રાવક અને છે.

ગુજરાતી કવિતાએ નવીન યુગમાં એક પ્રણાલિકાનું ખંધન છોડી દીધું છે ને તેથી તેના વિકાસનો માર્ગ એક રીતે સુલભ થયો છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓના હૃદય ભાવો અમુક સ્વિકાર પામેલા પાત્રોદ્ધારાજ વ્યક્ત થઇ શકતા પુરાણની આખ્યા-ચિકાઓનો આશ્રય લેઇ કવિતાઓ રચાતી, એટલે નાયક નાયિકા તેમાંથીજ સેવાતાં આત્મલક્ષિ કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે શુ ગાર રસ આવે છે. તે રસના આલંબન વિભાવ

તરીકે રાધા કૃષ્ણ નરસિંહ મહેતાના સમયથી સ્થપાઈ ગયેલા હતાં, અને દયારામ મુખી તે માન્ય રહ્યાં. માત્ર સાંત રસનાં લક્ષિ વૈરાગ્યમય કાવ્યોમાં જ કવિ સાક્ષાત પોતાની જ લાગણીઓ છે એમ ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શવી શકેતા. સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારના પ્રયોગો આદરનાર કવિ નર્મદના સમયથી જા પંથન દ્વારા થયું, અને કવિ પોતાના જ હૃદય ભાવો પોતાના તરીકે બહોર કરી શકે એવો તેનો કલ્પ સ્વિકારાયો. આ ઉપભોગ આપણા વર્તમાન કવિઓ કરતાં આબ્યા છે. અને સ્વાનુભવ રસિક અથવા આત્મ લક્ષિ અને પરલક્ષિ કવિતાના વિભાજને અવકાશ આપ્યો છે. કલાપિએ જા લાભનો ઉપભોગ અત્યંત કુશળતાથી કરી, પોતાના આત્મલક્ષિ આંતરાવલોકનનો યથેચ્છ વિસ્તાર કરી પોતાની કવિતામાં નવીન રસ ઉમેર્યો છે. માનવ જીવનના પ્રસંગો, લાગણીઓ અનુભવો વગેરેમાં અતિશય સામ્ય રહેલું હોય છે. કવિ તેવા પ્રસંગોને સહજ પરખી જાય છે, લાગણીઓ તેના હૃદયને ખડુ ત્વરાથી અને હડાલમાંથી હલાવી નાખે છે, અને અનુભવોને પોતાની પ્રતિભાના ખલ્લે અતિ જલ્પ અને સ્થાયી કરી દે છે સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં કવિની આટલી વિશિષ્ટતા. પોતાની લાગણીઓ અને અનુભવોને અત્યંત સાર્થક ધારણ કરી કવિની વાણીમાં ઉતરેલાં ભોતાં સર્વ મનુષ્યો તે વાણી સાંભળવા ઉભાં રહે છે, અને તેની સાથે સંવાદમાં આવી જઈ પોતાની મૂળ લાગણીઓને વધારે હડાલથી ઉશ્કેરી, પોતાના અનુભવોમાં કવિએ દર્શાવેલી અલૌકિકતા નીહાળી પોતાના હૃદયને વધારે વિકસિત કરે છે. કવિતા જનસમાજનું પ્રતિબિંબ આ રીતે ખની રહે છે કલાપિએ જન હૃદયના ભાવોનાં પાડેલાં પ્રતિબિંબમાં સત્ય અને સૌન્દર્ય ઘણું રહેલું છે. અને તેમાં જ તેની સર્વ પ્રિયતા સમાયલી છે.

તેની સુંગર રસની કવિતાને આપણે ગઝલો, ન્હાનાં કાવ્યો, જે માત્ર એક ભાવને સ્ફુટ કરે છે તે, અને કેટલાંક મોટાં કાવ્યો, જેમાં કંઈ વસ્તુ રહેલ હોઈ પ્રસંગોના રસની સાથે ભાવનાં વહનને મેળવી દે છે તે, જે પ્રમાણે આપણે વિવેચનની અનુકૂળતા ખાતર વહેંચી શકીશું.

ગઝલ એ આપણી નવીન કવિતાની પ્રાપ્તિ છે, ગુર્જર કાવ્ય સાહિત્યની ઉન્નતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવવાની શક્યતા ધરાવતો ગ્રેમ કવિતાનો આ સ્વાનુભવ રસિક પ્રકાર ફારસી સુફી કવિઓદ્વારા જન્મ પામી મુસલમાનોની સાથે હિંદમાં આવ્યો અને ફારસી તથા હિંદીના સમિશ્રણ રૂપ બનેલી ઉર્દુભાષામાં સ્થાન પામી અતિ લોકપ્રિય થઈ તે હિંદીમાં પણ ઉતર્યો. હિંદુસ્તાનની ખીજ પ્રાકૃત ભાષાઓ એ ગઝલને આવકાર આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતી કવિતાએ નવીન મુખમાં ગઝલ તરફ સહજ દષ્ટિ દોડાવી, અને ફારસી કે ઉર્દુ અભ્યાસથી ગઝલની ખરી ખૂબીનું પાન કરનાર જાળાશંકરે તેના અતરસ્વરૂપ તથા જાણ સ્વરૂપને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો કરેલો પ્રયોગ ગુર્જર પ્રબળે મચ્યો, મણીલાલ નજુભાઈએ એ પ્રયોગમાં સહાય કરી ગઝલનો સ્વિકાર કરાવ્યો, અને તેમાં કલાપિની પુષ્ટિ મળતાં ગઝલે ઘણું જોર પકડ્યું. તથા કવિતાના પ્રદેશમાં ચીરસ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ આપણને લાગે છે ગુજરાતી ગઝલના સાહિત્યમાં ઉપરનાં ત્રણ નામ અમર રહેશે.

જગજનો મૂળ અર્થ તો પ્રેમ કવિતા થાય છે, પરંતુ જેમ સંપ્રદાના ઇતિહાસમાં મને છે તેમ મજલમાં પ્રેમ કવિતાનો અમુક પ્રકાર એવો વિશિષ્ટ અર્થ હાથલ થવા માંડ્યો. તેની છંદોબદ્ધતા નક્કી થઈ, અને તેમાં કયા કયા ભાવનું વહન થાય એ પણ નક્કી થયું.

અરબસ્તાનના રેતાળ સુલકમાં ઉત્પન્ન થઈ વીજળીના વેગ અને બળથી જગતના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાવા માંડેલા ઇસ્લામી ધર્મે આચીન સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ વારસો પામેલા ધરાન દેશને પોતાનામાં સમાવી તો લીધા, પરંતુ જેમ કેટલીક વખત વિજેતા વિજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો છતાં પરાજયની સ્થિતિ ભોગવે છે તે પ્રમાણે આ ઇસ્લામી ધર્મે કલ્પનાશીલ ધરાનીઓને જીત્યા છતાં જીતાયલા લોકો પાસેથી ઘણા નવીન સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યો, અને એ નવિન સંસ્કારોને પરિણામે ઇસ્લામ ધર્મમાં સુફીવાદ ઉત્પન્ન થઈ સર્વત્ર સત્કાર પામ્યો. ચાહુદી ધર્મની સખત રેખાઓમાંથી ઇસ્લામનું મૂળ ઘડતર ઘડાયું હતું. પરંતુ સુફીવાદે તેમાં ચિતનનું તત્ત્વ ઉમેર્યું.

સુફી ચિંતન આપણા વેદાંતને અનુસરતું છે, અને ઐતિહાસિક રીતે પણ વેદાંત તેના એક મૂળ કારણ તરીકે મનાય છે. સર્વત્ર બ્યાપી રહેલા પ્રજામાં પોતાનું અહં આળી નાખી પ્રજાના નિરાવધિ અહની ઉપલબ્ધિ કરવી એ સુફીવાદનું લક્ષ્ય છે. વેદાંતનું અહં બ્રહ્માસ્મિએ પ્રખ્યાત સુફી તત્ત્વજ્ઞ મનસૂરે ઉચ્ચારેલા ‘અનલ હક્ક’ ના સંપ્રદશ સંસ્કૃત તરજુમાં તરીકે આપણે સુકી શકીશું. પરંતુ આ બ્યેયની સિદ્ધિને જે માર્ગ સુફીવાદે લીધા છે તે આપણા ભક્તિ પ્રધાન વૈષ્ણવ પંથોને મળતો આવે છે. વેદાંત એ વિચારનું મહાસમય ઉડ્યન છે. લાગણીઓ તથા વિચારોને હટ સયમમાં રાખી મનની શાંતિ, નિર્વિકાર સ્થિતિ સાધ્ય કરવી એ તેનો આશય છે. ભક્તિમાર્ગ લાગણી તથા વિચારનું આડું કૂર સયમન ન કરતાં લાગણીઓને સર્વોત્તમ સૌન્દર્યની ભાવનાનો આશ્રય આપી તે તરફ આકર્ષવા દે છે, અને આ આકર્ષણની તિવ્રતાની પ્રકાશમાં પોતાનો આશય સિદ્ધ થયેલો માને છે. જનહૃદયની લાગણીઓને અતિશય તંબ અવસ્થામાં સુકનાર એ પુરૂષનું પ્રેમને નામે ઓળખાતું અતીય આકર્ષણ મનને અન્ય સર્વ આકર્ષણો કરતા વધારે એકાગ્ર બનાવે છે. એ વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર ભક્તિમાર્ગ રચાયો, અને પરમતત્ત્વ તથા મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના આ અનિવાર્ય સંબંધને આરોપ થયો સતિની ભાવનાને ખીલવી તેને સાક્ષાત આચારમાં ઉતારનાર હિંદુસ્તાનના ભક્ત હૃદયે ઇશ્વરમાં પતિભાવનાનું આરોપણ કર્યું અને રાધાકૃષ્ણના પ્રેમમાં લાગણીઓને સર્વોત્તમ વિકાસ આની તે પ્રસંગની પાછળ એક અદ્ભૂત પ્રેમ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું. ગુલશુભોના ગીત, દાક્ષનાં મડપ અને ગુલાઓની વાડીઓમાં ઉછરતા મોજી ધરાનીના હૃદયે પ્રિયતમા તરફના પ્રેમને વધારે તિવ્ર ગણ્યો, અને પ્રભુને સમનની ભાવનામાં વધારે નજીક આવતો નિકાળ્યો. આપણા ભક્તિ માર્ગ અને ફારસીઓના સુફીવાદમાં આ તફાવત છે. આમ સુફીવાદને વેદાંત અને ભક્તિના સંયોગીકરણ રૂપે લેખી શકાય.

અમુક ભાવનાની સાથે તેની કલ્પના સૃષ્ટિ હૃદય પામે છે, તેને અનુકૂળ વિચારની મૂર્તિઓ ઘડાય છે, તેને વાણીમાં ઉતારવા ભાષા ચોક્કસ સ્વરૂપ લે છે, અને

આમ ક્રેટલાક શબ્દો અને સંકેતો તે ભાવનાનાજ સુચક બની જાય છે. ગોપ, ગોપિકા, વૃંદાવન, યમુના, અને વાસળી એ કૃષ્ણની સાથે જોડા બોડાઈ ગયેલાં છે કે તેમાંથી એકનો પણ ઉચ્ચાર થતા એ અદ્ભૂત બાળકની આસપાસ વીંટાયલા મનોહર પરિવેશનો આખો પ્રદેશ આપણી દષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે. આજ પ્રમાણે સુક્રીવા ના અગમ્ય બની ગયેલા, ધરાનનીજ આબોહવામાં ઘડાયલા, અને તેની સામાજિક સ્થિતિ ઉપગ્રી કુપારી હોવામા આવેલા દરયો સુક્રી કવિતાનું 'યથાર્થ' રહસ્ય સમજવા માટે જરૂરના છે. પ્રાક્ષી કૃષ્ણાકુલ્યા રહેતા તે દેશમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રાક્ષા સવ શરાખ અતિ પ્રિય હોવાથી તેણે કવિતામા સ્થાન મેળવ્યું, અને તેને બન્ને શરાખ-ખાના-પયખાના, સાકીને નામે જોળખાતા શરાખ આપનાર સુંદર બાલકો, તથા શરાખ ભગવાનુ જન્મ, એ સર્વ સુક્રી કવિતામાં અનિવાર્ય થઈ પડ્યા. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની કલ્પના ઉપર કમળનુ પુષ્પ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને બેઠેલું છે. શરીરના અવયવમા તમો કમળની સુંદરતા જુએ છે. આપણી દેવકથાઓમાં લક્ષ્મિ, બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ કે આસનરૂપ કમળ મનાયું છે અને તત્ત્વ જ્ઞાનના કડીન પ્રદેશમાં પણ તેણે પ્રવેશ કરી સર્વજ્ઞ દલપદને નામે પરબ્રહ્મના આસનરૂપ હોવાની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે. સુક્રી કવિઓનું આર્વુજ પ્રિય પુષ્પ તે બુદ્ધિને આપણે ગુલાબ કહીએ છીએ તે છે. તેઓની કલ્પના ગુલાબમય બની ગયેલી હોવાથી તેઓ વારંવાર આપણને તેમના બાજ અને ચમનમાં લઈ જઈ ગુલાબના માધુર્યનું અવલોકન કરાવે છે, અને ગુલાબ ઉપર મહીત થઈ પડેલા બુદ્ધિબુદ્ધ પક્ષિનું જાન સંભળાવી આપણને બાલ્ય સૌંદર્યની સાદૃશ્યમાં ઝકી દે છે. સુંદર સાકીના હાથે ભરેલા પ્રાક્ષના મીઠા શરબતનો જન્મ પી તેના આછા નશામાં બાજ બગીચાઓનાં રમણીય સ્થાનોમાં ફરતા ગુલાબ સાથે રમતા અને બુદ્ધિબુદ્ધનાં ગીત સાંભળી ડોહતા મસ્ત ધરાનીને સનમ પ્રયત્ન સિવાય કોના સ્વપ્ન આવે? સનમની બુદ્ધિ અહીં અસભ્ય થઈ પડે છે, સનમના વસ્ત્રહરી-પ્રિયતમાના મીલનની ધ્રુજા ભયંકર તિવ્રતા પારણ કરે છે, હૃદય ઘેલછાના કિનારા ઉપર આ બુદ્ધિ રહે છે, ઘેલું, હીવાનું પણ બની જાય છે. આના કમતા પ્રેમની લાગણી વધારે તિવ્ર કરવા સાધન ન હોવાથી આ પાર્થિવ પ્રેમ-ધરકે મોજઝા એ દિવ્ય, પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમ-ધરકે હકીકીના સંકેતરૂપ બની જાય છે, આ સંઘળા પ્રાર્થિવ સાધનોનો પણ સંકેત તારાકે સ્વિકાર થઈ તે માન્યતાના આધાર નીચે પ્રેમની સર્વ શ્રેષ્ઠા, પ્રેમના સર્વ ઉપચાર અને પ્રેમના સર્વ ઉદગારને અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય મળે છે અને આ સ્વાતંત્ર્યને અતિ યોગ્ય થતા આપણા કલ્પના ગોપીના કેવલાક ગીતોની માફક મા સકી ગજસો પણ અમર્યાદ (Bacchanalian) વિગતો સ્વરૂપ વારંવાર કરે છે.

આપણા પ્રેમલક્ષિના કાવ્યોને આધ્યાત્મિક અર્થમાં ટાંકવાનો પ્રયત્ન કવચિત થતો જોવામા આવે છે. કૃષ્ણ તે પરબ્રહ્મ, ગોપિકા તે છાંદ્ય, વાસળી તે અનાહત નાદ આવી આવી ઘટનાઓ ઘડી તે નીચે અમર્યાદ કાવ્યે । બચાવ કરવાના પ્રયત્નો થયેલા છે આ પદ્ધતિ સર્વમાન્ય નથી. પરંતુ સુક્રી મત પ્રમાણે તો આવી સર્વ કલ્પનાનો આધ્યાત્મિક અર્થ નક્કો થઈ જાયેલો મનાય છે. સનમ-માથુક ત પ્રભુ, શરાખ ત બન્ધિરવ, શરાખ પાનાર માકી તે ગુરૂ, આવા આવા સંકેતોનો સ્વિકાર હુટથી કરવામા આવે છે.

આ ગ્રન્થ તેના સુકી સંકેતો સાથે આપણા ગુજરાતમાં દાખલ થઇ છે. મનની અતિ વ્યક્તિ સ્થિતિ, નિરાશા, નિરાશાને અને ઉપજતા નિર્વેદ વગેરે ભાવોને સ્પષ્ટ કરવામાં ગ્રન્થનું પ્રભાવ, અતિ નિયમબદ્ધ નહિ એવું સ્વરૂપ ઘણું અનુકૂળ પડે એવું તે કલાપિનું માનસિક બધારણ આની વૃત્તિઓ ઉપરજ રચાયલું હોવાથી તેની કવિતાએ ગ્રન્થનો ઘણો આશ્રય લીધો છે અને કેટલીક અત્યંત સુંદર ગ્રન્થો તેણે ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉમેરી છે.

તેની લગભગ પચાસેક ગ્રન્થોમાંની સઘળીજ હિંચા પ્રકારની છે એમ કહી શકાય નહિ. તેની શરૂઆતની ગ્રન્થોમાં વિચારની સ્પષ્ટતા નથી, ગ્રન્થના મારમાં ભૂલ આવે છે, શબ્દોની પસંદગીમાં મીઠાસનો અભાવ રહે છે અને વિચારની અસંખ્ય સંકલ્પનાને લીધે ધારી અસર થઇ શકતી નથી.

“તું હુંડીની નથી પરવા”

“લાડુ લાકડાનો સ્નેહ પ્રેમી પહાડ ખલાલો છે !”

“થયો હું હોલો ! તે હોલો ‘થયો હું તે’ થઇ ને હું !

“પછી રતી નાવ ઝીડ્યું મહે કપાળે હાથ દઇ દરીયે”

“અભાવે મોતને જીવું, વલ્લજ આ વેઠની મ્હારે”

વગેરે જેવા કવિતાને અનુચિત, કર્ણકટુ પદ ભાવામાં આવે છે. વળી

“હવે દરખત પર ચઢડવું, બુલબુલ મ્હાર કુંડ હું”

“કંટક કાપી નાખી દે, અમર છાતીથી ચાપી લે”

“જે જેનું ન તે તેનું, પ્રેમી પ્રેમી શુદ્ધના”

જેવા માપની ચુકવાળા ચરણો દૃષ્ટિએ પડે છે.

કવિતામાં વિચાર અને કલ્પનાની સ્વતંત્રતા સ્વિકારવામાં આવે છે, પરંતુ વિચારની અસ્પષ્ટતા કે કલ્પનાની અસંખ્ય અસંભવ થઇ પડે છે. ગ્રન્થ સ્વભાવતઃ આવા દોષોનો જલદી ભોગ થઇ પડે છે. મનની મસ્ત, જે દરકાર સ્થિતિના પ્રગટ થતા ઉદગારોની તે સુલભ વાહક હોવાથી ખરી લાગણીમાં જેનો જન્મ નથી એવા ઉપગ્રંથોટીયા, કૃત્રિમ રીતે ઉપજાવેલા મસ્ત લાગતા ઉદગારોને તે પોતાની દ્વારા વ્યક્ત થવા લલચાવી હાસ્યજનક કે તામજનક પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું ‘એક પ્રેમ’ નામનું કાવ્ય સાફ ઉદાહરણ આપે છે.

“હકીમ કે તળીયની તલજ નથી મને

નફસની પરવા નથી, ન ધરકની મને”

ઇત્યાદિ પરવા નગરનો અમુક સંભોગને લઇને ખની ગયેલો કાવે.

“માયુક નથી મીસ્કોન છુ, જહાગીર છુ મને”

તથા

“ પરિવાર મ્હારો હુજ હુ, મસ્તાન હું મને,
 “ બેઝાર હું આજે ફર, ગુલતાન હું મને ”

એ ઉદ્ગારાત્મી યું કહેવા માગે છે તે સમજી શકાતુ નથી ક્રૈત પ્રેમથી વૃત્તિ ન થતા અક્રૈત પ્રેમની સિદ્ધિ કરી એ આ કાવ્યનો મુખ્ય વિચાર છે, તેમા ઉપરના ઉદગારો કેવી રીતે મહાય આપે છે, તેને કેવી રીતે પુષ્ટિ આપે છે તે સમજાય એવું નથી આવી સ્થિતિ ‘ફકીરી હાલ,’ ‘ મારો ખબ્બો ’ ‘ અતિ નીર્ધ આશા ’ વગેરે કાવ્યોના છે

કરી કરી ફારની ઉર્દુ શબ્દોના અતિ પ્રયોગ તરફ તે ઢળી જાય છે. સુદર ફરમા ગુજરાતીમા હાખલ થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે અને ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિનો નિચાર કરી મયોદામા રહી આ પ્રયોગ થાય તો તેમા કાંઈ હાની નથી. પરંતુ પગર જરૂરે અત્યંત અપરિચિત શબ્દો વાપરવાનીજ ખાતર વાપરવા એ ભૂલ છે અને એવી ભૂલમા આપણા અનેક કાવ્યજ લખનારાઓ પડ્યા છે એ આપણી ગઝલોનો ખહાર પડેલો જથ્થો જોતા તરત સમજી શકાય એમ છે સારા બઝલ લેખકોનો શૈલીથી મોહ પામો, ફારસી શબ્દોમા રહેલી મોઠાશથી લનચાઇ ગઝલ લખવાને પ્રેરાતા લેખકો સનમ, સાકો, ઇરક, શરાબ વગેરેમા સમાવણી રદ લાવનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ફારસી શબ્દોનું લશ્કર વાચનાર ઉપર છોડી દે છે ગઝલને વાચનારનો શી સ્થિતિ થતા હજ તે સહજ સમજાય એમ છે

કલાપિ પણ કવચિત આ માર્ગે ફેરાય છે તેનું ‘બકરદાની’ નામનું કાવ્ય એવાથી આનો ખ્યાલ આવી શકેશ

“ જુડી લ્યાકતને નમો, ફરનાશ હઝરો મે’ કરી
 નાઝીમ ન માશુકે લીધી, મહોતાજ હુ તે ક્યા ખન્યા
 સુખન મહોખતના કશ્મા, ને ઝીદ મહબૂબે ગણી,
 તકદીર રે ! ખરબાદ કીધી, ચારીનો એ ગુફતગા
 નઝર દીલમે આ કર્યું તેનેય ખસ રીશવત ગણી
 ફરમાન રખસદનુ મહયુ, હુ તહોય કા ઉભો રશો
 અફસોસ છે જુદમી તણા, ઇકબાલના કે રોશની
 નહિ તો અહો નાહક રીસાહે હુ ફસાઈ કા પડયો
 મે કંઈજ શકા ના કરી, યા કંઈ તસલ્લીના થઇ
 મળી માહીતી મુજને હવે ખાતલ જહાથી હુ થયો
 ત્યા સુ કર્યું, ત્યા સુ થયુ, તેનું ન જાન કયુ રશું,
 ત્યાથી શીતાબી નીકાળી ગાફીલ હુ ગાડો થયો.

વળી એજ પ્રમાણે ‘માફો’ નામના કાવ્યમાં,

“ તહારા તુફલે હુર અથ નમીશન મળો આજે મને ”

*

*

*

“ રે લફઝ કહેવા ઇરકના મ્હારી ૧ ક અ છે મજા । ”

તથા ‘ખતા નહિ’ બતી’ માં

લાજો સનમ, તુજ ફરકતા પલ પલ જોસા કાજ
આ જે વુઝુ પલુ શીકળના ધરી તને બતી.
કિસ્મત બહે સરાળનું બરી સાહી ત્યાં મેજ
કે ચિલ્લનો માથુકની ચીરી નહિ બતી.”

તેની કેટલીક ગજલો હંડા બાવની ખામીને લીધે માત્ર Conventional અને Stereotyped-સ્વધારાચલી રીતના માત્ર આંખેકુમ નમુના રૂપ બની બચ છે કવિતા બધાં પોતાનો આત્મા તથા આકાર રીતનેજ તાજે કરી દે છે ત્યાં તે કવિતા મટી બચ છે અને માત્ર કવિતાના જોખા તરીકેજ દર્શન દે છે મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો દોષ કરી નાખતી કોઇ પણ રીત તાબજ છે, અને તેજ કંકનો કવિતાના પ્રદેશમાં પણ કવિએ લાગ લેવાનો છે. જેમ સ્વતંત્રતામાંથી નિરકુશપણમાં લપસી જવાનો ભય રહે છે તેમ પરપરા પ્રાપ્ત કાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં નિર્જીવ અનુકરણમાં ઉતરી પડવાનો ભય રહે છે મહા કવિઓ પણ કેટલીક વખત આ દોષથી સુક્ર રહી શક્યા નથી, અને કોઇ પણ સમયના સાદુ સાહિત્યનો મોટો આગ તે તે સમયની સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાને માટે દોરી કઢાડેલા માર્ગોમાજ રૂપાઇ રહે છે, અને તાત્કાલિક જીવન જોગવી સદાય લુપ્ત થઇ બચ બચ છે. કવિતામાં વિષય અને વિચારનું સામ્ય હોવા છતાં કવિની કલ્પનાનો સ્પર્શમણી અડકતાં તેનો તેજ વિષય અને વિચાર અનુપમ સૌન્દર્ય પારણુ કરે છે, અને સામાન્યતા ની મર્યાદામાંથી બહાર નીકળી બચ છે. કવિ એ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વવાળો આત્મા છે, અને તેના આત્માની છાપ તેની સર્વ કૃતિઓ ઉપર પડી તે કૃતિઓમાં નવિનતા પુરી તે નવીનતાને ચીરજીવી બનાવે છે એક કવિ જેમ સામાન્ય સપાટીથી જુદો તરી આવે છે તેમ તે અન્ય કવિથી પણ જુદો પડી જઇ તરત જોળખાઇ આવે છે. બન્ને કવિની કૃતિમાં વ્યાખ્યા ન થઇ શકે એવું, કાંઇ અનુપમ, અવર્ણનીય પરંતુ પારખી શકાય એવા તત્ત્વો રહેલા હોય છે, અને તેથીજ એકજ વિષય અને એકજ વિચાર હોવા છતાં બન્ને કૃતિ સુંદર પણ પૃથક લાગે છે. મનુષ્યોનાં અગ્ર સરખાંજ હોય છે, પરંતુ લાવણ્યવાન મનુષ્યની સૌન્દર્ય છટામાં તેને સામાન્ય મનુષ્યથી જુદો પાડી નાખતું કોઇ એવું જોળખાઇ આવતું પરંતુ વર્ણ ન સકાય એવું તત્ત્વ રહેલું હોય છે, કે જે તેને અન્ય સૌન્દર્યવાન મનુષ્યોથી પણ છુટો પાડી દે છે. આ પ્રમાણે એકનો એક પ્રસંગ અને એકની એક લાગણી હોવા છતાં સામાન્ય પ્રતિની કહેવાતી કવિતા કોઇ યથાર્થ કવિની કળામાં ઘડાયેલી કવિતા, અને તેવાજ કોઇ અન્ય કવિના વ્યક્તિત્વની છાપથી વિભુષિત થયેલી કવિતા પરસ્પરથી જુદી પડી જોળખાઇ આવે છે, તેજ પ્રમાણે કવિઓની ઉત્તમ કૃતિ તથા સામાન્ય અનુકરણની કક્ષા ઉપર આવતી કૃતિઓ જોળખી કઢાડવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી

આવા પ્રકારની Stereotyped ગજલોમાં કલાપિનાં ‘હદ’ ‘ત્હારી બેહયાઇ’, ‘ફીરીયાદ શાની છે’ ‘જે પરવાઇ’ વગેરે કાવ્યો આપણે મુકી સકીયું તે કાવ્યોનું

વિશેષ વિવેચન અને સક્રય નથી. તેમના વાચનથીજ જણાઈ આવશે કે તેની રચનામાં કાતો પ્રયત્ન કે કાતો સુસ્તીની નિશાનીઓ જણાય છે, નૈમર્જિકપણાનો ભાસ દેખાતો નથી, લાગણીઓ કિછળની દેખાડવા પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ તેમની નીચે વફન કરતી મદતા તેમનું હનિમણુ ખતાવી આપે છે, અને રસ શોધોલતાની અચુક નિસાનીરૂપ

“ હમાન ના તમા ત્હારી, હમો ના નાતમા ત્હારી ”

જેવી બાદ જ, દહન મ પ્રદાયના સભારણ જેવી, શબ્દ રમતો નજરે પડે છે. લાગણી પોતાના અ. પત્રમાં જણાવે છે કે તેના જીવનમાં કલા નથી, લાગણી-ઓજ ના. જ. તેના કલાવિધાન સમગ્રી નામાન્ય મત પર એવો છે કે તે માત્ર લાગણી અને કવિતાના ઉતારી શકે છે, પરંતુ કવિતા તો એક કલા પણ છે. કલાપિ કલા વ્યવસ્થા નગર કટને અંગ સફળ થયો છે એ પ્રશ્ન આ સ્થળે અર્થવાની જરૂર નથી એટલું તે ખરૂં છે તેણે શબ્દ ચાલાકીમાં ઉસ્તાદી મેળવી નથી, લાગણી-ઓના પ્રવાહમાં પ્રેરણા તે પોતાના ઉદ્દારો ઉપર સ્વભાવપૂર્વક આપ ચઢાવવા મેકાતા નથી, અને પોતાની વાક્ય રચન ઉપર પહેલ કે પાસા પાડવાની દરકાર રાખતો નથી. પરંતુ આ બેદરકારીને લીધે તેનો કેટલીક સુદર ગઝલોમાં ખામીનો પ્રેશ થાય છે. શબ્દ સાન્દર્ય કે અર્થ સાન્દર્યમાં નિમગ્ન થતા જતા વાચકને ખટકે છે. આચકે ન લાગે એવી રીત કવિતાના ઉત્પત્તિ શબ્દ સુધી સાન્દર્ય પ્રવાહનું સતત વડન થયા. કર એમાં કલા વિધાનનો વિગ્રય છે. ન્હાનાલાલના કેટલાક કાવ્ય કલા-વિધાનના ઉત્તમ નમુનારૂપ છે. પરંતુ કલાપિની કેટલીક ગઝલોની ઉત્તમ અસર તેમાં રહેલી નથી. મૂની ખામીને લીધે ઓછી થઈ જાય છે, અને ઉત્તમ પદ્યોને પડ છે. આવવાથી તે નજરે ઉપસો આવેલો જણાય છે.

‘ હમો ’ એ નાનની ગઝલનો હૃદયપ્રાવક ઉપાડ,

“ કદન વીણુ લાસ વૈરાને હીનાનાની પડી હીલખર,
ખકા તેની ઉપર ચાતા અરે તુજ હાથ શું આબુ ?

(વગેરે પાકનઓથા થઇ

કદમ તુજ માસવા ગભરૂ પડયો તો પેગમા ત્હારા
જકામાં ફેંકતા ત્હેને અરે તુજ હાથ શું આબુ ?

જેવા ભાવપાણી અને શબ્દ સાહિત્યથી ભરેલી કડીઓમાં કાચમ રહે છે, અને મર્યાદાથી આઠ કડી સુધી કવિતમય વાતાવરણમાં રહી તે વાતાવરણથી મનને જાડું પડે છે અને સક્રય પણ શક્ય થઈ શકે છે.

“ ભરી હેતા રડયો, સાકો, ત્યારે તુ થઇ શુરુસે

તને લાત ન દેતા દહે તુજ હાથમા શું આબુ ?

જે પવિત્ર રીતનું, ઠાકગતી વાણી સાથે અચડાય છે, મુદર સ્વપ્નમાંથી અચાનક જાગી નીકળેલા ઓરડાના દિવાલોમાં અજાણતા જોડે સ્થિતિ થાય તેવી રીતમાં તે મુકાય છે અને

રહે આખાંદ તું દીલગર, અને ખબર, અને ખાહુ
અરે પણ ધરક કરવાથી અમારે હાથ શું આવ્યું ?

સરખી પંક્તિઓથી પુરા થતા કાવ્યના પાછલા ભાગોનો રસ ડરતો ડરતો અનુભવે છે

પરંતુ આ સઘળા વિવેચન ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે કલાપિ ગઝલ લખનાર તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. ઉપરના સઘળા દોષો એ કવિની પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂઆતની સ્થિતિ સૂચવે છે અને તેના કારણેનો કડો અભ્યાસ કરી આ સઘળા દોષોથી મુક્ત થતો જતો કવિ પોતાનો વિકાસ કેવી ઝડપથી સાધ્યે જતો હતો તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. 'તું મ્હારી હતી' એ ગઝલની મીઠ શબ્દ રચના, દૃષ્ટાંત તરીકે,

હવા તુજ વસ્ત્રની પલટી, ચમન મ્હારો ગયો ફીટી

હવે આ હાડપીંજરને રહી અંબમની ખરકત

'ધરકના ખંડા' સરખી મસ્ત ઉછળતી કવિતા, 'ત્યાગ' સરખી બંધન મુક્ત થવા પ્રયત્નથી વૃત્તિના ઉદ્ધાર, 'પરવાયો' સરખી નિરાશાની પરાકાષ્ટા જેમા

'પ્રહાની બંદગી કરજે હું તો એથીય પરવાયો.'

જેવી હૃદયભેદક પંક્તિઓની પરંપરા છે તે, 'હમારી પીછાન' જેવું સાધુ-સુદીના આદર્શ જીવનનો ખ્યાલ આપનાર કાવ્ય, અને 'સાક્ષીને કપકો' જેવી નાજુક શૃંગાર રસની ભરેલી ગઝલો ગુજરાતને આપનાર કવિ નિષ્ફળ નિવડ્યો ગણાયજ નહિ. કવિઓની ખામીનાં વિવેચન તે તેમથી યથાર્થ ખૂબીઓ સમજાય એટલાજ માટે જરૂરના છે; અને સમજાવથી કરેલો ખામીઓનો અભ્યાસ શિશુશીલ ધર્મ પડે છે. સુદી ગઝલનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપતી 'સતમને' નામની ગઝલ તેને ગઝલ લેખકોમા ઉચ્ચ સ્થાન આપવા માટે પુરતી છે અને તેના ગુણ વર્ણન માટે અવકાશ નથી, પરંતુ 'અયે ઉશ્કત, અયે બેગમ' ના સંબોધનોથી પોતાની કવિતાનું મંગળાચરણ શરૂ કરતો કવિ વિવિધ લાગણીઓની પરિક્રમા કરતો સાત રસના સાગર રૂપ 'આપની ચાહી' માં વિરામ પામે છે તે વિરામકાળ છન્નીસ વર્ષે ન આવતાં વધુ લખાયો હતો તે ગુજર સાહિત્ય કેટલું વધારે સમૃદ્ધિવાન ખનત તેનો વિચાર આપણને પુકારવાને ગ્રેરે છે કે 'આસુ મહીએ આંખથી ચાહી ઝરે છે આપની.'

કલા અને તહેનું સ્વરૂપ.

લેખક-રા. મહારાકર પાપટલાલ આચાર્ય, બી એ

'That art is greatest which conveys to the mind of the spectator, by any means whatsoever, the greatest number of the greatest ideas, and I call an idea great in proportion as it is received by a higher faculty of the mind and as it more fully occupies and occupying exercises and exalts the faculty by which it is received

—Ruskin

કલા સખધી પ્રતોથી ક્યા વિચારસીલ મનુષ્યને મુગ્ધવશુ ઉત્પન્ન થઇ નથી? અને તે પ્રતો પણ કેવા વિષય છે? કલા શુ છે? મનુષ્યજીવનમા તે કયુ સ્થાન ભોગવે છે? તહેનો શો ઉદ્દેશ છે? તહેનો ઉપયોગ શો છે? ઇત્યાદિ પ્રતોની ચર્ચા આપણા મુર્જર સાહિત્યમાં નેટલે અશે થવી નેપ્રએ તેટલે અશે થઇ નથી.

વળી, એમ પણ બને છે કે અમુક ક્ષણોનો પ્રચાર રૂઢ થઇ જવાથી આપણે તહેનો ઉપયોગ કરવા છતાં તહેના અર્થ મળ ધે મળીર વિચાર કરતા નથી, અથવા તો તે સખધી ઉપસ્થિત થતા પ્રતોની ચર્ચામાં ઉતરતા નથી એમ પણ જોવામાં આવ્યુ છે કે જેમ અમુક ક્ષણોનો અર્થ મૂઢ અને અનિશ્ચિત વધારે તેમ તહેનો લોકો છુટથી ઉપયોગ કરે છે આ સર્વ ઉપરથી અહિ મળેલા આપ સર્વ વિદ્વાનો સમક્ષ કલા મળ ધે કેટલાક વિચારો નિવેદન કરવાનુ ઉચિત ધાર્યુ છે આ ન્હાના લેખમા કોઇ પણ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તનુ પ્રતિષ્ઠાપન કરવા કરતા એક દષ્ટિબિન્દુ જ રખૂ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને એ રીતે જ આપ આ લેખને તપાસશો એવી નમ્ર વિનંતિ છે.

કલા સખધે કઇ પણ લખવા પહેલાં તહેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે આંહ 'કલા' એ ક્ષણે ધણા આપક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. અંગ્રેજીમા Art ક્ષણે જે રૂઢ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તે અર્થમાં ન વાપરતા 'બ્હારની સગાદારા દર્શાવેલા મનના ભાવ', એવો અર્થ સ્વીકાર્યો છે એમર્સનના લલિત અને ઉપયોગી એવા બે કલાના વિભાગનો અહિ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી

કલા એટલે શુ? એ કેવા પ્રમ? જેને પૂછીયે તે ઉતર આપશે કે સૌન્દર્યનુ ભાન કરાવનાર પ્રવૃત્તિ તે કલા આ પ્રમનો ઉકેલ કરતાં એમર્સન કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં કેટલાક એવા તત્વો રહેલા છે કે તે તહેના મનની ભાવનાઓને મુર્તિમાન સ્વરૂપ આપી તહેને પ્રકટ કરવાને પ્રેરાય છે જે જે ભાવો તહેના હૃદયમા ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે સર્વ કોઇ વિશિષ્ટ સ્વરૂપમા પ્રકટ થવા પ્રયત્ન કરે છે આવા અનુભવેલા ભાવો બહાર પડે ત્યારે જ મનુષ્યને ક્ષાન્તિ થાય છે, અને તેથી તે બુદ્ધિપૂર્વક અથવા અજ્ઞણતા પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે, તહેમા પોતાની મનોમત ભાવનાઓ અથવા વિચારોને બુદ્ધિપૂર્વક મૂર્ત કરવી તહેનુ નામ કલા પ્રકૃતિ એ સૌન્દર્યનુ પરમ નિધાન છે પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકૃતિના સામાન્યમાં સામાન્ય દસથી પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અમુક અસર થાય છે, પરંતુ કેટલીક

વિરલ વિશ્વતિઓને તો ત્હેના સૌન્દર્યદર્શનથી એટલો અધો હર્ષાનિરેક થાય છે કે તેઓ તે સૌન્દર્યને પોતાના હૃદયમાં ઉતારી લઈ નાના પ્રકારના નવીન સ્વરૂપોમાં પુનઃ પ્રકટ કરે છે. સૌન્દર્યના નવીન સ્વરૂપોનું સૃજન ને કલા પોતાના અભિપ્રાયનું મોહન આપતા એક સ્થલે એમર્સન લખે છે કે

“ A work of art is an abstract or optome of the world. It is the result or expression of nature in miniature. Thus is art a nature passed through an alembic of man ”

એમર્સનના કલાસંબંધી વિચાર સામાન્ય વિચારો ગણવામાં માધ્યમ નથી પરંતુ આ લક્ષણ ઉપરથી પુનઃ પ્રશ્ન થાય છે કે સૌન્દર્ય એટલે શું? આ પ્રશ્ન સનાતન છે. અનેક વર્ષો થયા આ પ્રશ્ન પૂજાતો આવ્યો છે, મને છતાં અद्याપિ ત્હેનો સમાધાનકરક કિતર મળ્યો નથી વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞો અને શાસ્ત્રવિશારદોએ સામાન્ય મનુષ્યની ભુદ્ધિને અગમ્ય એવા ત્હેના પરસ્પર વિરોધી લક્ષણો બાધ્યા છે, અને છતાંએ હજી નવા લક્ષણો અપાતા જાય છે એમર્સન તો કહે છે કે સૌન્દર્યનું લક્ષણ જ બાધી શકાય નહિ તે ભુદ્ધિનો વિષય જ નથી મોરીટ્ઝ નામે એક જર્મન વિદ્વાન કહે છે કે સૌન્દર્ય શું એ સમજી શકાય નહિ અમુક સુદર પદાર્થની સમક્ષ ઉભા રહી એ પદાર્થ સુદર છે એમ આપણે કહી શકીએ; પરંતુ તે જા માટે સુદર છે અથવા તો ક્યા ક્યા નરનો હોય ત્યારે અમુક વસ્તુ સુદર કહેવાય એ આપણે કહી શકતા નથી ગ્રિકન કહે છે કે, કોઈ પશુ સ્પૃશ્ય પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપના ગિન્તનથી આપણામાં જો આનંદનો ઉદય થાય તો તે પદાર્થ સુદર છે એમ ગણાય મક પોતાના The Sublime and the Beautiful નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે, કલાનો ઉદ્દેશ સૌન્દર્ય અને ભવ્યતા પ્રકટ કરવાનો છે, અને જનાયસરક્ષણ એ સૌન્દર્યનું આદિકાંગણ છે કેન્ટ, શીલર, હર્મોલ્ડ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિના મત અનુસાર જે કંઈ સ્પૃશ્ય લાભની આશા વિના અહેતુક આનંદ આપે તે સૌન્દર્ય છે શીકેટ, હેગલ, શોપનહોર આદિ કેટલાક ગહસ્તવાદીઓ એમ માને છે કે સૌન્દર્ય એ અનતનો આવિર્ભાવ છે વિષયવિસ્તાર અને કાલના મર્યાદાના લભના ભયથી અનેક તત્ત્વોના અભિપ્રાયોને ઉલ્લેખ કરવાનું અને ત્હેનું તારતમ્ય કહાડવાનું આ સ્થાને શક્ય નથી, અહિં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે કેટલાક પ્રમાણપુર સરતામાં, કેટલાક દેખીતા વિરોધના શમનમાં, કેટલાક પરિમિતમાં અપરિમિતના દશનમાં સૌન્દર્ય જુએ છે

આ પ્રમાણે સૌન્દર્યની લિમ લિમ બાધ્યાઓ તપાસતા આટલું દક્ષિત થાય છે.

૧. સૌન્દર્ય એ પરમાત્મસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે, અને ત્હેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોઈ અધિષ્ઠાનની જરૂર નથી,

૨. સૌન્દર્ય એ હેતુરહિત અને સ્વાર્થની લાવનાથી વિમુક્ત આનંદ છે.

પરંતુ જરા વિચાર કરતા જણાશે કે આ બંને લક્ષણોમાં અતિઆસિત મોષ છે પ્રથમ લક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ અને રહસ્યવાદથી પરિપૂર્ણ છે, પરંતુ ત્હેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને જીવનનો સમાવેશ થઈ જાય છે (હેગલ, શેલીંગ અને કેટલાક ફ્રેચ વિદ્વાનોના મત અનુસાર) બીજું લક્ષણ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ ત્હેમાં પશુ સુરાપાન, સુકોમલ ત્વચાનો સ્પર્શ ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન થતા આનંદનો સમાવેશ થઈ શકે છે

આ ઉપગત અમુક વસ્તુમા સોન્દર્ય છે કે નહિ ત્હેનો નિર્ણય કોણ કરે ? ન્યા એક મનુષ્યને વિરૂપતા વિષમતા અને મહિનતા જણાય ત્યા અન્યને સુદરતાના ભંડાર ભાસે છે એકાદ સખ્યા સમયની ભવ્ય શાંતિ અથવા તો સમુદ્રનું સનાતન ગાન અથવા કોઇ નદીતીર ઉપર ઉભા રહીને જોયેલી ચાંદની એક કવિહૃદયમા માનન્દ્યની જેવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે તેવી અન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યના મનમા ન થાય એ વાત તો આપણા નિત્યના અનુભવની છે. સોન્દર્યની ભાવનાનો આધાર મનુષ્યની ત્રિય ઉપર રહેલો છે આ રુચિ-taste મા કેટલું વૈચિત્ર્ય છે ? તેનો આધાર મનુષ્યની કેળવણી પરિસ્થિતિ, સરકાર ઇત્યાદિ ઉપર છે પણ મનુષ્ય પોતાની રુચિનું નિયમન કરી ત્હેને એક માર્ગેથી વાળી લઇ અન્યત્ર દોરી શકે છે એકને દ્રાક્ષ રુચે અને અન્યને દાડમ રુચે તો ત્હેના કારણો આપી શકાય નહીં અને ત્હેને માટે અમુક અચલ નિયમો પણ ઘડી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે કલાનું લક્ષણ તપાસતા આપણે અન્ને ત્હેનો આધાર એક આકર્ષક તત્ત્વ પર રહેલો છે એવું જોઈ શક્યા આવી અપ્રણ અને અસતોષજનક વ્યાખ્યા સ્વીકારવાથી કલા શું અને અકલા શું ત્હેનો નિર્ણય કરવાનું કાય વિષમ થઇ પડશે, અને કદાચ રૂચિભિન્નતાને પરિણામે કલામા કલા છે જ નહિ એ સ્વીકારવાનો અત્રિય પ્રવગ પ્રાપ્ત થશે.

કલા એક માનુષિક પ્રવૃત્તિ છે આવી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ જનસમાજની એવા સાધી ત્હેનું કેટલે અંશે કલ્પાણુ કરી શકે છે, તે ઉપગ્રથી ત્હેની મહત્તાનું માપ નિકળી શકે આવી પ્રવૃત્તિઓને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી, તેથી 'કલાની ખાતર કલા એ સિદ્ધાન્તમા પ્રમ સમાયેલો છે.

કલા એ મનુષ્યના વ્યવહારનું એક માધન છે કલાની તૃતીના દર્શન અથવા શ્રવણથી અભિવિધાયક અને તે સમયે અથવા પાછળથી એ કલાની કૃતિ જોનાર અથવા સાલજનાર વચ્ચે એક પ્રકારનો સદૃશ સંબંધ બધાય છે વાણી પણ આવા વ્યવહારનું માધન છે, અને તેથી પણ બે મનુષ્યો વચ્ચે મધ્ય મધાય છે પરંતુ ત્હેમા અને કલાની તૃતિમા ભેદ એટલો છે કે મનુષ્ય વાણીદ્વારા પોતાના વિચાર અન્યને જણાવી શકે છે ત્યારે કલાદ્વારા પોતાની ભાવના (emotions) અન્યમા સંક્રાન્ત કરી શકે છે.

એક મનુષ્યે વ્યક્ત કરેલી ભાવનાને ઇન્દ્રિયગમ્ય કરી ત્હેને અનુભવવાની શક્તિમા કલાના બીજ રહેલા છે એક મનુષ્ય હસે છે, ત્યારે અન્યને પણ હસવું આવે છે, એ અન્યની ભાવનાઓ અનુભવવાનું પરિચિત ઉદાહરણ છે મનુષ્ય પોતે ભાવના અનુભવતો હોય તે જ મમયે અને તે જ સ્થાને પોતાના સ્વરથી અથવા દેખાવથી બીજા ઉપર અસર કરે પોતે બગાસુ ખાય ત્યારે અન્ય મનુષ્ય પણ બગાસુ ખાય, તો તે કલા નથી પરંતુ અન્યમા પણ પોતે અનુભવેલા ભાવનાનો ઉદય થાય એવી શુદ્ધિથી ત્યારે એક વ્યક્તિ બ્હારની કોઇ પણ નજારા પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરે ત્યારે જ કલા થાય છે એક સાદું દ્રશ્યત લક્ષ્ય. એક બાલક પ્રત્યી બહુ ભય પામતો હોય, અને એકાદ વખત ત્હેને અધારી રાત્રિએ એકલા જતું પડ્યું હોય, તે વખતે ત્હેના મનમા ભયનો જે સચાર થયો ત્હેનું ભાન કરાવવાને ગત્રિનો અધગાર પોતાના હૃદયની ભીતિ, મર્ત્ત્ર પ્રસરી રહેલી શાન્તિ અને નિર્જનતા ઇત્યાદિનું વર્ણન કરે અને વર્ણન કરતા પોતે પણ તેવી જ ભાવનાઓ

અનુભવે અને તહેના ઓતાઓમા પણ તે જ ભાવનાનો ઉદય થાય તો એ કલાની કૃતિ થઇ ગણાય. આમા રાત્રિએ બહાર જવું બંધએ એવું આવશ્યક નથી પોતાની કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને પણ પોતાની લાગણીઓ દર્શાવી શકે તો પણ તે કલા થઇ ગણાય. આ પ્રમાણે ભાવનાની સંકાન્તિ એ કલાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ ભાવનાઓ ગમે તે હોય આનંદ, આશા, શોક, દુઃખ અથવા એવી ગમે તે ભાવના કલાનો વિષય થઇ શકે છે માતૃભૂમિ માટેનો પ્રેમ, નૃત્યનો ઉદ્દાસ, વિનોદવાર્તાથી થતો આનંદ, પ્રાતઃકાળમા સૂર્યના ભગ્ન દર્શનથી થતો હર્ષસમુદ્દાસ, કોઈ પણ નિપુણ ચિત્રકારની કૃતિ એવાથી ઉપજતું માનદાશ્રય આ સવ કલા છે.

હવે આપણે આ દ્રષ્ટિબિન્દુથી કલાનું લક્ષણ બાધી શકીએ પોતે અનુભવેલી એક ભાવનાને પુનઃ ઉદ્દોષિત કરી તહેને ગતિ, વર્ણુ રેખા, સ્વર અથવા શબ્દની અમુક રચના દ્વારા અન્યમા સંકાન્ત કરી તહેનો તહેને અનુભવ કરાવવો એ કલાની પ્રવૃત્તિ.

આ કલાની પ્રવૃત્તિના મૂલ્ય મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલા છે. તહેનામા જેમ સામા માણસના વિચાર સ્હમજવાની શક્તિ છે, તેમ જ બીજાની લાગણી સ્હમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ રહેલી છે. આ શક્તિ જ કલાનું પોતડ મળ છે. વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરેલા વિચારો સ્હમજવાની શક્તિથી જેમ મનુષ્ય અન્ય પ્રાણી ઉપર શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે, તેમ અન્યનું પ્રકટ થતું હૃદય સ્હમજવાની આ અદ્વિત શક્તિથી તહેની સંસ્કૃતિનો પ્રસાર અને વિકાસ થયો છે.

આ પ્રમાણે માનવીના જીવનમા કલા એક અતિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે આપણા પરમ કલ્યાણની સાધક છે, અને પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિની પ્રેરક છે. કલાના અભાવે મનુષ્યમાં એકતા માધવાનું કાર્ય ઘણું વિકટ થાન અને પરસ્પરને ઘાત કરનારા હિંસક પ્રાણીઓ કરતા આપણે તિલમાત્ર શ્રેષ્ઠ થઇ શકત નહિ.

જગતમા સર્વત્ર કલા દિગ્ધિએ પડી નથી આધુનિક સમયમા કલા સમૃદ્ધિ આપણું જ્ઞાન એટલું વ્યસ્ત અને અનિશ્ચિત છે કે આપણે કલાભાસ અને કલા વચ્ચે રહેલો ભેદ વિસરી ગયા છીએ, અને અકનાને પણ કલા કહેવા લાગ્યા છીએ ત્યારે કલાની કૃતિમાં વસ્તુ બાદ કરતા આવશ્યક અંગો કયા કયા હોવા જોઈએ ?

પ્રથમ તો, પ્રત્યેક કલાની કૃતિમાં સ્થામા માણસને અસર કરવાની શક્તિ જોઈએ. જો કોઈ મનુષ્ય વિશેષ શ્રમ લીધા વિના અથવા તો પોતાનું દ્રષ્ટિબિન્દુ બદલાવ્યા વિના કર્તાના ભાવ અનુભવી શકે અને તહેની સાથે માનસિક એકતા અનુભવી શકે તો તે કૃતિ કલામય છે. આવી એકતાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે ભોક્તાને એમ જ લાગે છે કે એ કૃતિ પોતાની છે, અને તેમા પ્રગટ થયેલા ભાવો પોતાના જ છે, પરંતુ પોતે દર્શાવી શકે તહેના કરતા ઘણી સરસ રીતે પોતાના મનોગન ભાવોનું દર્શન આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે એક ખરી કલાની કૃતિથી કર્તા અને ભોક્તા વચ્ચે અદ્વિત ઉત્પન્ન થાય છે. બ્યક્તિ બ્યક્તિના ભેદ માવતો લય કરી આ અદ્વિતભાવને ઉત્પન્ન કરવો અને પોષવો એ જ ખરી કલાનું પ્રધાન લક્ષણ અને આકર્ષણ છે.

આ અસર કરવાની શક્તિનો આધાર ત્રણ ઉપાંગ ઉપર છે (૧) સંકાન્ત કરેલી ભાવનાની અદ્વિતા, (૨) સ્પષ્ટતા, અને (૩) કર્તાની હૃદયવિશુદ્ધિ (Sincerity). ભાવનાની

અપૂર્વતાથી અમર ડરવાની શક્તિ વધે છે, એ તો સર્વમાન્ય છે એટલે તે વિષે વિશેષ-કહેવાનું નથી, પરંતુ શુદ્ધ કલાની પ્રત્યેક કૃતિમાં સ્પષ્ટતા તો જોઈએ જ્યાં સુધી કલાકાર પોતાની હૃદયગત ભાવનાઓને સ્પષ્ટતાથી મર્ત ન્વરૂપ આપી શકે નહિ ત્યાં સુધી સ્હામાના મનમાં તહેની યથેચ્છ છાપ પડે નહિ. પરંતુ આ બંને ડરતા પણ હૃદયવિશુદ્ધિ તો ખાસ આવશ્યક છે પ્રત્યેક કલાવિધાયક અમુક ભાવના અનુભવે છે ત્યાર પછી અન્યને પણ તહેનો અનુભવ કરાવવા પ્રેરાય છે, તહેની આતર પ્રેરણાથી તે પોતાના ભાવો દર્શાવ્યા વિના રહી શકતો નથી પોતાના આનંદમાં બીજાને ભાગ આપવો એ મનુષ્યસ્વભાવ છે કલાકારની હૃદય-વિશુદ્ધિ જેટલી જ્યારે તેટલી જ મગ્નતાથી તહેની ભાવનાઓ પ્રકટશે, અને સ્હામાને અસર કરશે. તહેનામાં હૃદયની શુદ્ધતા હશે તો સ્પષ્ટતા આપોઆપ આવશે જ્યારે આ હૃદયવિશુદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે કલા નહિ પરંતુ કલાભાસ થાય છે, ભોક્તાને આકર્ષી રાખવા માટે અનેક પ્રયુક્તિઓ કરવી પડે છે આ કલાભાસમાં હૃદયની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવાની જરૂરિયાત જેવું કયું હોતું નથી પરંતુ, દ્રવ્યોપાર્જન, યશ પ્રાપ્તિ આદિ શુદ્ધ હેતુઓ જ તહેના પ્રેરક હોય છે. ખરા કલાકારમાં ભાવનાઓ અનુભવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, ગમે તે સ્વરૂપે એ ભાવો પ્રદર્શિત કરવાની ઇચ્છા અને શક્તિ હોવા જોઈએ, અને કલાની ઉત્કૃષ્ટતા માધવા માટે તહેનામાં તે સમયના ઉચ્ચતમ સરકારે ઓતપ્રોત થયેલા હોવા જોઈએ કલાકારમાં ઉપર કહેલા ત્રણ અંગોની ન્યૂનતાધિકતાના પરિણામે કલાની મહત્તા માપી શકાય છે

આવું કેટલે કલાનું સ્વરૂપ છે ખરી કલામય તૃતી કલાવિધાયકના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થઈ સ્હામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે છે કલાકારના હૃદયની બલવાન અને અનિવાર્ય પ્રેરણા એ કલાની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને મનુષ્યજીવનના ઉચ્ચ અંગોને ઉચ્ચતર બનાવવા એ તહેનો ઉદ્દેશ અને સદેશ છે

જ્યારે કલાનો ઉદ્દેશ આવા ઉચ્ચ છે, ત્યારે સ્વભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે તહેનું વસ્તુ શું હોવું જોઈએ ? પરંતુ તે વિષય એટલો વિશાળ છે કે પ્રસ્તુત લેખની મર્યાદામાં તે સંબંધે ચર્ચા કરવાનું પણ અશક્ય છે માત્ર એટલું જ બસ છે કે મનુષ્યજીવનના શ્રેયને અર્થે જે વડે ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રસાર પામે અને જે દ્વારા તહેમનું ઐક્ય સંધાય તે સર્વ કલાનું વસ્તુ હોઈ શકે છે

આપની આસપાસની સૃષ્ટિના રહસ્યોની મિત્રાસા એવો વિજ્ઞાનનો અર્થ લઈએ તો જરા વિચાર કરતા પ્રતીત થશે કે કલા અને વિજ્ઞાન રચે ગાદ સંબંધ છે અમુક દેશ-કાલના લોકો આવશ્યક ગણે તે પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવા અને તહેને જીવિગમ્ય કરવા એ કામ વિજ્ઞાનનું છે અને તે જ મત્યોને જીવિગમ્યથી ભાવનાના પ્રદેશમાં લાવવા એ કાર્ય કલાનું છે અમુક વિષયમાં જ્યાં મનુષ્યને દલીલથી પ્રતીતિ થાય નહિ ત્યાં કલા તે વિષયનો તહેને અનુભવ કરાવે છે વિજ્ઞાનમાં અમુક પ્રકારના જ્ઞાનની પરપરાની જરૂર પડે છે, પરંતુ કલામાં આવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી નથી પ્રત્યેક મનુષ્ય કલાને સ્હમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ ધરાવે છે કલાનું કાર્ય મહાન છે, જગતમાં સ્થાપિત થયેલા ન્યાયમંદિરો અને પોલીસના સરથાનોથી જે કૃત્રિમ શાન્તિયુક્ત એકતા થાય છે, તે દૂર કરી સ્વયંજી

પ્રેરણાથી એકતા ઉત્પન્ન કરતી એ કલાનો ધર્મ છે વિજ્ઞાન અને કલાને સમઘ હોવાથી આ મહાન કાર્યની કષ્ટસિદ્ધિમાં તહેને પણ ભાગ આપવાનો છે અને તેથી તહેની કાર્ય-પદ્ધતિમાં હવે ફેરફાર થવો જોઈ છે મનુષ્યની કલ્યાણસાધના થી રીતે થાય, તહેની ઉત્પત્તિ અને પ્રકારે થાય છતાં વિષયોના ચિન્તાનો ભાર વિજ્ઞાને સ્વીકારવો જોઈએ ક્રીએ પરંતુ આને વિજ્ઞાન શું કરી રહ્યું છે? થજુ થયું છે અને થાય છે, અને આપણું ત્રેય પણ સધાય છે પરંતુ મુરોપની પ્રયત્ન યાદવીએ આપણને દર્શાવ્યું છે કે મનુષ્યરક્ષણ કરતાં મનુષ્યભક્ષણના ઉપાયો શોધવા એ વિજ્ઞાનનું કર્તવ્ય થઈ ગયું છે. વિજ્ઞાન કલાનું આધાર-સ્થાન છે, એ તો ઉ-માર્ગમાંથી હશે તો કલા પણ તેવી જ થશે. માટે મનુષ્યના હિન-ચિન્તાનના વિકટ પ્રશ્નોના ઉકેલ કલાથી તહેમને વ્યવહારમાં ચોજી પોતાનો ધર્મ પગિપાલન કરવાની વિજ્ઞાનને જરૂર છે.

કલાનું ભવિષ્ય પ્રોજેક્શન છે આપ્રમાણે જેમ જેમ તહેનું તાત્વિક સ્વરૂપ સ્કમજતા જાય, તેમ તેમ આપણી ભાવનાઓ ઉચ્ચ બની આપણી ઉત્પત્તિ થતી જશે, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભાતુભાવ વિકાસ પામશે, સ્વાર્પણ અને મેવાની દીક્રા લેવાશે, અને પાર્થિવતાના અશોષો જોઈ થઈ આપણામાં દિવ્યતા વૃદ્ધિ પામતી જશે. કલાને આપણને માત્ર આનંદ, વિનોદ અથવા વિભવનું સાધન ન ગણતા, તહેને માનવજીવનમાં એક આવશ્યક વ્યવહારનું સાધન ગણતાં શીખીશું, તેમ તેમ તહેનો સર્વાંગ વિકાસ થશે કાષ્ટને આ Sentiment લાગશે અને છે પણ તે જ પણ જમતના કલા મહાન કાર્યો તહેણે સાધ્યા નથી?

કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોય લખે છે કે:

‘The destiny of art in our times is to transmit from the realms of reason to the realm of feeling, the truth that well-being of men consists in being united together, and to set up in place of the existing reign of force, that of God : e of love which we all recognise to be the highest

Possibly in the future, science may reveal to art yet newer and higher ideals which art may realise, but in our time the destiny of art is definite and clear’

અન્તમાં આપણા નીચીન ગુજરાતમાં કલાની બાન્તિચુકત સ્કમજ્યનો દય થઈ જાએ, અને કલાનો સર્વતોમુખી વિકાસ થાઓ એવી મુનેચ્છા છે, અસ્તુ*

*પ્રમાણુકત મેં Tolstoy (What is art? Ruskin Modern Painters Vol. I. Emerson Essays on Art, Beauty, Michael Angelo, and Beauty in Nature.

ઘટિણસ વિભાગ.

ત્રી. અળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
અધ્યક્ષ 'ઇતિહાસવિભાગ'

ઇતિહાસ દિગ્દર્શન.

[અમદાવાદમાં મળેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી કરેલું વ્યાખ્યાન.]

બે ધુઓ,

આપ મહેને આજે આ મોટું માન આપો છો તે માટે હું કંયા શબ્દોમા આભાર માનું તે મહેને સુઝતું નથી. આપણા ગુજરાતી વાઙ મયમા ઇતિહાસનું સ્વતંત્ર લખાણ કહી શકિયે એવું હજી થોડું જ થયેલું દેખાય છે ઇતિહાસને લગતી સ્વતંત્ર શોધખોળ મળ્યું શકિયે એવી પ્રવૃત્તિ પણ આજ સુધી આપણામા કોઇ કોઇએ જ કરેલી છે અને તેમાના પણ કોઇ હજી સુધી ખાસ બાણીતા થવા પામેલા અત્યારે હવાત નથી આવી વસ્તુસ્થિતિમા જે માણસે એ દિશામા નહીં જેવી જ પ્રવૃત્તિ કરેલો છે, તેવાને આપનો સરનશીન બનાવો છો, તેમા (હું બુલતો ન હઉં તો) ગુજરાતના બીજા કોઇ વધારે લાયક ઇતિહાસ-સેવકને અન્યાય નથી થતો, એ ઉપરાંત મ્હારી આ ખુરશીને માટે કથી લાયકી મહેને સમજાતી નથી. માટે, બધુઓ, આપ સૌ મહેને આ અપૂર્વ માન આપો છો તેનો બધો જશ આપની ઉદારતાને જ આપવા રજા લઉં છું.

§ ૧. પ્રાચીન કાલના ઇતિહાસને લગતી વિદ્યાઓ.

બીજાં ક્ષેત્રમા તેમ આમા પણ આપણી ગુજરાત કાઠિયાવાડની ભૂમિએ એક એવું નરરત્ન આપણને આપ્યું હતું, કે તે આખી દુનિયાના શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસશોધકોની વીણી વીણીને કરેલી હારમા પણ દીપી ઉઠે. એ નરરત્ન તે પડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી. અશોકના સિલાલેખોની પ્રાચીન લિપિ ઉકેલવાનું માન દુનિયા બેમ્સ પ્રિન્સેપને આપે છે, અને પ્રિન્સેપ એ લિપિના મૂલાક્ષરોમાની મોટી સખ્યા પ્રથમ બેસાડી એ ખરું. પરંતુ પ્રિન્સેપ પોતાનું કાર્ય અધૂરું યુકતિને ન્હાની ઉમરમા ગત થયા. એમની ઉકેલણીમા કેટલીક ભૂલો પણ હતી અને માત્ર અટકળો એથી વધારે હતી. એ લિપિના દરેક મૂલાક્ષર અહીં બેદાક્ષર અને ચિહ્નને નિર્વિવાદ ઉકેલવાનું કાર્ય પૂરેપૂરું કરી આપનાર ખરી રીતે આપણા ભગવાનલાલ હતા. આપણા દેશના પ્રાચીન લેખો તામ્રપત્રો પ્રચસ્તિઓ ગ્રંથો આદિમા તુટક વંશાવલિઓ અને સનતા સ્પષ્ટ નિર્દેશ વગરની સાલો હોય છે એ બાણીત છે. આમાથી જેટલા ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ચોક્કસ બેસાડી આપ્યા, તેટલી સખ્યામા અને તેટલા મહત્વના એમના સમયના કે એમના પછીના બીજા કોઇક જ વિદ્વાને નક્કી કર્યા હશે આપણા દેશમા અનેક સનો આલેલા છે તેમાથી કયો કયારે શરૂ થયો, કયા સુધી ચાલ્યો, અને કેટલા પ્રદેશમા પ્રવર્તેલો, એ નક્કી કરવામા હજી એ કેટલીક યુક્તેલીઓ બાકી રહેલી છે. અને પડિત ભગવાનલાલે પોતાની પ્રવૃત્તિ આરબી ત્યારે તો એ વિદ્યાના પ્રદેશનો મોટો ભાગ અનિશ્ચિતતાઓ અને અટકળોના માનીતા ક્ષેત્ર જેવો હતો. ઇતિહાસની ઇમારત મણી શકાય તે માટે જમીન સાફ કરવાની, પાથો પૂરવાની, ઈંટો પાકવાની, અને બીજા સાહિત્ય અપમા લઇ શકાય

એવા રૂપમા તૈયાર કરવાની આવી અને આને મળતી સિક્કાચાન્દ્ર, મૂર્તિચાન્દ્ર, ઇમારતચાન્દ્ર, ઉપકરણચાન્દ્ર આદિ અનેકાનેક વિદ્યાઓ છે. તેમની ધણીખરીમા હિંદના પ્રાચીન કાળને લગતું જેટલું કાર્ય જેટલી શાસ્ત્રીયતા અને સર્ગશક્તિથી ભગવાનલાલે કરી આપ્યું છે અને જેટલા મહત્વના નિર્ણયો એમણે સ્થાપી આપીને સર્વમાન્ય બનાવ્યા છે, તેટલા એમના સમયના કે એમના પછોના આ વિદ્યાઓને લગતા કોઇ પણ વિદ્વાને કરેલા નથી. પ્રાચીન ગ્રંથો, ધર્મસ્વરૂપો, સસારરિવાજો, લોકકથાઓ, કલાઓના જીદ જીદ સમયોના સ્વરૂપ, આદિ વિષયોમા પણ એમનું જ્ઞાન અત્યંત બહોળું અને સગીન હતું, અને તેમાથી ઇતિહાસ તારવવાની એમની શક્તિ વિલક્ષણ હતી ટુકામા, એમની પ્રવૃત્તિના પચીસ વર્ષ દરમિયાન, એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૬૧-૨ માં એઓ પ્રથમ દાકતર બાઉ દાજી સાથે આ અભ્યાસમા જોડાયા ત્યાંથી માંડીને ૧૮૮૮ માં એમનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધીમા, નેપાલથી લઈ સુધીના પ્રદેશને લગતી પ્રાચીન વિદ્યાઓના વિષયમા કોઇ પણ મોટો નિર્ણય દુનિયાના કોઇ પણ વિદ્વાને કર્યો હશે, તેમા ભગવાનલાલે જાતે શોધી એકઠા કરી ઉકેલી ને પૂરા પાડેલા સાધનો અને તે ઉપરથી પોતે ઉપજાવેલા સૂચનો કારણજીત હતા, એમણે પોતે કરેલા નિર્ણયો પણ અતિ મહત્વના હતા અને મધ્યમામા પણ ધણા હતા, અને એવો કોઇ પણ વિદ્વાન હતો નહીં જે પોતાના નિર્ણયને ભગવાનલાલનો ટેકો નથી એમ જાણવામા આવતા શકામા પડી ન જતો, અથવા તો એથી ઉલટું પડિતજીનો ટેકો છે એમ જાણવામા આવતા પોતાનો નિર્ણય સુદૃઢ થયેલો ન ગણતો તે સમયના એક વિદ્વાને લખ્યું છે તે મુજબ ભગવાનલાલ "એક હિંદુ જેવા નમ્ર અને મળતાવડા, એક જર્મન જેવા દૃઢ, ધીરજવાન, મહેનતુ, ખતીલા, અને શોધક, એક અંગ્રેજ જેવી ચકોર, સદાપ્રવૃત્તિમય, સ્વતંત્ર યુદ્ધિશક્તિના, અને એક તીર્થંકર જેવા મંબીર હતા"*

મુખાઇ ઇલાકાના ગેઝેટિયરમા યુજસતકાઠિયાવાડના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે જે પ્રકરણો છે, તે સ્વયંમા બીજાઓના હિસ્સો પણ છે ખરો, પરંતુ એમાના મુખ્ય નિર્ણયોના ધણો મોટો ભાગ પડિત ભગવાનલાલે કરેલા નિર્ણયોના છે એવા-કના રાજવંશની ખરી વંશાવલિના શિવાલેખો પ્રથમ જોનાર, બેસાહનાર અને તેમનું મૂલ્ય સિદ્ધ કરી આપનાર પણ પડિતજી હતા. આ વગેરે એમની પ્રવૃત્તિના અનેકાનેક ફલ જ્યારે આપણે એમની પચીસીના આર્કિઓલોજી ખાતાના વાર્ષિક અહેવાલો, ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી આદિ સામયિક પત્રો, રાપલ એશિયાટિક સોસાયટીઓના જર્નલો અને તે વખતે અને પછી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોમા જોઈએ છીએ, અને તેમને પડિતજીના પોતાના ખાનગી કાગળો અહેવાલો આદિમાથી જે થોડું એક અત્યારે ટકી રહેલું છે, તે

* ઉપલા વાક્યમાનુ આ છેલ્લું કથન વિદ્યાવિજ્ઞાનના એમના સમાગમની મર્યાદામા જ ખરું છે. પડિતજીના નાજો વિગતવાર અને અતિ નિખાલસ છે, અને તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એમના સંબંધીઓને અને સામાન્ય પરિચયમા આવનારને એઓ કહક નીખા મિલનના લાગતા

X કેટલાક જગોનાની નકલો ત્રી હરિલાલ આધવજી બાઈ પાસે છે થોડા કાગળ પડિતજીના એક સંબંધી અને શિષ્ય બાઈ ગિરભંસ જર સમજીજીના વસંતે પાસે છે રોક કરસનદાસ વલ્લ-ભદાસ ઉપરના એમના જગોનો જથ્થો અને એમને સોપેલી નોનો આદિની પેટીઓ અત્યારે ક્યા હશે તે જાણવામા નથી એઓ જીનાગઢ સમયના નોનર તરીકે કામ કરતા હતા તે દરમિયાન કદા ત્રિમાસિક અહેવાલો લખી મોકલતા હતા, તેમાના ત્રણ જીના સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ નામના

સાથે સરખાવી જુદા જુદા વિષયોમાંનું એમનું કૌતવ સાબીત કરી શકીએ છીએ, ત્યારે આપંથુને દિલગીરી સાથે એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે આવા મહાસમર્થ વિદ્વાનોના લાભ આપણે પ્રાપ્ત બહુ જ ઓછો મેળવી શક્યો છે બીજા દેશોમાં આવેા ધુરધર પંડિત શોધખોળની જ્ઞાનાઓ અને સમ્રહસ્થાનો સ્થાપી રહે છે, તેમાં એમના શિષ્યો અને એમના પછીના વિદ્વાનો પેઢી દર પેઢી શોધ પર્યટન અને અધ્યયન કરતા રહે છે, અને વિદ્યા અને વાહન, ઇતિહાસ અને જ્ઞાન, નવી નવી બુદ્ધિઓ અને નવા નવા સાધનોની કસોટીઓ ચઢી વધે છે અને ફેલાય છે. આ પ્રમાણે આવી વિશ્લેષણ બુદ્ધિના મોટા મોટા નિર્ણયો સારી રીતે જળવાય છે અને પ્રસાર પામે છે અને નવા નવા અનુભવોને જન્મ આપે છે, એટલું જ નહીં પણ એ સાથે બળેલા અને મુકાબલે નજીવા જણાતા વિચારસ્રોતોમાંથી પણ કોઈને કોઈ આ પ્રમાણે બીજાજ્ઞામાં આવી ખીલે છે અને અડાખીડ વિચારવૃક્ષ ઉપજાવે છે.

પંડિત ભગવાનલાલની જીવનચર્યામાંથી આવા ૧૬ ગુજરાતને મળી ન શક્યા તેનું એક કારણ એ હતું કે એમનું આયુષ્ય ટુંક નીવડ્યું પરંતુ એ ઉપરાંત વધારે મહત્વનું કારણ પણ આપણે ધ્યાનમાં લેવાનું છે, તે એ કે ઇ. સ. ૧૮૮૮-૯૦ સુધી આપણે પ્રાપ્ત આવી વિદ્યાઓમાં એટલો તો પછાત હતો, કે આવા ક્ષમ્ અહીં ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે સંભવ જ ન હતો. હજી એ આવી વિદ્યાઓ તરફ આપણી પ્રજામાં જોઈએ એવું વલણ થયું નથી. ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી માડીને પંડિત ભગવાનલાલને રણજીતરામ વાવાભાઈ જેવા એ પાંચ શિષ્યો મળી ગયા હોત, તો જ આપણા પ્રાપ્તમાં પણ એવી ભગવાનલાલ એન્ટ્રિ-ન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ક્યારની એ ઉભી થઈને વિદ્યાના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પોતાના કિરણ પ્રસારી રહી હોત અને અત્યાં સુધી પણ આપણામાં રણજીતરામના જેવા એ પાંચ પ્રાચીન વિદ્યાબ્યાસંગીઓ પાકેલા મહારા જણવામાં નથી જે પ્રાચીન વિદ્યાઓના શુદ્ધ પરિશીલન વગર દટાઈ ગયેલા ઇતિહાસ ખોદી કઢાડી ઉઠેલી ને પાછા ઘટાવવા અશક્ય છે, તે તરફ આપણા બેવહાર પ્રાપ્તનું વલણ હજી એ એવું સરખું જ છે, એ આપણે નમ્ર ભાવે કબૂલ કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

પંડિતજીનો શિષ્યવર્ગ બહુ મોટો હતો. ડાક્ટર યુલ્કર અને જેમ્સ કૅમ્પબેલ, પ્રો. ફર્ન અને પ્રો. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણુસરકર, ડાક્ટર બર્નેસ અને ડાક્ટર કોર્ડિંગ્ટન, વગેરે અનેક વિદ્વાનો પોતે કલાઈ પંડિતજી પાસેથી શીખ્યા, એમ ઉમળકા ભરી આભારની લાગણીથી લખે છે એમના ગુજરાતી શિષ્યોમાં મહારા જણવાપ્રમાણે ત્રણ સુખ્ય હતા એમના મંબઈ ભદ્ર ગિરિનથ કર સામ્રજી, એમના જ વર્તનના આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત, અને મહેતાજી

માસિકમાં પ્રકટ થયેલા છે આ સર્વ અવરોધોનો સમ્રહ ગુજરાત વનિકચુલર સોસાયટી, ફાઈર્સ સમાજ, કે બરોળ કમિટીએ પ્રકટ કરી દેવો જોઈએ, નહીં તો અત્યારે જે મળી આવે છે તે પણ મોટા વર્ષમાં કલાધીન થઈ જશે આ કામ કરી આપવા માટે ઉત્તમ સપાઈક રા રા જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી છે, અને તેઓ પણ અત્યારે વૃદ્ધ થઈ ગયા છે.

* રિયર્સ સ્કૂલ (Research School).

+ પ્રાચીન ઇતિહાસની વિદ્યાઓ ઉપરાંત પંડિતજી આયુર્વેદ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર બહુ સારા જણતા અને જળરા મુસાફર એટલે વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં સલાદિ, વિધ્યાચળ, આશુ, અને નેપાળ-

રતિરામ દુર્ગારામ આમથી આમથી વલ્લભજી ન લાખુ આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાલી નીવડ્યા. રાજકોટમાં આવેલું વૉટસન મ્યુઝીયમ પંડિત ભગવાનલાલની અને એમને પગલે ચાલી આમથી વલ્લભજીએ કરેલી કાલિયાવાડની મુસાફરીઓનું પરિણામ છે. સ્વ વલ્લભજીના ગ્રંથો અને બીજા લખાણો વિશે એમના જ વિદ્વાન પુત્ર રા. રા ગિરિભાઈ કર અનુકૂલતાએ પુસ્તક બહાર પાડનાર છે, એટલે એ વિશે અહીં વધારે લખવાની જરૂર નથી. ભાવનગર દરમ્યાં તરફથી સ્વ વલ્લભભાઈ ગગાભાઈના તત્ત્રીપણ હેઠળ પ્રાચીન શિલાલેખો તામ્રપત્રો આદિના સુંદર પ્રતિકૃતિઓ અને શાસ્ત્રીય તરજીમાં સાથે જે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, અને વળી ભાવનગરના આર્ટન મ્યુઝીયમમાં જે મંચડ છે, તે મોટે ભાગે ભટ્ટ ગિરિભાઈ કરની મુસાફરીઓના પરિણામ છે. એમાં પણ શાસ્ત્રીયતા અને પમદગી માટેનો જશ્ન કેટલેક અંશે પંડિત ભગવાનલાલને પોતાને અને તેમના શિક્ષણને આપવો ધટે છે છેવટ, પંડિત ભગવાનલાલના દેહાન્ત પછી સાત વર્ષે મહેતાજી રતિલાલ દુર્ગારામે પ્રાચીન ગુજરાત ઉપર જે ભાષણ કરેલા,* અને તેમાંની વિગત એમણે ફરી વિસ્તારથી લખીને 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના તા ૨૮-૪-૧૮૯૫ થી તા ૧૫-૧૧-૧૮૯૬ સુધીના અંકોમાં પ્રકટ કરેલી છે. એમાંથી કેટલોક ભાગ આજે પણ કૌંમતી છે, અને એ આખો વિષય યોગ્ય ટીપ્પણો સાથે કોઈ વિદ્વાન પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરે તો સારુ એવો મ્હારો નમ્ર અભિપ્રાય છે +

§ ૨. આપણા મધ્યકાલીન ઇતિહાસ.

ક્યૂંકે આજે વેલિંગ્ટનની એક ઉમ્મિદ છે કે હિંદના વિશાળ અને મોટે ભાગે સપાટ ખડમાં લશ્કર વડે સુરક્ષિત ટકાવી રાખાય એવા સગીન સીમાડાવાળા પ્રાંતો નહીંના કે મોટા વિસ્તાર જ છે આથી કરીને કોઈ પણ ભાગમાં એક જગા બળવાન રાજ્યનો ઉદય થવા પામે કે તેને પોતાનો વિસ્તાર વધારતા જ જવાની બાજુ ફરજ પડતી હોય-પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે પણ વિજયો મેળવી મેળવી સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવાની નીતિ બાજુ નૈસર્ગિક કે આવશ્યક જ હોય-એમ બને છે અને ઇતિહાસના અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુસ્થિતિ એ રૂપમાં ફર્લેન આપે છે કે હિંદના કોઈ પણ પ્રાંતનો ઇતિહાસ લાગા કાળ સુધી પડ

માની હજારો વનસ્પતિઓ, અને શાસ્ત્રીય લક્ષણો બારીક તિરીક્ષણ કરીને સરકત ગ્રંથોના નામો સાથે ઘટાવી આપી હતી આ વિજ્ઞાનમાં એમના મુખ્ય શિષ્ય રા. રા જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી છે

* બને ૧૮૯૫ માં, એ સ્મારકપ્રમાણક મહાળી તરફથી અને બીજી જીર્ણવર્ધન સભા તરફથી

+ ગુજરાતકાલિયાવાડના મધ્યકાલીન અને મુસલમાની ઇતિહાસ વિશે-ફ્રાન્સે દત્ત દામ માળા, અને વૉલ્કર, જેકબ, જાડ અને એલીના રિપોર્ટો અને ગ્રંથો વિશે-ઉપર લખ્યું નથી, -મકે એ વિષય મલ્લખર વિદેશી વિદ્વાનોએ જ ખેડ્યો છે રાસમાળાની ૧ લી આવૃત્તિ ૧૮૫૬ માં પ્રકટ થઈ, અને કવિ કલપતરામ ડાહ્યાભાઈને ફ્રાન્સે એ કામ માટે ઇ.સ. ૧૮૪૮ થી નોકર રાખેલા પણ ફ્રાન્સે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં રાખેલો મેળવી આપવા માટે મુખ્ય નોંધ એક બારેટની કરે છે એ બારેટે પણ બન્યું એટલું સાહેબ આનંદ રજુ કરેલું પસદગી અને સલાસલની પરખ બધી ફ્રાન્સે કરેલી જણાય છે દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામના તરજીમાં કા. લીક વધુ વિગતો, ફતહશાઓ, વ. શાવલિઓ, આદિ વિચારવા લાયક છે જીનાગઢના ભગવાનલાલ સપતરામે સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ બે ગ્રંથો પ્રકટ કરી છે, તે ૧૮૬૦-૭૦ ની

એના પ્રાન્તોથી અલગ ચાલતો નથી. કોઇ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસમા ઉંડા ઉતરવા જતા હાલમાં આખા હિંદના ઇતિહાસમા ઉંડા ઉતરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદમા વચ્ચે વચ્ચે મોટા ભાગે ભ્યારે ગાદ બમાનક સનાતન જંગલોથી અબેધ હતા, ત્યારે પણ ગુજરાત અને બંગાળા જેવા સામસામા છેડાના પ્રાન્તો દરિયા વાટે સબંધ હતા અને પગવાટે પણ પાટલિપુત્રથી તક્ષશિલા, તક્ષશિલાથી સિન્ધુ નદીના મુખ આગળના બદરો, અને ત્યાંથી સોમનાથ પદ્મ, ખંભાત, ભૃગુપુર, અને થાણા, તેમ પાટલિપુત્રથી ઉજ્જવિની, અને ત્યાંથી જુનાગઢના માર્ગે, પ્રભાઓની આવળના ધોરી રસ્તા હતા દેવગાળાથી માળવદેશ અને તેમથી ગુજરાતના રસ્તા ભ્યારે ન હતા, એ પણ કેટલી કહી શકાય એમ નથી ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમા તળપદા અને વૈદિકના, અને વળી ગૌડ અને દ્રાવિડના બેદ કોઇ પણ નિશ્ચિત કાલાવધિની દોરી છાંટે, તેના કરતા વધારે પ્રાચીન છે * ઉત્તર હિંદની ભાષાઓના શાસ્ત્રીય ઐતિહાસિક અભ્યાસ હજી આરંભદશમા છે, તે ભ્યારે વધારે અને ગુજરાતી અને રાજસ્થાની તેમ ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાઓનું મળતાપણું બરાબર સમજાશે, ત્યારે, સંભવિત છે કે, એ જાણીતું સામ્ય મર્યાદામા આવી ગુજરાત બંગાળા તથા એસિસિ પ્રાન્તની ભાષાઓનું સામ્ય આજના કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચશે. મતલબ કે પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસમા જેમ પ્રાચીન મધ્ય અને છેલ્લા સર્વ કાળમા ગ્રીસ અને મૅગ્ના ગ્રીસ (MagnaGrecia) નો અભ્યાસ થાય છે, તેમ હિંદના કોઇ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસના દરેક કાળમા તે પ્રાન્ત અને ખીજા પ્રાન્તોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ થાય છે. આથી કરીને જો કદાચ આપણે ગુજરાતના જ ઇતિહાસને આજના આ સમારંભનો મુખ્ય વિષય ગણીએ, તથાપિ આપણને સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમથી હિંદના ઇતિહાસના વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા સરી પડવું કેવળ કુદરતી છે

ગુજરાત અને હિંદ બંનેનો હવે શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ રચવાનો આરંભ થવો જોઈએ વિન્સન્ટ રિમથન, જહુનાથ સરકાર, એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયર અને દેવદત્ત ભાણુદાસ જેવા વિદ્વાનોને હાથે તે રચાવા પણ માડ્યો છે આજે આ ક્ષેત્રમા માત્ર ગણ્યતર શાસ્ત્રીય શ્રેષ્ઠ છે તો પણ તેમની સખ્યા હવે દાયકે દાયકે વધતી જશે એમ લાગે છે, કેમકે પ્રજાકીય અરિમતાનો મહાપ્રાણ વાયુ આપણા વાતાવરણમા રચાથી બલ તરીકે ઉમેરાઈ પોતાનું કાર્ય હવે કુદ-

ગુજરાતી ભાષાના અને તે જમાનાના વિચારોના નમૂના તરીકે નોંધાવા જેવી અને જાણીતી રાખવા જેવી છે, પરંતુ એ મુખ્યત્વે ઇંગ્રેજ હાથથી રચાયેલી છે, જે કે છેક તરબુમિયા અથવા શાસ્ત્રીય તરબુમો એ બેમાંથી એકે વર્ગમા પડે એવી નથી .. કહાનક દે' પ્રવંચ, કયાઅય, પ્રવંચ ચિન્તામણિ આદિ ઐતિહાસિક સાહિત્યના ર રોધન અને પ્રસિદ્ધિમા આપણા વિદ્વાનોએ આપેલો ફાળો જાણીતો છે

* 'વાલ્મિક' કહેવાય છે તે બ્રાહ્મણો અને હાયસ્કો વાલ્મી હોવા સંભવ છે મહારી બ્રહ્મ-ક્ષત્રિય નાત, વડનગરા નાગરો, અને બાપ્પા રાવળથી આરંભાતો એવાડનો રાજવંશ એક લોહી-ના જ છે, એના પુરાવા માટે જુઓ દેવદત્ત ભાણુદાસ કૃત Gajjaran, વાલ્મિયાઓ માટે જુઓ વિમલ પ્રવંચ, ઇત્યાદિ

+ આ સમર્થ ઇતિહાસકર્તા દેહ હમણાજ પડી ગયા છે, તે અહીં નોંધતા ખેદ થાય છે

X મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના અધ્યાપક ચાર જુદી જુદી પ્રબંધના વિદ્વાનોમાંથી એક એક-ઉત્તમોત્તમ-નમ જ ગણીએ છે

સ્તની શાત એકસરખી પદ્ધતિએ કરતો થશે એવા દરેક ચિદ્દે દેખામ છે, અને કેળવણીનું બધારણ પણ ધીમે ધીમે સુધરી પ્રભકીય અને હિદી સસ્કૃતિને અનુરૂપ બનતું આવે છે પરંતુ વાડમયના કોષ્ટ પણ પ્રદેશની ખીલવટને માટે વિચક્ષણ અને સસ્કારી લેખકોના પાક માત્ર થયા કરે એટલું બસ નથી, કેળવાયલા પ્રભમતનો પણ એમને ટેકો જોઈએ. પ્રતિભા-શક્તિ મનજશકિત અત્યંત નાબુક હોય છે અને સહાનુભૂતિના ક્યારામા જ તેના કુદરતી વિકાસ બની આવે છે હાલના કેળવાયલા વર્ગમા પણ હજી શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની ઇમારત ચલુવી કેટલી તો મુસ્કેલ છે તેનો બરાબર ખ્યાલ નથી, તેમ પ્રભકીય અસ્મિતા કેવળ નીતિમય નથી, એ તો નીતિઅનીતિનો મિશ્રિત જુસ્સો છે, જેને અહંકાર અને દેખતું મોહાધ પાસુ પણ છે, એવો પણ ખ્યાલ નથી “(હિંદુ સુપીરિયોરિટિ (Hindu Superiority))” જેવી કેવળ અશાસ્ત્રીય ચોપડીઓ અતિ લોકપ્રિય થાય છે, ઐતિહાસિક નવ-લકશને નામે છત્રસાલ જેવા અધમને પણ વીર પુરુષ જેવો ચિતર્યો હોય એવી ચોપડીઓના આપણી અનેક બાપામા તરજુમા થાય છે, અને શિવાજી અને ટીપુ સુલતાનના જેવાની જીવનચર્યાના લગભગ દરેક મોટા બનાવને માટે પૂરતા અને વિશ્વસનીય સાધનો છે, છતાં તેમના વિશે અભિપ્રાય બાધવામા હજી હઠીલા મતભેદ પ્રવર્તે છે, એ આ આપણી નવી જન્મેલી અસ્મિતામા મિથ્યાભિમાન આદિ કીચક કેટલા પ્રમાણમા છે, તેના પ્રકટ દાખલા છે. એ અસ્મિતા નીતરી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમા સ્વચ્છ સંલપજક જ બનવાને હજી વાર છે. શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ રચાવામા કેટલી મહાભારત મુસ્કેલીઓ છે તેનું પણ આપણા કેળવાયલા વર્ગને સુદ્ધા હજી બામ ઝોણુ છે, એ જાણુવી આપવાને એક જ હઠીકત પૂરતી છે. હાલ ચૈતરકશી શાળાપયોગી ઇતિહાસો માટે જાળવી માગણી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને કેળવણીની સ્વતંત્ર પ્રભકીય સંસ્થાઓ ચલાવનારા સ્વાયત્ત્યાગી દેશાનુરાગી સેવકો એ માગણી સૌથી વધારે આજીજીથી કરે છે બાઈઓ, જરા સખૂરી પકડો ઉતાવળે આખા ન પાકે હંડા કુવા અને વિશાળ તળાવો બધાય, તે પછીજ તેમાના પાણી નીકડો વડે શહેરની ગલી-ઓમા અને ગલીગલીના મકાનોમા પૂરા પાડી શકાય આપણા દેશના હજારો વર્ષના ઇતિ-હાસમા હજી ઘણા ઘણા સેકાઓ અનેકાનેક બનાવો અને અમખ્ય પાત્રોને વિશે આપણે પૂરતું જાણતા નથી હજી ઘણી શોધખોળ કરવાની છે, ઘણું ઘટાવવાનું છે, ઘણું વિચારવાનું છે શોધખોળના ઉંડા કુવાઓ અને વિશાળ તળાવો હજી સખ્યાબધ નવા આદરવાના છે. અથવા, અલકાર ફેરવીને કહું તો, શાળાપયોગી ઇતિહાસો દાખડાઓમા સીલબધ કરેલા રજા જેવી વસ્તુ છે. હજી તો એમાના કેટલાક ફલ માટેના ખીજતું પણ સશોધન કરિયે છિયે, કેટલાકના વેલા કે છોડ કે ઝાડ હજી ઉગાડિયે ઊંચે જરા સખૂરી પકડો હાલ જે કંઈ થોડા

+ મરાઠીસાહીના પૂજકો તેમ ટીપુના નિન્દકો બનેલો નીચેનો દાખલો મનનીય છે — ટીપુના સમયમા મરાઠાઓએ પોતાની વાર્ષિક લૂટફાટોમાની એન્મા શૃંગેરીના વિદ્યાર કર મદિરનો દાર વાળ્યો તેની ફરિયાદ ટીપુને પહોચતા એના તરફથી સસ્કૃત ફરિયાદના સસ્કૃત જવાબમા લખ્યું છે “ધીરજ રાજો, એમની પણ ખબર લઇશુ અથવા અમે લોકપાલક દુષ્ટોના ગાસક પણ નિમિત્ત માત્ર ઊંચે, બહારમાના ન્હાનાગોટા દરે જન્તુને પોતાના કર્મોના કર્મફલ ભોખવવા ન પડશે, એ તરફે ક્યા નથી જાણતા—

हसद्भिः कियते कर्म रुदद्भिर्नुभूयते.”

—જુઓ Mysore Archaeological Report, 1916.

। બનાવો અને મહાપુરુષો અને સમયો વિશેની ચોધખોળ મનમાનતી વધેલી છે તેનાથી વતા થાવ. ધીમે ધીમે એ તમારી તાત્કાલિક ઉપયોગ-ઉપયોગની વસ્તુઓના ઢગ પણ ના આવે છે ખરા, એ જોઈને સતોષ માનો શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ હાલ જે કાશ્ચમાના ઇંદુ જેવી અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ છે, તેને પણ “અમારી હથેળીમાં લાવી મુકો,” । બાલિશ માગણીઓ ન કરવા જેટલા સમજુ બનો.*

શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ એટલે શાસ્ત્રીય નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ. શાસ્ત્રીય નિર્ણય દે બધા પુરાવો જોઈએ, આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ, સામ-મા ફરેક બહાબહાની ચાક્કસ તુલના કરવી જોઈએ, ફરેક નોંધ, ઉક્તિ, કાવા, ભત, અને સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા કેટલી છે તે સફારણુ નક્કી થવું જોઈએ, ને એ સર્વમાંથી સત્ય-આખા સત્ય-ને જ વળગી રહી કારણ અને કાર્યની ના શુદ્ધ ન્યાયબુદ્ધિથી કરવી જોઈએ. પુરાવો સીધો અને આડકતરો ધણા ધણા રહ્યા હોય છે, જેમાના મુખ્ય પ્રકારોમાના ધણા વિશે જુદા જુદા થયો જેટલો વિસ્તાર શકે આડકતરા પુગવામા તે તે દેશકાલની અવશિષ્ટ રહેલી તમામ વસ્તુઓ આવી જમ સાહિત્ય અને વાઙમય, કલાઓ અને ધર્મા, આર્થિક, સાસારિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ-ખે સરકૃતિનો જ એમા સમાવેશ થાય છે તેમ તે પ્રદેશની ભૂરચના અને આબોહવા જેવા । વખત સુધી એકસરખા પ્રવર્તતા કુદગતી કારણો+ પણ એમા અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે

દાખલા તરીકે રાજપૂતો અને મુસલમાનો વચ્ચે લાખા સૈન્યો સુધી ચાલેલા સમ્રાટોમા ।ન્ય રીતે કહેવાય છે, અને તે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ ખરું પણ છે, કે આપણને મોટે ભાગે એ પગપરાના કારી વિમહોના એકતરફી-મુસલમાનોના જ-અહેવાલો મળી આવે છે. પરંતુ ખર અને રાણો પ્રતાપ, જહાંગીર અને રાણો કર્ણ, એ વચ્ચેના મુસલમાની અહેવાલો તપાસો. પણ સાથે ડગલે ડગલે એ પ્રદેશના કુમરો, ધારો, કિલ્લાઓ, મહેલા અને વિકટ ।ઓ, જુદે જુદે સ્થળે દાણાપાણીની સોઈ, વગેરેના પણ વિચાર કરતા જવ હું ધારું છું બકબરનો આશય પ્રતાપને જડમૂલથી ઉખેડી નાખવાનો હતો જ નહીં વિમહ લાખો

* આ પ્રકારની એક વહી જુની માગણી કે આશા બુદ્ધિવર્ધક એથ, પુસ્તક ૮ (૪ સ. ૩) મા જોવામા આવે છે, તે મહારી જાણ પ્રમાણે સાથી પહેલી હોવાથી તેમાંથી એક વાક્ય । અસલ પ્રમાણે જ ઉતારુ છું “ હમને એવી પૂર્ણ ઉમેદ છે કે મુઝઈની કનીવરસીદીમા પસાર થાઓ હિ દુસ્તાનની એ જ બુદ્ધી જ તવારીખ લખીને તે પર સારી ચોધથી જરીને ।હ દુસ્તાનની ખરી હકીકત લખશે ”

+ ગુજરાતના ઇતિહાસમા ભૂરચના અને આબોહવાના કુદરતી કારણની અસર ધણી ડહી અને ।ત મહત્વની જોવામા આવે છે આપણી નદીઓ-તાપી, નર્મદા, મહી, સાશમતી, સારસ્વતી, લાહર-ફરેક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ વાળી છે એ ફરેક ખીણની જમીન બુદ્ધી, ખેતી બુદ્ધી, લોક ઉદ્યમધ ધા પણ અનેક રીતે જુદા જુદા આ જમા નળકાલની નાળ, લૂણી નદી, અને ચી પાસેથી આરબી થાણા સુધીનો દરિયાકાંઠો હમેરો. કચ્છની ઉત્તરે અને પૂર્વે આવેલા રણને એ દરિયાકાંઠામા જ ગણવાના છે એ નવથી આપણી નવરત્ના વસુધરા નિર્માઈ છે, આપણો રગ પ્રતપટ વણાયો છે એ નવ મહાપ્રબલ ખીજોએ આપણો ઇતિહાસ ભૂતકાલમા રચાયે વર્તમાનમા રચાય છે, ભવિષ્યમા રચાશે આ નવમાંથી લૂણી, નળકાંઠો, અને રણ સમેત દરિ-।ઠો એ ત્રણે મહા પરિવર્ત વેડયા છે, અને ગુજરાતના ઇતિહાસમા સાથી મોટા પરિવર્તો પણ । છે, જે ગુજરાતી પ્રજાનું વિજ્ઞાનનેજ ઉપડશે ત્યારે જ પૂરા અપૂરા ઉકેલી શકાશે.

માલતા અને પક્ષ હઠે બરામ એ કુદરતી છે, સાગ્રો પક્ષ અતિ નબળો નીવડે તો જીતનાર પોતાની મૂલ્ય ધમ્મના કરતાં ચે વધારે બચાવી પડે, તેમ એથી ઉલટું અતિ બળવાન માલુમ પડે તો જીતનારને પોતાની જોડામાં જોડી મુરાદના કરતાં ચે જોડી સ્વીકારીને મન વાળવું પડે, એ પક્ષ કુદરતી છે અમકબરે જે જે ઉપાયો ચોજ્યા, એના ચાલ્યા ન્યા ન્યા પડ્યા, અને જે જે રસ્તે એના લક્ષ્યે શત્રુના કિલ્લા લીધા અને પોતાના કિલ્લા સ્થાપ્યા, તથા ચઢાઇઓ કરી, એ સર્વનું બારીક અવલોકન કરતાં, હું બુલ ખાતો ન હોઉં તો, લગભગ સિદ્ધ થઇ શકે એટલું સારું માલુમ પડી આવે છે, કે અમકબરનું મૂલ્ય લક્ષ્ય પોતાની દક્ષિણ સરહદ પાછી કરવા માટે તથા પશ્ચિમ મેવાડનો શુભરાતમાં ઉતરવાનો ધોરી માર્ગ + પોતાના કરી લેવાને માટે જેટલો મુલ્યક જોઇએ તેટલો દબાવવાનું જ હતું મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઇમાં ઘણી વિગતો ખોટી લખી છે, દરેક ચઢાઇમાં પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુસ્મનોને બાક્યા જ છે, અને આખા અહેવાલને દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધા છે, અને કાફરો ઉપરના દેવની લાજે તરબોળ ક્યો છે,* એ સર્વ માનવ પ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતના પરિણામ છે એ આપવડાઇ અને ૫૩-દેખની ખાસિયત ઇતિહાસકને ડગલે ડગલે નડે છે ખરી, પણ ન્યા સુધી તે પોતાના વિષયની ઉપલી સપાટીએ જ તરે છે ત્યાં સુધી જ તે જરા ઉડો ઉતરે છે કે તુરત જે સાક્ષીના અહેવાલ વડે જ એને તપાસ કરવી પડે છે, તે સાક્ષીની ખામીઓને પેલે પાર એની દૃષ્ટિ જવા માડે છે. અમુક ગુલ્લ વિશેની એણે લખેલી હકીકત ખરી હશે કે ખોટી એ તો મુક્તબલે બહુ ન્હાની બાબત છે. આખા વિગ્રહ કે આખા બનાવનું સત્ય સ્વરૂપ તેના હાથમાં પકડાઇ આવે છે. અને એ ઘણા વધારે મહત્વનું સત્ય છે અમકબર પછી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એની પણ મેવાડ ઉપર લાખા વખત સુધી ચઢાઇઓ થઇ. એ વિગ્રહના મુસલમાની અહેવાલો તપાસિયે છિયે, એ ચઢાઇઓના પ્રદેશની જૂરખના સાથે મેળવિયે છિયે અને પરિણામનો સધિ થયો તેની શરતો વિચારિયે છિયે, ત્યારે તો આ લાખા આલેલા મુક્તબલો વિશેના મુસલમાનોના વિજયોની નોંધના અહેવાલો માથી પચાસ ટકા કરતાં પણ વધારે બાદ કરવા જોઇએ એમ ખાતરી થાય છે, સર ટોમસ ફો અને ટોડના એ વિગ્રહો અને તેના પરિણામના ચિત્ર વધારે સાચા ગણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, અને મેવાડના રાણાએ મોગલ સામ્રાજ્યના લશ્કરી બલ સામે યશસ્વી ટકાવ ક્યો તથાપિ મોગલોના લગભગ કાયમનો ઘેરો અને તેમાંથી પરિણમતું લાખા કાલનું આર્થિક દબાવું (economic pressure) એ કે એની પ્રજા સહી ન શક્યા, અને તેથી કરીને જ

+ અજમેરથી એન્ટ, લાથી સિરોહી, અને લાથી પટ્ટણનો માર્ગ અમકબર ઇ સ ૧૫૭૩ માં એન્ટની ૨૩ મી તારીખે ફેતેહપુર સિકરીથી નીચળી તા ૨ જુન સપ્ટેમ્બરે રોજ પથારાથી વધારે માઇલની કુચ કરીને લગભગ છઠી સવારીએ અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો આ રસ્તે આગ્રા, ફિરહી, અને અજમેરની દક્ષિણ સરહદ ઉપર જયપુર અને શુદીના રાજપૂત રાજ્યને મોટા અને બળવાન અમકબરે જ બનાવ્યા એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી જુલો શુદી સાથેના એનો તહ-ઇ સ ૧૫૬૬ Vincent Smith, Akbar the Great Mogul, pp 98-99, Tod, Annals of Haravatu, ch 3, અને સરકારી ટ્રિબ્યુનેટ્રિકલ સર્વેના નજ્જ શાના રાજપુતાનાના Sheets

* આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના વણા મોટા લાભને લાગુ પડે છે અમકબરના સમયના અહેવાલો મુક્તબલે બહુ સારા છે, રાજપૂતો અને રાણા અતાપના ફેલાક ગુલ્લ સ્વીકારે છે

એણે જાહેરાતો બહુલી અતિ ઉદાર કરતો માન્ય ગણી કેવળ નામની તાબેદારી સ્વીકારી, એ સાબીત થાય છે

આ પ્રકારના બીજા દાખલાઓ પણ ધણા છે, પરંતુ તે અહીં નોંધવા જતા લખાય થઈ નથી, માટે હવે આપણે વિષયની બીજી બાજુ તરફ વળીએ. જ્યાં જ્યાં બીજા અને સ્વતંત્ર તત્કાલીન અહેવાલો મળી આવે ત્યાં ત્યાં તે વડે યુસલમાની અહેવાલોની સત્યા-સત્યતા તપાસવી, અને બને વર્ગના અહેવાલોને તે તે ભાગની ભૂરચના, તે તે સમયની પરિસ્થિતિ આદિ સાથે ધટાવી જોવા, એ બને સિદ્ધાન્તો ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસને માટે સર્વમાન્ય છે. આ ઉપરાંત શાસ્ત્રીય અભ્યાસકે દરેક જાતના સાધનની અગત ખામીઓ વિચારે છે અને તેનાથી ચેતવેલા હરએક પ્રયત્ન કરે છે. રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, વિક્રમાદિત્ય ચરિત, કહ્લાનકે પ્રમથ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજુએ સ્વીકારાય છે, બદલે એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ મોટી અને વધારે ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. એથી ઉલટું યુસલમાની સાધનોની ખામીઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ એટલી ભેતા હજી પણ આપણે શીખ્યા નથી. હિંદુ સાધનો નથી જ, ઐતિહાસિક ગણાય એવા સાધનો ફક્ત આ યુસલમાની છે, એ ઇતિહાસશોધકોની પહેલી પેઢીનું મત હતું. પછી એમાં સુધારો થતો આવ્યો છે ખરો, તથાપિ હજી યુસલમાની સાધનોને આપણે હજી વધારે વળનદાર ગણીએ છીએ. હિંદુ સાધનો મળતા મળતા તેમ તેમ પહેલું મત પ્રયુજીએ, પરંતુ જે મળ્યા તે હિંદુ સાધનોને મુકાબલે યુસલમાની સાધનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પ્રથમ દરજેને વધારે માની શકાય એવા જણાયા એ વાડૂ મયમાં તારીખો, બનાવો, વસાવણીઓ, અમલદારો અને સ્થળોના નામ, વગેરે વિગત ધણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક કેમનદ ઇતિહાસ રૂપે અને ગદ્યના ધોરણે ઉપર લખેલી છે એ ઉપાડુ છે. પરંતુ બીજી બાજુ પણ જરા વિચારો. જે ભેખડોને હાથે એ લખાયા છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાચનારા માટે એ લખાયા છે તે પ્રજાના ભોક્ષતાના રૂઢ વલણોથી,* અને જે ફારસી અરબી સાહિત્યનું અનુકરણ એ કર્તાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર અથવા સ્વતંત્ર અભિપ્રાયને કયું છે, એ સાહિત્યમાની ભાવનાઓથી એ સર્વ અહેવાલો રગાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને આથી કરીને હું જે અહીં ભાર દબને કહેવા માગુ છું તે એ છે કે આ સર્વ એક સામાન્ય બ્યાપક ચેતવણી તરીકે સ્વીકારે છે તે અભ્યાસકો પણ એ ચેતવણીમાંથી શક્તિ થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (Scientific incredulity or independence) ખરી રીતે કેટલી તો વિશાળ અને ઉંડી હોવી જોઈએ, તે સામાન્ય રીતે છુટી નથી છે. આ માથી દરેક ભેખડની જુદી જુદી ખાસિયતોના વિષય અતિ વિશાળ, અને યુસલમાની વાચક વર્ગના વલણોના વિષય જાણીતો, એથી એ બંનેના ઉપર કરેલા નિર્દેશથી જ મંતોષ માની, ત્રીજી ફારસીઅરબી સાહિત્યમાની ભાવનાઓ વિશે અહીં ચોડાએક વિચાર કરીએ. દરેક સંસ્કૃતિસખ પ્રજાના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ જોતાજોતા હોય છે જ, અને એ ભાવનાઓ જ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અને વિવિધ અનુભવોની સામગ્રીના દોરાતી ચિત્રાતી એ સંસ્કૃતિમાના સાહિત્ય દ્વિલસુદી અને ધર્મના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કરીએ છે ઇતિહાસમાં પણ

* એક છેક ન્હાનો દાખલો વિચારો. કાફીખાન શિવાજીના મોતની સાલ 'કાફર બ જહન્નમ રફત' એ વાક્ય વડે નોંધે છે. જે વાચક વર્ગના રજન માટે લેખક આ પ્રકારના સાલ-સંજોગ જોડવામાં જાણ ઉપરના પોતાના કાવુની સફળતા માને, તે લેખકો વા વાચકો પાસેથી હિંદુઓના અશ્રદ્ધાઓ તરફ માનવતિ કે ન્યાયજુદિની શી આશા !

એ ભાવનાઓની છાપ ઉડી અને આરપાર પડે છે સુસલમાની માહિત્યની એક. ભાવના ભક્ત જનની—દીન-પરાયણતાની. આપણા સુલતાનોઆથી જેના જેનામા આ વલણ કદ્યે આગળ પહોંતું હશે, તે તે દરેકને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂનેદાર ભક્તજન જેવા ચિત્રી દીધા છે એ સાહિત્યની બીજી ભાવના અનિત વિજેતાની, એ વીર નર લોહીની નદીઓ વહેવડાવે, રકવડતા માથાઓના પિરમિડો રચે, ચ્હડાઇઓ કરે, ચોતરફ દુશ્મનો એનાથી ત્રામે જ, અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધાયે જ જાય ત્રીજી ભાવના વહીવટકુશળ રાજ્ય-કર્તાની આપણા સુલતાનોમા કેટકેટલામા આ નમૂનાઓ અને તેમના વિવિધ મિશ્રણ જેવામા આવે છે / એ સાહિત્યની બીજી એક ભાવના મદોન્મત ઉચ્ચભલ પૌરુષની નિશાબાજ રડીબાજ આદિમા ચક્રચૂર, જેના પર રાજ તેને પલકમા ત્યાલ કરે, જેના પર આખ રાટ તે ચપટીમા ચોળાઇ જ જાય—એવા સુલતાનો પણ આપણા ઇતિહાસોમા ક્યા ઓછા છે ?.. આ પ્રમાણે જ્યારે વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે એ ઇતિહાસોને જ્યા જ્યા સ્પષ્ટ ખોટા દરાવી ન શકિયે તે તે સર્વ વિગતોમા ખરા માનવાનું વલણ અત્યા સુધી પ્રવર્તે છે તે ડુબ અશાસ્ત્રીય છે, એ આપણી સમજમા આવવા માટે છે.

સુસલમાની ઇતિહાસોમા જે આપેલું છે તેમા આ પ્રમાણેની ખામીઓ છે, જે મહત્વની છે, ત્યારે એમા જે આપેલું નથી, જે હોય જ નહી, તે એની સાથે તુલના પણ ન થઇ શક એટલા વધારે મહત્વનું છે કુતુબુદ્દીને દિલ્હીની ગાદી સ્થાપી ત્યાંથી ઇ.સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાડાત્રણ સૈકામા દિલ્હી અને લાહોરથી તે દ્વાગ્સસુદ્ધ અને વરગળ સુધી જે નહાની મોટી સલતનતો લાખો ટુકો સમય ચાલી, તે સર્વને એક સામટી લેના આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે છે વાર ? જાણે, અમુક સ્થળે એક વિદેશીઓની હાવણી પડે તેમા એ હાવણીના માણસોને રચે એવા જ દેશી માણસો હાવણીના દાસાનુદાસ તરીકે જ વસી શકે. તેની મર્યાદાની આસપાસ એક મોડું વર્તુલ જાણીને જ ખેદાનખેદાન કરવામા આવે, તે હાવણીના પોતાના અભેદ રક્ષણ તરીકે આ ખેદાનખેદાન વર્તુલમાથી લશ્કર મરજી પડે ત્યારે બહાર ધસે, શવે એટલી લામી મળલ કરે, અને લૂટથી તથા ગુલામ કરેલા—“ જાનો ” ના—ટોળાઓથી લાટેલું પાછું જાવણીમા પેમે ખેતી, ધ ધોરોજગાર, આખાદી, સમૃદ્ધિ, બહોળલાની આ હાવણીના ક્ષેત્રશક્તી અદર જ મહેનત, મજૂરી, કસબ, અક્કલ, સુખ્યત્વે ગુલામોની એટલે કે દેશીઓની જેમ જેમ હાવણીએ રોકેલો પ્રદેશ અને તેમાની વસતી વધે, તેમ તેમ તેની આસપાસનું ઉજ્જડ વર્તુલ પણ વધે અને તેમાથી ધસી આવતી ચ્હડાઇઓ પણ વધે એથી ઉલટું હાવણીના નાયક સુસ્ત કે નિશાબાજ હોય અથવા તેમાના અમલદારોમા કલહ કુસપ હોય, તો આખી હાવણીનું બળ તુરત ધટે, તેનું ક્ષેત્રશક્તિ, તેની વસતી, આખાદી, સર્વ એકદમ વટે હાવણીથી આરે અમુક કિલ્લો

* આનો એક અર્થો દુ કે લખલો નોવુ અહ્મદીન એક વખત દરબાર લરીને બેઠો હતો ત્યાં એ દરબારીએ એની ખુશામદ કરી—“ પાદશાહ સલામત, આપ કેલો નુખી ! ” ખરવરદેગારની આપના ઉપર ઝેટલી મીઠી નજર ! બહાર નીચળો છે ત્યારે માલો સુધી સોના રૂપાના મુંડમૂઠા હડાવો છે ને હડાવો છે કતમ ખાલુ પીયુ રોજ લાઇબ ધદોસ્તો સાથે હડાવો છે તેની વિવિધતાઓનો સુમાર જ નહીં પણ આજે આતરે એક વપથી પુ જતો આલ હ, કોઇક જ દિનસ ખાલી વાય છે, લગલગ નજ ને નજ તો આપના ડે, લગરની મોટી રતોહના ખુશ ખખર આવે છે, અગર આપના જનાનામાનાં આપની નેજ ન નેજ બેઝમને બેઠો જન્મ્યાની વધાઇ આવે છે અને હજી તો આપનો સિનારા ચકડનીનો જલાય છે ખુદ આપને સલામત રાખેલો ”

કે સ્થળ હાથમા આવે અને ત્યા સ્થાયી રસવાનુ ડગવવામા આવે, કે તે પણ એક ન્હાની ડાવણીનુ મન્યબિન્દુ બને અને વળી હિંદની પારના મુસલમાની મુલકમથી યોગા ધસી આવી ડાવણી પર હુમલા કરે, તેમા ધુસી જાય, એટલે પ્રવર્તે જૂના અને નવા વચ્ચે ઝપાઝપી અને કાપાકાપી, -જ્યા સુધી સૌ માયે સવાગેગ બનીને એક જણ આખી ડાવણીને પોતાની આણુ તળે આણી મરે ત્યા સુધી ...

મુસલમાની ઇતિહાસમા જે છે તે આ સર્વ ફેરના લાગાદુકા અહેવાલો જ છે હિંદનો સાહત્રણ સૈકાઓનો ઇતિહાસ તે આ ? મુસલમાનો કદાચ કહેશે, “ હા, એ જ હિંદનો એ સમયનો ઇતિહાસ ” જેઓ અવલ દરજ્જે મુસલમાન છે, હિંદવાન બીજે દરજ્જે જ છે, તેઓ એ પ્રમાણે માને તે પણ તુદરતી છે પરંતુ હિંદુ નહીં એવામાથી જેઓ-મુસલમાનોમા પણ- અવલ દરજ્જે હિંદવાન છે, અને વળી જેઓ હિંદની સંસ્કૃતિને દુનિયાના એક મહાદૈવતનો અવતાર ગણે છે, અને વેદકાળથી આરંભીને આજ સુધીમા તેના થયેલા પરિવર્તો અને કશાન્તરોનાં સ્વરૂપ કારણે સાથે ઉકેલવા માગે છે, તે સર્વ તો ડાકુ ધુણાવશે, અને જુદુ જ કહેશે તેઓ કહેશે હા, આ ડાવણી અને તેના બગની ધપતા અમે જોઈએ. એના કારણે અને એમા થતા ફેરફારોના અન્તર્ગત બીજ પણ જોયા. હિંદના ઇતિહાસમા એને પણ સ્થાન છે ખરું. પરંતુ એ સમયના હિંદના ઇતિહાસનો અલગ વધારે મહત્વનો ભાગ તો એ ડાવણીની બહારના હિંદુ પ્રદેશના ઇતિહાસને જ ગણિયે છિયે અને તેને માટે તો આ અહેવાલો નહીં જેવી જ માહિતી પૂરી પાડે છે એ પ્રદેશના ઇતિહાસની જરૂર તેને પોતાને માટે છે એટલુ જ નહીં, આ ડાવણીશાહીના ઇતિહાસને પણ પૂરેપૂરો ઉકેલવામા એ હિંદુ પ્રદેશનો ઇતિહાસ નથી, એ મોટી મોટ પડે છે

અને આ વિચારશ્રેણિમા એક ડગલુ આગળ પણ વધી શકાય છે સાહત્રણ સૈકા દરમિયાન થયેલી બધી જ સલતનતોમા ડાવણીશાહી પૂરેપૂરી પ્રવર્તેલી નથી ‘ એ ડાવણીશાહીનો ગુદ્ધ નમૂનો-આપણે તામે કરેલી પ્રજના પ્રમાણમા એટલા તો નિર્મલ છિયે કે-અપ્રાપ્ય છે, અથવા તો, એ નમૂનો-ફૂટ જ છે, આપણે કંઈક બીજો પ્રયોગ કરિયે, ’ એવા સ્પષ્ટસ્પષ્ટ વિચારથી પ્રેરાઈને કેટલીક સલતનતો મૂલથી જ જુદા નમૂનાની રચાઈ હતી, અને કેટલીક પાગથી નબળી પડતા અનેકમને મૂલ નમૂના કરતા જુદા સ્વરૂપની થઈ હતી દુકામા, મુસલમાન સલતનતો સ્થપાઈ તો ખરી, પણ હિંદુઓના વતાઓછા ટેકાથી જ નબી શકે એવુ પણ કેટલીકનુ સ્વરૂપ થડાયુ. સનાતન હિંદુ મસ્કૃતિમા રાષ્ટ્રને જે સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે, ક્ષત્રિય રાજાઓના હક્કની

* આનો એક મુદર લખેલો સાબરી આવે છે. સુરતના ત્રિ અળદુલાલાચ ચુસત્તઅલિ સિવિલયન થયા પછી થોડા જ વર્ષમા (લગ્ન કરીને ઇ શ ૧૮૦૦ પહેલા) અલિમટ કોલેજની મુલાકાતે ગયા હતા, ત્યા ત્રિ-સપાલે એમને વિદ્યાર્થીઓને - - - લાપલુગ બોધ દેવાની વિનંતિ કરતા, એઓએ ત્યાના વિદ્યાર્થીઓને કહુ હવે - - - “ તમે ઇસ્લામ વિશે તો પૂરી નિષ્ઠાથી બધુ બહુશો જ એ મહારી ખાતરી છે પણ મહારી ખાસ લલામલ છે કે રામાયણ અને મહાભારત પણ તમારે એટલી જ નિષ્ઠા અને માનપુર્વકથી લખવા એમા રામચંદ્ર અને સીતા, કૃષ્ણચંદ્ર અને દ્રૌપદી, ભીષ્મ અને દુન્ટીના જે ઉમદા ચારિત્ર્ય નિરૂપેલા છે, તેને જોડે આખી દુનિયાના સાહિત્યમા પણ લાગે મળી આવે ”

જે અર્પણો આપી છે, અને તેમને માથે જે શરણે નાખી છે, એમાનું કેટલુંક આ વિદેશી મ્હેંડોએ સમજાવેઅણુસમજાવે પણ સ્વીકાર્યું અને કૃતિમા ઉતાર્યું જાણ, જાનપુર, માળવા, ગુજરાત અને ગુલ્બર્ગ તથા તે કાઠલા થયેલી નિઝામશાહી આદિ સલતનતો આ મિશ્ર રૂપની હતી હવે વસ્તુસ્થિતિ આ જાતની હતી તો તેના વિશે એક ગંભીર સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. હાવણીશાહી અને મિશ્ર એ બે સ્વરૂપની સલતનતોમાથી હિંદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વની કયું સલતનતોને ગણવી? શુદ્ધ હાવણીશાહી સલતનતોને કે મિશ્રને? મુસલમાની અહેવાલો ગુલ્બર્ગ વધારે ગૌરવ આપે છે મિશ્ર સલતનતોના એમના ઇતિહાસ છેક ત્રુટિત, અપૂર્ણ અને ટુકામા પતાવેલા છે આ પણ એ અહેવાલોની એક મબીર ન્યૂનતા છે મુસલમાન અને હિંદુ સંસ્કૃતિના નિકટ સંબંધમાથી જે મહાભારત પરિવર્તો થઈને, આપણી હાલની સંસ્કૃતિની જનેતા એટલે હિંદની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, તેના સર્વ મૂલ આ મિશ્ર સલતનતોમાં છે. હિંદુ મંત્રી, હિંદુ કલાઓ, ઉર્દુ આદિ વર્તમાન ભાષાઓ અને તેમના વાક-મય, હિંદુ નાતો જાતો ધર્મો અને હિંદુ પહેરવેશ અને સામાનિક રિવાજો, હિંદુ કથાઓ, ક્રિસ્તા, ભવાઈઓ, ગમલીલાઓ, રાસલીલાઓ, ભજનો, અને તમામ લોકસાહિત્ય, સર્વના ઉગમસ્થાન અહીં છે એમાનું કેટલુંક હાવણીશાહી સલતનતોમા શરૂ થયું હશે, તે પણ, મબવિત છે કે, આ મિશ્ર સલતનતોમા સ્વીકારાઈ કેલાઈને જ બહારની હિંદુ વસતીમા પ્રવેશ પામ્યું આપણે આ સાકાત્રણ સૈકાઓનો જે ખરો ઇતિહાસ લેકલવાનો છે તે આ જ છે આરભે હિંદુ સંસ્કૃતિનું હિંદના જુદા જુદા ભાગોમા કેવું સ્વરૂપ હતું, મુસલમાની સંસ્કૃતિનો હુમલો થતા અને બને સેળભેળ થતા શા શા ફેરફાર કયા અનુક્રમમાં કેટલા બલથી કયાં કારણોને લીધે પ્રવર્ત્યા, અને અતે જે જે વિશિષ્ટ આકારમાં રચાઈ થયા તેનો ખરો ખુલાસો શા જણાય છે?— એ જ મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસનો મહાભારત સવાલ છે, જે હજી સુધી મોટે ભાગે અનુત્તર રહેલો છે વળી, એ ઉત્તર ધટાવવામા એ આપણા મુસલમાની અહેવાલો, સાધનો તરીકે, બહુ ઉચી પકિતાના ગણી શકાય એમ છે નહીં દાખવા તરીકે, આ દૃષ્ટિએ અમીર ખુશરુના ઐતિહાસિક લખાણો કમતા એના બીજા લખાણો ધણા વધારે કીમતી છે મતલબ કે ઉર્દુ, ખંગાળી, ગુજરાતી આદિ વર્તમાન, અને ફારસી, અર્ધમાગધી, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત આદિ જૂની ભાષાઓનું એ સૈકાઓનું—ચોક્કસ એ મૈકાઓનું ગણી શકાય એવું—સર્વ સાહિત્ય, જે જે મળી આવે તે નશોધીને પ્રકટ કરવું, એ આ સમયના ઇતિહાસનું જ એક અતિ મોટું કાર્ય છે સાહિત્યની કે બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ તે કૃતિઓ મને તેટલી ઉત્તરતી જણાય, તથાપિ એ સમયની મનુષ્યતો ઇતિહાસ ધટાવવાને માટે એ જ સર્વોત્તમ સાધન ગણવાનું છે, એ નિર્વિવાદ છે આપણા વિદ્વાનોમા ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દવાલે+ આ દિશામા સારી પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી, તે એક કરતા વધારે વિદ્વાનોએ આગળ ચલાવવાની આવશ્યકતા છે હિંદના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના શોધકોને માથે આ કર્તવ્ય ધણું મોટું છે, અને તેમા પ્રાન્ત પ્રાન્નના વિદ્વાનો અને સમ્પત્તીપોષક મન્યાઓના સહકાર જેમ જેમ વધતા જશે, તેમ તેમ જ ઉચી ડાટીની કાયસિદ્ધિ હાસલ થવા મમવ છે

+ જુનો બસેટા સીરિઝમા એમને પ્રકર દરેલા અને તથા સ્વચા માટેના પુસ્તકો, પાચમી પરિષદ માટે એમણે વખેલો નિબંધ, વગેરે

૩. આર્થિક ઇતિહાસ.

લખેલો ઇતિહાસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનેલા બનાવની નોંધ, મારક, ચિહ્ન આદિ સ્થાયી રૂપમાં જળવાય છે, એ માનવ પ્રકૃતિના ઉચ્ચ, મધ્યમ, અને નીચ ત્રણે જાતના ગુણોના પરિણામ છે. લખેલા સાધનોમાં અમુક પુસ્તક વિશે ગીતો, પ્રશસ્તિઓ, જીવનચરિતો, અને માણસે પોતે પોતા વિશે લખેલી કે કહી રાખેલી હકીકત, કમચઢ અહેવાલો અને ઇતિહાસોથી કંઈક વહેલા ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ખરાબોટા જીવનચરિતો અને તેના ખરાબોટા સાધનો જમાને જમાને પેદા થઈ તેમાંના મોટા ભાગ પાછો કાળની મુખ્યગુણના અધકારમાં સમાય છે. હાજીઆનો ઉપયોગ અને લખવાવાચવાની આવડત વધારે ફેલાય છે, તેમ તેમ આ સાધનોનો જથ્થો અતિશય વધી જાય છે, અને તેમાંના ઘણા ભાગ વધારે લાખા વખત સુધી પુસ્તકાલયો, વર્તમાનપત્રોના જૂના અંકો, ખાનગી સંગ્રહો આદિમાં જળવાઈ રહે છે, અને આથી કરીને ઇતિહાસકર્તા જેવાવિચારવાની સામગ્રીનો મજબૂત વધી પડે છે એટલું જ નહીં પણ તે ગુચ્છવણીથી ભરપૂર બની જાય છે. સરવાળે સત્ય જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ અને સ્થાપનાનો મબવ વધે છે કે શી રીતે એ વિશે ઇતિહાસક્ષેત્રના ધુરંધર પાંડિતો હજી સકામા છે પરંતુ આપણે ત્યાં તો આ સર્વે કમ હજી બીજાદશામાં છે અને એવા સાધનો વગેરે, તેમ તે વધારે ફેલાય અને વધારે અર્થાય, એ જ આપણા પ્રાતઃમ હજી જરૂર છે. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, દયાનંદ સરસ્વતી,* અને નર્મદ જેવા મહાપુરુષોના પણ જોઈએ એવા ચરિત્રોથી લખાયા નથી ગયાં એમાં, હરિદાસ વિહારિદાસ અને ગોકળજી ઝાલાન જેવા રાજપુરુષોના ચરિત્રોની પણ ખોટ જ રહેલી છે, અને તે હવે પૂરાવા મબવ પણ એટલો જણાય છે આ પ્રમાણે શુ શુ નથી અગર જોઈએ એવું નથી, એની

* એમણે પોતાના પૂર્વાશ્રમના જીવન વિશે અને આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ આરંભી ત્યાં સુધીની હકીકત પૂનામાં બે ભાષણોમાં મૂકી હતી તેનો અતિ દુર્લભ સાર તે વખતે મરાઠીમાં છપાયા હતા. આ દેવેન્દ્રનાથ ઝુકરજીએ શોની કહાડી મળે બતાવેલો, ત્યારે એમની ઇચ્છાથી રહે એનો ગુજરાતી તરજુમો લખ્યો હતો, અને એમણે બતાવેલા દૃષ્ટાંત અને બાબતો તરજુમા મૂળ સાથે સરખાવી આપ્યા હતા આ ત્રણે પછી એમણે પ્રેસ કર્યા હતા આર્યસમાજોએ પ્રકટ કરેલા જીવનચરિતોમાં આ સાધન હજી સુધી ઉપયોગમાં લેવાયું નથી, અને આ ઉપરાંતની શોધખોળ હજી કોઈએ કરેલી જણાતી નથી.

+ કારણ કે એમાંથી એમના છે તે છે જ ઉપલબ્ધિયા કતિઓ છે ‘સુલ્લ ગોકુળજી અલા’ એ ચોપડી પ્રેસ થઈ ત્યારે વખણાઈ હતી, તે એના કતાની પ્રતિક્ષા અને લાગવચન પરિણામ હતું. ગુફાની ભગભગ કંઈ પણ હકીકત લખાઈ કર્યા વગર ચોપડી કેમ ગુ થવી એ જ્ઞાનો એ ચોપડી બેરક સારો નમૂનો છે “ઉત્તમ કવોળ કરસનદાસ મૂળજી” અથવા ‘પાર્વતીકુવર આખ્યાન’ જેવી ચોપડી સાથે એને સરખાવતા એની ત્રણ કેવી જુદી જાતની છે એ તુરત પકડાઈ આવે છે અને ‘સુલ્લ ગો. અ.’ માં ધીરજલાલ મયુરાદાસ, પ્રાણલાલ મયુરાદાસ, જાળવ તરાય સુનશી, અને તે વખતના જુનામહા બ્રહ્મસંનિયોના લાગવચન વિશે એવી રીતે લખ્યું છે અને સૂચન ત્યાં છે કે તાત્કાલિક મન ઉપર ખાટી-અનેતિહાસિક-ગપ પડે વળી, છેવટ, ચરિત્રના નાયક જોડકળજી એ ચિત્ર આલેખ્યું છે તેમાં (૧) વ્યક્તિત્વ નથી આવ્યું, અને (૨) તેના ગુણો સંક્ષિપ્તો આદિ ૯ વર્ણન કર્યું છે તેને ઇતિહાસના કરતા પ્રશસ્તિનું નામ જ થઈ, એવું મહાર મત છે. ઉપકાર-વશ માણસને હાથે આમ થઈ જ જાય, એ કુદરતી છે અને સ્વ. અન સુખરામના મનમાં તો ઘણું કરીને એમ પણ ખરું કે નાગર ચારિત્ર્ય અને રાજ્યવહીવટ અને કુનેહના ઉચ્ચવલ રંગો જ આલેખવા આમ લેખક વ્યક્તિનો પોતાના નાયક માટેનો પક્ષપાત સારા સરણો અને નાશયોગથી ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે પણ ઇતિહાસકર્તા દૃષ્ટિએ તો તે પક્ષપાત જ.

યાદી કરવા એસિયે તો લાગી થાય એમ છે, પણ એ પ્રમાણે વખત ગાળવામાં બહુ સાર નથી. સુવેલા માણસ, ખોવાયલા સાધન, વહી ગયેલા અવસર ચમરાજ પણ પાછા આપી શકે નહીં એટલે તેને બદલે આ પ્રદેશમાં આપણા વાડ મયમાં છેલ્લી બે પેઢીએ જે કરી બતાવેલું છે તેના જ કંઈ નમૂના ઇતિહાસદષ્ટિએ કંઈક જેવા તરફ વળિયે

આખી જીદગી કે તેમાંનો પાચદશ વર્ષ જેટલો કે વધારે સમય મોટી કામગિરીમાં કે કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાની સેવામાં ગાળેલ હોય એવા માણસો વિરલ હોય છે. પરંતુ કોઈ એક મોટા બનાવ કે મંજેગમાં કોઈ રીતે સામેલ થઈ જવાથી અમુક કૃત્ય માટે નામના મેળવનારા પ્રમાણમાં ઘણા વધારે હોય છે. આના બે ત્રણ દાખલા જોઈએ. ઇ સ ૧૮૮૩ માં તાપી નદીમાં મોટી રેલ આવી હતી તે તા ૨ થી ૬ જુલાઈ સુધી રહી હતી, તેમાં કેટલાક ગામ અને સુરતના પરા આખા તણાયા હતા એ બનાવ વિશે ગોપીપુરા કન્યા-શાળાના મુખ્ય મહેતાજી વલ્લભરામ ઇચ્છારામે ગ્યેલી કવિતામાં નોંધ્યું છે કે હાદાભાઈ પાંડિયા નામના ઠારાએ એ દિવસોમાં રાતદિવસ પાણીમાં ગાળીને તણાઈ આવતા માણસો-માથી એકસો ને છને ઉગાર્યા હતા આ પરાક્રમ સદાકાલને માટે નોંધી રાખવા જેવું અસાધારણ કહેવાય. આપણે સાળોપયોગી ચોપડીઓમાં સેન્ટ બર્નાર્ડ અને ન્યૂકાઉન્ડેલેન્ડ દૂતરાઓની સેવાઓ નોંધીએ છિયે, અને માણસે પોતાની જાતને જોખમમાં નાખી કરેલી મોટી સેવાઓના અહીંના દાખલા આપણને જડતા નથી, એટલે તે પણ યુરોપીય નોંધામાંથી ઉછીના લઈએ છિયે, તથા સામાન્ય રીતે માનિયે છિયે કે આપણે ત્યાં એવી વીરતા, એવું પૌરુષ, એવી સમયસચ્ચતા, એવું સાહસ પાકતા જ નથી પરંતુ આ આપણું આપણું ભોંકે માટેનું હીલ્લું મત વાસ્તવિક નથી. બહુરતના વસુન્ધરા. અહીં પણ રત્નો પાકે છે, અહીં પણ ખરી જરૂર વખતે માણસો નીકળી આવે છે, જોઈતી સેવા બજાવી આપે છે, અને થોડા વખત સુધી આપણે સૌ તેમની વાહવા એક અવાજે કરિયે છ ખરા, પણ પછી પાછા બધું છેક જીલી જઈએ છિયે મોટી રેલની કારમાં તાણામાંથી એકસોને છ મુડા જેવો કાયાઓને કાઢે માણસનાર માણસની આપણે શી કદર કરી? ઉપલી જ કવિતામાં નોંધ્યું છે કે એને એક ક્ષિપ્રાણ રૂ. વીસનું ધનામ આપવામાં આવ્યું અને “રેલ રૂ.” માથી રૂ. સોની ભેટ મળી આ કવિતા રચાઈ છે તે પણ કવિતા તરીકે છેક દમ વગરની છે. અને વળી એ કંઈ હાદાભાઈના યુગ્મજાનની કવિતા નથી, રેલના આખા વિષય ઉપરની છે બસ, એ જ અને અત્યારે આપણે એના બાપનું નામ, એનો ધંધો, એના વારસો કોઈ હશે કે નહીં, એ કશું જ જાણતા નથી. આર્થિક ધનામ કે બદલો એને વધારે મળવો જોઈતો હતો એમ હું સમજવા પણ માગતો નથી બચાવેલા જીવ દીઠ એને રૂ. એકથી કંઈક વધારે અપાયું તે એાધુ મજામ, એને દર જીવે રૂ. સો કે રૂ. હજાર મળ્યા હોત તો ઠીક મજા મળત, એવા ચતનો હું નથી આવી મેવાનો આર્થિક બદલો હોય જ નહીં—એ ત્રાજવે એ મૂલ્ય થાય જ નહીં વળી એની મેવાના પ્રકાર ઉપરથી હું ધાર છું કે એ માણસ તે વખતે ભરણુવાનીમાં જોઈએ, અને માયાની તાલકીથી પગના તળિયા સુધી નખતેદાર બાધનો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રીસમાં આવો મર્દ માણસ થયો હોત તો તેની સંજેભરભરની

+ વળી તાપીના વહનોમાં તો સપાટીથી અંદર ઉતરી જતા વહનો ઘણા જ છે, અને મોટા માર અને લક્કડ પણ આવા વહનોમાં અંદર બે આઠ કંડે કંડક થઈ જઈને જ પાછા ઉપર આવે એમ ધણીવાર બને છે—જુલેા Hunter's Imperial Gazetteer XIII (1887), p. 204.

પ્રતિમા-સર્જન હોત આપણે તો એની છબી પણ સાચવી રાખવાની અકલ ક મુલ્ય-મતા વાપરી નથી. નિ સંશય, જે પ્રજાઓના ઇતિહાસના સાધનો નથી ઉપજતા. નથી જળવાતા, નથી અર્ચાતા, તે તે પ્રજાઓના અતિશય સ્વાર્થી અને અકૃતજી સ્વભાવનું જ એ પરિણામ છે *

ઐતિહાસિક બનાવ એટલે સામાન્ય રીતે રાજકીય અને આર્થિક બનાવો સમઝાય છે. અને રાજકીય તથા આર્થિક બનાવોના અન્યોન્ય સબધ એટલો નિકટ છે કે ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં કેટલાક વિદ્વાનો રાજકીય બનાવોના કારણે રૂપે બહુધા આર્થિક બનાવોને આગળ કરે છે આ મતમાં તથાશ કેટલો છે એ ચર્ચા અહીં આપણને ઉપયોગી નથી, પણ મોટા આર્થિક બનાવો ઇતિહાસના ક્ષેત્રને ગમે તેટલું સકુચિત ગણિયે તોપણ તેમાં આવે એ મત સર્વમાન્ય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો આંતર વિગ્રહ (Civil war) જંગતા દુનિયાને આપણે છેડે ઠંડ મુખ-ધમાં શેરસદાની મોટી આર્થિક ઉચલપાચલ થઈ, તેમાંથી આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકોએ જે સાર કહાડ્યો તેની અસર ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં એક આખી પેઢી ચાલી, એ મહે બીજે સ્થળે નોંધેલું છે X આ બનાવના ગુજરાતીમાં સુભાગ્યે એકથી વધારે અહેવાલો છે, જેમાંથી આગળ પડતા અનેક સાહસિક નરોનાજીવનચરિત વિશે સારી માહિતી પારસી કવિ + ‘મનસુખ’ કૃત “ શેયર અને સદાબાજ ” ની ચોપડી પૂરી પાડે છે આ શેરસદાના એક પરિણામ તરીકે સરકારે કોટન ફ્રાડ્સ એક્ટ (Cotton Frauds Act) કર્યો, અને બધા બધાથી રૂ મુબઈ જતું તે સર્વે સ્થલે અમલમાં મુક્યો, એટલે તે દરેક સ્થળે રૂમાં બેળસેળ ન થાય તેની ચોક્કસાઈ રાખવા માટે એક ખાતું એક મુખ્ય અમલદારના હાથ તળે મુક્યું. આ અમલદારોમાંથી ધોલેરામાં નીમાયલા નહાનાભાઈ નરોત્તમદાસે ત્યાંની પ્રજામાં પોતાની સત્પત્નિતા, પ્રામાણિકતા, ન્યાયવૃત્તિ, નિડરતા અને માથે લીધેલું કામ ગમે તે મુશ્કેલી આવે અગર અમ પડે પણ સોળ આના સફાઈથી કરવાનો ટેક, -એ

* શા. શા વિનાયક નન્દશ નર મહેતાકૃત એમના પિતા નંદશ કર તુલબરા કરના કીમતી ચરિત્ર અથવા સુરતની મોટી આગનું અચ્છુ વર્ણન છે, એમાં તે વખતની જે રૂઝ નેવો, ગર-બીઓ, આદિ હજી જળવાઈ રહી હોય, તે શોધી તેમાંથી કાચમ અમરતા ધટે એવા ઉતારાઓ એ ઉમેરશે, તો એની ઐતિહાસિક કીમત બોર વધશે

X જુનેા બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિમાસિકમાં મહારો નિબંધ-“ ભારતના બ્રહ્મક્ષત્રિયોનું વસ્તીપત્રક ” આ પછી આજસુધીના નાતોના વસ્તીપત્રક કરવાના કેટલાક પ્રયત્ન થયા છે, પરંતુ સાચે શાસ્ત્રીય વસ્તીપત્રક તો એક જ શા. શા જયનર પોતાની નાતનું નરેલું-મહારા એવામાં આવ્યું છે મિ. જૈંકે બાળાના એ- આખા જિલ્લાનું આર્થિક પૃથક્કરણ સામાન્ય બ માળી એન્જ્યુએટોની મદદથી કરેલું જણીતું છે. એ કોટિનું શાસ્ત્રીય કામ આખી રાજે એટલું આપણી યુનિવર્સિટીના સામાન્ય એન્જ્યુ-એટોનું મજ્જુ જણાતું નથી પરંતુ, પોતપોતાની નાતોના વસ્તીપત્રક અને આર્થિક સ્થિતિના બે ત્રણ હાચકાના નિરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ તો તેઓ ધારે તો જરી શક આહુ વાડ મય દેશની હાલની સ્થિતિ ઉપર સારી પેઢે પ્રકાશ પણ પાડી શકે.

+ ‘ મનસુખ ’ અચેરજ હ મકાનાનું તખલ્લુસ હતું એ સાહસિક વેપારી, સ્વતંત્ર કવિ, અને સ સારસુધારક લડવૈયા વીરના બે સારા જીવનચરિત લખાયા છે, એક એના ‘ મનનામુ ; નામે જણીતા કૃતિસમ્રઢમાં એક એના મિત્રે લખેલું ‘ બીજું’ એના પુત્ર દાકતર કાવસજીનું પારસી કવિઓની પદ્ય રચના-‘ બેતબાજ ’-એક એવો ઘાટ છે કે તે ગુજરાતી આખ હાન ને રહ વૃત્તિ-પારસી અલ નાર જ વાપરીને બોલુ તો કબાળમાં નાકરી કે હાડગની કચ્ચસે આવ્યા કરે

ગુણો+ માટે એવી તો છાપ પાડી, કે કેટલાક વખત સુધી એ ધોલેરાના મુકુટ વગરના રાજા જેવા હતા એમ કહી શકાય. અને એ સમય દરમિયાન એના હાથથી એ મોટા કામ પણ થઈ શક્યાં: ધોલેરાના જૂના તળાવનું સમારકામ, અને આરવાડમા મોટા કાળ પડેલો ત્યારે ત્યાંથી કેટલાક મહિના સુધી આશ્માજ આવતા સે કડો દુકાળિયા માટે ખોરાકી કપડા મજૂરી અને દવામાવ-જતનો બંદોબસ્ત. એક લાખ રૂપિયાની મોટી રકમવતથી ન લલચાયાની ખીના સર ચિમનલાલ સેતલવાડના દાદા અંબાજી કર માટે તેમ આ નહાનાભાઈ માટે માત્ર આખ્યાયિકા નહીં પણ એક ચોક્કસ ઐતિહાસિક બનાવ છે. નહાનાભાઈને વાંસદાની દિવાનગિરી મે વખત મળી હતી, પણ બને વખત એ ત્યાં દુકી મુદત જ ટક્યો એનો અમલ તે જમાનાના રાજ્ય કુટુંબ અને દરબારીઓને કંક પડે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. ધોલેરામા પણ કાયદો એ ને એ પણ તેનો અમલ કરવામા વખત ફરતા સરકારે જ્યારે ઢીલું મુકવાની નીતિ આદરી, ત્યારે ધોલેરાના કેટલાક વેપારીઓએ સમય વર્તી નહાનાભાઈ સામે સાચીબુઢી અરજ કરેલી, તેના જવાબમા સરકારે ફરીફર બનેમા પગ રાખવા જેવું ક્યું, ત્યારે, સંભવિત છે કે, નહાનાભાઈ જેવા એકમાર્ગિને આકાશ જતે રવેજાથી રસાતલ જતું હોય એમ ભાસ્યું હશે એ જમાનાના અબાલાલશાહી મગજેમા બાધછોડ, કુનેહ, સમય વર્તવો, માણસો જેવા, ધીંગળ રાખવી, “ ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર ” સાધવો—Compromise, tact, policy, patient and gentle pressure, a gradual purification of the entire atmosphere—એવી બાબતો હતી જ નહીં, અગર અપ્રામાણિકતા અને કર્તવ્યચ્યુતિના ગેળ ગેળ પર્ચાઇ રૂપે જ હતી કમનસીબે, નહાનાભાઈનું કૃપાશ કર ભગવાનજી વેધનું લખેલું જીવનચરિત્ર (જેમા ઉપલી વિગતોના ધસારા થી આવે છે તે) બહુ આશુ અને દુક છે, અને એ ખોટ હવે પચાસ—સાઠ વર્ષે પૂરાવી અશક્ય છે.

આ શૈરસદો એક તોફાની વાયુ હતો, જે અમુક સમયે અમુક વિદેશી સંભોગમા ઉઠ્યો અને એ કાળજી સાત થતા પાછો થોડા વખતમા નગમ પડી ગયો. તે વખતે આપણા દેશમા હાલના જેવા અલ્પ સંકલ્પાળે હાલના જેટલા હતા પણ નહીં હવે ગુજરાતના કાયમી આર્થિક બનાવો કંઈક જોઈએ એ બનાવા બે વર્ગમા પડે છે, જેમાથી સરકારની પ્રેરણાથી થયેલા બનાવોના વર્ગ પહેલો લખ્યે સરકારી પ્રેરણાથી જાહેર બાધકામો થયા છે, જેમા આગગાડી, રસ્તા, પુલો આદિ માલ અને માણસની આવજની જોગવાઈઓ (transport facilities), અને શહેરોને પીવા માટે ચોક્કમા પાણીના તળાવો અને કુવા

એવો લાગે પરંતુ ગુજરાતી ભાઈઓની ફરજ છે કે બંધાઈ અરુચિઓ સહી લઈ પારસી કવિદાના અર્થ અને ભાવનું ઇતિહાસ મળી આવે તેટલું પીડ.

‘ મનસુખ ’ ના પ્રિન્સ આલ્ફર્ટ પ્રિન્સના જાન્યનો સર જમશેદજી ઝજીભાઈના કુટુંબમા એક શિક્ષક વરીકે કામ કરનાર કોઈ મિ. હૅમિલ્ટને ઈંગ્લેન્ડ પક્ષમા તરજુઓ પ્રેક્ટ કર્યો હતો, ઈ સ ૧૮૬૫. પારસી ગુજરાતી વાડ મયમા બીજા પણ કટવાક જીવનચરિત્રો સારા છે.

+ આપણી પ્રજાના કળવચેલાઓની પહેલી પેઢીમાથી આવા ગુણુ માટે દુર્ગારામ મહેતાજી, જોગીલાલ આણવલ્લભદાસ, અબાલાલ સ્વામીલાલ, આણલાલ મધુરાલસ, મહીપતરામ રૂપરામ, આદિ જાણીના થયા છે, તેમા આ સુરતની જયમ્થ જ્ઞાનિનો એ નાબલો વરે છે.

૬ એ જીવનચરિત્ર ધોલેરાના વેપારીઓ આદિ ઉજળી નસીની મોની જાહેર સમામા તા. ૧૬ જુલાઈ ૧૮૭૫ ને નાજ જાએ વચસગ આજી વાચી નમ ગબ્જુ હુડ.

મુખ્ય છે. ગુજરાતકાલિયાવાહના મિત્રી, કડિયા, સલાટ, ગુજ્જર, સુધાર આદિએ આ કામોમાં એકલા પોતાના પ્રાતમા નહીં પણ લગભગ આખા હિંદમાં અમલી કામગિરી બળવી છે. પરંતુ એ સર્વ એમણે નોકર તરીકે કર્યું છે, મોટા સૈંદ તરીકે કોઈને હજી સ્વતંત્રપણે પોતાની સર્ગશક્તિ ખીલવવાની તક મળેલી નથી. એટલે બ્રિટિશ અમલ મહાયો સારે જે કંઈ કારીગરી અને કલાકૌશલ આપણી પ્રજામાં આ ધધાઓને લગતા હતા, તેમાં જીવ જેવી વૃદ્ધિ થઈ નથી એટલું જ નહીં પણ ધટ થઈ છે, એમ કહેવું ઇતિહાસકર્તા પ્રાપ્ત થાય છે આપણા રાજ્યો અને ધનાઢ્યો પણ આ બાબતોમાં દેશી ઉંચા હુનર અને કલાઓને હીણા અને વિદેશી ઉતરતા હુનર-કલાને પણ વખાણવા લાગ્યું ગયું. થયા, તેથી જહેરના મહેલો, મકાનો, મંદિરો, વાડીઓ, બગલા આદિમાં પણ સગીન અને સુદર અને રથાનિક આત્માની સ્વતંત્ર લીલામય જે કંઈ હતું, તે આપણે મોટે ભાગે ખોણું છે, અને તેને ઠેકણે ન સુદર, ન સગીન, ન સ્વતંત્ર એવી માત્ર નકલિયા અને સસ્તી ટાપડીપ ધુસી છે અને વધતી જાય છે બાજક ગયા છે, બાકડા થયા છે, ગાલીચા ગયા છે, ખુરસી ત્રિપા-ધઓ થઈ છે. પાલખી અંબાડી ગયા છે. પરાધ મોટરો દોડાવિયે છિયે, ચારક મેના આશ રથ ગયા છે અને વિદેશીયા સિંચામો માત્ર ખીલીઓ ઠોકી ઠોકીને ઉભી કરિયે છિયે, પટારા અને મળુસો ગઈ છે અને સેફ સાધિએ છિયે ઢોલિયા ગયા છે અને દરિયાપારથી આવતા પલ્લો પર સુધ્યે છિયે, પીતાબર અને રેળ ગયા છે અને પાટલુનો પ્લાકિંગ વડે સાહેબમહમ બનવાના કોડ પૂરિયે છિયે. બધુઓ, સ્વદેશી ધર્મની હદ કાપડ વણાટ અને રેટિયા પૂરતી જ ગણે છે? પ્રતિજ્ઞા ભેવાથી અને હજારોની જાહેર સભાઓમાં ઠરાવો ઉપર સહી કરવાથી જ એ જગાએ એમ માનો છે? એ પ્રતિજ્ઞાઓ અને ઠરાવો જ બતાવી આપે છે કે આપણા આપુરુષોના મન હૃદય અને રસજીવિ વટલા છે, દેશવિમુખ દુક દૃષ્ટિના અને માત્ર તાત્કાલિક સ્વાર્થને વળગી પડનાર કૃપણ બન્યા છે વર્તમાન હિંદ તેમ વર્તમાન ગુજરાતનો આ એક મોટામાં મોટો બનાવ છે હુનર કલાનો સંકોચ અને તેથી કરીને ખેતીની વધ, કસબી કામની માગનો સંકોચ અને તેથી કરીને કસબીઓને પણ પેટને માટે નગી મજૂરી કરવા પડતી ફરજ, દુકાન વખતે ખોદકામ અને પત્થર ફોડવાના કામ શિવાય ખીજું થોડું જ કામ કલાડી સંકાચ છે એ સ્થિતિ-જેને મહાદેવ ગોવિંદ શનકે progressive ruralisation and rustification કહે છે, -તે આ બનાવના જ શુદ્ધ શુદ્ધ પાસા છે આ માટે કોઈ સરકારને દોષ દે છે, કોઈ કેળવણીને અને કોઈ બનેને. સૌથી વધારે ઉંડો દોષ આપણી પોતાની જડનાનો છે આપણા શિક્ષિત વર્ગે દાયકાઓ સુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બલ અને ખુબીઓ જ ચક્રિત નયને શુદ્ધ ભક્તિભાવથી નિહાળ્યા કયાં. આપણને પોતાને વારસામાં મળેલી સંસ્કૃતિમાં દ્રવ્યલાલસા અને ભૌતિક લાભનું પાસુ ગોચું, એટલે ઇંગ્લિશ સંસ્કૃતિમાં એ પાસું કેટલું તો એતપ્રેત છે, તે આપણને દેખાયું નહીં ખરું જોતા તો ન્હાના અમચા ટાપુની વસતીનો વધતો જતો ભાગ રોજની ખોરાઈપોષાઈ માટે પણ બહારની દુનિયા ઉપર આ-

+ આમાં જૈન મંદિરો મોટે ભાગે અપવાદરૂપ ગણાયો-જુલો Fergusson (and Burgess, 1910) II pp 26-7

* કલકત્તામાં બંગાળી પ્રજાના ધનાઢ્ય જમીનદારો બેરિસ્ટરો વગેરેએ સેફો હવેલીએ બાધી છે, તે સર્વને બાળ્યાની સાલના અનુક્રમમાં ગોઠવતા આ હકીકત સ્વદેશી કલાપ્રેમીના હૃદય ઉપર આબાદ છાપ પાડે છે.

ધાર રાખે, તેની સમ્પત્તિ જુદી જાતની સભવે પણ થી રીતે ? વળી ખનિજ* પદાર્થો અને તેમાંથી થતો માલ પરદેશીઓને આપતા બદલામાં જે ખોરાકીપોષાકીની વસ્તુઓ મળે, તે પણ પૂરતી ન પડતા બીજા ઉદ્યોગો એમને કરવા પડે, જે માટેનો કાચો માલ (Raw material) પણ એમને ખોરાકીપોષાકી ઉપરાંત પારકા દેશોમાંથી આપવો પડે, એ સ્થિતિથી એમની સમ્પત્તિમાં ભૌતિક લાભ અને દ્રવ્યની લાલસા ઝોર વધે એ કુદરતી જ છે † પાસેના મુલકોમાં અસ્થિતા વધતા તેમના બજારો (markets) અને ત્યાંના માલ મોઢા પડે, તેમ તેમ ઇંગ્લિશ સમ્પત્તિને પોતાની વધતી જતી ઝોલાઈતું પેટ ભરવા માટે આધા આધા મુલકો શોધવા પડે, તેમાંથી જે અભ્યવસ્થિત હોય તેને પોતાના સામ્રાજ્યના વાવટા તથા લેવા પડે, અને ત્યાંની વસતીમાં અચૂક વહીવટ, વ્યવસ્થા, જનમાલની સલામતી, અને ન્યાયના ધોરણ રચવા પડે, જેથી એ વસતી પરદેશી છતાં પોતાને વશદાર અને વખાણુનારી બને, અને ત્યાંના બજાર અને ત્યાંના માલદાર વર્ગો કથી રજ કે દ્વિત વગર પોતાને લાખા વખત મુધી સાતકૂલ રહે, —એ મર્વ કૃતિપર પરા કે નીતિતત્ર પણ આર્થિક કાર્યકારણની આવી વ્યાપક દૃષ્ટિએ સહેલુંક બને છે. શુદ્ધ ધર્મપ્રવર્તનની, જગતકલ્યાણની, પરદુઃખમજનની, અને પોતાના રાજસી સાર્વત્રિક પૌરુષના વિકાસની ભાવનાઓ* આવી કૃતિપર પરામાં—મદનવાસનામાં જેમ પ્રેમની ભાવના ભળી એકરસ થાય છે તે ન્યાયે—સહેલથી બળે છે, અને પ્રજાના ઉચ્ચાક્ષથી સતાનોને તેમના કર્તવ્ય અદા કરવામાં સનાતન નીતિમલ પૂરે છે, એ પણ હું તો સ્વીકાર છું, અને જે કોઈ નથી સ્વીકારતા તે એટલું અશુદ્ધ દર્શન અને એટલો અન્યાય કરે છે, તથા જાણ્યેઅજાણ્યે દેવ યુદ્ધિ પ્રવર્તાવવાનું પાતક વતુઓ છું બહેરે છે, એમ માનું છું

પથ—પથ—આપણે એ દામકાઓ મુધી ન જોયું, ન સમજવા દામકાઓ મુધી આપણા ડાહ્યામાં ડાહ્યા પુરુષો પશ્ચિમની મેરલીએ નાચ્યા. પીયાનો, વાયોલિન, હાર્મોનિયમ લીધા, બીન સાગી તાઉસને તરછોડ્યા, સેન્ટો ક્રીસ્ટી, અત્તરગુલામજીથી મુગાયા હું ધારું છું કે અદારમાં સેકામાં આપણે ત્યાં ચાલી રહેલ માગતલ, ન્હાસભાગ, અને અધાધુદીમાં આપણા આપણી સમ્પત્તિમાંતા ઉપરનો રાગ છેક તામસી ચઢ્યો ગયો હશે, નહીં તો આજે આપણે ધરના ખુણાથી છેક ગિરનાર શત્રુજય અને આપણા મદિરના કાગડ મુધી જે મહાભારત પરિવર્તન જોઈએ છીએ—જે લમમગ આખા હિંદમાં વતોઓછો વ્યપેલો છે—તે આટલા થોડા સમયમાં માત્ર આર્થિક બલોના ધસારાથી થાય નહીં ખરેખર સમ્પત્તિમેષમ

* સુખ્યત્વે કોલસો, જીવો, ૬-૧૦, J Ellis Barker Economic Statesmanship (1920), પ્રકરણ ૧૮ થી

† ઈંગ્લાંડની આર્થિક ધટના (economic organisation)નું બે તત્ત્વ આ છે, ફ્રીટ્રેડ (free trade) નથી

* મોર્લિ, રિપન, વેડરબર્ન, અને હયૂમ જેનાએ હિંદની સેવા કરેલી તે આથી જરા પણ નીચી ભાવનાઓ અને મનોવૃત્તિઓના પરિણામ મણનાર એ પુરુષોને અન્યાય કરે છે અને હિંદમાંસિવિલ વા બિલિટરી અમલદાર તરીકે, મિશનરી અને શિક્ષક તરીકે, વા ધ ધારોજીએ આવેલા હજારો અંગ્રેજોમાં આવી ઉમદા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પ્રેરાવલા—આપણા લોકો સામાન્ય રીતે માને છે તે કરતા—ધણ વધારે થઈ ગયા છે આપણી પ્રજા માને છે કે પુણ્ય તથા ત્યાં મુન્ની રાજ્ય ટકે, તે પુણ્ય તે આ ઉમદા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થતી રાજ્યનીતિ, અને એ નીતિને અણિશુદ્ધ અમલમાં મુકવા મથતા અધિકારીઓનો esprit de corps Prestige પણ આટલું સાત્ત્વિક હોય તો—આટલું સાત્ત્વિક રહે ત્યાં મુધી દલ્યાણકારી છે, પોષવા યોગ્ય છે

પ્રજા પશુ જગલી અસંસ્કૃત પ્રજાના જેટલી ઝડપથી પરાધ મસ્કૃતિ ઉપર મોહી પડે, તો પછી સંસ્કૃતિઅસંસ્કૃતિમા ફેર શો ? માટે જ લાગે છે કે આ આર્થિક બનાવ બની આવવામા સૌથી વધારે ઉંડા દોષ આપણી પોતાની જડનાનો છે અદાગમા મેકાને અંતે આપણી ખુદિચકિત નામની જ રહેલી, એ ઐતિહાસિક અનુભાન ગમે તેટલું કડવું લાગે તોપણ સત્ય તરીકે આપણને સ્વીકારવું પડશે

હવે શું કરિયે, શું કરતા થઈએ તો ભાવિ સુધરતું આવે ?—એ સવાલ રાજપુરુષો માટે છે ઇતિહાસનું મનન—સંશોધન ક્ષેત્ર બૂનકાલ જ છે માટે હવે આપણે પ્રજાપ્રેરિત આર્થિક બનાવો ઉપર નજર નાખિયે એ વર્ગમા પશુ મુખ્ય બે જણાય છે. પ્રથમ ગુજરાતકાદિ-યાવાડના ક્ષેત્રકળાનો જ બનાવ વધારે આપણા પ્રાન્તમા મિલે અને છાપખાના જેવા ચાન્નિક ઉદ્યોગો સારી ઝડપથી ફેલાયા છે એ વર્તમાન ગુજરાતનો એક મોટામા મોટા બનાવ છે કંઈને કંઈ સાહસ અને અકલ્પ વગર આ બન્યું નથી એ સ્વીકારિયે પરંતુ થયેલી પ્રગતિથી ન અંભતા, આમા આપણી પ્રગતિ આજ લગી અસુક દુકી હદ સુધીમા જ થઈ છે, એ મબીર હકીકત આપણે ખાસ જોવાની અને નિચાગવાની છે આ પ્રદેશમા હજી પશુ આપણે નકલ કરતા નિશાળિઓને સ્થાને ઢિયે પડેપછી અને પરાધીન ઢિયે કોઈ પશુ જાતના બ્લોટમાદક (motor) કે ગતિપ્રેરક (engine) થી માડીને માલ ઉપર છેવટ વપરાતા કોઈ પશુ જાતના સાચા સુધીમાતું કંઈ જ આપણે બનાવતા નથી, તો તેમા ધટતો ફેરફાર કરવાની કે નવા ઉત્પાદનક્રમ (methods of production) રચવાની તો વાત જ ક્યા કચી' શીખેલું સમર્થ્ણ પોતાનું કરે અને તેમા ખુદિ સ્વતંત્ર લીલાથી રમવા માડે, તેને જ નવું વધારે સારું કદાચ સુઝે, અને નવું નવું વધારે સારું કૃતિમા સુધી સિદ્ધ કરી આપે, તે જ વૈજ્ઞાનિક અને યાત્રિક ઉદ્યોગોના દુનિયાના ઇતિહાસમા સ્થાન પામે હવે બોલું, કોલસો, લકડ, વાસ, કાન્કિટ, જે માગે તે આ જ દેશમા જોઈતા જથ્થામા અને સસ્તું મળવાનો સમય આવી લાગ્યો છે માટે યત્રપડિત, વિદ્યુત્પડિત, વરાળપડિત, ગાંતપડિત, બલપડિત બનો અને ઉપજવો; બાષા, અજીત અને ફિલસુફીના જેવી એકાગ્રતા એ વિષયમા સાધી પાયાથી મોલ સુધી આખું કારખાનું સ્વદેશી રચો, રાજનગર અને બહરથી દેશના ઉંડા ખુણામાં આવેલાં ગામડાંઓ સુધીનું આખું આર્થિક તંત્ર (Economic life and activity, Economy) સ્વદેશી રચો, અને આગળ વધો. નિશાળિયાવેડામા બહુ વરસ ગાળ્યા. ત્હમને પોતાને લાભ થયો છે, દેશને પશુ કંઈક થયો છે, પરંતુ કારખાના આ જ મિસલે ચાલ્યા કરે ત્યાસુધી, અર્થ-શાસ્ત્રની છેલ્લી ખતવણીમા, સૌથી વધારે લાભ તો સાચા સામગ્રી યત્રો આદિ પૂરા પાડનાર દેશોને જ થયા કરશે એ નિર્વિવાદ છે

વારુ, આ યાત્રિક કારખાનાને બીજી દૃષ્ટિથી એટલે ધધા તરીકે તપાસિયે ઢિયે તો તેમા પશુ ક્યાલ જ જોવામા આવે છે એક વર્ગમાના નિશાળિયા જેમ એક બીજાનું જોઈ લાંબને એક બીજામાથી ચોરી કરીને વર્ગમા ઉપર ચ્હડવા મયે છે, તેમ આપણે ત્યાં એક યાત્રિક ઉદ્યોગમા પડેલા ધધાભાઈઓ એક બીજાના મળા કાપવાની સ્પર્ધામા જ (cut-throat competition) પાવરધા છે. જે કાચો માલ, જે યત્રો, જે સામગ્રીની દરેકને જરૂર છે, તથા જે પાકે માલ (finished products) દરેકને વેચવો છે તેમા સહકાર (co-operation) ના તત્ત્વનો આશ્રય લેતા શીખી નહીં શકાય ત્યાં

સુધી ધધી સંગીન કે માતમર કેવી રીતે બનશે? દુનિયાની હરીદ્રાધ સામે ધધા ખેડવા છે અને ખીલવવા છે, તાત્કાલિક લાભની એકલપેટી કૃપણતા ક્યાસુધી નબરે?

અને છેવટ, એ જ કારખાનાઓમા શેઠ વર્ગ અને કામગાર વર્ગ વચ્ચેના સંબંધ નિહાળિયે છિયે તો તેમા ચે સતોષ વળે એવું જોવામા આવતું નથી એ કામગાર સ્ત્રીપુરુષો અને બાલકો પોતપોતાના ગામગ્રામા શારીરિક માનસિક નૈતિક કેદુચ્ચિક સાસારિક અને ધાર્મિક અસુક પ્રકારનું જીવન ગાળે છે અને ઉછરે છે એ જીવન જ એમની સંસ્કૃતિ છે. એ જીવન જ એમની માનવ-તા છે એ ગામગ્રામા પ્રબલ શહેરોમા આવી કારખાનાના કામગાર બને છે એથી એમની સંસ્કૃતિ અને માનવ-તા વધે છે કે ઘટે છે?—રહે છે કે જાય છે? જ ગલી દેશોના કેદખાનામા પડતો નવો કેદી ચોડા વખતમા જ માણસ મટી પશુ અને પશુ પશુ મટી ધિરાજ બની જાય છે, એ જાણીતું છે આપણા શહેરી કારખાનાઓમા આવતા ગામડિયાઓનું એ પ્રમાણે ન બને તેને માટે શી સાવચેતી રાખવામા આવે છે? આ બાબતમા જુના કામગારો પોતાના નવા આવતા બધુઓ માટે અથવા નવા આવતા કામગાર-જુડો પોતાને જ માટે કંઈ કરે છે કે નહીં? ગેઠો કંઈ કરે છે કે નહીં? બહારનો સમાજ કંઈ કરે છે કે નહીં? અને છેવટ રાજ્યસત્તા કંઈ કરે છે કે નહીં? બધુઓ, ગુજરાતનું આ પાટનગર તેના યાત્રિક ઉદ્યોગો માટે જાણીતું છે અહીં હું એ સવલત પૂછવા રમ્ભ લઉં છું કે આ પ્રમાણે આવી ગભીર બાબતમા આખમી ચામણ ક્યાં જઈયે છિયે તે ક્યા સુધી નબરે? આપણી મિલોની ચાપણ કરોડોની અઠાપ છે, હર સાલ લાખોના બ્યાજ છપાય છે. આજ જે કુડીબધ મિલો છે તે કાલે સ્હવારે સેકડો થશે, આજ જે હજારો કામગારો છે તે જોતજોતામા લાખો X થશે, એમની સંસ્કૃતિ, એમની માનવતા કામગાર થતા વધે છે કે ઘટે છે? કાંટાના એક તરફના પલ્લામાં કરોડોની પુંજ અને લાખોની નરી આવક (net profit) મુકિયે, બીજા પલ્લામાં રેશના લાખો સંતાનોની અવનતિ, અવગતિ, વિકૃતિ મુકિયે, તો તે બેમાંથી કયું પલ્લુ વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એ વિશે બે મત સંભવતા જ નથી. શેઠ વર્ગ શહેરી, શુ આ બધો જ બાર અમારે માથે? હું નથી કહેતો, અર્થશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્ર કદપિ નહીં કહે કે બધો જ બાર શેઠ વર્ગને માથે કર્યો અને તેના રૂલો વચ્ચે સંગીન સાકળવાળા આ સંસારમા સૌએ પોતાનો બાર મોટે ભાગે પોતે જ વહેવાનો છે. શુ કામગાર કે શુ શેઠ. અને તોપણ જે વધુ સમજુ, જે સક્તિસાધનમા રહેડે, જે વત્તા જોખમમા બેઠો હોય, જેનો શાખસડકો લોકમા અને રાજકરબારે વધારે, તેને માથે તેટલો વધારે ધર્મ શેઠ વર્ગ શુદ્ધ બધુભાવથી પ્રેરાઈને હાથે અને હેતે કામગાર વર્ગનો કંઈ ચે બાર પોતાને ખભે અને પોતાની પીઠપર બેસે કે નહીં? આને શુદ્ધ પરાઈ (altruism) કહો કે દૂર અંદેશ સ્વાઈ (enlightened egoism) કહો, બંનેની સરવાળે એકતા છે. અબાલાધમાધ જેવા અમદાવાદના માનીતા લોકનાયક આ જ નગરીમા અનેકનેક ભાષણોમા અચાન, ગદ્દી, દાર, તુકસાનકારક મોજશોખ અને તેમથી થતા ચેપી રોગો ઉપદ્રવો આદિના દાખલા ઉપર દાખલા આપીને શેઠ અને કામગાર, તવગર અને ગરીમ, અધિકારી અને ગુલામ,

X કાપડના ઉદ્યોગમા તૈયાર થતો માલ જે પ્રમાણમા જે ઝડપથી વધી શકે છે તેટલો કામગારોની સંખ્યામા વધારો આવશ્યક નથી, એ ખરું, પણ અહીં તમામ ભવનના યાત્રિક ઉદ્યોગોને એક સામય ધ્યાનમા લઈને “લાખો નમગારો થશે” એમ કહું છે.

જાણેલા, અને અમલ્યુ વ્યાપાર અને ખેતી, શહેર અને ગામડા, બનેના અન્યોન્માશ્રયનો અને તેમના વચ્ચે નિરંતર બધુભાવની આવસ્થાનો અસરકારક બોધ કર્યાજ કરતા હતા, તે અવિલંબે કૃતિમા ઉભી નીકળશે, તો જ આ અત્યારે સમૃદ્ધિએ છલકાતી લાગતી નગરીની આબાદી અને ચઢતી કળા દેવી વારફેરાના મારને સહી શકીલાઓ વખત બની રહેશે.

આપણી પ્રજા ગુજરાત બહારના પ્રદેશમા મોટી સખમામા પ્રસરી છે અને વધુ વધુ પ્રસરતી જાય છે એ પણ વર્તમાન ગુજરાતનો એક મોટો પ્રજાપ્રેરિત બનાવ છે આપણે ગુજરાતીઓ ધરકુકડી નથી, ફરતારામ છિયે એ આપણી પ્રકૃતિને આપણા ઉપર ફરી ફરી ગુજરેલા સિતમેતું એક શુભ પરિણામ ગણો, અથવા તો વિજેતા ગુપ્તો અને ગુર્જરાતું લોહી હજી આપણી નાડીઓમા હશે તેનું પરિણામ કદ્યો, કારણ જે હો તે એક વા અનેક હો, - પ્રજા તરીકેની આપણી પ્રકૃતિમા આ એક સ્થાયી લક્ષણ છે એ સિદ્ધ છે, અને ઓગણીશમી સદીના જનમાલની સલામતીના વાતાવરણમા એ લક્ષણ ખીલી આવ્યું છે ગુજરાતકાશિવાડકચ્છનું ક્ષેત્રફલ વિશાળ નથી, વળી આપણે આપણા દેશમા કાચુ સોતું પાકે છે એમ કહિયે છિયે, અને માનીયે છિયે પણ એ માત્ર જન્મભૂમિ ઉપરના આપણા કુદરતી હેતને લીધે આપણે ઓપ આપિયે છિયે આપણા દેશનો ખરેખરો રસાળ ભાગ ઓછો છે એટલું જ નહીં પણ હિંદમા એના કરતા બહુ ચઢી જાય એવા પ્રદેશ ધણા છે. વળી આછી જ વસ્તી નબી શકે એવો ભાગ પણ આપણા દેશમા થોડો નથી એટલે પેશાવરથી રામચદ્રજીના સેતુબધ સુધી અને દેવજીનદનની દ્વારિકાથી રંગૂન સુધીના બ્રિટિશ હિંદ અને દેશીરાજ્યોના વિસ્તારમા કોઇક જ શહેર કે જિલ્લો એવો જોવામા આવશે, જે ગુજરાતીઓ વિનાનો હોય લીંબુનો રસ જેમ ખાનખાનની તમામ ચીજોમા ભળે છે, મીઠી વિનથી બેલીનો માલુસ જેમ ભાતભાતના ટોળામા સમાય છે, તેમ આપણે ગુજરાતી લોક હિંદની તમામ જાતની પ્રજામા હળી મળી જઇયે છિયે. આ સ્મરતબડ પણ મુકીને જમીન રસ્તે સમરકદ અને ઇસ્તમખલ સુધી, અને જળમાર્ગે અરબખી સમુદ્રના બેટો અને તેને પાર ધરાન, એડન, પૂર્વ આફ્રિકા, ઝાંઝીબાર, દક્ષિણ આફ્રિકા; અથવા બંગાળી ઉપસાગર મુકી ઇસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુએ ટાપુએ, સિયામ, ચીન, જાપાન, તે ઠેક અમરદ્રોહિયા અને અમેરિકા સુધી:—જ્યાં જ્યાં નજર નાખશો ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી હિંદુ મુસલમાન અને પારસીઓના ન્હાના મોટા થાણા માલુમ પડશે. અનુસૂણે પોતાનો ખેતબાજી ઉપરનો કાળૂ ચીનના કેન્ટોન નગરમા સિદ્ધ કર્યો હતો. અમરદેશર ખબરદાર મદ્રાસના વતની થયા છે આપણા એક ઉછરતા કવિ કલકતાવાસી થયા છે હરિલાલ-હર્વદરાય ધ્રુવે એમની કવિતાઓમાની ખાસ અકિતવવાળી કેટલીક રાતા સમુદ્રથી સ્વીડનનાં સુધીના પ્રવાસ દરમિયાન લખેલી છે. અથવા, કવિઓ તો જાણે જ્યાં હોય ત્યાં શૈવજ્ઞાનીના નાભિકમલ પર વિરાજતા ચતુષ્કલાધરની આત્મજના માનીતા ગણિયે. પણ આપણા વચ્ચકર અને રંગરેજ, આપણા મોચી મોઢી અને સોની, નાગર, કાચર, ખેડવાળ અને આવક, લુવાણા ભાટિયા, અને કપોળ, બેહારા, મેમલુ, ખોળ અને પારસી, પટેલ કચ્છી અને અનાવળા, અને આપણા દુખળા અને ઢેક, —એટલાન્ટિક, પેસિફિક અને હિંદી મહાસાગરોની વચ્ચમા ક્યાં ક્યાં અત્યારે નહીં હોય એ જ કહેવું મુશ્કેલ છે ' અને આ પ્રમાણે ચોતરફ પથરાયેલા આપણા આ સર્વ ગુજરાતી થાણાઓને એક જથ્થો ગણીને તેને આપણે બૃહદ્ ગુજ રાત્ત કહી શકિયે. પરંતુ એ ચ્હારું જ પાડેલું નામ દેવાયું છે તે કરતા વધારે દેવાય

અને આપણા અને બીજાં બોહાની સામાન્ય બોહાની પરિચિત સંબંધ બને, તે પહેલાં એ નામ પાછળની ભાવના વિશે વધારે વિચાર કરવાની શરૂઆત થાય છે. પ્રાચીન કાલનો બૃહદ્ ગ્રીસ (Magna Grecia) એક બોહી એક ભાષા અને એક સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનો પથરાટ માત્ર ન હતો. ગ્રીક બોહીનું પ્રજા-બ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ હતું, એમની પ્રજાકીય અસ્મિતા ઉજ્જવલ અને આવેશમય હતી, અને આ અસ્મિતાને રસસંચાર મૂલ્ય વતન અને સંસ્થાનો વચ્ચે અનેક વહનો અને પ્રણલિકા વાટે નિરતર ચલાવવામાં આવતો. રાજકીય બધારણુમાં ગ્રીક પ્રજા અનેક ન્હાના રાજ્યોમાં તુટેલી વહે ચાલતી રહી, એ સર્વેનું એક સામાન્ય કદાપિ ન થયું, એ ઉપરથી કહેવાય છે કે ગ્રીકોની પ્રજાકીય અસ્મિતામાં રાજકીય બધારણુ ઉપજવનાર તત્ત્વ નબળું હતું પરંતુ બીજા દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ છિયે તો ગ્રીક ઇતિહાસના તમામ મોટા બનાવ સંસ્થાનોની પ્રજાના ગ્રીકત્વની રક્ષા માટેના સીધા કે આડકતરા પરિણામ હતા. ભારે બૃહદ્ ગ્રીસ એ નામ પાછળની ભાવના રાષ્ટ્રીય ચેતનવાળી પ્રજાકીય અસ્મિતાની ભાવના છે અને વળી વર્તમાન કાળના બૃહદ્ બ્રિટન (Greater Britain) નો દાખલો આ સત્યનું ખુલ્લેખુલ્લું નિદર્શન છે. બૃહદ્ ગુજરાત સંબંધિત અર્થગૌરવ આ માપનું છે, તો એથી ઉલટું આપણે ગુજરાતી પ્રજા શું આપણા મૂલ્યવતનમાં કે શું સંસ્થાનોમાં પ્રજા (nation) બોહીને ધટે એવા ચેતનવાળા નથી, માત્ર એક લોકસમુદાય (tribe) જેવા છિયે. આપણામાં પ્રજાકીય અસ્મિતા હજી જાગી નથી અથવા તો એક મદ છે. એ જાગે, એ પોષાય, અને એના રસવિનિમય મૂલ્ય વતન અને સંસ્થાનો વચ્ચે એક દેહમાના બોહી, ઊર્મિ, ભાવ, કલ્પના, વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયાના સચાર પેઠે, પ્રવર્તી રહે, ત્યારે આ આપણા પથરાટે બૃહદ્ ગુજરાતનું નામ આપિયે તો તે જાણે પણ ખરું. કાલ તો આપણો પથરાટ એક લોકસમુદાયના આર્થિક પથરાટ જેવો જણાય છે.

વારુ, બીજાંબોહીના આલિશાન મહેલ હોય તેથી આપણું જે પિતૃત્વ મહાન તે આપણે અવગણવાનું નથી. અને એ આર્થિક પથરાટ પણ ધણો મૂલ્યવાન છે આપણી જે વસતી વતનમાંથી બહાર જઈ કામ બહાર વસે છે, તે વતનમાં જ સમાય એમ નથી. એઓ વતનને સીધી કે આડકતરી રીતે જે જે લાભ આપ્યા કરે છે તે મળતા બધ થાય, તો વતનમાં રહેનાર આપણને મોટી ખેડ પડે એમાં પણ સંદેહ નથી અને પ્રજાકીય અસ્મિતા જાગે હજી ઉદય પામી ન હોય, તથાપિ એ સર્વ પરદેશને દેશ માની ત્યાં વસેલા આપણા બધુઓની મીઠી નજર આ ગુજરાતકાઠિયાવાડ તરફ સદા તણાયેલી રહે છે એ પણ નક્કી જાનની જ જન્મભુમિ જ સ્વર્ગાદિપિ મરીચલી એ ભાવ આપણા એ બધુઓની ગુજરાત તરફ કામખી ઊર્મિ છે સ્વર્ગથી તો કોઈ જાણેજાણે અમૃતની આશા રાખે છે જનેતાથી તો જાણેજાણે સંસ્કૃતિ-પથની આશા રાખે છે જનેતાનું જનેતાપણું સંસ્કૃતિ-પથના લાવમેલા વિતરણુ જ સાર્થક છે. તો ગુજરાતે પોતાનું જનેતાપણું આ પોતાનાં દૂર વસતાં સતાનો તરફ કૃતિમાં મુકવું પ્રાપ્ત થાય છે; પોતાનું સંસ્કૃતિ-પથ એ સંસ્થાનો તરફ સદેવ વહી કરે એવાં વહનો અને વિદ્યાનોની પાકી બચવહારો ચોજનાઓ અમલમાં મુકવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃતિપથના વિતરણું મુખ્ય સ્થૂલ સાધન કેળવણી છે એ ગુજરાતની બહારના ગુજરાતી સંસ્થાનોમાંના માતાપિતાને પોતાના બાળકોને ગુજરાતી કેળવણી આપવામાં ધણી ધણી મુશ્કેલી પડે પણ છે. તેઓ ગુજરાતી શાળાઓ કંઠાડે છે, એ પાઠ્ય પુસ્તક ખર્ચ પણ કરે છે, વળી કેટલાક તો પોતાનો

વખત કહીડીને તેમા જાતે કંઈક શીખવવા પણ મળે છે. પણ આવી શાળાઓ કોઈ ઠેકાણે બરાબર જામતી નથી. કેટલાક માળખ પોતાના છોકરાને કુમળી વયમા જ સ્તિબ્ધ કે દરના સમને ત્યા મોકલે છે, કેટલાંક બોર્ડિંગ (boarding) વાળી શાળાઓમા મોકલે છે, પણ આમા મેં શુક્રવાર વળતો નથી પણ ખરા માળખો હારીને આખરે પોતાના સ્વલભા જે ભાષાની નિશાળો હોય છે, તેમા છોકરાને મુકે છે, પણ તે હારીને, આખરે, અને છોકરાનું ભવિષ્ય હેતુ ન કંઈક તે માટે જ. શાળાના દરેક વર્ગમાં પૂરતી સંખ્યાની આવક થવા કરે એટલી ગુજરાતી વસતીવાળા સ્થળોમા પણ આ પ્રમાણે બન્યા કરે છે, અને ઉત્સાહ તથા જોષિતા ખર્ચ ઉપાડવાની પૂરેપૂરી તૈયારી હતા, એનું મુખ્ય કારણ હાલક શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ ગુજરાત છોડી એટલે આદે સ્થાયી રહે એવા એમને મળી આવતા નથી, એ છે. હવે આ નિદાન જો ખરું હોય તો આનો ઉપાય એક જ છે, બજારો કંઈવિક્રયના બચવહારતંત્રથી જે પ્રાપ્ય નથી તે અમૂલ્ય વસ્તુઓ મેળવી આપવા માટે જ બંધુપ્રીત્યર્થ આત્મસમર્પણનું ધર્મેતત્ત્વ સનાતન પ્રવર્તે છે કેળવણીના સર્વદલદાયી કાર્યને માટે સુશિક્ષિત અને આરિઝમવાન ગુરુઓ આ પ્રમાણે મેળવવાનો રસ્તો વર્તમાન ગુજરાતને છેક અજાણ્યો છે એમ પણ નથી ગુજરાતમા મેં અરેતર એબ્યુકેશન સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓ સ્વયં સેવકોના સમર્પણ ઉપર જ ચલાવી આવે છે એમણે પોતા માટે આકેલી ક્ષેત્રમર્યાદા દુખી હતી, ગુજરાતની સીમા અંદર જ દોરેલી હતી, તો તે વિસ્તારો બધાં બધાં ગુજરાતી બંધુઓ વસી રહ્યા છે, ત્યાં ત્યાં લીલીછમ ગુજરાત જ છે, પછી છોટી કે મોટી, એ વિજ્ઞાન દર્શન આના મસ્કૃત સ્વાર્થલાગી સ્વયં સેવકોને તો સહજ છે. માટે આવી મંથાઓના કાર્ય દુરધરોએ મોટી ગુજરાતમાથી બહાર નીકળી આ છોટી છોટી ગુજરાતોની કેળવણીની જરૂરિયાતો જેવી જેમણે સૌથી વધારે જરૂર ગુજરાતી નિશાળોની છે પણ કેટલેક ઠેકાણે કન્યાશાળાઓ અને એકો-ગુજરાતી નિશાળો પણ સ્થાપી શકાય એમ છે, તો કોઈ કોઈ સ્થળે કોલેજોમા અને હાઈસ્કૂલોમા બચ્ચતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું બોર્ડિંગ યથા શકે એમ છે ઉછીના પુસ્તકાલયોની આગ પણ મોટી જણાશે એમ હું ધારુ હુ આવા સ્પૂલ સાદા કેળવણી બધારણથી આરંભ કરીશુ તો થોડા જ સમયમા તેને આધારે સંસ્કૃતિવિનિમયના સૂક્ષ્મ પ્રવાહો પણ વહેતા થશે અરેતર એબ્યુકેશનલ સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓના વડાઓએ આ સર્વ જાતે જેવું જોઈએ, અને તેમથી તે, હાલે તેટલા સ્થળોમા, પૂરા પાડવાનું નવું કર્તવ્ય પોતાને માથે ઉપાડવું જોઈએ. એઓ ગુજરાત પાસે હાલક સ્વયં સેવકોની વધતી જતી મંથા માગતા જશે તેમ તેમ ગુજરાત તે આપશે મહત્કાર્ય માથે લેનારે અશક્તિની હેવાદબળાઈને પ્રથમથી જ નવ ગજના નમસ્કાર કરવા જોઈએ આજે એ બીજ વાવો, એક દાયકામા તે ઉગી આવી વૃક્ષ થશે, અને બીજો દાયકો ઉતરતા તો સમવિત છે કે એની છાયા અને એના ફલફુલ એવા તો પ્રિય યથા પડશે કે એક વૃક્ષની અનેકનેક કલમો થશે અને દરિયાપારની ગુજરાતોમા પણ જશે

૪: સંસ્કૃતિના સ ક્રાન્તિકાલનો ઇતિહાસ.

આર્થિક ઇતિહાસ રાજકીય ઇતિહાસનું એક આવશ્યક અંગ છે, તેમ તે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું સ્પૂલ પ્રત્યક્ષ કલેવર પણ છે વર્તમાન ગુજરાતનો સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ હિંદના ઇતિહાસથી છેક અલગ પડાય એમ નથી અને તો પણ આર્થિક ઇતિહાસમા વર્ત-

માન ગુજરાતે જેમ વિશેષતા કરી બતાવી છે, તેમ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં યે 'વર્તમાન ગુજરાતનો પિડ ન્યારો તો છે જ' દયાનંદ સરસ્વતીનો આતુર્વક્ય સુધારાનો આદેશ મુખ્યત્વે પંજાબમાં જ ઝીલાયો છે. રામમોહન રાય અને દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનો બ્રહ્મસમાજ બંગાળમાં જ જન્મ્યો અને જીવત છે. શિથોસોરીનું મુખ્ય ચાલું મદ્રાસ પ્રાંત જ છે. ખ્રિસ્તી પયોના પાદરીઓએ હિંદને ખ્રિસ્તી બનાવવાની અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવાની કોસીસો પ્રાંતે પ્રાંતે કરી છે, તે પણ બધે એક સરખી વિજ્યો નોવડી નથી. એમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને કેળવણીના બધ પ્રાંતે પ્રાંતે પ્રસર્યા છે, પરંતુ તેમાંથી પાકતા શ્વ પ્રાંતે પ્રાંતે ફરકની વિશેષતાએ કરીને ભિન્ન બેવામાં આવે છે. પ્રાંતોમાં પણ જુદા જુદા વિભાગોમાં સંસ્કૃતિકર બેવામાં આવે છે* સંસ્કૃતિચક્રિકાની એકસરખી આભા બંગાળમાં યે નથી, દક્ષિણમાં યે નથી, તો બીજા પ્રાંતોની વાત જ થી 'વર્તમાન યુગનો સંક્રાન્તિ-ઇતિહાસ આરભાયો તે વખતે ફરક મુખ્ય પ્રાંત અને પ્રાંતવિભાગની-પારિભાષિક શબ્દોમાં કહિયે તો ફરક મુખ્ય સંસ્કૃતિવર્તુલની-સ્થિતિ ખરેખરી થી હતી તેનું સામ્યીક ઐતિહાસિક ચિત્ર દોરિયે, અને પછી એ ફરક વિભાગમાં થતા આવેલા ફેરફારોની ઇરાદા અને ગુણરોપ કારણો સાથે તપાસિયે, ત્યારે જ આ આખો ઇતિહાસ બરાબર સમજાય આવે. બગીચ પ્રયત્ન કોઇ પણ પ્રાંતને માટે થયેલો હજી બાકીમાં નથી, અને તે માટેના સાધનોનો પણ ઝડપથી લય થતો જાય છે. સંસ્કૃતિના સંક્રાન્તિકાળમાં મોટા અને વ્યાપક ફેરફારો જ્યારે કમલે કમલે વિવર્ધિત વેગ (cumulative velocity) થી થતા આવે છે ત્યારે તેનો ઇતિહાસ ઉકેલવા અને રચવામાં મુશ્કેલી પડે જ છે, એ બાજુનું છે સાધનોની બિનતાના કરતા વધારે મોટી મુશ્કેલી જે સાધનો હોય છે તે ફરકને ઉકેલવામાં પડે છે કેને કેટલું સાચું માનવું અને કેટલું વજન આપવું એ મુશ્કેલી ઇતિહાસના આ પ્રદેશમાં સૌથી વધારે નડે છે. જહુનાથ મહારાજ લાઇમગ્ર કેસનો જ દાખવો જુરો એમાં બે અંગ્રેજ-એટલે કે તદ્દન તટસ્થ-ન્યાયાધીશોએ પણ કેટલીક મહત્વની બાબતો વિશે જુનજુન ચુકાદા આપ્યા હતા. બહેરામખ મલબારી જેવાના આલ્પ અને કામગિરી વિશે 'એ પુતળું' ન હયાત હતું.

* આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રાન્વસીમાંથી જુદી economic circles ની સીમાઓ ગણવી પડે છે એ બાજુનું છે હિંદના મૂળ culture circles એના મુખ્ય ભાષાવર્તુલોથી ન્હાના અને આર્થિક વર્તુલોથી મોટા પડે એમ ધારુ છું. સંસ્કૃતિના જુદા જુદા તત્ત્વોને પ્રાધાન્ય આપિયે તેમ જુદા જુદા વર્તુલો દોરવા પડે વળી ભાષાવર્તુલો જ્યારે લગભગ સ્થાયી છે, ત્યારે આર્થિક વર્તુલો ઝડપથી ફરતા આવે છે અને સંસ્કૃતિવર્તુલો પણ ફેરફારમાં વિશાળ અને સખ્યામાં બોહા થતા બધ છે. પ્રાન્ત પ્રાંતનું વધવું જવું એવું અને હિંદનું વધવું જવું એકંદરે આ ફેરફારો દ્વારા સમાય છે.

+ મલબારી માટેની આ શબ્દચોજના અબાલાલબાઇની છે. મિ. જમરોદજી અરદેસર દલાલ, પ્રિન્સિપાલ ઉનવાળા, સર પિરોજશાહ મહેતા, સર દિનશાહ વાહા આદિ કેટલાક મલબારીની ખરેખર વિચિત્ર પૂર્વાવસ્થાની તુલક માહિતીને લીધે એ અસાધારણ મનોબળ વાળા માણસને પૂરતો ન્યાય આપતા નહીં એમ ધારુ છું. એમના નિઃકર પરિચયમાં ૧૮૯૩ થી '૬૫ સુધી રહ્યો તે દરમિયાન એમની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને એમના ચારિત્ર્યબળથી દમ થયો હતો. આથી ઉલટું અબાલાલબાઇને મ્હારો મલબારી તરફનો લક્ષિભાવ સમજાતો પણ ન હતો. માણસ માણસ વચ્ચેના પરિચયોમાં તેઓ સમાન વચના હોય છે કે વચ્ચે પાચદશ વર્ષનો ફરક હોય છે, એ નજીવી જેવી જણાવી હકીકતથી subjective impression માં બહુ ફેર પડી બધ છે એક જ વ્યક્તિ વિશે તેનાથી મોટા હોય તેની, બરાબરિયા હોય તેની, અને ન્હાના હોય તેની subjective

ત્યારે પણ જે અતિ શિન્ન મત ચાલતા હતા, તેનો તોડ કે સમન્વય જેમ આપણે એ જમાનાથી આધા જમ્પે છિયે તેમ કરવા વધારે અશક્ત બનિયે છિયે. પુનર્લગ્ન કરાવવા ત્રીકલે છે તેઓને એ સંબંધ લગ્ન તરીકે કેવો નીવડશે એ કશી ભાંજગડ જ હોતી નથી, તો પુનર્લગ્નના વિરોધીઓ એવા ખરેખર નમ્રનેદાર નીવડેલા લગ્નોમા પણ છિદ્રો જ જુવે છે. સસારસુધારા પરિષદોમાના ધણા પ્રમુખો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમા જ જીવનસર્વસ્વ ગણે છે, તો ગેલ્વર્દનરામજેવા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિની સમાજનીતિને લોકોપકારક, સુત્રીતિરક્ષક, અને સ્ત્રીના પોતાના ખરા હિત માટેની સિદ્ધ કરવા પ્રતિવાદ કરે છે દુકામા કહિયે તો સુધારાનું ડગલુ બરનાર મૂલ માણસ, તેના કૃત્યો અને આશયો વર્ણવનાર ઇતિહાસક, અને તે વાંચનાર, એ ત્રણેને નિખાલસ, સત્યવાદી અને સત્યપ્રેમી માનિયે, તોપણ એ ત્રણે અન્નણ્યે પક્ષપાતી હોય છે, એ ઇતિહાસના આ રૂપની ત્રેવડી વિષમતા છે. યુરોપના રેફર્મેશન [Reformation] નો ઇતિહાસ, અત્યારે કોઈ પણ પથના નહીં અનુયાયી કે નહીં દેખી એવા તટસ્થ ઇતિહાસકો સખ્યાબંધ થયા છે, તથાપિ હજી સર્વમાન્ય શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની કોટિમા આવ્યો નથી. અમુક પક્ષનો મોટો ભાગ એ ઇતિહાસના એક વાદને શાસ્ત્રીય માને છે, વિરુદ્ધ પક્ષ તેથી ઉલટા વાદને શાસ્ત્રીય માને છે. મતલબ કે એ વિષયના બે કે વધારે ઇતિહાસો હજી પ્રવર્તે છે, તેમાંથી વાંચનાર એકને જ વળગે છે અગર પોતાને ગમતી દુલગુ થણી કરી લે છે ભલે આપણા દેશમા પણ એમ થાય, તથાપિ લોગીલાલ પ્રાણ્યવલ્લભદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી, કરસનદાસ યજ્ઞજી અને નર્મદથી માડીને આપણા પ્રાન્તની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આપણે પણ લખવા માડવો જોઈયે જન્મચરિતો, વર્તમાનપત્રો, નિબંધો, બ્યાખ્યાનો, અર્થાંશો આદિ જે જે સાધનો છે તેનો યથામતિ ઉપયોગ કરીને એક લેખક એક ચિત્ર દોરશે, તો તેમાના મત અને હકીકતમાના કેટલાક ભાગના ખડન વા સમર્થન બીજા લેખકો કરશે, અને એ પ્રમાણે વિષય છણાતો જશે અને અત્યારે ખાનગી સમ્રહોમા જ પડેલા સાધનો પ્રકટ થતા આવશે. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા આવું કંઈક લખવાના હતા પણ ત્યાં તેમ એમનું સરીર લયડયુ અનેપ અત્યંત પામ્યુ એમની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને રસવૃત્તિમા એક મોટો ગુણ એ હતો કે જે પક્ષ પોને ન્યજતા તેના ગુણ તેમ જે પક્ષ પોતે સ્વીકારતા તેના દોષ, એમના લક્ષમાંથી સરી પડતા ન હતા, અને એ ગુણ દોષ બંનેના અવનવી રીતે નિરીક્ષણ અને તુલના કરવામા એઓ રાચના શાસ્ત્રીય તટસ્થતા આવા વિષયોમા લગભગ અપ્રાપ્ય છે, ત્યારે ગુરુદોષ બનેલું એક સરખું ધાતુ પાડનારી અગર તો બનેને એક સરખા અવગણનારી જડતા શાસ્ત્રીય તટસ્થતાની ખુરસીએ ચઢી બેસે છે, તેના કરતા પક્ષકાર ભલે હોય નવાપિ આની સૂક્ષ્મ વિવેચક સક્તિ જેણે લાગા પરિચયથી ખીલવી હોય એવાને હાથે જ આવું મહત્કાર્ય થવું ઇષ્ટ છે

બધુઓ, આપણો પ્રાન હિંદના આગેવાન પ્રાતોમા ગણાતો નથી આગેવાન ગણા-

impression વૈયક્તિક અથવા બહુ જુની જુની ચાચ એ કુદરતી જ છે ખરો ઇતિહાસ આ subjective impression ની ભૂમિકાથી કે ચી ભૂમિકા છે જીવનચરિતો પણ નાવકના ચિત્ર સમ રી સિખ્ય કે આશ્રિત વર્ગમાના કોઈના કરતા તટસ્થ માણસને હાથે સકાનુભૂતિથી તથાપિ સ્વતંત્રપણે લખાયા હોય તે વધારે વિશ્વસનીય, અગર જો કે સ્વતંત્ર જોવા જણાવો વખતે પણ ભાગઈ કરે અને વળી નાચક વિરુદ્ધની હકીકત અને પુરાવા છુપાવે કે ફેરવી નાખે એમ પણ બને છે

+ મનુ ૪, ૧૪૭-૯, ૯, ૨-૩

વાની ખાતર મથવાના હુપદ અને અદેખાઈ આપણામાં પ્રાત તરીકે તેમ બ્રહ્મચર્ય જોઈ હશે, તો તે દુષણ પણ નથી વર્તમાન હિંદને ધડવામાં દાદાભાઈ નવરોજી, દયાનંદ સરસ્વતી, જમશેદજી ટાટા અને મોહનદાસ ગાંધી જેવા નરરત્નો ગુજરાતકાઠિયાવાડે આપ્યા છે, તે કરતા ખીજ કંઈ સેવા વધારે મહત્ત્વની મણિ, એ સવાલ ઇતિહાસકની ઉડામાં ઉડી ફિલસુફીને પણ હકાવે એમાં શક નથી ઇશ્વર આપણા પ્રાત ઉપર એવી ને એવી મીઠી નજર રાખે, અને પ્રતિભા અને ચારિત્ર્ય અને નિર્મલતાથી* વિભૂષિત મહાશયી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અહીં ઉપજાવ્યા કરે. 'એ પરમકૃપાળુ પરમ હિતૈષી વિધાયક આપણી બહાલી જનેતાનું ત્રિશુલમ્ભ મસ્કૃતિ-પથ તામસીમાંથી રાજસી અને ગજસીમાંથી સાત્ત્વિક બનાવે.' આમીન.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

મૂળરાજ સોલંકીનું ચારિત્ર્ય-નિરૂપણ.

(લેખક-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.)

ગુજરાતમાં ચૌહાણ અથવા સોલંકી વંશની રાજમાલી સ્થાપનાર મૂળરાજ સોલંકીનો ઇતિહાસ જાણવાના જે માધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે મૂળરાજના ઇતિહાસ-સાધનોમાંનો મોટો ભાગ જેન મચકારોને હસ્તે લખાએલા ગ્રંથોનાં સનાં સાધનો. એ સોલંકી વંશના જે રાજાઓ ગુજરાતની ગાદીએ ચઢ્યા છે, તેઓમાંના કેટલાકે જેન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને કેટલાકે સ્વધર્મ તરીકે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હોવા છતાં જેન ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તેથી જેન ગ્રંથકારોએ એ વંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ ખીજ રાજાઓના ઇતિહાસ કરતા કાંઈક વિસ્તારથી લખ્યો છે આ અને ખીજ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની સાધનોમાંના કેટલાકનો ઉપયોગ મહુર્મ મી કીન્લોક ફાર્ગસે 'રાસમાળા'માં મૂળરાજનો ઇતિહાસ લખતા કર્યો હતો અને જે કાંઈ સાધનો પાછળથી પ્રાપ્ત થએલા તેનો ઉપયોગ દી બા રણછોડભાઈ ઉદયરામે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરતા કરેલો છે. એ બન્ને ગ્રંથકારોએ ઉપયોગમાં લીધેલા સાધનો ઉપરાંત ખીજ કેટલાક સાધનો પણ છે અને તે સધળા સાધનો નીચે પ્રમાણે છે —

- (૧) હિમાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય
- (૨) સુરયોત્સવ
- (૨) મેરુતુંગચાર્યકૃત પ્રબંધ ચિંતામણિ.
- (૪) વિચારશ્રેણી
- (૫) સુકૃત મંકીર્તન

* મૂલ નિર્મલતા લખ્યું હવે પણ 'જાપણનાના સૂત'ના અજ્ઞાને તે કેસણે નિર્મલતા લખ્યું તો હવે તે કયમ રાખી વાચનારને એટલી જ વિનંતિ કરીશ કે નિર્મલતા સુધી પહોંચે નહીં ત્યાં સુધી માણસમાં પૂરી અને અણિશુદ્ધ નિમલતા ન હોય, એ ધ્યાનમાં રાખે, ખરે નિર્મલ તે જ કે જે નિર્મલ

- (૬) કુમારપાળચરિત્ર.
- (૭) છુનમ કનકુત કુમારપાળપ્રબંધ.
- (૮) રત્નમાળ.
- (૯) પ્રાચીન ગુજરાત.
- (૧૦) ભગવાનલાલકૃત સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ.
- (૧૧) તવારિખે-સૌરાષ્ટ્ર
- (૧૨) ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ગેઝેટીયરો. ઇત્યાદિ.

ભૂગરાજ પોતાના મામા સામતસિંહ આવડાને મારીને ગુજરાતના રાજ્યસૂત્રો પોતાના હાથમા મહણ કર્યા તે સમયને મી કીન્સેક ફ્રાન્સ પ્રબંધ ચિંતા-ભૂગરાજનો સ્- મણિને આધારે ઇ. સ. ૯૪૨ નો જણાવે છે, પરંતુ વર્ષનિર્માણમા ક્ષિપ્રે ઇતિહાસ. 'વિચાર શ્રેણી' વધારે આધાર રાખવા જેવી જણાય છે, કારણકે તેમા કેટલીક ચોક્કસી કરીને સાથે આપવાનો યત્ન કરવામા આવેલો છે. 'પ્રાચીન ગુજરાત'ના કર્તાએ પણ વિચારશ્રેણીને જ આધારે ભૂગરાજનો ગાદીએ બેઠાનો સમય સંવત ૧૦૧૭ નો એટલે કે ઇ. સ. ૯૬૧ નો જણાવ્યો છે. એ રીતે જણતા ભૂગરાજના રાજ્યનો એકદર સમય ૩૫ વર્ષનો થાય છે.

પ્રબંધ ચિંતામણિ પ્રમાણે ભૂગરાજ પોતાના મામા સામતસિંહ આવડાને મારીને ૨૧ વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી લીધી હતી સુકૃત સંકીર્તનમા ભૂગરાજના મામાનું નામ બુભદ્ર જણાવેલું છે. ભૂગરાજનો પિતા રાજ સોલકી પોતાના ભાઇઓ ધીજ તથા હડક સોલ-કીની સાથે યાત્રાએ બટકતો હતો, એવામા તેઓ પાટણ આવતા અને સામતસિંહ ધીજનું અમ્મપરીક્ષામા કૌશલ્ય જોતા તેને પોતાની બહેન દીલ્લિપેવી આપવાનું વચન આપ્યું હતું, પરંતુ ધીજને માત્ર એક આખ હાવાથી તેણે પરણવાના કહી અને પોતાના ભાઇ રાજને પરણાવ્યો. રાજનો પુત્ર ભૂગરાજ થયો અને તે જન્મતા જ તેની માતા દીલ્લિપેવીનું મરણ થયું, એટલે ભૂગરાજ મામાને આશ્રયે રહીને જ ઉછરવા લાગ્યો. વખત જતા ભૂગરાજ શૂરો અને પરાક્રમી નીવડ્યો. રાજ સામતસિંહ અને આવડા ક્ષત્રિયો આચાર-વિચારમા પવિત્ર થવા લાગ્યા તેઓ મદિરાપાન કરનારા, વિલાસી અને દેવ ધર્મનું અપમાન કરનારા થયા. મામાના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનો અને પોતાના ચૌર્ય-નીચ તથા પરાક્રમથી રાજ્યને વધારી કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવાનો અવસર એ રીતે ભૂગરાજને મળ્યો. રાજને પોતાની વિલાસપ્રિયતામા નિરકુશ રીતે આગળ વધવાનો સમય મળ્યો અને તે સાથે રાજ્ય સુબ્યવસ્થિત તથા આપાદ બનવા લાગ્યું, એથી સામતસિંહ પોતાના ભાણેજ ઉપર તુબ્બમાન થયો એક વાર તેણે ભૂગરાજને મદિરાના ઘેનમા રાજ્યાભિષેક કરી ગાદીએ બેસાડ્યો, પરંતુ પુનઃ બાનમા આવતા તેને ઉઘડી મેલ્યો. એ પ્રમાણે કેટલીક વાર તેણે કર્યું. પરંતુ એક વાર તો તેથી ભૂગરાજ ગુસ્સે થયો. ભાટ ચારણો કહે છે કે તેના કાકા ધીજ સોલકીએ તેને ઉશ્કેર્યો હતો અને વળી એક ઇતિહાસકારના કથન પ્રમાણે એક બ્રાહ્મણની પણ તેમા ઉશ્કેરણી હતી. છેવટે ભૂગરાજે ઉશ્કેરાઈને મામાનો ધાત કર્યો, બીજા આવડાઓને પણ મારી નાખ્યા, ભારે ત્રાસ મચાવ્યો. લશ્કરને પોતાના હાથમા લઈ લીધું અને સર્વત્ર ધાક બેસાડી રાજ્યસૂત્રો સ્વહસ્તમા મહણ કર્યા *

* ભાટ ચારણો કહે છે કે તે સમયે સામતસિંહને અદિપત નામે એક બાળપુત્ર હતો,

ભૂગરાજના ૩૫ વર્ષના રાજત્વકાળમાં તેને ત્રણ મોટા શત્રુઓ સાથે પ્રસંગ પડેલો ઇતિહાસમાં દર્શાવવામાં આવેલો છે નાના યુદ્ધોની વાતો ઇતિહાસમાં નથી, તોપણ લાખા ફલાણી સામે લડતા ભૂગરાજ ૧૧ વાર હાર્યો હતો, એવું ઉપલક્ષ્ય થયેલ માત્ર પ્રત્યેક ચિંતા મણિમાં છે ત્રણ મોટા શત્રુઓમાંનો એક અહરિપુ, બીજો લાટ દેશનો ખારખ અને ત્રીજો સાંભરનો રાજા વિગ્રહરાજ હતો, જે સપાદવક્ષ કહેવાતો તેમાં લાટદેશનો ખારખ અને વિગ્રહરાજ તો એકી સાથે ભૂગરાજ ઉપર તેના મુવકમાં ચડી આવ્યા હતા અને અહરિપુ ઉપર ભૂગરાજે પોતાની મેળે ચઢાઈ કરી હતી. અહરિપુ ઉપરની ચઢાઈમાં તેણે કુચ્છાધિપતિ લાખા ફૂલાણીનો નાશ કર્યો હતો અને સિંધુ દેશના રાજાને હરાવ્યો હતો લાખા સન ૯૭૯ માં મરાયો હતો, એટલે ભૂગરાજે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ૯૭૮-૭૯ માં સવારી કરેલી હોવી જોઈએ. વિગ્રહરાજ અને ખારખ એકી સાથે ભૂગરાજ ઉપર ચડી આવ્યા હતા, તેમાંથી વિગ્રહરાજ લડ્યા વિના ભૂગરાજ સાથે મેત્રી બાંધીને પાછો ફર્યો હતો અને ખારખને ભૂગરાજે તથા તેના પુત્ર આમુડે હરાવીને હણ્યો હતો આ યુદ્ધની સાલ ખારખના પૌત્ર કીર્તિ-રાજના સમયના ઇ સ ૧૦૧૮ના તામ્રપટના અનુમાનને આધારે આધુનિક ઇતિહાસકારો ઇ સ ૯૭૮ ની માનવામાં ભૂલ કરતા હોય તેમ જણાય છે. સામાન્ય રીતે જે રાજકર્તાઓના રાજત્વકાળને ફરેકના ૨૦ વર્ષને હિસાબે એક દર ૪૦ વર્ષનો માનવો એ તો ધણું જ વિલક્ષણ છે રાસમાળામાં કહ્યું છે કે અહરિપુને હરાવીને ભૂગરાજ અચ્ચહીલપુરમાં પાછો આવ્યો હતો, ત્યારપછી તેને આમુડ નામે પુત્ર જન્મ્યો, એ કથનમાં પણ અસંભવ દોષ જણાય છે આમુડે ખારખને હરાવવામાં ભાગ લીધો હતો એટલે જોહામાં જોહી તેની વય તે સમયે ૧૬ વર્ષની માનવી જોઈએ વળી તે સમયે આમુડ હસ્તી. પરીક્ષાની વિદ્યામાં કુશળ હોવાનું જણાવેલું છે એટલે તે તે કરતા નાની વયનો હોવો અભવિત નથી સને ૯૭૯માં જ ભૂગરાજ અહરિપુને હરાવીને પાછો પાટણમાં આવ્યો હોય, તોપણ આમુડ ૧૬-૧૭ વર્ષનો થાય ત્યારે તો સને ૯૮૬-૯૮૭માં ભૂગરાજ સ્વર્ગવાસી થયો હોવો જોઈએ અથવાતો કુળ રાગથી પિડાનો અને જ્ઞાનધર્મ કરી નિવૃત્તિમાં પોતાના છેલ્લા દિવસો ગાળતો શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર)માં રહેતો હોવો જોઈએ આ ઉપરથી આમુડનો જન્મ વહેલો થયો હોવાનું માનવું જોઈએ છે અને તે સાથે ખારખ સાથેનું યુદ્ધ અહરિપુને હરાવ્યા પછી જોહામાં જોહા ૨-૩ વર્ષ થયું હોવાનું માનવું જોઈએ છે રૂદ્રમાળમાં પહેલી પૂજા ભૂગરાજે સન ૯૮૭ માં કરી એવું એક તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે, તો તે પહેલાં શત્રુઓને હરાવવાની અને યુદ્ધકાર્યની પ્રવૃત્તિ પૂરી કરીને પોતાના જીવનના છેલ્લા આઠ-દશ વર્ષ મન-ધર્મ-નય ઇલાદિ કરવામાં ગાળવાનું ભૂગરાજે ઉચિત માન્યું હોય એ સમજી શકાય તેવું છે

અહરિપુના વ્યક્તિત્વ વિષે ઇતિહાસમાં કશો નિશ્ચય જણાતો નથી દ્વિચાત્ર્ય કહે છે કે અહરિપુ એ સૌરાષ્ટ્રના રાજાનું નામ નથી, પણ વામનસ્થળીના રાજાનું ઉપનામ છે તેનો અર્થ “ શત્રુને પકડનાર ” અથવા “ ચંદ્રનો શત્રુ=રાહુ ” એવો થાય છે હી બા. રણછોડ ભાઈ રા’ આહરિપુ અથવા અહારિસિંહ નામનો રાજા હોવાનું જણાવે છે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિ

તેનો ભૂગરાજ નાશ કરી શકે તે પહેલાં તેને લઈને તેની માતા લાટી રાણી પોતાના પિતાને ઘેર નાસી ગઈ હતી અને એ રાતે અહિપતનો ખચાવ થયો હતો એ અહિપતને પાછળથી કુચ્છમાં આશ્રય મળ્યો હતો, પરંતુ ભૂગરાજની સામે થવાનું પાણી તેનામાં નહોતું

હાસના મૂળરાજની સાથે લડનાર રાજાનું નામ રા'કવાટ જણાવેલું છે અને મૂળગાજે તેને મારી નાખ્યો હતો એમ કહેલું છે. મૂળગાજે ગ્રહરિપુને હરાવ્યો હતો પણ માર્યો નહોતો એ વાતને દ્વયાશ્રયનો ટેકો મળે છે, પરંતુ ગ્રહરિપુના બકિત્વ વિષે તો એ મત જ રહે છે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમા રા'કવાટ તથા તેના પુત્ર નોંધણીને જે વાર્તા આપેલી છે, તેને દી બા. રણછોડભાઈ રા'ડયાસ તથા તેના પુત્ર નોંધણીના સંબંધમા બનેલી જણાવે છે. રા' ડયાસ તથા પાટણના રાજા દુર્લભસેનની વચ્ચે પણ યુદ્ધપ્રસંગ આવ્યો હતો એટલે એ કડી ત્યાં બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે. આ મુશ્કેલી ભાટ-આરણ્યોની મળતે મળતી વાતો ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એવું જણાય છે તેવી જ રીતે આરપના અધિકાર વિષે ઇતિહાસમા કરો નિશ્ચય જણાતો નથી દ્વયાશ્રયમા તેને લાટ દેશનો રાજા કહેલો છે પ્રમથ ચિંતામણિમા તેને તિલગ દેશના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ જણાવ્યો છે સુકૃતસંહીતનમાં તેને કાન્યકુબ્જના રાજાનો સેનાપતિ કહેા છે અને કીર્તિ કૌશુદીમા તેને લાટદેશનો સેનાપતિ કહેા છે તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટને સને ૯૭૨ માં હરાવ્યા હતા તેથી તેણે રાજા જેટલા અધિકાર વાળો પોતાનો સેનાપતિ લાટમા રાખ્યો હોય એ મંભવિત જણાય છે

રાજ્યને આબાદ કરીને, શત્રુઓથી મુક્ત થઈને અને ધર્મના માર્ગની આડે આવનારાઓનો ધ્વસ કરીને મૂળગાજે પોતાનું પાછલું જીવન દાન-પુણ્ય કરવામા ગાળ્યું. તેણે શૈવ ધર્મના કેટલાક દેવાલયો બાંધાવ્યા, રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો, અને જેન મંદિરો પણ બંધાવ્યા. શ્રીસ્થળમા રહીને તેણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું તેણે ભારતવર્ષના અનેક દેશોમાથી બ્રાહ્મણોને તેડારીને તેમને જાગીર આપીને ગુજરાતમા વસાવ્યા. ઓદિચ્ય, શ્રીગોડ અને કોનાજીયા બ્રાહ્મણોની વસતી ગુજરાતમા મૂળરાજના સમયમા જ પહેલવહેલી થઈ મૂળગાજે ગાદીએ બેસતી વેળાએ મામાનો તથા બીજા આવડાઓનો ધાન કરવાના જે અનિષ્ટ કાર્યો કર્યા હતા તે કાર્યોથી ઉપાર્જન થએલા પાપના નિવારણાર્થે તેણે આ ધર્મકાર્યો કર્યા હતા અને એ અનિષ્ટ કાર્યો માટે તેને પાછળથી બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો હતો એવો ઇતિહાસકારો ઉલ્લેખ કરે છે. મૂળરાજ ૯૯૬-૯૯૭ માં મરણ પામ્યો

‘ મૂળરાજ સોલહી ’ એ ગુજરાતમા રાજ્ય ચલાવી ગએલા મોલહી વંશનો આદિ પુરૂષ હતો આવડા વંશની ઇમારતનો પાયો ગુજરાતમા વનરાજે આરિચ્ય-નિરૂપણ મળજીત કર્યા પછી એ વંશના પાછલા રાજાઓ ઉત્તરોત્તર નિર્બળ થતા ગયા તેને પરિણામે ઇમારત ખળભળી જવા લાગી હતી એ વંશના છેલ્લા રાજા સામતસિંહનું રાજત્વ તો એટલું નિર્બળ અને અબ્યવસ્થિત હતું કે સ્વાભાવિક રીતે જ તે કોઈ અન્ય પરાક્રમી રાજાના હસ્થાનો ભોગ થઈ પડે ઇતિહાસકાર તેને માટે કહે છે કે “ તે કીર્તિમાન રાજા નહોતો, તેને રાત કે દહાડો બોલવામા કરો વિચાર નહોતો, તેનામા વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ, સાડ કે નરસું, હિત કે અહિત એમા કરો ભેદ તે સમજતો નહિ, અને જાથુ તે પોતાનું મન ફેરવ્યા કરતો ” તે સમયના આવડાઓને માટે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસકાર કહે છે કે “ તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મંદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુઃખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ તથા દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા. ” જે રાજા અને જે રાજવંશ સ્વધર્મની સમજમા તથા સામાન્ય નીતિમા આટલું અધમ્પતન પામ્યો હોય તેઓની અવનતિ અલ્પ સમયમા જ આવે તેમા કશું આશ્ચર્ય નથી. સામત સિંહના સમયમા એ અવનતિ વહેલી આવી પહોંચી અને તેણે પૂર્વ સાત વર્ષ રાજ્ય ન

કર્તુ, એટલામા મૂળરાજ સોલકી-સામંતસિંહનો જ બાણેજ ગુર્જરેશ્વર થયો. એ રીતે ગુજરાતની રાજગાદી ઉપરથી આવડા વંશનો અસ્ત થયો. સસ છે કે:—

મોહાવ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્યનવેક્ષયા ।

સોઽચિરાદ્બ્રજ્યતે રાજ્યાઙ્ગીચિતાશ્ચ સ્વાન્યધવઃ ॥

મનુસ્મૃતિઃ ॥

અર્થાત—જે રાજા મૂર્ખતાવશ્ચ બનીને પોતાની પ્રજાપર અત્યાચાર કરે છે, તે શીઘ્ર રાજ્ય, જીવન અને મિત્રો સહિત નષ્ટ થાય છે

મૂળરાજ સોલકીએ પોતાના મામા સામંતસિંહ આવડા પાસેથી રાજ્ય લીધું અને રાજ્યને પોતાના હાથમાંથી પાછું ન લઇ લેવામાં આવે તેટલા માટે મામાનો, મામાના કુટુંબનો તથા બીજા આવડા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો, એ બનાવ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જળ્પીતો છે; પરંતુ એ બનાવ ઉપરથી એ બનાવની સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ ધરાવનાર મૂળરાજના ચારિત્ર્ય ઉપર કેવો પ્રભાવ પડે છે, તે જાણવાની જરૂર છે. મૂળરાજને સામંતસિંહ આશ્રય આપ્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે. પોતાના આશ્રયદાતાનો જ નાશ કરી તેના હાથમાંથી રાજ્ય ખુટવી લેવું એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ કૃતમતા અને નીચતા કહેવાય એવી નીચતાના દોષનું મૂળરાજ ઉપર આરોપણ થઇ શકે ખરું, પરંતુ અનેકાત દૃષ્ટિથી એ આરોપણ મૂઝતા પહેલાં જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાયોનું ટોલન કરવાની અને મૂળરાજની જીવનચર્ચાનું ઉડી નજરે પરીક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા છે. મૂળરાજના ચારિત્ર્યનું નિરૂપણ ચાર્લ્સ રીતે કરવાને એટલું અવશ્યક કરવું જોઇએ.

ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાયમાં તે આપણે પરસ્પર વિરોધ પણ જોઇએ છીએ. રત્ન માળનો કર્તા મૂળરાજ ઉપર અનેક દોષોનું આરોપણ કરે છે —

તાકો પુત્ર મૂલરાય કપટ નિપટ ચાય ।

દયા દિલતે વહાય સ્વારથ સુધારિકૈ ॥

સોદત શરીર શામ ચિન્હલ અધિક કામ ।

વુલ્લમ રક્ષત વામ મહિ મધ્ય ઢારિકૈ ॥

જુલ્લમે અબુધ સોઈ સિરપે જો શત્રુ હોઈ ।

કપટ વિશ્વાસી ઓઈ દેવત વિહારિકૈ ॥

આ કવિતમાં તે મૂળરાજને (૧) કપટી, (૨) નિર્દય, (૩) સ્વાર્થી, (૪) કામાતુર, (૫) સોભી-મોયમાં ધન દાટી રાખનારો અને (૬) “જુલ્લમે અબુધ” અર્થાત્ યુદ્ધ-કાર્યમાં આવડત વિનાનો કહે છે. “કુમારપાળ ચરિત્ર”નો કર્તા તેને (૭) “નિર્જીણી” અર્થાત્ કૃતમ પણ કહે છે, કારણકે સાત નિર્જીણી વસ્તુઓમાં તે સામાન્ય રીતે “બાણેજ”ની પણ ગણતરી કરી બતાવે છે. આ રીતે મૂળરાજ ઉપર ઇતિહાસકારોનો એક પક્ષ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ૭ દોષોનું આરોપણ કરે છે, ત્યારે બીજો પક્ષ તેનામાં અનેક સહયુષ્ણોનું આરોપણ કરે છે. હેમાચાર્ય તેને (૧) સહયુષ્ણોથી ભરેલો, (૨) જગત્ પ્રતિપાળ, (૩) ઉદાર અને (૪) ચક્રવર્તીના પદવાળો-પરાક્રમી કહે છે. ‘પ્રત્યધ ચિતામણિકાર’ એરડુગાચાર્ય તેને (૫) તેજસ્વી અને (૬) પ્રજાને પ્રિયકર જણાવે છે. “કીર્તિકૌમુદી”કાર તેને “અ સાધારણ પરાક્રમવાળો” કહે છે. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષો મૂળરાજમાં એવા સહયુષ્ણ-દુર્જયુષ્ણ

આરોપણ કરે છે કે જે ગુણો પરસ્પર વિરોધી હોઈ તેનું અસ્તિત્વ એકી સાથે એક જ વ્યક્તિમાં હોવાનું સંભવિત નથી. છતાં ઉભય પક્ષોના કથનનું પરીક્ષણ આપણે ઇતિહાસ-કારોના શબ્દો ઉપરથી પહેલાં કરીશું અને પછી મૂગરાજની જીવનચર્યાના પ્રકાશના એ કથનને તપાસીને તેના આરિત્યનિરૂપણ વિષેના છેવટના અભિપ્રાય ઉપર આવીશું.

મૂગરાજ કપટી હતો એવું એક માત્ર રત્નમાળનો કર્તા કહે છે. સામતસિંહે મધપાનથી થએલી ભાનરહિત અવસ્થામાં મૂગરાજને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પાછળથી તેને ઉઠાડી મૂકવા આડ્યો ત્યારે તે ઉઠ્યો નહિ પણ સરદારો તથા સૈન્યને પોતાના કરી લઇ મામાનો તથા રાજ્ય જીતો નાશ કર્યો, એ મૂગરાજનું મોટામાં મોટું કપટનું કાર્ય લેખાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ એ કાર્ય કપટય જેવું દેખાય છે, પરંતુ અન્ય સંયોગોની તપાસ બેતાં તેમાં કપટય દેખાતું નથી પૂર્વ અનેક વાર મૂગરાજ પ્રત્યે સામતસિંહે એવું જ વર્તન અલાબ્ય હતું અને તે વેળાએ મૂગરાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠીને મામાને રાજ્ય પાછું સોંપી દેવા જેવા સરલ મનનો માલૂમ પડ્યો હતો, પરંતુ છેલ્લી વેળાએ તેણે તેમ નહિ કરતા ગાદી ન જ છોડી અને મામાનો નાશ કર્યો મૂગરાજ જેવા એક પ્રતાપી અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય યુવકને મામાનું એવું વર્તન એક જાતના અત્યાચાર અને હાસિરૂપ માલૂમ પડે, એ પ્રજાપ્રિય ક્ષત્રિય જીવનને પ્રજાપીડનથી મામાનું રાજ્ય કટાણાબરેણુ લાગે, નિર્બળ અને બ્યસની મામા ઉપરનો તેનો પૂજ્ય ભાવ નાશ પામીને જીંદગીભર કૃતચ રહેવાસુધીની તપશ્ચર્યા સેવવાનો મંયમ અસલ જણાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. અન્ય પક્ષે સામતસિંહના દુર્ગુણો જ એવા હતા કે જે ગમે તેવા કૃતચ આશ્રિતને પણ ઉચ્કેરી મેલે મેરતુંઆશ્ચર્ય કહે છે કે “યુવાવસ્થામાં આવ્યા પછી રાજ્ય કરતા પોતાના મામાનું રાજ્ય એણે પોતાના પરાક્રમથી ધણુ વધારી આપ્યું. એથી એનો મામા ધણુ મહોન્મત થયો. પછી તો તે એવું કરવા લાગ્યો કે કોઇ કોઇ વખત મૂગરાજને રાજ્યાભિષેક કરી પોતાની રાજગાદીએ બેસાડે, ને વળી મદ મદે લારે ગાદી ઉપરથી તેને પાછો ઉઠાડી પણ મૂકે. આ પ્રકારનો બનાવ બનવા આડ્યો તે દિવસથી આરબીને આવડા વસના રાજાઓનું દાન ઉપહાસ કરવા થોડું થયું મૂગરાજને ગાદીએ બેસાડે ને પાછો ઉઠાડે એમ ધણી વખત થવાથી કોધયુક્ત થઇ પોતાના મામાનો ધણુ કાઢવા વિષેનો તેના મગજમાં ફાટો આવ્યો.” મેરતુંગના વર્ણનમાં આપણે આ પ્રમાણે સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવનું વલન જોઇ શકીએ છીએ અને મૂગરાજનું ‘કપટય’ કે ‘હિસાનું કાર્ય’ ઔચિત્ય તરફ દગતું જ માલૂમ પડે છે સામતસિંહને “રાત કે દહાડો બોલવામાં કરો વચાર નહોતો,” તેનામાં “વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ.” “હિત કે અહિતનો ભેદ તે પિછાણતો નહિ,” તે “મધપી” અને “મહોન્મત” હતો, વળી આવડાઓ “પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુઃખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ તથા દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા.” તેઓનું વર્તન ક્ષત્રિયત્વને એવું હીનપદ લગાડનારું હતું કે “આવડાઓનું દાન ઉપહાસને પાત્ર” ગણવાનો સમય સામતસિંહના રાજ્યકાળનો જ અઠાથોઃ આટલી પતિત અવસ્થામાં આવી પડેલો રાજા પોતાના રાજ્યત્વને સુધારે નહિ. પ્રજાપીડન અને દુરાચરણ ચાલુ રાખે તો શું તેનો નાશ કરવાનું કાર્ય પોતાના અપમાનથી કોધવશ બનેલા તત્કાલિન ક્ષત્રિયની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ-નિદાપાત્ર-હિસાવાળું લેખાવું જોઇએ ? કુંસ દેવ, ધર્મ તથા બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરતો હતો અને તેનો નાશ કરવાનું કાર્ય એટલું આવશ્યક જણાયું હતું કે વિષ્ણુએ શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં અવતાર ધારણ

કર્થો અને તેમણે કર્મને માર્થો તે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં મહત્ત્વ ધર્મકાર્ય લેખાયું. તેથી જ રીતે અધર્મી અને પ્રજાપીડક રાજાઓનો નાશ કરવાના કાર્યને ધર્મરૂપ માનવામાં આવ્યું હોય એવા દૃષ્ટાન્તો પણ મળી આવે છે. અનુસ્મૃતિમાં કહે છે કે—

વેનો ઘિનદ્યોઽવિનયાન્નહુષઞ્ચૈવ પાર્થિવ* ।

સુદાસો યાવનિઞ્ચૈવ સુમુક્ષો નિમિરેવ ચ ॥

એ શ્લોકમાં કૌભા પ્રમાણે વેન, નહુષ, સુદાસ, સુમુખ અને નિમિ અધર્મી હોવાથી જ તેમનો ધ્વંસાપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.

અત્યારના સમયની રાજનીતિ જોતા પણ આપણને શું જણાય છે? ઓસ્ટ્રીયાના યુવરાજ તથા યુવરાણીનું ખૂન સર્વિયાના પ્રજાઓએ કર્યું, સર્વિયાના રાજાની તે કાર્યમાં અશ્વમેશી દેખાઈ આવી, છતાં ઇંગ્લાંડે ઓસ્ટ્રીયાના વૃદ્ધ શાહાનશાહના આસુ લૂછવાને બદલે સર્વિયાનો પક્ષ પકડ્યો અને તેનું કાર્ય “પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય” લેખાયું, તેનું કારણ શું? જે ઓસ્ટ્રીયન યુવરાજનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તે અત્યંત પ્રજા-પીડક હતો અને સર્વિયાના તામાની ચોક્કસ પ્રજા તેના પ્રત્યે વૈમનસ્ય ધરાવતી હતી. પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને તેની મહત્ત્વકાક્ષાનું પોષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ હોવા છતાં રાજા પ્રજાની સ્વતંત્રતા લૂટી લે, પ્રજાપીડક અને, સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ અને, તે તેવા રાજા કે યુવરાજના મરણ કે ખૂન પ્રત્યે કોઈની દિલસોજી ખેંચાતી નથી. રશિયાના ઝારના આખા કુટુંબનો અભ્યાસપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો, છતાં ડુનિયાએ તેને માટે દુખના આસુ પાડ્યા નથી, તેનું કારણ શું? તેનું કારણ પણ ઝારશાહી તથા કમ્યુનિસ્ટી પ્રજાનો આત્મનાશ સે કંડો વેળેથી કોઈએ સાબળ્યો નહોતો એ જ હતું. પ્રજાપીડક રાજાઓના મોત થતી વેળાએ કોઈ કોઈ પ્રજા વર્ગે ઉત્સવ કર્યાના દૃષ્ટાન્તો પણ ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. આ કારણથી સદા મતસિંહનો ધાત મૂગરાજે કરવા માટે મૂગરાજ ઉપર કાપટચ અને ફેનદાના દોષનું આ-રોપણ કરવું એ યુક્ત જણાતું નથી. મૂગરાજે મામાનો ધાત ચોરીછૂપીથી કર્યો નહોતો. તે પ્રજાને પ્રિય હતો, પરાક્રમી હોઈને સૈન્યમાં પણ પ્રિય હતો અને પોતાના પક્ષને મજબૂત કરવાને કેવી યુક્તિ તથા ઔદાર્ય બતાવવા જોઈએ, સામા પક્ષને સાધી લેવાને કેવું ચતુર્ય વાપરવું જોઈએ, તે રાજનીતિ સમજવામાં મૂગરાજ કુશળ હતો, એટલે તે મામાનો ધાત કરી પોતાને આપવામાં આવેલો રાજયુકુટ પોતાના હાથમાં જ ગ્રહણ કરી રાખવામાં શક્તિ ધરાવતો હતો. આ સર્વ પ્રકારમાં આપણે મૂગરાજનો કાપટચનો દુર્ગુણ જોઈ શકતા નથી.

બીજા બે પ્રમાણો ઉપરથી આપણે મૂગરાજને ‘કપટી’ને બદલે સરલ ચિત્તનો અર્થાત્ ભોળો જોઈએ છીએ. ઇતિહાસમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “નિષ્કટક ગાંધ્ય ભોગવવાને માટે એક બ્રાહ્મણના વચન ઉપરથી મૂગરાજે મોસાળ પક્ષના સર્વને મારી નાખ્યા. આ શબ્દોમાં આપણે મૂગરાજના સ્વભાવનું કાપટચ કે નિર્દયતા જોતા નથી, પરંતુ એક બ્રાહ્મણના વચનને આધારે અનેક મનુષ્યોનો ધાત કચ્ચા તગ્ધ દોગ્ધાઇ જવાની ‘સરલતા’ જ જોઈએ છીએ. ભાટોની કથા ઉપરથી આપણને એવું માલૂમ પડે છે કે મામાનો નાશ કરવાને મૂગરાજને તેના કાકા બીજા સોદ્રકીએ ફાસનાળો હતો તથા ઉરડેનો હતો. આ કથન પણ મૂગરાજના સ્વભાવની સરલતાને જ ખુલ્લો કરે છે.

મામાના હાથમાંથી રાજ્ય ગ્રહણ કરતી વેળાએ મૂગરાજે જે ધાતકી કર્યો કર્યો હતો તે ઉપરથી જ તેને નિર્દય કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મૂગરાજના સ્વભાવનું પરીક્ષણ કરતા

તેમા નિર્દયતા દેખાતી નથી. મામાના હાથમાથી રાજ્ય લેવાને મામાનો ધાત કરવાનું તેનું કાર્ય ને તેની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય હોય, તો પછી મોસાળ પક્ષનો ધાત કરવાનું તેનું કાર્ય કે જે તેણે એક બ્રાહ્મણના વચ્ચને આધારે કર્યું હતું તે માટે તેને નિર્દય કહેવો જોઈતો નથી. તેથી ઉલટું તેની દયાળુતા એક મહત્વને પ્રમંત્રે દેખાઈ આવી છે ઇતિહાસકાર કહે છે કે “ બાળકોને આગળીએ વળગાડીને અહરિપુત્રી પરણેલ સ્ત્રીઓએ પતિરૂપ ભિક્ષા માગવાથી ભૂળરાજે અહરિપુત્રી અંશુલિ કાપી લઈ છોડી દીધા ” જે અહરિપુત્ર વર્ણન ઇતિહાસમા એક રાક્ષસના જેવુંજ કરવામા આવ્યું છે, જેને માટે ભૂળરાજને સૈન્યના પાર્વતીય પ્રદેશમા સૈન્ય લાવવાની મોટી તકલીફ ઉઠાવવી પડી હતી અને કતકથા પ્રમાણે જેણે ભૂળરાજના જ કુટુંબની એક કુંવારી કન્યા ઉપર અત્યાચાર કરવાનો અપરાધ કર્યો હતો, તે અહરિપુ ઉપરની એ દયાળુતા શું ભૂળરાજનો એક ઉત્તમ ગુણ પ્રકટ કરતી નથી ?

તેથી જ રીતે ભૂળરાજના ચારિત્રમા સ્વાયંધતા પણ દેખાતી નથી. નાની વયમા તેણે સ્વપરાક્રમવડે મામાનું રાજ્ય વધારી આપ્યું હતું અને એ કાર્મ તેણે કાપટયથી-ભવિષ્યમા રાજ્ય પચાવી પાડવાની સ્વાયંબુદ્ધિથી કર્યું નહોતું, જે તેની બુદ્ધિથી તેણે તે કાર્ય કર્યું હોત તો મામાએ પહેલી જ વાર તેને મદદના તાનમા ગાદીએ બેસાડ્યો તેની સાથેજ તેણે મામાનો ધાત કરીને રાજ્યસૂત્રો હાથમા લીધા હોત. પરંતુ તેવા અનેક પ્રમંત્રો તેણે જવા દીધા હતા અને તે સમયે તેનામા કાપટય નહોતું તે જ તેનું કારણ હતું ભૂળરાજને બોલી ધનને ભૂમિમા દાટી રાખનારો કહેવો એ વાર્તા તો કેવળ નિષ્પ્રમાણ અને અર્થગત છે ભૂળરાજે પ્રજાહિતના કાર્યોમા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું એવી વાર્તા ઇતિહાસમા મળી આવે છે તેણે દેવાલયો, પ્રાસાદો, રૂઢાળ, જિનમંદિર વગેરે બનાવ્યા હતા અને ઇતિહાસમા કહ્યું છે કે તેવા કામોમા ગમે તેટલું ખર્ચ થાય તેની તેણે પરવા કરી નહોતી. ભારતવર્ષના ત્રણ દેશોમાથી તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા અને તેમને જગીરમા ગામો તથા પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને શુભરાતમા વસાવ્યા હતા. આ બધા કામો તેણે પોતાની પાછલી અવસ્થામાં કર્યા હતા, પરંતુ તેની એ ઉદારતાને કારણે તેને ‘ બોલી ’ કહેવાનો અવકાશ રહે તેમ નથી.

“ કામાતુરતા ” ના દોષનું આરોપણ ભૂળરાજ ઉપર થઈ શકે તેવો એક પણ પ્રસંગ ઇતિહાસમાંથી ઉપલબ્ધ થતો નથી. ભૂળરાજની એક સ્ત્રીની કામાતુરતા અને તેના પુત્રની કામાતુરતાના પ્રસંગો મળી આવે છે, પરંતુ ભૂળરાજને માટે તેવો કોઈ પ્રસંગ જોવામા આવતો નથી, તેથી ઉલટું અહરિપુ જેવા હારેલા દુસ્ત્રનની રાણીઓ સાથેના તેનો બ્યવહાર તેના ચારિત્રને શોભા આપે તેવો છે.

“ રત્નમાળ ” કારે ભૂળરાજને “ જુદ્ધમે અયુધ ” કેમ કહ્યો હશે તે બિલકુલ સમજ ન શકાય તેવું છે. સામંતસિંહના વખતમા તેનું રાજ્ય વધારી આપનાર ભૂળરાજ હતો. મેરુતંગ કહે છે કે તે “ તેજસ્વી અને પરાક્રમી યવાથી સર્વ પ્રજાને પ્રિયકર થઈ પડ્યો. ” “ કીર્તિકોસુદી ” કાર તેને અસાધારણ પરાક્રમવાળો કહે છે. અહરિપુત્રી ક્રમકે સિંધુપતિ, કચ્છનો લાખો કુલાણી, અહરિપુના પુત્રો વગેરે આવ્યા હતા, છતાં ભૂળરાજે તેમને સર્વને હરાવ્યા હતા. ભૂળરાજના પોતાના જ પરાક્રમની વાત કરીએ તો ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે “ એ બે (ભૂળરાજ અને અહરિપુ) અતિ દર્પવાળા, યમપુત્ર જેવા, હાથમા તલવાર અને છરી લઈ, પિત્રાર્થ બાઝ્યા હોય તેમ, એક જ હાથી ઉપર લઈ લાગ્યા. રત્નકુંભારના માતા-

પિતા (શિવ-પાર્વતી) અને પ્રધુમના માતાપિતા (વિષ્ણુ-લક્ષ્મી) તારા પર આજ રૂક્યા છે એમ કહેતા ચૌલુક્યે (ભૂજરાજ) દેવને (મહારિપુને) ભુમિ ઉપર પાડ્યો. ” સાંભરના રાજા વિમ્બરાજ અને હાટનો અધિપતિ બારપ એ બંનેની સાથે એકજ વેળાએ લડવાનો પ્રસંગ બ્યારે ભૂજરાજને આબો ત્યારે તેણે ખરી ચતુરાઈથી કામ લીધું હતું. વિમ્બરાજનું સૈન્ય ધણું મોટું હોવાથી તેની સામે ભૂજરાજ ટપી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે કચ્છના ક ચઠોટના કિલ્લામાં ભરાયો. તેણે ધણું હતું કે ચોમાસામાં નવરાત્ર કરવાને વિમ્બરાજ પાછો જશે, એટલે પોતે એકલો બારપને હરાવી ચકશે, પરંતુ તેની તે ધારણા ખોટી પડી. વિમ્બરાજે પોતાની સાકબરી માતાની ચૂર્તિને લા મંગાવી અને ત્યાજ નવરાત્ર કર્યા, એટલે ભૂજરાજ વધારે શુચવશુમાં પડ્યો. તે વેળાએ તે એક હાથીપર બેસીને એકએક વિમ્બરાજના શસ્ત્રરમા પેઠા અને ઠેઠ વિમ્બરાજની પાસે જઈને બોલો. ’ ભૂજરાજ પોતાના શસ્ત્રરને ઉલ્લ ધીને સીધા પોતાની સામે આવી બોલો તે બોધને વિમ્બરાજ ગભરાયો. પછી બન્ને રાજાઓ વચ્ચે ઝોળખાણ થઈ અને ભૂજરાજે જામણી કરી કે “ હું બારપ સાથે લડુ ત્યાસુધી તમારે રાહ બેવી અને પીઠની પાછળથી હલ્લો કરવો નહિ. ” વિમ્બરાજે કહ્યું “ તમે રાજા છતાં એક સાધારણ સામતની પેઠે એકલા માથા આબા છો અને તમારી સલામતીની પણ દરકાર કરી નથી, માટે હું શ્વતાસુધી તમારો દોસ્ત થઈ રહીશ. ” એ પ્રમાણે ભૂજરાજના પરાક્રમ તથા ધૈર્યથી આકર્ષાઓ વિમ્બરાજ યુદ્ધ કર્યા વિનાજ પાછો આશ્યો ગયો અને ભૂજરાજે બારપની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યો. આવા પરાક્રમી, ધૈર્યવાન, ચતુર અને ટેકીલા ભૂજરાજને “ જુદમે અણુધ ” કહેનાર તો ભૂજરાજના કાંધ સત્રુને બાદ જ હોવો જોઈએ.

ભૂજરાજને “ નિર્જીણી ” કે ‘ કૃતમ્ ” કહેનારાઓ, ભૂજરાજે પોતાને આશ્રય આપનાર માતાનો ખાત કર્યો તે કાર્યથી દોરવાઈ જતા હોવા જોઈએ. ભૂજરાજને મામા તરફથી મળેલા આશ્રમનું મૂલ્ય કેટલું આઠવું એ મતબેદની વાત છે. ભૂજરાજ ઉપર મામાએ કરેલા ઉપકારનો બહો ભૂજરાજે પોતાની ૨૧ વર્ષની નાની ઉમરસુધીમાં કેટલાક પ્રમાણમાં વાળ્યો હતો. ત્યારપછી મામાનું અને આવડાઓનું અનિષ્ઠ વર્તન પોતાનું મન મારીને પણ સહન કરી બેવાનો સંયમ તેણે બતાવ્યો હતો. પુન પુન માદી ઉપર બેસાડીને પુન પુન ઉઠાડી મેલવાનું અપમાન પણ તે જીવાન ક્ષત્રિયે કેટલોક વખત વેઠ્યું હતું. તે રજેશુણી યુવકમાં તે કરતા વધારે સંયમી જીતિ નહોતી અને તેથી મામાનું ઝણ ચૂકવી આપવા માટે વધારે વખત બધાઈ રહેવાની ધીરજ તે બતાવી શક્યો નહિ. સામતસિંહના ઉપકારનું ઝણ એટલાથી પૂર થએલું ન માનીએ તો તેટલે અંશે ભૂજરાજને બલે નિર્જીણી કહેવામાં આવે. ભૂજરાજ મનુષ્ય હતો-રજેશુણી ક્ષત્રિય હતો, ઝણ કે દેવ નહોતો. છતાં પોતાના એ દોષને ભૂજરાજ પોતાના પાછલા શ્વનમાં ઝોળખી શક્યો હતો અને તેથી ભૂજરાજના આરિઝમ ઉપરનો એ કાષ્ઠ ધોવાઈ ગયો હતો.

બીજા અને એક ગ્રાહણની ઉસ્કેસ્ણીથી પોતે યુવાવસ્થામાં મામાનું તથા બીજા આવડાઓનું મોત નીપજવું, એ પોતાના સરથ સ્વભાવનું પરિણામ હોવા છતાં પણ તો પોતાને જ હાથે કર્યું, મામાના ઉપકારનું ઝણ પૂરેપૂરું નહિ ફેડતા પોતે નિર્જીણીપણું દર્શાવ્યું, એવા એવા વિચારોને લીધે તેને જુદાવસ્થામાં બહુજ પસ્તાવો થયો અને પૂર્વના પાપ ધોષ નાખવાને અનેક સત્કાર્યો કર્યા. ભૂજરાજને આપણે યુવાવસ્થાથી જ શાંકરની ભક્તિમાં લીન

અનેશો ખોદાએ છીએ, તીર્થસ્થળોની યાત્રાઓ કરતો નિહાળીએ છીએ, સોમનાથ મહાદેવની કૃપાથી તેને સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય મળ્યું એવો ઉત્સવ પ્રાચીન ઇતિહાસ કરે છે અને સિદ્ધપુરના પ્રાચીન ક્ષેત્રમાં આજેના બોધાવી રાખીને અગણિત જ્ઞાનપુષ્પ કરતા તે મરણ પામ્યો હતો. મરણ પામતી વેળાએ તેણે પોતાના પુત્ર-પૌત્રોને બોધાવીને આજેના રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી હતી. તેનું આ પાઠ્યું જીવન કાઈ કેવળ સ્મરણવૈરાગ્ય તુલ્ય નહોતું. તેનામાં ધર્મનિષ્ઠાના સંસ્કારો હતા અને તેણે જે દેવમંદિરો બંધાવ્યાની તથા યાત્રાઓ કર્યાની વાતો ઇતિહાસમાં આવે છે તેમાં જ એ ઉચ્ચ સંસ્કારો નિવાસ કરી રહેલા છે. એવા ઉચ્ચ સંસ્કારોવાળા તેના પાછલા જીવનના પ્રકાશમાં જે આપણે તેના પૂર્વના દોષયુક્ત દેખાતા કાર્યો જોઈએ તોપણ આપણને સમજાય કે જે દોષોરોપણ મૂળરાજના કંઠમાં ઇતિહાસ-કારો કરે છે તે ઉચિત નથી.

વસ્તુતઃ મૂળરાજ એક ઉચ્ચ સંસ્કારવાળો અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય હતા, તેણે કરેલા અનિષ્ટ કાર્યો તેના સરલ સ્વભાવનો લાભ લઈને તેને ઉચ્ચેરી મેલનારાઓની ક્ષીપ-ઉપસંહાર. વધીતું પરિણામ હતું, એક રાજવંશીની સ્વાભાવિક રમણુષ્ટી પ્રકૃતિને લીધે પોતાને આશ્રય આપનારનો ઘાત કરવાનું કાર્ય તેને રમ્યું હતું, પરંતુ પાછળથી પોતાની એ રમિયાએ દોષ માલુમ પડતા તેણે મોકલે અને પ્રામથિત કર્યું હતું. જીવસતમાં સોલંકી વંશની રાજગાદી સ્થાપનાર એ આદિ પુરુષની ધર્મનિષ્ઠા, પરાક્રમો, શૌર્યવીર્ય, સરલતા, ન્યાયનીતિ અને ઉત્તમ રાજનીતિના જ રજા તરીકે સોલંકી વંશની રાજગાદી જીવસતમાં બીજા વંશો કરતા વધારે સમય ટકી, તેમાં લીમદેવ બાણાવળી, કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ જેવા પરાક્રમી રાજાઓ થયા, પરદેશીઓની સવારીઓ થયા હતા જીવસતની રાજગાદી તેમની સામે ટકર ઝીંથીને મૂળરાજે રાજ્યની ઇમારતના નાખેલા મજબૂત પાયાની પ્રતીતિ કરાવી રહી અને જીવસતની કીર્તિપતાકા ભારતવર્ષની સર્વ દિશાઓમાં ફેલાઈ રહી. મૂળરાજના કાર્યોનું પરીક્ષણ તેના કાર્યોની જ દૃષ્ટિએ નહિ કરતા તેના આરંભની દૃષ્ટિએ કરવાની જરૂર છે અને તેનું પરીક્ષણ કરતા આપણને જણાય છે કે મૂળરાજ તાત્કાલિક ક્ષત્રિયોમાં એક સાચો ક્ષત્રિય હતા અને એક રાજ તરીકેના અનેક ગુણોનો તેનામાં નિવાસ હતો.

ઈસ્લામ મહામંદિરનું ચણુતર.

ઉત્તરંગરાય કેશવરાય ઝોઝા બી. એ.

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નિબંધ લખવો એમ નિશ્ચય કર્યા પછી વિષય-પસંદગી માટે થોડા વિષયો શોધી દૂહાડી ગિફ્ટી નાખતા “ઈસ્લામ” નિર્ણયિત થયો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાયેલા ઈસ્લામનો ભરતી-ઝોઝા, મુસલમાની રિસાલત અને જનાબ મહેબુબનિયા કાઠરીએ લખેલો ઈસ્લામનો ટુંક અહેવાલ એટલાં પુસ્તકો શિવાય ગૂજરાતે મુસલમાન પ્રજાનું હાર્દ સમજવા વધારે તસ્દી લીધી હોય એમ મારા જણવાયા નથી. આ સ્થિતિને માટે કોણ દોષપાત્ર છે તે કંરાવવું નકાસું છે, કારણકે આપણા દષ્ટિ-વિસ્તારના ક્ષેત્રમાં જન્મતસમજનો સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી આપણા મુસલમાન બધુઓ તેમાં કેવું અગત્યનું સ્થાન-રોકે છે તેનું ભાન આપણને આજર્જન સુધી ફાટી જ નહિ. આપણા સાક્ષરો ભાષાની ક્લિષ્ટતા અને રસિકતાના વિચારો કરવામાં વધારે વખત રોકે છે પારસી પ્રજાને નિબંધપાત્ર દષ્ટિથી જોઈ શકાય તેવી રીતની નજર આપણે હજી કેળવી શક્યા નથી. તેઓના દષ્ટિબિંદુથી જગતને જોઈ શકિયે એટલી આપણી જાતની વિસ્મૃતિ આપણને હજી અશક્ય લાગે છે. પરધર્મમાં રહેલી સમાતર સમરેખાઓ ખોળી કાઢવામાં કંઈ બય પશુ જણાય છે.

હતા જે સમયે આ નિબંધ લખાય છે તે સમયે જેટલી મુસલમાન પ્રજાઓ અગત્યની દેખાય છે તેટલી બીજી કોઈ પ્રજા દેખાતી નથી એ પ્રજા ઊભભિન છે, વિલુપ્તાગ છે. ભૂતકાળના વિભૂતિમદ્ધી ઉન્નત છે, વર્તમાન પદ્મયુતિથી દલુપિતમિત છે, ચૈતન્યથી હીન નથી, અભિમાનથી ભરેલી છે સાતત્યપત્ર નથી પણ ઉદ્વિગ્ન છે, આત્મમ્નકાથી તેજસ્વી બનતી જાય છે તર્ક દેશ અશાંતિ કળા શાંતિના સમયમાં વધારે નડે છે, એ ઉદ્વિગ્ન આ પ્રજાએ રાજ્યનયમાં પરમદક્ષ ઇંગ્લાંડ પાસે દૂહડાવ્યા છે.

એટલું જ નહિ, એ પ્રજાને તાર આપણી હિંદી પ્રજાના તાર સાથે નિગતરને માટે ગૂંથાઈ રહ્યો છે. એ પ્રજા વિના હિંદીપ્રજા ચળ્દમાત્રમાં પણ સમવતી નથી. એ પ્રજાના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે, એના મંતોષમાં આપણો સંતોષ છે, એના આરોગ્યવિના આપણું આરોગ્ય નથી, એની ઉન્નતિ વિના આપણી ઉન્નતિ નથી. આજે ૧૨૦૦ વર્ષથી હિંદમાં આવી તે પ્રજાના માણસો હિંદના ઘણા અહિંયા વસ્યા છે, રાજવૈભવ ભોગવ્યો છે, હિંદની ભૂમિ ખેડી છે, વેપાર ખેડ્યો છે, હિંદની દોલત સંધરી છે, હિંદના દુકાળ જોયા છે, હિંદના રોગો ભોગવ્યા છે, હિંદ વહે છે તે પરત્રત્તાની ધુસરીનું જામણું જોતર પોતાને ગળે બધાવ્યું છે.

એ પ્રજાના જીવનનું રહસ્ય હિંદુઓને કેટલું માલૂમ છે? મોરોઝકોથી મલાયા સુધી મુસલમાનો એક સરખી રહેણીના, એક સરખા વિચારના એક સરખા દેખાવના ક્ષ્મ જેથી ચોજનાથી થયા હશે અને તેઓના વડવાનલવેગી ધર્મ ક્યા ચૈતન્યબલથી સ્થિર ટકી રહ્યો હશે, એ વિચાર આપણે કરવો આવશ્યક નથી? અહિંદુઓ તમામ આપણાથી ધર્મમાં જૂદા એમ માની બેઠેલા આપણને કદાચ તેના ધર્મમાં સામ્ય માલૂમ પડે તો તે સ્વીકારણ

નહિ? વૈષ્ણવ જથ્થા તો તેના કારણે શોધી વિચાર કરવા જેટલી બુદ્ધિમતાની આ જમાનામાં આપણી પાસેથી આશા રાખી ન શકાય?

અત્યારે આપણે યૂરપ સાથે ખાસ સંબંધ છે અને યૂરપને એશિયા માટેનો પહેલો આધુનિક ખ્યાલ ઇસ્લામ પ્રજાઓથી બધાયો હતો. હજી પચ્ચ દિવસ અવસ્થા અને ધર્મરહસ્ય યૂરપ સંપૂર્ણ સમજી શકેલું નથી અને “પૂર્વ ગ્રંથોનાની જન્મભૂમિ છે,” “પૌર્વાત્મ ભાષ” “પૌર્વાલ સુકેન્દ્રિત રાજસતા” એ વાક્યો ઇસ્લામ સંસ્કૃતિના અતુ-ભવના પરિણામરૂપ છે. એટલા માટે જે જે મુખ્ય પ્રજાઓ વડે હાલની ઇસ્લામ પ્રજા બનેલી છે તે તે પ્રજાની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ટુંકામાં અવલોકતા ઇસ્લામના મૂળતત્ત્વોનું આપોઆપ અવલોકન થઈ જશે અને ઇસ્લામનો આપણી સાથેનો અને યૂરપ સાથેનો સંબંધ પણ સમજાશે. આ રીતના અભ્યાસ અગર અવલોકનની સસારતા નિહાળી તારવી બતાવી આપવાની જરૂર નથી જનસમાજના આદ્યમાત્રા ધુ ઠાપ રહેતા અપરિચિત બાવે સંબંધના સામાન્ય અસતોષ ઉદ્ભવતા કોઈ વધારે હિંમતવાન વ્યક્તિ નવીન ખ્યાલો બતાવી સતોષ ઉપજાવે છે. એ ખ્યાલો અતુકુળ લાગતા સ્વીકારાય છે, અને નવીન ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવે છે, પરંતુ જમાનાઓથી ઘડાઈ ગયેલા સમાજ-સ્વભાવથી રંગાય છે અને પ્રથમ ઉત્સાહ ઓછો થતા અત્યુક આકૃતિમાં સ્થિરતા પામે છે. જો પારસી પ્રજાઓના તેનો ફેલાવ થાય તો એ બધી પ્રજાઓના સ્વભાવનું મિશ્રણ થાય છે અને કોઈ જીલ્લો-મિશિત નવીન સમિશ્રણ બને છે. આ જૂના તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજાતા નવા મિશ્રણનું રૂપ એકદમ લક્ષમાં આવી જાય છે.

મુસલમાન ધર્મનું ઉદ્ભવતીર્થ અરબસ્તાનની વિરલ પ્રજા છે, પરંતુ પાછળથી તે ધર્મમાં મિસર અને આફ્રિકાની ઉત્તરપટ્ટીના ભોગે મળ્યા, ઇરાન મળ્યું, જતે દિવસે મધ્ય એશિયાના ટોરકાખરથી ભરણપોષણ કરનારા મહાદુર તુર્ક ભોકોની ભરિયદોરી વણાઈ, હિંદુસ્તાનના દિવસે દિવસે ચેતનહીન થતા ધર્મનો આઠો આઠો પટ પડ્યો. મિસર અને આફ્રિકાની ઉત્તરપટ્ટીમાં તો રોમન અગર ગ્રીક પ્રજા-ભોકોને કઠાડી મૂકી વિજેતા આરબોએ તેમનું સ્થાન લીધું એમ જ કહેવાય. આની મુસલમાન ધર્મમાં બળેલી પ્રજામાં એટલું હીર નહોતું કે તેના ઉપર કોઈ જાતની પોતાની છાપ બેસાડે. હિંદુસ્તાનનો હિંદુપટ પણ કેવળ બેદરકાર રસોળાના સફેદ કપડાપગ મસાલાના હાથ લાગ્યા હોય તેવો જ છે, ઇસ્લામનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ નહિ મદલતા તેનાથી તે અત્યુક સ્થાનમાં કલુષિત થયું છે એટલું જ. ઇસ્લામ પ્રજાનો સસાર, ધર્મ, રાજ્યનય એ સધળા અરબ, ઇરાની અને તુર્ક પ્રજાથી જેટલે દરજ્જે ઘડાઈ વર્તમાન સ્વરૂપ પામ્યા છે તેટલે દરજ્જે બીજી કોઈપણ પ્રજાથી પામ્યા નથી. એથી તેના ઉદ્ભવતીર્થનું પ્રથમરૂપ તપાસી, તેની બે પોષક માતાઓએ પાયેલા દૂધનું પૃથક્કરણ કરી તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ આપણે સમજવા પ્રયત્ન કરશું.

અરબસ્તાન પર પરમેશ્વરે ઓઝામાં ઓઝી કૃપા કરી હોય તેમ જણાય છે. તેના પર્વતોની શિલા કોઈવાર પણ તણુથી ઢંકાઈ જતી નથી. તેના રેતીના વેશન રાતમાં નમનને આનંદ મળવાનું એક જણ સ્થાન પ્રભુએ સરજ્યું નથી. સૂર્ય પ્રખર તપે છે; વાયુ પ્રચંદ વાય છે, હવામાં કોઈવાર વિષપ્રવાહ પૂરાય છે. એ દેશમાં જીવ ફરતા જલ અધિક મનાય છે. આ ક્ષાણરૂપ કેવળ દક્ષિણ અને નેઋત્યમાં સૌમ્યતા

પામે છે. તેટલી પદીમા યુદ્ધ, ધ્રુપ અને કલપુલ નીપજે છે. લોકો પણ મુલામત અને વૈભવ-શીલ છે પણ શુદ્ધ સમગ્ર અરણ્યસ્તાન તો કરાલ જ છે અને એ કરાલતાએજ અરણ્યોનું જીવન ધડયુ છે. સતત દુ ખી માણસ થોડા પણ સુખદર્શનથી વિસામે છે છે તેમ સહેજ પાણી અને લીલોતરી દેખાય ત્યાં બહુ આરણ્ય પોતાના ઘોડા ઉઠ અને ઢોરદાખર સહિત પડાય નાખે છે અને ત્યાંના જલચારો ખૂટતા તેવી જ બીજી જગ્યાખર આપ્યા જાય છે. પરિણામે સ્થિર જીવન માગવાની તક અરણ્યોને ઝોણી મલે છે અને એટલા માટે સ્થિર જીવનના લાભોલાભથી તેઓ દૂર રહ્યા છે તેઓની ગતિ અકુણ્ઠિત છે, તેઓનો આવેશ અપ્રતિકૃત છે. ન્યાય આપવો લેવો એ તેમને મન એક અંગત બાબત છે, “ તારી કાઢીને અંગે કપડું નથી ઉતાર ” એ અરણ્યસ્તાનના રણના મુસાફરને તેના તરફથી મળતો નિરતરનો કુશળ શબ્દ છે કાંઈ એક હાથમા પડેલી વધારે પડતી દોષતના સમાસમ વિભાગ કરવાનું કામ રાજ્યસત્તા કરી શકતી નથી, દુ.ખી સરણાગત ઉપર અરણ્ય સમાજે પીઠ ફેરવી હોય તેમ હજી સુધી જાણવામા આવ્યું નથી જે થોડા સરખા શહેરો વૃદ્ધિ ગત થવા પામ્યા હતા તેમા પણ સર્વ કુટુંબો સરખા જ હતા. કોઈ કુટુંબ અગર વ્યક્તિ સરકાર થવા પામતી ન હતી. ફક્ત જલ અને અનાજના અભાવને લીધે જે કુટુંબ શહેરને અગર શહેરમા આવેલા મુસાફરને અગર હાજીઓને અન્નજલ સારા જથ્થામા પૂરા પાડી શકે તે કુટુંબ અગ્રસર ગણાતું હતું અગર શહેર શહેરને એક બીજા વચ્ચે થતા વિગ્રહોમા જે કુટુંબ પોતાના શહેરને વિજય પ્રાપ્ત કરાવે તે કુટુંબ આદરણીય થતું તે શિવાય બીજી કોઈ જાતની અગ્રસરતા કે આદરણીયતા સંપાદન થઈ શકતી નહિ

આવા શહેરોમા મુખ્ય શહેર મક્કા હતું અને મક્કામા કેટલીક પેઢીથી મહમ્મદનું કુટુંબ અગ્રસરતા પામ્યું હતું કારણ જૂના ઋત્તિપૂજક અરણ્યોને પૂજ્યતમ એવો “ કાબા ” મક્કામા વિરાજીત હતો એ “ કાબા ” ની પળ મહમ્મદના કોરેશી કુટુંબને હાથ હતી અને “ ઝમઝમ ” કુવાનું અખૂટ જલ પણ તેને જ સ્વાધીન હતું. મક્કામા આવતા યાત્રાળુઓને અનજલ પૂરા પાડવામા બીજા સમર્થ કુટુંબોની હરિશ્ચંદ્ર સામે પૈસાટકનો ભોમ આપીને પણ કોરેશી કુટુંબ ટકી રહ્યું હતું કુટુંબની અતરબ્યવસ્થા જૂના જમાનાના વડિલસત્તાક કુટુંબોના જેવી જ હતી, પરંતુ એ સત્તા અરણ્યસ્તાનની પરિસ્થિતિને અંગે બીજા દેશોના જેવી સુકેન્દ્રિત અને સુધદ થઈ શકી નહોતી.

પેગમ્મર સાહેબના જીવનનો વૃત્તાંત જગજહેર છે અને ખ્રિસ્તામ ધર્મનો આવિર્ભાવ જગતમા કેમ થયો અને જગતે કેવીરીતે જાણ્યો તેના વર્ણન ઇતિહાસને પાને ઉડા અક્ષરે કોરાઈ રહેલા છે. મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતા આરણ્યોના જનસમાજની વ્યવસ્થામા કોઈ જાતનો ફેરફાર થયો નહિ એ લક્ષમા રાખવાનું છે બહુ અરણ્યોની અંગત સ્વાધીનતા એમને એમ રહી મહમ્મદના પેગમને લીધે કોરેશી કુટુંબ પૂર્ણ ગૌરવશાલી થયું પરંતુ બીજા કુટુંબોની હરિશ્ચંદ્ર નાણુદ થઈ અસ્લાના પેગમ પહેલા જેવું મક્કા હતું તેવોજ મહમ્મદના વિજય ધોસની સાથે સમગ્ર અરબદેશ થઈ રહ્યો. મહમ્મદને સેનાપતિ થવાની કે ગળ થવાની આકાંક્ષા નહોતી, વૈભવની લાલસા નહોતી, ધનની તૃષ્ણા નહોતી, તેણે જગતના ફક્ત બે જ વિભાગ પાડ્યા હતા, એક મુસલમાન અને બીજો અમુસલમાન. જેમ મૂળથી સર્વ અરબો સરખા હતા તેમજ સર્વ મુસલમાનોને પણ તેણે સરખા જ લેખ્યા હતા. અસ્લાને ઘેર તવગરી બરીબીનો પ્રશ્ન નહિ ઉઠે, પણ કુરાને સરીફના વાક્યોનું કેટલે ફરજને

અનુવર્તન થયું છે તે પૃષ્ઠસૈ એમ તેણે પોતે સીખવ્યું હતું. આવા કારણોને લીધે મક્કા કરતા મોટા વિશાળ મહાન માટે નવી વ્યવસ્થા કરવાનું તેને સ્પષ્ટ નહોતું. અરબોની એક ટાળી અને તેનો એક શેખ, તે પ્રમાણે મુસલમાનોનો સમૂહ અને તેનો શેખ-પેગમ્બર મહમ્મદ પોતે-એટલીજ ગોઠવણ તેની નજરમા આવી હતી. લડાઈમા ઉતરવાનો પોતાને પ્રમંથ આવ્યો ત્યારે પણ લડાઈક રાખ્યો અગર રાખ્યો જે ઉતર ચઢ્યું તમ ગોઠવે છે તેવું કશું તેણે ગોઠવ્યું નહોતું, લડવૈયાઓની મદદ, ધર્મવિશ્વ અને ઈર્તિ તથા અર્થલાભ ઉપર જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કામ લેવાનું તેણે ચોખ્ખું ધાર્યું હતું, તેની શરૂઆતની મુસ્કેલીઓ જોતા એક વાર રસ્તે ચઢ્યા પછી વિજય અને વિકાસ તથા ધર્મપ્રસાર આટલી ઝડપથી થશે એમ પોતે ધાર્યું ન હોય તો અસંભવ નથી. ઇસુના ધર્મને વધતા વાર લાગી તેમ પોતાના પેગમ્બરને વિશ્વાસ તમામ જગ્યાએ પહોંચતા વાર લાગશે અને પોતાના જીવનકાલમા અરબ પ્રજાનો ઉદ્ધાર થાય તો પણ ધણું, એમ ધારીને આસપાસના જાનવલ્લ્યમાન સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા તરફ લક્ષ ન આપ્યું હોય તો તેમ પણ હોષ થકે. તેટલું સિદ્ધ છે કે આપણે જેને આજ રાજ્યવ્યવસ્થા અગર સમાજવ્યવસ્થા કહીએ તે કુરાનમા નથી. અરબસ્તાનના પોતાના અનુભવથી જે જે અનુભવમા આવ્યું તે તે તમામ કુરાનેશરીફમા વિદિત રાખ્યું છે.

એટલા માટે જ ખીજ દેશોની અસર મુસલમાન લોકો ઉપર થવા માઠી તે પહેલાની સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા અરબોની મૂળ વ્યવસ્થા પ્રતિભૂત હતી અને તેની નિરંતરની છાપ હતી મુઘી પણ મુસલમાન લોકો ઉપર રહેલી છે પહેલા ત્યાર ખલીફાઓ શુદ્ધ અરબો હોઈને મહમ્મદના જેવુંજ સાદું જીવન ગાળતા, તેમનો આદર્શ પણ તેવોજ શુદ્ધ હતો, જગત મુસલમાન થઈ અરબ લોકો જેવું થાય તેથી અન્ય લાલસા તેઓને હતી નહિ. તેથી જે જે દેશ તેઓ જીતતા ગયા તે તે દેશને અરબસ્તાનનું રૂપ આપતા ગયા અને અરબ લોકોના પરાક્રમથી અંજાઈ ગયેલા વિષયાસક્ત અને અસક્ત રાજ્યોના પ્રજાજનો જેનાથી જીતાયા તેના જેવું હોવાવામા વધુ લાભ છે એમ માનીને અગર નવા જાગેલા ધર્મવિશ્વથી અરબોના રીતરિવાજ અને બાહ્યમાર તેમજ વિચાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યા.

તેની સમાજ વ્યવસ્થાનો વિચાર હાલ બાબુ ઉપર રાખી કેવળ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ ઠેરવીએ. મુસલમાન થયેલા લોકો તમામ સરખા ગણવા લાગ્યા, અને કુરાનેશરીફ એ તેમનું ધર્મશાસ્ત્ર બધાયું મહમ્મદ અને તેની પછી જે ત્યાર ખલીફાઓ થયા તે જ કેવળ કુરાને શરીફનો અર્થ ચોક્કસ કરવાનો અધિકાર ધરાવતા હોવાથી અરબાજીત પ્રદેશમાં કુરાનનિયત્રિત ખિલાફત ઉદ્ભવ પામી. ખલીફા અમુક વક્તના અગર કુટુંબના જ હોય તેવું નહિ સ્વીકારતા સમગ્ર મુસલમાન પ્રજાની પસંદગીથી એ ઉચ્ચસ્થાન પામે છે એમ પણ ચોક્કસ ગણાયું. રાજ્યવિસ્તારમા શક્તિ થતા ખલીફાની સત્તા તેના સ્થાસરદારોમાં પ્રતિનિધિત થઈ.

પરંતુ અરબસ્તાનની કુટુંબવ્યવસ્થા મહાન રાજ્યમંડળની વ્યવસ્થા તરીકે લાગેા વખત નબી શકે તેમ હતુંજ નહિ. વિજયવિસ્તાર સાથે રાજ્યવ્યવસ્થા ન થાય તો રાજ્ય છિન્નભિન્ન થાય અગર અનેક પ્રજાપ્રયો થઈ જેવા ઉભા થાય, એ આપણા અનુભવની બહાર નથી. તેવા જ સવાલો મુસલમાન વિજેતા પાસે ઉભા થયા અને સાધકલેન જેવા કેન્દ્રપરિભ્રમીવાન વટાણિયે ભેળા લાવી મુકેલા બૂદીબૂદી વૃત્તિવાળા જનસમૂહોને

એક સુષટ રાજ્યતંત્રમાં યદાવવા તેઓને વિચાર કરવો પડ્યો. આ સમયે તેઓની નજર આગળ બે જાતનાં તંત્રો હતા. એક ઇસ્તખ્લનું અનેક યુગના ચક્રમાં આવી વિશીલું—વિલુપ—વરૂપ થયેલું રામચંદ્રારાજ્યનું તંત્ર અને તુરતમાજ પરાજય પામેલા ઇરાનનું વધારે સમજાય તેવું એકદમ સત્તાવાળું રાજ્ય. મુસલમાન સામ્રાજ્યના ખીચકામાં ધી ધી તેને મેળવવાની એકદમ જરૂર હતી ઇસ્તખ્લનું રાજ્ય હજી મજબૂત અને વિધર્મી હતું. ખિલાફતનો પ્રથમ પશુ ડોહોળાઈ રહેલો હતો. હિંદી સુધારા બિલનો વિચાર કરતા ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં તે પ્રમાણે રાજ્યતંત્રમાં ગૂંચવણ બરેલા વિચાર કરવા આરંભોને નવરાશ હતી નહિ. ઇરાન પાસે હતું, પોતાના તાબામાં હતું. અનુભવની બહાર નહતું, મુસલમાન રાજધાની તેની નજદિકે ગઈ હતી આપોઆપ જ અરબ પ્રજાએ ઇરાનનું રાજ્યતંત્ર સ્વીકાર્યું વઝીર, દિવાન, કઝી, ક્ષત્રપ વિગેરે અમલદારો સ્વીકાર્યા અને જેને આજે પશ્ચિમ દેશના ગભ્યનયનો “પોર્વાઈઝ” એક કેન્દ્રપરિગામી રાજ્યસત્તા કહે છે તેને અમરત્વ બક્ષ્યું. ઉમમાદ ખલીફાઓએ તે સાથે ખિલાફત પોતાના જ વશપરિવારમાં રાખવાનું પગલું લીધું. ઇરાનના ધનદોહલતના અનુગામી સમાજના ઉત્તરવહનના દરબજાઓ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જ્યાં જ્યાં મુસલમાન રાજ્યો થયા ત્યાં ત્યાં ફરાનકુર્ષિત આજ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારાતું. હિંદુસ્તાનમાં મોગલ રાજ્યબ્યવસ્થા પણ આજ જાતની હતી. મધ્યએશિયાના ઉત્તુગ મેદાનો પરથી આવેલા બરવાડ જેવા તુર્ક લોકોએ પણ જતે દિવસે ઉદય પામવા સાથે એનો જ સ્વીકાર કર્યો પણ અરબ લોકો તેનાથી એકદમ છૂટા પડ્યા શુદ્ધ અરબસ્તાનના લોકોને આ જાતનું બંધન રૂઝું નથી. વૈભવનો જ્વર તેમને વિષમ લાગ્યો છે. પુનઃ સુધારણાના શશ મારી મુસલમાન પ્રજાના વૈભવ, દોહલત, વિષમ, વિલાસ, વિશાલ બધાથી છૂટા પડી પાછા તુરત જ પોતાની સ્વચ્છંદ વિહરતી વેરાન રાનની જીંદગી જ તેઓને પસંદ કરવી પડી છે. સમગ્ર મુસલમાન પ્રજાના પ્રયોથી તેઓ આગળા ચર્ચિયા છે. અત્યારે અરબ પ્રજા તરફથી મુસલમાન ઇમારતના પાયામાં બે મહાન ખૂણા રચાયેલા તેજ તેઓના નિશ્ચાનરૂપ રહેલા છે—એક ફરાન, બીજો દરેક મુસલમાનની અંગત સમતા.

ઇરાનનું રાજ્ય જમાનાઓથી સુષટ રહેતું અરબોએ જોયું હતું. હિંદુસ્તાનના હિન્દુ-હાકમાં ગિરિવરોથી ચરૂ થઈ સ્થામ અને અદ્રીય સમુદ્રના તરંગો તેની સાથે એક વેળા અથડાતાં તેણે અનુભવ્યા હતા, યુનાનદેશના ગર્ભગૃહમાં તેની સેનાએ પ્રવેશ કરેલો જોયો હતો. આ પ્રતાપ સિંહદરજાહના પ્રબલ તેજ આગળ ઝોછો ચઢ્યો હતો. ઇરાનના શાહે તેને નમન કર્યું હતું,—પલાયન પરાવણ ચઢ્યો હતો. એ પરાસ્ત યુગ વીત્યા પછી પાછું ઇરાન સુવ્યવસ્થિત થયું હતું. તેના રાજ્યલોભને પ્રબળ પાખો આવી હતી, તેની દોહલત મંપૂર્ણ વધી હતી રામના મહારાજ્યની અને તેની સીમાન્ત રેખાઓ સરપર્શ ચાલતી. બન્ને મહારાજ્યો મહાસાગરની માફક આગળ ધસતા. પાછા હંકતા, વળી આગળ ધસતા, કંઈક સમય શાંત રહેતા, અંતર વડવાનલથી સીજતા, અનલદાહ શાંત થતા વળી વિવર્તન—તોફાનમાં મહડી આગળ ધસતા છેવટમાં છેવટ ઇરાનનો આક્રતાય નૌસેરવાનની કારકીર્દીમાં પ્રચ્છંદ તપી રહ્યો હતો. ઇસ્તખ્લની રૂમી સલ્તનત—એતનહીન થઈ ગઈ હતી. જરિઈનિયનનું મહારાજ્ય ચોપાસથી પ્રાકૃત શત્રુઓના દબાણથી નિષેદ્ય થઈ ગયું હતું. નૌસેરવાનના પપ્પર કર તેને તાપ આપતા હતા ને ઇરાનના પ્રાણ પોષતા હતા; તેના

મનસાફીનો યજ્ઞ જગતને ધવલ કરતો હતો. સરસ્વતીના ઉપાસકો તેના તરફ મોઢા આચાર્ય તરફ જેમ અનુયાયીઓ જે માય તેમ જે માતા.

આ યજ્ઞ-ગૌરવ ઇસ્તબ્દ પાસે હતું નહિ એટલા માટે સ્વભાવતઃ અરબો ઇરાન તરફ જે માયા; અને એ ગૌરવથી ઉન્નત બનેલું રાજ્યતંત્ર સ્વીકાર્યું. રાજ્યભવસ્થાના દુર્ઘટ પ્રશ્નો પૂર્વમાં ઉભા થતા નથી. પ્રજાસમૂહ ધણે માને જે કાર્ય રાજ્યસંસ્થા આજે પોતાના મણે છે તે પોતાથી જ કરી લેતી. વિજ્ઞાન સામ્રાજ્યના સમ્રાટની નજરમાં અવકૃષ્ટ પામવા-વાળા ધણા જ થોડા આવે; તેની રહેમદ્દી અને બંદોબસ્તની અસર સર્વત્ર દેખાય; તેની કીર્તિ ગવાય અને જગતને તે વધારે જાણવામાં આવતા વધારે લોકપ્રિય થાય. નૌરોસ્વા-નના વખાણ મુસલમાન કવિ શિરદૌશીએ ગાયા છે. યુઝુર્ગમેહરના સૂત્રો ખલીફાઓએ સ્વીકારી તેને પુરોગામી મુસલમાનનું વિશિષ્ટ પદ આપ્યું છે. એ સૂત્રોથી અને નૌરોસ્વા-નના દ્વિતીય તમણે કુરાનની અપૂર્ણતા પૂરી પાડી. પરાઇ પ્રજા સાથેના બ્યવહારમાં અગર રાજનીતિના પ્રશ્નોમાં એને લીધે ઉદારતા અથાઇ, જતે દિવસે ખિલાફત લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન, સરસ્વતીનું આશ્રય સ્થાન, જગતનું નાડીચક્ર યજ્ઞ પડ્યું તેનું કારણ નૌરોસ્વાનની ઇરાની રાજનીતિનો તાતલો તેમાં સળગ વણાયો તે જ.

અને તે છતાં ઇરાનનો મધ્ય જ તેને હાનિકર્તા નીવડ્યો. ઇ. સ. ૧૦૦૦ ને સુમારે ઇસ્લામ-સામ્રાજ્યમાં અનિવાર્ય છેદ પડી ગયા હતા જે સમયે અરબોએ ઇરાન છત્તુ તે સમયે તે દેશની અધિભાગ અવસ્થા દહ ગઇ હતી નૌરોસ્વાનના બેહસ્તનશીન થયા ખજી હોરમઝ્દે યુઝુર્ગમેહરની કાબેલ સલાહ અનુસાર ચાલવાનો શિરસ્તો રાખ્યો ત્યાં સુધી ઇરાનની રાજનીતિ ઝગહળતી રહી, પણ મેહર ગૂજરી જતા હોરમઝ્દના મનમાંથી નેહી દૂર થઇ અને ઇરાનની અગીસ્ત અને રેયત તેના જૂથથી ત્રાહિતોયા પોકારવા માડી; બંક બખેડા ઉભા થયા, રાજ્યતેજ નષ્ટ થયું, તેના પુત્ર યુજરને ઇસ્તબ્દના મૌરિસનો આશ્રય લેવો પડ્યો. બળવાખોર બહેરામના ત્રાસથી પ્રજા ત્રાસી ત્યારે જ તે પાછો આવ્યો અને શાંતિમાં રાજ્ય કર્યું તે ગૂજરતા પાછી ગાદી કુટુંબવિવર્તમાં પડી; અરબોના ધસારા સમયે કોઇ નરસ્ત તેને હાલવા સામે ઉભો રહે તેવો રહ્યો ન હતો કતલને સમયે સરદારસ્તમ તંબુચ રાજની કામ પર પડ્યો હતો, યઝ્દજર્દ પોત્રારા ગણી આયુ અને સિરદર્વાના પ્રદેશમાં ગયો હતો, ત્યાંથી નદી ઝાળ મતા પકડાયો. ઇરાનની પ્રજા ઉપર નાશકાળની તક્રા આવી; અર્ધા સૈકા સુધી લગભગ મૂઠ ધાની મૂર્છા આધુ રહી. દરમ્યાનમાં ઇરાન અરબમય થયું, તેના ધન બંધાર મુસલમાન ધર્મ વિસ્તારમાં વપરાયા; તેની સુંદર નાજનીઓ અરબોના અંતરપુરમાં વસી.

અર્ધો સૈકા વીતિ જતા ઇરાનની નજર ઉધડી. જમાનાની મુત્સદ્દીગીરિ, યુગાંતરના જનસ્વભાવનો અનુભવ, ઇરાની પ્રજાએ મુસલમાન જગતમાં અત્રેસરત્વ મેળવવામાં કામે લગાડ્યા. રાજદરબારને પોતાના રંજે રંઓ; વિષયવિલાસનો ઝેરી ખ્યાલો ખલીફાઓને પાથે. અલીના નામમાં પણ ઇરાની પ્રજાભાવના પરિશીલનમાં શિયા સુન્નોના તીવ્ર બેદની ચોળના કરી અરબ અને ઇરાની પ્રજા ઉંડા હાડમાં ા માડીને એક બીજાથી બૂદી છે. ઇરાન વિલાસ પ્રિય છે; અરબસ્તાન કઠિન જીવન માને છે; ઇરાન મુત્સદ્દી છે, અરબસ્તાન સીંધુ, સરલ અને નિમકહલાલ છે, ઇરાન યુગાંતરથી રાજસત્તા નીચે દબાઇ સભ્ય અને દરમ્યાન બરદાર છે; અરબસ્તાન સ્વતંત્ર અને મનસ્વી છે, બ્યારથી અરબસ્તાનની બહાર ખલીફાની સેન-

ધાની સ્થપાઈ તારથી અરબોનો રાજ્યવંશ બામ જોડો મતો મેલે અને તેના એક વડા સાથે ધરનીનો બામ વધતો મેલે. તેની અસરથી મુસલમાન ધર્મના બે મોઢા તો પડ્યા, રાજ્યખટખટ વધી હરીફ સહેનવાહો ક્યા હતા તે પ્રમાણે હરીફ ખલીફઓ ક્યા માઠ્ય

આ ભતરું રાજ્યતંત્રના ધરાનપ્રાધાન્ય જોવા પછી સમગ્ર ઇસ્લામની સમાજ બ વસ્થા તપાસતા આપણને માલૂમ પડે છે કે અરબોના રચેલા સાદા આડખર વિનાના મઠ ઉપર રંગરોમાન ધરાને કરેલા છે. અરબસ્તાનની જૂમિના વિલક્ષણ પ્રકારને લીધે તેના બ લોકોના સ્વભાવ પણ વિલક્ષણ પડાયા છે, મદ પ્રદેશના નિવાસની કઠોરતા અને સહેનથી હતા, સ્વચ્છંદ જીવનની નિહરતા અને સરલતા, અછતની ઉદારતા અને નિર્મળતા અરબોના લાક્ષણિક ગુણો છે. રાજ્યસંસ્થાનો વિકાસ થયેલો ન હોવાથી રાજ્યમંદતા કુટુંબ તરીકે એ કુટુંબ અગ્રયાથી હતું નહિ. નોકરી અને રાજસેવા બળવવાની તક ન મળવાથી અમીરા અસ્તિત્વના આવી ન હતા. અરબ ટોળીના અંતરકલહના ચોર્યે કેળવાયું; અનેક માત્રા રજાઓ પાણી અને ખેરક પૂરા પાડવાની ફરજને લીધે જવાબદારી અને ગમિયે વિકસતા ધર્મોપાસનાના હક અમુક કુટુંબોના જ સહેવાથી વૃદ્ધિ પામતા કુલાભિમાનને ઉપરની જે જવાબદારી મર્યાદાના રાખતી, આ રેખાબંધન ન હોત તો કદાચ હિંદુસ્તાનના આજણો રામના પાદરીઓ ધરાનના દસ્તુરો સમી એક ધર્માભિમાની ગાંધિ ઉત્પન્ન થઈ અરબોના અપ્રતિહત સ્વાતંત્ર્યને કુચિત કરત. પણ ધર્મોપાસનાનો હક હોય ત્યાં કાંતો ચોર્ય ન હોય અને હક અને બહાદુરી હોય ત્યાં કાંતો જલ અને અજપૂરણની ચક્રિતો અભાવ હોય મતલબ જૂના કાળના ચૂર્તિપૂજક દેશ પ્રદેશોના સાધારણુત. સર્વોપરિ સમાજતાપક મર્દ નિભેર એક ધર્મગાંધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી ગાંધિ અરબસ્તાનના ઉત્પન્ન ક્યા પામી હતી. પરિણામે પિતા અને માલિક એ બેના ઉપરિપણા શિવાય બીજાનું ઉપરિપણું કોઈ આરમ બચ્ચો સ્વીકારતો નહિ. માલિકનું ધણીપણું દબાવ છે, તેને કોઈ પોતાની મરજીથી સ્વીકારતું જ નથી. પિતાનો પ્રતાપ દરેક મનુષ્યના કુદરતી રીતે રહેલા વત્સલ અને પૂજ્ય ભાવના પરસ્પર અદ્વિત મંથનથી વધારે નીભે છે. અને અરબસ્તાનના સ્વચ્છંદ જીવનના એ પ્રતાપનું આયુષ્ય અને સ્થાન સ્થિરતા અવશ્ય ટુંકા હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ મુસલમાન ધર્મની સ્થાપનાથી અરબ સમાજમાં કરોડ ફેરફાર થયે નહિ, અરબોનું અંગત સ્વાતંત્ર્ય એમનું એમ રહ્યું, સમાનતા મુસલમાનત્વમાં સમાન લાગી અનેક ધર્મોપાસક, કાનવીર, શર કુટુંબોને બદલે કેવળ પશુઅર-ઉદ્ભવતીયે કોરેશી-સૈયા કુટુંબ જ અન્ય મુસલમાનોથી વધુ જોજસ્વી બની બહાર તરી નીકળ્યું. પિતાપુત્ર, માલિક શુલામ તેના સંબંધમાં પણ કોઈ ભતનો ખાસ ફેરફાર જણાયો નથી. મહમ્મદના જીવનમાં તેની સ્થિતિ અને શક્તિ વધવા સાથે કોઈ ભતનો ફેરફાર ક્યા પામ્યો નહિ. પોતાની અરબી સાદાધનો તેણે ત્યાગ કર્યો નહિ; લડાઇમાં મળેલી લૂટદટમાં અન્ય અરબો કરતા કોઈ ભતનું વધુ વિશિષ્ટત્વ મહત્ત્વ ક્યું નહિ, પેગામ આપ્યા ઉપરાંત અને ઇશિરે આવિષ્કૃત કુરાનની સુરાઓ મુસલમાન બિરાદરો સમક્ષ ચૂક્યા ઉપરાંત મહમ્મદ તરીકે પોતાની અંગત અગત્યતા તેણે વધવા દીધી નહિ; પોતાના સ્થાનને પોતાના વચમાં જ મર્યાદાપદ કરવા માટે ચલ કર્યો નહિ. તેના ચતુ પછીના ખલીફાની પસંદગી આજુમાજુનો પરિસ્થિતિ વિચાર્યા પછી સમગ્ર અરબ પ્રજા તરફથી થઈ હતી. ઉપર ખલીફાના તકિયા સમક્ષ એક

સામુદાયિક મુસલમાનો તેને રૂપકો આપ્યા પછી તેનો ઘાત થયો હતો. મહમ્મદ પઠીના ખલીફાઓના જીવનની સાક્ષાત્ અમર છે. તેઓની ઇસ્લામપરંપરા અમર રહી છે, તેઓની ધર્મસ્તૂતી સતત સર્વથા આદરણીય છે.

અરબોનું 'આદાર્શ', મિજબાનગિરી અને મહેમાનગિરી અનુપમ નથી. સ્વતંત્ર જીવનનો ભોગ, અરબસ્તાનના ઉષ્ણ પ્રદેશથી ઉપજતો લોહી અને જુરસાનો મરમાલો અને ઉદારતા વાપરવાની ગળસૂથીયા ખાધેલી ટેવ એ મુસલમાન પ્રજાના વિજયની પરાક્રમકામ્ય પક્ષ તેનાથી દૂર થયા નથી. આ સન્માનનીય ગુણને મહમ્મદે કુરાનમાં વખાણ્યો છે. એ શુશ્રૂષી ભળવણી અને મિલવટનું કુરાનમાં વિધાન કર્યું છે. આજ ૧૩૦૦ વર્ષથી સમગ્ર મુસલમાન પ્રજા એ વિધાન પાળતી રહી આવી છે. નમર બનરમાં મુસલમાન બચ્ચાના હાથથી જેટલી ઝડપથી પેસેા છૂટે છે તેટલી જ ઝડપથી બીજી પ્રજાના હાથથી છૂટતો નથી. અતિવિ માટેના સત્કાર સ્વયં જેટલા મુસલમાન જીવવાથી મીઠા નીકળે છે તેટલા મીઠા બીજાની જીવવાથી પડતા નથી.

અરબ લોકોના કીજનોની દસાને અલ્લહના કેમ ન કહેવી ? એવો પ્રશ્ન પ્રશ્ન લોકો કરે છે. કીજનોનું યુરખામાં રહેતા; બાળકોના નન્ધ વખતે તેને ખાલી નાખવામાં આવતી, લી એક ટોર હાંપર જેવી મિલકત ગણાતી; તેને આપ્યા હોય તદિ એવી અન્યતા ક્રિયા તેવું થયું વાર દેખાતું, તેના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવવાનો હક નહતો એમ જણાવવામાં છે, છતાં અરબ કીજોના સૌદર્યથી સ્વર્ગની કુરી ગ્રામી પડે છે; ખદીના અને આલાકુના સ્વતંત્ર વર્તનની નિન્દા થઈ નથી, મુસલમાન સમતનતામાં સુલતામોએ અન્યથા નથી. અરબસ્તાનની જીદગી જેખમ બરેલી છે, ક્યારે કહેરની મલીઓમાં અમર પ્રવક્તાપદમાં હાથિઆર ચલાવવામાં આવે તેની ખબર રહેતી નથી; ઉષ્ણ હવાને લીધે જરૂર વહેલા અરિ-પકવતા પામે છે, આવેશો ઉમ થાય છે, મન ચમક બને છે. આવી સ્થિતિમાં કીજોનો પુરુષ વર્ગથી વેગળા રહે એ વધારે ઇચ્છ છે. આ કારણથી યુરખા અને જનાનનો સ્વિચ્છ મૂળ પડ્યો હતો અને વિચલુ મહમ્મદે કાયમ રાખ્યો હતો.

હાલની મુસલમાન પ્રજાએ જે અંગત સમાનતા છે તે અરબ લોકોની બહેલી છે. ઉદારતા પણ તેનો જ વારસો છે. કીજનોનો યુરખાનો રિવાજ પણ અરબસ્તાનનો જ છે. અરબ લોકોના વિજયિત્વથી જીતાયેલી પ્રજાઓએ વિજેતા જેવા દેખાવાનો પ્રયાસ કર્યો. જમીન આપનારા અને જૂદા રીતરિવાજ સાચવનારાઓપર ગુલામિયત અને કહરપણની હાથ હમેશને માટે બેઠી હોય તેમ ગણાવા લાગ્યું. એ ભાવના જેમ જેમ ખલીફાતનો પ્રતાપ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ દલીલૂત થતી ગઈ. મક્કામાં હજ પણ હાજરો અરબસ્તાનનો છૂટો પેલાક પહેરે છે. માત્રાજોના સત્કારની દરજ્જા હજ પણ મક્કાના જરૂરિયા બનવે છે. મુસલમાન સમાવત પણ અનુભવી નથી. કીજનોની સ્થિતિ પરાયા લોકો ગતાવે છે તેટલી કલહી નથી. જનાનામાં તેઓનું સામાન્ય હોય છે. એક પતિ વચ્ચે ચારથી વધારે બીબા તદિ કરવાનું કુરાનનું જ્ઞાસન છે. તેઓથી જુદા કુલામ કરવા સાધનો પૂરા પાડવામાં મુસલમાનો આચકો ખાતા નથી. પુણ્યનું કલ અલ્લાહ તેમને પણ આપે છે. એમ મહમ્મદ કહે છે. ક્યામતને દિવસ તેમનો આપ્યા પણ હી સંકુ જેમાં જુદાની કચેરીમાં હાજરી આપશે તેવું સૂચનારા કહસઓ પણ કમી નથી. પુત્રીનો વંધ મહમ્મદે અટકાવ્યો છે.

આ સાદા સંસારને ધરાને રસિકતા અને પામરતા બળેના રંગ ચડાવ્યા છે. ધરાની પામરતાની રચના સ્વીકારતા અમીરી શ્રીરીના ભેદ અંદર પેઠા મોઝાવિચારના વંશજોએ રાજ્યવંશત્વ સ્વીકાર્યું. અશ્વમેધુરે ભોગ વેભવ તથા ધનદોલતનો સત્કાર કર્યો અસલની સાદાઈ જતી રહી; વિલાસપ્રિયતા વધી. લશ્કરી અને ધાર્મિકઝંટ કમી થતા નવરાજના વખતમાં જ્ઞાત અને જનને અપાર આનંદ આપે તેવા સાધનોનો શોધ થવા લાગ્યો. જ્ઞાનતાન, સાહિત્ય, ચિત્ર, ખગોળ, અણિત, કવિતા વગેરેનો પરમ ઉદય થયો. વિષય વિલાસમાં આ જીવનનો આનંદ બળતા અસલ વીરત્વ નાબૂદ થયું અને અંતે એવી સ્થિતિ આવી કે શુદ્ધ અરખો અરખસ્તાનમાં રહ્યા અને ખિલાફતનું સંરક્ષણ કરવા માટે બહાદુર તુર્ક લોકોને રાખવા પડ્યા.

ધરાનની લોકસમાજ ચિરંતન રાજ્ય સત્તા અને ભોગવિલાસના ઉપભોગથી હીનસત્ત્વ થઈ ગઈ હતી. આચાર વિચારમાં નીતિનો મજબૂત પાયો નાબૂદ થઈ ગયો હતો. નૌરોશવાનના પિતાના સમયમાં જ અધોગતિ આવી ગઈ હતી. મઝહક નામના બહારાક્ષસના ઘણા ખરા ધરાનીઓ અનુયાયી બન્યા હતા. અગ્નિશુદ્ધ અને અંગાર તેજસ્વી જીવનનો નાશ પામ્યો હતો. નાજનીઓ લોકસમાજને સાધારણ ઉપભોગનો વિષય છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું. સહેનશાહની અગ્નિનું સૌદર્ય ઉપરોક્ત રાક્ષસે આપ્યું હતું અને નૌરોશવાનના કોષની જ્વાલાએજ તેની માતાના શીયળને સજ્જવાવ્યું હતું. ધરાન સરખા અને શુદ્ધની જગીન છે સાચરી અને ખીનોઈ ઇસ્મના વિચાર ઇગન નિવાસીઓને હમેશા પ્રિય થઈ પડતા આવ્યા છે. સુંદર અને સોદિયાની યીજો તેમની ઈદ્રિયોને એકદમ વશ કરી શકે છે. યુરોપ અને હિંદના વેપારી વણઝારાના મધ્ય વિરામસ્થાનમાં જમા થતી અપાર દોલત ઈદ્રિયનિગ્રહની દુશ્મન થઈ પડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. જગતની તવારીખના અભ્યાસથી મનુષ્યને હિલગીરિ શિવાય બીજું પ્રાપ્ત થતું નથી વીર્ય અને સત્ત્વ ભરિત સામ્રાજ્યનો ઉદય કાળ જોવો, આસપાસના યત્નઓની અગ્રેખાઈ અને વૈરથી એ વીર્ય અને સત્ત્વની ખતિને કુણ્ડિત થતી નિહાળવી, ઉદયકાળના અગ્નિમાન પરત્વે કુમેર-બહાર અને કામેપાસનાના પ્રચારનો જન્મ દેખવો, અને છેવટ એ અપાર વીર્ય અને સત્ત્વ-પ્રભુદત શક્તિનો પોતાનાં જ બૂનથી અને બદિર્જગતના કોવચ જેવા પાસથી હાસ થતે થતે અંતે સંપૂર્ણ નાશ જોવો એ દરેક ઇતિહાસપ્રિય આદમીના તમદીરમાં લખ્યા હું છે. અંથેન્સ, રોમ, ધરાન, બગદાદ, દિલ્હી, ક્રાન્સ તમામ સભનનના એજ હાલકરાવ થયા છે. ધરાની લોકોમાં વીરત્વ હતું, સત્ત્વ હતું, કળા હતી, કૌશલ્ય હતું, પુરાણા યુરપ અને ભારત વચ્ચે કોઈ ભવ્ય મૂલ પેટે એ મહારાજ્ય બબ્બી રહેલું હતું એ કલા, એ કૌશલ્ય, એ વીર્ય અને સત્ત્વનું બીજ સઘળું મુસલમાન ખલીફાતને મળ્યું એ સૌદર્ય નજર, એ સરસ્વતી ઉપાસના, એ તત્ત્વવિચાર, એ સુલાયમપણાનો શોખ મુસલમાન પ્રજામાં ધરાનમાંથી આવ્યો. અરેબિયન નાઈટ્સની અદ્ભુત સુંદર સુંદરીઓ, તેઓની અપાર સંસ્કૃતિ, તેઓનો ઈદ્રિયાકર્ષક સૂઝાર, એ ધરાને આપ્યા તે સાથે અરેબિયન નાઈટ્સનો વાળદ, જ્ઞરામ, અને શુદ્ધ એ પણ અરખસ્તાનના આપેલા નથી. જમાનાની અદ્ભુત ખટપટ, અવાય વહેમવશતા એ પણ ધરાનની વિલાસકલુષિત પ્રભ, પરલોકમાં માણસો પુણ્યપાપ બાધી ભમ છે તેમ, મુસલમાન થતા પ્રથમ ધર્મમાંથી સાથે બાધી આવી હતી. ઉમયાદ અબ્બાસી ખલીફાના દરબારનો લપકો અરખસ્તાનના ખલીફાને અભણ્યો હતો. વૃત્ત અને સંગીતને એ રચનિવાસી ખલીફાઓ ઇશ્કમાફળા એરવાળા વિલામતના પ્યુરિન લોકોથી પણ વધારે તિસ્કારતા.

બંગદાદ અને કોર્ડોવાના તખ્તની આભાથી અંબાઇ ગયેલા વિદ્યામતના તવારિખશીખકોએ આભાતું મળતીયે શોધવા ચલ કરતા નથી. અરબ અને સંરસન એ એક જ પ્રજા હોય તેવું તેઓ લખે છે અને પુરાણયુગના પડિતો “અરબોલું પશ્ચિમ સંસ્કૃતિને ધાન, ભારત-વર્ષપર અરબોની અસર” એવા વાક્યો લખતા એવામા આવ્યા છે. ધરાની સંસ્તનત અને અરબ પ્રજાનો હિંમ એ બેનો ઉપરોક્ત સંબંધ સમજાવા પછી આપણે એકદમ બેઠ યાદીશુ કે જ્ઞાનચક્રાસાગર ઉપર પૂર્વ પશ્ચિમ એ બે કિનારાને સંયોજીતો બ્યારે મુસલમાન રૂપી પૂલ છે હારે પુરાણ અને અઘતન દુનિયા એ બે કિનારા વચ્ચે ખૂલી રહેતો પૂલ નૌરૌશવાનતું ધરાન છે. યુરપમા અર્વાચીન યુગની શરૂઆત અથવા પુરાણયુગની આધુનિક જગતને કાચે ગયેલી સતતતાની શરૂઆત બ્યારે ૧૫ મા સૈકામા થઇ ત્યારે જગતના ઇતિહાસમા એ શરૂઆત આઠમા સૈકામા થઇ ભેખવી છે. એટલે નૌરૌશવાને અધુરૂ મૂકેલુ કામ પાછુ મુસલમાન ખલીફાઓએ શરૂ કર્યું ત્યારથી.

ખ્રીસ્તધર્મના અભિમાની જરિનિઅને ઍયેન્સની જગતપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સંસ્થાઓ બંધ પાડી તે વખતે પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના અવશેષ-શિષ્યોએ ધરાનમા જવાનો વિચાર કર્યો. નૌરૌશવાનનો ઇન્સાફ વિશ્વવિખ્યાત હતો અને ઍયેન્સમા વાત આવી હતી કે પ્લેટોના સિદ્ધાંતનો કોઇ અતુયાચી ધરાનના તખ્તને દીપાવે છે અદ્વાતુન અને અસ્તુ એ પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના ધરાની નામ છે. ગિબ્બન લખે છે કે વિષયબચીત જીવનની માદમરી જીવગીમા સહુથી મોટા સંકટરૂપ છે એવો મત યુઝૂર્ગમેહરે પ્રતિપાદિત કર્યો હતો. સંસ્કૃતમાથી પિથ્થેની વાતો અગર કલિલાદમના-કરંક-દમનકની વાર્તાઓ તેના જ રાબમા પહલવી ભાષામા ઉતારવામા આવી હતી. ચતરજની યુક્તિવિકાસી બાજુ નૌરૌશવાનના જીવનને રસિક બનાવવા કોઇ હિદીએ તેને શિખરી એમ કહેવાય છે. ખેતીવાડી ઉપર તે શહેનશાહે ધણું ધ્યાન આપ્યુ હતું એ સુવર્ણાકે ઇતિહાસને પાને લખાયેલુ છે અને ધરાનની અસલી નહેરો તેની સાક્ષીબૂત છે. સુસાની નજદીકમા તેણે સ્થાપેલી વિજ્ઞાન સંસ્થા આગળ જતા સુવિખ્યાત વિદ્યાપીઠની સ્થિતિએ પહોંચી, એ અનુદ્યુ નથી.

આ પ્રગતિનો વેગ નૌરૌશવાનના બેહસ્તનશીન થવા તછી અંધાધુધીના સમયમા અને અરબોના પ્રથમ ધસારાના આવેગમા મદ પડી ગયો. પણ ધરાનમા સમાજ પાછી ચાળે પડી કે તરતજ મુસલમાન અનેલા ધરાનીઓ સ્વભાવત ને રૌશવાને અધિલી દિશામા ચાલવા માડમા. હિંદુસ્તાનના મસ્કૂનો અને ગ્રીકનો અબ્યાસ શરૂ થયો યુરૌપની પ્રજા અસ્તુ અદ્વાતુનને અરબો મા ફત પિછાણતાં શીખી, અરબોએ પ્રગમનાના જ્ઞાનતું અમૃત પહેલવી ભાષાકારા પાંધુ બગદાદ દમાસ્કસની પાણીની નહેર અને નળ આજ પણ મૌજુદ છે. ખેતીતું જાતીય સ્વરૂપ અને ઉપવન ફલપુષ્પની કૃષિ યુરૌપ સ્પેનના ખૂરશોકો પાસેથી શીખેલ છે, પણ અરબસ્તાન કે મિસરને છોડીને ચુલને ધરાનની રમ જમિર્મા જન્મ લેવાતું સ્પષ્ટ છે એ દરેક પુષ્પપ્રિય આદમી જાણે છે. ગણિતના અંકો અને ખીજ ગણિતના સૂત્રો હિંદુસ્તાનમાથી યુરૌપમા લઇ જઇ અરબોએ સ્થાપ્યા; નક્ષત્રના નામ હિંદમા લઇ જઇ અરબોએ તેને આપ્યા; પણ બન્ને ખડના ભાષાવિજ્ઞાનના અબ્યાસની પ્રણાલિકા અસલની ધરાની શહેનશાહતથી ચાલતી આવેલી હતી. સેબિયન લોકોના ખજોળ જ્ઞાનમા હિંદતું ખજોળ જ્ઞાન બળતું અને અરબ ખલીફાના મહેલની છતમા આકાશ ચીતરાવું; કલિબોને

મહાત્મિયું અનુકરણ થાય તેવી રીતે ગોઠવવામાં આવતાં તે છતાં મુદ્દેશિસ તૈમ્સિનના પ્રદેશન ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષ ખાસદીવાના ઇતિહાસાગમ્ય મુગથી ઉછેરાઈ વિકસતા આજ છે એ જૂલો જવાબ તેની બાબત નથી. અરબી અને ફારસી ભાષાના શીક્ષણ મટે ફરે મસજીદ સાથે મદ્રેસા રાખી લૌકિક કેળવણીને અવસ્થિત રૂપ આપવાની પહેલી યોજના અરબ લોકોમાં દેખ્યા પછી યુરોપે તેની નકલ પોતપોતાની ભાષા પરત્વે કરી પરંતુ ઇરાનમાં વિદ્યાપીઠ હતી, પહેલવી જ્ઞાન પ્રૌઢાપરિપક્વ હતી. અને પહેલવીનું સ્થાન ફારસીએ લીધા પછી પણ મુસલમાન જગતના પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠ પ્રતિવર્ષ દૂર દેશના વિદ્યાર્થીઓ ઇરાનની જૂન તરફ ખેંચી આકૃષ્ટા આ બધા સંજોગોમાં તુરંત જણાઈ આવ્યો કે અરબોનો પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચેનો પૂલ પુરાણાધુનિક જગત વચ્ચે ઇરાને બાધેલા મૂલના પથ્થરવ્યં અણુપેલો છે.

સીદ્ધર્ અને ક્ષણિકતાનો અન્યથાવ્યતિરક પરમ સિદ્ધ છે, વિદ્યા અને વિદ્યાસનો પરિવાર અધર્મ, ક્ષીનસત્ત્વતા અને કુસંપ જ હોય એમ ઇતિહાસ વિદિત છે મુસલમાન સંસ્કૃત નત સાદાઈના પથ ઉપર રહી હત અને અવિચ્છિન્ન રહી હત તો આજ પણ તે ઉજ્જવલ દીપ્તિમાન હોત. પણ ઇરાનના સ્વાભિમાનની જાગૃતિ સાથે તેની વિદ્યાપ્રાપ્તિ અને વિદ્યાસ પ્રાપ્તિ પણ જાગી તેના અભિમાને અખ્યાસીઓને બળ આપ્યું; શિયામુન્શીનો ભેદ અરિ વધારી દીધો તેની વિદ્યાપ્રાપ્તિએ જગતદર્શનમાં ખિલાફતની કૃતિ વધારી, અનુજ લોકસમૂહ ઉપકાર ભાર તળે મૂક્યા, પણ મુસલમાન ધર્મચુસ્તતા અને કુરાનમક્તિ ઝોલા કર્યા વાગળળ વધારી; ધર્મજૂનને નવા રૂપ આપ્યા. તેને લીધે જગત મુસલમાનેનું સહિષ્ણુ બની ચક્રુ પણ મુસલમાનોના તીવ્ર વેગ, સળગતો ઉદ્રેક, અંતારશુદ્ધિ એ ઝોલા થયા તેનું વિલાસપ્રાપ્તિ પણ પરિણામ એવું જ આવ્યું. પરમવિશુદ્ધ આરબોએ તટસ્થતા મહત્ત્વ કરી નયવિનયમાં તદ્દા આવી, દૂર દેશાવરમાં ખલીફાનો પ્રતાપ ઝોલો થતા થતા અંતે બગદાદમાં પણ તેની સત્તા રાક્ષસ-દાનતા કુલ્લીની પેઠે કપવા લાગી. અર્ધદાનો લોપ થતા વાર ક્ષીએ કુલ્લીનું પદ ધારણ કરી જગતને કલુષિત કરે તેમ લોકજનમાંથી અનેક ખલીફાનું પાલકારણ કરવા ઇચ્છા કરવા લાગ્યા અગર પદ ધરી બેઠા

આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર તથા સમાજ અવસ્થામાં મુસલમાન પ્રબળો અરબ-ઇરાનનું મિશ્રણ છે. આ બે સમિશ્રણથી આધુનિક મુસલમાનેનું રૂપ ધરાયુ છે પરંતુ બમારે બીજા દેશો અને લોકોમાં જૂળ શુદ્ધ ધર્મ ઉપર આ બે તંત્રના ગૂઢ અતગૂ થન ધણી અસર કરે છે ત્યારે જૂળ શુદ્ધ મુસલમાન ધર્મ ઉપર ઇરાનની નેટલી ધારી ચક્રાય તેટલી અસર થઈ નથી. ઇરાનના શિયા મતમાં ઇરાનની અસર નથી એમ નથી, મુસલમાન ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરતા હિંદુમતોથી ધણો હ્રસ્ત પામ્યો છે ખરો તોપણ બીજા ધર્મો ઉપર જે અસર થઈ છે તેનો મુકાબલો કરતા ઇસ્લામ ધર્મ રૂપે જૂળ સ્વરૂપમાં શુદ્ધ રહ્યો છે અને એ જૂળ રૂપને માટે સધળું માન અરબ પ્રબળને જ ધટે છે.

તે છતાં ધર્મપ થની પ્રણાલિકાઓ મનુષ્ય સ્વભાવમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે તેને ક્ષીધે સર્વ ધર્મમાં સમાવર અને સરખી જ હોય છે અને ઇસ્લામમાં પણ બીજા ધર્મથી કેટલું જાતનો ભેદ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. “ અલ્લાહ વિના બીજો ઇશ્વર નથી ” એ મહત્ત્વ વિધા કર્યા પછી ઇસ્લામની ક્રિયા તથા વિધિઓમાં બીજા ધર્મથી ઝડો ફેર નથી. અમુજ

હેમણના સંસ્કાર જ ફક્ત પ્રાર્થનાઓ જુદી પડે છે, માત્રા આચાર અને સ્થળનેજ કેવળ અંતર છે; ઉપવાસની ગુદતનું જ વિધાન જુદું છે; દાનધર્મ કેટલાક ફરજિયાત તો કેટલાક વિઠરે રાખે છે. પણ આ બધી બાબતો સર્વ ધર્મને બાંધીલી છે અને ગ્રાહ્ય છે, ધર્મવિષયમાં મહામદનો પેગામ સુધારક હતો, ચાલતા અરબધર્મનો તદ્દન વિધ્વંસ કરવાનો ન હતો. અરબસ્તાનમાં મહામદ પહેલા ધર્મમંદિર હયાત હતું. અરબલોકોમાં પ્રવર્તતો સખી (સેખિયન) મત પહેલા ઇશ્વર એકજ છે એ પથ ઉપર ચાલ્યો હતો પણ જમાના-ઓથી લોકો ઇશ્વરને નજરે જોવા મળતા, અગર તેની પ્રતિકૃતિ કલ્પતા અને પોતાની કલ્પનાને સૂળરૂપ આપતા અમર વીરપુરુષો અને કવિકોવિદોને ઇશ્વર સાથે એકરૂપતા અર્પતા તેને લીધે ઇશ્વર એક જ છે એ મત વિસ્મૃતિગત થયો હતો અને ચિત્રોમાં અને પ્રતિ-માઓમાં ઇશ્વરત્વનું આરોપણ થઈ ત્યાં જ ઇશ્વરત્વનો ભાવ પર્વવસિત થતો હતો. અરબ-સ્તાનમાં પણ મનુષ્યની વસતિ કરતા મૂર્તિઓની વસતિ વધારે હતી અને અમૂક મૂર્તિ બીજી મૂર્તિ કરતા વધારે અમત્કારી-વધારે “સત્”વાળી એમ મનાતું. અરબસ્તાનની પડો-શના ખ્રીસ્તિ અને બાહુદી ધર્મોએ એકેશ્વરતાનો મત શુદ્ધ સાચવ્યો હતો અને મહામદને તે ધર્મોના પરિચય હતા. તેની કુશાલ બુદ્ધિને ખ્રિસ્તિ અને બાહુદિઓના પરિચયમાં આવતા અરબ જૂતપરસ્તિને લીધે આપખ લાગી જ હતો, મૂળ સખી (સેખિયન) ધર્મમાં એકેશ્વરત્વ નિર્ણયિત હતું તેનું પુનઃ સ્થાપન તેણે કર્યું તેનું કારણ એક આ પણ હોય. કેટલાક ખ્રિસ્તી લેખકો એમ માને છે કે ઇસ્લામના એકેશ્વરત્વનો મૂળ પાયો યહોવાહ અને ખ્રિસ્તિ “પરમ પુરુષ”ની ભાવનાપર રચાયો છે. અને લાગે છે કે “યહોવાહ” અને “પરમ પુરુષ”ની સાથે તેને જનકજાતનો સંબંધ નથી. મૂળ સખી ભાવનો સૂક્ષ્મતાર અરબપ્રજાના આત્મામાં વણાઈ રહેલો તો ખરો જ. મુર્તિપૂજક પ્રજાઓની ખાસિયત છે કે મૂર્તિની ઉપાસના એક અમૂર્ત ચેતનના દૃશ્ય કાલ્પનિક સ્વરૂપ તરીકે મધુવી અને વિચારક જનોના નયણાં ખનને માટે મૂર્તિ તો ફક્ત અવલંબન રૂપ છે એમ કહી જમતના એકેશ્વર અમૂર્ત સત્વોપાસક મહો સાથે તેનો બચાવ કરવો. એકેશ્વરનો ભાવ જનતાના આત્મામાં તેની ઉપતિ સાથે જ બીજરૂપે રહે છે એ ભાવનો વિકાસ જે પરિસ્થિતિમાં તે આત્મા ઉઠે છે તે પ્રમાણે થાય છે. પણ અંધમાં અંધ જૂતપરસ્ત પણ એમ સમજે છે કે મૂર્તિ એ જ ઇશ્વર નથી અને ઇશ્વર અનેક હોઈ શકે નહિ. આ જનસ્વભાવના મૂળસિદ્ધાંતને સ્વીકારિયે તો અસલ સખી એકેશ્વરનો ભાવ તદ્દન નાશ થઈ શક્યો હોય નહિ. વળી એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કદાચ સામાન્ય જનમુખી ધર્મના પરિસ્થિતિકુણ્ડિત સ્વરૂપને વશ થઈ પ્રતિમામાં ઇશ્વરત્વનું આરોપણ કરે તોપણ પ્રતિમાસ્પર્શક તેના અંગપરિચારક ધર્મગુરુઓ પ્રતિમાનું રૂપ સ્પષ્ટ સમજી શકે છે અને તેઓમાં પ્રતિમાથી વિભિન્ન કેવળશુદ્ધ એક પરમ આત્માનું ભાન હમેશા સચેતન પરપરાથી જ ચાલતું આવે છે. કારેથી કુદુબ વિ. ૧ બીજા કોષ કુદુબમાંથી ઇસ્લામનો પેગમ્બર ઉત્પન્ન થયો હોત તો તેને કદાચ એકેશ્વર ભાવના દૃઢ કરવા માટે બીજા મતોનું અવલંબન કરવું પડ્યું હોત; પણ મહમદનું કુદુબ કાયાની સ્વાગપરિ-ચાર્યા કરતું અને આહસિસના પૂજારીઓ પેટે અમર ભારતવર્ષના બાહાણો પેટે તે કુદુબમાં “અશ્લાહ”નું અસલરૂપ બાંધીતું ન હોય એ મને અસંભવિત લાગે છે.

આ અસલરૂપ ધીમે ધીમે કાણુ પડતું ગયું હતું અને અરબસ્તાનના સખીઓ એમ માનવા લાગ્યા હતા કે અશ્લાહોશનું સત્ અશ્લાહ-ઉશ, માનાકબાળા વિગેરે પ્રતિમાઓમાં

કેન્દ્રિત થાય છે અને એ બધી પ્રતિભાઓમા ક્રિયાઓ અતિ પુણ્યતમ છે. મહમ્મદે તમામ પ્રતિભાઓનું માન ઉતાર્યું, અરબલોકોએ તમામ પ્રતિભાઓનો લાભ કર્યો; પણ ક્રિયાઓનું તેજ કુરાને સદા ઉજળવલ વર્ણવ્યું છે અને હજી ક્રિયામા દરેક મુસલમાનના ચિત્તનું કુવ-કેન્દ્ર છે. ઉપર કલા પ્રમાણે તેનું માહાત્મ્ય સર્વથી વધારે હતું, મહમ્મદનું કુદૃષ્ય તેના અંગરૂપર્યનું અધિકારી હતું, એ અધિકારારૂઢ કુદૃષ્યમા જન્મ પામવાનું મહમ્મદને પોતાને સહજ અનિમાન હતું, મક્કાના અરબોની સકાયના તેને જોઈતી હતી, લોકસમૂહને જૂના જીવનનું સ્મરણ તદ્દન દટું નહિ કરી દેતા હતા એટલું વિષામય કરવાની જરૂર હતી કે જેથી પોતાના નવા પેમાનપર જ તેની પ્રીતિ રહે મહમ્મદની તીવ્ર વિચક્ષણતાના વેગને આ બધી બાબતોની સિદ્ધિ અગમ્ય ન હતી ક્રિયાઓના સ્વીકારથી જ માત્ર તેણે આ બધા લક્ષ્યો સાધ્યા. આજ પણ અરબસ્તાનના મરદેશમા મક્કાની મરકત હરિમાળી જૂમિ તેજસ્વી વિરાજે છે, ક્રિયાઓને મિસર અને ઇસ્તંબુલ કિમતીમા કિમતી પોશાકથી દરવર્ષે નવાજે છે, નિમાજ પઠતા દરેક મુસલમાન બચ્ચાની નજર ક્રિયામા તરફ દોરે છે. ઇસ્લામીને “હાજી” કહેવાવા કરતા બીજું કંઈ વધારે પ્રિય હોય એમ જણાતું નથી. એ ક્રિયાઓનું પુણ્યશા-લિત્વ સખી જમાનાથી પરંપરા આજરૂપથી ચાલતું આવ્યું છે.

સેબિયન લોકો દિવસમા ત્રણ વખત નિમાજ પઠતા. સૂર્યોદય થતા, ખરે બપોરે અને સૂર્યાસ્ત સમયે. પ્રાર્થના યાત્રાની આફક વિશ્વસ્વીકૃત છે અને સ્ફીર અને મનની ચિન્તામા અગર આવેશયુક્ત કાષ્ઠપણ લાગણીમા આતિશ્યાતિકારક ઉપાય છે. પ્રાર્થના સમયે જે જાતના શાંતિ અને એકાગ્રતાના ઉદ્દીપક સાધનો આસપાસ યોજવામા આવે છે તે ઉપરથી તેની સમગ્ર જનમહાળને લાગી આવેલી આવશ્યકતા અને અસલ મુરાદ દેખાઈ આવે છે. મહમ્મદે પાંચ વખત નિમાજ પઠવાનું વિધાન કર્યું છે અને બાલ આદ્યરને બહારે માનસિક શુદ્ધતા અને અધ્યાત્મ સ્થિરતાનું વિધાન કરી પોતાની બુદ્ધિની પ્રતિભા દર્શાવી આપી છે. અમૂક સ્પષ્ટોમા જ નિમાજ પઠવી એથી આગળ વધી પેગમ્બર સાહેબે સ્પષ્ટ અને વિષયની સંપૂર્ણ છૂટ પણ સાથે લાગી ચૂકી દીધી હોત તો તેનાથી વધારે ખુશી થવા જેવું બીજું કંઈ રહેત નહિ. તે સાથે સ્ત્રીમહાળને નિમાજ સમયે દૂર રહેવાનું શરમાન પણ નિરાશાજનક લાગે છે.

નિમાજ વખતે દરેક મુસલમાન કિબ્લાહ તરફ એટલે ક્રિયાઓની દિશા તરફ જીવે છે અને દરેક મસજીદમા કિબ્લાની દિશા બતાવવા માટે એક મેહેરામ હોય છે સખી લોકોને પણ કિબ્લાહ ત્રિહિત હતો પણ ક્યો તે હજી નથી. એમ કહેવાય છે કે મહમ્મદનો વિચાર જેઝસભેમને કિબ્લાહ તરીકે રાખવાનો હતો પણ મક્કા તેના પક્ષમા બળતા વેતજ તેણે તેનું વિધાન કર્યું.

ધાર્મિકવૃત્તિ સતેજ કરવા માટે યાત્રા અને પ્રાર્થના શિવાય ઉપવાસનું વિધાન સર્વ ધર્મમા કરેલું હોય છે સખી આરબો વર્ષમા ત્રણ વખત ઉપવાસ કરતા. પહેલીવાર ત્રીસ દિવસ બીજી વાર નવ દિવસ, અને છેલ્લી વાર સાત દિવસ મુસલમાનો રમઝાનનો આખો માસ ઉપવાસ કરે છે અને આખી સાલ દરમિયાન કેટલાક છૂટા છવાયા દિવસો પણ ઉપવાસના મણી રાખવામા આવ્યા છે.

બ્યારે બીજા ધર્મો દાન અને સખાવત સામાન્ય વિધાન કરે છે ત્યારે મહમ્મદે કેટલા ટકા દાન કરેલું, ક્યારે કરેલું, કોને કરવું એ બધું નક્કી કરી કુરાને સ્વીકૃત મુક્યું છે. કુરાન

મુસલમાનોની શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ છે અને તેટલા પૂરતું કુરાનનું માન મુસલમાનોમાં હિંદુ અગર અન્ય ધર્મીઓમાં પોતાના સ્મૃતિમય કરતા વધારે છે. અરબસ્તાનની સ્થિતિને અનુસરીને આ વિધાન થયું હોય એમ દેખીતું છે.

મુસલમાનોનો ખાસ ગુરૂમત લા ઇલાહ ઇલ્લાલાહ મહમદ રસૂલલ્લાહ “ઈશ્વર એક જ છે તેણે મહ મદને મોકલેલો છે.” એવો છે, પણ ઇશ્વર એક જ છે એમ માનવા સાથે તેના પેગમરૂપ કુરાનને માનતા ખુદાને, પેગમ્બરને, પૂર્વ પેગમ્બરને, હિસ્તાને, પુનરુજ્જવનને અને ઇશ્વરની અપ્રતિહતતા અને વિધાતાનું સપૂર્ણ સામ્રાજ્ય પણ તેના અનુયાયીઓને માનવું પડે છે.

ઇસ્લામ, બાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું અવલોકન કરતાં માલૂમ પડશે કે જેવી રીતે બ્રીસ, રોમ અને હિંદના ધર્મોની પુરાણકથાઓનું મૂળ એક જ અગર એક સરખું હતું તેવી જ રીતે સૈમિટિક ધર્મોને પણ સામાન્ય પૌરાણિક પાયો છે અને એ પાયાના અણતરમાં આર્ય ધર્મોનાજ પથરા વપરાયા છે. એ સામાન્ય પાયા ઉપર સ્થિતી ઉત્પત્તિ, મનુષ્યનું અવતરણ, જીવગીના દુઃખ, આત્માનું મૃત્યુ પછીનું સ્થાન અને બીજી અનેક પૌરાણિક માન્યતાઓની નાની નાની દહેરીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે. આ બાબતમાં ત્રણે સૈમિટિક ધર્મો એક બીજાથી જુદા પડતા નથી. ફક્ત અરબોની કલ્પના વધારે ભેરદાર અને ચેતન વાળી છે અને તેનું કારણ અરબસ્તાનની ભૂમિની વિચિત્રતા છે. પર્વતોનું અગર સ્વર્ગ એ આ ભૂમિમાં પૂરી ન પડતી તમામ લાલસાનું પ્રાપ્તિસ્થાન કલ્પવામાં આવ્યું છે. બાકી તેના નરકો, સ્વર્ગો, અર્ધલોક અને અમરલોક વચ્ચેના પૂલ, હિસ્તાઓ, જલસ્થાનો બીજા ધર્મથી જુદા પડતા નથી. એ સમગ્ર સંસારનું બાન કાતો હિમાવરણના યુગ પહેલાના જગતનું સ્મરણ સૂચવે છે અગર તો મનુષ્ય કલ્પનાની વૃદ્ધિની સામાન્ય રેખાઓ સૂચવે છે. ગમે તેમ હોય, જીન, પ્રેત, સિદ્ધ, એ એક જ ચૈતન્યના નામ છે. દેવ એ હિસ્તાઓ છે, કાનવો સેતાન અને તેના પદ્મચુત સાથીઓ છે, અલ્હાસિરાજનો પૂલ મધુર કબોના વિષમરૂપ લઈ પડેલી સ્વર્ગની નિઃસરણીને ધણે ભાગે મળતો આવે છે. કથામતને દિવસે જે હિસાબના ચોપડાઓ સંરક્ષક હિસ્તાઓ રજુ કરવાના તેને ચિત્રચુસના ચોપડાઓ સાથે મુદ્દલ સંબંધ નથી એમ મારાથી કહી શકાતું નથી; ફરીને અપ્સરા પર્માવ નથી કે ? “તુખા” ને કલ્પલક્ષ ખુશીથી કહી શકાય.

કુરાનના આચારધર્મમાં પણ અરબસ્તાનની છાપ છે, અને અનેકપત્નીત્વના વિધાન ઉપર જે હુમલા કરવામાં આવ્યા છે તે ગેરવાજબી છે. સદાચાર એ કેવળ શિષ્ટાચાર છે, અને શિષ્ટાચાર આસપાસની સામાજિક પરિસ્થિતિ અને આબોહવા ઉપરથી બંધાય છે. એક પણ આચારિત ધર્મ ખરાબોટા કહેવાની આપણે શક્તિ ધરાવીએ છીએ કે નહિ, એ સંદિગ્ધ બાબત છે. કારણ કે ખરાબોટાનો આપણે ખ્યાલ જમાનાની રૂઢિ ઉપરથી બંધાયો છે અને આપણા આવેશો એ રૂઢિએ પાડેલી પ્રણાલિકાઓને રસ્તેજ જોસભેર ધર્યા ભવ છે. અસારે જગત ખ્રિસ્તિ રૂઢાચારની ધુસરી નાંચે દબાઈ મુસલમાન અગર હિંદુ કુલાચારને અનીતિમાન મણી કાઢે, પણ ધર્મતત્ત્વોનો કોઈ ખરીક્ષક તેમ કરી શકે નહિ. કારણ કે એ કુલાચારો સમાજની જરૂરિયાતની કંટકીક ફરજો અદા કરવામાં સહાયજીત થતા હોય, મનુષ્યસ્વભાવની હૃદયગર્જના અલ્પમત્સદા રસ્તાની આસપાસની ખીણમાં પડી જતા અઠકાવવાને બાવેલી પાળરૂપ પણ હોય. જે પેગમ્બર સુગંધાન અને જીભારનો નિષેધ કરી શકે, બાલક

દીકરીનો વધ અટકાવી શકે તે એકપત્નીત્વ પણ સ્વીકારી શકે તેમાં તો સંશય નથીજ. પણ અરબસ્તાનની ઉચ્ચ હવા, ઓશરીરનો વહેલો પાકકાળ અને મરદ વસતિનો ઓછો પાક એ ધ્યાનમાં લેતા અનેકપત્નીત્વનું વિધાનજ અરબસ્તાન માટે શ્રેયસ્કર લાગે છે.

આ જાતનો મૂળ મુસલમાન ધર્મ છે એ ધર્મમાં જેમ જેમ બીજા ભોંકો ભળતા ગયા તેમ તેમ એ ધર્મનો પ્રતાપ અને ગ્રન્થ વધતા ગયા. અને તેનું અસહાય વધારે સંધદ અને ચેતનવાળું થતું ગયું. એ ધર્મચેતન્ય એટલું ઉઠકટ હતું કે બ્યારે સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજ્યનયમાં ધરાને અરબ તત્ત્વને આગ્રહાદિત કરી નાખ્યું હ્યારે ધર્મતત્ત્વમાં ધરાને પોતે આવૃત્ત થઇ જવા લાગ્યું. એ આવરણ ધરાને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી જોયું અને તેનાથી બચવા માટે બની શકે તેટલું પોતાનું બ્યક્તિત્વ જાળવવા સારૂ વિપક્ષત્વ ચોખ્યું. મુસલમાનોના અત્યારે જે મહાન બેદ છે—સુન્ની અને શિયાહ. સુન્ની પક્ષ રાજ્ય અને સસારતત્ત્વમાં ધરાનાગ્રહાદિત પણ ધર્મમાં શુદ્ધ અરબ છે શિયાહ પક્ષ મુસલમાન છતાં અસલ ધરાનની બ્યક્તિરૂપ છે. પરાજયની તક્કા ઉઠતાજ ધરાનમાં પ્રાજાકમ જર્ગત પ્રસરી. એ જર્ગર્તિને પરિણમે બ્યારે ખલીફાતમાં પક્ષ ઉદ્ભવ્યા ત્યારે જલ્દી બુઝીને અલીનો પક્ષ ધરાને સ્વીકાર્યો. તે સાથે મુસલમાન ધર્મમાં પરામાં તત્ત્વો પણ ધીમે ધીમે દાખલ થતા ગયા. ધર્મવીરોની પરિચ્યા પેઠી, હસન હુસેનની જૂતપરસ્તિ આલી, હિંદની અસરથી શુધી માર્ગ ઉદ્ભવ્યો.

આજની ઇસ્લામ સમાજ અરબ-ધરાની તત્ત્વોથી આ પ્રમાણે ધકાઇ છે. પરંતુ ઇસ્લામના પ્રતિનિધિ રૂપે અરબસ્તાન આપણી નજર આગળ આવતું નથી તેમજ ધરાનને પણ આપણે જોતા નથી. ઇસ્ત જાણને પોતાને મુસલમાનો મક્કાસરીફ જેટલુંજ અગત્યનું ગણે છે. એ ઉદાત્તપદના અધિકારી થવા માટે તુર્કલોકોએ ઇસ્લામને શુ આપ્યું છે, તેની સેવા કયે પ્રકારે બજાવી છે તે જોવું જરૂરનું છે.

નવમાં સૈકાના મધ્યમાં ખિલાફતનો આશ્રતાળ ઉઘ ઝળહળી રહ્યો હતો. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર વિશાળતમ હતો, તેના વિલાસ વૈભવ તમકામન સમાન અન્ય પ્રબળે તાપ આપતા હતા, તેની કીર્તિ જગત સમગ્રને સિત કરતી હતી. પરંતુ ઘસકરી જુસ્સો ગયો હતો; ધર્મબાન ઓછું થયું હતું, ખલીફા રગમહેલની બહાર પણ જતો નહિ, અખ્યાસી મોતા-રસમના સમયમાં ખલીફાના તખ્તને ટકાવી રાખવા માટે બહારની મદદની જરૂર પડી મધ્ય એશિયામાંથી તુર્કલોકોના ટોળાઓ ચોપાસ નીકળી પડવા માડ્યા હતા, તેઓએ પૂર્વ-પશ્ચિમ-દક્ષિણ સધળે પ્રસરવા માડ્યું હતું, દેશ તેવો વેશ અને ધર્મ ગ્રહણ કરવામાં ત્યાં રાખ્યો નહતો; તેઓનું બાહુબલ નબળા તૂટી પડતા તખ્તને આધારભૂત થયું. મોતાસ્સાએ ૫૦૦૦૦ તુર્ક લોકોને પાયતખ્તના શહેરમાં દાખલ કર્યા. મોતાવકકેલની અનીતિના તેજ ભોંકો આધારભૂત થયા; અને મોતા-સરને રાજગાદીનો રસ્તો તેના વાલીનો વધ કરીને તેઓએ ખુશ્તો કરી આપ્યો. ધીમે ધીમે તેઓનું બલ વધતું ચાલ્યું. ખલીફાઓની આસપાસ પ્રતાપી બાબા હતી તે અદક્ષ થઇ. પ્રાન્તદેશો સ્વતંત્ર અને છૂટા થવા લાગ્યા અને ખલીફાની પરવશતા દિવસે દિવસે વધવા માડી.

એ પરવશતામાંથી—બુવાહિદ વજના કમળમાંથી, કીર્તિમીદ વજની હરિદાઇમાંથી તોગ-લએગે ખલીફા કાચીમનો છૂટકારો કર્યો અને તેના બદલામાં કાચીમે તેને ખલીફાતનો સંગ્રહ

બનાવ્યો. ખલીશના પૂતળાને બગદાદમાં ધણી વર્ષો સુધી તુર્ક લોકોએ ટકાવી રાખ્યું અને છેવટે ઇસ્તંબુલના ઝોસમાન્લી સુલતાનોએ ખલીશનું પદ પણ ધારણ કર્યું.

તુર્કલોકોએ ઇસ્લામને જીવન આપ્યું. ખલીશતની અવનતિમાં, ઇરાનની પ્રાજનક્ય જાગૃતિમાં, યુરપની ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓના ધર્મવેગમાં, ઇસ્લામને બમ રહેશે હતા. અત્યારે ઇસ્લામ એક મહાપ્રજ્વળતા ધર્મ છે તેને બદલે નિઃસંકલ્પ થઈ નાની નાની પ્રજાઓના ધર્મ થઈ રહ્યા હતા, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ અને હિન્દી ધર્મોથી એટલો બધો આવૃત્ત થઈ ગયો હોત કે આજ ઇસ્લામ તરીકે તેને ઝાળખવો પણ બારે પડત. તુર્કલોકો પાસે અસલથી રાજ્ય-તંત્ર નહતું, તત્વના વિચારો નહતા, ધર્મધારણના પાયારૂપ કલ્પનાઓ નહતી જે દેશ અને જે ધર્મમાં તેઓને આશરો મળ્યો તે દેશ અને તે ધર્મ તેઓએ પોતાનો કરી લીધો એ તેવું ભૂલણુ છે અને તે દેશ અને તે ધર્મ કંઈ પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના અસલ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આજ પર્યંત અખંડ જાળવી રાખવામાં તેની ક્ષમિતિ સમાયેલી છે. મુસલમાન પ્રજાના શુદ્ધ ધર્મ માટે સેલ્જુક તુર્કોએ પોતાનું ઝૂક રેડ્યું, કુએકના તીવ્રવેગને ખાળ્યો અને અરબોની પરકૃતિનો પાસ યુરપને બેસારી આજની દુનિયાના જન્મ માટે ક્ષેત્ર ખેડ્યું. એ સેલ્જુક તુર્કોની તદ્દન અવનતિનો સમય આવે તે પહેલાં અને તાતારાણત જગત નેસ્ટોર પથી ખ્રિસ્તી અને તે પહેલાં અર્મેનિયે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની કુવારી ખુદ્દિ અને તલવારનો ઉપયોગ ઝોસ્માન્લી તુર્ક પ્રજાએ ઇસ્લામને અખંડ જાળવવામાં કર્યો; ઇસ્લામનું સામ્રાજ્ય સ્વરૂપ કાયમ રાખ્યું એટલુંજ નહિ પણ ઇસ્લામને હમેશને માટે જગતના ઇતિહાસમાં માનનીય અને અગ્રગણ્ય પદ ઉપર ગોઠવ્યો.

તુર્ક લોકો ઇસ્લામને નવું રૂપ આપી શક્યા હોત કે નહિ તે સવાલ હું બાળુ ઉપર રાખીશ અને એટલું કહીશ કે તેઓએ ઇસ્લામની વ્યાવહારિક બાજુને આધુનિક રૂપ આપવાને પ્રયત્ન કરવામાં કાચુ નથી રાખ્યું કોપ્રિલિશી માદીને રસિદ બે અને તે પછીના યુવાન તુર્કોના એ પ્રચરત પ્રયત્ન કેમ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે તેના કારણો સૌધવાતુ મારે માથે બેવાની હું હિંમત ધરતો નથી, પણ તે સાથે ઇસ્લામના ઇતિહાસનું હજી અવસાન આવી રહ્યું નથી, એમ કહેવામાં પણ અને જરૂરે આશંકા લાગતી નથી.

આ પ્રમાણે ઇસ્લામના વિશાલસ્વરૂપનું સિદ્ધાવલોકન પૂરૂ થાય છે. એ સિદ્ધાવલોકનમાં ઘણી બાબતો ઝૂકી દેવી પડે છે અને વિમાન નીચેથી ઉતરતા શહેરના મિનારાઓ અને પાધરપટના વૃક્ષકુળો અને મેદાનો દેખાય છે પણ મલ્લીકુચીઓ, નાના નાના ધરો વિગેરે જણાતા નથી તેજ પ્રમાણે મારી નજરમાં પણ નાના નાના બેરો, સુધારકો, અસરો આ નિબધને અર્થે આવવા પામ્યા નથી.

જગતના ચાર મહાન ધર્મોમાંથી હિંદુ પ્રજા હજી તદ્રાવસ્થામાં છે અને તેના ધર્મનું વેદાતસ્વરૂપ હજી જગતની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડુ થયું નથી. તેમજ એ બ્રહ્મજ્ઞાન જગતને એકદમ ગ્રાહ્ય થઈ પડે તેવું નથી બૌદ્ધધર્મમાં ધર્મ તરીકે કેટલું ચેતન અત્યારે રહેલું છે તેના મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રસરતો ચાલે છે અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં વિજય થતો ઉન્માદ છે પણ મનુષ્યખુદ્દિના વિકાસકાળમાં એ ધર્મનો હાસ થતો જાય છે અને જે રૂપમાં તે પ્રસરે છે તે રૂપો જીસસે જન્મ આપેલા રૂપ નથી પણ એ રૂપની બમણા

માત્ર છે. ઇસ્લામની શ્રદ્ધા અડગ છે, તેનું એકેશ્વરત્વ શુદ્ધ છે, લોકપ્રિયતાને અંધણેસત્તું છે. ચીનના મુસલમાનોના મિશનરિપણા હેઠળ ઇસ્લામનો પ્રસાર વધારે થાય તો નવાઇ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મુસલમાન બન્ને સાથે રહ્યા છે. ખરું તેઓનું ખરૂં બ્રાતૃત્વ હતું. અત્યારે જ સમજવા લાગ્યું છે. ગામડાઓમાં એ જો કેમો એક બીજા સાથે મળી ગઇ છે. પણ મુસલમાન મોલવીઓ અને શુદ્ધ મુસલમાન કુટુંબોમાં પાઠ કાદિરનો ભેદ આજ દિન-પર્યંત બહુ મુદ્દા બોલી રહ્યો હતો. હિંદુ બાપ્તો મુસલમાન તવારીખની, જમતની સંસ્કૃતિમાં મુસલમાનોએ બળવેલી સેવાની અને તેના ધર્મનો કલુષિત રૂપના ખ્યાલ છોડી તેના શુદ્ધ સ્વરૂપની ખરી કિમત આકે એ હેતુથી આ નિબંધ લખ્યો છે. જે પરમદયાળુ પરમાત્મા પૂરો પાડે !

ઉચ્છરંગરાય કે. ઝોઝા.

હિંદુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપ.

આ દેશમાં એટલા બધા ભિન્ન ભિન્ન તોલ અને માપ ચાલે છે, અને એ વિષયમાં કંઈક ધોરણ બાધવાની એટલી બધી જરૂર છે, કે આ વખતે જૂના તોલ અને માપનો ઇતિહાસ નિરર્થક નહિ ગણાય.

જુના તોલ અને માપ જાણવાના સાધનોમાં, પ્રાચીન સાહિત્ય અને સીકાઓ મુખ્ય છે. પ્રાચીન રચનાનું સરકારી 'આર્કિઓલોજીકલ' ખાતા તરફથી જે શા જૂનાં તોલ અને માપની સ્ત્રીય રીતે, ખોદ કામ ચાલે છે, તેમાં જો કોઈ રચનાથી જૂના વજનોના માપ જાણવાનાં મળી આવે તો એથી આ વિષયમાં એકસ અજવાળું પડે પણ હજી સાધનો. સુધી કોઈ રચના આવા વજનો કે માપના વાસણો મળી આવ્યા હોય એમ હું જાણતો નથી. મીકાઓનું પ્રમાણ તો આડકતર પ્રમાણ છે. કારણકે અમુક વજનના ધોરણને અનુસરીને સીકા ચતા ખરા પણ પ્રાચીનકાળમાં સીકા પાડવામાં એટલી બધી ચોકસાઈ ન રહેતી. છતાં સાહિત્યમાંથી સત્ય તારવવામાં જૂના સીકાઓ સહાય કરશે ખરા.

આ વિષયના સાહિત્યના બે વિભાગ છે: એક આયુર્વેદીય સાહિત્ય, અને બીજું ધર્મ-શાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરે આયુર્વેદોત્તર તોલ અને માપનું સાહિત્ય. આ બેયની પરપરા કાંઈક જુદી છે. આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં પાછા બે મુખ્ય વિભાગ છે સુશ્રુતકાંડ, અને ચરકકાંડ આ રીતે તોલ અને માપની ચરક, સુશ્રુત અને આયુર્વેદોત્તર એમ કુલ ત્રણ પરપરા છે.

સાધારણ રીતે કળકાળ સાથે વિચાર કરવો ઠીક રહે છે, વળી દેશકાળ પ્રમાણે વજનોમાં ઘણા ફેરફાર થયેલો દેખાય છે માટે ઉપર્યુકન ગ્રંથોના દેશકાળ વિષે થોડો વિચાર કર્યા પછી આગળ ચાલવું ઠીક પડશે. જો કે વેદના ગ્રંથોના મૂળ ભાગ બહુ પ્રાચીન છે. પણ વર્તમાનમાં જે પ્રતિ સંસ્કૃત સહિતાઓ છે, તે એટલી પ્રાચીન નથી. અને તોલ તથા માપના ચરકસુશ્રુતસ્થ પ્રતીકો એક આયુર્વેદના મૂળ ઉપદેશ જેટલા જૂના છે એમ નિશ્ચિત કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. એટલે તોલ માપનું બાખ્યાન પ્રતિ સંસ્કૃતિના વખતનું હશે એમ માનવું સહીસલામત છે.

ઉપર કહ્યું તેમ વેદના ગ્રંથોના સમય માટે શક્ય કારણ હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રાચીનતમ સાહિત્ય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને માનવું પડશે આ અપૂર્વ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર. ગ્રંથ બહાર પડ્યા પછી એના સમય માટે ઘણી ચર્ચા થઈ છે, અને જો કે હજી યુરોપના કેટલાક જાકાશીલ વિદ્વાનો પૂરેપૂરા સંમત થયા નથી, છતાં એ ગ્રંથ, વિદ્વાનોના બહુમતે ચદ્મસ મૌર્યના પ્રધાન વિષ્ણુસુપ્ત (ચાણાક્ય-કૌટિલ્ય) નો પોતાનો, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સત્ત્વનો, મનાય છે કદાચ વિષ્ણુસુપ્તે જાતે એ ગ્રંથ નહિ લખ્યો હોય અને એના શિષ્યોએ લખ્યો હશે. છતાં એ મહાત્મ્ય અર્થશાસ્ત્રના કર્તા તો વિષ્ણુસુપ્ત જ હોવાના અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો છે. આ ગ્રંથમાં

લખેલી વાતોને ગ્રીક એલગી મેગેસ્થીનીસના વર્ણન સાથે સરખાવ્યા પછી કેટલાક 'પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો' એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના ચદ્રગુપ્ત મૈત્રીના વખતની સ્થિતિનું અને કેટલેક સ્થળે તો એથી પણ પ્રાચીનતર સ્થિતિનું વર્ણન છે. માટે તોલ અને માપનું કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં જે વર્ણન છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાચમા સ્તકમાં, આ દેશમાં જે તોલ માપ ચાલતાં તેનું વર્ણન છે એમ અણવામાં કાંઈ જ વાધો નથી, અર્થશાસ્ત્રના કર્તા વિશ્ણુગુપ્ત ચક્રવર્તી ચદ્રગુપ્તના પ્રધાન હતા અને મગધની રાજધાનીમાં જ રહેતા, એટલે એના ગ્રન્થ ઉપર મગધના રીત રીવાજો, મગધની સ્થિતિ, મગધની સભ્યતા, (civilization) એ સર્વની ધણી વધારે અસર છે; ખરી રીતે એ વખતે મગધનું આખા દેશ ઉપર સામ્રાજ્ય હતું કૌટિલ્યે વણવેલા તોલ માપ પણ મગધમાં એ વખતમાં વપરાતા તોલ માપ જ હોવા જોઈએ.

જો કે મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય છે, પરંતુ એમાં અર્થશાસ્ત્રના ધણીખરા વિષયોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે પ્રસ્તુત વિષય મનુસ્મૃતિ ઇ. સ. ચત્તીસમાં તો મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની અને કૌટિલીય વગેરે અર્થશાસ્ત્રો ત્રીણું શતક. ની પરપરા એક જ જણાય છે, મનુસ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, તેમ સમય માટે બહુ અત્યંત છે. છતાં જે રૂપે આજે મનુસ્મૃતિ મળે છે, તે રૂપે પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સ્તકથી અર્વાચીન નથી. પ્રાચીન હોય તો ભલે કાળ પેઠે એ ગ્રન્થનો દેશ પણ અનિશ્ચિત છે. છતાં પૂર્વમાં-મગધ કે એની આસપાસમાં એ ગ્રન્થ હાલ છે તે રૂપે તૈયાર થયો હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિને પ્રસ્તુત વિષયમાં અનુસરે છે. એનો સમય સાધારણ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ રીતે ઇ. સ. ના ચોથા સ્તકમાં મનાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ મગધના ચોથું શતક. નહીં હોવાનો સંભવ છે

નારદ સ્મૃતિ ઉપર આઠમાં સૌમાં એક રીક લખાયેલી છે. અને સાતમાં સ્તકના નારદ સ્મૃતિ. બાકી કવિએ નારદ સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે એ ગ્રન્થ પાંચમાં છઠ્ઠા સ્તકનો હોવો જોઈએ.

પુરાણોના મોટા ભાગ ત્રીજાથી સાતમાં આઠમાં સ્તક સુધીમાં વર્તમાન રૂપે રચાયે છે ધણીખરા જૂના પુરાણો મગધમાં તથા એની આસપાસમાં રચાયા પુરાણો. છે, એમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં જે પુરાણોના આધાર લીધા છે તે વરાહ, યજ્ઞ, રુદ્ર અને ભવિષ્ય, પુરાણોમાં સૌથી અર્વાચીન છે. એટલે કદાચ સાતમાં આઠમાં સ્તક પછી પણ સુસંસ્કારની વખત પહેલાં રચાયા હોય. પુરાણોની પ્રસ્તુત વિષયની પરપગ ધર્મશાસ્ત્રોથી જૂની નથી.

સાધારણ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, વેદક વગેરેથી સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ કોષકાર ગણાય છે અમર કોષ બહુ જૂના કોષોમાંનો એક છે. એ ઇ. સ. ના ૬ ઠૂં સ્તકમાં રચાયો હોય એમ મનાય છે એનો દેશ જણવાતું ખાસ સાધનથી પણ પૂર્વમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. અમર સ્વતંત્ર હોવા છતાં મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની પરપરાને અનુસરે છે.

અર્થશાસ્ત્રના પ્રવાહનું ઉપલબ્ધ મૂળ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર છે. એનો વિચાર આ પછી સરખાતમાન કર્યો. એજ પ્રવાહનું મુખ શુક્રનીતિ છે, એમ કહી શુક્ર નીતિ. શકાય. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને શુક્રનીતિ સાથે સરખાવવાથી સમયને લઈને રીવાજોમાં કેટલો ફેરફાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં શુક્રનીતિનું ચિત્ર કૌટિલીયથી તથા એ પરપરાને અનુસરનારા ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી જુદું છે. એ પ્રાચીન નહિ પણ મધ્યયુગને લગતું દેખાય છે. અન્યના દેશકાળ અવલોકન છે, છતાં મુસલમાની સમયની સરખાતમાં હિંદુસ્થાનની પશ્ચિમમાં અન્ય રચાયેલો હોય એમ જણાય છે.

૪. સ ના બારમાં સ્વતંત્રતા મહાન જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતીમાં ત્રિવિધ માન પણ આપ્યું છે. ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતી અન્ય કયા દેશમાં લખ્યો છે ભાસ્કરાચાર્ય. એ ખગર નથી. પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં એ શુક્રનીતિ પેઠે મધ્ય યુગને લગતો છે.

બારમાં સ્વતંત્રતા મુસલમાનો આ દેશમાં આવે છે, દેશમાં બાપી જાય છે, અને દેશ કાપક એવો રત્નની જાય છે કે એ વખતની સ્થિતિ હજી સુધી ચાલી આવે છે. એ સમયના હિંદુ તેમજ મુસલમાન અન્યકારોએ તોલ માપના કાઢકો આપ્યા છે પણ એના સમય માટે અહિં વિચાર કરવાની જરૂર નથી પ્રસંગે સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરશું.

આયુર્વેદના બે પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયો છે એક કાયચિકિત્સકો (Physicians)નો આત્રેય સંપ્રદાય અને બીજો શસ્ત્રચિકિત્સકો (Surgeons)નો ધન્વ તરિ સંપ્રદાય આયુર્વેદની પરંપરા. હાલ આત્રેય સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તક પુનર્વસુ આત્રેય છે. એમને આયુર્વેદ ભરદ્વાજ પાસેથી અને ભરદ્વાજને ઇન્દ્રપાસેથી મળ્યો વગેરે બહા પર્વતની પરપરા પ્રયોગ લખી છે. પણ સાધારણ રીતે ઐતિહાસિક મૂળ ઉપદેશક તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયને માનવા જોઈએ પુનર્વસુ આત્રેયે આયુર્વેદનો અભિવેશ, બેડ, જટુકર્ણ વગેરે છ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો, અને એ છ શિષ્યોએ પુનર્વસુના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી છ તત્રો રચ્યા. તેમાંથી અભિવેશ અને બેડના તત્રો આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે અભિવેશના મૂળ તત્રનો પ્રતિ સંસ્કાર કરીને ચરકે જે સંહિતા કરી તેનું નામ ચરક સંહિતા તોડના તત્રની સંહિતા કોણે કરી તે જણવાના સાધનો નથી, બેડસંહિતાની એકજ પ્રત તાબેર મહારાજની પુસ્તકશાળામાં છે ચરકસંહિતામાં પાછળથી કેટલોક ભાગ છિન બિન થઈ ગયો હતો તે પચનદના દ્રવ્યલે ૪૮ અધ્યાયો ઉમેરીને પૂરાં કર્યો. આ રીતે હાલની ચરક સંહિતાની રચનામાં જુદા જુદા સમયના ચાર વેદોનો હાથ છે.

સુશ્રુત સંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક કાથીના રાજા ભગવાન દિવોદાસ, જેનું બીજું નામ ધન્વ તરિ હતું તે છે. દિવોદાસે સુશ્રુત વગેરે શિષ્યોને સત્કત્ર (major surgery) બહુબળ, એ શિષ્યોએ શૂરના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી તત્રો રચ્યા. તેમાં આપધેનવ, ઔરભ સીશ્રુત અને પૌષ્કલાવત મુખ્ય હતા પણ આજે એક સૌમત તંત્રજ જળવાઈ રહ્યું છે સુશ્રુતના આ સત્કત્રમાં, શાલાક્ય, ભૂત વિદ્યા, રસાયન, વાજકરણ, બાલતંત્ર, કાયચિકિત્સા વગેરે ઉમેરાઈને વર્તમાન સુશ્રુત સંહિતા થઈ છે આ પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ ઉત્તર રથા નમાં છે. એમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વિદેહ વગેરેના અન્યોમાંથી જ્ઞાલાક્ય તેમજ અભિવેશ

વગેરેમાંથી કાચિચિકિત્સા લીધા છે. એટલે શાલાકમ વગેરેના પશુ મૃગતત્રો જુના' કાળ થયેલા તેમાંથી ઉત્તર સ્થાન ઉમેરનારે સંગ્રહ કર્યો છે. જોણે ઉત્તરસ્થાન ઉમેર્યું તેણે સંગ્રહ થયેના પ્રતિસરકાર પશુ કર્યો. સુશ્રુતના પ્રખ્યાત ટીકાકાર કલ્હણ કહે છે કે સુશ્રુતના પ્રતિસરકાર નાગાર્જુન છે બીજાઓ આ વાત માનતા નથી એઓ વૃદ્ધ સુશ્રુત અને સુર એમ કહે છે

હવે આ બે મ્હોટા ગ્રન્થોના જુદા જુદા ચરનો સમય જોઇએ, સમય નિર્ણય કારણોનો સવિસ્તર વિચાર અહિં થઇ શકે એમ નથી, અહિં ચરકનો સમય. વિદ્વાનોએ કરેલા નિર્ણયો કહી દેવા પડશે ચરક સહિતાના ૧ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેયના સમય માટે આપણા વિદ્વાનોમાં મત છે પણ મૌલ સાહિત્યમાં યુદ્ધ ભગવાનના સમકાલિન અને તક્ષશિલામાં આયુર્વેદના અધ્યપક એક આત્રેયનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમને ઇ. સ. ૧ હજારી ચતુર્થમાં થઇ ગયા ગણે છે. અગ્નિવેશ અને એમની વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. પ્રતિસરકાર ચરક માટે મતભેદ છે. ચરકના ટીકાકાર ૧૧ માં ચતુર્થના ચક્રપાણિદત્ત ચરક તથા મહા ભાષ્યકાર પત્તજીની એક ગણે છે. જો આ વાત ખરી હોય તો ચરક ઇ. સ. ૧૫૦ માં થઇ ગયા હોવા જોઇએ બીજી તરફથી મૌલ સાહિત્યમાં કનિષ્કના સમકાલિ કાશ્મીરના ચરકનો ઉલ્લેખ મળે છે

આ ચરક એજ જો પ્રતિસરકાર ચરક હોય તો એ કનિષ્કના સમકાલિન હો જોઇએ કનિષ્કના સમય માટે મતભેદ છે. પણ ઇ. સ. ૭૮ તરફ ધણા વિદ્વાનોનો ઝોક મળે તેમ પણ ચરક ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ચતુર્થના મધ્ય ભાગથી પહેલા ચતુર્થની અંદર થઇ શકે એવો નિર્ણય છે. હજાર ૪૩ અધ્યાય લખનાર દ્રઢ્યલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. કેટલાક એમને વાગ્બટ પહેલા ત્રીજા ચોથા ચતુર્થમાં માને છે બીજાઓ વાગ્બટ પહેલાં આઠમા નવમા ચતુર્થમાં માને છે ચરકસહિતાની આખી પરપરા ઉત્તરની છે પુનર્વસુ ઉત્તરમાં ધણું કરી તક્ષશિલામાં રહેતા, ચરક પણ ઉત્તરના-ધણું કરી કાશ્મીરક હતા. દ્રઢ્યમ પણ પચ્ચનહના-અર્થાત્ ઉત્તરના રહેવાથી હતા

સુશ્રુતનો મૃગતત્ર ગ્રંથ અગ્નિવેશ તત્ર પછીનો હશે તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે પાશ્ચાત્ય કોનો હોવાનો સંભવ છે. બમાટે ઉત્તર તત્ર માથે પ્રતિસરકાર સુશ્રુતનો સમય. હિતા (હાલની) દ્રઢ્યલે ઉમેરેલા ભાગ સીવાયની ચરક સહિતા સમકાલિન હોવાનો સંભવ છે કારણકે પ્રતિસરકાર મનાતા નાગાર્જુન કનિષ્કના સમકાલિન મનાય છે. પ્રતિસરકાર નાગાર્જુન ન હોય તો પણ સુશ્રુત સહિતા ઇ. સ. ના પહેલા ચતુર્થની અર્વાચીન હોવાનો સંભવ નથી. કારણકે હર્ષ સિદ્ધ કર્યું છે તેમ નાવનીતક ઇ. સ. ૩૦૦ થી અર્વાચીન નથી અને એમાં ચરક સુશ્રુતમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે વળી એ ચરક સુશ્રુતને મહર્ષિ ગણે છે. મતલબ કે એ વખતમાં ચરક સુશ્રુત પ્રાચીન સહિતાઓ મનાતી હતી. અર્થાત્ ઇ. સ. ના પહેલા ચતુર્થમાં આ સહિતાઓ અર્વાચીન ન હોવી જોઇએ સુશ્રુતની સમગ્ર પરંપરા પૂર્વની-ધણું કરી કાશ્મીરી છે ચરચિકિત્સા (Major & Minor surgery ચલ્ય શાલાકમ) નો વિકાસ પૂર્વમાજ-કાશી મિચિલામાં થયો છે, નાગાર્જુનનું સ્થાન અવિદિત છે. પણ સુશ્રુત ગ્રંથ

ઉપર પૂર્વની અસર એટલી સ્પષ્ટ છે કે નામાર્જુનનો દેશ જુદો નીકળે તો પણ સુશ્રુતની પ્રાપ્તતામાં કાંઈ ફેરફાર થાય એમ નથી.

પ્રસ્તુત પ્રકરણ-તોલ અને માપનુ વર્ણન સુશ્રુતના ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૧ મા અધ્યાયમાં છે. એટલે આ પ્રકરણ ઉત્તરસ્થાનમાં નહિ પણ મૂળ ભાગમાં છે આ ઉપરથી સુશ્રુત તત્ત્વના વખતનો ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા હજારા શતકનો આ ભાગ હોય એમ સંભવ છે છતાં પ્રતિસંસ્કૃતિએ દાખલ નથી ક્યું એમ કહેવાતું નથી માટે ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ ની અંદરનું સુશ્રુતોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ માનવું જોઈએ.

ચરકોક્ત તોલ માપ ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં છે કલ્પસ્થાન આપુ દ્રવ્યલે ઉમેરેલું છે. માટે તોલમાપનું પ્રકરણ પણ દ્રવ્યલેખનું માનવું પડશે દ્રવ્યલ પાસે ચરકની પ્રાચીન પરંપરા નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, છતાં ઇ. સ. ૩૦૦ થી ૬૦૦ ની અંદરના સમયનું ચરકોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ છે, એમ માની લેવું સહી સલામત છે

આયુર્વેદની પરંપરામાં ચરક પછી વાગ્બટનું સ્થાન છે એ વૃદ્ધત્રયીમાં ગણાય છે. ચરકસુશ્રુત જેવી એ પણ સહિતા છે, છતાં ચરકસુશ્રુત બેયમાંથી વાગ્બટનું સમઠ કરે છે માટે બેયથી અર્વાચીન છે. વાગ્બટના બે ગ્રંથો છે, અષ્ટાગ સમઠ અને અષ્ટાગ હલ્ય. કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ બે ગ્રંથના કર્તાઓને જૂદા ગણે છે. એકને—વૃદ્ધને ૬ ઠૂં—સાતમાં શતકમાં અને બીજાને આઠમાં નવમાં શતકમાં મૂકે છે. અત્યંત વિદ્વાનો બેયને એકજ ગણે છે અને પાંચમા હજારા શતકમાં મૂકે છે. તે ગમે તેમ હો પણ પાંચમાથી ૬ મા શતકની અંદરના આ બેય ગ્રંથો છે. વાગ્બટ સિન્ધુ દેશના રહેવાસી હતા એમ એ પોતેજ કહે છે. વાગ્બટે ચરકસુશ્રુત બેયનો સમઠ કર્યો છે. છતાં પ્રસ્તુત વિષયમાં એ થોડા ફેરફાર સાથે ચરકસ પ્રદાયને અનુસરે છે.

પછીના ગ્રંથકારો તો ચરક કે સુશ્રુત બેમાંથી એકને અનુસરે છે. કેટલાકે બેય જાતના તોલ માપ આપ્યા છે વાગ્બટ પછી વૃદ્ધનો સમય આવે છે. વૃદ્ધ પછીના ગ્રંથકારો. ધર્મકૃત્રી ઇ. સ. નવમાં શતકમાં બંગાળમાં થઈ ગયા છે. એઓ થોડા ફેરફાર સિવાય સુશ્રુતની પરંપરાને અનુસરે છે

ચરકના દીકાકાર ચક્રપાણીદત્ત ઇ. સ. ૧૧ મા શતક (ઇ. સ. ૧૦૪૦) મા બંગાળમાં થઈ ગયા છે. એમણે ચરકસુશ્રુતની સરખામણી કરી છે અને ચરકને વૈદ્યોએ અનુસરવું એમ સૂચના કરી છે

બગસેન ચક્રદત્ત પછી ધર્મકૃત્રી ઇ. સ. ના બારમાં શતકમાં બંગાળમાં ગયા છે, એ ચક્રદત્તની સૂચનાને અનુસરે છે.

શાર્ફધર ઇ. સ. ૧૪ મા શતકમાં (ઇ. સ. ૧૩૪૦) દક્ષિણમાં થઈ ગયા છે એમણે માગધ અને કાલિદર્જ એમ બે પરિભાષા આપી છે

રસશાસ્ત્રોની શરૂઆત બહેલી થયેલી પણ ઇ. સ. ૧૪ મા શતકમાં રસશાસ્ત્રનો રસરત્ન સમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ લખાયો છે. એ સિધમાં લખાયો મનાય છે એ વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં આવી ગયા હતા. આ બધા કારણોથી રસરત્ન સમુચ્ચયમાં આપેલી પરિભાષા જોવાની જરૂર છે

ભાવપ્રકાશ ૧૬ માં શતકમા, દક્ષિણના કાન્નકુચ્ચ બાહ્યે લખેલ છે. એએ શાંકૃધરને અનુસરે છે.

ત્રણસો વર્ષ પહેલા બંગાળમાં લખાયેલ ભૈષજ્યરતનાવલી, સાધારણ રીતે બંગાળાની પરંપરાને અનુસરે છે.

ચોગરનાકર વગેરે આધુનિક ગ્રંથો તે તે દેશની પરંપરાને અનુસરે છે. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ સરકૃત ભાષામાં, લોક ભાષામાં તેમજ, ઇંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાચીન માનપરિભાષાના સંગ્રહ ગ્રંથો લખ્યા છે. દુકામાં માનપરિભાષાના સાહિત્યનો આટલો ઇતિહાસ છે.

માનપરિભાષા.

માન ત્રણ જાતના ગણાય છે. ૧ તોળવાના વજનો, ૨ માપ ૩ લખાઈ માપવાનું પ્રમાણ. અહિં તોલ અને માપ બેનો મુખ્ય પ્રસંગ છે પણ આ ત્રણેને પરસ્પર સબધ છે. માટે લખાઈના પ્રમાણો વિષે પણ દુકા ઇસારો કરવો પડશે. હવે જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ આપેલી માનપરિભાષા કાળક્રમમાં જોઈએ. કૌટીલીય અર્થશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના ૧૮ માં અધ્યાયનું ૧૭ મું પ્રકરણ ચૈતવકર્માધિક્ષતું એટલે તોલ માપના ઉપરીને લગતું છે. તોલ અને માપ કેવા જોઈએ, લોકો ખોટા તોલ માપથી છેતરાય નહિ માટે અધ્યક્ષે શુ સાવચેતી રાખવી વગેરે વિષયો એ પ્રકરણમાં છે; એમાંથી ઉપયુક્ત વિષયનું ભાષાતર અહિં આપ્યું છે.

“ ૧૦ ધાન્યમાપ અથવા ૫ ગુંજ એક સુવર્ણમાપકની બરાબર થાય છે. ૧૬ સુવર્ણમાપનો એક કર્ષ અથવા સુવર્ણ થાય છે અને ચાર કર્ષનો એક પલ.

૮૦ ગૌરસર્પવનો એક રુપમાપક, ૧૬ રુપમાપકનો એક ધરણ. ૨૦ શેખનું પણ એક ધરણ થાય છે

૨૦ તણ્ડુલનું ૧ વજ્ર ધરણ થાય છે.

અર્ધો માપક, ૧ માપક, બે માપક, ૪ માપક, ૮ માપક, ૧ કર્ષ, ૨ કર્ષ, ૪ કર્ષ, ૮ કર્ષ, ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦ એ રીતે ૧૦૦ સુધી. એજ પ્રમાણે ધરણનું સમજવું ” તોલનું આ કોણક થયું હવે આ પ્રમાણેના વજનો શૈના બનાવવા એ વિષે લખે છે કે મોઢાના, અથવા મગધના કે નર્મદાના પથ્થરના વજનો બનાવવા, અથવા જે વધે ધટે નહિ તેના બનાવવા. મગધના પથ્થર તે ગડકીના પથ્થર હશે, ગડકીના તથા નર્મદાના પથ્થરો જલ્દી ન મળાય એવા હોય છે ‘ પછી કર્ષથી આગળ ચાલતા પલ પછી ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦ ૩૦, એ રીતે ૧૦, ૧૦ પલ વધતા ૧૦૦ પલ સુધી ૨૦ તુલાનો ૧ બાર ૧૦ ધરણનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની આયમાની, ૮૫ પલની વ્યાવહારિકી, બાજની અને અન્તઃપુર બાજની. આ સર્વમાં પલ ૯૩ ધરણનો સમજવો. ”

આમાં આયમાની, વ્યાવહારિકી, અન્તઃપુર બાજની વગેરેનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. મૈથિ રાજ્યકાળમાં બવહારમાં એવી રીતે ચાલતું હતું કે બહારથી માલ આવે એનું માન જુદું, બહાર જાય એનું જુદું દેશમાં અંદર બેઠાવાનું જુદું એમ-પોતાના દેશને-રાજ્યને વધારે લાભ થાય એ દૃષ્ટિથી તોલ માપમાં ભેદ રાખ્યો જણાય છે વર્તમાનમાં મુંબઈમાં તોલ માપની જે વિવિધતા છે, તે આ પ્રાચીન વિધાના સમજવામાં દાખલા રૂપ ગણી

પણ પાછળના સ્મૃતિકારોએ તો એકજ પરિભાષા આપી છે. એના એ કારણો હોવાનો સંભવ છે. એક સ્મૃતિકારોને આ ભેદ અવેગમ લાગ્યો હોય અને શુ હોયુ બોધ્યે એ બતાવવા ચત્ન કર્યો હોય અથવા કૌટિલ્ય રાજ્યને દિશા બતાવવાજ લખતા તેવુ સ્મૃતિકારો માટે નહોતય. સ્મૃતિકારોનો ઉદ્દેશ અર્થજ્ઞાનથી સ્પષ્ટ રીતે જૂરો દેખાય છે.

મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદના તોલનુ કોણક નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.

૮ ત્રસરૈણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્પવ, ૮ રાજસર્પવ=૧ ગૌરસર્પવ, ૬ ગૌરસર્પવનો ૧ યવ, ૩ યવની ૧ રતિ, ૫ રતિનો એક માપ, ૧૬ માપનો ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણનો ૧ પલ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પલનો ૧ ધરણુ (સુવર્ણનો)

૨ રતિનો ૧ રોમ્યમાપક, ૧૬ રોમ્યમાપકનો ૧ ધરણુ (રાજત), ૧૦ ધરણુનો ૧ ચતમાન (રાજત) અમરકોપમા ૫ શુભનો ૧ માપ, ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ, ૪ કર્ષનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની ૧ તુલા, ૨૦ તુલાનો એક ભાર તથા ૧૦ ભારનો ૧ શાકટ એક શકટ-ગાડામા લખ જઈ શકાય એટલુ વજન તે શાકટ એમ અમરકોપના ટીકાકારે કહ્યું છે

આયુર્વેદિક માનપરિભાષા.

અત્યાર સુધીમા આપણે જેટલા ગ્રંથો જોયા તે બધા ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી ૬ઠ્ઠા શતક સુધીના છે અને આયુર્વેદતર સાહિત્યના છે. એની સરખામણી કરી જોતા ૫ શુભનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ તથા ૪ કર્ષનો ૧ પલ એટલું તો સર્વેને સંમત છે. એથી ઉપરના વજનો બધાએ સરખા આપ્યા નથી કૌટિલ્યે ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે. વચ્ચે ૧૦ પળ, ૧૨ પળ, ૧૫ પળ, ૨૦ પળ એમ પલનાજ શુણ્કથી વજનનું માપ ઠરાયું છે. મનુ યાજ્ઞવલ્કય અને નારદે ૧૦ પલનું ૧ ધરણુ અને ૧૦ ધરણુનું એક ચતમાન કહ્યું છે. મનુ વગેરેનુ ચતમાન તેજ કૌટિલ્ય અમર વગેરેની તુલા તુલાથી આગળ કૌટિલ્ય અને અમરે ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે. અને અમરે ૧૦ ભારનુ એક શાકટ એટલુ કૌટિલ્યથી પણ આગળ વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ શુભથી આરભી ૧ શકટ-ગાડુ જેટી શકે એટલે સુધીના ૫-૧૬-૪-૧૦૦-૨૦ અને ૧૦ ના વિભાગમા વજનો ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઇ. સ ૬૦૦ સુધીમાં બ્યહવારમા વપરાતા એમ જણાય છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદે શુભથી ન્હાના ત્રસરૈણુ, લીક્ષા, રાજસર્પવ, ગૌરસર્પવ અને યવના ૮-૮-૮-૬-૩ ના ક્રમજ્ઞ: વિભાગથી આપ્યા છે. એક ત્રસરૈણુ એ શુભનો ૮૧૬ મો ભાગ છે. આટલે સુધી બારિક વજન કરવાના કાષ્ટ સાધનો હશે કે નહિ એ જણવામા નથી કૌટિલ્યે, અમરે તથા સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદના આત્માર્થે એ મુદ્દી દીધા છે એ ઉપરથી શુભથી ચડતા વજનો બ્યવહારમા વધારે વપરાતા હશે. આયુર્વેદતર સાહિત્યમાના શુક નીતિ તથા ભાસ્કરાચાર્યનુ અવલોકન કર્યા પહેલા સુશ્રુત વગેરે પ્રાચીન આયુર્વેદીય ગ્રંથો જોઈ લઈએ.

આયુર્વેદીય સાહિત્યમા વજનોના કોણકનું પ્રાચીનતમ રૂપ સુશ્રુતમા મળે છે, એ ઉપર કહ્યું છે, સુશ્રુતમા ૧૨ મધ્યમ ધાન્ય માવ=૧ સુવર્ણ માપ, ૧૬ સુશ્રુતોક્તમાન સુવર્ણ માપ=૧ સુવર્ણ, ૧૮ નિષ્પાવ=૧ ધરણુ, ૩ ૧/૨ ધરણુ=૧ કર્ષ ૪ કર્ષ=૧ પળ, ૪ પલ=૧ કુડવ, ૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ=૧ આહક, ૪ આહક=૧ ક્રોણુ, ૧૦૦ પલ=૧ તુલા અને ૨૦ તુલા=૧ ભાર એ રીતે કોણક આપ્યુ

છે, ઉપરના આયુર્વેદતરથી સુશ્રુતના કોષ્ટકમાં બે ફર દેખાય છે. એકતો કોષ્ટિકે ૧૦ ધાન્ય માપ અથવા ૫ ગુળનો ૧ સુવર્ણ માપ કહ્યો છે. બીજા અહિં ૧૨ ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણ માપ છે હવે જો બેમના ધાન્ય માપ સરખા હોય તો સુશ્રુતનો કર્ષ ૬ ગુળના ૧૬ સુવર્ણ માપનો અર્થાત્ ૯૬ ગુળનો થાય. અને પાછળના કોષ્ટિકાક ગ્રંથકારોએ આવી રીતે અર્થ કરીને ૬ ગુળનો કર્ષ મળ્યો છે. પણ અહિં વિચારવા જેવું એ છે કે બનાવટી વળનો સુવર્ણ માપથીજ શરૂ થતા હતા તે પહેલાના ગુળ, ધાન્ય માલ વગેરે માટે કુદરતી તે તે બીજ વપરાતા. બીજ બધા સરખા વળનના હોતા નથી. વળી કોષ્ટિક મગધમાં રહેતા બીજા સુશ્રુત કાશીમાં રહેતા. જો કાશી તરફના અડદના દાણા સહેજ ઓછા વળનના થતા હોય તો ત્યાંના ૧૨ અડદ એ મગધના ૧૦ અડદ અથવા ૫ ગુળની બરાબર થવાનો મમ્મલ છે સુશ્રુતે ગુળ આપી નથી માટે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માપને કોષ્ટિકની ૫ ગુળ સમાન ગણવા જોઈએ.

અથવા એમ પણ હોય કે સુશ્રુતના પ્રદેશની ગુળ વળનમાં રહેજ હલકી હોય જેથી ૭ ગુળનો એક સુવર્ણ માપ થાય મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે કર્ષમાં અથવા કર્ષના સોળમાં ભાગ-માપકમાં તફાવત નહોતો કોષ્ટિકનો મગધનો કર્ષ-અને સુશ્રુતનો કાશીનો કર્ષ એક સરખાજ હતા.

સ્વર્ગીય કવિરાજ કવિરાજ મગધરરાયે માનપરિ ભાષામાં આવેજ મત દર્શાવ્યો છે. એ લખે છે કે મધ્યમધાન્યમાયૈ દ્વાદશમિમાષક પચકૃષ્ણલકો માષક મન્વાદિમિર્ધર્મશાસ્ત્રે વ્યવહર્તુ ક્રિયાવિધૌ વળી પચ કૃષ્ણલમાષેણ કાલિંગ માનમીરિતં તત્ત્વોક્તં સુશ્રુતેનાપિ વ્યવહર્તુ ચિકિત્સિતે આપદોક્ત વાત મધમાં પણ નીચે પ્રમાણે લખી છે મન્વાદિમિર્યો મધ્યમયથ ઉક્તસ્તૈષ્ઠિમિર્ધર્મમયધૈરેક કૃષ્ણલ પચકૃષ્ણલકો માષ ક્ષિતિ સુશ્રુતોક્તેન દ્વાદશધાન્યમાષાન્મકમાષકેણ તુભ્યો મવતિ

મગધર કવિરાજની બાકીની વાત તો બરાબર છે પણ એ સુશ્રુતના માનને કાલિંગ માન કહે છે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે વેદક સખ્દ સિન્ધુકાર પણ કહે છે કે અત્રાજ કાલિંગમાષક પચગુજ્જસ સૌશ્રુતઃ ભાવમિત્ર પણ ચરકેકત પરિભાષાને માગધ ગણે છે અર્થાત્ સુશ્રુત મતને કાલિંગ મત કહે છે. આ રીતે આટલા બધા ગ્રંથકારો સુશ્રુતના મતને કાલિંગ ગણે છે પણ ડાહ્યોના મત એ સર્વથી વિરુદ્ધ છે. ડાહ્યુ ૨૫૯ લખે છે કે “દ્વાદશ ધાન્યમાષા મધ્યમા સુવર્ણમાષક ક્ષિતિ માગધ સુશ્રુતાચાર્યસમ્મત માનં ઉક્તં ચ”માનં તુ ત્રિવિધ પ્રોક્ત કાલિંગ માગધ તથા કાલિક્ષાન્માગધં શ્રેષ્ઠમિતિ માનવિદો વિદુઃ કાલિક્ષાપિ માન ચ ચરકાચાર્યસમ્મત”

આ રીતે ડાહ્યુ સુશ્રુતની માન પરિભાષાને માગધ ગણે છે તથા ચરકની માન પરિભાષાને કાલિંગ ગણવા માટે કોષ્ટિક પ્રમાણ આપે છે. ડાહ્યુના આ સખ્દો ૨૫૯ છે.

હવે જૂન વાત ઉપર આવીએ સુશ્રુત ૧૨ ધાન્ય માપથી ૫ ગુળજ કહેવા માગે છે એનું એક બીજું પણ પ્રમાણ છે. જૂના સીકાઓનો તપાસ કરતા ૨૫૯ દેખાય છે કે જૂના સીકાઓ ૮૦ ગુળના ૧ કર્ષના ધોરણેનું અનુસરે છે. સાધારણ રીતે ૮૦ ગુળ ૧૪૦ ગ્રેનની બરાબર થાય છે. અને હિંદુસ્થાનના જૂનામાં જૂના ઇ. સ. પૂર્વ ૪૦૦ પહેલાંના

ખાત્ર ચિંહોવાળા ત્રાપાના સીકાઓ ૮૦ રતિના ૧ કર્ષના ધોરણને અને રૂપાના સીકાઓ ૪૨ રતિના ૧ ધરણના ધોરણને અનુસરી પરકૂં ઝેનના મળી આવા છે. એ વખતના સોનાના સીકાઓ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે શુભ રાત્રીઓએ ૮૦ રતિના ૧ કર્ષના ધોરણને અનુસરતા ૧૪૦ થી ૧૪૬ ઝેન સુધીના વજનના સીકાઓ પાડ્યા છે. એ વખતે સોનાના કર્ષ, રૂપાના ધરણ અને ત્રાપાના કાર્યાણ ત્રણે બ્યવહારના વપરાતા. અર્થાત્ મનુષ્ય વલ્લ્ય અને નારદના કોષ્ટકો શુભ સમયની સ્થિતિનું આગાહ ચિન્ન રજુ કરે છે.

ચરકોક્ત માન પરિભાષા ખરી રીતે દ્રવ્યલક્ષી છે કે કારણ કે કલ્પસ્થાન આખું દ્રવ્યલક્ષનું છે. અહિં એક મોટી ચકા એ છે કે ચરક સંપ્રદાયના આત્રેય, અગ્નિવેશ, ચરક, અને દ્રવ્યલ એ ચારેય ઉત્તરના છે. છતાં કલ્પે ચરકની માન પરિભાષાને શા માટે કલિગ કહે છે અને બીજા પાછળના અચારો શા માટે ઝેનેજ માગધ કહે છે એ સમજાતું નથી. ખરી રીતે ચરકે મપદાયને મગધ કે કલિગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી કલિગ એ હાલના જેને ઓરીસા અથવા ઉડ્ડીયા કહે છે; એ દેશનું પ્રાચીન નામ છે.

હવે આ આયુર્વેદના બીજા સંપ્રદાય-આત્રેય મપદાયની મૂળભૂત ચરક સહિ-
તાની માન પરિભાષા જોઈએ. ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨ મા અ-
ચરકોક્તમાન ખામખા માન પરિભાષાના શ્લોકો છે. ચરક, અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત
એવથી જુદા પડીને ૧૨ સુવર્ણ માપનો એક કર્ષ ગણે છે અને ૪૨
ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણ માપ કહે છે, બાકીના તોલના ખાસ ફેરફાર નથી. કર્ષથી પણ,
કુકવ, પ્રસ્થ અને આઠક અનુક્રમે ચતુર્થાંશ છે. જો ઉપર કહ્યું તેમ કૌટિલીય, મનુ વગેરેનો
સુવર્ણ માપ અને સુશ્રુતનો સુવર્ણ માપ એકજ હોય તો ચરકનો સુવર્ણ સુશ્રુત વગેરેના
સુવર્ણથી ચોથા વજનનો હરે, પણ ચરકનો સુવર્ણ માપ ૪૨ ધાન્ય માપનો છે, જ્યારે સુશ્રુ-
તનો સુવર્ણ માપ ૧૨ ધાન્ય માપનો છે એટલે સુશ્રુતનો કર્ષ ૧૬૨ ધાન્ય માપનો અને
ચરકનો ૩૭૪ ધાન્ય માપનો થાય છે અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ સુશ્રુતના કર્ષથી બમણા વજનનો
છે. આમાં એકજ વાત માની લેવી પડે એવી છે કે ધાન્ય માપ ચરક અને સુશ્રુતના સ-
રખા વજનના હોવા જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સંપ્રદાયો (અર્થશાસ્ત્ર, ચરક અને સુશ્રુત) ને સરખાવતા નીચેની
હકીકત તરી આવે છે કે એક પલનો ચોથો ભાગ તે સુવર્ણ કે કર્ષ કેટલા વજનનો ગ-
ણાતો ? એ બાબતમાં ત્રણ મત દેખાય છે અર્થશાસ્ત્ર ૧૬ ધાન્ય માપ અથવા ૮૦ ચણીની
૧ સુવર્ણ કહે છે. સુશ્રુત ૧૬૨ ધાન્ય માપનો એક સુવર્ણ કહે છે કૌટિલીય, મનુ વગેરેનો
ધાન્ય માપ અર્ધી ચણીની હોય. જો સુશ્રુત અને ચરકનો ધાન્ય માપ પણ અર્ધી ચણી-
નીજ હોય તો ત્રણ જાતના સુવર્ણ કે કર્ષ આ દેશના જુદા જુદા વિભાગમાં ચાલતા હોવા
જોઈએ; કારણ કે ત્રણે સંપ્રદાયો લગભગ સમકાલિન છે. પણ ઉપર જે કલ્પના કરી છે તે
પ્રમાણે સુશ્રુતનો ધાન્ય માપ વજનમાં અર્થશાસ્ત્રના ધાન્ય માપ કરતા સ્થેજ હલકો હોય
અર્થાત્ ૧૬૨ ધાન્ય માપ ૮૦ ચણીની ભારજ થતા હોય તો સુશ્રુત અને અર્થશાસ્ત્રનો
સુવર્ણ એક સરખો સભવે ખરો. અને એજ કલ્પના વાસ્તવિક લાગે છે કારણ કે ઇ. સ
૫૦૦ પહેલાના કાળમાં ૬૬ ચણીની સુવર્ણ કોઈ સ્થળે ચાલતો હોય એવું જાણવામાં નથી.

આ રીતે અર્થ શાસ્ત્ર અને સુશ્રુતની એક વાસ્તવતા થઈ શકે છે પણ ચરક અને

સુશ્રુત વચ્ચે જમરો તકાવત છે એનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? પાછળના અંધકારોએ પણ બે વચ્ચે સમાધાન કરવાનો ચત્ત ન કરતા બેય માન જુદા જુદા ગણાવ્યા છે. સ્વર્ગીય ગાધારમા કવિરાજ પણ પોતાની માન પરિભાષામાં સ્પષ્ટ લખે છે કે ચરકોક્તકર્ષ-દર્જ સુશ્રુતોક્તકર્ષ=ચરકોક્ત કર્ષથી સુશ્રુતોક્ત કર્ષ અર્ધા વળનનો છે. આ મતને અનુકૂળ થવા માટે, ચરકમાં ધાન્યમાપદ્વયવચ્ચ એ રીતે લખ્યું છે તેનું સમાધાન ચરકના ચવને મોટો-મધ્યમ ચવથી જમણા વળનનો ગણીને કરે છે. ચરકે બધાથી જુદા પડીને ૩૮૪ ધાન્ય માપનો-બીજાથી જમણો સુવર્ણ સામાટે લખ્યો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે

ચરક ઉપર પંજબ કાશ્મીર અને ગાધારની અસર માનીએ તો કાશ્મીરમાં કનિષ્કના સીકોના ધોરણને અનુસરીને છેક ઇ. સ. આઠમા દશકા સુધી સીકા પાઠવામાં આવતા, પંજબ અને ગાધારમાં પણ લણા વખત સુધી કનિષ્કના સીકાને અનુસરતા સીકાઓ ચાલતા. કનિષ્ક અને બીજા કુશન રાજાઓ રોમન ઝોરાઇ (Aureus) ના વળનના ધોરણને અનુસરી સોનાના સીકાઓ પાઠવા છે રોમન ઝોરાઇ ૧૨૪ ગ્રેન વળનનો હતો હીમકેડેરીસ (ઇ. સ. પહેલું બીજી સદી) નો સીકો ૧૨૪ ગ્રેન વળનનો છે આ રાજાએ આથી બમણા વળનનો બે ઝોરાઇ જેવડો પણ સીકો પાડેલો. કુશન વંશની મુખ્ય શાખાના કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવ (ઇ. સ. ૭૮ થી ૧૨૦) ના તથા કુશનની અર્વાતર શાખાના હીદારકેડેરીસ વગેરેના સોનાના સીકાઓ ૧૨૦ થી ૧૨૪૬ ગ્રેન સુધીના વળનના મળે છે. આ સીકાઓ ધણા વખત સુધી પંજબમાં અને ગાધારમાં વપરાતા. આખાના હમણા ઝોરાઇના વળનને અનુસરી ચરકમાં કર્ષનું વળન મળ્યું છે એમ માનીએ તો કપે લગભગ ૨૪૮ ગ્રેનનો હોવો જોઈએ. હવે આપણે સુમતના ૧૪૨ ધાન્ય માપને ૮૦ ચણીની બાર અથવા ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણ્યા છે. એ રીતેજ મણુતા તો ૩૮૪ ધાન્ય માપ ૧૬૦ ચણીની બાર અથવા ૨૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ કુશન હમણાઝોરાઇ કરતા પણ ૨૨ ગ્રેન વળનમાં વધે. પણ ધાન્ય માપ બધે સરખા ન થતા, અને આપણે ઉપર જોયું છે કે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માપ કૌટિલ્ય વગેરેના ૧૦ ધાન્ય માપ બરાબર થાય છે, અર્થાત્ કાશ્મીરના અડધ મગધના અડધ કરતા વળનમાં હલકા હતા, એજ ધોરણે પંજબ ગાધાર અને કાશ્મીરના અડધ કાશ્મીરના અડધ કરતા હલકા માનીએ તો ચરકોક્ત ૩૮૪ ધાન્ય માપનો ૧ કર્ષ વળનમાં હમણા ઝોરાઇ જેટલો લગભગ ૨૪૦ થી ૨૪૮ ગ્રેન વળનનો સભવે છે આ માત્ર તર્કજ છે. અને જૂની શોધખોળ કરતા સરકારી ખાતાને જૂના વળનો ન મળી આવે ત્યાંસુધી પ્રાચીન તોલ માપ માટે સાહિત્ય ઉપરથી કલ્પના કરવાનીજ રહેશે.

અહીં કરેલી કલ્પનાને યથાર્થ માનીને આ વિષયના સાહિત્યમાં આગળ ચાલતા અર્થ શાસ્ત્રની પરંપરામાં શુક્રનીતિ અને લીલાવતી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યનો સમય ચોક્કસ છે શુક્ર નીતિના ચોક્કસ નથી પણ ૧૨ મા ૧૩ મા સદકથી અર્વાચીન નહિ હોય. શુક્ર નીતિમાં ૧૦ ચણીની ૧ માપ, ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ, ૧૦ કર્ષનો ૧ પદાર્થ અને ૧૦ પદાર્થનો ૧ પ્રસ્થ આ રીતે પ્રાચીન ચતુર્થણના ધોરણને છોડી દઇને દશ ગુણવું ધોરણ રાખ્યું છે. આ નવુંજ ધોરણ છે. શુક્રનીતિનો કર્ષ ૧૦૦ ચણીનો છે એ પણ ઉપરોક્ત અર્થશાસ્ત્રની અને ચરક સુશ્રુતની પરંપરાથી જુદો પડે છે વર્તમાન મેટ્રિક ધોરણ (Metric system) પણ દશ ગુણના ધોરણને શાસ્ત્રીય ગણે છે. શુક્રનીતિમાં જોલો

ર્થ શ્રાવણ માન પરિભાષાના સાહિત્યમાં પહેલો શુકનીતિગ્રાજ દેખાય છે. શુકનીતિની નવી માન પરિભાષા પ્રમાણેના માપ દેશના કેઈ ભાગમાં વપરાતા હશે કે કેમ શક્ય છે. પણ ૧૦૦ ચણીની એક કર્ષ ૧૮૦ ટ્રેનના એક રૂપિઆભારના થીને લગભગ મળતો છે. કારણ કે ૧૦૦ ચણીનું વજન લગભગ ૧૮૦ ટ્રેન ભરાયર . પણ ૧૮૦ ટ્રેનનો રૂપિઓ પાકવાનું શેરજાહે ચાલુ કર્યું છે, અને શુકનીતિ તેથી પ્રા . લાગે છે. ૧૦૦ કર્ષનો ૧ પ્રસ્થપણ આ વિષયના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ સ્થળે નથી . હાલમાં વ્યવહારમાં વપરાતા વજનોમાં પણ ૧૦૦ તોલાનો ૧ શેર કોઈ કોઈ સ્થળે . છે ખરો પણ ૪૦ તોલાના કે ૮૦ તોલાના શેર જોડેલાં બાપક નથી.

ભારકરાચાર્ય તો ૫ ગુળનો માપ અને ૧૬ માપનો કર્ષ માને છે. અર્થાત્ મનુ રે સ્માતકારો પેઠે ૮૦ ગુળનો કર્ષ ગણે છે. દુકામાં આધુવેદેતર સાહિત્યમાં અર્થશાસ્ત્ર. સ. પૂર્વે ચોથુ સ્તક)થી આરબી ભારકરાચાર્ય (૧૨મું સ્તક) પર્યંત ૮૦ ગુળનો એક શુકનીતિ સિવાય બધા લખે છે. અર્થાત્ એ ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં અર્થશાસ્ત્ર કહેલા વજનોથી નવા વજનો વપરાવા લાગ્યા હતા પણ એનું પોરણ બદલાયુ ન હતું. આધુવેદિક સાહિત્યમાં ચરક સુશ્રુતનો વિચાર મ્હાં મરો છે એ ઉપરથી જૂના વખત- / એ સ પ્રદાયો જણાય છે અને પાછળના આધુવેદિક અન્યકારો બેમાથી એકને અનુસરે છે અષ્ટાગ સંગ્રહ અને અષ્ટાગ હૃદય (પ્રમાણી ૮મું સ્તક)માં ૧૨ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણમાપ . ૧૬ સુવર્ણ માપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે અર્થાત્ એ બેય ગ્રંથકારો સુશ્રુતને અનુસરે છે.

૪૬ માધવ (નવમું સ્તક)માં ૭ ગુળનો ૧ માપ કહ્યો છે અને ૧૬ માપનો કર્ષ . છે. અહીં ખાસ માહ રાખવા જેવું છે કે ૪૬ માધવ પહેલાંના કોઈ પણ આધુવેદિક કારે ગુળ વાપરી નથી. આ માધવ બંગાળના છે. એમણે વ્યવહારમાં વપરાતો કર્ષ ૧ ગુળનો થાય છે, એ જોઈને કદાચ આ પરિભાષા લખી હશે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ન હોય તો મનુ વગેરે ધર્મ શાસ્ત્રકારોથી જુદા પડીને ૭ ગુળનો માપક ન લખે.

ચરક અને સુશ્રુત બેય ઉપર ટીકા લખનાર તથા વૈદાના સ્વર્ત્ર અથો લખનાર રાજની પાકજાળા અધિકારી ચક્રદત્ત (ઇ સ. ૧૦૪૦) ચક્રસંગ્રહમાં ચરક અને સુશ્રુત ની માનપરિભાષાનું સ્વરૂપ બતાવતા લખે છે કે ચરકનો સુવર્ણ માપ ૩૨ ધાન્યમાપનો છે અને એવા ૪૮ માપનો ૧ પલ (૪ કર્ષનો) થાય છે; બ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ધાન્ય માપનો થાય છે અને એવા ૬૪ સુવર્ણમાપનો ૧ પલ થાય છે ચક્રદત્ત લખે છે માને તોળી જોતાં પાચ રતિના ૧ માપ વાળો પલ (મનુ વગેરેનો) ચરકના પલથી ૧૧ થાય છે. ચક્રદત્તની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે તોળી જોતા સુશ્રુતના ૧૨ મ માપ ૫ રતિ ભરાયર થાય છે. ચક્રદત્ત એવઠ વેદોને સૂચના કરે છે કે ૧૦ રતિના માપ અને ૬૪ માપનો ૧ પલ એ ચરક સંગત માન વેદો ચિકિત્સામાં વાપરે છે

ચક્રદત્તના આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બંગાળનાજ જંદમાધવે સુશ્રુતને ,સરવાનું પસંદ કર્યું હતું પણ ચક્રદત્ત ચરકના મતને અનુસરવાનો વેદોને આશ્રય કરે અને ચક્રદત્ત પછીના બંગાળના વેદોએ ચક્રદત્તની આ સૂચના આજ સુધી માન્ય રાખી છે.

રસરતન સમુચ્ચય (૧૩ મું સ્તક) મા ૩ ગુળનો એક વાલ, ૨ વાલનો ૧ માપ . ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે. આ રીતે રસરતન સમુચ્ચયકાર સુશ્રુતના મતને અનુ-

સરે છે, પણ તેઓ હાલ બહારમા વપરાતા વાલ અને તોલો શબ્દ પણ વાપરે છે. ૩ રતિનો ૧ વાલ ગણે છે એ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે. રસરત્ન સમુચ્ચયમા સિધમા થઇ ગયા છે એના વખતમા સિધમા સુસલમાનો આવી ગયા હતા.

શાર્દૂલ ઇ. સ. ૧૪ મા સ્તકમા થઇ ગયા છે. તેઓ દક્ષિણાત્મ હતા એમણે બે માનપરિ ભાષા આપી છે, એકને તેઓ માગધ કહે છે અને બીજીને કાલિડ્ડી કહે છે માગધ પરિભાષામા શાર્દૂલ ૪ ચવની ૧ ગુળ ૬ ગુળનો ૧ સુવર્ણમાપ, અને ૧૬ સુવર્ણ-માપનો ૧ કર્ષ ગણે છે.

અને કાલિડ્ડી પરિભાષામા ૨ ચવની ૩ ગુળ, ૩ ગુળનો ૧ વાલ, ૮ ગુળનો ૧ માપ, ૪ માપનો ૧ ગાણુ, ૬ માપનો ૧ ગદાણુ, અને ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ ગણે છે. આ પરિભાષામા હાલ વપરાતા વાલ, અને ગદાણુ શબ્દ છે આ રીતે ૮૦ ગુળનો કર્ષ થયો. ૮૦ ગુળનો ૧ કર્ષ એ આયુર્વેદતર પરંપરાનું માન છે. સુશ્રુત પણ ૧૯૨ ધાન્ય માપથી ૮૦ ગુળજ કહેવા માગે છે અર્થાત્ શાર્દૂલ સૌશ્રુત માનપરિભાષાને કાલિડ્ડી ગણે છે. પણ જેને એ માગધ કહે છે તેમા ૯૬ ગુળનો કર્ષ થાય છે એટલે એ ચરકોક્ત તો નથીજ કેટલાકે ૮૦ ગુળના કર્ષને સૌશ્રુત કાલિડ્ડી અને ૯૬ ગુળના કર્ષને સૌશ્રુત માગધ કહ્યો છે. મતલબકે શાર્દૂલની એમ પરિભાષા સૌશ્રુત ધોરણનેજ અનુસરે છે. માત્ર ગુળ એટલા વધુ વજનની નેધને બે પરિભાષા આપી હોય એમ જણાય છે શાર્દૂલને ગદા-ણુને અર્ધા કર્ષ બરાબર નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે. ૪૮ ગુળનો ૧ ગદાણુ ગણ્યો છે. અર્થાત્ હાલની પેઠે ગદાણુને અર્ધા તોલા બરાબર માનીએ તો શાર્દૂલના વખતમા વપરાતો તોલો તો ૯૬ ગુળ બરાબર થતો હતો એમ માનવું પડશે. આ રીતે શાર્દૂલની માગધ પરિભાષાનો કર્ષ અને કાલિડ્ડી પરિભાષાનો ૧ ગદાણુ સરખાજ છે

બગસેન ૧૪ મા સ્તકમા બંગાળામા થઇ ગયા છે તેઓ ૩ ચવની ૧ ગુળ, ૧૦ ગુળનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ કહે છે, અર્થાત્ ચક્રદત્તની ચરક સમત ૧૬૦ ગુળના ૧ કર્ષની પરિભાષા કમુલ રાખે છે.

ભાવમિશ્ર ૧૬ મા સ્તકમા મધ્યમા થઇ ગયા, તેઓ કાન્યકુબ્જ આદિણુ હતા. એમણે શાર્દૂલ પેઠે મગધ કાલિડ્ડી બે પરિભાષા આપી છે. ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માનને માગધ માન ગણે છે. અને એ માનને સામાન્ય રીતે વૈદ્ય સમત ગણે છે. આ ભાવમિશ્રની માગધ પરિભાષામા ૪ ચવની ૧ ગુળ, ૬ ગુળનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. આને ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માને છે પણ શાર્દૂલના માગધ માનને મળતુંજ આ ભાવમિ-શ્રનું માગધમાન ચરકોક્ત તો નથીજ. ભાવમિશ્રની કાલિડ્ડી માન પરિભાષા શાર્દૂલોક્ત કાલિડ્ડીને માળતીજ છે. એણે પણ વાલ અને ગદાણુ શબ્દ વાપર્યા છે. એ ઉપરાંત ૭, ૮ ગુળનો પણ માપક થાય એમ કહ્યું છે. માલો ગુજમિરષ્ટામિ સ્પષ્ટમિર્ષા ભવેત્ ક્વચિત્. વૃદ્ધમા ૭ ગુળનો માપક કહ્યો છે એ અહીં યાદ કરવા જેવું છે. બીજું કાલિડ્ડી માન પરિભાષા આપતા શરૂઆતમા કહે છે કે:-

ગતો મન્દાગ્નયો દૃસ્વા દ્યોનસત્વા નરા કલ્પૌ ।

અતસ્ત માત્રા નસોમ્યા પ્રોચ્યતે સુક્ષ્મસમતા ॥

અર્થ—કળિયુગમાં આશુસો મંદ અગ્નિવાળા, ટુંકા અને હીન સત્તવાળા હોય છે માટે તેમને યોગ્ય, વિદ્વાનોને સંમત થાન હવે કહેવાય છે.

આ રીતે મંદાગ્નિવાળા માટે જેમાં ઝોછી માત્રા આવે એવી પરિભાષા કાલિર્જી અણુાય છે. પણ એના કર્ષ વચ્ચે ૧૬ કે ૨૬ ચલોડીભારનો ફેર પડે છે. માગધ કરતા કાલિર્જી કર્ષ ૧૬ કે ૨૬ ચલોડીભાર ન્હાનો છે. જાડીના વળનો તો કર્ષના ચતુર્થાંશ છે.

ભૈષજ્ય રત્નાવલી મંથ ભંગાળામાં ૩૦૦ કે તેથી પણ ઝોછા વર્ષ પ્હેલાં લખાયો છે અને હાલમાં ભંગાળાના કવિરાજો એનેજ મોટે ભાગે અનુસરે છે.

ભૈષજ્ય રત્નાવલીમાં ૩ ચવની ૧ શુન્ભ, ૫ શુન્ભનો, ૬નો, ૭નો, ૮નો, ૧૦નો અને ૧૨ નો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. અર્થાત્ પ્હેલાના મંથકારોએ અણુવેલા બધી જાતના માપ અણુઆ છે. પણ ૧૦ શુન્ભનો માપ ચરક સંમત છે અને ચરકથી અર્ધો સુશ્રુતનો માપ છે જેમ કહ્યું છે. ભૈષજ્ય રત્નાવલી ઉપર ટિપ્પણી લખનાર વિનોદલાલસેન શુભ માપકની વિવિધતા દેખેદેખી છે જેમ પુલાસો કરે છે. ભૈષજ્યરત્નાવલીના માનપરિભાષાના શ્લોકો ઉપરથી જે કોણક જે ગ્રન્થમાં આપ્યું છે તેમાં ૧૨ રતિના માપ, ૮ માપનો ૧ હાણ અથવા ૧ તોલો અને રહાણનો ૧ કર્ષ અથવા ૨ તોલા લખ્યા છે. આ ઉપરથી જેમ નિમય થાય છે કે ચક્રદત્તને અનુસરી ભૈષજ્ય રત્નાવલીએ ચરકોક્ત ૧૬૦ શુન્ભનો કર્ષ માન્યો છે, પણ અવહારમાં હાલમાં વપરાતા ૧ તોલા સાથે એનો મેળ આવે એટલા માટે ૯૬ શુન્ભનો તોલો અને ૨ તોલાનો કર્ષ ગણે છે.

યોગરત્નાકર મહારાષ્ટ્રમાં રવાયેલો અને મહારાષ્ટ્રમાં બહુ વપરાતો ગ્રન્થ છે. લખાયે બહુ વર્ષો નથી થયા. આ યોગ રત્નાકરમાં પણ માગધ અને કાલિર્જી જે પરિભાષા આપી છે, માગધમાં ૪ ચવની ૧ શુન્ભ, ૬ શુન્ભનો ૧ માપ અને ૧૬ શુન્ભનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે અને કાલિર્જીમાં ભાવપ્રકાશોક્ત કાલિર્જીમાન ઉતાર્યું છે.

અર્થાત્ યોગરત્નાકર કાર્કીધર અને ભાવપ્રકાશને અનુસરે છે. હાલમાં મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યો ૮ શુન્ભનો માપ અને ૧૨ માપનો કર્ષ ગણે છે.

આટલે કુધી માનવિષયક પરિભાષાના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કર્યું એ ઉપરથી એટલો નિમય થાય છે કે જૂના વખતમાં તોલવાના વળનોનું મૂળ સુવર્ણ અથવા કર્ષ હતું.

જો કે એ વખતમાં સોનાના સીકાઓ, આ દેશમાં વપરાતા નહોતા પણ ત્રાળાના સીકાઓ ૮૦ રતિના વળનના ધારણને અનુસરતા અને રૂપાના ૩૨ રતિના ધારણના ધારણને કર્ષની નીચે અર્ધકાલ અને સુશ્રુતના વખતમાં કર્ષનો ૧૬ મો ભાગ સુવર્ણમાપક અને સુવર્ણમાપકનો ૫ મો ભાગ ચલોડી કે ૧૦ મો ભાગ અડદના હાણા વપરાતા, કર્ષની ઉપર ૪ કર્ષનો પદ, ૧૦૦ પદની તુલા અને ૨૦ તુલાનો ભાર. બાકીના વળન માટે માપકના કર્ષના અને પદના શુણ્ઢ વપરાતા. માપકનામો ૫ રતિ વળનનો સીકો પણ આલતો. ભાસના નાટકમાં માપકનો ઉલ્લેખ છે. પદથી મોટા કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે મૂળ માપના નામો છે, કોટિલીય અર્ધકાલમાં એને માપન ગણ્યા છે અને અમરકોપમાં પણ એને માપન કહ્યા છે:—

અભિયાં આલકદ્રોણો સ્વારી વાહો નિકુચકઃ ।

કુડવઃ પ્રસ્થ ઇત્યાયા પરિમાણાર્થકાઃ પૃથક્ ॥

આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં ટીકાકાર લખે છે કે:—

આદકાદયઃ શ્લોકાઃ પરિમાણાર્થકાઃ પરિમાણવિશેષવાચકાઃ

આ પ્રમાણે જોતા ૫ રતિનો ૧ માપક, ૧૬ માપકનો ૧ કર્ષ ૪ કર્ષનો ૧ પલ; પછી ૧૦ પલ-૨૦ પલ એ રીતે ૧૦૦ પલ સુધી પલના ગુણકો પછી ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર આ પ્રમાણે વળનો કૌટિલીય અર્થ શાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખત સુધી વપરાતા પણ સુશ્રુતે કુડવ વગેરે માપને કર્ષ, પલ, તુલા વગેરે વળનોથી જુદા પાડ્યા નથી અને આયુર્વેદના પાછળના સમગ્ર સાહિત્યમાં પણ કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે પણ અતુર્યથા વળનો હોય એવી રીતે લખ્યાં છે.

પાછળથી શુભ્રથી જોઈ વળનના ૮ ત્રસરેણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાત્રસર્ષપ, ૮ રાત્રસર્ષપ=૧ ગૌરસર્ષપ, ૬ ગૌરસર્ષપ=૧ યવ અને ૩ યવ=૧ રતિ એટલા વળનો જાણા. આ પ્રમાણે ૧ ત્રસરેણુ ૧ શુભ્રનો ૬૨૧૬ મો ભાગ થાય છે. એકે અણી નાની મોટી હોય છે, પણ ૮૦ શુભ્રને ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણેલ છે એ પ્રમાણે એટલે ૧૬ ગ્રેનની ૧ અણી ગણીએ તો ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગ્રેનનો લગભગ ૫૨૬૬ મો ભાગ થાય. એ કે હાલમાં ૧ ગ્રેનના ૧૦ હબરમાં અને તેથી પણ ન્હાના ભાગનું વળન કરવાના સાધનો છે પણ આ દેશમાં જૂનાકાળમાં એવા સાધનો હશે કે કેમ અને એટલા બારીક વળનો કોઈ વખત વપરાતા હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે અને તેથીજ પાછળના યુક્તીતિ જેવા અર્થ-શાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં તથા આયુર્વેદના કેટલાક ગ્રન્થોમાં એ છોડી દીધાં છે. પણ કેટલાક આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમાંયે કર્ષશાસ્ત્રને અતુસરી શુભ્રથી સૂક્ષ્મ વળનોનું વર્ણન આપ્યું છે. હામલા તરિકે શાર્દૂલધર અને ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે ત્રીસ પરમાણુઓ=૧ ત્રસરેણુ, ૬ ત્રસરેણુ=૧ મરીચિ, ૬ મરીચિ=૧ રાજકા, ૩ રાજકા ૧ સર્ષપ, ૮ સર્ષપ=૧ જવ, ૪ યવ=૧ શુભ્ર. આ પ્રમાણે ૧ પરમાણુ એ ૧ અણીનો ૧૦૩૬૮૦ મો ભાગ છે. જેમ જુદા જુદા ગ્રન્થકારોની શુભ્રમાં તફાવત છે, તેમ મનુ અને ભાવગિજના ત્રસરેણુમાં પણ તફાવત છે.

આ રીતે ૧ અણીનો ૧૦૩૬૮૦ મો ભાગ-૧ પરમાણુથી એક આશિત અથવા ૧ શાકટ એટલે ૬૪૦૦૦૦૦ અણી સુધીના વળનોની પરિમાણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. એ વખતનો ૧ કર્ષ એટલે ૮૦ શુભ્ર અથવા ૧૪૦ ગ્રેન, ૧ પલ=૫૬૦ ગ્રેન, ૧ તુલા=૫૬૦૦૦ ગ્રેન અથવા ૮ રતલ. ૧ ભાર=૧૬૦ રતલ અને ૧ શાકટ=૧૬૦૦ રતલ. આ ઉપરથી એ વખતે માકમાં ૪૦ મણુ ભાર ભરવામાં આવતો એમ જણાય છે. આ શુભ્ર વળનો મગધમાં તથા મગધ સામ્રાજ્યની સીધી હાયામાં આવેલા દેશના મોટા ભાગમાં એક કાળે વાલતા હશે. અણી નાની મોટી હોવાથી કોઈ સ્થળે પાંચ અણીનો, કોઈ સ્થળે ૬નો, ૭માં ૭નો મા પક ગણ્યો; પણ કર્ષ અને પલના વળનોમાં ફેર નહોતો. સાધારણ રીતે કર્ષ તો ૧૪૦ ગ્રેનનોજ ગણ્યો. આ મતમાં એક જ અપવાદ છે, ચરકમાં આથી બમણા વળનનો કર્ષ કહ્યો છે. કોઈ ભાગમાં સામાન્ય કર્ષથી બમણા વળનનો કર્ષ વાલતો હોય એ સંભવિત છે.

આ ધોરણે ચરકની તુલા ૧૬ રતલની અને ચરકનો ભાર ૩૨૦ રતલનો થાય.

જ્યાં સુધી બળરમાં વાલતા સીકાનું વળન ૧૪૦ ગ્રેનની આસપાસ રહ્યું ત્યાં સુધી તોળવાના વળનોનું કોષ્ટક ઉપર આપ્યું છે તે પ્રમાણે રહ્યું પણ સુસલમાંની વખતમાં સીકાના વળનના ધોરણમાં ફેરફારો થયા અને શૈરશાહ સૂરે (ઇ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૫)

છેવટ ૧૮૦ ઝેનના વજનના રૂપીઆ પાડવા માંડ્યા; જે ધોરણ મોગલ સમયમા ચાલુ રહ્યું હતું, ૪ પની સરકારે પણ ચાલુ રાખ્યું અને હાલમા ૧૮૦ ઝેનનાજ રૂપીઆ પડે છે. આ પ્રમાણે ૧૮૦ ઝેનના રૂપીઆના ધોરણ ઉપર શેર, મણ વગેરે વજનો મોગલ સમયમા વપરાવા હાલમા પછી વેદોએ પણ બ્યવહાર સાથે પોતાની એકતા કરવા માટે ૯૬ ગુન્જનો કર્ષ તે ૧ રૂપિઆમાર એમ સમજવા માડ્યું. અર્થાત્ સુઅત-શાફૂગધરનો કર્ષ એટલે ૧ રૂપીઆમાર અને ચરક-ફેપલ્લ રતનાવલીનો કર્ષ એટલે ૨ રૂપીઆમાર એ રીતે ધોરણ બાધીને બાધીના વજનોને વાપરવાનું મોગલ સમયથી વેદોએ ચાલુ કર્યું છે અને હજી એ પ્રમાણે જ ચાલે છે. આ પ્રમાણે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રના હાલના વેદો એક કર્ષ = ૧ તોલા = ૯૬ ગુન્જ ગણે છે અને બગાળાના વેદો ૧ કર્ષ = ૨ તોલા = ૧૯૨ ગુન્જ ગણે છે. અર્થાત્ ૧ ગુન્જ = ૧૬ ઝેન.

આટલા વિવેચનથી પ્રાચીન તોલ અને એનું ધોરણ સમજવું કાષ્ઠક સહેલુ થશે. મુસલમાની વખતમા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા શેર-મણ વગેરે જે વજનો ચાલતા તે એ વખતના મુસલમાની સાહિત્યમા નોંધાયેલ છે. તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા સીકાનું અને વજનનું ધોરણ પહેલેથી ઉત્તરથી જીદુજ હતું; પણ એ વિષય અહીં ચર્ચવાનો નથી.

માપ.

માપ વિષે સંસ્કૃત સાહિત્યમા જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ અર્ધશાસ્ત્રમાજ મળે છે. અર્ધશાસ્ત્રમા મગધમા આવવાની વસ્તુએનું, મગધમાથી પ્હાર જવાની વસ્તુએનું, અન્તઃપુરનું એમ જીદા જીદા માપ હતા. પણ સામાન્ય રીતે ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઠક, ૪ આઠક = ૧ દ્રોણ, ૨૦ દ્રોણ = ૧ કુમ્ભી, ૧૦ કુમ્ભી = ૧ વહ, એ પ્રમાણે માપો હતા. હવે ૨૦૦ પલ અઠક સમાય એવડુ માપ એ દ્રોણ એમ અર્ધશાસ્ત્ર કહે છે. આ રીતે દ્રોણ ઉપરથી તે નીચેના આઠક, પ્રસ્થ, કુડવ માપો ઠરાવ્યા છે. પણ પાછળના ખાસ કરીને આયુર્વેદિક મ્લકારોએ એથી ઉલટું કુડવનું ધોરણ ઠરાવી એ ઉપરથી બીજા માપ ઝાડ્યા છે.

સુઅતમા કર્ષનું વજન કલા પછી લખ્યું છે કે “એથી ચાર ચાર ગણું વધારતાં પલ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઠક અને દ્રોણ માપ છે.” અર્થાત્ ૪ કર્ષ = ૧ પલ, ૪ પલ = ૧ કુડવ, ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઠક અને ૪ આઠક = ૧ દ્રોણ. આ માપની પરિભાષા વજનોની પરિભાષાથી જીદી નથી પાડી એ પહેલા કહ્યુંજ છે છતાં કુડવ માપ કેવડુ હોવુ જોઇએ એનું પ્રમાણ પાછળના મ્લકારોએ આપ્યું છે. હાલલા તરિકે યંત્રસેને કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

वैणवासायसादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गुलम् ।

विस्तीर्णमयवृत्तं च कुटवं तं विनिर्दिशेत् ॥

શાફૂગધરે કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

मृदूवृक्षवेषुकोहादे भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।

विस्तीर्णं च तथोक्तं च तन्मानं कुटवं मतम् ॥

અર્થ—માટી, લાકડું, વાસ કે લોહનું ચાર આંગળ ઉંડુ અને ચાર આંગળ જોળા હ્રમ એ કુડવ.

શુક્રનીતિમા કુકવતું પ્રમાણ આથી જુદુ લખ્યું છે.

પચ્ચાક્ષુલાવટં પાત્રં ચતુરક્ષુલાવિસ્તૃતમ્ ।

પ્રસ્યપાદં ચ તજ્જેયં પરિમાણે સદા કુર્વૈઃ ॥

વિદ્વાનોએ પાચ આંગળ ઊંચ અને ચાર આંગળ પહેળા પાત્રને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ (કુકવ) ગણવે.

શુ. અ. ૨. શ્લો. ૩૮૭.

આ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રન્થોના અને શુક્રનીતિના કુકવમા થોડો ફેર છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો ખારીને માપતુ ગૂળ ગણે છે:—

ધાન્યાદિકે યત્થનહસ્તમાનં ।

શાસ્ત્રોદિતા માગધસ્વારિકા સા ॥

હોલાવતી.

અર્થાત્ એક ધન હસ્તતુ માપ તે દાણા વગેરે માપવા માટેની ખારિકા, આ ખારિકાનો ૧૬ ગો ભાગ તે દ્રોણ, દ્રોણનો ચોથો ભાગ તે આદક, આદકનો ચોથો ભાગ તે પ્રસ્થ અને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ તે કુકવ.

કુકામાં માપ વિષેના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદિતર સાહિત્યમાંથી પ્રાચીન માપ વિષે વિચાર કરતા મુખ્ય મુશ્કેલી કુકવ અથવા તો ખારિકા કેવડી હોવી જોઈએ એ નિશ્ચિત કરવામાં છે. એ વિષયના સાહિત્યમાન મતભેદ છે. પણ કુકવનો નિશ્ચય એકવાર થાય તો પછીના માપો માટે કાંઈ મુશ્કેલી નથી. આ વિષે વિચાર કરતા હસ્ત કેટલા ઈંચનો ગણવે તે નક્કી કરવું પડે. કુદરતી હાથ લાંબા કુકા હોય છે. એ પ્રમાણે કુદરતી આંગળા પણ એક સરખા ન હોય. સામાન્ય રીતે ૧૮ કે ૧૯ ઈંચનો એક હાથ ગણવે જોઈએ એમ તબીબ મત છે. ૧૮ ઈંચનો હાથ ગણીએ તો આયુર્વેદિક કુકવ ત્રણ ઈંચ ઉંડુ અને ત્રણ ઈંચ બાસતી ગોળાકાવાળું હોવું જોઈએ, બંમસેનમા ૨૫૪ કુલ વિશેષણ છે એટલે માપ ગોળ હશે એમ માનવું પડે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ઈંચ ઉંડા અને ત્રણ ઈંચ બાસના વાસણમા ૪ પલ લગભગ ૨૪૪૦ ગ્રેન વસ્તુ રહેવી જોઈએ. હાલમા તો વજન અને માપનું ધોરણ શુદ્ધ પાણી (Distilled water) થી કરાવવામા આવે છે. જૂના વખતમાં પણ એમજ હતું? અર્થશાસ્ત્રમા ધાન્યમાષ્ટિક્ષિપલશત ત્રીણમાયમાનમ્ એ રીતે ૨૦૦ પલ અક્ષ જેમા માર્ક શકે તેવડું માપ તે દ્રોણ, અને આદક, પ્રસ્થ તથા કુકવ દ્રોણથી અનુક્રમે ચોથા ચોથા ભાગનાં એ રીતે લખ્યું છે, એ ઉપરથી તો અમુક વજનના પાણીના માપનું ધોરણ નહિ હોય પણ અમુક વજનના દાણાના માપનું ધોરણ હતું એમ લાગે છે.

માપના સાહિત્યમા ઝંઝો વિસંવાદ નથી જો છે તે ઉપર કહ્યો છે. બાકી વેદોએ તો માપ વાપરવાજ ચૂકી દીધા હોય એમ લાગે છે કારણ કે કુકવથી વજન અને માપ માટે એકજ પરિભાષા છે. વેપારમાં માપ વપરાતા પણ દેશકાળ અને રાજ્યના ફેરફાર પ્રમાણે એમા ફેરફાર થતો ગયો અને સ્થિતિએ ધર્મશાસ્ત્રમા ગણવાથી એમા કોષ્ટકો એના એજ રહ્યા.

આ વિષયનું ધણા વર્ષો પહેલા કોલમ્બુકે પોતાના નિબંધોમા કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે, ગોપાલભટ્ટના સંખ્યા પરિભાષામાંથી તથા શુનન્દનના દિવ્ય તત્ત્વમાંથી તોલ અને માપના

ઉત્તરાઓં ૪૫૧ પછી આપને આજમરીઆથી ૧૦ વવ = ૧ રતી અને ૨૪ રતિનો એક ટંક (૦૧ તોલા) એ કોણક આપ્યું છે. કોણક ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ પલ મળે છે અર્થાત્ ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ ઈં. જોપાલબદે અને એમાંથી કોણકથી ઉતારેલાં પુરાણિકા માપના કોણકોમાં સામાન્યરીતે ઉપરોક્તથી ઝાઝો ફેર નથી હતા ભવિષ્ય પુરાણમાં માપન કોણક નીચે આપ્યું છે.

૨ પલ=૧ પ્રસૂતિ

૪ પ્રસૂતિ=૧ આદક

૨ પ્રસૂતિ=૧ કુલવ

૪ આદક=૧ દ્રોણ

૪ કુલવ=૧ પ્રસૂતિ

૨૦ દ્રોણ=૧ કુમ્ભ

૧૬ દ્રોણ=૧ આરિકા

પદ્યપુરાણમાં ૧૦ કુમ્ભનો ૧ વાહ એટલું વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ કુલવથી ૧ વાહ સુધીના માપ પ્રચારમાં હતા. જે ૧ કુલવને ૧૬ તોલા બરાબર મળીએ તો ૧ વાહ લગભગ ૨૦૪૮૦૦ તોલા બરાબર થાય.

આયુર્વેદિક પરિભાષામાં ૪ દ્રોણ ૧ વહ જાણ છે અને ૨૦૦૦ પલની એક ખારી જાણ છે. એટલે પુરાણિક વહ અને ખારી આયુર્વેદિક વહ અને ખારીથી મેળા છે. ઉપરુંકત માપના કળ્પોનો વિચાર કરતા કોણકની એક નોંધ ખાસ માલ આવે છે. કોણક કહે છે કે આ પુરાણિક કુમ્ભ ઉપરથી ઈંગ્રેજ કોમ્પ કલ્પ Comb=૪ બુલ્લ જાણ નીકળ્યો હોય.

કોણક પછી હાલમાં બંગાળના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પદ્મિત વલ્લભનાથસીંહે પોતાના Positive sciences of the Ancient Hindus નામના ગ્રન્થમાં પ્રાચીન તોલ માપનું પણ વિવેચન કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં વલ્લભનાથસીંહ લખે છે કે જે હાલમાં ૮૦ રતિને ૨૧૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર મળવામાં આવે છે (હાલમાંના વૈદ્યોમાં) પણ ખરી રીતે ૮૦ રતિ (૧ ઈં) ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર થાય છે. અર્થાત્ ૩૨૦ રતિનો ૧ પલ ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર મળ્યો જોઈએ. રતિથી નહાનાં વળનો માટે વલ્લભનાથસીંહ લખે છે કે ૧૨૬૬ તસરેણુ ૧ રતિ બરાબર થાય છે માટે ૧ તસરેણુ ૩૨૬૬ ટ્રોયગ્રેન બરાબર રહેવો જોઈએ. આથી વધારે વળનો માટે એમણે કાંઈ લખ્યું નથી. અર્થાત્ વલ્લભનાથ કોણકને અતુલરે છે. પણ મારો મત ૮૦ ગુન=૧૪૦ ગ્રેન માનવાનો છે અને તે ઉપર સકારણુ દર્શાવ્યો છે.

માપના સંબંધમાં વલ્લભનાથસીંહ લખે છે કે “માપનું ધોરણ કુલવ ઉપર હતું. કુલવ કે આંગળી લાણ, ૪ પ્હોળ અને ૧૬ આંગળી લંબુ અર્થાત્ ૧૩૬ થન આંગળી ૩૬૫ માં આવતું. વળી ૪ પલનો કુલવ મનાતો અને નિઃસંશય કુલવમાં મૂળ તો ૪ પલ પાણી મૂકી સકતું હોતું જોઈએ. અને જે એક હસ્તને ૧૬ ઈંચનો મળીએ તો બરાબર ૩૦ સેન્ટી મીટરની ગરમીએ લગભગ ૪ પલ પાણી કુલવમાં સમાઈ શકે. વલ્લભનાથસીંહના આ વિધાનમાં કેટલીક કાંકાઓ ઉઠે છે. પહેલું તો કુલવ એટલું નહિ પણ ચતુષ્કોણ હતા એમ માનવાનું કારણ સમજાતું નથી. ઉપર લખ્યું છે તેવું માન પણ ક્યાંથી કાઢ્યું તે સમજાતું નથી. વળી ૪ પલ પાણી ૧ કુલવમાં સમાઈ જોતો વર્તમાન રિવાજ ઉપરથી કહેલી કલ્પના હોય છે. ૪ પલ દ્રાણ્ય ઉલ્લિષ્ઠ હશે એમ અર્થજાણના કળ્પો ઉપરથી તો અતુ-

માન થાય છે. આગળ સાધતા પ્રબોધનાશીલ કણુલ કરે છે કે જ વર્તમાન વૈદક કારમાં કુલ્લ બધી પાણીએ ચાર આમળનો મણુલ છે. આ રીતે મણુલ હસ્તને ૧૮ માનીએ તો કુલ્લ ૨૭ થન ઇંચનું વાસણુ ઠરે. કવિરાજે કુલ્લને ૮ પલ બરાબર મળે (કલકતાના કવિરાજેના મુખ્યત્વે વપરાતા ભૈષજ્ય રત્નાવલિ નામના વૈદક ગ્રન્થ પદ્યનોજ કુલ્લ કલો છે, છતાં અહીં પ્રબોધનાશીલ આડનો શ્રી રીતે કહે છે તે જાતું નથી) અને ૧ પલ=૩૨૦ ગુળ અને ૮૦ ગુળને આપણે ૨૧૦ ગ્રેન બ મણુએ છીએ. એટલે ૨૭ થન ઇંચના વાસણુમાં ૬૭૨૦ ગ્રેન પાણી રહેવું જોઈએ લગભગ બરાબર છે કારણ કે ૩૦ ડીગ્રીએ ૧-૩ ટકા એકા છે. ”

આ વિષયના ઉપસંહારમાં મારે થોડું જ કહેવાનું છે. પ્રાચીન તોલ માપનો ઉ સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ સામાન્ય જન સમાજ માટે તો છે. પણ વૈદો પ્રાચીન પરિભાષાથી જ વૈદક બ્યવહાર કરે છે. આ જમાનામાં ધર્મી કરનારા વૈદોએ પો તોલ માપમાં ચોક્કસાઇ તથા એક સરખાપણું લાવવાં જોઈએ. આખા ભારતવર્ષમાં વૈદના એકજ ગ્રન્થો ઉપર વૈદુ થાય છે તો પછી તોલ માપમાં પણ આખા હિન્દુસ્થ એક સરખાપણુ હોવું જોઈએ આ વિષયમાં મુખ્ય નિર્ણય બે બાબતોનાજ કરવાનો

૧ ગુળ કેટલા ગ્રેનની મણુવી ? અને કેટલી ગુળનો કર્ષ મણુવો ?

મારી સૂચના—૧૬ ગ્રેનની ૧ ગુળ અને ૯૬ ગુળ અથવા ૧૮૦ ગ્રેનનો એક મણુવાથી ચાલુ બ્યવહાર સાથે એકતા થશે.

(૨) માપમાં કુલ્લનું ૩ ઈંચ બ્યાસનું તથા ૩ ઈંચ ઉંડુ માપ તૈયાર કર અને એમાં કેટલા તોલા પાણી તથા દાણા સમાય છે તે બધું જોયા પછી કુલ્લનું નક્કી કરાવી એને અનુસરી પ્રસ્થ વગેરે બધા માપો કરાવવાં અને તે પ્રચારમાં આણુવ વજન અને માપ આખા હિન્દુસ્થાનના વૈદોએ એક સરખા વાપરવાં.

આ સૂચનાઓ વૈદ સંમેલન આગળ કરવા ગોખ છે એ હું જાણું છું અને ધાર છું પણ ઐતિહાસિક શોધ જોળના અંગ તરીકે પ્રાચીન તોલ માપનો વિચાર સા પરિપક્વ પણ કરી શકે એમ મારીને બંગીય સાહિત્ય સંમેલને એક વખત વિચાર કર્યો તેવો વિચાર કરીને આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માય, કર્ષ વગેરે વજનો તથા પ્રસ્થ વગેરે માપો ન થસાય કે ન વધે એવી માત્રનાં તૈયાર કરાવી પરિપક્વના કાયમના ર્જનમાં રાખે તો ઇતિહાસની એક મોટી સેવા થાય. છેક ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં તોલો (ગ્રેનનો સુવર્ણ) કેવડો વપરાતો તથા એ કાલ કમે કેમ બદલાતો ગયો એ પ્રત્યક્ષ જાન મળે. આ વિષય વૈદો સાથે નિઃકટ સંબંધ રાખે છે, એટલે વૈદ સંમેલન પણ આ પરિ આ કાર્યમાં મદદ કરે તો કામ સુસ્કેલ નથી.

નાગરોત્પત્તિ.

(પૂર્વાર્ક.)

૧ ઐતિહાસિક અન્વેષણની આવશ્યકતા.

૧ આખા હિંદુસ્થાનમાં સપળા પ્રકારના નાગર આકારોની જાતિની^૧ વસ્તિની સંખ્યા લગભગ પીસ્તાળીસ લાખ જેટલી અતિ સ્વલ્પ હોવા છતાં, તે જાતિએ જેમ શુભરાતિ ભાષાના વાહનમની સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવામાં મલ્લો અમત્તનો ભાગ લીધો છે, તેમ શુભરાતિ અને કાઠિયાવાડના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં તેથી પણ વિશેષ અમત્તનો ભાગ બળબો છે. નાગરોએ માત્ર શુભરાતિ ભાષામાં ગ્રંથો રચીને તેની શીશુલિ કરી છે, એટલુંજ નહિ પણ હિંદી, કાસરી અને સંસ્કૃતમાં પણ બહુ ઉપયોગી અને ઉપકારક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેજ પ્રમાણે નાગર રાજવીરો અને રણવીરોએ શુભરાત-કાઠિયાવાડના પ્રદેશો ઉપરાંત કચ્છ, રજપુતાનાના હિંદુ રાજ્યો તથા સુસલગ્રાન બાદશાહો અને અંગ્રેજસરકારની સેવા કરી રાજકાર્યક્ષેત્રમાં તેમજ રણસંગ્રામમાં પોતાનો અદ્ભુત પ્રતાપ દર્શાવ્યો છે. તેવી જાતિનો કૃત્યભાગ્યક ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો હોય તો તે અખિલ હિંદુસમાજને ઝોછો ઉપકારક થઈ પડે નહિ. મધ્ય (૧) સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ, (૨) શાલાખંડ, (૩) કવિ વલ્લભકૃત નાગરેકપતિ, (૪) ભકતકવિ વૃસિહમેદેતાના પુત્ર શામલાસનો વિવાહ, (૫) કવિ દલપતરામકૃત જાતિનિર્ણય, (૬) નાગર-ઉદય નામના માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ શાસ્ત્રી જનલાલ કાળીદાસ કૃત નાગર સહીર્તન, (૭) નર્મમઘ, (૮) એક નાગર લિખિત નાગર નામનું પુસ્તક, (૯) પંડિત ગંગાશર પચોલીકૃત નાગરેકપતિ (હિંદી), તથા (૧૦) નાગરત્રિમાસિકમાં પ્રથમ અંકથી આજ દિવસ સુધીના અંકોમાં વલ્લભજી આચાર્ય અને બહેરા જડાશર હરજીવનાદિ જુદા જુદા લેખકોથી લખાયેલા નાગર અને વડનગરોત્પત્તિ વગેરેના લેખોમાં નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ અને તેના જુદા જુદા ઇતિહાસ સંબંધી લખવામાં આવેલ છે;^૨ પરંતુ મૂળ ઉત્પત્તિ અને તે પછી પડેલા

૧ Census of India 1901 Vol IX P. I માં નાગરઆકારોની ઉપજાતિઓ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે —

મુખ્ય ઉપજાતિ	પેશ ઉપજાતિ.	પેશ ઉપજાતિ	અલ્પકૃત સ્થિતિ.
૧ વડનગર	લિઘુલ.	કુંચરપરા	ભાચડ.
૨ વિરાલગરા	વિરાલગરા અમલવાદી	•	ભાચડ.
૩ પ્રતોરા	•	•	ભાચડ.
૪ સઠોદરા	•	•	ભાચડ.
૫ કુંબોરા	કુંબોરા અમલવાદી	•	ભાચડ.
૬ મિતોરા	•	•	ભાચડ.
૭ ભાચડ	•	•	•

૨ ઉપર લેખેલા ગ્રંથો અને પત્રો ઉપરાંત Indian Antiquary Vol. XL નવેમ્બરથી ઈ સ. ૧૯૧૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ દેવદત્ત શાસ્ત્રીકરનો Foreign Elements in the Hindu Population નામનો લેખ, ગંગેન્દ્રનાથ વસુએ Journal of the Asiatic Society of Bengal પૃ. ૬૫

વિભાગો વગેરે બાબતોમાં એટલી નબી બિનતા અને ખસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે કે નિષ્પક્ષપાત વિવેચક તે સપળી હકીકતો સ્વીકારી શકે નહિ. તેનું કારણ એમ જણાય છે કેન્ક્રોઈ પણ લેખકે વિવેચનદષ્ટિથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતનું અન્વેષણ કરવાનો અને પ્રાપ્ત હકીકતોનો વિવેચનદષ્ટિથી ઉદાપોહ કરવાનો પરિભ્રમ લીધેલો જણાતો નથી. પૂર્વકળથી જે ગ્રાંથિકો વિદ્વાં અને શુદ્ધિમતા દર્શાવી છે, તે ગ્રાંથિકો વાંચકને પાસે એવા ઐતિહાસિક સાધનો ન હોય, તે બાબતે ચકામ તેમ નથી. પાઠ્યના ઇશ્વરદાસ નામના એક નામર મુત્સદીએ કારસી બાપાના ઔરંગઝેબના રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તે પુસ્તકની માત્ર એક જ હસ્તલિખિત પ્રત ખંજાણાના પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક વિદ્વાન જહુનાથ સરકારને ઇચ્છાહના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ લખવામાં તેઓએ તે પુસ્તક ઉપર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. એવા અનેક જુના પુસ્તકો તથા જુના લેખો મુજરાત અને કાશ્મીર વાંચના મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને જાગોમાં વસતી નામગ્રાંથિકોના મુદત્તોના મર્યા ન હોય તો બની શકે તેવું નથી. નામગ્રાંથિકો પોતેજ રચેલા અનેક પુસ્તકો હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાજ નથી. તેવાં સપળા સાધનોની ધીરજ અને ખ તથા શોધ કરવામાં આવે તો પારસીઓના જેવો વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી ઇતિહાસ લખી શકાય તેમ છે. આ પ્રસંગે તો માત્ર પ્રાપ્ત પુસ્તકો અને પ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી ખસ્પર વિરોધોનો પરિહાર કરતાં વિશ્વસનીય હકીકતોની એકવાક્યતા કરીને માત્ર અવિષ્મતા અન્વેષકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે, તેટલાજ હેતુથી તેવી સપળા હકીકતોના માત્ર ઉદાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. તે કરતાં આ લેખમાં ઉપજાવેલા અનુમાનોની વિશેષ કિંમત આકવાંતી લેખકની લેજ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી, એમ આરભજાજ હકી દેવાનું ચોખ્ખું જણાય છે.

૨ નામગ્રાંથિકોના વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો તથા કંતકથાઓ.

નામગ્રાંથિકોની ઉપરિત ખાટે જેમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જુદા જુદા છે, તેમ તેને લગતી કંતકથાઓ પણ જુદી જુદી છે.

૧. માનવતત્વવિદ્યા (Anthropology) નુસાર કારીરિક (Somatic) અને આવ-મવિક (Morphological) લક્ષણો ઉપરથી નામગ્રાંથિકો અને કારીરિક જાતિઓની સંકર જાતિના છે, એમ સર. હર્બર્ટ રીઝલીનો અભિપ્રાય છે.

૨ પ્રત્યક્ષવિદ્ય દેવદાસ બાદામકરની માન્યતા પ્રમાણે નામગ્રાંથિકો મૈત્રિક જાતિનું પ્રાધાન્ય હોઈને જુર્નર જાતિનું તેમાં સાક્ષર છે.

૩ કાલાખ અને આધારે પ્રેમાનંદમુત કવિ વક્ષ્યે નામગ્રાંથિકો નામના કાવ્યમાં કહ્યું

૪ સ ૧૮૬૬ના સામ. ૧૯૧૧માં 'નામગ્રાંથિકોની ઉત્પત્તિ' નામનો લેખ લખ્યો છે તે, તેમજ તેઓએ રચેલા બ ગ્રાંથો વિશ્વકોષમાં પણ તેજ નામનો લેખ અને નામગ્રાંથિકો અને વડનગર નામના લેખો, જોગે ગેઝીટયર, જુજરાતસર્વેક્ષક, કવિ છાંદમકૃત નામગ્રાંથિકો, લાવનગરના પ્રમોદસ કવિ જગન્નાથ કૃત નામગ્રાંથિકો, સાક્ષરવર્ધ મહિલાશ્રમ નજીવાઈ દિવેદીકૃત જુજરાતના બાલકો, સોમશ્વરકૃત મુરબોત્સવ, લક્ષ્મીધરકૃત વિશ્વવિધ્વ સંવિધિ, કવિ હરસિદ્ધકૃત નામગ્રાંથિકો, Wilsonકૃત Castes, સર્જસકૃત રાસમાળા, ટોડ રાજસ્થાન, ચુકવીર અમરજી દીવાન, અન તજ દીવાન, મુજગોદુજગ જાલા તથા વેદાન્ત, ગૌરીશંકર ઉદયસંકર, સામળદાસ પરમાનંદસ, મહિસંકર કીશ્વરી, જોગાનાથ સારાલાઈ વગેરે નામગ્રાંથિકોના જ્ઞાનચરિત્રો તથા દિવાન રમુજીદકૃત સોરકની તવારિખાદિ પુસ્તકોમાંથી પણ નામગ્રાંથિકોના ઇતિહાસ સમ બી હકીકતો મળી શકે છે.

૫ Modern Review August 1915

છે કે-શિવજીએ પોતાના કથાગ્રામ ચોટેલા અક્ષતોગ્રામના ૧૮ દાણામાંથી ૧૮ આદ્યજીને ઉત્પન્ન કર્યાં તેમાંથી ૧૨ આદ્યજીને દેવકન્યાઓ સાથે પરણાવ્યા, તેઓ સખળા હાલકેધરજીના આવીને વસ્યા; તેમાંથી ૭૨ જોત્રોના આદ્યજી થયા; તેઓના વંશને નામરો કહેવાયા.

જોખો જોઝીદમરમાં આ કથા ત્રણ પ્રકારે આપેલી છે. એક કથામાં તેા શિવજીએ અક્ષતના દાણાઓમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા નામરોને નામલોકોથી અમાધિત રાખવાને માટે જગદ નામનો મત્ર આપ્યો હતો, એમ પણ કહ્યું છે.

૪ તે સિવાય તે જ પુસ્તકમાં એક નામપુરુષ વહનગરના આદ્યજીની કન્યાને પરણ્યો, અને તેના વંશને નામરો કહેવાયા, એવી પણ એક દત્તકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫ તદુપરાંત, યમાળી પ્રત્નતત્ત્વવિદ રમાપ્રસાદ ચંદે ઇડિઆર્ચનજાતિ એ નામના પુસ્તકમાં નામરો પામીર અને તકેલમકન નામના મહાપ્રદેશમાં પ્રાચીનકાળમાં વસતી Homo Alpinus હોયો આસ્પાદન જાતિના છે, એમ સ્થાપિત કર્યું છે.

૩ ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયો તથા કંતકથાઓની અસમીચીનતા.

(૧) સર હર્બર્ટ રીઝલીના અભિપ્રાયની અવિશ્વસનીતા.-પૃથ્વી ઉપર વસતા અભિલેખ માનવવર્ગના કારીરિક અને આવશ્યિક લક્ષણોના તારતમ્ય ઉપરથી જુદા જુદા દેશોમાં વસતી મનુષ્યજાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય યુરોપમાં છેક ઇ. સ. ના ૧૮ મા સેકાના છેવટના ભાગમાં જર્મન પંડિત બ્લુમનબેક (Blumanbach) થી પદ્ધતિપૂર્વક શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું^૫ પરંતુ ફ્રેંચ પંડિત ટોપીનાર્ડે (Topinard) માનવાર્કી પરિમિતિ (Anthropometry) માં જે કંઈ અપૂર્ણતા હતી, તે સુધારીને વિશ્વસનીય પરિણામ આવે તેવા નિયમો સ્થાપ્યા (ઇ. સ. ૧૮૭૬). ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં હિંદુસ્થાનની સરકારે પ્રથમ તે નિયમોને અનુસરીને યમાળા હલાકામાં જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યોના અવયવોના માપો લેવરાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. તે સમયથી આરબીને ઇ. સ. ૧૯૦૫ સુધીમાં રીઝલી, ચાર્લ્સ, ચર્લ્સન, હોબેન્ડ, કે. બી. સમન્ત અને બી. એ. ગ્રાપ્ટે વગેરે સરકારી અધિકારીઓએ જુદા જુદા પ્રદેશોની હિંદુસ્તાતિઓના મનુષ્યોના માપો લઈ, તેના પરિણામો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે સર્વનું પરિણામ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલના વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી સર. હર્બર્ટ રીઝલીએ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં હિંદુસ્થાનની જાતિઓ (People of India) નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. ઉપર્યુક્ત કારીરિક અને આવશ્યિક માપોની વિગત ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ અને જર્મનીના માનવતત્ત્વવિદોમાં કુશલતા ધરાવનારા વિદ્વાનો પાસે મુકવામાં આવી હતી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુસ્થાન, અફઘાનીસ્થાન અને બ્રહ્મદેશમાં વસતી પ્રજાઓના આર્ય, દ્રાવિડ, અને મુગલ-એવા ત્રણ વર્ગો પાડવામાં આવ્યા હતા.^૬ પાછળથી તે ત્રણ વર્ગોનું ઘણી જાતિઓમાં સા કર્મ જણાતા સાત વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે.^૮

૪ Vol IX P I

૫ History of Anthropology by A. C. Hadden P 25

૬ તેજ પૃ ૩૭

૭ Indian Empire Vol. I (New ed) P. 286

૮ People of India by Sir H. Risley (2nd ed) P 33-34

એ સાત વર્ગો અથવા જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ તુર્ક-ઇરાની જાતિ—તુર્ક અને ઇરાની જાતિઓની સંકરજાતિમાં બહુઓ, બાહુધ, અફગાનીસ્થાનની સરહદના બહુઓ તથા પદમ્બ જાતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ હિંદ-આર્ય અથવા શુદ્ધ આર્ય જાતિ—પંજાબ, રજપુતાના તથા કાશ્મીરના રજપુતો, ખત્રીઓ અને જટોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૩ શક-દ્રાવિડ જાતિ—શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના મરેઠા, કચ્છી અને કુર્મજાતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૪ આર્ય-દ્રાવિડજાતિ—આર્ય અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં આમ્રા અને આઉર જિલ્લાના લોકો, ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ઉચ્ચજાતિઓના બ્રાહ્મણો તથા નિકૃષ્ટ જાતિના અમારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ મુગલ-દ્રાવિડજાતિ—દક્ષિણ બંગાળા અને ઓરીસાના લોકો જેમાં બંગાળાના બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો અને પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે જાતિઓનો મુગલ અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૬ મુગલ-હિમાલય, નેપાળ, આશામ અને બ્રહ્મદેશના લોકોને મુગલ જાતિમાં ગણવામાં આવેલ છે.

૭ દ્રાવિડ—સીલોનથી ગંગા નદીના તીર સુધીના પ્રદેશમાં છુટી છવાઈ પથરાઈ રહેલી કેટલીક જાતિઓ, આખો મદ્રાસ પ્રદેશ, નીઝામ હૈદરાબાદનો પ્રદેશ, મધ્યપ્રાંત તથા મધ્ય-હિંદુસ્થાનમાં વસતી જાતિઓનો દ્રાવિડ જાતિમાં સમાવેશ કરેલો છે.

ઉપરુક્ત સાત જાતિઓમાંથી નાગરોને શક-દ્રાવિડ જાતિમાં ગણવામાં આવેલ છે.

યદ્યપિ માનવતત્ત્વવિદોએ મનુષ્યવર્ગની બિનબિન જાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં શરીરનું કદ, ત્વચાનો રંગ, માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, અક્ષુની ઠીઠીનો રંગ, મસ્તક, અલુગોલક, નાસિકા, મુખમુદ્રા, કપોલ, ઓષ્ઠ, હૃડપટ્ટી, હાથ, પગ, ઉદર વગેરે શરીરના સઘળા બહિરવ્યવહારી તેમ જ મેરુદંડ, હૃદય વગેરે શરીરના અંતરવ્યવહારી સરખા મણી કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે, છતાં હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું અન્વેષણ કરનારા વિદ્વાનોએ જાતિઓના વિભાગો પાડવામાં મસ્તકમાનપ્રમાણ (Cephalic Index), નાસિકામાનપ્રમાણ (Nasal Index) અને અક્ષુ ગોલકનાસિકામાનપ્રમાણ (orbito nasal Index) ઉપર સઘળો આધાર રાખ્યો છે. તેઓએ પોહોણ માથું, કપક ગૌર વર્ણ, મુખ ઉપર આછા વાળ, મધ્યમ કદ અને બહુ લાચુ નહિ તેમજ બહુ પોહોણ નહિ તેવું નાક, એવા શક-દ્રાવિડ જાતિના લક્ષણો આપ્યા છે,

મસ્તકમાનપ્રમાણ—માથાની પોહોળાઈ તથા લંબાઈના પ્રમાણના ટકા બેસાડતા
(મા. પો. $\times 100$) ૮૦ ટકા અને તે ઉપરાંતની માથાની પોહોળાઈવાળા મનુષ્યોને વિશાલ મા. લ.

મસ્તકવાન, ૭૫ થી ૮૦ સુધી ટકાની પોહોળાઈવાળા મનુષ્યોને વિશાલ મસ્તકવાન, અને ૭૫ થી ઓછા ટકાવાળા મનુષ્યોને ઉન્નત મસ્તકવાન ગણવામાં આવેલ છે.

નાસિકામાન પ્રમાણ—નાકની લંબાઈ તથા પોહોળાઈના પ્રમાણના ટકા બેસાડતા
(ના. પો. $\times 100$) ૭૦ ટકાની પોહોળાઈવાળા નાકવાળા મનુષ્યોને દીર્ઘનાસાવાન, ૮૫ ના. લ.

અને તેથી ઉપરાંતની પોહોળાઈવાળા નાકવાળા મનુષ્યોને ચિપિટ નાસાવાનું, તથા ૭૦ થી ૭૫ ટકાની પોહોળાઈવાળા નાકવાળા મનુષ્યોને મધ્યમ નાસાવાનું ગણવામાં આવ્યા છે.

ચક્ષુગોલક-નાસિકા માન પ્રમાણ—ચક્ષુગોલકની સપાટી કરતા નાસિકાના મૂળનો ભાગ ઉન્નત છે કે નહિ તે જણવાને માટે એવી રીતિ શોધી કાઢવામાં આવી છે કે—ચક્ષુગોલકો એટલે બન્ને બમર ઉપરના ઉચ્ચતમ બિંદુઓથી નાસિકાના મૂળ ઉપરના નિમ્નતમ બિંદુ સુધી લીટિઓ દોરતા જે ત્રિકોણ બને, તે ત્રિકોણનો પાયો એટલે જે બમરસ્થ બિંદુઓ વચ્ચે દોરેલી લીટી લગભગ ગણાય છે, અને ત્રિકોણની બન્ને બાજુઓનો સરવાળો પોહોળાઈ ગણાય છે. તે પોહોળાઈ અને લંબાઈના પ્રમાણના ટકા બેસાડતા $\frac{\text{ચ. ગો. ના. પો.} \times ૧૦૦}{\text{ચ. ગો. લ.}}$

૧૧૦ ટકા અને તે ઉપરાંતની ઉંચાઈવાળા નાકવાળા મનુષ્યોને ઉન્નત નાસાવાનું, ૧૦૭ થી ૧૧૦ ટકાની ઉંચાઈવાળા નાકવાળા મનુષ્યોને મધ્યમ નાસાવાનું અને ૧૦૭ થી નીચેની ઉંચાઈવાળા નાકવાળા મનુષ્યોને નિમ્નનાસાવાનું ગણવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે સર હર્બર્ટ રીઝલીએ અમદાવાદના ૧૦૦ નામરપુરુષોના મસ્તક, નાસિકા, ચક્ષુગોલકનાસિકા તથા શરીરના કદના માપો લીધા છે. તે મુજબ તેઓનું સરાસરી મસ્તકપ્રમાણ ૭૯.૬ ટકા, સરાસરી નાસિકામાનપ્રમાણ ૭૩-૧ ટકા અને સરાસરી ચક્ષુગોલકનાસિકામાનપ્રમાણ ૧૧૬.૭ ટકા આવેલું છે.

સર હર્બર્ટ રીઝલીની માન્યતા પ્રમાણે શકલોકો ચિપિટ મસ્તકવાનું હતા, તેથી તેઓનું ઉન્નત મસ્તકવાનું દ્રાવિડો સાથે સાકર્ય થતા તેઓના વંશજો (આ પ્રમંચે નાગરો) નું મસ્તકમાનપ્રમાણ મધ્યમ વર્ગનું આવેલું છે. એ રીતે તેઓએ જાતિવિભાજક લક્ષણોમાં મસ્તકમાનપ્રમાણને મુખ્ય ગણ્યું છે.

પરંતુ ધૃતર સહજી વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓ પ્રમાણે માનવતત્ત્વવિદ્યા પણ સંપૂર્ણતાને શિથિર પોહોંચેલ નથી. માનવતત્ત્વવિદ્યાનો પાયો ક્રમવિકાસવાદ (Evolution Theory) ઉપર સ્થાપેલો છે. ક્રમવિકાસવાદમાં મહત્ત્વ વંશાનુક્રમ (Heredity), અને પરિવર્તન (Variation)—જે બે નિમ્નો ધણી અમલના ગણાય છે, હતા પરિસ્થિતિ (Environment) ઓછો અગત્યનો ભાગ ગણાતો નથી. જાતિવિભાજક લક્ષણોનો ફેરફાર માત્ર વંશાનુક્રમના નિયમ ઉપર આધાર રાખે છે કે પરિસ્થિતિ ઉપર પણ તેનો આધાર રહેલો છે, તે વિષયમાં માનવતત્ત્વવિદ્યામાં બે અભિપ્રાયો છે, વિસમેન (Wissman) અને તેના અનુયાયીઓ વંશાનુક્રમ ઉપર બહુ ભાર મુકે છે વિસમેનના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે બીજાતત્ત્વ (Germ-plasm) માંથી સતાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે બીજાતત્ત્વ પૂર્વજો માંથી પેઢી દર પેઢી અવિચ્છિન્ન ચાલુ આવે છે. જન્મ થતા પછી કોઈ પણ મનુષ્યે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત ફેરફાર શુભોની તે બીજાતત્ત્વ ઉપર અસર થતી નથી. તેની વિરુદ્ધ ઇંગ્લાંડમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ભરાયેલી વિશ્વજાતિપરિષદ (Universal Races Congress) નો નિર્માતા સ્પિલર (G. Spiller) તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે—

“કોઈ પણ અમુક જાતિમાં જે શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો જોવામાં આવે છે, તે (૧) નિત્ય નથી; (૨) એટલુંજ નહિ પણ તે લક્ષણોમાં પરિસ્થિતિની અસરોથી ધણી ફેરફાર થઈ શકે છે, (૩) તો પણ તે જાતિનું ધૃતર જાતિ સાથે વેવાદિક સાકર્ય ન થાય,

છતા કેળવણી, અર્થકરણની આવનાઓ અને સામાન્ય પરિસ્થિતિથી તે જાતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોનો બીજી અથવા ત્રીજી પેઢીમાં ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી.”^{૧૦}

એક વિદ્વાન તેથી થયું આગળ વધીને કહે છે કે:—

“અમુક જાતિ જે પ્રદેશમાં વસતી હોય, તે પ્રદેશની કુદરતી રચના, તેના હવાપચ્છી શીતોષ્ણતા અને આહારવિહારાદિ સધળી સામગ્રીઓથી તે જાતિના શારીરિક લક્ષણો નિર્મિત થાય છે. વસ્ત્રાછાદનથી ત્વચાના વર્ણનો ફેરફાર થાય છે, તેમજ બેસવાઉઠવાની રીતિથી તથા હરવાશરવાની ટેવથી અસ્થિની રચનાનો ફેરફાર થાય છે, અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થયેલા લક્ષણો તેમજ પૂર્વજોથી ઉતરી આવેલા લક્ષણો—એ બન્ને પ્રકારના લક્ષણો એક પેઢીથી બીજી પેઢીની પ્રજામાં વારસામાં ઉતરી આવે છે.”^{૧૧}

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ તે વિષે ઘણું વિચાર કર્યો છે. ચરક, ધન્વન્તરિ અને આત્રેય ઋષિઓએ બીજતત્ત્વ (જેને તેઓ શુક્રધરા કહ્યા કહે છે તે) પૂર્વજોમાંથી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે છે, તે સ્વીકારેલું છે છતાં તેઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે—પરિસ્થિતિથી તે બીજતત્ત્વ ઉપત્ત થઇને તેમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે ફેરફાર સંતતિના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં થયું પ્રકટ થાય છે. તેટલા જ માટે તેઓએ ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમન્તોન્નયનાદિ સંસ્કારોની યોજના કરી છે, યથેચ્છ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા માતૃપિતાઓને અમુક પ્રકારના આહારવિહારોનો સ્વીકાર અથવા ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.^{૧૨}

જો તે પ્રજાણું ન હોય એટલે પરિસ્થિતિથી બીજતત્ત્વમાં ફેરફાર થતો ન હોય તો બ્રેફિસર બોઆએ (Boas) જુદા જુદા દેશોમાંથી અમેરિકામાં વસવા આવનાર મનુષ્યોના મસ્તકોના માપો લઇ જે પરિણામ દર્શાવ્યું છે, તેનો ખુલાસો થઇ શકશે નહિ. તેઓએ કરેલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાય છે કે—“યુરપના પૂર્વ ભાગમાં વસતા ચાહુદીઓના મસ્તકો અમેરિકામાં વસતા ચાહુદીઓ કરતા વધારે ટૂંકા હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓના (અમેરિકાના ચાહુદીઓના) ત્રીજી પેઢીના સંતાનોમાં તેથી થયું વિશેષ ફેર માલુમ પડ્યો છે. તેજ પ્રજાણું અમેરિકામાં વસતી છતર યુરપીય પ્રજાઓમાં તે સિવાય બીજા અનેક શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવ્યો છે, અને તે ફેરફાર અમેરિકાની પ્રજાને જ મળતો આવે છે.”

આ સધળી હકીકતો ઉપરથી તેઓએ એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે—“મસ્તકની રચનામાં એવી ચીકાજ હોય છે કે તે ચીકાજના ચુલ્કથી પરિસ્થિતિની અસર થતા તેમાં ફેરફાર થઇ શકે છે.”^{૧૩}

અર્થાત્ એકની એક જાતિના સ્થાવન્તરનિવાસથી તેમજ આચારવિચારના પરિવર્તનથી તેની ભવિષ્યની પ્રજાના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં ઘણું અંશે પરિવર્તન

૧૦ Modern Review, August 1911, P 207

૧૧ Nelson's Encyclopaedia Vol 2 p 24

૧૨ Positive Back-ground of Hindu Sociology by Binoy Kumar Sarkar P 344-46

૧૩ Anthropology by R. R Marret, P, 75

ચામ છે, એમ મુશ્કેલી થવા છતાં, સર હર્બર્ટ રીઝીએ તે હકીકત બીજાકે ધ્યાનમાં લીધી નથી. પરિસ્થિતિથી શારીરિક લક્ષણોમાં ફેરફાર ચામ છે, તે સિવાય ભતિ વિભાજક લક્ષણો અને કારણોમાં વિદ્યોનો બહુ મતબેદ છે. એ બાબતમાં ઇ. સ ૧૮૧૧ ના મે માસના મોડર્નરિવ્યુમાં પ્રોફેસર હોમરશામ કોક્ષે (Prof. Homersham Cox) 'આનવાર્જા'નારભિતિ અને ભતિ (Anthropometry and Race) એ વિષય ઉપર એક અવેષણાપૂર્વક મનનીય લેખ લખેલો છે. તેમાં તેઓએ પાશ્ચાત્ય માનવતત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાયો ટાંકીને, સર હર્બર્ટ રીઝીએ જે આધારે હિંદુસ્થાનની ભતિઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, તેનું બહુચુકિતપુરસ્સર ખંડન કર્યું છે. પ્રથમ તો ભતિવિભાજક લક્ષણોમાં જુદા જુદા વિદ્યોનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે. પુનઃ જે (Pruner Bey), મેરી ડ. સે. વેસા (Bory de St. Vincent) અને હેકેલ (Haeckel) માયાના વાળની આકૃતિ તથા રંગને, કુવિયે (Cuvier) અને સર વિલ્મમ ફ્લોવર (Sir William Flower) ત્વચ્છાના વર્ણને, બ્રોકા (Broca) અને ટોપીનાર્ડ (Topinard) માયાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, અસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ ત્વચ્છાના વર્ણને તથા ઇસિડોર ગોફ્રોય [Isidore Geoffroy] માયાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, નાસિકા માન પ્રમાણ, ત્વચ્છાનો વર્ણ, અસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ મુખચુક્રાકૃતિને ભતિબેદ પાડવામાં આવશ્યક લક્ષણો માને છે.^{૧૪} માત્ર અસ્તકમાનપ્રમાણથીજ એક ભતિનો બીજી ભતિથી વિભાજ પાડવો, એવો અભિપ્રાય તો કોઈ પણ માનવતત્ત્વવેત્તાનો નથી. કોઓ દેશના ઠોંગણા મનુષ્યો વિશાલઅસ્તકવાન છે, દક્ષિણ આફ્રિકાના જુશ્મેનો ઉન્નતઅસ્તકવાન છે; છતાં તે બે ભતિઓ એકજ ભતિની શ્રાખાઓ છે, એમ માનવામાં આવે છે. અમેરિકાના ઇન્ડિયનોની એકજ ભતિ મળવામાં આવે છે, છતાં તેના ઉપવિભાજોની અસ્તકકૃતિ જુદી જુદી હોય છે.^{૧૫} સ્કેન્ડિનેવીયનો અને ઇટાલીયનો જુદી જુદી ભતિના છતાં તેઓ ઉન્નત અસ્તકવાન હોવાથી સર્જ (Sergi) તે બન્નેનો પોતાની મેડીટરેનીયન ભતિમાં સમાવેશ કરે છે, ત્યારે કાસને (Kasne) તેઓને જુદી જુદી ભતિઓના ગણે છે.^{૧૬} વળી નિકટવર્તી ભતિઓમાં બ્યારે ભિન્નતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યંત દૂરસ્થ ભતિઓ પ્રાયઃ અસ્તકકૃતિમાં તો સમાન જ હોય છે. ફ્રાસના હૉટવિયાન (Haute Vienne) પ્રાતના ફ્રેન્ચોની અસ્તકકૃતિ નિકટવર્તી કોરેઝ (Correze) પ્રાતના ફ્રેન્ચો કરતા બગાળાના બ્રાહ્મણોને બહુ મળતી આવે છે. તેજ પ્રમાણે બગાળી બ્રાહ્મણોનું અસ્તકમાનપ્રમાણ અંગ્રેજો અને ચીનાઓ જેટલું હોય છે. પાનળી, આરબ, ઇસ્કવીમો, સ્કેન્ડિનેવીયનો, નીચો અને દક્ષિણ ઇટાલીયનો ભિન્ન ભિન્ન ભતિઓના છતાં ઉચત અસ્તકવાન છે; તેમજ ઉત્તર ઇટાલીયનો, બ્રહ્મદેશવાસીઓ, ફ્રેન્ચો, કોરીયાના લોકો, જર્મનો અને ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયનો ત્રિપિટ અસ્તકવાન છે.^{૧૭} આ સર્વ હકીકતો ઉપરથી કદાચ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે-ભતિવિભાજક લક્ષણોમાં અસ્તકમાન પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખવો, તે કેવળ નિરર્થક છે, એટલુંજ નહિ પણ એક વિદ્યાન તથી

૧૪ History of Authropology by A. C. Hadden, P 92-94.

૧૫ Authropology by R R Marret P 81-82

૧૬ Modern Review, May 1911, P 441

૧૭ The Study of Man by A C. Hadden, P. 147

પણ આગળ વધીને કહે છે કે-હરકોષ્ઠ ભતિવિભાજક લક્ષણ પ્રતારક માત્ર છે.^{૧૮}

હિંદુસ્થાનની આર્ય, દ્રાવિડ અને મુગલ-એ ત્રણ મુખ્ય ભતિઓ પૈકી દ્રાવિડ ભતિ મૂળનિવાસી અને આર્ય તથા મુગલ હિંદુસ્થાનની બહારના વાયવ્ય તથા ઇશાન કોણના પ્રદેશોમાંથી આવેલી માનવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે શક ભોકોએ પણ ઇ. સ. ના ૧લા સૈકાની આસપાસમાં વાયવ્ય કોણના પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મુગલ સિવાય આર્ય, દ્રાવિડ અને શક જેવી પ્રાગૈતિહાસિક ભતિઓના શારીરિક લક્ષણો કેવા હતા, તે જાણવાને કંઈ સાધન નથી. મૂળ આર્યો ઉન્નત મસ્તકવાન હતા, એમ પેન્કા (Penka) કહે છે, ત્યારે સર્જ (Serga) તેઓને ચિપિટ મસ્તકવાન ગણે છે.^{૧૯} જર્મન વિદ્વાનો આર્યો ઉંચા કદના, ગૌરવર્ણના અને ઉન્નત મસ્તકવાન હતા, એમ કહે છે, ત્યારે ફ્રેચ પડિતો તેઓનો (ચિપિટ મસ્તકવાન) આસ્થાઈન ભતિમાં સમાવેશ કરે છે.^{૨૦} ઝગ્ગવેદની સંહિતામાં હિંદુસ્થાનના મૂળનિવાસી હસ્યુઓને અનાસ એટલે ચિપિટનાસાવાન કહેલ છે.^{૨૧} વર્તમાન દ્રાવિડો પણ ચિપિટનાસાવાન છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કેટલાક શારીરિક લક્ષણો પ્રશસ્ત અને કેટલાક નિંદ્ય કહેલા છે. પ્રશસ્ત લક્ષણો પ્રશસ્ત ભતિનાજ હોવા ભ્રમજો. તે પ્રમાણે ગણતા મસ્તકની ઉન્નતતા અને વિશાલતા એ બન્ને લક્ષણો આર્યભતિના હતા, એમ સમજાય છે.^{૨૨} રાજાઓનું એટલે શૂન્રિયોનું મસ્તક છત્રાકાર તથા ગ્વાલમ એટલે વૈશ્યોનું મસ્તક પરિમહલાકાર હતું; પરંતુ ધટાકાર અને ચિપિટ મસ્તક ઇતર નિકુટ ભતિઓનું હતું, એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.^{૨૩} તેજ પ્રમાણે નાસાની ઉન્નતતા અને દીર્ઘતા પણ પ્રશસ્ત માનવામાં આવે છે,^{૨૪} તેથી તે લક્ષણો પણ આર્યોનાજ હતા, એમ સ્વીકારવું પડે છે. એ રીતે જોતા માત્ર ઉન્નત નહિ પરંતુ વિશાલ મસ્તક પણ, તેમજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસિકા-એ આર્યોના લક્ષણો હતા. તેથી આર્યભતિ પરિસ્થિતિના બેઠે ઉન્નત મસ્તકવાન અને વિશાલ મસ્તકવાન હતી, એમ પેન્કા અને સર્જ એ ઉભય વિદ્વાનોની માન્યતા સત્ય ઠરે છે. ઝગ્ગવેદના વચનાનુસાર દ્રાવિડ ભતિ માત્ર નાસિકાકૃતિથીજ આર્યોથી જુદી પડતી હતી. દીર્ઘ આર્યો અને ઉન્નત નાસાવાન હતા ત્યારે દ્રાવિડો ચિપિટનાસાવાન હતા સર હર્બર્ટ રીઝલીએ નાગરોને વિશાલ મસ્તકવાન હતા પ જાળના ખત્રી તથા રજપુતો જેઓને તે આર્યો ગણે છે, તેઓના જેવાજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસવાન કહેલા છે, તે રીતે જોતાં નાગરોને આર્યથી ઇતર ભતિમાં ગણવાનું કંઈપણ કારણ નથી. સર હર્બર્ટ રીઝલી, શક ભોકો મોગોલીયા અને ચીનની સરહદ ઉપરના પ્રદેશમાંથી

૧૮ Anthropology by R. R. Marret, P 82

૧૯ Indian Empire Vol I Chap VI (New ed) P 299.

૨૦ History of Anthropology by A C Hadden, P 146,

૨૧ ઝગ્ગવેદ સંહિતા, મંડલ ૫ સૂક્ત ૨૬ મંત્ર ૧૦

૨૨ રાબ્દકંપદ્રુમ, સામુદ્રિક શબ્દ

૨૩ છત્રાકારૈઃ શિરોમિસ્તુ નૃપા નિમ્નશિરા ધની ।

ચિપિટૈશ્ચ પિતૃમૃત્યુ મૈવાદયાઃ પરિમહલૈ ॥

ઘટમુર્જો પાપહૃત્તિ ધનાઘૈઃ પરિવર્જિત ॥

રાબ્દકંપદ્રુમ-મસ્તક શબ્દ

૨૪ રાબ્દ કંપદ્રુમ, સામુદ્રિકમ્ શબ્દ

આબ્યા હતા, તેથી તેઓ ચિપિટ મસ્તકવાન હતા, એમ કહે છે. પરંતુ અત પર દર્શાવવામાં આવશે, તેમ તે લોકો તે પ્રદેશમાંથી આબ્યા ન હતા, પરંતુ તેઓ હાલના સૈબીરીયા, તા-તાર, કોમીયા, પોલાક, હગરી, લીયુનીઆ, જર્મન ઉત્તર ભાગ, સ્વીડન અને નોર્વે વિગેરે પ્રદેશોમાં વસેલા હતા. તે પ્રદેશોની આધુનિક વસ્તિમાં ઉગત, વિજ્ઞાન અને ચિપિટ-એ ત્રણે પ્રકારના મસ્તકોની જાતિઓ વિદ્યમાન છે. ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવેલા શક લોકોની મસ્ત-કાકૃતિ કેવી હતી, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી.

શક અને દ્રાવિડ જાતિઓના સાકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પણ પ્રકારની જાતિ હા-લમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરતા પહેલાં એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ છે કે-‘અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓનું પરસ્પર વૈવાહિક સાકર્મ થાય, તો તે સાકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી, સંકરજાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકે ખરી?’ મેન્ડેલ (Mendel)ની પ્રક્રિયા પ્રમાણે એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ લક્ષણોવાળા માતાપિતા (શક-દ્રાવિડના સંબંધમાં ચિપિટ મસ્તકવાન પિતા અને ઉન્નત મસ્તકવાન માતા)ની જે સંકરપ્રજા થાય, તેમાં એમાંથી એક લક્ષણ આધિભાવ પામે છે, પરંતુ તે એ લક્ષણના મધ્યમ લક્ષણવાળી (એટલે વિજ્ઞાન મસ્તકવાન) સંતતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. કદાચ થાય તો જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી એક ભાગ ચિપિટ મસ્તકવાન, એક ભાગ ઉન્નત મસ્તકવાન અને એક ભાગ વિજ્ઞાન મસ્તકવાન થાય છે વાસ્તવિક રીતે તો માતાપિતાના વિરૂદ્ધ લક્ષણો સંકર પ્રજાના બીજ કોષો (Germ-cells)માં આવિચ્છિન્નપણે વહેંચાઈ જવા જોઈએ.^{૨૫} પરંતુ જ્યાં તેમ ન બને અને તેમાંથી મધ્યમ લક્ષણોદ્ભાવક બીજ કોષો ઉત્પન્ન થવા પામે તો પરિણામે તે સંકર પ્રજાની વંશવેલ શુદ્ધિ પામી શકતી નથી.^{૨૬} અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓના વંશવિસ્તારમાં તો તદુપરાત ધરતર અનેક બાધાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. કેવળ વિરૂદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં કોઈ પણ જાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ વિજીત પ્રજા સ્વભૂમિના જે વ્યાધિઓમાંથી સુકત રહી શકે છે, તે વ્યાધિઓ દૂર પ્રદેશવાસી વિજેતાઓને સહારક થઈ પડે છે. કદાચ વિજેતાઓ વિજીત પ્રજાની સાથે વૈવાહિક સંબંધથી જોડાય નહિ, તો પણ વિરૂદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં તો તેઓનો સમૂળ નાશ જ થાય છે. વળી પ્રોફેસર રિડ્જવે (Prof. Ridgeway) કહે છે, તેમ વિજેતાઓ વિપુલ સમૃદ્ધિના થોડા વિષયોનો અતિ સંભોગ કરવાથી તેમજ મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુ-ષ્યોની જેમ જાતમહેનત નહિ કરી શકવાને લીધે તેઓનો નાશ થાય છે.^{૨૭} શક લોકો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં વિજેતા રૂપે જ આબ્યા હતા. તે સમયે તે પ્રદેશમાં માત્ર દ્રાવિડ જા-તિજ વસતી હતી, એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક પ્રમાણથી કેવળ વિરૂદ્ધ જ છે. મહાભારતના કાળમાં યાદવોએ ત્યાં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ગુજરાત અને ઝાડિયાવાડમાં તે કાળથી અનેક તીર્થો નિર્માણ હતા છતાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનના આર્યોએ આવીને ત્યાં નિવાસ ન કર્યો હોય, તે કેવળ અસંભવિત જ છે. બ્યારે એમ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં જેમ શક-દ્રાવિડ જાતિ જોવામાં આવે છે, તેમજ આર્ય, શક-આર્ય અને આર્ય-દ્રાવિડ જાતિઓ કેમ જોવામાં આવતી નથી, તે સમજી શકાતું નથી. શક લોકોની પૂર્વે ગુજરાત અને

૨૫ Bateson 'Mendelism' p p 50-54

૨૬ Doncaster 'Heredity', P 109

૨૭ Modern Review, May 1911, P 451-52

કાર્કિયાવાદમાં યુનાનીઓ, પાર્શ્વિનો અને બાક્ટ્રીયનો પણ વિજેતા તરીકે આવીને વસ્યા હતા.^{૨૮} છતાં તે ભતિઓનું મૂળનિવાસીઓ સાથે સાકર્મરૂપે પણ કંઈ મિલ્લ જોવામાં આવતું નથી, તેનું શુ કારણ છે? કદાચ કેટલાક જીવનવિદ્યાવિદો (Biologists) માને છે, તેમ સંકર ભતિનો વર્ણવિસ્તાર થઈ શકતો હોય, તો પણ શુદ્ધ ભતિઓથી સંકર પ્રભુ શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં કેવળ ઉતરતી જ હોય છે.^{૨૯} આપણા શાસ્ત્રોમાં તો ભતિસંકરો અથવા વર્ણસંકરોને વર્ણસંસ્થામાં બહુ નિકટસ્થાન આપ્યું છે. મનુ કહે છે કે—તેવા વર્ણસંકરોથી જે પ્રભુ થાય છે, તે ધણી દુષ્ટ અને નીચ ભતિની થાય છે, અને તેવા વર્ણદૂષકોથી રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. ક્ષિતાર્થ એજ છે કે—માનવાર્જ પરિમિતિથી ઉપજીવેલ શક-દ્રાવિડભતિની માન્યતા કેવળ અશક્ય અને અસંભવિત હોવાના પ્રબળ કારણો વિદ્યમાન છે.

કદાચ એમ સ્વીકારીએ કે—માનવાર્જ પરિમિતિ વિશ્વસનીય છે, તો પણ સર હર્બર્ટ રીઝ્લીએ માત્ર અમદાવાદમાં વસતા ૧૦૦ પુરૂષોના અવયવોના માપો લઈને, તે ઉપરથી હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વસતી આખી નાગરજાતિને સંકરભતિ કહી છે, તે શી રીતે સ્વીકાર્ય શક્ય શકે? સંયુક્ત પ્રાત જ્યાં તેઓને ધણે ભાગે આર્ય-દ્રાવિડ ભતિ જ જોયેલી છે, તે પ્રદેશમાં, રજપૂતાના જ્યાં આર્યભતિનો મોટો ભાગ જણાઈ આવ્યો છે, તે પ્રદેશમાં તેમજ બંગાળમાં પણ નાગર જાતિની વસ્તિ છે, તે સઘળા પ્રદેશોમાં મુજરાતમાંથી જ નાગરો જઈને વસેલા છે ત્યારે તે પ્રદેશોની નાગર જાતિના સારી સંખ્યાના મનુષ્યોના અવયવોના માપો લેતા એક સરખું પરિણામ આવે તો તેઓએ ઉપજીવેલું અનુમાન સિદ્ધ થયેલું કહેવાય. પરંતુ હરેક પ્રદેશમાં તે તે સ્થળની છતર જાતિઓ સાથે નાગર જાતિના શારીરિક લક્ષણો મળતા આવે તો પછી વ શાતુકમને કરતા પરિસ્થિતિની અસર બદલવતર છે, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી હિંદુઓમાં સ્વજાતિમાં જ વિવાહ કરવાનો નિયમ છે.^{૩૦} એક જાતિ એક જ સ્થળે વસેલી હોતી નથી. ત્યારે પ્રત્યેક જાતિના એકજ પ્રદેશમાં વસનારા મનુષ્યોના અવયવોના માપો લઈ, સમગ્ર જાતિબાષક અનુમાન બાધવું, તે તર્ક-શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે. વસ્તુતઃ પ્રત્યેક જાતિના જુદે જુદે સ્થળોએ વસતા મનુષ્યોના માપો લેવાની જરૂર છે તે માપો ઉપરથી જે પરિણામ આવે, તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય. વળી થોડી સંખ્યાના માપો લેવાથી પણ મોટી જુલમ લેવાનો સભવ છે.^{૩૧} આચાર, વિચાર, વિકાર, આહાર, રહેવાની રીતભાત અને નિવાસસ્થળની કુદરતી રચના તથા તેના હવા પાણીથી શારીરિક તેમજ માનસિક લક્ષણો ઉપર પ્રબળ અસર થાય છે, તે માનવાને પણ મજબૂત કારણો છે. રજપૂતાનાના ચુહાણ, પ્રતિહાર, અને ગોહિલ રજપૂતોને માનવાર્જ પરિમિતિને આધારે શુદ્ધ આર્યભતિમાં મણુવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ચુહાણ અને પ્રતિહારની ભતિઓ જે પ્રદેશમાંથી શક લોકો આવ્યા હતા, તેજ પ્રદેશમાંથી આવેલી છે.^{૩૨} ગોહિલો તો વડનગરના નાગરોના વંશજો છે, એમ પ્રતિતત્ત્વવિદોએ નિર્વિવાદ સ્થાપિત કર્યું છે.^{૩૩} છતાં નાગરના વંશજો

૨૮ Early History of India by Vineent Smith (2nd ed) P

૨૯ Anthropology by R R Marret, p. p 93-94

૩૦ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૨૬ તથા ૬૧.

૩૧ Modern Review, April 1911 P 367-68

૩૨ Indian Antiquary, January 1911, p p

૩૩ Journal of the Bengal Asiatic Society 1909

જોઈ આર્યો હોય અને યૂગ યાત્રિના મનુષ્યો શક-દ્રાવિડ હોય, એમ માનવા કરતાં આ-
ફેરપરિમિતિ જ અમાન્ય છે, એમ માનવું વધારે ઉચિત જણાય છે.

ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી પણ નામરચાતિમાં શક અને દ્રાવિડ જાતિઓનું સાકર્ષ
નું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. નામરેનું યૂગ નિવાસસ્થાન હાલનું વડનગર હતું, તે સત્ય
છ. સ. ના ૧ લા સૈકામાં યુજરાતમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું, તે પણ સત્ય છે. પરંતુ
હર્ષદે રીઝવી કહે છે તેમ હીરોડોટસ જે સિથિયન લોકો ત્રિપે કહે છે, તેઓ ચિપિટ-
કવાન જાતિના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, એમ સિદ્ધ થતું નથી.^{૩૪} પ્રથમ શક રાજા
નાનના જમાઈ ઉપવહાતે અથવા ઝપભદ્રે આણંદેનું ગામના મામે દાનમાં આપ્યાનું
લક્ષ લક્ષ અક્ષબોજન કરાવ્યાનું જણવામાં આવ્યું છે.^{૩૫} તે ઉપરથી જો કંઈ પણ
થતું હોય તો એટલું સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે—શકલોકો આણંદવર્ધન અથવા વૈદિક
॥ ૬૬ પક્ષપાતી હતા. બગાળાના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવિદ્ નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પુરાણો
। ઉલ્લેખો કરી સુસ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે—ધ. સ ના સૈકાની પહેલા ધણી કાળ પૂર્વે
મુઢીપ અને શાકડીપ વચ્ચે જે પર્વત આવેલો હતો, તે મેરુપર્વતથી ઝોળખાતો હતો.
મેરુપર્વતની ઉત્તરે હીરસાગર મુખી શાકડીપ વિસ્તરેલો હતો તે સ્થળે વસનારા લોકો
હીપી અથવા શક કહેવાતા હતા.^{૩૬} ગ્રીક ઐતિહાસિકો હાયેરોડોસ (Dio-dorus)
સ્ટ્રેબો (Strabo) એ શકલોકોના નિવાસસ્થાનનું વર્ણન કર્યું છે. તે ઉપરથી પામી-
ત્કર્સ્થાન સુધી લગાવેલી પર્વતમાલા પુરાણવર્ણિત મેરુપર્વત હોય, એમ જણાય છે;
શકલોકોના શાકડીપમાં તાતાર, સૈબિરિયા, કીમયા, પોલંડ, હમરી, લીયુનીયા, જર્મ-
॥ ઉત્તરભાગ, સ્વીડન, નોર્વે વગેરે પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે.^{૩૭} મહાભારત, વિષ્ણુ
જી અને સામપુરાણથી જણાય છે કે—આ શાકડીપલોકોમાં આર્ષવર્તના જેવા ચાર
। હતા. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને વર્ણસાકર્ષ થવા હતા નહિ. તેઓનો
જીવન મગધમાંથી ઝોળખાતો હતો.^{૩૮} આ મગધાણી સુપ્રમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે
પુત્ર કહેવાતા હતા. તેઓનું બીજું નામ બોબ્બક પણ હતું. પ્રથમ તેઓ શાકડીપમાંથી

૩૪ Epigraphia Indica Vol VIII, p 78-85

૩૫ Early History of India, by Vincent Smith (3rd ed) 1914.

૩૬ મગરજાતીય ઇતિહાસ (આણંદગાડ, ભાગ ૨ અ. ૪)માં મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ,
૫, ગરુડ, અક્ષાહ, શ્રીમદ્ભાગવત અને દેવી ભાગવતમાંથી આપેલા ઉલ્લેખો. પૃ ૬-૮.

૩૭ તેજ, પૃ ૭

૩૮ જમ્બુદ્વીપાત્પરયસ્માચ્છાકડીપમિતિ સ્મૃતય્ ॥
તત્ર પુણ્યા જનપદાઞ્ચાતુર્વર્ણ્યસમાવૃતા ॥ ૭૩ ॥
મગાઞ્ચ સમગાઞ્ચૈવ માનસા મન્દગાસ્તયા ॥
મગા ઞ્ચાજનમૂચિષ્ઠાઃ સમગાઃ ક્ષત્રિયાસ્તયા ॥ ૭૪ ॥
વેદ્યાસ્તુ માનસા જ્ઞેયાઃ શૂદ્રાસ્તેષાં તુ મન્દગાઃ ॥
ન તેષાં સંકરઃ કશ્ચિદ્દામોઞ્ચકૃતઃ ક્વચિત્ ॥ ૭૫ ॥
ધર્મેસ્થાધ્યભિચારત્યાદેકાન્તસુચિનઃ પ્રજાઃ ॥
તેઽયો વેદાસ્તુ ચત્વારઃ સરહસ્વા મહોદિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

મદ્રાસમાં તીરે સાળપુરમાં આવીને વસ્તા.^{૩૯} બંગાળી પંડિત કૃષ્ણદાસમિશ્ર જે પોતાને મહાશય કહે છે, તેણે સંસ્કૃત ભાષામાં 'મગબક્તિ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે-આ સાળપુરમાંથી તે બ્રાહ્મણો કંમે કંમે હિંદુસ્થાનમાં ઉતરે હિમાલય, દક્ષિણે નિઝામરાબદ, પશ્ચિમે પંજાબ અને પૂર્વમાં બંગાળ તથા ઉત્કલ પ્રદેશો સુધી જઈને વસ્તા હતા.^{૪૦} નાગર ખંડ ઉપરથી હવે પછી સિદ્ધ કરવામાં આવશે તેમ નાગરો પ્રથમ કુરુક્ષેત્રમાંથી હાલ જ્યાં વડનગર છે, ત્યાં આવ્યા હતા. પરંતુ બ્યારે આ શકબ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસક અને જ્યોતિર્વિદ્ હતા, ત્યારે નાગરોમાં સૂર્યોપાસના તથા જ્યોતિર્વિદ્યાનો સ્પર્શ પણ હતો નહિ. (નાગર) ત્રિમાસિકના પુસ્તક ૯ અંક ૨-૩ માં પ્રાચીન નાગરગ્રંથકારોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે યાદીમાં નાગરગ્રંથકારો એ જે ગ્રંથો રચેલા છે, તેઓના નામો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં હણેબાજે વેદભાષ્યો, શ્રોત તથા મૃદ્ધસૂત્રો ઉપરની ટીકાઓ અથવા તે તે વિષયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો, કાવ્યો અને કાવ્યોની ટીકાઓના ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. એક પણ જ્યોતિષનો ગ્રંથ તેમાં જોવામાં આવતો નથી, બ્રહ્મવામનમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-શુભરાતમાં તે સમયમાં જે શકબ્રાહ્મણો હતા, તેઓ જ્યોતિર્વિદ્ હતા.^{૪૧} તેમજ વરાહમિહિરવિરચિત મૃદ્ધસહિતા ઉપરથી પણ જણાય છે કે-મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસક હતા. પરંતુ શિવની ઉપાસના કરનારા તો યુદ્ધ આર્મબ્રાહ્મણો હતા.^{૪૨} નાગરો શિવોપાસ-કર્તા હતા, અને હજુ પણ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે તેથી મૃદ્ધસહિતાના વચનાનુ-સાર, તેઓ આર્મ હોઈ શકે, પણ શકજાતિમાં તેઓની ગણના કરવાનું કંઈપણ કારણ જણાતું નથી.

તેજ પ્રમાણે તેઓ દ્રાવિડ જાતિના હતા, એમ માનવાને પણ કંઈ પણ કારણ નથી. નાગરોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કુરુક્ષેત્ર હતું તર હર્ષદ^{૪૩} રીઝ્દીની માન્યતા પ્રમાણે આજે પણ કુરુક્ષેત્રમાં વસતી જાતિઓ યુદ્ધ આર્મ છે. ત્યારે ઇ. સ. ના ૧ લા સદ્માં ત્યાંના બ્રાહ્મણો યુદ્ધ આર્મ હોય, તેમાં આર્મ જેવું નથી. શ્રી સી વી વેદે 'વીરભારત' (Epic India) નામના પુસ્તકમાં સુસ્થાપિત કર્યું છે કે-મહાભારત હાલમાં જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિમાં મેહામાં મેહા^{૪૪} ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયું હતું. ^{૪૫} મહા-

૩૯ બલિખ્યપુરાણ, અ. ૧૪૦ પ્રસિદ્ધ બીના પ્રવાસી લુચેનસ જે આધુનિક મુલતાનને મૂળ સાળપુર કહેલ છે મૂળસાળપુર ઉપરથી મૂળસાળ, અને તે ઉપરથી મુલતાન થયું હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વૈવેરજાતીય इतिहास भा. ૨ પૃ ૫૦

૪૦ તેજ, પૃ ૬૭-૮૪

૪૧ શરદ્વીપે ચ વંદામિ શાકદ્વીપે ચ સિદ્ધતિઃ ॥

મૃમધ્યે બ્રહ્મચારી ચ દેવજ્ઞા કારકાપુરે ॥

બ્રહ્મવામન, અ ૧૪

મૃદ્ધર્મપુરાણ / ઉત્તરખંડ અ. ૧૩ શ્લો ૫૨) માં લખ્યું છે કે-બંગાળની ગણ્ય નામની જાતિનો મૂળ પ્રદેશ ગણ્ય ગરે સાહદીપમાંથી લાવેલા દેવલ નામના બ્રાહ્મણને અને વૈશ્ય સ્ત્રીને પુત્ર હતા આજે પણ તે ગણ્યબ્રાહ્મણો ગ્રહોના ઉપાસકો છે Indo Aryan Races by Ramprasad Chand P 160

૪૨ વિજ્ઞાનેર્મજનવતામ્ મગાંશ્ચ સવિતુ શંભો. સમસ્તમિજાન ॥

મૃદ્ધસહિતા, અ ૧૦ શ્લો ૧૮.

૪૩ Epic India by C V Vaidya, p 28

ભાસ્ત્રમાં ગાંધિઓની જે રચના છે, તે હાલની રચનાથી યોડે જ અંશે જુદી પડે છે. અર્થાત્ અસવર્ણવિવાહ તે જ સમયથી નિષ્ક્રિય ગણવા લાગ્યો હતો. ત્યારે જેઓની નસોએ ચિરકાળ પર્યંત શુદ્ધ આર્ય-રક્ત વહેતું હોય, તેવા મનુષ્યો પોતાનાથી રંગે, રૂપે અને સ્વભાવે કેવળ વિરુદ્ધ મનુષ્યો સાથે લગ્નગ્રંથંધ જોડે, તે કદિ પણ માની શકાય તેમ નથી. વળી નાગરખંડ જોતા એમ પણ જણાય છે કે-કુરુક્ષેત્રમાંથી વડનગરમાં આવેલા સમળા બ્રાહ્મણો જુદા જુદા ગોત્રોના હતા, અને તેઓ સત્રંગા પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લાવ્યા હતા. તેવા પ્રમંથમાં તેઓને પોતાની ભત્રિની કેવળ વિરુદ્ધ ભત્રિ સાથે લગ્નગ્રંથંધ કરવાની આવશ્યકતા પણ ન હતી. મધ્યે ગુજરાતના અન્ય બ્રાહ્મણોની સાથે નાગરોને પણ પંચ દ્રાવિડમાં ગણવામાં આવતા હોય, તેપણ ગોડબ્રાહ્મણ અને દ્રાવિડ બ્રાહ્મણોને ભેદ ભત્રિભેદ નથી, પણ સ્થળભેદ માત્ર છે. વિંધ્યાચળની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વસનારાઓને ગોડ અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં વસનારાઓને દ્રાવિડ કહેલા છે. ૪૪ નાગરોનું મૂળનિવાસસ્થાન કદાચ વડનગર ગણીએ તોપણ વડનગર વિંધ્યાચળની ઉત્તરે આવેલ હોવાથી નાગરોને પંચગોડખાન ગણી શકાય તેમ છે. શાનકસ્મૃતિમાં તો તેઓને શુદ્ધ આર્યજન કહેલા છે. ૪૫

એ પ્રમાણે ઐતિહાસિક પ્રમાણો નાગરગાંધિના શક-દ્રાવિડ સાર્કર્ચની કથનાથી કેવળ વિરુદ્ધ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યુત તેઓ શુદ્ધ આર્ય હોવાના અનુમાનને વિરોધ પુષ્ટિ આપે છે. ત્યારે હજી જે વિદ્યા વિશ્વસનીય થવાની સ્થિતિમાં આવી નથી, તે વિદ્યાના આધારે અપૂર્ણ મંખાના આરીરિક માપો ઉપરથી કંઈપણ અનુમાન ઉપજાવવું તે કેવળ અમશર્ક અને આગ્નિયુક્ત હોય, તે નિર્વિવાદ છે. ૪૬

૪૪ સારસ્વતા કાન્યકુબ્જા ગૌડમૈથિલોત્કલાઃ ।

પદ્મગૌડા ઇતિ ક્યાતા ચિન્ધ્યોત્તરવાસિન ॥

કાર્ણાટાક્ષૈવ તૈલક્ષા ગુર્જરાદ્રુનિવાસિનઃ ।

આન્ધ્રાશ્ચ દ્રાવિડા પદ્મ ચિન્ધ્યાદક્ષિણવાસિન ॥

૨૬ હપુરાણ, બુદ્ધમાસતસહિતા તથા શબ્દકોશપદ્યુમ, ગોડ અને દ્રાવિડ સંબંધે

૫થી જુઓ Like 'Aryan,' 'Dravidian,' originally a purely philological term, is wanting in precision when used in an ethnological sense. Encyclopaedia of Religion & Ethics Vol. V. p ૧

૪૫ ઉદિચ્યા. કાન્યકુબ્જાશ્ચ નાગરાશ્ચિત્તપાવનાઃ ।

ગૌતમીતીરવાસાશ્ચ ઇત્યેત આર્યસંજ્ઞકાઃ ॥

આમોરા. કર્કેટાક્ષૈવ દ્રાવિડા દક્ષિણાસ્તથા ।

અવન્તીતીરવાસાશ્ચ બ્રાહ્મણાસ્તે હિ મધ્યમા ॥

કાશ્ચીકૌશલસૌરાષ્ટ્ર કાવેરીતીરવાસિન ।

તથા ચે કૌંકણોદ્ગતા નીલાસ્તે બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શાનકસ્મૃતિ, વિશ્વશ્રીસરસ્વતીવિરચિતયતિધર્મસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં ઉક્ત, ૫ ૪૫ (આનંદશ્રમ સંસ્કરણ)

૪૬ Sergi, the eminent professor of anthropology at Rome says —

" A method which is only in appearance a method inevitably leads to errors and can produce no results, if the archaeologists have had no faith in anthropology, they have been justified " Modern Review, May 1911, p. 450.

(૨) પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકારના અત્યુ ખંડન.—ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકારે ‘હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનું તત્ત્વ’ (Foreign Elements in the Hindu Population) એ નામનો લેખ લખ્યો છે તે લેખમાં મૈત્રક જાતિ વિષે લખતા તેઓ નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે લખે છે કે:—

“કેવળ ધર્મામહી દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન નાગરજાતિમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ વર્ણોનું વિસ્તરણ સમિતિથી જણાય છે, તેઓનાં દેવ અને યર્મ—એ બે સર્વો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક છે, વર્મચર્મ ક્ષત્રિય વર્ણસૂચક, દત્ત અને ગુપ્ત વૈશ્યવર્ણ સૂચક અને કાસચર્મ શૂદ્રસૂચક છે એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે—નાગરજાતિ આ ચારે વર્ણોની બનેલી છે. ૧૦૦ મને તો એ જ વાસ્તવિક લાગે છે કે આ સમજના સર્વો બિંબ બિંબ શ્રેણીઓના નામો છે, અને તે સમજના શ્રેણીઓ સાથે ગુજર જાતિનો સંસર્ગ હોઇને તે શ્રેણીઓનું નાગરજાતિમાં સાકર્ષ થયું છે.”

ઉપરનું અનુમાન ઉપજવવાને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવે છે.

૧ વલ્લભી રાજાઓના તામ્રપત્રોમાં તેઓએ પોતાને મૈત્રક જાતિના લખેલા છે; તેથી તેઓ મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. મૈત્રકો અને મિહિરો જે મર્સની જાતિ હતી, તે પર્માવવાચી છે, બન્નેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તેનો મૂળ પુરુષ મદ્રાઈ, તેનો પુત્ર ધરસેન અને તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો શબ્દ દિવિરપતિ—એ ત્રણ શબ્દો હિંદુ શબ્દો નથી. તેથી તેઓ કોઇ વિદેશીય મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં તેઓએ હુણની સાથે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૪૭}

૨ વલ્લભી રાજાઓના કેટલાક તામ્રપત્રોમાં જે પ્રતિબ્રહ્મિતા બ્રાહ્મણોના નામો જોવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મણો આનંદપુર (હાલનું વલ્લભનગર) થી આવેલા હતા, અને તેઓના મોત્રી યૈજ્ઞવાલક અને શાર્કરાદિ લખેલા છે તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણો નાગર હતા; એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રતિબ્રહ્મિતા નામોની સાથે મિત્ર, દત્ત, ચોપ, ત્રાત—એ ઉપાધિઓ વાપરેલી છે. આ ઉપાધિઓ નાગરોના પ્રાચીન તેર સર્વો માંહેની છે, અને તે ઉપાધિઓ કુળ સૂચક અથવા શ્રેણીસૂચક છે. તેમાંની એક ઉપાધિ મિત્ર છે આર્ય, રૌહીલખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિક્ષકો ઉપરના રાજાઓના નામોસાથે મિત્ર શબ્દ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તે રાજાઓ મિત્ર જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવ્યું છે.^{૪૮}

નાગરો વિષે પ્રથમ હકીકત વલ્લભીરાજાઓના તામ્રપત્રો ઉપરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ વલ્લભી રાજાઓની સાથેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા અને મૈત્રક તથા મિત્ર એક જ જાતિ હતી, એમ અનુમાન થાય છે.

૪૭ ઉપર્યુક્ત લેખ નિવાસ તેઓએ ઇ સ ૧૯૦૬ના Journal of the Bengal Asiatic Society નામના પત્રમાં ગ્રહિત અને નાગરો વિષે લેખ લખ્યો છે તેમજ ‘વસત’પત્રના વિ. સ ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસના અંકમાં મેવાડના રાણાઓ અને નાગરો વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખોમાં વલ્લભી રાજાઓ, નાગરો અને મેવાડના રાણાઓ એક જ જાતિના એટલે મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે

૪૮ Indian Coins by Rapson p 44 & 53 તથા Catalogue of Coins in the Indian Museum, Calcutta by V A Smith, p. 184

૩ નાગરજાતિનો એક ત્રિભાગ પ્રમોદારા નામરોનો છે. પ્રમોદારાઓ પોતાની અહિચ્છત્રા કહે છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની હક્ષિણે ચિનાબ અને સતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું તે બાબુએથી ચાહમાન (ચુહાણ), પ્રતિહાર (પટ્ટીવાર), કદમ અને સિદ્ધ જાતિઓ આવી છે. તે સઘળી જાતિઓ જેમ વિદેશીય છે, તેમ આ મિત્ર અથવા મૈત્રક જાતિ પણ વિદેશીય છે.

૪ કાયસ્થોમાં મિત્ર અથવા મૈત્ર અવદ્ધ છે; તેમજ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં પણ નામર જાતિના ૧૩ શર્મો પેટ્ટીના ૯ શર્મો છે કાયસ્થો ઉત્તર (કનોજ) માંથી બગાળામાં આવેલા છે, તે ઉપરથી નામરો કાયસ્થો અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો એક જ જાતિના છે.

૫ શુભરાતની વાણીમાજાતિમાં નામર નામની એક ઉપજાતિ છે, ખુલ્લ દશહરમાં શુભર-નામર નામની એક જાતિ છે. તે ઉપરથી તે સઘળી જાતિઓ કોઈ નમર નામના મામમાંથી આવેલી હોવી જોઈએ.

૬ હિમાલયની હક્ષિણે આવેલા અહિચ્છત્ર ગામ પાસે આધુનિક કાગડા ગામ છે. તે સ્થળે પ્રથમ નમરકોટ કરીને ગામ હતું. કાશિકાવૃત્તિકરના જાણવામાં પણ એક નમર નામનું ગામ હતું. તે નમરકોટ અથવા નમર નામના મામમાંથી જુદા જુદા રીતમાં હિન્દુસ્થાનમાં જઈને વસ્યાં, તેઓ સઘળા નામરસંજાથી ઝાળખાયા અહિચ્છત્ર તેની સમીપ આવેલું હોવાથી ત્યાં વસતી જાતિ અને નમરકોટમાં વસતી જાતિ એક જ હશે. જો તેમ ન હોત તો વહનગરના નામરો અહિચ્છત્રથી આવનારાઓને પોતાની જાતિમાં ભેળવે નહિ.

વલ્લભી રાજાઓના જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં પ્રસમગ્રણતામિત્રાણાં મૈત્રકાણામતુલ્યલક્ષણમણ્ડલાભોગપ્રદારશતલક્ષણપ્રતાપાત્-એ વાક્ય છે તેનો અર્થ એ રીતે કરવામાં આવે છે. 'બલાતકારે જેઓએ શત્રુઓને નમાવ્યા છે, તેવા મૈત્રકોની મોટી અને બલવાન સેના ઉપર અસંખ્ય પ્રહારો કરીને જેણે કાર્તિ મેળવી છે, તે (વલ્લભી રાજા), એવો એક અર્થ થાય છે ત્યારે હુલ્ક (Hultak) ના અભિપ્રાયને અનુસરીને દેવકત બાહરકાર સપન્ન ને ગદ્દે સપન્ન ચાંદાનતર કરીને 'બલાતકારથી શત્રુઓને નમાવનાર મૈત્રકોના સૈન્યના શત્રુઓના સમૂહ ઉપર અસંખ્ય પ્રહારો કરી જેણે કાર્તિ મેળવી છે, તે (વલ્લભી રાજા),' એવો અર્થ કરે છે.^{૫૦} પ્રથમ અર્થથી મૈત્રકો વલ્લભી રાજાઓના શત્રુઓ હતા, એમ પ્રતીત થાય છે, ત્યારે બીજા અર્થથી વલ્લભી રાજાઓનું સૈન્ય મૈત્રકોનું બનેલું હતું, એટલે તે પોતે તેનો સરદાર હોઈને તે જાતિનો એટલે મૈત્રક જાતિનો હતો, એમ સમજી શકાય છે કાઠિયાવાડના પોરબંદરના રાજ્યમાં આજે પણ મ્હેર જાતિના મૂળ ગ્રાસીઆઓ છે મ્હેર સ્વદ્ધ મિહિરનો અપભ્રંશ છે; અને મિહિર તથા મૈત્રક એકજ જાતિ હોય, તો આધુનિક મ્હેર જાતિ, તેજ ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રક જાતિ હશે, એમ અનુમાન થાય છે આ મ્હેર જાતિ તેમજ કાઠિયાવાડની કાઠિ જાતિ જે સીધાંચ અથવા સિધિક જાતિ જ મનાય છે, તે બન્ને જાતિઓ અધાપિ પર્યંત રજપુતોથી ઉતરતી જાતિઓ ગણાય છે રજપુતો પણ તેઓની સાથે વૈવાહિક સંબંધ કરતા નથી. છતાં મોહિલો જેઓ શુદ્ધ રજપુતો મનાય છે, તેઓના

^{૪૯} નં. ૩૧, મિત્ર, શૂર, દાસ, કુમ, ધામ, દત્ત અને દેવ.

જેમપુરના રાજ્યનું ઈ સ ૧૮૬૧નું વસ્તિપત્રક, ભા ૧ પ ૧૪૩-૩.

^{૫૦} Indian Antiquary, January, 1911, p. 33

વલ્લભી રાજ્યોની ભતિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોય, તો વલ્લભી રાજ્યોને મૈત્રક ભતિમાં થી રીતે ગણી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી. વળી પાસ-તર કરીને અર્થ ફેરવવાથી ધણી કૃત્રિમતા આવી જાય છે. સ્વાભાવિક અર્થ તો સંપન્ન પાઠથીજ થઈ શકે છે. તેમ છતાં પણ વલ્લભી રાજ્યોની ભતિ મૈત્રિક હોય કે ન હોય, તેની સાથે પ્રસ્તુત વિષયને કંઈ સંબંધ નથી. અહિં તો એટલો જ પ્રશ્ન છે કે-મૈત્રક ભતિ વિદેશીય હતી કે થી રીતે? અથવા મિત્ર નામની ભતિ હોવાનું કંઈ સખળ પ્રમાણ મળી શકે છે કે કેમ?

મૈત્રક શબ્દ મિત્ર ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે, મિત્ર અને મિહિરનો અર્થ સૂર્ય થાય છે, તેથી તે મન્ને શબ્દો પર્વાયવાચી છે પરંતુ તેટલા ઉપરથી મર્સની મિહિરભતિ તેજ મૈત્રક ભતિ છે, એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. વલ્લભીરાજ્યોના જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યા છે, તેમાં માત્ર દ્વિતીય ધરસેનના તામ્રપત્રમાં ધરપદ રાજ્યને પરમાદિત્યભક્ત કહેલ છે;^{૫૧} તે સિવાય કોઈ પણ રાજ્ય સૂર્યોપાસક હતા, એમ બખાયેલું નથી. વલ્લભી વંશના પ્રારંભના રાજ્યો તો સૂર્યોપાસક ન હતા, એ સિદ્ધ છે છતાં પાછળથી કોઈ રાજ્યો સૂર્યોપાસના ગ્રહણ કરી હોય તો તેથી તેઓ મૂળથી જ સૂર્યોપાસક હતા, એમ કહી શકાય નહિ. કદાચ તેઓ સૂર્યોપાસક હોય અને મૈત્રક એટલે સૂર્યોપાસક ભતિ એવો અર્થ થતો હોય તો પણ તેટલાજ ઉપરથી તે ભતિને વિદેશીય ગણવાનું કંઈ કારણ નથી. છેક વૈદિક કાળમાં સૂર્યોપાસના હતી, ઋગ્વેદની મહિતામાં સૂર્યનું ખીજી નામ મિત્ર કહેલ છે; કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા મૈત્રાયણી છે, વિષ્ણુ પુરાણની કથા કહેનાર મૈત્રેય નામના ઋષિ હતા; યૌદ્ધર્મશ્રયોમાં મૈત્રેય નામનો બોધિસત્ત્વ હોવાનું પણ લખ્યું છે. અર્થાત્ ઋદ્ધ-અવસ્થાની મિત્રોપાસના જેટલી જ અથવા તેથી વધારે પ્રાચીન વૈદિક મિત્રોપાસના હતી. તો તે જ સમયથી આર્યાવર્તમાં મિત્રોપાસક મિત્ર અથવા મૈત્રક વંશ આવ્યો આવતો હોય, તો તે અમભવિત નથી મનુસ્મૃતિમાં તે મંરકારહીન વૈશ્વની પ્રજાને મૈત્ર અને વૈદેહ ભતિનો પુરૂષ અયોમવ ભતિની સ્ત્રીથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે, તેને મૈત્રેયક કહેલ છે ^{૫૨} આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ નિદ્ધ થાય છે કે-મિત્ર અને મૈત્રક ભતિઓ એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી મૈત્ર અને મૈત્રેયક ભતિઓ વિદેશીય નથી, તેમ જ તે મન્ને ભતિઓ એક જ નથી, પણ જુદી જુદી છે.

વલ્લભી રાજ્યોના નામોમાં બદ્દાક, ધરસેનાદિ નામો તથા તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો દિવિરપતિ શબ્દ વિદેશીય જ છે, એમ માનવાનું શું કારણ છે? બદ્દાક અને ધરસેનાદિ શબ્દો તો શુદ્ધ મરકૃત બાપાના જ છે દિવિર શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે તેમ છતાં કદાચ તે શબ્દ વિદેશીય હોય, તોપણ દિવિરપતિ શબ્દ મંધિચિત્ર-હાધિકૃત અધિકારીની ઉપાધિ તરીકે યોગ્યેલો જોવામાં આવે છે વલ્લભી રાજ્યોની પેહેલા યવન, પાર્થીયન, ચક્ર વગેરે ભતિઓના રાજ્યો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થઈ ગયા હતા. તેઓના રાજકીય શબ્દો વલ્લભી રાજ્યોએ વાપર્યા હોય તો તેમાં અમભવિત જેવું શું જણાય છે? આજે શુદ્ધ રજપુતોના રાજ્યોમાં રાજ્યવહારની બાપામાં અનેક શરસી અને અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે, તે ઉપરથી તે રાજ્યોના રાજ્યો વિદેશીય છે, એવું અનુમાન થઈ શકે?

વર્ણની તાત્રપત્રોમા લખેલી મૈત્રક નામની જાતિ હતી, એમ સ્વીકારીએ, તો પણ નામની કોઇ સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ માનવાને જોઇએ તેવાં પ્રમાણો મળી શકતા તે તાત્રપત્રોમાથી આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને જ્ઞાન આપ્યાની હકીકત મળી આવે છે, તે શ્રી દેવદત્ત બાહરકર નામરોના પેઢેલો દેખાવ વલ્લભી રાજાઓની સાથે થયો હતો, કહે છે; તેમ જ તે તાત્રપત્રોમા પ્રતિબ્રહ્મિતા બ્રાહ્મણોમાથી કોઇ નામને અંતે મિત્ર છે જોવામા આવે છે તે ઉપરથી તેમજ આકેદ, શેહીલખડ અને મોરખપુરના શિક્ષકોમા રાજાઓના નામોની સાથે મિત્ર શબ્દ કાતરાયેલો હોવાથી, મિત્ર નામની સ્વતંત્ર હતી, એમ તેઓનું કહેવું છે.

વલ્લભી તાત્રપત્રોમા મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ પ્રતિબ્રહ્મિતા બ્રાહ્મણોની સાથે લખેલી તે નામરોના ધણા કાળથી ચાલતા આવેલા શર્મો છે, અને તે શર્મો જાતિ અથવા સૂચક છે, એમ તેઓની માન્યતા છે વસ્તુતઃ તે ઉપાધિઓ શર્મો નથી. મૂળ શર્મ જ એક ઉપાધિ છે અને બ્રાહ્મણવર્ણ સૂચક તેના અર્થ થાય છે. નામરો બ્રાહ્મણ વર્ણના તેથી તેઓના નામને અંતે શર્મ લગાડવાની જરૂર છે. શર્મની પેઢેલા મિત્રાદિ ઉપાધિઓ ક્વામા આવતી હોવાથી બ્યવહારમા તે ઉપાધિઓ શર્મસંગથી જોળખાય છે. પરંતુ તઃ તો તે ઉપાધિઓ આમુખ્યાયણોના નામો છે નામરોના સૌથી જુના પ્રવરાધ્યાયમા ત્રણે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે.—

મૂતિમયૌ નાગવત્તાં મિત્રદેવૌ ચ વર્મ ચ ।

ગુપ્તનન્દૌ ચ લોષઞ્ચ શર્મદાસૌ ચ દામ ચ ॥

ત્રાતવત્તૌ ચ શર્માણ આમુખ્યાયણસંજ્ઞકા ।

મુદ્રલેનૈવ મુનિના ચતુર્દશ દ્વિતીરિતા ॥૧૩

સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નામરખડ જેની ગ્ના મોક્ષમા મોડી છે. સ. ના ચારમા સૈકાના મા અથવા પાંચમા સૈકાના આરંભમા થઇ છે, તેમા પણ આમુખ્યાયણ વિષે ઉલ્લેખ મા આવે છે વડનગરનું પ્રથમ નગર નામ પાડનાર તથા ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોને રક્ષણ આપનાર ભત્રમચનું બીજું નામ પ્રભાવદત્ત હતું, એમ પણ કહેલું છે ૫૪ તેથી શર્મો તે ખરી રીતે આમુખ્યાયણજ હતો, એ નિઃસંશય છે. આમુખ્યાયણ શબ્દનો આપ્તેના શબ્દકોષમા અમુચ્ય ક્યાતસ્ય અપત્યમ્, એમ આપેલ છે, અને શબ્દ-કુમા ક્યાતવશોઽન્ન અથવા સત્કુલજાત. એવો આપેલો છે અર્થાત્ મિત્રાદિ ઉપાધિઓ નામરોમા લગનાદિક પ્રસંગે નામોની સાથે બોલાવવાનો રીવાજ છે, તે ઉપા-યો કુળના નામો છે, જાતિ અથવા શ્રેણીના નામો નથી કુળના નામો કુળમા કેઇ સાત પુરુષ થઇ ગયો હોય, તેના નામથી, અથવા તે પુરુષ જે ધધો કરતો હોય, તે થી, અથવા તે પુરુષ જે રાજા અથવા શેઠની મોકરી કરતો હોય, તે રાજા અથવા નામ ઉપરથી અથવા નિવાસગામના નામ ઉપરથી અથવા તેવા જ બીજા કારણથી બન્ય છે. ગુહ નામના પુરુષના નામ ઉપરથી ગોહિલવંશનું નામ પડ્યું છે આજે પણ ાગાંતિમા પ્રખ્યાત પુરુષોનાં નામો ઉપરથી આખા વંશના અથવા કુળના નામો પડેલા

૫૩ ૫ હિંત મારા કર પંચાલીકૃત નામરોત્પત્તિ, પૃ. ૧૨૫

૫૪ નામરખડ અ ૧૦૭ શ્લો. ૭૩—૭૪ તથા અ ૧૧૫ શ્લો. ૩ (વેંકટેશ્વર કાપ્યાનાની કપાયેલ ૨૬૬ પુરાણ,)

જોવામાં આવે છે. મિત્રહત્યાદિ પુરુષોના નામો ન હોવાનું કંઈ કારણ નથી. કાપરસ્યોમા વધારેમા વધારે તેવા ૧૦૦ ભિન્ન ભિન્ન નામોવાળા કુળો જોવામાં આવે છે; અને તે સંખ્યા મૂળ ૨૦ કુળોનો વિસ્તાર માત્ર છે.^{૫૫} અગ્નિપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે મિત્રસેનના મિત્ર, દત્ત, વસુ, ધૌપાદિ ૨૦ પુત્રપૌત્રાદિ થયા હતા, તેના ૨૦ વંશો થયા,^{૫૬} અને તે વંશોની આખાપ્રજાઓ થતા આજે ૧૦૦ વંશો જેટલો વિસ્તાર થયો છે. વાકાટક પ્રદેશના મહા રાજા શ્રી પ્રવરસેનના આસનપત્રમાં જે પ્રતિમહિતા આજ્ઞાઓના નામો છે, તેમાં શુદ્ધશર્મા, નામશર્મા, ભવશર્મા, ગૌણશર્મા, દેવશર્માદિ નામો જોવામાં આવે છે.^{૫૭} તેમજ પ્રજ્ઞાતરાજ દદ મહારાજના તામ્રપત્રમાં નન્દિ, ભાગિસ્વામી, દત્તસ્વામી, ધર, દામધર, બાવ, ધૌપ, ભદ્રિકામ વગેરે નામો જોવામાં આવે છે.^{૫૮} તો, નાગરોમા, કાપરસ્યોમા અને શ્રીમાળી આજ્ઞાઓમાં તેવા નામોવાળા પુરુષો ન થઈ ગયા હોય, એમ માનવાનું કારણ નથી. નામરો, કાપરસ્યો અને શ્રીમાળી આજ્ઞાઓમાં મિત્રહત્યાદિનામોવાળા વંશો છે, તેમ આદિ, શેઠિકાખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિક્ષાઓ ઉપર કેતરાયેલા રાજાઓના વંશનું નામ મિત્રવંશ હતું, એમજ અનુમાન થઈ શકે છે. તેજ મુજબ જમાળાના રાટીય અને વારેન્દ્ર આજ્ઞાઓમાં પણ ધૌપલી, નન્દી, ધૌપાલ, વસુપારી અને મૈત્ર વંશોના નામો જોવામાં આવે છે.^{૫૯} વર્તમાન કાળમાં જેમ એક ગાંધિમાં જુદા જુદા કારણોથી અનેક અવઢકો પડી ગયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ આમુખ્યાયણે પણ જુદા જુદા કારણોથી થઈ ગયા હતા પરંતુ તેટલાજ કારણોથી તે આમુખ્યાયણેને જુદી જુદી ભૂતિઓ અથવા શ્રેણીઓ માનવાનું સાહસ કરવામાં આવે તે વસ્તુ સ્થિતિના અગ્રાનુગૂળ પરિણામ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે મિત્ર-કૌપાદિ ભૂતિ અથવા શ્રેણીવાચક નથી પણ કુળ અથવા વંશ વાચક છે. તેજ પ્રમાણે મિત્ર અને મૈત્ર એકજ ભૂતિ ન હતી, અને મિત્રોપાધિ પુરુષો આજ્ઞાજી વર્ણના હતા, એમ વલ્લભી તામ્રપત્રો ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે. જો મિત્ર અને મૈત્ર એક ભૂતિ હોત અને મૈત્રકો વલ્લભી રાજાઓના યત્રુઓ હોત, તો તેઓ મિત્રોપાધિ પુરુષોને જ્ઞાન આપત નહિ. વલ્લભીરાજાઓ પોતેજ મૈત્રકભૂતિના હતા, એમ કહાય સ્વીકારીએ તોપણ મૈત્રક અને

૫૫ લાલ મોહનવિદ્યા નિધિકૃત સ્મૃતિ નિર્ણય (જાગ્રી) ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૨૫ તથા ૧૪૮-૧૪૯

૫૬

કાયસ્થસ્ય ત્રયઃ પુત્રાઃ વિરુચાતા જગતીતલે ॥

ચિત્રગુપ્તચિત્રસેનો વિચિત્રઃ તથૈવ ચ ॥ ૩ ॥

ચિત્રગુપ્તો ગતઃ સ્વર્ગે વિચિત્રો નાગસન્નિ ધૌ ॥

ચિત્રસેન પૃથિવ્યાં વૈ રૂપિ શાશ્વત પ્રવક્ષતે ॥ ૪ ॥

વસુર્ષો ગુહો મિત્રો દત્તઃ કરણ ધવ ચ ॥

મૃત્યુજ્યાનુકરણૌ ચિત્રસેનસુતા મુવિ ॥ ૫ ॥

કરણસ્યસુતા જાતા નાગો નાથઃ દાસક ॥

મૃત્યુજ્યાન્સસુદ્રૂતા દેવઃ સેનઃ પાલિત ॥ ૬ ॥

સિંહચૈષ્ઠ તથા પદ્માજ્ઞાતાક બહુસંકયકા ॥ ૭ ॥

૫૭ Indian Antiquary, Vol XII, p p 243-245

૫૮ તેજ, Vol XIII, p p. 82-84. ૫૯ સ્મૃતિ નિર્ણય (જાગ્રી ત્રીજી આવૃત્તિ),

પૃ. ૨૩-૨૪-૨૮-૨૯-૩૦

પત્ર એકજ નતિ હતી, એમ સિદ્ધ થતું નથી, કારણકે કોઈપણ તાત્પર્યમાં તેઓએ
તાને આદાણ હોવાનું લખ્યું નથી; તેથી ઉલટું, પ્રતિગ્રહિતા પુરુષોની ઉપાધિ મિત્ર, દત્ત,
દત્ત અને ઘોષ છતાં, તેઓને આદાણો કહ્યા છે.^{૧૦} આ તાત્પર્યો ઉપરથી પણ નામરો
ત્રક નતિના ન હતા અને આદાણ વર્ણના હતા એમ સુસ્પષ્ટ સ્થાપિત થાય છે. વળી
તર્જાનકાળમાં પણ જ્યારે જ્યારે નામરોમાં મિત્રદત્તાદિ આયુધ્યાયણોનો ઉપયોગ કરવામાં
 આવે છે, ત્યારે ત્યારે પ્રથમ પુરુષનું નામ, પછી તેનું આયુધ્યાયણ અને ત્યાર પછી આદાણ-
 વર્ણ સૂચક વર્ણપદ-એમ ત્રણેનો સાથે ઉપયોગ થાય છે; જેમકે મેતીલાલ મિત્રશર્મા,
 હનલાલ જ્ઞાનશર્મા, અમૃતલાલ ઘોષશર્મા વગેરે-કામરૂપી પોતે ક્ષત્રિયવર્ણના છે, એમ
 લેઈ કરવાને માટે તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, અને લખે છે; તેથી તેઓએ પણ
 થમ નામ, પછી મિત્રઘોષાદિ અવટક અને પછી ક્ષત્રિયવર્ણસૂચક વર્ણપદ લખવાનો
 વાજ શરૂ કર્યો છે તે પ્રમાણે હવે તેઓ સરસ્વત્ર ઘોષવર્મા યોગેશ્વરદત્તવર્મા-વગેરે
 ખતા જોવામાં આવે છે.^{૧૧}

વળી શ્રીયુત દેવદત્ત બાહરકર કહે છે તેમ આહમાન, પ્રતિહાર આલુક્ય, કદબ, સિદ્ધ
 ને શુભરાદિ નતિઓ જેમ હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવ્યાનું સાબીત થાય છે, તેમ
 નભીરાજનો મૂળ પુરુષ અથવા મૈત્રક નતિ હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવી છે, એમ એક
 યુ તાત્પર્યમાંથી અથવા ઇતર કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી બદાઈની રાજ્ય-
 તાપના હૂણોની સમઠાલીન હોવાને લીધે જ તેઓ (વલ્હીરાજઓ) વિદેશીય હતા, એમ
 ઇ પણ રીતે અનુમાન થઈ શકતું નથી. કામરૂપી ગંગાના કનોજથી ગયા હતા, તે
 ત્ય છે, પરંતુ કનોજ કામરૂપીનું મુળનિવાસસ્થાન ન હતું. કુરુક્ષેત્રાન્તર્ગત કાષ્ઠવલ્લ દેશમાં
 યો પ્રથમ વસતા હતા, એમ ઉમેશ્વરદત્ત જ્ઞાતીએ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો આપી
 લેઈ કહ્યું છે.^{૧૨} તેજ કુરુક્ષેત્રમાંથી નામરો પણ પ્રથમ હાલ જ્યાં વસનર છે, તે સ્થળે
 પીને વસ્યા હતા, એમ નામરૂપી ઉપરથી અત્ત પર સિદ્ધ કરવામાં આવશે અનુસ્મૃતિમાં
 ક્ષેત્રને અદ્વાર્તનો અંતર્ગત દેશ ગણેલો છે, અને ત્યાં વસનારા આદાણોને અદ્વાર્ષિ એટલે
 હ આર્ષ ગણેલા છે. તે રીતે જોતાં પણ વલ્હી તાત્પર્યમાં નામરોને આદાણો લખ્યા
 , તેને પુષ્ટિ મળે છે

હવે માત્ર નામરો હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, તેનું અનુમાન ઉપજવવાને

૧૦ આનન્દપુરવાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણસ્કંદત્રાત, આનર્તપુરવાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણરુદ્રવોષ,
 નર્તપુરવિનર્ગત બ્રાહ્મણવિષ્ણુમિત્રાય, આનર્તપુરવિનર્ગત ચલ્લમીવાસ્તવ્યબ્રાહ્મ-
 મદ્દારકપુત્ર, આનર્તપુરવિનર્ગતબ્રાહ્મણકેશવમિત્ર, આનન્દપુરવિનર્ગતબ્રાહ્મણ-
 ન્દકપુત્રબ્રાહ્મણગોપદત્ત—ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ત્રિમાસિક પૃ ૪, અંક ૧, પૃ. ૨૦-૨૩.

૧૧ કામરૂપપત્રિકા (બંગાળી માસિક) પૃષ્ઠ, બંગાળ ૧૩૨૩, પૃ ૧૧૦.

૧૨ તેજ, વૈશાખ, બંગાળ ૧૩૨૨.

૧૩. સરસ્વતીદશઘટ્યોર્ધ્વેવનધોર્ધ્વનન્તરમ્ ॥

તં દેવનિર્મિત વેશં બ્રહ્માર્ષી પ્રચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

કુરુક્ષેત્ર મત્સ્યાજ્ઞ પચ્ચાલાઃ શૂરસેનકા. ॥

યથ બ્રહ્માર્ષિવેશો ચૈ બ્રહ્માર્ષીવનન્તરમ્ ॥ ૧૮ ॥

અનુસ્મૃતિ અ. ૨. શ્લો. ૧૭-૧૮.

માટે એક જ બાબત રહે છે. પ્રમોદના નામનો વડનગરની નામરસાતિની ઉપસાતિ છે; તેઓ પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે. મણુવેદના ભાષ્યકાર મહીધર પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે.^{૧૪} આહવાન, કદળ અને સિદ્ધ જાતિઓ પણ અહિચ્છત્રીય આવી હતી, એમ કેટલાક લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાબ અને સતલજ નદી-ઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું તે પ્રદેશમાં અહિચ્છત્રની નજીક હાલ બધા કાગડા ગામ છે, ત્યાં નગર અથવા નગરકોટ નામનું ગામ હતું. તે ગામથી અમુક જાતિનો સમવાય વર્તમાન વડનગર ગામમાં જમને વસ્યો, તેઓએ તે ગામનું નામ નગર પાડ્યું, અને પોતાને નાગરસંસારી ઓળખાવવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે તેજ જાતિનું બીજું ટોળું બુલ્લંદશહરમાં ગયું; આજ ત્યાં શુર્જર નામનો છે, તેઓ તે જાતિના અને તે ગામના છે, તેજ પ્રમાણે શુર્જરાતમાં નામર વાણીવાળી જાતિ, જટોમાં નગર નામની જાતિ-વગેરે બધા બધાં નાગરસંસારી ઓળખાતી જાતિઓ છે, તે સઘળી નગરકોટમાંથી જ તે તે સ્થળોએ ગઈ હતી, અને તેજ કારણથી તેઓની નાગરસંસાર પહેલી છે એ પ્રમાણે શ્રીકૃત દેવદત્ત બાહારકરની વિવાદકોટિ છે.

પરંતુ પ્રમોદ પોતે અહિચ્છત્રના હતા, તેથી વડનગરનામનો શૂળ નગરકોટના નિવાસીઓ હતા, એમ માનવાને કંઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી; પ્રત્યુત, નાગરખડમાંથી તો તેઓ કુરુક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગરખડમાં કોઈ પણ સ્થળે અહિચ્છત્રનું નામ લખેલું જોવામાં આવતું નથી છતાં પ્રમોદ પોતાને આ માટે અહિચ્છત્રીય કહે છે? તે પ્રશ્નનું સમાધાન નાગરખડમાંથી જ થઈ શકે છે નાગરખડમાં લખેલું છે કે-વડનગર જેનું શૂળ નામ ચમત્કારપુર હતું, તે ચમત્કારપુરના રાજાઓના ભયથી કેટલાક ગોત્રના બ્રાહ્મણો હિમાલયમાં ભાગી ગયા હતા, ત્યાંથી ઇંદ્રે તેઓને સમજાવીને ચમત્કારપુરમાં પાછા આવ્યા.^{૧૫} આ બ્રાહ્મણો ગર્તાતીર્થમાં વસ્યા હતા; અને તેઓની આશ્રિત ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મ-

૧૪ મત્રમહોદધિ, તરંગ ૨૫ શ્લો. ૧૨૧

૧૫ હિન્દોડિય વિષ્ણુવાક્યેન હિમવંતં સમાગતં ॥

પેરાવત સમારુદ્ધ નાગેન્દ્રં પર્વતોપમમ્ ॥ ૧ ॥

તત્રાપદ્યયૃષીસ્તાન્સ ચમત્કારસમુદ્ભવાન્ ॥ ૨ ॥

હિન્દ્ર ઉવાચ ॥ હાટકેશ્વરજ ક્ષેત્રં ત્યક્ત્વા તીર્થમયં શુભમ્ ॥

કસ્માદત્ર સમાયાતા હિમાર્તિજનકે ગિરૌ ॥ ૧૨ ॥

બ્રાહ્મણા ઠુચુ । અસ્મામિસ્તેન લોભેન ત્યક્તં સ્થાનં નિજં હિ તત્ ॥ ૨૩ ॥

અપરં તત્ર મૂળોડસ્તિ લેષો લાનપરઃ સદા ॥

આનર્તાશ્ચિપતિર્હ્યાતઃ સર્વમૂર્મૌ સદૈવ સ ॥ ૨૭ ॥

લ્લપતિ વિવિધં લાનં હસ્ત્યશ્વકનકાદિકમ્ ॥

યદિ તત્ર ન ગૃહ્ણીમસ્તદા કોપ સ ગચ્છતિ ॥ ૨૮ ॥

મૂળાલે કોપમાપન્ને સ્વજનેષુ વિરોધિષુ ॥

સિદ્ધિર્નાં તપસોડસ્માક તેન ત્યક્ત નિજં પુરમ્ ॥ ૨૯ ॥

હિન્દુક્તાસ્તેન તે સર્વે શક્રેણ સહ તત્ક્ષણાત્ ॥

કલ્પપશ્ચ કૌણ્ડિન્ય ઉક્ષણાશઃ શાર્કલો દિવઃ ॥ ૪૬ ॥

લેજલાપશ્ચૈવ લઘુ કાપિલ્લો લિક્ષ્મણ ॥

પત્નુલાલ્લકં ગ્રામમિન્દ્રેણ સહ પાર્થિવ ॥ ૪૭ ॥

અ. ૨૦૭.

થી આવતી હતી. તેઓ ચમત્કારપુરના રાજાઓ પૌરોહિત્ય પણ કરતા હતા.^{૬૬} તે બ્રાહ્મણોનું હિન્દુત્વથી આવ્યા હતા, એવી માન્યતા ચાલી આવે છે.^{૬૭} આજ કારણથી તેઓ અહિન્દુત્વથી આવેલા છતાં ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતાની જાતિમાં દાખલ કર્યા હતા. ૧૧ જે કાળમાં અહિન્દુત્વથી આવેલા, પ્રતિહાર, કદંબ અને સિદ્ધ જાતિઓ આવી હતી, કાળમાં અથવા દૂષુ અને મૈત્રક જાતિઓના કાળમાંથી જ નાગરોનો પ્રથમ દેખાવ થાય તેમ પણ નથી. ઈ. સ. ૧૧૪૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) ની સાલની વડનગરની કુમારપાળાસ્તિની પેઢેલા પણ નાગર જાતિના અસ્તિત્વના ધણા લિખિત આધારો મળે છે. ઇ. સ. ૬૬ માં અણ્ણીસવાડપાટણનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ વામનના પુત્ર લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિ વ્યસ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેઓએ પોતાના વંશનો જૂતાત આપ્યો છે; ઉપરથી તેઓના વંશના પૂર્વજોનો ચૂળ પુરૂષે ધણા વર્ષો પેઢેલા વડનગરથી કાઢીએ નિવાસ કર્યો હતો, એમ જણાય છે.^{૬૮} ઇ. સ. ૭૪૬ (વિ. સં. ૮૦૨) ના વનરાજા તામ્રપત્રના એક શ્લોકમાં નાગરજાતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે.^{૬૯} વરાહપિહિર-બૃહત્સંહિતામાં અને તે પેઢેલા ઝોઝામાં ઝોઝા ૧૦૦ વર્ષ પેઢેલા રચાયેલી કાશ્મીર હેતામાં પણ જાતિસૂચક નાગર શબ્દ જોવામાં આવે છે.^{૭૦} નાગરોના મળી આવતા ૧૧ પ્રવરાધ્યાયોમાં ઉપર્યુક્ત આયુષ્યાવયો વિ. સં. ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) થી પ્રસિદ્ધ છે, એમ લખેલું છે.^{૭૧} તે ઉપરથી ઉપર કહેલી સધળી જાતિઓનો હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ, તે પેઢેલા ધણા વર્ષોથી નાગરજાતિ વડનગરમાં વસતી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧ ઉલ્લેખ, તે જાતિ નગરકોટમાંથી આવ્યાનું અનુમાન ઉપજાવે, તેવું પ્રમાણ મળી આવતું નથી.

શ્રીયુત દેવદત્ત બાંસકર ત્રૈતિક જાતિને શુન્દરજાતિની એક શાખા મણે છે; અને તેજ સ્થળે નાગરોમાં શુન્દરજાતિનું સાર્થક છે, એમ તેઓની માન્યતા થયેલી છે. પરંતુ ત્રૈતિકજાતિને 'રજનિ સાથે કંઈ પણ સંસર્ગ' હતો, એમ માનવાનું કારણ મળતું નથી, તેજ રીતે નાગરજાતિને કોઈ અથવા શુન્દરોની સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને પણ કંઈ આધાર તો નથી. શુન્દરજાતિ બાંસકર શુન્દરજાતિની બાંસકર હતી અને રાજસ્થાનની ઇતર બાંસકરોની. તેની મૂળ ઉત્પત્તિ પાકાડી નામની બાંસકર છે, એમ તેઓ માને છે. શુન્દરજાતિ બાંસકર જાતિ ગમે તેમાંથી હોય, પણ તે બાંસકર બોલનારા સધળા મનુષ્યો એક જ જાતિનાં હોવાનું કારણ નથી. જો એમ હોય તો અમેરિકામાં વસતી નિગ્રોજાતિ જે હાલમાં અંગ્રેજી બોલે છે, તેને એઓસેક્સન જાતિ માનવી પડે. તેમ છતાં પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ'—એ નામના લેખમાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ

૬૬. નાગરખંડ અ. ૧૨૫. તથા ૧૨૬

૬૭. પાંડિત મ. ગારા કર પ. ચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૩૮

૬૮. ત્રિમાસિક, પુ. ૬ અ. ૩, પૃ. ૬૦.

૬૯. શ્રીમાલી ઉત્તપાલાશ્ચ પૌરવાતાશ્ચ નાગરાઃ ॥

લિપિકાલા ગુર્જરા મોહા, ચે વાયુવટવાસિનઃ ॥

બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૮૧.

૭૦. વરાહપિહિરેનું બૃહત્સંહિતા, અ. ૧૬ અને તેની ઉપર બૃહત્સંહિતાની ટીકામાં કારણ તામાંથી કરેલો ઉલ્લેખ. શ્લોક ૧૧-૧૨.

૭૧. ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અ. ૧, પૃ. ૧૭

કર્તું છે કે-નાગરી લિપિ વડનગરમાં વસતા નાગરોએ જ શીખી કાઢી છે. મદ્રાસ ધલાહામાં વસતી નાગર-ઉપગ્રાંતિ હજુ પણ તેજ લિપિનો ઉપયોગ કરે છે.^{૭૨} તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે-ગુર્જરાતિ ભાષા અને તે સમયમાં ચાલતી લિપિ સાથે નાગરોને કંઈ પણ સંબંધ ન હતો. હાક્ટર ગ્રીવર્સને ગ્રીયુત દેવદત્ત ભાડારકરના લેખની સમાલોચના કરતાં નગેન્દ્રનાથના પ્ર-ભાષિને વજનદાર ગણેલા છે.^{૭૩} અર્થાત્ ભાષાના કારણથી પણ નાગરો અને ગુર્જરાને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

બ્યારે એમ છે, ત્યારે એક પ્રશ્ન રહે છે કે-હિંદુસ્થાનમાં બિન્ન બિન્ન સ્થળોએ જુદી જુદી જાતિઓના નાગર સંઘાવાનું ઉપગ્રાંતિઓ છે, તેનો ખુલાસો શી રીતે થઈ શકે છે? તેનો ખુલાસો કદાચ ન થઈ શકતો હોય, તો પણ માત્ર આદ્યજ્ઞ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્યેઓઓમાં^{૭૪} પણ નાગર નામની ઉપગ્રાંતિઓ છે, તેજ હકીકત એવી છે કે-એકજ જાતિ હિંદુઓની નિકૃષ્ટતમ ગ્રાંતિથી આરંભીને ઉત્તમોત્તમ ગ્રાંતિમાં દાખલ થઈ જાય, તે કેવળ અશક્ય અને અસંભવિતજ છે. છતાં, તે પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થઈ શકે તેમ છે. નાગર-ગ્રાંતિના વડનગર, વિજયનગરાદિ ૭ વિભાગો થયે કંઈ વિશેષ કાળ બતાવી શકાય નથી. તે સમયમાં અને તેની પહેલાં જેઓને ગ્રાંતિથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવતા હતા, તેઓ બાહ્ય કહેવાતા હતા. આજે પણ પ્રત્યેક વિભાગના બાહ્યો અથવા વાયડો છે, તેમજ કોઈ પણ વિભાગ સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનાર સ્વતંત્ર નાગરબાપડોના વિભાગ પણ છે. ^{૭૫} તે બાહ્ય નાગરો બિન્ન બિન્ન સ્થળોએ જઈને તે તે સ્થળોની અનુકૂળતા પડતી ગ્રાંતિઓ સાથે લક્ષ્યસંબંધથી જોડાઈ જતા હતા, અને એ રીતે લક્ષ્યથી ધૃતર ગ્રાંતિઓ સાથે જોડાયેલા મનુષ્યોની પ્રજા તેમજ તે પ્રજા સાથે સંબંધ રાખનારા તે તે ગ્રાંતિના મનુષ્યોનો પૃથક્ વિ-ભાગ પડી જતો હતો. આ પ્રમાણે જે જે ગ્રાંતિઓમાં તેવા પૃથક્ વિભાગો પડી જતા હતા, તે વિભાગો તે તે ગ્રાંતિઓની ઉપગ્રાંતિ ગણાવવા લાગી, અને તે ઉપગ્રાંતિઓ નાગર સંઘાથી ઓળખવા લાગી. ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ-સંબંધી ગ્રાંતિઓમાં એટલી બધી નાગર સંઘાવાળી ઉપગ્રાંતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનો જો કંઈ પણ સંભવિત ખુલાસો હોય, તો તેજ ખુલાસો છે. જો એમ ન હોય તો પાળખની વાચવ્ય સરહદ ઉપર નાગર નામના પ્રાંતમાં વસનારી નાગરસંઘા ધારણ કરતા છતાં યુસલખાન ધર્મ પાળનારી જાતિના સામુદ્રિક લક્ષણો આર્યજાતિના લક્ષણો સાથે મળતા આવે છે, તેનું શું કારણ છે? સર હરબર્ટ રીઝલીએ માનવાર્જ પરિમિતિના કોષ્ટકમાં તેઓને તુર્ક-પરની જાતિમાં મુકેલ છે; પરંતુ તેઓ પોતેજ તેઓને માટે કહે છે કે-“ તે જાતિની જે વિગતો મળી આવી છે, તે બહુ અપૂર્ણ છે; વિશેષ અન્વેષણ કરતા તે જાતિ શુદ્ધ આર્ય હોય, એમ સંભવિત જણાય છે.”^{૭૬} તેજ પ્રમાણે જાઠ જાતિમાં પણ નાગર નામની ઉપગ્રાંતિ છે. જાઠ અને રજપૂતોને સર

૭૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol LXV P 1, No 2, p 114-113

૭૩ Indian Antiquary, May 1911, p. 152

૭૪ People of India by H. Risley (3rd ed), p 35

૭૫ Census of India (1901) Vol IX. P. I Ch 8, Castes & Tribes (of Bom Pres.)

૭૬ People of India by H. Risley, p. 35

રીઝલીએ માનવાર્જ પરિમિતિ પ્રમાણે શુદ્ધ આર્થિક ગણેશ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે નાગરમુસલમાનો અને નાગરભટ્ટો જેઓના સામુદ્રિક લક્ષણો હિંદુ-ની બહારની જાતિઓ સાથે મળતા આવતા નથી, તેઓ હિંદુસ્થાનની બહારથી આવીને થાનની સરહદ ઉપર અથવા પંજાબ અને રજપૂતાનામાં વસ્યા ન હતા; પરંતુ વડનગ-બહિષ્કૃત થયા પછી તેઓ તે તે સ્થળોએ જમીને વસ્યા હતા અને ત્યાંની જાતિઓમાં ગયા હતા. બહાર નામનું માત્ર યુલ્લેસકર નગરથી ૨૧ માઇલ દૂર ગંજાનહીને સ્થિત છે. ત્યાંના નાગરબ્રાહ્મણો ઔરંગઝેબના વખતમાં મુસલમાન થઈ ગયા હતા, તે હાસિક પ્રમાણે ઉપરની કથનને સંપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે. ૭૮

એ સંધળી હકીકતો ઉપરથી સહજ પ્રતીત થાય છે કે—નાગરજાતિ વિદેશી જાતિઓની જાતિ છે, તે કથનના કેવળ અસંભવિત અને પ્રમાણસ્ય છે.

(૩) 'શિવજીએ નાગરોને ઉત્પન્ન કર્યા' તે દંતકથાનું અપ્રામાણ્ય.

બોમ્બે જેઝીરીયર (પૃ. ૬ બા ૧)માં ૨૮ રા, શ્રી ભીમભાઈ કૃપારામે યુજરાતના મુ. વિષેની હકીકતોને કહેલ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. યુજરાતના નાગર મુ. વિશે તેઓએ જે દંતકથાઓ સંગ્રહી છે, તે પૈકી 'શિવજીએ ચોખાના ઘણામાંથી તિના નાગરો ઉત્પન્ન કર્યા,' તે કથાનું મૂલ શાલાખડના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં તથા ૧૬માં છે, જેમ ભરતપુરની ઇંગ્રેજ નિશાળના હેડમાસ્ટર રા. શ્રી ગગાજી ૨૧ જાણીએ ભાષામાં રચેલ નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. તે પુસ્તકમાં એવી ૧ આપવામાં આવી છે કે—

'હિમાચલ રાજની પુત્રી પાર્વતીજીના વિવાહસમયે બ્રહ્મદેવ આચાર્યજી હતા. તેઓ જીજનું સૌન્દર્ય જોઈને મોહિત થઈ ગયા. બ્રહ્મદેવના આવા નૈર્જલ્યથી શિવજી કોપાલમાન અને તેઓને આચાર્યજી દ્વારા કર્યા વિવાહવિધિ આગળ ચલાવવા માટે તેઓએ ૧૧ કપોળ ઉપર ચોઢેલા અક્ષતોમાંથી અરાહ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેમાંના બાર મુને દેવકન્યાઓ પરણાવી, અને તેઓને હાટકેશ્વરસ્થાનમાં નિવાસ કરવાની તથા પતિ-વહિ કરવાની આજ્ઞા કરી. કષ્ટક કાલાન્તરે તે ૧૨ બ્રાહ્મણોના ૭૨ પુત્રો થયા, અને તે મૂળ પુરુષોના વંશજો નાગરો કહેવાયા તેમજ ૭૨ ગોત્રો તેઓમાં પ્રચલિત થયા. ૭૯

૨૧ રા. શ્રી ભીમભાઈ કૃપારામે તેના સંબંધમાં બીજી એક કથા એવી કહી છે કે— પોતાના જમાતા શ કરને પોતે કહેલ યજ્ઞમાં આગ તણ નહિ કરવાથી તેમજ સંધળા મુ. તે યજ્ઞમાં ગયેલા હોવાથી શ કરે છે બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે છે બ્રાહ્મણોને લોકમાં મોકલાવ્યા. ત્યાં તેઓને નામ લોકો સાથે કલહ થયો. નાગોથી અગાધિત રહે-શ કરે તેઓને નગર નામનો મત્ર સીખવ્યો અને તે ઉપરથી તેઓ નાગરો કહેવાયા.' વસ્તુતઃ કવિએ નાગરોત્પત્તિ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત દંતકથા આ-વી છે, ભાવનગરના પ્રમોદરા કવિ જગન્નાથે નાગરસ્તમહોદય નામનું સંસ્કૃત

કામ્ય રચ્યુ છે, તેમા પશુ તેજ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ નાગરો હજુ પશુ પોતે હાટકેશ્વરના સતાનો છે, એમ માને છે

પરંતુ શાલાખડ નામનો મૂલ કોષ પ્રસિદ્ધ પુરાણનો ભાગ હોય, એમ લાગતું નથી મહા સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડમા કેદારખંડ નામનો અંતઃખંડ છે, તેમા દક્ષકન્યા સતી સાથે તથા હિમાચલની પુત્રી પાર્વતી સાથે શિવજીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે તે બન્ને સ્થળોએ શિવજીએ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યાની હકીકત લખી નથી. મહાપુરાણ સિવાય સ્કંદ પુરાણ નામનું એક ઉપપુરાણ પશુ છે તેમા ગુજરાતના અને દક્ષિણના બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિની કથાઓ આપવામા આવી છે. તે ઉપપુરાણની સન્દર્ભમારસ હિતા અને શ્રાદ્ધરી સહિ તામા નાગરખંડોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે. કદાચ તે સ્થળે ઉપર્યુક્ત કથા કહેવામા આવી હોય પરંતુ તે મૂલ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી તે વિશે કંઈ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી.

પરંતુ અરાધ મહાપુરાણો જેઓની ઉપર કંઈક વિશ્વાસ રાખી શકાય, તેમાના એક પશુ પુરાણમા નાગરોત્પત્તિ વિષેની ઉપર કહી તેવી કથા જોવામા આવતી નથી, બ્રહ્મપુરાણ પૂર્વભાગ, પદ્મપુરાણ સુષ્ટિખંડ અને વાયુપુરાણ ઉત્તરભાગમાં શિવપાર્વતીના વિવાહનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે. શિવપુરાણની ધર્મસંહિતામા દક્ષકન્યા સતી સાથે તથા હિમાચલપુત્રી પાર્વતીજી સાથે શિવજીના વિવાહોના વર્ણનો છે. તે કોષ પશુ પુરાણમા બ્રહ્મદેવના મનોવિકાર વિશે અથવા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ વિશે કંઈ પશુ ઇસારો જોવામા આવતો નથી. મહા સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ જેમા નાગરોત્પત્તિનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામા આવ્યું છે, તેમા બ્રહ્મદેવના મનોવિકારને લીધે સ્ખલિત થયેલા વીર્યમાથી વાલ્મીકિયોની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ કહ્યું છે.^{૭૬} મહા વામનપુરાણમા પશુ તેનેજ ચળતી કથા છે.^{૮૦}

એ તો નિર્વિવાદ છે કે-વઢનગરમા આવીને વસેલા નાગરો મૂળે તો એકજ ગાતિના હતા. કાલાન્તરે અજમેરનો ચુહાણ રાજા વિસલદેવ જે ઇ સ. ૧૧ મા સૈકાના અંત્ય ભાગમા થઈ ગયો છે, તેણે વિસનગર વસાવીને તે ગામ વઢનગરના કેટલાક બ્રાહ્મણોને ફાનમા આપ્યું,^{૮૧} ત્યાર પછી વિસનગરાદિ ૭ ગાતિઓ થઈ, તેથી શિવજીએ એકી સાથે ૭ ગાતિના ૭ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તે કથા કેવળ ઇતિહાસિક દ્રે છે શાલાખડમા શિવજીએ ૧૮ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેઓના ૭૨ પુત્રો ઉપરથી નાગરોના ૭૨ ગોત્રો થયા, એમ લખ્યું છે. પરંતુ નાગરખંડમા^{૮૨} તેમજ નાગરોના પ્રવરાધ્યાયમા^{૮૩} જે ૭૨ ગોત્રો ગણાવ્યા છે, તે સમજા વૈદિક ગોત્રો છે. શિવજીએ વૈદિક બ્રાહ્મણોથી જુદા બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા હોય અને તે બ્રાહ્મણોની ગોત્રો પ્રવર્ણા હોય તો વૈદિક ગોત્રોથી તે ગોત્રો જુદા હોવા જોઈએ તેથી શાલાખડ અથવા કેદારખંડમા આપેલી કથાઓનું અપ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે

છતાં નાગરો પોતે હાટકેશ્વરના સંતાનો છે, એમ માને છે, તેનું કંઈ પશુ કારણ હોવું જોઈએ. નાગરોનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, હાટકેશ્વર ઉપર હજુ પશુ તેઓની મહા ટકી

૭૬ નાગરખંડ અ. ૭૬

૮૦ વામનપુરાણ અ. ૫૩

૮૧ Ajmer by H B Sarda p 152

૮૨ નાગરખંડ અ. ૧૧૩

૮૩ ત્રિમાસિકનો વખાનો પુ. ૨ અ. ૧

છે. વડનગર તુટયા પછી અને મુખ્ય શ્રાતિના વિભાગો પડી ગયા પછી તેઓનું એકમ ૧૧૪ રહે તેમજ જુદે જુદે સ્થળોએ વિસ્તરાઈ જવા છતાં ધર્મીભાનની ભાવના સતત વ રહે, તેવા હેતુએ ઉપરની કથાને જન્મ આપ્યો હોય એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(૪) નાગ અને બ્રાહ્મણ કન્યાથી નાગરોત્પત્તિની દંતકથાનું નિર્મૂલત્વ.

જોએ જેઝીડીપરમા નાગરોત્પત્તિ વિશે એક કથા એવી લખવામાં આવી છે કેાઇ રાજાને કુટુંબવ્યાધિ થયો હતો, તેની શ્રાતિ કરવાને કેાઇ મદારીએ તે રાજાને માંસ ખવડાવ્યું. તેથી રાજાનો વ્યાધિ તો શ્રાત થયો, પણ તેને કેાઇ તરફથી એમ ૧૧૫ આ બાબત કે મદારીએ ખવડાવેલું માંસ સાધારણ સર્પનું ન હતું પરંતુ નાગનું હતું. ઉપરથી રાજા મદારી ઉપર કોપે બરાબો. મદારીએ કહ્યું કે-“ આપને જે માંસ ખવડાવ્યું છે, તે સાધારણ સર્પનું જ છે, નાગનું નથી. નાગ તો આપણા નગરની સરોવરમાં વસે છે, તે હજુ પણ હયાત છે. ” તેની ખાત્રી કરવાને રાજા સરોવર ગયો, ત્યાં નાગે તેને મારી નાખ્યો. ત્યાર પછી તે નાગ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને ગર ગયો, અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ કન્યાને પરણ્યો. તેના વંશજો નાગરો કહેવામાં ”

હિંદુસ્થાનની કેટલીક શ્રાતિઓનો એવી રીતે નામજાતિ સાથે સંબંધ હોવાની કથાઓ લેત છે સુન્દરાતના ભટ્ટ મેવાડાના મૂળ પુરૂષો નામકન્યાઓને પરણી લાવ્યા હતા, ૧ દંતકથા નોંધાઈ છે.^{૮૪} ઉત્તર હિંદુસ્થાનના અમરવાલ વૈશ્યોમાં હજુ પણ એવી ખતા છે કે તેઓના વંશમાં કેાઇ પૂર્વજે નામકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. દિલ્હીના રવાલ વૈશ્યોમાં હજુ પણ નાગદેવની ઉપાસના કરે છે.^{૮૫} ગૌડબ્રાહ્મણોની ઉપશ્રાતિના નાગવાન અને નાગવાલ નામની શ્રાતિઓ છે.^{૮૬} છેા નાગપુરના રાજાઓ જેઓ ૧ને નામવંશીય કહે છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિશે પણ નામસ્થાપણો માટે કહેવાતી દંત-જેવી દંતકથા પ્રચલિત છે. તે દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે કે કેાઇ નામ મતુષ્યનું ધારણ કરીને કાશીના બ્રાહ્મણની કન્યા પરણ્યો હતો. તેના વંશજો તેજ નામવંશીય ૧ઓ છે.^{૮૭} મથુરાની આસપાસ વસતી અહિવાસી નામની એક ક્ષત્ર જાતિ છે, તે વેશવાનો ધર્મ કરે છે. તે જાતિ વિશે દંતકથા એવી છે કે-તેઓ સૌભરી ઋષિના પ્રમમાં મરૂડના ભયથી નાશી આવેલ અહિના વંશના છે. બલદેવજીના પંથમાં પશુ ૧ને અહિવાસી કહે છે.^{૮૮}

એક વેદકાળથી અહિજાતિ અથવા નામજાતિ વેદોમાં તેમજ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે નો કદો. શત્રુ વૃત્ર અહિ જાતિનો હતો.^{૮૯} ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડલનું ૧૮૬ મુ આપુ ૧ સાર્પરાત્રી એટલે કેાઇ નાગરાજની રાણીએ રચ્યુ છે, એમ પ્રતીત થાય છે.^{૯૦} મહા-

૮૪ સુન્દરાત સર્વસંગ્રહ પૃ ૫૪

૮૫ શાસ્ત્રાચાર્યકૃત Castes & Sects, પૃ. ૨૦૫

૮૬ તેજ, પૃ ૫૩

૮૭ People of India by H. Risley (2nd ed) p 73

૮૮ હિંદી વિશ્વકોષ, પુ ૨ પ ૪૬૭.

૮૯ ઋગ્વેદ મં ૧ સુ ૩૨.

૯૦ યજુર્વેદ, આર્ષાનુક્રમણી મ. ૧૦ શ્લો. ૬૮.

ભારતના કાળમાં પશુ મગા નદીને ઉત્તર તીરે, કુરુક્ષેત્રમાં, ખાડવવનમાં અને ઇક્ષ્વતી નદીને તીરે તેઓનું સમૃદ્ધિશાલી રાજ્ય હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૯૧} પાડવોએ ખાડવવન બાળીને અને જનમેજયે તેઓની સાથે ધોર સંગ્રામ કરીને તેઓનો નાશ કર્યો હતો. મગાદાર પાસેના પ્રદેશના નામરાજની કન્યાને અર્જુન પરણ્યો હતો.^{૯૨} તે ઉપરથી તેમજ મથુરાની પડોશમાં કાલીય નામને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો,^{૯૩} તે ઉપરથી નાગભોકોનું તે સમયમાં હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં રાજ્ય હતું, તે સિદ્ધ થાય છે હરિવંશ (અ. ૩૭) માં કલા પ્રમાણે મદુરાજને નામકન્યાથી મળેલા બે પુત્રોએ દક્ષિણમાં સલાદ્રિ પર્વતની આસપાસ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.^{૯૪} એમ જણાય છે કે-કાશ્મીરના મૂળ નિવાસીઓ નાગભોકો હતા. કાશ્મીરના પ્રથમ રાજા મેનદે તેઓને હરાવીને ત્યાં આર્યરાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, અને ૪૯ માં રાજા જ લોકે તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો હતો.^{૯૫} ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર આધાર, તાતાર તેમજ પંજાબમાં ભાગી ગયા હતા. રાજા રણાદિત્ય ચિનાય નદીને સામે તીરે જ્યાં તેઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્યાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેઓની રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો.^{૯૬} ઇ. સ. ના ૨ જી, ૩ જી અને ચોથા સૈન્યમાં નવકુલના નાગભોકોનું રાજ્ય મથુરા, અર્વાચીન કાન્તિપુરી, ભરતપુર, ધોળપુર, ગ્વાલીયર, બુદેલખંડ, બિસ્તા અને સાગરમાં હતું.^{૯૭} તે વચ્ચના છેલ્લા રાજા મગપતિનામ ને મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો, એમ અલ્હાબાદના એક શિલા લેખથી જણાય છે.^{૯૮}

આ સર્વ હકીકતથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે-પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક પ્રદેશોમાં નાગ ભોકોનું રાજ્ય હતું. પુરાણો પ્રમાણે તેઓ કસપ પ્રજા-પતિની પૃથક્ સૃષ્ટિ હતી,^{૯૯} અર્થાત્ અનાર્ય હતા, નાગભોકોનું પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ પણ અમેરિકામાં હાલ સુધી નાગભોકોની વસતિ હતી, તેમજ નાગવંશીય લીડીમાન રાજાએ ધણી દેશો જીતી લઈ તાબે કર્યા હતા.^{૧૦૦} લેડખીટરે એક સ્થળે લખ્યું છે કે-આલ-લાટીસમાં વસતી મનુષ્યની ચોથી મુખ્ય જાતિની ટોચેના નામની ઉપજાતિ હતી, તે જાતિના મનુષ્યો નાગ કહેવાતા હતા.^{૧૦૧} મેક્સ જેલેવટસ્કી પશુ કહે છે કે-ટીબેટના અને હિંદુઓના શાસ્ત્રોમાં જે નાગો વિશે કહ્યું છે, તેઓ મનુષ્ય જ હતા; પરંતુ તેઓએ સૃષ્ટિનું રહસ્યજ્ઞાન તેમ જ યૌગિક સિદ્ધિઓ મેળવવા કરી હતી, તેમજ તેઓ નાગ એટલે સર્પની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૦૨} પુરાણોમાં નાગભોકો હાટકેચરના ઉપાસકો? અને રાજતરગિણીમાં

૯૧ મહાભારત, આદિ પર્વ, અ. ૩ શ્લો ૧૩૭-૪૦

૯૨ તેજ, અ. ૨૧૪

૯૩ સી વી વેલ્ફ્રેટ Epic India, પૃ. ૩૪

૯૪ રાજતરગિણી ૧

૯૫ તેજ, તરંગ, ૩

૯૬ Cyclopædia of India Vol II p 1042

૯૭ Early History of India by V Smith (2nd ed) p 269

૯૮ વરાહપુરાણ

૯૯ શીયોસોફીસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૦, સપ્ટેમ્બર, પૃ. ૧૫૬૨

૧૦૦ Secret Doctrine, Vol I P. I pp. 435-4C

૧૦૧ શિગપુરાણ સ. ૧ શ્લો ૫૪

તેઓ^૧ જાંઘરના ઉપાસકો હતા^૨ એમ લખ્યું છે. નવકુલના નાગરાજઓના શિક્ષાઓમાં એક બાળુએ વૃષ એટલે નંદીનું ચિત્ર કોતરેલું છે, તે ઉપરથી પણ તેઓ જાંઘરના ઉપાસકો હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે.^૩

નાગલોકો અનાર્ધ હતા અને આર્યોની સાથે તેઓને કદી જનુતા હતી, એ તો ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે કેટલાક રાજાઓએ તેઓની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યા છે, પરંતુ વિશેષતઃ આખી આર્યપ્રજા અને નાગલોકો પરસ્પર જનુઓ તરીકે જ રહેલા છે નાગરાજના મોટા ભાગના નાગલોકો સાથેના વિગ્રહનો જ ઇતિહાસ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. વડનગરની સરહદ ઉપર તેઓનું રાજ્ય આવ્યું હતું, તેથી તેઓ નાગરોને વાર વાર સતાવ્યા કરતા હતા અને લાગુ દ્વારે તેઓની ઓચોતુ પણ હરણ કરી જતા હતા.^૪ એક વખત આખું વડનગર તેઓએ બાળી નાખ્યું હતું, અને હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ કોઇ બળવાન રાજાએ તેઓનો સમૂહ સંહાર કર્યો, ત્યાં સુધી નાગરો વડનગરને પાછું હસ્તગત કરી શક્યા ન હતા. નાગરાજના, જાગાપદના કે કેઇ બીજા ગ્રંથમાં નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી નથી. નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ હોત તો પરસ્પર હાડવેર હોત નહિ. વળી નાગ સાથે કંઇ પણ સંબંધ હોત તો તેઓના સામાજિક અથવા ધાર્મિક રીતરીવાજોની થોડી ધણી અસર પણ નાગરોને થઇ હોત અને તેના કંઇ અવશેષ આજે તેઓમાં જોવામાં આવત. અમરવાસ વૈશ્યોમાં નાગની ઉપાસના હજી પણ પ્રચલિત છે; તેઓના બધા મળીને ૧૭૬ ગોત્રો મળ્યા છે, તે પૈકી તેઓની પૂર્વજ નાગવશીય માતામહી ઉપરથી નાગેન્દ્ર નામનું અર્ધ ગોત્ર મળવામાં આવે છે.^૫ છોટાનાગપુરના નાગવશીય રાજાઓમાં નાગની ઉપાસના પ્રચલિત છે^૬ તે બંને યાત્રિઓમાં માતાપિતામાંથી એક આર્ય હોવાથી, તેઓની હિંદુઓની ઉચ્ચ યાત્રિઓમાં મળ્યા થાય છે. પરંતુ અહિવાસીજાતિ અને આજ્ઞાતના પહોડોમાં વસતા નાગાઓની જાતિ અનાર્ધ જ મનાય છે. પળખ અને અદમાતીસ્થાનની સરહદ ઉપર હજ અને નાગર નામના પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાં બુદ્ધી ભાષા બોલનારી એક જાતિ વસે છે. તેઓની ભાષાનો પૃથ્વી ઉપરની મુખ્ય ભાષાઓ પૈકી કોઇ પણ ભાષામાં સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી, તેઓના પૂર્વજો નાગ લોકો હોવા જોઇએ, એમ ઘકતર ગ્રીક્સનનું માનવું છે.^૭ આવી અનાર્ધજાતિના વંશજો બાહ્ય તરીકે સ્વીકારાય, અને તેઓ પોતાની જ જાતિના લોકો સાથે સતત વિગ્રહ કર્યા કરે, એટલું જ નહિ પણ તેવી હકીકતનો કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં ઇસારો પણ ન હોય, તેમજ તેઓની સાથેના સંબંધસૂચક કંઇ પણ અવશેષ પણ ન રહે, તે કેવળ અસંભવિત જ છે. તેવી નિર્મૂલ્ય કલકથા ઉપર કોઇ પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષ કંઇ પણ આધાર રાખી શકે નહિ.

૧ તરંગ ૧ શ્લોક ૩૨

૩ રામાયણસ બેનચલ કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (ભગાળી) પૃ. ૧૨૦.

૪ નાગરાજ ૩ અ. ૧૧૬

૫ નગેન્દ્રનાથ વસુ કૃત જગિર જાતીય ઇતિહાસ, વૈશ્યકાંડ, ભા. ૧ પૃ. ૨૬૮.

૬ People of India by H. Risley p 96

૭ Indo Aryan Races by Ramaprasad Chanda p. 77.

(૫) હોમો આર્યાઈન જાતિ અને નાગરો :

બંગાળની વારંદાનુસંધાનસમિતિના મત્રી શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદે ઇન્ડો-આર્યન જાતિઓ (Indo-Aryan Races) નામનું પુસ્તક લખી ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં તે સમિતિ દ્વારાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે પુસ્તકમાં તેઓએ એમ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે-ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મધ્ય દેશની પ્રજા સિવાય, પશ્ચિમ પંજાબ, રજપૂતાના, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, બંગાળા વગેરે દેશોની આર્યપ્રજાનું મૂળ વિદેશીય છે; મધ્યદેશની ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિ પણ એશીયામૈનરમાંથી આવી છે, અને મધ્યદેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણ, રજપૂત, કાયસ્થાદિ જાતિઓ મધ્યએશીયામાંથી આવી છે મધ્યએશીયામાં એક કાળે હોમો આર્યાઈન નામની જાતિ વસતી હતી, તે જાતિની શાખાઓજ તે તે પ્રદેશોમાં આવીને વસેલી છે તે સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં તેઓના વિવાહનિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વૈદિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવેલી બે જાતિઓ હતી (૧) પેહેલી ગૌરવર્ણ પુરોહિત જાતિ અને (૨) બીજી યજ્ઞમાન જાતિ ઋગ્વેદ (૭-૩૩-૧) માં વાસિષ્ઠેને ગૌરવર્ણના અને કાણ્ડેને સ્વામવર્ણના કહ્યા છે. મંડળ ૪-૨-૧૫ માં અંગિરાએને ઘૌપુત્રો તથા મંડળ ૧૦-૬૨-૫ માં અગ્નિપુત્રો કહ્યા છે, મંડળ ૭-૩૩-૧૧, ૧૩ માં વસિષ્ઠ અને અમરત્યને વશ્યપુત્રો કહ્યા છે, અથર્વવેદ (૬-૧૧-૧૧) માં અથર્વાને વશ્યપુત્ર અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૫-૧૧-૧૧) માં ભૂમને પણ વશ્યપુત્ર કહેલ છે. મહાભારત (શાન્તિ પર્વ અ. ૨૪૨ સ્લો. ૧૭-૧૮) માં અંગિરા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને કશ્યપ, એ ચાર મૂળગોત્રો છે, એમ કહ્યું છે પાણિનિ (૫-૧-૧૧૫) સૂત્ર ઉપર ખતજલ મહાભાષ્યમાં બ્રાહ્મણોને ગૌરવર્ણના, અને પિંગલ અથવા કપિલ કેશના કહ્યા છે. તે ઉપરથી તે ચાર ઋષિઓ અને તેઓના અપત્યોના વંશજોની જાતિ શુદ્ધ વૈદિક આર્યજાતિ હતી. બીજા હાથ તરફ વિષ્ણુપુરાણ (૪-૧૯-૧૦) માં કણ્વને ગૌરવર્ણી ક્ષત્રિય રાજા અજમીઠને પુત્ર કહ્યો છે, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૧૭-૬, ૭) માં વિશ્વામિત્રને રાજપુત્ર અને ભરતર્ષભ કહેલ છે. તે ઉપરથી તે બે ગોત્રો યજ્ઞમાનજાતિનાં હતાં. એ રીતે પુરોહિતજાતિમાં પણ ગૌરવર્ણની ઋષિજાતિ અને સ્વામવર્ણની ક્ષત્રિય જાતિનું મિશ્રણ થયું હતું. યજ્ઞમાન જાતિમાં યદુ, તુર્વસુ, દ્રુણુ, પુર વગેરેના નામો વેદોમાં જોવામાં આવે છે કાંકમંહિતા (૧૧-૬) માં વૈશ્યનો વર્ણ શુક્લ અને ક્ષત્રિયનો વર્ણ ધુમ્ર કહેલો છે ઋગ્વેદમાં (૬-૨૦-૧૨) માં યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પારથી લાવ્યાનું લખ્યું છે, (૧૦-૬૨-૧૦ માં) તેઓને ઠાસ પણ કહેલા છે હરિવંશના પર્વ ૨ અધ્યાય ૭૭ માં ઇક્ષ્વાકુવંશના હર્યશ્વ રાજાની કથા છે હર્યશ્વ રાજા સૌરાષ્ટ્રમાં અને આનર્તમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને તેના પુત્ર યદુના વંશજો ત્યાંથી ઉત્તરમાં આવ્યા, એમ તેમાં કહ્યું છે. બીજા તરફ ઉત્તર ઇન્દિયમાં આવેલ તેલ-એલ-અર્થુમાંથી મળી આવેલા પ્રસ્તરલેખોમાં ઝીગીમસનીના રાજા આર્તમન્ય હાથીના રાજા મવજન, પ્રીલીસ્ટીનના રાજા સુમન્ધુ, જેર સાલેમના રાજા સુવરન્ત, મુસીકમના રાજા સુતર્ણુ, વશદત્ત ઝર્દમીસ્ત્ર વગેરે આર્યનામોને મળતાં નામો લખેલા છે. ઉત્તરમેસોપોટીમીયામાં પ્રાચીન ચિનનીયશના રાજાઓમાં સૌસત્ર, અર્નતમ, સુતર્ણુ, તુસ્તન, આર્તસ્વર, મતિવજ-આદિ રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત ઇ.સ. ૫ ૧૪૦૦ માં મિતનીગળ મતિવજ અને હિદિના રાજા

સુવિશ્લેષ્યુમ વગેરે થયેલા સંધિપત્રના લેખના, મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્ય દેવોના નામો જોવામાં આવે છે તે સમગ્રી હકીકતો ઉપરથી ઇ.સ. પૂ. ૧૫ માં અથવા ૧૬ માં સૈન્યમાં એશિયામૈનરમાં વસતી વૈદિક આર્ય પ્રજાનું એક ટોળું આરબી સમુદ્ર દ્વારાએ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યું, અને તેના વંશજો ઉત્તરમાં આરબી મધ્ય દેશમાં પુરોહિતો સાથે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તે એશિયામૈનરમાંથી આવેલી આર્ય પ્રજામાંથી ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ બે વર્ણો થયા, અને ઉત્તરના શિવ પ્રદેશમાંથી આવેલી પુરોહિત જાતિમાંથી બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચાંદની કલ્પના છે.

(૨) હોમો આસ્પાધન જાતિના સંબંધમાં તેઓ કહે છે કે-વૈદિક કાળના મધ્ય દેશમાં વસતી જાતિ વૈદિક આર્યજાતિ હતી, અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પાછળથી મધ્ય એશિયામાંથી હોમો આસ્પાધન નામની જાતિ આવીને વસેલી છે.

કૌશીનકિ-ઉપનિષદ (૬-૧) માં ઉચ્ચિનરો, વસો, મત્સ્યો, કુરુઓ, પાચાલો, કાશ્યો અને વિદેહોનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારત (જ્ઞાતિ પર્વ, અ. ૪૫ શ્લો. ૪૦) માં કલા મુળમ પંજળની પાંચ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ઉચ્ચિનરો વસતા હતા વિદેહોના પ્રદેશની મર્યાદા ઉત્તર બિહારમાં આવેલી કૌશિની નદી સુધી હતી, તેથી સતલજ નદીથી આરબીને કૌશિની નદી સુધીનો પ્રદેશ મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો હતો. ડાકતર ગ્રીયર્સને ભાષાભેદો ઉપરથી સ્થાપિત કર્યું છે કે-ઉત્તરદક્ષિણ, દ્વિભાષ્યથી વિન્યાયલ સુધી અને પૂર્વપશ્ચિમ, પંજળમાં આવેલી સરહદોની પર્વતમાલાથી ગંગામુખના સંગમ સુધીનો મધ્ય પ્રદેશ છે. તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે ભાષા બોલાય છે, તે મધ્ય પ્રદેશની ભાષાથી જુદી પડે છે. બોધાયનસૂત્રમાં આનર્ત, બંગ, મગધ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, ઉપદ્રવ, સિંધ અને સૌરાષ્ટ્રના નિવાસીઓને વર્ણમંકર કહેવા છે, તેમજ આરદ્ર, કારસ્કર, પુડ્ર, સૌતીર, ગમ, કલિંગ અને પ્રાહુન દેશોમાં જનારાઓને વ્રાત્ય સંસ્કારનું પ્રાપ્તિ કહેલું છે તેજ પ્રદેશો એટલે પૂર્વપંજળ, ગુજરાત, રજ-પુતાના, આંડલ, બાલેશ્વર, છત્તીસગઢ, કાસ્મીર, પશ્ચિમપંજળ, સિંધ, ઓરિસા, બિહાર, બંગાળ અને આસામના પ્રદેશો બાક પ્રદેશો છે.

ભાષાભેદ સિવાય મધ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ અને બાક પ્રદેશોના નિવાસીઓના શારીરિક લક્ષણોમાં પણ વિલક્ષણતા છે, તેથી તેમજ બાક પ્રદેશોની બ્રાહ્મણી જાતિઓની ઉત્પત્તિની દૃઢતાઓ પણ વિદેશીય મૂળ હોવાનું અત્યંત ઉપજવવામાં પુષ્ટિ આપે છે, તેથી તેઓ વૈદિક આર્યો નથી, એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવે છે.

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસા અને બંગાળના બ્રાહ્મણોના શારીરિક લક્ષણો મધ્ય પ્રદેશના બ્રાહ્મણો કરતા તેજ પ્રદેશોમાં વસતા અબ્રાહ્મણો સાથે વધારે મળતા આવે છે; મધ્ય દેશના બ્રાહ્મણો ઉત્તમતસ્તકવાન છે, ત્યારે બાક પ્રદેશોના બ્રાહ્મણો વિશાલતસ્તકવાન તથા મિપિટતસ્તકવાન છે.

ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ

(૧) બાક પ્રદેશના નિવાસીઓ છે,

(૨) વિશાલતસ્તકવાન છે,

(૩) તેઓની ઉત્પત્તિની દૃઢતાઓ વિદેશીય મૂળ સૂચવે છે,

(૪) તેઓની ભાષા મધ્ય દેશના નિવાસીઓની ભાષાથી જુદી પડે છે,

(૫) તેમજ કમ્પર્યો, વારેન્ડ અને રાટીમ બ્રાહ્મણો, ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકા માં એરીસા અને હિલિય કોસલમાં સભ્ય કરનારા ત્રિકલિખના સોમરાસી રાજાઓ, શ્રીમાળીઓ, વૈદ્યો, માઈલીઓ, તિલિઓ, તત્તુવાયો, તાપુલીઓ અને સુવર્ણવણિકાદિ બંધાણાની શુદ્ધ જાતિઓની જેઠે દત્ત મિત્ર, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટકો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પ્રચલિત છે, તેથી તે સર્વ જાતિઓનું મૂળ એક જ જાતિ છે, એમ તેઓ નિર્ણય કરે છે.

લાપોગ (Lapouge) ને અનુસરીને મી. ટી. એ. જોયસે (Mr. T. A. Joyce) એવો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો છે કે—ચિનાઈ ટુર્કસ્તાનમાં પામીર અને તકલમકનના રણમાં એક હોમો આસ્પાઇન નામની જાતિ વસતી હતી. તેઓના વર્ણ ગૌર, મસ્તક વિશાલ, હાથ મધ્યમ, મુખમુદ્રા અંકાર, નાસિકા ઉચ્ચ, વાળ તપખરીમાં રમના પણ વિશેષતઃ સ્થામ અને ગુચ્છાદાર હતા.

આ હોમો—આસ્પાઇન જાતિ ઇરાની આર્યો હતા અને આર્ય ભાષા બોલનાર હતા, એમ મી. જોયસેનું ધારણ છે. પરંતુ પ્રોફેસર સીન્વેન લેવી (Sylvain Levi) ના અભિપ્રાયને મળતા આવી શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ્ર એમ ધારે છે કે તેઓની ભાષા આર્ય ન હતી, પણ તોપારીયન હતી, અને તે ભાષા છટાલો—કેલ્ટીક ભાષાને વધારે મળતી આવતી હતી. આ હોમો—આસ્પાઇન જાતિના ટોળે ટોળા પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પશ્ચિમની સરહદ ઉપર થઇને હિન્દુસ્તાનમાં ઉતરી આવ્યા. મધ્ય પ્રદેશમાં બળવાન આર્યજાતિ વસતી હતી, તેથી તેઓનું એક ટોળું મધ્યપ્રાચીનમાં થઇને એક તરફ શુન્દરાત અને બીજી તરફ બિહારમાં ગયું; બીજું વાહિક જાતિનું ટોળું પશ્ચિમ પશ્ચિમમાં વસ્યું અને ત્રીજું ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું. દત્ત, મિત્ર ઘોષાદિ, જે અવટકો કમ્પર્યો, નાગરો વગેરે જાતિઓમાં જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ અવટકો નથી, પણ હોમો—આસ્પાઇનની મૂળ જાતિની ઉપજાતિઓ છે.

(૧) શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ્ર, વૈદિક આર્યોની બે જાતિઓ હતી, અને તે બે જાતિઓ જુદે જુદે સ્થળોએથી જુદે જુદે કાળે આવી હતી, તેના કારણમાં વતિજાદિ મૂળગોત્રપ્રવર્તક ઋષિઓનો વર્ણ ગૌર અને અજભીદના પુત્ર કપરનો વર્ણ સ્થામ હતો, એમ ઋગ્વેદમાં લખેલું છે, તે આધાર બતાવે છે. પરંતુ કપર ચંદ્રવંશીરાજ ચયાતિથી ૧૮ મી પેઢીએ થઇ ગયેલ અજભીદનો પુત્ર હતો ચયાતિ દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પરણ્યો હતો. તે શર્મિષ્ઠાથી થયેલા પુત્રરાજાના ઉત્તરોત્તર વંશજોમાંનો કપર હતો એટલેજ નહિ પણ તે સમયમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાય રાજાઓની કન્યાઓને પરણતા હતા તે અનાય રાજાઓ ધુત્રવર્ણના હતા. તે કારણથી પૌરવવંશજોનો વર્ણ સ્થામ હોય, તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક ન હતું. કાઠકમહિતામાં તો વૈશ્યનો વર્ણ શુદ્ધ હતો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ યજ્ઞમાન જાતિમાંથી છે, એમ તો તેઓનું માનવું છે (પૃ. ૩૬) જારે જો યજ્ઞમાન જાતિનો મૂળ રમ સ્થામ હોય, તો વૈશ્યનો રમ શુદ્ધ હોય સ્પષ્ટ નહિ. મહાભારતના આતિર્થ (અ. ૧૮૮-૯)માં તો બ્રાહ્મણોનો વર્ણ ગૌર, ક્ષત્રિયોનો વર્ણ રક્ત, વૈશ્યનો વર્ણ પીત અને શૂદ્રનો વર્ણ કૃષ્ણ કહેલો છે.

૮ પાણિનિ ઓક્ષીસથી પ્રસિદ્ધ મથેલ મત્સ્યપુરાણનું ઇંગ્લેશ ભાષાતર, ભા ૧ પરિશિષ્ટ નં ૬, કોષ્ટક ૨, પૃ. ૫૭

૯ હરિવંશ પર્વ ૨ અ. ૩૭ શ્લો. ૫૨૦

તેઓ વળી એવી કલ્પના કરે છે કે—ગોરવર્ણની પુરોહિતવ્રતિ પ્રથમ ઉત્તરમાથી હિંદુસ્થાનમાં આવી હતી પરંતુ બ્રાહ્મણો એકલા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તેઓએ મૂળાનવાસી અનાર્યો સાથે મેળા મેળા વિગ્રહો કર્યા અને અમુક પ્રદેશ તાબે કરી તેના ઉપર રાજ્ય કર્યું, એવો કંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય વૈદિક ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતો નથી. તેથી ઉલટું, ક્ષત્રિય રાજાઓએ જ અનાર્યો સાથે વિગ્રહો કરીને સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યાં અને બ્રાહ્મણોએ તેઓનું પુરોહિતપણું કર્યાં અનેક વૃત્તાનો જોવામાં આવે છે ૧૦ તે ઉપરથી જ પુરોહિતો એટલે વૈદિક ઋષિઓ અને ક્ષત્રિય રાજાઓ એક સાથે જ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ સમજી અનુમાન થાય છે.

ઋગ્વેદમાં યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પારથી લાવ્યો અને તે યદુ તથા તુર્વસુ દાસો હતા, એમ લખ્યું છે, તે ઉપરથી તેમજ હરિવંશની કથામાં યાદવો, સાતવતો, મોળો, વૃષ્ણિઓ અને અંધકા દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેમજ ધનિષ્ઠ અને એશિયામૈનરના પ્રાચીન લેખોમાં આર્યોના અને વૈદિક દેવોના નામો લખેલા છે, તે ઉપરથી યજ્ઞમાનભતિ એશિયામૈનરમાંથી આવી હતી, એમ તેઓ કલ્પના કરે છે. પરંતુ હરિવંશમાં જે યદુ રાજાની કથા કહેવામાં આવી છે, તે યદુ રાજા યયાતિના પુત્ર અને તુર્વસુના બ્રાતા યદુથી જુદો જ હતો, એમ તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વસ્તુતઃ હરિવંશમાં ઇન્દ્રવાકુત્તરના હર્ષશ્રાવણ અને તેના પુત્ર યદુ સંબંધીનો જે ઇતિહાસ આપેલો છે, તેવો ઇતિહાસ મહાભારતમાં અથવા પુરાણોમાં પણ આપેલો નથી. ગમધના રાજા જરાસંધે મથુરામાં યાદવોને અનેક યુદ્ધો કરીને પરાસ્ત કર્યાં, ત્યારે ત્યાંથી નાશીને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાને માટે એક વિકટું નામના યાદવે તે ઇતિહાસ પોતાના જનિમાધ્યોને કહેલો છે, તે પ્રમત્તે તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, તે ઇતિહાસ તેને બ્યાસજીએ કહી મંત્રગાવ્યો હતો ૧૧ તે કથામાં એમ પણ કહ્યું છે કે, હર્ષશ્ર નામનો ઇન્દ્રવાકુત્તરનો એટલે સૂર્યશ્રી રાજા અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો તે મથુરાના અનાર્ય રાજા મધુની કન્યાને પરણ્યો હતો હર્ષશ્રને તેના બાઈ માધવે અયોધ્યામાંથી કાઢી મુક્યો, તેથી તે પોતાના સસરા મધુને આશ્રયે જઈને રહ્યો મધુએ તેને પોતાના રાજ્યમાંથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તના પ્રદેશો કાઢી આપવાથી તેણે ગિર્-પુરહુર્ગ એટલે વર્તમાન જૂનાગઢમાં રાજગાદી સ્થાપી કંઈક કાળે તેને યદુ નામનો પુત્ર થયો, તે યદુ ચંદ્રવંશી ચર્યાત રાજાના પુત્ર યદુથી જુદો હતો છતાં 'તે ચંદ્રવંશી યાદવોનું આ યદુના વંશજોમાં પછગલી મિશ્રણ થયું હતું,' એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨ ચંદ્રવંશી યદુના વંશજોએ પાઠણથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમાં રાજ્ય કર્યું હતું, અને તે ઇતિહાસ કૃષ્ણના સમયમાં સુવિદિત હોવાથી, તે ઇતિહાસ સાથે આ દતકથામાં કહેલ સૂર્યવંશી યદુના ઇતિહાસનું કથાકારે મિશ્રણ કરી નાખ્યું છે પુરાણો પ્રમાણે ચંદ્રવંશી યદુ રાજાથી કૃષ્ણ ૫૧ મી પેઢીએ ચયેલ છે, ત્યારે આ દતકથામાં તેને સૂર્યવંશી યદુથી ૧૦ મી પેઢીએ ચલાવું કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે—ચંદ્રવંશી યદુરાજાના વંશજો દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં ગયા પછી કોઈ સૂર્યવંશી હર્ષશ્ર અને તેના પુત્ર

૧૦ ઋ ૧-૫૧-૬, ૧-૧૧૨-૧૪, ૧-૧૩૦-૭ ૪-૧૬-૧૨ એ બ્રા. ૫ ૮, ખ. ૭.

૧૧ યથા મે કથિત પૂર્વે વ્યાસેન વિદિતાત્મના ॥ ૨૨ ॥

૧૨ યાયાતમપિ વૃણસ્તે સમેજ્ઞતિ ચ યાદવમ્ ॥

, અનુવર્ણ ચ વંશસ્તે સૌમસ્ય મચિતા ક્ષિલ્લ ॥ ૩૪ ॥

યદુએ મૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમા રાજ્ય ક્યું હશે, તે ઉપરથી તે યદુને ચક્રવર્તી યદુ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો હતો

અને તેમ હોય, પણ ઋક્સંહિતામાં કહેલા યદુ અને પુર્વસુ હરિવંશની કથામાં કહેલા હર્યશ્વના પુત્રો ન હતા, તેઓ યયાતિના પુત્રો હતા. યયાતિએ યદુ અને પુર્વસને પૈતૃક રાજ્યના વારસાથી ખાતલ કર્યા હતા. પૈતૃક રાજ્યની માદી સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પુરને આપી હતી યદુને ગંગાધિપતિના વચ્ચેના મધ્યપ્રદેશની ઇજ્ઞાન કોણનો પ્રદેશ, પુર્વસને જ્યાં મહેન્દ્રો અને રાક્ષસો વસતા હતા, તે અગ્નિકોણનો પ્રદેશ, દુષ્યુને પશ્ચિમનો અને અનુને ઉત્તરનો પ્રદેશ આપ્યો હતો.^{૧૩} યદુ અને પુર્વસને જે પ્રદેશો સોંપ્યા હતા, તેમાં મહેન્દ્રોની વસતિ હોવાથી, તેમજ યયાતિએ તેઓને જાપ આપ્યો હતો, તેથી ઋક્સંહિતામાં તેઓને દસો કલા હોય, તે તે સંભવિત છે; તેમજ ઇજ્ઞાન અને અગ્નિકોણના પ્રદેશો અંગળાના ઉપસાગરને તીરે આવેલા છે ત્યાંથી તે બન્ને ભાષ્યો સમુદ્ર ઉતરી બ્રહ્મરજાદિ પૂર્વના દેશોને જીતવાને ગયા હોય. અને ત્યાંથી વિજય મેળવીને પાછા ફર્યા હોય, તે તે વિજયના સ્મરણાર્થે વૈદિક ઋષિએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ ગાઈ હોય, તે તે પણ સંભવિત છે પરંતુ એટલા નિશ્ચિત છે કે—તે બેમાંથી એક પણ ભાષ્ય સૌરાષ્ટ્ર કે આનર્તમા રાજ્ય હતું નહિ, તેમજ તેઓ અરબી સમુદ્રને માર્ગે યદુને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન ઉપજાવવાને એક પણ વચન મેળેમાંથી કે પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કદાચ યદુ અને પુર્વસુ અરબી સમુદ્રને માર્ગે યદુને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ વિવાદની ખાતર સ્વીકારીએ, તોપણ વેદો અને પુરાણોમાં જે સૂચવેલી રાજ્યોનું વર્ણન છે, તેના પૂર્વેના પણ તેજ માર્ગેથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવા તર્કને કંઈપણ આધાર મળી શકતો નથી

હવે ઇન્દ્રિયના પ્રસ્તરભેખોમાં, સીરીયા અને મેસોપોટેમીયાના મિતનીવંશના રાજાઓમાં તેમજ મિતનીવંશના રાજા મતિવંશના મધિપત્રમાં આર્યરાજાઓના જેવા અને વૈદિક દેવોના નામો જેવામાં આવે છે, તેનો ખુલાસો કરવાનું બાકી રહે છે ઉપર્યુક્ત ભેખોમાં આર્યરાજાઓના અને આર્યદેવોના નામો લખેલા છે, તે ઉપરથી એશીયામૈનરમાંથી આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન કરવાને કંઈ પણ કારણ નથી તેથી ઉલટું, હિંદુઓના પુરાણો અને ઇતિહાસોના તલસ્પર્શ કરવાથી જણાઈ આવશે કે—પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાંથી આર્યલોકો ઇન્દ્રિયના અને એશીયામૈનરમાં જઈને વસ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે તે પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય પણ કર્યું હતું

હરિવંશ (પર્વ ૨ અ ૩૭-૩૮) માં હર્યશ્વની કથા છે, તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—તે હર્યશ્વના વંશમાં યદુરાજા ઉત્પન્ન થયો તે યદુરાજા સમુદ્ર ઉપર પર્યટન કરતો હતો, તેવામાં ધુમ્રવર્ણનો નામરાજ તેને પકડીને પોતાના દેશમાં લઈ ગયો ઋષિવંશ અને નામવંશનું સાકર્ય કરવાની ઇચ્છાથી^{૧૪} તેણે યદુરાજાને પોતાની પાસે કન્યાઓ પરણાવી. પાંચ કન્યાઓને લઈને યદુરાજા પોતાના રાજ્યમાં એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં પાછો આવ્યો. તે પાંચ ક્ષત્રીઓથી તેને પાંચ પુત્રો થયા. તેમાંના ચાર પુત્રોને તેણે હિંદુસ્થાનના પ્રદેશો વેહેવી

૧૩ હરિવંશ, પર્વ ૧ અ ૩૦, મંથા ૧૭-૧૮

૧૪ ઘડે ચાન્ડિમન્તવ વિમો દેવાનાં તમયાવ્યયા. ॥

ઋષીણામુરગાણા ચ ઉત્પન્ન્યંતે નૃયોનિજા ॥ અ. ૩૭ શ્લો. ૬૨.

આખા પરંતુ સૌથી કનિષ્ઠ હરિતને તેના માતામહ નામરાજના નીલસાગરને કહે આવેલ નીલપ્રદેશનું રાજ્ય આપ્યું.^{૧૫} નીલપ્રદેશના માછીમારો મેછી નૌકામાં તથા નાની હોડીઓમાં બેસીને સમુદ્રના ઉંડાણમાંથી રત્નો અને મોતીઓ કાઢતા હતા, અને બાપારીઓ દૂર દેશોમાં જઈને રત્નો અને મોતીઓનો બાપાર કરતા હતા, અને તેમાંથી અમુક ભાગ હરિત રાજાને આપતા હતા. (શ્લોક ૩૦-૩૪.)

ઇ. એ. વૉલીસ બજજ (E. A. Wallis Budge) કૃત ઇજિપ્તના પ્રાચીન ઇતિહાસ (પૃ. ૧)નું અવલોકન કરતા જણાવે છે કે તે દેશમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ દળર વર્ષ પહેલાં એક જાતિના લોકો આવ્યા હતા, તેઓને નવીન જાતિ (New Race) કહેવામાં આવે છે (પૃ. ૩૦) તે જાતિ તે દેશની મુળનિવાસી હતી, એમ એમ જોડી મેળવેલી માન્યતા છે. (પૃ. ૨૯) પરંતુ વ્રેડિસર વીડમેન (Wiedmann) નો એવો અભિપ્રાય છે કે, તે જાતિ ઇજિપ્તમાં પશ્ચિમ દિશાએથી અથવા અમેરિકાથી આવી હતી, અને તે સ્થાન વર્ષોની હતી (પૃ. ૩૭) તે જાતિએ ઇજિપ્તના મુળ નિવાસીઓને તાબે કરીને આખી નાઇલ નદીના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું, (પૃ. ૨૮) તે જાતિને બાધો ધણો મજબુત અને પર્વતવાસીઓના જેવો હતો. (પૃ. ૨૫) તે જાતિને એક બીજી જાતિએ આવીને હાકી કાઢી હતી. આ જાતિને નવીન જાતિની વિજેતા જાતિ કહેવામાં આવે છે આ જાતિ પૂર્વ દિશામાંથી બામલ્યાડમની સામુદ્રિક પ્રસાર કરીને ઇજિપ્તમાં દાખલ થઈ હતી. તે જાતિનો મૂળ પુરૂષ હોરસ (Horus) હતો (પૃ. ૪૩-૪૪) હોરસ અને સેટ વચ્ચે એક મોટું યુદ્ધ થયું હતું, તેનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે-વિજેતાઓએ નવીન જાતિ સાથે મહાન વિગ્રહ કરીને તેને તાબે કરી હતી. (પૃ. ૪૫) આ હોરસ અને તેના અનુયાયીઓ Ta-neter એટલે દેવભૂમિમાંથી અથવા તેની પડોશના પ્રદેશ Punt એટલે કરીયાણાની ભૂમિમાંથી આવ્યા હતા. (પૃ. ૪૬) આ વિજેતા જાતિનો વર્ણુ ગૌર, મસ્તક ઉંચત અને કેશ કાળા અથવા શુભરા હતા. તેમજ સ્ત્રીરિક લક્ષણોમાં તથા યુધ્ધમાં નવીન જાતિથી તદ્દન જુદા હતા, (પૃ. ૪૬) તેઓએ વર્તમાન એલીફિન્ટાઇન નામના ટાપુનું નામ આપ્યું (Abu) પાડ્યું હતું. ઇજિપ્તની પ્રાચીન ભાષામાં આપ્યોનો અર્થ હાથી થાય છે, તેથી તેઓ જે દેશમાંથી આવ્યા હતા, તે દેશમાં તેઓને હાથીના સારા પરિચય હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. (પૃ. ૫૭)

ઇજિપ્તના પુરાણોમાં હોરસને ઓસિરિસ (Osiris) અને તેની સ્ત્રી આઇસિસ (Isis) નો પુત્ર તથા સૂર્યદેવ કહેલ છે.^{૧૬} ઓસિરિસને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે-તેણે પોતાની ભગિની તેમજ પત્ની આઇસિસની સાહાય્યથી પોતાની પ્રજાને કૃષિવિદ્યા અને હુન્નરકળાઓ શીખરી, પરંતુ તેના બાપા સેટ (Set) અથવા જેનું બીજું નામ ટાઇફોન (Typhon) પણ કહેવાય છે, તેણે તેને મારી નાખી, અને તેના અવશેષો કાપીને નાઇલ નદીમાં ફેંકી દીધા. પરંતુ તેના પુત્ર હોરસ અને બીજા દેવોએ તેને સજીવન કર્યો. હોરસ ઇજિપ્તના રાજાઓના મૂળ પુરૂષ થયો.^{૧૭}

૧૬ હરિતોર્જ્ય મહાવાહુ: સાગરે હરિતોલકે ॥

દ્વીપં પક્ષગરાજસ્ય સુતો મે પાલયિષ્યતિ ॥ અ. ૩૮ શ્લોક ૧૦.

૧૬ Nelson's Encyclopaedia Vol 12, p 49

૧૭ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol IX, p 74.

મંદરેય આદ્યજ્ઞાન અભિષેક પ્રકરણ (૩-૧૩-૮, ૧૦) માં તથા ચતુષ્પદ આદ્યજ્ઞ (૧-૭-૪-૧, ૬) આદ્યજ્ઞપતિ વિશેષે કથા કહેવામાં આવી છે, તેને મળતી જ ઓસિરિસ કથા છે. અને આદ્યજ્ઞાન કથા જે કે-પ્રજાપતિ પોતાની કન્યાની પછવાડે મોહિત થઈ દેવોને તે કુલ અમરને અમરવાથી પ્રજાપતિનું શાસન કરવાને, ખાટે તેઓએ રૂદ્રદેવને હરિવન્ કયો. તે રૂદ્રે પ્રજાપતિનો પાત્ર કર્યો મહાભારત અને પુરાણોમાં દક્ષના અમરમનુ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું મૂલ આ આદ્યજ્ઞોક્ત પ્રજાપતિની કથા છે.

આ સમયે કથાઓ સાથે સાથે વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ થાય છે કે-ધનિષ્ઠનો ઓસિરિસ તે આદ્યજ્ઞોક્ત પ્રજાપતિ અને પુરાણોક્ત દક્ષ જ હતો સૂર્યવંશી હર્યશ્વનો મૂળ પુરુષ મનુ કસ્યપનો પુત્ર હતો, અને કસ્યપ દક્ષનો પુત્ર હતો. ધનિષ્ઠના હોરસને પણ ઓસિરિસનો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે, સેટને યાજ્ઞકેન ઓટલે વાયુનો પિતા કહેશે છે.^{૧૮} ઋક્સંહિતા (૨-૩૩-૧) માં રૂદ્રદેવને મરુતોનો પિતા કહેલ છે, અને તેજ રૂદ્રને શિવ કહેવામાં આવેલ છે. ઓટલે ધનિષ્ઠનો સેટ તે શિવ અથવા વાયુપિતા રૂદ્ર જ છે હોરસને વળી સૂર્યદેવ કહે છે, તેજ મુજબ હારિવશ્વનો હર્યશ્વ પણ સૂર્યવંશી હતો. તેથી ધનિષ્ઠનો હોરસ તેજ હરિવશ્વનો હર્યશ્વ હતો. તેના અનુયાયીઓ ઓટલે હર્યશ્વનો પાત્ર હરિત અને તેની સાથે ગયેલા ક્ષત્રિયો હતા. હરિવશ્વના કહેલ નીલસામર અને નીલ દ્વીપ, તે નાઈલ નદી અને નાઈલ નદીના પ્રદેશો છે તે પ્રદેશની પાસે આવેલા રાના સમુદ્રમાંથી અથવા લાવી આગળ ચાલતા ધરાની અખાતમાંથી આજે પણ ગ્રોતિ કાઢવામાં આવે છે હોરસના અનુયાયીઓ પૂર્વ દિશાની દેવજીમિ અથવા તેની પડોશની કરીયાણાની જીમિમાંથી બામલમાડમની સામુદ્ર-ધુનિને માર્ગેથી આવ્યા હતા, તે દેવજીમિ કુશસ્ત્રાદિ મધ્ય પ્રદેશ અને કરીયાણાનીજીમ, તે સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને દક્ષિણ દેશો જ સમજી શકાય છે. તેઓના શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તેઓ હિંદુસ્થાનના આર્યો હતા, અને તેઓને હાથીનું જ્ઞાન હતું, તે ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે ધનિષ્ઠનો નવીન જાતિ સ્થાન વર્ણુની અને પર્વતવાસીઓના જેવી મજબુત બાંધા વાળી હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હરિવશ્વના પણ હર્યશ્વનો પુત્ર મદુ રાજા જે નાગ રાજાની કન્યાઓને પરણ્યો હતો, તે નાગ રાજા ધુમ્રવર્ણનો હતો એમ કહેલું છે, તેમજ નાગસંપ્દની વ્યુત્પત્તિથી જ સમજી શકાય છે કે નાગલોકો મૂળે પર્વતવાસીઓ હશે હોરસ અને સેટ વચ્ચે ઓટલે વિજેતાઓ અને નવીન જાતિ વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થયેલું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે-હોરસ ઓટલે હર્યશ્વના અનુયાયી આર્યો અને સેટ ઓટલે શિવોપાસક નાગ લોકો વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થયો હતો અર્થાત્ ધનિષ્ઠની ઐતિહાસિક કથા હરિવશ્વના હર્યશ્વની કથા સાથે સર્વાંશે મળતી આવે છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-ધનિષ્ઠ અથવા ઝેશીયા મેનરમાંથી અરબી સમુદ્ર માર્ગે આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા નહતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણમાંથી તે જ માર્ગે યજ્ઞને તેઓ તે તે દેશોમાં ગયા હતા, ત્યાંના મૂળવતનીઓને તાબે કર્યા હતા અને તે તે દેશો ઉપર લાખી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું *

૧૮ વેબસ્ટર ડિક્શનેરી, (નવી આવૃત્તિ, ઈ સ ૧૮૯૭) પ ૧૧૫૬

* શ્રીયુત ઠક્કર નેણસિંહ લક્ષ્મીદાસે ધનિષ્ઠના આર્યોના ઉપનિવેશન સંબંધી ઇસ. ૧૮૧૭ ની સાલના બુદ્ધિપ્રજ્ઞાના અંગ્રેજી ગ્રંથ બુદ્ધ લેખો આપ્યો છે તે પૃષ્ઠ ' પુરાણોક્ત શાસ્ત્રપુર ' નામના લેખમાં તેઓએ ઓસિરિસને બલિરાજ સાથે અને હોરસને વાણસુર સાથે સરખાવ્યા છે (પૃ ૬૬). પરંતુ ઓસિરિસ વિષે ધનિષ્ઠની જે વૈરાણિક કથા મળી આવી છે,

પ્રાચીનવિદ્યામહાકવિ નગેન્દ્રનાથ વસુદેવે સુસ્થાપિત કર્યું છે કે-એશીયામૈનરમાં ૧૦ રાજ્યોમાં આર્ય નામો અને તેઓના સંધિપત્રમાં આર્યદેવોના નામો જોવામાં આવે તેનું કારણ બીજું કંઈ નથી, પણ ઋક્સહિતામાં જે પશ્ચિમતિનું વર્ણન કર્યું છે, પશ્ચિમતિના લોકો શીનીથીયામાં અને બાબીલોનમાં જઈને વસ્યા હતા, તે જ છે. 'શીયા સપ્તનુ' ગ્રીકરૂપ ફોઇનીક્ષ (Phoenix) અને લાટીનરૂપ પોઇનસ (Poenus) જે સપ્ત પશ્ચિમ અથવા તેમાંથી બ્યુટ્યન્ન પશ્ચિમ સપ્તને સારી પેઠે મળતો આવે કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે-ઇજિપ્તમાં પૂર્વદેશમાં જે હોરસ અને અનુબાથીઓની જાતિ આવી હતી, તે જાતિના લોકો બાબીલોન તથા શીનીથીયામાં ને વસ્યા હતા.^{૧૦} ગ્રીક-ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે કહ્યું છે કે-ઉપર્યુક્ટા પશ્ચિમ અથવા પશ્ચિમ ઇરાની અખાતને માર્ગે જઈને એશીયામૈનરમાં તથા શીનીથીયામાં આવ્યા હતા, ત્યારે ૧ કેટલાક પાશ્ચાત્ય પડિતો તેઓનું મૂળ પતન અફગાનીસ્થાન હતું, એમ કહે છે. સહિતા (૧૦-૧૦૮-૧) પ્રમાણે પશ્ચિમોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કહ્હાર પાસે રસા તા રહા નદી જે સિંધુ નદીને મળે છે, તેની આસપાસ હતું.^{૨૧} મિતની વચ્ચના રાજ્યમાં આર્યનામો અને તેઓના સંધિપત્રમાં લખેલા આર્યદેવોના નામો ઉપરથી પણ પા-૧ પડિતોમાં બહુ મતભેદ પ્રચલિત છે તોપણ એન. સુડરબ્લોમ. (N. Suderblom) ડા બી બી ચાર્લ્સના એવા અભિપ્રાયો છે કે-મિતની રાજ્યો આર્ય હતા અને ૧૬ સમુદ્રને કિનારે થઈને તેઓ એશીયામૈનરમાં આવ્યા હતા.^{૨૨}

(૨) સહિતા, બ્રાહ્મણ અને પુરાણોમાંથી છુટા છુટા વચ્ચેને એકત્ર કરી, તેઓ વચ્ચે પર સંબંધ ન હોવા છતાં, પરસ્પર ગ્રેણી, કંઈ પણ કથનાની મૂર્તિ ખડી કરવી, તેથી ૧-વેષણ થઈ શકતું નથી. વર્ણવ્યવસ્થા અથવા યાતિસંસ્થા આકારી લાગવાથી, તેનું ૧-ભવ દર્શાવી, ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છામાંથી કોઈ પણ સિદ્ધાન્તને જન્મ આપવો, તેનું ૧-સત્યાગ્રહ કેહેવાય નહિ. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પામીર અને તક્લમકનના રણમાં ૧-આકાષાધન જાતિ વસતી હોય તો તેઓના યારીક લક્ષણો કેવા હતા અથવા નિ-૧ પ્રભમાં કઈ ભાષા વપરાતી હતી, તેના નિર્ણયાત્મક પ્રમાણો મિલકુલ મળી શકતા ૧. આર્યજાતિ વિષે યુરોપના પડિતોમાં પ્રચલિત મતાન્તરો છે કેટલાક વિદ્વાનો તો આર્ય ૧ની કોઈ સર્વજ્ઞ જાતિ હતી, એવું સ્વીકારતા નથીજ તેઓના મૂળ નિવાસને માટે ૧ધ્રુવ, ચીનનું ગોબીનું રણ, સીમીરીમાં, ફરિયા, ચીનાઈ તુર્કસ્તાન, એશીયામૈનર,

૧૧ બહિરાલની કથા સાથે મિલકુલ સમત થતી નથી. તે કથા બ્રાહ્મણોક્ત પ્રભવતિની કથા તથા પુરાણોક્ત દક્ષીની કથા સાથે મળતીજ આવે છે વળી હોરસને સૂર્યદેવ કહેવામાં આવ્યો ૧૩ તેને અસુર કદિમાં મુકવો તે યુક્ત નથી. ઓસિરિસને ઇજિપ્તના પુરાણોમાં પાછળથી ૧નો રાજા (Ug-prefer) અને ચમપુરીનો ચમરાજ કહેલો છે, તે સત્ય છે તેનું કારણ એમ ૧૫ છે કે, ઇજિપ્તમાં મેલ્ક આર્ય લોકો કાળાન્તરે હિંદુસ્થાનની યૌરાલિક કથાઓ વિસરી ગયા અને જુદા જુદા દેવો તથા અસુરો વિષે જે કથાઓ સ્મરણાવરોપમાં રહી હશે, તે ઉપરથી ૧૬ કથાઓના મુખ્યદેવ ઓસિરિસની કથામાં સમાવેશ કરી દીધો હશે

૧૯ History of Egypt by E. A. Wallis Budge, Vol I, p 48.

૨૦ તેજ, પૃ ૧૭

૨૧ નગેન્દ્રનાથ વસુદેવ જાગેર જાતીય ઇતિહાસ, વૈષ્ણવ, પ્રથમાવધ, પૃ. ૧૩-૨૨.

૨૨. The Indo-Aryan Races, by Ramprasad Chand, Vol. I, p 205

ધ્યુથેનીયા, અથવા નોર્વેસ્વીડનમાંથી હરકોઇ પ્રદેશ કલ્પવામાં આવે છે જર્મન પડિતો નિઃશ્વપૂર્વક કહે છે કે-તેઓની ટ્યુરોનિક જાતિ ગૌરવર્ણની, ઉન્નત મસ્તકવાન તથા ઉંચા કદની આર્યજાતિની જાણ છે, ત્યારે ફ્રેન્ચ પડિતો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, આર્યજાતિ મૂળ આસ્પાઇન જાતિ હતી, અને તે આસ્પાઇન જાતિએ જ યુરોપમાં આવીને પોતાની ભાષાને તથા સંસ્કૃતિને પ્રચાર કર્યો, ફ્રેન્ચ લોકો તે આસ્પાઇન જાતિની જાણ છે.^{૨૩} પશ્ચિમ યુરોપમાં જ્યાં જ્યાં પર્વતપ્રદેશો છે, ત્યાં ત્યાં એક વિશાલ મસ્તકવાન જાતિ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી તે જાતિના લોકો પણ પામીર અને તકલમકનરજુમાં વસતી આસ્પાઇન જાતિના છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે જાતિની જાણાઓ મધ્ય કાસ, ઇંગ્લાન્ડ અને ગ્રીસમાં પથરાયેલી છે એશીયામૈનરના પ્રાચીન હિટ્ટિજાતિના લોકો પણ આસ્પાઇન જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવે છે. છતાં પશ્ચિમ યુરોપ, કાસ, ઇંગ્લાન્ડ અને ગ્રીસમાં વિશાલ મસ્તકવાન સંધળા લોકો એક જ જાતિના વસ્યા છે, તે વિષે પુરેપુરી શકા દર્શાવવામાં આવી છે ગ્રેફ્સર રિજન્વે (Ridgeway) એ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-જેમ લાંબા મુખવાળો ખેતર લોકોના દેશનો ધોડો બેસ્ટોલેન્ડના પર્વતપ્રદેશમાં લાંબો કાળ વસવાથી તેની સતત વિશાળ મસ્તકવાન થઇ ગઇ છે, તેમ જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યો પર્વત પ્રદેશમાં વસવાથી વિશાલ મસ્તકવાન થાય છે.^{૨૪} અર્થાત્ ભાષા ઉપરથી કે સ્વારીરિક લક્ષણો ઉપરથી બે જુદી જુદી જાતિઓનું એકમ દર્શાવવું, તેનો હવે બિલકુલ સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી તેથી લાંબા અને જોઇસ વગેરે પડિતો કહે છે તેમ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પામીર અને તકલમકનના રજુમાં વિશાલ મસ્તકવાન જાતિ વસતી હોય, તો તેને માની શકાય તેવો આધાર નથી.

પાછળ (પૃ. ૧૪-૧૬માં) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ પામીર અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં શકજાતિ વસતી હતી તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને તેઓમાં વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા પણ પ્રચલિત હતી. પૂર્વ કાળમાં તેઓ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, બ્રાહ્મણ, બિહાર વગેરે દેશોમાં આવીને વસ્યા હતા, છતાં તેઓના વસ્યાને આજે પણ પ્રશ્ન રાતિ તરીકે બ્યવહારમાં છે. બ્રાહ્મણમાં ચાક્રદ્વિપી અને મગ બ્રાહ્મણોની તથા ગુજરાતરજુપુતાનામાં ભોજકોની રાતિઓ હજુ પણ ઘટતી રાતિઓથી પૃથક્ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયા પછી તે ધર્મે સ્વસ્થ સમયમાં એટલું બધું બળ જમાવ્યું હતું કે વૈદિક ધર્માવલંબી રાજાઓ નિર્મળ થઇ ગયા અને હિંદુ પ્રજાકર્મનો ભંગ થયો તેવી છિન્ન બિન્ન સ્થિતિનો લાભ લઇને પંજાબની સરહદથી ચલેલો, પાર્થિયાનો, સિંથીયનો અને હજુના ટાળાના ટાળા હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યા, અને તેઓએ પંજાબ, મથુરા, ગુજરાત, માળવા અને કાઠિયાવાડમાં લાંબી મુદત સુધી રાજસત્તા ચલાવી તેઓએ તે સમયે બ્રાહ્મણધર્મનો અથવા બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યા છતાં હિંદુઓએ તેઓને વિદેશીય જોયા છે, અને વખતો વખત ઉઘ યુદ્ધો કરીને તેઓને હિંદુસ્થાનની બહાર કાઢી મુક્યા છે આજે તેઓના સ્મરણાવરોધો માત્ર સિક્કાઓમાં કે શિલાલેખોમાં જોવામાં આવે છે. જે હિંદુઓનો વિદેશીયો તરફ એટલો બધો અભાવ હતો, તેઓ આસ્પાઇન જાતિ જેવી અનાર્યજાતિ જોઇતી અને અનાર્યધર્મ પાળતી જાતિના કાળાન્તરે પણ પોતામાં

૨૩ History of Anthropology by A C Hadden, p 146,

૨૪ Anthropology by R R Marret, p 106

સમગ્રેક કરે, તે મિલકૂલ સંભવિત જણાવું નથી વળી જે ભતિ મૂળથી વર્ણાશ્રમધર્મ પાળતી ન હોય, તે ભતિ હિંદુસ્થાનમાં આવીને બ્રાહ્મણથી ચંદ્રણ સુધીની ગ્રાતિઓમાં બેચાલ જાય, અને જુદા જુદા વાકાઓ બાધીને રહે, તે કેવળ તર્કવિરહજ્ઞ લાગે છે.

જોધામનાદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્વ, અંમ, બંમ, કલિંગાદિ દેશોની પ્રજાને વર્ણસ કર કહી છે, તેમ જ તે તે દેશોમાં જનારાઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, તે ખરૂં છે. પણ તેનું કારણ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાંથી સહજ મળી શકે છે. પુરોહિત અને વજ્ર-માનવર્ગના આર્યો અશ્વત્થામીસ્તાન અને કંદહારને માર્ગે ચાલેને હિંદુસ્થાનમાં ફાખલ થયા, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક અનાર્ય ભતિઓ વસતી હતી. આર્યોએ તેઓને પ જાય, સંયુક્તપ્રાત, રજપુતાનાનો ઉત્તરભાગ, અયોધ્યાની આસપાસનો પ્રદેશ, અને ત્રિચિલા સુધીના પ્રદેશોમાંથી હાકી કાઢ્યા હતા, અને ત્યાં પોતે રાજસત્તા જમાવી હતી તે પ્રદેશોની આસ પાસના પ્રદેશોમાં જે અનાર્ય ભતિઓ જમને રહી હતી, તેઓ સસ્કૃતિમાં આર્યોથી ઉતરે તેવી નહોતી. વાણિજ્યમાં તેઓ બહુ સાહસિક હતા, અને પૂર્વમાં ચીન, પશ્ચિમમાં ઇન્ડિયન અને એશીયા મૈનર સુધી જળમાર્ગે વ્યાપાર ચલાવતા હતા. જેમ જેમ મધ્યપ્રદેશી આર્ય પ્રજાની વસ્તિમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ ત્યાંના ક્ષત્રિયો અને તેની પછારે ઇતરવર્ણો પણ બ્રાહ્મ પ્રદેશોમાં ઉતરી પડ્યા અને સામદામદ હોદ્દાથી ત્યાં વસતી અનાર્ય ભતિઓને તાબે કરી. રાજાઓ રાજ્યના હિતખાતર અથવા કામવશ ચાલે તેઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. બ્રાહ્મણો પણ નાગલોકોની કન્યાને પરણ્યાના દ્રષ્ટાંતો રાજતરમિણીમાંથી અને વામનપુરાણ માંથી પ્રાપ્ત થાય છે ૨૫ એ રીતે આર્ય પ્રજા બ્રાહ્મ પ્રદેશોની અનાર્ય પ્રજામાં લક્ષ્મણવ હારથી મિશ્ર થઈ ગયાથી, તે પ્રદેશોની પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વર્ણસ કર કહી હતી, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? મદુ અને ડુર્વચુને પણ તેજ કારણથી ઋક્સ હિતામાં દાસ કલા છે શ્રીયુત રમાપ્રસાદ્વદે હરિવંશમાંથી જે શ્લોકોના ઉલ્લેખ કર્યો છે (૫ ૪૧), તેમાં પૂર્વ કાળમાં મધ્ય પ્રદેશમાંથી સથગા વર્ણના લોકો બ્રાહ્મ પ્રદેશોમાં જમને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે કાળાંતરે બ્યારે તે પ્રદેશોમાં અનાર્યોનું બળ ઓછું થયું હશે, અને ત્યાં વસેલા આર્યોએ મોઢા મોઢા તીર્થો નિર્મિત કર્યા હશે, ત્યારે તે સમયના રમ્ભતિશરોએ સ્વ-રૂપ પ્રાપ્તિથી તીર્થયાત્રા કરવાની રજા આપી હતી. (૫ ૪૦) છેવટ અનાર્યભતિ-ઓનો પૂર્ણ હાસ થયો અથવા તેઓને વર્ણાશ્રમની નિકૃષ્ટ શ્રેણીમાં ફાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તે તે દેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને મધ્યદેશના બ્રાહ્મણોને પોતાની સમાન સ્ત્રી-કારવાને જરૂર પડેલી જણાય છે

ત્રૈદિસર દેવદત્ત ભાડારકરે મુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણોની વિદેશીય ઉત્પત્તિ માટે જે કારણો આપ્યા છે, તે જ કારણો શ્રીયુત રમાપ્રસાદ્વદે ગ્રહણ કર્યા છે. તે કારણોની અવ-શ્યક્તા વિષે પાછળ (૫ ૧૮-૩૨) સ પૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તેની અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તો પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવું ખસ છે કે-મુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો પંજાબની સરહદ ઉપરથી મુજરાતમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ કુરુક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા. તેઓની મૂળભાષા સસ્કૃત અને લિપિ નાગરી હતી. નાગરી લિપિનો ઉદ્ભવ અથવા પ્રચાર કરનારા આનંદપુરના નાગરોજ હતા. તેઓના શારીરિક લક્ષણો કદાચ મધ્યદેશના બ્રાહ્મણો સાથે મળતા આવતા નહિ હોય, તો તેનું કારણ પરિસ્થિતિ જ છે

કાયસ્થાદિ યાતિઓમાં મિત્ર, દત્ત, ધૌપ, ત્રાતાદિ અવટકો છે, તેવી તેર અથના ચૌદ અવટકો નામરોમાં પણ છે, તે સત્ય છે. પરંતુ મિત્ર, દત્ત, ધૌપ, ત્રાતાદિ બુદ્ધી બુદ્ધી ઉપ-
જાતિઓ હોમોઆસ્પાધન જાતિમાં હશે, જેમ મીચુત રમાપ્રસાદચંદ્ર અનુમાન કરે છે (પૃ
૧૯૧), છતાં તેનું એક પણ પ્રમાણ તેઓ બતાવી શક્યા નથી.

શ્રીચુત રખાલદાસ વદોપાધ્યાયકૃત પ્રાચીન મુદ્રા નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે—ધ્ર. સ. ના ૧ લા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીમાં થયે ગયેલા મિત્રદત્તાદિ અવટકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામોવાળા જે શિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, તે સમજા શિક્કાઓ મધ્ય દેશમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. અયોધ્યાપ્રદેશમાંથી, અલ્હાબાદનિસ્વામાં આવેલા પ્રભોસા ગામ પાસેથી, મથુરાના ખડેરોમાંથી તથા સચુકત પ્રાંતમાં બરેલી નિસ્વામાં આવેલ પ્રાચીન અહિચ્છત્ર અને વર્તમાન રામનગર પાસેથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામો જોવામાં આવે છે તે નામો બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલા છે અહિચ્છત્રના કેટલાક શિક્કાઓમાં તે નામવેષ્ટિન શિવલિંગની પણ મૂર્તિ છે. (પ્ર. ૧૦૪-૧૦૯) તે ઉપરથી તે રાજાઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હશે, જેમ સહજ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પળમની સરહદ ઉપરથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામો જોવામાં આવતા નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે મિત્રદત્તાદિ અવટકો વિદેશીય જાતિની નથી, પણ મધ્યદેશનિવાસી આર્યોમાં જ પ્રચલિત હતી.

અતઃપર વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે, તેમ નાગરબ્રાહ્મણો બ્યારે પ્રથમ વડનગરમાં આવ્યા, ત્યારે ચૌદક ધર્મ જ પાળતા હતા. મિત્રશર્મા નામના એક બ્રાહ્મણે હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેઓમાં પ્રચલિત કરી હતી, તે સાથે જ મિત્રદત્તાદિ અવટકો ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી હતી. તે સમયે હજી તેઓએ નાગર સંપ્રદાય ગ્રહણ કરી ન હતી. મિત્ર શર્મા વત્સગોત્રનો હતો વત્સગોત્રનો મુખ્ય સમાવાય પ્રભોસા જેઓ અહિચ્છત્રા કહેવાય છે, તેઓમાં જ જોવામાં આવે છે.^{૨૬} નાગરત્રિમાસિકઓદીસ તરફથી નાગરોના પ્રવરદ્વારો ચો ઉપરથી નવજાનમ્તિ નાગરાઃ એ નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરોમાં વત્સગોત્રના કોઈ પણ કુટુંબો ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અથવા કાશી કે મથુરામાં પણ નથી તેથી ઉપર્યુક્ત મિત્રશર્મા અહિચ્છત્રીય હોય, જેમ અનુમાન થાય છે. અને તેજ અહિચ્છત્રીય મિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તથા મિત્રદત્તાદિ અવટકો દાખલ કરી છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ધ્ર. સ ના બીજા અથવા ત્રીજા સૈકામાં થયે ગયેલા અહિચ્છત્રના દત્તમિત્રાદિ અવટકો ધારણ કરનારા તથા હાટકેશ્વરની ઉપાસના કરનારા રાજાઓમાંથી કોઈ રાજાઓના તે આશ્રયી હશે. અને તે રાજાઓના વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ આશ્રય થયાથી તેઓએ અહિચ્છત્રીય વત્સગોત્રી મિત્રશર્માને પોતાની યાતિમાં દાખલ કરી હાટકેશ્વરોપાસના અને દત્તમિત્રાદિ અવટકો ગ્રહણ કરી હશે.

આ સમજણી હકીકતો ઉપરથી ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો હોમોઆસ્પાધન જાતિના હતા, તે કદપના કેવળ મનોવિલાસ જ લાગે છે.

(પૂર્વાર્દ સમાપ્ત.)

નાગરોત્પત્તિ.

(ઉત્તરાર્ધ.)

૧ નાગરખંડ.

વડનગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરજાતિનો આરભાગ લગભગ એ હજાર વર્ષોથી રા હતા, આમર્ષ જેવું છે કે રક્ષપુરાણ-વર્ગિત નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઈ પણ બીજા અર્થમાં નાગરજાતિનો ઉત્તરાર્ધ કરેલો પણ જણાતો નથી. જૈન લોકોનું માનવું છે કે- ૧૫ દેશના છેલ્લા નદ રાજ્યનો મત્રી સ્વકાળ અને તેના પુત્ર સ્થવિર સ્થૂલિભદ્ર જેઓ ન ધર્મમાં મોટા આચાર્ય થઈ ગયા છે, તેઓ જાતિએ નાગર હતા ૨ નદ રાજ્યના અને સ્થૂલિભદ્રના પુત્રાતો જે જે આદ્યજાતિ તથા જૈન અર્થમાં જોવામાં આવે છે, તેમાંના કોઈ પણથી તે હકીકતને પુષ્ટિ મળતી નથી. હેમચંદ્રસંસ્કૃત સ્થવિરાવલીચરિતના પરિશિષ્ટ માં સ્થૂલિભદ્રનો પ્રણિતામહ અને સ્વકાળનો પિતામહ કપિલ અગ્નીહોત્રી આદ્યજાતિ હતા, તે મહાવીર સ્વામીએ જૈન બનાવ્યો હતો, એમ કહ્યું છે ૩ નાગરખંડ સિવાય નાગરજાતિ ઉત્પત્તિ વિષે જુનામાં જુનું પુસ્તક માત્ર પ્રસિદ્ધ કવિવર ગ્રેમાનકના પુત્ર વલ્લભે ક- ત્રામાં રચેલું નાગરોત્પત્તિ નામનું છે. નાગરોત્પત્તિ પછી તે પુસ્તક અન્યૂન હજાર ૪ પછી લખાએલું હોવાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી સમય તેમ નથી.

નાગરખંડ રક્ષપુરાણનો ભાગ છે. દરેક પુરાણમાં સમગ્ર પુરાણોની મજબૂતી કરેલી છે, ૧ એક રક્ષપુરાણ મહાપુરાણ અને બીજું તેજ નામનું ઉપપુરાણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે ઉપપુરાણોનો મોટો ભાગ તો ધણો આધુનિક છે હતા દરેક મહાપુરાણોમાં ૧૫૦૦ ઉપપુરાણો કયા સ્વરૂપમાં હશે, તેના નિશ્ચય કરવો, દરેક છે દરેક પુરાણમાં સમગ્ર પુરાણો અને ઉપપુરાણોની મજબૂતી કરવામાં આવી છે, તેમજ નારદપુરાણમાં તો દરેક પુરાણના વિષયોની અત્યુક્તમણિકા લખી છે. તેથી એવો એક સમય હોવો જોઈએ કે બ્યારે સમગ્ર પુરાણોને એકઠા કરી તેઓનો સારોદાર કરવામાં આવ્યો હોય. હિંદુસ્થાનનો પ્રા- ન ઇતિહાસ લખનાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ ધારે છે કે પુરાણોનો સારોદાર ગુપ્તરાજ પહેલા ૧૨જી સદીના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૫૫ ની પહેલાં થયો હતો. ૫

હાલમાં જે નાગરખંડ પ્રચલિત છે અને રક્ષપુરાણમાં વેકટેશ્વર ત્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ ૧૧માં આવ્યો છે, તે મહારક્ષપુરાણનો ભાગ છે, એમાં કંઈ શંક નથી પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ હોવા નાગરખંડને જૂનામહના ગુજરાતિ બાપાન્તર-સાથે મેળવતા, તેમાં કંઈકો બધો વધારો ૧ છે, તે સહજ જણાઈ આવે છે. જૂનામહના ગુજરાતિ બાપાન્તરમાં બ્યારે બધા મળીને ૮ અધ્યાયો છે, ત્યારે વેકટેશ્વર ત્રેસના નાગરખંડમાં ૨૭૯ અધ્યાયો છે, એટલે બાપા ૧ કરતાં તેમાં ૩૧ અધ્યાયો વધારે હુંસી ગયા છે. એટલુંજ નહિ પણ ગંભીરના સુપ-

૧ શામલિશારદ જૈનાચાર્ય વિજયધર્મસુરિને જે વિષે પુછતા, તેઓ પોતાના તા ૬-૮-૧૬ પત્રમાં લખે છે કે-“અમારા પણ સમજવામાં તો એમજ છે કે સ્થૂલિભદ્રના પૂર્વજો ૧૨જી હતા ” ૨ પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૭ શ્લોક ૧ થી ૧૩

૩ J. Early History of India by Vincent Smith, and ed p 288.

સિદ્ધ પ્રત્યક્ત્વવેત્તા નગેન્દ્રનાથ વસુએ ' નાગરો અને નાગરી લિપિ'ના લેખ લખીને બંગા-
ળાની ઐશ્વિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના અંક ૧-૨ મા પ્રસિદ્ધ કરેલ
છે, તેમાં જે હકીકત તેઓએ પોતાની પાસે નાગરખંડની પ્રતના ૧૦૭ મા અધ્યાયમાંથી
ઉદ્ધૃત કરી છે, તે હકીકત બાબાનંતરના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં જોવામાં આવે છે. હયાત
પ્રતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર કેટલો બધો વધારો થઈ ગયો છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપરકહપુરાણ હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ વેક્ટેશ્વર પ્રેસના અધિપતિ પોતે પ્રસિદ્ધ
કરેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે-ઉપરકહપુરાણમાં છ સંહિતાઓ છે, અને
આમાં ૩ થીના એક લાખ શ્લોકો છે, એમ કહેવાય છે. છતાં ઉપરકહપુરાણના નામથી
જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયા છે, તે સધળા પુસ્તકોની શ્લોકસંખ્યા બે ત્રણ લાખથી પણ
વધારે થાય છે. ' નાગરો'નું અનુકરણ કરીને ગુજરાતદક્ષિણમાં આવીને વસેલી ધણી ખરી
ગાંધિઓએ પોત પોતાનું પુરાણ બનાવ્યું છે, અને તે પુરાણ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમ
અડાવી દીધું છે. ઉપરકહપુરાણની સાકરી સંહિતામાં દરેક સંહિતાના ખડો અને શ્લોક
સંખ્યાની ગણના કરી છે. તે જોતા તે સમયમાં આમાં ૩ થીની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૮૦૦૦ની
થવા જાય છે. ત્યાર પછી પણ તેમાં બમણો ત્રણો વધારો થઈ ગયો છે તે ઉપરકહપુરાણમાં
પણ નાગરખંડો હોવાનું જણાયું છે. તેની સનત્કુમારસંહિતાનો ૮ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો
છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ ની છે, અને સાકરી સંહિતાનો ૧૫ મો ખંડ નાગરખંડ
નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦૦ની છે. આ બંને નાગરખંડો મહારકહપુરાણના
નાગરખંડથી જુદાજ છે તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાંથી નાગરગાંધિના ઇતિહાસ ઉપર
વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ રહે છે.^૪

નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં અને પ્રભાસખંડમાં ૧ માહેશ્વર, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ બ્રાહ્મ,
૪ કાશી, ૫ આવન્ય. ૬ નાગર અને ૭ પ્રભાસ ગણી સ્કંદપુરાણમાં સાત ખંડો છે, એમ
સ્પષ્ટ લખ્યું છે પરંતુ અસલ સ્કંદપુરાણમાં સાત ખંડો હોય, એમ માની શકાતું નથી
નાગરખંડમાંજ વડનગરના ચંદ્રશર્માએ પુષ્પકને પ્રાચલિતવિધિ બતાવ્યો છે. તે પ્રમંથે કહ્યું
છે કે, " સ્કંદપુરાણમાં જે પુરશ્વરજ્ઞસમગ્રી વિષે વાચ્યું છે, તે પુરશ્વરજ્ઞસમગ્રીનું તું વ્રત
કર " તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડ લખાયો, તે વખતે તો નાગરખંડથી સ્કંદ
પુરાણ જુદું છે, એમ માનવામાં આવતું હતું સાતે ખંડોમાં વર્ણવેલા વિષયો જોતા માહે
શ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ અને ધર્મારણ્યના નામના ઉપખંડ સિવાયનો બ્રાહ્મખંડ-એટલો ભાગ
અસલ સ્કંદ પુરાણનો હતો, એમ ધારી શકાય છે. બ્રાહ્મખંડાન્તર્ગત ધર્મારણ્ય ખંડમાં તો મોઢ
બ્રાહ્મજો અને મોઢવાણીઆનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતના રાજ કુમારરાણની પણ કથા જોવામાં
આવે છે,^૫ તેથી ધર્મારણ્યખંડનો ભાગ કેટલો બધો આધુનિક છે, તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

૪. વેક્ટેશ્વર પ્રેસના હાથેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૨

૫ તેજ, પત્ર ૧૩, પૃ ૧.

૬ જ્ઞાનાઢેના નાગરબ્રાહ્મણ વે મં ગુલાબરા કર કલ્યાણજી બોરાએ ત્રિચિનાપોલીમાંથી
ગાળાના પતરા ઉપર સંસ્કૃત લાખામાં અને નાગરી લિપિમાં લખાયેલા હાલકેશ્વરમહાકાવ્યની નકલ
મેળવી છે તે પુસ્તકમાં અધ્યાયો ૩૧ અને શ્લોકસંખ્યા ૧૬૦૦ની છે, એમ તેઓનું કહેવું છે તે
હકીકત ખરી હોય તો તે ગ્રંથ પણ ધણો ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે

૭ સ્કંદપુરાણ, નાગરખંડ, અ. ૧૧૨ શ્લોક ૧૨-૧૪

૮. સ્કંદપુરાણ, બ્રાહ્મખંડ, ધર્મારણ્યખંડ અ. ૩૬.

સૌપણ્ય એટલે નિશ્ચિત છે કે નારદપુરાણની અનુક્રમણિકાના નાગરખડની અનુક્રમ-
ના સવિસ્તર લખાયેલી છે. તેથી તે અનુક્રમણિકા લખાયા પહેલાં નાગરખડ લોકમાન્ય
૧ પ્રભાચર્ય થયો હોય તોજ તેને તેમ જ્ઞાન મળી ગયું. સ્કંદપુરાણની શ્રુતિલિપિમાં
૧લી એક પ્રત ઉપલબ્ધ થઈ છે, તે પ્રતના અક્ષરોના મરોડ ઉપરથી તે પ્રત ઇસ્વીસનના
૧મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લખાઈ હતી, એમ માનવામાં આવે છે.^૯ તેમજ પુગણોનો
૧૬૬૨ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૪૮૦ની આસપાસ થયો જોઈએ, એમ પ્રતતત્ત્વવેત્તાઓની
નિષ્ણતા છે.^{૧૦} ત્યારે નાગરખડની રચના તે પહેલાં જોઈતામાં જોઈતા ૫૦ વર્ષ પહેલાં થયેલી
તીજે તો ઇ. સ. ૫મા સૈકાના આરંભમાં નાગરખડ રચાયો હતો, એમ નિઃસંદેહ
ની શક્ય છે.

નાગરખડમાં વર્ણવેલી કથાઓના મુખ્યમુખ્ય ચાર વિભાગો પાડી શકાય, ૧ હાટકેશ્વરની
ઉત્પત્તિ અને તેનું માહાત્મ્ય, ૨ તીર્થોત્તી ઉત્પત્તિ અને તેઓનું માહાત્મ્ય, ૩ નાગરોની ઉત્પ-
ત્તિ અને તેઓનો તત્કાલીન ઇતિહાસ તથા ૪ શાક કથા. હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિની કથા
વપુરાણ્ય અને વામનપુરાણાદિ પુરાણોમાંથી કંઈક અંશે ફેરફાર કરીને અક્ષરશઃ મુકવામાં
લેલી છે. વડનગરમાં સ્થપાયેલા તીર્થો જેવા અન્ય સ્થળોએ પ્રાચીન તીર્થો છે અને તે
યોના સંબંધમાં જૂઠા જૂઠા પુરાણોમાં જે કથાઓ આપી છે, તે કથાઓ થોડા ધણા
મારાવધારા સાથે નાગરખડમાં આપેલી છે પરંતુ કેટલાંક નવીન તીર્થો સ્થપાયા, તેઓ-
સંબંધમાં તત્કાલીન ઇતિહાસ આપેલો છે તે ઇતિહાસને પ્રાચીનતાની છાપ મારવાને માટે
૧ની હકીકતમાં જ નહિ, પણ માણસોના નામોમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે. શાકકથાના વિષયમાં
કંઈ નવીન કહેવાનું હોય નહિ, છતાં મહાલય અને સાવત્સરિક શાકોની કથાઓમાં
લલિત શાસ્ત્રપ્રણાલી કરતાં નાગરખડમાં થોડો ધણો મતાતર જતાઓ છે, તે હેમાદ્રિ
વા ધુરધર વિદ્યાને પણ પોતાના અતુલવર્ગિતામણિ નામના વિરાટ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલો
અને ત્યાર પછી નિર્ણયસિદ્ધિ-આદિ નિબંધકારોએ તેનું પ્રામાણ્ય અંગીકૃત કર્યું છે તે
૧રથી નાગરખડને પાછળના ભાગમાં પુરાણની જેટલી મહત્તા મળી ચૂકી છે, એમ સિદ્ધ
ય છે. આખા ગ્રંથમાં જે બાબતો ખાસ લક્ષ્ય જેવે છે. એક તો એ કે વડનગરના ના-
ગરો સરહદ ઉપર આવેલા નાગલોકો સાથે કાયમ કલહ થયા કર્યો છે. તેથી જે સમયમાં
૧નગરની સરહદ ઉપર નાગલોકોનું રાજ્ય હતું, તે સમયમાં જ વડનગરની ઉત્પત્તિ થઈ
ગી. નાગરાજ્યના વિનાશ સાથે જ નાગરખડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે સમય પછી
૧ત નાગરખડની રચના થયેલી હોવી જોઈએ. બીજી બાબત એ છે કે-પ્રસિદ્ધ ચિના પ્ર-
૧સી હ્યુયેનસંગે વડનગરમાં સાતમાં સૈકાના મધ્ય ભાગમાં બૌદ્ધ અને જૈનોના મઠો અને
૧દિરાં જોયા હતા,^{૧૧} નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે, તેમ ઇસ્વીસનના ૫મા સૈકાના ૫૬થી
૧૭ ધ્રુવસેને વડનગરમાં જૈન કથપસત્રની પ્રસિદ્ધિ કરી હતી.^{૧૨} તેમ છતાં આખા નાગર-
૧ડમાં બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મો વિષે એક પણ શબ્દ લખવામાં આવ્યો નથી. આનર્ત
૧ના જે રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સમળા આસપાસના પુરા પક્ષપાતી
૧તા અને આસપાસના પ્રાચીન રાજાઓની પેઠે દેવો કરતાં પણ અધિક સન્માન કરતા હતા.
૧લી રાજાઓની પુર્વે ગુજરાત દેશ અપ્પરાજ્યના તામ્રામાં હતો અને તે પહેલાં ક્ષત્રપોનું

૯-૧૦. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 20.

૧૧-૧૨. Journal of the Asiatic Society of Bengal P. I, pp 132-3.

ત્યાં રાજ્ય હતું. આ બંને વંશોના રાજાઓનું બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મ તરફ વલણ હોય, એમ જણાયું નથી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રચાર અને પ્રચળ તો વલ્લભી રાજાઓના સમયમાં જ થયાનું જણવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી વલ્લભીરાજાના પહેલા નાગરખંડ રચાયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. વલ્લભી રાજાઓએ આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને અનેક દાનો આપ્યાના તાત્રપત્રો પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે અને જૈન કલ્પસૂત્રનો મ થ પહેલ વેહેલો આનંદપુરના બ્રાહ્મણો પાસે જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી વલ્લભી રાજાઓના સમયમાં વડનગર બહુ વિભવશાલી થયું હોય અને ત્યાંના નાગરો વિદ્યામાં બહુ પ્રતિષ્ઠાશાલી થયા હોય એમ સમજી શકીએ છીએ. તે હકીકત પણ નાગરખંડ મોડામાં મોડો ઇસ્વી-સનના પાંચમા સૌદાના આરંભમાં લખાયો હતો, એમ જ ઉપર અનુમાન કર્યું છે, તેનું સમર્થન કરે છે.

૨ હાટકેશ્વર અને આશુખ્યાયણો.

બ્રાહ્મણ વર્ણની સઘળી ગતિઓમાં નાગરગતિની ત્રણ વિશિષ્ટતાઓ ખાસ રીતે નજરે પડે છે. ૧ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, જે પ્રાચીન હિંદુની બીજી કોઈ પણ ગતિને નથી, ૨ એકસ્ત્રીવિવાહ અને ૩ અપાયકતા અથવા યથાર્થ કહીએ તો અપ્રતિગૃહિતત્વ-એ તેઓના ખાસ લક્ષણો છે.

એ પણ અર્થસૂચક છે કે-પુરાણોમાં દેત્યો, દાનવો, નાગો વગેરે જે અનાય નતિઓનું અથવા આર્યોની વિરોધી નતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં તે સઘળી નતિઓના ઇષ્ટદેવ શ કરે હતા, એમ કહેણ છે. અતલસુતલાદિ સપ્તપાતાલમાં દાનવ, દૈત્ય અને નાગ નતિઓ વસતી હતી,^૧ અને તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર હતો.^૨ હિંદુસ્થાનમાં એક સમયે આખા દેશ ઉપર નાગનતિ પથરાઈ ગઈ હતી, એમ નાગ અથવા નગર શબ્દથી યુક્ત અનેક માત્રો શહેરો અને તીર્થોના નામો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે. વેદમાં અહિં અને સર્વ નતિઓનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, પરંતુ નાગનતિનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. યીથેસોરીના સાહિત્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ આઠલાટિસ ખડો જળપ્રલય થયા પછી, તેમાંથી બચેલા મનુષ્યો જળમાર્ગે અથવા સ્થળમાર્ગે હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયા હશે, એમ અનુમાન થાય છે. તેઓના દેશનું નામ પાતાલ હતું, એમ પુરાણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અલેક્ઝાન્ડરે હિંદુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સમયમાં સિંધુનદી અને સાગરના સંગમ ઉપર એક પાતાલ નામનું શહેર હતું.^૩ નાગરખંડમાં કહેણ છે કે-આધુનિક વડનગરની આસપાસ એક મોડું અરણ્ય હતું, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર કહે-

૧ તેષુ વાનવદૈતેષુ જાતયઃ કાતસંઘરાઃ ।

નિવસન્તિ મહાનાગજાતયઃ મહામુને ॥ વિષ્ણુપુરાણ

૨ મુમૌ રુદ્રસ્ય લોકઃ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ લિંગ પુરાણ અ ૧ શ્લો. ૫૪.
પાતાલે સપ્તમે વાસ્તિ લિંગ ગ્રી હાટકેશ્વરમ્ ॥

બ્રહ્મણા સ્થાપિતં પાર્થ સહસ્રયોજનોદ્ધૃતમ્ ॥ ૭ ॥

સત્ત્વાર્ચયતિ તર્લિંગં નાનાનાગેન્દ્રસત્તમાઃ ॥ ૧ ॥ રુદ્રપુરાણ, શહેશ્વર ખંડ,
કૌમારિકા ખંડ. અ. ૨૯.

૩ Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed p 101

વાર્તું હતું; તે હાટકેશ્વરસ્થાનથી જળમર્જી પાતાળમાં જવાતું હતું, અને પાતાળના નામ-
લોકો હાટકેશ્વરસ્થાન આવતા હતા.^૪ કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી
જણાય છે કે—અદ્રમાગા (આધુનિક ચિનામ) નદીની આસપાસનો પ્રદેશ પાતાલ કહેવાતો
હતો અને ત્યાં નામલોકોનું રાજ્ય હતું.^૫ આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે—નામ-
લોકો પ્રથમ કાશ્મીરમાં તથા સિંધમાં આવીને વસ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થા-
નના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ ગયા હતા.

નામરોના પૂર્વજો હાટકેશ્વરસ્થાનમાં જ્યારે આવીને વસ્યા, ત્યારે તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું
મંદિર હતું નહિ, તેમજ મહાભારત તથા પુરાણોમાં જ્યાં જ્યાં હાટકેશ્વરમંદિરનો ઉલ્લેખ
કર્યો છે, તેની સાથે નામરોને કંઈ સંબંધ હોવાનું જણાયું નથી. મહાભારતમાં, હિમાલયના
ધવલગિરિશિખરોની પાસે કિપુરુષનો પ્રદેશ અને તેની પાસે હાટકપ્રદેશ જેની મર્મીકા
માનસરોવર સુધી હતી, એમ કહેલું છે, તે હાટકપ્રદેશમાં ગુલકોનું રાજ્ય હતું.^૬ તે સમયમાં
દક્ષિણમાં કર્ણાટકની ઉત્તરે કર્ણાટકનામનું નગર હતું, એમ પણ કહેલું છે.^૭ જમાળામાં
આવેલા મર્મવાન કહેર જેનું પ્રાચીન નામ વર્ધમાન હતું, તે વર્ધમાનની નજીક ત્રિવિક્રમ
નદીને કિનારે હાટકનગર હતું, એમ ભવિષ્ય પુરાણના આશ્વાસ (અ. ૭)માં કહેલું છે.
પરંતુ તે તે સ્થળોએ હાટકેશ્વરના મંદિરો હતા કે નહિ અથવા તે તે સ્થળોના નિવાસીઓ
હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા કે નહિ, તે વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. મહાભારત
અને રામાયણમાં હાટકેશ્વર વિષે કંઈ ઉલ્લેખ નથી. પુરાણોમાં વામનપુરાણમાં સપ્તગોદાવર
પ્રદેશમાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાની કથા લખેલી છે.^૮

સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડ-તર્જીત કૌમારિકખંડમાં ગુજરાતમાં આવેલી મહીનદી
અને સાગરસંગમને સ્થળે મહીનગરમાં અદ્યતે પાતાલમાંથી હાટકેશ્વરનું બાણ લાવીને પ્ર-
તિષ્ઠા કર્યાનું કહેલું છે.^૯ તે સિવાય પુરાણપ્રસિદ્ધ હાટકેશ્વરનું મંદિર તો નામરખંડમાં કહેલ
વડનમરનું જ છે પરંતુ તે સિવાય કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા વર્ધમાન સેરીદીન પ્રગણામાં સેરીદન
નામનું ગામ છે, તે ગામથી ૭ માઇલ દૂર હાટ નામનું ગામ છે. તે ગામ નજીક પચનદ
સ્થળ ઉપર હાટકેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર છે તેની પ્રતિષ્ઠા સત્યયુગમાં થઈ હતી, એવી
ઈતહાસ પ્રત્યક્ષિત છે, તેજ પ્રગણામાં નાગેશ્વરમાહાદેવ, નામદમનદેવી અને નામતીર્થો
પણ આવેલા છે.^{૧૦} વામનપુરાણમાં કુરુક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા નામતીર્થ અને પંચનદ
તીર્થનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાનું લખ્યું નથી.^{૧૧}

૪ નામરખંડ અ. ૮ શ્લો. ૧૮-૨૪

૬. મહાભારત, સભાપર્વ, અ. ૨૮ શ્લો. ૧-૪

૭ તેજ, અ. ૩૧ શ્લો. ૭૦

૮ વામનપુરાણ, અ. ૬૫ શ્લો. ૫૫.

૯ કૌમારિકખંડ, અ. ૪૮ શ્લો. ૨૦-૨૧

૧૦. Archeological Survey-Report by Cunningham Vol XIV, p 86,
Notes by L. Raghunathdas, Superintendent of Ethnology to the
Zhind State.

૧૧ વામનપુરાણ અ. ૩૪ શ્લો. ૨૨-૨૬

તેથી તે સ્થળે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા વામનપુરાણ લખાયા પછી કરવામાં આવી હતી. તોપણ ત્યાં નાગેશ્વરમહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો હોવાથી નાગભોકોનું જે સમયે તે સ્થળે પ્રાપ્ત્ય હશે તે સમયે તેઓએ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તે સિવાય ખાનદેવના આ-વેલ અહમદનગરનું પ્રાચીન નામ નગર હતું. ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હજુ પણ વિદ્યમાન છે. નચેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે વડનગરના બ્રાહ્મણોએ અડધમાર્ગે બહિષ્કૃત કર્યો, ત્યાર પછી તેના વંશજો ત્યાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં એક શેહેર વસાવીને વડનગરના અસલ નામ નગર ઉપરથી તે શેહેરનું નામ નગર પાડ્યું હતું, અને ત્યાં હાટ-કેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^{૧૨}

આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-હિંદુસ્થાનમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનારા પ્રથમ નાગભોકો હતા, અને ત્યાર પછી નાગરબ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસનાનો સ્વી-કાર કર્યો હતો.

નાગરખડમાં વર્ણવેલી હાટકેશ્વરની કથા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન વડનગરને સ્થળે અને તેની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું. તે અરણ્ય હાલના કચ્છના રણ સુધી આવેલું હતું. કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્ર હતો. તે સમુદ્રમાં સિંધના પાતાલ ગામમાંથી નાગભોકો તે અરણ્યમાં આવીને વસ્યા હતા, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર પાડ્યું હતું.^{૧૩} પરંતુ નાગરોના પૂર્વજો જે બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ કુશ્વેત્રમાંથી આવીને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં રહ્યા હતા અને તે સમયે લાં હાટકેશ્વરનું મંદિર ન હતું તત્કાલીન શુન્દરાતના રાજાને તેઓએ કુશ્વેત્ર બાધિ છાત કરવાથી તે રાજાએ ત્યાં એક ગામ વસાવી, તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું.^{૧૪} ત્યાર પછી ધણે કાળે ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ કરી હતી તેઓએ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના સ્વીકારી હતી, તે વિષે નાગરખડના અધ્યાય ૧૦૭ માં જે કથા આપી છે, તેનો સાર કહી જવાનું યોગ્ય જણાય છે.

“ હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમાં વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્મા હતો. ચમત્કાર પુરમાં પાતાલના હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની તેની ઇચ્છા થવાથી તેણે ચક્ર ઉપર તપ કરીને ચક્રરત્ન વરદાન મેળવી ચમત્કારપુરમાં હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઇર્ષ્યા આવવાથી, તેઓએ પણ પણ દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરી અને ચક્રરત્ન પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકેક ચક્રરત્ન મંદિર બનાવી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો બાધ્યાં ” એ રીતે વડનગરમાં બ્રાહ્મણોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ થઈ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે-ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના કોની પાસેથી અને કયા પ્રદેશમાંથી મપાદન કરી ?

કચ્છજીવના નાગરવૃદ્ધ રા રા ગૌરીશંકર જયશંકર ત્રિમાસિકપત્રમાં તે વિષે ચર્ચા ઉપરિચિત કરી લખ્યું છે કે—

૧૧ Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1896, P I pp 117-8.

૧૩. નાગરખડ અ ૧ થી ૮ સુધી.

૧૪ તેજ, અ ૧૦-૧૧

“નામ સ્મરને છઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય રા લાગવાથી નામરા ચામ છે અને નામરા । નામરાશબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. નામલોકોનું એક ટોળું બાકડીયામાથી હિંદુસ્થાનમાં , તેમાનો એક ભાગ કાશ્મીરમાં જન્મને વસ્ત્રો, તે ત્યાના પકિતબાહ્યો છે. બીજું સિંધમાં આવ્યું, ત્યાંથી પાતાલ નામના નગરમાંથી વર્તમાન વડનગરમાં આવીને , જેઓ હાલના નામરા છે.

“ કાશ્મીરના નામરાજા મહારાજ રણદિત્યની રાણી રણુરમા કે જે વિંધ્યગિરિના ૧૦ કુવરી હતી, તેણે રાજાને પૂજવાને માટે કિમતી જવાહીર સ્થાપિકની પીઠિકા આપી, તે પીઠિકાને રણદિત્યે ચંદ્રમામા નદીને રસ્તે પાતાળમાં આણી, જે સ્થાપિક મણિની ને શી હાટકેશ્વર (સોનાનો ઇશ્વર) નામ આપી પ્રતિષ્ઠા કરી પૂજન કરવા લાગ્યો, ૧ આપણે નામલોકો શી હાટકેશ્વરને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનીએ છીએ ૧૧૫

પ્રથમ તો રા. રા. ગૌરીશંકર બાઇ નામસ્મરને છઠી વિભક્તિનો રા પ્રત્યય લગાડી, ૧૨થી નામર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, તે વ્યાકરણશાસ્ત્રના કોઇ પણ નિયમને અનુ- નથી. પાણિનિગ્રંથાકરણ (અ. ૫ પા. ૩ સુ ૫૫) પ્રમાણે મગરે મણ નામરાઃ જ નામર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે અને તેનો અર્થ નગરવાસી થાય છે સુત્ર ૧૨૮ નામરશબ્દનો અર્થ અતુર થાય છે, છતાં તેની વ્યુત્પત્તિમાં તેથી કંઇ ફેરફાર નથી, તેમ જ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી તો નામ શબ્દની સાથે નામર શબ્દને કંઇ સંબંધ તેઓનો બીજો મુદ્દો એ છે કે-બાકડીયામાથી નામ લોકોનું એક ટોળું કાશ્મીરમાં વસ્યું, તે કાશ્મીરના પકિતબાહ્યો છે, અને બીજું ટોળું સિંધના પાતાળ ગામમાં વસ્યું, તે ગુજરાતના નામરાજાહ્યો છે. આ હકીકતને કંઇ ઐતિહાસિક પ્રમાણ કાશ્મીરમાં આચળતિ આવીને વસી, તે પેહેલા ત્યાં નાગો વસતા હતા અને તે । આર્ચ લોકોએ ત્યાંથી હાકી કાઢ્યા હતા, એમ કાશ્મીરના રાજતરગિણી નામના ૧૨ ઉપરથી જણાય છે સિંધના પાતાલ ગામમાં નામલોકો બાકડીયામાથી આવીને હતા, તેને માટે કંઇ આધાર નથી પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધ પેહેલા ઇન્દ્રિયના નામ । કાઠિયાવાડના રાજાઓ સાથે સંબંધ બધાયો હોય અને તેથી તે બાણુએથી જન નામ લોકોએ સિંધમાં પ્રવેશ કર્યો હશે, એમ વધારે સંભવિત જણાય છે ૧૩ તેઓનો મુદ્દો એ છે કે-કાશ્મીરનો રાજા રણદિત્ય નામવંશી હતો, તેની રાણી રણુરમાએ તેને કનું શિવલિંગ આપ્યું હતું અને તે શિવલિંગની તેણે સિંધના પાતાળમાં જન્મને પ્રતિષ્ઠા તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યું, જારથી ત્યાના નાગોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના શરૂ થઇ તે નાગોના વશને વડનગરમાં આવ્યા, ત્યારે હાટકેશ્વરની ઉપાસના સાથે લેતા આવ્યા. રાજતરગિણી વાચતા રણદિત્ય નામવંશી હતો, એમ બિલકુલ માલુમ પડતું નથી. મ હોત તો તેના પૌત્ર બાહ્મદિત્યના જમાઇ દુર્લભસેનને જેમ કુર્કોટક નામનો ૧૪ હો, ૧૭ તેમ તેને માટે અથવા તેના પૂર્વજ રાજાઓને માટે કહેવામાં આવ્યું તેથી ઉલટું તે જોનદ વંશી હતો, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે ૧૮ તેની રાણી રણુરમાએ

૧૫ ત્રિમાસિક, પુ ૨ અ ૬ ૩ પૃ. ૭૭-૭૮.

૧૬. બુદ્ધો પાછળ, પૂર્વાર્ધ ૫ ૩૨-૩૩-૩૪.

૧૭ રાજતરગિણી ત. ૩ શ્લોક ૪૬૦

૧૮. તેજ, ત ૩ શ્લોક ૪૭૩.

તેને સ્થાટિકમણિનું શિવલિંગ આપ્યાનું અને તેની પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યાનું પણ લખ્યું નથી પરંતુ સ્વરૂપમાં તેને હાટકેશ્વરમંત્ર આપ્યો હતો; તે મંત્રના પ્રભાવથી તે ચંદ્રભાગનદી ઉતરી ચક્રાયે હતો અને તેની નજીકના પ્રદેશ પાતાળમાં જઈ ત્યાંના નાગ ભોકોનો પરાજય કરી, તે પ્રદેશ તાબે કર્યો હતો, એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી પાતાલ એટલે સિંધનું પાતાલમાં નહિ પણ ચંદ્રભાગ (ચિંતાળ) નદીની પાસે આવેલ પ્રદેશનું નામ પાતાળ હતું, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે પાતાળમાં જઈને તેણે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, એમ તેઓશ્રી આ ઉપરથી લખે છે, તે સમજાતું નથી. નાગભોકો તો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પહેલાં પણ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા, એમ ઉપર સપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ કાશ્મીરના રાજા રણાદિત્યનો હાટકેશ્વર સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ મળતું પડતું નથી.

નાગરખડમાં તો વસંતોત્રી ચિત્રશર્માએ સ્થાપના વરદાનથી વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરાવતું લખ્યું છે. પરંતુ તે સાથે એકબે બીજી હકીકતો પણ લખી છે, તે ઉપરથી તે વાત ઉપર કંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે છે. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને વડનગરમાં ૬૮ તીથો બાંધવાની રજા આપતા સ્થાપના ચિત્રશર્માને કહ્યું છે કે—

તુરીયમપિ તે ગોત્ર વેદોક્તેન ક્રમેણ ચ ।

આદ્યતાં ચાપિ તે સર્વે કીર્તિષ્યન્તિ તે દ્વિજાઃ ॥ અ. ૧૦૭ પ્રલો. ૫૬

“હે બ્રાહ્મણ! વેદોક્ત ક્રમ પ્રમાણે તારૂં ગોત્ર યોગ્ય હોવા છતાં આ સર્વે બ્રાહ્મણો તારા ગોત્રને પ્રથમ પદ આપશે.”

ત્યાર પછી બીજા સઘળા બ્રાહ્મણોએ વરદાન માગતાં કહ્યું કે—

યદિ દેવ પ્રસન્નસ્ત્વમસ્માક ચ સુરેશ્વર ॥

પશ્ચિમચિત્રશર્મા ચ યમાદ્યો ભવતા કૃત ॥ ૭૧ ॥

અસ્મદીર્યં સદા નામ કીર્તનીયમસંશયમ્ ॥

બ્રાહ્મકૃત્યેષુ સર્વેષુ યથા તેન સમા વયમ્ ॥ ૭૨ ॥

“હે દેવ! જો આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો ચિત્રશર્મા જે અમારામાં સૌથી છેલ્લી પકિતો છે, તેને આપે પ્રથમ પકિત આપી, તો હવે અમે પણ બ્રાહ્મણિક કર્મમાં ચિત્રશર્માની બરાબર થઈએ, તેમ કરો.”

તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવે કહ્યું કે—

યુસ્માકમપિ યે કેચિદ્વંશં યાસ્યન્તિ માનવા ॥

યુવાન શાસ્ત્રસંયુક્તા વેદ વિદ્યાવિચારવા ॥ ૭૩ ॥

આનયિશ્યથ તાન્ યુવમામુદ્યાયણસંજિતાન્ ॥

નિત્યં સ્થિતાશ્વતે ક્ષેત્રે બ્રાહ્મણ્યાક્ષયકારકાઃ ॥ ૭૪ ॥

“હે બ્રાહ્મણો! તમારા વંશના પણ સઘળા દિગ્ગે સદા યુવાન રહેશે અને વેદશાસ્ત્રમાં બહુ કુશલ થશે. તેઓને તમે આમુખ્યાયણો આપશો અને તેઓ આ ક્ષેત્રમાં રહીને અક્ષય રૂળ આપનારી બ્રાહ્મણ્યાઓ કરનારા થશે.”

ઉપર કહેલી હકીકત ઉપરથી મુખ્ય વાત તો એ બાનમાં આવે છે કે-મિત્રશ્ર્માં વત્સ-
ત્રનો હતો અને તેના ગોત્રને સોથી છેલ્લી (પશ્ચિમ) પક્ષિત આપવામાં આવી હતી,
| કારણ તે વડનગરમાં પાછળથી આવેલો હોવો જોઈએ. તે સિવાય ખીન્ને ખાત્ર મુદો
જમા રાખવા ચોખ્ખ એ છે કે-કંઈ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આમુખ્યાયણો રાખવાની આદા કરી.

ત્રિમાસિકપત્રની ઓહીસ તરફથી નવજ્ઞાનતીતિ નાગરા એ નામનું લઘુ પુસ્તક
સેદ થયું છે. તે પુસ્તકમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં વસતી સ્થળી વડનગરાનાગરજાતિમાં
લ જે જે ગોત્રો, પ્રવરો વગેરે વિદ્યમાન છે, તેનો સમ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તે જોતા
જુલ્ય છે કે હાલની વડનગરાનાગરજાતિમાં વત્સગોત્ર પ્રચલિત નથી, પણ વત્સપાલ ના-
નું ગોત્ર પ્રચલિત છે, તે પણ બહુ સ્વલ્પ સમવાયમાં છે. પ્રજોરાનાગરજાતિના વસતિ-
ત્રક ઉપરથી જુલ્ય છે કે તેઓના મોટા ભાગ વત્સગોત્રનો છે.^{૨૧} પ્રજોરા ચોતે અહિચ્છ
થી આવ્યા છે, એમ કહે છે. તે અહિચ્છત્ર પ્રોફેસર દેવદત્ત બાધરકર કહે છે, તેમ પ
ખ્યા કાગડા પાસે અહિચ્છત્ર નામનું ગામ હતું, તે નહિ, પણ યુક્તપ્રદેશમાં બરેલી
જલ્લામાં રામનગર પાસે આવેલું, મહાભારતમાં કહેલ પાચાલ દેશની રાજધાનીનું અહિચ્છત્ર
તું, તે જ છે નાગરોમાં દાખલ થયેલા આમુખ્યાયણો સાથે તેને પુરતો સંબધ હોવાનું
બળ કારણ મળે છે.

નાગરોમાં હાલમાં મેહેતા, ઓઝા, બેહરા, દેશાઇ વગેરેની અવટકો પ્રસિદ્ધ છે. તે
હેલા અદ્રેયા, ગુભેયા, વચ્ચકલાદિ ૧૫૫ અવટકો પ્રચલિત હતી.^{૨૨} અને તે પહેલાં શૂતિ,
વ વગેરે ચૌદ આમુખ્યાયણો પ્રચલિત હતા.^{૨૩} વર્તમાન અવટકોમાંની ધણીખરી અવટકો
| ધ ધો, બ્યવસાય અથવા નિવાસસ્થાનોના નામો ઉપરથી કે કુલોત્પન્ન પરાક્રમી પૂર્વજના
| મ ઉપરથી પણ પડેલી હાજે છે તે પહેલાંની અદ્રેયાદિની ૧૫૫ અવટકો ગામોના નામો
પરથી પડી હોય, એમ જુલ્ય છે રાજકોટમ્યુઝીયમના ક્યુરેટર વેદ્યર્તિ વલ્લભજી હરિ-
ન આચાર્ય ધારે છે કે-વડનગરના રાજઓએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આસપાસના ૧૫૫
| મો દાનમાં આપ્યા હતા, તે ગામોના નામો ઉપરથી તે તે અવટકો નાગરોમાં દાખલ
કે હતી.^{૨૪}

કામરથો, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને બંજાળાના બ્રાહ્મણો વગેરેમાં એવી અવટકો અથવા
આમુખ્યાયણો મળે તે કારણેથી પ્રચલિત થયા હોય, પરંતુ તે કારણો નાગર જાતિને લાગુ

૨૦ ત્રિમાસિક પુ ૨ અ ૧ નો વધારો

૨૧ પ્રજોરાનાગરજાતિનું વસ્તિપત્રક, સ ૧૯૭૩ પ ૨૩-૨૪

૨૨ શ્રીયુત પ હિત ગાશ કર પ ચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ. પ ૬૨-૬૪.

૨૩ મૃતિમયૌ નાગદન્તૌ મિત્રદેવૌ ચ વર્મ ચ ।

ગુપ્તનંદૌ ચ ધોષશ્ચ શર્મદાસૌ ચ દામ ચ ॥

ત્રાતદન્તૌ ચ શર્માણ આમુખ્યાયણસંસ્ક્રિતાઃ

મુવ્ગલેનૈવ મુનિના ચતુર્વશ્વ હતીરિતા ॥

સંકૃતસ્ય મુનેર્વશો સ સમુતો મિત્રોત્તમ. ।

પ્રમાવદ્વિતિ વિશ્વ્યાતો વક્તૃસન્નો નિમેઃ સુત ॥

તેજ, પુ. ૧૨૫.

૨૪ ત્રિમાસિક પુ. ૧. અ' ૪, પુ. ૭૭.

પડતા નથી. વલ્લભીપુરના લામખત્રેમા આનંદપુર (આધુનિક વડનગર) ના બ્રાહ્મણોના ના-
મોની પછવાડે મિત્ર, હતાદિ અવટકો લખેલી છે.^{૨૫} નાગરખડમા ભર્તૃયજ્ઞ જેનું મૂળ નામ
પ્રભાવ હતું, તેની અવટકે હતી, એમ કહ્યું છે.^{૨૬}

વે મ્હ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને નાગરોના પ્રવરાધ્યાયના પાત્ર છ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયા
હતા તેમા સંવત્ ૨૮૩ (ઇ. સ ૨૨૭) પેહેલા આનંદપુરના નાગરોમા જે જોતપ્રવરાદિ
પ્રવર્તમાન હતા, તે સર્વનો સંગ્રહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે. ૨૭ તે ઉપરથી મિત્રહતાદિ,
આમુખ્યાયણો નાગરોમા ઇ. સ. ૨૨૭ પેહેલા ઝોટલે ઇ. સ ના ત્રીજા સૈકાના આરંભમા
દાખલ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હાલમા કેટલાક વર્ષો પેહેલા મથુરા, અલ્હાબાદ
જિલ્લાના ગામ પ્રોસા, બરેલી જિલ્લાના ગામ રામનગરની પાસેના અહિચ્છત્ર અને
અયોધ્યા સુધીના પ્રદેશોમા કેટલાક શિક્ષાઓ હાથ આપ્યા છે તે સધળા શિક્ષાઓ લગભગ
એક સરખા હોવાથી પાચાલશિક્ષાઓ તરીકે ઓળખાય છે. તે શિક્ષાઓ ઉપર જે રાજ
ઓના નામો કોતરેલા છે, તેની સાથે મિત્ર, હત, ઘેણ, ગુપ્ત દેવ, સેન અને પાલની અવ-
ટકો જેવામા આવે છે તે પૈકી એક શિક્ષા ઉપર વીરસેનનું નામ કોતરેલું છે. અલ્હાબાદ
જિલ્લાના ઝકોટા ગામ પાસે વીરસેન રાજનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તે શિલા
લેખની લિપિ ઉપરથી તે રાજ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામા થઇ ગયો હોય, એમ અનુમાન
કરવામા આવ્યું છે. ૨૮ તે વીરસેન અને ઉપર્યુક્ત શિક્ષાવાળો વીરસેન એક હોવાનું જણાય
છે. એક શિક્ષા ઉપર અચ્યુતનું નામ લખ્યું છે તે અચ્યુત ગુપ્તવંશી રાજ સમુદ્રગુપ્તે
પરાજિત કરેલો હોવો જોઇએ, એવો વિન્સેન્ટ રિમથનો અભિપ્રાય છે. ૨૯ જે સધળી
હકીકત ઉપરથી તે સધળા પાચાલપ્રદેશના રાજાઓ ઇ. સ પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ
ના ચોથા સૈકા સુધીમા થઇ ગયા હોય, એમ સિદ્ધ થાય છે આ રાજાઓના કેટલાક
શિક્ષાઓ ઉપર નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની મૂર્તિ કોતરેલી જેવામા આવે છે ૩૦ આ ઉપરથી
અહિચ્છત્ર અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનારાઓ જેઓની અવટકો મિત્ર
હતાદિ હતી, તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો પણ હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે વત્સગોત્રી મિત્ર
શર્મા અહિચ્છત્રથી વડનગરમા આવ્યો હતો તે ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજનો અશ્વિન હોવો
જોઇએ અથવા પુરોહિત હોવો જોઇએ. તેના આગ્રમથી અને આર્થિક સાધાર્યથી તેણે
વડનગરમા પ્રથમ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવી જોઇએ વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને
પણ સાના રાજાઓના આશ્રય થયો હશે અથવા તેઓએ તેઓનું પુરોહિતપણું સ્વીકાર્યું
હશે તેજ દારણથી તે રાજાએ બીજા બ્રાહ્મણોને ૬૮ તીર્થો બધાવવામા મદદ કરેલી જણાય
છે, અને તેજ દારણથી બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓના આમુખ્યાયણો
પોતાના વશજોમા દાખલ કરેલા હોવા જોઇએ આ ઉપરથી પણ વડનગરમા હાટકેશ્વરની
પ્રતિષ્ઠા મોડામા મોડી ઇસ્વીસનના ચોથા સૈકાની પેહેલા અને ત્રીજા સૈકાના આરંભે થઇ
હશે, એમ સમજા અનુમાન થાય છે.

૨૫ જુઓ પાછળ, પૂર્વાર્ક ૫ ૧૮

૨૬ નાગરખડ અ ૧૧૫

૨૭ ત્રિમાસિક પુ. ૪, અ ૧ ૫ ૧૭

૨૮ Epigraphia Indica, Vol XI, p 85

૨૯ Coins of Mediaeval India Vol I pp 132-5

૩૦. રખાલદાસ બેનરજીવે પ્રાચીન સુદા, પૃ ૧૦૩-૮

૩ નગર અને નામર.

એ તો નિશ્ચિત છે કે નાગરશબ્દ નગર ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આધુનિક વહન-ગરતું નામ નગર હતું, તે પશુ વહનગરમાં આવેલા કુમારપાળપ્રસરિતના લેખ ઉપરથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય છે.^૧ વહનગરતું ખીબુ નામ આનંદપુર હતું, એમ પણ તેજ લેખમાં કહેલું છે. ભારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે વહનગરનું નામ આનંદપુર હોવા છતાં નગર નામ ક્યારે અને શી રીતે પડ્યું ?

આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પહેલાં નગર અને નામર વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય ઉપરથી અથવા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો કે શિકાઓ ઉપરથી કંઈ પ્રકાશ પડે છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર છે. પ્રાચીનતમ વૈદિકસંહિતાઓમાં નગર અથવા નામર શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવતો નથી. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં જનશ્રતિના પુત્રને નગરી કહ્યો છે. પરંતુ તેનું મૂળ નામ તો ઉપાવિ હતું, એમ પણ કહેલું છે.^૨ તેથી નગરી શબ્દ વિશેષણ રૂપે વપરાયેલો છે. બાબ્બકર સાયણ્યાર્યો તે સ્થળે નગરી શબ્દનો અર્થ નગરવાસી ક્યો છે.^૩ તે ઉપરથી ઐતરેયબ્રાહ્મણના કાળમાં નમર નામનું કોઈ રાજધાનીનું શહેર હશે, એમ જણાય છે. પાણિનિબ્યાકરણ (અ. ૫ પા. ૨ ચ. ૧૦૭) માં 'નમ' ને 'ર' પ્રત્યય લગાડવાથી નગરની વ્યુત્પત્તિ કહી છે તે સૂત્રની રીકમાં પાર્તિકકાર કાત્યાયને નગા દ્વચ પ્રાસાદા યત્ર સન્તિ (પર્વતો જેવા બધા મેહેલો છે તે), એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ સ્પષ્ટીકરણ કેવળ કાષ્ઠનિક જ લાગે છે. ખરૂં જોતાં નમ એટલે પર્વતો ઉપર બધાયેલ શહેરો ને નમર કહેવાનો રીવાજ પડ્યો હશે. નામશબ્દની વ્યુત્પત્તિ નમ ઉપરથી થઈ છે. તે પર્વતવાસી નાગભેડોના પર્વતો ઉપર આવેલા શહેરોની ભવ્યતા જોવામાં આવવાથી નગર શબ્દ પ્રચલિત થયો હોય, એમ જણાય છે. ઋગ્વેદની સંહિતા (૨-૧૫-૮) માં ઇંદ્રે વસોના પર્વત ઉપર આવેલા કિંદ્રાઓ તોડી નાખ્યાનું લખ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઇંદ્રના શત્રુઓ તરીકે વસો અને વૃત્રોનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે. વૃત્રો અહિંનતિના હતા, તેથી વસો પણ અહિં જાતિ સાથે સંબધ. ધરાવનારી જાતિના હોવા જોઈએ.^૪ અર્થાત્ આ અનાર્યોના પર્વતો ઉપર આવેલા શહેરોને પ્રથમ નમર કહેવાનો પ્રથમ પડ્યો હશે, તે કદાચ નાને તેથી પુષ્ટિ મળે છે.

ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં કહેલું નમર કોઈ રાજની રાજધાનીનું શહેર હશે, એમ સાયણ્યાર્ય કહે છે, પરંતુ તે નમર ક્યા આવ્યું હતું, તે જણી શકાતું નથી. તે સિવાય રજ-પુતાનામાં ચિનોડથી ૧૧ માઇલ દૂર નામરી નામનું ગામ છે. તે ગામમાંથી નિકળેલા શિકાઓ ઉપરથી તે ગામનું અસલ નામ પત્તજલિભાખ્યમાં કહેલી માધ્યમિકા નગરી હતું,

૧ પ્રાચીન લેખમાળા, ભા ૧, પ્ર ૧૮૧ ૨ એ. બ્રા અ ૪, ખ ૮

૩ ઐતરેયબ્રાહ્મણ (૨૫-૫) માં તે વિષે એવી શ્રુતિ છે કે—પતદ્વ તદ્વિજ્ઞાન્નગરી જાનશ્રુતેયઃ—તે ઉપર સાયણ્યાર્યનું ભાષ્ય છે કે—જનશ્રુતાલ્ક્યસ્ય કસ્ય ચિન્મહષ્વે પુત્રો જાનશ્રુતેયઃ । સ ચ રાજપુરોહિતત્વાદિત્યં નગરે વ સતીતિ નગરી. તેતિરીચઆરણ્યક (૧-૧૧-૩૮) માં નમર શબ્દ વપરાયેલો છે, ત્યાં તેનો અર્થ શહેર થાય છે.

૪, Life in Ancient India by P T Shrinivas Iyengar, p 128

એમ સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે.^૫ તે સિવાય જ્યપુરમા સુભમા નગર નામનું પ્રાચીન શહેર હતું, જેના ખડેરામાથી કાલકંઠ સાહેબે ૬૦૦૦ પ્રાચીન શિકાઓ શોધી કાઢ્યા છે; તે સમળા શિકાઓની લિપિઓ ઉપરથી તે શિકાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સૈકાથી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીના હોય, એમ અનુમાન કરવામા આવ્યું છે.^૬ તે ઉપર તે નગર ધણું પ્રાચીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય પળળમા હાલમા જે કામડા ગામ છે, તેનું અસલ નામ નમરકોટ હતું, ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં મહમદ ગિઝનીએ તે નગરકોટમા આવેલા મહામાયાના મંદિરને તોડી નાખી, તેની સપાતિ હુદી લીધી હતી સાતમા સૈકામા હિંદુ-સ્થાનમા પ્રવાસાર્થે આવેલા ચિનાઈ પ્રવાસી હુયેનસંગે પોતાના ગ્રન્થમા તેનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે નમરકોટનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હતું વિરાટરાજનું ગોહરણ કરવામા કૌરવોને સહાય કરનાર ત્રિગતદેશના રાજા સુશર્માના નામ ઉપરથી તે શહેરનું નામ સુશર્મપુર પડ્યું હતું.^૭ કામડા પાસે કીરગામમા આવેલા વૈદનાથ મંદિરમા કોતરાયેલી બે પ્રસ્થિતિઓ જેની રચના સાલ ઇ. સ. ૮૦૪ (લોકિકાળ ૮૦ તથા શકે ૭૨૬) ની છે, તેમા તેનું નામ સુશર્મપુર અથવા સુશર્મનગર આપ્યું છે.^૮ તે ઉપરથી તે શહેરનું પ્રસિદ્ધ નામ ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભસુધીમા નમરકોટ નહિ પણ સુશર્મપુર હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે નાગરો જેઓની ઉત્પત્તિ મોડામા મોડી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામા ઠલી ચકાવ, તેઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન નમરકોટ હતું, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત બાહરકરે અનુમાન કર્યું છે, તે ઉપરના કારણથી પરાસ્ત થાય છે

પ્રોફેસર દેવદત્ત બાહરકરે કહ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૧૫૨ (વિ. મં ૧૨૦૮) માં લખાયેલી વડનગરની કુમારપાળપ્રસ્થિતિમાથી નામસ્થાપિતનું નામ સૌથી પહેલું પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ ધારવાડ જિલ્લામા અળસુર નામના ગામમાથી સાત શ્લોકો મળી આવ્યા છે તેમાના આ-લુક્યરાજા છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના સમયના ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના શ્લોકમા નાગરખડસપ્તતિ નામનું પ્રગણું વનવાસી બારહનર નામના જિલ્લામા હતું, એમ લખ્યું છે.^૯ ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. સ. ૧૧૧૨ ના કાનપત્રોમા નાગરેશ્વર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે તે મંદિર દક્ષિણકેદારેશ્વર મંદિરની પાસે આવ્યાનું તેમા લખેલું છે.^{૧૦} રઘુપુરાણાન્તર્ગત નાગરખડમા લખ્યા મુજબ ચંદશર્માને જ્ઞાતિથી અહમ્મદેત કર્યા પછી, તેના વંશજો અહમદનગરમા જઈને વસ્યા હતા, તે શહેરનું નામ તેઓએ નગર રાખ્યું હતું અને ત્યાં હાલકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું ૧૧ તેજ સમવાયમાથી કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો ચાતુલ્ય રાજાઓનો આશ્રય લઈને ધારવાડમા જઈને વસ્યા હશે કદાચ તે વંશના રાજાઓએ તેઓને જુદે જુદે વખતે ૭૦ ગામો કાનમા આપ્યા હશે, અને તે ઉપરથી તે ગામોના વિભાગને નાગરખડસપ્તતિનું નામ આપવામા આવ્યું હશે તેજ નાગર બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ કેદારેશ્વરના મંદિર પાસે નાગરેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું હશે. જો એમ હોય તો અહમદનગરમાથી ધારવાડમા જઈને વસતા જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી ૭૦ ગામો મેળવતા અને તે ગામોના વિભાગનું નામ નાગરખડ

૫ Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed p 204

૬ Coins of mediaeval India, Vol I, pp 162-174

૭ બાણુ સાધુપ્રસાદ વરણસ્ત ભારતગ્રંથ (દિ હી) ખંડ ૨, પૃ. ૪૭૫

૮ Epigraphia Indica, Vol. I, pp 104 & 112.

૯ તેજ, વો. ૫ પૃ ૨૧૪ ૧૦ તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૨૧.

પદ્મિને ચૈદ્યમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થતાં જોઈતાં જોઈ ૧૦૦ વર્ષો થવાં જોઈએ. એકે અહમ્મદ નગરમાં ઇ. સ. ના ૧૧ માં સૈદ્યામાં નામની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા સારી પેઠે જામી ગઈ હતી. ખાનદેશના માલીકગામપ્રમથામાં બહાલગામના સારખ (હારખ) દેવીના મંદિરમાં દેવ-મિરિના માદવરાખ સિંધણના જ્યોતિષજ્ઞાની અનંતદેવનો શાકે ૧૧૪૪ ઇ. સ. ૧૨૨૨ નો એક શિલાલેખ છે. તે લેખ નાગરઆદ્યાણુ ગંગાધરે લખ્યો છે, એમ તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૨} તે ઉપરથી ખાનદેશમાં તથા અહમદનગરમાં તેઓરમાં નાગરઆદ્યાણુની વસતિ હોવાનું સાબીત થાય છે અને તે પ્રમાણે હજી પણ તે પ્રદેશમાં નાગરઆદ્યાણુની એક શાંતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમયની હકીકત ઉપરથી યુજરાત અને દક્ષિણની નાગરઆદ્યાણુની શાંતિઓ મૂળ વડનગર જેતુ તત્કાલીન નામ નગર હતું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ના ૧૩ માં સૈદ્યામાં^{૧૩} જુદામાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્યક્રમ ઉપર દીકા લખનાર શીકદંત જેઓ શાંતિએ નાગરઆદ્યાણુ હતા, તેઓએ સુદવાચક નાગરઆદ્યાણુની બુદ્ધિ કરતા નાગરાલયદેશે મર્વ નાગરમ્ એમ કહ્યું છે.^{૧૪} વડનગર અને તેની આસપાસનો મુલુક આદુ જેમાંથી સુદ થાય છે, તેના પાક માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વડનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું નામ તેમાં વસતા નાગરો ઉપરથી ધારવાઈજિજ્ઞાના નાગરખડસત્તિને પેઠે નાગર પડ્યું હતું, એ કેવળ સંભવિત છે. આ અનુમાનને આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા પદિત શેષકૃષ્ણના રચેલા પ્રાકૃત-ચદ્રિકા નામના ગ્રંથમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે તેઓએ પોતાના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં આલ્પી જુદી જુદી ભાષાઓના નામો ગણાવતા ઉપનાગર અને નાગર દેશોની ભાષાઓના નામો લાટ^{૧૫} અને વૈદર્ભ દેશોની ભાષાઓના નામો સાથે મુક્યા છે તે ઉપરથી પણ નાગરદેશ લાટ અને વૈદર્ભની સમીપમાં આવ્યો હતો, એમ સમજી શકાય છે.

પન્નખની વાચબ્યકોણના પ્રદેશમાં નાગરનામની જાતિ જે પ્રદેશમાં વસે છે, તે પ્રદેશ પણ નાગરનામથી જાળખાય છે.^{૧૬} પરંતુ પ્રાકૃતચદ્રિકામાં કહેલા નાગરદેશ લાટ અને વૈદર્ભ દેશોની નજીક હોવાથી, તેને પન્નખની વાચબ્યકોણના નાગરપ્રદેશ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. વળી તે દેશની નાગરજાતિ ખુરસી ભાષા વાપરે છે, જે ભાષાને હિંદુસ્થાનની અથવા આર્ય કે સેમેટિક ભાષા સાથે પણ કંઈ પણ સંબંધ નહિ હોવાથી તે નાગરજાતિ પ્રાચીન નામજાતિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ ભાષાતત્ત્વવિદ્ ગ્રીયર્સનની દૃઢ માન્યતા છે.^{૧૭} તે ઉપરથી પણ તે નાગરજાતિ અને તેના નાગરદેશને યુજરાત અને દક્ષિણની નાગરઆદ્યાણુની શાંતિઓ સાથે કંઈપણ સંબંધ ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

૧૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાંક પૃ ૪૪

૧૨ Epigraphia Indica Vol III p 113

૧૩ શ્રીયુત ગણનાથસેનકૃત પ્રત્યક્ષશાસ્ત્રીર નામના ગ્રંથનો ઉપોદ્ધાત [સંસ્કૃત] પૃ. ૫૪

૧૪ જુદામાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ, આનંદાચમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા પૃ ૮૪

૧૫ જાણકૌ લાટવૈદર્ભાલુપનાગરનાગરો” quoted in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XV, P. I, p. 116.

૧૬ People of India by H. Risley, 2nd ed p 395

૧૭. Indo-Aryan Races by Ramaprasad Chanda, pp, 76-7

૪ વડનગરનાં જૂદાં જૂદાં નામો.

નાગરખડમાંથી વડનગરના ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ રકદપુર અને ૪ નગર-
એ ચાર નામો મળી આવે છે. કવિ વલ્લભકૃત નાગરૈપતિમાં ૧ ચમત્કાર, ૨ આનંદપુર,
૩ માનપુર અને ૪ વડનગર એ રીતે ચાર નામો આપ્યા છે,^૧ એટલે તેમાંથી માનપુર
નામ વિશેષ મળી આવે છે. વડનગરમાં અધાવધિ એક હતકલા ચાલી આવે છે. તે હત
કલામાં કહેવામાં આવે છે કે-‘આચમન’ શબ્દના ચાર અક્ષરો પ્રમાણે પ્રથમ વડનગરના
ચાર નામો હતા. ૧ ‘આ’ એટલે આનંદપુર, ૨ ‘ચ’ એટલે ચમત્કારપુર, ૩ ‘મ’ એટલે
મહનપુર અને ૪ ‘ન’ એટલે નગર. વલ્લભીપુરના તામ્રપત્રોના ભેખોમાંથી આનંદપુર અને
આનર્તપુર નામો મળી આવે છે.^૨ તે ભેખો ઇ. સ. ૫૪૧ થી ૬૭૧ સુધીના છે. અર્થાત્
તે સમયની હકીકત ઉપરથી વડનગરના ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ રકદપુર, ૪ આ-
નર્તપુર, ૫ નગર, ૬ માનપુર, ૭ મહનપુર અને ૮ વડનગર-એમ આઠ નામો પડ્યા હોય,
એમ જણાય છે, તો પણ લોકભવહારમાં તો આનંદપુર અને વડનગર એ બે નામો જ
પ્રચલિત થયા છે. આનર્તપુર નામ માત્ર વલ્લભીતામ્રપત્રોમાં વર્ણવેલ છે, તે નામ કા
ઉપરથી પડ્યું, તે જણવાને કંઈ સાધન નથી. નાગરખડના ૬૪માં અધ્યાયમાં આનર્તશબ્દ
સહયે ચમત્કારપુરમાં આનર્તશરની પ્રતિષ્ઠા કરી, એટલું જ લખેલું છે. તે સિવાય રકદપુર,
માનપુર અને મહનપુર નામો તો કદિ પણ પ્રચલિત થયા નથી, તેથી તે નામો માત્ર કા
કપનિક હોવાનું જણાય છે.

ચમત્કારપુર.

ચમત્કારપુર નામ પણ કોઇ પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્યના પુસ્તકોમાં કે ભેખોમાં
પણ જોવામાં આવતું નથી. માત્ર જૂનાગઢના માત્ર વલ્લભીના વામનજીના મંદિરમાંના એક
પાટ ઉપરના વિ. સં. ૧૩૪૬ (ઇ. સ. ૧૨૮૦) ના ભેખમાંથી ચમત્કારપુરનું નામ મળી
આવે છે.^૩ તો પણ નાગરોની ઉત્પત્તિ સાથે તેનો મુખ્ય સંબંધ હોવાથી, તે વિષે નાગરખ-
ડમાં જે કથા આપી છે, તેનો સાર અત્ર ઉલ્લેખિત કરવાની જરૂર છે.

“આપ્ત પર્વતની નૈઋત્યે આવેલા^૪ આનર્તદેવના રાજ ચમત્કારને કુટુંબાધિ થયો
હતો. તેની શાંતિ કરવાને માટે તે રાજ અડસઠે તીર્થોમાં શરી વળ્યો અને અનેક ઉપચારો
કર્યા, છતાં બ્યાધિ જ્ઞાત નહિ થવાથી, છેવટે નિરાશ થઇને તે હાટકેશ્વર સ્થળમાં આવ્યો.
ત્યાં યાત્રાર્થે આવેલા બ્રાહ્મણોને વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમાં બેઠેલા જોઇને, તેઓને બ્યા-
ધિની નિવૃત્તિ થવાનો ઉપાય બતાવવાની પ્રાર્થના કરવાથી, તેઓએ તેને ચેત્ર શુદ્ધ ૧૪ ને
દિવસે જ્યારે ચિત્રાનક્ષત્રનો ચંદ્ર હોય ત્યારે ત્યાં આવેલા શ્રીમતીર્થ નામના સરોવરમાં
સ્નાન કરવાનું કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવાથી તેના કુટુંબાધિ તુરંત નિવૃત્ત થયો. તેથી તેણે
તે સ્થળે નગર બધાવી, તેનું નામ ચમત્કારપુર પાડ્યું અને તે નગર તેણે તે બ્રાહ્મણોને
દાનમાં આપ્યું. સાર પછી તે નગરમાં તેણે અગ્નેશ્વરમહાદેવની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી.”
(નાગરખડ અ. ૧૦ થી ૧૩ સુધી.)

૧ સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતા આનંદ ધામ,

દ્વાપરયુગમાં માનપુર, કે વડનગર કલિનામ કદમ્બ ૩ હક ૧૭

૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦, અ. ૧૫ ૩

૩ તેજ, પુ. ૫ અ. ૧૫, ૭-૮.

૪ નાગરખડ અ. ૪ શ્લોક. ૫૧.

ચુનરાતરેશ્વરો પ્રાચીન ઇતિહાસ જેટલો પ્રકાશમાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી ચમત્કાર રાજ કોણ હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે કંઈ જાણી શકાતું નથી. તો પણ નામરખંડના આતરિક પ્રમાણો અને ઇતર બાહ્ય પ્રમાણોથી જે કંઈ અનુમાનો થઈ શકે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. હાલ તુરત આનંદપુર નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવાનું વધારે ઉચિત જણાય છે. આનંદપુરને માટે નામરખંડ (અ. ૪૦) માં જે કંઈ આપી છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

આનંદપુર.

“ચમત્કારપુરની પડોશમાં બ્રહ્મદેવે એક નાનું તળાવ બનાવી, તેનું સારસ્વતઠંડ નામ પાડ્યું, અને તેને કિનારે શિલા સ્થાપી, તેનું ચિત્રશિલા અથવા ચિત્રશિલા^૫ નામ રાખ્યું. તે તળાવ બ્રહ્મદેવે નાગોને અર્પણ કર્યું સારસ્વતઠંડમાં સ્નાન કરવાને આવનારા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને તે નાગો બહુ સતાવવા લાગ્યા. કોઈ સમયે મહત્ત્વ નામના કોઈ ઋષિ ત્યાં આવી ચઢ્યા, અને સારસ્વતઠંડની શિલા ઉપર બેસી ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. તેઓના તપની સિદ્ધિરૂપે તેઓના હાથમાંથી શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો, અને તેથી ઉન્મત્ત થઈને તે ઋષિ વ્રત કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવજીએ ત્યાં આવીને તેઓના ગર્વ ઉતાર્યો, પણ તેઓની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે—

તપસ્તે મત્પ્રસાદેન વૃદ્ધિં યાસ્યતિ નિત્યશઃ ।

સ્થાનેઽજ મયતા સાર્ધમહ સ્થાસ્યામિ સર્વથા ॥૬૦॥

આનન્દિતેન મયતા પ્રાર્થિતોઽહ યતો મુને ।

આનન્દેશ્ચરસંજસ્ટુ ક્યાર્તિ યાસ્યામિ મૃતલે ॥

યતપુરં ચ મે નામ્ના આનન્દાલ્લયં મથિષ્યતિ ॥૬૧॥

“હે વિપ્ર ! મારા પ્રસાદથી તારૂં તપ નિલ વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે, અને હું આ સ્થળે તારી સાથે સદા નિવાસ કરીશ અનેક સ્તુતિઓ વડે તે મને પ્રસન્ન કર્યો છે, તેથી હે મુને ! હું આ સ્થળે આનંદેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇશ અને આ નગરનું નામ મારા નામ ઉપરથી આનંદપુર કહેવાશે.”

હવે પ્રશ્ન એ ઉપરિવત થાય છે કે—“આ મહત્ત્વઋષિ કોણ હતો અને કયા સમયમાં તેઓએ આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી તથા ચમત્કારપુરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું ?”

મહાભારતમાં કુરુક્ષેત્રના તીર્થોનું વર્ણન કરતા સપ્તસારસ્વતતીર્થના માહાત્મ્યમાં^૬ તેમજ વામનપુરાણમાં પણ તેજ પ્રસંગમાં^૭ મહત્ત્વ ઋષિની કથા આપી છે તેજ મુજબ રઠદુરાણના અવન્તીખંડમાં પણ તેની તેજ કથા ચુદેશ્વર મહાદેવના સંબંધમાં કહી છે.^૮ તેજ કથા નામરખંડમાં આનંદેશ્વર અને આનંદપુરના સંબંધમાં લગભગ અક્ષરશઃ કહી છે. માત્ર કંઈ પણ તફાવત હોય તો એટલો જ છે કે—ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મહત્ત્વ ઋષિએ નાગોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા; અને તેટલો જ ભાગ ઐતિહાસિક હોવાનું જણાય છે. મહાભારત અ-

૫ ભૂતાચક્રના આખાન્તરમાં ચિત્રશિલા અને છાપેલા નામરખંડમાં ચિત્રશિલા પાઠ આવ્યો છે.

૬ મહાભારત, વનપર્વ, અ. ૮૩ શ્લોક ૧૧૫—૭૪

૭ વામનપુરાણ અ. ૧૩.

૮ અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિથિ-વ્યાક્રાન્ત્ય, અ. ૨.

થવા વાઝનપુરાણના મહુલ્ય ઋષિએ સારસ્વતપ્રદેશમાં કોઇ પણ મહાદેવના લિંગની પ્રતિષ્ઠા કર્યાં લખ્યું નથી નાગરખંડના અધ્યાય ૨૪ માં મહુલ્યશ્વરનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી નાગરખંડના મહુલ્યે આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાં ઉપરાંત પોતાના નામ ઉપરથી મહુલ્યશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાં જણાય છે. તે કારણથી મહાભારત અને વાઝનપુરાણના મહુલ્યઋષિથી નાગરખંડના મહુલ્ય તદ્દન ભૂટે જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. છતાં સત્ત્વ ઐતિહાસિક તથ્યને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાના ઉદ્દેશથી નાગરખંડના કર્તાએ તેના નામરાશિ પૌરાણિક મહુલ્ય ઋષિ સાથે નિશ્ચિત કરી નાખેલ છે.

વઝનગરનું આનંદપુર નામ વેહેલામાં વેહેલું વલ્લીરાજના વલ્લીમંવત્ ૨૨૧ મ સ. ૫૪૧ ના તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વેહેલા ગુજરાતમાં શુભવંશી અને ક્ષત્ર-પવંશી રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તેઓના સમયમાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને કંઈ દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તો તે વિષેના કંઈ લેખ કે તામ્રપત્ર મળી આવ્યું નથી તેથી તે વેહેલા ક્યારથી આનંદપુર નામ પ્રચલિત થયું હતું, તેના કંઈ સીધા પુરાવા નથી. છતાં જો તો સ્પષ્ટ છે કે-મહાદેવજીની આગ્રાથી મહુલ્યે વઝનગરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું હતું. મહાદેવજીએ તે નામ આપતાં કહ્યું છે કે-મારા નામ ઉપરથી તેનું આનંદપુર નામ પ્રસિદ્ધ થશે. તે ઉપરથી એટલો સાર જેની સ્થાપ કે અમલારપુરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા મહુલ્યે આનંદ નામના કોઈ રાજાની સાહાય્ય લીધી હતી. રકડપુરાણના અવન્તી ખંડમાં ઉલ્લેખિનીના આનંદેશ્વરમહાદેવની કથા આપી છે તેમાં અનમિત્રના પુત્ર આનંદરાજાએ તેની પ્રતિષ્ઠા કર્યાં લખ્યું છે ૧૦ આ આનંદરાજા અને આનંદપુર નામ આપનાર આનંદરાજા એક હતો કે નહિ, તે જણવાને સાધન નથી તો પણ મહુલ્યને માટે ઇતર સ્વતંત્ર પ્રમાણો જોવામાં આવે છે. મહીસૂરમાં આવેલા તાલગુહ નામના ગામમાંથી એ લેખો મળી આવ્યા છે. એક લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ત્રણ અક્ષુવાળો મહુલ્ય કદંબ અહિચ્છત્રના અમ્બહારમાંથી ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણગૃહપુર (તાલગુહ) ના અમ્બહારમાં વસાવ્યા.” ૧૧ બીજા લેખમાં લખ્યું છે કે-“કદંબોની શાંતિમાં મયુરશર્મા નામનો એક પ્રતાપી પુરુષ થઈ ગયો. તેણે પશ્વવોના ત્રાસમાંથી કદંબોને મુક્ત કર્યા ૧૨ તે સિવાય ધારવાડ જિલ્લાના હમાલ તાલુકામાં કરગુદરી નામે ગામ છે. ત્યાંથી એક લેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-“મયુરશર્માને ત્રણ અક્ષુઓ હતી. અને તે સિવજી અને પૃથ્વીનો પુત્ર હતો. તેણે હિમાલયના ક્ષિપર સાથે પોતાના હાથીઓ બાંધ્યા હતા. અહિચ્છત્રમાંથી તે ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવ્યો અને તેઓને કુતલ દેશમાં વસાવ્યા.” ૧૩

કરગુદરીના લેખમાં મયુરશર્માને ત્રણ અક્ષુવાળો અને અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે તેજ પ્રમાણે તાલગુદીના એક લેખમાં મહુલ્યે જેને કદંબ શાંતિનો કહેવામાં આવ્યો છે, તેને પણ ત્રણ અક્ષુવાળો તેમજ અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તે ઉપરથી મયુરશર્મા અને મહુલ્ય એક જ હતા અને તાલગુદીના બીજા લેખમાં કદંબોને પશ્વ-

૯ ત્રિમાસિક, પુ-૪ બ ૧ પ ૨૦.

૧૦ રકડપુરાણ, અવન્તીખંડ, મયુરશર્માલિખિત માહાત્મ્ય, અ ૭૭

૧૧ Epigraphia, Carnatika Vol VII, P I p 121.

૧૨ Epigraphia Indica, Vol. VIII p 31 ft

૧૩. Indian Antiquary Vol X, pp 251-3.

વોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનાર મયુરવર્મા તેજ મયુરવર્મા અથવા મહ્ય હતો, એમ પ્રેક્ષકો દેવદત્ત બાહરકરની માન્યતા છે.^{૧૪} તે જ મહ્ય અહિચ્છત્રમાંથી ફક્ષિણમાં જતા મર્મમાં વડનગરમાં થોડા દિવસ રોકાયો હોય, તો તે તદ્દન અંબવિત હોય છે. વડનગરમાં થયું તે સમયમાં અહિચ્છત્રથી આફલો આવીને વરમા હતા.^{૧૫} કદાચ તે આફલો અહિચ્છત્રમાંથી મહ્યની સાથે જ આવ્યા હશે અને મહીસૂરમાં જઈને જેમ કદંબઆફલોને તેણે પકડવોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હતા, તેમ વડનગરમાં થોડા સમય રોકાઈને તેણે વડનગરના આફલોને પણ નામશેકોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હશે. કરચુરદીના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે મયુરવર્મા અથવા મહ્ય પોતે જ્યાં પરાક્રમી હતો, છતાં વડનગરના આફલોને નામેના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવામાં તેને અહિચ્છત્રના એટલે પચાસદેશના રાજાઓની મદદ મળી હશે, અને તેથી તે રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેણે ત્યાં આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે, અને તે વિજયના સ્મારક તરીકે વડનગરનું નામ આનંદપુર રાખ્યું હશે. મહ્યે પોતે પોતાના નામથી મહ્યેશ્વર મહાદેવની ભૂદી પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે ઉપરથી પણ આનંદેશ્વર અને આનંદપુરના નામે તેણે પોતાની મદદે આવનાર રાજાના નામ ઉપરથી જ પાડ્યા હશે, એમ વધારે સંભવિત જણાય છે.

કરચુરદીના લેખમાં મયુરવર્માની વંશાવલી આપી છે, પરંતુ તે પોતે ક્યારે લખાયા તે જણાવ્યું નથી. મહીસૂરમાં ચેરવંશનો એક શેશુતુવન નામનો રાજા ફક્ષિણમાં આશ્રયથી રાજા મયુરી જ્ઞાતકર્ણીનો સમકાલીન થઈ ગયો છે, એમ નુપુરવિજય નામના એક તામિલકાવ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે શેશુતુવને કહેલોનો પરાજય કર્યો હતો, એમ પણ તેમાં લખેલું છે જ્ઞાતકર્ણીમયુરી ઇ. સ. ના બીજા સદીમાં થઈ ગયો છે તેથી શેશુતુવન રાજાએ તેજ અરસામાં તેઓનો પરાજય કર્યો જણાય છે.^{૧૬} આ ઉપરથી મહીસૂરમાં કહેલો ઇ. સ. ના બીજા સદીમાં આવ્યાનું અને તેથી તેજ સમયમાં વડનગરનું આનંદપુર નામ પડ્યાનું સમજાવવાનું માર્ગ છે.

નગર.

આનંદેશ્વરના રાજાએ વડનગરના આફલોને મમ્મકારપુર ગામ બંધાવીને દાનમાં આપ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત્યાર પછી તે જ રાજાએ અહિંસા ગોત્રના આફલોને અહિંસા ગોત્રના દાનમાં આપ્યા, એમ પણ નાગરખંડમાં કહ્યું છે.^{૧૭} વે. મ. વલ્લભજી હરિજીત આચાર્યે વડનગરના આફલોને ૧૫૫ ગમેા દાનમાં મળ્યાનું લખ્યું છે,^{૧૮} તેને પણ નાગરખંડના ઉપર્યુક્ત વચનોથી પુષ્ટિ મળે છે. ગિનાઇ પ્રવાસી શુબેનસંઘ ઇ. સ. ૬૪૨

૧૪ તેજ, January 1911, pp. 26-7

૧૫ જુઓ પાછળ ઉત્તરાર્ધ, ૫ ૪૮

૧૬. Ancient India by S. Krishnaswami Aiyangar M. A. pp. 355 & 367-9.

૧૭ અષ્ટાદશલિખિપ્રાણાં તન્ન મધ્યે નૃપોત્તમઃ ।

અષ્ટલિખિગૃહાણ્યેવ ચકાર સુવૃદ્ધિતિ ચ ॥ ૧૧

તથા કૃત્વાઽશ્વરત્નૌષ્ઠૈઃ પૂરયિત્વા તથા પરૈઃ ।

લઘૌ તેન્મ્નોઽષ્ટલિ ચ પ્રામાણાં તદ્વન્તરૈઃ ॥ ૧૨

, ૧૮ ત્રિમાસિક પુ. ૧, અન્-૪, ૫. ૭૭.

માં બ્યારે ઉત્તરગુજરાતમાં આવ્યો હતો, ત્યારે આનન્દપુરનો તાલુકો માળવાના રાજાના ખડીયા તાલુકા તરીકે હતો, એમ તેણે પોતાના પ્રવાસના ગ્રંથમાં લખ્યું છે.^{૧૭} આ ઉપરથી ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં વડનગરના બ્રાહ્મણો માત્ર વડનગરનો જ પ્રાસ પાતા ન હતા, પરંતુ આનંદપુર નામના આખા તાલુકાના પ્રાસદાર હતા, એમ અતુમાન થાય છે. આનન્દપુર તાલુકાની સરહદ ઉપર નાગલોકોનું બળવાન રાજ્ય હતું, એમ પણ નામ રખંડ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. ગુપ્તરાજ સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં સિંધિયાના રાજ્યમાં હાલમાં આવેલું ગામ નરવર જેનું તે સમયે પદ્માવતી નામ હતું, તે તેઓની રાજધાનીનું નગર હતું.^{૧૮} આનંદપુર અને નાગલોકોના મુલુકોની સીમાઓ એકસાથે હોવાથી નાગોને અને વડનગરના બ્રાહ્મણોને સતત કલહો થયા કરતા હતા. નાગરખડના રહ મા અધ્યાય ઉપરથી જણાય છે કે-વત્સ નામના કોઈ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને કોઈ નાગે મારી નાખવાથી તે વત્સે તેનું વેર લેવા ખાતર અનેક નાગોને મારી નાખ્યા હતા. આનન્દપુરના સંબંધમાં પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે-નાગલોકો ત્યાંના બ્રાહ્મણોને બહુ સતાવતા હતા. અધ્યાય ૧૧૭ માં તે નાગરાજના એ સરદારો દેવરાત નામના બ્રાહ્મણની ભદ્રિકા નામની બાળવિધવા કન્યાનું હરણ કરી ગયા હતા, એવો ઉલ્લેખ છે. નાગોની સાથે વડનગરના બ્રાહ્મણોને છેવટનો જ મહાવિગ્રહ થયો છે, તેનું મૂળ નાગસરદારોના આ અત્યાચાર હોવાનું જણાય છે. અધ્યાય ૧૧૪ માં કહ્યું છે કે-એક સમયે નાગપત્નીને દિવસે ચમત્કારપુરની પડોશમાં આવેલા નાગતીર્થમાં મેળા ભરાયો હતો. તે મેળામાં ભદ્રિકાને બાઈ કંઈ પણ ગયો હતો, તેમજ નાગરાજની રાણી પોતાના પુત્ર શ્રદ્ધાલને લઇને આવી હતી પોતાની ભગિની ઉપર નાગોએ કરેલા અત્યાચારથી ઉત્કેષાઈ જઈને કંઈ શ્રદ્ધાલને લાકડી મારી મારીનાખ્યો. પોતાના પુત્રનું ખુન થવાના સમાચાર સાંભળી નાગરાજ અતિ ક્રોધાવમાન થઈને એક પ્રચંડ સેના લઈને ચમત્કારપુર ઉપર ધસી આવ્યો. ત્યાં નાગો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે બહુ લીપણ મુદ્દ થયું, જેમાં નાગોએ અનેક બ્રાહ્મણોનો અસંતાનો સહિત સંહાર કરી નાખ્યો. કંઈ અને તેના આખા કુટુંબને પામમાલ કરી નાખ્યું, ચમત્કારપુર બાળી નાખ્યું, અને તે સંહારમયી જોઈને બચ્યા, તેઓ છવ્વ લઈને દૂર વિદેશોમાં નાશી ગયા. આ મુદ્દમાં બાળવિધવા ભદ્રિકાએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. પોતાના આખા કુટુંબનો અને પોતાની યાત્રિનો તેમજ શહેરનો વિનાશ થતાં જોઈને તેનામાં પોતાના સતીત્વનું અપૂર્વ શ્રીયં ઉછળી આવ્યું, રણસંભ્રામમાં પોને કંપલાણી અને અનેક નાગોનો સંહાર કરી નાખ્યો. (અ. ૧૧૬)

આણી તરફ આનર્તદેશના પ્રબળ નામના રાજાને ત્યાં દુષ્ટ્યોગમાં પુત્રપ્રસવ થયો, તેની કાતર્યે તેણે ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણો પાસે મગધમાં કરાવવો શરૂ કર્યો. થોડો સમય તો કીકાકીક આવ્યું, પરંતુ મગધમાંથી યાત્રિ થવાને બદલે આનર્તદેશની રાજધાનીમાં મહામારી ફાટી નીકળી. હજારો મૃત્યુઓ અને પશુઓનો નાશ થવા લાગ્યો, રાજ્યની સરહદે આવેલા જનુરાજ્યો તે તકનો લાભ લઈને ઘડી આવ્યા આથી મહારાષ્ટ્ર જઈને પ્રભં જન રાજ્યે મગધનારા બ્રાહ્મણોને તેનું કારણ પૂછ્યું બ્રાહ્મણો પોતાની કિમત આપી વિષરીત પરિણામ આવવાથી ક્રોધાવમાન થયા અને તેઓએ અગ્નિદેવને કાષ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને કહ્યું કે- તમારામાં કોઈ ત્રિભત (વર્ણસંકર) પુરૂષ છે, તેના

૧૬. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 305.

૨૦ તેજ, મ. ૨૬૬

જ દોષથી વિપરીત પરિણામ આવ્યું છે," અગ્નિદેવના પ્રભાવથી મરુકુંડ જળથી ભરાઈ ગયો, અને સધળા બ્રાહ્મણો પોતાની વિશુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી તેમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા. તેવામાં સંકૃત્ય ગોત્રના નિમિના પુત્ર પ્રભાવદત્ત આથી પોતાને દૂષિત માની વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યો ગયો, અને ઉગ્ર તપ કરી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કર્યા. એવામાં નાગોના સંહારમાંથી બચેલા અમરકારપુરના બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણો તે પ્રભાવદત્તને શરણુ ગયા. તેઓની આવી દુઃખદ અવસ્થા જોઈને પ્રભાવદત્તે તેઓને આશાસન આપીને કહ્યું કે—“ ભય રાખશો નહિ. ” તુર્ત તેણે સગાધિ ચઢાવી મહાદેવજીનું ધ્યાન કર્યું. મહાદેવજી પ્રકટ થયા અને કહ્યું કે “ હું તને એક એવો સિદ્ધમંત્ર આપું છું કે જે મંત્રના ઉચ્ચાર માત્રથી જ અતિ વિષધર નાગો પણ નિર્વિષ થઈ જશે ” ૨૧ તે મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

નર્ ગૃ વિષમિતિ પ્રોક્તં ન તત્રાઽસ્તિ ચ સાંપ્રતમ્ ।

મત્પ્રસાદાસ્થયા ક્ષેત્રુચ્ચાર્યં બ્રાહ્મણોત્તમ ॥ ૭૬

નગર નગરં ચૈતષ્છુત્વા ચે પન્નગાધમાઃ ।

તત્ર સ્થાસ્યાત તે વખ્યા મવિષ્યન્તિ યથાસુખમ્ ॥ ૭૭

અચમ્પૃતિ તત્સ્થાન નગરાક્ય ધરાતલે ।

મવિષ્યન્તિ સુવિષ્યાત તથ કીર્તિવિવર્ધનમ્ ॥ ૭૮

“ નર નો અર્થ વિષ થાય છે; પરંતુ તેની પૂર્વે ન લગાડીને ઉચ્ચાર કરવાથી મારા અનુમૂલને લીધે વિષમાત્ર નાશ પામે છે. માટે હે બ્રાહ્મણોત્તમ ! તું અમરકારપુરમાં જા, અને તે સિદ્ધમંત્રનો ઉચ્ચાર કર ” ૭૬

“ આ નગરમંત્રનું શ્રવણ કરવા છતાં જે અધમ નામ તે સ્થળે ઉભો રહેશે, તેા નિશ્ચય બાલ્યજે કે તેનો નાશ થશે. ” ૭૭

“ આજથી અમરકારપુર પૃથ્વી ઉપર નગર નામથી પ્રસિદ્ધ થશે અને તેથી તારી કીર્તિ ચોતરફ વિસ્તાર પામશે ” ૭૮.

એ પ્રમાણે કહીને મહાદેવજી અંતર્ધાન થયા, અને પ્રભાવદત્ત સધળા બ્રાહ્મણોને લઈને અમરકારપુરમાં આવ્યો. તેઓ સધળા નગર નગર મંત્રનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા, જેથી અમરકારપુરમાં પડેલા સધળા નાગો નિર્વિષ થઈ ગયા. અર્થાત્ બ્રાહ્મણોએ ફરીથી તેઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં નાગોનો તદ્દન પરાજય થયો. પરાજિત થયેલા નાગો નાશી ગયા અને એ રીતે અમરકારપુર નાગોથી કેવલ નિષ્કંઠક થયું. બ્રાહ્મણો પ્રભાવદત્તને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા અને મહાદેવજીની કૃષ્ણાનુસાર તે રોહેરું નગર નામ પાડ્યું. પ્રભાવદત્તને આખી શાંતિએ આગમનું અને પટેલનું પદ આપ્યું અને તે સમયથી તેઓએ તેનું નામ ભર્તૃવદ રાખ્યું. (નાગરખંડ અ. ૧૧૩ થી ૧૧૭).

નગર નામની ઉત્પત્તિ માટે ઉપર જે કથા કહેવામાં આવી છે, તે અસંભવ કથાનું મૂળસ્વરૂપ બદલાવી તેને પૌરાણિક શૃતિર આપવામાં આવ્યું છે. છતાં તેની ઉદ્ભવશક્તિને ઐતિહાસિક આદમી ઝગડી રહ્યા વિના રહેતો નથી. કથાનો સાર એટલોજ છે કે—એક સમયે એટલે જ્યારે શુભરાત્રી પ્રભંજન રાત્રી (જેનું ખરૂં નામ પણ બદલાવી નાખ્યું છે)

૨૧ તસ્માન્નેઽહ પ્રવક્ષ્યાપિ સિદ્ધમન્ત્રમનુસમમ્ ।

યસ્મીન્નચારજમાત્રેણ કાર્પાજાં નર્યતે વિષમ્ ॥ ૭૨

રાબ્ય કરતો હતો. તે સમયમાં સરહદ ઉપરના નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો હતો; પ્રભાવહત નામના કોઇ પુરૂષે નગર સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઇ રાબની મદદ મેળવીને, તેની સેના સાથે ચમત્કારપુરમાં આવીને નાગો સાથે ડરી યુદ્ધ કર્યું, તેઓનો પરાબ્ય કરી તેઓને ત્યાંથી હાકી કાઢ્યા, અને મદદ આપનાર રાબની ઇચ્છાનુસાર તેનું નગર નામ પાડ્યું.

હવે તે બનાવ ક્યારે બન્યો, કયા રાબએ ચમત્કારપુરના આજ્ઞાણેને મદદ આપી અને નગર સાથે તે રાબને શો સંબંધ હતો, તે વિષે સીધા પુરાવ બિલકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી. પડિત ગંગાસકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના ગ્રંથમાં વડનગર ક્યારે ક્યારે બાંધ્યું હતું, તે હકીકત આપી છે. આ હકીકત તેઓએ નાગરગૃહસ્થ પડિત લોકનાથની સ્મરણ પોથીમાંથી લીધી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગર પેહેલવેહેલું ૧૮ સ. ૪૨૪ એટલે ઇ. સ. ૩૬૮ માં બાંધ્યું હતું ૨૨ પડિત લોકનાથે પરપરાગત કતકથાને આધારે તેનો નોંધ કર્યો છે. તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે-વિ સ. ૪૨૪, ઇ. સ. ૩૬૮ માં વડનગરનો પ્રથમ નાશ થયો હતો, એ માન્યતા નાગરોમાં પૂર્વ કાળથી ચાલી આવે છે પરંતુ તે હકીકતને માટે ક્યારે સીધા પુરાવા મળી શકતો નથી, ત્યારે નાગરખંડની આંતરિક હકીકતોની આજ્ઞા પ્રમાણે સાથે સંગતિ કરી અનુમાનો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૫. નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાબઓ.

નાગરખંડમાં વડનગર અને નાગરોની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસના સંબંધમાં આનર્ત્તદેશના જે જે રાબઓની કથાઓ આપી છે, તે નીચે મુજબ છે.

(૧) ચમત્કાર રાબ જેણે ચમત્કારપુર બધાવી આજ્ઞાણેને દાનમાં આપ્યું (અ. ૧૦-૧૧), ત્યાં અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ. ૧૪), તેની સ્ત્રીનું નામ દમયતી હતું, જેણે આજ્ઞાણેની સ્ત્રીઓને અનેક વખાલ કરો દાનમાં આપ્યા (અ. ૧૧૧),

(૨) વૃષાહર્ષ (અ. ૩૨)

(૩) સિદ્ધસેન જેણે નાગરોનો ગ્રાસ આચકી લીધો, શત્રુરાબથી પરાભવ પામી રાબ્ય બોધ્યું, પુનઃ વિજયી થયો અને પોતાનું રાબ્ય પાછું મેળવ્યું, નાગરોને ગ્રાસ પાછો આપ્યો (અ. ૨૦૯-૨૧૧).

(૪) વસુસેન અને તેનો પુત્ર સત્યસેન (અ. ૧૪૧).

(૫) બૃહત્સેન, (અ. ૧૫૧)

(૬) પ્રભજન જેના સમયમાં નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો; પ્રભાવહતે કોઇ રાબની મદદથી નાગો સાથે ડરી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને હરાવ્યા અને ચમત્કારપુર પાછું મેળવ્યું; તેનું નગર નામ પાડ્યું અને ત્યાંના આજ્ઞાણેની એક ગાંધી જુદી પાડી તેનું નામ નામ પાડ્યું પ્રભજન પોતે શત્રુથી પરાબ્ય પામી રાબ્યમાંથી નાશી ગયો; ડરી જન્મ પ્રાપ્ત કર્યો અને પોતાનું રાબ્ય પાછું મેળવ્યું. (અ. ૧૧૩-૧૧૮)

(૭) અશ્વસેન નામ જેને ગર્ત્તધરો (પ્રભાવહતે) ધર્મ સમજાવ્યો. (અ. ૨૬૬)

(૮) સત્યસંધ, તેનો પુત્ર સુહવ, તેની પછી ગાદીએ બેસનાર બૃહત્સંધ. સુહવે આનર્ત્તદેશની સ્થાપના કરી (અ. ૬૩) બૃહત્સંધે ગર્ત્તધરના નાગરોને જાળીન અને ગામે

જાનમાં આપ્યા. તેની રાજધાની સામગ્રીને કાઠે પ્રાપ્તિપુરમાં હતી. કાંઈ બળવાન શત્રુએ મુલ્યમાં તેનો નાશ કર્યો અને તેનું ગભ્ય જીતી લીધું, (અ. ૧૨૫-૧૨૭).

(૯) અદ્દ, બૃહસ્પતિની રાણીને નાગરથી થયેલ પુત્ર (અ. ૧૨૮)

પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ ઉપરથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઇ. સ.ના ૧ લા સૈકાથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. પરંતુ તે ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત કોઈ પણ રાજ્યનું નામ આવતું નથી તે પહેલાંના પુરાણો અને મહાભારતમાંથી પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી કંઈ પણ ઉપર્યુક્ત કથા પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે-કે-કે-કે-કે રાજ્યો ક્યારે થઈ ગયા ?

એ તો નિર્મલ્ય છે કે-નાગરખંડમાં ઉપર કહેલા જે રાજ્યોની કથા આપી છે, તેઓ સવળા આનર્તદેશના હતા, એમ સ્પષ્ટ થયું છે. આનર્તદેશ આપુ પર્વતની નેત્રત્યે આવ્યો છે, એમ પણ નિશ્ચિનપણે કહ્યું છે.^૧ પ્રખ્યાત બ્રૂગોગવિદ્યા લખનાર ટોમ્સની જે ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયો છે, તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લાટદેશનું વર્ણન કર્યા પછી દક્ષિણ દેશનું વર્ણન કર્યું છે.^૨ નેથી ઇ. સ. ના ૨ જ સૈકાના ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ લાટદેશ કહેવાનો હતો, એમ અનુમાન થાય છે. વિ. મં. ૬૩૨ ઇ. સ. ૮૭૬ ના ગોપમિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુમંદિરના શિલાલેખમાં આનંદપુર (વડનગર) ને લાટમંદલતિલક કહેલ છે.^૩ એટલે તે સમયમાં વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણ લાટદેશમાં સમાઈ ગયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ના સાતમાં અને આઠમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોને પણ લાટદેશના રાજ્યો કહેવામાં આવ્યા છે,^૪ એટલે તે સમયમાં પણ આખો ગુજરાતદેશ લાટદેશથી ઓળખાતો હતો તે પહેલાં વલ્મીરાજ્ય-ઓના સમયમાં ગુજરાતદેશ કયા નામથી ઓળખાતો હતો, તે જાણવાને સાધન નથી. પરંતુ ક્ષત્રપરાજ રુદ્રદામના ગિરિનાર પાસેના સુદર્શનતળાવના શિલાલેખમાં તેનું નામ આનર્ત લખ્યું છે.^૫ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રપરાજ્યોના સમયમાં ગુજરાતનો ઉત્તરપ્રદેશ આનર્તદેશ કહેવાતો હતો.

એક સમયે વડનગર યાત્રાનું અતિ પવિત્ર અને સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ હોવા છતાં^૬ નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરાણમાં કે મહાભારતમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. શ્રીયુત શ્રીશયદ્ર વસુની એવી માન્યતા છે કે પુરાણોનું સ્થાપિત સ્વરૂપ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા અથવા પહેલાં સૈકાની પણ પછી મણે કાળે બધાયું હતું.^૭ ત્યાર પછી કેટલાક પુરાણોમાં છેક ગુપ્તરાજ્યો સુધીના નામો જોવામાં આવે છે, તેટલો જૂન ભાગ છેપક

૧. પતસ્માત્પર્વતાત્ત્વેન હાટકેશ્વરસંશિતમ્ ।

અસ્તિ નૈઋત્યાદિગમાને દેશે જ્ઞાનસંસૃજકે ॥ અ. ૪ શ્લો. ૫૨.

૨. Indian Antiquary Vol. XVII p 28

૩. પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૨ પ ૧૧૪

૪. Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Vol. XLV, p. 134

૫. Bhavnagar Inscriptions, p. 13.

૬. નાગરખંડ અ. ૫૨

૭. Matsya Purana (Panini office ed.), Appendix 1. p X.

તરીકે દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકા સુધી વડનગર અથવા નામ માતિતું અસ્તિત્વ અથવા મહત્ત્વ ન હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે તે ઉપરથી નાગરખડા કહેલા આનર્તદેશના રાજાઓ ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકા પેહેલાના તો ન હતા, એમ સહ અનુમાન થાય છે

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ નાગરખડા જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મનેા ઇસા નહિ હોવાથી અને વલ્લભીરાજાઓ જૈનધર્મના આશ્રયદાતા હોવાથી તેમજ નાગરખડા રચના ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ હોય એવું અનુમાન થવાથી તે રાજા વલ્લભીરાજાઓ પણ ન હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

વલ્લભીરાજાઓની પેહેલા ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકાથી ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજાઓ રાજ્ય હતું પરંતુ તે રાજાઓના શિવાલેખો અને શિકાઓ ઉપરથી જે નામો પ્રાપ્ત થ છે, તેમાંના એક પણ નામ સાથે નાગરખડાના રાજાઓના નામો મળતા આવતા નથી. ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખડાના કર્તાએ યુદ્ધપૂર્વક તે નામો બદલાવી નાખ્યા તેમ કરવામાં બે હેતુઓ જણાય છે. એક તો એકે-ક્ષત્રપરાજાઓ સકળતિના હતા. ૩ નતિના રાજાઓ આશ્રય તથા પુરોહિતપણું આપીને માટે શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ હોવા પોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓના નામ ક્ષત્રિય રાજાઓના જેવા રાખવાની તેઓને જ પડી હોય, એમ લાગે છે બીજો હેતુ એ જણાય છે કે પુરાણોમાં પણ નહ, મૌર્ય, અ અને શુસવશી જેવા અક્ષત્રિય રાજાઓ સ્વરચના હોવાથી તેઓની વંશાવલીઓ પાછળ દાખલ કરી દીધી છે. પરંતુ અલેકઝાન્ડર, મિનેન્ડર, કનિષ્ક, મિહિરગુપ્ત અને વિક્રમ જે અતિ પરાક્રમી અને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસને અસર કરનારા રાજાઓના નામો પણ અવામાં આપ્યા નથી તે કારણને લીધે પણ નાગરખડાના કર્તાએ પોતાના આશ્રયદાતા ક્ષત્ર રાજાઓ વિદેશી સકળતિના હોવાથી તેઓના નામો બદલાવી નાખ્યાનું જણાય છે. હતા નાગરખડા કહેલા રાજાઓમાંથી કેટલાક રાજાઓના વૃત્તાંતો ગુજરાતના ક્ષત્રપરા ઓના વૃત્તાંતો સાથે ધણે અંશે મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ નાગરખડામાં અર્તદેશના રાજાઓના સમકાલીન રાજાઓની કથાઓ પણ આપી છે તે ઉપરથી તેમ બીજી કેટલીક હકીકતો ઉપરથી આપણે સર્વાંશે નિર્ણયકારક નહિ, તો બહુ અંશે સંભા અનુમાન નિશ્ચયપૂર્વક કરવાને શક્તિમાન થઇશું

કર્નલ ટોડે સ્વવિરચિત રાજસ્થાનના ઇતિહાસ (પુ ૧ પૃ. ૨૦૨) માં કહ્યું છે સુર્પવશી કનકસેન રાજાએ લવકૂટ (લાહોર) માંથી વિ સં ૨૦૦ ઇ. સ. ૧૪૪ આવીને સૌરાષ્ટ્રદેશ છૂટી લીધો અને વીરનગર (વડનગર) શહેર વસાવ્યું તે કના નથી ચોથી પેઢીએ થઇ ગયેલા વિજયસેન રાજાએ વલ્લભીપુર તથા વિદર્ભ (અર્વાચી શીહોર) માંથી વસાવ્યા. મેવાડના રાણાઓના વંશવૃક્ષમાં કનકસેનના પિતાનું નામ અળસેન આપ્યું છે (પ ૪૨ પાસેની વંશાવલી). નાગરખડામાં પણ ચમત્કારપુર બંધ આપણેને ધાનમાં આપનાર ચમત્કારરાજાએ ચમત્કારગુપ્તમાં અમલેશ્વરમહાદેવની પ્રતિ ક્રમાંનું લખ્યું છે, ચમત્કારરાજાએ પોતાના પિતાના શ્રેયસ્થે તેમ કહ્યું હોય તો તે પિતાનું નામ પણ અળસેન હોવાનું અનુમાન થઇ શકે અને તે ઉપરથી ચમત્કાર

કનકસેન એકજ હતા, એવું અનુમાન કૃષ્ણવી સ્થાપ્ય પરંતુ કનકસેન અને વિજયસેનના સંબંધમાં જ્યારે બીજી હકીકતો જણવામાં આવે છે, ત્યારે તે અનુમાનને અવગણ્ય રહેતો નથી. સંવત્ ૧૭૩૨ ઇ. સ. ૧૬૭૨ ના મેવાડમાં આવેલા રાજનગર માં પાસેના રાજસાગરના તળાવનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તે લેખમાં મેવાડના રાણાઓની વંશાવલી આપી છે. તેમાં ઇક્ષ્વાકુથી આરંભીને સિંહરથ રાજા સુધીના નામો આપ્યા છે, જેમાં અચળસેન અને કનકસેનના સમાવેશ થઈ જાય છે. તે સમયના રાજાઓ અયોધ્યાવાસી હતા, એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ કનકસેન અયોધ્યા છોડીને ક્યાંક ગયો ન હતો. પરંતુ સિંહરથનો પુત્ર વિજય રાજા અયોધ્યા છોડીને દક્ષિણ દેશમાં ગયો, ત્યાંના રાજાઓને હરાવ્યા અને ત્યાં તેણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાટના ચોપડા ઉપરથી કર્નલ ટોડે લખેલી હકીકત રાજસાગરના લેખ સાથે મિલકૂલ મળતી આવતી નથી. વળી ઇ. સ. ૧૪૪ ના અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ રદ્રદામ રાજા કરતો હતો, એ ચોક્કસ થયું છે. તામિલનામાં લખાયેલા નૃપુરવિજયકાવ્યમાં મહિસર પ્રદેશના ચેરવ શના શૈશુતુવન રાજાએ ગંગા નદી ઉતરીને બાલકુમાર રાજાના પુત્રો કનક અને વિજય સાથે યુદ્ધ કર્યાની હકીકત લખી છે. કનક અને વિજયની મદદે તે સમયે ઉત્તર, વિચિત્ર, રદ્ર, ભૈરવ, ચિત્ર, સિંગ, ધનુત્તર અને શ્વેત રાજાઓ હતા. પ્રાચીન ભારતના કર્તા પ્રીયુત કૃષ્ણસ્વામી આમજરે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે શૈશુતુવન ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયો છે. શૈશુતુવનની મદદમાં આક્રમણ કરી શ્વાતકર્ણી ગયો હતો^{૧૦}, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે અરસામાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ રદ્રદામ રાજા કરતો હતો, તેથી કનક અને વિજયને મદદ આપનારા રાજાઓના નામોમાં રદ્રનું નામ જોવામાં આવે છે, તે રદ્રદામ જ હોવો જોઈએ. એ સમયની હકીકત ઉપરથી કર્નલ ટોડે લખેલી કનકસેનની હકીકત વહન બીનપાયાદાર થઈ જાય છે.

નાગરખંડના ૧૨૫ થી ૧૨૮ સુધીના અધ્યાયોમાં સત્યમધ અને બૃહદ્દલ રાજાઓની કથા આપી છે. સત્યમધ રાજા રાજ્ય છોડી ગયો ગયો હતો, અને ધણે કાળે શરતો શરતો જ્યારે તે પાછો આવ્યો, ત્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું છે કે—

અથ પ્રોચુર્જનાસ્તસ્ય દેશ આનર્ત્તે દૃશ્યમ્ ।

અથ મૂપોઽત્ર વિશ્વ્યાત્ સુધર્મજ્ઞો બૃહદ્દલ ॥ અ. ૧૨૫ શ્લો. ૪૪

પતત્પ્રાપ્તિપુરં નામ યથા સામ્રમતી નદો

ગર્તાતીર્થમિદં પુણ્યમેતસ્થાઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૫

અર્થાત્ તે સમયે ગુજરાતદેશ આનર્ત્તદેશ કહેવાતો હતો. તેની રાજધાનીનું શહેર સામરમતી નદીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર (વર્તમાન પરાતીજ) હતું, અને રાજાનું નામ બૃહદ્દલ હતું. આ બૃહદ્દલ રાજાને શત્રુરાજાએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો હતો ત્યાર પછી બૃહદ્દલની એક રાણીએ વહનગરના નામગૃથી નિયોગવિધિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જેનું નામ અદ્દ હતું તે અદ્દને બૃહદ્દલના મંત્રીઓએ બૃહદ્દલની પછી ગાદીએ બેસાડ્યાનું લખ્યું છે, પરંતુ ત્યાર પછી તે સિવાય વિશેષ હકીકત લખવામાં આવી નથી.

e Bhavnagar Inscriptions, p 145

10 Ancient India by S Krishna Swami Aiyangar M A. pp. 367-8

એટલે નિયોગથી થયેલ પુત્રોત્પત્તિ અને તે પુત્રને માદીની પ્રાપ્તિ—એ બન્ને હકીકતો, અસંભવિત હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત અને અસત્ય છે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઉપરની હકીકત ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે સત્યસંધ પછી તેનો વચ્ચળ બૃહસ્પતિ માદીએ બેઠો હતો અને બૃહસ્પતિના વખતમાં કાંઈ શતુરાજ્યને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું સત્યસંધ અને બૃહસ્પતિના સંગ્રહમાં એક બીજા અસંભવિત વાત એ કેહેવામાં આવી છે કે—તે પોતાના પુત્ર સુહમને રાજ્ય સોંપી આવ્યો ગયો હતો અને બૃહસ્પતિ તેની ૭૭ મી પેઢીએ હતો. (અ. ૧૨૫ શ્લો. ૬૨-૬૫) સત્તોતર પેઢી સુધી સત્યસંધ હયાત હતો, તે તદ્દન અસત્ય જ લાગે છે કથાને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાને માટે જ તેવો અસંભવિત ભાગ ઝોઠવી દેવામાં આવ્યો છે અને તેજ કારણથી સુહમને સત્યસંધનો પુત્ર કહ્યો છે, તે પણ કલ્પિત જ લાગે છે અધ્યાય ૬૩ માં આનર્તદેશની પ્રતિષ્ઠા કરનાર સુહમ વિષે કેહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી સત્યસંધની મતોતર પેઢીની સાકળ બેડી દેવાના હેતુથી વચ્ચળા તેનું નામ કુસાડી દેવામાં આવ્યું હોય, એમ જણાય છે ખરી હકીકત એજ જણાય છે કે—નાગરખડના આનર્તદેશના રાજાઓમાં છેવટનો રાજા બૃહસ્પતિ હતો અને તે સત્યસંધનો પુત્ર હતો.

અધ્યાય ૨૭૧ માં ઇન્દ્રધુમ્નેશ્વર માહાત્મ્ય વર્ણવતા કહ્યું છે કે—ઇન્દ્રધુમ્નરાજા ફરતો ફરતો જ્યારે કાપિસ્થપુર પાસે આવ્યો, ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓએ તેને કહ્યું કે—

તે તમૂચુઃ પુરં ચૈતત્ કાંપિસ્થમિતિ વિશ્રુતમ્ ॥

આનર્તનામા દેશોડયં રાજાયં પૃથિવીજયઃ ॥ ૩૬ ॥

“ આ નગરનું નામ કાપિસ્થ છે, દેશ આનર્ત છે, અને રાજાનું નામ પૃથિવીજય છે. ” અર્થાત્ તે સમયે આનર્તદેશના રાજાને પૃથિવીજય અને રાજધાનીને કાપિસ્થપુર કેહેવામાં આવેલ છે. માળવામાં ઉદયગિરિ નામના પર્વતની એક ગુફામાં ગુપ્તરાજા બીજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં શાવ અથવા રીરસેન નામના પુરુષે એક ગુફા કરાવી, તેમાં શિલાલેખ કેતરાવ્યો છે. તે શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે—“ જ્યારે રાજા ચંદ્રગુપ્ત ૨ ને પૃથ્વીજયાર્થે અહિં આવ્યો છે, ત્યારે તે (રીરસેન) તે ગળની સાથે અહીં આવ્યો છે ” ૧૧ અર્થાત્ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાણે પૃથ્વીજય કર્યો તો નામગળડના કર્તાએ તેનું મૂળ નામ બદલાવી લાક્ષાણિક નામ પૃથિવીજય રાખ્યાનું અનુમાન થાય છે. કાપિસ્થનગર મહાભારતના સમયમાં દક્ષિણ પાચાલની ગળધાની હતી હાલમાં ફરકાબાદ જિલ્લામાં કાપિસ્થનામનું ગામ છે, તેજ અસલ કાપિસ્થનગર હતું ચીનાઇ પ્રવાસી દુયેનમંગે તેને બહુ વૈભવશાલી સ્થિતિમાં જોયું હતું ૧૨ તેથી ગુપ્ત રાજાઓએ તેને આપાદ કર્યું હશે ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાણે જ્યારે માળવા અને ગુજરાત દેશો જીતી લઈ ખાલસે કર્યા, ત્યારે તે દેશોના રાજકાર્યભાર ચલાવવાને કાપિસ્થનગરને ઉપગળનગર બનાવ્યું હોય, તે સંભવિત જણાય છે. તેજ કારણથી નાગરખડમાં કાપિસ્થનગરને આનર્તદેશની રાજધાની કહી શકે. ફલિતાર્થ એજ છે કે—નાગરખડનો બૃહસ્પતિ યુદ્ધમાં મરાયા પછી, તેની રાજધાની પ્રાપ્તપુર બદલાઈને કાપિસ્થપુર થયું છે અને તેની પછીના રાજાને પૃથિવીજય કેહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી પણ સત્યસંધનો પુત્ર બૃહસ્પતિ ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરખડમાં કેહેલા પૃથિવીજયરાજા એટલે ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાણે ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા સત્યસિંહના

પુત્ર રૂદ્રસિંહને શુદ્ધિ આપવા હાથે તેનું રાજ્ય ખાલસે કર્યાનું જણાવ્યું છે.^{૧૩} નાગરખંડના સત્ત્વસંધ અને ક્ષત્રપરાજ સત્ત્વસિંહના નામે તો લગભગ મળતા જ આવે છે રૂદ્રસિંહનો શુદ્ધિવાચક અર્થ બૃહદ્વલ્લભ ચંદ્ર શકે છે તેથી નાગરખંડના કર્તાએ સત્ત્વસિંહ અને રૂદ્રસિંહના નામે બદલાવી તેને બદલે સત્ત્વસંધ અને બૃહદ્વલ્લભ નામે રાખ્યાનું જણાય છે.

આ સ્થળે એક મહત્વની વાતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે. ક્ષત્રપરાજ-ઓનો મૂળ પુરૂષ ચાંદન હતો, અને તેની રાજધાની ઉજ્જવિનીનગરી હતી, એમ ટોલેમીના લખવાથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} નાગરખંડમાં તો બૃહદ્વલ્લભની રાજધાની સાબરમતીને તીરે આવેલ પ્રાંતિપુર એટલે વર્તમાન પરાતીજમાં હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ટોલેમીના લખાણ ઉપરથી ચાંદન પછી સબળા ક્ષત્રપરાજઓની રાજધાની પણ ઉજ્જવિની હતી, એમ ઇતિહાસકારોએ અનુમાન કર્યું છે. પરંતુ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી આનર્તદેશના રાજાઓની રાજધાની એક જ સ્થળે રહી હોય, તે સંભવિત લાગતું નથી. એટલું જ નહિ પણ શુભરાજ સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં માળવામાં ખાલસલોકોનું રાજ્ય હતું.^{૧૫} શુભરાજના ક્ષત્રપરાજ વિશ્વસેનના સમયથી રૂદ્રરાજ રાજાના સમય સુધી એટલે ઇ. સ. ૨૬૪ થી ૩૪૮ સુધીના રાજાઓના શિકાઓ ઉપર તે તે રાજાઓની ઉપાધિ મહા ક્ષત્રપને બદલે ક્ષત્રપની જોવામાં આવે છે.^{૧૬} તે ઉપરથી વિશ્વસેનના સમયમાં માળવારેલ તેઓએ ખોયો હતો, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તે કારણથી વિશ્વસેનના સમયથી ક્ષત્રપરાજઓની રાજધાની ઉજ્જવિની બદલાઈને પ્રાંતિપુર થઈ હોય, તો તેમાં કંઈ અસંભવિત જેવું જણાતું નથી.

સત્ત્વસંધ અને બૃહદ્વલ્લભ સિવાય નાગરખંડના ૨૦૬ થી ૨૧૧ સુધીના અધ્યાયોમાં સિદ્ધસેન વિષે જે કથા લખી છે, તેમાં તે રાજાનું રાજ્ય કનુઓએ છતી લીધાનું અને તેને પોતાને ગિરિનારપર્વત ઉપર સંતાપ રહેવું પડ્યાનું લખ્યું છે. ક્ષત્રપરાજના ઇતિહાસમાં પણ વિજયસેનને ઇશ્વરદત્ત નામના કોઈ આજીરરાજાએ હરાવીને પદ્મયુત કર્યાનું જણાવ્યું છે.^{૧૭} સિદ્ધસેન અને વિજયસેન લગભગ સમાનાર્થક નામે છે. તેથી નાગરખંડના કર્તાએ વિજયસેનને બદલે સિદ્ધસેન નામનો પ્રયોગ કર્યાનું જણાય છે. અર્થાત્ ક્ષત્રપરાજ વિજયસેન તે જ નાગરખંડનો સિદ્ધસેન હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

સિદ્ધસેન સિવાય પ્રમજન રાજાનો કંઈક જણાત ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રરાજ ૨ બની સાથે મળતો આવે છે. “પ્રમજન રાજાને ધણા રાજાઓ સાથે વેર ઉપન થયું હતું. કનુરાજાઓ મારોઆથી માર્યાનું કરણ કરી જતા હતા અને એ રીતે આખો દેશ ઉજ્જવલ થઈ ગયો હતો. તેમ હોવાથી તે રાજાને અહોનિશ કનુઓ સાથે યુધ્ધ કરવામાં રાકાઈ રહેવું પડ્યું

૧૧. કૃત્સ્નપૃથ્વીજયાર્ચન શાસ્ત્રીવેદ સહાયત ।

મક્ષત્યા મગધત શંભોર્નુદામેતમકારયત ।

Fleet's Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol III p 35

૧૨. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed p 348

૧૩ તેજ, પૃ. ૨૭૭ ૧૪ તેજ, પૃ. ૨૦૦.

૧૫ તેજ, પૃ. ૨૭૧

૧૬ Rapson's British Museum Catalogue of Indian Coins, pp. 113-14

૧૭ તેજ, પૃ. ૧૨૪-૫. ૧૮ નાગરખંડ અ. ૧૧૮, શ્લોક ૮-૧૨.

હતું થયું કાંચે તેણે કેટલાક રાજાઓના પરાજય કર્યો અને બાકીના સભ્યો સાથે સલાહ કરી. ૧૧૮ બીજી તરફ ક્ષત્રપરાજયોના ઇતિહાસ બોતા જણાય છે કે-લગભગ સધળા ક્ષત્રપરાજયોના શિકાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં રૂદ્રદામ રાજાના શિકાઓ પ્રાપ્ત થય નથી તેના પુત્ર રૂદ્રસેને પોતાના શિકાઓ ઉપર તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો છે. તેથી તે સ્વતંત્ર રાજા નહિ હોય, પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯ નાગરખડમાં લખેલ પ્રભજન રાજાની હકીકત આ અનુમાન પુષ્ટિ આપે છે. રૂદ્રદામ રાજાના સધળા રાજ્યકાળ સ્તુતિઓ સાથેના વિગ્રહમાં બાકીના સર્વાર્થ અને યુદ્ધના અર્થથી તીર્થેરી ખાલી થઈ જવાથી તે પોતાના નામના શિકાઓ પડાર્થ સ્થાપના નહિ હોય વળી તદુપરાત નાગરખડમાંથી એક બીજી હકીકત પણ મળી આવે છે આ પ્રભજન રાજાના સમયમાં વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલેકો સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું નાગોએ વડનગરમાંથી બ્રાહ્મણોને હાડી કાઢ્યા હતા અને તે સહેર બચાવી પકડી હતા. તેજ નાગોએ વડનગરના વિજયથી ઉત્તેજિત થઈને આનંદદેશની રાજધાની સુધ્ધ રજાડ કરીને ત્રાસ વર્તાવ્યો હશે આ નાગોની સાથે સરહદ ઉપરના બીજા રાજાઓ પણ ઉછટી આવ્યા હશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં રૂદ્રદામ રાજાની તીર્થેરી ખાલી થઈ જાય તે સંપૂર્ણ રીતે સભવિત છે રૂદ્રદામના લાક્ષણિક અર્થ પ્રભજન થઈ શકે છે. ૨૦ તેથી નાગરખડમાં રૂદ્રદામ નામ બદલાની પ્રભજન નામ ગણેલું જણાય છે પ્રભજન રાજાના સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ પ્રભાવદત્ત જેણે પાછળથી પોતાનું નામ ભર્તૃયજ્ઞ રાખ્યું હતું તે ભર્તૃયજ્ઞ અને આનંદગજ અથસેનનો નાગરખડના અધ્યાય ૨૭૧ માં પ્રસંગ આવે છે. રૂદ્રદામના પુત્ર રૂદ્રસેનની પછી માદીએ બેસનાર ક્ષત્રપરાજયનું નામ સિંહસેન હતું. તે સિંહસેનને બદલે નાગરખડમાં અથસેન કેહેલો છે.

ઉપર્યુક્ત રાજાઓ સિવાય નાગરખડમાં બીજા રાજાઓ વિષે સરખામણી કરી શકાય તેવી હકીકતો આપી નથી પરંતુ જેવડાના રાજા બૃહબદ્ધના પિતા સત્યમધે વડનગરમાં સત્યમધેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેના પૂજનાદિ અર્થ માટે વડનગરના બ્રાહ્મણોને આર આપ્યો હતો. બૃહબદ્ધ યુદ્ધમાં મરાયો અને તેનું રાજ્ય સુતરાજાએ જીતી લીધું, તે સમય સત્યમધે સન્યસ્ત અવસ્થામાં હતો પરંતુ પોતાના પુત્રના મરણના અને તેના રાજ્યની ઝેવ દુર્દશા થયાના સમાચાર સાંભળી તે વડનગરમાં ગયો, અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે “અમારા વંશમાં એવો કોઈ રાજા થયો નથી કે જેણે આ રથને એક પણ સિવલિંગ સ્થાપના કરી નથી. અને તે તે પ્રસંગે હે બ્રાહ્મણો! તમને શુદ્ધિ પણ આપી આપી છે. મા તમે સૌ તે સર્વ મહાદેવોનું સારી રીતે પૂજન-અર્ચન કરજો હું હવે સ્વર્ગમાં જવાનું તૈયારીમાં છું” પ્રત્યુત્તરમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે-“હે રાજા! આ તમારા વંશના સ્થાપેલ સત્તાવીસ સિવલિંગોનું પૂજન નિત્ય ચાલે છે; તમારૂં સ્થાપેલ અઠાવીસમું થયું તેને મા તમારે જરા પણ ચિન્તા રાખવી નહિ અને તેનું નિત્ય પૂજન-અર્ચન કરશું.” ૨૧ આ

૧૬. ગોવિન્દલાઈ હાથીલાલ દેશાઈ કેવલ સુલતાનદેરાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ ૫૪.

૨૦. ચાસ્કના નિરૂપણમાં વૈદિક દેવોના અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય, એવા ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે રૂદ્રદેવની મધુના વાયુવર્ગમાં કરી છે પ્રભજનનો અર્થ વાયુ થાય છે તેથી રૂદ્રદામને પ્રભજન કહે હોય, એમ જણાય છે. નિરૂપણ અ. ૭ ખંડ ૪-૧૦.

૨૧ નાગરખડ, અ ૧૨૬ મ્હો: ૨૪-૩૦

ઉપરથી ૨૫૭ થાય છે કેનાગરખડના છેવટના બૃહસ્પતિ સુધી રાજાઓની સખ્યા અઠાવીસ હતી. ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓના વસતુક્ષેત્રમાં પણ અષ્ટનથી રૂદ્રસિંહ સુધી અઠાવીસ રાજાઓનાં નામો લખેલાં જોવામાં આવે છે.^{૨૨} તે ઉપરથી પણ નાગરખડના આનર્તરાજાઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે.

નાગરખડમાં આનર્તદેવના રાજાઓ સિવાય બીજા રાજાઓ જેઓ વડનગરના તીર્થોના સંબંધમાં અથવા વડનગરના બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં આવી ગયા છે, તેઓની પણ કથા આપી છે. તેઓમાંના કેટલાક રાજાઓનું તાદાત્મ્ય સૌધી શકાય છે. અધ્યાય ૪૭ માં કાન્તિપુરના રાજા રૂદ્રસેન અને તેની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતી કહ્યું છે. બુદ્ધલખડ, મધ્યપ્રાત, બીરાર, અજઠાની શુદ્ધા અને ગોદાવરીજિલ્લામાંથી વાકાટકવંશના રાજાઓના તથા તેઓના સામંતરાજાઓના આઠ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.^{૨૩} તેમાંના કેટલાક લેખો જ્યાં તે રાજાઓની વસતુક્ષેત્ર આપી છે, તેમાં રૂદ્રસેન ૨ જાની સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી અને તે દેવગુપ્તની પુત્રી હતી, એમ જણાવ્યું છે. આ દેવગુપ્ત તેજ ગુપ્તરાજા ચંદ્રગુપ્ત બીજાનો હતો, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^{૨૪} તેથી રૂદ્રસેન ૨ જો ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાનો જમાતા હોઈને ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રસિંહનો સમકાલીન હતો. વરાહમિહિરવિરચિત બૃહત્સંહિતામાં મગધ-ગ્રહના સ્વામિત્વ નીચે જે જે દેશોના નામો ગણાવ્યા છે, તેમાં કાન્તિપુરને દક્ષિણેથી પછી ગણાવેલ છે.^{૨૫} દક્ષિણેથી અર્ધાદા નર્મદાથી ગોદાવરી નદી સુધીની હતી, એમ માનવામાં આવે છે.^{૨૬} તેથી કાન્તિપુર પણ તે પ્રદેશની નજીક હતો, એમ અનુમાન થાય છે વાકાટક રાજાઓના કેટલાક લેખો તે પ્રદેશમાંથી પણ મળી આવ્યા છે, તેથી રૂદ્રસેન ૨ જાના વખતમાં તેની રાજધાનીનું શહેર કાન્તિપુર હોવાનો પૂરું સંભવ છે આ ઉપરથી નિઃસંશયપૂર્વક કહી શકાય છે કેનાગરખડમાં કહેલ પ્રભાવતી સ્ત્રીનો પતિ રૂદ્રસેન અને પ્રભાવતીનો પતિ વાકાટક રાજા રૂદ્રસેન ૨ જો-એ બન્ને એકજ હતા નાગરખડમાં પ્રભાવતીને બદલે પ્રભાવતીનું નામ લખેલું જોવામાં આવે છે, તે નકલકરનાર લઘીઆના હસ્તલેખથી તેટલો ફેરફાર થયો હતો.

તે સિવાય અધ્યાય ૩૧ માં માહિષ્મતીના હેહવરાજા રૂદ્રસેન અને તેના પુત્ર વિષ્ણુસેનના નામો જોવામાં આવે છે પડિત ભગવાનલાલ ઈન્ડિયન ઇમ્પ્રિયમ્સમાંથી એક શિક્કો પ્રાપ્ત થયો હતો તે શિક્કો ક્ષત્રપરાજાના અંત પછીનો ત્રેકુટક રાજનો હતો. તેની ઉપર મહારાજેન્દ્રવર્માપુત્રપરમવૈષ્ણવમહારાજરુદ્રગણ શબ્દો કોતરેલા હતા.^{૨૭} ત્રેકુટક અને કસ્તુરીવંશના રાજાઓના લેખોમાં તેઓએ પોતાને હેહવંશી કહ્યા છે, અને તેઓની મૂળ રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓનું રાજ

૨૨ રાખલલાલ બેનરજીવ પ્રાચીનશુદ્ધા (ભગાળી), પૃ ૧૭૦

૨૩ Epigraphia Indica Vol V, Inscriptions of Northern India. p 84.

૨૪ શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ આશાકૃત પ્રાચીનલિપિમાળા, સંસ્કરણ ૨ જી સંવત ૧૯૭૫, પૃ ૮૩

૨૫ કુન્તલકેરલવણકકાન્તિપુરમ્લેખવસંક્રિય: ॥ અ. ૧૮. શ્લો. ૧૧.

૨૬ જુઓ, આપ્તેની સંસ્કૃત ઇમેજ ઇક્ષેની, શબ્દ ૬૬૬

૨૭ Transactions of International Congress of Wien (1886), p 222.

૨૮ Indian Antiquary, January 1911, pp. 12-13.

એદી, રતનપુર, ગુજરાત, માળવા, કોણાર્દિ પ્રદેશોમાં હતું તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રેકુટકરા-
ધન્દવર્મા અને રૂદ્રમણુ હેઠલવથી હતા અને તેઓની અથવા તેઓના પુર્વજોની રાજધા
માહિમતી હતી, એમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. નાગરખડમાં વિષ્ણુસેનના પિતાને ધન્દસે
ઓ છે. તે નામ શિક્ષા ઉપરના ઇદ્રવર્માના નામ સાથે બરાબર મળતું આવે છે પર
શિક્ષામાં તેના પુત્રનું નામ પરમ વૈષ્ણવ રૂદ્રમણુ છે, ત્યારે નાગરખડમાં ઇદ્રસેનના પુત્ર
નામ વિષ્ણુસેન લખેલું છે. તે કદાચ રૂદ્રમણુ વિષ્ણુનો પરમમજા હોવાથી તેનું નામ નામ
ખડના કર્તાએ વિષ્ણુસેન રાખ્યું હોય, એમ જણાય છે

આ સધળી હકીકતોનો સમાહાર કરતા સુસ્થાપિત થાય છે કે નાગરખડના આન
દેશના રાજાઓ તેજ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા

૬ નાગરી લિપિ અને નાગરો.

નાગરખડના આનર્દેશના રાજાઓ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા, એમ સુસ્
પિત થયાથી નાગરોનો ઉત્પત્તિકાળ તે રાજાઓના સમયમાં હોવો જોઈએ, એમ પણ સ
થઈ જાય છે પરંતુ કયા ચોક્કસ રાજાના સમયમાં તેઓ વડનગરને સ્થળે આવ્યા, કયા રાજા
ત્યાં ગામ બધાવી તેઓને ક્યારે દાનમાં આપ્યું અને ત્યારપછી કયા રાજાના સમયમાં તેઓ
નાગલોકો સાથે વિગ્રહ થયો અને તે વિગ્રહમાં કયા રાજાએ ક્યારે તેઓને સાહાય આપી
વિશેવિશ્વસનીય સીધા પુરાવ મળી શકતો નથી. ક્યારે એમ છે, ત્યારે તે સર્વ ઇતિવૃત્ત
સબધમાં તેને લગતો જે કંઈ પુષ્ટિકારક બાલ પુરાવો મળી શકે, તે સર્વનો સ
કરવાની સપૂર્ણ આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે સીધા પુરાવાને અભાવે કોઈ કોઈ પ્રસ
ક્ષિપ્ત કથનાઓને અવકાશ મળે, તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે છતાં એ સધળી જુ
જુદી દિશાઓમાંથી ભેગવેલી હકીકતો અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી કથનાઓને યથારથ
ચેતના વિશ્વસનીય પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે

બંગાળના પ્રાચ્યવિદ્યાર્જુવ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ પોતાના નાગરીલિપિ ૩
નાગરોત્પત્તિના નિબધમાં નાગરીલિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર વડનગરના ના
બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો, એમ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે (બંગાળની એશિયાટિક ૨
સાઇટીનું ઇ સ ૧૮૪૬ નું જર્નલ, ભાગ ૨), તેઓ પોતાના સિક્કાનતની પુષ્ટિમાં ની
પ્રમાણ પ્રમાણો આપે છે.

૧ જ્ઞાનકદંપદુમ અને વાયરપત્યબૃહદ્ભિધાન નામના સંસ્કૃત કોષોમાં નાગર જ્ઞાન
અર્થ નાગરવેશીયાશ્વર કરેલો છે (પ. ૧૧૫)

૨ વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ નાગરદેશ કહેવાતો હતો તેમજ ધાર-
ગિરિમાં નાગરખડ નામનો પ્રદેશ હતો, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૧ વિજયન
અને આનંદગુડીની પડોશમાં રહેનારા નાગરબ્રાહ્મણોના સમયમાં વિવેચન કરતા મી. હડ
સ્ટોન કહે છે કે-“ એ નાગરબ્રાહ્મણો નાગરદેશની ઇજ્ઞાન કોણમાંથી આતીને ત્યાં વસ
હતા તેઓની બાષા કેનેડી છે, જતા તેઓના ધર્મગ્રંથો નાગરી અને બાળભોધ લિપિ

લખેલા છે. (પૃ. ૧૨૪). આ હકીકત ઉપરથી પણ વિજયનગર અને આનંદગુડીની પડો-
શર્મી નાગરઆદિલો ધારવાહ જિલ્લાના નાગરખંડપ્રદેશમાંથી ગયાનું સાબીત થાય છે

૩ હજુપણ દક્ષિણના ધણા ભાગેના આજે પણ ધણા નાગરઆદિલો વસેલા જોવામાં આવે છે, આ નાગરઆદિલો હજુ પણ તેઓના સામના ગ્રંથો નાગરીલિપિમાં જ લખે છે. દ્રવિડ અને કર્ણાટક જેવા દૂર દેશોમાં પણ સૈકાના સૈકાથી આવી વસેલા આ નાગર આદિલો પોતાની મૂળ ભાષા ભૂલી ગયા હતા અને તે તે સ્થળોની પ્રચલિત ભાષાઓનો અનુકર કરતાં છતાં પણ લેખનમાં તો તેઓ હજુ પણ નાગરીલિપિને વળગી રહ્યા છે.^૨ (પૃ. ૧૨૪).

મહીસૂરના રાજ્યમાં આવેલ માલિગી નામના ગામમાંથી મળેલ એક લેખ ઉપરથી મી. રાઇસ લખે છે કે—તે ગામમાં ઇ. સ. ૧૨૬૦માં નાગરો, જનતા, તિથુલ અને આચાર્ય યાત્રિના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી.^૩ આ ઉપરથી મહીસૂર અને દૂર્ગ જેવા દૂર પ્રદેશોમાં નાગરઆદિલો મોડામાં મોડા ઇ. સ. ના ૧૩ માં સૈકામાં જન્મને વસ્થાનું અને તેઓની લિપિ નાગરી હોવાનું સાબીત થાય છે

૪ ઇ. સ. ના ૧૨ માં સૈકામાં થઈ ગયેલ પડિત શેષકૃષ્ણ પોતાની પ્રાકૃતિક દ્રિ-
ક્ષમાં નાગર, ઉપનાગર અને જેલ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યાનું પાછળ કહી ગયા હોય. જૈનકથપસૂત્રની પેઢેલા રચાયેલા નદીસૂત્રના છતાં જૈનાચાર્ય લક્ષ્મીવલ્લભમણીએ સ્વવિરચિત કથપસૂત્રકથપદુમ્બલિકા નામના ગ્રંથમાં નાગરીલિપિની ગણના કરી છે, તે પણ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. કથપસૂત્રની કથા વલ્લભીરાજ ધ્રુવસેને ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં વલ્લભગરમાં કરાવી હતી, અને તેથી નદીસૂત્રનો રચાણ ઇ. સ. નો પાંચમો સૈકા હોવાનું અનુમાન થાય છે. તે ઉપરથી પણ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં નાગરી લિપિનું અસ્તિત્વ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૫ પરંતુ નાગરી લિપિવાળા જે જે જિલ્લાલેખો અને તામ્રપત્રો અધ્યાવધિ પ્રાપ્ત થયા છે, તે ઉપરથી પ્રત્યક્તવેત્તાઓ નાગરીલિપિનો દક્ષિણમાં પ્રથમ અવિષ્કાર ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં, ગુજરાતમાં નવમા સૈકામાં અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને રજપૂતાનામાં દશમા સૈકામાં થાને છે.^૪ છતાં બહુરામાંથી ગુજર્નર રાજ દ્વપ્રસાદના શાકે ૪૧૫ ઇ. સ. ૪૯૭ માં પ્રાપ્ત થયેલા તામ્રપત્રના લેખને છેડે તે રાજની સહીના અક્ષરો છે. આ અક્ષરો પ્રાચીન નાગરીલિપિને જળતા આવે છે, એમ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પ્રમાણોથી દર્શાવી આપ્યું છે. એટલે તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમાં ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાથી લેખોમાં પણ નાગરીલિપિના ઉપયોગનો આરંભ થયો હતો. (પૃ. ૧૨૮).

૬ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા વિસલદેવના પુરોહિત અને કાર્યભારીઓ બનાવનાર નાગરઆદિલો સોમેશ્વર પોતાના સુરશીલસવ કાવ્યમાં લખ્યું છે કે—તેના વચ્ચના મૂલ પુરુષ શાલશર્માને ગુજરાતના રાજ મૂલદેવે પુરોહિતપદ આપ્યું હતું. આજળ આવતા એમ પણ

૨ Indian Antiquary, 1874 p 230

૩ Public Religious Endowments and National Education, by Sir Subramaniya Aiyar K. C. S. I, LL. D p 7 f

૪ ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોશીકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સ. ૨, સ. ૧૯૭૫ પૃ. ૬૩૫૭૬

કર્ણુ છે કે—તેમના પૂર્વજો જેમ સુબસતના ચાલુક્યરાજાઓના પુરોહિત હતા, તેમ તેઓ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું તેમજ સુબસતરાજાઓનું પણ પુરોહિતપદ્ધતિ કરતા હતા. (પ. ૧૩૩).

૭ સુબસત અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં દાનલેનારા બ્રાહ્મણો કાન્થકુબ્જ, પાઠલી પુત્ર અને પુન્ડવર્ધનના બ્રાહ્મણો હતા, જેમ લખ્યું છે. તેજ સુબજ વડનગરમાં પણ પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃચરુના સમયમાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી અનેક બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા જેમ, નાગરખંડથી જણાઇ આવે છે. અને તે કારણથી પણ વડનગરના બ્રાહ્મણોનું રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓના દરબારમાં પ્રાધાન્ય હોવાનું અનુમાન થાય છે (પ. ૧૩૪).

૮ રાષ્ટ્રકૂટરાજા કર્કસુવર્ણવર્ધના શાકે ૭૩૪ ઇ. સ. ૮૩૩ ના તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે—તે રાજાએ ગોહ દેશ, ળંચ દેશ, સુબસત દેશ, માલવ દેશ અને બીજા રાજાઓના સુધોમાં પરાભવ કર્યો હતો અને તેઓના રાજ્યો છતી લીધાં હતા. (પ. ૧૩૪).

જે સર્વ હકીકતો ઉપરથી મીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે—“ ઇ. સ. ના પાંચમા સદીની પૂર્વે એટલે પ્રાચીન ત્રીજા અથવા ચોથા સદીમાં ઉત્તરભારતમાંથી આવેલા નાગરબ્રાહ્મણોએ નાગરાક્ષરોનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર કર્યો હતો. તેમજ ઇ. સ. ના આઠમા સદીથી દસમા સદી સુધીમાં સુબસતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળશુર નાગર બ્રાહ્મણોએ પ્રસારાવેલા અથવા વાપરેલા નાગરાક્ષરો નાગરીલિપિના નામથી સમસ્ત આર્યાવર્તમાં ફેલાઈ ગયા હતા. (પ. ૧૩૨). નગેન્દ્રનાથના આ શ્રેષ્ઠ વિષે ઇસારો કરતા બાપાતત્ત્વવિદ્ હાકતર ગ્રીયર્સન લખે છે કે—“ મીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ ભંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીના ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના જરનલમાં નાગરોક્ષરો અને નાગરીલિપિ વિષે જે શ્રેષ્ઠ લખ્યો છે, તેમાં તેઓએ નાગરીલિપિ વિષે જે નિર્ણય સ્થાપિત કર્યો છે, તે અને વજનદાર લાગે છે ”પ અર્થાત્ હાકતર ગ્રીયર્સન પણ નગેન્દ્રનાથ વસુના નિર્ણયને ધણે અંશે મળતા આવે છે.

તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સદીમાં નાગરીલિપિનો આવિષ્કાર કરનાર નાગરબ્રાહ્મણો મોડામાં મોડા તેજ અરસામાં વડનગરમાં આવેલા હોવા જોઈએ, જેમ સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે.

૭ બીજા બ્રાહ્મ પ્રમાણો.

વડનગરનું નગર નામ તથા જાની નાગર શાંતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો વડનગરની ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં લખાયેલી કુમારપાળપ્રસ્થિતમાંથી પેહેલવેહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ હાલિયુના ચાલુક્યરાજા છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના ઇ. સ. ૧૦૫૪, ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૧૫૨ ના લેખોમાંથી નાગરખંડ પ્રગણના તથા નાગરેશ્વર મહાદેવના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવગિરિના ચાલુક્યરાજા સિલ્હના જ્યોતિષ્કાંતી અનંતદેવના ઇ. સ. ૧૨૧૨ ના લેખમાંથી નાગરબ્રાહ્મણનું નામ પણ મળી આવે છે.^૧ તે ઉપરથી હાલિયુના ચાલુક્યરાજા અને દેવગિરિના ચાલુક્યરાજાઓના દરબારમાં નાગરોનું સારી પેઠે પ્રાધાન્ય હશે, જેમ અનુમાન થઈ શકે છે ધારવાડ જિલ્લામાં તેઓ અહમદનગરમાંથી ગયા હતા.^૨ ધારવાડ જિલ્લામાંથી

૫. Indian Antiquary, January 1911, p 152

૧ આ પ્રશ્નમાં જે જે લેખોના પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે, તે લેખોની વિગત આ શ્રેષ્ઠ જોડા પત્રિકામાં આપવામાં આવી છે

૨ જુઓ, પાઠ (ઉત્તરાર્ધ) પ. ૧૫૦.

તેઓ મહીસૂરમા જન્મને વસ્તા હતા, અને ત્યાંથી જ્યાંસ ઝંઘાઝામાં જઈ પોહોમ્મલું જણાય છે.

ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા બીજા ભીમદેવના મંત્રી મીધરના સોમનાથપહાણના ઇ. સ. ૧૨૧૬ વિ. સં. ૧૨૭૨ ના શિલાલેખ ઉપરથી તેમજ વિસલદેવરાજાના રાજકવિ નાનાક પંડિતના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે-ગુજરાતના પ્રથમ ચાલુક્યરાજા મળરાજાની આરંભીને વિસલદેવ સુધી પ્રત્યેક રાજાના સમયમા નામરોનું મંત્રી રૂપે, પુરોહિત રૂપે અથવા રાજકવિ રૂપે પ્રાધાન્ય હતું. તેઓના પછા ખરા રાજાઓએ નામરોને મોટી મોટી જમીનો આપી છે, અને તેઓ નામરોનું પૂજ્યપુદ્ધિથી સન્માન કરતા હતા. વિસલદેવરાજાનો મંત્રી નામદ અથવા વાઘદેવ ગાંધિએ નામર હતો,^૩ અને તેના વચ્ચે ઠસ્યુધેલાનો પ્રધાન અથવા અને સેનાપતિ તેના બાઈ કેજવ હતો, તેઓ પશુ નામર ગાંધિના હતા. અર્થાત્ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજાના સમયમા ઇ. સ. ૯૬૧ થી ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી નામરોની રાજદારમાં અવિચ્છિન્ન સત્તા હતી. ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિસલદેવના પુરોહિત સોમેશ્વર પોતાના સુરેશ્વરસવ કોબમા ઠસ્યું છે તેમ નામરબ્રાહ્મણો ગુજરાતના ગુર્જર રાજાઓ તથા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું પશુ પુરોહિતપણું કરતા હતા.^૪ એટલે તે રાજાઓના સમયમા પશુ તેઓનું ઓછું મહત્ત્વ ન હતું. મીથુત નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમા નામરી લિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર નામરોએ કર્યો હતો, તેજ રીતે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના ફરમારમા પશુ તેઓની સત્તા હોવાથી દક્ષિણમાં નન્દિનામરીલિપિનો પ્રચાર પશુ તેઓએ જ કર્યો હોવો જોઈએ, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના આઠમા સદામા તેઓનું ગૌરવ ગુજરાતના ઉત્તર હોદાથી દક્ષિણના કોઠણ દેશ સુધી ઝગમગ રહ્યું હતું.

વલ્લભીપુરના રાજાઓના ઇ. સ. ૫૨૭ થી ઇ. સ. ૭૬૭ સુધીના તામ્રપત્રો ઉપરથી પશુ તેવી જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયશઃ વલ્લભીપુરના મણાખરા રાજાઓએ નામર બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમા અને કાઠિયાવાડમાં ગામે અને જમીન દાનમા આપી છે. કેટલાક નામરો વડનગરમાંથી આવીને વલ્લભીપુરમા વસ્તા છે. વલ્લભીસંવત્ ૨૦૭ ઇ. સ. ૫૨૭ ના તામ્રપત્રમા વલ્લભીરાજા ધ્રુવસેન પહેલાએ ભાવનગરની પાસે આવેલા હાથપ પાસેના કુકડ ગામમા અચર્વવેદી બ્રાહ્મણ સમિતિજમીને કુવા સહિત ૧૦૦ પાદાવર્ત જમીન દાનમા આપ્યાનું લખ્યું છે હાથપ ગામમા નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર હતું પશુ સારી સ્થિતિમાં છે. તે મંદિરનું સ્થાપિત્વ અસલ મોધાભાવનગરના નામરોનું હતું. હતું સુધી તેના પૂજ્ય-રીને ગાંધિમા હરકોઇ મહત્ત્વને ત્યાં ગુજ કે અગ્રુજ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે નિયમિત દક્ષિણ આપવનો અવિચ્છિન્ન રીવાજ હતો. વલ્લભીરાજાએ સમિતિજમીને જે ગ્રાસ આપ્યો, તે કદાચ આ નીલકંઠ મહાદેવની પૂજના ખર્ચ માટે હતો. કિત તામ્રપત્રો લેખ ડા. બ્યુલ્લરે ઈન્ડિયન અન્ટિક્વેરીના ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના જુલાઈ માસના અંકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે લેખમા આવતા અચર્વવેદી શબ્દ ઉપર ટીકા કરતા તેઓ લખે છે કે-પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા અચર્વ વેદી બ્રાહ્મણોના આટલો ગંધો વેહેલો દેખાવ થાય છે, તે મોખી રાખવા ચોખ છે. નામરોમા ચારે વેદોના અધ્યાપીઓના સમવાયો છે. પરંતુ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંની બ્રાહ્મણ-

૩ ગોપિ કલાઈ હાથીલાઈ કૃત ગુજરાતને પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪

૪ જુઓ, પાઠ્ય (ઉત્તરાઈ) પૃ. ૬૦

ગાંધીનું નામરચાતિ નામ જાણ્યા પછી ભર્તૃવજે જ ગાંધીની સુખવસ્થા કરવા માટે બંધારણ બાંધ્યું છે. તેમા અયર્થવેદીઓને સુખ પદ આપ્યું છે.^૫ તે ઉપરથી જણાય છે કે વલ્લભી-રાજાઓના સમયમા વલ્લભીપુરમા આવીને વસેલા નાગરાઓથી કેટલાંક અયર્થવેદી કુટુંબો હાથપ કે જે તે વખતે એક પ્રમણાનું સુખ શૈલેર હતું અને બાપારનું મોટું બદર હતું, ત્યાં જઈને વસ્તા હશે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સદીમા નાગરા કાઠંબાવાડના પૂર્વભાગમા આરે તરફ વસી ગયા હતા.

વલ્લભીતાંત્રપત્રે સિવાય તે પહેલાના કાળનો નામરચાતિ સંબંધી લૈખિક પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં વલ્લભી રાજાઓએ જ્યારે વલ્લભીપુરમા આહાણો તરફ આડકું બધું વલ્લભી બતાવ્યું છે, ત્યારે તેઓના સમયમા તેઓ બહુ ઉન્નત સ્થિતિમા હોવા જોઈએ. તે ઉપરથી પણ વલ્લભી રાજાઓનું શુભરાત કાઠંબાવાડમા રાજ્ય થયું, તે પહેલાં ત્યાં નાગરાઆહાણો આવીને વસેલા હોવા જોઈએ, એમ માની શકાય છે.

લૈખિક પુરાવા સિવાય ખાસ કરીને નાગરાઓ રચેલા અથવા ઉપરથી પણ નાગરાના સંબંધમા સારો પ્રકાશ પડે છે. લક્ષ્મીધર નામના એક નાગરાગ્રંથસ્થે વિશ્વવિધિવિધ્વંસ નામનો અથ લખ્યો છે. તે અથમા તેણે પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ આપતા લખ્યું છે કે- પોતાના કુળનો ગ્રૂણ પુરુષ સ્થાનેશ્વર નામનો વલ્લભીનો નાગર હતો, તેણે કાથીનાં નિવાસ કર્યો હતો, જ્યાં તેણે સત્તાવીસ આહાણોને સત્તાવીસ ધરો દાનમા આપ્યા હતા તેનો વજ્રજ સોહ અજમેરના ચુહાણુદિન ગોરીએ હરાવીને તેનું રાજ્ય લઇ લીધું, ત્યાર પછી સદે ચુહાણુની સેના એકઠી કરી પૃથ્વીરાજના બાહ્ય હરિરાજને તેનો અધિપતિ બનાવી, અજમેરના મુસલમાન સુમા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવી ત્યાંથી કાઢી મુક્યો અને હરિરાજને અજમેરની ગાદીએ બેસાડ્યો. લક્ષ્મીધર વામનના પુત્ર ગણદેવનો પુત્ર હતો.^૧ પૃથ્વીરાજને આહાણુદિન ગોરીએ ઇ. સ. ૧૧૪૨ માં હરાવ્યો હતો, ત્યારપછી લક્ષ્મીધરે વિશ્વવિધિવિધ્વંસ નામનો અથ લખ્યો છે, એટલે ઇ. સ. ૧૨૨૫ ની સાલની આસપાસ લખ્યાનું અનુમાન થાય છે. અજમેર નામનું પુસ્તક લખનાર હરવિલાસ ચારણએ અજમેરના ઇતિહાસમા લખ્યું છે કે-સેમેશ્વરના મૃત્યુ પછી પૃથ્વીરાજની કિશોરાવસ્થામા પૃથ્વીરાજની માતા કપૂરદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી અને તે સમયે તેનો મત્રી કદબવામ હતો.^૨ હરવિલાસ ચારણએ કદબવામની હકીકત કમા

૫ નાગરખંડ અ. ૨૦૩ શ્લો. ૧૩-૧૬

અગ્નિજ્વલસામસંજ્ઞાકયા અગ્નિદ્યોમાદિકા મસાઃ ।

પારત્રિકાઃ પ્રવર્તન્તે નૈદિકાઆમિચારિકા ॥

અયર્થવેદે તત્ત્વોક્ત સર્વં જૈનામિચારિકમ્ ।

દિતાય સર્વલોકાનાં વ્રજાણા લોકકારિણા ॥

અયર્થવેદ પ્રથમં વ્રજ્ય્ય કાર્યસિદ્ધયે ।

પતસ્માત્કારણાદાદ્યઃ સ ચતુર્યોડપિ સસ્થિતઃ ॥ વગેરે.

૧ ત્રિભાસિક પુ. ૬ અ. ૩ પુ. ૬૦-૧૦૨.

૨ Ajmere by Har Bilas Sarda, B. A., F. R. S. T. p. 154.

મંથ ઉપરથી લીધી છે, તે તેઓએ દર્શાવ્યું નથી. પરંતુ ખરી રીતે કદબવામ નહિ થયું સ્કંદ અને વામન-એ નામો જ હોવા જોઈએ. ચાહાણુદિને પૃથ્વીરાજને હરાવીને મારી નાખ્યા પછી અજમેરની માદીએ તેના પુત્રને બેસાડ્યો હતો અને એક મુસલમાન સુબાને તેના રક્ષણ કરનાર તરીકે નીમ્યો હતો. હરિરાજે અજમેર ઉપર હુમલો કરી મુસલમાન સુબાને કાઢી મુક્યો અને પોતાના ભત્રીજાને માદીએથી ઉઠાડી મુકી, પોતે ધણી થયો હતો, તે હકીકત તો સુપ્રસિદ્ધ છે.^૩ અર્થાત્ લક્ષ્મીધરનો પ્રખિતા મહ સોદ સોમેશ્વરનો મત્રી હતો અને સોમેશ્વરનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૧૬૯ થી ઇ. સ. ૧૧૭૫ સુધીનો હતો.^૪ તે સેકના પિતા રકદને સ્થાનેશ્વરના વક્ત્રા ઉપન થયાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સ્થાનેશ્વર રકદથી પાંચ સાત પેઢીએ પ્રથમ શ્રદ્ધ ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. બે એમ હોય તો ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં સ્થાનેશ્વર વડનગરથી કાથીએ જઈને વસ્તાતું અનુમાન થાય છે. લક્ષ્મીધરના પુત્ર અનતાચાર્યે લક્ષ્મીધરવિરચિત ભગવન્નામકોસુદી ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા અને યજુર્વેદ ઉપર વેદાર્થદીપિકા નામનું ભાષ્ય તથા વેદાર્થમદ્ર નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.^૫ તે સિવાય આનંદપુરનિવાસી ધાદિવેદી નામના નાગરબ્રાહ્મણે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં નીતિમંજરી નામનો મંથ લખ્યો છે.^૬ તે ઉપરથી થયું ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં વડનગરના નાગરગૃહસ્થો અને નાગરબ્રાહ્મણો કેવા પ્રતાપી અને પ્રતિભા-શાલી હતા, તેનું સંકળ અનુમાન થાય છે.

તે સિવાય ઇ. સ. ૮૭૫ વિ. સં. ૪૩૨ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)ના વિષ્ણુમંદિરની પ્રશસ્તિમાં આનંદપુરના વર્જર અવટકવાળા નાગરભટ્ટનો પુત્ર વાઇલભટ્ટ કનોજના રાજા રામદેવનો મત્રી હતો અને વાઇલભટ્ટના પુત્ર અસ્થને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહ રાજાએ ગોપગિરિનો મુખો નીમ્યો હતો, એમ લખ્યું છે. કનોજના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે- બિજમાલના યુર્જરાજ નામભટ્ટે ઇ. સ. ૮૧૬ મા કનોજના રાજા ચાહાણુદિને હરાવીને કનોજ છતી લીધું હતું અને બિન્નમાલમથથી રાજધાની ખસેડીને કનોજમાં રાખી હતી. નાગભટ્ટના પુત્ર રામભટ્ટે ત્યાર પછી ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી કનોજમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પુત્ર ત્રિહિરભોજ બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો છે, જેણે પોતાનું નામ આદિવરાહ રાખ્યું હતું. તેણે પોતાના રાજ્યની મર્યાદા પશ્ચિમમાં સતલજનદીસુધી અને દક્ષિણમાં ગ્વાલીયર સુધી લાંબાવી હતી. તેણે ઇ. સ. ૮૪૦ થી ઇ. સ. ૮૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.^૭ ગોપગિરિના લેખમાં નાગરભટ્ટ (અતિલલિતલાટમંદલચિલકાનન્દપુરવિનિર્ગતઃ) આનંદપુરમાંથી નીકળીને બીજે સ્થળે રહેવા ગયો હતો, એમ લખ્યું છે. તે ઉપરથી તે ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરભમાં અથવા આઠમા સૈકાના અંતે બિન્નમાલમાં રહેવા ગયો હશે, તેમજ બિજમાલના યુર્જરાજ નામભટ્ટે તેને આશ્રય આપ્યો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. ત્યાંથી નામભટ્ટની સાથે નાગરભટ્ટ કનોજ ગયો હતો અને તેણે કનોજમાં જ નિવાસ કર્યો હતો, એમ તો તે લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩ તેજ પૃ. ૧૫૬.

૪ તેજ પૃ. ૧૫૪

૫ જુઓ, હિંદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૧, અનંત સપ્ત

૬. વસંત, વર્ષ ૮ અક ૧ પૃ. ૪૪૮

૭. Early History of India by Vincent Smith, 3rd ed. pp 378-80.

તદુપરાંત અણ્ણહિલવાક પાટણના વનરાજ આવકના ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ લેખમાં તે સમયે અણ્ણહિલવાક પાટણના પણ નામની જમીને વસાવું લખ્યું છે.^૮

જો રીતે નામરજાતિના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થયેલ પ્રત્યક્ષ અને આનુમાનિક પુરાવ ઉપરાંત અન્ય સ્ત્રોતોએથી પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ પણ મળી આવે છે. ગ્રોફ્સર દેવદત્ત બા કદે બંમળાનકે એકિમાટિક સોસાયટીના જરનલમાં ગુહિલોત વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ છે તેમાં તેઓએ મેવાડના રાજાઓનો મૂળ પુરુષ બપ્પા આનન્દપુરના નાગરજાદાણુ ગુહલ વંશજ હતો એમ સિદ્ધ કર્યું છે.^૯ બાપ્પે ચિતોડના મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિત્ર રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૮ માં જીતી લીધું હતું અને ગુહલત્ત જેના ઉપરથી મેવાડના રાજ ગુહિલોત કેહેવાય છે, તે ઇ. સ. ના ૬૦૦ ના અરસામાં આનન્દપુરમાં થઈ ગયો હતો તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ૭૪૬ સૈકામાં વડનગરના નાગરજાદાણુ અનેક સાહસિક પર કરવા તરફ દોરાવા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ૫૦૫ ના અરસામાં થયેલ અથેલા^{૧૧} વરાહમિહિરની પૃથ્વિસંહિતા નામના ઇતિહાસના પ્રથમથી નામરજાતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે વરાહમિહિરે જુદાજુદા દેશો, તિઓ અને પદ્મા કરનારાઓના સમવાયે ઉપર ક્યાક્યા ગ્રહનું સ્વામિત્વ છે, તેનું સ્વકરણ કરતા નામર, કૃષિકર, પારત, કુતાશનજીઓ સહ બનાવનારાઓ ઇત્યાદિ સંચોનો સ્વામી મળ્યો છે, એમ તે પ્રથમ કહ્યું છે.^{૧૨} તે પ્રથમ ઉપર ટીકા લખનાર ઉભદ્રે તે સ્ત્રોત નામરજાદાણુ અર્થે નમરવાસી ક્યો છે. પરંતુ વરાહમિહિરે કસ્યપ સંહિતા જે વખતના આધારે ઉપરની હકીકત લખી છે, તે વખત ટીકામાં ઉદ્ધૃત કર્યું છે. તેમાં ભાસાપરા, કુંતક, કેસ, દંડ, નામર, પૌરવ, કાર્ક અને સમઘટિ કરનારાઓનો સ્વમંત્ર છે, એમ કહ્યું છે.^{૧૩} હવે જો નામર જાદાણુ અર્થે નમરવાસી કરવામાં આવે તેથી પૃથ્વિસંહિતામાં તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ માં આવતો પૌર સ્વજ નિર્ણય થઈ છે, અને તેથી નામર જાદાણુ અર્થે નામરદેશ અથવા નામરજાતિ-એવોજ કરવાની પડે છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિર અને કસ્યપના સમયમાં નામરદેશ અને તેમાં વ નામરજાતિ સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિમાં આવી હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. પૃથ્વિસંહિતા અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૨ ઉપરથી જણાય છે કે-કસ્યપસંહિતાનો રચનાર કસ્યપ વસ વરાહમિહિરની પૂર્વે અને પસપ્પર તથા મર્મની પછી થઈ ગયો હતો^{૧૪} તે ઉપરથી ક મોક્ષમાં મોડો ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થવાનું અનુમાન થાય છે.

૮ જુલિપ્રકાશ, નવેબર, ઈ. સ. ૧૮૮૧. પ્રત્યક્ષવેત્તાઓ આ લેખ બનાવેલી છે, ખારે છે, પરંતુ શ્રીયુત રામલાલ જુનીલાલ મોદી, તેમનાથી જુદા પડે છે જુઓ, તેઓએ 'વાચક જાતિનો પ્રાચીન જ્ઞાત' ૫ ૭.

૯ Journal & Proceedings of the Asiatic Society of Bengal Vol V. 1

૧૦ The Great Mugal Akbar by Vincent Smith, pp 84-5.

૧૧ મોરીસ કદે હીરાચ ક જોગદૈત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સ. ૨, સ. ૧૬૭૫, પૃ

૧૨ નામરકૃષિકરપારતકુતાશનજીવિજ્ઞાનવાર્તાનામ્ ॥ અ. ૧૬. શ્લો ૧

૧૩ માસાપરા: કુંતકાચ કેરકા દંડકાસ્તથા ॥

નામરા: પૌરવાચૈવ કાર્કકા શક્ષવૃત્તય ॥

૧૪ તલ્લજ્ઞાનિ મુનિમિર્યાનિ નિવજ્ઞાનિ તાનિ વૃદ્ધવેદમ્ ।

ક્રિયતે ગર્ભપરાશરકાશ્યપ વાત્સ્યાદિરચિતાનિ ॥

વિશ્વેશ્વરવિરચિત ચતિધર્મસંગ્રહ નામના ગ્રંથમા ચૈતન્યસ્મૃતિમાંથી જુદી જુદી સ્મૃતિઓના આકલ્પોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ ભેદો દર્શાવનારા વચ્ચેનો ઉદ્કૃત કર્યો છે. તેમા ઉદ્દિષ્ટો, કાન્નકુબ્જો, નાગરો, ચિત્તપાવનો અને ગૌતમી તીર્થવાસીઓને ઉત્તમ વર્ગમાં ગુણ્યા છે.^{૧૫} પારાશરસ્મૃતિ ઉપર ટીકા લખનાર માધવાચાર્યે સ્મૃતિઓની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સ્મૃતિમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉદ્કૃત કર્યા છે. તેમા જુદી જુદી ૩૬ સ્મૃતિઓના નામો મળ્યાવતા ચૈતન્યસ્મૃતિનું નામ પણ મળ્યાબું છે.^{૧૬} તેમજ માધ્યમિનિશાખાની આનંદકસૂત્રાવલીમા પણ તેજ હેતુથી બૃહન્નનુસ્મૃતિમાંથી વચ્ચેનો ટાક્યા છે, જેમા મુખ્ય સ્મૃતિઓની સંખ્યા ૧૮ ની કહી છે અને તેમા પણ ચૈતન્યસ્મૃતિનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.^{૧૭} મુખ્ય સ્મૃતિઓ મોઢામાં મોડી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકા સુધીમા રચાયેલી છે. તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકા સુધીમા નાગરોએ સ્મૃતિમા મળ્યા કરવાયોજ્ય પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

૮ નગર અને ચત્રાકારપુર.

નગર.

મહત્ત્વ નામના પુરૂષે વડનગરના આકલ્પોને નાગભોકોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યા પછી, તેના સ્મરણાર્થે વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડ્યું હતું.^૧ પરંતુ નાગરસંગ્રહ તો નગર ઉપરથી જ ઉદ્ભવી હતી, એ તો નિર્વિવાદ છે નાગરખંડમા તે વિષે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે-વડનગરનો વિધ્વંસ કરનારા નામ ભોકોનો પરાજય કરવાને માટે શિવજીએ નગર નામનો સિદ્ધમંત્ર પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃવજ દ્વારાએ વડનગરના આકલ્પોને આપ્યો હતો, તે મંત્રના પ્રભાવથી તેઓએ વડનગરને નામોથી નિર્વિધ (નન્નગર=નર રહિત) એટલે નિષ્કંટક કર્યું હતું. તેના સ્મરણાર્થે વિજેતા આકલ્પોએ વડનગરનું નામ નગર પાડ્યું અને પોતાને માટે નાગર સંગ્રહ ધારણ કરી.^૨ પરંતુ નામોને નિર્વિધ કરવાને માટે કોઈ જ્યુ મંત્રનું નામ નમ્ર હોવાનું કોઈ પણ ચત્રાકાશના ગ્રંથથી જાણવામા આવતું નથી નાગરખંડમા સર્પવિષનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઝગવેદના પ્રથમ મંડળના ૪૦ મા સૂક્તનો જપ કરવાનું કહ્યું છે.^૩ તે સૂક્તમા જનુઓનો પરાજય કરવા માટે બૃહસ્પતિ દેવની સાહાય્ય માગવામા આવી છે, પરંતુ તે સૂક્તને સર્પ સાથે કંઈ સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી. કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસમા રણાદિત્ય રાજાને નાગભોકોનો પરાજય કરવા માટે તેની રાણીએ હાલકેશ્વર નામનો સિદ્ધમંત્ર આપ્યાનું લખ્યું છે.^૪ તે મંત્રના પ્રભાવથી રણાદિત્યે ચંદ્રમાગા (ચિનામ) નદી ઉતરી, પાતાળમાં જઈને નાગભોકોનું રાજ્ય છતી લોધ્યું હતું. કદાચ તે હાલકેશ્વરમંત્ર અને આ નગર

૧૫. જુઓ, પાછળ (પૂર્વોક્ત), પૃ ૧૩

૧૬. પારાશરસ્મૃતિ, માધવલીલા, પૃ. ૧, પૃ ૧૧૦ તથા વિષ્ણુધર્મોત્તરસ્મૃતિ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૪૬.

૧૭. શ્રી શુદ્ધચંદ્રવૈદીય માધ્યમિનિશાખાસનેયીએની આનંદકસૂત્રાવલિ, આદિતિ ૬, પૃ. ૫

૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્ધ, પૃ ૫૪

૨ જુઓ, પાછળ ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૫૫-૫૭

૩ નાગરખંડમા અ ૩૬ શ્લો. ૨૩-૨૪

૪ રાજે દેવ્યનુરક્ત્ય સાનુકોચાય સેવકા

પાતાલસિદ્ધિવં મન્ત્રં પ્રવક્તૃ હાલકેશ્વરમ્ ॥ તરંગ શ્લો. ૪૬૫.

ત્ર એક હોય. છતાં તેવો હાલકેપરમત્ર કે નમરમત્ર હાલમાં કંઈ પ્રસિદ્ધ નથી. વેદમાં એક મત્ર સૂત્રનું નામ નાગરવૈવસ્વત્ કહેલું છે.^૫ તેમજ આગમશાસ્ત્રોમાં મહિરની ગર્ભસ્થાનાના ત્રણ પ્રકારમાં એક પ્રકારને નાગરપ્રકાર અને પીઠાકૃતિ એક પ્રકારને નાગરપીઠાકૃતિ કહી છે.^૬ તે યુજ્ય કદાચ કોઈ મત્રનું નામ નમર નામર હોવાનો સંભવ પણ છે. પ્રાચીન કાળમાં અતિરથીઓ અને મહારથીઓ સાંધનુર્વાણથી મુદ્દ કરતા હતા, છતાં મત્રશક્તિથી તેમાં અતિ સંકારક શક્તિનું આ કરી શકતા હતા. તે યુજ્ય કદાચ એવો કોઈ મત્ર હોય કે જે મંત્રના બળથી નાગથોડોનો સંપૂર્ણ સંહાર થઈ શકે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ કથાનો કંઈ પણ મતો હોય તો એટલો જ શ્યામ છે કે-વડનગરના આદ્યજોને કોઈ શિવસપ્રદાયી રાજાએ આપી હતી, અને તે રાજાની રાજધાનીના સૌહેરનું નામ નમર હતું. વડનગરની આવેલા નાગથોડોનો સંપૂર્ણ વિનાશ તો ઉત્તરભારતના સામ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે કર્યો એમ તેના અલંકારાદના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજયનો ય ધ. સ. ૪૪૬ માં કર્યો હતો અને ધ. સ. ૩૫૦માં તેની સમાપ્તિ કરી હતી.^૭ તેણે નાગરાજ અશ્વપતિને હરાવ્યા પછી નાગોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કોઈ સ્થળે હોવાનું હિંદુસ્થ પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જણાયું નથી. તે ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે થોડોનો વડનગરના આદ્યજો સાથેનો વિગ્રહ ધ. સ. ૩૫૦ પહેલાં થયો જોઈએ તે નાગરમંદ પ્રમાણે આનર્તદેશનો રાજા પ્રમજન હતો, અને તે પ્રમજન અને યુજ્ય ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રાદિ ૨ જે એક જ હતા, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૮ યુજ્યરાતના હાસ પ્રમાણે પણ રૂદ્રાદિ ૨ જનો રાજ્યકાળ ધ. સ. ૩૩૨ થી ધ. સ. ૩૪૮ સુધીનો નાગરમંદમાં આવેલા વૃત્તાત ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા સરહદના શત્રુઓથી ગયો હતો, તેથી વડનગરના આદ્યજોને મદદ આપે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો ન હતો. ૨ સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી હોત તો તે હકીકત તેની દિગ્વિજયપ્રશસ્તિમાં દાખલ હોત. પરંતુ જ્યારે તે હકીકત તેમાં લખેલી નથી ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તે આપી ન હતી, એટલું જ નહિ પણ નાગવિગ્રહ દિગ્વિજયના આરંભ પહેલાં જ થયેલો હોવો જોઈ ઉપરથી નાગથોડોનો વડનગર ઉપર આક્રમણનો કાળ થોડામાં થોડો ધ. સ. ૩૪૭ નો વડનગરની પુનઃપ્રાપ્તિનો કાળ ધ. સ. ૩૪૮ નો જ કદાચ શકાય છે. તે સમયે વડન પડોશમાં યુજ્યરાતના રાજ્ય સિવાય માત્ર માલવથોડોનું જ રાજ્ય હતું માલવોના રાજા ચર્ચાદા પૂર્વરજપુતાના અને માલવા સુધી લખાયેલી હતી.^૯ જયપુર પાસે આવેલ અથવા અર્વાચીન નાગર સૌહેર આ માલવથોડોની રાજધાની હતી, એમ તે જ રાજાઓના ધ. સ. પૂર્વે બીજા સૈન્યથી ધ. સ. ચોથા સૈન્ય સુધીના અસંખ્ય શિલાલેખો

૫ યનુર્વેદસ્ય સૂત્રં વૈ યન્ત્રસૂત્રમ્ નાગરમ્। મહાભારત, સંજ્ઞાસંક્રમણ, અ. ૧

૬ Elements of Hindu Iconography, by T A Gopinath Rao, Vo pp 91 and 99

૭. Early History of India, 3rd ed, p. 284.

૮ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૬૩-૬૪

૯. British Museum Catalogue of Indian Coins by Rapson, p 178

૧૦ Early History of India, 3rd ed p 286

સ્થળેથી મળી આવી છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે. તે શિક્ષાઓમાંથી કેટલાક શિક્ષાઓ ઉપર વૃષભની ચૂંતિ કોતરેલી હોવાથી,^{૧૧} તે શિક્ષાઓ પડાવનાર રાજ્ય શિવધર્મી હશે, એમ માની શકાય છે. તેવા કોઈ શિવધર્મી રાજ્યએ પ્રભાવદત્તની વમથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ કરી હતી, અને તે બનાવતુ સ્મરણ રાખવાને વડનગરના બ્રાહ્મણોએ તેનું આનંદપુર નામ બદલીને મદદ આપનાર રાજ્યની ધ્વજાને અનુસરીને તેની રાજધાનીના નામ મુજબ નગર નામ રાખ્યું હતું, અને આખી ગ્રામીણ નાગરસભા ધારણ કરી હતી. પરંતુ તે બનાવ બન્યા પછી સત્રાપ્ત સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દિગ્વિજયની યાત્રામાં માલવેને તાબે કર્યા હતા અને તેઓના રાજ્યને ખડીયુ રાજ્ય બનાવી દીધું હતું તે કારણથી વડ નગરનું જનપ્રસિદ્ધ આનંદપુર નામ કાયમ રહેલું જોવામાં આવે છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પાડેલું નગર નામ બ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી.

આ અનુમાનને એક વાજ પ્રમાણથી પણ પુષ્ટિ મળે છે વડનગરના નાગરોમાં લગભગ સત્રાપ્તિએ ઉઠામણિ (ઉઠામણિ ?) એટલે સાક્ષીપત્ર વાચવાનો રીવાજ છે આ સાક્ષીપત્રમાં વરકન્યાના માતાપિતાના કુટુંબીઓ ઉપરાંત ગ્રામીણ અમણી પુરુષોના નામો પણ લખવામાં આવે છે. આ ઉઠામણિમાં તે રીવાજના ઉત્પત્તિ કાળનું વર્ષ એટલે “ચારસે ચિલ્લો-ત્તરા”-એમ લખવાનો અને બોલવાનો રીવાજ અધાધિપર્યંત આજે આવે છે.^{૧૨} ચારસે ચિલ્લોત્તર એટલે ચારસે અને ચાર અધિક (૪૦૪)-એમ સહજ સમજી શકાય છે. આજ પણ તેર આઠ ચિલ્લોત્તરસો (૧૦૪) આ ચિલ્લોત્તરનો અર્થ ચતુરત્તર-ચાર અધિક, એવો જ કરવામાં આવે છે. આ વર્ષ ક્યાં કહ્યું હોય જોઈએ, તેનો નિર્ણય પણ સહજ થઈ શકે છે. તે સમયમાં ગુજરાતના રાજ્યો સાલિવાહનનો શક વાપરતા હતા અને ગુપ્તવી રાજ્યો ગુપ્તશક વાપરતા હતા પરંતુ માલવરાજ્યો તો માલવગણશક જે વિક્રમસંવત્થી જોળખાય છે, તેજ વાપરતા હતા. વડનગરના બ્રાહ્મણોને માલવરાજ્યએ મદદ આપી હતી, તેથી તે સમયમાં બનેલી હકીકત સાથે માલવગણશક એટલે વિક્રમસંવત્ જોડે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જોવા નથી. વડનગર ફરીથી હસ્તગત કર્યા પછી પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞે નાગરગ્રામીણી સુબ્યવસ્થા કરવાને માટે અનેક પ્રબંધો કર્યા હતા.^{૧૩} તે પ્રબંધો હજુ પણ નાગરો આદર-પૂર્વક પાળે છે. નાગરગણના અધ્યાય ૧૬૬-૨૦૦ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં વર્ધમાન શહેરના કોઈ અતિથિદ્વ પુરુષે કપટથી નામરવેષ ધારણ કરી, વડનગરમાં આવીને કોઈ નાગરકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પાછળથી તે પુરુષની ભતિ જણાઈ આવતાં, તે પુરુષ નાશી ગયો હતો અને નાગરકન્યાને બળી મરવું પડ્યું હતું. તેમજ તેના સંબંધીઓને દુષ્કર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી ભર્તૃયજ્ઞે નિયમ કર્યો કે-“હે ભૂદેવો ! આજથી જે કોઈ પણ નાગરબ્રાહ્મણ વરની ગ્રામીણ અને કુળની ખાત્રી કર્યા વિના પોતાની કન્યા આપશે, તો તે બહિષ્કૃત થવાને યોગ્ય થશે.”^{૧૪} આ નિયમાનુસાર વિક્રમસંવત્ ૪૦૪ ઇ. સ. ૩૪૮ થી ઉઠામણિ એટલે સાક્ષીપત્ર વાચવાનો રીવાજ શરૂ થયો હોય, એમ

૧૧ Coins of Medieval India, Vol. I, pp. 162-172-3

૧૨ ઉઠામણિમાં મો મો ! શ્રુવતામ્ । વરેપાતુ બેટો...પ્રત્યક્ષમદ્વયે ચારસે ચિલ્લોત્તરા વગેરે લખવાનો રીવાજ છે.

૧૩ નાગરગણ અ. ૧૬૮ થી ૨૦૧

૧૪ અ. ૨૦૦, શ્લોક. ૩૦

સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી પણ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની નામરસંજ્ઞા તેજ અરસામા પડ્યાનું સળગાવ આનુમાન થાય છે.

કવિવલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિના કાળમા, નર્મગદ્યામા, નામરોની હકીકત નામના લેખમા તેમજ પંડિત ગંગાજીકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના, પુસ્તકમા વડનગર પેહેલ વેહેલું વિ. સં. ૪૨૪ મા બાબતું હતું, એમ લખ્યું છે. તે સંધળા મથો પ્રસ્તુત હકીકત બન્યા પછી ધણે કાળે લખાયેલા છે. તેમા એટલા લાખા કાળ ઉપર બનેલી હકીકતો માટે આલતી આવેલી દત્તકથાનો આધાર લેવાની જરૂર પડી હોય છે. તેથી તેવી ધણી બાબતોમા ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુતઃ વિ. સં. ૪૨૪ ઇ. સ ૩૬૮ મા યુજરાતમા મહા-ક્ષત્રપઉપાધિધારી રૂદ્રસેન ૩ જાનુ રાજ્ય હતું ત્યાર પછી ઇ. સ. ૪૧૦ મા જ્યારે ચંદ્ર-શુભ રાજ્યે યુજરાત છતી લીધું ત્યાં સુધી ત્યાં ક્ષત્રપરાજ્યઓનું અવિચ્છિન્ન રાજ્ય આલતું હતું.^{૧૫} સમુદ્રયુક્તે દિગ્વિજય કર્યા પછી એવો કોઈ રાજા ન હતો કે જે વડનગરનો નાજી કરી શકે. તે ઉપરથી વિ. સં. ૪૨૪ (ઇ. સ. ૩૬૮) મા વડનગરના સંબંધમા કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય બનાવ બનવાનો સંભવ જણાતો નથી. તેથી સહજ આનુમાન થાય છે કે-ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમા લખાયેલી વિ. સં. ૪૨૪ ની સાલ તે ખરી રીતે વિ સં ૪૦૪ ની સાલજ હોવી જોઈએ

અમત્કારપુર.

હેવે છેવટે અમત્કારપુર ક્યા રાજ્યે બધાવીને વડનગરના બ્રાહ્મણોને જ્ઞાનમા આપ્યું અને તે સ્થળે તેઓ ક્યાથી આવ્યા હતા, તેનો નિર્ણય કરવાનું બાકી રહે છે. હાલમા વડનગર જે સ્થળે છે, તે સ્થળે પૂર્વે એક તપોવન હતું. બ્રહ્મદેવે તે સ્થળેથી પાતાલમા જઈને હાટકેશ્વરમહાદેવની સ્થાપના કરી, તે ઉપરથી તે તપોવનનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પડ્યું હતું. તે સ્થળે શ્રીમતીર્થ નામનું અતિ મહિમાવાનું સરોવર હતું. વિશ્વામિત્રમહર્ષિ તે સ્થળે કુરુક્ષેત્રમાથી આવીને આશ્રમ બાંધીને રહ્યા હતા. યાત્રાએ આવેલા ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો સાથે આનન્દદેશના રાજા અમત્કારનો આ આશ્રમમા મેળાપ થયો હતો.^{૧૬} તે બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને શ્રીમતીર્થમા સ્નાન કરાવીને તેનો કુષ્ઠરોગ મટાડ્યો હતો. તે ઉપકારના બદલામા રાજાએ તેઓને જ્ઞાનદક્ષિણ આપવાનો અત્યાચ્છ કર્યો છતાં, તેનો સ્વીકાર કરવાની તેઓએ ના હાલી હતી, અને ત્યાંથી તેઓ પુષ્કર તીર્થમા આસ્થા ગયા.^{૧૭} તે પ્રસંગનો લાભ લઈને અમત્કારરાજાની રાણીએ તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને બારે મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલ-કારો આપ્યા અને છેવટે તેઓ પૈકી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ માનનું જ્ઞાન લીધું. આર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પ્રતિચ્છ લેવાને ખુશી નહિ હોવાથી કુરુક્ષેત્રમા આસ્થા ગયા.^{૧૮} તે ઉપરથી જણાય છે કે-તે બ્રાહ્મણો કુરુક્ષેત્રમાથી પુષ્કરને માર્ગે થઈને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા આવ્યા હતા અને તેથી જ આર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન કુરુક્ષેત્રમા આસ્થા ગયા હતા.

વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ ના બીજા સીકાના અંતમા પડ્યું હતું અમત્કારપુર નામ તે પેહેલાનું હતું પરંતુ તે નામ લોકજન્યવહારમા પ્રચલિત થયું નથી, તેથી અમત્કારપુર નામ

૧૫. રખાલદાસ જૈનરાજ કૃત ગ્રામીન મુદ્રા (બાબી) પૃ ૧૬૬

૧૬ નાગરખંડ અ ૧૦ શ્લોક ૧૦

૧૭, તેજ, અ ૧૧૨ શ્લોક ૨૫

૧૮ તેજ. અ ૧૧૨ શ્લોક ૮૧-૮૩,

પછી પછી ચોક્કસ સમયમા આનન્દપુર નામ પડ્યું હતું, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ ચમત્કારપુર નામ વેહેલામા વેહેલું ઇ. સ. બીજી સેકાના પૂર્વાર્ધમા પડ્યાનું સંભાવત લાગે છે. તે અરસામા ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજઓના પ્રથમ રાજ ચણન રાજ્ય કરતો હતો. ચણનની સાથે ચમત્કાર નામ મળતું આવે છે, તેથી ચણન અને ચમત્કાર એક હતું, એવું પ્રથમ દર્શને અનુમાન થઈ શકે. ક્ષત્રપોના ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે—ચણનરાજ ગુજરાતમા આવ્યો ત્યારે એટલે ઇ. સ. ૧૨૬ માં દક્ષિણના આંધ્રરાજ ગોતમીપુત્ર શાત કર્ણ્યએ મહાક્ષત્રપ નહપાન અને તેના જમાઈ ઉપવદાતને મુખ્યમા હરાવીને ગુજરાતદેશ જીતી લીધો હતો. ચણને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૩૦ ના અરસામા ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણ્યે પરાજ કરીને તેના કમળમાથી તે મુલક જીતી લીધો હતો. છતાં પાછળથી તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણ્ય અને તેના પુત્ર વાસીષ્ઠીપુત્ર પુલુમાપીએ ચણન અને તેના પૌત્ર રૂદ્રામા સાથે ફરી રણસંગ્રામ ખચાવી આપો. ગુજરાત દેશ ફરી પોતાના સ્વાધીનમા લીધો હતો.^{૧૯} આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—ચણન જ્યારથી ઉત્તરમાથી ગુજરાતમા આવ્યો, ત્યારથી તે જીત્યો ત્યાં સુધી તેના સમજેા રાજ્યકાળ આંધ્રરાજઓ સાથે વિગ્રહ કરવામાજ ગયો હતો. વળી તે રાજના ઇ. સ. ૧૩૦ ની મિતિના છ સિલાલેખો કચ્છમાથી મળી આવ્યા છે.^{૨૦} તે સિલા લેખોમા તેણે કંઈ પણ ગામ કે ગામે આજીણું દાનમા આપ્યાની હકીકત મળી આવતી નથી. તે સમજા કારણેને લીધે હાલના વડનગરને સ્થળે ચમત્કારપુર બંધાવીને આજીણું દાનમા આપનાર ચણન હોય, એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી. ચણન પછી તેના પૌત્ર રૂદ્રામા ૧ લો બહુ પરાક્રમી જઈ ગયો છે. જૂનાગઢમા સુદર્શન તળાવનો ઇ. સ. ૧૫૦ ની સાલનો તેના સમયનો સિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે,^{૨૧} તે લેખમા તે રાજના પરાક્રમેની અને ઉદારતાની ધણી પ્રશંસા કરી છે. પરંતુ તેમા પણ તે રૂદ્રામે અથવા તેના પિતામહ ચણને કોઈ ગામનું દાન કર્યાની હકીકત લખી નથી. તે લેખમા જ્યારે તેણે કરેા માફ કર્યાનું અને જકાતો કાઢી નાખ્યાનું લખ્યું છે, ત્યારે જો તેણે ગામનું દાન કર્યું હોત તો તે હકીકત લખાયા વિના રહી હોત નહિ તે કારણથી રૂદ્રામા ૧ લો અને ચમત્કાર એક હતા, એમ માની શકાતું નથી. ચણનની પૂર્વે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, માળવા વગેરે પ્રદેશો ઉપર ક્ષત્રપરાજ નહપાન રાજ્ય કરતો હતો. નહપાન પોતે રાજ છતાં સમજા પરાક્રમે તેના જમાઈ ઉપવદાતે જ કર્યા હતાં, એમ ઉપવદાતના નાસિક, જુનનર અને કાઠીના લેખો ઉપરથી સાબીત થાય છે. તેના વિષે એક લેખમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

સિદ્ધમ્ । રાજા ક્ષહરાતસ્ય ક્ષત્રપસ્ય નહપાનસ્ય આમાત્રા લીનીકપુત્રેજ ઉપવદાતેન ત્રિગોરાતસહસ્રદેન મયાં વાર્ણાસાર્યાં સુવર્ણદાનતીર્થકરેજ લેવ-તામ્યો બ્રાહ્મણેમ્યથ લોકશામ્રામદેન અનુવર્ષ બ્રાહ્મણશતસહસ્રોભોજયયિત્રા પ્રમાસે પુણ્યતીર્થે બ્રાહ્મણેમ્યઃ અષ્ટમાર્યાં પ્રદેન . इत्यादि.^{૨૨}

“ક્ષહરાતવ સેના ક્ષત્રપરાજ નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતે ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું હતું, વાર્ણાસા નદી ઉપર પગથીવાનો ધાઠ બંધાવ્યો હતો, દેવાર્ચનાર્થે અને બ્રાહ્મણોને ૧૬

૧૯ Indian Antiquary, June 1918, p 154

૨૦ તેજ.

૨૧ Epigraphia Indica Vol. VIII, p. 43.

૨૨ તેજ, પૃ. ૭૮-૮૫

માર્ગે દાનમાં આપ્યા હતા, પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણોનું જોખન કરાવતો હતો, પુષ્પતીએ પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈને આઠ બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન આપ્યા હતાં.....વગેરે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-ઉપવસાત મળે તે જાતિનો હોય છતાં બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર તેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. તેણે એક નહિ પણ જુદે જુદે સ્થળોએ એક નહિ પણ સોળ માર્ગે દાનમાં આપ્યા છે. તેના પરાક્રમ વિષે તેજ ભેખમાં કેહેવામાં આવ્યું છે કે-રજપૂતાનામાં ઉત્તમબદ્ર નામના ક્ષત્રિયો જેઓને માલવલોકો સતાવતા હતા, તેઓની મદદે ગયો કે દુરંત તેનું નામ સામળી માલવ લોકો રજુભૂમિ છોડી પલાયન કરી ગયા હતા. એ રીતે તેનું રજુભૂમિ અને દાનશૌર્ય એક સરખું ચમત્કારિક હોવાથી અને તે વિદેશીય જાતિનો હોવાથી પુરાણ જેવા પવિત્ર ગ્રંથમાં તેનું ખરૂં નામ દાખલ કરવાનું યોગ્ય નહિ લાગવાથી નામરખડના કર્તાએ તેનું ખરૂં નામ બદલી નાખી ચમત્કાર નામ રાખ્યાનું જણાય છે. ઉપવસાતે અબજેર પાસે ત્રિપુષ્કરમાં સ્નાન કરીને એક ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું પણ તેજ ભેખમાં લખ્યું છે. તેજ પ્રમાણે હાઠકેશરક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાને અનુસરીને શ્રીખતીર્યમાં સ્નાન કરીને તેણે તે સ્થળે નવીન ગામ બંધાવીને તે બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સમગ્ર અનુમાન થાય છે તેની કીર્તિ નામ દક્ષમિત્રા હતું, તેણે પણ બ્રાહ્મણને ગૃહદાન કર્યાં. ભેખ મળી આવ્યો છે.^{૧૩} નામરખડમાં દક્ષમિત્રાનું નામ બદલીને દમયતી રાખ્યું છે. દક્ષમિત્રા જેમ દાનશીલ હતી, તેમ દમયતીને પણ નામરખડમાં દાનશીલ રૂપે વર્ણવી છે. એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિકારક થઈ પડે છે. નહપાન મળ્યાની ઇસ્લામી ઇવઝ ભેખ ક્રાંતિ ૪૬ ઇ. સ. ૧૨૪ નો છે; ઉપવસાતનો વેહેલામાં વેહેલો ભેખ ક્રાંતિ ૪૦ ઇ. સ. ૧૧૮ નો છે. તે ઉપરથી ચમત્કારપુરની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ૧૧૮ થી ઇ. સ. ૧૨૪ સુધીમાં થયાનું પણ અંશે સંભવિત લાગે છે.

૯ ઉપસંહાર

આ ભેખના ગત પ્રકરણોમાં નામરોત્પત્તિના સંબંધમાં સીધા પુરાવાથી તથા અવાન્તર પુષ્ટિકારક પ્રમાણોથી જે જે અનુમાનો ઉપજાવવામાં આવ્યા છે અથવા જે જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, તે સર્વનું ઉપસંહારમાં સિદ્ધાવલોકન કરી જવાનું આવશ્યક છે.

કેટલાક દેશીય તેમજ વિદેશીય વિદ્વાનોએ નામરજ્ઞાતિનું મૂળ વિદેશીય જાતિઓ છે, એવી કલ્પનાઓ કરી છે તે કલ્પનાઓનું આ ભેખના પૂર્વાર્દમાં ખડન કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાર્દમાં મળી શક્યા તેટલા પ્રમાણોનો મંત્રણ કરી, તે પ્રમાણોને આધારે વડનગરની તેમ જ આ આવીને વસેલા બ્રાહ્મણોની નામરજ્ઞાતિ તરીકેની ઉત્પત્તિ વિષે થયાસંભવ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. વિદેશીય વિદ્વાનોમાં People of India “હિંદુસ્થાનની જાતિઓ” નામનો ગ્રંથ લખનાર સર હર્નર્ટ રિઝ્લીએ માનવતત્ત્વવિદ્યાનુસાર એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે-નામરજ્ઞાતિના કેટલાક પુરોના માંથી વિશ્વાલ હોવાથી તેઓ શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો વિકાસક્રમવાદના સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખે છે વિકાસવાદના સંધળા સિદ્ધાન્તો ઉપર હજી પશ્ચિમના પ્રખર પડિતો પણ એકમત થઈ શક્યા નથી. જર્મન પડિત વાઇસમેન અને તેના અનુયાયીઓ બીજતત્ત્વના અખંડિત પથો ઉપર આધાર રાખી ઉત્તરોત્તર સતતિમાં પૂર્વપૂર્વ પૂર્વજોના કારીરિક અને માનસિક

લક્ષણો અવિચ્છિન્નપણે સંક્રાન્ત થાય છે, તે સિદ્ધાન્તને શુદ્ધ માને છે. આરે સ્વિધર અને પ્રોફેસર બોઆઝ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો પરિસ્થિતિ, નિવાસસ્થાનના હયા પાણી અને રહેણીકરણથી પૂર્વજોનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો તેઓની સતતિમા અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે. અર્થાત્ માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો ઉપર જાતિવિભાગનો આધાર રાખવો, તે નિતાન્ત અવિશ્વસનીય જ છે. ખીજા હાથ તરફ શુન્દરાતમા આવીને વસેલા સક લોકોના શારીરિક લક્ષણો કેવા હતા, તેઓનું દ્રાવિડોની સાથે સાકર્ષ થયું હતું કે નહિ, થયું હોય તો તે સકરજાતિનો આદ્ય જેવી ઉત્તમ જાતિમા ઇતર પ્રજાએ સ્વીકાર થી રીતે કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાને કંઈ પણ ઐતિહાસિક પુરાવો મળી શકતો નથી. એ સધળા કારણોને લીધે સક-દ્રાવિડોની કલ્પના અસિદ્ધ થાય છે.

૨ પ્રોફેસર દેવદત્ત બાહારકરે નામરજાતિમા મિત્રદત્તાદિ અવટકો જોઈને નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વલ્લભીરાજાઓની મૈત્રકજાતિ તથા શુન્દરજાતિમાથી થઈ છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે. મિત્રદત્તાદિ અવટકો પાચાલદેશના મધ્યકાલીન રાજાઓમા સૌથી પ્રથમ જોવામા આવે છે. આર પછી બ્રાહ્મણના આદ્યલો, કાયસ્થો, મારવાડ અને શુન્દરાતના શ્રીમાળી આદ્યલો તેમજ શુન્દરાતની ઉદીચ્ય આદ્યલોની જાતિઓમા હજુ પણ વિદ્યમાન છે પ્રાચીન દાનપત્રોમા પ્રતિબિંબિત આદ્યલોમાથી ધણા આદ્યલોના નામો, દત્ત, શુક, મિત્ર, ધોપાદિ હતા, એમ પણ ખાલુમ પડે છે. વલ્લભીરાજાઓ મૈત્રકજાતિના હતા, તે અતુમાન પણ વિવાહમસ્ત છે વલ્લભીરાજાઓના તામ્રપત્રોમા જ્યારે દાન આપનાર રાજાઓને મૈત્રક કહ્યા છે ત્યારે દાન લેનારા આનન્દપુરના આદ્યલોને માત્ર આદ્યલું કહ્યા છે. મૈત્રકો અને શુન્દરોનું શુન્દરાતમા આગમન થમા પહેલા ધણા વર્ષો અગાઉથી વડનગરની ઉત્પત્તિ થઈ હતી એ સધળા કારણોને લીધે પ્રોફેસર દેવદત્તની કલ્પના તે કેવળ કલ્પના જ હરે છે.

૩ રમાપ્રસાદ ચંદ નામના બ્રાહ્મણ પ્રત્યતત્ત્વવેદાએ સ્વવિરચિત મન્ડોઆર્ચન-જાતિ નામના પુસ્તકમા (૧) મધ્ય દેશના ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો એશિયામૈનરથી આવેલા આર્યોના વચ્ચળે છે, અને (૨) મધ્ય દેશની આસપાસના પ્રદેશોમા વસનારી જાતિઓ પામીર અને તકલમકાન (પ્રાચીન ગોખી) ના રજુમા વસનારી હોમોઆસ્પાઇન નામની જાતિના છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે. ઇન્જિમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હરિવંશમા આપેલ સૌરાષ્ટ્રના રાજા હર્ષચના પુત્ર મદુનો ઇતિહાસ એક સાથે મેળવતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે-મદુના પુત્રને મિસર દેશનું રાજ્ય મળ્યું હતું. તમા જમને વસેલા ક્ષત્રિયો તેમજ ખીજી તરફથી આફગાનીસ્થાન અને ઇરાનને માર્ગે ગયેલા પશ્ચિમો જેમાથી વજિક્ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેઓ એશિયામૈનરમા જમને વસ્યા હતા. પરંતુ એશિયામૈનર-માથી ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો હિન્દુસ્થાનમા આવ્યા હતા, તેવું એક પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણુ તેઓ બતાવી શકતા નથી, નામરો હોમોઆસ્પાઇન જાતિના છે, તે બાબતમા તેઓએ પ્રોફેસર દેવદત્ત બાહારકરની કલ્પનાનોજ આધાર લીધો છે તેથી તે વિષે અત્ર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉત્તરાર્ધમા નીચે પ્રમાણે વિષયોના સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે

૧ નાગરજાતિના વિષયો નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામા જોવામા આવે છે. નારદપુરાણની અનુક્રમણિકા મોડામા મોડી પુરાણોના સારોદ્ધાર થયો હતો, આરે રચાયેલી હોવી

નેહએ. પુરાણોનો સારોદાર ચુપ્તરાજ સંસ્કૃતના સમયમા એટલે ઇ. સ. ૪૮૦ આસપાસ થયો હતો. તેથી નાગરખડની રચના મોડામા મોડી ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પ્રારંભમા થવી નેહએ.

૨ વડનગરમા હાટકેશ્વરની પ્રથમ સ્થાપના મોડામા મોડી ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા થઈ હતી નાગરોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેજ સમયથી પ્રહણુ કરી હતી અને દત્તમિત્રા આશુધ્યાયચણે પણ તેજ સમયમા તેઓમા દાખલ થયા હતા.

૩ નાગરખડમા કલા પ્રમાણે વડનગરનું આનન્દપુર નામ પાડનાર મહાયજ્ઞપિ મહીસૂર અને કુતલ દેશોમા અહિંચક્રથી આજણોને લાવીને વસાવનાર જે મયુરજ્ઞ હતો, તેઓ એકજ હતા. મયુરજ્ઞમાં ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અંતમા થઈ ગયો હતો. તે વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમા પડ્યું હતું.

૪ નાગરખડોક્ત આનન્દદેવના રાજ્યો અને ચુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્યો એક હતા, એમ તેઓમાના કેટલાક રાજ્યોના સદસ્ય વૃત્તાતોથી તેમજ ઇતર સમકાલ રાજ્યોના નામોના તાદાત્મ્યથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે

૫ ઇ. સ. ૩૪૮ ના અરસામા નાગરોડોએ વડનગર ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના આજણોનો સંહાર કર્યો અને વડનગરનો નાશ કર્યો બચી ગયેલા આજણોએ પ્રભાવહત નામ આજણુના આધિપત્ય નીચે એકઠા થઈને માલવરાજની સહાય મેળવી ફરીથી નાગરો સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેઓનો મંપૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેઓને વડનગરમાંથી હાઠી કાઢી પુ તેનો કબજો લીધો. તે વિજયના સ્મારક તરીકે માલવરાજના રાજધાનીના શહેરના ન ઉપરથી તેઓએ આનન્દપુરનું નામ નગર પાડ્યું અને તેઓએ ઇતર આજણોનો સંસ છોડી હા નાગરસંઘા ધારણ કરી.

૬ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ચુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્ય નહપાતના જર ઉપવહતે હાટકેશ્વરજ્ઞેનમા આવેલા આજણોને તે સ્થળે એક ગામ બધાવી દાનમા આપે તે ગામનું નામ આજણોએ ચમત્કારપુર પાડ્યું પણ પાછળથી ટુરત આનન્દપુર નામ થાથી ચમત્કારપુર નામ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું નથી

ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે તેમજ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્ષાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી હકીકત વિશેષતઃ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનુમાનો ઉપજાવી શકે તેવી હોવાથી, તે પુરાણોમા પ્રક્ષિપ્ત અને પરિવર્તિત વૃત્તાતો દાખલ થઈ જવાથી હાલમા પુનામા ભરાયે ઓરિયન્ટલ કોએસના પ્રમુખ સમર્થ સાક્ષરવર્મ રામકૃષ્ણ બાહારકરે પોતાના બાપણમા છે, તેમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથોન્તી બામતમા સવળા વિદ્વાનો એકમત સ્થગતા નથી. બ્યા સુધી ઐતિહાસિક તથોન્તું અન્વેષણ કરવાની દૃષ્ટિથીજ પ્રાપ્ત સાધનો ઉપજે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવે, ત્યાંસુધી તે તે કલ્પનાઓ ગમે તેટલી અનિશ્ચિત અથવા અભવિત હોય છતાં નિર્દોષજ છે. પરંતુ જનસમાજની પ્રચલિત પ્રચાઓ અશ્ચર્યકર હોવાથી સામા વિધ્નવ કરવાના ઉદ્દેશથી કલ્પાયેલી કલ્પનાઓ તો જનસમૂહમા બુદ્ધિભેદજ કરી શકે થીયુત દત્ત બાહારકરના ‘હિંદુઓમા વિદેશીય તત્ત્વો’ નામના લેખથી મધપિ જનસમૂહને કંઈ અર્થ હોય, તેમ જણાતું નથી, તથાપિ વર્ણવ્યવસ્થાના ઉચ્છેદકોના હાથમાં તે એક બળજ્ઞાન થઈ પડ્યું છે તેઓએ કરેલી નાગરસંઘાતિનો ઉત્પત્તિ સંબંધીની કલ્પના બિહ

નિર્બાન્ત અને પ્રમાણસિદ્ધ તો નથી જ છતાં ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનોના લેખોમા તેનો સ્વીકાર થતો જોવામા આવે છે. આવી અનિશ્ચિત કલ્પનાઓ જનસમાજને પારણાએ લાભપ્રદ થવાને બદલે હાનિકારક જ થઈ પડે છે નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધમા આ લેખમા જે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે, તે કલ્પનાઓ માટે પણ નિર્ણયકારક પ્રમાણો મળી શક્યા નથી. તોપણ નાગરખંડમા લખાયેલી હકીકતોની બની શક્યા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતો સાથે સુસંગતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે મુખ્ય કલ્પનાની પરિપુષ્ટિ માટે નાગરોત્પત્તિના કાળથી અધાવધિ નાગરજ્ઞાતિનો જે કંઈ ઇતિહાસ પ્રકાશમા આવ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ વાસ્તવિક રીતે ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી આરંભાય છે. ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીના ઇતિહાસ માટે તો કેવળ નાગરખંડ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે તે સમયાન્તરમાં ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજાઓનું રાજ્ય હતું. ક્ષત્રપ રાજ્ય નહપાનના સમયમા તેઓ કુશ્વેત્રમા આવ્યા હતા, અને નહપાનના જમાઈ ઉપવહાતે લા એક ગામ બધાવી તેઓને દાનમા આપ્યું હતું. તેઓ ચુસ્ત વૈદિક ધર્મી હતા અને તેઓ વૈદિક કર્મોનું સતત અનુષ્ઠાન કરતા હતા. વડનગરનું દાન સ્વીકાર્યા છતાં પ્રતિબદ્ધ કરવા, તે તેઓ મોટામા મોટું પાતક સમજતા હતા. અને પ્રતિબદ્ધ કરનારાઓનો અથવા બ્રાહ્મણોત્તર જ્ઞાતિજનોને ઐતરમાર્ત કર્મ કરાવનારનો બહિષ્કાર કરતા હતા ઉપવહાત પછી બીજા કેટલાક રાજાઓએ તેઓને કેટલાક વધારે માગ્યો દાનમા આપ્યા હતા. એ રીતે ગ્રાસ-દાર થવાથી તેઓમા ક્ષાત્રજ્ઞાતિનો જન્મ પ્રવેશ થવા માડ્યો હતો. સરહદ ઉપરના નાગલોકો સાથે તેઓને વાર વાર કલહો થયા કરતા હતા અને તેથી તેઓએ ચુકકળામા પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું. તેઓની બીજો તપસ્વિની છતાં લલિત કળામા-વિશેષતઃ સંગીતમાં બહુ કુશળ હતી. પ્રતિબદ્ધ કરવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરવા છતાં મખાતીર્થના નાગરબ્રાહ્મણોને આજીવિકાનું બીજું કાંઈ સાધન નહિ હોવાથી તેઓ આનર્તકોના રાજાઓનું પુરોહિતપણું પણ કરતા હતા એ રીતે નાગરગૃહસ્થો અને નાગર પુરોહિતો (નાગર બ્રાહ્મણો)-એવા બે વિભાગો જૂના કાળથી જ પડી ગયા હતા આભ્યન્તર, અધિવાસી અને બાહ્યાનાગરોના ભેદો પણ આ સમયમા પડ્યા હતા. તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હોવાથી સેવ માર્ગી હતા, છતાં પશ્ચિમોનું નિત્ય પૂજન કરતા હતા ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમા વડનગરમા તેઓએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દેવી, અણ્વપતિ અને સૂર્યના ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યા હતાં. એક કાળ એવો હતો કે-વડનગર કાંચી જેવું માત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું હતું. દૂર દેશોથી રાજાઓ પણ માત્રાર્થે ત્યાં આવતા હતા અને કોઈ પણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી કૃતાર્થ થવા માનતા હતા. નાગર જ્ઞાતિ તરીકે ઇતર બ્રાહ્મણોથી જુદા પડ્યા પહેલાં તેઓ હરકોઈ બ્રાહ્મણો સાથે લગ્નબંધન સ્વીકારતા હતા ભર્તૃયજ્ઞે જ્ઞાતિબંધનને માટે પ્રબંધો બાધ્યા પછી જ તેવો લગ્નબંધન વહાર બધ પડ્યો હતો ભર્તૃયજ્ઞે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર ભાષ્યો લખ્યા છે. નિર્ણયદીપકકાર, નિર્ણયસિંધુકાર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર દીક્ષા લખનાર મદાધર દીક્ષિતે પોતપોતાના ગ્રંથોમા ભર્તૃયજ્ઞના પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ભાખ્યથી કેટલાક વચનો ઉદ્ધત કર્યા છે. તે ઉપરથી ઇ. સ. ૧૫૧૨ સુધી તે ભાખ્ય વિદ્વાનોમા પ્રસિદ્ધ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ના ખ્રિસ્તી સૈકામા તેઓ હક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરાજાઓના આગ્રમી હોવાનું જણાય છે. તે સિવાય વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સમયમા વડનગરના બાહ્યાનાગરો

અહમદનગરમાં જઈને વસ્તા હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

૪. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં વલ્હીરાજ્યોના દરબારમાં તેઓનું બહુ પ્રાધાન્ય થયું હતું પણ નાગરગૃહસ્થો વલ્હીપુર અને તેની આસપાસના ગામોમાં આવીને વસ્તા હતા. વલ્હીરાજ્યોએ અનેક નાગરઆદિલોને ગામો અને જમીન દાનમાં આપ્યા હતા. આવનગરની પાસે હાથપ કે જે તે સમયે એક મોટું બંદર હતું, ત્યાં તેજ સમયમાં વડનગરના નાગરો આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓએ ત્યાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર બનાવ્યું હતું, જેની ભવસ્થા હતી પણ આવનગરના નાગરો તરફથી થાય છે. વડનગરમાં તે સમયે જૈન કોડે આવીને રહ્યા હતા અને નાગર આદિલોએ તેઓના કષ્ટસૂત્રનો સારોદાર કર્યો હતો. આ સમયમાં જ વડનગરમાં મોઢા મોઢા જૈનમંદિરો પણ બંધાયા હતા. ૪. સ. ના સાતમા સૈકામાં ચીનાઈ પ્રવાસી જીયેનસંગે ત્યાં જે બૌદ્ધ મંદિર જોયું હતું, તે આ સમયે બધાયું હશે વામનાચાર્ય મેરૂકીર્તિવિરચિત જૈનશાસ્ત્રતીર્થમાલા નામના ગ્રંથમાં જૈન તીર્થોના મહિમા વર્ણવ્યો છે, તેમાં વડનગરને જૈનોનું એક મહિમાવાન યાત્રાનું ધામ કહ્યું છે.^૧ મેરૂકીર્તિ વિ. મ. ૧૪૯૭ ૪. સ. ૧૪૪૦ માં થઈ ગયો છે. તે ઉપરથી ૪. સ. ના ૧૫ માં સૈકા સુધી વડનગર જૈનોનું યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું એમ જણાય છે.

વિ સં. ૬૪૫ ૪ સ. ૫૮૮ માં વડનગર બીજી વાર બાગ્ય હતું એવી કતકથા આલી આવે છે.^૨ તે સમયે ભિખમાલના ગુર્જર કોડેએ વલ્હીપુરના રાજ ધરસેન પેઢેલાના રાજ્ય-કાલમાં ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરી કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધા હતા અને નાદોડ ગામમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી.^૩ તેજ અરસામાં તેજ ગુર્જર કોડેથી વડનગરનો નાશ થયેલો જણાય છે. તેમ થવાથી ત્યાંના નાગરો ત્યાંથી નાસી જઈને રજપુતાનામાં તેમજ કાડિમવાડમાં જઈને વસ્તા હતા. આ સમયમાં રજપુતાના અને ઉત્તરપ્રદેશમાં છુટા છવાયા થઈ ગયેલા નાગરોની જીદી જીદી ઉપગ્રાંતિઓ થઈ ગઈ હતી બદ્ધ અથવા રણમત, અમદ, ચિત્રકૂટા, પિષ્ટમા અને ચિત્રદ્રુપતા નામની ઉપગ્રાંતિઓ આ સમયનાંતરમાં થઈ હોય એમ અનુમાન થાય છે.^૪

૪. સ. ના ૮ માં અને ૯ માં સૈકાઓમાં તેઓને ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટરાજ્યોના આક્રમ મળ્યો હતો. નાગરઆદિલો તેઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા તેઓના સિદ્ધાભેષોમાં તથા તામ્રપત્રોમાં નાગરીલિપિ તેઓએ દાખલ કરી હતી. બીજી તરફ તેઓ રજપુતાનાના ભિખમાળના રાજ નામદેના આક્રમ નીચે જઈને રહ્યા હતા અને ત્યાંથી તેઓ તેની સાથે કનોજમાં જઈને વસ્તા હતા. કનોજના ઉત્તરોત્તર ગુર્જર રાજ્યોના સમયમાં તેઓએ રજપુતગ્રામમાં તેમજ રાજ્યકાર્યભારમાં ધણું મામદ્ય બતાવ્યું હતું તેજ અરસામાં આનન્દ પુરના નાગરઆદિલો બાપા રાવળે મોરીવડના રાજ પાસેથી ચિતોડ જીતી લીધું અને મેવાડના રાજ્યની સ્થાપના કરી, જેના પાસેએ અઘાવધિ પોતાની કીર્તિને કષ્ટ પણ કલક લાગવા નહિ દેતા અવિચ્છિન્ન જાળની રાખી છે. ૪ સ. ના નવમા સૈકામાં ત્રીજીવાર વડ

૧ “ અહિપુર, ઠીંઠી, સરસું, મધુરા, નિજુવર જનમ કિયા વરનગરા,

નગર વડહ પુલુ લીને ”

જૈનશાસ્ત્ર તીર્થમાળા

૨ કવિ વલ્લભકૃત સામયદાસનો વિવાદ તથા ૫ કિલ ગાસ કર ૫ ચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ ૬૩

૩ ગોવિન્દલાલ હાથીલાલ દેસાઈકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ ૧૧૭

૪ ૫ કિલ ગાસ કર ૫ ચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ પૃ ૫૫

૧મર. આગમની પશુ દંતકથા છે.^૫ તે કદાચ વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર આરબોનું કૃત્ય હશે. તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને ઇકરમાં વસ્યા, તેઓ ઇકરીયા કહેવાય છે. ^૬ અલ્પ-હલવાદ પાટણમાં જન્મને વસ્તા, તેઓ પટણી કહેવાય છે.

ઈ સ. ૧૧ અને ૧૨ માં સૈદ્ધાઓમાં દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રોથી તેઓએ ત્યાં કેટલી બધી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે જણાઈ આવે છે. ધારવાદ જિલ્લાના એક પ્રમણાનું નામ નાગરખડ પશુ^૭ હતું, તે ઉપરથી તે પ્રમણાના માત્રો તેઓના મોક્ષવૃત્તવા હોવાનું અનુમાન થાય છે.

ખ. સ. ના ૧૩ માં સૈદ્ધાઓ તેઓને દેવગિરિના માદવ રાજાઓનો પશુ આશ્રય હોવાનું જણાય છે. ત્યાંથી તેઓ મહીસૂર અને કર્ણાટકમાં જન્મને વસ્તા હતાં. આજે ત્યાંના વૈશ્યોમાં નાગર નામની ઉપરનાંતિઓ છે, તે ઉપરથી જાં ગયેલા નાગરો વૈશ્ય જાતિમાં બળી ગયાનું અનુમાન થાય છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પશુ તેઓ છેક કાશી સુધી ઇ. સ. ના ૧૧ માં સૈદ્ધામાં જન્મને વસ્તાનું જણાય છે. ત્યાં જન્મને વસેલાં કુટુંબોમાંથી સ્થાનેશ્વર નામના નાગર મૃદસ્થનો એક રાજા સોદ અને તેના પુત્રો વામન અને રકંડે ઇ. સ. ના ૧૨ માં સૈદ્ધામાં અજમેરના મુકાલ્ય રાજા સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના મત્રી તથા સેનાપતિનું કામ કરતા હતા. રકંડે તો શાહાબુદ્દિન ગોરીના અજમેરના મુસલમાન સુબાને હરાવીને કાશી કાઢ્યો હતો અને અજમેરનું રાજ્ય પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાયને અપાવ્યું હતું.

ખ. સ. ૯૬૧ થી ઇ. સ. ૧૨૪૨ સુધીમાં ગુજરાતના સોળાડી રાજાઓના હરબારમાં રેખજ ઇ. સ. ૧૧૭૦ થી ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધી ધોળકાના તથા ગુજરાતના વાયેલાવલના રાજાઓના હરબારમાં તે નાગરોએ પોતાનો અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન પ્રતાપ દાખવ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે ઇ. સ. ના ૧૦ માં સૈદ્ધાથી ૧૩ માં સૈદ્ધા સુધીનો કાળ વડનગરના નાગ-રાજાઓના કેન્દ્રકાળ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. નાગરબાહાણો અમારે તે રાજાઓનું પ્રશ-હેતપણું કરતા હતાં. હારે નાગરમૃદસ્થો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ્યભાર્ગમાર અલાવવામાં રેખજ સત્રુઓ સામે સ્વદેશમાં ધ્રુમવામાં એકે એક રાજાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા તેના અલ્લામાં તે રાજાઓએ નાગરોને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં મારોના માત્રો દાખમાં તથા ઝનાખમાં આપ્યા છે; રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારો નાગરમૃદસ્થોને આપીને તેઓનું યથો-ચિત સન્માન કર્યું છે. નાગર ગ્રુત્સહીઓનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે-રાજા અને પ્રજા, ઉભ-રને એકરૂપ મણી ઉભવના હિતો પરસ્પર બાધક ન થાય, તેવી રીતે સામ્યવા. શૌલસર્માં તામના નાગરબાહાણે ગુજરાતમાં ગુજરાતના સમયમાં એક બારે દુષ્કાળ પડ્યો, ત્યારે તે જાળને સમજાવીને રેખતનો કર માફ કરાવ્યો હતો.^૮ બીમદેવ ૧ લાના વખતમાં મહમદ-મીઝનીએ સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે નાગરોએ તેની સેનામાં રહીને પરાક્રમ કર્યું હતું. બીમદેવની સાથે ગયેલા નાગરોમાંથી કેટલાક નાગરો સૌરાષ્ટ્રમાં રહ્યા હતા, જેઓના વંશમાં

૫-૧ તેજ, ૫ ૧૩-૧૪.

૭ વિલોક્ય વુક્કાલવચોમ લોકમકાલચોર્વ લવિશેષચોક ।

શ્રીમૂલરાજ વલિતારિરાગમશીકરસ્તત્કરમોચનં ચઃ ॥

સોમેશ્વર વિરચિત મુરબોલસવ કાવ્ય.

શ્રીધર અને મહીધર જૂનામઠના રાજાઓના મંત્રીઓ વધુ મળાતું નોંધાયું છે.^૮ જૂનામઠના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે-૪. સ. ૧૨૫૩ ના અરસામાં જૂનામઠના રાજા રાખેમારના માલન મહેતા અને તેનો પુત્ર મહીધર મંત્રીઓ હતા^૯ તે મહીધર તેજ શ્રીધરનો સમકક્ષીન મંત્રી હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના મૃત્યુ પછી તેની માદી માટે પછી ખટખટ જાગી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના કાર્મભારી શોભના પુત્ર વસ્ત્રે કુમારપાળનો પક્ષ લીધો હતો અને તેને માદી અપાવી હતી.^{૧૦} કુમારપાળે પ્રત્યુપકારમાં વડનગરના રક્ષણ માટે તેની દરતો મળજીત કોટ બંધાવ્યો હતો તેમજ એક બબ શિવમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.

આજ અરસામાં એટલે ૪. સ. ૧૧ માં સૈકામાં અજમેરના ચુહાણુ રાજા વિશ્વલદેવ ૩ જ એ વિશ્વલનગર વસાવી વડનગરના નામરખાણોને જ્ઞાનમાં આપ્યું હતું. ત્યારથી તેઓમાં વડનગરા, વિશ્વલનગરા, પ્રમોરા, સાંઠોદરા, મિત્રોડા અને કૃષ્ણોડા-એવા ૭ વિભાગો પડી ગયા છે.^{૧૧}

૮ કવિ નરસિંહાચ કરે કૃત નરસિંહ, નામરોની હકીકત.

૯ કાલિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પુ. ૪૦૦.

૧૦ તસ્યામવત્ સુવનમંદલમહનાય ।

શોમામિધઃ પ્રિયસુહૃન્નજયસિંહનામ્ ॥

યસ્યાત્મજઃ સત્તિવતામધિગમ્ય વહ્નઃ ।

સત્રાજયાં સુચિરમાસ કુમારપાલમ્ ॥

લાવનગર ઇન્ડિકોપરેશન, પુ. ૧૬૫૦

૧૧ વિશ્વલનગર નામરખાણોને ક્યા વિશ્વલદેવે આપ્યું હતું, તે બહુ વિવાદમય વિષય છે. કવિ વસ્ત્રેએ કહે છે કે-“ પછે વિશ્વલદેવ રાજા વડો થયો, અતિ ધર્મસુધીર; કપોતવિધિનો યજ્ઞ કરતો, ગયા બે જણ વીર. ” (કહ્યું ૪ ટુંક ૮) અર્થાત્ ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશ્વલદેવ જેનો રાજ્યકાળ ૪ સ. ૧૨૪૩ થી ૪. સ. ૧૨૬૧ સુધી હતો, તેણે તે ગામ વસાવીને નામરખાણોને આપ્યું હતું. પરંતુ તે બાબતમાં કવિ વસ્ત્રેએ સિવાય બીજા કંઈ આધાર નથી. શાંતસ રાસમાળા (ભાગ ૨, આ. ૧, પૃ. ૨૭૪) માં નામરો સંબંધી હકીકતમાં ઉપરની હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. ચાંચી વજલાલ કાળીદાસે નામરસંકીર્તનમાં તેજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. રાસમાળાના કર્તાએ ઉપર્યુક્ત હકીકતના સંબંધમાં કંઈ આધાર આપ્યો નથી. તેથી ઉલટું, ગુજરાતના રાજા પેહેલા બીમદેવનો ઇતિહાસ લખતા, પૃથ્વીરાજરાસા ઉપરથી અજમેરના ચુહાણુ રાજા વિશ્વલદેવ બીમદેવને હરાવી વિજયસ્મારક તરીકે વિશ્વલનગર વસાવ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે (ભા. ૧ આ. ૨. પૃ. ૧૩૨-૧૪૦). એટલુંજ નહિ પણ તેજ પુસ્તકમાં ગુજરાતના વાઘેલા વસના રાજા વિશ્વલદેવના ઇતિહાસમાં બાટોના ચોપડા ઉપરથી લખ્યું છે કે-તે વિશ્વલદેવે વિશ્વલનગરનો તથા કોનોઇનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા સમરાવ્યો (ભા. ૧, આ. ૨, પૃ. ૪ ૮). જે તેણે વિશ્વલનગર વસાવી આણ્યોને આપ્યું હોત, તો તે હકીકતની નોંધ બાટોએ અવશ્ય કરી હોત વિશ્વલદેવનો પરમચુર સોમેશ્વર નામનો નામરખાણો હતો તેણે કીર્તિકૌમુદી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં ગુજરાતથી વિશ્વલદેવ સુધીના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે નામરખાણોને વિશ્વલદેવે જ ગામ આપ્યું હોત, તો તે હકીકત સોમેશ્વર તેમાં લખ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ.

ધ. સ. ૧૧૬૬ માં દિલ્હીના બાદશાહ કુતબુદ્દિને વહનગર લુટ્યું અને તેનો નાશ કર્યો, તે સમયે કેટલાક નાગરો અને નાગરબાહલો જૂનાગઢ, ગાંધીગઢ, તળાવ, વગેરે જોડાઈ નહિ પણ તે રાજાનો રાજકવિ અને પરમમહત્ત નાનાક પડિત નાગરબાહલો હતા. તે નાનાકે સોમનાથ પાટણમાં સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેના બે ભેખો ધ. સ. ૧૨૭૨ ના પ્રાપ્ત થયા છે (ત્રિમાસિક પુ. ૪, અ. ૪, પ. ૮૪-૮૮). તે ભેખોમાં નાનાકના પૂર્વજોને ચાલુક્ય રાજાએ શુભ ગામ આપ્યાં, નાનાકને વિજયદેવે બમસરા ગામ તથા અમરેળનો ચોથાક આપ્યાં. તેના પ્રત્યુપકારમાં તે નાનાક વિજયદેવનું દર અમ્મનાસ્થાને દિવસે ભાદ કરતો હતો તે વિષેનું તથા સોમનાથપાટણમાં તેણે એક મંદિર બંધાવીને વિજયદેવની મુર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે. આ ભેખોમાં પણ વિજયદેવે નાગરબાહલોને વિજયનગર આપ્યાનું લખ્યું નથી, કાંઈ જોઈ મંથોમાંથી પણ તેવું વચન નીકળતું નથી. તે સમયે મરણેથી શુભરાતના રાત્રિ વિજયદેવે નાગરબાહલોને વિજયનગર ગામ આપ્યાની હકીકત ખોટી છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા (ભા. ૧૬, સંખ્યા ૪-૫, પ. ૬૮) માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાન નામના વિષયમાં લખ્યું છે કે-સંવત ૬૮૬ (ધ. સ. ૬૩૦) માં અજમેરના ચૌહાન વિજયદેવે શુભરાતના રાત્રિને હરાવ્યો અને ત્યાં વિજયનગર વસાવ્યું. હરવિલાસ શારદાએ અજમેર નામના ગ્રંથ (પ. ૧૫૨) માં લખ્યું છે કે-ધ. સ. ૧૦૬૩ ની આસપાસમાં અજમેરના ચુડાણ રાજા વિજયદેવે ૩ જાએ શુભરાતના રાત્રિને હરાવી, ત્યાં વિજયનગર વસાવ્યું.

ધ. સ. ૬૩૦ માં શુભરાતમાં આવડા વચનો રાજા ધામડ અથવા રાહડ રાજ્ય કરતો હતો, અને ધ. સ. ૧૦૬૩ માં સિદરાજ જયસિંહ રાજ્ય હતો. તે રાજાઓના સમયમાં અજમેરના ચુડાણ રાજાઓ સાથે વિમ્બો થયાનું કદાચ ઐતિહાસિક પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ફેરીસ્તા નામના યુસલમાન ઇતિહાસકારે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અજમેરના ચુડાણ રાજાએ હિંદુસ્તાનના બીજા રાજાઓની મદદ લઈને મહમુદ ગિઝનીના લાહોરના યુસલમાન સુબાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને લાંબી હારી માર્યો હતો. તે કાર્યમાં શુભરાતને રાજા નહિ જોડાયાથી તે ચુડાણ રાજાએ શુભરાત ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો હતો. આ હકીકત ધ. સ. ૧૦૪૩ માં બની હતી, એમ ફાર્જિસ સાહેબે રાસમાળામાં લખ્યું છે, બ્યારે હરવિલાસ શારદાએ, ધ. સ. ૧૦૬૩ ની સાલ આપી છે. એ રીતે સાબોની મદદ છતાં, તે હકીકત પૃથ્વીરાજ રાસાની ફાર્જિસ રાસમાળામાં આપેલી હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકામાં જે વિજયદેવે શુભરાતના રાત્રિને હરાવ્યાનું લખ્યું છે, તે વિજયદેવે ૩ જા નહિ પણ વિમ્બોરાજ ૨ જા અથવા વિજયદેવ ૨ જાએ હતો, એમ હમીર કાવ્ય અને પ્રબંધચિંતામાં ઉપરથી નક્કી થાય છે. તે મથો ઉપરથી જણાય છે કે વિમ્બોરાજ ૨ જા અથવા વિજયદેવ ૨ જાએ શુભરાતના રાત્રિ જણરાજને હરાવ્યો હતો (જોર્જિવંદનાથ હાથીભાઈ દેજાઈ કૃત શુભરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ. ૧૬૬) પરંતુ તે વિજયદેવે વિજયનગર તો વસાવ્યું ન હતું. વિજયનગર વસાવનાર તો લાહોરમાંથી મહમદ ગીઝનીના સુબાને કાઢી મુકનાર વિજયદેવ ૩ જાએ હતો. તે વિજયદેવ ૩ જાએ જ વિજયનગર વસાવીને વહનગરના નાગરબાહલોને આપ્યાનું સિદ્ધ થાય છે. વિજયદેવ ૩ જા અને મહેલા બીમદેવ વચ્ચે તે સમયે સંધિ થઈ હતી. તે સંધિની રૂપે ચુડાણ રાજાએ ત્યાર પછી શુભરાતના રાજ્યના કાંઈપણ ભાગનો કબજો બોમવટો ન હોવા છતાં, શુભરાતના

ખાંભેના જમીને વસ્યા હતા. ૧૨ ઇ. સ. ના ૧૩ મા સદીમાં કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો સોનનાથ પાટણમાં જમીને વસ્યા હતા. તે સમયે વંશળી, પોરબંદર અને વટવાણ વગેરે નાના નાના

રાજાઓએ વિજયનગર ગામ બ્રાહ્મણોના ભોજવડામાં નિર્વિદ્યે રહેવા દીધાનું જણાય છે. ભારેના ચોપડાઓમાં યુજરાતના વાષેલા રાજા વિજયદેવે વિજયનગરનો કિલ્લો સમરાબાનું લખ્યું છે, તે હકીકત પણ ખોટી માનવાનું કારણ નથી. તેણે વિજયનગરનો કિલ્લો સમરાબા હશે અને તેમ કરીને ત્યાંના નાગરબ્રાહ્મણોને અભય આપ્યું હશે. કાલાન્તરે અજમેરનો યુદ્ધાણુ વિજયદેવ જનસમૂહના રત્નરુપદ ઉપરથી ખરી જમીને આ વાષેલા વંશનો વિજયદેવ સ્થાપિત થયો હોય, એમ જણાય છે. અને તેજ કારણથી વાષેલા વંશના રાજા વિજયદેવ પછી લગભગ પાંચસે વર્ષો પછી થઇ ગયેલ વલ્લભ કવિએ અજમેરના યુદ્ધાણુ વિજયદેવનો તે ક્ષત્ર્ય યુજરાતના વિજયદેવના આરોપિત કર્યાનું જણાય છે.

શાસ્ત્રી મનલાલ કળીદાસે નાગરસંકીર્તન નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેજ રાજાએ કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણોને ચિત્રકૂટપટ્ટી ગામ આપ્યું, તેઓ ચિત્રોદા, પ્રશિપુર આપ્યું, તેઓ પ્રશોરા, કૃષ્ણોર આપ્યું, તે કૃષ્ણોરા અને રવાતટ ઉપર વટપદ આપ્યું, તેઓ સાઠોદરા કેહેવાયા. (યુજરાતના બ્રાહ્મણો, પૃ. ૯) પરંતુ તે હકીકતને પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. ચિત્રકૂટ ઉપરથી ચિત્રોદા નામ પડ્યું હોય તો ચિત્રકૂટ નામની ઉપસ્થિતિ તે પૂર્વે થયું વર્ષો અગાઉથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પ્રશોરાઓને પ્રશિપુર ગામ આપ્યાનું કેહેવામાં આવે છે, તો તે નામના કોઈપણ ગામનો પતો મળતો નથી. પ્રશોરાની ઉપસ્થિતિ સંબંધમાં એક દત્તકમાં આવે છે, તેનોથી રાખવા શક્ય છે. પૂર્વે અહિંમજ્જથી એક બ્રાહ્મણ પ્રવાસાર્થે નીકળતા માર્ગમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર ઉતર્યો. રાત્રીએ એક રાક્ષસ તે બ્રાહ્મણના ધરમાં આવીને તેના એક બાળકને ઉપાડી ગયો. અહિંમજ્જથી આવેલા બ્રાહ્મણે પોતાના મંત્રજળથી તે પિશુન (દુષ્ટ) ને બાળક સહિત પોતાની પાસે ખડો કર્યો. તે ઉપરથી ભાર પછી તે બ્રાહ્મણ અને તેના વંશજો પિશુનહર કેહેવાયા. પિશુનહર ઉપરથી કાલાન્તરે પ્રશોરા કેહેવાયા. (પડિત હરિશ્ચંદ્રશાસ્ત્રીપ્રણીત બ્રાહ્મણોપતિગર્તક, પૃ. ૨૬૦). આ દત્તકમાં ઉપરથી પણ પ્રશોરાની ઉપસ્થિતિ સંબંધમાં કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. વડનગરાઈ છ ભેદો પડ્યા પેહેલા જે વિભાગો થઇ ગયા હતા, તેમાં એક વિભાગનું નામ પિષ્ટમા હતું. કદાચ તે પિષ્ટમા તેજ પિશુનહર અને તેજ જ્યોતિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રશોરા કેહેવાયા હશે.

૧૨ વલ્લભ કવિએ વૃસિહ મહેતાના પુત્ર જ્ઞામળદાસનો વિવાહ રચ્યો છે, તેમાં વડનગર સંવત્ ૧૨૭૨ (ઇ. સ. ૧૨૧૬) મા ભાણુ અને તે સમયે ત્યાંથી નાગરા નાશીને કાઠિયાવાડમાં ગયા, એમ લખ્યું છે (ત્રિમાસિક પુ. ૯, અ. ૪, પૃ. ૧૩૯). પડિત મગાશ કર પયોલીકૃત નાગરોપતિમાં સંવત્ ૧૨૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૩૬) ની સાલ આપી છે. (પૃ ૬૪) પરંતુ ઇ. સ. ૧૨૧૬ મા અથવા ૧૨૩૬ મા યુજરાતમાં સોળકી રાજા ખીજે બીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં કુતલુદિને ઇ. સ. ૧૧૯૬ મા આણુથી પાટણ સુધીનો યુજરાતનો મુલક હુડી ઉજડ કર્યો હતો. (ચોવિદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ-કૃત યુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ ૨૩૯) ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૨૯૭ મા અણાઉદિન ખીલજીએ યુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી કોઇએ કંઈ હરકત કરી નથી. તેથી ઇ. સ. ૧૧૯૬ મા કુતલુદિને જ વડનગરનો નાશ કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આબ્યા હતા. તત્કાલીન શિલાલેખો અને બીજા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે-તેવા નાનાં રાજ્યોમાં પણ તેઓનું પ્રાધાન્ય સારી પેઠે હતું. આ અરસામાં નાગરોને એવાકના રાજાઓનો પણ આગ્રમ મળ્યાનું જણાય છે.^{૧૩}

આ સમયાન્તરમાં નાગરોએ માત્ર રાજ્યકાર્યમાં તથા રણસંભાગમાં જ પોતાની કાર્તિ-પ્રભા ઝળકાવી છે, એટલું જ નહિ, પણ સંસ્કૃતવાદનું બીજું કાર્ય કરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી ભાગ લીધો છે. નાગરીલિપિનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરનારા જેમ નાગરો હતા, તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પણ બાળ્ય અને દીકા રચીને પ્રથમ પ્રચાર કરનારા નાગરો જ હતા. ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણ ઉચ્ચ મળવાના રાજા બોજના આગમ નીચે રહીને વેદ અને વેદોના ઉપર પ્રથમ બાળ્ય કર્યું હતા. તેજ અરસામાં દ્વાદિવેદીએ પણ ઋગ્વેદ ઉપર નીતિમજરી નામનું વાર્તિ અને નીતિમજરી નામનો નીતિશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે સિવાય મદ્દેવ, હક્ષમીધર, આધવબદ્, વિનાયકબદ્, અનંતદેવ વગેરેએ વેદવેદમંત્ર બાળ્યો રચવા ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યના અને જ્યોતિષના ગ્રંથો રચ્યા હતા. ઋગ્વેદની શાખામનશાખા તો નાગરોમાં જ પ્રચલિત છે. શાખામનશાખા ઉપર વિનાયકબદ્ જે બાળ્ય રચ્યું છે, તે હજુ પણ વિદ્વાનોમાં પ્રમાણિક ગણાય છે. ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં સોએશ્વર અને નાનક નામના રાજકવિઓએ યુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિજયદેવની રાજસભા ગળવી મુઠી હતી. તે સમયમાં એટલે ધોળકાના તેમજ યુજરાતના રાજા સારંગદેવના સમયમાં ધોળકાનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ અંકુષકે નેપથકાખ્ય ઉપર વર્તમાન પ્રસિદ્ધ દીકાઓમાં સૌથી પ્રથમ દીકા લખી હતી. તેજ અંકુષકે ઋગ્વેદ ઉપર પણ સ્વતંત્ર દીકા લખી છે.^{૧૪}

ગોદામાં સૈકાથી યુસલમાનોનું યુજરાતમાં રાજ્ય થયું, ત્યારથી યુસલમાન સુખાઓએ તથા સુલતાનોએ નાગરો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેઓને રાજ્યના મોટા મોટા કુદાઓ આપ્યા છે. ઇ. સ. ૧૩૪૭ મા મહમદ તખલખ બપારે કાઠિયાવાડની છત કરવા નીકળ્યો, ત્યારે વડનગરથી નાગરગૃહસ્થ હરિજી કર ઇશ્વર જે બાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ દાસ અને દેશાઈ કુટુંબનો પૂર્વજ હતો, તે તેની સેનામાં હતો. મહમદ તખલખે ગોખડાજી ગોહેલ પાસેથી ગોખા અને પીરમ છતી લીધા, ત્યારે તે હરિજી કરે બહુ પરાક્રમ થયું હતું. તેના બહાવામાં બાહ્યાહે તેને ગોખામાં દેશાઈગિરિ અને જગીર તથા સુદીર્ઘરનો હક ધનામમાં આપ્યો હતો.^{૧૫} ઇ. સ. ૧૩૮૪ મા જૂનાગઢની હક્કિયે કોડીનાર પાસેના પ્રદેશ ઉપર વાળ ભતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના મત્રીઓ આધવ અને તેનો પુત્ર ધાધ કરીને હતો. તે સમયે નાગરજીઓ સગીતવિદ્યામાં કેટલી બધી કુશલ તેમજ ઇશ્વરભક્તિમાં કેટલી બધી પરાયણ હતી, તે બાળ્યતમા તે ધાધની હાંસુ અને જસુ નામની બે પુત્રીઓના સંબંધમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે.^{૧૬} ઇ. સ. ૧૪૧૭ મા જૂનાગઢના રાજા રાજસિંહનો મત્રી સિંહ નામનો હતો.^{૧૭}

૧૩ ઇ સ ૧૨૮૬ ના એવાકના રાજા અમરસિંહનો આયુષ્યપર્વત ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રશસ્તિનો રચનાર ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો રહેવાસી નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપદ્મનો પુત્ર વેદશર્મા હતો (બાવનગર ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ, પૃ. ૮૪)

૧૪ સુલિપ્રકાશ પૃ. ૬૨, અ ૧૫ પૃ. ૩૫૧,

૧૫ મત્રિચંદ્રમકરજ્વલમિશ્રાકેસરીય કિલ્લ કિલ્લજલેલી ૩

ધ. સ. ના ૧૫ સૈકાએ દિગ્નિરપ્રસિદ્ધ જૂનાગઢના પરમ ભક્ત અને મુજરાંતિ બાપાના આદિ કવિ નરસિંહ મેહેતા અને માગરોળના પરમ ભક્ત પર્વતદાસ જેવાને જન્મ આપી સૌરાષ્ટ્ર દેશને બહુ પવિત્ર કર્યો હતો. આ બન્ને કાકા ભત્રીજાઓએ સૌરાષ્ટ્રના શુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કર્યો હતો. ધ. સ. ૧૪૪૦ માં વડનગરમાં નાગરોળી સ્થિતિ બહુ વિભવશાલી હતી નરસિંહ મેહેતાના પુત્ર જ્ઞામળદાસનો સસરા મદન મેહેતા મુજરાતના સુલતાન પેહેલા અહમદશાહ તરફથી વડનગરનો મુખ્ય અમલદાર હતો.^{૧૭}

તેજ સમયમાં એટલે ધ. સ. ના ૧૪ માં અને ૧૫ માં સૈકામાં ધરણીધરે પાણિનિ શિક્ષા નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો, અને તે કામચાત્ર અને શ્રીકૃષ્ણ યોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્ય ગ્રંથ ઉપર દીકા લખી. પરંતુ પદ્મમાં સૈકામાં નાગરોળી કીર્તિને અમર કરનાર મહાદેવનો પુત્ર દેવમાણિકે થઇ ગયો છે. દેવમાણિકે કાવ્યાવનકલ્પસૂત્ર ઉપર જે બાબત રચ્યું છે, તે બાબત તે ગદ્ય ઉપર રચાયેલા બીજા સંપૂર્ણ ગ્રંથો કરતાં આજે પણ વિકાસોમાં વધારે પ્રમાણિક ગણાય છે. તેણે તે બાબત સિવાય ઐતરમાર્તકર્મના અન્ય અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે.

નરસિંહ મેહેતાના જ્ઞામળદાસનો વિવાહ નામના કાબ્ય ઉપરથી જણાય છે કે ધ. સ. ના ૧૫ માં સૈકામાં વડનગર જેવું મૂળ નામ આનંદપુર અથવા નગર હતું, તે બદલાઇને વડનગર નામ પડ્યું હતું અરસામાં નાગરોળ મુજરાતના નાના રાજ્યોમાં જન્મે રચ્યા હતા. છતાં વડનગરની જહોજલાલી જરાપણ ઓછી થઇ ન હતી. ધ. સ. ના ૧૫ અને ૧૬ માં સૈકામાં થઈ ગયેલા અચલદિવેદી અને નારાયણના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરોળ વેદવિદ્યામાં કુશલ હતા, એટલુંજ નહિ પણ ઐતરમાર્તકર્મના અનુષ્ઠાનમાં એટલા બધા ચુસ્ત હતા કે આખું વડનગર યજ્ઞના ધુમ્મસથી જ છવાયેલું રહેતું હતું, કેટલાક નાગરોળો યોગના પણ મંપૂર્ણ અભ્યાસી હતા અને યોગદ્વારાએ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ મેળવતા હતા. ઇ.સ. ૧૫૨૦ માં ચિતોડના રાણા સંજે વડનગરના નાગરોળી સમૃદ્ધિથી ભોખાઇને તે શેકેર લુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ નાગરોળના બ્રહ્મતેજથી ભ્રમી જઈ વડનગરને ન લુટના વિશ્વલ નમર લુટ્યું હતું.^{૧૮} ધ. સ. ૧૫૨૬ માં જૂનાગઢના મુસલમાન સુબાના મંત્રીઓ કૃષ્ણદાસ અને તેનો પુત્ર સોમનાથ હતા.^{૧૯} ધ. મ. ૧૫૪૪ માં રાજપીપળાના ગોહિલ રાજા પૃથુ-રાજનો મંત્રી વચ્છત્રવાડી હતો. ઇ. સ. ૧૫૭૨-૭૩ માં અકબર બાદશાહ જ્યારે મુજરાત જતવા આવ્યો હતો ત્યારે ગોધાના નામરગૃહસ્થ શિવદાસના પુત્ર સોમજી દેશાધીએ શીહો-રના ગોહિલ રાજા અને બાદશાહ વચ્ચે સમાધાની કરાવી, ગોધાનદર બાદશાહને અપાવ્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે સોમજી દેશાધીની દેશાધિગિરિ વધારી આખી કેટલાક માત્રો ધના મત્રા આપ્યા હતા પરંતુ તે અરસામાં નાગરોળો ખરા પ્રભાવ તો ક્ષાત્રતેજમાં નહિ પણ

મીતવાચરતિનર્ચનદક્ષે દ્વે સુતે જનયતિ સ્મ સુરુપે ॥ ૩ ॥

હાંસુજાસૂંસંજિતે દ્વે મગિન્યૌ વાપીમેતાં કારવામાસનુસ્તે ॥

જાને રંભા મેનકા નાકલોકાત્ શ્રીસોમેશં સેવિતું મૂમિમાસ્તે ॥

^{૧૭} મદન મેહેતા વડનગરમાં રહે, અધિપતિ રાજનો કહાવે નામી નૃસિંહ મેહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૭૮

^{૧૮} મીરાતે સીકદરીનું અગ્રેજી લાપાન્તર, પૃ. ૧૧૦

^{૧૯} ઉનાના ગોદા વલ્લાવનો શિલાલેખ, ત્રિમાસિક, પૃ. ૫ અ. ૩, પૃ. ૫૪

અહાંસર્વસમા જ ઝગડી રહ્યો હતો. સ્માર્તકર્મના નિબંધો રચનાર અમલાદવેદી, કાંત્યાયન, શ્વેતસૂત્ર ઉપર દીકા લખનાર રામચદ્ર યાગ્નિક, શ્રોતરમાર્ત કર્મોના અથો ઉપર બાળ્યો લખનાર વિશ્વનાથ, કાંત્યાયન ગૃહ્યસૂત્રની દીકા લખનાર નારાયણ, વેદ વેદ્યો ઉપર બાળ્યો લખનાર તથા મત્રજ્ઞાનના અથો લખનાર મહીધર અને વેદક અંશ લખનાર તે મહીધરનો પુત્ર કલ્યાણજી વગેરે થઈ ગયા છે. નારાયણે ગૃહ્યદીપક નામના અથમા પોતાના વંશનો ઇતિહાસ લખતા લખ્યું છે કે-તેના પૂર્વજો ગુજરાતમા શ્રીપાલલા મામમા રહેતા હતા. મૂળ પુરુષ અંકાશુના પુત્ર વામનના આખા કુટુંબનો સુસલમાનોએ નાશ કરવાથી તે (આશરે ઇ. સ. ૧૪૬૦ મા) નામપુત્ર રહેવા ગયો હતો, અને ત્યાં કોઈ નામર કન્યા સાથે તેણે લગ્ન કર્યા હતા. વામનનો પ્રપૌત્ર નીલકંઠ મદ્રાસ ઇલાકામા રવિપુર મામમા રહેવા ગયો હતો અને જ્યાંના તેલિંગ આદિઓ પાસેથી વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરથી તે અરસામા નામરો મધ્ય પ્રાંતમા અને મદ્રાસ ઇલાકામા જઈને વસ્યા હતા, જોમ સામીત થાય છે. તે સમયમા રજપુતાના મામ જલોરના નિવાસી પદ્મનાભે ગુજરાતિ બાપામા કહાનડે પ્રબધ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

ઇ, સ ના ૧૭ મા સૈકામા નામરોને મુમલ બાદશાહ જહાંગીરનો અને ઉદયપુરના રાણુનો આશ્રય મળ્યો હતો. ઇ સ. ૧૬૨૭ મા ત્રવાડી શ્રીરામ નામનો નામરગૃહસ્થ સુરતના નવાબનો મહા મત્રી હતો. પરંતુ નામરોનો ખરો ઇતિહાસ તો ઇ સ. ૧૮ મા સૈકાથી પ્રકાશમા આવ્યો છે. ઇશ્વરદાસ નામના પાટણના નામર ગૃહસ્થે દિલ્હીના બાદશાહ ઐરમજીનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ઐરમજીને જોધપુર ખાલસે કર્યા પછી તે પ્રગણુનો તેને મુશ્કી અધિકારી બનાવ્યો હતો. છતાં બાદશાહના કદા જનુ દુર્ગાદાસ રાઠોડની પણ તેના ઉપર તેટલી જ મમતા હતી. ઇશ્વરદાસે દુર્ગાદાસ રાઠોડની બાદશાહ સાથે મુલેહ કરાવી હતી તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને બાદશાહે તેને ૨૫૦ સ્વારોનો મનસગ બનાવ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામા વાનપ્રસ્થાશ્રમ માળતા ઇશ્વરદાસે ઐરમજીને બાદશાહની કારકીદિનો શરસી બાપામા એક અત્યુત્તમ ઇતિહાસ બનાવ્યો છે.

ઐરમજીને બાદશાહના શત્રુ પછી સુમલાઇ ઝિન્નમિન્ન થવા લાગી હતી. એક પછી એક દિલ્હીના બાદશાહો નિર્ગળ આવતા જવાથી તેઓના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ જતા હતા. તેવામા નામરોએ પડી બામતી બાદશાહીને પોતાથી બતનો ટેકો દબને એટલી બધી નિમકહલાધી બતાવી હતી કે સુસલમાન ઇતિહાસકરોએ તેઓની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરી છે. ઇ. સ. ૧૭૧૪ મા ફરખશીયર બાદશાહે કાસીનિવાસી બવાનીશંકરને આખાનો ફોજદાર નીમ્યો હતો. આ સમયે ગુજરાતમા પણ બાદશાહ તરફના સુખાઓ અદર અદર કલહ કરતા હતા. મરેઠાઓ તે સધિનો લાભ લઈને ગુજરાત પચાવી પકવને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે કારણથી નામરોને બુદ્ધિબળ અને શરીરબળ બતાવવાની બારે તક મળી મધ. તે સમયમા કેટલાક નામરો સુસલમાન સુખાઓની તોફારીમા અને કેટલાક નામરો મરેઠાઓની તોફારીમા જોડાયા. ઇ સ. ૧૭૧૫ મા દિલ્હીના બાદશાહના મોટા અધિકારી મીર ઇસ્માઇલના ખાનગી કાર્યબારી બવાનીદાસને પિલાજી ગાયકવાડે મત્રી અને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. સુસલમાન સુખાઓ સામે લડવામા તેમજ કાઠિયાવાડમા ગાયકવાડની સત્તા સુરથાપિત કરામા તેણે જે રણસૈન્ય અને રાજનીતિ કુસલતા દર્શાવી હતી, તેના

બદલામાં આવકવાડે તેને રૂ. ૬૦૦૦૦) ની વતનદારી કાઢિયાવાડમાં અમરેલી 'વજેરે' ગામેમાં આપી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ના ૧૮ મા સૈકામાં નામરજાતિનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ થયેલ અમર કરી જનારા તે ગામરોજના નામરે જમીંદારામ, તેના બાઈ ગિરધર બહાદુર અને જમીંદારામના પુત્ર દયાબહાદુરજી હતા. ઇ. સ. ૧૭૧૦-૧૧ માં જમીંદારામનો બાઈ દયાળ બહાદુર દિલ્હીના બાદશાહ બીજા બાહાદુરશાહના અમીર અઝીમ ખુરાશાનનો મુશ્કેલી અધિકારી નીચાયો હતો. બહાદુરશાહના પુત્ર ફરખશીયરને દિલ્હીની માદી લેવામાં દયાળબહાદુરના બાઈ જમીંદારામને મદદ કરવાથી તેણે તેને પાંચ હજારી સેનાનો મનસખ બનાવી આપ્યા અને અયોધ્યાની મુખાગિરિ આપી હતી મહમદશાહ બાદશાહના વખતમાં નિઝામ-ઉલ-મુલક બાદશાહની સામે જઈ ઉઠાવીને દિલ્હી લેવાને આવતો હતો, ત્યારે રજપૂ તાનાના રાજાઓની એક સેનાઓની સરદારી લઈને જમીંદારામ તેની સામે થયો હતો. બાદશાહ મહમદશાહે તેને તે ઉપરથી રાજાબહાદુરનો ઇશ્તિખા આપ્યો હતો, અને તેની સલાહથી હિંદુઓ ઉપરથી ઝગીયા વેરો કાઢી નાખ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૭૧૬). માળવાના મુસલમાન મુખાએ ત્યાં ગેરબંધવસ્થા કરી નાખવાથી બાદશાહે જમીંદારામના બાઈ ગિરધર બહાદુરને માળવાનો મુખો બનાવી મોકલ્યો હતો. તે પ્રસંગે તેણે ઉલ્ખરિનીની ફરતો મળ-ખત કિસ્સો બંધાવ્યો અને મરેઠા સરદારે ચિમનાજી પડિત અને ઉઠાજી પરમારનો પરાભવ કર્યો. ફરીથી હોલકરની સામે લડતા તેણે પોતાના સ્વામી માટે રજસંત્રામના પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું. તેની જગ્યાએ બાદશાહે જમીંદારામના પુત્ર દયાબહાદુરને મોકલ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલકની ઉસ્કેરણથી મરેઠાઓએ માળવા છૂટી લેવાને પુનઃ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; માળવાના સમળા તાલુકદારને લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને રાજા દયાબહાદુર ઉપર પશુ તે મુક્તિનો પ્રયોગ કરતા જ્યારે શત્રુ નહિ ત્યારે બાજીરાવ પેશવા અને હોલકર પોતે પ્રમદ સેના લઈને માળવા ઉપર ચડી આવ્યા. માળવાના તાલુકદારો ફરી બેઠા હતા, અને રાજા દયાબહાદુરે દિલ્હીથી વધારે લશ્કરની મદદ મંગાવ્યા હતા, તે મદદ તેને આવી ન હતી, છતાં માત્ર ૨૦૦૦ સૈનિકો સાથે તે મરેઠાઓની બારે સેના સામે ધાર અને અંબર વચ્ચે તર્કા ગામ પાસે પર્વતોની તળાકીનો માર્ગ રોકીને અડગ ઉભો રહ્યો, અને મરેઠાઓ સામે થર્મોપલીના જેવું ઉઘ્ઘાટ મુક્યું. મરેઠાઓ અસંખ્ય સેના છતાં જ્યારે શત્રુ નહિ, ત્યારે કોઈ નિમજ્જિત રામ તાલુકદારે પર્વતની પાછળથી જવાનો માર્ગ બતાવતા મરેઠાઓનું ૧૨૦૦૦ થોડાઓનું સૈન્ય દયાબહાદુરની પછવાડે મેદાનમાં આવી, તેને ઘેરી લીધો. છતાં પશુ પોતાના સમળા માણસો કપાઈ જતા મુશ્કેલી આ શુરવીર નામરવીરે સ્પાર્ટનવીર લીયોનીકાસની પેઠે રજસંત્રામના ઝંઝુભીને છેવટે પોતાના રાજાને માટે પોતાના કાકાની માફક તેજ રથે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી

મરેઠાઓ આ વિજયથી ઉત્તેજિત થઈને ગુજરાતના ગામે લુટવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મરેઠા સરદાર અંતાજી બારકરે ઇંદર તરફથી આવીને વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંના શ્રીમંત નામરોએ ગુજરાતના મુખા સરખુલદખાનની મદદ માગવા છતાં, તેણે મદદ નહિ આપવાથી મરેઠા સરદારને ચાર લાખ રૂપીઆ આપી પાછો કાઢ્યો. તે સમયે સુરતના નવાબ રસ્તમઅલી પાસે કૃપાકંઠ નામનો સેનાપતિ હતો. તેણે મરેઠા સરદાર કંતાજી કદમજાડેને સુરત આગળ હરાવ્યો હતો. કંતાજી કદમજાડેએ તેનું વેર લેવાના ઇરાદાથી ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં વડનગરને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો, નામરોનો પરાભવ કર્યો, વડનગર લુટ્યું અને બાળી નાખ્યું.

નામરૂં મરેડાઓના ત્રાસથી નાશીને કાઠિયાવાડ અને મજપૂતાનામાં ગયા. ઘોડા ધણા ત્યાં રહ્યા, તેઓને પણ મરેડાઓએ જપીને એસવા દીધા નહિ. ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં તેજ કતાજી અને હોશ્કરે મળીને ઘાતા મામ લુટ્યું. ઘાતામાં વડનગરા નામરો રહેતા હતા, તેઓ હુમરોમાં નાશી જતા હતા, તેઓને પણ મરેડાઓએ માર્ગમાં પકડી પાડી છુટી લીધા. આ બનાવથી વડનગર નામરોથી ખાલી થઈ ગયું, અને ફરીથી તેમાં તેઓનો જમાવ થવા પામ્યો નથી.

એક તરફ પેશવાના સરદારે અને હોશ્કરે નામરોની પાલખાલી કરી નાખી, ત્યારે બીજી તરફ ગાયકવાડે તેઓની ખરી કિમ્મત પીછાની હતી. ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના અરસામાં જૂના મહના નામરમુહરજી ભાણજીભાઈ દામાજી ગાયકવાડના મત્રી અને મુખ્ય સલાહકાર હતા. ભાણજીભાઈએ સન્મરત ધારણ કરી નોકરીતું રાજનાથું આપ્યાથી તેની જગ્યાએ ગાયકવાડ સરદારે ગોધાભાવનમરના દાસકુટુંબના મૂળ પુરૂષ રણછોડદાસને નીમ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં દામાજી ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયા બાદ ગાદીને માટે ઉઠેલી ખટપટમાં રણછોડદાસ દામાજીના ખરા વારસ કતેહસિ હજીના પક્ષમાં રહ્યા અને તેઓને ગાદી અપાવવામાં સફળ થયા. કતેહસિ હ ગાયકવાડને અંગ્રેજ સરકાર સાથે પણ વેમનસ્ય થયું હતું. તેનું પણ તેઓએ ઉત્તમપક્ષના વિશ્વાસથી સમાધાન કર્યું હતું. તેજ અરસામાં જૂનામહના જગજામી ઝાલા દીવાનપદે હતા, જેઓની સેવાના બદલામાં નવામ સાહેબે તેઓને એક મામ ધનામમાં આપ્યું હતું.

અરાધમાં સૈકામાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં નામ અમર કરી જનારા જેમ રાજા હથીલરામ અને તેઓના ભાઈ તથા પુત્ર થઈ ગયા, તેમ તેજ સમયાન્તરમાં જૂનામહના રાજ્યમાં અમરજી દીવાન અને તેઓના પુત્ર રણછોડજી દીવાન તથા બાવનમરના રાજ્યમાં રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઈ થઈ ગયા છે. અમરજી દીવાને બાપીકુળનો પ્રતાપ આપ્યા કાઠિયાવાડ ઉપર વિસ્તાર્યો, ત્યારે રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઈએ બાવનમરના રાજા વપ્તસિ હજીની સેવામાં રહીને બાવનમરના રાજ્યનો પૂરેપૂરો વિસ્તાર કર્યો હતો.

ઇ. સ. ના ૧૮ માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ખંભાતના નવામ મોમીનખાનનો દીવાન અને સેનાપતિ જીજુરામ કરીને હતો. જીજુરામની સ્વામીભક્તિ, વીરતા અને રાજકાર્યક્ષમતા રાજા જ્યાબહાદુરથી ઉતરે તેવા ન હતા. મોમીનખાનને એક તરફથી સુસલખાન સરદારો સાથે અને બીજી તરફથી મરેડાઓ સાથે ટક્કર ઝીલવાની હતી. સ્થાવી રાજસત્તાના અભાવે કોળીઓ અને લીસોનો ઉપદ્રવ પણ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. મોમીનખાને જીજુરામની મદદથી જ અમદાવાદ સર ક્યું અને ત્યાંના વહાલાં ભોડાને મેહેવાસીઓના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા તેવામાં બાલાજીરાવ પેશવાએ સહાયિત્વ રાખ્યાં અને દામાજી તથા ખડેરાવ ગાયકવાડને અમદાવાદ તાબે કરવા મોટી સેના સાથે મોકલ્યા, તેઓએ અમદાવાદને ઘેરા લાલ્યો અને આખા વર્ષ સુધી છુટક છુટક યુદ્ધો કર્યા છતાં બ્યારે તેઓના સપળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા, ત્યારે જીજુરામને ફેડવાનો પ્રયત્ન પણ અજબાવી જોયો. જીજુરામમાં ખડું નામરત્વ હતું. તે જાણતો હતો કે મોમીનખાનના ઘસકરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે, જીજુરામથી અવશિષ્ટ સેનામાં તેમજ રોહેરની વસ્તિમાં સપૂર્ણ અસતોષ ફેલાયો છે, છતાં તે સ્વામીભક્તિમાંથી અને કર્તવ્યપણામાંથી જરા પણ વિચલિત થયો નહિ. મરેડાઓની અધમ માગણીના પ્રત્યુત્તરમાં તે કિલ્લામાં રહેલા ઘસકરને લઇને એકદમ બહારનીકળી પડ્યો અને મરેડાઓ ઉપર અકસ્માત્ ધસારો કર્યો. તેની આવી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ધ્રુવિરે તેને તે સમયે તો વિજય આપ્યો ખરો.

પરંતુ અંતે મરેડાઓની પ્રમુદ સેના સામે તેનાથી વધારે વખત ટકી શકાયું નહિ. મોર્મોખાન પશુ નિરાશ થઈ ગયો અને અમદાવાદ તેમજ શુરામને મરેડાઓને સોંપી દેવાની શરતે સંધિ કરી. મરેડાઓ શુરામને તથા તેના આખા કુટુંબને કેદી બનાવી વડોદરે લઈ ગયા. ત્યાંથી તેઓને પુને મોકલાવી દીધાં. પુનામાં શુરામને પેશવાની મોટી સેનાનો અધિપતિ બનાવી નિઝામની સેના સામે લડવા મોકલ્યો. તેણે તે પ્રસંગે નિઝામની સેના સાથે અનેક યુદ્ધો કર્યા અને નિઝામે પેશવાના જેટલા કિલ્લા લીધા હતા, તે સધળા પાછા હસ્તગત કર્યાં. આથી પ્રસન્ન થઈને પેશવા સરકારે શુરામને મોટા માન સાથે માયકવાડના મંત્રી અને સેનાપતિ તરીકે વડોદરે મોકલ્યા. શુરામના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર નજીલાલે પશુ માયકવાડ સરકારના સેનાપતિ તરીકે પોતાના પિતાના જેવા પરાક્રમેથી અક્ષય ધીર્તિ સંપાદન કરી છે. અઘાપિ પર્મન્ટ શુરામના વંશજો ઉત્તરોત્તર માયકવાડ સરકારની સેવા કરે છે અને ગાયકવાડ સરકારે પશુ તેઓના પૂર્વજોએ કરેલી ખીલાન કરવામાં કદિપશુ વિસ્મરણ ક્યું નથી.

કેટલાક હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે તેજ અરસામાં નામશેને જયપુરના મહારાજ સવાઈ માધવસિંહનો આશ્રય મળ્યો હતો, અને નામશે જયપુર તથા અંબરમાં જઈને વસ્યા હતા.^{૨૦}

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકાથી હિંદુસ્થાનના સાક્ષરોએ સંસ્કૃત ભાષાને વળગી ન રહેતા, માતૃભાષામાં પોતપોતાની કલમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. છતાં સત્તરમા સૈકામાં કાશ્મી નિવાસી દેવભદ્ર પાંડે તેા શ્રોતરમાર્ત્ર ગયો ઉપર અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ તેમજ વેદાન્તના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ, વેદાન્તસાર ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. તે સમયે ગુજરાતમાં ખંભાતના નિવાસી શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસ, પાટણના નિવાસી વિશ્વ નાથ જાની અને સુરતના શિવાનંદ તેમજ કાઠિયાવાડમાં દેવીદાસ અને તેના પુત્ર હરિભદ્ર, કાલીદાસ અને ત્રિકમદાસ તથા મનોહર સ્વામી ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને સાહિત્યના રસિક અને લોકપ્રિય કાવ્યો રચીને સંસ્કૃત વિદ્વાનો સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા હતા. જૂનાગઢના રણછોડજી દીવાને તેા દારસી ભાષામાં ઇતિહાસના અને ખીજા ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે. પરંતુ અરાઢમાં સૈકાને ધીર્તિપ્રભાવથી જ્યોતિર્મય કરનાર તેા સાંઢોદરા નામર કપાશમભાઈ જ છે, જેનો વાણીમય અક્ષરરેહ ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી કદિ પશુ નિસ્તેજ થઈ શકે તેમ નથી. તે સમયમાં શુરામના પુત્ર નજીલાલના પરાક્રમેનો ઝંકાર કરનાર શોભારામ કવિએ અને તેના પૂર્વજ આદિતરામ કવિએ વ્રજભાષામાં પ્રતિભાશાલી કાવ્યો રચ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૮ મા સૈકામાં બ્રિટિશ સરકારની સામ્રાજ્યસત્તા સર્વત્ર સુસ્થાપિત થવા લાગી હતી. જેઓ રાજની સાહાય્યથી રણસેત્ર ઉપર આત્મબળની કસોટી કરાવતા હતા, તેઓને શત્રો ફેડા દઈ કલમ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા પડી હતી. નામશે તેા પ્રકૃતિએ જ કલ્પ મના વિલાસી હતા, એટલે આ જ્ઞાતિનો સમય તેઓને પોતાનું ખડું સ્વરૂપ-ખડું નાગરત્વ દર્શાવવાને માટે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યો. હિંદુ રાજ્યકાળમાં પ્રભ અને રાજ્ય વચ્ચે તથા મુસલમાન અને મરેડાઓના સંશ્લેષસમયમાં નાના નાના દેશી રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય વચ્ચે

મધ્યસ્થ રહી, ઉભય પક્ષોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, ઉભયના હિતો સાચવવામાં જેમ તેઓએ ચોતાનું બુદ્ધિમાતુર્ભાવપૂર્ણ હતું, અને તેમ છતાં પણ ચોતાના ગળ મારે-પછી તે સર્વોપરિ કાઠાદ્ હોય કે નાનામાં નાનો તાલુકદાર હોય, તેઓને મારે પણ પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું, તેમ કેવે અધિક બુદ્ધિશાલી બ્રિટિશ મુસદ્દીઓ સાથે નાના મોટા રાજ્યોના હિતોનું રક્ષણ કરવામાં તેઓને બુદ્ધિયુક્તિ કરવાના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના બરસામાં સિંધિયા સરકારના મંત્રી જળવતરાય મુનશીએ તેની જ રીતે તેઓની અમૂલ્ય પેવા કરી હતી, જેના બદલામાં તેઓને સાત ગ્રામો ધનાગમાં મળ્યા છે, જે હજુ પણ તેઓના વંશજોના કબજામાં છે. ગુજરાત અને વિશેષતઃ કાઠિયાવાડના તે સમયના ઇતિહાસ તો નાગરજાતિનો જ ઇતિહાસ છે. કાઠિયાવાડના જીલ્લાજી દેશીરાજ્યોની જે ભવત્રતા સમવાદ રહી છે, છિન્નભિન્ન છુટાછુટા રજકણોમાંથી જેઓ સંઘરૂપે પ્રાપ્ત પરી બહોળાલી ભોગવવાને સમર્થ થયા છે, તે સર્વનું નિમિત્તકારણ નાગરજાતિ હતી, જેમ કહીએ તો બિલકૂલ અતિશયોકિત નથી. દેશી રાજ્યોનાં હિતો સાથે નીકરતાથી ચીવ-થણે વળગી રહ્યા હતા, તેઓએ બ્રિટિશ સરકારની મમતા અથવા વિશ્વાસમાં આખી આવવા દીધી નથી. કાઠિયાવાડના સંપૂર્ણ અનુભવી પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ હટ્ટર સાહેબે એક પસંજે લખ્યું છે કે-“નામર આફલો બ્રિટિશ સરકારના એટલા બધા નિકટના સંબંધમાં આવેલા છે કે તેને લીધે તેઓની બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની રાજ્યભક્તિ તદન અકમળ રહી છે. અને બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય નીચે હિંદુસ્થાનની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવામાં તેઓ ચોતાથી બનતું કર્યા વિના રહેશે નહિ.” ૨૧

આ સમયાન્તરમાં જીલ્લા જીલ્લા દેશી રાજ્યોમાં અને ખુદ બ્રિટિશ રાજ્યમાં એટલા બધા નાગરજાતિઓએ ચોતાની પ્રતિભા દર્શાવી છે કે તે સમજાઓનું ઇન્ફર્સન આ રજા રાવતું, તે અશક્ય જ છે. તેમ છતાં કચ્છના રાવને બ્રિટિશ સરકાર સાથે કાયમની મૈત્રી કરાવી માપનાર લક્ષ્મીદાસ દીવાન, જૂનાગઢના અનવજી દીવાન તથા ગોકુળજી જાલા, ભાવનગરના પરમાન દાસ તથા આખા હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની ગહાર પણ જેઓની અપ્રતિમ કીર્તિઝગદી હો છે તેમજ જેઓને પ્રેક્ષિતર શેક્ષમુલર જેવાએ કાઠિયાવાડના ‘ગહાન પુલકાભાતું’ ઉપનામ આપ્યું છે, તેવા ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા, ભાવનગરના લાલાણુમ તથા મોતીણુમ, ગોકુળ મને વહવાણુનો એકસાથે કાર્મભાર કરનાર દુર્લભજી મૂળશંકર-એઓના નામો તો કચ્છ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાંથી કદિપણ જુ સાઈ જમ તેવ નથી. ગુજરાતમાં દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકારના વાધાઓનું ઉભયના સંતોષપૂર્વક સમાધાન કરવામાં નાગરોએ ઝોઝા ગાંધી લીધા નથી. તે સમજાઓમાં અમદાવાદના મુખ્યસિદ્ધ ભોળાનાથમાધના પિતા સારામાધ અને તેઓના પૂર્વજોએ આગવવાડ સરકારની જે અમૂલ્ય સેવા જળવી હતી, તેનો યોગ્ય દક્ષો તે સરકાર તરફથી તેઓને આપ્યા વિના રહ્યા નથી. છેવટ પછી કઠાકદીના મામલામાં આગવવાડના રાજ્યહિતનું ચર્ચાર સરક્ષણ કરનાર દીવાન મણિભાઈ જગમોધની સર દી. આગવરાવ જેવાએ પણ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. ૨૨

૨૧. Journal of the Society of Arts, No 3145, Vol LXI, February 1913, p 402

, ૨૨ ત્રિમાસિક, પુ ૧૦ અં ૨, પૃ. ૪૦

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ થતાની સાથે જ આખા દેશમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર સ્પર્ધાના ત્યાગ કરી પ્રાપ્ત સ્થિતિના કારણોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા, અને તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિના એકેએક ક્ષેત્રમાં નવશક્તિ આપી ગઈ. બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે નવીન યુગની સ્થાપના કરી જે આગિન પ્રકટ કર્યો, તેની જવાબમાં દક્ષિણમાં થઈને શુજરાતમાં પણ આવી પોહ્યાં. શુજરાતમાં સસારસુધારાનો પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનારાઓમાં સુરતના નાગરજ્ઞાણીજી મહેતા દુર્ગારામ મહારામ, કવિ નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ રૂપરામ હતા. મહીપતરામ રૂપરામે તો જાતિભેદ આપીને પણ શુજરાતિઓને મારે પરદેશના દારે ઉપાડી નાખ્યા, બેળાનામ સારાભાઈએ ઉપનિષદધર્મનો સ્વીકાર કરી સમયને અનુકૂળ વિશુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો સામાજિક રીવાજોની વિશુદ્ધિ કરવામાં રાવ બહાદુર લાલચંદર ઉમિયાશંકર પોતાનું નિખિલ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. પરંતુ તે સમયમાં શુદ્ધિક્ષેત્રમાં પણ નાગરોએ જોડો ભાગ લીધો નથી. ઈશ્વાર સાથે નિકટ સંબંધમાં આવતા ઇસ્લામ સાહિત્યનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. તેને પરિણામે દેશીય સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃતિ થવા લાગી. શુજરાતિ ભાષામાં નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો પાયો નાખનાર કવિ નર્મદ જ છે; પ્રથમ કોષકાર તરીકે, પ્રથમ પૌરાણિક કોષ રચનાર તરીકે અને સ્વદેશના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાથે જગતના ઇતિહાસનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડનાર તરીકે કવિ નર્મદાશંકર પોતાનું નામ શુજરાતિ ભાષામાં અમર કરી મુક્યું છે. જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમતેમ ધર્મવિચારમાં અનેક સંશ્લેષો અને વિપ્લવો થવા લાગ્યા. તેવા સમયમાં વેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય શુજરાતિ ભાષામાં ઉતારનાર અને તેને જનપ્રિય કરનાર સાક્ષરવર્મા મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને મણિભાઈ નલુભાઈના નામોમાં હજી પણ ઉમેરો થવા પામ્યો નથી. તે સાથે સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય પ્રકટ કરનાર, તેનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાના જીવનથીજ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર અને આદર્શનવલ્લભાવલીથી આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાના કીર્તિંકરણો પ્રકટાવનાર સાક્ષરોત્તમ ગોવર્દનભાઈનું નામ પણ શુજરાતિ ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી અમર જ રહેશે, એમાં કંઈ શંકા નથી. નાગરોએ એ પ્રમાણે શુજરાતિ વાર્ણ્યની સેવા કરી છે, તેમ સંસ્કૃત વાડૂ મયનો કેવળ ત્યાગ કર્યો નથી. મોરખીના શ્રીશંકરજી શંકરલાલ મહેશ્વરે મહા મહોપાધ્યાયની પદવી સંસ્કૃત વાડૂ મયની સેવાથીજ મેળવી છે.

અલખત, સમય વિદ્યતાના વેગે બદલાતો જાય છે, જૂનો કમ બદલાઈ તેનું સ્થળ નવો કમ લે છે. છતાં જે નાગરજાતિની નસોમાં પ્રજ્ઞાત્વનું રક્ત હજાર પદરસે વર્ષોથી વહેતું રહ્યું છે, તે નાગરજાતિ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના પરપરાગત વારસાનો ત્યાગ કરે તેમ નથી, એમ પ્રબળતા જ હિંતમાં સકળ જીવન ભરીત કરનાર અવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાચિક, સરદારબહાદુર ચિત્રુભાઈ તથા અલ્હાબાદના પડિત મુંદરલાલે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આજે પણ બનારસના રાજા માધવલાલ મુનશી, શુજરાતકાઠિયાવાડમાં સર-પ્રમાણ કરે દલપતરામ પટ્ટણી, જોનારેમલ લલુભાઈ સામળદાસ તથા વડોદરાના દીવાન મનુભાઈ નદસંકર તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર અને હિંદુનિવસિંટિના પ્રિન્સીપાલ આનંદસંકર બાપુભાઈ-મત્યાદિ નરરત્નોને જે જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે જ્ઞાતિનું અતઃસત્ત્વ લેશ પણ ઓછું થયું છે, એમ ખાનવાને કારણ નથી.

જે પ્રમાણે નાગરશાહિતીનું લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષના ઇર્ષ્યાજનનું દિગ્દર્શન છે. નાગરશાહિતીનો તેટલા સમયમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તાર થઈ જવાથી તેમજ સાધનનો કેવળ અભાવ હોવાથી, તેની ઝાંખી રૂપરેખા આલેખવાનું પણ અશક્ય જ છે. છતાં પણ આ સ્થળે આશરું લાવ્યું દિગ્દર્શન કરાવવામાં નાગરશાહિતીનું ચરોમાન કરવું, તેવો ઉદ્દેશ નથી હિંદુસ્થાનમાં એવી અનેક શાહિતીઓ થઈ ગઈ છે, અને હજી પણ હવાત છે કે જે શાહિતીઓએ નાગરશાહિતી કરતાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં બહુ અશક્ય ભાગ લીધો છે, તે લક્ષ્યગ્રસ્ત નથી. ઉદેશ માત્ર એટલો જ છે કે જે નાગરશાહિતીની આરંભથી અઘાવધિપર્વન્ત દિનપરદિન વૃદ્ધિ, ઉન્નાતિ અને વિસ્તારિ થતી આવી છે, તે શાહિતીનું મૂળ વિદેશીય હોય કહે નહિ, તે બતાવવાનો જ છે પ્રેક્ષક રીતજીવે અને એકે સ્વરાશિ વિશ્વસકર્મવાદીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે હરકોઈ એક જાતિ વિદેશમાં જન્મને તે દેશની જાતિ સાથે લગ્નસંબંધથી સંતતિ પેદા કરે તો તે સંતતિનો વજ્ર વૃદ્ધિ પામતો નથી, અને કદાચ પામે તો બહુ નિરૂપિત અવસ્થા ભોગવે છે. ૨૭ મધ્ય કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં ધસી આવેલી લગભગ સઘળી જાતિઓના તેવા જ હાલ થયા છે. જે સ્થલ લોકો કાશ્મીરથી આરંભી નાસિક સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના એક વખત સ્વામી હતા, તેઓનું નામ માત્ર સિલાલેખો અને શિક્ષાઓમાં જ રહ્યું છે. એક વખત આખા કાશ્મીરવાસ અને ગુજરાતને ઉભરિને કિશોર પહોંચાડનાર મૈત્રિકો આજે કાશ્મીરવાસના એક પ્રુણમાં મેહેરના નામથી સાધારણ ખેડુઓની દશા ભોગવે છે. લગભગ અર્ધ હિંદુસ્થાનને છૂટી લેનારા ગુજર્જરો હાલમાં પંજાબ, રજપુતાના અને ગુજરાતમાં નિરૂપિત શાહિતીઓમાં વેહેમાન થયા છે. આર નાગરશાહિતીમાં લખ્યા પ્રમાણે કિવજીએ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવાનું વરદાન આપેલી ૨૪ નાગરશાહિતીની તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જ આવી છે. સમયને અનુસરીને તેઓને જ્ઞાનતેજનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો, સમયને અનુસરીને હજી પણ પ્રજાવર્ત્તનને બાધક ઇતર અનેક વેષો તેઓને ભજવવા પડ્યો. પરંતુ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ આર્ય ઋષિઓથી ઉતરી આવેલું પ્રજાવર્ત્તન તેઓએ ખોઈ નાંખ્યું નથી, ઋષિગત બીજતત્ત્વ અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન તેઓમાં આશ્રય આપ્યું છે. છતાં પણ તેજ નાગરશાહિતીનું વિદેશીય મૂળ માનનારાઓ કુદરતના કાયદાનું જાણી જોઈને અજ્ઞાન બતાવે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. હજી પણ તેજ નાગરશાહિતી સમયને અનુસરવા છતાં ઇષ્ટદેવ હાલકેશ્વરને પોતાના હૃદયકાશમાં સતત શાખ્યા કરશે અને મને તેવી રિશ્તિમાં, મને તેવા સ્થળોમાં, તેમજ મને તેવા સંમેલોમાં પોતાના નાગરશાહિતી રક્ષણ કરા કરશે, તો તેજ હાલકેશ્વર તેઓનો કદિ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, તે નિઃશંક સમ છે.

ઉત્તારાજી સમાપ્ત.

૨૩ જુઓ પાછળ પૂર્વાર્ધ ૫. ૧૨

૨૪ નાગર જાડ ૨૦ ૧૧૧

તતસ્તેષાં સુતેઃ પૌત્રેઃ નૃત્પિમિશ્ર સહસ્રશઃ ॥

તસ્પુર વૃદ્ધિમાપન્ને કુંવાકુરેરિષ શ્રિજાઃ ॥

૧૦ પરિશિષ્ટ.

નાગરોત્પત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા શિક્ષાલેખો તથા તામ્રપત્રો.

(ક્ષત્રપરાજ નહપાનના જમાતા ઉપવદાતનો લેખ)

(૧) નાસિકની મુદ્રાનો નહપાનના જમાઇ ઉપવદાતનો લેખ આ લેખ ક્ષત્રપ નહપાનના જમાઇ દીનીકપુત્ર ઉપવદાતે કાતરાવેલો છે. તેમાં લખ્યું છે કે-તેણે (ઉપવદાતે) નાસિક જિલ્લામાં ત્રિરશ્મિપર્વત ઉપર એક ગુરા બંધાવી; ત્રણ લાખ માથેનું ફાન કર્યું; વર્ણ- રાજ્યા નદી ઉપર પથરીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો. દેવસ્થાનેને અંગે તથા બ્રાહ્મણોને સોળ માથે ફાનમાં આપ્યા, પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો; પોતાને અર્ધે સોમનાથ અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ જમાડાનો આપ્યા, ભરૂજ (ભરૂચ)માં, માળવામાં આવેલ દક્ષપુરમાં, જોવર્ધનમાં, સોપારમાં એટલે વસાઇ પાસે આવેલા હાલના સુપારા ગામમાં, અવરો (ચોત- રાઓ), મરો તથા ઉતરવાના સ્થાનો બંધાવ્યા, વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અને તળાવો બોલાવ્યા.....એક વર્ષાઋતુમાં પોતાના ઉપરિ રાજની આજ્ઞાથી ઉત્તમ ભદ્ર જાતિના ક્ષત્રિયો જેઓના ઉપર માલવસોડાએ ચઢાઈ કરી હતી, તેઓને મદદ કરી અને માલવસોડાને હાથી કઢયા, સાંધી તે પુષ્કરોમાં મર્યા અને ત્યાં સ્નાન કરી ત્રણ હજાર માથે તથા એક ગામ ફાનમાં આપ્યું.

(Epigraphia Indica, Vol. VIII pp. 78-85, તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમ્મનો ઇતિહાસ, (ગુજરાતિ ભાષાતર, પૃ. ૨૭)

વલ્લભીપુરના રાજાઓનાં તામ્રપત્રો.

(૨) ઇ. સ. ૫૨૭ વલ્લભીસ વત ૨૦૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં હસ્તકવચ્ચ (હાથપ) પ્રમણ્યામાં આવેલા કુકુટ (કુકક) ગામમાં મહારાજાશ્રી મુવસેન ૧ હાએ અશ્વર્થજોતના સચિતિ- સર્મા નામના બ્રાહ્મણને ૧૦૦ પાદાવર્ષ જમીન કુવા સહિત ફાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

સચિતિસર્મા અશ્વર્થવેદી હતા. તેથી કાઠિયાવાડમાં અશ્વર્થવેદી બ્રાહ્મણો આટલા બધા વેહેલા આવીને વસ્યા જણાય છે.

હાથપમાં નામરબ્રાહ્મણોનું અતિ પ્રાચીન નીલકકમહાદેવનું મંદિર છે. (Indian Antiquary, 1876 pp. 204-6 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૩).

(૩) ઇ. સ. ૫૪૧ વ. સ. ૨૨૧ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજાશ્રી મુવસેન ૧ હાએ આનંદપુરનિવાસી બ્રાહ્મણ રકદનાત અને શુદનાતને સ્થગીહબર ગામમાં...વાવ ૬ ઇત્યાદિ ફાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પૃ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૬)

(૪) ઇ. સ. ૫૭૨ વ. સ. ૨૫૨ નાં તામ્રપત્રો. આ તામ્રપત્રોમાં મહારાજા શ્રી. મુવસેન રાજાએ આનંદપુરનિવાસી રૂદ્રવોષપુત્ર રૂદ્રજોપને અબરૈણ્યપ્રમણ્યામાં ઇષ્ટિકાનક ગામ ફાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ. આ તામ્રપત્રનું રબિંદ્ર રાજ- કોટ મ્યુઝમમાં છે.)

(૫) ઇ. સ. ૫૯૦ વ. સ. ૨૭૦ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજા શ્રીમુવસેન ૨ જાએ આનંદપુરથી નીકળી ખેટક (ખેડ) માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ...મિત્રના

પુત્ર વિષ્ણુમિત્રને ખેટક નિસ્લામા અશ્વિલાપદિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Indian Antiquary Vol. VII, pp. 71-3 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩ પ. ૧૭૭ તથા ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ.)

(૬) ઇ. સ. ૬૦૭ વ. સં. ૨૮૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રીધરસેન ૩ જા એ આનર્તપુરથી નીકળી વલ્લભીપુરમાં રહેવા આવનારા આદ્યલુ બદારકના પુત્ર ભદ્રિને કાલાનક ગામમાં ૧૬ પાદાવર્ત જમીન વાવ સહિત આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૭) ઇ. સ. ૬૫૦ વ. સં. ૩૩૦ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં અકવર્તી મહારાજ શ્રી ધરસેન ૪ થાએ આનર્તપુરથી કાસાર ગામમાં રહેવા આવનાર આદ્યલુ કેશવમિત્રના પુત્ર નારાયણમિત્રને ખેટક (ખેડ) નિસ્લામા દેવુરક્ષિતિજ ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Indian Antiquary Vol. VII pp, 73-5 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩, પ. ૧૭૮ તથા ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૮) ઇ. સ. ૬૫૭ વ. સં. ૩૩૭નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડ) માં રહેવા આવનાર કેશવપુત્ર નારાયણને શિવભાગપુર પ્રાંતમાં ૫ શુભપદિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(Indian Antiquary, Vol, VII pp. 76-9 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩, પ. ૧૮૧ તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ).

(૯) ઇ. સ. ૬૭૨ વ. સં. ૩૫૨ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રી શીલાદિત્ય ૩ જાએ આનંદપુરથી નીકળી વલ્લભીપુરમાં રહેવા આવનાર આદ્યલુ કિકકના પુત્ર મજેક પદ્મને લૂપા (મહુવા પાસેનું લુસડી) ગામમાં એક ખેતર દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Bhavnagar Inscriptions, pp. 45-42; ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ).

(૧૦) ઇ. સ. ૭૬૭ વ. સં. ૪૪૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં વલ્લભીપુરના છેલા રાજા શીલાદિત્ય ૪ થા એ આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડા)માં રહેવા આવનારા આદ્યલુ વિષ્ણુભટ્ટના પુત્ર અખડભિત્રને ખેટકનિસ્લામા મહિલામલી ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (શુદ્ધિપ્રકાશ પૃ ૨૬૪-૩૦૪.)

કનોજના રાજા ભોજદેવ તથા હર્ષિયુના ચાલુક્ય અને ચાહવ.

રાજાઓના સમયના લેખો.

(૧૧) ઇ. સ. ૮૭૫ વિ. સં. ૬૩૨ નો ગોપગિરિ (અશ્વિયર) ના વિષ્ણુ મહિરની પ્રસ્થિતનો લેખ. છાટ્ટેજ્ઞાન્તર્ગત આનંદપુરથી નીકળીને કનોજમાં રહેવા મયેલા વર્ગર અવટક વાળા નામરભટ્ટના પુત્ર કનોજના રાજા રામદેવના સેનાપતિ વામ્બલભટ્ટના પુત્ર અલ્હ જોને રામદેવના પુત્ર આદિરાદે (= ભોજદેવે) અશ્વિયરનો સુખો નીચો હતો, તેણે આ વિષ્ણુમહિર બંધાવી, તેમાં આ લેખ કોતરાવ્યો છે.

નામરજ્ઞાતિમાં વર્ગર નહિ પણ અબજર નામની અવટક છે. કદાચ લેખ કોતરનારે ભૂલથી અબજરને જલ્દે વર્ગર કોતરેલ હતો. વળી નામરભટ્ટ પ્રથમ આનંદપુર (વક્ર નગર) નો રહીશ હતો, તેથી તે નામરજ્ઞાતિનો હતો, જેમ અનુમાન થાય છે.

(Epigraphia Indica Vol I pp. 156-7 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૨, પ. ૧૧૩)

(૧૨-૧૩-૧૪) ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૦૫૪ તથા ૧૧૧૨ ના દક્ષિણ આસુકમ સભા વિક્રમાદિત્ય ૬ કૃતના સમયના લેખો.

ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં દડનાયક ગોવિંદરસે વનવાસી ખારહનરજિહા નામરખંડસમિતિ પ્રમણ્યા આવેલા અખ્યુર મામમાં અહોધર મહાદેવના પૂજારીને કે મામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે,

ઇ. સ. ૧૦૫૪ તથા ઇ. ૧૧૧૨ ના દાનપત્રોમાં બલિગામના દક્ષિણકેદારેશ્વરમાં પાસે નામેશ્વરમહાદેવનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol V, pp. 214-221)

(૧૫) ઇ. સ. ૧૨૨૨ થી ૧૧૪૪ નો દેવગિરિના વાઢવરાજ સંપ્રદાના બ્યોઈ જ્ઞાતી અનંતદેવે ખાનદેવના ચાલીસમા પ્રમણ્યામાં આવેલા બહાલ મામના સાર (દારજ) દેવીના મંદિરમાં કેતારાવેલો શિલા લેખ. આ લેખમાં લિખિતેય નાગરજ્ઞાન મંગાધરેજ એમ છેવટે લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol. III, p. 113)

મંકણ કંદળને સંબંધ ધરાવતા લેખો.

(૧૬) મહીસુરમાં આવેલા તાલમુદનો શિલાલેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે માન જોત્રના ત્રણવેદો બધુનારા હારિતપુત્રો કદમ્બક્ષને ધર આગળ વાવવાથી કદમ્બ બ્રાહ્મ કેહેવાતા હતા. તે કુળમાં મયુરજર્મા નામે બ્રાહ્મણ થયો તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર બુદ્ધમ ન નાર પશુવ રાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવ્યો અને તેનો કેટલોક મુલક છત્તી લીધે (Epigraphia Indica Vol. VIII p. 31 ff)

(૧૭) ધારવાડ જિલ્લામાં હેમાલ પ્રમણ્યામાં આવેલા કરચુદરી ગામનો લેખ. આ લેખમાં મયુરજર્માને મયુરવર્મા કહ્યો છે. તે મયુરવર્મા ત્રણ મહુઓ વાળો, ચાર હાથો વા અને શિવ અને પૃથ્વીનો પુત્ર હતો. તેણે પોતાના મહોન્મત હાથીઓ હિમાલયના શિખર આધ્યા હતા. તે મયુરવર્માએ અહિંચત્રમાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવીને કુતલદેવમાં વસાવ્યા (Indian Antiquary Vol X, pp 251-3)

(૧૮) તાલમુદનો ખીન્ને લેખ આ લેખમાં કહ્યું છે કે-ત્રણ મહુવાળો કદમ્બ મહ (= મયુરજર્મા) અહિંચત્રના અગ્રહારમાંથી કર જોત્રના ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો દક્ષિણ લાવ્યો અને તેઓને સ્થાલ્યુદપુર (તાલમુદ) માં વસાવ્યા

(Epigraphia Carnataka Vol VII, P I p 121)

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને ખીન્ન સ્થળોના લેખો.

(૧૯) ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ નું ગુજરાતના રાજ વનરાજ આમડાતું તા પત્ર. આ તામ્રપત્રમાં શ્રીમાલી, ઉસપાલ, પૌરવાત, નામર, દિપાલ, ગુર્જર અને ગે ચાલિતોના નામો લખ્યા છે. (બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૮૧, નવેમ્બર)

(૨૦) ઇ. સ. ૧૧૫૨ વિ. સં. ૧૨૦૮ નો વડનગરપ્રજ્ઞસ્તિનો લેખ. આ લે વડનગરમાં તોરચુદરવાળાના સ્તંભો ઉપર કેતારેલો છે. તેમાં કહ્યું છે કે-ગુજરાતના રા કુમારપાળે આસુકમરાજાઓની ધર્મક્રિયાઓ કરનારા નામરો અથવા આનંદપુરના ના

આદ્યોના રક્ષણ માટે તે સેહેરને ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ પ્રકારે શ્રીપાળ નામના મહાવર્તી કવિએ રચી છે અને નાગરઆદ્ય પંડિત બાલમણે લખી છે તે લેખની નીચે એક બીજો લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે-અશ્વિનચારી પાસે તોરણ દરવાજા કાઢી મુસલમાન સરકારે સમરાવ્યો. અને ઇ. સ. ૧૬૩૨ વિ. સં. ૧૬૮૬ માં નાગરઆદ્ય જોષી વેણીના પુત્ર વિષ્ણુજીએ આ પ્રકારે ફરીથી લખી (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૧, પૃ. ૧૮૧-૫)

જેમ્સ ફરગ્યુસન પોતાના પ્રાચીન શિલ્પકળા નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે-ગુજરાતની શિલ્પકળા કેવી સુદર હતી, તેના પુરાવો વડનગરમાં આવેલા કમાનસહિત બે છાતિસ્ત-ભોથી મળી આવે છે. આ છાતિસ્તભો કાઢી મોટા મંદિરના તોરણદરવાજાના હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(History of Indian and Eastern Architecture by James Fergusson Vol II, p 136)

(૨૧) ઇ. સ. ૧૧૬૬ વ. સ. ૮૫૦, સિદ્ધ સંવત્ ૬૦ નો જૂનાગઢમાં આવેલા જૂનાગઢ મહાદેવના મંદિરમાં સાચવી રાખેલો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે આનંદપુર (વડનગર) માં શિલાલય બંધાવવાનું લખ્યું છે. જેમ્સ ફરગ્યુસન તોરણસ્તંભોના સંબંધમાં જે મંદિર હોવાનું અનુમાન કરે છે, તે કદાચ આ લેખનું મંદિર હશે.

(Bhavnagar Inscriptions, p 184.)

(૨૨) ગુજરાતના રાજાઓના પુરોહિત, મહાકવિ, નાગરઆદ્ય સોમેશ્વર સંબંધીના લેખો

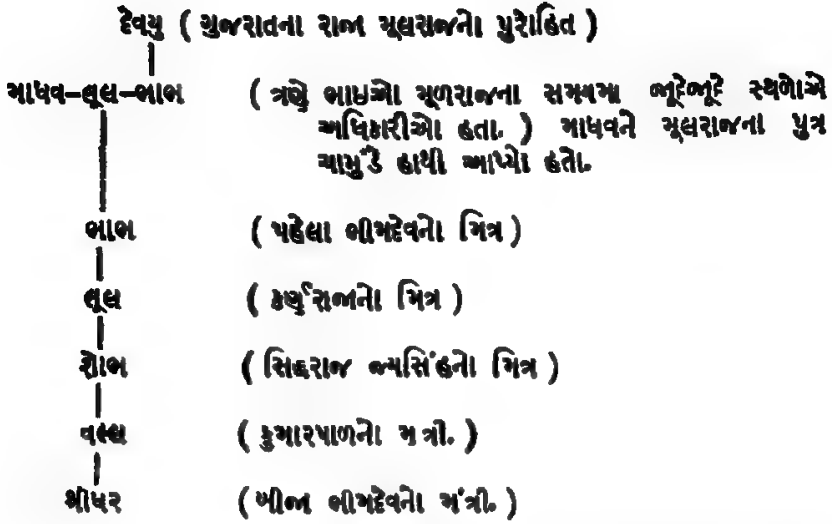
(૧) ઇ. સ. ૧૨૧૧ વિ. સ. ૧૨૬૭ નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલનો આશુ પર્વત ઉપર દેલવાડનો શિલાલેખ. (Bhavnagar Inscriptions pp 174-77)

(૨) ઇ. સ. ૧૨૪૨ વિ. સ. ૧૨૮૮નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલના કાર્પાચારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાલનો મિરનાર પર્વત ઉપર આવેલા જૈનમંદિરનો શિલાલેખ. (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૩ પૃ. ૧૮૫)

(૩) ઇ. સ. ૧૧૩૨ વિ. સ. ૧૨૮૮ નો ઉપરનો એક બીજો લેખ. (તેજ)

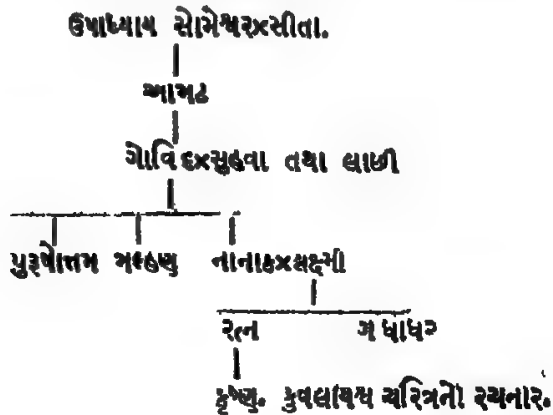
(૨૩) ઇ. સ. ૧૨૦૬ વિ. સં. ૧૧૬૨ નો પોરબંદર તાલુકા વીસાવાડા ગામમાં આવેલા રણછોડરાયના મંદિરનો શિલાલેખ. આ લેખમાં નાગરજ્ઞાતીયબ્રાહ્મણવૈજાકેન લિખિતમ્ લખ્યું છે ત્રિમાસિક પુ. ૪ અ. ૩ પૃ. ૫૧-૨)

(૨૪) ઇ. સ. ૧૨૧૬ વિ. સં. ૧૨૭૨ નો પ્રભાસપાટણનો શિલા લેખ. આ લેખમાં વડનગરનું નામ નગર કહ્યું છે. તે નગરના રહેવાસી વસાકુલ અવઠકનાળા નામગ્રાહ્ય દેવયુની વંશાવલી તથા ગુજરાતના રાજા ચલરાજથી શરૂ થઈને ભીમદેવરાજ સુધીના તેમના સંબંધ વર્ણવ્યો છે. દેવયુધી સાતમી પેઢીએ મહા મયેલ શ્રીધર પ્રભાસપાટણમાં બે શિવમંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યાનું તથા તે શ્રીધરને ભીમદેવ રાજાએ ત્યાંનાં મુખે બનાવી મોકલ્યાનું લખ્યું છે. વંશાવલી નીચે પ્રમાણે છે.

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અ. ૩ પૃ. ૫૩-૫૫ તથા Bhavnagar Inscriptions p. 195)

(૨૫) ઇ. સ. ૧૨૭૨ વિ. સં. ૧૩૨૮ નો કોડીનારનો કોટેશ્વરમહાદેવનો લેખ. આ લેખ પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીમંદિર બધાવ્યાનો છે. તેનો પશ્ચિમ ત્થાથી કોડીનારના કોટેશ્વરમહાદેવના કોઇએ નંખાવ્યો છે. આખા લેખના બે ભાગ છે. એક કુવલયાશ્વરચરિત્રના કર્તા કૃષ્ણના પિતામહ, નાનાકે ૩૩ શ્લોકનો રચ્યો છે. બીજો ભાગ ૨૦ શ્લોકનો શાસ્ત્રવંશપ્રબંધના કર્તા મણુપતિઆસે રચ્યો છે. બન્ને ભાગોની મતલબ સમાન જ છે. તે લેખમા લખ્યું છે કે-જેમા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા, તેવા નગર (વડનગર) નામના હહેરની પાસે યુજા મામ યુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ ઐજવાપગોત્રના નામ-રોને શ્રીકરણઅધિકારને પેટે આપ્યું હતું. તે ઐજવાપગોત્રમાં સોમેશ્વર બ્રાહ્મણ થયો. તેના વંશમા નાનાક પદ્ધિત થયો. તે નાનાક નાગરચાતિનો હતો અને તે યુજરાતના રાજા વિસળદેવની સભામા પરીક્ષામા પસાર થયો હતો. તે કવિ, ન્યાયવેત્તા અને વિદ્વાન હતો. સોમનાથ પાટણ (પ્રભાસપાટણ) મા તે નાનાકને વિસલદેવે ધર બંધાવી આપ્યું હતું અને બમસરા મામ ફાનમા આપ્યું હતું. તે નાનાકને મગરોળ મામમાંથી સાતમો ભાગ મળતો હતો. તેણે સમુદ્રને કંઠે સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવી, તેમા વિસળદેવની મૂર્તિ બેસાડી છે. તેની વંશાવલી.-

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અ. ૪ પૃ. ૮૪-૮૮)

(૨૬) ઇ. સ. ૧૨૮૨ વિ. સં. ૧૩૩૮ નો જૂનાગઢપાસે આવેલા વંશળી અથવા વામનસ્થળીનો શિલાલેખ. તે લેખનો પથ્થર હાલમાં રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે. તે લેખમાં કહ્યું છે કે-રાજા જમતસિંહે પોતાની સ્ત્રી વીંઝલદેવીના એક સાર વંશળીમાં વીંઝલેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, જમતસિંહના ભત્રીજા વિજયનંદે વંશળીમાં બ્રહ્મપુરી કરી બ્રાહ્મણોને આપી. તે વિજયનંદનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ લાવણપરમા હતો, તેને નારાયણ અને ધંધ-એ બે પુત્રો હતા અને ધંધનો પુત્ર શ્રીધર હતો. પ્રસ્થિત લખનાર નાગરબ્રાહ્મણ આનંદપુરના રહેવાથી જોવિંદનો પુત્ર હતો. (ત્રિમાસિક, પુ. ૪ અ. ૪ પૃ. ૮૮-૯૦)

(૨૭) ઇ. સ. ૧૨૮૬ વિ. સં. ૧૩૪૨ નો આશુ પર્વત આવેલા અમલેશ્વર મહાદેવનો લેખ. તે લેખમાં જોહિલવલ્લના રાજા અમરસિંહે અમલેશ્વરમહાદેવું મંદિર બાંધાવ્યાનું કહ્યું છે. પ્રસ્થિત રચનાર ચિત્રકુટના નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપટ્ટનો પુત્ર વેદલમાં છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે

(ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અ. ૪ પૃ. ૮૬-૮૭ તથા Bhavnagar Inscriptions, pp. 84-96.)

(૨૮) ઇ. સ. ૧૨૯૦ વિ. સં. ૧૨૪૬ નો વિજયનંદના ચરણસ્મારક સ્તંભનો લેખ. આ લેખનો પથ્થર રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે. તે લેખનો રચનાર ચમત્કારપુર (વડનગર) ના બ્રાહ્મણ સુન્નિગનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, પુ. ૫, અંક ૧, પૃ. ૮)

(૨૯) ઇ. સ. ૧૨૯૪ વિ. સં. ૧૩૫૦ નો વલ્લવાણી માધવવાવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં મુજરાતના છેલ્લા રાજા કરલુના પ્રધાન નાગરબ્રાહ્મણ માધવનું અને તેની બે સ્ત્રીઓના નામો છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૩૦) ઇ. સ. ૧૩૮૧ વિ. સં. ૧૪૩૭ નો જૂનાગઢના ગામ ધામજોળના કુંડોનો શિલાલેખ. આ લેખનો રચનાર આનંદપુરના નાગરબ્રાહ્મણ બાલુનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે (તેજ).

(૩૧) ઇ. સ. ૧૩૮૪ વિ. સં. ૧૪૪૦ નો જૂનાગઢ તાપાના ગામ બડલાની વાવનો શિલાલેખ. તે લેખમાં કહ્યું છે કે-નાગરબ્રાહ્મણ સોમના પૌત્ર મંત્રી ધાધની દીકરીઓ હાસ અને જસુએ પોતાના માતામહ જસુકર્ણના એક સાર તે વાવ બંધાવી. વંશાવલી નીચે પ્રમાણે.—

નાગર સોમચંદ્રગા

મંત્રી માધવચંદ્રનિઠા જસુકર્ણચંદ્રની.

મંત્રી ધાધ x કિલ્લા દેવી

હાસ અને જસુ ગાવનકળામાં બહુ કુશળ હતા.

(ત્રિમાસિક પુ. ૫, અ. ૧ પૃ. ૬-૧૦)

(૩૨) ઇ. સ. ૧૪૬૭ વિ. સં. ૧૫૨૩ નો જૂનાગઢના રેવતીકુંડનો શિલાલેખ લેખનો રચનાર વડનગરાલય તરફના ધાધણના પુત્ર મત્રી સિંહનો પુત્ર સ્થાપક હોતો એમ લખ્યું છે. (તેજ)

(૩૩) ઇ. સ. ૧૪૫૧ વિ. સં. ૧૫૦૭ ની સાક્ષમાં જૂનાગઢના વેદમૂર્તિ નામ બ્રાહ્મણ બ્હોરા જ્યાં કરે હરજીવન હસ્તક શાખામનસુત નામના પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રતમાં લખેલો મળકુર. સ. ૧૫૦૭ માં વૃદ્ધનગર (વડનગર) માં આ પુસ્તક લખાડે છે. (તેજ, પૃ. ૧૧)

(૩૪) ઇ. સ. ૧૪૮૦ વિ. સ. ૧૫૩૬ નો પોરબંદર તાબાના ગામ જોસાના આવેદાનો શિલાલેખ તેમાં લખ્યું છે કે પાદશાહ મહમદના રાજ્યમાં જોડવા વિક્રમ દિવસના વખતમાં જોસા ગામના નાગરવાસીયા સુરાના પુત્ર મુન્નલીએ આવેડો કરાવ્યો. (તેજ, પૃ. ૧૨)

(૩૫) ઇ. સ. ૧૬૨૬ વિ. સ. ૧૬૮૨ નો ઉલ્લખિની પાસે આવેલા રામપુરા ગામની નજદીકમાં ચંબલ નદીને કીનારે આવેલ કેદારેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ. આ મંદિર અમદાવાદના નાગરગૃહસ્થ નીલકંઠ મદનજી મહેતાએ મધાવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પૃ. ૬ અંક ૩ પૃ. ૧૦૬-૧૧૧)

(૩૬) ઇ. સ. ૧૮૨૦ વિ. સં. ૧૮૭૬ નો ભાવનગરના રાજ્યમાં આવેલ ગોપનાથ મહાદેવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગોપનાથના બ્રહ્મચારી નાનજીભાઈએ ભાવનગરના રાજા વિયમસિંહજી અને તેઓના દીવાન જીભાઈના વખતમાં મેડી બધાબાતું લખ્યું છે. મહુવાના નાગરગૃહસ્થ જીભાઈ રાધવજી ઇ. સ. ૧૮૧૬ થી ઇ. સ. ૧૮૨૧ સુધી ભાવનગરના રાજ્યના મુખ્ય દીવાન હતા.

(Bhavnagar Inscriptions pp. 170-તથા ત્રિમાસિક પૃ. ૧૨ અ. ૪ પૃ ૧૫૬)

સિહોરની પ્રાચીનતા.

લેખક — લામણાંકર ગૌરીશંકર સિહોરી.

હાલનું સિહોર:—

સિહોર કાઠિયાવાડના પૂર્વ છેડા પર આવેલા બાવનગરથી ૧૪ માઈલ પર કુમરની ખીણમાં વસેલું છે. હાલમાં તે બાવનગરના નામદાર મહાગળ સાહેબને તાબે વિદ્યા-કળાના આગળ વધેલું શહેર છે ખાસ કરીને વેદતની ચર્ચા અને કસારા તથા ખત્રીની (હાલ વગરે રમવા હાપવાની) કારીગરી માણસોનું ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. તે સિવાય કુદરતની કૃતિ ક્ષત્રવર તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવવાને સર્વત્ર પથરાઈ રહી છે. ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાએ કિંચા અને સીધા પહાડો. ચતુર્તુ સ્તરથી કરારી સન્માર્ગે પ્રેરવાને શહેર ઉપર ઝંખી રહ્યા છે. આખોને ઠંડક આપતી તે પરની વનસ્પતિ શુદ્ધ, ઔષધિ અને ફળો આપી મનુષ્યોને પરાપકારનો પાઠ શીખવે છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં નિર્મળ વહેલી ઐતમી નદી અને તે પર આવેલા આગાના વનમાંની કાંચલો પોતાના મધુર રવથી પાણી-મારીઓને પણ પ્રણયના મોખા મત્રો શીખવે છે, અને કુમર પરની વનસ્પતિ પોતાના ફળોથી બાળકોને લોભાવી તંદુરસ્ત અને મજબુત બનાવે છે. પત્થર કે ઇંટોના ચુનાર્થક મકાનો હંચા છતાં પહાડની તળેટીમાં હોઈ ઉચી નીચી જમીનમાં છે. બળરે સરકા અને વાકા પથ્થુ લાખા અને દેખાવદા છે. દુરમનોથી બચવાને પશ્ચિમ તરફના ખુલ્લા ભાગ પર તથા કુમરની માળીના ભાગ પર બાધેલા કાઠમાં ઉંચી ટેકરી પર બાધેલા કાઠાઓ અને તેમાંની કાંઈ મુરોપિયનથી નકામી થયેલી જગરજસ્ત તોપો પૂર્વના વીરત્વના કાળની અને અત્યારના હિંસક અને બચકર વાધને અને ગરીબ ધેઠાને સાથે પાણી પીવાડનાર ન્યાયી સિટન રાજ્યના સમયની સરખામણી કરાવે છે.

જુના કાળમાં સિહોર.

આ (સિહોર) રચળ જુના કાળથી (પુરાણના કાળથી) જુદા જુદા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પર આ રચળ સારસ્વત પુરાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. સારસ્વતપુરાના આસપાસના પ્રદેશને સારસ્વતદેશ કહેતા જેમ જમ્બુનિકૃત પાંડવાન્વ-મેધથી તથા શ્રીમદ્ભાગવતથી સાબીત થાય છે. તે વખત પછીનો ઇતિહાસ અંધારામાં હોવા છતાં છઠો સેકા શરૂ થતાં જોડેલે વલ્લભી રાજ્ય શરૂ થતાં પહેલા વિજયસેન ઉર્ફે સેનાપતિ બદાઈ આ રચળ પર (હાલ સિહોર છે ત્યાં) વિદરબા નામે શહેર વસાવ્યું હતું, જેમ રાસમાળાના કર્તા પથ્થુ સ્વીકારે છે. પરંતુ ચારસો વર્ષ પછી વિદરબાને રચળે સિંહપુર નજરે પડે છે.

સિંહપુરની સામાન્ય હકીકત.

સિંહપુર હાલના સિહોરથી દક્ષિણ બાજુએ હતું. હાલના સિહોરનો દક્ષિણ ભાગ તે સિંહપુરનો ઉત્તરનો ભાગ હતો સિંહપુરનો દક્ષિણ ભાગ રાણીના કુમરની તળેટીના ભાગમાં પથ્થે દૂર સુધી ગયેલો હતો. અને તેનાથી આગળ ખેતરો માટેની ખેડવા લાયક જમીન હતી. પૂર્વમાં હંચા અને સીધા આનાપટ્ટ પત્થરના કુમરની તળેટીના રાચનામ મહાદેવ

પાસે રામનાથપર હવું અને પશ્ચિમ તરફ ચૌતથી નદીના તીર લગભગ સિંહપુરની સીમાએ આવતો હતો.

આ શહેર મૂળરાજે ૧૦ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલું હતું તેથી ત્રાસ આપના લુટારો અને રાજ્યની સીમા વધારવા ઇચ્છતા રાજાઓ આ શહેરને બ્રાહ્મણોનું ધાર છેડતા નહિ છતાં વાધ અને સિંહોથી કુઝર બરપુર હોઈ તેનાથી બચવા સિંહપુરની આ બાજુએ કોટ બાંધેલો હતો. આ કોટનો પડી ગયેલો ભાગ અત્યારે પણ પાવામાં રૂપે દેખાય છે. સિંધરાજે આ શહેર માટે લેખ કરી આખી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કર્યો અને તેમના કંટલાકે વાપવરના બચથી કંઠાળી સિંહપુર છોડી ગુજરાતમાં વસવા જવાનું આજ્ઞા મારી હતી, તેથી સિંધરાજે તેઓને આજ્ઞાવળ મામ આપ્યું હતું.

આ શહેર નાજ પામ્યું તે વખતે તેના ઘેરાવો લગભગ ત્રણ માઈલનો હતો, અને 'જની' તથા 'રણા' અવટકના ઉદ્ભવબ્રાહ્મણોના કમળમાં બે ભાગે વહે ચાલેલું હતું રણાનો હતો (પાટી) સાતસૌરીની ટેકરીની આસપાસનો ભાગ હતો. અને જનીને હતો તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં હતો. જની ભેંકે નળગા તથા જોછા શ્રીમત હતા તથા રણા પૈસાદાર અને બળમાં મહીયાતા હતા શહેરમાં સાત મોટા બજારો હતા મકાને પત્થર, પાટી ઇંટો કે ધડેલા સફેદ પત્થરો વડે બાંધેલાં હતા ગૃહસ્થોના મકાનો ઇંટો અને ધડેલ પત્થરથી બાંધેલા હતા અત્યારે બીંતડું સંગ્રહી પણ ઉભું નથી, તેથી તે મકાનોનું ઉંચાઈ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ તેમના પાયા ઉપરથી સામાન્ય એક કે માળના મકાનો તેમાં હોય એમ લાગે છે.

બજારો કયા કયા ભાગ પર હતા તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ કોઈન ચોક્કસ જાણ હોવા રહેલ ભાગ પરથી અનુમાનો બાધી શકાય તેમ છે રામનાથની આસપાસની જગ્યા રામનાથપરાને નામે જાણખાતી હતી અને તેની પાસે એક મોટું બજાર હતું બ્રહ્મકુડના નહેરાને નામે અત્યારે જે ભાગ પ્રસિદ્ધ છે, તે સિંહપુરનું એક સાદું બજાર હશે અને તે કુઝરના પાણીથી ધસાતા ધસાતા અત્યારે નહેરાના રૂપમાં આવેલ માં શકાય છે. (અત્યારના સિંહોરમાં મામ વગેરે જે નહેરા છે એટલું જ નહિ પણ પરસીવ સાહેબે સિંહોરની શેરીઓ અને બજારો પત્થરથી બાંધી લેવાની શરૂઆત ન કરી હોત તે કુઝરમાંથી ધસી આવતું પાણી અત્યારની બજારો પરની દુકાનોને પાચમાલ કરી બજારો નહેરાના રૂપમાં ફેરવી નાખત.) આ બજારના પશ્ચિમ તરફના પાછળના ભાગમાં સુખના મહાદેવ નજદીક લુહારોની દુકાનો હતી. તેઓ લોહ માળવા વગેરેના કામમાં સારા કારીગર હશે એમ ત્યાંથી મળી આવતા લોહના કાટોડના જથ્થા પરથી તેમજ સાત શેરી મંડપના પત્થરો લોહથી જોડેલા છે તે પરથી કહી શકાય છે.

સિંહપુરમાં મુખ્ય ધર્મ શૈવ હશે, કારણ કે ત્યાં શિવના દેરાં ધણા છે, પરંતુ શિવાયે શક્તિની પણ ઉપાસના હોવી જોઈએ, એમ સાતસૌરીના મંડપના પત્થર પરના કે. કહાડેલા ત્રિશુળ પરથી કહેવું પડે છે.

અત્રેથી નીકળતા સિકાઓ મહમદ ગાદાના વખતના અને વલ્લભીવંશના વખતના છે. જુના સિંહોરના ખડેરાની માટી નવા અણતરના ઉપયોગમાં લેવાતી હોવાથી જુના શહેરના પાયાઓ પણ ખોદાઈ ગયા છે અને તેમાંથી સિકા વગેરે નીકળ્યા છે; પર

રચના દરબારનો ભાગ એક ન્હાની ટેકરી પર હતો તે હજી સુધી ખોદાયો હોય, કે વધારે પ્રસિદ્ધમાં આધ્યો હોય, એમ લાગતું નથી. વળી તે મજબુત જમીન પર હોય વરસાદથી ધોવાઈ જઈ પોતાના પેટમાં રહેલી સમૃદ્ધિ બતાવી દે તે પણ અશક્ય છે; તેથી તે ભાગ ખોદાયાથી કંઈક નવીન હાથ લાગશે, એમ આશા રહે છે.

સુખનાથ મહાદેવ અને સાત ચેરીનો મંડપ.

સિંહપુરના ઉત્તર દરવાજાની સામે અને રચના લતાની મધ્યમાં જવાળામુખીને મળતી તળાયાથી ૮૦૦ ફુટ ઉંચાઈની એક શિખાકૃતિની ટેકરી છે આ ટેકરીના શિખર પર પ્રથમથી બાંધેલ મંડપ છે. આ મંડપને અત્યારે સાતચેરીનો ચોરો કહેવામાં આવે છે. તેની લંબાઈ ૧૭૫ ફુટની અને પહોળાઈ પણ તેટલીજ છે. મંડપની દરેક બાજુ પર ચાર ચાર શાબલા છે; એટલે ચાર ખુણા પર ચાર અને તેની વચ્ચે દરેક બાજુએ બે શાબલા છે ખુણા પરના શાબલાઓથી ૩ ફુટ ૫ ઇંચ દૂર કોર ઉપર બીજા શાબલાઓ મુકવામાં આવ્યા છે, પરંતુ વચ્ચેના બે શાબલા વચ્ચેનું અંતર ૬ ફુટ ૧૦ ઇંચનું છે. મંડપના વચ્ચેના ભાગમાં ચાર સ્તંભો છે અને તે મંડપની કોર પરના વચ્ચેના શાબલાને સમાન્તર છે. એક જમીનથી ત્રણેક ફુટની ઉંચાઈએ છે, અને તેના પાણા લોહાની મજબુત જાડી પાટી વડે બેંદેલા અને કારીગરીવાળા છે. મંડપની અને શાબલાની ઉંચાઈ ૬ ફુટની છે શાબલા માટેની નીચેની કુંભી ૧ ફુટની ચોરસ અને કારીગરીવાળી છે. ઉપરની કુંભી એક ફુટની હોવા છતાં ચાર પાખડીવાળી અને કારીગરીથી ભરપૂર છે. ઉપર નીચેની કુંભીનો ભાગ બાહ્ય કરતાં શાબલાનો વચ્ચેનો ભાગ ચાર ફુટ લંબાઈના એકજ પ્રથમ પર ચોરસ અષ્ટકોણ અને ગોળ એવા ત્રણ ભાગોવાળો છે. શાબલા ઉપર પથ્થરની પાટડીઓ છે પાટડીના ઉપરના ભાગમાં ખુણાઓ ઉપર ચાર અને વચ્ચે એક એમ પાંચ પ્રથમથી દરેક ચોરસ હાકેલો છે.

આ મંડપ કયા સમયમાં બંધાયો હતો તે કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ સિંહોરી માતાના જીર્ણોદ્ધાર વખતે મળેલા પ્રથમની કારીગરી પરથી તથા તે વખતના અક્ષરોના મુશ્કેલ પરથી અનુમાન થાય છે કે સિંહોરી માતાનું મૂળ દેર અને સાતચેરીનો મંડપ સમ-ભગ એકજ સૈકામાં બંધાયા હશે, અને તે કદાચ વલ્લભી વખતના પણ હોય.

“રાસમાળા” વગેરેમાં આ મંડપને ચોરો કહી ત્યાં ન્યાય મુકવતા અને સભાઓ ભરતા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે નીચેના કારણો વિચારતા અસંભવિત દેખાય છે.

૧ ન્યાય આપવામાં તથા સભાઓ ભરવામાં વૃદ્ધ પુરૂષોની જગત્વ ગણાતી હતી. પરંતુ આવી ૮૦૦ ફુટ ઉંચાઈની દિવાની શિખાના જેવી સીધા ઢોળાવવાળી જાડી ટેકરી પર વૃદ્ધો જઈ ન્યાય આપે, સભાઓ ભરે કે નવરાજનો વખત ગાળે એ અસંભવિત છે; માટે તે ચોરો નહિ હોય.

૨ ન્યાય આપવાનું સ્થાન ૬ સભાઓ ભરવાનું સ્થાન વિસ્તારવાળું હોવું જોઈએ કે જેમાં ઘણા માણસો સહેલાઈથી બેસી શકે પરંતુ આ ભાગમાં તો વીસ માણસો પણ જૂઠ્ઠાથી બેસી શકે તેમ નથી.

૩ સભાનું મકાન એવું હોવું જોઈએ કે મંડપમાં બેઠેલા માણસો એક બીજાને દેખી શકે; પરંતુ આ મંડપ મધ્યેના જાડા ચોરસ શાબલાઓ આ મુશ્કેલી જીભી કરે છે.

૪ સાતશેરીના મંડપ જેવી ઊંચી જગ્યા પર ચોરો રાખ્યો હોય તો સિંહપુર તમામ ધરો અમર્યાદિત બને

૫ સાતશેરીના ચોરામા કિયાળા, બિનાળા કે ચોમાસાથી બચવાને કંઈ સાધન નથી ઉપરના કારણથી અનુમાન થાય છે કે સાતશેરીના મંડપ સભા ભરવાને કે ન્યાય આપવાને માટે હશે નહિ, પરંતુ કોઈ ખીજા ઉદ્દેશથી આવી ઊંચી ટેકરી પર બાંધવા આવ્યો હશે

જુના વખતમાં ગામની સભાળ રાખવાને ગામની ચોતરફ નજર પડે એવી ઊંચી ટેકરી પર માણસ રાખવામા આવતું હતું. આ માણસ ચોતરફ ધ્યાન રાખતો હતો. આ કોઈ ઘાડપાડું વગેરેનું ટાળુ આવતું દેખતો કે પોતાનો બચસૂચક ટોલ વગાડી ગાળ જાહેર કરતો હતો. તેથી અનુમાન થાય છે કે આવા માણસને માટે ગામની સભાળ ખવડું સ્થળ હોય તો તે સંભવિત છે. ઉપરાંત જુવાનીઆઓ કે અન્ય ફરવા જ નિમિત્તે કે સુશિસૌધ્ય જોવાને સાત શેરીની ટેકરી પર ચઢતા હોય એમ આ જાહેર નાશના કારણથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ન્યાય આપવાનું કાર્ય તો બંને દરબારોના સર્વ મંડપમાજી થતું હતું એમ ત્રણ ધારવું છે.

આ ટેકરીના તળેટીના ભાગમા સુખનાથ નામના મહાદેવ છે પરંતુ તેનું અસલ સિંહપુરના નાશ સાથેજ નાશ પામ્યું હોય છે, દેરાનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે, પરંતુ અંતરું ક્ષિત્ર અને હનુમાનની મૂર્તિ પ્રાચીન છે અને તે કદમા મોટા છે. આ દેરા પાસેના ભાગમા પાળીઆઓ છે, તે દેવનામરી લિપિથી અંકિત છે, પરંતુ ધસાએલ હોવા તેના અક્ષરો વાંચી શકાય તેમ નથી.

રણાનો અને જાનીનો દરબારગઢ.

સાતશેરીના મંડપથી દક્ષિણે રાણીયા ડુંગર અને સાતશેરીની ટેકરી વચ્ચે સી કીટીઆ એક ન્હાની ટેકરી પર રણાનો દરબારગઢ હતો. હાલ તેનું એક બી તકુ ઉજી નાં પરંતુ પાયામા આખા મકાનનું પ્લાન જેવું ને તેવું તૈયાર છે. આ દરબારગઢમા વીજ તેથી વધારે ખડો હતો અને તે પાછી છંટાથી અને સફેદ ધડાઉ પત્થરના ચોસલાથી બંધાયેલો હતો. મકાનની ઉંચાઈ કેટલી હતી તેનું ચોક્કસ માપ તો કહી શકાય તેમ નથી પણ પાયા તરફ અને તેના ખડો તરફ દૃષ્ટિ કરતા તે એક કે બે માળનું હતું એમ અમાન થાય છે. આ દરબાર-વાસની ફરતો ગઢ હતો, અને તેમા દરવાજા પાસે રક્ષકે રહેવાનો એક ન્હાનો ખંડ ગઢને લાગેલો હતો. રણાનો દરબારગઢ રણાની પાટીની મંદિરા હતો; અને અંદરના એક વિશાળ ખંડમા તેઓ સભાઓ ભરતા અને ન્યાય ચુકાવ પરંતુ હાલના જેવા ન્યાય આપવાના પ્રસંગો તે વખતે હમેશા લાગુ રહેતા નહિ.

રણાના દરબાર-ગઢથી વાચબ કોણમા બ્રહ્મકુલ પાસેની ઉંચી ટેકરી પર જાનીનો દરબારગઢ હતો, આ દરબારનો વિસ્તાર રણાના દરબારગઢ જેટલોજ હતો, પરંતુ રણા દરબારગઢ જેટલો ભવ્ય અને મજબૂત ન હતો. (આ પરથી અને સિંહપુરના નાશ કારણ પરથી રણા બ્રહ્મણે કરતા જાની બ્રહ્મણે નમળા હતા એમ અનુમાન થાય છે. રણાનો દરબાર મજબૂત ટેકરી પર હોઈ તેના પાયા જેવા ને તેવા છે, ત્યારે જાનીનો દરબાર ચોટ્ટી જમીનમા હોઈ તેના પાયાનો કેટલોક ભાગ વિખરાઈ ગયો છે, અને કેટલે ભાગ છે; પરંતુ જાનીના દરબારનો પ્લાન દોરવો એ મુશ્કેલીનું કામ છે. રણાનો દરબાર

તેની પાટીના મધ્યમાં હતો, ત્યારે જાનીનો દરગાર જાનીની અને રણાની પાટીના સીમાક્ષ પર હતો. હાથ જે ભાગ બહારકુંડા નહેરાને નામે જોખખાવ છે, તે જાનીની પાટીમાં એક મોટું બળર હતું.

જોડનાથ મહાદેવ.

આ દેરાનો જીર્ણોદ્ધાર હમણાજ થયો છે તે પહેલાંનું દેરું સિંહપુરના નાથ સાથે નાથ થયેલ હાથે છે. અને તેથી તે મહાદેવની સ્થાપનાનો લેખ મળી શક્યો નથી. તેમનું મૂળ નામ શુ—એ હતું. પરંતુ એકજ શાગમાં મહાદેવના જે લિખ સાથે હોય તેને હાથમાં તો જોડનાથ મહાદેવ કહેવામાં આવે છે. અહિંના તમામ જીવ સિદ્ધિલિંગો મોટા કદના જોવામાં આવે છે. આ મહાદેવની નજદીકમાં એક ધણો પહોળો અને ઉંડો બાવેલો કુવો હાથ લાગ્યો છે. કદાચ આ જગો વલ્લભી વખતની હોય એમ પણ અનુમાન થાય છે.

બહારકુંડા.

આ કુંડ નવા સિંહોરની દક્ષિણ બાજુપર અને જાનીના દરગારમધ્યે પશ્ચિમમાં આ વેલો છે. તેના પર દેટલાએક ફેરફારો થવા છતાં તે કુંડ પુરાણના સમયનો છે, એમ સાબીત થયું છે. કૃતિસ્વર નર્મદાજી કરભાઈ કે જેની સાહિત્યસેવા માટે મુજરાત રજાએકું છે, તે પોતે “કાઠીઆવાડ સર્વ સંગ્રહ” માં આ કુંડના સમયમાં લખે છે કે:—“૨૪ પુરાણમાં લખેલ છે કે જે બ્રાહ્મણ જોમાં (બહારકુંડા) નાહી નીલકંઠેશ્વરની મધ્યાધી પૂજા કરે છે તે વાક્યતુર ને વિદ્યાનુ અને, ને તેના કૈલાસમાં વાસો થાય.” આ કુંડ સિંધરાજના વખતમાં એક ન્હાના સરખા તલાવડાના રૂપમાં આવી ગયો હતો. આ તલાવડાના રૂપમાં આવી ગયેલા કુંડના પાણીથી હાથ ધમ ધોતા સિંધરાજના કોદમાં કાપડો થયો. તેથી સિંધરાજને તે કુંડ સમરાવવો શરૂ કર્યો; પરંતુ તેમના મરણ પછી તે કામ બાકી રહ્યું. કેટલાક વર્ષો આલા જતા આવનમરના ઠાકોર સાહેબની આગ્રાથી તે કુંડ પૂરો થયો. પરંતુ સિંધરાજને કરાવેલ કામ અને ત્યાર પછીનું કામ દેખાવમાં એક સરખું હોવા છતાં સિંધરાજને કરાવેલ થોડું પણ મજબુત કામ તરી નીકળે તેવું છે.

આ કુંડનો આકાર ચોરસ છે. અને તેની આસપાસ ચારે બાજુએ દુરગ અને ઉપર અગાશીઓ છે. આ દુરગથી વચ્ચે અને ન્હાવા આવનારનું ઠાક તાપ કે વરસાદથી રક્ષણ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ કુંડની યોગમાં વધારો થાય છે. કુંડની પાસ ૮૪ કુંડની અને પહોળાઈ પણ તેટલીજ છે. કુંડની ચારે બાજુએ પમણીયા છે અને વચ્ચે વચ્ચે પસ્તાર (પાટ) છે. પસ્તારનો પડોગાઈ અને ઉચાડ ૬૫૫૫ ફુટની છે. આવી જ પડોને અંતે ૨૨૫૫ ફુટ ચોરસનો એક ભાગ આવે છે અને તેની મધ્યમાં ૧૩૫૫ ફુટ ચોરસનો એક કુવો છે; પરંતુ દુબાગના પ્રતાપેજ આ કુવાનું દર્જન થાય છે. કુવાના પાંચર બળ-જીવ અને સફેદ છે, અને તેના ઉપર સિંધરાજ જન્મસિંહનું નામ અને દોરડાના વાદ નજરે પડે છે, તેથી અનુમાન લેવાય છે કે સિંધરાજના બહુરા રહેલા કામ પછી સિંહપુરના લોકોએ આ કુવાના પાણીને દુબાગના વખતમાં ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે સંભવિત છે. આ કુંડના દરેક પમણીયા નીચે જોખલામાં હિંદુ કાંરીમરના હાથથી અનેલા પૂતળા મુકવામાં આવ્યા છે. જીનામકોનો રેવતીકુંડ આ કુંડથી ન્હાનો, દેખાવમાં ઉચ્ચતો અને અસ્વસ્થ પાણીવાળો હોવા છતાં લગભગ મળતો આવે છે. આ કુંડનું પાણી સ્વચ્છ રહે છે.

અને તેમાં ન્હાવા સારૂ બહારમાંથી ધણી લોકો આવે છે, પરંતુ ખરી કંઠ તો બાહરની અમાસના મેળા પરજ હોય છે.

ગૌતમકુંડ અને ગૌતમેશ્વર મહાદેવ.

સિંહપુરની તેમજ સિંહોરની પશ્ચિમ દિશાએ ગૌતમી નામની નદી છે. આ નદીનું મૂળ દક્ષિણે માધલ હોવા છતાં દુષ્કાળના વરસ સિવાય તેમાં હંમેશા પાણી વહે છે. સિંહપુરના નૈઋત્ય કોણ પર નદીના મધ્ય ભાગમાં ગૌતમકુંડ નામનો એક વહેતો કુંડ છે. આ કુંડ પ્રથમ પત્થરોમાં કોરી કઠાડેલો કે કુદરતથી બનેલો હશે, પરંતુ પાછળથી માણસોએ ન્હાવાધોવાની સગવડ ખાતર થોડો ભાગ બાંધ્યો દેખાય છે અગ્નિ ખુણાથી વાયબ્ય ખુણામાં આ કુંડની લાખ છે, અને નૈઋત્યથી ઇશ્વાનમાં તેની પહોળાઈ છે. દક્ષિણ તરફથી કુંડમાં પાણી આવે છે અને પશ્ચિમ તરફથી નદીમાં ચાલુ જાય છે અહિંથી થોડે દૂર હુમરમાં કોરી કઠાડેલું એક મહાદેવનું દેર છે તેને ગૌતમેશ્વરમહાદેવ કહે છે. આ દેરાની લાખ અને પહોળાઈ ૧૮ ફુટની છે અને તેના ઉપર હાલમાં અમાસી બાંધવામાં આવી છે. તથા આસપાસ ચોટીદારોને અને બાવાજીને રહેવા તથા સાધુબ્રાહ્મણને ઉતરવા ઝોરડાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે ધણી ખરા ગ્રંથાળુ લોકો ન્હાવા અને મહાદેવનાં દર્શન કરવા અહીં હંમેશા આવે છે. પરંતુ આવશ્યકતામાં ધણીજ બીડ થાય છે. જન્માષ્ટમીનો અહિં મેળો ભરાય છે અને તે વખતે આસપાસના દક્ષિણે આડ ઉપરના માણસો પણ આવે છે.

આ કુંડની ઉત્પત્તિ વિષે લોકલેણી એવી છે કે—અહિં ગૌતમજીવિના આશ્રમ હતો. આ મહાદેવની અને કુંડની સ્થાપના ગૌતમજીવિએ પોતે કરેલી છે. એક વખત ઉપરાડપર સાત દુકળો પડ્યા હતા, તે વખતે આસપાસના લોકોનું દુઃખ મટાડવા ખાતર ગૌતમે એક ખાડો બનાવી, તેમાં વરણતુ આવાહન કર્યું હતું. તેથી આ કુંડ બન્યો છે, અને તેમાં પાણી સુકાતું નથી. ગમે તેમ હો પરંતુ કુંડ વિષેના જે ત્રણ સત્યો લોકો બતાવે છે, તે વિચારવા જોવા છે.

૧ દુષ્કાળના વખતમાં કુંડના ઉપરના ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે કુંડનું તળીયું ઉડુ નહિ હોવા છતાં તેમાં કેડ સુધી કે તેથી વધારે પાણી રહે છે.

૨ નદીમાં પાણી આવે છે ત્યારે દક્ષિણ દિશામાંથી રેતી અને પાણી તણાઈ આવે છે, તે કુંડના ઉત્તરના કાંઠા ઉપર આવેલી ન્હાની ટેકરી સાથે અલગાઈ કુંડ પુરાઈ જવો જોઈએ; કારણ કે કુંડનો ઉત્તરનો કાંઠો તે ટેકરીજ છે, તથા પાણીને જવાનો માર્ગ પશ્ચિમમાં છે.

૩ કુંડની ઉંડાઈ હંમેશા પાંચથી છ ફુટનોજ રહે છે,

દયાનંદ ચૌગેંદ્રની ગુફા.

ગૌતમકુંડની ઉત્તર બાજુ પર આવેલી ન્હાની ટેકરી પર અત્રેના સંન્યસ્ત ગ્રંથજી કરેલ બ્રાહ્મણ દયાનંદચૌગેંદ્રે આ ગુફાઓ બંધાવી છે. આ ગુફા હુમરમાં તથા નદીના તટ પર હોઈ બહુ રમણીય અને મહાત્માઓને રહેવા ચોગ્ય છે ગુફા ઉપર બેઠકો અને અમાસીઓ બનાવી છે, તે તથા ગુફાઓના જુદા જુદા ખડો અને મહાદેવનો કોરી કઠાડેલી ન્હાની ગુફા જોવા ચોગ્ય છે.

ધારનાથ મહાદેવ.

ગૌતમકુડથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પશ્ચિમ તટપર ધારનાથ મહાદેવ આવેલ છે આ મહાદેવ પુરાતની છે અને તે એક ન્હાની ધાર પર હોવાથી હાલ ને ધારનાથ મહાદેવને નામે ઝોળખવામાં આવે છે.

ધારનાથમહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર એક મુમુક્ષુ વસતા ગૃહસ્થે કર્યો છે. તેમણે નદી વચ્ચે ૧૬ ફુટ બધાવ્યો છે, પરંતુ આ ઠેકાણે નદીનું પાણી દક્ષિણથી ઉતરતા સીધું જવા છતાં દીના પુરથી આ ૬૬ પુરાત જાય છે.

ભૂતનાથ મહાદેવ અને પંદરસો વર્ષથી શરૂ રહેલું રમસાન

ધારનાથમહાદેવથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પૂર્વ કિનારા પર ભૂતનાથમહાદેવનું દેરૂં અને રમસાન આવે છે મહાદેવનું લિંગ જીનું છે તેથી, મહાદેવના ૧૧મ પરથી, સિદ્ધપુરને આ ભાગ લગતો હોવાથી, અને કેટલીક કહેણી ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કે જીનું સિદ્ધારના વખતમાં પણ આ ભાગજ રમસાન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતો હતો. હાલ આ રમસાનમાં અત્રેના કપોળ ગૃહસ્થ મહેતા જામજી ભીમજીએ છપર બનાવવાની માગ્યુ છે તે મોજુદ છે, અને અત્યારના હિંદુ લોકો તેમ ભાગને રમસાન તરીકે ઉપયોગમાં લે છે.

સિદ્ધારના કિલ્લો અને સુરકાનો દરવાજો.

ભૂતનાથ મહાદેવથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પૂર્વ કાંઠા પર કિલ્લો અને દરવાજો આવે છે. આ કિલ્લો નવું સિદ્ધાર વસ્ત્રા પછી પશ્ચિમના ખુલા ભાગ પર અને કુંગરના ભાગની ચાળીમાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે આ કિલ્લાને ૧૫મી જુલાઈ ૧૯૨૧ના રોજ પાકવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધારના નેતૃત્વ હેઠળ પર એક રવાજો છે, તેને સુરકાનો દરવાજો કહેવામાં આવે છે. આ દરવાજાની બેડ બાજુએ જુલાઈ ૧૯૨૧ના રોજ પાકવામાં છે, અને તેમાં અત્યારે પણ નકામી કરી ચૂકેલી તોપો પડી છે. હિંદુતાન પર આવવાને જેમ વાયબ્રેકોણ એકજ નાકું છે, તેમ સિદ્ધાર પર પરદેશીઓને ૧૬૧ આવવા આ એકજ દિશા ખાલી છે, અને તેથી દરવાજાની અને નદીની સામેના ૧૬૧ મેદાનમાં પગેશીઓ પકાવ નાખી સિદ્ધાર સર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા

પરદેશીઓના હુમલા અને સિદ્ધારના સિંહા—સંગ્રામ પહેલો.

જિવાજીનો પુત્ર કાકુ સત્તાગા રાજ્ય કરતો હતા ત્યારે તેણે કતાજી કદમ આડે અને પિલાજી ગાયકવાડને મોટી મોટી જગીર ઇનામમાં આપવાનું ચોક્કસ વચન આપી સૈરાજી સ્થાપને મોકલ્યા હતા. તેઓએ સિદ્ધારથી બે માક દૂર સુરકાના દરવાજા સામે પકાવ નાખી ૧૧૫૦૦૦૦૦૦ પહેલાં આવસિ હજીને લકાઈનું કહેણ કહાવ્યું પરંતુ સિદ્ધપુરના સિંહો સાથે ૧૬૧ કતાજી અને પિલાજી નામી છુટ્યા.

સંગ્રામ બીજો.

પેશવાના મુખ્ય જિવારામ ગાર્ગીએ ૧૭૮૫ માં સિદ્ધાર પાસે પકાવ નાખી મહારાજા આવસિ હજી પાસે ૧૦ મણી ખંડણી માગી, તેથી કોઈ ભરાઈ ઠાકોર વખતસિંહજીએ ૧૬૬૨ની ભારે તૈયારી કરવા માડી. આથી તથા કુંગરી કિલ્લામાં રહેલા માથુસેને મેદાનમાં હેલ પોતે નહિ પહેલે એમ ધારી તે લોકોનાં મોઝા; પણ ઠાકોર વખતસિંહજીએ તેની

પાછળ પડી ત્યાંથી પથ્થુ નસાડ્યો હતો. જિવરામ ગાદીને માટે કહેવાતી કહેવત (“ શિવા-
રામ ગાદીને જ્યાં પડ્યો ત્યાં જો માસને બાર દિ. ”) મહારાજ વખતસિંહજીએ ખોટી
પાડી તે ગોઠિયોની અમર કીર્તિ મણાવ

સ આમ ત્રીજો.

પેશવાની નબળાઇના સુમાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા ત્યારે ગાયકવાડે પોતાના અનિત્ય
સરદાર બાબાજીને (જેના નામ પરથી બાબાશાહી રૂપિયો કહેવાય છે તે.) ખડ્છી
ઉપરાવવા મોકલ્યો હતો. તેણે બાબા સોરઠને કહી વખતસિંહજી મહારાજને કહ્યું કે તમે
ધણે મુલક જીએ છે માટે તેના પ્રમાણના ખડ્છી મોકલો, નહિતો તમારો મુલક પામનાક
કરી ખડ્છી કઢાવીશ. બાબી, ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ઠાકોર વખતસિંહજીએ પોતાનું લશ્કર
લખને સિહોર આવ્યા અને ફરવાળ બંધ કર્યા (કારણ કે બાબાનું તૈન્ય ધણું હતું એટલું
જ નહિ પણ અનિત્ય હતું.) બંદૂકો વાગાને મઢની રમ પર ગોઠી દીધા અને કોઠાઓમાંથી
તોપો કાઢ કરાવી. બાબો પણ કાચો પોચો ન હતો. તેણે વખતસિંહજીના આવ્યા મારાની
ફરકાર ન કરતા કિસ્સો તોડવાની પેરવીઓ કરવા માડી, પણ તેની પેરવી અમલના આવતા
પહેલા મહારાજ વખતસિંહજીએ કોઠાઓમાં ન્હાની તોપોને બદલે મોટી તોપો મઢાવી અને
તે બાબાજીના લશ્કર ઉપર કાઢ કરી બાબાજીએ ગોલદાજને મારવા ખાતર તોપનું
ગો કોઠા માહેની તોપ તરફ ફેર્યું, આ તોપ તેના પાસેની બધી તોપોમાં જગરી હતી અને
તે એકજ તોપથી પોતાનું ધાર્યું સિદ્ધ થયેલું જોવા ઉત્સુક હતો. પરંતુ મહારાજ વખત-
સિંહજીના હોંશિયાર ગોલદાજે પોતાની તોપ પેશવાની તોપના નાજમાના છોડી તેથી
પેશવાની તોપ ફાટી અને તેનું લશ્કર જમરાયુ ઠાકોર વખતસિંહજીએ સમય વરતી બીજે
રસ્તે બાબાના લશ્કરને ઘેર્યું તેથી તેને પામ માસ સુધીની મોટી ખુશી પછી પુરેપુરી
ખડ્છી મળ્યાની પહેલાં લખી આપી પડી. આ સમયમાં એક દોહો કહેવાય છે કે—
“ બાબા તારી બકરીનો કોપ ન ઝાંચે કાન, બરી સોતો ખાઈ ગયો બડવી વાળો બાણ. ”
આ પરથી જણાય છે કે બડવી નામના નામનો બાણ ખાચર કાંઈ બહાદુર માણસ હશે;
અને તે ઠાકોરના લશ્કરમાં આમળ પડેનો બામ લેતો હશે.

સિહોરી માતાનું દેર.

નવા સિહોરની ઉત્તર તરફના ઉચ્ચા ડુંગરના એક જિખર પર આ દેર આવેલું છે
આ સ્થળ પણ જુનું હોય એમ લાગે છે. મિઠાની માતાનો જીર્ણોદ્ધાર કરતા ત્યાંથી જે
પત્થર મળી આવ્યો છે તે સાત શેરીના મઢને મળેલો પથ્થર છે, અને તે પાણી પર
‘ માડ દેવી ’ એમ દેવનામરી ત્રિપિઞ્જ નામ લખેલું છે. બાબી જેનો ડેવનું દેરે માની હાથ
કરવા માગતા હતા, પરંતુ તેમ બન્યું નથી. હાલ તો તે સિહોરીમાતાના નામથી જોળ
ખાય છે. અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજીએ કરાવ્યો છે. સિહો-
રનું બાળક હોય તે પરણ્યા પછી તુરત ત્યાં દર્શન કરવાને સજ્જે જાય છે; અને પતિ
પત્નીમાંથી જે પ્રથમ ઉતરે તેનું ઘરમાં વિશેષ અગ્રણ્ય થવાનો વહેમ મનાતો હોવાથી
ઉતરવામાં ઉતાવળ કરી કેટલાક તો નવીન ગૃહસ્થ સારમાં પ્રવેશ દરતાજ ઉચ્ચા અને પગ-
થીઆ વગરના ડુંગર પરથી કહી અસુરપક્ષની સેવા માગે છે, આ દેવીની સ્થાપના
ક્યારે થઈ હશે તે કહેવાય તેમ નથી. તો પણ માડદેવીનું નામ અમકાવે છે કે તે જગો
કદાચ “ વણબી ” વખતની પણ હોય.

ઠાકરદાર.

સિહોરની મધ્યમાના ઠાકરદાર ગ્રાહેની મોરલીધરની મૂર્તિ પ્રાચીન છે. એ મૂર્તિના સબધમાં કહેવાય છે કે આવનમરના મહારાજના પૂર્વે સેજકજીને ખેરમઠમાંથી નીકળવું પડ્યું ત્યારે તેમણે પોતાના છપ્પદેવ મોરલીધરજીનું સિદ્ધાસન રચા ગ્રાહેની પોતાની સાથે લીધું હતું. એક રાત્રે છપ્પદેવ મોરલીધરજીએ મહારાજ સેજકજીના સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે ભા આગળ મારા રથનું પેડું અટકે ત્યાં તું અટકી જાજે. તેથી મહારાજ સેજકજી જે ઠેકાણે રથ અટક્યો હતો, ત્યાં સેજકપુર વસાવીને રહ્યા હતા. પરંતુ તે વચ્ચેની માદી સિહોરમાં ગતા સિહોરના ઠાકરદારમાં તે મોરલીધરજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, એમ ત્યાંના બાવાજી કહેતા હતા.

જીનું તોપખાનું.

ઠાકરદારથી આગળ ચાલતા (સિહોર રાજધાનીનું નગર હતું તે વખતના) જીના તોપખાનાની જગો આવે છે. આ રથને પહેલા તોપો અને ફાર જોળા રાખવામાં આવતો હતો, પરંતુ અત્યારે તે નીચેના ભાગમાં ચાકમાર્કિટ છે, અને ઉપરના ભાગમાં શુભરાત્રી આચનિશાળ બેસે છે. “સાપ ગયા અને લાંસોટા રહ્યા” તે કહેવત પ્રમાણે અત્યારે પણ તે નિશાળને તોપખાનાની નિશાળ કહી લોકો શૂતકાળનું સ્મરણ કરાવે છે. અત્યારે ત્યાં મંજા અને જમના નામની બમ્બર પણ નક્કી કરાયેલી તોપો એક ખૂણમાં પડી છે.

રાજનાથ મહાદેવ.

જીના તોપખાના પાસેથી આગળ ચાલતા થોડે દૂર રાજનાથ મહાદેવ આવે છે. આ મહાદેવ ધણી પ્રાચીન છે, જે વખતે સિહોરનો જન્મ પણ નહોતો. તે વખતે સિંહપુર (જીના સિહોર) ના ઉત્તર છેડા પર ખુસ્લા મેદાનમાં આ મહાદેવનું દેરું અને તેની પાસે એક જખર-જરત વાવ હતી કે જે વાવના પગથીઆ ૫૦ ફૂટથી દૂર ગયેલા છે. આ વાવ રાજનાથ મહાદેવના દેરનો શુભોદ્ધાર ગતા હાથ લાગી છે. અને અત્યારે તેને કુવાના રૂપમાં રાખવામાં આવી છે.

સિંહપુરના નાશનું કારણ.

“રાસમાળા” ના કર્તા વગેરે સિંહપુરના નાશનું કારણ કહેતા લખે છે કે:—જનનો બાહ્યાણી રૂપાળી કન્યા ત્યુદને આપી હતી. તે એક સમયે પોતાના ધણીના ધરમાં વલોણું કરતી હતી, તે વેળા તેણીએ માથે નહિ ઝોડના ચોટલો છૂટી ચૂક્યો હતો આ વખતે કેટલાક બાહ્યાણી સાતસૌરીના ચોરામાં એ મેર દેખાય એવી જગો પર બેસા હતા. તેમાં પેલી કીનો ધણી પણ હતો. પણ એક બાહ્યાણીને જોવામાં તે આંખો નહિ, એટલે બોલી ઉઠ્યો કે આપણે પેલી બાહ્યાણીને દેખાએ છીએ, તેણે તે માથે ઝોડતી નથી. જેનો ધણી હીજડો હોય તેની બાહ્યાણી આવી નિર્દોષ હોય. આ સામળી પેલી કીનો ધણીને હાડોહાડ લાગી મધ અને ઘેર જઈ તેનો ચોટલો અને નાક કાપી નાખ્યા; આથી કરી જની અને રણુ વચ્ચે લક્ષ્મણ ઘણ સિહોરનો નાશ થયો. પરંતુ આ વાતમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર કેટલાક કારણો નીચે પ્રમાણે ઉપસ્થિત થાય છે.

૧ વલોણનો વખત ધણે ભાગે પ્રાતઃકાળમાં હોય છે. પરંતુ તે વખતે બીજાણ નિત્યકર્મથી પરવારી ચોરામાં ભેસવાને નવરા હોય એ અશક્ય.

૨ વીજ માણસો પણ સહેલાઈથી ન ભેસી શકે તેવા ન્હાના ભાગમાં સાથે બેઠેલા ખાનો કોઈ માણસ ન દેખાય એ બનવું અશક્ય છે.

૩ “આપણે દેખીએ છીએ તો પણ માથે ઝોડતી નથી” આ કંઈ સ્ત્રીનો શુંહો કહેવાય નહિ તેથી આવો આશ્વેષ કોઈ પણ માણસ કરે નહિ. તેમજ આવી ક્ષુદ્ર વાખત માટે તેના ભાઈદાને હીજડો પણ કહે નહિ. ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ જાણુમ પડે છે કે મૂળવાતમાં કંઈ ફેરફાર થઈ ઉપરની વાત ધડાઈ છે. મૂળ વાત નીચે પ્રમાણે હોવી જોઈએ.

કોઈ નવીન પરોણાને પ્રાતઃકાળનું રમણીય દૃશ્ય અને ડુંગરની ખીણમાં પથરાયેલ શહેરનો દેખાવ દેખાડવાને કેટલાંએક યુવકો સાતસૌરીના મઠપ ઉપર લઈ ગયા ત્યાંથી જોતાં જોતાં છાસ કરતી પેલી આઈને જોઈ પેલા નવીન યુવક પરોણાએ તેના શરીરના કેટલાક ભાગની અયોગ્ય દીક્ષ કરી; પરંતુ તેમને ખબર નહોતી કે તે અશ્લેષ પતિ પોતાના જોગખીતા મિત્રની સાથેજ છે. પેલી સ્ત્રીના પતિને તુરંતજ લાગી આવ્યું કે—માર્ચા દરમિયાન શત્રુ. અને તેથી પોતાની સ્ત્રીનું નાક અને ચોરસો કાપી નાખ્યા. બાઈ તેને પીયર મૂક અને આવા ભય કર વેષમાં પોતાની દીકરીને જોઈ જાનીને કોઈ ચડી આવવાથી રણુ સાથે લડવા મથા “કણ્યાનું મો કાળુ.” તે કહેવત પ્રમાણે કણ્ડો વધી પડ્યો, હથી-આરો ચમકવા લાગ્યા અને ઘોડીની નદીઓ ચાલવા લાગી. કહેવાય છે કે આ વખતે સવામણુ જનોઈએ ઉતરી હતી.

આમ અદાવત થવાથી અને જાનીઓ નબળા હોવાથી ઉમરાળાના ઠાકોર વિસાજી ગોહેલની મદદ માગવા ગયા. પરંતુ રણુને ખબર પડતાજ તે મનરામાં અને ગારીયાધારના ઠાકોરને સિહોર વગેરે બાર ગામ આપી દેવા ઠરાવી એકદમ પોતાની મદદ બોલાવી લાભ્યા, અને લડાઈ શરૂ થઈ. પરંતુ ગારીયાધારના ઠાકોરના માણસો રસોઈમાં રોકાએલા બૂખ્યા હોવાથી લડી શક્યા નહિ, તેથી રાધેલ ખીચડીના ચરમા ધૂળ નાખી નાસી ગયા ઠાકોર વિસાજીએ સિહપુર હાથ કરી આજ્ઞાણના ઝમકાને અંત આણ્યો.

આ રીતે રણુ આજ્ઞાણને નાસી જતા બચેલા જાનીઓને અને ખીજ આજ્ઞાણને પોતાને ઉપયોગ પુરતી જમીન ખેડવા રાખી બાકીના સિહપુર વગેરે બાર ગામ ઉમરાળાના ઠાકોર વિસાજીને આપ્યા તેથી વિસાજીએ સિહપુરથી ઉત્તરમાં નવું શહેર સિહોર વસાવી સિહપુરની પ્રજાને સુખી કરી થોડા વખત પછી ગોહેલોએ ઉમરાળેથી ગાદી બદલી સિહોરમાં કરી તે વખતનો બધાવેલ રાજમહેલ જોવા જવો છે, તેના એક ઝોરડાની બી'તો ઉપર ચિત્રમય લિપિથી ગોહેલોના ઇતિહાસ ચિતરવામાં આવ્યો છે. તે જોવા લાયક છે.

હિન્દુઓના તરેહવાર રીતિરિવાજો.

[હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો એકઠા કરી તે ઉપરથી દેશનો ઇતિહાસ ઉપ-
જની કાઢવામાં અજગ સામર્થ્ય બતાવનાર પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના નામથી હિંદનો
ઇતિહાસ જાણનાર દરેક જણ પરિચિત છે. એમના જૂના પત્રો, લેખો વગેરેનો એક નાનો
સમૂહ હમણાં મળી આવ્યો છે જેમાં તેમણે ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૧ ની સાલમાં હિંદના
જુદા જુદા ભાગોમાં મુસાફરી કરતા લોકાચારના જુદાજુદા રિવાજો નોંધેલા તેનું એક
ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું જણાય છે. આચારની રૂઢીઓ દેશના જુદાજુદા ભાગમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે
છે, તેનું એમાં સાઈ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. હમણાં હમણાં સમાજ શાસ્ત્ર (Sociology)
ના વિષય ઉપર ધણું ધ્યાન ખેંચાયું છે, તેવે વખતે આ નિબંધના ટિપ્પણો એ વિષયના
અભ્યાસકોને ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશાથી આ પરિવ્રજ આમળ રજૂ કરવામાં આવે છે.]
હરિલાલ મા. ભટ્ટ.]

હિન્દુઓના તરેહવાર જ્ઞાતિ રીવાજો.

૧ નેપાલમાંના લોકો માંસ ખાદિ ખાય છે. મધ પીએ છે પણ જો મુસલમાને જન્મ-
વર માર્યું હોય તો તે નહીં ખાય. તેમજ મુસલમાને મધ કાઢેલું હોય તો, તે નહીં ખાય
અને મુસલમાને મધ કાઢેલું હોય તો તેને અડકશે પણ નહીં. કોઈ મુસલમાનને અડકી
જશે તો હાથમાં ચુનો લગાડેલું પાન હસે તો તેને નાખી દેશે. કોઈ મુસલમાન વેસ્ત્ર
સાથે અથવા કોઈ મુસલમાનડી સાથે સંબંધ કરે તો તેને દુરત મુસલમાનની જાતમાં જોવાની
નાખે છે. આ સમજાનું કારણ શું છે ? તેઓને મુસલમાનની સાથે વાસ કરવો પડે તો જ નથી.

૨ કાશ્મીરમાં મુસલમાની વેસ્ત્રાઓને ત્યાં સૌ હિંદુ જાય છે ધરમાં ચાકર મુસલમાન
હોય છે. બાહ્યે પણ જ્યારે બાગમાં જમવું હોય ત્યારે રસોઈ કરી એક ડોલ જેમાં વાસ-
ણમાં મુઠી તેપર કપડું વીટી ધરના મુસલમાન નોકરને માથે મુકે ને કહેશે કે તેને અડ-
કીશ નહીં, તે માત્ર એ વાસણને માથે લપટને લપટ જાય. એવે પડીતજી અને તેના દોસ્તો
ખીજાનું ખીજાવી વાડીમાં બેસી એ વાસણ માહેનું સમજી ખાવાનું ખાહેર કાઢી દોસ્તોની સાથે
બેસી ખાય. એનું કારણ કે ત્યાંના મુસલમાન સાથે ધણું સંબંધ હોય.

૩ શુન્દરાવતના નાગર બ્રાહ્મણ અને બીજા બ્રાહ્મણોનાં ચાલુ આચાર એવો છે કે
આઠામાં જરા પાણી પડી મથુ તો તે સાવ એટો થઇ મથે. તેને નાજી વગર અડકે તો તે
ખાત્રામાં કામ નહીં આવે, તે કોઈ બીજને અડકે તો તે ધોષ નાખતી પડે અને જો કોઈ
બીજી જાતનો અથવા ઉત્તરતી જાતનો માણસ તેને અડકે તો તે સાવજ અપરીત થઇ મઇ
(મથુાય) તેને સાવજ નાખી દેવી એમજે. અને તે જો કોઈએ કામમાં લીવો તો તે પણ મકા
અધર્મને જાતી બાહેર કરવા લાયક મથુાય કારણ કે તેણે ધમ શાસ્ત્રથી ઉલટું કીધું મથુાય.

૪ એજ ધર્મશાસ્ત્રને માનનારા કન્યકુજ, નૈથીલ અને બીજા બ્રાહ્મણો તથા બીજા
ઉચ્ચ વર્ણના લોકો તેમ બીજી ઉચ્ચ જાતના લોકોનો એવો ચાલ છે કે ધરમાં કહાર હજમ
જો કોઈ નોકર હોય તે રસોઈનો એકો સાર કરી વાસણો સાફ કરી સર્વ બીજા રસોઈને
ખાટે તૈયાર કરી આપે, તે વખત આટો ખજ પાણીમાં ડુબી આપે ને નાઇ (હજમ)

અથવા કહાર તેની શેઠથી પણ વધી આપે પણ તેણે ચોક્કામ આવું ન બેઠાં અને બહારથી ચોક્કામ બહાર રાખતો જાય, ને ગ્રહસ્થ અંદર ચોક્કામ જાય, એ સૌકાય ત્યારે જ કહાર બેડે તો નાંખી દેવું પડે. તે વખતે જો કોઈ ચોક્કામ આવે તો મહા અધર્મ થાય.

૫ મારવાડ (ગિવાડ) માળવા અને મયુરા શુદ્ધાચ કોઇપણ શાક ભાજી વધાર્યા પછી જો તે ચુલાપર હોય ત્યાં તેમાં મીઠું નાખ્યું તો તે ચોક્કામ બહાર નીકળે તો છોવાઇ જાય પણ તેને ચુલેથી ઉતાર્યા પછી મીઠું મેળવ્યું તો તે અપત્રીત નહીં થાય. અને ત્યાંના કેટલાક લોકો એમ માને છે કે મીઠું નાખ્યું એટલે અપત્રીત થઇ ગયું.

૬ શુભરાતની આશ્વિનની જાતના સર્વ લોકો પોતાની જાતના વિના બીજી જાતના લોકોએ ઠીકથી અથવા અડેલી પુરી અથવા જેમાં ધડ, ચોખા, મગ, ચણા ઇત્યાદિનો આટો પડતો હોય તેવી મીઠાઇ ખાય તો તેણે અધર્મ કર્યો (ગણાય) અને નાન બાહેર થાય; પણ ઉત્તર, પૂર્વ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના સર્વ લોકો ધીમા તળેની સૌ વસ્તુને પવિત્ર માને છે. ને બળરમથી દુકાનેથી તે કહાર અથવા હજમ લઇ આવે તોપણ ખાવાને કાંઈ હરકત ગણતા નથી.

૭ દક્ષિણના સર્વ આશ્વિનો શુદ્ધ અડેલું પાણી પીએ નહીં. પેલા બાહરાવના વખતમાં જોડે જવાનું પાણી પણ મહારાષ્ટ્ર આશ્વિનુ બરેલું વાપરવું પડતું પણ બાહીના સર્વ પ્રાણીના શુદ્ધ આશ્વિનોના નોકરો શુદ્ધ જ હોય છે. અને કાથી અને બીજી જગ્યાએ વસેલા મહારાષ્ટ્ર જાતના આશ્વિનો પાણી બરનાર પણ શુદ્ધ જ હોય છે. તેઓની સાથે તેઓ બ્યવહાર પણ રાખે છે. પરંતુ પોતાના દેશમાં તેમ કરે તો ત્યાં તેને મોટું પાપ લાગે.

૮ કાઠીઆવાડના આવક અને વૈષ્ણવ વાણીઆઓની સર્વ જાત સાથે જમે છે; પણ બીજી જગ્યાએ તેમ કીધું તો તે ધર્મ ગૂંચો કહેવાય.

૯ કાઠીઆવાડના વાણીઆની નાત જમવા બેસે ત્યારે તેઓ બાબોટા અને થાળી, એટલે કાસાની થાળીઓ પોતાને ધેરથી લઇ જાય જેને ધેર જમવાનું હોય ત્યાંના રસ્તામાં પામડી, પગરખા, પોતીયાં સોત ખાવા બેસે છે, માત્ર અગરખાની કસો છોડી નાખે છે. બાબોટ ઉપર મોટી થાળી મુકે છે, અને તેમાં છોકરા, બાપ, ભાઇ, સર્વ સાથે જમે છે પણ તેજ વાણીયા મુખ્ય અને બીજા દેશાવરમાં સખળા કપલ ઉતારી રેશમી પીતાબરો પેહેરી પત્રાવળીમાં નોખાનોખા જમે છે ત્યારે જ તેઓનો ધર્મ રહે જમે તો કાવક કે વૈષ્ણવ હોય તો પણ તેમ જો નહીં કીધું તો તે નાતમાં જમવા લાયક રહે નહીં.

૧૦ જગ્યાર, મસ્કત અને ગોખામાં કાઠીઆવાડના આવક અને વૈષ્ણવ સર્વ વાણીયા ધણા વર્ષોથી જાય છે અને ત્યાં તેઓ દુકાન રાખે છે, સર્વ મુસલમાનનું લાવેલું પાણી પીએ છે, ઘરમાં મુસલમાનડીઓને રાખે છે, માત્ર તેની બનાવેલી રસોઇ જમના નથી. આ લોકો યાત્રા કરવા આવે ત્યારે સમ વાતસલ્ય કરી ધણા બાવથી બનારસ લખનાર, મુર્શિદાબાદ અને બીજી જગ્યાના સર્વ આવકો [તેઓ સાથે] આવથી જમે છે. પણ તેઓ પોતાના દેશમાં કહી મુસલમાન પાન બીડુ આપે તે ખાય તો મહા પાતકી થઇ જાય.

૧૧ જો કે કાઠીઆવાડી વાણીઆ અને ભાટીઆ જગ્યાર મસ્કત ને બીજી જગ્યાએ જ્યાં ધર્મ થેત્રા મુસલમાનો તેઓ ઉપર ખરાબ નજર રાખે છે, ત્યાં જવાથી કહી ધર્મ બ્રહ્મ થતા નથી. પણ કોઇ વખતે ત્યાં મુસલમાનો તેઓને જીલમથી વટલાવે પણ છે તો

મેા કાંઈ ધર્મ બ્રહ્મ થતા નથી. પણ તેમનાં એક પણ મુરોખની છુસાફરી કરે તો કચીપર્યંત નાતમાં ન લેવાને ખટપટ કર્યા વગર રહેજ નહીં.

માળ નામનો વાણીયો આગરેજનો શ્રીમાળી અરખસ્તાનમાં મુસલમાનના કરબથી તરીકે રાખ્યો હતો. તેના મોસાળ તરફના સારા ધીંક હોવાથી આગરેજ તુરત નાતમાં દાખલ થઈ ગયો.

૧૨ કાઠીઆવાડ અને શુજરાતના શુદ્ધ વડનગરા નામર બે વખત નાયા વિના કદી લીધી. તેઓ નાયા પછી કપડા આદિ ચીજને અડકે નહીં. જે સુતરના તાતણા ઉપર કી જાય, તો તુરત પાછુ નાયા વિના જમાય નહીં પણ મુસલમાનના હાથના પાન મુખે ખનાસા ધર્યાદિ ખાવાને તેઓને કશી હરકત નથી. પણ કાઠી ને બીજી જમાન તેથી મોટો વઢલવાડો થાય તો પણ એક બીજા સાથે બવહાર રાખવાને કાંઈ નહીં.

૧૩ મરજહી વૈષ્ણવો નાયા પછી કદી કોઈ સુતરના તાતણા જેવી કે કપડા જેવી રતુને અડી જાય તે તેઓને તુરત વઢાળ લાગી જાય. અને નાયા વિના કદી તે કામ નહીં આવે પણ વિલાપતી બળવાળા કપડાં કદી અભણ નહીં.

૧૪ ચોખ્ખાનો અથવા ધઉનો આટો પાણીમાં નાખી મરમ કોધી તે અછૂડું અથવા થાય તે કોઈ પણ ચીજને અડે તો તેને કદી ધોયા વીના ચાલે નહીં. આ વાત મારા હિંદુસ્તાનના ઉગ્રી જાતના સર્વ મોકોમાં સાધારણ છે પણ મુસલમાન કીતાબ ને તેમાં ધકુનો આટો અને પાણીથી બળ બનાવે તો તેની જીલ્લવાળો મીતાજીનો અરતનો શુદ્ધ અથવા પત્રપોથીનો પછી પવીત્ર હાલતમાં પાંડ કરવાને કાંઈ હરકત ધોખી એ કપડાને ધોઈ કાજી લગાડેલી હોય અથવા વીલાપતી કપડા હોય તે પાક.

૧૫ સર્વ મરજહી ભાડીઆ અને વાણીઆઓમાં ભાત અથવા દાળ અથવા કદી કપડાં કંઈ ચીજ જે કપડાને અડકેલી હોય તેવું કપડું જે ચીજને અડકેલું હોય તે પણ ધોઈ નાખ્યા વિના ચાલે નહીં અને તેનો સર્ગ જે ધરની એવી કોઈ જગે તે સધળું નાખી દેવું પડે પણ મુસલમાન વોરાજી બનાવેલી ધઉના આઢાની એ બીજોપર કાગળ ચોઢાડેલા હોય તે તો મહારાજને પણ ચાલે.

૧૬ હજારો કીડા મારી થએલું રેશમ તેનો મુગટો મહીનાઓ સુધી ન ધોએલો હોય મને તે જાતના મોકોનો અડકેલો હોય તો પણ પવિત્ર કહેવાય છે. તે પેહરીને તે ધણું શુદ્ધ પણ બીઆઈ જમલના ઝાંડ ઉપર ચનારૂં રૂ તેના કપડાને જે સુકવીએ ને તેને કોઈનું કપડું અથવા કોઈ અઢારી મથું તો તેને ફરી ધોયા વીના નહીં. જે તેને કોઈ પેહરે તો ધણો ધર્મ બ્રહ્મ ગણાય. પણ તેવુંજ સચું તે ગણાય કારણ કે રેશમ મોલુ, સુતર ધણું સોલુ ને સચું જીજ મળે તેજ.

૧૭ કાઠીઆવાડના નહાના ગામડાના સર્વ વાણીઆની સ્ત્રીઓ રત્નવળા હોય ધરમાં સર્વ જગાએ અડકે છે, માત્ર તે દેવ દરસને જતી નથી. કેટલાકના ધરમાં કરતી નથી, તે ધરમાં કોઈ રસોઈ કરનાર ન હોય તો તે પણ કરે છે. પણ તેજ મો રહેરમાં આવી રહ્યા તો તેનાથી તેમ થતું નથી. ત્યાંહા કરે તો તે નાત બહાર ને મોહોડું પાપ થઈ જાય.

૧૮ એક જાતનું માણસ બીજી જાતનું પાણી પીએ જેમ કરવાથી હિંદુ ધર્મની રાહે કોઈ તરેહનો ધર્મ બાધ નથી થતો એમ છે તો પણ તે ધણું પાપ કીધું કહેવાય. અને આખી નાતના લોકો જો જોયે તેની નિંદા કરે અને નાત બહાર મુકવાને જોમ થાય. પણ સોનું ચોરનારો હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રના હુકમ પ્રમાણે એટલું જ નહીં, પણ આખી દુનીયાના ધર્મથી ઉલટું કરેલા માત્ર જુલ નિંદાપાત્ર થાય પણ તેને કોઈથી નાત બહાર થાય નહીં.

૧૯ પંજાબી એક સંકેતે ધેર સર્વ જાતના લોકો આવે; જેવા કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી વાણીયા અને મુસલમાન. તે સર્વ જાતના લોકો માટે સડ જુદા જુદા હુકા ધરમા રાખે, તેની ઉપર કાંઈ નિશાની કરી ચૂકે, હવે બ્રાહ્મણ આવે ત્યારે સડ બ્રાહ્મણનો હુકકો તેને આપે તે પોતે પણ તેજ રીતે સર્વ જાતના લોકોની સાથે એક હુકકો પીએ. એતો રાહતુ મોટું અપવિત્ર ગણાય નહીં પણ બીજી જાતના લોકો પીએ તો તે અપવિત્ર ગણાય.

૨૦ બ્રાહ્મણ વીના ક્ષત્રી વૈષ્ણ અને શુદ્ર એ જાતનો (મૃત્યુ પ્રસંગ) તેને બાળવા જનારાઓની સાથે જો બ્રાહ્મણ જાય તો તેને ઉત્તરોત્તર હલકી જાતનું ધણું સૂતક અને કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. આ હિંદુ શાસ્ત્ર કહે છે. પણ નાહો પછી કપડાના ધાગાને અડધીને તરત અબડાઈ જનારા નાગરોને મુસલમાનના મુઠકાને દાઢવા જતા નામા સિવાય કાંઈ પણ કરવું પડતું નથી.

૨૧ ઢેઠાની જાતનાએ કોઈ પણ કપડાને અડકેલું હોય તો તેને કોઈ પણ માણસ અડધી જાય; તે માણસને બીજો માણસ અડધી જાય; તેને ત્રીજો એમ કરતા જો ૧૦ થાય તો પણ આપણા મરજદીઓ અબડાયા વીના કદી નહીં રહે. તેઓ પોતાની પાંધડી અને કપડા સધળા પાણીમા બોળાશે અને નાહાશે. એ નહાતી વખતે તેના પાણીનો છાટો કાઢીને પડી ગયો તો પાછો તેનો પણ તેજ હાલ, એવી રીતે હડકામા કુતરાની લાળની પેટે અબડાએલું એક બીજા પર ચાલ્યાજ કરશે. પણ તેજ ઢેઠાનું વણેલું ને આટાની રાખ લગાડેલું પાણ્ય કોઈ (ખાદીનું કપડું) અબડાશે નહીં.

૨૨ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઢેઠાની તેઓ અતી પરહેજ કરશે બીજી જાતના શુદ્ધ લોકોને અડકવાથી નાહશે. ઈત્યાદી અવેગ્ય ને ધર્મ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ને ઉલટા પાપના કારણે તેવો આચાર ન કરવાથી પાપી અને બ્રહ્મ ગણાય. પણ માહોમાહે બિભિચાર, શુદ્ધ, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સાથે બિભિચાર અને વીધવા ગમન ઈત્યાદિ કરનારો મરજદી પવિત્ર અને સૌનો શીરોમણી ગણાય.

૨૩ આખા હિંદુસ્તાનના ગરમ દેશના સર્વે જગી જાતના હિંદુઓમા એવો ચાલ છે કે કોઈ માણસ મરી ગયું તેને બાળવા જનારની સાથે જેટલા લોકો જાય તે સૌ તેને બાળી રહ્યા પછી પાછા ફરે તે વખતે સર્વ કપડાં બોળી નાહીને ઘેર આવે. પણ નેપાળના બ્રાહ્મણ તેમ કરતા નથી. તેઓ રમજાને જાય પણ જેઓ તે મુઠકાને બાળતા હોય તે અને જેઓ તેના નજીકના સંબંધી હોય તેજ માત્ર નહાય ને બાળીના સર્વે મોટું ધોધને ચાલ્યા આવે.

૨૪ ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ મહારાષ્ટ્ર ઈત્યાદી પ્રાંતના લોકોની ઓંચો જેનો ધણી જીવે છે, તે ચૂડી કદી હાથમાંથી કાઢતી નથી. તેઓ સમજે છે કે ચૂડી કહાડવાથી તેના ધણીના આયુષ્યમા અપશુકન થાય. સુજે તેવું નજદીકનું અને જુવાન મરી જશે તો તેના શોકમા સધળા ઘરેણા કાઢી નાખશે પણ ચૂડી કાઢવાને મોટું ભુરૂં કામ અને અપશુકન સમજશે. માત્ર પોતાનો ધણી મરે તેનીજ પછવાડે (ચૂડી) ફાંડી નાખશે. પણ

પંજમ, દીલ્લી, આગ્રા વગેરે જગોના આદાલત અને કસ્ટોમની સીઓ પોતાના ભાઈ કાઠી અને બાપની પછવાડે પણ ચુડી ફેડી નાખે છે. પણ નેપાળ અને કાશ્મીરની કેટલીક જાતની સી મુલ્ય ચુડી પેહેરતીજ નથી. તેઓના બરથારને કાંઈ અપશુકન થતું નથી.

૨૫ હીંદુસ્થાનના ધણા ખરા પ્રાતના લોકોમાં કાંઈ યુદો માણસ મરે તો પશુ તેની પછવાડે ધણો તો નહીં પણ થોડાં શોક કરે છે. તેઓના મંડવી અને બીજાં ઝોળખીતા મળતીયા પણ તેનો શોક કરે છે. પણ પંજમી કસ્ટો, આદાલત કસ્ટો અને હાલાલ બારીયા ઇલાદિ લોકોમાં જેવું યુદુ માણસ મરી ગયું હોય, તેની સૌ મસ્કરી કરે, હળમત કરાવી હોય તે ઉપર શુલાલ નાખે, સીઓ રાતી હોય તો તેની વંચાણો તેની સામી બેસી ઝીતલ જાવા લાગે અને મસ્કરીના વચનો બોલે, તેઓને મીઠાઈની ટોપલીઓ ભરીને આપે અને કપડાના પુતળા બનાવી 'લીઓ તમારૂં મરેલું એને પ્રુછ પ્રુથી લાઓ' ઇલાદિ કહી કરે; એ પણ તેઓનો આલ હોવાથી નહું સાઈ અને જરૂરું કામ મણાય છે.

૨૬ ગૂજરાતના આદાલતો માને છે કે કાંઈ પણ જાતના લોકોમાં પાણી મેળવ્યું હોય તો તેની બનાવેલી ઝીજ નામા વીના ખવાય નહીં. અને તેને નામા વીના અડકે તો અપવીત્ર થઈ જાય. માટે પાપક કરવા હોય તો અડકતી ફાળના આટાને માપના મુત્રમાં અથવા કેળના પાણીમાં લોટ બાંધીને તેના પાપક કરવાથી તેને આમટા છેડ લાગે નહીં. પણ એ માપના મુત્રનો પાપક એક આદાલત એક મુસલમાન શીખાઈને ખાવાને આપ્યો, તેણે તેની બનાવટ માટે પ્રુછપ્રુ, લારે તેણે માપના મુત્રમાં મનાવાની વાત કહી. તેથી મુસલમાને તેને ધણેજ ધીઃકરી કેટલીક માળો દીધી ને બોલ્યો કે પાણી જે ખરેખર પવિત્ર ઝીજ છે, તેને છેડીને આખી દુનિયા જેને નાપાક મણે એવા પેલાજમાં આટો મેળવી તેને પાક માની ખાનારા હિંદુઓ ખરેખર કાદરજ છે.

૨૭ હક્ષિણના શૈલ્યવી આદાલતો અને ઉડીસા તથા જમાળના કેટલીક જાતના આદાલતો માસ ખાતા નથી, પરંતુ મસ્ત ખાવાને તેઓ કાંઈ પાપ માનતા નથી પણ પંજમના આદાલતો મસ્ત ખાવામાં ધણું પાપ ને અપવિત્રતા માને છે. પણ માસ તેમાં પણ બહારું હરથ અને જ'મલી દુકરતું માસ ધણુંજ પવિત્ર માને છે.

૨૮ કાઠીઆવાડના આદાલતો અને ઉંચ વર્ણના લોકો કાદા ખાતા નથી પણ ગાજરું અથવા તેઓના ધરમાં સાધારણ છે, પણ સુરતના આદાલતો કાદા ખાવાને તેટલું ખરાબ માનતા નથી પણ ગાજર જે કાંઈ આદાલતને લેતો જીવે તો તેની જાત પુછવા વિના રહેજ નહીં.

૨૯ મુજરાત મારવાડ મહારાષ્ટ્ર અને બીજા કેટલાક દેશના લોકો કાદા ખાવાને ધણું અપવીત્ર ગણતા નથી. પરંતુ માસ કાંઈ માણસ લઈ જતો હોય તેને અડકતો તો પણ નાહી નાખશે; પણ મઈથીલ, કન્નકુબ્જ અને રત્નીક જાતના સારસ્વતો માસ ખાવાને કાંઈ અપવીત્ર ગણતા નથી પણ કાદા ખાવાથી તેઓ મહાભય થઈ જાય છે.

૩૦ મરજદી વૈષ્ણવો અને મુજરાતના અને હક્ષિણના આદાલતો જે રસ્તામાં કાંઈ પણ જનાવરના હાડકાના ઝીણા કડકાને અડકશે તો તે પોતાના પહેરેલા સર્વ કપડાં બોળીને નહાશે પણ ધરમાં હાડકાની હાથ વાળી છરીઓથી કાઢ મેળશે અને તેઓની સીઓ મોટા મોટા હાથી ફાંતની ચુડીઓ પહેરશે તો પણ તે કાંઈ અપવીત્ર ગણાશે નહીં વળી તે ચુડીઓ કણ્ઠાકના દીમંજર જેનેની સીઓ ધણીજ અપવીત્ર ગણાશે.

૩૧ ગુજરાત મહારાષ્ટ્રને બીજા કેટલાક પ્રાંતમાં દેહના ઝોલામાંથી પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે. પણ તેઓ યુસલમાનની સાથે તેઓ ધણા હળીમળી ગયા છે. જો કોઈ જાણે માફી હાકનારો દેહની જાતનો હશે તો તેઓ તેમાં કદી બેસશે નહીં. પણ જો યુસલમાન હોય તો તે તેના ખાવા પીવાના સામાનને પણ માફીમાં ચડાવવા ઉતારવાને હરકત મણશે નહીં પણ મક્કાસના પ્રેસીડેન્સીના સિવાય બીજી જાતના સર્વ લોકોની માફી હાકનારા દેહજ હોય છે તેઓ તેને અડકવાને ધણી છીટ રાખતા નથી પણ આવતા યુસલમાનને અડકતા જરા છીટ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે યુસલમાનો હિંદુ ધર્મના ખાસ દેહી છે. અને દેહ જો હિંદુ છે. અને અમારો હિંદુ છે. તે દેવજને નમે છે અને અમારા દેવને માને છે ખરેખર અમારા દેહીઓ જોડે મારે તેના દોસ્ત થાય, તેને બાઈ બાઈ કહે તેને પણ જોડા મળે

૩૨ ગુજરાતમાં ધણા ખરા બ્રાહ્મણો સાથે જામે છે પણ તેજ જાતના બ્રાહ્મણો કાઠીઆવાડમાં એક બીજાનું પાણી પીએ તો વઢલી મગ્ગેલો કહેવાય.

૩૩ કોઈ પણ જાતની ગરમ ખાવાની ચીજ હોય જો તેને ટુકડીને ખાય તો તે અપવિત્ર ગણાય. તે આપણા હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેને આદાયણુ વૃત કરવું પડે. માઠા, કઠી અને ઝોસામણુ એવી ગરમ ચીજ સર્વ જાતના હિંદુઓને ટુકડીને પીતા જોઈએ છીએ તે શાસ્ત્ર ઉલ્લંઘન કરતા પણ કોઈ પ્રાચિનિત ન થાય પણ શાસ્ત્રમાં જેનું કાંઈ પ્રાચિનિત નહીં, તેવું વાણીયાનું પાણી કોઈ બ્રાહ્મણ પીએ તો તરત વઢલાય

૩૪ વીધવા સ્ત્રી કેલ રાખે, પાન ખાય, ખાઠ પર સુવે તો તેનો પતિ નરકે જાય, એ ધર્મશાસ્ત્રને ઉલ્લંઘવાનું કાંઈ નહીં, અનેક પુરોહિ સાથે બબ્બીચાર કરે તેમ જાણીએ તો પણ કોણ સાખીત કરે છે એમ કહીએ, છોકરા પાડે તો પણ નથી જાણતા કહીએ, પણ જો ધણી મર્યા પછી ઉપર લખ્યા કુકર્મથી બચવાને એકજ પુરુષ સાથે જોડાવાને (કોઈ સ્ત્રી) માટે તો તે તરત જ નાત બાહેર થાય.

૩૫ કસ્તુરીને હરણને મારી તેનો કુટો કાપી લઈ તેમાંથી કાઢે છે તેમાં મૃતનું ભોહી પણ મળેલું હોય છે, તે તો મરજી લોકોના દેવને ભાવે અને તારીશી કરે કે શ્રીનાથજીના નેમમાં ૨૦ શેર કસ્તુરી જોઈએ છીએ. માહલાનું પેટ શાડી તેમાંથી અબર એ પુષ્ટીને માટે તેઓના ગુર ખાય અને ગાયનું પીત્ત ગેરિશ જે ગાય મરી ગયા પછી તેનો પીત્ત શાડીને દેહ કાઢે છે તે તો અદમધમા નાખીને તેથી નારાયણ કવચ લખી સોનાના માહળીઆમાં રક્ષા માટે હાથે બાંધીએ એ પાનમાં મત્ર લખાવીને અને ખાઈએ પણ કોઈ શુદ્ધ બ્રાહ્મણો કાષ્ટ ઔષધની પાણીમાં ગેળી કીધી હોય તો તે ખાતા માઠા બ્રથ થઈ જાય.

૩૬ દર્દિ અને હાલ ગોલીના ધરની લેવામાં ઉત્તર પૂર્વને દક્ષિણના બ્રાહ્મણોને કાંઈ હરકત મણતી નથી, પણ ગુજરાત ને કાઠીઆવાડના બ્રાહ્મણો તો નહીં જ પણ વાણીઆ કે કણબી પણ વાપરે તો નાત બહાર થાય

૩૭ નર્મદાની ઉત્તર તરફના રહેવાથી હિંદુની સ્ત્રીઓ માને છે કે કચ્છ વાળીને ચાલીએ તો ધણુ પાપ લાગે પણ દક્ષિણ તરફના લોકોની સ્ત્રીઓ કહે છે કે જો કચ્છ ન વાળીને ચાલીએ તો પગલે પગલે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે.

૩૮ ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર ને બીજા દેશોમાં સ્ત્રી લોકો કિંદી જોડો પહેરે નહીં. અને

પહેરે તો તેને સડોના જેવી હાલતી ગણે પણ મારવાડની સારા ધરતી સીઓ સોનેરી ભરત વાળી મોજડી પહેર્યા વીના બાહાર જાય તો તેની મોટાઇમાં ઝોછી (ખામી) ગણાય.

૩૯ હિંદુસ્તાનના ધણાખરા ભાગની સીઓ કાચળી પહેરતી એ (ઝોછુ) જરમ ભરેલું સમજે છે પણ મલબાર દ્રવીડ બંગાળ અને ઉડીસાના લોકોની સીઓ કાચળી એ વેસ્થાનો પોશાક ગણે છે. માટે તે પહેરે તે ધણુ નીચ માણુમ ગણાય.

૪૦ હિંદુસ્તાનના ધણા ખરા દેશની સીઓ પોતાની છાતી પોતાના બાપના તરફના સંબંધીને દેખીને જેમ અને તેમ લોકવાનો યત્ન કરે છે પણ મારવાડના ધરતી દીકરી અને વહુ ઝોળખવાની એજ નિશાની કે દીકરી બાપને ઘેર હતી કાચળી પહેરશેજ નહીં ને પહેરે તો અયુક્ત કહેવાય.

૪૧ પંજાબની સીઓ ધણા વચ્ચ પહેરે છે તે પોતાના અંમનો કાંઈ ભાગ ખુશ્તો દેખાડવો એ ખરેખર જરમ ભરેલું માને છે તો પણ નહીં તલાવ કુના એ નાહાતી વખતે સેકડો પુરૂષના સમુદાય વચ્ચે સમજા કપડા ફેટી હાથ બેધડક નાખી નહાય છે.

૪૨ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, માળવા એ આદી ધણા ખરા ભાગની સીઓ સફેદ કપડુ પહેરવું વિધવાપણાનું ચિહ્ન ગણે છે. પણ પંજાબ બનારસ ને બંગાળની સૌભાગ્યવતી સીઓ બારીક સફેદ કપડા પહેરવાથી વધારે શોભા માને છે.

૪૩ નેપાળને બીજા કોટલાક ભાગમાં પડિત જાતના વચ્ચવા બેસે, ત્યારે પાપડી જાતના વગેરે ખુબ કપડા પહેરીને વચ્ચે છે પણ તેલંગને દ્રવીડને મલબારના બ્રાહ્મણો પાપડી અથવા અંગરખુ ઢીંવા શીવેલું કાંઈ પણ પહેરનારને શુદ્ધ ગણે છે.

૪૪ બે દશકા વર્ષ પહેલાં બટ્ટા ખાનારો બ્રહ્મ મર્મ જતો હતો તેજ બટ્ટાં આજ વૃત્તમાં પવિત્ર ફરાળની મુખ્ય ચીજ મધ મધ છે. તેમજ કોળી મુમ્મના લોકોને પવિત્ર મધ મધ છે. પણ બનારસમાં ધણા ખરા બ્રાહ્મણો અથાપિ તેને ખાવાથી ધર્મ બ્રહ્મ મધ જાય છે.

૪૫ નેપાળના લોકો માસ ખાવાને પાપ માનતા નથી. પણ પશુચિત એટલે એકઠી રહેલો ભાત ધણોજ અપવિત્ર માને છે. ગુજરાતના લોકો આસને અડવાથી પણ નહારો પણ ઠાઠો ભાત તેલની સાથે ખાવાને ધણી હોશ માનશે તેમજ બંગાળના લોકો માંસ અને ઠાઠો ભાત ખાવામાં પાપ માનતા નથી.

૪૬ બંગાળના લોકો બીજા જાતના કસાઇના હાથના મારેલા જનાવરનું માંસ ખાતા નથી. તેથી જજે જજે કાળીની ગુરતી બેસાડી બકરા મારીને તેનું માંસ બ્રાહ્મણો વેચે છે. આ વાત સંબળતાજ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર ને અખેદેશના લોકોનાં શ્વાસ ઉભા થયા વિના રહેશે નહીં.

૪૭ મારવાડ ને તેલંગના લોકોને ત્રાખાના પાતળી દિશા જઈ આવી હાથ ધોવાથી માણુ તે શુદ્ધ થતું નથી માટે લોકો તે કામમાં પીતળનો લોટો વાપરે છે. ગુજરાતના લોકો અને મરજાદી વૈષ્ણવો તો તેથી ઉલટાજ આલે છે. તેઓ ત્રાખાનાં વાસણને પવીત્ર માને છે અને પીતળને મકા અપવીત્ર માને છે.

૪૮ નાળીએર અને ખજુર એ ખવાય (ફરાળમાં) પણ તેલ જોળ ખાય તો વઠલાઇ જાય તેનું કારણ પુછીએ કે શું ? તો જવાબ મળશે કે ત્રણેમાંથી નીકળેલા કેશી-રસને તાલી કહે છે. તેથી તે અપવીત્ર કહેવાય તે તો નામઝોધ ચોરજ માર્યો જાય. તે

નામચીંધ શાહુકાર ચોરી ખામ એ કહેવતને ખરેખર વગમી રહ્યા છે તો પણ તેઓ બિચારા ભણુતા નથી કે જોળ આટો સાકર વગેરેની મદીરા બને છે.

૪૬ ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને બીજી જગે “સામો” એ ફરાળ ચીજ મણાય છે. તે રાધવાથી એકવાડ મણુતો નથી. પણ બીલીઆ અને ગોરખપુર જીલ્લામાં જ્યાં તે વધારે વાવવામાં આવે છે ત્યાંહા તેને રાધેલા ચોખાથી વધારે શુદ્ધ નથી કહેતા અને ફરાળમાં તેને કોઈ વાપરતું નથી તેમજ કુટુંબ જેને નેપાળના કાકા કેહે છે, એ ધાન્ય નેપાળમાં ફરાળમાં વપરાતું નથી પણ બનારસ અને બીજી જગે તે ફરાળમાં મણાય છે.

૫૦ વેદ અને શાસ્ત્ર તો એકે કોર રહ્યા પણ ગાયત્રી પણ ન આવડે તેવું કાંઈ નહીં. જ્યોતી બ્રાહ્મણો કહેવાય. તેવા યજ્ઞ નિયમ આદિ શુદ્ધાચાર તો એકે કોર રહ્યા પણ રડીબાજી અને ઠગાઈને ચોરી કરે તેવું કાંઈ નહીં. યજ્ઞમાનવું કલ્યાણ ધન્યજીવું તો એકે કોર રાખ્યું પણ ઉધુચતું સમજવી ફસાવીને પૈસા કઢાવે. તેવું કાંઈ નહીં પોતાના યજ્ઞમાનની સ્ત્રી પુત્રી આદિને પોત પોતાની પુત્રીઓની પેઠે ભણુવાતું તો એકે કોર રહ્યું પણ તેની સાથે બિચાર ને ઉચ્ચક્ષતા સમજવી તેના ધરમ કંઈએ કરાવવો એવું પણ કાંઈ નહીં પણ કોઈ જાતના બ્રાહ્મણ કે વાણીઆનું પાણી ન પીએ, પાણીનો છાટો પડે તો પણ તુરત નહાય અને નહાયા વિના કદિ ન ખાય તો તે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ જાતનો બ્રાહ્મણ કહેવાય.

૫૧ વેપારની ઠગાઈતું કાંઈ નહીં. જોડા સોમન ખાવાતું કાંઈ નહીં, પરંતુ સારા બિચારનું કાંઈ નહીં. સોતું ચોરવાતું કાંઈ નહીં. ચાપણુ જોળવવાતું કાંઈ નહીં. વેદ નિહાતું કાંઈ નહીં. પણ એક પોતાની જાત સાથેજ ખાય. ગાય બ્રાહ્મણના પાણીનો છાટો ઉડે તો પણ નહાય તો પેહેલા ફરજના મરજી કહેવાય.

૫૨ પૂર્વના બ્રાહ્મણોમાં બીજી જાતના લોકોના રસોધ કરવાના ચોક્કામાં જે કાંઈ ચીજ આવી તે સમગ્રી પાછી કામમાં ન આવે, કારણ કે ચોક્કામાં આવેલી ચીજ એકી જનાય છે, માટે પાછી વાપરે તો બ્રહ્મ ધામ પણ ગુજરાતના લોકમાં તેમ નથી મનાતું ચોક્કામાં હોય પણ રાધેલી વસ્તુને અડકવું ન હોય ત્યાંહા સુધી તે પાછું કામ આવે છે. અને તેને પાછી વાપરવાથી તેઓને ધર્મ નાશ નથી પામતો.

૫૩ નેપાળના લોકો ગાડીએ જોડવામાં, હળ જેડવામાં કે બોળે ઉપાડવામાં બળદને લગાડવો એ ધણું મોટું પાપ સમજે છે. કારણ કે ઉચ્ચ નીચા દેહને લીધે એ જનાવર ત્યાં આવી સકતું નથી પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં એજ જનાવર હળ ખેડે છે,

એજ જનાવર ગાડી ખેડે છે. તે બોળે પણ ઉપાડે છે તેથી કોઈ પણ પાપ મણુતું નથી અને મોટા મોટા ધર્માચાર્યોના ડોળ ધાલનાર પણ તેની ગાડીમાં બેસે છે. કારણ કે તે વીના જરા પણ ચાલે તેમ નથી. તેમજ ગુજરાત અને બીજા ધણા ખરા પ્રાચીના લોકો બેલની પીઠ ઉપર સવારી કરવી એ ધણું પાપ સમજે છે પણ કર્ણાટકમાં બેલની પીઠની સવારી સાધારણ છે. ત્યાંના લોકો તેમાં પાપ માનતા નથી.

૫૪ ચોડા વર્ષો પહેલાં (હિંદુઓ) જ્યારે મુસલમાનો પાસેથી જલ્દેની અને ઢોઢળા (નાનખટાઈ) શીખ્યા ત્યારે તે ખાવું ધણું અપવીત્ર અને બ્રહ્મચાર મણુતું હતું, પણ આરતે આરતે મીઠું લાગવાથી હવે તો દેવતાના ભોગમાં મુખ્ય વસ્તુ જલ્દેની ઢોઢળા સ્થ પડ્યા છે તેમજ હાલના પાઉ ગિરકુડ ખાનારા વઢલેલ મણાય છે (તે) સાથે બેસશે.

૫૫ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ માત્ર સોના એકલાના કડા પહેરે તો તે વીધવામાં મણાય.

માટે સૌભાગ્યવતી યુદ્ધી અથવા બંગડી તે સાથે રાખે છે. પણ બનારસ અને પંબળની ખત્રીની સ્ત્રીઓ ધણું કરી સોનાના કડાંજ હાથમાં પહેરે છે.

૫૬ કેટલીક ભતના બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવ મરજદીને વાલ પાપડીનું કાક નાહવા વિના પણ પુરીની સાથે ખવાય; પણ જે વાલની નરમ દાળ કાપી તો તે અછડું થાય.

૫૭ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભતના લોકો જે ભાત રાખેલા હોય અને બીજી ભતનું માણસ અડકી જાય તો તુરત નાખી દે છે. પણ યુજે તે ભતના માણસ પહુવા, કુરસુરા બનાવે તો તે ખાવાને બ્રાહ્મણને પણ કામ હરકત નહીં.

૫૮ સોનાનું વાસણ સોથી પવિત્ર, તેથી ઉતરતું રૂપાનું, તેથી ઉતરતું ત્રાશુ, તેથી ઉતરતું પીતળનું, તે કરતા કાસુ તેથી જસત તેથી કલાઈ ને તે સર્વે કરતા ખીચારૂ મટાકીનું તો સાવજ હીમત વગરનું જરા વાપર્યું કે તરત અપવિત્ર, આનું કારણ શું? તેનો ઉત્તર એકે ગરીબને માન અપાય નહીં ને પૈસા જેવા બચે તે વધારે ધરમ.

૫૯ હસિણના બ્રાહ્મણોને વૈષ્ણવો દેવ માટે પાણી લાવતા જોઈને અડકી ગયા અથવા આમકનો રપર્ય થયો તો અપવિત્ર થઈ ગયું માને છે. પણ મરજદી વૈષ્ણવો જોઈ પહેરી પાણી બરે તોજ તેનું પાણી દેવતાને કામ લાગે છે.

૬૦ ગુજરાત અને બીજા ધણા ખરા પ્રાંતમાં લોકો દુધ અને ધી મુસલમાનના ધરનું હશે તો પણ લેશે પણ મારવાડના લોકો બીલના ધરનું પણ ધી દુધ અપવિત્ર માને છે.

૬૧ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના લોકો વીધવા કાળા રંગના લુગડા પહેરવા એ તેમનો યોગ્ય પોશાક ગણે છે, પણ મહારાષ્ટ્રના લોકો તેથી ઉલટુંજ માને છે, કાળો પોશાક એ તેઓ સૌભાગ્યવતીનું ચિન્હ માને છે. બીજે રંગ તેઓની વીધવા પહેરશે પણ કાળો કદી પહેરશે નહીં.

૬૨ ખાતા કે પીતા બચેલું અપવિત્ર મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણો જમવા બેસે છે, તે વખતે ડુચીને અને ઉઘીછ હાથે પાણી પીએ છે. અને તે પાત્ર પાણીના લોટા ઉપર ઝુકે છે. પાછા જમીને તેજ લોટાની અંદરના પાણીથી હાથ મોઢું ધોવે છે, પણ તેઓનો ધર્મ નથી જતો, પણ ગુજરાતના બ્રાહ્મણો તેમ કરે તો મહા અપવિત્ર થાય. તેઓનો તો ઉઘીછ તો એકે કોર રહ્યું પણ રાખેલા અજને અડેલો હાથ પાણીના લોટાને લાગી જાય તો પણ તે પાણી કામ ન આવે ને તે કામમાં લીધું તો મોટું પાપનું કામ થયું (મથુાય).

૬૪ કરચાટક, દ્રવીક, કોકણ, મલખાર હસિણ આદીના લોકોના મુઠ્ઠાને રમજાને લઈ જતા તેનું મોઢું ખુલ્લું રાખવાનો આલ છે. પણ ઉત્તર તરફના સધળા પ્રાંતના લોકો મુઠ્ઠાને રમજાને લઈ જતા તેના અગના સધળા ભાગ લાકી દે છે. તેઓ માને છે કે મુઠ્ઠું ખુલ્લું દેખાય છે તો અપવિત્ર થાય છે.

૬૫ ગુજરાત અને મારવાડના કેટલાક શુદ્ધ બ્રાહ્મણોમાં એવો આલ છે કે મુઠ્ઠાને એક લાકડા સાથે બાંધીને જોનારને પણ કમકમી છુટે એવી રીતે લઈ જવું એ પ્રુષ્ઠનું કામ છે. પણ જે જે લાકડાં દાઢીથી લઈ જાય તો તેની અસહ્યુતિ થાય-પણ તે સિવાય બધી જાતના લોકો તેમ કરતા નથી. મુસલમાન તેનાં મુઠ્ઠાને જનાજમાં ચૂકી તે પર અત્તર તથા ઉંચા લુગડા ઝોલાડી લઈ જાય છે.

૬૬ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને મરજદી વૈષ્ણવોમાં એવો આલ છે કે ધોએલું અને સફેદ ચદન જેવા વસ્ત્રને નાજા વિનાનો કાંઈ લોક અડકી જાય તો તેને નાહીને દેવસેવા વખતે

અથવા જમવા વખતે પહેરે તો તેનો ધર્મ સાવ નાશી જાય. પણ કપડાની જાડાઈ કંઈ બોજ તે ઉપર મેલ હોય, તે મેલ કાઢ્યા વિના પાણીમાં બોળી દરરોજ સુકવવાથી આમડા જેવું કંઈય થએલું હોય અને મધથી પાસે પણ ન લેવાય તેવું હોય, તે બોળીને સુકવેલું પહેરવાથી ધર્મ જરા પણ દુર ચાલ નહીં. એમ હશે કે મેલથી તે દોરા વચ્ચેનાં છિદ્રો પુરાઈ જવાથી ધર્મ તેમથી નીકળી નહીં ચકતો હોય.

૬૭ (અસલ) તાલપત્ર, બોજપત્ર કે કોઈ જાતના વૃક્ષની છાલ ઉપર પુસ્તકો લખવાને માલ હતો પણ જ્યારે સુસલમાનોએ તેઓમાં કામળ દાખલ કીધા ત્યારે ખરાબ અને અપવિત્ર કપડામાંથી સુસલમાનોએ પાણીમાં સોડવીને બનાવેલા કામળો લથુજ અપવિત્ર ગણાતા હતા તેમાં પવિત્ર પુસ્તકો લખાતા નહીં હતા પણ આસ્તે આસ્તે લખવા લાગ્યા હાલના વખતમાં તો મુરગાના ઇંડાની સફેતી લગાડેલા કામળો અત્યુત્તમ ને પવિત્ર ગણાય છે.

૬૮ સિંધ અને મારવાડના આહલો ઉંટ ઉપર બેસવાથી ધર્મ બ્રહ્મ અથવા નાત બહાર થતા નથી પણ બીજા પ્રાંતના લોકોએ તેમ કીધું તો ધર્મ છોડ્યો કહેવાય. પણ સીધામાં એ ધણી ખરા હિંદુઓ મધેડાની સવારી કરે છે પણ બીજા પ્રાંતના લોકોને મધેડે બેસવાનું કહ્યું તો તેને જાળ દીધા જેટલું અપમાન થાય.

૬૯ કાઠીઆવાડના શુદ્ધ આહલોને નાહાના દેશી વહાણમાં બેસી મુંબઈ જતા ૧૫ દિવસ લાગે લાહા સુધી પણ નાહાના વિના ઝાઝળી અંદર લાડુઓ અને બીજી ચીજો ખાવાની કંઈ હરકત નહીં તેમ સુસલમાન ખાસ્વાનું અડેલું પાણી પીવાને પણ કાંઈ નહીં. ખાસ્વાના રસોડામાં માછલા રધાતા હોય તેની મધમાં બેસીને પણ ખાવામાં કાંઈ હરકત નહીં પણ આગબેઠામાં બેસીને અડક્યા વિના ખાધું તો તેણે ધર્મ છોડ્યો કહેવાય.

૭૦ રામાનુંજ, રામાનદી જે સ્વામી નારાયણ આદિ ધર્મ પાળનારા લોકો પોતાના એલાઓ પુળ્યોમાં ન ભળી જાય માટે તેને પોતાના છાપની કામ દે છે. જોકે તેમ ન કીધું તો તે પાસ વિના જુલ જુલાઈ જમના ફૂત પામે પકાઈ જાય છે. પણ મધ્ય અને બીજા વૈષ્ણવોને તેની છાપ માટીના (અરણ્યામૃત) ની હોય તે પણ આલે. પણ અંકરના ધર્મને તેવી છાપેલી કાંઈ જરૂર નહીં તેમને છાપ વીના પણ સ્વર્ગ જવાય.

૭૧ શુભરાત્રી લોકો કોઈ દુરનો પણ પિત્રાઈ ખરી જાય, ને બાપ જીવનો હોય તો મુછો ન ઉતરાવે તો નાત બહાર ચાલ પણ મહારાષ્ટ્રને બીજા દક્ષિણના આહલો તેમ કરતા નથી. તેઓ બાપ કે કાકા વિના બીજાની પછવાડે મુછ ઉતરાવતા નથી અને બાપ જીવતો હોય તો કાકાની પછવાડે પણ મુછ ઉતરાવતા નથી તો પણ તેનો ધર્મ જતો રેતો નથી.

૭૨ ગાય, બળદ અને બીજા જનાવરના આમડાને અડકીએ તો તે હાલના વખતમાં અપવિત્ર થઈ જઈએ પણ ધર્મ શાસ્ત્રમાં મધુપર્ક કરતી વખતે તો તાણુ બળધતું આમડું પાણીને તે ઉપર વરને બેસાડ્યો (એમ વિધિ છે) હાલ તેમ કીધું તો ધણુ અપવીત્ર કામ કીધું કહેવાય, તથાપિ હાલ પણ મુમત્સર્ગ અપવિત્ર ન ગણાય.

તા. ૬-આ લેખમાં બાપા મૂળનીજ કામળ રાખી છે. માત્ર ક્યાક ક્યાક ચપ્પો પડી મયા લાગ્યા છે ત્યા ઉમેરવામાં આવ્યા છે અને એ ઉમેરા પણ ચોખડા કોસ [] મા મૂકવામાં આવ્યા છે.

હ. મા. ભટ.

ગુજરાતનાં જૈન મંદિરો.

સ્થાપત્ય અને ઇતિહાસ.

કવિ સાહેબ ન્હાનાલાલ દલપતરામના શબ્દોમા કહીએ તો જૈનોએ ગુજરાતને મંદિરો વડે ઘણુગાર્યો છે મનુષ્ય શાંતિ એટલે મોક્ષ માટે પ્રભુ ભક્તિ, પ્રાર્થના, વગેરે કરે છે શાંતિની પ્રાપ્તિ માટેના સાધનોમા સૌંદર્ય અપૂર્વ સાધન છે. પહાડ એ સૌંદર્યની પરિસીમા છે, પહાડમાએ શિરોભાગ અનુપમ ગણાય છે શિરોભાગેથી પહાડનુ અવલોકન કરવાથી આખા પહાડનુ સૌંદર્ય મન ઉપર નિર્દોષ છાપ પાડી પરમ શાંતિ પામેલુ મન પ્રભુ ભક્તિમા ન્હેડાય છે ત્યારે અલૌકિક-શબ્દાતીત-શાંતિ અનુભવે છે આ અચળ નિયમ ધ્યાનમા રાખીને જૈન લોકોએ ગિરનાર, ગુરુજય, આબુ, તારગાહીલ, ઝોસમ, તલાળ, વગેરે પહાડો કે ટેકરીઓ ઉપર ભવ્ય દેરાસરો બાંધાવેલા છે દેવલના અદરના ભાગમા દેવ હોય છે અને કુમટની નીચેના ભાગમા પ્રભુ સન્મુખ બેસીને પ્રાર્થના કરાય છે. દેવલના કુમટની આકૃતિ છત્રાકારે-ગોળ હોય છે ગોળ કુમટ ઉપર પડતા સૂર્યના કિરણો ત્રાસા થઈને અદર પ્રવેશતા હોવાથી, એ ત્રાંસા કિરણો શીતલતાને પામતા હોવાથી દેવલમા બેસીને પ્રાર્થના કરનાર શિતલતાનો એટલે શાંતિનો અનુભવ કરે છે, દેવલના કુમટમા બેસનાર કાળા ધમધમતા ઉનાળામા પણ ઠંડક મેળવ્યા કરે છે તેનુ એજ કારણ છે. એ મહાન કુદરતના નિયમને અનુસરીને જૈનના દરેક દેવલના ગોળ કુમટો બનાવેલા આપણે અનુભવીએ છીએ કંઈક શિતલતા કે ઠંડક રહેવાથી પ્રાર્થના કરનાર સુસુણુ મગજ વગેરે ઠંડા રહે છે અને બંદગીમા તે ઠંડક બહુ ઉપકારક નીવડે છે, ગોલ કુમટવાલા દેવલો અને તે ગિરનાર જેવા સૌંદર્યપૂર્ણ પહાડ ઉપર, એટલે ત્યાની તો વાતજ શી કરવી ! ! શહેરમા વસનારી અને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓને ખારા સમુદ્રમા મીઠી વીરડીની પેઠે દેવાલયો દરેક રીતે શાંતિદાતા છે. ગુજરાતમા જૈનોથી પ્રાચીન દેવાલયો જૈનેતરોના નથી. આખા હિંદમા એ દેવાલયો બાંધવાની પ્રણાલિકા હજારો વર્ષ પૂર્વેની જૈનોથી શરૂ થઈ છે જૈનોનુ બેઠને બૌદ્ધોએ અને ત્યાર પછી તે પ્રણાલિકા શાકર, શાકત, વૈશવ, વગેરે સંપ્રદાયોમા અનુકરણરૂપે દાખલ થઈ છે વેદવિદ્યા વારિધિ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતિનુ પણ એમજ માનવુ છે કે હિંદમા મૂર્તિપૂજા અને દેવલો જૈનોએ ચલાવ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મમા મૂર્તિપૂજા બુદ્ધદેવના નિર્વાણ પછી દાખલ થઈ પણ જૈનોમા તો ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીની પહેલાથી મૂર્તિપૂજા ચાલી આવે છે. જૈન સૂત્રો કે જૈને તમામ જૈનો શ્રી મહાવીર પ્રશ્નની વાણીરૂપ માને છે તેમાના જીવાભિમત, રાય-પસેણી, ઠાણાગ, ભગવતી, વગેરે અગ્રમણ્ડ ગણાતા સૂત્રોમા તો દેવલોકમા હજારો જીન-પ્રાસાદો અને જીનપ્રતિમાઓ કહેલ છે. સૂત્રોમા એટલે સૂધી વાચવામા આવે છે કે ઘણા દેવતાઓ જૈન ધર્મ પાળે છે અને જૈનેતર દેવતાઓને પણ શુભ પ્રસંગે મામલિક અર્થે તથા આલોક પરલોકના કલ્યાણને માટે દરજીઆત જીનપ્રતિમાજીનુ પૂજન કરવુ મહે છે.

દેવલોકના જનપ્રતિમાજી સાથે છે. ભરતખંડ તો જેના એક ભાગ રૂપ છે એવા જમ્બુ-દ્વીપના ચારે દરવાજે જનપ્રાસાદો અને જનપ્રતિમાઓ છે અને વિજયાદિ પોળીઆઓ તેમની પૂજા કરે છે જમ્બુદ્વિપ કે જેના ઉપરથી જમ્બુદ્વીપ કહેવાય છે તે જ મુવૃક્ષની ઉપર પણ જનપ્રાસાદ તથા જનપ્રતિમાજી કહેલ છે. આ ઉપરાંત ઉવવાઇ વગેરે સૂત્રોમાં યક્ષના દેવાલયો સખ્યાખંધ કહેલા છે હજીયે જૈનો યક્ષો અને દેવદેવીઓને માને પૂજે છે, આ ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે જૈનધર્મમાં ધણાજ જૂના કાળથી દેવાલયો ખાધ વાનો શોખ છે, અને તે ધર્મ સંબંધી અગત સિદ્ધાંતમાં સકળાયલો છે દેવાલય અને પ્રતિમાજીને સૌંદર્યપૂર્ણ ગણ્યમારવાથી લોકો ઉપર તેની જાદુઇ અસર થાય છે, લોકો સૌંદર્યપૂર્ણ દર્શનથી રસિક અને છે રસિકા મનુષ્યોનું જીવન સુખરૂપે મુજરે છે નીરસ મનુષ્યોનું જીવન કેવલ બોમરૂપ બનીત થાય છે, બોમરૂપ જીવનમાંથી રસિક જીવન બનાવવા એ દેવાલયો અને પ્રતિમાજીના સૌંદર્યની ખુબી છે

ધરમાં પડી રહેનારા અને હાથ નાણું કુટનારા લોકો યાત્રા નિમિત્તે ગિરનાર, શત્રુજય, આબુ, તારગાહિલ, વગેરે પવિત્ર સ્થળોએ જાય અને ત્યાંના પહાડ, દેવલ, અને દેવનું પવિત્ર સૌંદર્ય નીરખી રસભોજી અને એથી અધિક બીજો કયો લાભ હોઇ શકે ! ! સૌંદર્યના કારણથી જનદેવજી અને જનપ્રતિમાજી જેટલોજ પહાડને પણ પવિત્ર કહેલ છે આટલી પ્રસ્તાવના કરી હવે મુખ્ય વિષય ઉપર આવું છું

જૈન સૂત્રોમાં ગણાવેલી જૈનપુરીઓમાં દારિકાને પણ એક જૈનપુરી તરીકે ગણેલ છે દારિકાનું દેવલ કે જેને નિજ મંદિર કે જગત્ દેવજી કહેવામાં આવે છે, તે તથા દારિકાની બહાર આવેલુ રૂક્મણિજીનું દેવજી એ અને જૈન લોકોએ અઢીહજાર વર્ષ પૂર્વે બધાવેલા છે ડૉક્ટર બાહ્યાજીનો એવો મત છે કે એ દેવજી

દારિકાનું જગત્ દેવજી.

આશરે પદરસો વર્ષનું હશે ઈગ્નિશમાં કાંડિઆવાડનો ઇતિહાસ લખનાર શ્રી બેલ સાહેબનો એવો અભિપ્રાય છે કે એ દેવલ ક્ષત્રપ વંશના કોઈ રાજાએ-જૈનરાજાએ-બધાવેલ છે વધુમાં શ્રી બેલ સાહેબ કહે છે કે જગત્ દેવજીની કારિગિરિ જૈન કારીગિરિનો નમુનો છે દેવજીનો ઇતિહાસ તપાસતા એ દેવજી જૈન લોકોએ બધાવેલ સાબિત થાય છે દેવજીની કારીગિરિ-કોનર કામમાં જૈન દેવતા દેવીઓના ચિત્રો કોનરેલા છે આદિશકરાચાર્યજી દારિકાક્ષેત્રમાં પધાર્યા ત્યારે ત્યાં જૈનલોકો હતા અને જૈનધર્મ ચાલતો હતો એમ 'વિમર્શ' નામક સંસ્કૃત લેખમાં પોતેજ લખ્યું છે શ્રી આદિશકરાચાર્યજીએ જૈનધર્મનું ખડન કર્યું અને દારિકાના દેવજીનો કામજો મેળવી તેમાંથી જનપ્રતિમાઓ ખસેડીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવી આ દેવજી હજીયે ગાદીધર શકરાચાર્યના કબજામાં છે છેલ્લી શોધ પ્રમાણે નકી ચર્ધ ચૂક્યું છે કે આદિશકરાચાર્યજીને થયે આજે ૨૩૬૦ વર્ષ થયા છે શકરાચાર્યજી સવન ૨૩૬૦ ચાલે છે ૩૨ વર્ષ શકરાચાર્યજી જીવ્યા ૨૩૬૦+૩૨=૨૪૨૨ આજથી ૨૪૨૨ વર્ષ પહેલાં દારિકાનું દેવજી જૈનોએ બધાવેલું છે શ્રી શકરાચાર્યજીના જન્મ પહેલાં આસરે ૫૦ વર્ષ દારિકામાં જૈનધર્મ ચાલતો હતો એ માટે જૈનસૂત્રો સાક્ષી પુરે છે તેથી ૨૪૨૨+૫૦=૨૪૭૨ આજથી ૨૪૭૨ વર્ષ સુધી જગત્ દેવજીનો ઇતિહાસ લખાય છે, એ હિસાબે જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયમાં જગત્ દેવજીની હયાતી હતી, શ્રી મહાવીર સ્વામીને નિર્વાણ પધાર્યા આજે ૨૪૪૬ વર્ષ

થયું છે આ સર્વ શ્રી આદિશ કરાચાર્યજીના વિમર્શાદિ ગ્રંથો તથા ઇતિહાસ અને પરપરા પ્રમાણથી સાબિત થઈ શકે છે. ગુજરાત પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય ‘ગુજરાતી’ પત્રમા ઇ.સ. ૧૯૧૮-૧૯ ની સાલમા તથા “જૈન” પત્રમા આ દેવળની ચર્ચા શરૂ થયા પછી છેવટે એટલી વાત તો શ્રી શકરાચાર્યજીના કાર્યભારી રા રા કેગવલાલભાઈએ પણ કમુલ કીધી છે કે “શ્રી આદિશ કરાચાર્યજીને આજે ૨૩૫૦ વર્ષ થયા છે શ્રી આદિશ કરાચાર્યજી દારિકામા પધાર્યા ત્યારે ત્યા તેમણે જૈનધર્મ અને જૈનોના મંદિરો જોયા પણ આદ્યજી ધર્મનું કથુરે જોયું નહિ વિધમાન દેવળો વણા જૂના છે અને તેમા જૈનોના દેવદેવતાના ચિત્રોનું કોતરણી કામ છે ઇતિહાસ પણ કંઈક એવું કહે છે કે આ દેવળો જૈનોએ ચણાવ્યા છે” આટલું ઇતિહાસની નવીનતા ખાતર જણાવી હવે દેવળની રચના વિષે વિચાર કરીએ

જૈન લોકમા દેવલ ઉપર જે પણ એમ માળ ચડાવવાનો રિવાજ છે જગત દેવલને ઉપરાઉપર આઠમાળ ચડાવેલા છે આટલી આઠ માળની ઉચાઈ વાળું દેવલ ગુજરાતમા તો અન્ય ક્ષેત્રે જોવામા આવતું નથી પરચારે ઘણો વિશાળ અને ઉચો છે પરચારના પગથીઆ ઠેક જોમતીજીના જલ કિનારા સાથે મળી જાય છે, જોમતીજીથી દેવલમા આવતા વૃદ્ધ પુરુષ અને અધિક માણસને થાક ચડે તેટલા પગથીઆ છે પરચારના મધ્યેથી જગત દેવલ શરૂ થાય છે જેમ દેવલની ઉચાઈ વિશેષ છે તેમજ ધુમટ પણ માળખંધ ઘણો ઉચો છે પરચારથી તે ઇંડા સુધી દેવલ અને ધુમટ કારીગિરિથી પૂર્ણ છે દેવલની પહેલી ભો પુરી થાય ત્યા સુધી તો જૈન ધર્મને લગના જુદા જુદા પુતળાઓ કોતરેલા છે પછી જેમ જેમ ઉપર જવાય છે તેમ તેમ સામાન્ય કોતરણી આવે છે ધુમટના ચાલણાઓ ઉપર માળો પૂર્ણ થતા સુધી જે તાક વાળેલા છે તથા કમાનો અને સ્તંભો છે તેના પરચારમા તથા વચ્ચે જોડાવેલી જલેરીઓમા અને બહાર સુદર કોતરણી જોવામા આવે છે ધુમટ ઉપરનો બાંધણીનો દેખાવ તો શત્રુજય તથા ગીરનારના જૈન દેવલોને આભેહુબ મળતો આવે છે. દેવલમા પરચર એવો મજાનુત વાપર્યો છે કે અટીહજાર વર્ષ પૂર્વે પધાયલા દેવલને હજીયે લુણો લાગ્યો નથી જૈન ધર્મનો એક સાપેલ એવો અભિપ્રાય છે કે પૃથ્વીકાલ ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ટકી રહે છે. અવારનવાર જોઈએ તેવું રિપેર કામ નથી થયું તેથી આપણે પ્રાચીન કારીગિરિના દર્શન કરી શકીએ છીએ એ દેવલ શ્રી શકરાચાર્યજીના કબજામા આવ્યા પછી કદાચ ચારેક વખત રિપેર થયું હશે. છેલ્લા રિપેર કામને આસરે બસ વર્ષ થઈ ગયા છે દેવલમા એક પછી એક માળ ઉપર ચડવાને પરચગની સીડીઓ બનાવેલી છે. હવા અને પ્રકાશ માટે સગવડતા કરેલી છે દેવલના ઉપરના માળો ખાલી છે અને તે બહુ સાફ રખાતા નથી નીચલો માળ કે જેમા ઠાકોગળ વિરાળ છે તે ભાગ સાધારણ રીતે સ્વચ્છ રહે છે. હાલના શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પ્રતિમાજી આસરે ૧૫૦ વર્ષના જૂના છે, તે પહેલાના પ્રતિમાજી અને લોકવાણીના ઇતિહાસોમા કરોડો મેળ મળતો નથી. છેલ્લી શોધ પ્રમાણે એ તો નક્કી હતું છે કે ૧૨૦૦ વર્ષ અગાઉ દારિકામાથી ગણુછોડજી બોડાણો ભગત સાથે ઠાકોરમા પધાર્યાની વાત બની નથી તેમ કોઇ બોડાણો ભગતે દારિકામા આવેલ નથી નિજ મંદિરને શરતા નાના નાના પટ્ટરાણીઓના દેવલો પાછળથી બંધાયલા છે તે જોવામા આવે છે, શ્રીરણુછોડજીની મૂર્તિ એકદમ આકર્ષક છે દારિકાથી બહાર નજીકમા શ્રીરૂદ્રમણિજીનું દેવલ જગત દેવલના સમયનું ઉલ્લુ છે. તેની કારીગિરિ જગત દેવલને મલતી

છે પણ આ દેવલ ઉપર માળ ચઢાવેલ નથી તેમ ભવ્યતામા નહાનકડુ છે જ્યારે વાંધેર લોકો અને નામદાર માયકવાડ સરકારને યુદ્ધ થયું ત્યારે સમુદ્રમાંથી ફેંકાયલા તોપોના ગોળા વડે શ્રી રૂક્મણિજીના દેવલનો સિખર ભાગ તૂટી પડ્યો હતો તે પાછો સમરાવી લીધો છે આ બે દેવલો ઉપરાંત કોઇ અન્ય કાર્ય એક હજાર વર્ષનું ચે પ્રાચીન દેખાતું નથી. બેટમાંયે કોઇ હજાર વર્ષ ઉપરની પ્રાચીન ભાવનાનું મકાન નથી બેટમાં કહો કે દારિકામાં કહો પણ ઉપરના બે દેવલો ઉપરાંત બાકીનું તમામ નવિન છે, મુસલમાની રાજ્યની અદર બનેલું બેટમાં દેખાય છે

જૈન સૂત્રોમાં દારકાનગરીના તથા નેમનાથ, શ્રીકૃષ્ણ, પદ્મરાણીઓ, વગેરે યાદવકુલની ધણી પ્રથમ લખી છે દેવલના સંબંધમાં એટલું તો કહી શકાય કે અશોકના પૌત્ર સપ્રતિ અને ત્યાર પછી મહાક્ષત્રપ વશના જૈન મહારાજા રૂદ્રામાંએ જન્મત્ દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

જૈન ધર્મના પવિત્ર સૂત્રોમાં પ્રભાસ તીર્થનો મહિમા બહુ ગાંઝેલો છે તીર્થ કળના જન્માભિષેક વખતે દેવો પ્રભાસ વગેરે તીર્થના જલવડે સ્નાન પ્રભાસ તીર્થ અને કરાવે છે એમ કલ્પસૂત્ર તથા બીજા સૂત્રોમાં કથન છે, દેવ-સોમનાથ વગેરેનાં શોકનિવાસી દેવતાઓ જનપ્રતિમાજીનું પૂજન કરતી વખતે દેવાલયો. પ્રભાસ, વગેરે તીર્થમાંથી જલ લાવે છે એમ ગયપસેણી સૂત્રમાં વચાય છે જૈન પદ્માવલીઓમાં પ્રભાસ પાટણને દેવ પાટણ કે દેવકી પાટણ કહેલું છે. પુરાણોમાં ચે પ્રભાસ માટે ઘણું લખેલું છે યાદવાસ્થળી થઇ તેજ આ પ્રભાસ પાટણ એ મન્યુત કિલ્લેબદીવાળું શહેર છે કિલ્લાનો ઘેરાવો આશરે સવા બે માઇલનો ગણાય છે શહેરની અદર ગુજરાત સાર્વભૌમ કુમારપાલ મહારાજના બંધાવેલા જીનાલયો હજીયે જેમના તેમ આબાદ હોયા છે અને હજારો યાત્રાળુઓ એની યાત્રાએ જાય છે. આ જીનાલયોની બાંધણી સુદર છે કુમારપાલે બરાવેલ જનબિબો તેમાં પૂજાય છે સ્પષ્ટિકની મૂર્તિયે લા છે

હાલ જે પિંડ સોમનાથ મહાદેવના નામથી પૂજાય છે તે પિંડ, દેવલ વગેરે અહલ્યા બાપ્તએ બનાવેલા કહેવાય છે નાનું દેવલ છે દેવલ નીચે ભોયરામાં શ્રીસોમનાથ મહાદેવ છે અને ઉપરના બાગમાં શ્રી અહલ્યેશ્વર મહાદેવ છે મુસલમાનોના બમથી પિંડને બચાવવા માટે આ રચના કરેલી છે. કદાચ મુસલમાની હુમલા આવે તો ઉપરના અહલ્યેશ્વર મહાદેવને તુકસાન થાય પણ ભોયરામાં વિરાજીત થએલા સોમનાથ મહાદેવને કશી ધુન થઈ શકે નહિ

મહમદ ગીઝનીએ તોડી પાડેલા સોમનાથના મહાન દેવલનું ખડેર અત્યારે આપણને પ્રાચીન જહોજલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે કિલ્લાની નૈઋત્ય કોણમાં સમુદ્ર કિનારે બરાબર આ દેવલનું ખડેર દર્શન થાય છે. સમુદ્ર તેની દિવાલો સાથે અદ્વિધાઈને ઘેર અવાજ કરે છે દેવલનો થોડો ભાગ હોય છે બાકી ચાલલાની હારો અને સૂક્ષ્મ નકશીવાળા પત્થર ગઝો ઠેર ઠેર પડેલા જેવામાં આવે છે ધુમટની વિશાળતા આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે ચોક્ક વિશાળ છે કેટલાક પત્થરો ઉપર તો અદ્વિધા કરીગિર્ગિ જેવામાં આવે છે ચાલલાઓનું નકશીકામ મુઘનાપૂર્ણ છે તમામ નકશી-કારીગિર્ગિ જૈન દેવના જેવીજ છે, જાણે કે

આખેલું જૈનદેવલજ હોય નહિ । । આ દેવલની પ્રાચીનતા ધારિકના જગત દેવલ જેટલી જ જણાય છે કારીગિરિમાયે જગત દેવલને મળતું કામ છે જૈનસૂત્રોમા પ્રભાસતીર્થનો મહિમા લખેલો હોવાથી કદાચ મહાવીર સ્વામીના સમયમા આ દેવલ ચણાયુ હોતુ જોઇએ અશોકના પૌત્ર સપ્રતિ રાજાએ પ્રભાસપાટણમા જનાલય બધાવ્યાતુ પદાવલીઓમા વાચવામા આવે છે તેથી આ દેવલ સપ્રતિરાજાએ સુધરાવીને બધાવ્યુ હોય એમ માની શકાય છે સત્રાટ્ટ ઉદ્દામા મહાદેવે જગત દેવલની સાથે આ દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કીધો હોવો જોઇએ એ તો અનુમાન છે પણ સપ્રતિ રાજાએ પ્રભાસતીર્થમા જનાલય બધાવ્યુ હતું એને માટે જૈન ઇતિહાસમાથી સાબિતિ મળી આવે છે. ગુજરાતમા જૈનોતુ જોર વિશેષ હોવાથી તથા તે સમયમા આખા હિંદમા જૈનધર્મ પ્રવર્તતો હતો તેથી મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ પ્રભાસની યાત્રાએ આવતા હતા આ દેવલને મહામદ ગીઝનીએ ઇ. સ. ૧૦૨૪ મા તોડ્યુ ત્યા સુધી તે જૈનોના કળખમા હતું મુસલમાન ઇતિહાસકારો લખે છે કે જ્યારે મહામદ ગીઝનીએ દેવલ તોડ્યુ ત્યારે પલાડીવાળીને હાથ પગવાળી મૂર્તિ બેઠી હતી અને તેને હીરાની આખો હતી આ જૈનોની નિશાની માટે પૂરતુ છે જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રોમા પ્રભાસતીર્થનો મહિમા, દેવલની કારીગિરિ, ગુજરાતમા જૈનોતુ પ્રાપ્ત્ય, મુસલમાનોનો કુલ્લેખ, એ સર્વ જોતા એ તો નક્કી છે કે ઇ. સ. ૧૦૨૪ સુધી ત્યા જૈનોતુ પ્રાપ્ત્ય હતુ દેવલનુ સ્થાપત્ય અને કલા જૈનોના છે, એ દેવલ તૃત્યા પછી પ્રભાસ તીર્થમાની જૈનધારા કાયમ રાખવા માટે સાર્વભૌમ ગુર્જરપતિ કુમારપાલે, કલિકાલ સર્વેશ્વ્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીની આજ્ઞાથી ત્યા નવા જનાલયો બધાવ્યા. હાલ જ્યા અહલ્યેશ્વર મહાદેવ અને સોમનાથ મહાદેવ છે ત્યા અગર આસપાસમા ભવ્ય શિવાલય પણ હોતુ જોઇએ કે જોને માટે નવા પુરાણોમાથી આપણે કંઈ વાચી શકીએ છીએ. એ શિવાલયના પથરાઓ મુસલમાનોએ અમદાવાદમા મગાવીને જુમામસ્જીદમા કામે લગાડ્યાની દત્તકથા શ્રવણગોચર થાય છે આમ શિવાલય અને જનાલયની કથા છે જિનાલયના ખડેને મિલ્લગજ જ્યસિહે સુધરાવીને તેમા સોમનાથ મહાદેવ પધરાવ્યા હતા આ દત્તકથા છે પણ શિવાલય સુધરાવીને તેમા પધરાવ્યા હતા કે જનાલય સુધરાવીને તેમા પધરાવ્યા હતા તે વિવાદાસ્પદ છે. અલાહાદીન ખુનીના સમયમા નાગર ગૃહસ્થ માધવ પ્રધાનના આમત્રણથી મુસલમાનોની મોટી રેલ ગુજરાત ઉપર આવી ત્યારે એ રેવમા પ્રભાસનું દેવળ તૃત્યુ અને નાગર ગૃહસ્થ માધવનુ પણ ત્યાજ પ્રભાસના પુજારીઓના હાથે મૃત્યુ થયુ. આ હકીકત આપણને કહાડેદે પ્રબંધમાથી જૈનોના સત્સંગી નાગર કવિ પદ્મનાભ પુરી પાડે છે એ પછી સોમનાથના દેવળ ઉપર મહામદ મેગડે સસ્કાઁ કર્યા હતા અને મુસલમાનો સોમનાથના પથરા અમદાવાદમા લાવ્યા અને જુમામસ્જીદમા કામે લગાડ્યા એ આપણે ઉપર વાચ્યુ

અહલ્યેશ્વર મહાદેવ એ જુના વખતની બ્રાહ્મણ ભાવનાનુ જૈનકાળ પછીનુ રક્ષણ છે ચિંકમની પાચમી સદીમા જૈનોમા દેવાનદ પ્રભુ થયા તેમણે પ્રાર્શ્વનાથ પ્રજુની પ્રતિષ્ઠા કીધી હતી એમ જન ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે એ દેવળ તે કયુ? એ, સવાલ રહે છે કદાચ મોટા દેવળના પ્રતિમાજી ખડિત થયા હોય તેથી તે દેવળ સમરાવીને તેમા પ્રાર્શ્વનાથ પ્રમુના પ્રતિમાજી પધરાવેલ હોય અને એજ પ્રતિમાનો મહામદ ગઝનીએ

ખુરદો કીધો હોય તો ના નહિ. વસ્તુપાળ તેજપાળે પ્રભાસપાટણમા કુમારપાળની પેઠે નવ પુસ્તક બહાર લખાવીને સ્થાપ્યા હતા આ કિંમતિ બહારોનો કદાચ અલાઉદ્દીન ખુનીના સમયમા અત આગ્યો હશે

મેસાબુથી ખેરાળુ જતી રેલ્વેના તારગા સ્ટેશનથી તાગગાહીલ દોઢેક માઈલ દુર રહે છે તારગાનો પહાડ હજારો વર્ષથી બૌદ્ધ અને જૈન તારંગા હીલ ઉપરના ઇતિહાસમા સાક્ષિભૂત છે તારગા હીલ ઉપર મૌર્ય અને જૈન મંદિરો ક્ષત્રપ રાજ્યમા એટલે બૌદ્ધકાળમા તારાનગર હતું તેની સાક્ષી તેજ પહાડની એક ખીણમા રહેલ ધારણ અને તારણ -તારા દેવી-નો શિલાલેખ સાક્ષી પુરે છે તારાદેવીએ બૌદ્ધધર્મની શાસનદેવી કહેવાય છે તારાદેવીની સુદર પ્રતિમાની નીચે પાલી લિપિમા શિલાલેખ કોનરાયલો છે તે અષ્ટ વાચી શકાય છે ધારણ અને તારણ દેવીએને હાથમા જૈન લોકો શાસનદેવી તરીકે માને છે પણ ખડ જોતા તે બૌદ્ધની દેવી છે તારાદેવીના શિંગ ઉપર પદ્મામને એઠેલી બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે અને દેવીને પડખે એ છોકરા કોતરેલા છે તે બાળકોના બાપ પાશ્વર્ય પ્રાચીન નક્શી કામને વધારે મળતો છે જોગીડાની ગુફામા એક પત્થરમા ચાગ નાની નાની બુદ્ધની પ્રતિમાઓ કોતરેલી જોવામા આવે છે આ સિવાય બૌદ્ધકાળના બીજા નિશાનો આમા જોવામા આવ્યા નથી જૈનયાત્રાળુઓ એ ચાગે પ્રતિમાને જૈનની ધારીને વખતે વખતે કેશરના ચાહલા કરી આવે છે આસપાસના ગામડીઆ-બોળા લોકો તો જોગીડાની પ્રતિમાઓ ચમત્કારી પ્રતિમાઓ તરીકે માને પૂજે છે જોને મતાન ન થતા હોય એવા લોકો મતાનોત્પત્તિ માટે એ પ્રતિમાની માનતા માને છે એ પહાડના એક શિખર ઉપર થોડો પરચાર અને લોખંડના કડા છે એ સ્થળે કોઇ રીસામણે આવેલી રાણીનો મહેલ હતો એમ કહયથા ચાલે છે તારગા પહાડ ઉપર પ્રાચીનકાળમા નાગનગર બૌદ્ધોએ વસાવ્યું હતું અને શહેર તથા તીર્થ રક્ષક દેવી તરીકે તારાદેવીની સ્થાપના ઠીધી હતી. બૌદ્ધકાળમા ચે જૈનો ત્યા રહેતા હતા અને તેઓમા કેટલીક બાળતતુ સામ્ય હતું કાયાતરે એ શહેર ઉજડ થયું પદ્મામને કહાન્દે પ્રબધમા તારગાને યાદ કરેલ છે, તેથી અલાઉદ્દીનના સમયમા તારાનગરના અવશેષો તારાજ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે, અલાઉદ્દીનનું લસ્કર રૂદ્રમાલને પાયમાલ કરીને નાગર ગૃહસ્થ માધવ પ્રધાનના આમંત્રણથી તારગા હીલ ઉપર દોડી આવ્યું હતું પણ પહાડની રક્ષા અને દેવોના ચમત્કારને લીધે જૈનોનું મહાન દેવળ બચવા પામ્યું છે, એમ ત્યાના લોકોનું કહેવું થાય છે. એટલું તો ખડ છે કે ચારે બાજુએ તારગાના શિખરો છે અને પહાડના મધ્યે વચ્ચે નીચાણવાળા પ્રદેશમા જૈન દેવાલય હોવાથી તદ્દન નશ્વરમા પહોંચ્યા સિવાય દેવળ બચ્ચ જતા નજરે આવી શકે તેમ નથી નહિ દેખાયાના કાગણથી પણ એ જૈનદેવળ બચવા પામેલ હોય. તજેરીથી ઉપર ચડતા એક મોટો કિલ્લો આવે છે એ કિલ્લાની વચ્ચે જૈનોનું મહાન દેવાલય હતું છે, આ જીનાલય મહારાજા કુમારપાળે કલિકાળ સર્વજ હેમચક્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી પોતાના મોદ્રાચ બધાવેલ છ પરચાગ ઉપર આ દેવળ એવી તો સુદુ ગીતે બાંધ્યું છે કે એની વિનાશના અને કાગીગિગિ ભેદન આનંદ આનંદ થઈ ગયું. દેવળની નડઆતથી તે કાગી મુધી નડગી કામ કરેલું છે આડેન વર્ષમા ચે

કેાઈ સ્થળે લુણો લાગ્યો નથી ધુમટનો અંદરનો ભાગ વણોજ વિશાળ છે ધુમટના થાભલાઓ ધણા ઘેરાવદાર અને મજબૂત છે ધુમટની વિશાળતા, શિખરની ઉંચાઈ તથા કારીગિરિ ખરેખર જોવાલાયક છે દેવળની અંદરના ભાગમાથી ઉપરના માળો ઉપર ચઢાય છે ઉપર ચડના દેવળના વપગાયલા મહાન્ પત્થરોનું દર્શન થાય છે અંદરના ભાગમા મોટી મોટી પત્થરની મંદાઓ મૂકીને આ દેવળ ચણેલું છે દેવળની ઉપર ચડના એક પત્થર ખીજ પત્થર સાથે મળતા વચ્ચે ખુણા પડે છે એ ખુણામા એકેક ચોરસ લાખુ લાકડું મૂકેલું છે એવા મેકડો ખુણામા લાકડાના કકડા વપરાયલા છે એ લાકડાના કકડાઓ બિલકુલ સડયા વગર આડમે વર્ષથી હયાની ધરાવે છે એ લાકડાના કકડામાથી કટકી કાપીને દેવના ઉપર મૂકવાથી એ લાકડામાથી પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે એવી લાના કોકોની માન્યતા છે સોમનાથના દેવળથી આ દેવળ કેાઈ પણ રીતે ઉતરે તેવું નથી દેવળના મર્લ મંદિરમા જૈનોના પરમ પૂજ્ય શ્રી અજીતનાથ પ્રભુના પદ્માસને ખેડેલા સ્વેતપ્રતિમાજી છે એ પ્રતિમાજી ધણા વિશાળ હોવાથી અને બાજુએ ન્હાની ન્હાની નિસરણીઓ મૂકેલી છે, કે જે નિસરણીઓ ઉપર ચડીને યાત્રાળુઓ પૂજા કરી શકે છે. જૈનોના અન્ય મંદિરોમા આવા વિશાળ પ્રતિમાજી ગુજરાતમા તો નથી આ પ્રતિમાજી સમ્રાટ અશોકના પૌત્ર મહાનિના ભરાવેલા છે. દેવળનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર ચારસે વર્ષ ઉપર થયેલો છે એમ શિલાલેખ ઉપરથી સમજાય છે મંદિરની અંદરની સુધડતા, પ્રતિમાજીનું તેજ, દેવળની વિશાળતા, અંદર ટાંગેલા મોટા ઘટનો રણુકો, અગરબત્તીનો ધૂપ, ચંદનની સુગંધ, વિગાળ ચોક, પહાડની સુદરતા અને જૈનોની યાત્રાળુઓ માટેની ગોડવણ એ બધાથી એટલો બધો નતોપ થાય છે કે જનારને લાથી ખસવાનું મન થવું નથી દેવળના ચોકમાથી પહાડ તરફ દૃષ્ટિ કરતા ત્રિકોણાકારે ત્રણ દિશામા ત્રણ શિખરો માણુમ પડે છે એ શિખરોમાથી એક શિખરને સિદ્ધશિલા, બીજાને પુદવી શિલા અને ત્રીજાને પાપ પુણ્યની બારી કહેવામા આવે છે. એ ત્રણે સ્થળે જૈનોની નાની નાની દેરીઓ, પ્રતિમાઓ અને પગલા છે, જૈનોએ બનાવેલું એક નાનું તળાવ દેવળની બાજુમા છે યાત્રાળુ માટ મોટી ધર્મશાળાઓ છે, આ બધું જૈનસ્વેતાખરોનું સ્થાપત્ય છે પાજીથી ફિગબરો પણ આવીને વસ્તા છે દતકથા એવી પણ છે કે ગુજરાત સાર્વભૌમ કુમારપાળ મહામંજન દેવળ ચણાનું હતું ત્યારે તેમા એક દિગબર જૈન કામદાર હતો તેણે તેજ અન્સામા નમવનાથનું દિગબર દેવળ ચણાવેલું છે. દિગબરોના દેવળોમા કળા તરીકે ખાસ જાણવા જેવું કશું ચે નથી તારંગા હીલનો કબજો મેકડો વર્ષથી સ્વેતાબર જૈનોના કબજામા છે, જૈનોમા કહેવત છે કે “ રાણકપુગની બાધણી, નારંગાની ઉંચાઈ, આમુની કારીગરિ અને શતજયનો મહિમા ન જૂતો ન બચિચ્ચતિ ”

ગુજરાતનું પ્રાચીન પાટનગર પાટણ કે જે જૈનપુરી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું અને જ્યાં વનરાજ, મિલરાજ, કુમારપાળ, વગેરેના સમયમા જૈનધર્મ શાસ્ત્રો પાટણનાં મંદિરો.

ફલ્લો હતો અને શ્રીમાન્ કલિકાલ સર્વેશ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ ગુજરાતના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી જૈનધર્મનેા ફિગ્વિજય કર્યો હતો તથા કુમારપાળ મહારાજ પામે અમારિ પડહ વગડાઓ હતો તેજ આ પાટણ પાટણની પ્રાચીન જહોજલાલીનો સર્વ, કરણધેલાના સમયમા અલાઉદ્દીન ખુનીવડે આથમ્યો અને સુસલમાનોની રાક્ષસી રેલમા પાટણ

પત્રરા સહિત ધસડાઇ ગયું. એ પાટણુમાથી માત્ર કિલ્લાનો એક ખૂરજ, મિનળ-
દેવીની બધાવેલી વાવનું ખંડેર, એક દેવી, ગણપતિ તથા જૈનદેવળના થોડા ચામલા અને
છનપ્રતિમાજી અવશેષ રહેલ છે એ પ્રાચીન ભાવના બાજુ પર મૂકીને વર્તમાન પાટણુ
સબંધી વિચાર કરીએ. પાટણુમા હાલ સવામો જૈન દેવળો છે જૂના દેવળોમા પચાસરા
પાર્શ્વનાથનું અને સામળાપાર્શ્વનાથનું દેવળ ખાસ જોવા લાયક છે, એ બંને દેવળ ડાહ્યા
મોટા નથી પણ શોભામા સારા છે. સામળાપાર્શ્વનાથજીનું દેવળ ડાહ્યું સુધક અને બેઠા
ધાટનું છે પ્રતિમાજીનું તેજ પણ ખેચાણુકારક છે પચાસરા પાર્શ્વનાથનું દેવળ સાધારણ
રીતે મોટું છે પ્રતિમાજી વિશાળ અને સુદર છે ભક્તિ-પન્કિમા માર્ગમા વનરાજની
મૂર્તિ છે એ મૂર્તિ નીચે લેખ અહમદશાહ બાદશાહના નામનો છે તેથી એ મૂર્તિનો
અને લેખનો મેળ મળતો નથી પચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પચાસગ્ચી વનરાજ આવડો
અણહિલપુર પાટણુમા લાગ્યો હતો એથી એ પ્રતિમાનો ઇતિહાસ આજથી હજાર વર્ષ
સુધી લંબાય છે, પાટણુમા જૈનોની પદ્માવતી દેવીની પ્રતિમા ઘણી સુદર છે અને તમામ
પટણી લોકો એમની માનતા પૂજ કરે છે ચિહ્નો વગેરેની તપાસ કરતા એ પ્રતિમાજીને
પદ્માવતી દેવી કહેવા કરતા વૈર્યા દેવી કહેવા વધારે યોગ્ય લાગે છે પદ્માવતી દેવીના
ભાવ કરતા વૈર્યા દેવીના ભાવો વધારે સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે કલિકાલ સર્વન હેમચ-
દ્રાચાર્યજીના સદુપદેશથી મહારાજા કુમારપાળે મંદિર કંડાવેલ અમૂલ્ય પુસ્તક ભંડારો
હજી એ પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે, એ ભંડારમાથી જૈન તેમજ જૈનેતરોના પુસ્તકરત્નો હાથ
આવતાજ નામ છે, પાટણુમા જૈનોનું આ કાર્ય આખા ગુજરાતમા સર્વોત્કૃષ્ટ છે આ
ભંડારોએ જૈનેતરો ઉપર પોતાનો હાથ રાખેલો છે

ઝીંઝુવાડાથી દશેક માફ છેડે મખેશ્વર નામક ગામ છે ત્યાં જૈનોનું બાવન જન્મળી
દેવળ છે. જે જૈન દેવળને રરતા પર) નાના દેવળો આવેલા
સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ હોય છે, તે દેવળને બાવન જન્મળી દેવળ કહેનામા આવે
છે શ્રી સખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું દેવળ વચ્ચે આવેલું છે
કરતો ચોક મૂકીને ચારે બાજુ કિલ્લાની ગરજ સારે તેમ નાના દેવળો આવેલા
છે, દેવાલયોની શોભા કરતાં એ શ્રી મખેશ્વર પાર્શ્વનાથ બૃહ્ ડોહવા ડોસલા-
પાર્શ્વનાથના પ્રતિમાજીનો ધાટ અને તેજ અસાધારણ છે, પ્રતિમાજી એટલા મધા
આકર્ષક છે કે ત્યાં જનાર અને જોનારને બેઝડી સુધી ખસવાનું મનજ ન થાય, એવી
શાંતિ મળે છે. શત્રુજય મહાતીર્થના આદીશ્વર પ્રભુને બાદ કરીએ તો ગુજરાતમા આવા
આકર્ષક પ્રતિમાજી બીજે ક્યાં જોવામા આવતા નથી બાવન જન્મળી દેવળથી
થોડે દુર સુસલમાની બાદશાહીના સમયમા તોડી પાડવામા આવેલા બાવન જન્મળી
દેવળોનો સમુહ ખંડેર કે અડધ લગેલો અડધ તૂટેલો દષ્ટિગોચર થાય છે અલાહીન
ખુનીના સમયમા માધવ પ્રધાનના પ્રતાપ શરી વળ્યાનું આ પરિણામ છે ડાહ્યા પ્રાચીન
સમયના બાવન જન્મળી દેવળના પાયાઓ ત્રીજે ક્યાં જમીન ગોદતા માલુમ પડે છે
આ પ્રમાણે એકજ ગામમા સખેશ્વર પાર્શ્વનાથજીએ ત્રણ સ્થળ બંધ્યા છે આથી એ
તીર્થ અને એ પ્રતિમાજીની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે જૈન ધર્મના પવિત્ર ય્યોમાથી
એવો ઇતિહાસ નીકળે છે કે શ્રી સખેશ્વર પાર્શ્વનાથજીના પ્રતિમાજી ડાહ્યાજ જૂના કાળના
છે એ પ્રતિમાજીની એક વખતે રાવણ પૂજ કરતો હતો, એક વખતે એ પ્રતિમાજી

ઉંઠા હતા. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા અને જરાસંધને એ યજ્ઞે યુદ્ધ થયું હતું ત્યારે એ પ્રતિ-
 ષ્ઠ પ્રગટ થયા અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો વિજય થયો. એવી પણ પુરાણી કથા છે,
 મતલબ કે એ પ્રતિમાજી વચ્ચેના પ્રાચીન કાળના છે. સત્ગુણ પહા-
 ાબનાં દેહરાં ડથી ધણે દૂર નહિ અને રૌત્રજી નદીની સમીપમાં આવેલા તલાબ
 અને ગામ સમીપ એક સુંદર ટેકરી છે એ ટેકરી પર જૈન દેગસરો છે
 ગુફાઓ. એને જૈન લોકો નાનો સત્ગુણ કહે છે કાચુ કે એ દેવલોના સ્થા-
 પત્ય અને કલા લગભગ સત્ગુણને મળતા છે. દેવળો શૌભાગ સારા
 પહાડની પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુએ પહાડમાં કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ છે. આ ગુફાઓ એ
 ૧૨ વર્ષની લગભગ કોતરાયેલી છે. એ ગુફાઓમાં એક ગુરા સારી છે જેમ હાલમાં
 ૧૮ ઉપર ભોખડના પાટડાઓ નાખવામાં આવે છે તેમ ગુરામાં પાટડાના આકારનો
 થર કોતરીને ચોકડીઓ ચોરસના આકારમાં પાડેલ છે અને તે ઉપર કમાનો ચૂકેલી છે,
 ૧૮ પ્રાચીન કાળમાં ચાલતાઓ હશે પણ હાલ નથી માત્ર ચિત્ર ઉપરથી સમજી શકાય
 કે ચાલતાઓ અવસ્થા હોવા જોઈએ. આવાજ પ્રકારના પાટડાઓ નિર્માણના રાજ્યમાં
 ૪૮ ગુફાઓમાં બોદ્ધ લોકોએ વધારે ચતુરાઈથી ચૂકેલા છે અજાણી ગુફાઓ તથા
 ૧૧-વેલુર-ની ગુફાઓ મોટા પાયે ઉપર છે અને આ કામ પહાડના પ્રમાણમાં નાના
 ૧૮ ઉપર છે, એ ગુફાઓનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાલમાં જૈન મુનિઓ કરતા હોવા જોઈએ
 ઝળથી ઠંભેલ અને ઉભય રાજાઓ થયા, તેમણે પણ ઉપયોગ કરેલો તેથી લોકો તેને
 ૧૮ ઉભયની ગુફાઓ કહે છે ગુરામાં પાછળથી કોઈએ દેવી બેસાડી દીધેલ છે. તાલ-
 જ ઉપરથી તલાબ કહેવાય છે જૈન દેવલો, જૈન ગુફાઓ, ટેકરીનું સૌંદર્ય, રૌત્રજી
 ૧, એ સર્વથી તલાબ બહુ રમણિક લાગે છે

મહાભારતમાં હિડાળા નથી પ્રસિદ્ધ થયેલ એસમ પહાડ ઉપર મહાગાજ કુમાર-
 પાસે પાત્રીસ દેવળ ચણાવ્યા હતા સુસલમાની રાજ્યમાં અલાહદીનના
 માસમ પહાડ. સમયમાં નાગર માધવને લીધે એ તમામ દેવળો ધૂળધાણી થઈ ગયા
 છે. તલમાં વીશેક પરચારો અને પત્થરના ઢગલા મોબુદ છે. ભીમ-
 મા ખડિત જનપ્રતિમાજી હજીયે નજરે પડે છે માત્ર માતા કે જેને એસમ પહાડની
 ટીમાં આવેલા પાટણવાવ ગામના લોકો જતરેસરી માતા કહે છે તે ખરે જોતા જૈનની
 દેશરી માતા છે હાલમાં જાયા નાગરો અને ખત્રી લોકો એ દેવળને માને છે ભીમ-
 માથી મળી આવેલ અખડિત પ્રતિમાજી ધોરાજી તથા જૂનાગઢના દેવલોમાં વિરાજે છે.
 નકાલમાં કોતરાયેલી ગુફાઓ પણ પડીને પાથર મઘ છે, માત્ર આંખલીવાળી ગુફા નામ-
 ન દેખાય છે

જૂનાગઢ સ્ટેટમાં વચળી-વણચળી-કે વામનસ્થળી સ્ટેશન પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથોમાં એને
 દેવસ્થળી કહેલી છે, ત્યાં પુરાતન જૈનોના ધણા દેવલોના નિશાનો
 સામન સ્થળી. તથા જનપ્રતિમાજી મળી આવે છે થોડા વખત ઉપર એક પ્રચંડ
 મૂર્તિ મળી આવેલ છે તેને શેઠ દેવકરજી મૂળજીએ પોણા લાખ રૂપિયા
 ચર્ચિત એક સુંદર દેવાલય બંધાવીને તેમાં પધરાવેલ છે વચળીમાં જૂના દેવળો છે તે
 તુપાલ તેજપાલના બંધાવેલા કહેવાય છે વામનજી અને બલિના મંબધમાં જૈન ગ્રંથોમાં
 ની કથા છે કે નમુચિખલ પ્રધાન હતો તેને નિષ્ણુકુમા નામક જૈન લલિધનેના મુનિએ
 રી નાખ્યા હતા

સોરાષ્ટ્રમાં ગિરનારનું સૌદર્ભ સર્વને વિદિત છે કેાઈએ જોયું હશે તો કેાઈએ સાંભળ્યું હશે અશોક અને રૂદ્રમાળના લેખોએ ગિરનારની કિંમતમાં વૃદ્ધિ ગિરનાર ઉપરનાં કરી છે પણ જૈન લોકોએ તો ગિરનારનો શાશ્વત જીવનવાળો બનાવે જૈન દેવલો અને બો છે, ગિરનાર ઉપર ૩૦૦૦ શીટ હંચાઈએ જતા શ્રી નેમનાથ ઉપરકોઠની ગુફાઓ પ્રભુની દ્રુક આવે છે એ દ્રુક એક મોટા કિલ્લાથી રક્ષાયેલી છે

કિલ્લાના દરવાજામાં થઈ દેવલમાં પ્રવેશાય છે દેવલ મજબૂત પત્થરોએ બધાયેલું છે. દેવલને ફરતો વિશાળ ચોક અને ભમતી છે દેવલમાં શ્રી નેમનાથ પ્રભુની ધનસ્થામ ભવ્ય પ્રતિમા છે. સૂવર્ણનો મુકુટ, ઠાગીના, વગેરેથી પ્રતિમાની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. દેવલની અંદરની પરિક્રમાના માર્ગમાં ઘણી પ્રતિમાઓ વિરાજે છે તેમાં જમણી સૂદતા ગણપતિ જેવાલાયક છે ધૂમટ વિશાળ છે ધૂમટની બહાર લગોલગ મહામડપ અને અર્ધ મડપ છે ત્યાં તીર્થંકરોના પગલા વગેરે છે આ દેવળ ધણુ પ્રાચીન છે સિદ્ધરાજ જયસિંહના પ્રધાને આ દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો, તે શિલાલેખ ઉપરથી નીકળી શકે છે. એ જીર્ણોદ્ધારને ચે સાતમે વર્ષે વીતી ગયા છે હજીએ એ પવિત્ર દેવલ આખાંદ હજુ છે. પ્રાચીન દેવલોનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને હજારો વર્ષ સુધી એમને ટકાવી રાખવા એ જૈનોની ખાસીયત છે શ્રી નેમનાથનું મુખ્ય દેવલ ક્યારે બધાયું તેની ચોક્કસ તારીખ મળી શકતી નથી પણ જૈન સૂત્રોમાં ગિરનારનો મહિમા વિશેષ છે તેથી અનુમાન થાય છે કે એ સ્થળે જૈન સૂત્રકાળથી એટલે પાર્શ્વનાથાદિ તીર્થંકરોના સમયથી દેવાલયો ચાલ્યા આવે છે જૂનાગઢમાં રાખેગાર વગેરે રાજ્યો જૈનધર્મ પાળતા હતા તેથી એ લોકોએ ઘણો કાળ દેવલો સાચવેલા હોવા જોઈએ, જેમ જેમ જીર્ણોદ્ધાર થતો ગયો તેમ તેમ દેવલ ઉપર ચૂનાના થર એટલા ચડી ગયા છે કે દેવલની આસપાસની જૂની કારીગિરિના દર્શન થઈ શક્યા નથી દેવલની બહારની ભમતીમાં નાની નાની દેરીઓ જેવા આકાશવાણી મકાનમાં-કે નાની દેરીઓમાં ઘણા જીવપ્રતિમાજી છે એ દેવલમાંથી આગળ જતા સગરામ સોનીનું જેવા લાયક દેવલ આવે છે. એ પછી કુમારપાલ મહામંજનું બધાવેલ દેવલ અને સૂર્યકુંડ આવે છે. એ પછી સાર્વભૌમ શહેનશાહ અશોકના પોત્ર સપ્રતિ રાજનું બધાવેલું દેવલ આવે છે આ દેવલ ધણુ પ્રાચીન છે તેમાં પણ શ્રી નેમનાથ પ્રભુના પ્રતિમાજી વિરાજે છે આ પ્રતિમાજી ૨૨૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન છે ત્યાંથી વસ્તુપાલ તેજપાલના દેહરા તરફ જવાય છે વસ્તુપાલ તેજપાલે આ દેવલો બાધવામાં અઢયકે દ્ર વ ખરચેલું છે ત્રણ દેવલનું એક દેવળ દેખાય તેવી ગોઠવણ ત્યાં કરેલી છે અંદર શ્રી જીવપ્રતિમા ઉપરાંત સમવસરજી, મેઝ-સુમેઝ તથા સમેઝ શિખરજીની ગચના કરેલી છે, સમવસરજીની આમપાસ ધૂમટને જે થાભલા ટેકાવેલા છે તે કિમતી સલી-પત્થરના છે દેવળની બહાર તેમજ અંદરની કારીગિરિ અદ્ભુત છે દેવળનું કામ એટલું તો મજબૂત કરાયેલું છે કે હજીએ હજાર વર્ષ સુધી તેમાંથી કાઢરી ચે ખસે તેમ નથી એ પછી દિગંબર જૈનોની દ્રુક આવે છે, એ દેવળ છેલ્લા મો વર્ષની અંદર સ્વેનાથરેની પરવાનગીથી બાધવામાં આવેલ છે દિગંબર દેવળની નજીકમાં રાજુલ મુરા આવે છે ત્યાં રાજેમતિની મૂર્તિ છે ત્યાંથી આગળ જતા ગૌમુખી મગા આવે છે ત્યાંના દેવળોનું સ્થાપત્ય અને કામ જોના છે ઉપરાંત સાળશે તીર્થંકરના પગલા પણ ત્યાં છે પરંતુ દેવળોની અંદર મહાદેવ એસાડી દીધેલ છે આગળ જતા અબાજીનું દેવળ આવે છે એ દેવળ વસ્તુપાળ તેજપાળે બધાવ્યું હતું.

અખાજી એ વસ્તુપાળ તેજપાલની દેવી હતી. મ ૧૬૪૭ ની સાલમા જૂનાગઢના નાગર વગેરે લોકોએ એ દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર કીધો હતો. દરેક જૈનદેવળના બારસાખમા અમુક પ્રકારની નકશી કામ હોય છે અખાજીના દેવળના બારસાખના પત્થરોને કાઢી નાખવામા આવેલ છે અને લાકડાના નવા બારસાખો મૂકેલ છે. ધુમટની અદરની ઉપરના ભાગમાં રહેલી પૂતળીઓને બાગી નાખવામા આવી છે તેથી માત્ર દેવળની બીજી રચના અને જૈનોના મથોની સાક્ષીથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે દેવળ જૈનોનું છે, એથી આગળ જતા ગોરખનાથની ટૂંક આવે છે. ત્યાંથી નેમનાથ પ્રભુને કેવળગ્રામ થયુ હતું તેથી તેમના પગલા છે, પાચમી ટૂંક દત્તાત્રયની છે તે જગોએ શ્રી નેમનાથજીનું નિર્વાણ થયુ તેથી ત્યાં પશુ પગલા અને છત્રી છે, પગલા નીચેના પત્થરમા કોતરેલી જીનપ્રતિમાના દર્શન થાય છે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના વરદત્ત નામના મણુધરે એ સ્થળે તપ કીધુ હતુ ત્યારથી તે દત્ત ટેકરી કહેવાય છે આખા ગિરનાર પહાડનો કબજો હજારો વર્ષથી જૈનોનો છે અને સમ્રાટ જહાંગીર તથા અકબરે “યાવત્ ચદ્ર દિવાકરૌ” લેખ કરી આપીને ગિરનાર વગેરે પહાડો જૈનોને સદાને માટે હવાલે કર્યા હતા ગિરનારથી નીચે ઉતરી તળેટીની જૈનધર્મશાળાઓ જોઈને શ્રી દામોદરજીનું જૈનસ્થાપત્ય અને કળાચુક્ત દેવળ જોઈ શ્રી રેવતીકુડમા જૈન લિપિનો લેખ વાંચીને સહેરમા થઈ ઉપર કોટનો કિલ્લો જોવા જતા ખાપરા કોડીઆની ગુફાઓ દેખા દે છે, એ ગુફાઓ ધણી જૂની છે. એનો અદરનો દેખાવ જૈન અને બૌદ્ધ ગુફાઓને મળતો છે અદરના એક પત્થરમા જીનપ્રતિમા અને કાઉસગીઆ કોષ્ટએ પાછળથી કોતરી કાઢેલા જોવામા આવે છે એથી એ સ્થળે પાછળથી જૈનોના સંપ્રદાયોએ પ્રવેશ કરેલો જણાય છે. આ ગુફાઓ મહાક્ષત્રપ જૈન સમ્રાટ ૩૬૬માએ કોતરાવેલી હોવી જોઈએ બીજી ગુફાઓ જૂનાગઢથી દક્ષિણ બાજુએ આવેલી છે તે પશુ ખાપરા કોડીઆ જેટલીજ જૂની જણાય છે. ખાપરા કોડીઆની ગુફામા લેખ છે

ઉપર કોટના કિલ્લામા સંવત ૧૫૦૭ નો રા માડલિકનો જૈન લિપિમા લેખ છે તેમા પાચમ, આઠમ અને ચૌદશે સિકાર ન કરવો વગેરે લખેલ છે તેથી તે પશુ જૈનધર્મ પાળતો હોય એમ સમજાય છે એ વાતનો ટેકો એટલા ઉપરથી મળી શકે છે કે રાખે-ગારનું રાજ્ય સિદ્ધરાજે ખાલસા કીધા પછી મહારાજ કુમારપાળે જૈનધર્મ પાળવાની ચરતે જૂનાગઢનું રાજ્ય રા પહેલા માડલીકને પુનઃ સ્થાપવાની પરવાનગી આપી હતી.

અત્રે ઉત્તરેય કરવો જરૂરનો છે કે ગિરનાર ઉપર શ્રી નેમનાથ પ્રભુની ટૂંકથી નજીકમા પત્થરમા કોતરી કાઢેલી ઋષભદેવ ભગવાનની એક ભવ્ય પ્રતિમા છે ભોળા લોકો એને ઘડી ઘડુકાની મૂર્તિ કહે છે, એવી બીજી મોટી બૂલ, વસ્તુપાળ તેજપાળના દેવાલયોને જોઈને તે રાણકદેવી ગખેગાગના મહેલ છે એમ કહી કરે છે

આ દેવળોમા દેલવાડા, અચળગઢ, કુભારીઆ તથા અખાજીના દેવળનો સમાવેશ થાય છે એ ચારે સ્થળના દેવળો જૈન મંત્રીશ્વર વિમલશાહ તથા આજી ઉપરનાં દેવાલયો. વસ્તુપાળ તેજપાળના બધાવેલા છે. એ દેવાલયો બહારથી જોનારને એકદમ સાધારણ, નાની બાંધણીના અને ભમકા વગરના દેખાય છે

પશુ પ્રેક્ષક જ્યાં અદર પ્રવેશે અને દર્શન કરે ત્યાં તે એકદમ અજાણ ગયા વગર રહી શકે નહિ, ચક્રચક્રતો સફેદ કિમતી આરસ, અદ્ભુત કારીગિરિ, નિષ્ક્રિયતા, વગેરે જોતાજ જોનારનો અર્વ ગળી જાય છે

પ્રથમ મંત્રીશ્વર વિમળશાહે દેવળ બાંધાવવા માટે આખું પર્વતમા ધણે દૂર બહારથી જોનારને નજરે ન પડે અને ઉપર ચડનાર પણ દેવળ પાસે જાય ત્યારેજ દેખી શકે એવી સુરક્ષિત અને વનસ્પતિથી નવ પલ્લવિત, જલાશય વાળી જગા પસંદ કરીને નખી તળાવ નજીક સાડા અઢાર કરોડ રૂપીઆ ખર્ચીને આરસનું કિંમતી દેવળ ચણાવ્યું છે; દેવળનો નિર્મલદિગ્ ભાગ-મર્લ મંદિર ભાગ એકદમ સાદો છે, દેવળ તદ્દન બેઠા ધાટનું છે, તેને નાનો સાદો ધુમટ છે અને પછી બહાર આરસનો મહાધુમટ બનાવેલો છે દેવળની ચારે બાજુએ કિસ્લાની પેઠે નાની નાની આરસની દેરીઓ જન પ્રતિમાજીઓ સહિત આવેલી છે. એ નાની દેરીઓને આરસના સળગ નાના ધુમટો છે આ મંદિરના મુખ્ય દેવ એટલે મૂળ નાયક શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન છે, દેવળના ધુમટના ચામલાની અને ગોળ ધુમટમા કરેલ નકશી કામ, ચામલા સાથે સબધ રાખનાર આરસની કુબીઓ, આરસના પાટડા, આરસના ટેકા, ધુમટની શરૂઆતમા ગોળાકાર હાથીઓનું મડળ, હસોનું ગોળાકાર મડળ, સુદર કારીગિરિ વાળી ઢળતી સોળ પુતળીઓ અને ધુમટની વચ્ચેનું આરસનું અલૌકિક કારીગિરિ વાળું ઝુમર લોલક એ સર્વ જોયા સિવાય મનુષ્યની બુદ્ધિમા ન ઉતરે એવી સૂક્ષ્મ અને નિયમિત કારીગિરિથી સજ્જગારેલ છે આ સર્વ સફેદ કિંમતી આરસનું છે સાકરના શીશળની પેઠે આમા ત્યાગ ભાગ તો નથીજ. દર્શન કરવા માટે આવનાર માણસે ધુમટમા નીચે ચતા સુધ્ધ જોવું જોઈએ. ચતા સુધ્ધને જોવાથી ધણું રસિક અને બારીક અભ્યાસ થઈ શકે છે. ધુમટ સન્મુખ દષ્ટિ પહોંચી કે સાથી દૂર ખસેડવાની મરજી ન થાય. આ એક એવું ચિત્ર કાવ્ય છે કે તેના રસના ધુટડા પીતા પીતા પ્રેક્ષકો ધગતાજ નથી ધુમટ વચ્ચે લટકી રહેલા આરસના અનુપમ કારીગિરિવાળા ઝુમરની શોભાની તો વાતજ શી કરવી. યોગીઓએ વર્ણવેલા અનંરામગ ચક્રની ઉપમાને આ ઝુમર લાયક છે બીજા નાના નાના અલૌકિક ઝુમરો પણ તે દેવળમા છે ત્તલો સહિત ધુમટની પેઠે ભમતીની કારીગિરિ પણ ધણીજ બારીક છે આવી સૂક્ષ્મ, નિયમિત અને સુદર કારીગિરિ દુનિયામા અન્ય સ્થળે બાંધેજ હશે આ કારીગિરિમા ધાર્મિક અને કુફરતી ચિત્રો ઉપગત સમળીવિહાર, વગેરે ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિકને લગતા ચિત્રો કોતરેલા છે શ્રી વિમલશાહના ફરેરાના દગ્ગાજમા પગ મૂકતા માણસ ઉપર એવી જાદુઈ અસર થાય છે કે અહો, અહા, ' ' ' એવા અવાવિષ્ટ શબ્દોગ્યાગ થયા વગર ગહેતો નથી દેવળના મુખ ભાગ ઉપર એક મોટા થોડા ઉપર વિમળશાહ મંત્રીશ્વર બેઠેલા છે એના દર્શન થાય છે હાથીશાળામા હાગબધ આરસના મુદ્ર બલ્લ હાથીઓ ઉભેલા દેખા દે છે હાથીઓની કારીગિરિ પણ અનુપમ છે, એકદર આ સર્વ દેવતાઈ કામ છે

મંત્રીશ્વર વિમલશાહના દેવાલય પછી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તેજપાળનું આરસનું દેવાલય દર્શન દે છે આ દેવળમા સાડા અઢાર કરોડ રૂપીઆનું ખર્ચ થયેલું છે આ દેવળના મૂળ નાયક એટલે મુખ્ય દેવ શ્રીનેમનાથ ભગવાન છે નેમનાથની મૂર્તિ સ્થાપ છે. આખું દેવળ ભમતીના દેવળો સહિત તદ્દન સફેદ આરસનું છે વિમળશાહ અને વસ્તુપાળના દેવાલયની કૃતિઓ લગભગ મળતી આવે છે દેવળની બંને બાજુએ આરસના ગોખલા છે તેને દેરાણી જોડાણીના ગોખલા કહેવામા આવે છે, એ ગોખલાની કારીગિરિ અતિ સૂક્ષ્મ છે આ ગોખલાઓમા નવ લાખ રૂપીઆનું ખર્ચ થયું હતું, ચામલા, કુબીઓ, પાટડા, ટેકા, ધુમટ અને ભમતીની કારીગિરિ તથા ધુમટનું ઝુમર એ સર્વ અલૌકિક છે. હાથીશાળામા હાથીઓ હાગબધ ઝૂલતા હોવા છે વળી હાથીશાળામા

વસ્તુર્પૂર્ણ તેજપાળ તથા તેમની સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ દર્શન દેહે આ મને દેવલો બનનાર સ્વભાવિક રીતેજ બોલી જાય છે કે બહે એમને પૈસો મળ્યો અને બહે એમણે ખરચ્યો. આ મદિરો બધાવનારને તથા તેમની એકોતર પેઢીને ધન્ય છે, ધન્ય છે. આવા ઉદ્દગારો નીકળવાનું કારણ એ છે કે સૌદર્ય કુદરતને પ્રિય છે અને આ દેવળો સૌદર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે.

શિલ્પ કારીગરોની કિંમત બૂજીને મત્રીશ્વરો હમેશા કોતર કામમાથી જોટલો ભૂકો કરે તેની બારોબાર રૂપ આપતા હતા. શબ્દ કાવ્ય માટે જેમ કુદરતી બક્ષીસની જરૂર છે તેમ ચિત્ર કે શિલ્પ માટે પણ કુદરતી બક્ષીસની અમલ્ય છે. કારીગરોએ મળેલ અદ્ભુત દ્રવ્યમાથી કારીગરોને પણ એક આરસનું સુદર જીનાલય બધાવેલ છે. બીજી એક સુદર દેવલ અપૂર્ણ સ્થિતિમા છે. આ સર્વ સમૂહનું નામ દેવલવાડા કે દેલવાડા છે. દેલવાડાથી જ માઇલ દૂર અચળગઢ છે. આ મત્રીશ્વર વિમલશહે બધાવેલ દેવલ છે. એ દેવલમા મત્રીશ્વરે ૧૪૪૪ મધ્ય સૂર્યના ચૌદ પ્રતિમાજી પધરાવ્યા હતા. એ પ્રતિમાજી ઉપર પાછળથી કોઇએ લેખ કોતરાવ્યા છે. આ ગુપ્તેશ્વર મહાદેવનું એક દેવલ છે તથા ચારેક નાની નાની દેરીઓ છે. આ સર્વની કારીગિરિ જૈનોની છે. બારસાખમા જૈન પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. પણ જૈનોના અધેરનો લાભ લઇને બ્રાહ્મણોએ અંદર મહાદેવ પધરાવી દીધા છે. સુભાગ્યે બારસાખ વજેરેમાથી કારીગિરિ ખોદી નથી નાખી. એક મોટા ધાતુનો પોઠીઓ છે તે પ્રતિમાઓ ગળાવીને બનાવ્યા હોય એવું અનુમાન થાય છે. ગુપ્તેશ્વરની સામે કુમારધાને બધાવેલ એક ભવ્ય જીનાલય છે. આ પ્રદેશમા કોઇ કોઈ ઠેકાણે જૈનોની પ્રતિમાના ખડિત ભાગો મળી આવે છે. અચળગઢની નજીકમા જૈનોની બનાવેલી બે શુક્રાઓ છે તેમા હાલ કોઇ રહેતું નથી. એ શુક્રાઓને ભોળા લોકો ભરથરીની તથા જોપીચદની ગુરા કહે છે. ગુરશિખર અને અધર-દેવી જૈનોના સ્થાપત્ય છે. અંબાજી અને કુભારીઆના દેવાલયો પણ મત્રીશ્વર વિમળ-શાહના બધાવેલા છે. કુભારીઆના દેહરાની કાગીગાગ મળની છે. કુભારીઆની આસપાસ ઠેકાણે ઠેકાણે છટાછવાયા પત્થરો જોવામા આવે છે. એ સ્થળે ચક્રાવતી નગરી હતી એમ લોકો માને છે. અલાઉદ્દીન ખુનીની રેલમાથી તારાના દેવલોની પેઠે આખુના કિમતી દેવલો બચી જવા પામ્યા છે. એ નવાઇ જેવું છે.

શત્રુજય પર્વત અને શેત્રુજી નદીથી સર્વ ગુજરાત બાંધીતો છે. એ પર્વત ઉપર જમી-નવી ૨૦૦૦ ષ્ટ ઉંચાઇએ જૈનોના સેકડો કિમતી દેવાલયો છે. શત્રુજય ગિરીના આ દેવાલયો, દરેક શતકમા બાધણીની કલામા કેવો કેવો તકાવત જીનાલયો. થતો ગયો તેના અવનાસીઓનેજ આનંદ આપનારા સ્થાપત્યરૂપ છે. આ પહાડનું મહાત્મ્ય જૈન સૂત્રોમા ભગવાન ઋષભદેવજીના સમયથી

ચાલ્યુ આવેલું વાચવામા આવે છે. 'જાણ સર્વજ્ઞે સિદ્ધિ' આ શબ્દો સૂત્રોમા વપરાયા છે. પાંચ પાડવો, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આડ પટ્ટરાણીઓ, વજેરે શત્રુજય ઉપર નિર્વાણ પદને પામ્યાની વાત પણ જૈન સૂત્રોમા પ્રસિદ્ધ છે. જૈનોમા શત્રુજય ગિરિનો મહિમા એટલો બધો છે કે નાના મોટા ગામોના દેરાસરમા પણ પૂજા કરતી વખતે જૈન લોકો એલે છે કે— સિદ્ધાયલ સમર સદા, સોરઠ દેશ મોળર, મનુષ્ય જન્મ પામી કરી, વડ વાર હળર જગમા તીરથ દો વડા, શત્રુજય ગિરનાર, એક ગડ રિખભ સમોસર્ગા, એક ગડ નેમકુમાર.. વજેરે.

દેવળ સહિત આખા પહાડને પૂજવાની રીતિ શત્રુજયમા છે. શત્રુજયના ધણા નામો જૈન ગ્રંથોમાથી વચાય છે તેમા શત્રુજય, સિદ્ધગિરિ, સિદ્ધાયળ, વિમળાયળ, પુડરિક-ગિરિ, વજેરે સુખ્ય છે, જૈનધર્મના પહેલા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવજીના અણધર શ્રી પુડરિકજી

શત્રુજય ઉપર નિર્વાણ પદને પામ્યા ત્યારથી પુડરિકગિરિ કહેવાય છે. સૂત્રકાળ પહેલ
 યે શત્રુજય ઉપર જૈન લોકોનું સ્થાપના હતું બૌદ્ધ લોકોએ શત્રુજયનો કબજો મેળ-
 ત્યા વસવાટ કરી લીધો હતો, વલ્લભીપુત્રના મહારાજ શિલાદિત્યના વખતમાં શત્રુજયનો પ
 કબજો મેળવ્યો અને છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલું તીર્થ જૈનોએ પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર કરી સુધ
 આ વખતે આદિનાથ ઋષભદેવજીનું વિશાળ દેવળ તથા મપ્રતિ રાજ વગેરેના અ
 દેવળોના જીર્ણોદ્ધાર કરી ત્યાર પછી મહારાજ કુમારપાળે, વિમળગાદે, વસ્તુપાળ તે
 પાળે, દેહરા બધાઓ. એ પછી ક્રમે ક્રમે ધનાઢ્ય શ્રાવકોએ દેવાલયો બધાં યા, છેલ્લ
 છેલ્લુ દેવળ શ્રી શત્રુજયની તળેટીમાં રાય ધનપતસિહજી બાબુનું બધાં વેલું છે. એ દેવાલ
 એક વીંશીથી વધારે વરસ થયા નથી, જૈનેતરો બ્યારે શત્રુજય ગિરિની મુલાકાતે
 છે ત્યારે તળેટીમાં આવેલા બાબુના દેવાલયના દર્શન કરીનેજ અગમ્ય જાય છે, દરેક જ
 ધર્મી બાબુના દેરાસર પાસે શત્રુજય ગિરિને વાદે પૂજે છે, અને ત્યાં પગરખા ઉતા
 ત્યાંથી ઉઠાડે પગે ઉપર ચડે છે, ઉપર ચડતા કોઈ કોઈ સ્થળે બાધેલા અને બાધી ર
 પગથીઆ આવે છે અને બાબુએ થોડે થોડે અંતરે પાણીના કુંડ, તીર્થકરોના પગ
 વૃક્ષો અને વીસામાં આવે છે, વીસામો આવે ત્યાં વીસામો ખાઈ, પાણી પી, ચા-
 ઉપર ચડતા ચડતા ઠેક હાંગળાજને હડે પહોંચે છે ત્યાં હાંગળાજ દેવીનો પુનરી એ
 કરે છે કે “આવ્યો હાંગળાજનો હડો અને ફટયો પાપનો ઘડો.” ત્યાંથી આગળ
 દશ કરોડ મુનિ મોક્ષે પધાર્યાનું ચાવડ્યા મુનિનું સ્થાન આવે છે ત્યાંથી દર્શન કરી
 તીર્થને કિલ્લે જઈ પહોંચે છે, કિલ્લાના મુખ્ય ભાગ ઉપર અંગારશાહ પીરની જગો
 આ શ્રાવકો દર્શન કરે છે અને મરવો, બદામ, પાંચ પૈસો, ચોખા, વગેરે ચડાવે
 કોઈ ધનાઢ્ય સંઘ લઈને આવે તો પહેલું શ્રીફળ શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની પેઠે પીરને
 મૂકે છે કિલ્લાની અદર પ્રથમ સર્વ માત્રાળુ મૂળ નાયક શ્રી આદિનાથ પ્ર
 ભેટવા જાય છે, શ્રી આદિનાથ એટલે ઋષભદેવજી પ્રભુ કે દાદાના દેરાસ
 વિશાળતા, ઉચ્ચાઈ, બાધણી, વગેરે સર્વ, દેવતાઈ છે. એ જગોનું દેવળ હજ
 વર્ષથી ચાલ્યું આવે છે વચ્ચે વચ્ચે જીર્ણોદ્ધાર તથા સુધારા વધારા થતા જાય છે,
 વાળના મુખ પૃથ ઉપર હાથીઓના ચિત્રો જોઈને પગથીઆ ચડી જતા દેરાસરનો વિર
 ચોક આવે છે દેરીએ વાળી ઋષુ ભમતી પુનઃ પ્રતિમા સહિત દર્શન દે છે એજ દ્વં
 પડખે નવા આદીશ્વર, ચૈત્રાખજી, સ્થાને પુડરિકજી મણધર અને પાછળના ભાગમાં રા
 અને પગમાં ઉપરાત તમામ ચોક્કસ અને દેરાસરોમાં પાચરેલો સફેદ આરસ પત્થર
 મૂળ નાયકના દેવળનો ચમકાવ એ સર્વથી જૈનો તેમજ જૈનેતરો અજાણ વગર રા
 નથી, માત્રાળુ બ્યારે મુખ્ય દ્વારમાં થઈને શ્રી આદિનાથ પ્રભુના દેરાસરમાં પ્રવેશ કરે
 ત્યારે પૂર્વે પવિત્ર વાતાવરણ અને ભાવનાના યોગે ગહગહ કંઠે થયા વગર રહી શ
 નથી પ્રભુજીના દર્શન થતાંતી સાથે પ્રેક્ષકના રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે અને સમાર્પિ
 પેઠે જન પ્રતિમાજીની સામે એકતાર-એકતાન-ત'લીન થઈ જાય છે, પ્રતિમામાં એ
 બધી દિવ્ય આકર્ષક શક્તિ છે કે જૈન વા જૈનેતર પ્રથમ મુલાકાતમાં પરમ શાંતિ
 અપૂર્વ અનુભવ મેળવે છે આ અનુભવ ઉપરથી જૈન કવિઓએ ત્રયોમા શુશ્રુષુ છે
 હજી સુધી એવો કોઈ અભવિ-હૃદય વગરનો પ્રાણી શત્રુજય ગિરિ ઉપર આવ્યો નથી
 જૈને શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાના પ્રભાવથી અલૌકિક શાંતિ ન મળી હોય
 આદિનાથ પ્રભુના પદ્માસને જેટલા પ્રતિમાજી સફેદ આગસના અને વિશાળ છે, અને
 પ્રતિમાનો પત્થર આગસને અગતી કોઈ બીજી જાતનો લાગે છે એ પ્રતિમાને દરે

ચડાવવાની સોનાની આગી અઢીમણ વજનની છે, અને દરરોજ જે મુકુટ મસ્તકે ચડાવવામા આવે છે તેની કિંમત એક લાખની અઠાય છે. જડાઈ દાગીનાઓ તો જુદાજ બે વર્ષ પહેલા હીરા, પન્ના, લીલમ, વગેરે કિમતી ઝવેરાતવાળો જડાઈ કુડળ અને તેર કલગી સહિત લાખોની કિમતનો મુકુટ અમદાવાદમા વીશ વરસે તૈયાર થયો છે એ મુકુટની અદર સફેદ પાચ મોટા કિમતિ હીરા જડેલા છે તેર કલગીઓ અને કાનના કુડલો પણ ઝવેરાતથી પૂર્ણ છે લોકો એને લાખોની કિમતનો મુકુટ કહે છે. આ મુકુટ હજી શત્રુજય ગિરિમા લાવવામા આવ્યો નથી પણ અમદાવાદમા ગખેલ છે શ્રી આદિનાથના દેરાસરનુ રક્ષણ કરવાની ખાતર મુસલમાની રાજ્યમા નાની સરખી પણ સ્પષ્ટ દેખાય એવી મસ્જદ ચણવામા આવી છે, હાલના પ્રતિમાજી આશરે સાતસે વર્ષના જૂના કહેવાય છે શ્રી ચોમુખજીના ચાર પ્રતિમાજી બારસે વર્ષના જૂના છે અને ધણાજ આકર્ષક છે શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા જ્યારે જરા પણ ખડિત થાય ત્યારે તે ષણે નવા પ્રતિમાજી પધરાવીને પુનરુદ્ધાર કરવાનો વહીવટ ચાલ્યો આવે છે, શ્રી આદિશ્વરના પ્રતિમાજી બદલાય તેની સાથે કાઉ-સગીઆ, પુઠરિકજી ગણધર, રાયજી તળેના પગલા, ચક્રેશ્વરી અને કપર્દીમક્ષ એ સર્વ બદલવા જોઈએ. એ નિયમ ચાલ્યો આવે છે, હાલના આદિશ્વર પ્રભુના પ્રતિમાજીનો કોઇ ભાગ ખડિત થયેલો હોવાથી તે જગોએ સ્થાપન કરવા માટે નવા આદિશ્વર, પગલા, કાઉસગીઆ, વગેરે તૈયાર કરાવ્યા હતા પણ કેટલાક સયોગો વચ્ચે શ્રી આદિશ્વરના પ્રતિમાજી કામમ રહ્યા તેથી પડખેના એક દેરાસરમા નવા આદિશ્વરને પધરાવવામા આવ્યા છે. શત્રુજય ગિરિ, જૈનોની અઢગક જાહોજલાલી, શ્રી આદિનાથના દેહરાની વિશાળતા, અને સૌદર્ય, આવકોનો ભાવ, જૈનેતરોનો સ્નેહ, એ બધુ જોતા તો શ્રી આદિશ્વરની વિદ્યમાન પ્રતિમાજીજ સત્જન્યના મૂળ નાયકને યોગ્ય છે બાકી તો શ્રી સધના ધારા ધોરણ પ્રમાણે થયા કરે છે શ્રી આદિશ્વરની દ્રુકને પડખે કિલ્લેબધીવાળી મોતીશાહની ગયા સૈકામા બનેલી દ્રુક છે. બાધણી, કારીગિરિ, શોભા, આરસપતથ, વગેરેથી એ દ્રુક ઝલકી રહી છે આવી નવ દ્રુકો સત્જન્ય ઉપર છે દરેક દ્રુકને નાના મોટા કિલ્લા છે ચોમુખજીની દ્રુકમા ચારે દિશા સન્મુખ બેઠેલા ચાર સફેદ વિશાળ જીનપ્રતિમાજી છે એકદર જોતા શત્રુજય ગિરિ ઉપર જૈન લોકોએ પોતાના પવિત્ર ભાવથી કરોડો રૂપીઆ ખરચેલા છે હજારો વર્ષમા દરેક સૈકામા દેવાલયોના સ્થાપત્ય અને કળામા કેવા ક્રમથી ફેરફાર થયો છે તેનો અભ્યાસ કરનારને ગુજગતમા તો શુ પણ આખા હિંદમા શત્રુજય ગિરિ સમાન ખીલુ કોઈ ઉત્તમ સ્થાન નથી દરેક સૈકામા રચાયેલા પ્રતિમાજીના અભ્યાસ કરવા માટે પણ શત્રુજય ગિરિ અનુપમ સ્થાન છે દ્રુકામા કહીએ તો સ્થાપત્ય અને કળાના અભ્યાસની એક મહાન શાળા તે શત્રુજય છે મનુષ્ય જાતિ ઇષ્ટિ સૌદર્યમા કેવી રીતે ખીલવટ કરતી આમળ વધી છે એ જૈન તેમજ જૈનેતરોને શત્રુજય ગિરિ શિખવે છે સુવર્ણના રથ, સુવર્ણ તેમજ ચાદીના પાણી ભગવાના મોટા મોટા કળસો, સુવર્ણના ઝવેરાત જડીત દાગીના, દેવની કિમતી ચક્ષુઓ અને હીરાઓ, અગરબત્તીનો ધૂપ, ઉચુ કેશર ચદન, ગુલાબ વગેરેના પુષ્પો, મરવો (ડમરો) એ સર્વ શત્રુજયની સોશામા અત્યંત વૃદ્ધિ કરે છે. શત્રુજય ગિરિ ઉપર કોઇ પણ યાત્રાળુ ગતવાસો રહી ચકતો નથી, તેથી શત્રુજયનું વાતાવરણ સર્વ તીર્થો કરતા વિશેષ પવિત્ર રહેવા પામ્યું છે

એક પ્રચલ મૂર્તિ મહાકાળા પત્થરમા કોતરી કાઢેલી છે તેની નીચે વૃષભનુ ચિહ્ન હોવાથી જૈન લોકો એને શ્રી આદિશ્વર કે ઋષભદેવજીની મૂર્તિ કહે છે અગાની લોકો

એને અદબદહની મૂર્તિ કહે છે. અદબદહ એટલે અદ્ભુતજી કે નવાઈ ઉપજાવે તેવી મૂર્તિ. અદબદ એટલે અર્ધચુક્ર એવો અર્થ કરતા એ મૂર્તિ ઔદ્ધ કાળમાં કાતરાઈ હોય અને શત્રુજય ગિરિ પુન જૈનોના ક્યળમાં આવ્યો ત્યારે એ પ્રતિમા નીચે વૃષભનું ચિહ્ન બનાવીને તથા બીજે થોડો ફેરફાર કરીને એ જીવ પ્રતિમાના રૂપમાં બદલાવી નાખી હોય એમ પણ અનુમાન કરી શકાય શત્રુજય ગિરિમાં બે નાની ગુફાઓ છે પણ તેમાં ખાસ બાણવા જેવું કશું નથી. શત્રુજય ઉપરથી શૈવજી નદી અને સમુદ્રનું સૌંદર્ય જોવા જેવું છે

પાલીતાણા એ જૈનના પાદધિમાયાએ વસાવેલું શહેર છે પાલીતાણાની શોભા જૈન ધનાઢ્યોએ બધાનેલી અનેક વિશાળ ધર્મશાળાને આભારી છે શ્રી શત્રુજય ગિરિના પહેલો ઉદ્ધાર શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર ભરત મળએ કરાવ્યો હતો એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. ત્યાં પછી સપ્રતિ, ભવદશાહ, કુમારપાળ, વગેરેએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા હતા. એકંદર શત્રુજય ગિરિ ઉપર મોટામાં મોટા સોળ વખત જીર્ણોદ્ધાર થએલા છે એવું જૈન ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે

વીસમી સદીમાં અમદાવાદ જૈનપુરી નરીકે ગણાય છે. અમદાવાદમાં અનેક જૈન મંદિરો છે અને તે કારીગિરિના નમુના રૂપ છે હમણાજ ત્રણ દેવળો અમદાવાદનાં તોત્તન આરસના બધાયલા છે રીચીરોડને છેડે આવેલું શ્રી મહાવીર મંદિરો. સ્વામીનું દેવાલય તથા ઝવેરીવાડાના મહાવીર ગ્રામી, નેમનાથ, વગેરેના દેવાલયો અને ભોયરાવાળા ભવ્ય દેરાસરો અને જીવપ્રતિમાઓ ખાસ જોવા લાયક છે. શહેરની બહાર શેઠ હેમાભાઈ હઠીસગનું ભવ્ય દેરાસર છેલ્લી સદીના નમુના રૂપ છે હેમાભાઈ શેઠના દેવળ પછી જે જીનાલયો બંધાય છે તે તદ્દન જુદી દબથી બધાય છે, નવા બધાયલા આરસના જીનાલયો તથા ભોયણીજી અને પાનસરના ભવ્ય દેવાલયો નવી દબના નમુનાના છે

હડરના જૈન દેવળો અને દિગંબર મુનિયોની મઠાધો, પાવાગઢનું દેવળ, શિહોરના ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું દેવળ અને ડુડો, વઢવાણની વામેશ્વરી તથા પરશુરમ સ્થાપત્યો, ભૈરવ, મહુવાના ઝવિત મહાવીર ગ્રામી, ધોધાના નવખડા પાર્શ્વનાથ, બરેચનું દેવળ, ગિઆણીનું બાવન જંગળી દેવળ, મુળીના માડવરાયની મૂર્તિઓ, મહેસાણાના દેવળો, કુતીઆણાનું વસ્તુપાળ તેજપાળનું દેવળ, વડનગર તથા વીસનગરના દેવળો, વગેરે જૈનોના સ્થાપત્ય છે કચ્છમાં આવેલું ભદ્રેશ્વરનું જગડશાહનું બધાવેલું વિશાળ દેવાલય તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે

સિદ્ધરાજ જયસિંહની મા મીનળદેવી જૈન હોવાથી તથા પ્રધાનો જૈન હોવાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહની બધાવેલી વાવો, મઠાનો, કિલ્લાઓ અને જૈન સ્થાપત્યનું તળાવોમાં જૈન સ્થાપત્ય પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે રૂદ્રમાળમાં પણ જૈન અનુકરણ. કારીગિરિ ઉપરના કારણોથી દેખાઈ આવે છે સુસલમાનોએ બાધેલ જુમામસ્જિદ વગેરેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યની સપૂર્ણ આસર થઈ છે. વંજીનો, શેવો, રામીનારાયણીયો વગેરે એ પાછળથી બધાવેલા દેવાલયોમાં જૈન સ્થાપત્ય અને ઠગાનું જ અનુકરણ જોવામાં આવે છે

इत्यलम् ॐ ज्ञान्तिः ज्ञान्तिः ज्ञान्तिः

દુવા-કાઠિઆવાડ
કાર્તિક વદિ ૧૩ શુક્રવાર ૧૯૭૧

ગોકળદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી.

પ્રો. સાંકળચંદ બેઠાલાલ શાહ
અધ્યક્ષ "વિજ્ઞાનવિભાગ"

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ--અમદાવાદ.

વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

(તા. ૩-૪-૧૯૨૦)

સન્નારીઓ અને સદ્યુદ્ધર્યો,

આપ સર્વેએ મારી વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે નીમણુંક કરી તેને માટે આપનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું. હું સારી રીતે સમજું છું કે મારે મોટી જવાબદારી ઉઠાવવાની છે અને તે હું આપની સહાયથી વ્યાસક્રિત ઉઠાવવા પ્રયત્ન કરીશ. મારા કરતાં આપણા ગૂજરાતીઓમાં ઘણા લાયક ગૃહસ્થો હતા. એક તો મારા પૂર્વ ગુરૂ પ્રોફેસર ત્રિ-ભુવનદાસ કલ્યાણદાસ મળજે જેમનો આ પદવીને માટે પદેસો હક છે, કારણકે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં વધારવા એમણે જે પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને જે ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો તેટલો હજી કોઈએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કર્યો નથી. પોતે હાલ ઘણો વખત થયાં માંદગી ભોગવે છે એટલે તેઓ આ પરિષદમાં ભાગ લેઈ શકે તેમ નથી. જે તેમની તબીબત સારી હોત તો આપણને તેમના બહોળા જ્ઞાન અને અનુભવનો જરૂર સારો લાભ મળત અને આપણને તેમની કિમતી મદદ મળત. છંદર તેમને દીર્ઘાયુ કરે અને તેઓ આપણા સાહિત્યને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થાય ખીજ ગૃહસ્થ પ્રોફેસર આદરજી મસાણી છે, જેમની નિમણુંક કમિટીએ કરી હતી, પણ પોતાના અનેક બંધનને કારણે એમણે પોતાની જવાબદારી સમજી પ્રમુખપણ્યનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ખીજ પણ લાયક આપણામાં છે. આપે અને પ્રમુખ નીમ્યો તેથી હું લેસભારે પણ એમ નથી માનતો કે મારીજ લાયકી સીધી વધારે છે, મારા કરતા વધારે ઠાણા અને હોદ્દાવાર ગૃહસ્થો જેમણે વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં સારી સેવા બજાવી છે તેમનું મારા મનમાંથી જરા પણ વિસ્મરણ થતું નથી તેમ લેખના પ્રત્યેનો મારો આદર જરા પણ ઓછો થયો નથી.

સાહિત્ય પરિષદમાં આજ વર્ષે વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે.

વિજ્ઞાન વિભાગ. વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવાથી ગૂજરાતીઓની કામ કરનારની સંખ્યામાં કોઈ પણ વધારો થતો નથી, પણ જેઓનો ખાસ વિષય વિજ્ઞાનજ છે અને જેઓ ગૂજરાતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં મદદ કરી શકે તેવા છે તેમને તેમના પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન કરાવવા આ વિભાગ પાડવામાં આવ્યો હોય તો તે કોઈ પણ રીતે અનુમતું નથી અનુખનો છંદર પ્રત્યે ધર્મ છે. માતાપિતા પ્રત્યે ધર્મ છે. દેશ પ્રત્યે ધર્મ છે. તેવોજ પોતાની ભાષા પ્રત્યે ધર્મ છે પ્રથમ પોતાના દેશ પ્રત્યેનો ધર્મ બજાવવાનું જ્ઞાન થાય ત્યારેજ પોતાની ભાષા પ્રત્યેના ધર્મનું તેને જ્ઞાન થાય. દેશ પ્રત્યેના ધર્મનું જ્ઞાન મહાત્મા

ગાંધીજીએ આપણને પૂરેપૂરું કરાવ્યું છે. આપણે એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જે જ્ઞાન આપણને અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા મળ્યું છે તેમાંનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે કે કેમ અને જીવનને આનન્દમય બનાવે તેવું છે કે નહીં. આ બંને પ્રશ્નોનો જવાબ જો આપણે હકારમાં આપી શકતા હોઈએ તો વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણી ભાષા મારફતે જનસમાજને મળે તેવી આપણે તજવીજ કરવી જોઈએ વિજ્ઞાન વિભાગ કરવાનો આ મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. જેમ સાહિત્ય એ બહોળા અર્થમાં વપરાય છે તેમ વિજ્ઞાન પણ બહોળા અર્થમાં વપરાય છે. વિજ્ઞાનના વિષયો ઘણા છે—સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન, રસાયન, જ્યોત્સર વિદ્યા, પ્રાણી વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા વગેરે. હાલ આપણને વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવા વિચાર થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણી ભાષા જોઈએ તેટલી ખેડાઈ નથી અને ગૂજરાતીઓમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો અભાવ બહોળો પ્રચાર થયો નથી કે તેના બહોળા સંખ્યા મોટી હોય. સંખ્યા હાલ નાની છે એટલે દરેક વિષય જાણનાર વધારે માણસો તો ક્યાંથી જ હોય આજે નાનું શરૂ કરે છે તે પોતાની દરજ્જા બરાબર અંદા કરશે અને બીજા નવા માણસોની ભરતી કરશે તો સરકારે મોકલે થશે અને વિજ્ઞાનના અસહ્ય રૂપી અધિકારનો પોતાના કબજે વડે નાશ કરવા સમર્થ થશે અને વિજ્ઞાન વિભાગ જે મુદ્દરોએ પાડ્યો હતો તે નિષ્કારણ નહોતો પણ સાર્થક હતો એવું સિદ્ધ થશે.

જેવી રીતે દરેક પ્રશ્નોનો પોતાનો ધર્મ હોય છે, તેમ તેનું પોતાનું સાહિત્ય હોય છે.

આપણે ગૂજરાતી પ્રજા છીએ. આપણે બધા હિન્દુ મુસલમાન અથવા સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનું જરૂરોસ્તી ધર્મ પાળીએ છીએ. જેવી રીતે આપણી કેટલીક હાકલ-રચના. આપણા ધર્મના પથપરથી જણી શકાય છે તેમ કોઈપણ પ્રશ્નના સાહિત્યપરથી તેની મનોવૃત્તિ તથા અભિરુચિનો ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ છીએ દરેક ક્ષેત્રમાં ભાષાના સાહિત્યમાં કોઈ કાંઈ ફેરફાર થાય છે અને તે ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસપરથી આપણને માલૂમ પડે છે. સાહિત્ય એ સ્થિર વસ્તુ નથી, તેને શક્તિ અને ક્ષમ બંને છે. આપણી ભાષાનું સાહિત્ય વધે છે કે ક્ષીણ થાય છે તે આપણે જોવાનું છે. સાહિત્યનું કયું અંગ હાલના જમાનામાં પ્રુષ્ટ કરવાનું છે, કયું અંગ જમાના થવા ક્ષીણ થઈ ગયું છે અથવા કયા અંગમાં સુધારો કરવાનો છે તે આપણે શોધી કાઢવાનું છે હાલ જમાનો વિજ્ઞાનનો છે એ દરેક મનુષ્ય કબૂલ કરશે વિજ્ઞાન એ ધર્મોત્તર જરૂરનો વિષય છે એટલું જ નહીં પણ સૃષ્ટિના નિયમો જાણવાનું મોટું સાધન છે જે મુદ્દરો મુદ્દરો રહે માને છે તેમણે ધર્મના નિયમ જાણવા જોઈએ અને સૃષ્ટિના નિયમો તે ધર્મરીત નિયમો છે અને તે નિયમોનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન જાણવાથી થાય છે જ્યારે વિજ્ઞાનની શક્તિ આટલી બારે છે ત્યારે સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન કેમ લીધું હોઈ શકે? સાહિત્યમાં કાવ્યનું જેવું સ્થાન તેવું જ વિજ્ઞાનનું હોવું જોઈએ. કોઈ કવિ વિજ્ઞાનવેત્તા થાય અને ધર્મરીત (સૃષ્ટિના) નિયમો હાલના કાવ્યમાં ધડી કાઢે તો વિજ્ઞાનનું સ્થાન ઉંચું છે એ સિદ્ધ કરવા આપણે તરતજ બાંધશાળી થઈએ. અત્યાર સુધી આપણે વિજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરી નથી, આપણું ધ્યાન તે તરફ જોઈએ તેવું બેચાણ નથી, કારણ કે તેનો પથ બંધો શિક્ષક છે; મુશ્કેલીઓ ઘણી છે, કાઠા વાગે તેમ છે એટલે વિજ્ઞાનના બહોળા ઘણા ઝોળા છે, ખર્ચ દેવના બક્ષા ઝોળા હોય, પણ સાચા હોય તો તે દેવની દૈવ શક્તિની અદ્વિતીયતા તેઓ જમતને બતાવવામાં સમર્થ થયા વગર રહે નહીં.

હાલના જાણનાર્થી મનુષ્યના જ્ઞાનની કીંચત કરતાં તેની આર્થિક સંપત્તિની કિંમત સાધારણ રીતે વધારે બંધાય છે. જ્ઞાન અને આર્થિક સંપત્તિ બન્ને સક્રિય છે વિજ્ઞાનની નીકીમત એ વિસરી જવાય છે. જ્ઞાન આટલું બધું જપાયા બંધ વધે છે અને તેને સારૂ યુરોપમાં થયેલા પ્રયાસો થાય છે છતાં યુરોપમાં નીચે જાયેલા એક દાખલાનું વર્ણન વાંચતા રહેજા અમ્મયખી ઉત્પન્ન થયે તે દાખલા પર ટીકા કરતાં સર ર. સેકેસ્ટર ને કહે છે તે વિચારવા જેવું છે અને ખાસ કરીને ગૂંજરાતીઓએ.

"The practical value of Science in securing the happiness of human communities is not, however, the reason which operates most strongly in exciting men and women to give themselves to the cultivation and improvement of this or that branch of it. A rich banker one day was looking round the Natural History Museum with me. It was his first visit. After a time he said, 'It's very fine' Wonderful! But what is it all for! Where does the money come in? That's what I can't understand. Why does the Government spend money on this if it does not lead to making money?' I tried to convince him that there exists in us all a divine "Curiosity", a desire to know regardless of profit or loss, a thirst which we may cultivate and satisfy, in the full assurance that whilst its satisfaction is a delight in itself, we are all the while fulfilling the destiny of men, helping in the conquest of nature. My friend had apparently lost that instinctive thirst which is the primary impulse to the pursuit of Science, that capacity for pleasure which Robert Louis Stevenson truly notes in the words of the child of his "Garland of Verses."

"The world is so full of a number of things,
I am sure we should all be as happy as Kings!"

વિજ્ઞાનના જ્ઞાનના સંબંધમાં એક અગ્રિમ મંથકાર થયે છે તે ચનન કરવા જેવું છે.

"Ignorance, the "Curse of Hell", is the cause of all suffering. Knowledge is the wing which takes us heavenward, and frees us from misery.

કોઈ પણ પ્રભાએ પોતાની બાબાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું હોય તો પોતાની જગ્યા અરજતે પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સ્વચ્છ રચીકારવાની હાલ વખતે અગત્ય છે અને મુશ્કેલી કરીને વિજ્ઞાનના સાહિત્યને સારૂ યુરોપની પ્રભાઓએ વિજ્ઞાનના પ્રદેશનું ને પદ્ધતિસર યોધબોધ કરી છે અને ને જ્ઞાનનો અંકુર વધારી

આતુરતાથી દારા
કેળવણી.

દીધા છે તેનો લાભ આપણા જનસમાજને કેવી રીતે થશે એ મોટો પ્રશ્ન છે. હાલ વિદ્યાનનો જન્મનો છે એ મહાન વિગ્રહે આપણને ખતાવી આપ્યું છે. આપણે જોઈ શક્યા કે યુરોપની દરેક પ્રજાએ પોતાની પ્રજાના વિદ્યાનનું જ્ઞાન કેટલું ઉતાર્યું છે અને તેના ઉપયોગ હાલ દરેક પ્રજાની હયાતીને સારું કેટલો જરૂરનો છે.

આપણે પ્રશ્ન માત્ર એ વિચારવાનો છે કે આપણે અંગ્રેજી ભારતે વિદ્યાનનું જ્ઞાન આપણા જનસમાજને આપવા માગીએ તો આપણે આપણો ઉદ્દેશ પાર પાડી શકીએ ? આપણે આપણો અર્થ સિદ્ધ કરવા યુગ્મ્ય સાધન કયું વાપરવું જોઈએ ? અંગ્રેજી ભારતે વિદ્યાનનું જ્ઞાન પહોંચાડવું હોય તો આપણે દરેક દરેક મામલા અંગ્રેજી જાણા જોઈવી જોઈએ. હાલ જ્યારે આપણે આપણી દેશી ભાષામાં જનસમાજને કેળવણી આપવા પહોંચી શકતા નથી તો અંગ્રેજી ભારતે તો શી રીતે પહોંચી શકવાના હતા ? આપણે ખસુસ ખ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે દેશની માતાઓની ભાષા કોઈ દિવસ અંગ્રેજી થઈ શકવાની નથી ભલે પિતાઓની ભાષા અંગ્રેજી થાય; માતા જે જ્ઞાન પોતાના બાળકને જોળામાં બેસાડી આપી શકે તે પિતા અથવા જાણના સિદ્ધિ આપી શકવાનો નથી. વળી વિચારવનું એ છે કે આપણું કાયમનું સાહિત્ય તો યુજરાતીનું જ રહેવાય અને જો આપણે હાલ આપણી પોતાની મહેનત બચાવવા સારું અંગ્રેજી ભારતે આપણી ઉછરતી પ્રજાને વિદ્યાનનું જ્ઞાન આપવા આગ્રહ કરીએ તો જ્યારે અંગ્રેજીનો મહિમા આપણા મનથી પડી જશે અને વિદ્યાનનો મહાર અતિશય વધી જશે ત્યારે આપણે આપણા બાળકોને કેવી સ્થિતિમાં મૂકીશું તેનો વિચાર કરવાનો છે. આપણને અંગ્રેજી ભારતે વિદ્યાનનું જ્ઞાન મળ્યું છે અને વિદ્યાનનું સાહિત્ય આપણને અંગ્રેજી ભાષા ભારતે જ મળે એમ છે એથી લલચાઈને આપણને એમજ લાગે છે કે અંગ્રેજી ભારતે જ વિદ્યાનનું જ્ઞાન અપાય તો શું જોડું છે, પણ તેજ વખતે એક વાતનું આપણને વિસ્મરણ થાય છે, તે એજ કે આખા જનસમાજને તે રીતે આપણે જ્ઞાન આપી શકીએ નહીં. આપણું પોતાનું સાહિત્ય આપણે સમૃદ્ધ કરી શકીએ નહીં, તેમજ આપણી ધર્મની પ્રજાને આપણે મોટી કફોડી સ્થિતિમાં મૂકીએ.

માતૃભાષાદ્વારા વિદ્યાનનું જ્ઞાન આપવાના પ્રયાસો જો કોઈએ પણ ખરા અનંતકરણથી આદર્યા હોય તો તે વડોદરાના નામદાર મહારાજ સ્વ. જ્ઞાનરાવ ગાયકવાડે આદર્યા હતા અને હજી પણ તે દિશા તરફના તેમના પ્રયાસો ચાલુ છે. વડોદરામાં ગૂજરાતી ભારતે વૈદ્ય-અંગ્રેજી તથા દેશી-શીખવવાનો પ્રયાસ પ્રથમ થયો હતો. ગૂજરાતી ભારતે વિદ્યાનના વિષયો શીખવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કલામવનમાં પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કંઈયાણદાસ મેજીસ્ટ્રેટી ભારતે થયો હતો, કારણકે તે વખતના દિવાન અણિભાઈ જસભાઈ તથા નાયબદિવાન અમલે તથા દિવાન જહાદુર અબાલાલ સાકરલાલ દેશી બાપાતુ ઔરવ વધારવા માટે આવર હતા તેમ તેની ચકિતનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો અને દેશી ભાષા ભારતે બધા વિષયોની કેળવણી અપાશે તોજ તે જનસમાજને પહોંચી વળશે એવા દૃઢ અભિપ્રાયના હતા.

કલામવનમાં વિવિધ પ્રકારના વિદ્યાનના વિષયો શીખવવાના હતા અને પુસ્તકો તૈયાર નહોતા તેથી પ્રો. મજીસ્ટ્રેટ ગૂજરાતી તેમ દક્ષિણી વિદ્યાન ગ્રંથોની મદદ લેઈ શી સમાજજ્ઞાનમજીયા પુસ્તકમાળા પ્રગટ કરવાની યજ્ઞાત શીખત મહારાજ સાહેબની

ઉદ્દેશ મુજબી રીતે કરી. શિક્ષકો પાસે દરરોજ પાઠની નોંધો તૈયાર કરાવી અને નિમ્નના પાઠ તે પ્રમાણે રીતે કર્યા. જ્ઞાનમંજૂષામાં નીચેના પુસ્તકો તેમણે તૈયાર કરાવી હપ્તાવાં હતાં.

- (1) Modern Geometry અર્થાત્તીન ભૂમિતિ.
- (2) Psychology ચેતન શાસ્ત્ર.
- (3) History of Pedagogy. શિક્ષણ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.
- (4) Arithmetic. અંકગણિત.
- (5) Machine Construction and Drawing.
- (6) A graduated Course of Science.
- (7) Practical Geometry
- (8) A Junior Course of Practical Chemistry.

ગુજરાતી ભારતે રસાયન શાસ્ત્રના જ્ઞાન યુનિવર્સિટીના બી. એસસી. ના નેટવર્ક આપવાનું આવડું હતું

માતૃભાષા કેળવણીના વાહન તરીકે ચાલે કે કેમ તે પ્રશ્ન પર કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનના રીપોર્ટ વોલ્યુમ ૧ ભાગ બીજામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં નીચે માતૃભાષાદ્વારા પ્રમાણે કમિશને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

વિજ્ઞાનની કેળવણી.

“ We are disposed to think that the educated classes in the various provinces of India, will, like those of some other countries, both in British Dominions and elsewhere, wish to be bi-lingual, to use their mother tongues for those dear and intimate things which form part of life from infancy upwards, and which are the very breath and substance of poetry and of national being, to use English as a means of inter-communication necessary for the maintenance of the unity of India, and of touch with other countries, for the mutual interchange and stimulation of ideas in the sphere of Scholarship and Science, and for the promotion of that inter-provincial and inter-national commerce and industry on which the economical future of India will largely depend

આટલું સખીને અંતમાં તેઓએ એક ભવાગણ્ય એવી કરી છે કે “ Reduction of the use of English as a medium of instruction upto the present matriculation stage.” વળી તેઓ સજે છે કે “ Our general aim is

to make the educated classes of Bengal bi-lingual. But, like our predecessors, we lay stress on the continued necessity of improving the vernaculars, through which the results of western as well as of eastern knowledge can alone be conveyed to the masses of the people.

હાલકતા યુનિવર્સિટી કમિશનને એટલું તો કહ્યું હતું પડે છે કે દેશી ભાષા મ ફોર જનસમાજને પૂર્વના સાહિત્યનો તેમ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો લાભ આપી શકે છે તે અર્થે દેશી ભાષાઓની સસત ખીલવણીની આગ જરૂર છે. યુનિવર્સિટીના ખ્યાને આગ હમેશાં અંગ્રેજી ભાષાની મહત્તા હોય છે અને ઉચ્ચ કેળવણી દેશી ભાષા મારફતે આ કામ નહિ, તેમ પરદેશી પ્રજાઓના અવહારને સાર તેમ કેળવણીમાં ભોડોની ભાષા તર અંગ્રેજીને જ સ્થાન છે, એટલે જનસમાજની દેશીભાષા છે અને તે ભાષા મારફતે તેમને સ પ કેળવણી આપવી એ આપણી ફરજ છે તેની ઉપેક્ષા થાય છે. આ ઉપેક્ષા ન થાય તે સ બળવાનું કામ આપણા દેશીઓનું છે અને તેને સાર પ્રયત્નો યોજવાનું કામ પણ દેશીઓ ઉપાડી લેવું જોઈએ.

કુખ્ય પ્રશ્ન એ થાય છે કે વિદ્યાનું સાહિત્ય ઉશું કરીશું પણ તેના આદક ક્યાં છે આદક તૈયાર કરવા એ પ્રબળું કર્તવ્ય છે. દેશી ભાષા મારફતે નાનપણથી હાલનાં શ્રેણીક નેટથી કેળવણી આપવાની સંસ્થાઓ થાય તો પ્રુતક વાંચનારની સંખ્યા વધે અને જ સમાજમાં દેશી ભાષા મારફતે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાન તથા કુન્નરના જ્ઞાનનો પ્રસાર થાય. આ સંસ્થાઓ સરકારે કાઢવી જોઈએ એવું માર્ગ જાનવું છે, કારણ કે જનસમાજને દેશી ભા મારફતે સસ્તી સંપૂર્ણ કેળવણી આપવી એ તેમનો અર્થ છે. શેઠોએ તેમાં સરકારને મ આપવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મરજીઆત કેળવવું હોય તો પ્રેત અપ/પણું જોગવું. દેશી ભાષા મારફતે પણ અભ્યાસક્રમ પૂરા કરવાથી જનસમાજને કિંમત વધે અને એટલા અર્થનો અભાવ થાય અને કેળવણી આ રાજ્યમાં જોઈ છે તે કમ જડી જાય. પ્રા. જાનસમાજનો વિચાર વડે સરકાર દેશીભાષાની યુનિવર્સિટીના એકના મીત્ર સરકાર માથે વાઢી બાંધી અમલમાં લાવવાનો હતો પણ તેમનો સંબંધ તુરંતો એકલે યોજના બંધ પડી. અંગ્રેજી રાજ્યમાં આ પ્રયોગ ન થાય તો મૂજરાત અને કાઠીઆવાડ દેશી રાજ્યો આ સંલેલથી કરી શકે તેમ છે, કારણ કે રાજ્યભાષા મૂજરાતી અને મૂજરા મારફતે કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ પણ ખરી અને કેટલુંક સાહિત્ય પણ તૈયાર મારફતે ભાષાઓનું મોરબ વધારવું હોય, પ્રબળે મારે સર્વદેશી સાહિત્ય ઉશું કરવું હોય તો આ સંસ્થાની જરૂર છે.

અર્વાચીન સમયમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાને તેમ આપણું મૂજરાતી સાહિત્ય ખીલવાને સાર શિક્ષકોએ પણો સારો પ્રયાસ કર્યો છે. બંધારણ ને શિક્ષકો અને કેળવણીની સરખાત થઇ ત્યારથી આપણા સાહિત્યમાં શિક્ષકોએ સાહિત્ય મહેનત ઉઠાવી છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. દરેક વિષયમાં જે જે ઉત્ત પ્રુતકો તૈયાર કર્યા છે તે શિક્ષકોએ જ. રા. બા. હરમોવિદ્યાસ, ૧

બા. લાલજી, દિવાન મહાદુર આ.લાલ, રા. બ. કમળાચંદ્ર, રા. કેશવલાલ કુવ. આ-
માંના કેટલાકે ઉચ્ચ સુધી શિક્ષકનું જ કામ કર્યું છે અને તેમણે મોટા વિદ્વાન તરીકે 'સૌતાની'
સેવા જૂનશતી સાહિત્યને આપણું કરી છે. વિદ્યાનના સાહિત્યમાં આજ કરીને પણ શિક્ષકો
એક પુસ્તક લખ્યાં છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે વિદ્યાન એ પ્રયોગનો વિષય છે,
એટલે અનુભવનો વિષય છે કદા પુસ્તકો વાંચી બાધાન્તર કરી આપણી પોતાની બાધામાં
વિદ્યાનનું સાહિત્ય ઉતારવું મુશ્કેલ થઈ પડે. પણ જે શિક્ષકો પોતે વિદ્યાનનો વિષય શીખ-
વતા હોય, પણ વર્ષનો અનુભવ હોય, પોતે પોતાના વિષય સંબંધી જોય તેવાર કરી હોય,
શૈક્ષિક સ્થિતિનો વિચાર કરી પ્રયોગમાં જરૂર જોઈએ દરકાર કર્યાં હોય, તે શિક્ષકો જ
વિદ્યાનનું સાહિત્ય આપણી બાધામાં ઉતારવા સારી રીતે સમર્થ થાય. કોઈપણ વિષય લોક-
પ્રિય કરવાનું કામ બાહોશ શિક્ષક કુશળતાથી કરી શકે, કારણકે શ્રદ્ધા કરનારની કક્ષિત
પ્રભાણે કામ થઈતાં તેને સારી રીતે આવડે, તેમજ જનસમાજનો અધિકાર સ્વચ્છ તેમને
અનુરૂપ કામ થઈવાનું કામ શિક્ષક સારું કરી શકે છે. મુરોખના દેશોમાં પણ વિદ્યાનનું સાહિ-
ત્ય શિક્ષકોએ જ વધાર્યું છે અને આપણા દેશમાં પણ તેમની અસરને જ આ કામ થશે.

એકેજના પ્રેક્ષકને ઉદેશી મારે કહેવાનું છે કે વિદ્યાનના વિષયો અધિકૃતમાં શીખવી
પોતાની બાધાની તેઓ સેવા કરી ચકવાના નથી, પણ જ્યારે પોતે મેળવેલું જ્ઞાન સામાન્ય
લોકોને દેશી બાધા મારતે આપે ત્યારે જ તેઓએ દેશની અને બાધાની ખરી સેવા બજાવી
એક કહેવાશે. જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી કેળવણી લાખલ કરી ત્યારે
તેમણે કાને ૧૮૫૪ના પોતાના ખરીતામાં લખ્યું છે કે પશ્ચિમના સાહિત્યનું, વિદ્યાનનું,
ફળદ્રુપ જે જ્ઞાન દેશી લોકો ભેટી તે તેઓ પોતાની દેશી બાધામાં ઉતારશે અને પોતાના
દેશી લોકોને તેનો લાભ આપશે. આ ઉદ્દેશ કેટલે દરબજે સરળ થયો છે તે કહેવાનું કામ
મારું નથી. પણ આપણને એટલું તો માલુમ પડે છે કે આપણે આપણી દુરજ પૂરેપૂરી હજી
સમજ્યા નથી. આપણે અંગ્રેજી બાધામાં સારા લેખો લખી કૃતક્રમ ચાલીએ છીએ, કારણ
કે તે લેખો વધારે લોકો વાંચે છે અને આપણી કીર્તિ વધે છે. આપણું જ્ઞાન કીર્તિ વધા-
વવાને માટે આપણે લીધું હોય તેના કરતાં સેવા કરવાને-આપણે હર્ષ બળવવાને-લીધું
હોય અને તેજ આપણા ઉદ્દેશ રાખ્યો હોય તો આપણો જનસમાજ કેટલા અચાનક કુપી.
અધિકારમાંથી નીકળી પ્રકાશની ઝાંખી કરે! વિદ્યાનના કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે જેથી
આપણા લોકોના મધ્ય વહેમો દૂળી જાય છે. સાંભળવાથી અથવા જાણવાથી આપણને જેટલું
જ્ઞાન થશે છે અને આપણને તેની અત્યંતની ખાતરી થાય છે તેના કરતાં પ્રયોગ સિદ્ધિ સાબળી
વિશેષ થાય છે.

આપણે હજી આપણી એકરીઓ અને કીઓને કેળવવાની છે અને એ કેળવણીમાં
વિદ્યાન ઝોધુ જરૂર નથી. શિક્ષકો જેટલું સારું સાહિત્ય પૂરું પાડશે તેટલું એકરીઓએ
કીઓ રસથી ઝીલશે. આપણને કેવળ Literary Education બેઠાએ તેટલું મળે છે.
કરકારે તેને માટે સારી સમજદારી છે અને કરે છે. વાંચનમાળામાં વિદ્યાનના ચાલ લાખલ
કર્તા, પણ તેનો ઉપયોગ જરાજર થતો નથી. કારણકે શિક્ષકો પાસે પ્રયોગનું સાધન હોતું
નથી. વિદ્યાનનું જેટલું જ્ઞાન પ્રયોગ સિવાય આપણમાં આવે તે બધું નષ્ટ છે. આપણા
બાળકોની અવલોકન કક્ષિત ખીલવવી હોય, તેમનો કુરેશ તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો હોય

તો જે શિક્ષકોને વિજ્ઞાન શીખવવાનું હોય તેમણે પદાર્થ લેખને શીખવવું જોઈએ અને પછી પોતે તે પાઠ લખવા જોઈએ. આપણી છોકરીઓને તો ધરકામ કરવાનું હોય છે, તેમને રસોઈ કરવાની હોય છે અને બીજું અનેક પ્રકારનું ધરકામ કરવાનું હોય છે તેમાં વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો તેઓ શિખ્યાં હોય તો તેમને કેટલા ઉપયોગમાં આવે. પોતાની સ્વતંત્ર શ્રુદ્ધિ કેટલી બધી ખીલે. આ બધું શિક્ષક કરી શકે એમ છે, પોતે રસોઈની બાબતનો વિચાર કરી વિજ્ઞાનના નિયમ લગાડી તેમને રસોઈના પાઠ આપે તો તે વિષય કેવો રસમય થઈ પડે. દાખલા તરીકે વિવિધ ગુરુત્વના દાખલા તરીકે પૂરીનો દાખલો આપે તો તે કેટલો જોષદાયક થઈ પડે. પૂરી વણીને પેણીમાં નાખે છે ત્યારે તે ધી અથવા તેલના નીચે ભેસી જાય છે, બ્યારે પુલે છે ત્યારે ધી અથવા તેલના ઉપર તરે છે. આવા પાઠ પોતે જાણે અને તેમાં ધરમથ્થુ સાદા પ્રયોગો આપે તો તે શીખવવામાં નાની છોકરીઓને તેમ મોટી સ્ત્રીઓને પણ બહુ આનંદ પડે.

અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં વિજ્ઞાનનું જે કાંઈ સાહિત્ય આપણા જાણવામાં હતું તે બધું સંસ્કૃત અને હારસી અથવા અરબી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય. હતું, હાલ આપણને દરેક ધધાને લગતાં અંગ્રેજી પુસ્તકો મળી શકે છે કારણકે જે માણસ જે ધધામાં અનુભવ લે છે તે પોતાના અનુભવનો પુસ્તકદ્વારા બીજા લોકોને લાભ આપે છે આપણા લોકો પોતાનો ધધો ગુપ્ત રાખવામાં ધધાની મોટાઈ માનતા હતા. તેથી આપણામાં ધધાને લગતું સાહિત્ય મળતું નથી. તે ઉપરાંત હાલ જેવી રીતે અમે તે માણસ અમે તે ધધો કરે તેમ અસલના વખતમાં હતું નહીં; શુદારનો છોકરો શુદારનો, સુતારનો છોકરો સુતારનો, એમ સહ પોતપોતાની યાતિ પ્રમાણે ધધો કરતા હતા, હવે વખત બદલાયો છે. દરેક માણસ કોઈપણ ધધો હાલ કરવા શરૂઆતો નથી, આવા સમયમાં જે ધધો પોતાને કરવાનો હોય તે ધધાના પુસ્તકની પોતાને જરૂર પડે અને તે પુસ્તક અંગ્રેજીમાં જ એટલે અંગ્રેજી જાણવા વગર છૂટકો થાય નહીં, પણ જે આપણી પોતાની ભાષામાં દરેક ધધાને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે તો આ જરૂર કાંઈક દરજ્જે ઓછી થાય. બીજું પુસ્તકો નહીં હોવાનું કારણ જે હતું કે છોકરાઓને જે ધધો શીખવવામાં આવતો તે (Apprenticeship) ઉમેદવારી કરાવીને શીખવવામાં આવતો. અનુભવથી ક્રિયાત્મક (Practical) જ્ઞાન શીખવવામાં આવતો. શાસ્ત્રીય (Theoretical) જ્ઞાન પોતાની મેળે ઉમેદવાર સમજી લેતો પુરોષની મણી ખરી ભાષામાં દરેક ધધાને લગતા તેમ વિજ્ઞાનની દરેક શાખાને લગતાં પુસ્તકો જાણ્ય છે. આપણી ભાષામાં વિજ્ઞાનની દરેક શાખાને લગતા પુસ્તકો નથી અને તે પુસ્તકો થવા માટે તો જે લોકો ગુજરાતી જ જાણે છે તેમને ધણો લાભ થાય. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે અને કરે જાય છે.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધ્યું તે તપાસીએ તો આપણને માણસ પડશે કે સાહિત્યને અને કેળવણીને માઠ સંબંધ છે. પહેલાના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી વિધાને સાફ સ્થાન હતું એટલે તે વિષયનાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં જાણતા તથા ગૂંજરાતીમાં જાણતા, યત્રશાસ્ત્ર (mechanics) નો વિષય મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં હતો એટલે તેનું અંગ્રેજી સાહિત્ય

તેવાર થયું. રસાયનશાસ્ત્રનું પણ એક પુસ્તક તૈયાર થયું. ટૂનિંગ કોલેજમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીના વિષયો ફરજિયાત રાખવામાં આવ્યા એટલે તે તે વિષયોનાં પુસ્તકો ખાતા તરફથી ચાર કરવામાં આવ્યા.

મેટ્રીક્યુલેશનમાં ગૂજરાતીના વિષયને સ્થાન મળ્યું કે તરતજ તેને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર થયા. પુસ્તકો નથી એટલે કેવી રીતે શીખવાય એ ફર્માદ મોટી છે, કારણકે માપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે વિષય દાખલ થાય છે કે તરત તે વિષયને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર થાય છે.

ગ્રી, અજબરે જ્યારે કલાભવનની સ્થાપના કરી ત્યારે તેમનો ઉદ્દેશ ગૂજરાતી ગ્રાહકો વિષા વિષયો શીખવવાનો હતો અને વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવા સાર સાહિત્ય બીલકુલ ન હતું તેમ જતા પોતે મહેનત કરી શિક્ષકો પાસે મહેનત કરાવી અંગ્રેજી પુસ્તકોના તરજુમા રાખ્યા, પારિભાષિક શબ્દોની યોજના કરી અને જુદા જુદા વિષયોપર પુસ્તકો તૈયાર રાખ્યા એમણે શ્રી સવાજી જ્ઞાન મંજૂષા અને શ્રી સવાજી લઘુ જ્ઞાન મંજૂષા એવી બે ગ્રંથોનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં બધાં પુસ્તકો છપાઈને બહાર પડી શક્યા નહીં. એમણે કલાભવનનો સંબંધ હોડયો ત્યાર પછી જે જે પુસ્તકોના હસ્તલેખ એમણે તૈયાર કરાવ્યા હતા તે બધા પડી રહ્યા તેમણે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધારવા કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. કલાભવનના સને ૧૯૬૧-૬૨ ના રીપોર્ટની (એપેન્ડિક્સ-સી) પરિશિષ્ટ ૬ માં આલેખી યાદી પરથી માલુમ પડે છે. તેમની યોજના કેટલી વિશાળ હતી અને તે વખતમાં અમદાવાદમાં ચૂકાઈ હોત તો ગૂજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેટલું બધું વધી ગયું હોત અને ગૂજરાતીમાં વિજ્ઞાન જાણનારાઓની સંખ્યા ઘણી વધી અર્ધ હોત થોડા વખત થયા એમનો પ્રયત્ન સરજીવન થયો છે અને શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળા નામે જે ભાષાતરો અથવા યતુવાદ બહાર પડે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ તેમના જેવોજ છે.

કલાભવન જેવી સંસ્થા જેની અંદર ગૂજરાતી ગ્રાહકો બધા વિષયોમાં ફળવણી શીખવાનો ઉદ્દેશ હતો તે ઉદ્દેશ હાલ કામગીરી નથી. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તે સંસ્થામાં ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ કરતા સિન્ધી, બંગાળી, મદ્રાસી અને ઈતર ભાષા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે છે એટલે તેમની સમવકને સાર બધું શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા ગ્રાહકો આપવામાં આવે છે. ગૂજરાતી ભાષા ગ્રાહકો વિજ્ઞાનનું અથવા બીજા વિષયોનું જ્ઞાન માપી શકાય કે કેમ તે પ્રયોગ ગ્રી અજબરે સમિતિમાં સફળ કરી બતાવ્યો, પણ ઉપર જણાવેલા સંજોગો લેઈ હવે મૂળ ઉદ્દેશ ફરી ગયો અને પ્રયોગની સ્થિતિ બદલાઈ તેનું બાકી સ્વરૂપ આવ્યું નહીં (જે ઉદ્દેશથી શ્રી સવાજી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પાલવામાં આવે છે તે ઉદ્દેશ તાર પડે છે કે કેમ તે સંકાર્ષણ છે.) શ્રી સવાજી સાહિત્ય માળાની પાલસેજ નકલો છપાય છે. પુસ્તકોના ભાષાતરો ઘણી વખતે શબ્દે શબ્દ થાય છે તો જે અંગ્રેજી જાણે છે તેમને ગૂજરાતી સમજાવું શુરુકેલ થઈ પડે, તો જે ફક્ત ગૂજરાતી જાણતા હોય તેમને તો કેટલી મુશ્કેલી પડે. કોઈ પણ પુસ્તકમાં પારિભાષિક શબ્દોના અંગ્રેજી શબ્દો આપવાની પ્રથા નથી, પણ તે શબ્દો આપવાજ જોઈએ. જેઓ પ્રથમ વિજ્ઞાનના વિષયનું જ્ઞાન બીજાઓને આપશે તેમને તેમની જરૂર પડશે, પણ જ્યારે બધા પારિભાષિક

શબ્દો પ્રચલિત થઈ જાય ત્યારે અંગ્રેજી શબ્દો આપવાની જરૂર રહેશે નહીં. આવાનંતરોની ખીજે દોષ એ છે કે વિજ્ઞાનના પુસ્તકોનું અક્ષરે અક્ષર આવાનંતર કરવાથી ભાવાર્થ સમજાવાતો નથી અને વાક્યરચના ધણી કિલ્લે થઈ જાય છે. દરેક વાક્યનો ભાવાર્થ પોતાના શબ્દોમાં ઉત્તરવાથી વિષયમાં રસ ઉપજાવી શકીએ છીએ અને જનસમાજમાં તે વિષય તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ.

વિજ્ઞાનનું મોકપ્રિય સાહિત્ય ઉભું કરવું હોય તો પૂર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીનાં શ્રવણ ચરિત્રની માળા ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ. જેથી વિજ્ઞાનમાં નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરનારાઓની આપણે જોગબાણ કરાવી શકીશું અને વૈજ્ઞાનિક વિષયનું જ્ઞાન સહેલી-આપામાં સરળતાથી આપી શકીશું. આપણા જનસમાજ પર એવા જીવનચરિત્રની સારી અસર થશે અને એકો તો રસથી વાચશે, અને તેના શોધકોનો જીરવો, કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ અને નિઃસ્વાર્થપણું આપણી ઉજ્જવિ પ્રજાની દષ્ટિ આગળ હમેશાં તર્ક કરશે અને તેમનું જીવન ઉજ્જવ કરશે અને તેમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરશે.

કુખંધની જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીએ તથા વસન્ત, સમાલોચક, જાળાપત્ર અને બુદ્ધિપ્રદાક વગેરે માસિકોએ પણ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા સારો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ આ સાહિત્ય ઇંકુ હવાયું છે. જેને સળ મ પુસ્તક આકારમાં સાહિત્ય કરીએ તેવું ધણું જોણું છે.

વૈજ્ઞાનિક કોષ સંબંધી કોઈ પણ દેશી ભાષામાં અવસ્થિત પ્રયત્ન થયો હોય તો તે હિન્દી ભાષામાં થયો છે. હિન્દી નામની પ્રચારિણી સભાએ આ કામ ખાસ પારિભાષિક કોષ માથે હાપાડી લીધું અને હિન્દુસ્તાનના મોટા વિદ્વાનોની મદદથી તે પાર ઉતાર્યું. મરાઠીમાં સદ્ગત પ્રોફેસર એન. બી. રાનડેએ જે કોષ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપ્યા છે. આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપનાર એકે કોષ નથી. ધણી વર્ષો પર એસ.સી. સંઘવી અને પાંડકરની કંપનીએ એક મોટો સારો કોષ છપાવવાની બહેર ખખર છપાવી હતી અને તેમાં નમૂનામાં ચોડા પૃષ્ઠો બહાર પાડ્યા હતા, તેમાં પારિભાષિક શબ્દો ધણી કાળજીથી કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે કોષ બહાર પડી શક્યો નહીં.

જ્યાં સુધી પારિભાષિક કોષ તૈયાર થયો નહીં ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના પુસ્તકોનું આવાનંતર કરવાનું અથવા અનુવાદ કરવાનું કામ તથા રવતંત્ર પુસ્તકો લખવાનું કામ ધણી માથું-સને મુસ્કેલ થઈ પડશે. આપણી ભાષામાં આપણે આપણા વિચાર સારી રીતે દર્શાવી શકીએ પણ Technical શબ્દોની આપણને ખોટ લાગે તે ખોટ આપણે પૂરી પાડીએ તો આપણે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધારવાનું કુખ્ય પાયો નાખવાનું કામ કર્યું ગચ્છારી. પ્રો. મજબૂર બી સયાજી જ્ઞાન મજૂદા પુસ્તકમાળાને સાથે ધણી પારિભાષિક શબ્દો ધણી મહેનતથી અને સારા વિદ્વાનોની મદદથી ચોખ્યા છે અને તેમણે તેવા જે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા તેમાં છેડે શબ્દ કોષ આપેલો છે તેમાં ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાના શબ્દો આપેલા છે. તેમનો પ્રયાસ તો ધણી મોટો હતો વેબસ્ટરના કોષમાંથી વિજ્ઞાનના બધા શબ્દો જૂદા કરાવી તેના પારિભાષિક શબ્દો તથા ભાષામાં ગૂજરાતી, મરાઠી અને હિન્દુસ્થાનીમાં તૈયાર કરાવતા હતા તે વખતે

તેમાં કદેશ કબ્દો હાસતી શી સવાજ સાહિત્ય ચાળાને ઉપયોગી થતા હશે અને એ સે વખતે હાથએલા કુસ્તકો અથવા તેને છેડે આપેલો કોમ જૂદો હાથવાળા આવે તો ત્યાં કિતવે મણી મહા થાય.

પારિભાષિક કબ્દો સંબંધી અને એટલું જણાવવું અપ્રાસંગિક નહીં થાય કે જે અંગ્રેજી અથવા મરઝાપાના કબ્દો આપણી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા છે તેને માટે નવા સંસ્કૃત અથવા ફારસી કબ્દો ચોભવા એ તદ્દન નિરર્થક છે (જેમકે, ઇસ્પતાલને બદલે ઉપચારશાળા, ટીકીટને બદલે મૂલ્યપત્રિકા, રેસનને બદલે આમમ્મીતુ મમક.)

ગ્રીક જાજાન એ લક્ષ્ય રાખવાની છે કે કેટલાક પદાર્થો અથવા વસ્તુઓ અમૂલ્યતામાં ન હોય અને નવીન જની હોય તેનાં ભાવાન્તર થઈ શકે નહીં પણ એ આપણે બીજી કોઈ રીતે એ પદાર્થ ઝાળખાવી શકતા હોઈએ તો તેવા કબ્દો આપણે કામચલાવુ કરવા. જેમકે ઉટડો=Crate, ચકલી=Stop-cook. ગ્રીક બાબત એ લક્ષ્ય રાખવાની કે આપણે પારિભાષિક કબ્દોની ધસંદગી કરવામાં સંસ્કૃત કબ્દોનું ચૂકવાનો આશય કરવો નહીં, કારણ કે મૂળરાત્રી ભાષા કંઈ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી જાય તેને સંસ્કૃતમંજર કરવી એવો ઉદ્દેશ રહેલો નોંધવો નહીં. ભાષાનો વિકાસ કરવામાં જે જે પ્રબળતા જોડે આપણું અવિભ્ય સંસ્કૃત્યેશ્વર હોય તેમની ભાષાની હાથ આપણા પર પડવાની. તેમનામાં જે જે સારા કબ્દો અથવા સારા વિચારો હશે તે કામચલાવુ થવાના. તે આપણે રાખી શકવાના નથી. આપણી ભાષામાં કંઈ ફારસી કબ્દો ઝાળ નથી અને એ આપણને અંગ્રેજી કબ્દોને સાથે ફારસી પારિભાષિક અનુકૂળ અને ચોખ્ખા કબ્દો મળે તો તે સ્વીકારવા અને તેના પ્રચાર કરવો. સંસ્કૃત કરતાં ફારસી ટુંકા કબ્દો મળે તો જે જનસમાજને આપણે કેળવવા માગીએ છીએ તેને તેવા ટુંકા અને સરળ કબ્દો ધણીજ સહાયશ્રુત થઈ પડે. ધર્મનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં હતું તેથી જનસમાજને તેનો લાભ ફક્ત આજણો મારફતે મળતો તેવું આપણા વિદ્યાનના સાહિત્યને સાઈ થવું ન જોઈએ. સૂરિના નિયમોનું જ્ઞાન દરેક મનુષ્યને સહેલાઈથી મળવું જોઈએ, કારણ કે નિયમો જાણ્યે અજાણ્યે આપણે તોડીએ તો પણ શિક્ષા તો થવાનીજ આ લક્ષ્ય આપણી આમળ રાખવાનું છે કવિઓ અને સાક્ષરો નીતિના નિયમોનું મનુષ્યને બાન કરાવે છે, 'તેમ વિદ્યાનીઓ જરૂર સૂરિના તેમજ શ્રવણના નિયમોનું જ્ઞાન આપે છે અને બાકી સૂરિના સૂર મુદર નિયમોનું બાન કરાવી ઇશ્વરના અમાધ અદિમા હઠાપણ અને તેની કૃપાનું બાન કરાવે છે. આ આપણું કાર્ય કરવાનું હોય ત્યાં સરળતા અને સુમતતા એ ઉદ્દેશ રહેલો જોઈએ.

વળી જેવી રીતે જુદા જુદા ક્રીકના footballs મુતરીયની શોધ કરવા અને તેનું સર-કણ કરવા સરકાર તેમ વિદ્યાનીઓ પ્રયત્ન કરે છે તેમ આપણી ભાષાના મહારશ્પી કબ્દો મુતમ્મય ન થઈ જાય તેની કાળજી આપણા સાક્ષરોએ રાખવી જોઈએ. આપણી ભાષામાં દરેક સંધાને સમતા કબ્દો જાળવી રાખવા જોઈએ. આપણી ભાષામાં હાલ વીકલ્પાસ સંબંધી કબ્દોની આપણને ખોટ મારૂં થઈ છે અને તેથી આપણી ભાષાના મુસ્ત-કેશમાં આ વિષયનું સાહિત્ય ધણુંજ થોડું છે. આપણા લોકો વરદેશ સાથે વેપાર અલાવતા, ભજનમાં કરતા, એટલે આપણામાં નીમલ્લાસ સંબંધી કબ્દો હોવા જોઈએ અને એ કબ્દો આપણે જાળવી રાખવા જોઈએ અને વપરાશમાં લાવવા જોઈએ. એ આપણે જાળવી રાખી

રાખીએ તો હાલ આપણા પર અંગ્રેજી ભાષાની જે હાથ પડતી ભય છે તે વિશેષ જલ્દી અને આપણે આપણી ભાષામાં સ્પષ્ટો છતાં અંગ્રેજી સ્પષ્ટો વાપરતા થઈ. અર્થાત્ આપણે ધનવાળા છતાં ગરીબ સ્થિતિમાં રહીશું અને આપણને સંસાર મલા દહીનું લેવાની ટેવ પડી જશે.

જેમ મુરોખની ભાષાઓમાં વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ વધતો ભય છે, નવી શોધખોળો જુદાં શબ્દોમાં થતી ભય છે, તેમ તેમ શોધકો અનુકૂળ સ્પષ્ટો ચોણ કહાડે છે અને જો તો સ્પષ્ટો વધાવી લે છે. આપણે હાલ તેવી સ્થિતિમાં નથી આપણે તો હજી 'પતુ' વિજ્ઞાન આપણી ભાષામાં ઉતારવાનું છે એટલે નવા પારિભાષિક સ્પષ્ટો ચોણ બાબત દીકાઓ થશે, મર્ચા થશે અને મતભેદ પણ થશે. બ્યારે આપણી પ્રજામાં તો ભણનારાઓ સ્વતંત્ર શોધકો થશે ત્યારે નવા સ્પષ્ટો ચોજશે તેનો કોઈપણ કાર કરશે નહીં.

પારિભાષિક સ્પષ્ટો બાબત કોઈ પણ સંસ્થાએ પોતે ચોજેલા સ્પષ્ટો સમજાએ જોઈએ એવો આગ્રહ કરવો નહીં. જો લેખકે વધારે સારા સ્પષ્ટો ચોજ્યા હોય તો તે પોતે ચોજેલા સ્પષ્ટને ખસે દાખલ કરવા. સ્પષ્ટો ચોજવાની ટકસાળનો ધંધો આપણને આપ્યો નથી. Survival of the fittestના નિયમ પ્રમાણે જે ભાષા તે ટકશે અને બાકીનું આપોઆપ નષ્ટ થશે.

પારિભાષિક સ્પષ્ટો બાબત કચકતા યુનિવર્સિટી કમિશન નીચે પ્રમાણે ભલામણ કરે
 "We endorse the suggestion of Sir Guroodas Banerjee technical terms should be transported as nearly as possible English to the Vernaculars. We feel sure that the question of the declension of nouns and adjectives, and of the conjugation of verbs so introduced, and of the formation from those of the necessary derivatives and compounds, will not present insuperable difficulties, and that with the assistance of a body like the Bangiya Sahitya Parishad the difficulties could be solved. Our proposal applies only to books used in school by boys; students will later on have to use the English technical terms in the University and for whom double set of technical terms will be an unnecessary burden."

આપણું દરિદ્રિય તેમનાથી બિન્ન છે એટલે તેમણે આવી ભલામણ કરી છે. શિક્ષણનો પણ તેમને મહત્વનો લાગ્યો નથી, એટલે પારિભાષિક સ્પષ્ટોની તેમણે કરી છે. આ ભલામણથી આપણે દોરવાઈ જવાનું નથી અંગ્રેજી સ્પષ્ટો જેમ ને તેમ આમામા દાખલ કરવાની મુશ્કેલીઓ મળી છે, આપણે આપણો પોતાનો માર્ગ ચણી લઈ અને ખતથી કાઢવો પડશે. તે સિવાય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણે જન સમાજને પહોંચાડી શકીશું નહીં. અીએને અને સામાન્ય જનસમાજને વિજ્ઞાનની કેળવણી આપવી પારિભાષિક સ્પષ્ટો તૈયાર કર્યા વગર આપણો છુટકો નથી.

‘વિજ્ઞાનનું’ સાહિત્ય ખીલવવા સાર જે પ્રથમ પ્રયાસ કરવાનો છે તે પારિભાષિક કોષ તૈયાર કરવાનો છે. તેને સાર જેવી રીતે હીંદી નામરી પ્રચારણી આપણું હૃત્તેજ્ય. સભામાં પ્રયાસ કર્યો છે તેવો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ.

વિજ્ઞાનના સાહિત્યનું આ પ્રથમ પાયો નાખવાનું કામ આપણે જો સંજીવન રીતે કરીશું તો તેનાપર બધા સુશોભિત ઈમારત તૈયાર કરવાને વાંધો આવશે નહીં. કોષનું કામ જો એક નિષ્ઠાથી અને અતઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવે તો બે વર્ષમાં તે પૂર્ણ થઈ શકે. મોટા કોષ ન થઈ શકે તો હિન્દી નામરી પ્રચારણી સભાએ કર્યો છે તેવા કદનો પક્ષ આપણે કરી શકીએ તો આપણું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા ધક્કો સફળતા થશે.

ખીલું જે કામ આપણે ઉપાડવાનું છે તે જે જે સંસ્થાઓ ગુજરાતી મારફતે વિજ્ઞાન શીખવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેને આપણે મદદ કરવાનું એટલે તેમની પુરતકો સંબંધી મુશ્કેલી દૂર કરવાનું છે. આ કામ જો વિજ્ઞાન બાલનનારાઓ પોતે નહીં ઉપાડી લે તો ખીલું કોણ ઉપાડશે ? અને વિજ્ઞાન વિભાગનો જે ઉદ્દેશ છે તે આપણે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકીશું ? અને ખબર છે કે રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળાને તેમ વનિતા વિદ્યામંદિર મહિલા વિદ્યાલયને આ મુશ્કેલીઓ છે.

ત્રીજી નમ્ર સૂચના મારે વડોદરામાં જે શ્રી સ્વામી સાહિત્યમાળામાં વિજ્ઞાનના પુસ્તકો છે તે સંબંધમાં કરવાની છે. જે અંગ્રેજી માળાના પુસ્તકોના ભાષાન્તર કરવાનું કામ તેમણે આદર્યું છે તે ભાષાન્તરો અથવા અનુવાદો આપણી ગુજરાતી પ્રબળે કોઈ રીતે અનુકૂળ થવાના નથી. આપણી પ્રબળ ગ્રેટબ્રિટનની પ્રબળ નેટલે કૅળવણીમાં આમળ વધી નથી. આપણામાં સામાન્ય કૅળવણી હજી ધણી જૂજ પ્રમાણમાં ફેલાઈ છે. ત્યાં લોકશિક્ષણને સારી શાળા ઉપરાંત બીજાં ધણાં સ્થાન હોય છે એટલે જે પ્રયોગ ત્યાં સફળ થયો તે અહીંનાના ભિન્ન સંજોગોમાં સફળ થવાનો નથી ગાંધીવાદ સરકારના અધિકારીઓને મારી ખાસ નમ્ર વિનંતી છે કે તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ બદલવો જોઈએ હાલના કાર્યક્રમથી વિજ્ઞાન લોકપ્રિય કરવાનું કામ વચ્ચાનું નથી અને નાણાં બચ નકામો થશે. જો લેખકો જે તે વિષયના સારા પુસ્તકો વાંચી સ્વતંત્ર પુસ્તકો પોતાના અનુભવ પરથી આપણા લોકોને અધિકાર સમજી તૈયાર કરશે તોજ સામાન્ય લોકોને તે રસુજી, રસિક અને મોહક થશે. જે અધિકારીઓના હાથમાં આ ખાતું હોય તેમણે આ બાબતપર શાન્તિથી વિચાર કરવો પડે છે અને ધટતો ફેરફાર કરી પુસ્તકો બહાર પાડશે તો તે ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ઠંડેવાશે અને ભાષાના કાવચના સાહિત્ય તરીકે ટકશે.

અન્તમાં મારી આપ સર્વેને વિનંતી છે કે આપણા સાહિત્યનું વિજ્ઞાનનું અંત પુષ્ટ કરવા સાર આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણને સાર પક્ષ આપણે ચોક્કસ જોડવણ કરવી જોઈએ. આ ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં અને માતૃભાષાનું ઔરવ વધારવા અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં તબક્કા મુદ્દરથી પોતાની મદદ કરશે એવી અને સમ્પૂર્ણ આશા છે, ગુજરાતના તબક્કા મુદ્દરથી વિદ્યાવિભાગી થશે અને વિજ્ઞાનના સાહિત્યને મદદ કરશે એવી પ્રથમ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે, તેમજ વિજ્ઞાન મુદ્દરથી પોતાનું ‘વિજ્ઞાનનું’ જ્ઞાન પોતાની માતૃભાષાના વિભાગને સાર વાપરશે એવી તેમને મારી વિનંતી છે.

સાહિત્યનાંદ જોડાણના સાર.

વિજ્ઞાન અને કલા.

ઉપાદેશ.

વિજ્ઞાન-શુદ્ધ વિજ્ઞાન-અને રસિક કલાથી જન્મત થતી દિવ્ય ભાવનાઓ ખરા ઉચ્ચતમ સાહિત્યનું પોષણ કેવી રીતે કરે છે અને મનુષ્યની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ કેમ ઉઘાડે છે એ આજના નિર્બંધનું વસ્તુ છે.

આ વિષયપર વિવેચન કરતાં પહેલાં આ ચર્ચાના પૂર્વ અતિથિ 'કવિવર' મહારાજા ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે પરમ હઠાડે આપણને સંબોધી મનુષ્ય-જીવનના જડવિજ્ઞાનની કુદરતા ઉચ્ચ આદેશ સંબંધી દેવી સદેશ, શુદ્ધ મધુર ચમ્પદોષા જવન કેળી અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનની છે તેના રણકારા હજી આપણા મસ્તિષ્કમાં રમી રહ્યા છે અને આ સંબંધમાં તેમણે કાલના પાશાત્મ સુધારાના મુખ્ય પ્રયત્નો રહેલા જડ વિજ્ઞાનનું દૂર સ્વરૂપ આપણી દૃષ્ટિ સામે ખડું કર્યું છે તે સ્પષ્ટ જરા પણ દૂર ખસ્યું નથી, એટલામા તો આજના સાહિત્યોત્સવ સમયે વિજ્ઞાનદેવતાની પૂજા કરવા આપણે આપણા શુદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર મિત્રોથી છુટા પડી અહીં જુદા વિભાગમાં એકમ થયા છીએ, તો આપણે વિષે કહાય આપણા ભાષ્યો જડવાદનો દોષ યુક્તિ આપણે માટે હઠાડે આંબિયામ માધિવાને લલચાય એવો સભવ છે. તો તે સંબંધી આપણું ખંચિત કાર્ય કંઈ તેવી અધ્યય દિશામાં નથી જેમ સ્પષ્ટ દર્શાવવાની જગીર ફરજ આપણે બાધે આજે આવી પડી છે.

શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને જડ વિજ્ઞાનનો એક આલેખવા માટે ખાસ એક છુટ્ટો જ વિષય નિર્ણય કરી કહે, પરંતુ શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઉદ્ગતી આપણાંમો કેટલી બધી ઉચ્ચ છે અને આ આપણાંમો 'જડે આપણું' આધ્યાત્મિક જીવન કેટલું તો રસમય અને છે તે વિષે કંઈ વિચારીને આજના નિર્બંધમાં કરવા ધારણ છે. આરા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રો આ સ્વિયમનું જન્મ પ્રવન કલ્પી તો શુદ્ધ વિજ્ઞાન આપણા સાહિત્યને વધારે રસિક અને દેવી (આધ્યાત્મિક) અભાવે એવી પ્રતીતિ છે.

વિજ્ઞાન અને કલા.

વિજ્ઞાન અને કલાને પરસ્પર જો કે ધણો જ નિકટ સંબંધ છે તો પણ એક જ હુકુમમાં ઉકરેલા બે ભાષ્યો મોટપણે જુદા ક્ષેત્રમાં સંધાર્યું છુટા પડી થવાથી તેમની પ્રકૃતિ વિષે જો વિરોધાભાસ જગતની દૃષ્ટિએ આગળ જણાય છે તેવા જ પ્રકારનો કંઈક વિરોધ મનુષ્ય જ્ઞાનની આ બે શાખાઓ ખરતે આપણને જણાય છે.

'કલાનું સ્વરૂપ' આ માનસશાસ્ત્રનો ખાસ વિષય છે. અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ-કલા-માટે એટલા તો નવાં નવાં સાધનો પુર્ણ પાડે છે કે આ સાધનોને વિજ્ઞાનની કલાપર સંબંધતાનું સ્વરૂપ આપી દેલાનું ક્ષેત્ર વિજ્ઞાનની વિભાજિતિન થઈ જાય છે. જરૂરી જડવૃદ્ધ અધ્યયની વિજ્ઞાન મનુ જાય છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની મુખ્ય વિશાળ સુશોભિત કલાના રત્નોની કાચી આણુ છે અને વિજ્ઞાનના આ ફળદ્રુપ પ્રદેશનું સંરોધન કલાના અભ્યાસક્રમને ખાસ 'સાહિત્ય' કોંઠા જરૂરનું છે. "સાહિત્ય" કલાનું એક અંગ છે. મનુષ્યના વિચારો ભાનુ અંગ છે. અરસપરસ દર્શાવવાનું સાધન ભાષા છે. અને ભાષાને સંસ્કૃત કરી મનના વિચારો અને હૃદયની લાગણ્યોનું પ્રતિબિંબ લેવાની ભૂમિકા તે સાહિત્ય છે.

આ પ્રમાણે આપણી યુર્જર ભાષાના આ સાહિત્યસંગેહન વખતે "વિજ્ઞાન અને કલા" માટે એક શુદ્ધ જ વિભાગ પાડી આ વિષય માટે સાહિત્યસંવેદીએ 'વિજ્ઞાન અને કલા' એક પ્રકારની પિતૃભક્તિ દર્શાવી છે તે અત્યંત પ્રશંસનીય છે. હિન્દુ એ.પિતૃદેવનું આ સમાજનું "પિતૃભક્તિ" એક ખાસ લક્ષણ હોય ભવિષ્ય હિન્દુ સાહિત્યપરિષદમાં ચોતાને ત્યાં પ્રત્યેક મુળપ્રસન્ને "પિતૃદેવ" ને આદવાહન કરે છે અને તે પ્રમાણે આજ યુગરાતની છૂટી સાહિત્યપરિષદમાં "વિજ્ઞાન અને કલા" ને ખાસ આદવાહન થયું છે તે આ સંસ્થાના ભવિષ્યનું મુજબસાર. ચિન્હ છે.

મનુષ્યના આ એ સુખ્ય "પિતૃદેવ" નું એટલું પૂજ્યમંત્ર આપણા સાહિત્યમાં થશે જ્યાં પિતૃદેવની પૂજા તેથી અનેક મણી શક્તિ આપણા સાહિત્યની આ દેવીની મુખ આ-ર્ચનથી આપણા સા-હિત્યથી સંભવશે જ, એ આપણી ભાવિ યુર્જરપ્રભને ખાસ જણા-વિત્યની શુદ્ધિને વધારી જરૂર હોય જ નહિ.

સંભવ

પ્રકૃતિ (કુદરત) પરત્વે મનુષ્યની ભાવિક સમજાવ.

મનુષ્યની શુદ્ધિ, સૃષ્ટિની પ્રકૃતિનું રહસ્ય જાણવા માટે જીવન છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યના જાનવાણી આ પ્રકૃતિભાષી આત્મક મેળવવા માટે તે હમેશાં ઉત્સુક રહે છે. પ્રકૃતિનું દર્શનકર આપણું જીવન ભાવનામય છે, અને પ્રકૃતિ હૃદયમાં આત્મના જાગરવાને ઉત્સુક કરે છે. કવિત્વશક્તિના અભાવે આપણે આ ભાવના ભાષાદ્વારે પ્રકટ ન કરી શકતા હોઈએ તો પણ પ્રકૃતિનું એટલે કુદરતનું, એક વખત ઉલ્લાસનો, એક વખત પૂજ્યભાવની, એક વખત ભક્તી, અને ધણી વખત તે આશ્ચર્યની, આપણે દર્શન કરીએ છીએ.

અમકતા તારાઓથી ઝળકી રહેલા આકાશ તરફ, અવ્ય પર્વતોની વિશાળતા પ્રત્યે, ધ્રુવવતા સમુદ્રના અગાધ જલસંચય તરફ, કલામાં ઉડતા પ્રગ્ઠ પક્ષિ સૃષ્ટિક્રિયાના અનેક તરફ, અને કુદરતના અગીઆર્ગ ઉગી નીકળેલા પ્રત્યેક સુંદર સુખ દર્શનથી ઉદ્ભવતી તરફ, આપણે ધણીએ વાર અર્થોક્તિ ભાવનાથી પ્રેરણા હૃદયની અર્થોક્તિ ભાવના. કંઈક નવનવી લાગણ્યો આનુભવીએ છીએ, અને ભારે આ ઉપરથી સૃષ્ટિની અગાધ શક્તિ વિશે પ્રત્યેક અનુભવમાં રહેલી અદ્ભુતતા.

વિશાળતા અને ચેતનાનું દર્શન કરીએ છીએ, અને જ્યારે નિરંતર યતા ફેરફારોમાં કંઈક નિયમબદ્ધ ક્રમ હોઈ અગણિત ચિત્રવિચિત્ર ભેદોમાં કંઈક ઉત્કાન્ત ચતો વિકાસ જણાઈ આવેછે ત્યારે આ સર્વ જુદી જુદી સંદિક્રિયામાં સુંદરતાની અલૌકિક હાથ દેખાઈ કંઈક ગૂઢ ઐક્યની આશ્ચર્યતાયુક્ત ભાવના આપણામાં જન્મત થાય છે.

પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે જેવા આપણે તલીન થવા માણીએ છીએ કે તરત જ આપણા આશ્ચર્યમાંથી અલૌકિક આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આનન્દ ભાવના પ્રકૃતિની મનુષ્યની જ તે પ્રેમ છે. આ પ્રમાણે ભાવનાના વિકાસમાં પ્રકૃતિ ધણેજ મોટો ભાવનાપર થતી મોટી ભાગ ભજવે છે અલગત આ ભાવનાસંદિની ઉત્પત્તિ જે કે તદ્દન અસર. માનુષિક હોઈ મનુષ્યના જીવનક્રમમાં તેના સુખ દુઃખ અને આશ્ચર્ય નિરાશામાંથી થયેલી છે તે પણ પ્રકૃતિની હાથ આ સંદિમાં જોત

પ્રાત્ જોટલી બધી તો થયેલી છે કે મનુષ્યનું ભાવનામય જીવન પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ હોય એમ ધણી વખત મહાન કવિઓનો પણ ઉદ્ગાર નીકળી ગયો છે જોટલે કે મનુષ્યન ભાવનામય જીવનના ઉત્કર્ષ માટે પ્રકૃતિના અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. કુદરતના ખોળામ જ્યારે મનુષ્યે પોતાનું બાહ્યજીવન શરૂ કર્યું, ત્યારથી અત્યાર સુધી મનુષ્યના ફળદ્રુપ પ્રદેશ માંથી જે જે કલા અને કવિતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે સર્વનું મૂળ વસ્તુ પ્રકૃતિએ આપેલું છે

પ્રકૃતિની મનુષ્યજીવનમાં મૂળ હાથ.

પ્રકૃતિએ આ પ્રમાણે મનુષ્યજીવનમાં જે મૂળ હાથ પાડેલી છે તેનું તત્ત્વ સદાસર્વંદ એક જ રહેલું છે કુદરતના પ્રથમ દર્શનથી જે લાગણી આપણા મૂળ પૂર્વજોને થઈ છે, તેવાજ પ્રકારની લાગણી અત્યારે પણ વિજ્ઞાનના ઉંડા અભ્યાસથી કુદરતના રહસ્ય જોવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે આ પૈકી એક ભાવના તો આપણને પ્રકૃતિની અમાધ અતિમાન શક્તિમાટે ઉત્પન્ન થાય છે

આ અનન્ત વિશ્વમાં આપણા સર્વ મહો સહિત સૂર્યમંડળ આકાશના પ્રકૃતિની અમાધ કોઈ અનંદ્યા માર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરી રહ્યું છે અતિમાન શક્તિ જે શક્તિથી આપણી પૃથ્વી સર્વેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરતી રહે છે, જે શક્તિ વડે સમુદ્રમાં ભરતી ઓટ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રચક વાદ્ર થાય છે, વરસાદના બિન્દુ જામે છે, રક્ષિકના કણ બંધાય છે, જેના વડે અનેક પુષ્પ ફલ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રાણીઓને અતિમાન જે શક્તિ કરે છે અને જેનાથી આપણા મગજમાં વિચારશક્તિ પ્રગટ થાય છે, દુકામાં આ સંદિનો ચત્ર જેને વડે અતિમાન થાય છે, તે અમાધ શક્તિ વિષે જે ભાવના આપણા ઋષિમુનિઓએ ગાયત્રીમંત્રમાં જણાવી છે, તે જ ભાવના અત્યારે પણ આપણે આપણા પ્રત્યેક નવનવા વૈજ્ઞાનિક દર્શનમાં પણ જોઈએ છીએ.

બીજી ભાવના પ્રકૃતિની વિશાળતા માટે ઉપજે છે. આદ્યાવસ્થામાં જ્યારે એક નાનું ડુમરીપર રહી આસપાસની સંદિનું દર્શન કરવાથી જે વિશાળતાનું પ્રકૃતિની વિશાળતા ભાવના આપણા નાના મગજમાં થાય છે તેરી જ ભાવના જે વિષે ભાવના જેમ આપણે વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉંડા ઉતરીએ છીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે પ્રદિષ્ટ થતી જાય છે જ્યારે આપણે એક ગમન સુખિત પર્વતની ટોચપરથી કે વિશાળ સમુદ્રના મધ્યભાગેથી આ સંદિનું દર્શન કરીએ

છીએ ત્યારે જે વિજ્ઞાનતાની અધોક્ષિક હાથ આપણા હૃદયમા પડે છે તેનાથી અનેક અણી ઉડી હાથ આપણને આ વિશ્વની અમાધતા વિષે ખગોળવિજ્ઞાના અભ્યાસથી એવી તો ઉત્પન્ન થાય છે કે આ વિશ્વના કોઈપણ પ્રદેશમા જેમ જેમ આપણે ઉડા ઉતારતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેની વિજ્ઞાનતા વધતી જ જાય છે.

ત્રીજી ભાવના નિયમિત સંકલનાની. પ્રથમ જ્યારે વર્ષની ઋતુઓ નિયમિત રીતે એક પછી એક ક્રમવાર આવતી અનુબંધે માલુમ પડી હશે ત્યારથી નિયમિત સંકલના- આ ભાવના પ્રદિસ થઈ છે અને જેમ જેમ સૃષ્ટિનો ઉડા વૈજ્ઞાનિક ની ભાવના અભ્યાસ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આ ભાવના વિશેષ તીવ્ર થતી જાય છે ચંદ્રની ગતિ અને ભરતીઓટનો વ્યવસ્થિત સંબંધ જોવાથી, જે નિયમિત સંકલનાની ભાવના જાગૃત થાય છે તેના કરતા કેટલી તીવ્ર ભાવના વિજ્ઞાનના ધણા નિયમો ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે. જેમકે-મહોના અંતર અને અંતિ સંબંધી “ મોહના નિયમ ” અને પદાર્થના પરમાણુઓના વલન સંબંધીનો ક્રમિક નિયમ જે મેન્ડેલીફ શોધી કાઢ્યો છે, તેમ જ બીજા આવા અનેક વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી નિયમિત સંકલના પ્રત્યેક દિશામા જણાઈ આવી છે. આ વિશે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી કેટલી ઉડી લાગણી થતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આ શાસ્ત્રના પ્રવીણ શાસ્ત્રીઓ સારી રીતે આપી શકે છે, અને આ ભાવનાની ઉચ્ચતા જેમ જેમ આપણે પ્રત્યેક જગતની કૃતિતુ વિજ્ઞાનથી દર્શન કરીશું તેમ તેમ વિશેષ ને વિશેષ આપણને જણાતી જશે.

ચોથી ભાવના વિશ્વવ્યાપી સંઘાત વિષેની છે બધી વસ્તુઓ એક બીજા સાથે એવા તો સંપૂર્ણ સમાગમમા આવી ગઈ છે કે પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જોતા આ વિશ્વવ્યાપી સંઘાત સંઘાતથી આપણા મગજમા ગુચવાડો જણાય છે, પણ જ્યારે આ (સિદ્ધાન્ત) સંબંધી ગુચવાડામા વ્યવસ્થામાલુમ પડે છે ત્યારે જે અદ્ભુત લાગણી થાય છે તે આ ભાવનાની છે દાખલા તરીકે વરસાદ પડ્યો, નાળા ઉભરાયા, નદીઓ ફેલાઈ અને બધું પાણી સમુદ્રમા ગયું. સમુદ્રમાંથી સૂર્યના તાપથી વરાળ ઉઠે ચઢી વાદળા બધાયા અને તે જ સૂર્યના તાપથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચંડ વાયુવડે આ વાદળા પર્વતો તરફ ધસડાઈ જઈ વરસાદ પડ્યો અને પર્વતોની ખીણો જલમય થઈ ગઈ. આ અનન્ત ક્રમ નિરંતર ચાલુ જ રહે છે. વનસ્પતિ સૂર્યના તાપવડે હવામાંથી કાર્બન, જમીનમાંથી પાણી અને ક્ષાર શોષી લઈ પુષ્ટિ પામે છે અને તે જ વનસ્પતિને પ્રાણી ખાય છે અને તે જ પ્રાણી હવામા કાર્બોનીક વાયુ પાછો આપે છે અને મળમૂત્ર વાટે જમીનમાં વનસ્પતિને ઉપયોગી ક્ષાર પુરા પાડે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના સમૂહના સંઘાતમાં પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જણાતા ગુચવાડામાંથી જ્યારે આવી સુવ્યવસ્થા માલુમ પડે છે ત્યારે જે અદ્ભુત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, તે શું ઓછી અમત્કૃતિની છે ?

આ અનુબંધભાવનાઓ ઉપરાંત બીજી અનેક ભાવનાઓ કુદરતની સમૃદ્ધિ, વિવિધતા અને અતિશયતા વિગેરેની છે પ્રત્યેક તારા એક બીજાથી તેજમા કુદરતની બીજી અનેક જુદો દેખાય છે અને તેમની અખ્યા તો અગણિત જ છે. પ્રત્યેક ભાવનાઓ. કુદરી, પ્રત્યેક વહેણ, પ્રત્યેક નદી અને પ્રત્યેક પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિમા વિવિધતા હોઈ વ્યક્તિત્વ માલુમ પડે છે. પશુ, પક્ષી અને

વનસ્પતિના અનેક ગણના ગણ હોય છે, જેનું સપૂર્ણ વર્ગીકરણ કરવાને મહાન્ વિદ્વાનો પણ સમર્થ થઈ શક્યા નથી વળી પ્રત્યેક પદાર્થની રચનામાં એટલી તો ગહનતા સમાયેલી છે, કે એક નાનામાં નાના પ્રાણીની અંતર વ્યવસ્થાનું બધારણ એક મોટામાં મોટા પ્રજ્ઞ-સત્તાક રાજ્યના બધારણ કરતા પણ ગૂઢ હોય છે. એક કીડાના અવયવોની રચના મોટામાં મોટા “એન્જન” કરતાં પણ વિશેષ ગહન છે અને કીડીનું નાનામાં નાનું મસ્તિષ્ક કણુ વિશ્વની ગૂઢમાં ગૂઢ શક્તિથી પ્રેરિત થયેલું હોય છે. હાયડ્રોજન વાયુના પરમાણુની રચના એક મોટામાં મોટા તારા નક્ષત્રના સમૂહ કરતા પણ વિશેષ વિચિત્ર છે વિદ્યુતશક્તિના અભ્યાસથી અવિચ્છિન્ન મનાતાં પરમાણુઓની વ્યવસ્થા સમજવાનું કામ ગ્રહોના જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર કરતા પણ વિશેષ ગહન થઈ પડ્યું છે.

આ ઉપરાંત વળી એક ભાવના કુદરતના પરસ્પર સંબંધની શુભણ્વી વિષેની છે મનુષ્યના ઇતિહાસનો સબધ તેમના હમેશના રહેવાના પ્રદેશ પર અને આસ-કુદરતના પરસ્પર પ્રાસના વાતાવરણ પર આધાર રાખે છે. મનુષ્યના ધણા રોગોનો સબંધ આ બંધની ભાવના તેમના હમેશના સાથી પ્રાણીઓ દ્વારા સ્પેશે છે ઉદરકાને પ્લેગ સાથે, મચ્છરને મેલેરીયા સાથે અને માખીઓને કોલેરા સાથે સંબંધ છે તિરસ્કારને પાત્ર થયેલા કીડાઓ અને જાતુઓ જમીન વળી વિશેષ ફળદ્રુપ બનાવી આપણા સહાયક થયેલા છે આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના અભ્યાસથી ઉદ્ભવતી આ અનેક ભાવનાઓ મનુષ્યમાં કવિત્વની શક્તિ અને ખીજ કેટલીએક રસિક કલાઓની આ ભાવનાઓ કલા-પ્રકૃતિ જન્મત કરે છે આ ભાવનાઓનું મૂળ ઉપર જોઈ મયા તેમ ઓનું મૂળ છે વૈજ્ઞાનિક પાયા ઉપર રચાયેલું છે, અને તે મનુષ્યજાતના આજ પર્વતના અનેક અનુભવોનો એકત્ર થયેલો સમૂહ હોઈ તેનું સ્વરૂપ મુજે મુજે નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને પ્રત્યેક યુગની રસિક કળાનું મૂળ ખનિજ બને છે.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ સૃષ્ટિ તંત્ર વિષેની પુરાણ કથાનું સ્વરૂપ બદલાતું આવ્યું છે ખગોળવિજ્ઞાનું સ્વરૂપ આ ભાવનાઓના સંપર્કમાં મૂકીએ તો વિશ્વની અનન્તતા વિષે ત્રીજે પ્રમાણે કલ્પના ઉત્પન્ન કરી શકે છે ખગોળથી ઉત્પન્ન થતી જો સૂર્યને આપણે એક નાના રેતીના કણ સાથે સરખાવીએ તો વિશ્વની અનન્તતા પૃથ્વી તેની પાસે એક તસુના અંતરે દેખી પણ ન શકાય એવા ખારીક વિષેની કલ્પના અણુની કલ્પી શકાય આ પ્રમાણમાં આપણા સૂર્યમંડળની પાસેમાં પાસેનો તારો આશ્વરે ચાર માઈલના અંતરે ખીજે રેતીનો કણ હોય, એમ કલ્પવું જોઈએ આવા અંતરે ખીજા બધા તારાઓ મોઢવાએલા છે અને આપણું સૂર્ય-મંડળ આકાશમાં એવી તો આ પ્રમાણમાં મદગનિથી ચાલે છે કે તેની પાસેમાં પાસેના ઉપરના માપપ્રમાણે ચાર માઈલના અંતરે આવેલા તારા સુધી પહોંચતા આશ્વરે સીતેર હજાર વર્ષ લાગે છે આ રીતે જોતાં આકાશ જો કે આપણી દૃષ્ટિએ તારાઓથી ઉભરાતું જણાય છે, તોપણ વિશ્વની જગ્યાનો મોટામાં મોટો ભાગ સાવ શૂન્ય છે એટલે ખાલી છે, અને વિશ્વની આ પ્રમાણે શૂન્યતાની કલ્પના ઘણી અગાધ છે

ઐતિકશાસ્ત્રમાં વળી ગુરૂત્વાકર્ષણની કલ્પના, વિશ્વમાં સર્વવ્યાપક તેજોવહ આકાશ

(Lumiferous Ether) ની કલ્પના, અને શક્તિની અક્ષયતા વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી (Conservation of Energy) ની કલ્પના આપણામાં ઉત્પન્ન થતી નવી નવી ભાવનાઓ જન્મીત કરે છે આ કલ્પનાઓથી આપણા ભાવનાઓ અનુભવની પાર આપણી નિશ્ચયિત દૃષ્ટિ જેવાં જાય છે. હાલની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિશ્વની કલ્પનામાં સૂર્ય અને બીજા અનેક તારાસૂર્યો, તેજોવહ આકાશમાં, ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને આધીન રહી, જે પદાર્થ અને શક્તિ અનાદિ કાળથી વિશ્વમાં સમાયેલાં છે તેમાં રમણાણુ થઇ, એક પછી એક નવનવી સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિઓ નિષ્પન્નવી, અતિના અનેક રૂપ રૂપાંતરમાં ભેટયા કરે છે. કેટલીક વાર સુધી વિશ્વનો પદાર્થ એક ઠેકાણે એક જ થઇ તેની શક્તિ ભાવી સંભવનીય ગતિ માટે મૂક રહે છે અને પછી બીજા સંયોજામાં તે શક્તિ પદાર્થના ભેટા ભેટા સમૂહને ગતિમાં મૂકી બહાર પડે છે અને આ પ્રમાણે શક્તિનું નિરંતર આદોહન ચાલુ રહી અક્ષય શક્તિ અને પદાર્થ, વિશ્વનું અનંત અનાદિ વિશદ સ્વરૂપ આપની દૃષ્ટિ આગળ ખડું કરે છે. આ કલ્પના કેટલી બધી ભાવનામય છે તેનો રસિક ઓતારન સહજ ખ્યાલ કરશે.

આ પ્રમાણે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તમામ બ્યૂહ જે અત્યાર સુધી સ્થિર દેખાતો હતો તે હવે ગતિમાન માલૂમ પડે છે. જે ભાવના ખજાણામાં વિશ્વની આધુનિક જન્મીત થઇ તે જ ભાવના, જુસ્સા અને જીવનશાસ્ત્રમાં પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ દેખાઇ આવે છે, અને દરેક શાસ્ત્રમાં ગતિમાન ઉત્ક્રાંતિ નજરે ઉત્ક્રાંતિ રચના આવે છે. આજ સુધી જેને આપણે નિર્જીવ મૃત પદાર્થ માનતા હતા એવા જડ (Crystals) અને રત્નો (Jewels) ના પરમાણુઓની વૃદ્ધિ એક જીવંત વૃક્ષ કે પ્રાણીના જેવી ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે અને આપણા ભારતવર્ષના પ્રતિષ્ઠિત અર્વાચીન વૈજ્ઞાની પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોસની શોધ પ્રમાણે આ વૃક્ષો તેમજ નિર્જીવ મનાતા પદાર્થોમાં પણ મજબૂત કણ જેવી રચના છે સજીવ સૃષ્ટિ તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણને જણાઇ આવે છે કે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ જીવધટના ગમે તે પ્રકારે બહાર પડી આવે છે હીમાલયના ખરેખરી ઢાંચાં ગયેલા ક્ષીણરેષ વર વનસ્પતિના અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ થયેલાં છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારના ખજીરો અને પ્રાણીઓનું આ અખડ નિવાસસ્થાન હોય એમ જણાય છે. ભારે આપણે સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના મત્સ્યો ઉભરાઇ જતા જોઈએ છીએ, આકાશમાં કોઇ વખત ટીડના ઢગના ઢમ ઉડતા જોઈએ છીએ, કોઇ અધારી રાતે ચમકતા અનેક આગીઆઓને દોડદોડ કરતા જોઈએ છીએ, કોઇ વખતે ઉભરાઇ જતા મકોડા અને કીડીઓના ચરના ચર જોઈએ છીએ, ત્યારે સજીવ સૃષ્ટિની ત્રિપુલતા વિશે ધણી અદ્ભુત ભાવના પેદા થાય છે વળી ભૂસ્તરના ચરોમાં પ્રાચીન જીવોના ાચ્નહો (Fossils) ઉપરથી જીવનમાત્રનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યારે સાવ સાદી જીવસૃષ્ટિ કેવી રીતે અતિ પ્રાચીન કાળથી માંડીને ધીમે ધીમે અનેક પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા સંયોગને અનુકૂળ થઇ પોતાનું અસ્તિત્વ વિશેષ ને વિશેષ સ્વતંત્રતાથી સ્થાપિત કરી હાલની મનોબલવાળી સકીર્ણ અવયવોયુક્ત જીવોની પરિસ્થિતિમાં ઉત્ક્રાંતિ થઇ છે, તેનો અદ્ભુત ખ્યાલ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે.

આ પ્રમાણે જીવનસંહિતું દર્શન પણ આપણી આગળ અનેક ભાવનાઓ રજુ કરી, રસિક કલા માટે મોટું ક્ષેત્ર ઉધારે છે. કળાનું મૂળ વસ્તુ આ વિજ્ઞાન અને કલાનો પ્રમાણે વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે, અને વિજ્ઞાનની રસિ-પરસ્પર સંબંધ છતાં કલા કલાને લઇને, તોપણ આ બંને પરસ્પરાવલમ્બી ભાંડુમાં વિશેષ.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ મોટા વિશેષ લાગે છે કેમકે વિજ્ઞાન જો કે અનેક ચિત્ર વિચિત્ર મનોભાવના પ્રકટ કરે છે, તોપણ તે હમેશા તેથી દૂર રહેવા માગે છે અને કલા હમેશા માનસિક ભાવનાના પ્રદેશમાં રમ્યા કરે છે. કુદરતના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી મનુષ્યને કેટલો આનંદ થાય છે તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા, તો પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હમેશાં આવી માનસિક ભાવનાથી દૂર રહેવા માગે છે, અને આ વૈજ્ઞાનિક ચિત્તશક્તિ તેની આ ભાવનાદૃષ્ટિ ધટાડવાને બદલે તેને વિશેષને વિશેષ વિસ્તૃત કરતી જાય છે ન્યુટનના સ્ટેટિકથી યતા રમ-પરિચ્છેદનના શોધથી આકાશના સુદર મેઘધનુષ્યની પૂજ્ય ભાવના યોડેક અશૈ કમી થઇ હશે, તો પણ આ રમોના પૃથક્કણથી કેટલાએક અદ્ભુત ચમત્કારો વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન આપણી અદ્ભુત ભાવનાને દૂર કરતું નથી પણ તેને વધારે ને વધારે વિશાળ અને વિશુદ્ધ બનાવે છે.

એક કલ્પનાસૃષ્ટિ આપણા મગજમાંથી વિજ્ઞાન દૂર કરે છે કે તરત જ તેને બદલે બીજી વિજ્ઞાનથી થતી અનેક અદ્ભુત કલ્પનાઓ આપણા મગજમાં ઉભી થાય છે, અને વિશુદ્ધ ભાવના આ પ્રત્યેક કલ્પના પ્રથમની વિષમ કલ્પના કરતા વિશેષ વિશુદ્ધ હોઇ રસિક કલા માટે મોટું વિશાળ ક્ષેત્ર ઉધારે કરે છે અને જેમ જેમ વિજ્ઞાનના અભ્યાસપર તે પ્રજા વિશેષને વિશેષ આકર્ષાય છે તેમ તેમ આ વિશુદ્ધતર રસિક વિજ્ઞાનથી રસિક કલા કલ્પના સમજવાને વિશુદ્ધ પાત્ર થઇ આ પ્રજાનું સાહિત્યક્ષેત્ર વિશુદ્ધ થાય છે સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત થાય છે.

શુભર ભાષામાં જેમ જેમ આ વિજ્ઞાનનું સ્પૂર્ણ મનાતું સાહિત્ય વધવા માડશે તેમ તેમ તેની વૈજ્ઞાનિક ભાવનાથી રસિક થતી જતી કલ્પનાસૃષ્ટિ અનેક આપણા સાહિત્યમાં નવનવા સાહિત્યના ક્ષેત્રો ઉત્પન્ન કરશે, કે જેની અલૌકિક અસર વિજ્ઞાનના આબ્હા-સાહિત્યના તમામ પ્રદેશપર એક સુદર સ્વરૂપ ફેલાવી આપણું સાહિત્ય કનથી ભવિષ્યનું જન્મતના ઇતિહાસમાં એક નમુનારૂપ થઇ પડશે, અને તેટલા માટે શુભસુચન. વિજ્ઞાનનું આબ્હાહન સાહિત્યમંદિરમાં થયેલું છે તે એક અનિ સુદર ભવિષ્યનું સૂચક છે અને આ વૈજ્ઞાનિક ભાવના સામાન્ય પ્રજામાં વિશેષને વિશેષ પ્રસાર કરવા અનેક ગ્રન્થો હપાઇ સાહિત્ય પ્રદેશને વિસ્તૃત કરશે એવી શુભ આશા છે.

વિજયલાલ-કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

કલ્યાણરાય નથુરાય બેશી

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં જોઈએ તેવું વિકસતું નથી તેના કારણે અનેક કલ્પવામાં આવે છે; તે કારણેમાં વિજ્ઞાનની પરિભાષાની અપૂર્ણતા અને અસ્થિરતા ખાસ કરીને આમળ ધરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતમાં સ્થિરતા ધારણ કરે અને ધીરે ધીરે સંપૂર્ણતા પર પહોંચે એ ધ્વજ છે, પરંતુ પરિભાષા સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા વિના વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય તૈયાર થઈ શકે નહિ એ સમજ ગુજરાતમાં ઢીકી રહેવી જોઈતી નથી. એવી સમજથી ગુજરાતમાં જે વ્યક્તિ કે સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા તૈયાર કરી આપવાનો અમ ઉઠાવે તે વ્યક્તિ કે સંસ્થાની સેવા ગુજરાતને બહુ ફળદાયક બની શકે નહિ. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લખનાર જે અભ્યાસી હોય તેની કલ્પનામાંથી અને તેના શબ્દ-શક્તિના પરિચયમાંથી જ વિજ્ઞાનની પરિભાષા ધરાવી જોઈએ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સારી રીતે ખેડવાની અભિલાષાવાળા વિદ્વાન સંજ્ઞાને એમ કરે કે પહેલાં કોષ બનાવી કાઢે અને પછી પુસ્તકો લખવા બેસે તો તેમના પ્રયાસો ઠઠિ પથ્થુ જોઈએ તેટલા કાર્યસાધક બને નહિ જેમ સામાન્ય ભાષાના કોષ માટે છે તેમ વિજ્ઞાનના કોષ માટે પણ હોવું જોઈએ પહેલાં સાહિત્ય અને પછી કોષ પહેલાં કોષ બનાવી લખ પછી નીચે સાહિત્ય તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ જે સ્વીકારે છે તે એક વાત જૂઠી જાય છે, કે ભાષાના ઢાળ અને વળોટ એ જે તે સમયના પ્રજ્ઞ-જીવનનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના સ્પૂળ નકશા છે. આ દૃષ્ટિથી જોનારને એમ તો લાગશે કે પરિભાષાના અભાવની ધૂમ પાડનારા વિજ્ઞાનના સાહિત્યની સેવા કરવા ઉત્સુક બનેલા સંજ્ઞાને એક પ્રકારની ચેરસમજીતના અધારમાં વિચરી રહ્યા છે.

આભારે ગુજરાતની ભાષામાં પ્રગટ થયેલા વિજ્ઞાનના જુદા જુદા પુસ્તકો તરફ નજર નાખવામાં આવે અને તે બધા પુસ્તકોમાં વપરાયેલા શબ્દોની તારવણી કરવામાં આવે, તો જે ભોંકો પારિભાષિક શબ્દો માટે ધૂમ પાડી રહ્યા છે તેમને તો ખાતરી થાય કે ગુજરાતમાં ખરી જરૂર તે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉભું કરવાના વૃત્તિવાળા માણસોની જ વધારે છે. નહિ કે ચોક્કસ પરિભાષાની જેમ જોડણીના વિષયમાં અનધિકારી વર્ગ ગમે તેવી સૂચનાઓ અને ગમે તેવી ટીકા કરીને પોતાનું અગ્નિ બહાર પાડે તેમ વિજ્ઞાનના વિષયમાં જે અનાધિકારી હોય છે તેવા ધણા માણસો વિજ્ઞાનની પરિભાષાની અપૂર્ણતા સંબંધી અને અસ્થિરતા સંબંધી ફાવે તેવી ટીકા કરી પોતાનું અગ્નિ બહાર પાડી પાડે છે. વિજ્ઞાનની પરિભાષાનો વિષય કંઈ ભાષાતરની કળાથી સાંધી શકાતો નથી. કારણ કે વિજ્ઞાન એ કામ કેવળ પશ્ચિમની જ્ઞાનમંદુરિ નથી બધા સુધી વિજ્ઞાનને પશ્ચિમની વિદ્યા તરીકે જ ગણવામાં આવશે, ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનની પરિભાષા કેવળ ભાષાન્તર જેવી જ રહેશે. ભાષાન્તરીઆ શબ્દોમાં ભોંકવાણીનો ખાસ નથી હોતો, તેથી તે શબ્દોની શક્તિ તદ્દન મોળી હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેવા શબ્દોમાં એક પ્રકારનું ભૂત ભણકારા ક્યાં કરતું હોય તેમ લાગે છે. ભાષાન્તરીઆ શબ્દોથી ભોંકસિદ્ધાન્ત કામ બીજાકા સાધી શકાતું નથી. એક દૃષ્ટાંત લઈએ—

લોકવાણી—જ્યારે પાણી બિન ખજખજતું થાય ત્યારે તેમાં જોખો ભરીને ઓસડની બૂઠી નાખવી—તેને વખતો વખત હલાવતા રહેવું જ્યારે તે ચીકાસ પકડે ત્યારે દેવતા પરથી તે નીચે ઉતારી બેવું. જ્યારે તે ઠંડુ થઇને નવસેકું થાય ત્યારે તેની ઠીકડીઓ પાડી બેવી

ભાષાન્તરીઆ શબ્દો—જ્યારે પાણીની ઉષ્ણતા ઉત્ક્રમત બિન્દુએ પહેલે ત્યારે તેમાં આઠ ઓસ ઓપધિનું ચૂર્ણ પધરાવવું—તેમાં નિરન્તર ચલનવલન કરતો રહેવું, જ્યારે તે ચીકાસ ધારણ કરે ત્યારે તેનો અગ્નિ સાથેનો સંપર્ક અટકાવવો, પછી તેનું ઉષ્ણતામાન ધીરે ધીરે નીચું ઉતારી ૩૦ કે ૩૨ અક્ષ ઉપર આવે તેટલે તેની સુદ ગુટિકા કરી બેવી.

આ એ પેરેગ્રાફમાં એક જ મતલબનું વાક્યો છે, છતાં બન્ને પેરા એક સરખી રીતે સમજાય તેમ નથી. ભોકોની વાણીમાં જે પરિચિતતાની સમવડ રહેલી છે તે ઓપ પ્રકારની છે. ભાષાન્તરી ભાષાપર ચક્ષિતના ઢાળ ટપ ઢધને આવી એસે છે, અને વિશેષમ સરકત સબ્દોના અપરિચિત ઉચ્ચાર અને અર્થસુરકેલીનો વધારો કરે છે

આટલું લખવાનો ઉપદેશ એવો નથી કે ગુજરાતને વિજ્ઞાનની પરિભાષાની જરૂર નથી. સ્પષ્ટ હેતુ તો એ છે કે પરિભાષા બનાવવા પાછળ મોડાતુર થવાની જરૂર નથી જ્યારે પ્રજાજીવનમાં વિજ્ઞાન અગત્યનો ભાગ ભજવશે, ત્યારે વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો ખરા અને કાર્ય સાધી આપે તેવા ધડાતા જશે જ્યારે વિજ્ઞાનની પરિભાષા અસ્થિર અને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં ખુશીથી પડી રહે એવા આપણા વિજ્ઞાનના સાહિત્યની દૃષ્ટા છે, ત્યારે વિજ્ઞાનની પરિભાષાનું ધોરણ ચોક્કસ કરી આપવા મથવું એ બ્યાજબી ગણાય નહિ. આવ પ્રકારે આપણી મરજ પ્રમાણે વિચાર દર્શાવનારા શબ્દો અત્યારે ધડી આપવામાં આવે અને તે શબ્દો ભવિષ્યની વધારે ખીસેલી પ્રજાએ સ્વીકારી લેવા પડે એ ઠીક કહેવાય નહિ માટે વિજ્ઞાનના કોષ તૈયાર કરવા જે ઈચ્છા રાખતા હોય તેમણે પહેલાં તો અત્યાર સુધે વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોનો સમૂહ કરવો ધટે છે, આવો શિષ્ટ સમૂહ એ ચાર વર્ષે સુધારાવધારા સહિત મોટો બનતો જાય અને પ્રજાજીવન ચોખ્ખો વિકાસ પગ પહેલે ત્ય સુધી આપોઆપ વિજ્ઞાન કોષ નડાઇ જાય એ બહુ સ્વાભાવિક છે

હિંદી ભાષામાં વિજ્ઞાન કોષ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર હિન્દી ભોકોએ જોઇએ તેવી રીતે ક્યો નથી હિંદી સાહિત્યમાં જે વિજ્ઞાન પુસ્તકો પ્રકટ થયા છે તેના ઉપર નજર નાખતાં ઝટ જણાઈ આવે છે કે એ બધા પુસ્તકોમાં પારિભાષિક શબ્દોનું ધોરણ એકસરખું હોતું નથી હિન્દી ભાષામાં લેખ લખનાર વિદ્વાન પારકાન શબ્દો પસંદ કરતા કે સ્વીકારતા ખમચાય છે, તો ગુજરાતમાં તેમ નહિ અને એમ કેમ કહેવાય? માટે વિજ્ઞાનના શબ્દોને અમુક ધોરણસર જ ધડી મૂકવાનો વિચાર બહુ માન્ય કરવા જેવો લાગતો નથી

છતાં વિજ્ઞાનની પરિભાષા ધડાવાની આવશ્યકતા છે. એ પરિભાષા બને ત્યાં સુધે ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણના અને શૈલીના ધોરણને અનુસરતી અને નવા જમાનાના નવ નવા વિચારોની સમવડ કરી આપે તેવી મોકળાણવાળી હોવી જોઇએ

આની પરિભાષા બનાવતાં યોગ્યક સુદનો વિચાર કરવો ધટે છે

ઇંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનો ઉપયોગ ઈષ્ટ છે ?

માતૃભાષાનો પ્રચાર વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલો જોવાની ઇચ્છાને લીધે જ કે અંગ્રેજી ભાષાની આભરણોટથી દૂર રહેવાની વૃત્તિને લીધે જે માણસો વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો- માથી ઇંગ્રેજી શબ્દોને જાતલ કરવા ધારે છે, તે માણસો વિજ્ઞાનના પ્રચારને મોટો ધોડો પહેલ્લાડે છે. પરિભાષા સુંદર બનાવવાનો હેતુ વિજ્ઞાનના પ્રચારનું કામ સુતર કરવાનો છે, નહિ કે માતૃભાષાના પ્રચારનો પ્રશ્ન સુદૃઢ કરવાનો અવારના સંજોગ જોતા, અને જમતના અન્ય સુધરેલા દેશોના વિજ્ઞાનના સાહિત્યના વિકાસની રીત તરફ નજર નાંખતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઇંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોને વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી બાતલ રાખવાનો વિચાર બહુ નુકસાનકારક અને કંઈક અશી દુરામલ્લ મણાય. વિજ્ઞાન એ કોઈ કોઈ એક પ્રજાની અમત આધિકારીનો વિષય નથી, કોઈ એક મુખને પ્રવર્તાવનાર વિષય નથી; વિજ્ઞાન તો જમત આખાની દોષલ છે વિજ્ઞાન એ સાર્વત્રિક વિષય બની શકે તેમ નથી; શબ્દરાતનું સાર્વત્રિક સાહિત્ય અને ક્રાન્સનું સાર્વત્રિક સાહિત્ય જુદું જુદું હોઈ શકે; પણ એ બે દેશનું વિજ્ઞાન જુદું જુદું ન હોય. પ્રજા પ્રજાની દ્રિષ્ટિથી જુદી હોય પણ વિજ્ઞાન તો એજ હોય તેટલા માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા ધડતા ઇંગ્રેજી ભાષાનો અણુમનો રાખવો એ બહુજાની નથી, તેમજ કોઈ પણ હેતુસાધક પણ નથી.

વિજ્ઞાનના શબ્દોનો ત્રણ પ્રકાર કરી શકાય, (૧) કેવળ પદાર્થવાચક શબ્દો (૨) ગુણવાચક શબ્દો અને (૩) ક્રિયાવાચક શબ્દો આ ત્રણ પ્રકારમાંથી જેલ્લા બે પ્રકારના ઇંગ્રેજી શબ્દો જે એમને એમ ગુજરાતી ભાષામાં લખાય તો બહુ હસવા જેવા શબ્દપ્રયોગો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થઈ જાય evaporation, officious, reflection, અને lover—જેવા ગુણવાચક અને ક્રિયાવાચક શબ્દો માટે ગુજરાતી શબ્દો અવશ્ય ચોજવા જેઈએ પરંતુ કેવળ પદાર્થવાચક શબ્દો રસાયનમાં અને ભૂગર્ભશાસ્ત્રમાં પુષ્કળ આવે છે, તે બધા કંઈ અર્થવાચક હોતા નથી. રૂઢિથી તે શબ્દોના અર્થ પ્રજા સમજતી હોય છે એવા શબ્દો આપણે ગુજરાતી ભાષામાં નવા બનાવવા એસીએ ત્યારે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે એવા શબ્દો જે બહુજ જુદા પ્રકારના ધડાઈ જાય તો આપણા દેશનું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય બણીને પડિન અનેલો માણસ પુરોપના વિજ્ઞાનના સાહિત્યના પ્રવાહમાંથી જરા પણ પ્રસાદી ચાખી શકે નહિ અત્રે એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જે શબ્દો બહુ અટપટા હોય છે અને જેને જાગ્ય પારિભાષિક શબ્દ બોળતા અકળામણ થાય છે, તે શબ્દોવાળું સાહિત્ય સમજનાર માણસ વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકાપર જઈ પહોંચ્યો હોય છે, તેને ઇંગ્રેજી શબ્દો આપ્યા હોય તો તેને કશી અડચણ પડતી નથી અને વળી તેને જમતના વિજ્ઞાન ભંડારથી અતડા રહેવાનો વિશ્વ પ્રસંગ આવતો નથી. માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા રચનારે ઇંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ કેટલેક સ્થળે મંપૂર્ણ રીતે અને કેટલીકવાર વિકલ્પે કરવાની બલામણ કરતા રહેવું ઘટે છે. કેટલાક મિત્રો અમુક ઇંગ્રેજી શબ્દમાં જરા ફેરફાર કરી સમાન ઉચ્ચારવાળો બીજો ગુજરાતી શબ્દ ઉપજાવી કાઢે છે. દાખલા તરીકે “નાઇટ્રોજન” ને બદલે નાટ્ર કે નાટ્રજ “હાઇડ્રસ” ને બદલે પ્રસ્ફુર “આકિસજન” ને બદલે એપજન શબ્દો ધડવામાં

આના છે. આ રીત કોઈ રીતે લાભદાયક નથી. ઉમેજી સંખ્દોથી અભ્યાસ જવાની રીત આ સંખ્દોની બનાવટમાં દેખાય છે.

હિન્દુસ્તાનની જુની સંસ્કૃતિના વિજ્ઞાનના સંખ્દો વાપરવા કે ?

આપણી બાપાની ખીલવણી ઉમેજી સાહિત્યના સહવાસથી થાય છે, તેમજ બૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નીકળતા ઝરામાંથી પણ આપણા સાહિત્યનું પોષણ થાય છે વિજ્ઞાનના મણા સંખ્દો એવા છે કે તેને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં ચોખ્ખા સંખ્દો બનેલા હોય, પરંતુ એ સંખ્દોની સાથે જય એસે તેવા બીજા સંખ્દો ન હોવાથી સંસ્કૃત સંખ્દો સ્ત્રીકારી ભેનારને દૂધમાં અને દહિંમાં પગ રાખવો પડે છે, દાખલા તરીકે—Oxide માટે “ કુસુમ, ” Calamine માટે “ અર્પર ગુલ્પ, ” Sulphide માટે “ પર્પટી ” Pyrites માટે “ માસિક ”—જે વાપર્માં હોય તો ચાલે ખરૂં, પણ કેટલીક વાર એવા સંખ્દો આવશેને ઉભા રહે કે પર્પટીને બદલે સદ્દાધડ જ વાપરવો પડે છે તોપણ આપણા દેશના જુના સાહિત્યમાંથી ગળતા વિજ્ઞાનના સંખ્દોનો સારો સંગ્રહ જરૂર થવો પડે છે એવા સંખ્દોનો કોય બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. એ સંખ્દોને સાચવવામાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓની દેશભક્તિ રહેલી છે. જે સરઘા અને બાકિત વિજ્ઞાનનો નવો કોય રચવાની તબવીબમાં હશે તેમની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ આ દિશામાં વળવી જોઈએ. બાબાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. પી. સી. રામને ત્યાં આવા પ્રકારનું સાહિત્ય પુષ્કળ હોવા સંભવ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અથવા ગુજરાત બહર્નાક્યુલર સોસાયટી કે વડોદરાના નરેશ શ્રીમંત સર સયાજીરાવ મહારાજ—દોષ એક ગુજરાતી વિદ્વાનને પ્રો. પી. સી. રામ પાસે અમુક સમય માટે રહેવાની સવડ આપે તો આ દિશામાં જરૂર સાર કામ થઈ શકે.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા માટે કેટલીક ત્રુટક સૂચના

(૧) જેમ અને તેમ પારિભાષિક સંખ્દોને અલગ રાખીને વિજ્ઞાનનું ઉપયોગી સાહિત્ય તૈયાર કરવા તરફ શ્રેષ્ઠકોનું વલણ રહેવું જોઈએ, જર્મનીમાં એવા મણા ખાતા છે કે જે પારિભાષિક સંખ્દો વિનાની વિજ્ઞાનની ચોપડીઓ તૈયાર કરાવે છે.

(૨) રમવાની, વણવાની, સાધુ બનાવવાની અને અત્તર બનાવવાની કળા જેવી પ્રચલિત કળાના અને ખગોળવિજ્ઞાન, સ્તરીરવિજ્ઞાન, વૈદકવિજ્ઞાન, જેવા પ્રચલિત વિજ્ઞાનના પારિભાષિક સંખ્દો નવા બનાવતા પહેલાં તે દિશામાં કામ કરતા દેશી વિદ્વાનો અને કારીગરોની સલાહ લેવી જોઈએ. જે સંખ્દો પ્રચલિત હોય તેનો પ્રચાર છુટથી કરતા રહેવું જોઈએ.

(૩) અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમાં—ખાસ કરીને જેનો બહુ પ્રચાર થયો હોય તેવા પુસ્તકોમાં—જે સંખ્દો વપરાયા હોય તેને ખસેડીને નવા સંખ્દો ચોંજવાની રીત મસદ કરવા જેવી નથી. બૂના સંખ્દોમાં કદાચ દોષ જણાતો હોય તો પણ તેની સ્થિતિ પઠવી પરથી તેને ચળિત કરવા જોઈએ નહિ બહુ જરૂર લાગે તો નવો સંખ્દ વિકલ્પે ચોંજવો ઠીક ગણાય.

• (૪) ઇંગ્રેજી શબ્દના ઉચ્ચારને મળતો આવતો, અર્થવગરનો અને વ્યુત્પત્તિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને ઘડાયેલો શબ્દ સાહિત્યને બૂધ્ધશૂન્ય થતો નથી

(૫) સંસ્કૃત શબ્દોના અટપટા સમાસવાળા શબ્દો જેમ અને તેમ ઝોઝા જેવાય તે તરફ પારિભાષિક શબ્દો બનાવનારે લક્ષ આપવું જોઈએ,

(૬) બનતાં મુખી એક અર્થમાં વપરાતા એ ત્રણ શબ્દો પ્રચલિત હોય તો તેમાંથી કોઈને મરવા દેવા નહિ. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના શબ્દોમાં પણ વિકલ્પ શબ્દોનું ધોરણ રહેલું ધટે છે

ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલે તેટલા સારૂં કામ હજી થવા જેવું છે, સરકારી શાળામાં આશતી વાચનમાળામાં જે વિજ્ઞાનના પાઠો મૂક્યા છે તેને લીધે એ દિશામાં સારૂં કામ થયું છે, ઇંગ્રેજી શાળામાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ દાખલ થયો છે, તે બધા કામ જો ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવાય તો વિજ્ઞાનની પરિભાષા સારી રીતે સમાજમાં પ્રચલિત થઈ જાય એટલે આરો જ્યારે વિજ્ઞાનના વિચારો ગુજરાત ઝીલવું થશે, ત્યારે જ વિજ્ઞાનમાં મોટા પુસ્તકોની જૂથ ગુજરાતી વાચક વર્ગને લાગશે. જો અંગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસક્રમ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવાય, તો ગુજરાતી ભાષાના માસિક પત્રોમાં વિજ્ઞાન વિષય ઉપર વધારે લેખો પ્રકટ થતા રહે, અને દિવસે દિવસે વિજ્ઞાનની પરિભાષા સંપૂર્ણ નહિ તો વધારે ચોક્કસ તો બને વિજ્ઞાનના વ્યાખ્યાનકારો શેરીએ શેરીએ પોતાનું કામ કરે એ દિવસ તો હજી દૂર છે, પણ તેવા દિવસો આપ્યા વિના વિજ્ઞાનની અપૂર્ણ પરિભાષા ગુજરાતને શોભા આપે તેવી રીતની અપૂર્ણતા તો ધારણ કરી ન શકે અવિધ્ય હજી છે વિજ્ઞાનનો યુગ જગતમાં એસી ચુમ્મો છે તો ગુજરાત વિજ્ઞાનના સાહિત્ય વિનાનું રહે એ પાલવે કેમ ?

પરિશિષ્ટો.

૧. મહાત્મા ગાંધીજીનું વ્યાખ્યાન
૨. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું વ્યાખ્યાન
૩. મી. કેળશર અરેશ્વર બાલાનું વ્યાખ્યાન
૪. રા. કૌશિકરામ વિમલરામ મહેતાનું વ્યાખ્યાન.
૫. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનો વૃત્તાંત.
૬. ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મહાશય અહેવાલ
૭. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું નવું બધારણ
૮. બાળ સાહિત્ય કમિટીનો રીપોર્ટ.
૯. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકરનું બાપણું *

* પ્રસ્તુત બહેર વ્યાખ્યાન પરિષદના દિવસોમાં સમયના અભાવે અપાવવાનું બની શક્ય નહોતું

જનસમાજની દષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર.

જનસમાજને દાષ શીખવવું હોય તો કેવું લખવું જોઈએ એ આપણે જોઈએ આજે આપણને આનું દ્રષ્ટિબિંદુ કવિશ્રીએ આપ્યું છે એમણે કલકત્તાનો દાખલો લેવામાં ચાતુરી વાપરી છે, એઓશ્રીએ જોયું કે જેવું કલકત્તા એવું જ અમદાવાદ છે અને તેમણે કરેલા શબ્દપ્રહારો કેવળ આપણે માટે જ છે સિડની રિમથના શબ્દપ્રહારની દળા બહુ હતી તે 'આપણે' કહી તેના ધા દળવા કરતો, પરંતુ આપણા કવિશ્રી તો 'અમે' શબ્દ વાપરે છે આપણે તો આથી સમજીજ નવું જોઈએ કે એ આપણે માટે જ છે કલકત્તાને વિષે એઓશ્રીએ ચિંતાર આપ્યો કે પવિત્ર મગા નદીને તીરે મહાન ધમારતો વસી છે તેથી ત્યાંનો કુદરતી રળિયામણો હોવો જોઈતો દેખાવ અળખામણો થઈ પડ્યો છે એવા સ્થળે તો આપણને કુદરતી વિચારો આવવા જોઈએ જ્યારે તેઓ કલકત્તાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમની આખાથી આંસુ વહે છે

આપણું કામ પ્રજાને જાળખવાનું છે, એ માગ જેવા મજૂરનો વિચાર પ્રજાને જાળખવાનું જુલો જઈને આપણે પૈસાની પૂજા કરતા થયા, સ્વાર્થ સાધતા થયા

સાહિત્યના રસિકોને હું પૂછું છું કે તમે તમારી કૃતિ મારફત અને પ્રજાની પાસે જલદી મૂકશો કે કેમ? જો અને તેઓ 'હા' મા જવાબ આપશે તો તેઓની કૃતિમાં હું ગિરફતાર થઈ જઈશ સાહિત્ય સેવકના પુસ્તકમાં અને કટાણે ઉપજે તો મારી જકતનાં દોષ નથી દોષ છે તેની દળાનો શક્તિવાન સાહિત્યસેવકે દળાને એવી તો ખીલવવી જોઈએ કે વાચનાર તેના વાચનમાં લીન થાય અને દિલગીરી થાય છે કે આપણા સાહિત્યમાં આવું જોણું છે આપણું સાહિત્ય અત્યારે એવું છે કે જનસમાજ તેમથી એકાદ વસ્તુ પણ ઈર્ષ્ય શકે એમ નથી આપણા સાહિત્યમાં એક પણ એવી વસ્તુ નથી કે જે એક અદ્વાઈતને સાઠ એક વરસને સાઠ, કે એક જમાનાને સાઠ નબી શકે

આપણે ત્યારે જોઈશું કે અનાદિ કાળથી આપણી પાસે જે પુસ્તકો છે તેમાં શું સાહિત્ય છે? આપણા ધર્મપુસ્તકો આપણને જેટલો રસ આપે છે તે અત્યારનું સાહિત્ય આપણને નથી આપતું એ સાહિત્યના નમાલા તરજૂમાંના જે રસ આવી શકે છે એ રસ અત્યારના સાહિત્યમાં નથી આવી શકતો. કોઈ કહેશે કે અત્યારના સાહિત્યમાં ધણું છે ધણું બધું હોય પરંતુ તે ધણાની શોધમાં માણસ થાકી જાય છે તુલસીદાસ જેવું, કળીશ જેવું આપણને કોણે આપ્યું છે?

સુનર આવે ત્યમ તું રહે,

જેમ તેમ કરીને હરિને લહે

આતુ તો આપણે અત્યારે નથી જ જોઈ શકતા. અમાના જમાનામાં આપણને જે કંઈ મળ્યું છે એ હવે ક્યા છે?

વીશ વરસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા પછી હું હિંદુસ્તાન આવ્યો અને 'મહે' જોયું

જોકો ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ના આનંદ કરવાઈના પ્રમુખપણા નીચે મહાત્મા નાનીજમે જ, ૨-૪-૨૦ ના રોજ આપેના લાખજનો સાર

તેમ મૂને જાણાય કે આપણી દશા જીમળીત છે. પ્રજાની બ્યારે આપણી દશા હોય છે ત્યારે એ પ્રજાના ઉદ્ધારો નિર્ભયતાથી નથી નીકળી શકતા. દાખની નીચે આપણે લખવાનું હોય તો આપણા કવિત્વની ધારા પણ નહિ છટે, સત્ય પણ નહિ તરે વર્તમાનપત્રોને માટે પણ આમ જ છે, બ્યાં પોતાની ઉપર પ્રેસનો કામદો ઝુકી રહ્યો હોય ત્યાં સપાદક વિચાર્યા વિના નથી લખી શકતો. સાહિત્ય રસિકો ઉપર પ્રેસનો કામદો ઝુકી રહેશે. છે ત્યાં એક લીટી પણ છૂટથી નથી લખાતી અને એથી જ જોઈએ તેવી રીતે સત્ય નથી મૂકાતું.

હિંદુસ્તાનમાં આત્મારે સધ્યાનો સમય છે. કરોડો માણસોને એમ ઘઈ રહ્યું છે કે આપણામાં મોટા મોટા ફેરફારો થવાના છે આપણું બિજારીપણું મટી હવે આપણી ઉજ્જવળ દશા આવશે સત્યયુગની આપણને હવે અખી યશે આવા ઉદ્ધારો હું સ્થળે સ્થળે સાંભળી રહ્યો છું. પણ આત્મારે એમ સમજી રહ્યા છે કે હિંદુસ્તાન હવે એક નવું પાનું ફેરવશે. જો હિંદુસ્તાન નવું પાનું ફેરવશે તો તેમાં ક્યા લેખો સમાયલા હશે? સુધારા આપણને જે મળ્યા હશે તો હાંસડી રપેજ થવાના છે, અને આપણે આને જેમ બળદની માફક હકાયા જઈએ છીએ એમ હકાયા જઈશું આ સમયે સાહિત્યની સેવાવાળા પાસેથી તો હું ધમ્મિરનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન જ માગીશ આપણા સાહિત્ય સેવકોએ બતાવી જ આપવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાન પાપી નથી, છેતરનાર નથી.

પોપે-ઇલિયડવાળો નહિ-દક્ષિણ પ્રાંતની જે સેવા કરી છે તેવી સેવા કોઇ પણ મદ્રાસીએ નથી કરી હું રંગી રહ્યો એટલે ફરકના હંદય ચોરવાને ખાસ ઇન્કુ દક્ષિણ પ્રાંતના ભાઈઓના હંદય ચોરવા માટે તેની ભાષા શીખવી પડી રેવ પોપે જે લખાણો લખ્યાં છે તેમાંથી તો હું આત્મારે કાઢી નથી આપી શકતો, પરંતુ એટલું તો કહું છું કે તામિલ ભાષામાં કોસ હાકનારાઓ માટે પણ જે કાવ્યો છે, તેમાં કવિત્વ છે, એ અભૌતિક છે સૂર્ય ઉગ્યો પણ ન હોય ત્યારે કોસ હકાયા છે બાજરી, બર્ષ સર્વપર આકળના મોતીઆ છે આંકનાં પાદ્ય પર બાઝી રહેલું પાણી મોતીના દાણા જેવું છે આ માણસો, આ કોસ હાકનારાઓ કાંઈ આવું આવું ગાય છે હું બ્યારે કોચરબમાં રહેતો હતો ત્યારે કોસ હાકનારને જોતો, સાંભળતો પરંતુ તેના મ્હોંમાં તો બિબ્લસ શબ્દો હતા આનું કારણ શું? આનો જવાબ હું અહીં બેઠેલા રા નરસિંહરાવ પાસે તેમ જ આપણા પ્રમુખ સાહેબ પાસે માગુ છું.

સાહિત્ય પરિપક્વને હું કહું છું કે આપણા કોસ હાકનાર જેવાના મ્હોંમાંથી અપશબ્દો કઢાવો અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે શિરે રહેશે સાહિત્યના સેવકોને હું એમ પૂછુ છું કે પ્રજાનો મોટો ભાગ કેવો છે અને તેવાને માટે તમે શું લખશો? સાહિત્ય પરિપક્વને હું એમ જ કહીશ કે તમારામાં જે ન્યુનતા છે તે કાઢો, કાઢો, કાઢો.

લુહને પુસ્તક લખવાનો વિચાર થયો અને વિચાર થયા પછી તેણે પુસ્તક પોતાના છોકરાઓ માટે લખ્યું તેના છોકરાઓએ તો એ વાચીને લાભ લીધા અને આત્મારના આપણા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ આ વાચી તેના લાભ લઈ શકે છે હું આપણા સાહિત્ય સેવકો પાસે આવું સાહિત્ય માગુ છું જે બાલુબટની કાદબરી નથી માગતો પરંતુ ટુલસીદાસનું રામાયણ માગુ છું કાદબરી હશે તો રહેશે કે કેમ એ વિષે અને

એ કાં છે, પરંતુ તુલસીદાસનું આપેલું તો હમેશને માટે રહેવાનું છે અત્યારે તો સાહિત્યમાં આપણને રોટલી, ધી અને દુધ મળવા દો, પછીથી આપણે તેમાં બદામ, પીસ્તા વગેરે મેળવીશું અને કાદબરી જેવું કાષ્ટક બનાવીશું.

ગુજરાતની શકડી પ્રજા, માધુર્યવાળી પ્રજા અને જેની સંજ્ઞાનતાનો પાર નથી, જે આટલી બધી ભોળી છે, જે પ્રજાને ઈશ્વરના અખડ વિશ્વાસ છે એ પ્રજાને જે આગળ વધવું હોય તો સાહિત્ય સેવકોએ મજૂરો, કેસ હાકનારાઓ અને એવા બીજા માટે પોતાના કાવ્યો રચવાં જોઈએ, એવા માટે લખવું જોઈએ.

આપણી કેળ સત્ય લખતી, સત્ય બોલતી અને સત્ય આચરતી થાય એ મારી અ તાકરણની પ્રાર્થના છે.

વસંતની વધામણી.*

જે માયાળુ શબ્દોથી તમે મને આવકાર આપ્યો છે એથી માઈ અ તાકરણ અત્યારે ઉડી લાગણીથી છવાઈ ગયું છે, કારણ કે હું જાણું છું કે તમે મને એક કવિ અથવા ભેખડ તરીકે પૂરેપૂરી રીતે નથી પિછાનતા તમે મને ખરા હૃદયથી ચાહો છો, માગ્યો અનહદ વિશ્વાસ મુકો છો કારણ કે તમે એમ ધારો છો કે અન્ય દેશોમાં આપણા દેશની કીર્તિ ફેલાવવાને કાષ્ટક પણ કરવા છું સમર્થ થયો છું સ્થિતિ એવી છે કે તમારામાના ધણીખરાને હું મારા જીવનમાં અગાઉ કદિ અજો પણ નથી અને ફરી એકાદવાર મળવાનો સંભવ સરખોયે અત્યારે તો નથી આટલા માટે આ સમયે તમારી સર્વેની મારા મિત્રો તરીકે મળુના કરતા મને અત્યંત આનંદ થાય છે જે રથને મારે આવવાનો સંભવ પણ ન હોય એ રથને આવી આટલો બધો સ્નેહ સપાદન કરવો એ તો એક અશુભલો લાભ છે કાળના વહન સાથે મારી શક્તિનો તમને સાચો પરિચય થાય અને એક વેળા કદાચ એવું પણ જણાઈ આવે કે તમે તમારા પ્રેમભાવનું અને અતિશયસત્કારનું અપાત્રે દાન કર્યું છે (નહિ, નહિ ના અવાજો.) હું હવે જઈ થયો છું એટલે માની લઉં છું કે આવો અવસર હું કદાચ જોવા નહિ પામું.

નવો યુગ અત્યારે શરૂ થએલો દિસે છે. આપણા અતરમાં અત્યારે ઉત્પત્તિની ઉર્મિઓ ઊછળી રહી છે આ ઉર્મિઓને આપણા વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ જોવા આપણે અત્યારે ઈચ્છીએ છીએ અને આ ઈચ્છામાં જ આપણી અનેક આસાઓ વસી રહી છે.

આપણને આપણી પોતાની જાત પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી અત્યારે હજુ આપણામાં આપણી શક્તિ પારખવાની ઉચ્ચ છે અને આપણામાંના કેટલાક મહાપુરુષોની મહત્તા વિશે આપણામાં માન અને વિશ્વાસની ખામી છે.

* અમદાવાદમાં લેખકે દરવાજા પાસે પ્રજ્ઞા મેદાનમાં તા. ૩ ૭ એપ્રિલે કવિવર રવિજીવન દાગોરે સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આપેલાં લાખણનો સાર

આત્મારે તમે મને જે માન આપ્યો છે. તેનો સ્વીકાર કરતા હું નવા યુગના ભાવને ઝીલુ છુ અને આપણા બવિધ્ય માટે અનેક ઉપવળ આશાઓ સેવુ છુ .

શિશિર રતુની સમાપ્તિ પછી દક્ષિણ દિશાના પવનની લહરીઓ વમત રહુની વધામણી આપે છે ત્યારે આમાની રાજો અમખ્ય મોરથી લચી રહે છે અને તેમાનો ધણો મોર ખરીને ધૂળમા જ મળી જાય છે, તો પણ ખરૂં રહત્ય તો એ છે કે વમત રતુ આવે છે અને જીવનતાત્વની રસરેલ જામે તે વખતે ખુદરત આટલી ડાહી તો રહેજે જ થઈ શકે છે

મારે વિષે મત બાધવામા અને મને માન આપવામા તમે અવિચારી બન્યા હશે અને મારા ભાવના ધણુખરા આવિર્ભાવ તો જુસાર્ધ પણ જશે અને કાળ સાગરમા ગુમ થઈ જશે પણ ખરૂં રહત્ય તો એ જ છે કે આપણા પ્રજા જીવનમા આત્મારે વસત રતુનો અવતાર થયો છે અને આપણે પણ અભારે તેનો જ ઉત્સવ ઉજવી રહ્યા છીએ.

આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય

અને

તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર.

(આપણુ ક-ર્તા,—કેખશરૂ અરહેશર બાલા.)

આજનો વિષય ‘ આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર ’ એ છે મારે આરભમા જ રહેવુ જોઈએ કે હું સાક્ષર હોવાનો દાવા કરતો નથી, કે ગુજરાતી સાહિત્યમા મે કોઈ નવી શોધખોળ કરી નથી, કે મહાકવિ પ્રેમ નંદનાં ગુમ થયલા નાટકો મને હાથ લાગ્યા છે એમ કહેવાને હું અધિકારી થયો નથી આગલી સાહિત્ય પરિષદોમા ઘણા વિદ્વાન સન્મારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થોએ ગુજરાતી સાહિત્યના જુદા જુદા અંગો પર બહુ સરી રીતે માનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે તેનાથી આપ સર્વ અચ્છાત હો. એમ માની સેતો પણ નથી પરંતુ આ વિષય પરંતુ એક પારસીના દષ્ટિબિન્દુથી જે જે વિચારો મારા મનમા ઉદ્ભવે છે, તે આપની સમક્ષ ચૂકવાની હુ રજા લઉં છુ

સાહિત્યને પ્રજાજીવન સાથે નિકટ સંબધ છે કોઈ દેશની પ્રજાની જેમી સ્થિતિ તેવુ તેવુ સાહિત્ય હોય છે, અને જેવુ સમાજનુ સાહિત્ય તેવી તેની સ્થિતિ હોય છે એ તો નિર્વિવાદ છે લોકોના આચારવિચારો, લાગણીઓ, અભિલાષાઓ સાહિત્ય માન્દ્રતે પ્રમ્દ થાય છે સાહિત્યને આમ જમાનાની આરસીનુ રૂપક આપીએ તો તે અવાસ્તવિક નહિ મનાય યુરોપમા અમુક અમુક સત્રમા દેશના ઉત્સાહી, બળવાન તથા પ્રતિભાશીલ લેખકોએ દેશની સ્થિતિ કેવી રીતે ફેરવી નાખી હતી, તે યુરોપના ઇતિહાસ પ થી આપણને રૂપેટ માલમ પડે છે

• સાહિત્યના મુખ્ય અંગ પદ્ય, અને ગદ્યપદ્ય કે નાટક છે

ગુજરાતી ભાષાના પદ્ય સાહિત્યના કેટલાક યુગ પાડી શકાય તેમ છે

પ્રાચીન કવિઓમાં પ્રથમ યુગમાં ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તે બાલણુનો સમાવેશ કરી શકાય લગભગ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલા પ્રેમભક્તિમાં ક્ષીન ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆ અને પદ આને પણ હિંદુ બાઈઓમાં લેર ગવાય છે એજ સમયમાં થઈ ગએલા મીરાંબાઈના પદ પણ ઠેરઠેર ગવાય છે, અને ગાર આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે ત્યારપછી અઘાપિ પર્યંત એટલે પાંચસો વર્ષ સુધીમાં એક જ ગુજરાતી સ્ત્રીએ મીરાંબાઈની પેઠે કવિ તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી નથી અર્થાત્ મોઢાં નીએ એવાં કાવ્યો રચ્યા નથી કે તેને ઉત્તમ કવિની ઉપમા આપી શકાય આનું કારણ શું શે? સ્ત્રીઓમાં કવિતા સાહિત્યની ખીલવટ બહુ ઓછી થતી મધ હશે, અને તેમ હોય તો શા કારણથી એનો ઉત્તર ખોળી કાઢવા જેવો છે કદાચ સસાર રિવાજોનો પ્રવાહ ખીજી દશામાં ફર્યો એ પણ એક કારણ હોઈ શકે

આરબની કવિતાનો પ્રધાન સૂર ભક્તિ હતો ધર્મના વિષયો લઈ તેના પર ભક્તિ-વરૂપની કવિતા રચાતી

બીજો યુગ.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ, અખો અને શામળને બીજા યુગમાં મૂકી શકાય ગુજરાતી ભાષાને દીપાવું નહિ ત્યાંસુધી પાંચડી ન પહેરવી કે એવા સ્વરૂપની ખીજી કોઈ પ્રતિજ્ઞા લેનાર માં વીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં કોઈ ગુજરાતી ભાષાભિમાની હશે કે કેમ એ શક્યપદ્ધત છે

પ્રેમાનંદના વખતથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉજ્જવળ પાનાની શરૂઆત થઈ છે નળા-મ્યાન જેવું ઉગ્મ્ય પ્રતિનું લાલુ કાવ્ય લખનાર આને ગુજરાતમાં કેટલા સભવે છે, અને કાવ્ય તો કીર્તિ, દ્રવ્યલોભ અને સત્તા લોભના મોહમાં આને આપણે એટલા બધા તસ્લીન થઈ ગયા છીએ કે તેવા કાવ્ય રચવાની જોઈતી નિષ્ઠા પણ ન મળે પ્રેમાનંદ એક મોટું શૈષ્યમંડળ જમાવ્યું હતું, તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી તેમાં કેટલાક પારસીઓ પણ હતા એમ માલમ પડે છે એમના વખતમાં એક પારસી કવિ મોબેદ રસ્તમ પેશુતન નામનો થઈ ગયો છે તેણે તે વેળાની શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કવિવર પ્રેમાનંદે વાપરેલા ઢાળમાં પોતાની તવારીખમાંથી એક આખ્યાન લખ્યું છે સાપ્રત સમયના સાક્ષરોએ એમની પેઠે શૈષ્યમંડળ જમાવી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરી જોઈએ હાલ આગળના વેદા પર ભણી શકાય એટલાજ અરેખરા સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષરો છે તેમની પછી એમનું કામ ઉપાડી લેવાને બીજા તેવા ઉત્પન્ન થઈ શકશે કે કેમ તે એક સવાલ છે પરંતુ અત્યારથી તેમનું એક શૈષ્યમંડળ હોય તો તેમનું કામ આગળ ચલાવી શકાય

ત્રીજો યુગ.

આ યુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ દયારામ છે તે કવિ પ્રેમાનંદ કરતા એક પદ આગળ છે એણે સગીત કાવ્યો રચ્યા છે, અને તેથીજ એના યુગનો એ નેતા છે જો કે એણે બહુ પ્રયત્ન ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્તાનીમાં લખ્યા છે, તેપણ આને એની કેટલીક ગરબીઓ અને ટટલાક પદો અતિ લોકપ્રિય છે, પરંતુ સતોષની વાત એ છે કે હમણા હમણા એ પ્રતિના મગીત કાવ્યો મીક રચાય છે

હવે આપણે મધ્યકાલીન કવિઓ ઉપર આવીએ. જુના અને આધુનિક સમયના કવિઓને જોડનારી કડીઓ તરીકે દલપતરામ, નર્મદાશંકર અને પારસીઓના બહેરામજી મલ્યારી મૂકી શકાય. દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના વખતમાં ગુજરાતી ભાષામાં વિકાસ ઝડપથી થવા માંડ્યો. દલપતરામ પ્રાચીનનોને વધારે મળતા આવે છે, એમના ઉપર હિંદી સાહિત્યની વધારે અસર છે, અને આ બીના રાજેશી દેરાસરીએ થોડા વખત ઉપર જ પ્રેમાભાષ હોલમાં દલપતરામ ઉપર એક સુભાષિત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપી હતી પરંતુ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે દલપતરામની શૈલી હાલ બધ પડી ગઈ છે. એ શૈલી સહેલી અને સમારજની છે સામાન્ય લોકસમૂહ પર અસર કરવાને, તેમનો કવિતા પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાને એવી કવિતાની બહુ જરૂર છે હમણાં જે ઊંચા પ્રકારની થોડી કવિતાઓ રચાય છે, અને જેના ઉપર પાશ્ચાત્ય કવિઓની ધણી અસર માલમ પડે છે, તે વાંચવાનો રોષ ઉત્પન્ન કરવાને આ શૈલી પ્રથમ પગથીજ મથી શકાય.

નર્મદાશંકરે સ્વદેશભક્તિને માટે ગુજરાતમાં નવું જ એતન આણ્યું ત્યારપછી દેશમાં રાજદારી બાબતોમાં બહુ બળવળ બાપી બાપી સ્વદેશ પ્રીતિના કાવ્યોને જમાવ સારો થતો જાય છે. નર્મદાશંકરની પ્રવૃત્તિ બહુ વિશાળ હતી એમણે જે જે નવું જોયું, અને બીજી ભાષાઓમાં વાંચ્યું તે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે આજના સમયમાં બીજાઓ એના કરતાં વધારે જોતા હશે અને વાંચતા પણ હશે, પણ તેમના વાંચનનો લાભ ગુજરાતીઓને ઝાઝો મળતો નથી.

મલ્યારીની પ્રવૃત્તિ પણ અનેક દિશામાં હતી સુરતના વતની હોવાથી કવિ નર્મદાશંકરની છાયા એમના ઉપર સારી રીતે પડી હતી લેખક, સંસારસુધારક, રાજનીતિજ્ઞ, અને કવિ તરીકે એમણે સારું નામ કાઢ્યું છે સ્વદેશભક્તિના એમના કાવ્યોમાં ‘આપ મરે બિન સ્વર્ગ ન જાય’ અને ‘ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ’ મુખ્ય છે સંસાર સુધારાના કાવ્યોમાં ‘પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુ ઋષિઓની સ્થિતિ,’ ‘બાળલક્ષ્મી પડતા દુઃખ’ વગેરે વાંચવા થોડાં તેમજ બોધક છે.

આધુનિક કવિઓ.

આધુનિક સમયના કાવ્યો તો બહુ રચાય છે, પણ કવિઓ થોડાજ છે લાખા કાવ્યોનો સમય હવે સમૂળગો ગયો હોય એમ લાગે છે કેટલીક છટક કવિતા ધણી સારી નજરે પડે છે, પરંતુ એક સાક્ષર મહાશયે થોડાક વખત પર કહ્યું હતું તેમ “કેટલીક અમોઘ મોતીના દાણા જેવી છે, પણ છુટા દાણા ગુમ થઈ જવાનો અર્થાત કચરા તળે દબાઈ રહેવાનો મભવ છે.”

આધુનિક સમયના કવિઓ પર પશ્ચિમના કવિઓની અસર માલમ પડે છે આજના કવિઓમાં રાજેશી નરસિંહરાવને શિરોમણી તરીકે મથી શકાય એમના કાવ્યોની અન્યાવણીમાં ‘સ્મરણ સહિતા’ અને ‘રૂપર અકાર’ ને વાંચી રીતે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે આધુનિક અન્ય કવિઓમાં કલાપી તથા બાલાશંકર છે, જેમણે ગુજરાતીમાં ગદ્યનું સાહિત્ય દાખલ કર્યું છે બીજા રા કાન્ત, રા નાનાલાલ, રા લલિત અને પારસીઓમાં મિ બપરદાર છે, આ સંપ્રદાયાનાં કાવ્યો પ્રશંસા પામ્યા છે, અને હોસથી ગુજરાતીઓમાં

આય છે ખમરદારના કાવ્યોમા હિદુઆઇઓના જેવી જ ઝડઝમક કામકામ નજરે પડે છે, ના કાવ્યો વિશેષ કરીને સ્વદેશ પ્રીતિના પ્રશ્ન સા પાન્યા છે

દિ નાનાલાલે એક નવીન શૈલી ઉત્પન્ન કરી છે જેને Blank Verso કહે છે. ને માટે બાળ સાક્ષરો જેવા કે પ્રો બાલવતરાય, ૨ તનસુખરામ અને ખીજાઓએ જી મીમાસા કરી છે એ શૈલીમા લખનારાઓ કળીજૂત થયા છે કે કેમ તે અત્યારે કી શકાય તેમ નથી પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે પદ્ય અને ગદ્યને સાધનારી એક કી Cળી થઇ છે, અને તેની જરૂર પણ છે આપણા ખીલના ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિને મા પ્રયોગ હાનિકર્તા છે કે કેમ, આધુનિક સમયના ઉછરતા લેખકો આવા પ્રયોગો દરેકે તો સાહિત્યને ઘેરો પહોંચશે કે કેમ, એ તો કેટલોક સમય વીત્યા બાદ જ જાણી શકાશે

હાલ હિદુઓમા અને કેટલીક વખત પાગસીઓ અને મુસલમાનોમા ગુજરાતી કવિતા થવ ના ધણા પ્રયત્નો થાય છે પારસીઓ બહુધા એક જ ફારસી છદ-તકાશ્મ-મા કવિતા ચે છે કેટલાકના પ્રયત્ન સળ થયા છે, પરંતુ મોટે ભાગે તો અફળ જ છે

સા ત સમયમા મોટે ભાગે કવિતા તરફ અભાવ જેવામા આવે છે હોઈ મેકાલે હે છે કે જેમ જેમ કોઈ દેશ સુધારા-વધારામા આગળ વધે છે, જેમ જેમ વિજ્ઞાનની િધો થતી જાય છે, તેમ તેમ જનસમાજ કવિતા તરફ ખેલક્ષ થનો જાય છે હમણા ગ્લાડ, ક્રાન્સ અને અમેરિકામા તેવી જ સ્થિતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવી જ પરિસ્થિતિ જરાતમા પણ છે એમ કહી શકાય ગુજરાતના મોટા ભાગને દરિયા કાંઠો લાગેલા હોવાથી પાપણા હોકનું લક્ષ વેપાર તરફ અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા તરફ લાગેલું છે, તેવી કવિતા રક્તો પ્રેમ એછો થતો જાય છે, અને જશે ત્યારે આને માટે શું કરવું ? એક ઉપાય , અને તે એ કે પ્રાચીન કવિઓનો, પ્રાચીન સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરવો અને ગવનો જે પ્રમાણે રા કેવલલાલ ધ્રુવે બાલણીની કાદમ્બરીનું નરોધન કરી વિદ્વાતભરી સુતપત્તિ, વ્યાકરણ ગોરેના પ્રન્નો ઉપર ઉત્તમ પ્રકાશ પાડ્યો છે, તેજ પ્રકારના પુસ્તકો તપ્ન થવા જોઈએ, અને તેનો અભ્યાસ થવો જોઈએ પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસમા ાકે વિશ્લેષ નડે છે અમારી પ્રેમચદ રાયચદ ટ્રેનિંગ કોલેજમા ૫ વર્ષ ઉપર પાઠ્ય પુસ્તક ારીકે પ્રાચીન કવિઓના ગ્રંથોનો અમુક ભાગ ચાલતો હતો તે પુસ્તકો 'પુટા છાપેલા' હિ મળવાથી વિદ્યાર્થીઓ હાલે આખું પુસ્તક ઉતારી લેતા હતા અને પછી નો અભ્યાસ કરતા હતા આ રીત ધ્રુવવાળેગ ન હોવાથી બધ કરવામા મારી હતી, અને ખીજા છાપેલા પુસ્તકો દાખલ કર્યા હતાં અમારી સંસ્થામા ચાલુ રાલ માટે નર્મગદ્ય અને નવલરામનું નર્મદચરિત્ર પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે ચલાવવાનો અમે વેચાર કર્યો, પરંતુ નર્મગદ્ય કે આખી નવલ ગ્રંથાવલિ પણ બજારમા ન મળી શકવાથી તે ને પડતા મૂકવા પડ્યા. આને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને એક વિનંતિ કરી પ્રકાશ પ્રાચીન સુપ્રસિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો છૂટકે છૂટકે છપાવવા, અને જેમ અંગ્રેજ છૂટકે નાવ્યો અને ગદ્યસાહિત્ય બે ત્રણ પેનિની કિંમતે મળે છે તેમ ત્રણ ચાર આનાની કિંમતે વેચવા ગદ્ય.

આટલું પદ્ય વિષે બોલ્યા પછી હવે આપણે ગદ્ય ને સાહિત્યનું ખીજું અંગ છે તેના કંપર આવીશું ગદ્ય સાહિત્યના ધણા વિભાગ પડી શકે છે.

૧ નિર્બંધ શૈલીનું સાહિત્ય—

(અ) નર્મગદ્ય

(બ) નવલરામનાં અવલોકનો અને ઇતિહાસ

નવલરામની શૈલી અત્યુત્તમ છે. આધુનિક સમયમા દરેક ધધામા કામનો બોલો અને બીજી ઉપાધિઓ ધણી હોય છે, તેથી સમય—સકાયને લીધે ઝટ સમજી સકાય અને શિષ્ટ વર્ગને પણ રૂચિર થાય એવી સરળ સરકારી ભાષા અને શૈલી તો ગુજરાતના ત્રણ નાગીઆ સાક્ષરોની જ માલમ પડે છે—નર્મદાશંકર, નવલરામ, અને નદશંકર તુલજીશંકર એ શૈલીનું અનુકરણ કરવાની ધણી જરૂર છે અવલોકનને માટે કોઈ પણ પુસ્તકના પહેલા ગુણ અને પછી દોષ વિનયથી દર્શાવવા, અને દોષ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવા તેના અધિષ્ઠાતા તો નવલરામ જ છે એમના પછી અવલોકનનું સાહિત્ય તો લગભગ બધ પડ્યું છે હાલના સમયમા આવા અવલોકનકારો હોય તો નવલકથા અને બીજી જે હલકુ સાહિત્ય દમલાબધ બજારમા જોવામા આવે છે તેમાથી કયાને તિલાંજલી આપવી અને કયુ સ્વીકારવું, તે માટે તેઓ માર્ગદર્શક થઈ પડે આવા અવલોકનોથી ક્યારે દબાઈ રહે છે અને ખરા મોતી તરી આવે છે

(ક) મનસુખરામના લખાણો સારા છે, પરંતુ પારસીઓ એની સંસ્કૃતમય શૈલીને લીધે તે તરફ ઝાંખી નજર પણ નાખતા નથી હિંદુભાઈઓમા બધાજ સંસ્કૃત ભણતા નથી, એટલે જુનગાતી હિંદુઓના મોટા ભાગને, વિશેષ કરીને ઝીઓને તો અગચિત્તર જ હશે એમ માંડ માનવું છે.

(લ) મણિલાલ નજીભાઈના જેવી જુસ્સાભરી તર્કસિદ્ધિ શૈલી બહુજ યોગ્યમા જોવામા આવે છે

(મ) તર્કસિદ્ધિ શૈલીમા સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ પછી હમણા રા અતિસુખશંકર કમળાશંકરને મૂકી સકાય એમનું ‘નિવૃત્તિ વિનોદ’ વાંચી રીતે પ્રશ્ન સા પામ્યું છે

(ન) પ્રો આનંદશંકર મુવની શૈલી મધુર અને બાષા ગભીર અને બહુધા સરળ છે.

૨ નવલકથાનું સાહિત્ય—

આ સાહિત્ય હમણા ઠીક ખેડાયું છે નવલકથાકાગમા સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ અને ગ કનૈયાલાલ મુનશી પ્રથમ પદ ભોગવે છે. વર્તમાન પત્રોમા પણ નવલકથાને સ્થાન મળ્યું છે. નવલકથાઓ બહુધા અગ્રેજી કે બરાળીમાથી બાપાન્તરે કે અનુવાદો જ હોય છે સરસ્વતી ચંદ્રમા જેમ સ્વ ગોવર્ધનરામે, ઉપામા જેમ રા નાનાલાલે, અને ગ કનૈયાલાલ મુનશીએ એમની કથાઓમા નૂતન સૃષ્ટિઓ પેદા કરી છે તેવી વ્યતત રચણની નવલકથાઓ દષ્ટિ-ગોચર થતી નથી હાલની નવલકથાઓમા નન સૃષ્ટિઓની ન્યુનતા છે તે બહુધા પાશ્ચાત્ય દેશોની રહેણીકરણને અનુસરતી, અનુવાદ રૂપે જ હોય છે

સ્વર્ગસ્થ મહીપતરામની ‘સિદ્ધરાજ જેસંગ’ અને ‘વનરાજ આવડો’ તેમજ રા બ હરગોવિંદદાસ દારકદાસ દાંડાવાળાની ‘બે બહેનો’ અને ‘અધેર નગરીનું ગર્ધવસેન’ જેવી સાધારણ લોકભોગ્ય નવલકથાનું સાહિત્ય તો ધીમે ધીમે નાશ પામતું જાય છે હાલ બજારમાં હલકા પ્રકારની નવલકથાઓ ઉનાળાની માખીઓની પેડે દમલાબધ માલમ પડે છે,

અને તેનું વેચાણ બહુ થાય છે આથી કરીને લોકના આચારવિચાર ખગડે તેમાં નવાઈ નથી આનો એકજ ધલાજ એ ઉપર સૂચવ્યો છે તે છે નવલરામ જેવા ઉત્તમ પ્રતિભા અવલોકનકાર હોય તો આવા હલકા પ્રકારના સાહિત્ય તરફ જે જનસમાજનો પ્રેમ અત્યારે પુષ્કળ છે, તે ખરી દિશામાં વાળી શકાય.

પારસી ગદ્ય સાહિત્ય

પારસીઓએ આ સાહિત્યના અગમ સારો પ્રવેશ કર્યો છે તેમણે પણ ભાષાતરે તેમજ પારસી સંસારને અનુસરતા અનુવાદો જ કરેલા છે આ પ્રસંગે પારસીઓની ભાષા અને તેમના સાહિત્ય વિષે એ બોલ બોલવા અસ્થાને નહિ ગણારો પારસીઓ ગુજરાતમાં આવી વખતે લગભગ એક હજાર અને બસે વરસ થયા છે અને પોતાના સાહસ, હિંમત, અને ઉદ્યોગ વગેરે ગુણોને લીધે આ દેશના સુધારા વધારામાં અમ્મ ભાગ લઈ હિંદુસ્થાનની અનેક સેવા બજાવી છે. પરંતુ આ બાબત ખેદ સાથે કહી શકાય કે તેઓએ ભાષાશુદ્ધિમાં જોઈએ તેવો સુધારો કર્યો નથી આમાં ટેટલીક સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓ છે, તે આપની સમક્ષ દુકામાં રજૂ કરીશ

પ્રથમ પારસીઓ ગુજરાતમાં ગામડાઓમાં ખેતી અને નાના વેપારના ઉદ્યોગમાં પડેલા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદુઓના નીચવા વર્ગોના સમાગમમાં આવ્યા, અને અશિક્ષિત વર્ગોમાં બોલાતી ભાષા પારસીઓએ ગ્રહણ કરી આજે પણ ગુજરાતી ભાષામાં ઝાઝો ભેદ જોવામાં આવતો નથી નામદાર અંગ્રેજ સરકારનો અમલ સર ચર્લ્સ પારસીઓએ ફારસી કવિતાઓના શિરોમણિ શીરદુસીના શાહનામાંથી પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિનાં ગાન ગુજરાતીમાં કરવા માક્યા, સ્વાભાવિક રીતે ફારસી ભાષાના સંપદોનો છૂટથી એ લેખકોએ ઉપયોગ કર્યો, અને ગુજરાતી બોલી તો વશપરપગથી ચાલતી આવેલી તેજ રહી. ગુજરાતી ભાષામાં પારસીઓએ જે આ અનિષ્ટ પરિણામ આપ્યું છે, તે અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે જ છે પારસીઓમાં વાચનનો શોખ સારો હોવાને લીધે આ ભ્રમના સાહિત્યને ઉત્તેજન મળ્યું આજે પણ પારસી ઘરોમાં બોલાતી ભાષા બહુધા અશુદ્ધ જ હોય છે નિશ્ચયે બહુતા પારસી છોકરા જેટલા કલાક વર્ગમાં ભણે છે, તેટલો વખત જ તેમના પર શુદ્ધ ભાષાના સંસ્કાર પડે છે, અને પાછા ઘેર જાય છે કે તરત તે સંસ્કાર ભુલાઈ જાય છે,

આધુનિક સમયમાં વર્તમાનપત્રો, ભાષાશુદ્ધિ અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના સબળાઈ કારણ છે, પરંતુ દૈનિક વર્તમાનપત્રોની પહેલ પણ પારસીઓએ જ કરી અને આ ધધો સાધારણ કેળવણી પામેલા પારસીઓએ સ્વીકાર્યો તેઓએ પોતાના લેખોમાં પોતાની ધરગથ્ય ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો તેની સાથે પારસીઓનો વાચનનો શોખ તૂટ કરવાના હેતુથી અંગ્રેજી પરથી ધધી વાતાઓ, નવલકથાઓ, અને બીજી સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યું તે પણ પારસી ગુજરાતીમાં જ થયું

હિંદુભાઈઓના મૂળ ગ્રંથો, ધર્મના પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં લખાએલા હોવાથી તેના ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાક્ષરોએ કરેલા છે, અને ઘરમાં નાનપણથીજ શુદ્ધ ગુજરાતીના સંસ્કાર હિંદુ બાળકો ઉપર પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ નાનપણથીજ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખાએલા ગ્રંથો વાચવાની તેમને ટેવ પડે છે તેવીજ રીતે ધર્મના અને બીજા ઉપદેશો અને આખ્યાનો

શુદ્ધ ગુજરાતીમાજ તેમના કાન પર પડે છે. આજે હિંદુ સ્ત્રીઓ ને કુમારિકાઓ મળસ્કામા નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆ ગાય છે, તે તેમને મન રમત અને રમુજ થઈ પડી છે. તેમજ સીમત વખતે પ્રેમાનંદુ મામેર હોસથી ગવાય છે ચેત્ર મહીનામા પ્રેમાનંદુ ઓખાહરણુ ગવાય છે આ સંધળામા કાંઈક ધાર્મિક વૃત્તિનો અશ બળેલો હોય છે, એટલે તેના સસ્કાર ઉછરતા જાળકો પર સચોટ પડે છે પારસીઓની સ્થિતિ એથી ઉલટીજ છે અમાગ ધર્મપુસ્તકો ગુજરાતીમા લખાએલા નથી તેમજ અમારા ધર્મગુરુઓ જેમ એક આલણુ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે છે, તેમ તેઓ કરી શકતા નથી

જાણીતા પાગસી કવિ મિ ખખરદાર એક ઠેકાણુ લખે છે કે ‘મુમઝમા હિંદુ વિદ્વા-
નેને હાથે લખાતા એ ચાર રાજદા વર્તમાનપત્રો ચાલુ ચાય અને શુદ્ધ પણ સાદી ગુજ-
રાતીમા તેમના લેખો લખાય તો પારસી ગુજરાતીને જે અનિષ્ટ વર્ગ પડ્યો છે તે ધીરે
ધીરે નિર્મળ થતો જશે, અને કાળક્રમે મિષ્ટતા અને પ્રૌઢતાના તમામ અશ ધાગણુ કરતી
એકજ શુદ્ધ અને સુદર ગુજરાતી ભાષા ઝળાઈ રહેશે, અને હિંદુઓ અને પાગસીઓ એ
એકજ અમૃતઝરામાંથી પાન કરી કરાવીને કૃતાર્થ થશે’

આજની સ્થિતિ.

આગળ પારસીઓ જે ગુજરાતી લખતા હતા, અને આજે જે લખે છે, તેમા ધણો ફેર પડ્યો છે ૪૦ સં ૧૮૧૨ મા ગુજરાતીમા બલકે ક્રાંતિપણુ દેશી ભાષામા પહેલ વહેલુ છાપખાનુ મુમઝમા કાઢનાર ફરદુનજી મઝ્ઝાન હતા તેમા પ્રથમ તો ૧૬૫ ચોપડીઓજ છપાતી હતી તેમણે ઈ સ ૧૮૧૪ મા સવત ૧૮૭૧ ની સાલનુ ગુજરાતી પચાગ કાઢ્યુ, તેની કિંમત રૂ ૨-૦-૦ હતી આજે તેવા પચાગ બે આને વેચાય છે સને ૧૮૧૮ મા એક અંગ્રેજ મિશનરીઓ બગાળી છાપુ પ્રકટ કરવુ શરૂ કર્યુ, અને ૧૮૨૨ મા ફરદુનજીએ અઠવાડિક ‘મુમઝ સમાચાર’ પહેલવહેલુ કાઢ્યુ તે વખતે પારસીઓ જે ભાષા વાપરતા હતા તેની અને આજની ભાષા વચ્ચે મુકાબલો કર્યાથી આપણને સહેજ સમજાશે કે હમણા પારસીઓ ભાષાગુહિ, વાક્યગચના તથા વ્યાકરણને માટે ધણી કાળજી રાખે છે તારીખ ૮ મી જુલાઈ ૧૮૨૨ ને રોજ ‘મમઝ સમાચાર’ મા એક લખાણુ છે, તે અહીંઆ આપની સમક્ષ વાચી સંભળાવીશ —

“શરે ગુજરાતી વાચનારા શેઠ લોડાની શેવામા શેવક ફરદુનજી મોખેદ મગજમાનજી અરજ અને જાહેર અને જાણીતુ કરે છે જે એ શેવકે ગુજરાતી ભાષા મધે એક અઠવા-
ડીઆતુ (નીજ પેપર) એટલે અઠવાડીઆના સમાચાર છાપવા ડેડવેલ છે તે તારીખ ૧ લી આવતા જુલાઈ મહીનાની, સવત ૧૮૭૮ ના આખાહ શુદી ૧૨ ને શેમવારને દનથી પહેલુ શ્રી મુમઝના સમાચારનુ પત્ર પડેશ મધેવી એટલે જે ડાપાનાં ઇઅતર મધેથી આહોર પડશે

“અને તેહવાર પછે ચોખુણુ પચ્ચીના દેશાવરોના સમાચારો તથા સંધેશાવો તથા હોણીઓ જે કાર્ડ અંગ્રેજ બાહદોગની વેલાએતની તથા શ્રી હીનદોશનાનાં દેશો જેહવા કે કલકતુ તથા મધગજ તથા શેલાન તથા મુમઝના અંગ્રેજ સમાચાર મધે ડાપાએલુ હશે તે મધેથી જે કાંઈ આપણા લોકોને કામ એવી તેહવી વારતાવો હશે તે ગુજરાતી ભાષામે ડાપામે અને વલી તે સાથે શાગ ચાવચલજની અને ગુધે મારગે ચાલવાની લોકોનુ મનપતી

ને તેહવી શારી મહાભાગત શીખામણો ને કાંઈ વીદિઆવાન પડીત લોકોના કારથી તથા અગરેજી પુસ્તકોમા કેહલી છે તે તથા મોહોટા વાહાણોને લાગા દેશાવરોવી આવવા તથા જાવાની ખમર તથા અગરેજી બાહોદારના રાજદોઆગને તાએએના અગરેજી અમલદારો તથા કારકુનો તથા લશ્કરી કમેનડરો તથા ખીજી મોટા આદમીઓ શ્રી મુમખઈ મધે આવરી તથા શ્રી મુમખઈથી હરેક દેશાવર જરો તેહની ખમર તથા તે લોકોના મરણના સંધેશાવો તથા ને કાંઈ દેશાવરથી આડતીઆવો તથા શ્રી (મુમખઈના શમાચાર) પતરના લેનારાવો ને કાંઈ દેશાવરના સંધેશાવો તથા વસ્તખાનો ગુજરાતી મધે લખશે તે મધેથી ને કાંઈ છાપવા જોગ હશે તે તથા ને કાંઈ નવી નવાઈ તથા અચરત ભરેલી તથા ભેદ ભરેલી વારતાઓ તથા દોહરા, ચોપાઈ તથા કવેતો ને કાંઈ પુસ્તકોમા કવેશરોના લખેલા હશે તે તથા ને કાંઈ કોઈ કવેશર નના ગુજરાતીમા જનાવીને મોકલશે તે મધેથી ને કાંઈ છાપવા જોગ હશે તે તથા મન વેહેવારની ચુટી કાઢેલી વારતાવો તથા ગનેઆન ભરેલી વારતાવો તથા વીદિઆનુ અભુશણુ તથા ધણીખરી અગત કરીને વેપારીઓને કામ લાગે તેહવી વણુજ વેપારની બાબતો તથા બળરની જીનશોનો ચાલતો ભાવ અને એ વગેરે ખીજી કેટલીએક બાબતો એ શ્રી મુમખઈના શમાચાર મધે છપાએઆ કરશે તે શરવેનુ માન છપાએઆથી જણાશે અને વલી કોઈ વેલા અગરેજી તથા કારથી તથા અરબી બાપા મધે પણ કાંઈ થોડું એક છાપવા જોગ હશે તે પણ છાપશે ”

૧૮૩૨ મા આ અઠવાડિક પત્રને દૈનિકમા ફેરવી નાખ્યું હતું, અને તે આજે પણ હયાત છે આજના દૈનિક વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીઆઓની બાપા જોશો તો તેને ઘણું ખૂંડુ અને સરકારી કરવાને ઘણા પ્રયત્નો થયા છે અને થાય છે આજ પ્રમાણે સતત પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે તો આપણને આશા રહે છે કે ભવિષ્યમા સર્વ ગુજરાતીઓ-હિંદુ અને પારસીઓ-એકજ શિષ્ટ ગુજરાતી બાપા વાપગતા થશે

૩ સર્વાર્થનુ સાહિત્ય.

(અ) કલાપીના કેટલાક સર્વાર્થ છે, પરંતુ તેમા નૂતન સૃષ્ટિઓનો અભાવ જોવામા આવે છે
(બ) ખીજી લેન્ડોરના કાદંબનિક સર્વાર્થોનુ ભાષાન્તર છે એથી ગુજરાતી સાહિત્યમા સારો ઉમેરો થયો છે એમ કહી શકાય, પરંતુ આ પ્રકારનુ સાહિત્ય વધુ ખેડાવાની જરૂર છે

૪ જીવનચરિતનું સાહિત્ય

આ વિભાગ પરત્વે બહુ પ્રયાસોની જરૂર છે આપણા દેશના મહા પુરોના જીવનચરિત લખાય અને વચાય તો ઉગ્રતી એલાદ ઉપર બહુ સારી અસર થાય જોન મોરલીએ ગ્રેડરનનુ જીવનચરિત લખ્યું છે તેમજ બોસવેલે ડા જોનસનનુ લખ્યું છે એ દમ અને ગૈલીએ સ્વતંત્ર રીતે લખાયલુ ગુજરાતીમા એક પણ જીવનચરિત નથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયને આ બાબત માટે વિચાર કરી શકાય

૫ બાળ સાહિત્ય.

નાના બાળકો વાંચી અને સમજી શકે એવા નાના જીવચરિત્રો, દુકી બોધદાયક વાર્તાઓ, કવિતાઓ વગેરેને માટે આજકાલ હીક પ્રયત્નો થાય છે, છતાં એ સાહિત્યમા વધુ વિસ્તારની જરૂર છે પુસ્તકો સચિત્ર પણ હોવા જોઈએ, જેથી વધારે રસ પડે

૬ શિક્ષણનું સાહિત્ય.

આ ક્ષેત્રમાં રા. સા. મહીપતરામ, રા બ કાટાવાળા, રા બ કમળાશંકર અને કાન્તલા સુદર પ્રયત્નો થાય છે કાન્તનો ' શિક્ષણનો ઇતિહાસ ' અત્યારે મળતો જ નથી તેની નવી આવૃત્તિ થાય એ ઇચ્છવાનું છે પણ એકદર સ્થિતિ શોચનીય જ છે હમણાં કેળવણી ખાતા તરફથી એક પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન થાય છે

મધ્યમ-નાટ્ય સાહિત્ય.

પ્રેમાનંદના નાટકો પછી ઘણું સમયે આ ક્ષેત્ર ખેડવામાં નામીયા પુરખોએ ભાગ લીધેલો છે દી બા રણછોડનાથ ઉદયરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, મણિલાલ અને હલપતરામ-આ મુજરાતના દીપકોએ સારા નાટકો રચ્યા છે સર્વળા નાટકો ભજવી ખતાવાય એવાં જોઈએ, પરંતુ ઉપલા સાક્ષરોના ઘણા ખરા નાટકો હાલ માત્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિથી જ વચાવ છે

મહાકવિ પ્રેમાનંદના ત્રણ નાટકો વિષે અત્રે કંઈક કહી બોલીશ એ નાટકો ખુદ પ્રેમાનંદના છે કે બીજા કોઈના એ વિષે હિંદુ સામગ્રીમાં મનબેદ છે ભવિષ્યની પ્રજા કેટલાક લાખા સમય પછી એ પ્રેમાનંદના નથી એમ કદાચ સાબીત કરે તો હાલના સાક્ષરોની સમજસક્તિને માટે ઉચ્ચ મત તો તેઓ નહિ જાણે ઇંગ્લાંડમાં એક વાર એવાં જ બનાવ બન્યા હતા તે કું કહી સમજાવીશ અદારમાં સૈકાને અતે એક આયર્લાંડ નામના યુવકે શેક્સપીયારના વખતના જુના કાગળો મેળવ્યા, તેવીજ શાદી પછી તૈયાર કરી તેમાં કેટલાક નાટકો, પ્રેમ પત્રો, નાના પદો, (Sonnets) વગેરે લખ્યા, અને જાહેર કર્યું કે શેક્સપીયારના આ બીજા લખાણો અને હાથ લાગ્યા છે આ શોધથી આખું ઇંગ્લાંડ ખળભળી રહ્યું તે સમયના નામીયા સાક્ષરોએ અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા કે શેક્સપીયાર સિવાય બીજો કોઈ એવું લખે જ નહિ, તે શેક્સપીયારની જ કલમથી લખાયલા હોવા જોઈએ એ લખાણો છપાયા, અને બહુ મોઢા મૂલ્યે વેચાયા નાટ્યભૂમિ ઉપર પછી નાટકો ભજવાયા આખરે આયર્લાંડનું બોધાણ મલમ પડી ગયું અને જે જે સાક્ષરોએ એને માટે અભિપ્રાયો આપ્યા હતા, તેમણે અને બીજાઓએ એ ઠગારાનો નાશ કરવાને બનતું કર્યું

પ્રેમાનંદના નાટકોનો નિર્ણય કરવાને નિષ્પક્ષપાત ત્રણ કે ચાર સાક્ષરોની એક કમિટી નિમાય, વિરુદ્ધ અને તરફેણના બંને પક્ષને જે કહેવું હોય તે તેઓ સાબળે અને એક અનુમાન પર આવે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે

પારસીઓમાં કેપુશર અને અમનજી કાષ્ઠાજી જેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમના નાટકો પારસી સ સારને અનુસરતા હોવાથી આજે તે બહુ લોકમાન્ય નથી

આધુનિક પ્રયત્નો

હમણાં રા બ રમણભાઈ અને કવિ નાનાલાલે સારા પ્રયત્નો કર્યા છે હાલમાં વખાતા નાટકો કેટલાક અપવાદો સિવાય લોકની અધમ વૃત્તિને પોષે એવા હોય છે, ઘણી ખરી નાટક કંપનીઓ પશ્ચિમ એટલી જ દોગિત છે સાગ લેખકોએ દયરાને ખસેડી ચકાવે એવા નાટકો લખવા જોઈએ તેમ થયે તોજ આપણી ગજબની આજની અધોગતિમાંથી મચાવી શકાશે

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

વ્યાકરણ વગર કોઈ પણ ભાષાનો ગ્રામ્યર અભ્યાસ થઈ શકે નહિ. ગુજરાતીમાં એક સંપૂર્ણ વ્યાકરણ બનાવવાને માટે અત્યાર મુઘીમા જે જે પ્રયત્નો થયા હતા તે અડધા મુદ્દા જ હતા. હમણા આપણને બાણીને સતોપ ઉપજ્યો છે કે રા બ કમળાશકરે ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને કેન્દ્રાનુસાર રીતિએ વ્યાકરણની એક હારમાળા દાદી છે એમનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે અને એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની એક મહત્વની સેવા બજાવી છે.

જોડણી.

ગુજરાતી જોડણીનો મહાભારત પ્રશ્ન હજી સતોપકારક રીતે ઉકેલાયો નથી. આજે જુદા જુદા પુસ્તકોમાં જોડણીના જુદા જુદા પ્રકાર દર્શિએ પડે છે. લખનારાઓની જોડણી ભિન્ન ભિન્ન છે એટલું જ નહિ, પણ એકજ પુસ્તકમાં એકજ સંખ્દની જોડણી જુદી જુદી હોય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે શાળાઓમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ ગુચવાય છે, અને તેમના મનથી જોડણી એક ઉખ્યાત થઈ પડ્યું છે અને માટે સરકારી કેળવણી ખાતાએ ચોક્કસ નિયમો ધડ્યા છે, અને તે નિયમાનુસાર શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં આલતા પાઠ્ય પુસ્તકો લખાય છે. આ નિયમોમાં મતભેદને માટે ઝાઝો અવકાશ નથી. તેથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે ગુ સાહિત્ય પરિષદ જોડણીના ચોક્કસ નિયમો ધડી કાઢેલા સુધી ખાતાએ ધડેલા નિયમો સામાન્ય રીતે સર્વ માન્ય રાખી બહાર લખનારાઓ અને ગ્રંથકારો લખે તો હાલ જે અગત્યકતા જોવામાં આવે છે તે દૂર થાય.

વિરામચિહ્નો.

જેવી રીતે જોડણીમાં અગત્યકતા છે તેવી રીતે થોડે કે થણે અશે વિરામચિહ્નોમાં પણ ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. આરબના અભ્યાસક્રોએ પાળવાના નિયમો પણ કેટલાક લેખકો પાળતા નથી એ શોચનીય છે. આ આમતમાં પણ મતભેદ દૂર થવાની જરૂર છે.

શબ્દ કોષ.

કવિવર નર્મદાશકરે કાપ રચ્યા પછી એના ધોગણ પર એક પણ સારો કોષ રચાયો નથી. અત્યારે (Standard) સત્તાસમાન લેખાતો એક કોષ નથી. આજથી વીસેક વર્ષ ઉપર એક Standard કોષ રચવાને પ્રયત્ન થયો હતો, પણ તે નિષ્ફળ ઉતર્યો હતો.

ગુ વ સોસાયટીએ અને માટે પ્રયત્ન આદર્યો છે તે ક્યાં પુરો થશે એ તો ભવિષ્યવેત્તાજ કહી શકે. આ કોષ પણ સાહિત્યના અભ્યાસકોને મદદમાર સંધિ પડે એવો લાગતો નથી. વિદ્યાર્થીઓને માટે તે ચાલે એવો છે.

શું કરવું !

અંગ્રેજી (International) ઈન્ટરનેશનલ કાષની પ્રસ્તાવના વાચવાથી માલમ પડે છે કે એ પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા છે, અને મેકડો ખરેખરા વિદ્વાનોની તેમાં મદદ લીધી છે. કાષક એવાજ ધોરણે આ કામ હાથમાં લેવામાં આવે તો કામ પાર પડે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે મોટી ન્યુનતા છે તે પુરી પડે.

વિશ્વકોષ.

આ બાબતમાં પારસીઓએ રચેલા 'ગ્ઝન ચક્ર' સિવાય બીજો પ્રયાસ થયા નથી.

અંગ્રેજીમાં અનેક જાતના 'સાઇક્લોપેડીઆઝ' ચાર પાંચ વર્ષે બહાર પડે છે, આંજે પચીસ કે ત્રીસ વર્ષીઆમાં આખો 'સાઇક્લોપેડીઆ' નાના પુસ્તકના આકારમાં મળી શકે તેમ હોય છે My Magazine ના અધિપતિ તરફથી નીકળેલું Children's Cyclopaedia છે, તેમાંથી કેટલીક બાબતો બાદ કરીને તેનું ભાષાતર સરળ ભાષામાં કરવાના આવે તો ગુજરાતી વર્ગને આધુનિક સમયની ગણી બામતોનું સાડાં જ્ઞાન મળે.

ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટીને કેટલીક સૂચના.

૧ ગુજરાતી ભાષાની આરબની સ્થિતિ પર અને એ ભાષાના ઇતિહાસ પર વધુ પ્રકાશ પાડવા સારૂ જૈનોના રાસા અને ખીજા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો શોધખોળ કરીને ટીકા સાથે બહાર પાડવા.

૨ પ્રાચીન કવિઓના ચુટી કાઢલા કાવ્યોનો સંગ્રહ દિશાન્વીક ટીકા સાથે નાના પુસ્તકોના આકારમાં બહાર પાડવો.

૩ અંગ્રેજીમાં Men of Letters series છે તે જાણે પુસ્તકો 'કાંઈવાનો પ્રયત્ન હાલ જુજ જવોજ મયો છે તેનો વિસ્તાર કરવો.

૪ સ્વ મણીલાલ નલુભાઈની 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' છે, પરંતુ તે રૂ. ૫ ની મોઢી કિંમતે મળે છે, માટે જેમ અંગ્રેજીમાં એડિસનના નિમણોની શાળાપયોગી આવૃત્તિ છે તેવીજ જુદી જુદી આવૃત્તિઓ ટીકા સાથે સ્વ મણીલાલના લખાણોમાંથી કરવી.

ગુ. સાહિત્ય પરિષદને વિજ્ઞાપિ

આ પરિષદ ત્રણ ચાર વર્ષે ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોએ ભરાય છે, તેથી ગુ. સાહિત્યને માટે લોકમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સાહિત્યના જુદા જુદા અંગો ઉપર સારો પ્રકાશ પડે છે, એ ના પાડી શકાય એમ નથી પરંતુ જેટલો વખત આ યાત્રા ભરાય છે તેટલા વખતને માટેજ તે ઉલટ બદલા રહે છે માત્ર માનવુ એવું છે કે થોડાક વર્ષ સુધી આ યાત્રા ન ભરાય અને તેટલા વખતમાં આ પરિષદ નીચલા કામો પર મડીને તે પાર ઉતારે તો અત્યંત લાભ થાય એમ છે — (૧) 'ઇન્ટરનેશનલ'ના ધોરણે એક પૂર્ણ શબ્દ કાવ્ય નવાર કરવો (૨) જોડણીના નિયમો વડીને તેને એક મ્થાથી રૂપ આપવું

(૩) એક નાના પ્રકારનો વિશ્વકોષ ધડવો

(૪) કવિવગ પ્રેમાનંદના નાટકોનો એક નિર્ણય કરવો

(૫) Children's Cyclopaedia નું સાદી સળ ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવું

આટલું કયા પછી આ પરિષદ મળશે તો ગુજરાતીઓને આ અમુલ્ય ભેટો આપી શકશે, અને આપણે ગર્વ સાથે કહી શકીશું કે આપણે કાર્યસિદ્ધિમાં પણ પુરા છીએ પ્રેમાનંદ એકલાએ પ્રતિજ્ઞા લઈને પોતાનું કામ પાર પાડ્યું હતું, આપણે તો અનેક છીએ, અને આપણે પણ આવીજ કોઈ પ્રતિજ્ઞા લઈને પાર ઉતારીએ તો પ્રેમાનંદનો દાખલો લેવા જેમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ તેમ આપણી પછીની પ્રજા પણ આપણો દાખલો લેશે તથાસ્તુ'

(એપ્રિલ ૧૯૨૦)

કે.જી.શરૂ અરહેશર બાલા.

કેટલાંક મહાસત્યો.

યા દેવી સર્વભૂતેષુ માતૃરૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

(જો દેવી સર્વ પ્રાણીઓ વિષે માતારૂપે રહેલા છે તેમને વારંવાર નમસ્કાર)
માનનીય પ્રમુખ મહાસત્ય, વિદ્યાનુરાગી સન્નતો અને સુશીલ સત્ત્વારીઓ ।

સુરતમા મળેલી મઠ સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે કેળવણીના એક મુખ્ય અગતી ઉપેક્ષા કરવાથી ઉપજતા અનર્થનું વર્ણન કરતાં મેં માતાનું રૂપક વાપર્યું હતું અને માતૃદેવો મન એ મહાવાક્યનો મહિમા સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રને અંગે ધટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો આજે પણ એ જ મહાવાક્ય મારા મનમાં રમી રહેલું હોવાથી પ્રકારાતરે તેના મહિમાનું ઉદ્ઘાટન કરવા હું પ્રેરાયો છું વનસ્પતિસૃષ્ટિમા, પશુસૃષ્ટિમા અને માનવસૃષ્ટિમા માતારૂપે રહેલા એક અમત્કારિક તત્ત્વના સંસેવનથી વ્યક્તિને તેમજ સમાજને અનેક સંગીન લાભ થવાનો સંભવ છે તે બતાવવાનો આજ મારો હેતુ છે

શરીર અને મિથ્યાવેદાંત

શરીર વિષે ભિન્નભિન્ન દષ્ટિ આપણામા પ્રવર્તે છે ‘પેટ કરાવે વેદ’ એ દષ્ટિથી જોતા શરીર આરામ, નિવૃત્તિ અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક શાંતિનું વિધાતક જણાય છે, તથા જીવાત્માને અનેક પ્રકારની મહેનત મળુરીની ધૂસરીએ જોડનાર ઉપાધિરૂપ સમજાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રની દષ્ટિથી શરીર એક મિથ્યા તુચ્છ પદાર્થ છે અને જો કેાઈ સ્થિતિને સસારની અલાબલાની આચ ન લાગતી હોય તો તે અશરીર સ્થિતિ જ છે એમ એ શાસ્ત્રની ધોષણ છે અનંતકોટિ બ્રહ્માડોને જ બ્યારે વેદાંતશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ તોપને ગોળે ઉઠાવી દે છે ત્યારે બિચારી સાડાચતુ મધુ કામાની શી વિસાત ? મૂળ આપણો ધર્મપ્રધાન દેશ, તેમા થઈ પુસ્તકાની મુલબતા અને મટી ગઈ અધિકાર અધિકારીની બધી બટપટ, એટલે જમ્યુ સામ્રાજ્ય સત્ત્વશુષ્કને વેષે તમોશુષ્કનું । આવી સ્થિતિમા પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો મર્મ સમજવામા સ્થળે સ્થળે મતિની મદદતા જોવામા આવે, શરીરનો મહિમા પૂરી રીતે સમજાય નહિ અને દેહ પ્રતિ અલક્ષ ઠર ઠર નજરે પડે એમા આશ્ચર્ય નથી

શરીર વિષે કાલિદાસ

કવિકુલમ ડન કાલિદાસે ઉપર કહેલી મિથ્યા વેદાંતની દષ્ટિને અનુમેલન આપ્યું નથી. લોકપ્રિય સુભાષિતની ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચેલુ શરીરમાયં જહ્નુ ધર્મસાધનમ્ એ તેમનું વાક્ય તો શરીરને ધર્મ સાધનોને મોખરે સ્થાપે છે કવિ કાલિદાસ મનુષ્ય શરીરની મહત્તા તો શુ પણ દિવ્યતા બરાબર સમજતા હતા ને ધર્મ અધર્મને હણી જીવને આ લોકનાં ઉત્તમ સુખ અપાવે છે, સ્વર્ગના દર્શન કરાવે છે અને અતે મુક્તિની અમૂલ્ય સપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવી તેને કૃતાર્થ કરે છે તે તેમનું અનુદાન શરીરસંપત્તિ વિના બનતું નથી જેમ અનેક પાત્રોની સહકાર બરેલી પ્રવૃત્તિથી નાટક પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે તેમ બાલ આંતર અનેક

તત્ત્વોના સંવાદમય વ્યપારથી ધર્મનો હિંમત થાય છે નીરોગી દૃઢ શરીર એ ત અગ્રગણ્ય છે એમ કાલિદાસ કહે છે તપશ્ચર્યાથી શરીરનું દમન કરવું એ પણ શરીરને વિહિત ઉપયોગ છે, પરંતુ તે તપશ્ચર્યા પણ એવી ન હોવી જોઈએ અને એકે પ્ર કરાવી જોઈએ કે શુભ પ્રયત્નનું અતિમ પરિણામ બળવૃદ્ધિને બદલે બળના હાસના અર્થાત્ ધર્મની અને ધર્મદ્વારા સુખની સપત્તિની અને જ્યની સિદ્ધિ કરવા ઇચ્છનાર કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે કે તેમણે શરીરની બાળતમાં પ્રમાદી થવું નહિ

શરીર વિષે ભર્તૃહરિ

રાજર્ષિના પદને પામેલા અન્ય કવિ પણ કાલિદાસના વચનનું સમર્થન કે વૈરાગ્યચાતકના એક અતિ સુંદર અને હૃદયદ્રાવક શ્લોકના ભર્તૃહરિ કહે છે —

માતર્મેદિનિ તાત મારુત સર્વે તેજઃ સુબન્ધો જલ—

ભ્રાતર્યૌમ નિબદ્ધ એવ મવતામેષ પ્રણામાઙ્ગલિ ।

યુષ્મત્સન્નવશોપજાતસુકૃતોદ્રેકસ્ફુરન્નિર્મલ—

જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પરબ્રહ્મણિ ॥

(માતારૂપ હે પૃથ્વી ! પિતારૂપ હે વાયુ ! મિત્રરૂપ હે તેજઃ । સહબુરૂપ હે જ ભ્રાતરૂપ હે આકાશ ! તમારા સમાગમના પ્રભાવથી હું પુણ્ય કર્મ કરી સમ્યો અને સચ્ચ બ્યારે મોટા પ્રમાણને પામ્યો ત્યારે મારા અત કરણુમા નિર્મળ તત્ત્વજ્ઞાનનું ચક્રરૂપ અને મારો સમગ્ર મોહ દૂર થઈ ગયો આવી સ્થિતિમા હું પરમાત્મપદમા લીન થ તૈયારીમા છું, અને તમને છેલ્લા પ્રણામરૂપે આ હાથ જોડું 'પુ)

સંસ્કૃત સાહિત્યમા-આગળ વધીને કહીએ તો સર્વ ભાષાઓના સાહિત્યમા-આ એક વિશ્વ રત્નરૂપ છે 'ગરજ સરી અને વૈદ વેરી' એ રૂપિનો અગ્રીકાર ભર્તૃહરિ નથી પણ અતિ કોમલ વાણીથી કહે છે કે-ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિનું કદાપિ વિગ્રહરણુ જોઈએ નહિ, પરંતુ મારો તો હવે એવી સ્થિતિમા પ્રવેશ થાય છે કે જેમા રમરણુ કે સાધન જે ચિત્ત તેનો જ ભોપ થનાર છે તો તે ભોપ થયા પૂરે, હે પરોપકારી પચનર હું આપને છેલ્લા પ્રણામ કરી લઉં છું અર્થનીય સદ્ગત વ્યક્તિની કટલીક વસ્તુઓ પૂ બાવથી સ્મારકરૂપે સંબંધી સર્જનો સાચવી રાખે છે, અને નિસરણીવડે ઉચ્ચ ભૂમિકા તે જ પ્રમાણે શરીરના સાહાય્યથી મહા પુણ્યસપત્તિ કમાયલા ગરજર્ષિ કવિને શરીર ત પ્રતિ તિરસ્કારભાવ ચક્રુરતા વધભાવ ચક્રુરે એ યોગ્ય જ છે

શરીર વિષે રસાયનશાસ્ત્ર

પરંતુ શરીરના મહામહિમાનું જ્ઞાન તો રસાયનશાસ્ત્ર, જે આયુર્વેદની અંતરંગ શ છે, તેથી થાય છે રસાયન તત્ત્વો હેતુ મનુષ્ય શરીરમાથી કાઢી ન ખરે એવું તેને કરવાનો છે, પરંતુ એવી શરીરની સ્થિતિમા પણ કયા અતિમ પ્રયોજન માટે છે તેનો શાસ્ત્રના પ્રવર્તકોએ પકવ વિચાર કર્યો છે શરીરની ગુદગતા સસારના ક્ષણિક ભોગો કે વવા માટે નથી. દશ હજાર રૂપિયાની મોટરમાં બેસવું, એક લાખ રૂપિયાનો એક લખવ

શક્તિ હોવી, સોનાની થાળીમાં જમવા સરખી સપત્તિ હોવી ઇત્યાદિ વૈભવનો ખ્યાલ કરી રસાયનશાસ્ત્રના પ્રવર્તકોએ પોતાના પ્રયોગો પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યા નથી, પરંતુ તેમનો આશય અતિ ઉચ્ચ અને પવિત્ર હતો.

નહિ દેહેન કથંચિદ્ વ્યાધિ જરામરણદુઃસ્વવિધુરેણ ।

ક્ષણમજ્જુરેણં સૂક્ષ્મં તદ્ બ્રહ્મોપાસિતું શ્વયમ્ ॥

આયતનં વિદ્યાનાં મૂલં ધર્મર્થ કામમોક્ષણામ્ ।

શ્રેય પરં કિમન્યચ્ચરીરમજરામરં વિહાયૈકમ્ ॥

યજ્જરયા જર્જરિતં કાસશ્વાસાદિ દુઃસ્વવિવશાં ચ ।

યોગ્યં તન્ન સમાદૌ પ્રતિઠતબુદ્ધોન્દ્રિય પ્રસરમ્ ॥

અસ્મિન્નેવ શરીરે યેષાં પરમાત્મનો ન સંવેદઃ ।

દેહત્યાગાદૂર્ધ્વં તં તદ્ બ્રહ્મ દૂરતરમ્ ॥

તસ્માઝીવન્મુક્તિસમીપમાનેન યોગિની પ્રથમમ્ ।

દિવ્યા તન્નુર્વિધેયા હરગૌરી સૃષ્ટિસંયોગાત્ ॥ રસરત્નસમુદયઃ ॥

(વ્યાધિ વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના દુઃખથી પીડાતા ક્ષયુભગુર દેહથી બ્રહ્મોપાસના સિદ્ધ થતી નથી એક અનર અને અમર શરીર વિના વિદ્યાઓનું મંદિર શું હોઈ શકે? ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થનું મૂળ શું હોઈ શકે? અરે! પરમ કલ્યાણકર સાધન શું હોઈ શકે? પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ ગઈ ગએલું, ખાસી દમ આદિ દુઃખને વશ થઈ રહેલું, અને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયની કુદિત ગતિવાળું શરીર સમાધિને માટે યોગ્ય નથી. આ જે શરીર ! જેમને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી તેમનો દેહ પડતા તો પરમાત્મા ઉભરા તેમનાથી વિશેષ દૂર થઈ જાય છે માટે જીવન્મુક્તિ ઇચ્છનાર યોગીએ પ્રથમ સિવ-તત્ત્વ અને પાર્વતીતત્ત્વના સંયોગથી શરીરને દિવ્ય બનાવવું જોઈએ) મક્ષેપમા રસાયન પ્રવર્તક મહાત્માઓનો સિદ્ધાંત છે કે શરીર અજ્ઞાનના માટે છે, જે મનુષ્ય શરીરને સુદૃઢ રાખી પુણ્ય સમ્યક કરે છે તે પોતાનો ભવ પ્રવાસ દુકવે છે, કારણકે તેને માતાના ગર્ભમાં શયન કરવાના પ્રમગ ઓઝા આવે છે, અને જે વિરલ સાધક હરગૌરીતત્ત્વના પ્રભાવથી પોતાની કાયાને દિવ્ય બનાવે છે તે તો તેજ જન્મમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા બાળ્યજાળી થાય છે, સારાશ કે શુદ્ધ વેદાંત શરીરનો તિરસ્કાર કરતું નથી શરીર તુચ્છ છે, મિથ્યા છે એમ કહેવાનો એનો આશય એવો નથી કે શરીર વિના ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકે છે; પરંતુ એવો છે કે શરીરપાસ કામ લઈ કૃતાર્થ થયા પછી મનુષ્યને શરીરનું પ્રયોજન રહેતું નથી શરીર એ જ ભવસાગરને તરવાનું સાધન છે, તેથી એ સાધનને સુરક્ષિત રાખવું એ જીવનું કર્તવ્ય છે.

જન્મનાં જરૂરજન્યુર્લભ્યમિદં એ સ કરભગવાનનું વચન જેટલું યથાર્થ છે તેટલું યથાર્થ બીજું વચન છે કે—

મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા ।

પારં દુઃસ્વોદધેર્ગન્તું તત્ર યાવન્ન મિચતે ॥

(પુણ્યપણી મોટું મૂલ્ય આપીને હે જીવ ! તે આ શરીરરૂપ વહાણુ દુઃખસમુદ્રને પામવા ખરીધું છે એ વહાણુ બાંધી જાય તે પહેલાં સમુદ્ર તરી જ)

જીવન્મુક્તો પણ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ થયા પછી શરીરને એકદમ ફેંકી ન દેતા પકારના સાધનરૂપે તેનો આદર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ગીતામા સ્પષ્ટ કહ્યું મોટા મોટા પ્રસંગોએ ધર્મ સંસ્થાપન કરવા અર્થે સાક્ષાત્ નિત્યમુક્ત પરમેશ્વર પણ લીલા આશ્રય કરે છે. કવિહૃદયે આ સત્યને એક અતિ રમણીય સુભાષિતનું રૂપ આપ્યું છે

પરોપકૃતિકૈવલ્યે તોલયિત્વા જનાર્દન ॥

ગર્વીષ્ણપકૃતિં મત્વા જ્ઞવતાન્ દક્ષાગ્રહીત્ ॥

(પરાપકાર અને મોક્ષને ભગવાને તોળી જોયા તો પરાપકારનું વજન તેમને માલમ પડ્યું તેથી તેમણે દક્ષ અવતાર મહાશ્વ કર્યા)

શરીર અને ત્રિદોષ.

શરીરનો મહિમા સ્પષ્ટ કરવા માટે આટલું કથન બસ છે હવે શરીર વિકાર થઈ શેખની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વિચારવાનું, અને તદ્દર્શે આયુર્વેદનું એક સત્ય શોધી કાઢવાનું બાકી રહે છે આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત છે કે પિત્ત, કફ અને વાત નામના ત્રણ દોષો છે. એ તત્ત્વો જ્યાંસુધી નિયમિત પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યાંસુધી શરીરમા થવા પામતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે અસ્તવ્યસ્ત થાય છે, અર્થાત્ જ્યારે તેવું પ્રમાણ નાધિક થાય છે ત્યારે રોગ ઉદ્ભવે છે એ ત્રણ તત્ત્વો દેહધારક હોવા છતાં દોષ કહેવ કારણ કે જ્યારે તે દૂષિત થાય છે ત્યારે રુધિરાદિ ધાતુઓને દૂષિત કરી શરીરને જ અસ્ત કરે છે વાયુનું સ્થાન હૃદય અને નાભિની નીચે છે, પિત્તનું ક્ષેત્ર હૃદય ના વચમાં છે, અને કફનો પ્રદેશ નાભિ અને હૃદયની ઉપર છે આ સ્થાનવિભાગ પ્રત્યક્ષ લોકનમા આવતો નથી એમ કહી કેટલાક ટીકાકારો સકીત થઈ આયુર્વેદને કપોલક માને છે અને બનાવવાને મથન કરે છે, પરંતુ એ તેમનું બુદ્ધિસાહસ માત્ર છે ન સ્પષ્ટ કહે છે કે—

તે વ્યાપિનોઽપિ હન્નાધ્યોરધોમધ્યોર્ધ્વસંશ્રયા ।

ત્રણે દોષો આખા શરીરમા વ્યાપીને રહેલા છે અને જ્યારે તે પ્રકોપને પામે છે તે પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ સ્થાનમાં વિશેષ દેખાવ દે છે જે તથાવે છે (તાપચર્ચાતિ પિત્ત છે એમ વર્ણવ્યસ્થમથી સિદ્ધ થાય છે; જે વાય છે (જ્વાલિ) અને શીતાદિકને સ્થાનથી બીજા સ્થાનમા પ્રેરે છે તે વાયુ, અને જે ચોટે છે, સાધે છે અથવા જ (ત્રિજ્વલિ) તે શ્લેષ્મા અથવા કફ, શરીરમા જે ઉચ્ચત્વ, તીક્ષ્ણત્વ, દ્રવત્વ વગેરેના લક્ષણ છે; અને જે ગતિ, રક્ષતા, લઘુતા વગેરે છે તે વાયુના લક્ષણ છે (

મિતહર, કફહર અને વાતહર ઔષધોથી તે તે દોષો મટતા સ્પષ્ટ અનુભવવામા આવે છે, તથા પિત્તહર, કફહર અને વાતહર ઔષધોથી વૃદ્ધિ પામતા સ્કુટ માલમ પડે છે, એટલે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પણ એ તત્વોના અસ્તિત્વ વિષે શકા કરવી એ યુક્ત નથી. રોગ કોષ વાર એક દોષના પ્રકોપથી, કોષ વાર બે દોષના પ્રકોપથી અને કોઈ વાર ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય છે, એ સર્વેનુ આયુર્વેદમા સવિસ્તર પ્રતિપાદન છે.

પ્રથમ મહાસત્ય—ઋતુચર્યા.

ત્રણે દોષની સમતોલ સ્થિતિમા શરીરનુ આરોગ્ય રહેલું છે, પરંતુ એવી સ્થિતિ લાખા સમય સુધી રહેવી અતિદુર્લભ છે એમ સાર્વજનિક અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે. પચાસ વર્ષમાં એક વખત પણ જેમનુ માથુ સરખુ દુખ્યુ ન હોય એવા મનુષ્ય કોષ કોષ વાર નજરે પડે છે, પરંતુ આ વિકૃતિવશ વિશ્વમા એવા સૂભાગી પુરુષો અતિવિરલ અપવાદરૂપ હોવાથી તેઓ નિયમના બાધક નથી એ દોષોની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ મટમાળની પેઠે નિરંતર બની જ રહી છે, વાઝાઝાઓએ એક અનુપમ અર્ધશ્લોકથી તેનુ વર્ણન કર્યું છે.

વયોઽહોરાગ્નિ શુક્તનાં તેઽન્તમધ્યાદિગાઃ ક્રવાત્ ।

આયુષના આરભમા, દિવસના આરભમા, રાત્રિના આરભમાં અને આહારના આરભમા કંઈની પ્રવૃત્તિ હોય છે, દાખલા તરીકે બાલ્યાવસ્થામાં મનુષ્યનુ શરીર જેટલા વેગથી વધે છે તેટલા વેગથી બીજી કોઈ અવસ્થામાં વધતું નથી, અને બાલ્યાવસ્થામા પણ શરૂઆતના મહિનામા જેટલી ઝડપથી વધે છે તેટલી ઝડપથી પાછળના મહિનામા વધતું નથી. આયુષના મધ્યમા, દિવસના મધ્યમાં, રાત્રિના મધ્યમા અને આહારના મધ્યમાં પિત્તનુ જોર હોય છે, જેમકે યુવકના તનમન, જઠરાગ્નિ અને અનગાગ્નિની જ્વાલાથી ધિક્તા રહે છે. આયુષના અંતમા, દિવસના અંતમા, રાત્રિના અંતમા અને આહારના અંતમા વાયુનુ પ્રાબલ્ય હોય છે, જેમકે વૃદ્ધાવસ્થામા વાયુપ્રકોપથી શરીર રક્ષ અને જર્જર થઇ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિદિન થતું પિત્તાદિનુ તારતમ્ય તેના અતિ પરિચયને લીધે આપણુ ધ્યાન ખેંચતું નથી, તેમ જ તેના અલ્પ પ્રમાણને લીધે ઉત્પાતજનક થતું નથી, પરંતુ અહોરાત્રને બદલે આપણે બ્યારે આપુ વર્ષ લક્ષ્યે છીએ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. બિન બિન ઋતુઓના લક્ષણને લીધે પિત્તાદિના સમય પ્રકોપઉપશમ કેવી રીતે થાય છે, અને આરોગ્ય નિર્વાહ અર્થે તો તે ઋતુઓમા શા શા નિયમ પાળવા એ પ્રકરણને આયુર્વેદમાં ઋતુચર્યાના નામથી ઝોળખાવવામા આવ્યુ છે અને તદ્દને કેટલાક સૂક્ષ્મ ભવ્ય સિદ્ધાંતોનુ પ્રતિપાદન જોવામા આવે છે એ પ્રકરણનો સાર એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જે આહારના પદાર્થો (ખાસ કરીને શાક વગેરે તાજી ચીજ) અને જળ લેવામા આવે છે તેને અસ્વચ્છ પૃથ્વીતત્ત્વનો સંસર્ગ હોય છે. એ ઋતુમા શીતને લીધે જઠરાગ્નિ મદ પડે છે. એવી સ્થિતિમાં અસ્વચ્છતાના અશ્વવાળા આહારના પદાર્થો અને જળ જઠરમા ખટાશરૂપ પરિણામ પામે છે. આ પ્રકારે યોગાસામા પિત્તનો સંચય થતો રહે છે પછી બ્યારે ઋતુ બદલાઈ શરૂ બેસે છે ત્યારે પરિસ્થિતિને લઈને એ સંચિત પિત્ત પ્રકોપને પામે છે, અને અનેક પ્રકારના પિત્તબાધિઓ ખાસ કરીને યોગાસાનો પિત્તજ્વર પ્રકટ થાય છે. પછી પ્રકોપને પામેલુ પિત્તતત્ત્વ પોતાનો બાવ બજવી સ્વાભાવિક રીતે પછીની વર્ષતઋતુમા ક્ષાત

ચાય છે શિયાળાની વીર્યવર્ધક શીલતાથી જઠરામિતુ તેજ વૃદ્ધિને પામતા ધી દૂધ વં
 ખારે ચીકણા આહારના પદાર્થો વિશે સ્વાભાવિક રીતે અભિરુચિ પ્રકટે છે, અને એ ર
 કર્શનો સચય થતો રહે છે. વસતતઋતુમાં અર્ક કિરણોએ પાછા મેળવેલા પોતાના અમલ
 પ્રાથમિક અજમાયશ શિયાળાના એ સંચિત દોષ ઉપર ચતા એ ક્ષે પિગળી શરીરમાં ગ
 કરવા માટે છે, અને ક્ષે પ્રકોપજન્ય અનેક વ્યાધિઓ ઉદ્ભવે છે વસતમાં જેમ વનસ્પ
 નવપક્ષવિત ચાય છે તેમ રોગને પણ નવીન અકુર કુટે છે. એક વખતે એક ડોક્ટર
 દવાખાનામાં મારે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો સમય વસતનો હતો અનેક દરદીઓ ડો
 સાહેબને જે અરજ કરી રહ્યા હતા તે ઉપરથી મને સમજાયું કે તેઓ સર્વ ઉધરસ
 પીકાતા હતા તેમના ખોખોના અવાજના પ્રવાહમાં પછી બ્યારે ડૉક્ટર સાહેબના ગળ
 સળતીય ધ્વનિ જળવા લાગ્યો ત્યારે અરજ કરનાર રૂપ ઉપાસક અને અરજ સુશુનાર
 ઉપાસ્ય એ ઉભયની અદ્વૈત સ્થિતિનું મને જ્ઞાન થયું, અને આયુર્વેદનો ઋતુચક્રનો સિદ્ધ
 તાદશ સમજાયો આ પ્રમાણે કુપિત થયેલું કર્શતત્ત્વ કૃતાર્થે ચક્ર સ્વાભાવિક રીતે ઉનાળ
 ઉપશમને પામે છે ઉનાળામાં ઉઘ સૂર્યકિરણો પદાર્થ માત્રના રસને આકર્ષી લે છે, ર
 તેના રક્ષ, શુષ્ક અને લઘુ આહારને સેવનાર મનુષ્યના શરીરમાં તેવા જ શુષ્કવાળું વ
 તત્ત્વ એકઠું થવા માટે છે અને પછીની ઋતુમાં એટલે વર્ષમાં ક્ષોભ પામેલું એ વાયુ
 પોતાના અનેક ઉપાતોને પ્રવર્તવે છે, તે પછીની ઋતુમાં એટલે શરદમાં એ વાયુ
 વ્યાધિઓનું સ્વાભાવિક રીતે શમન ચાય છે આ રીતે સવત્સરના હિસાબથી દોષોના સ
 પ્રકોપઉપશમનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે —

પિત્તનો—વર્ષામાં સચય, શરદમાં પ્રકોપ, હેમતમાં ઉપશમ

કફનો—શિશિરમાં સચય, વસતમાં પ્રકોપ, ગ્રીષ્મમાં ઉપશમ

વાયુનો—ગ્રીષ્મમાં સચય, વર્ષામાં પ્રકોપ, શરદમાં ઉપશમ

આ ઋતુચક્રનો સિદ્ધાન્ત આયુર્વેદનો અલંકાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ
 આર્યભૂમિનું નાક છે એ સિદ્ધાન્તની મહત્તા એ છે કે એ સરલતાથી સમજી શકાય
 છે, અને એને સમજી તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાથી તથા ઉપાય લેવાથી આપ્તાલવ્રદ
 પ્રજનને અસંખ્ય નાના મોટા લાભ થવાનો સંભવ છે બીજી મોટી અમત્કૃતિ એ છે
 આયુર્વેદ અને આપણા ધર્મશાસ્ત્ર માદ કૈત્રી સબધથી જોડાયેલા છે અને કારોહાર ચાલે
 ધર્મશાસ્ત્રમાં જે વિસ્તીર્ણ વ્રતયોજના જોવામાં આવે છે તેમાં આયુર્વેદની ઋતુચક્રનું વ
 અને હિતકર તત્ત્વ અતર્જત છે, એમાં વિવાદને અવકાશ જ નથી તેના સવિસ્તર વ
 માટે એક સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા છે

વનસ્પતિ સૃષ્ટિની માતા.

આપણા પૂર્વજો કેવા સૂક્ષ્મલુહિવાળા હતા અને તેમની અપૂર્વ પ્રજાનો ઉન્મેષ કે
 મોટા પ્રમાણમાં જનતાનું કલ્યાણ કરવાને સમર્થ હતા તે સિદ્ધ કરવા અથે ઋતુચક્ર
 સિદ્ધાન્ત પૂરતો છે એવા અમલ્ય વારસો જેમને સાપડ્યો છે એવા આપણે જે આ
 પૂર્વજોને લઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમને આપણુ એક પગ દુભાગ્ય છે. આપણા દેશની બ
 સૂક્ષ્મદર્શી અને ગુણગમી ગુણી પડિતો પણ આપણા પૂર્વ પુરુષોની લુહિતા વૈભવને વદ
 ગણે છે ડૉ ક્વાર્ક નામના સમર્થ અમેરિકન ચિંતિત્ત્વ કહે છે કે —

“આપણા હાલના ચિકિત્સકે જે ઔષધકોશમાંથી સર્વ અવાંચીન ઔષધિયાં અને રસાયનો ખાતલ કરી [આયુર્વેદના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય] ચરકની ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના દરદીઓ ઉપર ઉપચાર કરશે તો દુનિયામાં મસાણના ઇબ્બરદારોનું કામ ઓછું થઈ જશે અને અનેક જીર્ણ વ્યાધિથી પીડાતા દરદીઓની સંખ્યા કમી થઈ જશે”x

ઉપર કહેલી ત્રિદોષની પ્રક્રિયા જેવી સુદર અને સરલ છે તેવાજ સુદર અને સરલ ઉપચારોનો બોધ આયુર્વેદ કરે છે એ ઉપરાંત એક ઉપાય સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે આપણા વિશ્વવિખ્યાત બંધુવર્ય મહાપ્રતિભાશાલી કવિરત્ન શ્રી સ્વીન્ડનામના અનેક કાવ્યોમાંથી એ રહસ્ય નિકળે છે કે અનેક પ્રગળે પ્રભુની વિભૂતિ ચીથરેહાલ સ્થિતિમાં રખડતી હોય છે અને ત્યાં તેનું દર્શન કરવું તથા પરિચર્યા કરવી એમાં મનુષ્યનું માહાત્મ્ય રહેલું હોય છે. પ્રમુખકંઠની કસોટી પથ્થુ એથી થાય છે તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિ સંક્રિમાં જગત્રયદિતેપિણી જગદ્યાએ પોતાની વિભૂતિ એક પદાર્થમાં વિશેષ અસમા સ્થાપી છે, પરંતુ એ પદાર્થ નથી ગળ્યો કે ખાટો કે ખારો કે તીખો એ વસ્તુમાં તુરાશ રહેલી છે, અને તે તુરાશ પથ્થુ સામાન્ય નહિ પરંતુ અસાધારણ. એ વસ્તુમાં નવી કોમલતા કે કોમળ જાતનું આલસ્યાકર્ષણ, પરંતુ સહદય પ્રેક્ષકને જેમ વસ્ત્રધારી શકુનલાની તનુલતા વિશેષ મનોહર જણાઈ હતી તેમ વિવેકશાળી ભક્ષકને એ વસ્ત્રધારી વસ્તુની તુરાશ પથ્થુ વિશેષ મોહક લાગે છે, એ વસ્તુ ખીજા કોઈ નથી પરંતુ સર્વવિદિત સર્વહિતકર માતા હરીતકી (હરડે) છે

આયુર્વેદમાં હરીતકીની જે પ્રશ્ન સા કરી છે તેનો પાર રહ્યો નથી

શુકૈ પથ્યાઽશુક્ટે પથ્યા શુક્તાક્ટે પથ્યા પથ્યા ।

જીર્ણે પથ્યાજીર્ણે ડપથ્યા પથ્યાજીર્ણે પથ્યા પથ્યા ॥

(જમ્બા પાકી, જમ્બા પહેલાં અને જમ્બા સાથે હરીતકી હિતકર છે; ખાધેલું પચ્યું હોય અથવા અપૂર્ણ પચ્યું હોય એ સર્વ પ્રસંગોમાં હરીતકી હિતકર છે)

એટલું જ નહિ પથ્થુ તે માતાની ગરજ સારે છે

यस्य माता गृहे नास्ति तस्य माता हरीतकी ।

(જેના ઘરમાં મા ન હોય તેની મા હરીતકી છે)

આથી સતોષ ન પામતા વેદકવિ હ્રદય આગળ વધે છે

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।

कदाचित्कुप्यते माता नोदरस्या हरीतको ॥

(હરીતકી માતાની પેટે મનુષ્યનું હિત કરનારી છે, એથી પથ્થુ અધિક, કારણ કે મા તો કોઈ વાર ગુસ્સે થાય છે, પરંતુ પેટમાં રહેલી હરીતકી કદાપિ પ્રકોપ પામતી નથી)

x “If the physicians of the present day would drop from the pharmacopea all the modern drugs and chemicals, and treat their patients according to the method of Charaka, there would be less work for the undertakers, and fewer chronic invalids in the world ”

—G. H. CLARK, M. A., M. D.

એ સર્વ માહાત્મ્યને પવિત્રતાનો રમણીય પુર આપતું બીજું વેદકવિદ્વદ્ય યોલે છે —

હરિ હરીતકી ચૈવ ગાયત્રી ચ દિને દિને ।

યોક્ષારોગ્યતપઃકામઃ ચિંતયેદ્ભક્તયેજ્જપેત્ ॥

(મોક્ષ, આરોગ્ય અને તપની ઇચ્છાવાળાએ પ્રતિદિન અતુકમે હરિચિંતન, હરીતક બક્ષણ અને ગાયત્રીરટન કરવું)

આ પ્રમાણે જો હરીતકીનું સેવન પ્રતિદિન કરવામા આવે છે તો તે રસાયનની મ-સારે છે, અને તે પ્રતિદિન સેવન ઋતુચર્યાના નિયમોને અનુસરતું હોવું જોઈએ એ કહેવા આવશ્યકતા નથી

વિક્રમ, ભોજ જેવા પૂર્વના દાનવીર રાજાઓએ એકેક શ્લોકને માટે લાખ રૂપિ આપી દીધાની દત્તકયા આપણામા પ્રચલિત છે હવે ઋતુચર્યારૂપ આયુર્વેદના મહાસત્ત્વ સ અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિની માતા હરીતકીના મહિમા સાથે સબધ ધરાવનાર જો કોઈ બ્ય ચમત્કૃતિવાળો શ્લોક હોય તો તે નીચેનો છે, એ વિષે મતભેદ થશે નહિ —

ગ્રીષ્મ તુલ્યગુહાં મૃસૈન્ધવતાં મૈધામ્બુનાદ્દામ્બરે

તુલ્યા ચર્કરયા ચ્ચરધમલયા શુંઠયા તુષારાક્ષણે ।

પિપ્પલ્યા શિશિરે વસન્તસમયે ક્ષૌદ્રેણ સમિશ્રિતાં

રાજન્નાપ્ય હરીતકીમિવ યદા નક્ષત્રં તે શમ્ભવઃ ॥

(જે રાજન ! ઉનાળામા સરખા પ્રમાણના જીના ગોળસાથે લેવાયલી, સજળ વાદળ થેરાયલા આઠાસવાળા વર્ષાઋતુમા સ્વચ્છ સાકર સાથે લેવાયલી, હેમન્તઋતુમા સુકં ૨ લેવાયલી, શિશિરઋતુમા પીપ્પલ સાથે લેવાયલી અને વસન્ત સમયે મધ સાથે લેવાયલી હ તકીના પ્રભાવથી ગેંગો જેમ નાશ પામે છે તેમ તારા શત્રુઓ નાશ પામે !)

ગ્રીષ્મથી માડી છએ ઋતુઓના અનુષ્ઠાનરૂપે આ શ્લોકમા જીના, સૈધવ, સા-સુકં અને મધ એ વસ્તુઓને અતુકમે બતાવી છે. એ સર્વ વસ્તુઓ સોપી છે એમાં શકા જ નથી. એ પ્રયોગો શુશુકાર છે કે નહિ એ શકા દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ ક મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરી પોતા ઉપર જ એ પ્રયોગોનો ઉપચાર કરી જો

સહજ માથું ફરે કે દાકટર, વૈદ્યને ત્યાં ટ્રેડી જવાની ' ફેશન ' ના અનુયાયીએ ઋતુચર્યાના સિદ્ધાન્તનું તથા હરીતકીમહિમાનું મનન કરવાની બલામણુ અચોગ્ય ગણ નહિ. તે સાથે નાનામોટા ક્ષેત્રમા પરોપકાર કરનાર પુણ્ય વ્યક્તિઓને સમજાયા વિના ૨ નહિ કે હરીતકીના મહિમાનો પ્રસાર કરવો એ પણ એક મોટા પુણ્યનું કાર્ય છે, અને ૫ કરીને નિર્વન, નિરાધાર, નિરક્ષર લોકોની બહોળી વસ્તીવાળા આપણા દેશમા હરીતર યથાર્થ જ કહે છે કે,—

હરીતકી દરિદ્રાણામનપાયરસાયનમ્ ।

હરીતકી બિચારા ગરીબોનું રસાયન છે, અને વળી તે એવું કે તેનાથી નુકસાન નહિ. સુવર્ણ અને સુવર્ણભરમનું દાન ડોઢકિથી જ બને છે—આરોગ્ય પરત્વે એ કો આટી જનાર હરીતકી કોને સુદેવ નથી ? કોને સુલભ નથી ?

બીજું મહાસત્ય—પશુસૃષ્ટિની માતા.

વનસ્પતિસૃષ્ટિમા બ્યારે જન્મ-માતાએ પોતાની વિભૂતિરૂપે હરીનકીને સ્થાપી છે ત્યારે પશુ-સૃષ્ટિમા એ ઉચ્ચ અધિકાર ગાયને આપવામા આવ્યો છે, આપણી પુણ્ય ભૂમિમા ગાયને ગાયમાતા એ પવિત્ર મશાથી જોળખવામા આવે છે એ જોણુ સચક નથી ગાયના મુખ ઉપર જે કોમલ ભાવો ભરતજૂમિ વિષે જોવામા આવે છે તે વિલાયતમા જોવામા આવતા નરી એમ વિદુષી એઝન્ટ પોતાના એક પુસ્તકમા લખે છે સ્ત્રીને જે ઉપમેર લેવામા આવે, અને રાક રવભાવને સમાન ગુણુ લેવામા આવે તો ઉપમાન ગાયનુ જ હોવાનુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોતા ગાયના દૂધની, વગેરે પદાર્થો પૂજન યજ્ઞનની આવરણક સામગ્રીરૂપે ધર્મમા ઉપકારક છે, પ્રાયશ્ચિત વિધિમા પચગવ્યનુ પ્રાણન ઉંડા ઉતરી ગયલા પાપ સસ્કારોનુ પ્રક્ષાલન કરવામા ઉપકારક છે, શારીર દૃષ્ટિથી ગાયની દૂધ વગેરે પ્રસાદી પચવામા હલકી, જડતા હળવારી તથા મેઘાશક્તિ વધારનારી છે, અને આર્થિક દૃષ્ટિથી જોતા તો આપણા જીવનનુ એક મુખ્ય અંગ ગાય અને તેના સતાન છે એની એક દતકથા છે કે અકબર બાદશાહની સમામા એક વાર એવા પ્રશ્ન પુછવામા આવ્યો હતો કે કોનો એટો સર્વથી વિશેષ પરાક્રમી પછી એ પ્રશ્ન પર ચર્ચા ચાલતા છેવટે ચિરમલનુ ઉત્તર સર્માન્ય થયુ બીરબલે સર્વોત્તમ પદવી ગાયના એટાની જણાવી હતી હજ ખેચનાર, કાસ ખેચનાર, ખેતીનો વિપુલ ભાર વહન કરનાર-કુઠામા ખેતીના પ્રાણરૂપ-બળદની પદવી વિષે જેમ જેમ આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને વિશેષ મ્પટ થાય છે કે બળદની સમૃદ્ધિ એટલે ખેતીની પુષ્ટિ અને ખેતીની પુષ્ટિ એટલે દેશની સપત્તિ એક પ્રાશ્નાત્મ્ય વિદ્વાન કહે છે કે એક દાણુને ઠેકાણે બે દાણા ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્તિ વિશ્વના સમગ્ર રાજનીતિજ્ઞોની સમિતિ કરતા દેશને વિશેષ ઉપકારક છે હટપુટ એક દાણુને ઠેકાણે બે દાણા ઉપજવવામા મદદગાર થઇ પડે છે તેથી હટપુટ બળદવાળો ખેડુન સમાજનો મોટો હિતકર્તા સિદ્ધ થાય છે આ સર્વ કારણોને લીધે આર્ન સસારમા ગાયમાતાને એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ વહનીય પદવી મળેની છે રાજ્યો ગોપાલન પહેનુ ડરી બાહ્યભાલન પછી કરતા, અને તેથી ગોબાહ્યભુપતિપાલન કહેવાતા દ્વિલીપ જેવા સમર્થ પૃથ્વીપતિઓ પોતાના રાજ્યપણાના અભિમાનને ઉપાધિરૂપ માની ગોસેવામા તત્પર રહેતા, અને ગાયમાતાનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવા બારે કપટ ઉઠાવતા વસિષ્ઠ મુનિની કામધેનુ સરખી ગાયને સ્વાયત્ત કરવાના હેતુથી વિદ્યામિત્ર રાજ્યએ તેમની સામા મહા વિગ્રહ ઉપસ્થિત કર્યો હતો, પરંતુ એક રીતે જોતા પ્રત્યેક સુલક્ષણવાળી ગાય કામધેનુ રૂપ છે, કારણ કે એવી ગાયનુ દૂધ અને ધી ખાનાગની માનસિક શક્તિઓને પુષ્ટ તીવ્ર અને સૂક્ષ્મ બતાવે છે અને એવી સુદક્ષ પ્રેરક મનોચત્રથી જ કામની એટલે ઇન્દ્રજિતની સિદ્ધિ થાય છે આ સત્યને એક સુદર અલકારનુ રૂપ આપતા એક પંડિત કહે છે કે રામચંદ્રને વસિષ્ઠમુનિએ અનેક વાર તત્વજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો પરંતુ તે ચશસ્ત્રી શિષ્યને આત્મસ્વરૂપ વિષે શકા થતી તેનુ કારણ શુ ? કારણ એ કે તેમણે ગાય-માતાની સેવા કરી ન હતી પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનો દૃષ્ટાંત લો ગાયની ખરીની રજને શ્રીકૃષ્ણ એવી પવિત્ર અને ચમત્કારિક માનતા કે તેને હંચે ચાપી તેઓ વૈકુંઠના વૈભવને પશુ વિસરી જતા તે ગોસેવાનુ ભવ્ય પરિણામ એ આવ્યુ કે તેમને નિર્ભ્રાંત આત્મજ્ઞાન હતુ, અને તે જ્ઞાન તેમણે નિશ્ચયપણે ગીતાદ્વારા અર્જુનને આપ્યુ

માયમાતા જ્યારે પણ સૃષ્ટિમાં જન્મ-માતાની પ્રતિનિધિરૂપ છે ત્યારે સમાજ કદ્યક અર્થે એક મહત્વની બાબત વિચારવાની રહે છે આપણા જનસમાજના આપણે એ સ્થુ વિભાગ પાડીશું, એક વર્ગ મગજમારીથી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર, અને બીજો વર્ગ મનુરી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર હવે ઘોડાએ ગાડીની પાછા નહિ પણ આગળ ચાલવું જોઈ એમાં જેટલું સલ છે તેટલું જ આમાં પણ છે કે સમાજમાં મગજમારી કરનારા મનુ કરનારાના નેતા છે એ નેતાની પદવી સાચવી રાખવા અર્થે તેમ જ તેને વિશેષ દીપાવ અર્થે એ વર્ગનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે મગજરૂપ પોતાના શસ્ત્રપર કાટ ન ચઢવા દેતા તે અકચકિત રાખવું જોઈએ હવે સવાય બહુ સાદો છે મગજમારી કરનારાઓનું, અને તેમ કારા સમાજનું એ ગાયનું દૂધ વાપરવાથી છે કે બેસનું દૂધ વાપરવાથી છે ? “ આ માતા પારવતી, બેસ રાડ ડોળુ ” એ કહેવત તે, બેસની વિરુદ્ધ ફેસફા આપે છે, પર આ સંજ્ઞાની દુનિયામાં બેસની વફાઈ કરનાર વ્યક્તિઓનો તોડો નથી તેમના સતે માટે સખળ પૂરવાની જરૂર છે રાજધિરાજ શ્રીમાન્ પચમ જોઈએ અભિષેક માટે અભિ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમની સાથે તેમના પ્રવાસમાં તેમની પોતાની દૂધ વગેરેની હાજરી પૂ પાડવા અર્થે નામીથી ગાયોનું જૂથ હતું પેલા કાળા રંગવાળું એકે ઢોર હતું નહિ, આપા ત્યાં જ્યારે ગાય માતાની કહેવતના શબ્દ રહ્યા છે ત્યારે વિલાયતમાં તેનો અમલ થાય કે શ્રીમાન્ સમ્રાટનો અનુપમ દશાત આપણા પ્રતિ હિતકર ઉપદેશનો પોષાર કરે છે કે-બેસ દૂધ ન વાપરતા ગાયનું દૂધ વાપરો, અસખ્ય ગાયની વસતિમાં તમારા પ્રિય દેશને ઉભરા બનાવી દે, બાળકને ગાયનું દૂધ આપી તેની નસેનસમાં સ્ફૂર્તિ વ્યાપી રહેલી જુઓ; વિદ્ય થીજીને અને વિદ્યાને ગાયનું દૂધ પાઈ તેમના મગજ માટે ચમત્કારિક પરાક્રમના ક પુષ્કાં મુકે; દુકામાં બેસનું દૂધ પી મહિષી સતલમાં ખપવાને બદલે ગાયનું દૂધ પી ગોસ તલમાં ખપવાની લાલસા રાખો આ ઉપદેશ આપણા સમાજની રોગરગમાં ક્યારે ઉતરશે

ત્રીજું મહા સત્ય-મનુષ્ય સૃષ્ટિની માતા.

મનુષ્ય પોતાની જાતિની જ માતાને જૂથી જન્મ તો તેના જેવું કોઈ કૃત્તની પ્રાપ્ત કહેવાય નહિ ત્રીજું મહાસત્ય આપણી પોતાની માતા છે આપણો હાલનો જમાનો બાળ ઉપર અને માતા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યો છે એ એક સુચિન્હ છે એનું ઐતિ હાસિક કારણ જણવા જેવું છે આજથી આસરે ૨૦ વર્ષ પૂર્વે ચાલેલા બોયર વિદ્ય દરમ્યાન બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી કરવા માટે જે મનુષ્યોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેનો એવકો મોટો ભાગ શારીરિક તપાસને પરિણામે અયોગ્ય નિકળી આવ્યો કે કેટલા દીર્ઘદર્શીઓનું ધ્યાન એ ખામી તરફ ખેંચાયું તેઓએ વિચાર્યું કે આ પુખ્ત ઉમરના પુરુષ પૂર્વે યુવક હતા, માટે ચાલો આપણા યુવકોની શારીરિક તપાસ ઉચ્ચ શાળાઓમાં અર્ કોલેજોમાં જઈ કરીએ ત્યાં પણ તેવી જ ખામી તેમને જણાઈ પછી એ કોલેજોએ વિચાર્યું કે આ યુવકો પૂર્વે બહુ હતા માટે ચાલો આપણે આપણા બહુકોની તેમને ઘરે જઈ શારીરિક તપાસ કરીએ ત્યાં પણ એ જ ભવેડા પછી એ કોલેજોએ વિચાર્યું કે એ બહુકો પૂ માતૃગર્ભવાસી હતા, માટે ચાલો આપણે આપણા દેશની માતાઓ સબધી તપાસ ચલાવીએ ત્યાં પણ પશ્ચિમ અસતોપજનક નિવડ્યું છેવટે તેઓ નિર્ણયપર આવ્યા કે સમાજન ક્રેય માટે માતાઓનું રક્ષણ પ્રણામે આવર્યક છે યુરોપના મહાભારત વિગ્રહ સમયે ઇંગ્લ

ડમો દશ લાખ મનુષ્યો શારીરિક તપાસથીને પરિણામે નાલાયક સિદ્ધ ન થયા હોત તો જર્મનીનો પક્ષ શરૂઆતમાં જ પરાસ્ત થઈ ગયો હોત

માતાની મહત્તા વિષે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી ગોઆલચુમાં જેમ માય પહેલી અને આદાલુ પછી તેમ માયાપમા મા પહેલી અને આપ પત્ની, પ્રથમ માતૃદેવો મન પિતૃદેવો મન આપણે સર્વ સ્વાનુભવથી જાણીએ છીએ કે અનેક પ્રેરિસરોના લાઆલચરક આપણેથી ન મળી શકે એવું જ્ઞાન આપણે આપણી માતાના મુદ્દમોધથી મેળવ્યું છે શિક્ષક તરીકે માતાનો દરજ્જો પહેલો છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ એથી પણ વિશેષ આદરથી આપણે ધ્યાનમાં ગણવું જોઈએ કે બાળકનું સર્વ શ્રેષ્ઠ પોષણ કરનાર સાધન પણ માતા જ છે બાળક માતાના બોળામાં સુધ તેના કલશમાંથી અમૃતપાન કરી રહ્યું હોય, ધાવતા ધાવતા બોળામાં લાન મારી રહ્યું હોય, માતાના વાતસલ્યમયનેત્ર બાળક મુખપાન કરી રહ્યાં હોય, માતાનો કોમળ હાથ બાળકના સુકુમાર મન્તકપર ફરી અવર્ણનીય આશિષની પ્રસાદી પાથરી રહ્યો હોય, અને નિદ્રાને વશ થઈ જાય—આના જેવું દશ્ય મનુષ્ય મસારમાં બીજું કોઈક જ હશે

અનેક પ્રયોગોથી હવે સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે બાળકને પોષણ આપનાર તેની પોતાની માતાના દુધ જેવું જગતમાં કશું નથી રસિયામાં આવેલો મોસ્કો શહેરમાં એક જામીની બાલ મગ્થા છે હજારો બાળકોને એ મસ્થા પોષે છે, અને દુનિયામાં એવી મોટી કોઈ સસ્થા નથી. દુરાચારમાં પ્રસાદી અથવા પારકા વિશ્વાસઘાતને લીધે દુર્દશામાં આવી પડેલી અનેક અબળાઓ એ સસ્થામાં એક દારે પોતાના બાળકને શુભ રીતે મુકી દે છે, અને પછી બીજે દારે પ્રકટ રીતે એ જ સસ્થામાં ધાવની નોકરી માટે ઉમેદવારી કરે છે અદ્ભુત પ્રેરણા બુદ્ધિથી એવી માતાઓ હજારો બાળકમાંથી પોતાના બાળકને આખરે શોધી કાઢે છે, અને એવી રીતે પોતાની માને ધાવેલા બાળકને ત્રાહિત ધાવને ધાવેલા બાળકો દરતા ઓછા પ્રમાણમાં મરે છે એ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે

બાળકનો પહેલો અને ન છીનવી શકાય એવો હક એવા કોઈ ક્ષુદ્ર વિચારથી માતા જે દિવસે પોતાના દુધનો બાળકને વિભોગ કરાવશે તે દિવસ તેની અધોમતિનો અને સમાજની અધોગતિનો છે ફ્રેંચનમાં ફસાઈ જેટલું દૂર પોતાના સ્તનથી પોતાના બાળકને તે રાખશે તેટલો દૂર સ્વર્ગલોકથી આ લોક રહેશે ફ્રેંચનમાં ફસાઈ જેટલી બનાવટી નાણુકાઈ માતા કેજવશે તેટલી મરદાની તેના પુત્ર જીવનમાંથી કમી થશે આપણામાં કહેવત છે કે ‘ તારી માએ લિપ્પટનના પીળા ડબ્બાની આહના પામ્યા પાલા રોજના પીધા હોય તો. ’ એ કહેવતમાં થઈ ગયું તો છેવટે આપણા બાળકોનું અતિ અમંગલ રૂપાતર થયા વિના રહેશે નહિ તેમ જ જે આપણા સમાજમાં માતાઓને કમાવાની શિકર રહેતા બાળકને પોતાના સ્તનથી તગ્છોડવાનો પ્રસંગ આવશે તો સામાજિક વિનિપાતનું મુહૂર્ત જ મડાશે

આપણા દેશની સ્ત્રીઓને પણ બીજા દેશની સ્ત્રીઓની પેઠે રાજ્યતત્ત્વમાં મત મેળવવાનો અભિલાષ દાઢકમે તૃપ્ત પણ થશે, પરંતુ મોહમય મતની મારામારીના એ સમયમાં પણ કુલાગનાઓ કદાપિ બૂલશે નહિ કે બાળકને તો જ માતૃ મરદૈવતમ્ ॥

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનોનાં કાર્યોની સમાલોચના.

(સમાયોચક — ડાહ્યાબાઈ મનોરદાસ પટેલ.)

હેતુ.

જેમ આપણે સાહિત્ય સમ્મેલનો ભરીને સાહિત્ય વિષયક ચર્ચાઓ, ચર્ચા આપણા સાહિત્યને અધિકાધિક પુષ્ટિ કેમ મળે તેના એકત્ર ચર્ચ વિચારો કરીએ છીએ અને સહમત બની ચતકિચિત બની આવતી સેવાઓ કરીએ છીએ તેજ પ્રમાણે કેટલેક અંશે આપણાથી વધુ સેવા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન છેલ્લા દશ વર્ષથી નિયમિત કરી રહ્યું છે તે કેવા અને કેવી રીતના કાર્યો કરી રહેલ છે તે આપણને પણ કેટલીક રીતે માર્ગદર્શક ચર્ચ પડે તે હેતુથી તથા હિન્દી સાહિત્યનો કાષ્ઠક ખ્યાલ બધામાં તે તરફ આપણી રૂચિ પેદા ચર્ચ તેમથી આપણા સાહિત્યને ઉપયોગી તત્વો મહત્વ કરવામાં આવે એ હેતુથી આ લેખ ચોગ્ય છે

પહેલી પરિષદ-શરૂઆત

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનની શરૂઆત એટલે પહેલી બેઠક જે સાલમાં આપણા શહેનશાહ ખાત્રમાં બ્યોર્ન તખ્તનશીન થયા તે સાલમાં આપણાથી બહુ મોડી સને ૧૯૧૦ | સવત ૧૯૭૬ માં પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીથી દેશમંડત ધન્યનામ પડિત મદનમોહન માલવીઆના પ્રમુખપણા નીચે ૧૫ મી અક્ટોબરના દિવસે ચર્ચ આવી રીતનો હિન્દી પરિષદનો જન્મ મુખ્યત્વે યુરોપમાં ભરાતી “સર્વદેશી પ્રાચ્ય પરિષદ” (International Congress of Orientalists) ના આદર્શને આભારી હતો બગાલી, ગુજરાતી, મરાઠા અને ઉર્દૂ સાહિત્ય સમ્મેલનો બનાયા હતા તે ઉપરથી હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન ભરાય તો ઠીક એ પણ આ સમ્મેલનને જન્મ આપવાનું એક કાગળ હતું તે વખતે કાશીમાં ‘નાગરી પ્રચારણી સભા’ હયાત હતી અને તેણે સ્વાગત કમિટી બનાવી આ પ્રથમ પરિષદનું કાર્ય સારોપામ ઉતાર્યું હતું

મિત્રમધુ (પ ર્યામનિહારી મિત્ર, પ શુકદેવવિહારી મિત્ર અને પ ગણેશવિહારી મિત્ર), પ અયોધ્યા સિંહ કપાડ્યાય, પ ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઝોઝા, મુન્શી દેવિપ્રમાણ આદિના મુદ્દ લેખો અને નિમંણો જુદા થયા હતા ઇતિહાસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધ કરનાર વિખ્યાત પડીત ગૌરીનંદન હીરાચંદ્ર ઝોઝાનો ‘વર્તમાન નાગરી અક્ષરોડી ઉત્પત્તિ’નો લેખ મુદ્દ હતો તે લેખ સાચે તેમણે તે ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ખોળા કાઢી છે

+ હિન્દી જન્મત હજી પ્રાચીનત્વ જળવી રાવવા મરે છે તેમના કાર્ય-દિવસોની ગોવ મ. ગાંધીજીએ તેમના આશ્રમમાં ચલાવેલ શિષ્યાચાર પ્રમાણે, ધારીખ અને ઉચેલ સન પ્રમાણે નહિ, પણ મિતિ અને વિક્રમ સવત પ્રમાણે કરે છે

તેહું એક ચિત્ર રજુ કર્યું હતું, કે જે ચિત્ર આપણી ગુજરાતી લિપિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે શોધ કરવાનો હવે વિશેષ પ્રયત્ન આદરાય તે માટે પ્રદર્શનમાં રજુ કર્યું છે.

જે લિપિથી નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ કમળ જમાનાના ફરફાટ પ્રમાણે બતાવી છે તે લિપિ અશોકના કાળની છે આ આખો લેખ સાહિત્ય શોધકે વાચવા વિચારવા જેવો છે. મુન્શી દેવીપ્રસાદજીનો ‘મુસલમાની રાજત્વમે હિન્દી’ વાળો લેખમાથી મોગલ સમ્રાટ અકબરના વખતમાં પ્રચલિત સિક્રાઓ તથા બીજી વસ્તુઓના સાંકેતિક નામો ખાસ જણાવવા યોગ્ય છે

હવે આપણે ચાલુ નોંધ ઉપર આવીએ આ પ્રથમ સમ્મેલનમાં સમ્મેલનનું સ્થાપી રૂપ આપવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો અને તે ઉપરથી એક સ્થાયી કમિટી બનાવવામાં આવી આ સ્થાયી કમિટીનું કાર્યસ્થળ પ્રયાગ રાખવામાં આવ્યું અને તાત્કાલિક તેને સમ્મેલનના નિયમો બનાવવાનું કામ તથા સચુક્ત પ્રદેશમાં ઉપદેશક વગેરે દ્વારા નાગરીનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું.

બીજી પરિષદ.

બીજી સમ્મેલન ૧૯૧૧ માં પ્રયાગમાં ૫^મ ગોવિંદ નારાયણ મિશ્રના પ્રમુખપણા નીચે બરાણ

આ વખતે સ્થાયી કમિટીએ સમ્મેલન માટે જે નિયમાવલી બનાવી હતી તે રજુ કરવામાં આવી.

સમ્મેલનની નિયમાવલી આપણે જાણવા યોગ્ય હોવાથી આ લેખ સાથે પરિશિષ્ટ વિભાગમાં આપવામાં આવી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે પહેલાં વર્ષમાં બધાએલી સ્થાયી કમિટીના પ્રયાસથી સચુક્ત પ્રાન્તોની અદાલતોમાં અરજીના કાગળ હિન્દી ભાષામાં અને નાગરી લિપિમાં અગાઉ દસ વર્ષમાં કદી નહિ દાખલ થયેલા તેટલા બધા દાખલ થયા હતા અને આ સમ્મેલન વખતે આઠ નાગરી પ્રચારિણી સભાઓનો સમ્મેલનથી સર્જન જોડાયો હતો. સમ્મેલન પુસ્તકાલયમાં ૪૮૧ પુસ્તક આવ્યા તથા ૧૭ પત્ર-પત્રિકાઓ આવતા રહ્યા. આ સમ્મેલનમાં પણ ઉત્તમ લેખો અને નિબંધો આપ્યા હતા.

ત્રીજી પરિષદ

ત્રીજી સમ્મેલન કલકત્તામાં સને ૧૯૧૨ માં વૃદ્ધ પુરુષ અને કવિ ૫^મ બદરી-નારાયણજી ચૌધરીના પ્રમુખપદ નીચે બરાણ હતું આ સમ્મેલનના છેલ્લા દિવસોમાં આપણા ભલા અને દિલસોજ વાઘસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર દિલ્હીમાં યોગ્ય પડ્યો હતો અને તે માટેનો દિલ્હીની ઠરાવ આ સમ્મેલને છેલ્લે દિવસે તરતજ પસાર કરવાનું હઠાવણ વાપર્યું હતું બધા સમ્મેલનના પ્રમુખોના ભાષણોમાં આ વખતના પ્રમુખનું ભાષણ અતિશય લાઘુ (૪૭ પાનાનું) અને દરેક રીતે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હતું આ ભાષણ ધણું સુંદર હોવાથી તે સમ્મેલન તરફથી લેવાતી પરીક્ષાઓમાંની પ્રથમ પરીક્ષામાં એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વચાય છે આ સમ્મેલનમાં ‘સંગીત અને સાહિત્ય’ વિષે પંડિત વિષ્ણુ દિગમ્બરે વિવેચન કર્યું હતું અને છેલ્લી રાત્રે સંગીતથી જલસો કરી તેની અડધી રકમ સમ્મેલનને આપી હતી, એ એક નોંધવા જેવી ઘટના બની હતી

આ સમ્મેલનમા દરારો પણ વિશેષ સંખ્યામા થયા હતા અને દર વખતની માફક 'પૈસાકડ' પણ ઉધરાવવામા આવ્યું હતું

આ સમ્મેલન કલકત્તામા બરાયું હતું એટલે, બંગાળાની રાજ્યધાની કલકત્તામા બંગાલવાસીઓની માતૃભાષા બંગાલાની સાહિત્ય પરિષદ જે સ્થાપીરૂપે બીરાજતી હતી તે બગીચ સાહિત્ય પરિષદે હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રતિનિધિઓને પોતાના મુકામે નોતર્યા હતા આવો હિન્દી સાહિત્ય અને બગ સાહિત્યનો સમાગમ પરબોકવાસી બાપુ શારદાચરણ ભિત્તના ઉદ્દોગથી થયો હતો. આ વર્ષમા સમ્મેલન તરફથી 'સમ્મેલન પત્રિકા' નામથી સમ્મેલનની એક માસિક (મુખ) પત્રિકા બાપુ થઇ જે અત્યાર સુધી પ્રયાગથી નિયમિત રીતે પ્રગટ થયા દરે છે. આ સમ્મેલનનું એક મહત્વનું કાર્ય એ થયું કે તેણે હિન્દીમાં સાહિત્યની પરીક્ષા લેવાનો પાઠો વિચાર કર્યો, અને તેના માટે આવતા સમ્મેલન વખતે નિયમો તૈયાર કરવાનું હાથમા લીધું. સાહિત્યની પરીક્ષાથી આ લોકોએ નીચેના જે સર્વ—સામાન્ય ક્ષાપ્તો સ્વીકાર્યા છે તે અને જણાવવા ઉપયોગી છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ભાષા—પ્રચારનું કાર્ય સુગમતાથી થાય

(૨) ભાષા—સાહિત્યના પરિપૂર્ણ પ્રાચીન ભણ્ડારથી લોકોને પરિચય થાય

(૩) વિદ્યાની નવીન નવીન શાખાઓથી ભાષા વૃદ્ધિ થાય

(૪) યોગ્ય લેખક, અધ્યાપક, સપાદક આદિ સાહિત્ય પ્રેમીઓ વિશેષ પ્રમાણમા તૈયાર થાય,

(૫) પુસ્તકોના વેચાણથી પ્રાચીન ગ્રન્થોનો પુનરોદ્ધાર થાય તથા નવીન ગ્રન્થો શીઘ્ર પ્રકાશીત થવાનો મમલ રહે

આ સમ્મેલનના કાર્ય-વિભાગે તેજસ્વી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું પણ લેખ-વિભાગ કાષ્ઠક નહ હતો. ત્રીજા સમ્મેલનની લેખમાળા યોડી હતી અને બહુ વિચારશીલ નિયંધો-વાળી નહોતી. ફક્ત દેવનાગરી લિપિ કેમ જલદી લખાય તે માટેનો નિયંધ ઠીક હતો અને તે ઉપરથી આપણે આપણી શુજરાતી લિપિ કેમ જલદીથી લખાય તે માટેની શોધો તથા પ્રયત્નો માટે ચર્ચાઓ કરવી ધટે છે.

ચોથી પરિષદ

ચોથું સમ્મેલન સને ૧૯૧૩ મા કાંગડી ગુરુકુલના પ્રાણ મહાત્મા મુન્શીરામજી (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી) ના પ્રમુખપણા નીચે બરાયું હતું

આ સમ્મેલને 'સાહિત્ય પ્રદર્શન' બરવાની સરખાત કરી હતી અને ત્યારથી દર પરિષદ વખતે સાહિત્ય પ્રદર્શનો ભગતા રહ્યા છે

આ સમ્મેલન બાપુ સ્થામસુન્દરદાસ બી એ ના પ્રસ્તાવથી 'વર્ણવિચાર મંચિન' યોગ્ય હતી પણ તે કમિટીનો લગ્ન મંધી એકમતે કાષ્ઠ નિર્ભય આવ્યો નથી

આ વર્ષમા સ્થાપી કમિટીએ પોતાના હિંદોની પૂર્તિ માટે એક નવી મચના કરી તે મચના અગ્રેજીમા નીકળતી 'લિટરરી હંધર બુક' ના ધોરણે 'સાહિત્યિક વિવરણ

પત્રિકા ' તૈયાર કરવી તે હતી આ કાર્ય હજુ પૂર્ણ થયુ નથી, છતાં તેના છટકે છટકે વિભાગ રૂપે કેટલીક વિવરણપત્રિકાઓ કે જેમાં રક્ત પુસ્તકોની નોંધ વગેરેનું સમાયેલ છે તે પ્રસિદ્ધ થઈ લાગે છે; અને સાતમા સંમેલન આ સૂચનાને અમલમાં નાણે ના મૂકી હોય તેમ તેના પ્રદર્શનમાં આવેલા પુસ્તકોનું એક અલગ સૂચીપત્ર ૭૦૦ ૫૦ સોસાઈટીના સૂચીપત્રની માફક તૈયાર કરેલું છે જે ત્રણ આનાની કિંમતે વેચાય છે પરંતુ આ સૂચનાનો મુખ્ય મુદ્દો કેવળ પુસ્તકોની સૂચીથી અટકતો નથી તેમાં તો લેખકો, પ્રકાશકો, પુસ્તકાલયો, પત્રસંપાદકો, છાપખાનાઓ વગેરેની પૂર્ણ માહિતી આવવી જોઈએ, એટલે દેખાતી રીતે તે એક કઠિણ કાર્ય છે અને તે કાર્ય હજુ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન પૂરું કર્યું લાગતું નથી

આ વર્ષમાં નોંધવા જેવી બીના એ હતી કે પરીક્ષાઓ લેવાનું કાર્ય ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું.

પાંચમી પરિષદ.

પાંચમું સંમેલન લખનૌમાં સને ૧૯૧૪ માં સુપ્રસિદ્ધ કવિ પં. ઓશીવર પાઠકના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું હતું

આ સંમેલનમાં ઉદ્દેશ્યોગ્ય એક કાર્ય એ થયું કે હિન્દીના લિટ્ડેમેન્ટ ઉપર વિચાર કરવાને એક કમિટી નિમવામાં આવી

બીજી ઉદ્દેશ્યોગ્ય બાબત એ હતી કે ગયા વર્ષમાં સાહિત્યની પરીક્ષા લઈને વિદ્યાર્થીઓને રક્ત પાસ કે નાપાસ ઠરાવવામાં આવ્યા હતા, પણ તેઓને કોઈ પ્રમાણપત્ર કે પદવીદાન આપવામાં નહોતાં આવ્યા, તે આ વર્ષથી ચાલુ કરવામાં આવ્યા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહિત બને

આ સંમેલન બરાચુ તે વખતે સંમેલનની સ્વામતકાશિથી કમિટીની આગ્રાથી સંમેલનની બેઠક પહેલાં લેખવિભાગનું પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું હતું આ લેખોમાં 'હિન્દી કવિતા કિસ હમણી હો?' એ પં. ગંગાપ્રસાદ અમિહોત્રીના લેખમાં હિન્દી કવિઓ અને તેમના કાવ્યશ્રયોની બનતા પ્રમાણમાં સૂચી આપેલી છે, અને તે હિન્દી સાહિત્યના અભ્યાસી માટે ઠીક છે

છઠ્ઠી પરિષદ.

છઠ્ઠું સંમેલન સને ૧૯૧૫ ની સાલમાં લાહોરમાં ભરાવાનું હતું મહાત્મા મુન્શી-રામજી (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી) ના પુત્ર શ્રી હરિશ્ચન્દ્રજીએ પોતાના પિતાની આગ્રાથી લાહોર માટે સંમેલનને નોતરૂં આપ્યું હતું. પણ તેઓ ૧૯૧૫ ની સાલમાં વિલાયત ગયા અને પાછળના માણસોથી ઝડપે કામ ના થયું છેવટની વખતે લાહોરવાસીઓનો આગ્રહ પડીત મદનમોહન માલવીયાજીને પ્રમુખ નીમવાનો હતો અને તેઓ પોતે સંમેલનની બેઠક જે મહોરમના વખતમાં નક્કી કરી હતી તે વખતે આવી શકે તેમ નહોતું તેથી સ્થાયી કમિટીની આગ્રા મેળવી તારીખો બદલાઈ; છતાં તે તારીખોમાં પણ પં. માલવીયાજીને લાહોર આવવામાં બે દિવસનો ફેર પડતો હતો તેથી લાહોરવાળાઓએ વળી તારીખો બદલતા સ્થાયી કમિટીની આગ્રા માગી. પણ તે આગ્રા મળી નહિ

અને સ્થાયી કમિટીએ પોતાની મેળે પ્રયાગમા પરિપક્વ બરવાનો પ્રબન્ધ કરી લીધો. આ પ્રકારની ઘટના અત્રે જણાવવાનું કારણ ફક્ત તે લોકોનું કેવું બધારણ છે તે જ છે.

આ રીતે લાહોરમા સમ્મેલન નહિ બરાતા પ્રયાગમા સમ્મેલન બરાયું. તેના પ્રમુખ બાપુ સ્વામિસુન્દરજી બી એ હતા તેઓ એક સેનાની નહિ પણ નવયુવક અને સિપાઈ હોવા છતાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તથા કાર્યદૃષ્ટિએ યોગ્ય પુરુષ જ હતા.

આ સમ્મેલનના નિબંધોમાં ગુજરાતી, કા હિન્દી સે સંબંધ' નામનો પડીત મણુપતિ જ્ઞાનહીરામ દુબેનો નિબંધ આપણા સાહિત્યને કેટલેક અંશે ઉપકારક તેમજ ઉપકારી ગણાય. પણ તે નિબંધ જોઈએ તેવો ખ્યાલ આપી સૂઝનારો નહોતો. આ બાંધએ 'ગુજરાતી સાહિત્ય કા વિકાસ' નામનો એક લેખ 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રીકા'મા આપી ગુજરાતી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

આ સમ્મેલનમા શ્રીયુત જોએ જોવિન્દપ્રસાદ જૂદેવ યુવરાજે સમ્મેલનને વિસ્તૃત અને વધુ ઉપયોગી કેમ અને કેવી રીતે બનાવવું તે માટેની કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી તેમાની બે ત્રણ નીચે મુજબની હતી.

(૧) સમ્મેલનના ઉત્સવના દિવસો આખા ભારતમા છુટીના દિવસો હોવા જોઈએ તે દિવસો સર્વેને માટે એક સરખા તહેવારના દિન હોવા જોઈએ.

(૨) સમ્મેલનની તિથિઓ ધાર્મિકતહેવારની તિથિઓ રૂપે મનાવી અને ગણાવી જોઈએ, તે દિવસો તહેવાર તરીકે સમસ્ત પ્રજા ઉજવતી થઈ જવી જોઈએ, અને માન-ભાષાની પૂનર્નિર્માણ પ્રચાર કરી દેવો જોઈએ.

(૩) સમ્મેલનની તિથિઓ નક્કી થયથી, મોટા મોટા નગરોમા મોટા અક્ષરો વાળી જાહેરખબરો જાહેર રસ્તાઓ ઉપર અને ખાસ કરીને તીર્થસ્થાનોમા ચોટકાવી જોઈએ.

સાતમી પરિપક્વ.

સાતમું સમ્મેલન સને ૧૯૧૬ માં સાહિત્યાચાર્ય 'પ' રામાવતાર શર્મા, એમ એ ના પ્રમુખપદ નીચે જળલપુરમા બરાયું હતું. આ સમ્મેલન બહુ જ ઉત્તમ નમુનેદાર હતું એમ કહી શકાય જળલપુરવાસીઓએ બહુ જેહમન ડહાવી હતી અને તેમને માથે પડેલા કાર્યભાર લગભગ બે વર્ષ સુધી ઉપાડવો પડ્યો હતો. આ સમ્મેલનમા ૬૦૮ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા પરંતુ તેમાં નાણાની ટીપ લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ ની ગ્રંથની સાધારણ જનસમાજ પાસેથી થઈ હતી અને તેથી સાધારણ હિન્દી જનસમાજનો ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ ઠીક દર્શાવ્યો હતો.

પ્રદર્શન પણ સુંદર નીવડ્યું હતું તેમા છાપેલા ગ્રંથો લગભગ ૧૩૦૦, વગર છાપેલા હિન્દી ૩૦૦ અને મઝૂત સાથે લઈએ તો ૧૦૦૦ આવ્યા હતા. આ પ્રદર્શનમા આવેલા છાપેલા પુસ્તકો આ સમ્મેલનને ભેટ મળ્યા હતા અને તેનું એક જૂદું (જળલપુર) સમ્મેલન પુસ્તકાલય ' ઠરાવ પ્રમાણે હવે ખોલાયું પણ હશે.

આ સમ્મેલને બંગ્લા પ્રદર્શનમા અત્યારના આપણા મોખા મહેમાન શ્રીયુન ટાગોરનો

• એક હિન્દી પત્ર - જેના પર તેમના હસ્તાક્ષર ઇંગ્લીશ હતા તે ચૂકવામાં આવ્યા હતા, તે શ્રીમાન ટાગોરની અત્રેની પધરામણી લક્ષમાં લેતા સહજ જણાવવું થયે છે

આ રથને પ્રસન્ન મળતા કહેવું પડશે કે દર વર્ષે પ્રયાગની રથાચી કમિટી પાસેના સમ્મેલન—પુસ્તકાલયમાં નવા ગ્રંથકારો, લેખકો, પ્રકાશકો વગેરે તરફથી પુસ્તકો—પત્રો—પત્રિકાઓ ભેટ દાખલ વિશેષ આવતા ગયા હતા

આ સમ્મેલનમાં કેળવણી, દેશી ભાષા મારફત આપવી તે માટેનો સહમત ઉભો કરવાના પ્રયત્ન થયા હતા એક ખાસ ઘટના આ સમ્મેલનમાં બની તે એ હતી કે રાયપુર કન્યા—પાઠશાળાની અધ્યાપિકા શ્રીમતી ગોદાવરી બાઈએ વ્યાખ્યાન દીધું હતું, અને સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન ખેતી જણાવ્યું હતું કે આવી સાહિત્ય પરિષદોમાં તો સ્ત્રીઓને ખાસ નોતરવી જોઈએ

આ સમ્મેલનની લેખાવલીમાં ‘જૈન લેખકો ચૌર કવિયો દ્વારા હિન્દી કી સેવા’ નો શ્રીયુત નાયુરામ પ્રેમીનો પાંચ પાનાનો એક વિસ્તૃત લેખ હતો ભાવબળક્રાંતિના લેખમાં મિત્રઅનુઓએ જણાવ્યું હતું કે ભાવબળક્રાંતિની વૃદ્ધિમાં વ્યાકરણ—માહાત્મ્ય—હાસ આવશ્યક છે

આ સમ્મેલનમાં જે છાપેલા પુસ્તકો પ્રદર્શિત થયા હતા તેનું પાઞ્ચથી એક જૂદું મૂલ્યપત્ર કાઢવામાં આવ્યું હતું, જેનો ઉલ્લેખ મેં એક રથને આ લેખમાં કર્યો છે

આઠમી પરિષદ

આઠમું હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન હદોરમાં ભરાયું હતું આ સમ્મેલન એક ગુજરાતીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું તેથી એક રીતે જાણે હિન્દી ઉપર ગુજરાતીનું આધિપત્ય વીકારાયું? હિન્દીનો ઉદ્ધાર એક ગુજરાતીએ કર્યો એ ખીના આ સમ્મેલનના ઇતિહાસ 'પે સુવર્ણાબરથી કાતરાર્ધ રહેશે પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીને હાથે આ એક ભાષાએનનો ઉદ્ધાર થાય છે તેથી આપણે ગુજરાતીઓએ પણ મ ગાંધીજીનો પૂર્ણ ઉપકાર માનવાનો છે

પણ હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રમુખ તરીકે મ. ગાંધીજીના ચૂટાવાથી એક પ્રશ્ન સહજ ઊભો થાય છે તે પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્ય પત્રિકાનો પ્રમુખ કેવળ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી ચૂટાવેો જોઈએ કે વ્યવહારિક અને કાર્યદૃષ્ટિથી આપણને વિશેષ લાભકતા થઈ પડે તેવો કંઈવેો ચૂટાવેો જોઈએ? આ પ્રશ્ન પૂરતી રીતે ઇજ્જવા જેવો છે

આ સમ્મેલન હદોરમાં ચાલતા પ્લેગના કારણને લીધે સને ૧૯૧૭ના છેલ્લા માસોમાં ભરાવાને બદલે ૧૯૧૮ માં માર્ચના છેલ્લા દિવસોએ ભરાયું હતું અને હાલ બે વર્ષ થયા તે ઇસ્ટરના તહેવારો કે તે તહેવારોની આસપાસના દિવસોએ ભગ્ય છે

આ સમ્મેલનમાં હિન્દી ભાષાપ્રચાર અને હિન્દી સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે ઉધરાણુ ચતા રૂ. ૩૦,૦૦૦ નો ખરડો થયો હતો અને દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૫૦૦ ની ચાલુ મદદ પાંચ વર્ષ સુધી આપવાના વચન અપાયાં હતા આ સમ્મેલન પ્રત્યે હેલકર સરકારની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી તેથી ધણે અંશે તે એક સફળ પરિષદ નીવડી હતી

ગયા સમ્મેલનમાં એક બાઈએ વ્યાખ્યાન આપીને સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન છેડ્યો હતો અને સ્ત્રીઓએ સાહિત્યપરિષદમાં ભાગ લેવો તથા તેમને તેવા ભાગ લેવા નોતરવી એવી તેણે મૂચના કરી હતી તેણીની મૂચના આ સમ્મેલનમાં અમલમાં આવી હતી આ સમ્મેલનના

માય ઉપરથી મહિલાઓના આખ્યાનો થયા હતા અને તે એક અપૂર્વ પ્રસંગ જ હતો શ્રીમતી ગંગાસ્વરૂપા આનંદીબાઈ, શ્રીમતી હેમતકુમારી ચૌધરાની, પંડિતા મનોરમાબાઈ, શ્રીમતી મગનબાઈ, શ્રીમતી વેણુબાઈ વગેરેએ સ્ત્રી-સુધારો અને સ્ત્રીકેળવણી વિષે ટીકાઓ ફરી હતી

આ વર્ષમા મચાથી કમિટીએ સમ્મેલન તરફથી 'સુલભ સાહિત્યમાલા' પ્રકાશિત થાય એવો એક દરાવ કરેલો છે જે વિષે સમ્મેલનના રિપોર્ટમા જણાવ્યું છે, તે પણ આપણે માટે એક ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત હતી

પાછલાં સમ્મેલનોની માફક આ સમ્મેલનની લેખમાલામા પણ ઉત્તમ નિબંધો દાખલ થયા હતા. તેમા 'રાષ્ટ્રબાષા હિન્દી મે ઉચ્ચ શિક્ષણ' નામનો કુમડી ગુરુકુલવાળા શ્રીયુત બ્રહ્મચારી સત્યવ્રતજીનો લેખ સર્વોત્કૃષ્ટ છે જે કે રા નરસિંહરાવના રાજકોટ પરિપક્વવાળા 'ભારતખંડ માટે એક ભાષા'વાળા લેખ જેવો અતિ સૂક્ષ્મ દલીલો અને આકર્ષકોવાળો આ લેખ નથી, છતાં વિદ્યતામા તે કોઈ રીતે ઉતરતો ન ગણી શકાય, વળી આ લેખ રા નરસિંહરાવના પ્રાતઃકૂળ મતને એક રીતે જવાબરૂપ છે તેમા લેખકે પ્રથમ ભાગમા મેકાલેની મિનિટની (ટિપ્પણ, નોંધ) સમાલોચના કરીને હિન્દી એ માધ્યમિક ન મની શકે તેની વિરૂદ્ધ યુક્તિઓની પરીક્ષા કરી છે અને બીજા ભાગમા અગ્રેજી ભાષા માધ્યમિક હોવાથી થયેલી હાનીઓનું સંક્ષેપમા વર્ણન કયું છે

બીજા લેખમા 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ આર ઉત્સાહ' દ્વારા, એ નામના લેખા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે દર્શક ઇતિહાસ રસિક પુરૂષ વાચકા જોઈએ છે 'હિન્દી મે વિશ્વવિદ્યાલયો ઠી આવશ્યકતા' વાળો શ્રીયુત રાવળહાટર ચિન્તામણી વિનાયક વૈદના લેખ પણ મનનીય છે બીજો એક લેખ જેમ ગ. હીરાલાલ ત્રી પાખે સને ૧૯૧૬ નું આપણા સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કયું હતું તેમ 'સાહિત્યમસાગર કા અવલોકન' નામનો છે તેમા નિર્બંધ લખવા કાળ પહેલાના છેલ્લા આઠ વર્ષોનું અવલોકન છે અને કેટલેક દરજ્જે હિન્દી સાહિત્ય ઉપર તે ઠીક અજવાળું નાખી શકે તેમ છે

આ સમ્મેલને ભરેલ સાહિત્ય પ્રદર્શન પણ સૌ દરતા દ્રેષ્ટ નિવડયું હતું સાહિત્ય પ્રદર્શનમા લગભગ ૫૦૦૦ પુસ્તકો એકત્રિત થયા હતા સમાચાર પત્રોનું પણ પ્રદર્શન ભરવામા આવ્યું હતું તેના ચાર વિભાગ પાડવામા આવ્યા હતા (૧) મૂળ પત્ર (૨) જીવિત પત્ર (૩) વિશેષ અંક અને (૪) અન્ય ભાષાના પત્ર આની ગીતના કુલે ૧૫૦ પત્ર આવ્યા હતા તામ્રપત્ર, શિલાલેખ, ભાષા—વર્ણ મળધી ચિત્રો, માનચિત્રો, ગદ્યમાન્ય નેતાઓના ચિત્ર વગેરે ઠીક પ્રદર્શ પાડના હતા એક 'માત્રાફલક' નું ચિત્ર કે જેમા માત્રાઓ અક્ષરની ઉપર નવે નહિ લગાવતા એક પદ્યમા અક્ષરોની માયેજ લગાડી શકાય અને જેથી છાપકાની તથા ગ્રામ્ય દરવની સુગરતા પડે એવી યોજના હતી, તે ચિત્રનું ફોટો ચિત્ર આપણા પ્રદર્શનમા આ વખતે મુકવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી જોના આપણન કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે એમ છે

નવમી તથા દશમી પરિપદ.

નવમું સમ્મેલન સને ૧૯૧૯મા મુમ્બઈમા પડીત મદન મોહન માલવીયાજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયું હતું અને દસમું સમ્મેલન આપણા આ સમ્મેલનના દિવસોએ જ એટલે તા ૨-૩-૪ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ પડનામા પ નિમ્નલિખિત ગુરુકુલના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયું હશે.

વિચાર નિવેદન.

આ પ્રમાણે ઉપર જે મેં આઠ સંમેલનોનો દુક ઇતિહાસ આપ્યા તે સંમેલનના પ્રસિદ્ધ થયેલા રિપોર્ટો ઉપરથી આપ્યો છે પણ આ ઇતિહાસ આપતા અને સમાલોચના કરતા મને માત્ર એક કમભાગ્ય જણાયું છે તે એ છે કે જ્યારે આ સેવા કરવાનો મને લાભ મળ્યો છે ત્યારે મેં પોતે જાતે આ હિન્દી સંમેલનોમાં ભાગ લીધો નથી અને તેમના પ્રદર્શનો જોયા નથી કે જોયી હું અત્યારે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ ની સેવામાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડુ આથી માત્ર અતરમાં આ પરિપક્વ સમય જણાવવાનો એક વિચાર ઉદભવ્યો છે તે અત્રે જણાવવાની રજા લઉં છું તે વિચાર એ છે કે આપણી પરિપક્વ તરફથી હિન્દી, અરબી, બંગાળી આદિ સાહિત્ય પરિષદો તથા કેળવણી પરિષદો કે તેને લગતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં આવતી બીજી પરિષદો ભારતમાં જ્યાં જ્યાં ભરાતી હોય હા ત્યાં તે તે ભાષા કે વિષયમાં રસ લેનારા અને જ્ઞાતા પુરુષ કે પુરુષાને ચૂટી કાઢી પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા જોઈએ, અને તેમની પાસેથી સર્વ હકીકતો એમની દરી તે ઉપર વિચારોની ભેવ—દેવ કરી યોગ્ય દિશામાં આગળ વધવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ તેથી સાથે તે તે પરિષદોના મુખ્ય પત્રો કે મુખપત્રિકાઓ આપણે મંગાવતા રહેવું જોઈએ અગર આપણા પત્ર—પત્રિકાઓ બદલામાં મોકલવા જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે સારા સારા પુસ્તકોની પણ ભેવડેવડ વધારી તેમના નિઃતર નમાગમમાં આપણે રહેવું અને તેમને આપણા સમાગમમાં રાખવા જોઈએ કેટલીક પ્રદર્શનીય વસ્તુઓ આપણે તેમની પાસેથી માગી લઈ આપણા પ્રદર્શનોમાં મૂકવી જોઈએ અને આપણી ઉત્તમ શોધખોળથી મેળવેલી પ્રાચીન અને ઉત્તમ વસ્તુઓ બીજા સાહિત્ય—પ્રદર્શનોમાં મોકલવી જોઈએ આવો મુખેજ કાઈકે રીતે કુદરત યોગ્ય રહી છે એમ જણાય છે તેથી અત્યારે તે દિશાએ પ્રયાણ કરતા થઈ જવું સુગમ છે હિન્દી પરિષદના પ્રમુખ એક ગુજરાતી તરીકે મેં ગાંધીજી થઈ આવ્યા છે અને શ્રીયુત ટાગોર પોતે બંગાળી હોઈ અત્રે પધારી આપણી પવિત્ર ગૌરવ વધાવવાની સાથે આપણને કેટલોક લાભ આપી રહ્યા છે અને આપણાથી તેઓ કેટલીક રીતે જાત થયા છે અને થશે

આપણા સાહિત્યને ઉપયોગી થઈ પડતા લેખો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનોના કાર્યોને જે કાંઈ દુક ઇતિહાસ અને સમાલોચના થઈ તેની નોંધ તાત્કાલીક આપણા સાહિત્યને ભરતીય થઈ પડે તેવા કેટલાક લેખો ભાષાતર કરવા જેવા જે મને જણાયા છે તે અત્રે આપવા હું યોગ્ય ધારૂ છું. તે લેખો નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) ‘નાટ્યશાસ્ત્રાચાર્ય ભરતમુનિ’ લેખક રા. ગણપતિ જનકીરામ દુબે (૨) ‘અન્દરદાસ’ લેખક બા.મુ. શ્યામસુન્દરદાસ આ બન્ને લેખ દ્વિતીય સંમેલનની લેખાવલીમાં જે ‘અન્દરદાસ’ના લેખમાં બા.મુ. શ્યામસુન્દરદાસે તેના ૬૯ અધ્યાયોની દુક દુક હકીકત જણાવી છે, તે ગુજરાતી સમાજે જાણવી ધટે છે

‘સમાલોચના સે સાહિત્ય કે લાભ’ નામનો પંડિત ગિરધર શર્માનો લેખ જે ત્રીજા સંમેલનની લેખાવલીમાં છે તે ભાષાતરરૂપે આપણને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે આજ લેખાવલીમાં આજ વિષય ઉપર બીજા જે નાના લેખો પણ જે

ચોથા સંમેલનની લેખાવલીમાં 'હિન્દી મે નાટક'વાળા લેખના (૧) નાટક કયા હૈં, (૨) નાટક કી ઉત્પત્તિ ઔર ઉસકા સક્ષિત ઇતિહાસ, (૩) નાટકો સે લાભ અને (૪) નાટક કી રચના ઔર ઉસ કે સાધન, એ ચાર મુદ્દા કોઇ પણ ભાષામાં ઉતારી શકાય તેવા સર્વસામાન્ય છે તેના લેખક શ્રીયુત્તમ ગોવિંદ શાસ્ત્રી દુગવેકર છે

પાંચમા સંમેલનની લેખાવલીમાં આવેલા (૧) 'હિન્દી મે કવિતા કિસ હમ કી હો?' વાળા આયુ મૈથિલિશરણ ગુપ્તાના લેખમાં સમાવેલા મુદ્દાઓ સર્વસામાન્ય છે, અને (૨) 'રાષ્ટ્રનિર્માણ મે સાહિત્ય કા સ્થાન'વાળો પંડિત મહાવીરપ્રસાદ શુક્લનો આખો લેખ ઉતારી શકાય તેવો છે

આઠમા સંમેલનની લેખાવલીમાં આવેલા (૧) 'બાલકોપયોગી સાહિત્ય', (૨) 'હિન્દી સાહિત્યસેવિયો કી ત્રૂટિયા' (૩) 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ'ના લેખો સર્વસામાન્ય ગણી શકાય તેવા છે

ઇતિહાસરસિકો માટેના ઉત્તમ લેખો.

ઇતિહાસરસિક લોકો માટે નીચેના લેખો ખાસ વાચવા વિચારવા જેવા છે

(૧) મુસલમાની રાજ્ય મે હિન્દી-લેખક મુંશી કેવીપ્રસાદજી પહેલી પરિપક્વની લેખ-માળામાં આ લેખમાંથી અમુકબર બાદશાહના વખતમાં વપરાતા સીકા વગેરેના નામો ખાસ જણાવ્યા થયા છે

(૨) 'રાજપૂતાનામે હિન્દી પુસ્તકો કી ખોજ' આ લેખ પણ મુંશી કેવીપ્રસાદજીનો લખેલો છે. શોધખોળ માટે ઠીક સામગ્રી છે અને તે ઉત્તેજના આપે તેમ છે તેમાં જોધપુરના મહારાજાઓએ લખેલા વેદાન્ત, ભક્તિ વગેરેના ધણા ગ્રંથો છે. મહારાજા જસવંતસિંહજીએ 'મનોહર વંશોદય' નું નાટક હિન્દી ભાષામાં ગદ્ય તથા પદ્યમાં ગ્રંથ છે. મહારાજા ખાનસિંહ, મહારાજા અજીતસિંહજીના ભક્તિમાર્ગના ગ્રંથો છે. જયપુરના મહારાજા પ્રતાપસિંહના રચેલા ગ્રંથો પણ છે. મહારાજા કિશનગઢનો 'દેહદશા' નામનો ગ્રંથ છે. મહારાજાઓ સિવાય રાણીજીઓ, કુવરીઓ વગેરેના લખેલા ગ્રંથો પણ છે. આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે એક વખતે મધ્યકાળમાં મેવાડના મળમહારાજાઓ વિદ્યારસિક અને કાવ્યોના શોખીન હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમનામાં ભક્તિ, ગાન અને નીતિનો વાસો હતો. તેના વગર 'મીરાનાદ' જેવું સ્ત્રીસ્ત્વ તે પ્રદેશમાંથી, રાજવાડાના ઘરમાંથી પેદા ન થાય. આ લેખમાં ખતાવેલા પુસ્તકોમાં મીનાબાઈના પણ ગ્રંથો છે. (૧) વગર સવતનુ 'ગીત ગોવિંદ કી ટીકા' અને (૨) 'નરસીંહ રા. માહરા' એટલે 'નરસિંહ મહેતાનું મામેરું' આ ગ્રંથોમાં એક જૂની સાધુ નામે કેશવમુનિએ સવત ૧૬૫૭ માં લખેલી 'સદેવજી સાવલ-લખા' નામે 'સદેવત સાવલગી'ની વાર્તા છે અને ૧૭૮૯ સુધીનો હિન્દુસ્તાનના બાદશાહોનો ઇતિહાસ જણાવતો 'હકીકત ગુલશન' નામનો ગ્રંથ પણ છે

(૩) પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આયુ રથામસુન્દરદાસનો 'અર્ધ બરદાસનો લેખ

(૪) ગ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાના તથા મુંશી કેવીપ્રસાદજીના આઠમા સંમેલન-વાળા 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ ઔર ઉસકા કલ' નામના બન્ને લેખ

કેટલાક ઉત્તમ લેખો.

આ શિવાય સાહિત્ય સમ્મેલનમાં કેટલાક ઉત્તમ લેખો પણ છે પ્રથમ સમ્મેલનની લેખાવલીમાંનો મહામહોપાધ્યાય પંડિત સુધાકર દ્વિવેદીના 'હિન્દી સાહિત્ય'નો તથા મિશ્રબાલુઓનો લેખેલો 'હિન્દી સાહિત્ય ઇ ઇતિહાસ'નો,—આ બંને લેખ ઉત્તમ છે હિન્દીમાં ક્યાં પ્રધાન પુસ્તકો છે તે માટેનો લેખ 'હિન્દી મે પ્રધાન પુસ્તકે તથા બાપા ઔર ઉનકા દેશ પર પ્રભાવ' નામનો પાશ્વમાં સમ્મેલનની લેખાવલીમાં છે આ લેખ પણ મિશ્રબાલુઓનો છે આ મિશ્રબાલુઓએ હિંદી સાહિત્યની ઉત્તમ શોધખોળ કરીને સાચી મેવા કરી છે તેમણે લગભગ ૩૨૦૦ હસ્તાક્ષરિત ગ્રંથોની શોધખોળ કરેલી છે તેમણે રચેલો 'મિશ્રબાલુ વિનોદ' નામનો ગ્રંથ હિંદી સાહિત્યના ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન છે તે જણાવવા માટે ખરીફવા ગોળ્ય છે તે ગ્રંથને દરેક સાહિત્ય બહારના સ્થાન મળવું ધટે છે

હિન્દી જન સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે તે એક ઉત્તમ લેખ છે પણ તે લેખમાં શ્રીયુત્ નાથુરામજી પ્રેમીએ કેટલાક ગ્રંથો જેવા કે ગૌતમરાસો, દેવરાજ-વહરાજ ચંડિપદ, પુરુષ-કુમર ચંડિપદ અને જમ્મૂસ્વામી રાસો વિગેરે હિંદી કાવ્યવાના પ્રયત્નો કર્યા છે અને તેથી સ્વ ચિંતનલાલ ડાલાભાઈ દલાલને અન્યાય થાય છે કે નહિ તે તપાસી ગોળ્ય જવાબ આપવો ધટે તો આપવો જ જોઈએ છે; અને તે ગ્રંથો ગુજરાતી ગણી શકાય કે કેમ તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ છે આ લેખ સાતમાં સમ્મેલનની લેખાવલીમાં છે. આજ લેખાવલીમાં 'હિંદી ભાષા મે ઉપન્યાસ' અને હિંદી ભાષા મે 'નાટકમ્ અને વર્તમાન નાટક કમ્પનિયા' ના લેખો હિન્દી સાહિત્ય વિશે દારૂક જણવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓ માટે ઠીક છે

આ શિવાય પાશ્વમાં સમ્મેલનની લેખાવલીમાંનો પં. ગ. માપ્રસાદ અમિહોત્રીના 'હિન્દી કવિતા કિસ દગ કી હો' વાળો લેખ કાવ્યવિષયક ઉચ્ચ શિક્ષા હિન્દીમાં પ્રાપ્ત થવી એ શક્ય છે એમ સાબિત કરી ને માટ ક્યુ સાહિત્ય હિંદીમાં છે તેની નોંધ આપે છે કાવ્યપ્રદેશમાં વિચરનારાઓ માટે આ લેખ મનનીય છે

ઉપસંહાર.

હવે આ લાંબો લેખ સમાપ્ત કરતા કેટલાક મુખ્ય તારવી કાઢી શકાય તેવા છે તે એ છે કે.—

- (૧) આ સમ્મેલન દર વર્ષ નિયમિત બરાબર રહે છે.
- (૨) સમ્મેલનની સ્થાયી કમિટીનો કારભાર જીવત છે
- (૩) સમ્મેલનને મદદરૂપ થઈ પડતી અનેક સભાઓ અનેક નગરોમાં કાર્ય કરી રહેલી હોય છે
- (૪) 'સમ્મેલન પત્રિકા' દર માસે પ્રગટ થાય છે
- (૫) નાગરી પ્રચાર સભાઓ ડેર ડેર બરાબર છે અને નાગરી-પ્રચારિણી-પત્રિકાઓ દર માસે પ્રગટ થાય છે.

- (૬) નારવાર જીજ્ઞા સમ્મેલનો થયા કંઈ છે અને તે દ્વારા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન વિશેષ પ્રૃષ્ઠિ આપવામાં આવે છે
- (૭) હિન્દી ભાષાનો ખીજી ભાષાઓ સાથે કેવો અબધ છે તેની ઘણી શોધખોળ હિંદીની ઉત્પત્તિ માટેના પ્રયાસો થાય છે
- (૮) પ્રાચીનતાને હિંદીઓ જાળવી રાખવા મથી જાય છે
- (૯) દર વખતે પૈસાકડ ઉધરાવવામાં આવે છે, અને પૈસાકડ ઉધરાવનારી સંસ્થાઓ નગરો અને શહેરોમાં પણ મળે છે
- (૧૦) કૅળવણી પરિષદ તેમનામાં બરાતી લાગતી નથી
- (૧૧) પરીક્ષાના ધોરણ ઉત્તમ છે અને તેમાં તેમણે આશચર્યજનવીસી એટલે કે જ્ઞાનની-વહીલાતની તથા મુનીમી એટલે નામાના અભ્યાસની પરીક્ષાઓ કરી છે સ્ત્રી-પુરુષો બન્ને માટે સામાન્ય પરીક્ષા છે
- (૧૨) પ્રાચ્ય પરિષદોમાં રચાન પામે તેવા લેખો તેઓની લેખાવલીમાંથી બહુ આવતા નથી, છતાં તે પ્રદર્શન ઉત્તમ બનાવવાની કોશિશો કરી રહ્યા છે તેમાં દિનપરદિન સફળતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે
- (૧૩) ગુજરાતીનો પ્રચાર એક કચેડ સાત લાખ મનુષ્યોમાં અને હિન્દીનો પ્રચાર બમ સાડા તેર કરોડ મનુષ્યોમાં છે આ પ્રમાણ જોતાં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યની દિશામાં વિશેષ વધી ગયા હોય એમ નથી લાગતું
- (૧૪) છતાં તેમણે એક વિશ્વકોષ બનાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે
- (૧૫) તેમણે લેખકો તથા અધિકારીની જ્યોતિષો ઉજવી છે
- (૧૬) તેમની પાસે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરનારા પડિતો છે અને તેઓ હિ ઉત્તમ પ્રકારે સતત સેવા કરી રહ્યા છે
- (૧૭) પણ, તેમણે ગુજરાતી કવિઓએ તથા અધિકારીએ કરેલી હિન્દીની ' પ્રવીણસાગર ' ની પ્રતિષ્ઠા સ્વીકારી નથી કવિ હલપતરામના ' અવધુષા ' ની નોંધ પણ લેવાઈ લાગતી નથી તેજ પ્રમાણે રણછોડજી દિવાનના ' હિન્દી અથોની નોંધ લેવાઈ લાગતી નથી સ્વામીનારાયણ સપ્રસાદની પણ મેવાની નોંધ લેવાઈ નથી
- (૧૮) હિન્દીઓમાં પદ્ય-પ્રચાર અતિશય છે તેનું કારણ પુરાતનકાળથી કાવ્યનો તેમને સા વિશેષ મનાતો આવ્યો છે
- (૧૯) હિન્દી સમ્મેલનોના રિપોર્ટો જલ્દીથી બહાર પડે છે
- (૨૦) પ્રદર્શન વિભાગમાં તેઓ ખીજી ભાષાના અંગે પણ નખે છે વિગેરે અનેક મુદ્દા તાલીમ દ્વારા તેવા છે દુકામાં તેઓ કાર્યપરાયણ છે

હવે આ લાખી સમાલોચના પુરી કરતા પહેલા એક શકાન્તક બાબત રહી ગઈ તે જણાવવાનું બાકી રહે છે હિન્દી સમ્મેલનમાં રજુ થયેલા દૈન્યુવ ધર્મોની હિંદી રૂપર શુ અસર થઈ છે તે લેખો જોતા એક અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે દૈતાદૈત

સ્થાપક આચાર્ય શ્રી મધ્વાચાર્ય ગુજરાતી હતા, અને તેમનો જન્મ ગુજર દેશમાં સ ૧૧૯૯ ના કાર્તિક સુદ ૧૦ ત્રીએ થયો હતો આ એક સદા પડતી હકીકત લાગે છે તેના નિર્ણય થાય તો ગુજરાતીએને અભિમાન લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે

આટલું જણાવી આ લાખી સમાલોચના હ બધ કરે છું તેથી ગુજરાતી સાહિત્યની તથા ગુજરાતી ભાષાઓની ઇતિહાસિક અંશે પણ સેવા થઈ ગઈ હોય તો હું મને પોતાને તે માટે ભાગ્યશાળી માનતો અને આ સમાલોચના રી સવાનો હું અધિકારી નથી તેથી, તથા બહુજ કાર્યભાર મારે હોવાથી ઉતાવળમાં આ લેખ ઘડી કાઢ્યો છે તેથી, અનેક ભૂલો, દોષો, ત્રુટિઓ મળી આવશે એમ ભય રહે છે, તે માટે ઠમ્મા માગુ છું

‘ સેવક એપ્રિલ ’

લી એવક,

અમદાવાદ. તા ૩૦-૩-૨૦

ડાહ્યાલાલ મનોરહાસ પટેલ.

પરિશિષ્ટ (ક)

હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની નિયમાવલી.

ઉદ્દેશ

હિન્દી સાહિત્યના સર્વ અંગોની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા

દેવનાગરી લિપિ એ રાષ્ટ્ર લિપિ અને હિન્દી ભાષા એ રાષ્ટ્ર ભાષા બને તેવા પ્રયત્ન કરવા

ઉપરોક્ત હેતુ પાર પાડવા માટે હિન્દીને ગુગમ, મનોરમ અને લાભદાયક બનાવવા સમય ઉપર હિન્દીની શૈલીનું સંશોધન કરવું તથા તેની ત્રુટિઓ અને અભાવોને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા.

સરકાર, દેશી શાળાઓ, પાઠશાળાઓ, કાલેજ, વિશ્વવિદ્યાલયો કચેરીઓ વગેરે સ્થળે દેવનાગરી લિપિ અને હિન્દી ભાષાના પ્રચારનો ઉદ્યોગ કરતા રહેવું

હિન્દીના ગ્રન્થકારો, લેખકો, પત્રસંપાદકો, પ્રચારકો અને સહાયકોને વખતાવખત ઉત્સાહિત કરવા ઇનામ, બનિસ, પ્રશંસાપાત્ર, ચાદ તથા પદવી વગેરેથી સન્માનવા

* ‘ શ્રી મધ્વાચાર્ય ’ નામના ઇંગ્રેજી પુસ્તકમાં તેમનો જન્મ મલખારના ઉદિપિ નગરની નજીક બેલો (Bello) મા થયેલો જણાવવામાં આવ્યો છે ને પુસ્તકમાં સાલ ૧૧૯૯ ગતાવી છે પણ તે વિષે હજી એકમત નથી કારણ, કટલાક સને ૧૨૩૮ મા તેમનો જન્મ થયાનું જણાવે છે તિથિ માટે કોઈ મતભેદ નથી. કાર્તિક સુદ ૧૦ ન આપણા ગુજરાતી મહિના પંચાંગે આસો સુદ ૧૦ એપ્રિલ દ્વારા (વિજયાદશમી) છે

ન્યા યાજ્ય લાગે ત્યા પાઠશાળાઓ, સભાઓ, પુસ્તકાલય વગેરે સ્થાપિત કરવા અને કનવવાને પ્રયત્ન કરવો તથા તેવી ચાલુ મસ્જાઓને નહાવવા કરવી

હિન્દી સાહિત્યના વિદ્વાનો તૈયાર કરવા હિન્દીના ઉચ્ચ પરીક્ષાઓ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો

હિન્દી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ઉપયાગી પુસ્તકો તૈયાર કરવા વિગેરે

સમ્મેલનથી સંબંધ રાખનાર કમિટીઓ અને સભાઓના ધોરણમાંની

મુખ્ય બાબતો.

કમિટી તથા સભાઓના નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગ પાડી રાકાય છે

૧ સમ્મેલનની સ્થાયી પ્રબંધકારિણી કમિટી

૨ હિન્દી પસાફડ કમિટી

૩ હિન્દી અને નાગરી પ્રચારના ઉચ્ચ રાખનારી સભાઓ

સ્થાયી કમિટીનું મુખ્ય કાર્યજ્ઞાન પ્રયાગમા છે અને સમ્મેલનની આર્થિક સહાયતા માટે જે ફંડ જમા કરવામા આવે છે તેનું નામ 'હિન્દી પસાફડ' ગણાય છે

આ પસાફડ દરેક સમ્મેલનમા ઉધરાવવમા આવે છે. તેના નામ પ્રમાણે પંસો પણ ભરી શકાય છે અને તેની અનેક ગ્રંથો સાખાઓ પણ હોય છે

સમ્મેલનના એક સ્થાયી બહાર હોય છે તે બહારની મુડીના બ્યય સમ્મલનની આગ્રા વિના ચર્ચ નથી શકેનો. કેમ તેના વ્યાજના નાણા જ ખરચવાનો અધિકાર સ્થાયી કમિટીને હોય છે

સાહિત્ય સમ્મલનની એકનું જે ગ્રંથ અને જ રખત નહીં થમા હોય તે સ્થળ તથા રખતમા ફેરફાર કરવાનો અધિકાર સ્થાયી કમિટીને આપવામા આવેલો હોય છે આ અધિકાર આપણે છઠી પરિષદ લાહોરને બદલે પ્રયાગમા કરવેલા દિવસોએ બરાબ હતી તે ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ

જ ગ્રંથો સમ્મલન બનાય તે સ્થળની સ્વાગત કમિટીન પ્રતિનિધિઓની શીમાથી જે ધન પ્રાપ્ત થાય તેનો અર્ધો હિસ્સો સમ્મેલનની સ્થાયી કમિટીને આપવો જોઈએ છે

પ્રત્યેક સ્થળની સમ્મેલનની એક પાદ બ્યય કરતા જ કોઈ આવક જ્યે તે આવકમાંની અર્ધી રકમ આવતી પરિષદની એક બરાવવની હોય તે પહેલા સ્થાયી કમિટીને આપવી, અને માકીની અડધી રકમ તે સ્થળમાના સમ્મેલન સાથે સંબંધ રાખનારા કોઈ ખાતાને આપવી એવા નિયમો હોય છે આવુ કોઈ ખાતુ ન હોય તો બધી રકમ સ્થાયી કમિટીને મોપી દેવી જોઈએ છે

સમ્મેલનની નર્મ સમ્પત્તિ સ્થાયી કમિટી નાખામા ગહે છે

પરિશિષ્ટ (ખ)

પરીક્ષા વિશેના નિયમો.

(૧) દરેક વય ત્રણ પરીક્ષાઓ લેવાય છે, પ્રથમા, મધ્યમા અને ઉત્તમા.

(૨) આ પરીક્ષામાં સર્વ દેશ, જાતિ અને અવસ્થાવાળા બેસી શકે છે સ્ત્રીઓ પણ આ પરીક્ષામાં બેસી શકે છે પ્રથમામાં પાસ થયેલ જ મધ્યમામાં બેસી શકે છે પણ, અપવાદ ૩૫ કોઈને એકદમ મધ્યમામાં બેસવાની અનુમતિ મળી શકે છે. મધ્યમામાં જે પાસ થયો હોય તેજ ઉત્તમામાં બેસી શકે અને તેણે પરીક્ષામાં બેસવાની શી ભરવાની મુદતની બે માસ પહેલાં જે વિષયમાં પરીક્ષા આપવી હોય તે વિષયના કુલ ક્રાઉન ૧૬ થેજ ૨૦૦ પાનાનો નિબંધ મોકલવો જોઈએ છે તે પરથી તેને પરીક્ષામાં બેસવાની પરવાનગી મળે છે મધ્યમાવાળાને વિશારદની અને ઉત્તમામાં પાસ થનારને જે વિષય તેણે પાસ લીધો હોય તે વિષયના રત્નની ઉપાધિ મળે છે *

પરીક્ષામાં બેસવાની શી પ્રથમાની રૂ ૨, મધ્યમાની રૂ ૫, અને ઉત્તમાની રૂ ૧૦ લેવાય છે સ્ત્રીઓની પાસેથી શી લેવામાં આવતી નથી

આરાયજનવીસી એટલે વકીલ-મુખત્યારની પરીક્ષા અને મુનીમી એટલે નામાની પરીક્ષાઓ પણ હિન્દી સમ્મેલનની સ્થાયી સમિતિ તરફથી લેવાય છે તેમાં બેસવાની શી રૂ ૨-૦-૦ છે

મુગાર્ક દલાકાના મુખર્ક, વડોદરા અને ખીજા પ્રાંતોના નાના મોટા શહેરોમાં કુલે ૫૩ સ્થળે હાલ પરીક્ષા લેવાય છે

પ્રથમા માટેના વિષયોમાં,

સાહિત્ય, ભારતનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન અને સ્વાસ્થ્યરક્ષા, એટલા છે મધ્યમા પરીક્ષા ૩૭ સ્થળે લેવાય છે વડોદરામાં પણ તે લેવાય છે મુખ્યધનું નામ જણાવું નથી

મધ્યમા પરીક્ષા માટેના વિષયમાં, સાહિત્યના ચાર પત્ર, ઇતિહાસના બે પત્ર, અને ગણિત, દર્શન, વિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક, શરીર વિજ્ઞાન, કૃષિશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અનુવાદ, ઇંગ્લીશ અનુવાદ એટલા છે. આમાં જે વૈદક બે તેણે શરીર વિજ્ઞાન લેવું જ જોઈએ છે

* હિન્દી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, દર્શન, અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્રમાં પાસ થનારને 'સાહિત્યરત્ન' અને ગણિત, વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, પ્રગતત્વ અને વૈદકવાળાને 'વિજ્ઞાનરત્ન' ની ઉપાધિ મળે છે

ઉત્તમા પરીક્ષા રૂઢા પ્રમાણમાજ લેવાય છે અને તે હિન્દી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, જ્યોતિષ, ગણિત, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અગ્રેજી સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ, વૈદક અને કૃષિશાસ્ત્ર એ ૧૨ વિષયોમાથી કોઈ પણ એક વિષયની લેવાય છે

આરાયજનવીસી અને મુનીમીની પરીક્ષામા જાણે હિન્દી લખને મેટ્રિક કે સ્કૂલ લીવીંગની પરીક્ષા પાસ કરી હોય તે અથવા તો પ્રથમા કે મધ્યમામા પાસ થયેલ હોય તે બેસી શકે છે આરાયજનવીસી માટેના વિષયોમા

(૧) સાહિત્ય (૨) કાવ્ય અને અદાલત (કોર્ટ) તથા જમીનદારોનો કારોબાર વિગેરે છે

મુનીમી પરીક્ષામા (૧) સાહિત્ય, (૨) નામ અને ગણિત એટલા વિષયો છે

જેટલે સ્થળે મધ્યમા પરીક્ષા લેવાય છે તેટલા સ્થળે આ પરીક્ષા લેવાય છે

આ સાલમા પરીક્ષા તા ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ થી શરૂ થશે આ પરીક્ષાઓ મેટ્રિક વગેરેની પરીક્ષાઓ માફકની હોય છે તેમા આપણી સાહિત્યની પરીક્ષાની પેઠે એક બે પુસ્તકજ વાચવાના નથી હોતા જાણે આખું વર્ષ અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવાના હોય તેવી પરીક્ષા હોય છે, અને આવી પરીક્ષામા પામ થએલાઓનું હિંદી જગત યુનિવર્સિટીની પદવી ધરાવનારાની માફક સન્માન પણ દરે છે જાણે એક નવીન રાષ્ટ્ર મહા વિદ્યાલય !

સને ૧૯૨૦ ની સાલ માટે કમા પુસ્તકો હિન્દી સંમેલને ખમદ કયા છે ત આજ સંકોચને લીધે આપી શકાય તેમ નથી

ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ.

(લેખક આચાર્ય કાલેલકર.)

કુછ કાલમેં ये जीर्ण पहले चिन्ह भी मिट जायेंगे
फिर खोजनेसे भी न हम सब मार्ग अपना पायेंगे
जातीय जीवन-दीप अबभी स्नेह पावेगा नहीं
तो फिर अवेरेमें हमे कुछ हाथ आवेगा नहीं ॥

મહાગાંધી રાજધાની પૂનામાં જે અને- મગ્યાઓ કાર્મ પણ ધાધલ કર્યા વગર શુપ-
રીતે ઉપયુક્ત કામ કરી ગઈ છે તેમા ભાગ્ય ઇતિહાસમશોધક-મંડળ પ્રમુખ મણુચ
મરથા દસ વર્ષમા જેટલુ કામ પુરી થઈ છે તેટલુ કામ આ દેશમા બીજી મંજાના
પમા ભાગ્યેજ હશે આ મંડળનો ઉદ્દેશ વ્યાપક છે

- ૧) ભારત-વર્ષ વિષેના ઐતિહાસિક માધનો એટલે કે કાગળ પત્રો, દસ્તાવેજ,
ખખગે, કંદીયતો, જૂના શિલાલેખો, હસ્તલેખો, સર્વ પ્રકારના સાહિત્ય ગ્રંથો, કલા
કાશસ્થના કામો, શિક્ષાઓ, તાત્રપત્રો, મૂર્તિઓ, ચિત્રો; અને બીજી
ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ભેગી કરીને મુરક્ષિત રાખવી
- ૨) આવા સાધનો સંધરવા માટે અને પ્રદર્શવવા માટે યોગ્ય ઇમારતો બાંધવી.
- ૩) આવા સાધનો પ્રસિદ્ધ કરવા તેમજ ઐતિહાસિક સંશોધનના કાર્યમા મદદરૂપ
થાય એવા અથો પ્રસિદ્ધ કરવા ભારતવર્ષ વિષેના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લેખો
પ્રસિદ્ધ કરવા.
- ૪) હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ સંબધે સંશોધન અને ચિકિત્સાપૂર્વક તેનુ અધ્યયન વધે
અને તેને ઉત્તેજન મળે એટલા માટે મંડળને આવશ્યક તથા યોગ્ય વાગે એવા
બીજા ઉપાયો ચેાજવા

આવા અથવા આવી પણ વ્યાપક ઉદ્દેશથી સ્થાપેલ સંસ્થાઓ અંગ્રેજીનુ રાજ્ય સ્થ-
ા પછી આ દેશમા એાછી નિર્માણ થઈ નથી પણ પ્રમુખ, મત્રી અને ખગનમનીની
મણુક દરવા કરતા વધારે કામ જેણે કર્યું હોય એવી થોડી છે, ષ્ટલીક સંસ્થાઓ થોડા
સ કામ કરીને કુભકર્ણી નિદ્રા લે છે.

આ સંસ્થાનુ તેમ જન્યુ નથી દશ વર્ષમા ઇતિહાસ ચર્ચા કરવા માટે આ મંડળ
દેને લગભગ બસો સભાઓ મળી હતી અને તેમા ઇતિહાસ સંશોધકોએ લખેલા એક
૧૨ ઉપરાંત લેખો ચર્ચાયા હતા

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે એવા વીસ ત્રણે જોડે પાંચ છ હજાર જેટલાં પૃષ્ઠો આ સર્યાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જાતજાતના અમૂલ્ય શિક્ષાઓ ભેગા કરેલા છે પેસ્વાના સમયની સુદર સુદર છબીઓ તમજ સુદર સુદર ચિત્રોથી સુશોભિત ગીતાણ. જેવા ત્રણે આ સર્યાના તાબામાં છે આ સર્યાએ ઇતિહાસ વિષે જેટલું કાર્ય કર્યું છે તેટલુંજ સાહિત્ય વિષે પણ કર્યું છે

અનેક અગ્રાત કવિઓના ગ્રંથસાગર આ લોકોએ શોધી કાઢ્યો છે પૂર્વકાલીન સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને ઉપયોગી થાય એવી ખીનાઓ ભેગી કરી છે મરાઠી સાહિત્યનો એક વિસ્તૃત ઇતિહાસ ‘મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત’ નામથી હમણાજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક રા. રાજવાડેએ પ્રસિદ્ધ કરેલા “મરાઠવાખ્યા ઇતિહાસાચી સાચર્જી” નામના ગ્રંથના મોટા મોટા વીસ પુસ્તકોની ખડચળ સૂચિ મહા પ્રયાસે તૈયાર કરી છે મડળના એક સભાસદ રા. રા. આદેશકર એમણે ધણા વર્ષના પરિશ્રમથી એક ‘કલ્તકવિ કાવ્ય સૂચિ’ નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે જેની અદર મહારાષ્ટ્રના નહાના મોટા બધા સંત અને કવિઓ વિષે ઉપલબ્ધ થાય તેટલી માહિતી ઉપરાંત મરાઠી ભાષામાં લખેલા બધા પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત કાવ્યોની સૂચિ છે આ મડળે નીચલા વિષયો ઉપર જુના ગદ્ય ગ્રંથો શોધી કાઢીને જુની મરાઠીમાં “જુની મરાઠીમાં ગદ્ય ગ્રંથ નથી” એ આક્ષેપનું મૂક નિરાકરણ કયું છે

વૈદક, વેદાંત, જૂઓળ, ધર્મશાસ્ત્ર, યાત્રા પ્રવાસ, નામુ, રાજકીય કાગળો, ગણિત, જ્યોતિષ, ફલ જ્યોતિષ, ખાનગી કાગળો, આત્મજીવન, તાત્રપટ, સામુદ્રિક, અગ્નિ ચિકિત્સા, શિક્ષાલેખ વગેરે રાષ્ટ્રીય જીવનનું એક પણ અંગ આ મડળે છોડ્યું નથી, ગ્રામપંચ એટલે કે ન્યાતજાતના ઝગડાઓ અને તેમાં ધર્માચાર્યોએ આપેલો ચુકાદો, ન્યાય સભાના ફેસલા, સેનાપતિઓ, રાજકારણી પુરખો, તથા સંત કવિઓના કુટુંબનો ઇતિહાસ, રાજ્યવ્યવસ્થા, સામાજિક વહેતો, પ્રખ્યાત પુરખોની કુટુંબીઓ, લોકગીતો, ગ્તો અને છંદો, જુનું વ્યાકરણ, રાજકારણી લોકોની અને વહેપારીઓની કૂટ નીતિ, મરાઠાઓની સેના, નૌકા સંન્ય (આરમાર) જ તરમ તર, ગુરુ વસાવણિ, અટકો, ડેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ, મરાઠી દેશમાં ચાલતી જુની જુદી બોલી અને તેનું વ્યાકરણ ઇત્યાદિ વિષયોમાંથી એક પણ એમની નજર બહાર નથી ગયો દિશાઓ બાધવા માટે કેટલો ખર્ચ થયો, કેટલા કારીગરને રોકવા પડ્યા વિગેરે વિગત પણ આ લોકો મેળવી શક્યા છે આમ શોધ કરતા કરતા આ સંશોધકો ઉત્તરમાં ઇદાર, જ્વાલીયત અને પાણિપત સુધી ગયા છે અને દક્ષિણમાં તળાવોર સુધી જઈને ત્યાંથી મહાવની ઐતિહાસિક માહિતી તેમણે મેળવી છે ઇતિહાસ મુખપત્રે મહારાષ્ટ્રનો જ મેળવ્યો છે એ સ્વાભાવિક છે પણ બહારના વિષયો છોડ્યા છે એમ નથી વક્ષભિના સેદ્રક વચનો ઇતિહાસ, ગૂજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, પાણિનીના કાળ, ભારતીય યુદ્ધનો અને મહાભારતનો કાળ, બાળવતાદિ પુરાણોની સમીક્ષા વિગેરે વિષયો પણ હાથમાં લીધા છે બેગુ થતુ ખડુ સાહિત્ય સંધરવા માટે પચાસ હજારની એક સુદર ઇમારત બનાવ છે આ ઇમારતનો નરલો બાગ તૈયાર થયો ને તેની અદર પૂનામાં રહેતા સંશોધકો

લગભગ રાજ સામે મળે છે અને નિયમિત રીતે કામ કરે છે. મહાના સભાસદોની સંખ્યા ૬૦૦ ઉપરાંત છે, મરદાર ચંદ્રચૂડ એમણે પોતાનું અત્યંત મહત્વનું કાર્ય અને પુસ્તક મગ્ન મહાને આપી દીધો છે જેની અદર દરજ્જા ઐતિહાસિક દ્રશ્યવસ્તુ અને પાશ્વ હજાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્ત-લિખિત ગ્રંથો છે.

એક ન્હાનકડી સંખ્યા આટલું કામ કેમ કરી શકી એ નવાસવા જેવું છે જાડ કંઈ એક દિવસમાં જીવું નથી સ્થાપીને તેને નામ આપ્યાથી તેમાં પ્રાણ નથી આવતો એની પાછળ તપશ્ચર્યા જોઈએ છે જેમ શિવાજીએ ગાંધ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર પહેલા અનેક સાધુ સંતોએ પ્રવાળ-કીટકની માફક સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું કામ કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે આ સરથા સ્થપાઈ તે પહેલા ધણી વર્ષ સુધી અનેક સંશોધકો-વ્યક્તિયો સંશોધનનું કાર્ય કરતા હતા જો બાહારકર, ન્યાયમૂર્તિ તેલંગ, ગવળહાદુર કીર્તિને, લોકહિતવાદી, શકર પાડુરગ પદ્મિત-દાકાગ બાહિ દાજી, મહામતિ રાનડે, રા બા સાને, વાડ, વગેરે લોકોએ ઇતિહાસ સંશોધનનો પાયો નાખ્યો હતો પણ પેશવાના ઇતિહાસનું અગ્રેષ્ઠ સંશોધન કરનાર વાસુદેવ શાસ્ત્રી ખરે, માસિક 'ઇતિહાસ સમ્રાટ' અલાવાનર અને ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખનાર ગવળહાદુર પારસનીસ, કલકત્તામાં રહીને સંશોધનનું કાર્ય કરનાર બાઈ સાહેબ ગુપ્તે, પૂણીઆમાં રહી મહત્વનું સંશોધન કરનાર રા આદેશ અને રામદાસી માપ્રદાયના અલાવાન ઇતિહાસકાર રાજેશી લેવ, એમનું કામ લાખા વખત સુધી ચાલેલું હોવાથી અત્યંત મહત્વનું છે, આ યાદીમાં રા ત્રિશનાથ કાશીનાથ રાજવાડેનું નામ નહિ જોવાથી યશુને આશ્ચર્ય લાગશે પણ રાજવાડેની ઇતિહાસસેવા એટલી બધી ઉત્કૃષ્ટ અને અનન્ય છે કે એમનું નામનિર્દેશ સ્વતંત્ર રીતે જ કરવું જોઈએ છે એમની અલૌકિક શુદ્ધિ અને અદ્ભુત ઉત્સાહ એમણે ઇતિહાસને અર્પણ કર્યો છે ઇતિહાસની સેવા માટે એ પરંપરા પણ નથી અસ્તવ્ય એમ કહીએ તો ચાલે કે ઇતિહાસ સંશોધન સાથે જ એઓ પરણેલા છે.

એમનાજ પ્રયાસથી અને સરદાર મહેન્દ્રજીના પુરુષાર્થથી આ 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ' સ્થપાયું છે હાલ આ સંસ્થામાં રાજવાડે, આદેશકર, માને, ખરે, મહેન્દ્રજી, દેવ, પારસનીસ ઉપરાંત પોતદાર, મુકેયે, આપટે, શિકેદરલાલ આનાર પટવર્ધન મનુમદાગ, આચાર્ય સિવરામ મહાદેવ પગલપે વગેરે યશુ ન સંશોધકો કામ કરે છે.

ગણના ગત ઇતિહાસ વિષેનો આદર એ બાવી ઉત્કર્ષનું સૂચન છે પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસથી ભવિષ્યને માટે દિશા નથી કરવામાં મદદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વજોનું યથાર્થ જૈરવ જાણવાથી સમાજની આન્વિયશક્તિ અથવા સત્ત્વ વધે છે માટે ઇતિહાસ સંશોધનનો પ્રયત્ન જેમ મહારાષ્ટ્રમાં, બંગાળમાં તથા ઇતિરત્ર ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ગૂજરાત તથા ભારતના બીજા અધા પ્રાંતોમાં ચાલે તો હિન્દુસ્થાનનાં સાચા ઇતિહાસ આપણને મળી આવશે એટલું જ નહિ પણ હિન્દી-સંસ્કૃતિનું રહસ્ય આપણે જાણી શકશું અને તેથી દેશમાં એકતા અને ચેતન્ય વધશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ.*

ક ઉદ્દેશ—

- ૧ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવા આ પરિષદ યોજવામાં આવે છે તે ફળીભૂત કરવા અમુક અમુક વખતે વિદ્યાન અને વિદ્યારસિક ગુજરાતીઓ અન્ય જનો એકઠા થઈ ગુજરાતી વાકમયની ઉન્નતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ
- ૨ આ ઉદ્દેશની વિશેષ સિદ્ધિ અર્થે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મહા ઓ એક સરથા નિમવામાં આવે છે જેઓ લવાજમ બદલ એક સામટા રૂપિયા અથવા વધારે રકમ આપશે અથવા જેઓ દર વર્ષે ૩ ૩) આપશે તેઓ આ યના આજીવન્ત અથવા સામાન્ય સભાસદ ગણાશે પરિષદ બંડોળ કમિટીમાં ૩ ૧૦૦) અથવા વધારે રકમ આપી તહાલયાત સભાસદ થયેલા છે તેઓ કાર્પ વધારે લવાજમ આપ્યા વગર આ મહા યના સભાસદ ગણાશે

ગ સામાન્ય મંત્રીઓ—

- ૧ પરિષદની દરેક બેઠક વખતે પરિષદ ત્રણ સામાન્ય મંત્રીઓ નિમશે
- ૨ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ પોતાના કાર્ય વ્યવહારનું દરેક પરિષદના બહેવ અગર ખીજી રીતે પ્રગટ કરશે
- ૩ પરિષદ ભરવાનો અવસર આવે ત્યારે સામાન્ય મંત્રીઓ બેઠકના સ્થળના રૂઝરુથો સાથે મળીને જોઈતી તૈયારી તથા વ્યવસ્થા કરવામાં સલાહ અને મદદ આપી
- ૪ સામાન્ય મંત્રીઓ જાણીતા વિદ્વાનોને પરિષદ માટે લેખ લખી મોકલવા વિનંતી મોકલશે, અને એ રીતે સાગ લેખો મેળવવા અનતી તજવીજ કરશે પ્રમાણે મળેલા નિર્દેશોની જાતી પ્રતો કઢાવવા લેખકની ઇચ્છા હોય તો પરિષદ તેની ૫૦ નકલ પરિષદનો હેવાલ પાતા વખતે કઢાવી આપશે

ગ કારોબારી સભા—

- ૧ આ સ્થળના પરિષદ ભરવાનું નમી કરવામાં આવશે ત્યાં વખત થયે પરિષદના સ મંત્રીઓ જાતે જઈ અથવા કાગળ લખી આનિક વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકો આગામી બેઠકને માટે કારોબારી સભા, સત્કાર મહા, આનિક મંત્રીઓ, નિમવામાં બાજુ થશે સામાન્ય મંત્રીઓ ને પાંડલી પરિષદના પ્રમુખો આ કારે મનાના સભાસદ ગણાશે
- ૨ આ કારોબારી સભા પોતાના પ્રમુખ, અગ્રણી, મંત્રીઓ વગેરે નિમશે, અને પદના અધારણને અનુમતી પોતાના કાર્ય વહેવારની યોજના કરી તેનો નિર્વાહ કરશે
- ૩ પરિષદમાં વાચવાયાગ્ય લેખો મેળવવા અને અગત્યની ચર્ચા કરાવવા વિ માર્ગદર્શક ચાલી પરિષદના ઉદ્દેશ અનુસરીને પ્રકટ કરશે અને લેખો બેઠકની ત પૂર્વે પુરતા સમય પહેલાં એકઠા કરશે

* છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે મળ્યર બેસ નુધાગેલુ અધારણ

- ૪ પરિપદની બેઠકે કથી તારીખો પગ કરવી તે આ કારોબારી સભા નક્કી કરશે
- ૫ પરિપદની બેઠકની તારીખ આગમ્ય કારોબારી સભા સત્કાર મંડળ નિમશે.
- ૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના હિંદની સિદ્ધિ અથે કાઈ પણ પ્રકારનું પ્રદર્શન બરવુ કારોબારી સભાને શક્ય લાગે તો તે માટે આ બધાગણને અનુસરી તેની વ્યવસ્થા, રચના, અર્થ, હિસાબ, હેવાલ, છપામણ, નિબંધ છપામણ વગેરે માટે કારોબારી સભા તે ગોઠવણુ કરશે
- ૭ પરિપદના અર્થ માટે કારોબારી સભાએ એકલા નાણામર્યા તે પરિપદનો અર્થ જતા જે રકમ ફાળવ રહે તેના ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિપદ મંડળ' આ કારોબારી સભા જમે કરાવશે
- ૮ પરિપદમા વચાવા આવેલા લેખોની યાચાઓખના નિષાનવા કારોબારી સભા વિદ્વાનોની એક નિરીક્ષક મંડળી નિમશે કયા નિબંધો સ્વીકારવા અને નેમાના કયા વાચવા અને કયા છપાવવા તેના નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે
- ૯ પરિપદ અને તેને અંગે ચોખચલી સસ્થાઓના કાર્યક્રમનો હેવાલ કારોબારી સભા પ્રકટ કરશે, અને નિરીક્ષક મંડળીએ પરિપદને નામે ગ્રાપવા યાચ્ય દુગવેલા નિબંધોનો સમહ પણ કારોબારી સભા પ્રકટ કરશે
- ૧૦ પરગામથી આવતા પરિપદના સભાસદો માટે તેમની પાસેથી અમુક રકમ લઈ તેમને માટે રહેવા જમવાની ગોઠવણુ કારોબારી સભા કરશે

જ સત્કાર મંડળ—

- ૧ પરિપદની બેઠકની વ્યવસ્થા કરવા નિમાયલી કારોબારી સભા જે સ્થળમા પરિપદ મળવાની હોય તેના વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓનું સત્કારમંડળ બેઠકની તારીખ પહેલા નિમશે.
- ૨ સત્કારમંડળના સભાસદોની દમર એકવીસથી ઓછી હોવી ન જોઈએ
- ૩ (અ) સ્થાનિક સત્કારમંડળના એક ઓધિસિઓ સિવાયના સભાસદો પાસેથી શી શી લેવી તે કારોબારી સભા નક્કી કરશે
- (આ) સાહિત્યક્ષત્રમા લેખનથી સાક્ષરતા પ્રાપ્ત કરી હોય. પણ જેમના પાસે શી લવી કારોબારી સભાને યોગ્ય ન લાગે એવા વિદ્વાનોને સત્કારમંડળના સમાનિત સભાસદો નિમવામા આવશે. તેમની સખ્યા દસથી વધારે નહિ ગણવામા આવે
- ૪ સત્કારમંડળ પોતાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો નિમશે કારોબારી સભાના મત્રીઓ સત્કારમંડળના મત્રીઓ થશે
- ૫ (અ) પરિપદના પ્રમુખની નિમણૂક સત્કારમંડળ ચુટણી (election) થી કરશે
- (આ) પરિપદના એક - વધારા ઉપપ્રમુખની નિમણૂક પણ એવીજ રીતે સત્કારમંડળ કરશે
- (ઈ) પરિપદના કાર્યવહેવાર વિભાગથી કરવાનું યાચ્ય લાગે તો જે જે નિયમોન લખે

વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય તે ત વિષયાના વિદ્વાનાની વિભાગના અધ્યક્ષ-
પદે સત્કારમંડળ નિમણુક કરશે

જ નિરીક્ષક મંડળી—

- ૧ લેખોની નિરીક્ષા કરી તેના વાચન માટે કમ તથા કાળ નિરીક્ષક મંડળી નક્કી કરશે

ઝ સભાસદો—

- ૧ પરિપક્વ બેઠક વખતે જેઓ ૨ ૩) આપતો તેઓ પરિપક્વના સભાસદ ગણાશે
- ૨ નભાસદોના હસ્તમ્ભ એકવીસ વર્ષથી ઓછી હોવી ન જાય
- ૩ મભાનના નિયમ જ નાતને અનુસરીને ચચામાં ભાગ લઈ શકશે.

જ વિષય કમિટી—(Subjects Committee)

- ૧ પરિપક્વ નીચે પ્રમાણે વિષય કમિટીના સભાસદ નિમજે
 - (અ) સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ
 - (આ) પરિપક્વના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ
 - (ઈ) આગલી પરિપક્વે અનુક્રમ અનુક્રમ કામ કરવા નિમલી કમિટીના સભાસદ
 - (ઈ) ગ્થાનિક નહિ હોય એવા મભાનદોમાંથી એમની કુલ મખ્યાના વીસાશ સભાનદ
 - (ક) સત્કારમંડળની કુલ મખ્યામાંથી વીસાશ મભાસદો
 - (ક) મામાન્ય મત્રીઓ, આગલી બેઠકના પ્રમુખ, આગલા સત્કારમંડળના પ્રમુખો અને કારોબારી સભાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મત્રીઓ
 - (ક) પરિપક્વના પ્રમુખને જગ્યા લાગે તો પાચથી વધારે નહિ એવા પ્રતિદિન વિદ્વાના
 - (ક) વિભાગવાર કામ વવાનુ નક્કી થયુ હોય તો વિભાગના અધ્યક્ષ
- (ટીપ) વિષય કમિટીના કુલ સભાસદોમાં યુજરાત સાહિત્ય પરિપક્વ મંડળના સભાસદોની મખ્યા ઓછામાં ઓછી અરધી હોવી જોઈએ અને વિષય કમિટીના મભાનદોમાં એ મંડળના સભાસદોની મખ્યા અન્ધાથી ઓછી હોય તો ખૂટતી મખ્યાના પ્રતિનિધિઓ એ મંડળના હાજર મભાનદ મળે અને નિમજે
- ૨ પાંચપક્વના બેઠકના પ્રમુખ તે વિષય કમિટીના પ્રમુખ ગહેશે
- ૩ આ કમિટીની બેઠક ખાનગી રહેશે
- ૪ કમ આ કમિટીએ નિર્ણય કરવા કરાવા પરિપક્વના રજુ કરનામાં આવશે સામાન્ય મત્રીઓના અને બીજા કરાવે આ કમિટી નક્કી કરી પરિપક્વમાં રજુ કરાવશે
- ૫ પરિપક્વના વહવારના કાર્યક્રમ નિયમ જ ૧ને અનુસરીને આ કમિટી નક્કી કરશે.
- ૬ પરિપક્વ આગળ કમા વિષયાની ચર્ચા કરવી તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે, પરિપક્વમ નચાતા લેખ વિગેની ચચા કન્યા કન્યા કે કેમ, અને કણે કન્યા તે પરિપક્વના પ્રમુખ (અથવા વિભાગમાં ચેખ વચાને હોય તો વિભાગના અધ્યક્ષ) નક્કી કરશે

૧૮ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ—

- ૧ પરિષદના ઉદ્દેશના નિર્વાહ માટે તેમજ, સામાન્ય મત્રીઓને અને કમિટીઓને સોંપેલા કાર્યો કરવા માટે આ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ' નિમવામાં આવે છે.
- ૨ સાહિત્યના અભ્યાસ માટે નિર્ણય કરેલા પુસ્તકોમાંથી વખતોવખત પરીક્ષાઓ લેવી.
- ૩ ગુજરાતીમાં લખાયેલા પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોને સંગ્રહ કરી પુસ્તકાલય કરવું, અને ઇતિહાસ અને દલાઓની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન રાખવું, મંડળ માટે મકાન કરવા.
- ૪ ગુજરાતીમાં જ્ઞાન પ્રસાર માટે લાઇબ્રેરીઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના કરવી.
- ૫ જ્ઞાન અને વિદ્યાની શોધોમાં અને સહાયશ્રુત થાય એવા ગ્રંથો છપાવવા, સામાન્ય સાહિત્યના ઉપયોગી ગ્રંથો છપાવવા, ત્રિમાસિક કે અન્ય પ્રસિદ્ધિઓ દરવી, એ સિવાય સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અર્થ જે ઉપાયો યોગ્ય લાગે તે અને વહેવારિક જણાય તે અમલમાં મૂકવા તંબવીજ કરવી.
- ૬ સાહિત્યના પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરવામાં બીજા મંડળો સાથે અને ત્યાં એ પ્રયાસમાં સહકાર કરવો.
- ૭ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળની પ્રથમ કારોબારી સભાની નિમણૂક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કરશે, તેમાંથી ત્રીજા ભાગના સભાસદો પરિષદ મંડળ કમિટીમાં નાણાં ભરનારાઓ તરફના નિમણૂક અને બીજા કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નિમણૂક આ પ્રમાણે નિમણૂકી કારોબારી સભા પોતામાંથી સેક્રેટરીઓ અને તિબેરર નિમણૂક લેશે તે પછીના વર્ષોમાં પ્રતિવર્ષ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ' પોતાની કારોબારી સભા ચૂંટી કાઢશે અને તે દર વર્ષે પોતાના કામકાજના રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરશે અને તેમાં પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓએ ઓડીટ કરેલો અગર કરાવેલો ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ પૂરેપૂરી વિગત સાથે છાપશે.

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળના કુદેશો કાર્યપદ્ધતિ વગેરેમાં ફેરફાર કે સુધારા સૂચવવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સર્વોપગિ ગ્રંથો

૮ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પુસ્તકાલય.

- ૧ આ પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ પોતાની કારોબારી સભા દ્વારા કરશે.

૯ કાર્યક્રમ—

- ૧ સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને પરિષદના પ્રમુખના બાપણ થયા પછી વિષય કમિટી નિમણૂક.
- ૨ પરિષદના પ્રમુખના બાપણ પછી નિરીક્ષક મંડળના ઠરાવ પ્રમાણે લેખોનું વાચન વિષય કમિટીના મત્તા અગાઉ પણ શરૂ થઈ શકશે.
- ૩ ૧ આ નિયમો પ્રમાણે મળનારી પરિષદમાં અગર સભામાં પ્રમુખની પ્રેરહાજરી દરમિયાન જ્યાં ઉપપ્રમુખ હશે ત્યાં તે પ્રમુખસ્થાને બેસશે, અને ઉપપ્રમુખ નહિ હોય અથવા ગેરહાજર હશે ત્યારે સભા પોતામાંથી એકને પ્રમુખ નિમણૂક.
- ૨ દરેક સભામાં બહુમતે નિર્ણય થશે અને સરખા મત હશે ત્યાં પ્રમુખનો એક મત વધુ ગણાશે.
- ૩ વર્ષની ગણતરી જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર લગી ગણાશે.
- ૪ દરેક ઉપાલની શરૂઆતમાં પરિષદનું બધારણ છપાશે.

બાળસાહિત્ય સળ કમિટીનો અહેવાલ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કરોબારી મહાજ તરફથી નીમાયેલી આ કમિટી તા. ૧૩-૯-૧૯ ને રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મકાનમાં મળી હતી તે પ્રમુખે નીચેના ગૃહસ્થો હાજર હતા

મિ. કે.અશરૂ અરદેશર બાલા, (અધ્યક્ષ.) રા. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. રા. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.
રા. રા. રામભોહનરાય જશવતરાય દેસાઈ. રા. રા. માણેકલાલ કાળીદાસ ભટ્ટ.
રા. રા. ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ. રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ.

કમિટી સમક્ષ રા. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈએ પોતાના લિખિત વિચાર લખાણથી દર્શાવ્યા હતા તેમનો લેખ આ સાથે જનુ કરવામાં આવ્યો છે આ લેખમાં ગુજરાતી બાપામાં બાળકો માટે પુસ્તકો નથી, તે ફરિયાદ કરી, બાળ સાહિત્યની જરૂરનો ઉલ્લેખ કરી, કેટલીક વ્યવહાર સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે મોટેસરી પદ્ધતિ ઉપર નિશાળો તથા બાળ પુસ્તકાલયો સાહિત્ય પરિષદ તરફથી અથવા તો ગુજરાત કેળવણી મહાજ સાથે મળીને સ્થાપવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આ પછી આઠથી દશ વર્ષના અને અગીયારથી તેર વર્ષના બાળકો માટે, ધોરણવાર સમજી શકાય તેવી ઢબ ઉપર ઇંગ્લેશ આદિ સીરીઝ જેવા બાળ પુસ્તકો લખાવવાની જરૂર છે તે સાથે આ લેખમાં, બાળકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું બાળ માસિક ચાલુ કરવાની પણ સૂચના કરવામાં આવી છે જૂદા જૂદા વિભાગો કરી, જૂદા જૂદા વિદ્વાનો પાસે બાળકને ઉપયોગમાં આવે તેવા લેખ લખાવવાનો અને પૈસા પણ આપવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. લેખના અંતમાં માસિક તથા બાળસાહિત્યના પુસ્તકો માટે ખર્ચનો અંદાજ આપ્યો છે

પ્રસ્તુત લેખ ઉપર કમિટીમાં સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આવી હતી મિ. બાલાએ પુસ્તકોની બાપા સળ હોવાની તથા પુસ્તકો આદિ સીરીઝની માફક ધોરણવાર સંદર્ભમાં લખાવવાની જરૂર દર્શાવી હતી રા. ગદુલાલે જણાવ્યું હતું કે હાલ લખાતા બાળ પુસ્તકોની બાપા અધરી હાય છે તથા આ વિષય ઉપર વારંવાર ટીકા થતી રહેવાની જરૂર છે રા. રામભોહનરાયે એવો વિચાર દર્શાવ્યો હતો કે બાળકો માટે માસિક હાલ ગુજરાતમાં છે તેમ સુંદરી સુબોધ જેવા પત્રોમાં પણ બાળોપયોગી લેખો વખતોવખત આવે છે માટે હાલ તરત જૂદા માસિકની તાકીદ નથી જો કે ઉપયોગી તો દરેક વસ્તુ છે પણ બાળ પુસ્તકો માટે આપણા સાધનોના પહેલો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેમણે એમ જાહેર કર્યું હતું કે તેમની પાસે બાળ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવા માટે એક નાનું ફંડ પણ છે, તેમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તક પણ આવેલું છે જો પરિષદ તરફથી સંતોષકારક યોજના થશે તથા તે સળધે કામ કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી તો તેઓ આ ફંડ તથા પુસ્તક તેને સોંપી દેશે રા. ડાહ્યાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતી બાપામાં બાળકો માટે એકાદ માસિક નીકળે છે પણ આર્થિક મીના ‘માઈ મેગેઝીન’ જેવું એક ઉચ્ચ પ્રતિનુ માસિક નીકળવાની જરૂર છે બાળકો માટે વર્તમાનપત્ર પણ નીકળવું જોઈએ બાળકો માટેનું દરેક પ્રકારનું

સાહિત્ય સરળ ભાષામાં અને બને ત્યાં સુધી સંક્ષેપમાં (લાઠુ ટા'યલું નહિ તેવું) લખાવું જમ્યો રા. હીરાલાલે જણાવ્યું હતું કે માસિકની ધણી જરૂર છે રા. કેશવપ્રસાદે જણાવેલા દ્રષ્ટિબિંદુથી વિચારતા એક સારા બાળ-માસિકની તાલુ છે માસિકથી દર માસે બાળકની જીજ્ઞાસા તીવ્ર થાય છે અધિપતિ અને ગ્રાહક વચ્ચે મધ્ય જોડાય છે વળી માસિકમાં યોજનાનુસાર આવેલા નિમન્ધ, વાતા કે કાવ્યભાષી પુસ્તક સાહિત્ય પણ હલુ ચર્ચ શકે

ત્યાર બાદ બીજું પણ કેટલુંક વિવેચન થયું હતું એક દરે રા. કેશવપ્રસાદના કૈષ્ણ સાથે સર્વ મળતા થયા હતા અને છેવટે નીચેની સૂચનાઓ સાહિત્ય પરિષદ તરફ મોકલવાનો દરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો હતો

સૂચનાઓ,

- ૧ બાળસાહિત્ય વિભાગ પ્રદર્શનમાં રજુ કરવો અને તેને કાયમનું સ્થાન આપી શકાય એવી તજવીજ કરવી
 - ૨ બાળકો માટે એક બાળ ગ્રંથમાળા દાદવી અને નાણાની વધુ સવડ થયે બાળ માસિક દાદવા તજવીજ કરવી
 - ૩ આ બાબત વ્યવહાર પગલા લેવા એક પેટા કમિટી નીમવી
- (સહી) કેષ્ણશંકર અરદેસર બાલા ડાહ્યાલાલ લક્ષ્મણલાલ પટેલ
 હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ
 રામભોજનરાય જશવંતરાય દેસાઈ માણેકલાલ કાળીદાસ ભટ્ટ
 હરિપ્રસાદ પ્રજારાય દેસાઈ પ્રીતમરાય પ્રજારાય દેસાઈ
 મટુલાલ ગોપીલાલ મુવ કમિટીના સભાસભા

બાળસાહિત્ય.

(બાળકો માટેના સાહિત્ય સંબંધી ગ્રંથો અને સૂચનાઓ)

(રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.)

છટ્ટી રજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કારોબારી મરજે બાળસાહિત્ય મળેથી વિચાર કરવા એક કમિટી નામી છે તે યોગ્ય થયું છે હવે લાખા ગાળા પછી સાહિત્ય પરિષદ મળે છે, તેથી તે સમયે કાષ્ઠ વ્યવહાર અને રચના કાર્ય કે વા માટે વિચાર અવસ્થા કરવો જોઈએ, અને આવા કાર્યોમાં બાળસાહિત્યની ખીલવણી કરવાનું કાર્ય કાષ્ઠ જોઈએ અગત્યનું નથી આ સંબંધી જે મહત્ત્વ નિમાઈ છે તેની સમક્ષ હું આ અગત્યના વિષય સંબંધી યોગ્ય વિચાર દર્શાવું છું અને આશા રાખું છું કે તે બાબત યોગ્ય ગ્રંથો દર્શાવી પછી કાષ્ઠ વ્યવહાર કિપાયો યોજવામાં આવશે

આપણું બાળસાહિત્ય અત્યારે બહુજ નિર્ધન અવસ્થામાં છે આખાથે પુસ્તક બેઠોળી તરફ નજર નાખતાં બાળકોને માટે ઉપયોગમાં આવે તેવા પુરા પેણેસો પુસ્તકો પણ દેખાતા નથી અને તેમાં પણ ખાસ બાળ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને કે બાળકો સમજી શકે તેવાજ વિચારો લક્ષમાં રાખીને લખાયેલાં પુસ્તકો તો ખૂબ ઓછા છે આ રીતે આપણી ભાષામાં ગરીબ બિચારા બાળકોને બહુજ અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે આ અન્યાય ટાળવા તરફ આપણા વિદ્વાન સમાજે ઉતાવળે લક્ષ આપવાની જરૂર છે કદાચ કલ્પનાના ઉચ્ચ ઉચ્ચ ઉડ્ડયનમાંથી, કે ફરીથી એકવાર સંસ્કૃત ભાષાને હિંદની સામાન્ય માતૃ ભાષા બનાવવા માટે તત્સમ શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવાના સ્વપ્નમાંથી, “એક હતો ચક્રો” એ બાબત ઉપર આવવું ધણા સાક્ષર રત્નોને ગમશે નહિ, પરંતુ આ બાબત, ખીજી ગમે તે બાબત કરતા ઓછી મહત્વની તો નથી જ, તે સહેજ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે બાળકને વાર્તાનો તેમજ નવું નવું જાણવાનો શોખ ધણોજ હોય છે નવું વાચતા શીખેલા બાળકો જે હાથમાં આવે તે લઈને વાચતા ધણાંજે જોયા હશે પરંતુ તેમની સર્વ જગ્યાસા તૃપ્ત કરવા માટે, તેમનો વાચનનો શોખ પુરો કરવા માટે આપણી ભાષામાં સાધન જ નથી એ કાંઈ ઓછા શોકની બાબત નથી વળી કુમળી વયથીજ જો આકર્ષક પુસ્તકોદાર બાળકોના મનમાં વાચનનો શોખ આપણે ઉત્પન્ન કરીએ, અથવા તો તેમનામાં જે શોખ હોય છે તેને ઉત્તેજન આપીએ તો તે શોખ તેમનામાં જીવનભર કાયમ રહેવા સમર્થ છે પણ બાળવયથીજ યોગ્ય વાચનને અભાવે જો તેમનામાં વાચન પ્રત્યે અરુચિ કે તિરસ્કાર થઈ જાય તો તે મોટી વયે પણ ટકી રહે અને તેથી તેને બહુજ હાનિ થવા સમર્થ છે બાળકના વિકાસ કાળમાંજ જો તેની બુદ્ધિના વિકાસ અર્થે જાત જાતની વાનીઓ પીગસવામાં આવે તો ભવિષ્યના જમાનામાં સર્વદેશીય વિકસિતપણું અસ્તિત્વમાં આવ્યા વિના રહેજ નહિ, અને પરિણામે સમાજને અનન્ય લાભ થાય નાનપણમાંજ કલ્પનાને ઉત્તેજક કાલ્પનિક કથાઓ, પરીઓની વાર્તાઓ, કે સ્વર્ગ પાતાળના વૃત્તાંતો સાંભળ્યા હોય તો ભવિષ્યમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિકસેલી કલ્પનાઓ તે દોડાવી શકે, નાનપણમાંજ ઝાંડ, પક્ષી, પશુ, પતંગીયા તરફ પ્રેમ બધાયો હોય તો મોટપણે જીવજતુ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર તરફ તે દોરાર્ધ શકે, નાનપણમાં જોડકણાના રાગડા ખેંચ્યા હોય અને કવિતાઓ ગાવાનો શોખ બધાયો હોય તો મોટપણે સંગીત તરફ તેની વૃત્તિઓ વળી શકે આવા તો અનેક લાભ નજીવા, નાના, અત્યાર સુધી અવગણાયેલા બાળોપયોગી પુસ્તકોથી થવાનો સંભવ છે તે તરફ ખેદરહીતી રાખીને આપણે સમાજને અભાર સુધી બહુજ નુકશાન કર્યું છે, અને આ ઉપયોગી વિષય તરફથી લક્ષ દોરાયા છતાં જો તે માટે આપણે પ્રવૃત્તિ આરંભીએ નહિ તો માથા ના થઈ શકે તેવા પાપના આપણે ગુન્હેગાર ગણાઈએ

આ વિષયની ઉપયોગિતાનો તેમજ આ કાર્ય આરંભ કરવાની આવશ્યકતાનો આટલો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તે સખધી ચોડી વ્યવહાર સચનાઓ કરવાનું હું યોગ્ય ધારૂ છું બાળસાહિત્યના બેદવાર તો છેક ત્રણ વર્ષથી શરૂ થઈને તે બાર તે વરસના બાળકો છે ત્રણ વર્ષના બાળકો માટે ચિત્ર સાહિત્ય કે મકડા દ્વિપૂર્વક અને તેમની યોગ્ય ખંદવણી થાય તેના વિચાર કરીને રચાયેલા હોવા જોઈએ વડોદરા અને વડોદરા કિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓ છે અને હા આ સખધી બધી ગોઠવણ થતી જાય છે અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં આવી

જાળા નથી તે બહુજ શોચનીય છે, અને દુઃક સમયમા તેવી જાળાનો આરબ થશે એમ હું આશા રાખુ છું

આ ઉપરાંત સામાન્ય જાળકોને જાળ સાહિત્યનો લાભ આપવા માટે પુસ્તકાલયોમા જાળ વિભાગ, ચાલો જુદા જાળ પુસ્તકાલય સ્થાપવાની બહુજ જરૂર છે વડોદરામાં મધ્ય પુસ્તકાલયમા જાળકો માટે ખાસ જુદો વિભાગ છે અને તે ઉપર દેખરેખ રાખનાર એક નિષ્ણાત બાઈ નિમવામાં આવી છે આ વિભાગમા નાની નાની ખુશ્ખીઓ અને ટેબલો છે. કબાટો પશુ નાના, અને જાળકોથી પહોંચાય તેવા છે તેમાં જાળકોને ઉપયોગી પુસ્તકો, ચિત્રપોથીઓ, તથા બુદ્ધિનો વિકાસ થાય તેવી રમતના સાધનો પશુ છે ત્યાં જાળકો કાર્પિશુ લવાજમ આપ્યા શીવાય બંધ શકે છે જે વસ્તુ જોઈએ તે લઈ શકે છે અને કોઈ રમત રમતા ના આવડતી હોય અને રમવાની પશુ ઇચ્છા હોય તો ત્યાંના બાઈ તેમને તે શીખવે પશુ છે વળી આ સરથાને ખાતે એક નાનો સીનેમા છે તે પશુ જાળકોને ખતાવ વામા આવે છે, અને વખતોવખત જ્ઞાન કે ગમ્મતદાયી વાર્તા કહેવાની પશુ ચોજના કરવામા આવે છે. ત્યાંના રમકડામાના ધણુ તો વૈજ્ઞાનિક હોય છે, અને તે રમવાથી અનાયાસે જાળકને ઘણુ જ્ઞાન મળી જાય છે આવા જાળવિભાગ ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે હોવા જોઈએ સાહિત્ય પરિપક્વતા સુધારીએ પોતે અથવા તો કેલવણી મહળના કાર્પવાહ-કેની સાથે મળીને આ પ્રશ્ન ઉઠેલી ના શકે? કોઈ પશુ પરિપક્વ જે મામમા મળે, તે મામમા એકાદ પશુ સ્થાયી સરથાની સ્થાપના રૂઠી કે કરાવી ના શકે તો મતલબ અને કર્તવ્ય વચ્ચે સંબંધ થઈ શકશે નહિ આવો સંબંધ કરવા હવે યતન થવા જ જોઈએ.

આ પછી આઠ વર્ષ અને તેથી ઉપરનાં જાળકો સંબંધી હું કાંઈક સૂચનાઓ દરીશ આઠ વર્ષનો જાળક સાધારણ રીતે ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમા બજાવાની ચોખ્ખતા ધરાવતો હોઈ શકે. હાલ તરત જાળ સાહિત્ય સંબંધી વ્યવહાર કાર્યનો આરબ, આ જાળકોની જરૂરીયાત ધ્યાનમા રાખીને કરવો જોઈએ, તથા બાર તેર વર્ષની ઉંમર સુધીનાં જાળકો માટે સાહિત્ય પૂરૂ પાડવાનાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ આ માટે સામાન્ય રીતે બે વિભાગ પાડીને કામ કરીએ તો ચાલી શકે, દસ વર્ષની અદરના અને તેથી ઉપરના જાળકો માટે બે જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે તો લાભ થાય એમ માફ માનવુ છે દસની અદરના જાળકો માટેના પુસ્તકોમા બાપા તેમજ વિચાર બહુજ સાદા જોઈએ લાખી નવલકથાઓ વાચવા જેટલી ધીરજ તેમનામા હોય નહિ સાદી વાર્તાઓમા પશુ તેમને માટે ચિત્રો જોઈએ પશુ દસ વર્ષની ઉપ નાં જાળકો માટે લાખી વાર્તાઓ, નિશાળ જીવનની વાર્તાઓ, વૈજ્ઞાનિક વાર્તા, ઐતિહાસિક વાર્તા વગેરે લખાવી શકાય દુકી કે સારી વાર્તાઓમાં ચિત્રો ના હોય તો પશુ તેમને ચાલી શકે, નીતિનો બોધ આપતી કે જરા ઉચ્ચ વિચારવાળી વાર્તા પશુ તેઓ પચાવી શકે તેમ હોય છે આ બધી હકીકત ધ્યાનમા રાખીને અત્યારે કામની શરૂઆત બે વિભાગે કરવી જોઈએ. એકમા દસ વર્ષની અદરના જાળકો માટે સાહિત્ય તૈયાર કરાવવુ અને બીજામા દસ વર્ષની ઉપરના માટે પુસ્તકો લખાવવા.

દસ વર્ષની અદરના જાળકો માટે ખાસ કરીને તો દુકી વાર્તા લખાવવી જોઈએ. આ વાર્તામા કલ્પનાને ઉરજક પરિણામની વાર્તાઓ (Fairy Tales) તરફ ખાસ ધ્યાન આપવુ જોઈએ, આ વાર્તાઓમા બહુ વર્ણન તરફ કે નીતિના સીધા પાઠો બજાવવા તરફ

જરાયે લક્ષ આપવું જોઈએ નહિ બાળકોનાં પરોક્ષો, અથવા વાઘ સિંહ કે ઉંદર ખિલાઈ કુતરા વગેરે પ્રાણીઓની વાર્તાઓમાં પણ બાળકો બહુ રસ લેશે આ ઉપગત રમતો, બાર્દ બધો, બહેનપણીયો, દીંગલા દીંગલીની અને એવીજ બીજી વાતો તેમને બહુજ ગમે તો કાઢ નવાઈ જેવું નથી વળી જોકેકણ જેવી કવિતાઓના રાગડા પણ આ બાળકો આનંદથી કાઢે

દશ વર્ષની અંદરના બાળકો માટેના પુસ્તકોમાં ભાષાની બહુ જ સાવચેતી રાખવાનું જરૂર છે ખોટી જોડણી કે ખોટી વાક્ય રચનાનો ખ્યાલ જો આ ઉમરમાં તેમના મનમાં ચોટશે તો તે જૂસી શકવો મુશ્કેલ છે માટે તે સખધી સાવધાન રહેવું તે સાથે તદ્દન ધરગતુ, સરળ અને આડઅર રહિત ભાષા વાપરવી જોઈએ આ બધું કહેવું સહેલું છે પણ કરવું ધણુંજ અઘરું છે છતાંયે જો બાળકોને વાચતા કરવાજ હોય તો સરળ ભાષામાં સરળ વિચારોજ તેઓ મહત્ત્વ ઠરી શકશે નહિ તો એ પુસ્તક લેશે, જોશે, ખુશ થશે અને પછી તે દૂર ચૂકી દેશે આ માટે વાચનમાળાની ભાષા સામાન્ય રીતે ધ્યાનમાં રાખીને કામ લેવાય તો ચાલી શકે ત્રીજી ચોપડી જેવી ભાષાથી શરૂ કરાય તો બાળકો તેનો લાભ સારો લઈ શકે જો ધોરણુવાર ઉપયોગી થઈ પડે તેવા પુસ્તકો લખાવી શકાતા તો તે લાભ ધણીજ થાય બીજા ધોરણના છોકરાને માટે, એમ વર્ગવાર પુસ્તકો હોય તે બહુ જ સમવડભર્યું થઈ પડે પ્રાથમિક નિશાળો તરફથી પણ તે સખધી બલામણુ છોકરાં સહેલાઈથી કરી શકાય, અને નિશાળો તરફથી પુસ્તકો ખરીદવામાં પણ આવે

દશ વર્ષની ઉપરના બાળકો માટે વિષયો ધણા વધારે મળી શકે ભાષા અને વિચારે સખધી પણ આમાં વધારે 'કુટલ' શકાય અલખત આમાંયે ભાષા તો એકદરે સરળ જ જોઈએ, તેમ વિચારોમાં પણ તેમની ઉમર ધ્યાનમાં લઈને જ આગળ વધવું જોઈએ પરંતુ આમાં લાખી વાર્તાઓ, નિશાળ જીવનની વાર્તાઓ, ઇતિહાસના જાણીતા પુરોના સમય ચરિત્રો વિગેરે આલેખી શકાય નીતિના સખધમાં પણ આ ઉમરમાં બોધ આપવામાં વાંધો નથી વળી સદ્ગુણો ખીલવવા માટે તેમજ દુર્ગુણોની હાર્તિ અતાવવા માટે લાખી 'કુટલ' વાર્તાઓ લખી શકાય આ ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાંથી પણ ઉત્તમ પુસ્તકો લઈને સરળ ભાષામાં તેની વાર્તા કહી શકાય પ્રેમાનંદ કે ગામળ બંદના કાવ્યોમાંથી સરળ ગદ્યમાં અથવા આખ્યાનોના સાર તેમને આખી શકાય કવિ ચરિત્રો પણ કુદાણમાં, તેમજ લખાણુ તુલના કે ટીકા કર્યા વિના બાળકો માટે આલેખી શકાય સસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ યોગ્ય અને સુદર વાર્તાઓ સરળ ભાષામાં તેમને માટે લખી શકાય આ ઉપરાંત વિજ્ઞાન માંથી પણ અમુક સિદ્ધાંતો લઈ તેનું વાર્તારૂપે વર્ણન કરી શકાય, આમાં દલીલોમાં ઉત્તરવાન કાંઈ જરૂર નથી, પણ ઘણી ઘણી શોધોના પરિણામથી બાળકોને વાકેફ કરી શકાય વળી અવલોકન શક્તિ ખીલે તેવા હેતુથી પક્ષીઓના, પતંગીયાના, કે ફળ ફુલ તથા જાડન રસમય વર્ણન પણ કરી શકાય આ ઉમરમાં સરળ ભાષામાં લખાયલા વાર્તા-કાવ્યો ધણુ રસથી વચાવા સખવ છે તે પણ લખાવી શકાય તો તેનો લાભ જરૂર લેવાય

આગળ લખ્યું છે તે મુજબ અત્યાગની મચનાઓ બધી આડંથી આઠ સુધીના બાળકો માટેજ કરવાનું વ્યાવહારિક નિષ્ણે મેં યોગ્ય ધાર્યું છે આ સખવના શુ શુ કરી શકાય તેમ છે તેની રેખા દાઢક અત્રે દોરી છે, તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આમાં પણ દાર્શનિક-દાર્શનિક નાન નથી આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે ૨૧ માર્ચ ઉપયોગી છે, અને તે સખધી

હરી શકાય તેવું પણ ધણું છે તો આ સર્વ સાધ્ય થી રીતે થઈ શકે તે સબધી વિચાર પણ આપણે કરવો જોઈએ

મારા ધારવા મુજબ આ કાર્ય વ્યવસ્થિતરીતે અને નિયમિતપણે પૂર્વે ઉત્સાહથી કરવાની ધણીજ જરૂર છે તે માટે પ્રથમ તો બાળકો માટેના એક મારી વ્યવસ્થાવાળા માસિકની જરૂર છે આ માસિકની અદર વાર્તા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કવિતા વગેરે વિભાગો રાખવા અને તે દરેકને માટે પૈસા આપીને લેખ લખાવવા આ સબધીની ગોઠવણ તત્રીએ એવી ગમખી કે આ વિભાગોમાથી પણ ખરા પુસ્તક તરીકે જીવદા છપાવી શકાય આ માસિક સચિત્ર હોવાની ખાસ આવશ્યકતા છે માસિકને લીધે બાળકોમા નવીનતાનો મોહ રહેશે, તેમજ યાજ્ય તત્રી હોય તો તે પોતાના બાળ બાહકો સાથે પત્ર મારફતે બહુ જ ખુલા દિલથી વાતચીત કરીને તેમનું દિલ છતી લઈ તેમને ધારેલે માગે વાળી શકે વળી માસિકમા વિવિધ વાનિયો આવે અને બાળકોની દરેક જાતની વૃત્તિઓ ખીલવી શકાય વાતા સાથે કવિતા હોય અને તે સાથે ઐતિહાસિક કે વૈજ્ઞાનિક લેખ હોય, એટલે એટલા મોહના લીધે બીજી પણ તેઓ વાચે પરંતુ આ માસિકનું પુરું, તેની છપાઈ અને ચિત્રો બહુજ આકર્ષક હોવું જોઈએ તેના અક્ષર મોટા અને ચોખ્ખા છપાયલા હોવા જોઈએ, તથા તે બહુજ નિયમિત હોવું જોઈએ આ માટે સારા ભડોળ સાથે એક પનારદાગ તત્રીની જરૂર છે તત્રી પોતે આ બાબતમા ઉત્સાહ ધરાવતો તથા યોજ્ય માણસ જોઈએ તેના આખા પગાર તો આપી શકવા જેવી સ્થિતિ ભડોળની હોય તેવો સભવ નથી પણ અમુક રકમ આપીને તે બાબતના રસીયા મનુષ્યને શક્યો હોય તો લાભ થવા સભવ છે તત્રીએ, પોતાના લખાણ ઉપરાત, આખા પત્રમા કેવા લેખ જોઈએ, તે કેવી રીતના લખાયલા હોવા જોઈએ અને કોની પાસે લખાવવા જોઈએ, તે સર્વ નક્કી કરવું જોઈએ. લેખકોને પણ પૈસા આપ્યા વિના ધણુ લખાણ મેળવી શકાય નહીં તત્રી અને લેખકોને આપવા માટે તથા તે ઉપરાત છપાઈ ચિત્રો તથા કાગળ વગેરેના થઈને વાર્ષિક અઢી હજાર રૂપિયા થાય એટલે વાર્ષિક આટલી રકમના ખર્ચની જોગવાઈ થવી જોઈએ ધીમે ધીમે તો આ રકમ બાહકોમાથી, જાહેર ખર્ચોમાથી તેમજ તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થનાર પુસ્તકોમાથી મેળવી લેવામા વાધો ના આવે એવી મારી ખાત્રી છે પણ તેમ થતા વર્ષ બે ત્રણ વર્ષ નીકળી જાય અને તે ખોટ ખરી કરવા માટે ભડોળની જરૂર પડે આ બાળ-પત્રનું લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાહિત વધારેમા વધાર દોઢ રૂપિયો રાખવું પણ જો આર્થિક સહાય આપનાર કોઈ હોય તો તે એક રૂપિયો કરી નાખવું

આટલી તે માસિક સબધી વાત કરી પરંતુ તે ઉપરાત પુસ્તકોની પણ જરૂર પડશે જ માસિકમાથી પણ પુસ્તકો થશે પરંતુ તે પહેલાં અને તે સાથે સ્વતંત્ર રીતે પુસ્તકો બાળકોને માટે લખાવવાની જરૂર છે માસિકના પાનાની હદ છે તેમા વિવિધતા જાળવવાની છે અને બીજી રીતે પણ તેના ગુણ સાથે દોષ પણ કાપક છે એટલે પુસ્તકો માટે પણ વિચાર થવો જોઈએ આ માટે પણ પુસ્તક-માળાની યોજના રીક થઈ પડે એમ હું ધારું છું, સામદ્ય ખર્ચ કરવા કેટલાએક માણસો તૈયાર હોય નહિ પણ પોતાને મન ગમતા વિષય ઉપરનું એકાદ પુસ્તક તે લઈ લે આ પુસ્તકમાળામા લવાજમ વાર્ષિક રાખવું, પણ

તે સાથે છુટક પુસ્તક વેચવાની જોડવણી પણ કરવી પુસ્તકમાળામાં દર વર્ષે આપવાના પાનાં નક્કી કરવા પણ તે દરેક મહિને કે વારના ભાગમાં આપવાનું બંધન રાખવું નહિ. આથી લેખકને પાનાનું બંધન રહેશે નહિ. છતાં જો બાળકો, ઉમરના પ્રમાણમાં, જરૂરી શકે એટલું જ લખાણ આપવા તરફ ધ્યાન રાખવું આમાં પણ ત્રીની જરૂર છે અને એક દર પાના, માસિક જેટલાજ કે તેથી ઘાટક જોડા રાખવા ખર્ચ પણ તેટલું જ ધારી શકાય, પુસ્તકો વર્ષમાં જોડકને આશરે નીકળી શકશે. એટલે એકની છુટક કીમત પણ બેથી ચાર આનાની બહુ રહી શકશે. પુસ્તકોના પુઠા ટકાવે હોવા જોઈએ અને બીજી રીતે પણ તે આકર્ષક થવા જોઈએ.

હું ધારું છું કે હાલ તુરંત આટલી ચર્ચા બસ છે. વળી તેરવી ઉપરની ઉમરના બાળકો માટે પણ ખાસ સાહિત્યની જરૂર છે, પણ તે વાત હમણાં આપણે વિચારી શકતા નથી. હાલ તુરંત આટલું જ કાર્ય જો હાથમાં લેવાય તો બસ છે અને ખાતરી છે કે યુગગત-ધનાત્મક યુગરેત ફક્ત પાંચ હજાર જેટલી રકમ આ માટે આપના અચકાજો નહિ આજા છે કે પ્રજાના ઉમતા કુચુમોનો શોખ વિકાસ કરવાના આ સાધનો હવે તો વિના વિલંબે ખીલવવામાં આવશે જ.

બાળ સાહિત્ય.

ખર્ચનો અંદાજ.

બાળકો માટે માસિક		બાળકો માટે પુસ્તકો.	
ડેમી આઈના બત્રીસ પાના (ચાર ફોર્મ)	નકલ ૧૦૦૦)	છ ફોર્મ	
પ્રીન્ટીંગ, ફાઈલિંગ,	૨૫-૦-૦	પ્રીન્ટીંગ	૩૦
કાગળ, પુટું, બંધામણ	૩૫-૦-૦	કાગળ વળામણી	૩૫
ચાર બ્લોક	૨૦-૦-૦	બ્લોક	૨૫
પરીંગ પોસ્ટર	૨૦-૦-૦	પુટું, બંધામણી	૪૦
Office-Payment	૨૫-૦-૦	બંધક	૨૫
			૧૧૫
માસિક ખર્ચ	૧૨૫-૦-૦	પોસ્ટર	૧૦
લાઈબ્રેરી માટે { વાર્ષિક	૩૦૦-૦-૦		૧૨૫
અધિપતિને .			
આવક		આવક	
વવાજમ (એ = પીયા રાખીય તો) = ૧૮૦૦		કીમત ચાર આના	124
મહેર ખર્ચ		૫-૦-૧-૦ કમીશન ૮-૩-૦	

સાંપ્રદાયિક ધર્મો.

હિંદુધર્મના પરિવર્તનોમાં હાલના પ્રચલિત સંપ્રદાય ધર્મો શી રીતે અને કેવા હેતુથી આવિર્ભાવને પામ્યા તે બાબત વિદ્વાનોના અભિપ્રાય બહુ બૃહદ્ પ્રકારના છે કેટલાકનું એમ માનવું છે કે વિદ્યાની અવનતિના પરિણામમાં પ્રાચીન વેદધર્મની પરંપરામાં ઉત્પન્ન થયેલા પૌરાણિક ધર્મના તે સાંપ્રદાયિક ધર્મો બાળકો છે, અને તે પણ કંઈક વિકાસવાળા બાળકો છે, કેટલાકનું એમ માનવું છે કે “ ભક્તિરૂપ ધર્મને તત્ત્વદષ્ટિના સ્થિર કરવાના પ્રયત્નમાંથી સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ છે ” તત્ત્વનિષ્ઠ ગણિતશાસ્ત્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલધર્મસ્વરૂપની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપનિષદ છે, દ્વિતીયાવૃત્તિ વેદ છે, તૃતીયાવૃત્તિ પુરાણ છે, અને ચતુર્થાવૃત્તિ સંપ્રદાયો છે આર્યધર્મની ખરી બ્રહ્મતા આ સમયથી થવા માડી છે; અને એમ કહેવા ઇચ્છતા નથી કે સંપ્રદાયાદિમાં જે કહેલું છે તે કેવલ ખોટું છે, પણ તેમાં જે મતાતર વધારી દીધો છે તે મૂલસ્વરૂપ સમજવા વિના વધાર્યો છે એટલી અનિષ્ટતા છે, માટે એ સંપ્રદાયાદિને અને સંપ્રમાણ માનીશું નહિ. ”

સંપ્રદાય ધર્મોને સંપ્રમાણ માનવા અથવા ન માનવા તે તો ધર્મવિવેકનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ સંપ્રદાય ધર્મો એટલી અવનતિવાળા નથી કે જેને આપણે અપ-સંપ્રદાય ધર્મો મૂલસ્વરૂપ ધર્મ અથવા નિધર્મ કહી શકીએ સનાતન વૈદિક ધર્મના સ્વરૂપની સ્વધર્મની ચતુર્થાવૃત્તિ જે ચાર આવૃત્તિઓ થઈ છે તે આવૃત્તિઓમાં ઉપનિષદને પ્રથમાવૃત્તિ ગણવામાં વેદવિકાસના કાલક્રમમાં આપણે વ્યૂત્ક્રમ કરીએ છીએ છતાં શું અપધર્મ અથવા નિધર્મ છે ? હાલ સર્વે કોઈ ઐતવાકુન્ન્યના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઉપનિષદો ધણેભાગે વેદના અત્યૂત હોવાથી, તથા તેમાં તાત્પર્ય રહ્યું છે એમ મનાવાય વેદાન્ત કહેવાય છે જે રૂપમાં ઉપનિષદો હાલ વિદ્યમાન છે તે રૂપમાં મૂલ-સ્વરૂપધર્મની તે પ્રથમાવૃત્તિ નથી, પરંતુ વેદના કર્મકાંડ પછીના ઉપાસનાકાંડનું જ્ઞાનકાંડરૂપ પરિણામ છે. ઉપનિષદોની બાબા, તેની પ્રતિષ્ઠાનરોધિ, તેના તત્ત્વવિવેક એ સર્વ પ્રાચીન કર્મમાર્ગો અને ઉપાસના માર્ગોની પદ્ધતિઓની સાખ પૂરે છે. તેથી કાલક્રમથી જોતા તો ઉપનિષદો દ્વિતીયાવૃત્તિ ગણાય, અને વેદનો કર્મમાર્ગ પ્રથમાવૃત્તિ મનાવી જોઈએ.

ધર્મનો કાલક્રમથી ઇતિહાસ તપાસવો, અને ધર્મનો તાત્પર્યક્રમથી ઇતિહાસ તપાસવો એ ભિન્ન પદ્ધતિઓ છે ધર્મ એ મોટું સચેતન વટવૃક્ષ છે તેના અગ્ર ધર્મનો કાલક્રમથી ઇતિ- પ્રત્ય ગો-સાખા પ્રશાખાઓ-એકજ કાલમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા હાસ જોવા કરતા તાત્પર્ય અને ભિન્ન ભિન્ન જગતવાળા હોઈ શકે છે પાનખર ઋતુમાં આપણે વૃક્ષમથીજેવાની પદ્ધતિ વટવૃક્ષ પાદકાવિનાનું જણાય, પરંતુ તેના ભીતરમાં જીવનમય હોય અને તે પ્રમાણે એકજ છે, અને ઋતુના ફેરફારોથી તેના અગ્ર પ્રત્ય ગો પોતપોતાના વિકાસ-સમયમાં ચાર આવૃ- ક્રમને અનુસાર ફિલા કરતા અને સમગ્રવૃક્ષને શોભા આપતા જણાય છે. તિને અવકાશ આ નિયમથી ધર્મવૃક્ષને આપણે તપાસીએ તો જે ચાર આવૃત્તિઓ

તત્ત્વનિષ્ઠ મણિલાલભાઈ એ જણાવી છે તે સર્વકાલમા પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ

ઋગ્વેદની સહિતામા ઇન્દ્રાદિ ભિન્ન ભિન્ન દેવોની સ્તુતિઓના સૂક્તો સાથે તત્ત્વદર્શનથી
બરછક નાસદીય જેવા સૂક્તો પખરાયલા અપણે જોઈએ છીએ;
ક્રિયાપ્રધાન વેદકાલમા શુક્લયજુર્વેદની આગીસ અધ્યાય વાળી સહિતામા શુદ્ધ કર્મકાંડના
પણુ વિચાર પ્રધાન અવધિએ ર્ષિવાચસ્વ-ઉપનિષદમા પ્રભુ વડે જગદને આચ્છાદિત
ધર્મનો સદ્ભાવ કરવાના રહસ્યના રસમય મત્રો આપણે સાબળીએ છીએ—એ શુ
સહિતા બતાવી દર્શાવે છે ? ક્રિયાપ્રધાન ધર્મસમયે પણુ વિચારપ્રધાન ધર્મની
આપે છે સાખાઓ હોય છે

બ્રાહ્મણોમા તથા આરણ્યકોમા અને ખાસ ઉપનિષદ શબ્દથી ઓળખાતા શ્રૌતવાદ્-મ
ત્રમા પણુ ગર્ભાધિનાદિ સરકારો, સકામ કર્માનુકાનની વિધિઓ, અને
નિચારપ્રધાન વેદકા- મારણુ મોહન અને અભિચારાદિ કર્મોની પદ્ધતિઓ પણુ જેવામા
લમા પણુ સકામ અને આવે છે. જેમને આ બામત શકા હોય તેમને બ્રૂહદારણ્યકના છેવ-
લ્લકા,ક્રિયાનો સદ્ભાવ- ટનો ભાગ અવલોકી જેવા વિનતિ છે એટલે કે વિચારપ્રધાન
ન બ્રાહ્મણુ અને ઉપનિ- ધર્મના સમયે પણુ કર્મગણમા સખાજનો કેટલોક ભાગ શુચાપેક્ષો
મદ્દ પ્રથો દર્શાવે છે. હોય છે.

તેવીજ રીતે શ્રૌત સમયમા પણુ મૃદ્વજ્જલોત્—“માટી બોલી”—ધત્વાદિ પૌરાણિક ધર્મની
આવૃત્તિ પણુ ચાલતી હોય છે, અને ગુરુમપ્રદાયની આવૃત્તિ તો વે-
વેદકાલમા પૌરાણિક- દના સાખાબેદથી, અને વેદોના વ્રતભેદથી આપણે સારી રીતે સમજી
ધર્મની ધામા પ્રસરેલી શકીએ છીએ વેદધર્મના સોમપાનમા, તેના પશુવધમા, તેના અભિ-
જણાય છે તથા સ પ્ર- ચારાદિ સ્થેનનાગોમા, મહાવ્રતના મૈથુન વિધિમા અને અસ્થીલ
હાય ધર્મો પણુ છે. અમ્રમેધાદિ પ્રકરણોમા હાલના સપ્રદાય ધર્મો કરતા શુ ઓછુ વિચાર-
દષ્ટિથી નિંદ છે કે બીચારા મપ્રદાય ધર્મને આપણે વગોનીએ ? જેઓ
પૌરાણિક ધર્મનો અભ્યાસ કરનારા છે તેમને તો સ્પષ્ટ જણાશે કે મંપ્રદાય ધર્મમા તો ધણી
વિશુદ્ધિ છે મંપ્રદાયો જે અપધર્મ અથવા વિધર્મરૂપ હોય તો પ્રાચીન વેદધર્મ તથા ઉપ-
નિષદો પણુ અને પુરાણધર્મ તે દોષથી મુક્ત નથી.

આરા અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મની કિમત કાલક્રમના ઇતિહાસથી કરવાની નથી, પરંતુ
તેની સામાજિક વિશુદ્ધિવડે કરવાની છે, પછી તે કાલક્રમમા પહેલો ઉદ્ભવ્યો કે પછી ઉદ્-
ભવ્યો તે જાણુ પ્રશ્ન છે ધર્મચિંતકો અને ધર્મસુધારકો તેના શોધક બલ ઉપર વધારે
ભાર મૂકે છે. જે આ પદ્ધતિ આપણે ન સ્વીકારીએ તો મહાત્મા જીસસની ક્રીશ્ચિઆનીટીમા
પરધર્મ છતા આપણને આકર્ષક ગુણો ન જણાય પરંતુ ખ્રીસ્તીધર્મમા કેટલાક પ્રભુ-
પરામણુતાના ઉત્તમ લક્ષણો છે તેથી તે ધર્મના અનુયાયીઓ ધણા દોષોથી બરેલા છતા
આપણે તે ધર્મને સદ્ધર્મ કહીએ છીએ, કદા અપધર્મ કહેતા નથી

ધર્મ એક શરીરી છે. તેનુ એક અગ સાફ અથવા ઉપયોગી અને બીજું ખોટુ અથવા
નિરુપયોગી એમ ગણવુ એ માયાને પાલડી આપી પખને કાવાડી

ધર્મ એક ચરીરી છે મારવા જેવું છે તે તે અગ વિકૃત થાય ત્યારે શોધન કરવું એ અને તેના જીવનમાં ઈષ્ટ છે, પણ એકનો મહિમા ગાવો અને ખીજની અવગણના કરવી દર્શન, ભાવના, અને કૃતિ એ સમગ્ર ચરીરને વિકારી બનાવી બિચારા ચરીરીને દુખી કરવા પરસ્પર ઉપકારક છે. જેવું છે મગજ પાસે પગનું કામ ન થાય અને પગવડે મગજનું ન થાય તેથી પ્રત્યેક અંગ પાસે નિયત કામ કરાવી સમગ્ર ચરીરનું આરોગ્ય અને સ્ફૂર્તિ જાળવવી જેવી જરૂરની છે, તેવી રીતે એકજ ધર્મમર્્યાદામાં રહેલા ધર્મશીલ મનુષ્યો તત્વદર્શન કરે, અને ખીજઓ કર્માનુશાન કરે, તો અન્ય માનસ ઉપાસના કરે, અને તે તે દર્શન, કર્માનુશાન, અને ઉપાસનાની અવિચ્છિન્ન ધારા સપ્રદાયોત્સાર આલેખે-તેમાં ધર્મની અવનતિ નથી પરંતુ ધર્મનો જીવનવેગ સમાજની નાકીમાં આલેખો છે.

સમાજમાં ધર્મની ત્રણ શાખાઓ અધિકારને અનુસાર પ્રવર્તે, તેમ વ્યક્તિમાં પણ ત્રણ શાખાઓ પ્રવત છતાં ચરીરી એક હોઇ શકે જેમ આપણા ધર્મ ત્રણ શાખામાં પ્ર- જીવનમાં સ્થૂલ ચરીર, સૂક્ષ્મ મન-ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ અને કારણ- જરૂર છે-દર્શન, ભાવના રૂપ આત્મશક્તિ હોય છે, અને ત્રણેના પરસ્પર યોગથી આપણે જીવન- અને કર્મ ભોગવીએ છીએ, તેમ ધર્મમાં પણ કર્માનુશાન, સેવા, તપ ઇત્યાદિ સ્થૂલ ચરીર, ભાવના અથવા ઉપાસનારૂપ સૂક્ષ્મ ચરીર અને તત્ત્વ- દર્શન રૂપ આત્મશક્તિ હોવા બેઠીએ જ્યારે જ્યારે ધર્મના આ ત્રણ વિભાગો-જેને પ્રા- ચીનો કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને જ્ઞાનકાંડ એવું નામ આપે છે, અને અર્વાચીનો કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, અને જ્ઞાનયોગ એવું નામ આપે છે, તે સાગોપાગ પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે ત્યારે ધર્મ ચરીરી જગતો ગણાય છે, જ્યારે એક બે વિભાગો પ્રવત હોય ત્યારે તે સ્વમાવસ્થા- વાળો હોય છે, અને જ્યારે ત્રણે સુધે જાય છતાં જીવન ચુકામાં પડી રહે ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા હોય છે

ધર્મના આ પ્રમાણે દર્શન, ભાવના અને ક્રિયા એવા ત્રણ ખંડો હોય છે જેવું દર્શન અથવા સિદ્ધાન્ત તેવી ભાવના અથવા ઉપામના અને જેવી ધર્મનું જેવું દર્શન તેવી ભાવના તેવું અનુશાન અથવા કૃતિ થાય છે દર્શન, ભાવના અને ભાવના અને તેવી ક્રિયા કૃતિ-એ ત્રણેની પદ્ધતિ ગુરુપર પરાધી ધડાય અને તે અનુસાર શિષ્ય- આ ત્રણનો યોગ સિદ્ધ વર્ગ-પછી તે વિસ્તૃત હોય કે સંસારી હોય-પ્રવર્તે એ સપ્રદાયધર્મનું કરવો એ સપ્રદાયધર્મનું સરલ સ્વરૂપ છે શાસ્ત્રાળયક અને શિષ્યો તેથી શાસનનો દોષ નથી, સરળરૂપ દર્શન, ભાવના, અને કૃતિનો ત્રિયોગ બરાબર જામે તો સંપ્રદાયધર્મ જેટલી વિશુદ્ધિ સમાજની અને વ્યક્તિની કરી શકે તેટલી વિશુદ્ધિ

સર્વધર્મીઓ સમાજની અથવા વ્યક્તિની કરી શકતા નથી આ જમાનામાં ધર્મ સબધમાં અધિકારની અવગણના, જ્યાંત્યાંથી જે જે સારૂ લાગ્યું તેને ભેગું કરી ધર્મખટના કરવી, અને કોઈપણ શાસનના નિયમને વશ વર્તવું નહિ, અને યથેચ્છ ધર્માચરણ કરવું-એને ધર્મ સુધારણા કહેવામાં આવે છે પરંતુ આ ધર્મસુધારણાનું લક્ષણ નથી. તે તો ધર્મની કિચક ખલતા છે જે જે ધર્મમાં મનુષ્ય હોય તે તે ધર્મના સ્વરૂપને સમજી તેની સાપ્રદાયિક ક્ષિષ્ટ- નીતિને વશ વર્તવું, અને તે ધર્મપાલન વડે ધર્મસિદ્ધિ કર્યા પછી ચઢીઆતી ધર્મપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવો એમાં જેટલો ધર્મનો મહિમા છે તેટલો વચેદ્ય ધર્મપાલનમાં નથી. જેઓ સ્વ-તત્ત્વમાં નથી તેઓ સર્વતત્ત્વતત્ત્વ ગની શકતા નથી. સર્વમાં સર્વ છે એ ખડ-ખલ

સર્વમા છે-જોત્વ પ્રત્યેક ગાયમા છે, વાઝણીમા પણ છે અને દુધાળામા પણ છે-પરંતુ એ સર્વ, અલ્પ-એક વ્યક્તિમા આવતરે છે વ્યક્તિમા સર્વ-અહાને જોળખવું, અધિકારને અનુસાર આચરણ કરવું, અને શિષ્ટજનોનું સમાન કરવું, રાગદ્વેષથી વિરહિત થવું-એ ધર્મશીલ જીવનનું લક્ષણ છે પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મ નિર્ણય કરવા સમર્થ નથી, સર્વને તે અધિકાર પ્રાપ્ત નથી, તો જેને જે અધિકાર પ્રાપ્ત છે તે નિર્ણય કરી પદ્ધતિ રચે તેને અનુસાર તે તે ધર્માનુયાયીઓએ વર્તવું જોઈએ, અથવા તે ધર્મની છત્રમયાદામાથી નીકળી પરધર્મની છત્રમયાદામા જેવું એ નીતિ છે. પરંતુ હિંદુધર્મના ગણાવું અને તેની કાર્ષપણ શાખાના સપ્રદાયના દર્શન, ભાવના અને કૃતિના શાસનને, તામે ન રહેવું એના કરતા હિંદુ નથી એમ કહેવું, અને પરધર્મનો ખુલા હૃદયથી સ્વીકાર કરવો, અથવા ધર્મ એક ધતિ મ છે એવો નિશ્ચય કરી નાસ્તિકમયાદામા એસવું એ વધારે ન્યાયશીલ ગણાય.

આપણા પ્રાચીન વેદ ધર્મની યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ, પ્રતીક અથવા અહ મહ વિગેરે રહસ્ય ઉપાસનાઓ, અને અલ્પજ્ઞાન દર્શન એ ત્રણ કાંડ વાળા ધર્મવૃક્ષની ક્રમપ્રદાય ધર્મોમા વેદ કાંઈ કાંઈ ડાળીમાથી સપ્રદાય ધર્મો વડવાઈઓ તરીકે ઉતરી આવ્યા ધર્મ વડવાઈ રૂપે છે, અને તેમા જે કે મૂલ વૃક્ષના થડનું, અથવા ત્રણ કાંડની મોટી જાણીઓનું બલ નથી, પરંતુ તે ડાળીઓ અને થડ સાથે તે વડવાઈઓ જોડાયેલી હોવાથી, તથા તેમા નવજીવન રસનો પ્રવાહ વહેતો હોવાથી તે નવા વૃક્ષોને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે, અને તેને યોગ્ય ભૂમિ તળે તો નવા વૃક્ષ રૂપે પરિણામ પામે છે

વેદ ધર્મનો સાર તેના અધ્યાત્મ દર્શનમા છે, અને સ્માર્ત સમયમા અર્ચદિ પરમો ધર્મો યદ્ યોગેનં આત્મદર્શનમ્ યોગ વડે આત્મ દર્શન કરવું વેદ ધર્મનું અધ્યાત્મ દર્શન એ પરમ ધર્મ છે એમ યોગિ યાત્રવદ્ધ્ય કહે છે આ આત્માનું અને તેના ભેદવાદ દર્શન-જીવાત્મા અને પરમાત્માના ભેદ ઉપર ધડાયેલું છે, કે તેના ભેદ ભેદભેદવાદ અને ભેદ ઉપર ધડાયેલું છે, કે તેના અભેદ ઉપર ધડાયેલું છે-આ મુદ્દાના અભેદવાદ મતભેદ ઉપર સપ્રદાય ધર્મોના મતભેદ પડેલા જણાય છે વેદાર્થના નિર્ણયમાથી ભેદદર્શન અથવા દ્વૈતવાદ, ભેદભેદદર્શન અથવા સમુચ્ચમ વાદ, અભેદદર્શન અથવા અદ્વૈતવાદ-એ ત્રણ વિચારની શાખાઓ મૂલ થડમાથી નીકળેલી હોવાથી તે જ્ઞાનસિદ્ધાન્તને અનુસાર યોગ, ક્રિયા અને, ચર્ચાઓ સપ્રદાયધર્મોમા ધડાવા પામી છે.

અભેદદર્શન અથવા અદ્વૈતવાદ ઉપર ધડાયેલા સપ્રદાય ધર્મોમા ચાર અવાન્તર શાખાઓ થયેલી જણાય છે-(૧) કેવલ અદ્વૈત શાખા, (૨) અધ્યાત્મ દર્શનના અદ્વૈત વિશિષ્ટ અદ્વૈત શાખા, (૩) ગુરુ અદ્વૈત શાખા, અને (૪) વાદ ઉપર રચાયેલા અવિભાગ અદ્વૈત શાખા પ્રથમ શાખાના પ્રતાપી આચાર્ય શ્રી શંકર આર સપ્રદાયે સ્માર્ત, રાચાર્ય છે (સને ૭૮૮) અને તેમના સપ્રદાયને સ્માર્ત સપ્રદાયની સંજ્ઞા મળી છે, બીજીના મસ્થાપક આચાર્ય શ્રી રામાનુજ છે (સને ૧૧૨૭) અને તેમના સપ્રદાયને શ્રી સપ્રદાય કહે છે, ત્રીજીના અવિભાગ મહાપુરૂષ શ્રી વલ્લભાચાર્ય છે (૧૬ મા શતકમા અને તેમના

। પ્રદાયને પુષ્ટિસપ્રદાય એવું નામ મળ્યું છે, અને ચોથા સપ્રદાયના પ્રવર્તક વિદ્વાન ભેદુ છે, પણ તે સપ્રદાયનો હાલ લોપ થયો લાગે છે

શાકન્મતાનુયાયીઓની એક શાખા શિષ્ટ સ્માર્ત સપ્રદાયની છે, ત્યારે બીજી શાખા અવધૂત ગૌરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રાદિ યોગિજનોની છે ક્રિયા અને અર્થોના માર્ત સપ્રદાયની શિષ્ટ ભેદ વડે તથા મૂલ દર્શનની વિસ્મૃતિને લઈ કાનદટ્ટા જોગીઓ, અને અવધૂત એવી નામકા, ખાખી તથા વીરશૈવો અથવા લિંગાયતો ઇત્યાદિ મતાન્ અવાન્તર શાખાઓ ન્તરો પ્રકટયા છે કેવલ અદ્વૈતદર્શનમા જીવ બ્રહ્મનો વાસ્તવ અભેદ સ્વીકારાયેલો હોવાથી, અને બ્યાવહારિક ભેદ છુટ મનાયેલો હોવાથી તેની ઉપાસના, ક્રિયા અને અર્થોઓ તે અદ્વૈત અનુભવ જાગે તેવા હેતુ પુરસ્કર ધડાયેલી હોય છે. તે દર્શનમા વાસ્તવ દેવ ખરી રીતે બ્રહ્માત્મ રૂપ તત્ત્વ છે, અને અતત્ત્વ રૂપ માયા વડે પ્રકટ થાય છે ત્યારે સજીવ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ રચાય છે અને તેના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક નામ રૂપ વાળા પ્રાણી પદાર્થોમા ભિન્ન ભિન્ન રૂપોમા તે ઇશ્વરને માલ પૂજથી અથના આતર યોગથી મજી જીવે પોતાનું ઉજી ચયેલું ભેદ વાળું રૂપ પલટાવી શ્વિરાત્મા રૂપે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખી, અને તે ઇશ્વરાત્માનું વાસ્તવ નિર્જીવ સ્વરૂપે અનુભૂતિમા લાવી સસારમાથી મુક્ત થવું આરી સક્ષેપમા સમજીતી છે આ સપ્રદાયની નાધનશ્રેણી પીઠમા અદ્વૈતવાદ હોવાથી ગોણું ભક્તિ વાળી અને જ્ઞાનના પ્રાધાન્ય વાળી કાય છે તેમા વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન, કર્માનુષ્ઠાન તપ ઇત્યાદિ સર્વ સાધનો વિવિધધાને અર્થાત્ તત્ત્વ જ્ઞાનની તીવ્ર વાસનાને ઉત્પન્ન કરે તેટલા અર્થે છુટ મનાઈ છે, અને જ્ઞાન કેત્પન્ન થયા પછી કર્મને કોઈ રીતે મોક્ષમા સહકારિ કારણ માન્યું નથી. ભક્તિ કરતા જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઉપર આ સપ્રદાયમા સવિશેષ ભાર મૂકવામા આવે છે, સસારનો ક્ષેષના વિપાક દૂર્વે ત્યાગ કરવાનું જો કે છુટ માન્યું નથી, તો પણ વિપાક થયા પછી અથવા મિત્ત-પુદ્ગિ થયા પછી સન્માસ અથવા ત્યાગને શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનાદિ અંતરંગ નાધનોને, ઉપરતિને આવશ્યક માન્યા છે તેથી આ સપ્રદાય મૂલમા પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ ણો છતાં નિવૃત્તિના લક્ષ્ય ઉપર ખેચનાગ છે

શ્રી શકરાચાર્યને સમર્થ તત્ત્વદર્શી મહા પુરુષ તરીકે હિંદુસમાજ એક અવાજે સ્વીકારે છે, પરંતુ તેમની કિમત ધર્મ સુધારક તરીકે જેવી જોઈએ શકરાચાર્યમા જ્ઞાન તેની અકાઈ નથી કોઈ પણ મહા પુરુષને આચાર્યની પ્રતિષ્ઠા કેવલ રાજ્ય ઉપરાત ધર્મનું તેના તત્ત્વ દર્શનને લીધે મળતી નથી, પરંતુ તેમનું પોતાનું ધર્મબલ લોકોત્તરબલ આચારબલ, અને અન્યને પોતાના સહવર્તન અને ધર્માચરણ વડે સન્માર્ગગામી કરવાના નૈતિક બલને લીધે તે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી શકરાચાર્યના જીવનમા ધર્મ વૈરાગ્યનું લોકોત્તર બલ ન હોત તો તેમના માત્ર જ્ઞાન પલથી આજસુધી તે પ્રતિષ્ઠા ટકી શકી ન હોત તેમના સહગુરુ ગોવિંદ ભજવાનમા વૈરાગ્ય લલ હતું, પણ ધર્માચરણ અને ધર્મપ્રસારણનો આવેશ નહતો, તેમના પરમગુરુ ગૌડપાદમા જ્ઞાનબલ ઓછું નહતું, વૈરાગ્ય પણ હતો, પણ ધર્મપ્રસારણ બલ નહતું આથી જે ગુરુ ન કરી શક્યા, જે પરમ ગુરુ ન કરી શક્યા તે શ્રી શકરાચાર્ય રૂપ શિષ્ય કરી શક્યા; અને તેનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ કે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય ઉપરાત ધર્માચરણ સમાજની સુધા-

સ્થાના ધર્મ યદીઆતું સાધન છે સમગ્ર વિનાનો, જ્ઞાન વિનાનો ધર્મ અપધર્મ થાય તે ખરું છે, પરંતુ સમાજ અને વ્યક્તિના જીવનનું સુખિષ્ટ બંધારણ ધર્મજન્ય છે. ધર્મજન્ય જ્ઞાન વૈરાગ્યની ઇંટોને જોડનાર “સીમેન્ટ” છે તે વિનાની ધર્માચરણ જેમ બોલેલા સિદ્ધાન્ત સંપ્રદાય શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ સિકતા કૂપચદ્ વિવીર્યંતે વેણુના કુવા જેવી બેસી જાય છે.

સ્માર્ત સંપ્રદાયના અદ્વૈતદર્શનના વસ્તુતઃ અદ્વૈતત્વ વિના અન્ય કોઈ દેવ નથી; અને તે તત્વને આત્મરૂપે અનુભવવો એજ પુરુષાર્થ છે તેથી આ સ્માર્ત સંપ્રદાયની સંપ્રદાયનું ધર્માચરણ દેવને અથવા ઇશ્વરને આત્મરૂપે ઓળખવો એ દેવ ભાવના લક્ષ્ય ઉપર ધરાય છે તે સંપ્રદાયની દેવભાવના આત્મ પક્ષપાતી હોવાથી તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના દેવતાભેદને લઈ ધર્મ ઝંઘડો ઉભો થવો સંભવતો નથી, અને જો થતો જણાય છે તો સિદ્ધાન્તની વિસ્મૃતિથી, અને શૈવાગમ સાથેના તે સંપ્રદાયના એભેદ ભ્રમથી ઉભો થાય છે સ્માર્ત સંપ્રદાયની પૂજન પદ્ધતિના એવો ક્રમ પવર્તતો જણાય છે કે ઉપાસક પોતાની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂલ દેવ ભાવનાને સ્વીકારે, અને પ્રધાનદેવતાને કેન્દ્રમાં રાખે, અને ઇતર દેવતાને પરિવાર દેવતા ગણે જોડે છે સ્માર્તો ધણે ભાગે પચાસતન દેવની પૂજા કરે છે, તે ઉપરથી સમગ્રજ છે કે શ્રી શંકરાચાર્યે જો તે પ્રણાલિકા સ્થાપી હોય તો તે સમયના રોવો, શાક્ટો, વૈષ્ણવો, ગાણપત્યો અને સૌરાત્રો ઝંઘડો શમાવી સર્વને અદ્વૈત દર્શન પ્રતિ ખેંચવાની ભક્તિ માર્ગની ચોજના કરી લાગે છે તેમના સમયના આ પાયે દેવોના ભક્તોના તત્વદષ્ટિને ભોપ થવાથી ધર્મવિગ્રહ ચાલતો હશે, અને તેનું ધર્મતત્વના વિવેકપૂર્વક તેમણે નિરાકરણ કરેલું જણાય છે, સ્માર્તોના તત્વનો આગ્રહ છે, અતત્વ અથવા દેવના નામ રૂપ સર્વ ધર્મા આગ્રહ નથી, જો કે તત્વ ગ્રહણ પહેલાં નામરૂપાત્મક પ્રતીકોના અદ્વૈત બુદ્ધિ અથવા તત્ત્વબુદ્ધિ બાંધવાની ભાવના અથવા ઉપાસનાને આવસ્થક માની છે શાકર સિદ્ધાન્તના જે ઉપાસ્ય છે અર્થાત્ જે નામ રૂપથી વિશિષ્ટ છે તેજ જોય છે અર્થાત્ નામ રૂપથી વિરહિત કેવલ તત્ત્વ છે આથી નામ રૂપ ઉપાધિ અથવા સર્વગત્વાદિ ધર્મો અથવા વિશેષણો ઉપહિત અથવા વિશિષ્ટનું જ્ઞાન કરાવી પશ્ચિમામે નિરુપાધિ અથવા નિર્વિશેષ તત્વનો સંદેહ કરે છે વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની છતાં ગુજરાતના સ્માર્તો ધણે ભાગે ગિવભક્ત હોય છે ભત્રીહરિના શ્લોકોનુસાર સિવ વિષ્ણુના વાગ્દેવ ભેદ નહિ છતાં તેઓ તથાપિ ભક્તિસ્તરુણેન્દુ શેષરે—અદ્ર મૌલિ સિવના ભક્તિવાગા હોય છે, અને તેમનો આચાર તથા પૂજનસભાર શૈવમતાનુસારી જેવોજ હોય છે.

સ્માર્ત સંપ્રદાય સાથે સગાઈ સમઘ ધરાવતા, પરંતુ કેવલ અદ્વૈત દર્શનની પીઠ વિનાના અને દ્વૈત દર્શનની પીઠ ઉપર ધરાયેલા બે મતો શિવમાર્ગના ચાલે છે — સ્માર્ત સંપ્રદાયના રોવો (૧) પાશુપત માર્ગ, અને (૨) શૈવમાર્ગ આ માર્ગોના અનુયાયીઓ અને પાશુપત સંપ્રદાયના ગુજરાતના નથી પણ દક્ષિણમાં છે તદ્વચ્ચ ઇશ્વર કારણવાદ અદ્વૈતચર થતા અને શૈવાગમના પહેલાનો છે કમટે પત્થુરસામંજસ્યાત્—એ અદ્વૈતચર તે મતનું રોવો અને તેમના અડન કરે છે તેથી તે મતનું મડન પ્રાચીન હોયું જોઈએ. જીવને દર્શનનો ભેદ. પશુ મર્યા, ઇશ્વર અથવા શિવને પાનિ મર્યા, પશુનો મોક્ષ કરવાના

ઇકક્રિયા તે યોગ, અને વ્રતચર્યા-જેવા કે સ્નાન, પૂજા, ભસ્મલિંગ-ધારણ તે વિધિ, અને દુષ્પાન્ત ઝોટલે મોક્ષ-એ પાત્ર પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રને પાશુપત દર્શન કહે છે, અને તેના પ્રભુતા નકુલીય આચાર્ય થઈ ગયા જણાય છે. આ માર્ગની ગાનપદ્ધતિ સ્માર્તોના કેવલ અદ્વૈત કરતા જૂદી છે તો પણ યોગ અને ચર્યા સરખી છે તેથી બાહ્યાચારમા સ્માર્તો અને પાશુપતો સરખા હોય છે

પરંતુ આખી, લિંગાયન, નાગદા, કાનશ્ઠા જોગીઓ પાશુપત મતના અનુયાયીઓ જણાય છે, તેમના મહત્તો સાથે વાતચિત્ત કરતા અને સમજાવું છે કે પાશુપત શૈવમાર્ગના તેઓ કેવલ અદ્વૈતને ઇષ્ટ માનતા નથી, પરંતુ જીવ ઇશ્વર વચ્ચે-અર્વાચીન અનુ-પશુ તથા પતિને, કાર્ય કારણનો-પરત્ર તથા સ્વનત્રતાનો ભેદ મને ચારીઓ. છે અગીઆરમા સૈકામા વીરશૈવો અથવા લિંગાયતના મતનો બલ વાન પ્રસાર થયો જણાય છે, પરંતુ તે મતનો વેગ શુન્નરાત દેશમા પહોંચ્યો જણાતો નથી.

દક્ષિણમા વેદધર્મના જેટલો પ્રાચીન જૈવઆગમ સપ્રદાય ચાલે છે. તપાસ કરતા સમ-જન્ય છે આગમ ગ્રંથો તેલંગુ-દ્રાવિડ દેશમા દેશભાષામા લખાયેલા શૈવાગમનું વાડમય ઝોટલા બધા છે કે તે ધર્મનું સ્વતંત્ર વાડમય કહીએ તો ચાલે. આ લોકભાષામા દ્રાવિડ ગ્રંથો સર્વવિધાકર જેવા છે તેમા સર્વશાસ્ત્રોના પ્રતિપાદો લોકભા-દેશમા પામા પ્રબોધવામા આવ્યા છે, અને શૈવમાર્ગનું સમૃત વાડમય-શિવરહસ્યાદિ ઇતિહાસ ગ્રંથો પાછળથી ઉત્પન્ન થયું છે. દ્રાવિડોમાં દેશભાષાનું વાડમય ઝોટલું બધું વિશાલ છે કે સંસ્કૃત વાડમય તો તેની છાયામાત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણચર્યા અને તેમનું અક્ષરસૂત્ર ઉપરનું બાપ્પ શિવસંપ્રદાયના પ્રાચીન અસ્તિત્વનું માન કરાવે છે આગમો આર્યોના ન હોય તો પણ દ્રાવિડોના ખરા, અને રામાયણના ઇતિહાસથી અને રાવણના શિવભક્તપણથી ઝોટલું તો સાબીત થાય છે કે શિવભક્તિ ધણી પ્રાચીન છે.

ઇશ્વરને કમ સાપેક્ષ માની પતિ, પશુ અને પાશ-એ ત્રણ પદાર્થો માની વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદ વડે શિવનો પ્રસાદ અથવા અનુગ્રહ પાશુપત અને શૈવાગમી મપાદન કરી પરત્રતાની બેડી તોડી સ્વતંત્ર થવું એ આ સંપ્રદાયનું શૈવોમા સંપ્રદાય રહસ્ય છે. આ સંપ્રદાયના ખાસ અનુયાયીઓ શુન્નરાતમા નથી, જે ભેદ કે સ્માર્ત શૈવો પોતાના આચાર વિચારમા પાશુપતો અને દક્ષિણ શૈવો જેવા હોય છે જ્યારે સ્માર્ત શૈવો શિવ સમધમા દુરાગ્રહી હોતા નથી, અને ઇતર દેવની નિંદા કરતા નથી, ત્યારે પાશુપતો શિવના આગ્રહી હોય છે. અને વૈષ્ણવોની નિંદા કરવા તત્પર હોય છે, અને આગમાનુસારી શૈવો ઇતર દેવની નિંદા નથી કરતા પણ શિવની લીલા વિના અન્ય કોઇ દેવના મહિમાને માનતા નથી, અને અનુષ્ઠાનો અથવા જીવેનો ઇતિહાસ ગાવા કગ્તા શિવની આગમમા જણાવેલી લીલાઓને સત્ત્વ માની તેનુંજ માન માત્ર કરે છે પુરાણોમા સ્તુતિ નિંદા દેવોની આવે છે, પણ શૈવાગમ ગ્રંથોમા અને મુખ્યત્વે કરીને શિવરહસ્યાદિ મહાભારત જેવા ગ્રંથોમા અન્ય દેવની નિંદાનો અભાવ અને શિવની સ્તુતિ જ આવે છે. આ અગ્રમા શૈવાગમીઓ પાશુપતો કરતા ધર્મવિવેકમા મહીઆતા છે.

જેમ કેવલ અદ્વૈત માર્ગનો સ્માર્ત સંપ્રદાયનો શિવમાર્ગ છે જેમ દ્વૈતદર્શનવાળો પાશુપતો અને આમમવાદીઓનો શિવમાર્ગ છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત માર્ગનો કાશ્મીરકોનુ ત્રિકર્ષન સ્ત્રીસ્કોનો એક શિવમાર્ગ છે આ મતને માહેશ્વર મત કહે છે, અને કાશ્મીરકોનુ ત્રિકર્ષન તેમના દર્શનને ત્રિકર્ષન કહે છે, કારણ કે તે વિશ્વ, જીવ અને ઈશ્વરનો શુદ્ધ અદ્વૈતવાદ-માયાની છાટ વિનાનો માને છે ઈશ્વર ચેતન પોતેજ જગત તથા જીવરૂપે સ્વેચ્છાથી ભાસે છે ચિત્તિકૃતિ પોતેજ પોતાની પીઠમા જમન્વિચર આલેખે છે પોતે પોતાને ઢાકે છે અને ઢાકવાના પ્રભાવથી તે વ્યાપક ચિત્તિકૃતિ અણુભાવને પામે છે, અને તેને અણુતાનો, માયાનો અને કર્મનો પાશ લાગતા તે માયાપ્રમાતા બને છે. આ પ્રમાણે પતિરૂપ ઈશ્વર સ્વશક્તિના આવરણબદ્ધથી પશુરૂપ અણુજીવ થાય છે અને આ પદ્ધતિને અવરોહકમ કહે છે, શક્તિના અને શુરના અનુગ્રહથી ભારે દીક્ષાના કમમા તેને આરોહકમનો વેગ મળે છે ત્યારે સ્વશક્તિના મોહ-માથી છૂટે છે, અને પોતાની સાચી ઓળખ અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા કરે છે આ પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન કાશ્મીરમા ઉદય થયેલું ગણાય છે, અને તેના હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતા સમજાય છે કે તે દર્શનમા અને સ્માર્ત સંપ્રદાયના અદ્વૈતદર્શનમા સૂક્ષ્મ ભેદ છે. ભારે શાકર અદ્વૈતદર્શન બ્રહ્મને નિર્વિકલ્પ અથવા શાત પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેના વિકલ્પના હેતુરૂપે તત્ત્વ, અતત્ત્વથી અનિર્વચનીય માયાનો સ્વીકાર કરી વિશ્વતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે; ત્યારે આ કાશ્મીરકોનુ શિવાદ્વૈતદર્શન માયાનો સ્વીકાર કર્યા વિના શિવ-શક્તિનું ચામલરૂપ માને છે, અને તેને સ્પદવાળું સ્વીકારે છે, અને પ્રત્યભિજ્ઞાના ઉદયમા અણુ-ઉપાય, શક્તિ ઉપાય અને શાબલ ઉપાય એમ ત્રણ પ્રકારનો કનિક, મધ્યમ, અને ઉત્તમ યોગનું વિધાન કરે છે. આ દર્શનમા આત્મબૂદ્ધ, વિદ્યાબૂદ્ધ અને શિવબૂદ્ધ એવા ત્રણ બૂદ્ધમા સ્ત્રાખ્યોના પન્થિસ તત્ત્વો, માયા, કલ્પ, વિદ્યા, રાગ, કાલ અને નિયતિ, તથા શુદ્ધ વિદ્યા, ઈશ્વર, સદાશિવ, શક્તિ અને શિવ મળી છત્રીસ તત્ત્વો સ્વીકારે છે. અને પદ્મીસેને અદ્વૈત અધ્વાના. માયાદિ છ કચુકોને મિશ્ર અધ્વાના, અને શુદ્ધવિદ્યાદિ પાચ તત્ત્વોને શુદ્ધ અધ્વાના માને છે, અને અધ્વશુદ્ધિ કરવામા તેઓ મત્રને અમેાધ સાધન માને છે મત્રશાસ્ત્રની અને તેના ચીતરમા રહેલા ઉપામના કાઠી મીમાસા આ દર્શન જેવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકે છે તેવું ઈતર દર્શન કરતું નથી *આ સંપ્રદાયનો મુખ્ય આધાર ગ્રંથ શિવસૂત્રો તથા શક્તિસૂત્રો છે અને સ્પદ કારિકાદિ ગ્રંથો તેનું ઉપગ્રંથ છે

વેદ ધર્મના પચકાકમા જે અગ્નિરહમ્બની પ્રક્રિયા છે તેમાથી બ્રાહ્મણ અને ઉપનિ-
પદોદ્ધારા સૈવમપ્રદાયોનો પ્રમાર થયો જણાય છે પ્રાચીન ઉપનિષદોમા
સૈવ ધર્મનો વેદના યજ્ઞ- શિરોવત, વિરજ દીક્ષા, પ્રણવની ઉપાસના ઇત્યાદિ જાખાલ શાખામા
કાઠ અને અગ્નિ રહસ્ય પ્રચલિત હતી આ શાખાના મહર્ષિઓ કંઈક અધિક ત્યાગ અથવા
સાચે કાયકરણ મન્યાસ પરાયણ વૃત્તિવાળા જણાય છે, કારણ કે કમશ આશ્રમમાથી
સળ મ આશ્રમમા ચઢવાનો સામાન્ય નિયમ તેના અપવાદ જાખાલોપનિષદમા
યદિવેતરયા બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ એ શ્રુતિમા પ્રતિપાદન કરેલો
જણાય છે અને તેને શ્રી શકરાચાર્ય પ્રમાણુ વાક્ય માની સંન્યાસાશ્રમની ઉપપેત્તિ કરે છે
સળળા સૈવ મપ્રદાયો, પછી તે સ્માર્તમતને અનુસરતા હોય કે પાશુપત મતને અનુસરતા હોય,

કે સૈવાગમને અનુસરતા હોય કે કાશ્મીરના પ્રત્યભિગ્રાહ્યને અનુસરતા હોય—તે સર્વમા
તપ, વૈરાગ્ય અને ત્યાગનું પ્રાધાન્ય હોય છે; લીલા, અનુરક્તિ, અને સંસારનું ગૌણપણું હોય છે.
તપ, વૈરાગ્ય અને ત્યાગના આવેશથી જો જ્ઞાન નથી હોતું તો આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ
અવધૂત બની સંસારિ જનોના સુખદુઃખની સાચી કિંમત આકી શકતા નથી, અને કા-
મલભાવ વિનાના થઈ જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તપ, વૈરાગ્ય અને ત્યાગ હોય છે તો આ
સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ધણા પ્રતાપી, શાત અને નિહર હોય છે.

યોગજન્ય ઐશ્વર્યની વાસનાથી પ્રેરાયેલા અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય વિનાના સૈવો આ માર્ગના
અપધર્મવાળા હોય છે, અને જૈસ્વ, જગમ અધોરી ઈત્યાદિ વિધર્મો
સૈવ માર્ગના અપધર્મ હોય છે.

મીઝો અને
વિધર્મીઓ.

ઐશ્વર્યની વાસનાને વશ વર્તી કેટલાક રસેશ્વરવાદીઓ પશુ થાય છે, ઠીમીઆના
અને અજરામગ્તાના હાથા કેટલાક પડેલા હોય છે રસદર્શન સૈવદર્શન
રસેશ્વરવાદ અને રસ- સાથે મળતું છે, પરંતુ તેની પરિભાષા ગોપ્યમાર્ગની અને પ્રાતિ
હૃદયતત્ર શ્રી ગોવિન્દ ઉપજવનાર હોવાથી તે રસદર્શનના સાચા ભાવિકો અથવા ઉપાસકો
ભગવાનનું અને પ્રયોગશીલ મનુષ્યો નહિવત્ હોય છે. રસદર્શનના છૂટા છવાયા
વિચારો આજ સુધી માધવાચાર્યના સર્વદર્શન સંપ્રદાયથી ભણવાના
આવ્યા છે. પરંતુ હાલ પ્રસિદ્ધ થએલી આયુર્વેદીય ગ્રંથમાલામાં શ્રી સકરાચાર્યના મુક ગો-
વિન્દ ભગવાનનો રસહૃદયતત્ર નામનો ગ્રંથ અવલોકતા જણાય છે કે તે રસદર્શનનો પશુ
પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો, અને તે સંપ્રદાયના પત જલિ, બ્યાડિ, નામગર્વન વિગેરે મુકો થઈ
ગયા છે. આ દર્શનના અનુયાયીઓ ચિદાત્માને રસરૂપ માને છે અને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે
“જો સિદ્ધરસ પ્રાપ્ત થાય તો પૃથ્વીને જરા મરણ વિના કરી શકું.” આ અસાધ્ય સિદ્ધિમાં
તથુર્ધ ધણીઓ કાદળની માથે વર્ષાવેલા જરૂર દ્રવિડ ધાર્મિક જેવા થઈ ગયેલા જણાય છે.
પરંતુ આ સિદ્ધાન્તમાં એક મોટો મુશ્કેલી એ છે કે દેહની અવગણના કરવાનો જે ધર્મસિદ્ધાન્ત
છે તે મોટો છે. મોક્ષરૂપ મોટો પુરુષાર્થ જ્ઞાન વિના સિદ્ધ થતો નથી, જ્ઞાન અભ્યાસ વિના
સિદ્ધ થતું નથી, અને અભ્યાસ દેહની સ્થિરતા વિના બનતો નથી સિદ્ધરસવડે દેહની
સ્થિરતા જેઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને આરોગ્યાદિ સંપત્તિ મેળવી શકે છે તેઓજ પર-
મેશ્વરની સાચી ઉપાસના કરી શકે છે. ગોવિદાચાર્ય એક સ્વલે લખે છે કે.—

નહિ દેહેન કયંચિદ્ વ્યાધિ જરામરણદુઃસ્વવિધુરેણ
દેહની સ્થિરતા પરમા- ક્ષણમંગુરેણ સૂક્ષ્મં તદ્બ્રહ્મોપાસિતું શ્વયમ્ ॥
ત્માની ઉપાસનામાં યજ્જરયા જર્જરિતં કાસન્ધાસાદિ દુઃસ્વલ્પમાત્મં
જરની છે યોગ્યં તન્ન સમાધૌ મતિહત્તુદ્ધીન્દ્રિયમસરમ્ ॥

અસ્મિન્નેષ શરીરે યેષાં પરમાત્મનો ન સંવેદઃ

દેહત્યાગાદૂર્ધ્વં તેષાં તદ્બ્રહ્મ દૂરતરમ્ ॥

બ્રહ્માદયો યજન્તે યસ્મિન્ દિવ્યાં તત્તુ સમાશ્રિત્ય

જીવન્મુક્તાશ્ચાન્યે કલ્પાન્તસ્થાયિનો મુનયઃ ॥

તસ્માર્જીવન્મુક્તિં સમીહમાનેન યોગિના પ્રથમમ્

દિવ્યા તત્તુર્વિધેયા હરગૌરીસૃષ્ટિસંયોગાત્ ॥

“ વ્યાધિ જરા મરણના દુખોથી સપડાયેલા ક્ષણભરુર દેહ વડે સૂક્ષ્મ બ્રહ્મની શી રીતે ઉપાસના થાય ? જે દેહ જરાથી જર્જરિત હોય, આસ હિપ્પાદિ દુઃખોથી પરવશ પડ્યો હોય તે દેહ સમાધિને લાયક નથી, કારણ કે તેમાં બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોની ગ્રહણ કારણ શક્તિઓ હણાઈ ગયેલી હોય છે. જેઓ વર્તમાન દેહમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી તેમને મરણ પછી બ્રહ્મ તુ છેડે બંધ રહે છે દિવ્ય તત્તુને કારણ કરી બ્રહ્માદિ પરમાત્મા તુ યજન કરે છે; તેથી રીતે જીવન્મુક્તો અને કલ્પાન્ત સ્થાયિ મુનિઓ પરમાત્માને યજે છે. જે યોગિ જીવન્મુક્તિની ઇચ્છા રાખે છે તેણે પ્રથમ હરગૌરીના યોગ વડે દિવ્ય તત્તુને સંપાદન કરવું જોઈએ ”

ઉપરના વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે રસેશ્વર હરીનનો મર્મ દેહને સ્થિર બનાવી પરમાત્મા સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, કાઈ ભોગ ભોગવવાનો નથી. અને આ હરીનની પીઠમાં ઇશ્વરપરા-યથુતા રહેલી છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો.

વિશિષ્ટ અદ્વૈત દર્શનની જૂનિકા ઉપર રચાયેલા શ્રી રામાનુજ આચાર્યના શ્રી સંપ્રદાયના (સને ૧૧૨૭) અનુયાયીઓ શુન્દરાતમાં બહુ નથી, તેમ વિશિષ્ટ અદ્વૈત દર્શનનો પૂર્ણપ્રસાર સંપ્રદાય અથવા બ્રહ્મ સંપ્રદાય પણ શુન્દરાતમાં પ્રવર્તતો શ્રી સંપ્રદાય અને તેની નથી પરંતુ શ્રી રામાનુજ આચાર્યના સંપ્રદાયમાંથી પૃથક પડેલા રામાના-પ્રસાદાઓ. માનદી પંથના સાધુઓ શુન્દરાતમાં છે આ પંથમાં સુરદાસ, તુલસીદાસ આદિ મહા ભક્તજનો થઈ ગયા છે; અને જ્યારે વાસુદેવ, મંકુપેશુ, પ્રદુખ્ત અને અનિરુદ્ધ આ ચાર બૃહદ્મા મૂલ શ્રી સંપ્રદાયના અર્ચનતુ પ્રાધાન્ય હતું ત્યારે આ પંથમાં અવતારવાળા શ્રી ગમઝદ્રની ભક્તિતુ પ્રાધાન્ય છે. આ પર-પરામાં થયેલા કબીર વિશિષ્ટ અદ્વૈત કરતા કંઈક કેવલ અદ્વૈત પક્ષપાતી થયા છે, નાનકે તે પંથમાંથી પંજાબમાં સૂફી ધર્મની અવાન્તર શાખા સ્થાપી છે, અને સતનામી, સાધનાપંથી અને ખાસ અમદાવાદમાં દાદુપંથી (સને ૧૬૦૦) આ શાખાની પરપરામાં થયા છે પ્રખ્યાત નિશ્ચલદાસ, સુદરદાસ વિગેરે મહાત્માઓ આ પંથમાં થયા છતાં કેવલ અદ્વૈતનો મહિમા ગાનારા થયા છે.

પ્રાચીન ભાગવત ધર્મની પ્રણાલિકામાં ઉતરી આવેલા વિશિષ્ટ અદ્વૈત સંપ્રદાય અને તેની અવાન્તર શાખાઓમાં મિહ અને અચિત-જીવ જગદ્દેવી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ-જેને નારાયણ સર્વ આપવીશ્વર આવે છે તેની ભક્તિ અને પ્રપત્તિ મોક્ષમાં સુખ સાધન માનવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મનું યજ્ઞન શ્રી સંપ્રદાયવાળા પ્રતિમાઓમાં (અર્ચામાં રામાદિ અવતારી સરીરોમાં (વિભવમાં), વાસુદેવ, સંકર્ષણ પ્રધુન્ન, અને અનિરુદ્ધ શ્રી સંપ્રદાયના પૂજ્ય એ ચાર ચાર બ્યૂહમાં, અને સર્વ જીવોમાં અધિવાસ કરી રહેલા પદાર્થો અંતર્માંથી ઇશ્વરમાં કરવાનું વિધાન છે આ સંપ્રદાય એ કે ભક્તિ પ્રધાન છે, અને વિષ્ણુ દેવતાના જ મહત્વને માન્ય છે તોપણ તેની તત્ત્વદૃષ્ટિ ધણી ઉડી છે. કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના મુખ્ય મતબોમાં કેવા પ્રકારનો ભેદ છે તે નીચેના કોષ્ટકથી સમજાશે:-

કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના દરમિયાનનાં મતબોમાં ભેદ.

કેવલ અદ્વૈત દર્શન પ્રમાણે.

- ૧ આત્મતત્ત્વ એકજ છે, અને અન્ય કોઈ પણ પરમાર્થ સત્ પદાર્થ નથી
- ૨ આત્મા સંભતીય, વિભતીય, અને સ્વ-ગત ભેદવિનાનો અખડોક રસ છે
- ૩ આત્મા નિર્વિશેષ છે આવો છે, તેવો છે ઈલાદિ પ્રકારે વર્ણવવાને અશક્ય છે.
- ૪ નિર્વિશેષ છે માટે નિર્ચુલ છે તેમાં ક્રમચક્રારક ગુણોનો પણ વાસ્તવ સદ્-ભાવ નથી.
- ૫ જ્ઞાનરૂપ ગુણ પણ તેમાં નથી, પરંતુ પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.
- ૬ આથી આત્મા ખરી રીતે જ્ઞાતા નથી, અને જ્ઞાતા તરીકે માત્ર ઉપચાર થાય છે
- ૭ પરમાત્મા પોતાના રૂપે કૂટસ્થ નિત્ય છે, અને સ્વભાવથીજ અદ્વિતીય છે
- ૮ ખરી રીતે જ્ઞેયત્વ પણ તેનામાં નથી, પોતે પોતાનો આશ્રય અને વિષય બને એ અસંભવ છે
- ૯ ઉપરના કારણોથી બ્રહ્મ અદ્વૈત છે

વિશિષ્ટ અદ્વૈત પ્રમાણે.

- ૧ મિદ્ અને અમિદ્થી વિશિષ્ટ આત્મા એક છે, અને તેના સરીરથી પૃથક્ કોઈ પદાર્થ સત્ નથી
- ૨ આત્મા સ્વભતીય જીવોથી, અને વિભ-તીય જડ પદાર્થોથી, અને સ્વમત ક્રમચ-ક્રારક ગુણોથી ભિન્ન છે; અર્થાત્ અન-ર્ગત ભેદવાળો છે.
- ૩ આત્મા સર્વિશેષ છે, સર્વસ્ત્વ, નિત્યત્વ, આપ્તિય ઇલાદિ વિશેષયુક્ત, અને તે તે ગુણોદ્ધારા વર્ણવી શકાય તેવો છે.
- ૪ આત્મા સ્વભાવથીજ નિષ્પાપ, અને ક્ર-મચક્ર ગુણોથી ભરજી છે. તેમાં અશુભ ગુણોનો સદ્ભાવ નથી.
- ૫ જ્ઞાનસ્વરૂપ થતા જ્ઞાનગુણના આશ્રયરૂપ છે. ગુણજ્ઞાન સ્વરૂપ જ્ઞાનથી જૂદું છે.
- ૬ આથી વસ્તુત તે જ્ઞાતા છે. અને તેથી વિજ્ઞાતા છે-જ્ઞાનનાર છે-એવો બ્યવહાર થાય છે.
- ૭ પરમાત્મા સ્વભાવે કૂટસ્થનિત્ય છે, અને અને વિશિષ્ટરૂપે પારણામિનિત્ય છે. વિશિ-ષ્ટરૂપે અદ્વિતીય છે
- ૮ જ્ઞેયત્વ તેનામાં છે. ગુણજ્ઞાન સ્વરૂપ જ્ઞાન કરતા જૂદું હોવાથી આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય અને જ્ઞાનનો વિષય બંન્ધ શકે છે.
- ૯ બ્રહ્મ અદ્વૈત ખરું, પણ તે પ્રકારનું અ-

- ૧૦ પરમાત્મા સન્માત્ર હોવાથી જ્ઞાન પણ સત્ત્વર છે, સદૃશસ્તુને વિષય કરતું નથી.
- ૧૧ માયાના ઉપાધિને લઈ પરમાત્માનું ઈશ્વરત્વ છે અવિધાના ઉપાધિને લઈ તેજ આત્માનું જીવત્વ છે. જડ વિશ્વ પ્રાતિભાસિક હોવાથી મિથ્યા છે આ રીતે એકજ તત્વ છે
- ૧૨ પરમાત્માથી અભિન્ન છતાં બિન્નવત્ દેખાતી ત્રિશુલ્લાભિકા પરમાત્મશક્તિને અજ્ઞાન, માયા ઇત્યાદિ સજ્જથી ઝાળખવાના આવે છે તે ઉપાધિથી યુક્ત પરમાત્મા જગત્તરી મૂલપ્રકૃતિ છે
- ૧૩ અજ્ઞાન વડે પરમાત્માના જગદ્ ભાસે છે આને વિવર્તવાદ કહે છે
- ૧૪ પરમાત્માના વિવર્તરૂપ આ પ્રાતિભાસિક જગત્ મિથ્યા છે, સત્ય નથી.
- ૧૫ અનિર્વચનીય જગત્ અજ્ઞાન દોષથી ભાસે છે તેથી જ્ઞાનપ્રક્રિયામાં અનિર્વચનીય ખ્યાતિનો સ્વીકાર છે.
- ૧૬ શુદ્ધિરજત સ્થલે છીપમા રૂપાનો ભાસ થવાના ભ્રમ સ્થાને-તથા સ્વપ્નમાં અનિર્વચનીય પદાર્થો માત્ર ભાસે છે
- ૧૭ જ્ઞાન પણ જગત્માં પડતું હોવાથી અસત્ય છે, તોપણ અમ્મ પદાર્થવત્ તત્વજ્ઞાનના સાધનરૂપ થાય છે
- ૧૮ અર્થ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પ્રમાણો છ છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, સજ્જ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ.
- ૧૯ પ્રમાણ વડે જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં અર્થ કરણ જ્ઞાનનું અભિવ્યજક છે.
- ૨૦ પરમાત્માથી અભિન્ન જીવો પણ પરમાત્માની પેઠે જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ નથી તેમનું જ્ઞાતૃત્વ કહેવાય

દેત નાહ, પરંતુ પ્રકારિતું અદૈત. બ્રહ્મના જીવ અને જડ પદાર્થો પ્રકારો છે, તે અનંત છે, પરંતુ તે જેનો પ્રકાર છે એવું પ્રકારિ બ્રહ્મ એક છે

- ૧૦ ગુણજ્ઞાન સન્માત્ર નથી, પરંતુ સત્તાને વિષય કરનાર છે.
- ૧૧ પરમાત્મા સ્વયં ઇશ્વર છે તેના શરીર જૂત જીવવર્ગ, અને જડવર્ગ તેનાથી બિન્ન છે તેથી ચિદ્, અચિદ્, અને ઇશ્વર એવા ત્રણ તત્વો છે.
- ૧૨ પરમાત્માથી વાસ્તવ જૂદ ત્રિશુલ્લાણુ પ્રધાન જગત્તરી મૂલ પ્રકૃતિ છે.
- ૧૩ પ્રધાન પોતેજ અતર્થામી ઇશ્વરના સાન્નિધ્યને લઈ જગદાકાર પરિણામ પામે છે, આને પરિણામવાદ કહે છે
- ૧૪ પ્રધાનના પરિણામરૂપ જગત્ સત્ય છે, મિથ્યા નથી
- ૧૫ વસ્તુતઃ સાચું જગત્ દેખાય છે તેથી જ્ઞાનપ્રક્રિયામાં સત્યખ્યાતિનો સ્વીકાર છે.
- ૧૬ શુદ્ધિરજતમાં, અને સ્વપ્નમાં સત્ય પદાર્થોજ ભાસે છે એટલે કે જે હોય છે તેજ ભાસે છે
- ૧૭ જ્ઞાન સત્ય હોવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે. અસત્યમાં સત્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ
- ૧૮ અર્થ જ્ઞાનના સાધનજૂત પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને સજ્જ-એ ત્રણ છે
- ૧૯ પ્રમાણોવડે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જીવમાં હોય છે
- ૨૦ પરમાત્માથી બિન્ન જીવો પરમાત્માના શરીરજૂત છે છતાં જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા જ્ઞાન ગુણવાળા છે, અને તેમનું જ્ઞાતૃત્વ અરૂ

૧ છે તે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લક્ષને કહે-
વાય છે.

૨૧ જ્ઞાનના આશ્રય રૂપે જાણ્યતાં અહ શ-
બ્દનો અર્થ અંતઃકરણનું રૂપવિશેષ છે
એટલે અહ કાર છે. જ્ઞાતાના અહ શ-
બ્દનો ખરો અર્થ નથી

૨૨ જીવ વિશુ છે.

૨૩ સ્વરૂપે કરીને સર્વ શરીરના અવયવોના
તે ફેલાયલો છે.

૨૪ જીવ બ્રહ્મ રૂપ હોવાથી ખરી રીતે એક
છે, જીવનું અનેકપણું ઉપાધિને લીધે છે.

૨૫ વિવેક, વેરાગ્ય, શમાદિ ૭ દેવી સપત્તિ
અને મુમુક્ષુતા પછી બ્રહ્મવિચારરૂપ મી-
માસા શાસ્ત્રનો આરભ છે

૨૬ પ્રત્યક્ષ સામગ્રી ઉભી હોય તો શબ્દ પણ
પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો જનક થાય છે

૨૭ મહાવાક્યો વડે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર
થતાજ અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય છે

૨૮ સુખ દુઃખથી પર આત્માનો સાક્ષાત્કાર
થતા પછી જીવતાજ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે

૨૯ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થતા શરીર છૂટતા
પછી સ્વરૂપાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષ થાય છે

૩૦ સ્વરૂપાવસ્થિતિ મરણ પછીની થાય તેને
વિદેહમુક્તિ કહે છે

૩૧ મુક્તિના અહ ભાવ હોતો નથી

૩૨ મુક્તિ સમયે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ હોતો નથી

૩૩ આ અવસ્થામાં ભેદ પણ દુઃખ નથી,
તેમ સુખ પણ નથી.

છે; ઔપચારિક નથી.

૨૧ જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ અહ પદાર્થ જીવજ છે;
તેનાથી પૃથક અહ કાગ નામનો પદાર્થ નથી.

૨૨ જીવ આણુ છે.

૨૩ જ્ઞાનકારા સર્વ શરીરના અવયવોના તે
પ્રસરેલો છે

૨૪ જીવો વસ્તુન અનેક છે. જીવનું અદૈત-
પણું તે પ્રકારનું અદૈતપણું છે. એટલે કે
જીવનતિ એક છે-

૨૫ કર્મ સ્વરૂપના જ્ઞાન પછી બ્રહ્મવિચારનો
આરભ છે

૨૬ શબ્દથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પરોક્ષ હોય છે,
કદી અપરોક્ષ હોતું નથી.

૨૭ મહાવાક્યો વડે ઉત્પન્ન થતી ભાવના અ-
થવા ઉપાસનાની દૃઢતાવડે પરમાત્મા પ્રસન્ન
થાય છે

૨૮ લૌકિક શરીરની વિદ્યમાનતા સમયે સુખ
દુઃખનો અનુભવ આવશ્યક હોવાથી જીવતા
કદી મોક્ષ થતો નથી,

૨૯ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થતા પછી લૌકિકદેહ
પડતા પછી દિવ્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે,
અને પરમાત્મા સાથે પરમ સામ્ય થાય છે.

૩૦ મરણ પછી દિવ્ય તનુ મળ્યા પછીનું પર-
મેશવનું સામ્ય મેળવવું એજ મુક્તિ છે.

૩૧ મુક્તિ અવસ્થામાં પણ અહ ભાવ હોય છે.

૩૨ મુક્તિ સમયે પણ જીવ-બ્રહ્મનો ભેદ
હોય છે.

૩૩ આ અવસ્થામાં દુઃખભેદ વિનાનું સુખનું
આધિક્ય અનુભવાય છે

શ્રીરામાનુજ આચાર્યના મંપ્રદાય અને તેની અવાન્તર શાખાઓના સાચા અનુયાયીન ઓમાં અનુકંપા, મૃદુતા, ખવિતતા ઇત્યાદિ ધણા આકર્ષક ગુણો જાહે છે. જ્યારે કેવલ અદ્વૈત સંન્યાસ પરાયણ છે ત્યારે વિશિષ્ટ અદ્વૈત કલ્યાણ પરાયણ આ સંપ્રદાયના સાધુ પુરુષો જનતાના હિતના કાર્યો કરવામાં ધણી સારી સહાનુભૂતિ આપે છે. જગતને તૃણવત્ અણુવાની ખુમારી, અને જગતમાં કલ્યાણ ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી-આ બે ભાવનાઓ કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના દર્શન બેદથી પ્રકટેલી છે. દર્શનબેદ હોવાથી, તથા ભાવનાબેદ હોવાથી કૃતિમાં પણ ભેદ હોય છે. જગત્ તુચ્છ છે, માયિક છે-એ મતબના પ્રભાવથી જનકલ્યાણના કાર્યોમાં કેવલ અદ્વૈતીને આવેશ આવતો નથી, જ્યારે જગત્ સાચુ છે, પ્રભુનું શરીર છે-એર્થતબના પ્રભાવથી વિશિષ્ટ અદ્વૈત વિચક્ષિતનો આવેશ પ્રકટેલો છે.

કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના મધ્યમાં શુદ્ધ અદ્વૈતનો જેવો કાશ્મીરકોનો શૈવ મંપ્રદાય છે તેવો વૈષ્ણવોનો પુષ્ટિ સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયનું મૂલ્ય શુદ્ધ અદ્વૈતનો પુષ્ટિ ખરી રીતે શ્રીશકરાચાર્યના પહેલા યર્થ ગયેલા વિષ્ણુ સ્વામીના સિ- સંપ્રદાય ક્ષાન્તમાં રહેલું છે, પરંતુ તે સંપ્રદાયનો પુન ઉદ્ધાર સોળમાં સૈકમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યે કર્યો છે. આ સંપ્રદાયમાં માયાના સ્પર્શ વિના બ્રહ્મ-

તત્ત્વ જેને વિષ્ણુ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ દેવભાવથી ઝાળખવામાં આવે છે તે જીવ તથા જગત્ રૂપે પરિણમે છે, અને પરિણામ પામતા છતાં તે અવિકૃત ભાવવાળું રહે છે. જેમ સુવર્ણ ધરેલાના રૂપમાં પલટાય તો પણ સુવર્ણરૂપે ઝાળખાય છે, તેમ બ્રહ્મ જીવ જગત્ રૂપે જે પરિણમે છે તે માત્ર લીલા રૂપેજ પરિણમે છે-આ સ્થિતિને અવિકૃત પરિણામ કહે છે. જેમ પ્રત્યભિચાર દર્શનમાં જીવને શિવ તરીકે ઝાળખવાનું છે તેમ પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જીવ, વિષ્ણુ ભગવાનનો પ્રસાદ મેળવી મર્માદાભાવથી છૂટે છે.

અવણુ ઈર્ષનાદિ નવ પ્રકારની સાધન ભક્તિવડે સાધ્ય પગભક્તિ સિદ્ધ થવાથી મોક્ષ થાય છે. નારદ તથા શાંડિલ્યાદિ મહર્ષિઓના ભક્તિસૂત્રોમાં પરમે- ભક્તિનું પ્રાધાન્ય અને ચરમાં નૈસર્ગિક પ્રેમને પ્રકટાવવાનું જે વિધાન છે, તેનું ખીજ છાન્દો- જ્ઞાન વૈરાગ્ય ગોણું જમની શાંડિલ્યવિધામાં, અને નારદસંતત્કુમાર સવાદમાં છે, અને તેની પરપરામાં તત્ત્વજ્ઞાન ગોણું અને ભક્તિનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારી જીવામાં અને પરમાત્મામાં અચ્છાશિભાવ, અથવા કાર્યકારણભાવ પ્રમાણુભૂત મનાતા ભક્તિદ્વારા ભેદવિલાપન કરવાનું ઉપસ્થિત થએલું જણાય છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની ગુરુપરપરા વિષ્ણુ સ્વામીથી જ્ઞાનદેવ, તેમનાથી નામદેવ, તેમ- નાથી ત્રિભોજન અને તેમનાથી શ્રી વલ્લભ-એમ ઉતરી આવેલી જણાય છે. શ્રીમદ્ વલ્લભા ચાર્યના પુત્ર શ્રી વિકુલનાથજીના સાત પુત્રોની સાત ગાદીઓના આચાર્યો વડે આ સંપ્રદાય પ્રસારને પામેલો છે. અને ગુજરાતમાં આ સંપ્રદાયના મનુષ્યો ધણા છે.

ઉપર કહી ગયા તેમ, જેમ કેવલ અદ્વૈત સંપ્રદાયના ધર્મમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે ત્યાગના આડખર વડે અપધર્મતા ઉભી થવા સંભવ છે; જેમ વિશિષ્ટ અદ્વૈત ભક્તિનું નિર્દોષ સ્વરૂપ સંપ્રદાયમાં પણ સાચી પ્રપત્તિના અભાવે આહાર શુદ્ધિની બાજબીવડે ન સમજાય તો અપ- અપધર્મતા ઉભી થવા સંભવ છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈતશાખામાં ભક્તિનું ધર્મતા શુદ્ધ અદ્વૈતમાં નિર્દોષ સ્વરૂપ ન સમજાય તો મનુષ્ય શરીર માત્રના સતપણુવડે ઉભી થાય. અપધર્મ જન્મે છે. આ દોષો સંપ્રદાયના દર્શન, ભાવના અને કૃતિ એ

છોતો સમન્વય ન થવાથી ઉભા થાય છે જેઓ શુદ્ધ નિશ્ચયવાળા હોય છે તેઓ સંપ્રદાયના લક્ષ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે,

આ સંપ્રદાયના સાચા ભક્તજનો જનજલ્પનિર્ભય હોય છે, ભગવાનના પ્રેમથી રંગાયેલા હોવાથી હૃદયના કોમલ હોય છે અને સંસારના સધળા અંશુરુ પુણ્યસંપ્રદાયના સાચા ભાવોને સમજવાની કુશળતાવાળા હોય છે.

અનુયાયીઓના આકર્ષક શુભો. આ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીએ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર બાધ્યો રચ્યા છે, અને તેમના દર્શનના પ્રયોગી સર્વોચ્ચ શોધ ખેડળ મવાથી સંપ્રદાય વિશુદ્ધિની સારી સમજણ ઉછરતી પ્રજા થવા સંભવ રહે છે.

શુજરાતમા સદાચારની સારી છાપ આપનાર અને જડ મનુષ્યોને સુનીતિનાં માર્ગ વિશિષ્ટ અદ્વૈત દર્શનવાળો અદાવવામા સરલ ઉપદેશ આપનાર શ્રી સહજનદ સ્વામીના છેવટના શ્રી સહજનદ સ્વામીનો ચતુરના સ્તુત્ય પ્રયત્ન પ્રતિ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે, તેમના ઉદ્ધવસ પ્રદાય સંપ્રદાયને ઉદ્ધવસપ્રદાય નામ આપવામા આવે છે

શ્રી સહજનદ સ્વામીએ ધર્મ પ્રસારણ સરકૃત ભાષા દ્વારા કરવા કરતાં ભોક્ષમાળ્ય કર્યું તે; અને તેમના અશમા તથા મૃતિમના જીવનની સાદાધને લીધે શ્રી સહજનદ સ્વામીના અને પારકા સિદ્ધાન્તો સાથે દ્વેષ બુદ્ધિના અભાવને લીધે શુજરાતના મર્મ સિદ્ધાન્તનો મર્મ તેમને અર્વાચીન કાળના ગૌતમ બુદ્ધ કહીએ તો તેમા અતિસંયોજિત નથી તેમના સંપ્રદાયનું દર્શન વિશિષ્ટ અદ્વૈત છે, અને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ઉપરાંત શેવો ઐશ્વર્યની કિંમત આક છે, ત્યારે આ સંપ્રદાય વાળા, “સ્વધર્મ, આત્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પોતાની માહત્યે સહિત ભક્તિ” — એ પાંચ મુદ્દાને મહત્વના માને છે શ્રી સહજનદના ઉપદેશ વાંચ્યોનો સમૂહ જે વચનામૃતમા થયો છે તેમાં આ પાંચ મુદ્દાનો વિસ્તાર ભોક્ષ ભાષામા સરલતાથી કર્યો છે પોતાના સિદ્ધાન્તનો મર્મ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે નીચે પ્રમાણે લેખાના વચનામૃતમાં કર્યો છે —

“અમારો અભિપ્રાય તે થોડાકમા થયો કહીએ જે જેવી રીતે શરંક સ્વામીએ અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને વિષે તો અમારે રુચિ નથી, તથા રામાનુજ સ્વામીએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થકી પર જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે તો અમારે ઉપાસના છે, તથા ગોપીઓના જેવી તો એ પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે અમારે ભક્તિ છે તથા શુકજીના જેવો તથા જડ ભરતના જેવો અમારે વૈરાગ્ય છે અને આત્મનિષ્ઠા છે. એવી રીતે અમારો અભિપ્રાય તથા રુચિ છે તે અમારી વાર્તાએ કરીને તથા અમે માન્યા જે અમાગ સંપ્રદાયના પ્રથ તેણે કરીને જે પૂર્વાપર વિચારીને જુએ તો જે બુદ્ધિમાન હોય તેના જાણ્યામા આવે છે.”

આથી શ્રી સહજનદના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમનું દર્શન વિશિષ્ટ અદ્વૈત છે, તેમની ભાવના પુરુષોત્તમ એટલે ક્ષર અને અક્ષરથી પર વસ્તુ વિષયક છે, તેની બાજુ જ્ઞાન શીજ મહારાજના અવતારી શરીરમા સ્વીકારી છે, અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાધનો ભક્તિના પરિપોષક તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

નવા જમાનાના કેળવાયેલા સ્ત્રી પુરુષોને સપ્રદાયધર્મોના આશ્વાર વિચાર ન રહે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ધર્મતત્ત્વનો નિર્ણય તેઓ સ્વતંત્ર યુદ્ધિથી કરી શકતા હોય, અથવા તો દ્વેત, દ્વેતા દ્વેત, અથવા અદ્વેત દર્શનના સાપ્રદાયિક ધર્મ કોઈ પણ દર્શન ઉપર પ્રાચીન સમયના જે મીઠાસા થઈ છે તે બંધન વિશ્વવ્યવસ્થામાં ઉપયોગી છે. તેમણે ઇશ્વર વિષયક ભાવના ધકવી જરૂરી છે, અને તે ભાવનાનુસાર તેમના જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ રચવી જરૂરી છે જે દર્શનાનુસાર સારી ભાવના અને કૃતિની યોજના કરે તોજ તેઓ ધાર્મિક જીવન ગાળતા ગણાય, અને તેમ થાય તોજ ધર્મપાલન જન્ય શાંતિ મળવા સંભવ છે પરંતુ કેવલ ધર્મનો વિચાર કરવા નાત્રથી, અને આશ્વારને સમવડીઓ પદાર્થ માનવાથી તો ધર્મશૈથિલ્ય વિના બીજી કંઈ પરિણામ પ્રકટે નહિ, અને ધર્મની શિથિલ ભાવના વાળા મનુષ્યો સમાજનું નાવ ધ્વસ્ત બૂમિ તરફ લઈ જવાને બદલે હાલ ડોલ કરે, અને સમાજના બંધારણમાં ધર્મને ગોણું કરી અર્થ તથા કામને પ્રાધાન્ય આપવાના જે માઠા પરિણામો પ્રકટે તેમાં તેઓ નિમિત્ત થવાનો સંભવ ઉભો કરે છે એ પ્રત્યેક વિચારશીલને સમજાય તેમ છે.

સપ્રદાય ધર્મોની કાળી બાજુ છે તે કોઈ ના પાડતું નથી, પરંતુ તેની ઉજળી બાજુ અલક્ષ્ય કરવા જેવી નથી, અને કેવલ અસાપ્રદાયિક સ્વૈર ધર્મચરણ ઉપસ હાર કરવા કરતા સાપ્રદાયિક ધર્મનું વિવેકથી પાલન કરનાર વિશ્વવ્યવસ્થામાં વધારે ઉપકારક છે એજ આ વિષયચર્ચાનું તાત્પર્ય છે. ધર્મ વસ્તુનો નિર્ણય થયા પછી અને ભાવના તથા કૃતિનો બગાળર યોગ સિદ્ધ થયા પછી “સર્વતંત્રસ્વતંત્ર” રહેવાને કોઈ ના પાડતું નથી, પ્રાચીન મહર્ષિઓ તે પદ્ધતિને તે તે તંત્રની સિદ્ધિમર્માદાના પાલન વડે મેળવી શક્યા હતા પરંતુ ધર્મ કંઈ સ્વૈર યુદ્ધિથી ઉભો થયેલો પદાર્થ નથી, પરંતુ આત્માના વિકાસનું આત્માએ ઉભું કરેલું મંચમનુ બધન છે, જેઓ મથાર્થ સમગ્રી થાય તેઓજ ધર્મ રહસ્યને સમજે છે, અને તેઓજ ધર્મનું વિધાન કરી શકે છે. સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્મા પણ તેનેજ આધિરાત્રીમંચધિ એ શ્રીતિ અનુસાર હૃદય તથા નેત્ર આગળ પ્રકટ રજા કરે છે

તા ૩૧-૩-૧૯૨૦

નર્મદ.

